

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SÜRÛRÎ'NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. CİLT)
(TENKİTLİ METİN - DİZİN)**

SEYHAN KARDEŞ

FARS DİLİ VE EDEBİYATI (ORTAK DOKTORA)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

DANIŞMAN

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

KIRIKKALE - 2022

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SÜRÛRÎ'NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. CİLT)
(TENKİTLİ METİN - DİZİN)**

SEYHAN KARDEŞ

FARS DİLİ VE EDEBİYATI (ORTAK DOKTORA)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

DANIŞMAN

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

KIRIKKALE - 2022

KABUL-ONAY

Seyhan KARDEŞ tarafından hazırlanan “SÜRÛRÎ’NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. CİLT) (TENKİTLİ METİN-DİZİN)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı (Ortak Doktora) Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman ve Başkan: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Farsça Mütercim ve Tercümanlık, Kırıkkale Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

İkinci Danışman: Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

Fars Dili ve Edebiyatı, Ankara Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Prof. Dr. Ali TEMİZEL

Fars Dili ve Edebiyatı, Selçuk Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Doç. Dr. Abdüsselam BİLGİN

Fars Dili ve Edebiyatı, Ankara Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Doç. Dr. Yakup ŞAFAK

Farsça Mütercim ve Tercümanlık, Kırıkkale Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 05/12 /2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza

Seyhan KARDEŞ

05/12/ 2022

ÖZET

SÜRÛRÎ'NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. CİLT) (TENKİTLİ METİN-DİZİN)

Kırıkkale Üniversitesi-Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi

(Ortak Doktora Programı)

Danışman: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Ortak Danışman: Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

Aralık 2022, 816 sayfa

Mevlânâ Celâleddîn Muhammed'in Mesnevî'si tasavvufî ve edebî açıdan çok önemli bir eserdir. Eser, yazıldığı günden bu yana büyük bir ilgi ile okunmuş ve birçok dilde şerhi yapılmıştır. Bu şerhlerden biri de Sürûrî'nin (1491-1562) Şerh-i Mesnevî adlı eseridir. Bu eser, mevcut bilgilere göre Anadolu'da kaleme alınmış ilk tam Farsça şerh olması ve kendinden sonra gelen şerhlere kaynaklık etmesi bakımından çok önemlidir. Söz konusu eser, müellifin en hacimli eseri olup yirmi yılı bulan bir süreçte tamamlanmıştır. Eser o kadar beğenilmiştir ki müellifine “Şârih-i Mesnevî” unvanını kazandırmıştır.

Aynı zamanda Osmanlı'daki ilk belagat kitabı sayılan ve bu alanda önemli bir kitap olan Bahrü'l-Ma'ârif adlı bir eser de kaleme alan Sürûrî, bu alandaki hâkimiyet ve birikimini Mesnevî şerhine de yansıtmıştır. Bu itibarla Sürûrî, Mesnevî beyitlerinde bulunan teşbih, istiare, kinaye ve mecâz gibi söz sanatlarını âyetler, hadîsler, hikâyeler ve şiirler ile herkesin anlayabileceği sade ve yalın bir şekilde izah etmiştir.

Sürûrî'nin Mesnevî şerhinin birinci defterine ait 32 nüsha, altı defterine ait toplam 102 nüsha tespit edilmiştir. Birinci defterden 30 nüsha, altı defterden 86 nüsha tedarik edilip incelenmiştir. Ayrıca tedarik edilen bu nüshalar arasında altıncı defter hariç her bir deftere ait bir adet müellif nüshası mevcuttur.

Müellifin farklı alanlarda otuzdan fazla eseri mevcuttur. Bu eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşamadığı gibi eserlerinin büyük çoğunluğu da yazma halinde olması sebebiyle söz konusu eserlerden rahatlıkla istifade edilememektedir.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Mesnevî, Sürûrî, Mesnevî Şerhi.

ABSTRACT

MASNAVI COMMENTARY OF SURURI (VOLUME I) (CRITICAL TEXT-INDEX)

Kırıkkale University-Ankara University

Institute of Social Sciences

Department of Eastern Languages and Literatures, PhD Thesis

(Joint PhD Program)

Supervisor: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Co-Supervisor: Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

December 2022, 816 pages

The Masnavi of Mawlana Celaleddin Muhammed is a very important work in terms of mystical and literature. The work has been read with great interest since the day it was written and the work has been commented on in many languages. One of these commentaries is Sururi's Masnavi Commentary (1491-1562). This work is very important in that it is the first full Persian commentary written in Anatolia according to the available information and that it is a source for the commentaries that came after it. The work in question is the author's most voluminous work and was completed in a period of twenty years. The work was admired so much that it earned its author the title of Sharih-i Masnavi.

At the same time, Sururi, who wrote a work called Bahr al Maarif, which is considered the first rhetoric book in the Ottoman Empire and an important book in this field, reflected his dominance and experience in this field in his Masnavi commentary. In this respect, Sururi explained the rhetorical arts such as simile, metaphor, trope and metaphor found in Masnavi couplets in a simple and plain way that everyone can understand with verses, hadiths, stories and poems.

32 copies of the first book of Sururi's Masnavi commentary and a total of 102 copies of six books were identified. 30 copies of the first book and 86 copies of the six books were obtained and examined. In addition, among these copies, there is one author's copy of each book, except for the sixth book.

The author has more than thirty works in different fields. Some of these works have not survived to the present day, and the majority of their works cannot be used easily due to the fact that they are in writing.

Keywords: Mawlana, Masnavi, Sururi, Masnavi Commentary.

ÖN SÖZ

Mevlânâ Celâleddîn Muhammed, XIII. yüzyılın önemli tasavvuf büyüklerindendir. Mevlânâ hazretlerinin hayatının son döneminde kaleme aldığı eserlerinden birisi Mesnevî'dir. Bu eser, onun ilim ve irfân dünyasını en iyi şekilde yansıttığı için dünyada pek çok çalışmalara kaynak olmuş ve yaklaşık yirmi altı bin beyitten oluşan eser yazıldığından bu yana pek çok dile tercüme ve şerh edilmiştir. Mesnevî ile ilgili hâlâ birçok çalışma yapılmakta ve her bir çalışmada Mesnevî'nin farklı sırlarından, inceliklerinden söz edilmektedir.

Mesnevî'yi anlamak ve anlatmak adına yazılmış pek çok eser arasında, XVI. yüzyılda Sürûrî tarafından kaleme alınan şerh, mevcut bilgilere göre Anadolu sahasında yazılmış Farsça ilk tam şerh olması bakımından çok önemlidir ve bu eser yazara Şârih-i Mesnevî unvanını kazandırmıştır. Sürûrî Efendi; tefsîr, hadîs, fıkıh, tıp, mantık ve edebiyat alanında Türkçe, Arapça ve Farsça yazdığı otuzdan fazla eseri ile o dönemin büyük bir ilim adamı olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Sürûrî tarafından yazılmış olan “Şerh-i Mesnevî” adlı altı ciltlik eserin birinci cildinin tenkitli metnini ortaya koymak ve söz konusu eserin bütün ciltlerine ait defterlerin tamamının el yazma nüshalarını tespit edip tanıtmak, hem bu eser üzerinde yapılacak diğer çalışmalar için bir metin ortaya koymak hem de kültür ve edebiyatımız bakımından çok önemli bir eseri bilim dünyasının istifadesine sunmaktır.

Sürûrî'nin altı ciltlik Şerh-i Mesnevî'si hakkında Türkiye'de daha önce sadece Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu danışmanlığında Orhan Baştürk tarafından birinci cildin ilk 40 varlığını kapsayacak şekilde bir yüksek lisans tezinin yapıldığı görülmekteydi. Bu itibarla böyle değerli bir eserin tamamının ilim dünyasına kazandırılması amacıyla Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu ve Prof. Dr. Hicabi Kırlangıç danışmanlığında bu eserin birinci cildinin tamamını doktora tezi olarak hazırlamaya karar verdik. Daha sonra Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu'nun danışmanlığında ikinci cilt Tolga Gücük, üçüncü cilt Ahmet Türkmen, dördüncü cilt Muhsine Beyza Dolgun, beşinci cilt Zeyneb Jawadi ve altıncı cilt Seyit Alim Özdemir'e yüksek lisans tezi olarak verilmiştir.

Sürûrî, “Şerh-i Mesnevî” adlı eserinde mesnevî beyitlerini herkesin anlayabileceği sade ve yalın bir şekilde izah etmiştir. Beyitleri mısralara bölerek birer birer açıklamış,

ihtiyaç duydukça âyet-i kerimeler, hadîs-i şerîfler, hikâyeler ile süslemiş ve lüzumlu gördüğü yerlerde kelimenin ya da ibarenin Türkçe anlamını vermiştir.

Tez giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; Mevlânâ'nın Mesnevî'si ve Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi hakkında özet bilgilere yer verilmiş ayrıca Sürûrî'nin hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve eserleri üzerine yapılan akademik çalışmalardan söz edilmiştir. Birinci bölümde; Sürûrî'nin “Şerh-i Mesnevî” adlı eserinin altı cildine ait muhtelif kütüphanelerde tespit edilebilen yazma nüshaların tavsîfî ve hazırladığımız tenkitli metinde istifade edilen nüshalar ve müellif nüshasının imlâ özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde; müellif nüshası esas nüsha kabul edilmek kaydıyla yardımcı iki nüsha ile beraber toplam üç nüshanın karşılaştırılması neticesinde hazırlanan tenkitli metinde nüshalar arasındaki farklılıklar dipnotlarda gösterilmiş ve devamında metinde geçen âyet-i kerimelerin ve hadîs-i şerîflerin indeksi sunulmuştur.

Müellif nüshasında âyetler ve hadîsler harekesiz ve surhla yazılmış, Mesnevî beyitlerinin üstü kırmızı çizgi ile çizilmiştir. Bu nüshada eksik sayfaya rastlanmamış olup, el yazısı gayet güzel ve okunaklıdır. Mezkûr nüsha bilgisayara aktarılırken âyet-i kerimeler ve hadîs-i şerîfler harekeli ve kalın fontla verilmiştir. Yazmada üstü surh ile çizili olan Mesnevî beyitleri, belirginleşmesi ve metinden ayrılması için köşeli parantez içerisinde kalın fontla yazılmıştır. Esas kabul edilen nüshanın varak numaraları a ve b yüzleri belirtilerek yeni sayfanın başladığı yerde parantez içinde yazılmıştır. Mesnevî beyitleri ise bu eserde yazıldığı sıra ile numaralandırılmıştır. Ancak müellifin kullandığı nüshada mevcut olmayan beyitleri “Bazı nüshalarda bu beyit mevcuttur.” ibaresiyle ifade edilen beyitlere numara verilmemiştir. Ayrıca, yazma nüshaya sadık kalınmış; kelimeler, cümleler ve tamlamalar olduğu gibi yazıya aktarılmıştır. Fakat istisnai olarak sadece Kur'an-ı Kerim âyetlerindeki yanlışlık ve eksiklikler düzeltilmiştir. Sürûrî, haşiyelerde “şah” ve “minhu” diye iki kayıt kullanmıştır. Sonuna “şah” kaydı konulan ilaveler, metnin içerisinde sehven ya da noksan yazılmış ifadelerin düzeltilmiş halini göstermektedir. “Minhu” kaydı konulanlar ise metinden olmayıp daha çok kelime anlamı ya da açıklamalardan ibarettir. Yani Farsça metin ve haşiyeler ayrı kısımlar olarak sunulmuş ve metinde haşiyeler ile olan irtibatı kurmak için rakamlar verilmiştir.

Metni oluşturmak için esas alınan nüsha müellif nüshası olup Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 1361 numarada kayıtlı

nüshadır. Bu nüshanın üzerindeki kayıttan müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Müellif nüshası üzerinde çalışılması sebebiyle, sağlam ve güvenilir bir metin oluşturma olasılığı artmıştır. Bu müellif nüshası esas alınarak hazırlanan metinde okunamayan yerler veya hatalı olması muhtemel kelimeler için de iki tane yardımcı nüsha belirlenip esas metin bu nüshalar ile karşılaştırılarak tashih yapılmıştır. Müellif nüshası ile beraber otuz iki nüsha tespit edilmiştir. Bu nüshaların altısı yurtdışındaki kütüphanelerde yirmi altısı ise ülkemizdeki kütüphanelerde yer almaktadır. Bu nüshalar arasında Millî Kütüphane, 06 Hk 364 numarada kayıtlı nüsha ile Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043 numarada kayıtlı nüsha yardımcı nüshalar olarak belirlenmiştir. Bu nüshalar belirlenirken öncelikle ortak hatalardan hareketle nüshaların şeceresi çıkartılmış ve sonrasında bu şecere göz önünde bulundurularak istinsah tarihi en eski olan iki nüsha seçilmiştir. Ayrıca, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043 numarada kayıtlı nüshanın müellif nüshası olma ihtimali vardır.

Doktora tezi olarak hazırladığım bu çalışmanın her aşamasında çok büyük katkıları ve emeği olan değerli tez danışmanım Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU hocama, değerli bilgileri ile bana yol gösteren ikinci danışmanım Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ'a ve kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yusuf ÖZ'e, Doç. Dr. Yakup ŞAFAK'a, Doç. Dr. Abdüsselam BİLGİN'e, Dr. Öğr. Üyesi Fahrettin COŞGUNER'e çok teşekkür ederim. Ayrıca bu yorucu ve uzun yolculukta beni hiç yalnız bırakmayan aileme teşekkür eder ve bu saâdeti bana bahşeden yüce Mevlâ'ya sonsuz hamd ü senâ ederim.

Seyhan KARDEŞ

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
b. : Bin (oğlu)
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz. : Hazırlayan
h. : Hicrî
hş. : Hicrî Şemsî
İA : İslâm Ansiklopedisi
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
K : Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, nr. 2043
Ktp. : Kütüphane
M : Ankara Millî Kütüphane, nr. 06 Hk 364
m. : Mîlâdî
MEB : Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ : Milattan Önce
nr. : Numara
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
r. : Rumî
s. : Sayfa
str. : Satır
T : Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 1361
yk. : Yaprak

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada MEB İslâm Ansiklopedisi'ndeki örnek uygulamalardan da yararlanılarak aşağıda verilen transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır:

Sesli harfler:

آ, ا, ی, -َ	ی, -ِ	و, -ُ	-َ	-ِ	ُ
â	î	û	e, a	ı, i	u, o

Sessiz harfler:

ء, ا	ب	پ	ت	ث	ج
'	b	p	t	s	c
چ	ح	خ	د	ذ	ر
ç	h	h	d	z	r
ز	ژ	س	ش	ص	ض
z	j	s	ş	ş	ž
ط	ظ	ع	غ	ف	ق
ṭ	ẓ	‘	ġ	f	k
ك	گ	ل	م	ن	و
k	g	l	m	n	v
ه	ی				
h	y				

Yukarıda belirtilen transkripsiyon sisteminden farklı olarak:

a) Harf- i târif ile gelen kitap isimlerinin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir: Mucmelu't-Tevârîh gibi. Fakat özel şahıs isimlerinde bu kural uygulanmamıştır. Örneğin: Şemsuşşeref.

b) Terkid halindeki isim ve lakapların cüzleri ayrı değil, bitişik yazılmıştır. Örneğin: Abdurrahman, Evhaduddîn, Şemsuddîn.

c) Ülkemizde kullanılan ve genellikle bilinen bazı özel isimler, transkripsiyonsuz yazılmıştır. Örneğin: Mesnevî, Muhammed, Mustafa.

İÇİNDEKİLER

KABUL-ONAY.....	II
ETİK BEYANI.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖN SÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	X
İÇİNDEKİLER.....	XI

GİRİŞ

1. MESNEVÎ- İ MA‘NEVÎ

1.1. Mevlânâ’nın Mesnevî’si.....	1
1.2. Sürûrî’nin Mesnevî Şerhi.....	2

2. SÜRÛRÎ’NİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

2.1. Hayatı.....	3
2.2. Edebî Kişiliği.....	4
2.3. Eserleri.....	5
2.4. Eserleri Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar	6

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRÛRÎ’NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. Cilt)

1. TESPİT EDİLEBİLEN YAZMA NÜSHALAR.....	9
1.1. Birinci Cildin Nüshaları.....	10
1.2. İkinci Cildin Nüshaları.....	22
1.3. Üçüncü Cildin Nüshaları.....	25
1.4. Dördüncü Cildin Nüshaları.....	28
1.5. Beşinci Cildin Nüshaları.....	30
1.6. Altıncı Cildin Nüshaları.....	31
2. Hazırlanan Tenkitli Metinde Kullanılan Yazma Nüshalar.....	33
3. Müellif Nüshasının İmlâ Özellikleri.....	34
4. Hazırlanan Tenkitli Metnin İmlâ Özellikleri.....	34
5. Birinci Ciltte Tespit Edilen Bazı Hususlar.....	35

SONUÇ.....	38
KAYNAKÇA.....	40
EKLER.....	43
I. Cildin Müellif Nüshasına Ait İlk ve Son Sayfası.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

Şerh-i Mesnevî-i Sürûrî.....	1-678
ÂYET İNDEKSİ.....	679-728
HADÎS İNDEKSİ.....	729-756

GİRİŞ

1. MESNEVÎ- İ MA‘NEVÎ

1.1. Mevlânâ’nın Mesnevî’si

Mevlânâ’nın kaleme aldığı eserler; tasavvufî, dinî, ilmî ve edebî açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu eserler arasında “Mesnevî-i Ma‘nevî” daha büyük bir öneme sahip olup yazıldığı günden bu yana büyük ilgi görmüş ve günümüze kadar en çok istifade edilen eserlerin başında gelmiştir. Mollâ Câmî’nin Mevlânâ için söylediği “Peygamber değil, ama kitabı vardır” sözü Mesnevî’nin ne kadar değerli bir eser olduğunu apaçık ortaya koymaktadır. Ayrıca bu ehemmiyetine binaen Mesnevî, binlerce esere kaynaklık etmiş ve birçok kez basılmış ve farklı dillerde pek çok şerhi yapılmıştır.

Farsça kaleme alınan Mesnevî, altı cilt olup yaklaşık 25.600 beyitten oluşmaktadır ve eserde yer yer Arapça beyitler de mevcuttur. Eser mesnevî tarzında yazıldığı için bu isim ile anılmaktadır. Mesnevî ibaresi, “ikişer, ikişerli”¹ anlamına gelmektedir. Mesnevî’nin adı, diğer mesnevîlerden ayırt edilmesi için “Mesnevî-i Mevlevî”, “Mesnevî-i Ma‘nevî” ve “Mesnevî-i Şerîf” gibi isimlerle anılmıştır.² Mevlânâ, Mesnevî eserine; Keşşâfû’l-Kur’ân, Fıkh-ı Ekber, Şaykalû’l-ervâh ve Hüsâmînâme gibi isimleri de vermiştir.³

Mesnevî, İslâm dünyasının birikimini yansıtan bir tasavvuf, ahlâk ve kültür eseridir. Mevlânâ, Mesnevî’sinde fikir ve düşüncelerini 1221 beyitte âyet-i kerimelere ve 745 beyitte hadîs-i şerîflere doğrudan dayandırmıştır. Bu eserdeki farklı millet ve kültürlerle ait 285 kadar hikâye, kıssa, hadise, temsil ve fıkralara ise yüz civarında eserin kaynaklık ettiği bilinmektedir. Ayrıca Mesnevî’de doğrudan ya da dolaylı olarak bini aşkın atasözü ve vecize mevcuttur.⁴

Mevlânâ, Mesnevî-i Şerîf’i; Şems-i Tebrîzî’nin vefatından sonraki bir dönemde kaleme almıştır. Eserini önce kendisi yazmaya başlamış ise de devamında son halîfesi Hüsâmeddîn’in ısrar ve teşviki ile çalışmayı birlikte tamamlamışlardır. Mesnevî’nin ilk 18 beytini bizzat yazan Mevlânâ, mütebakisini Hüsâmeddîn Çelebî’ye söylemek suretiyle kayıt altına almıştır.⁵

¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul, 2015, s. 309.

² Reşat Öngören, *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî*, DİA, TDV Yay., İstanbul, c. 29, 2004, s. 447.

³ Semih Ceyhan, *Mesnevî*, DİA, TDV Yay., İstanbul, c. 29, 2004, s. 326.

⁴ Adnan Karaismailoğlu, *Mesnevî Gül Bahçesi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Konya, 2015, s. 18.

⁵ İsa Çelik, *Mesnevî-i Ma‘nevî*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, sayı 14, 2005, s. 670.

1.2. Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi

Sürûrî'nin Farsça kaleme aldığı Mesnevî Şerhi, mevcut bilgilere göre Anadolu'da Mesnevî'nin altı cildini kapsayan ilk şerh olma özelliğine sahiptir.⁶ Bu eser, müellife “Şârih-i Mesnevî” unvanını kazandırmış ve diğer Mesnevî şârihleri arasında farklı bir konum elde etmesini sağlamıştır.

Sürûrî Efendi, birinci cildin başında; Bir zamanlar Mesnevî-i Şerîf'in remizlerini mütalaa ve mülahaza etmekle meşgul iken bu değerli kitabın her beytine şerh yazmak ve Mevlânâ'nın bazı sırlarını ortaya çıkarmak arzusu oluştuğundan bu eseri yazmaya başladığını ifade etmektedir.⁷ Yazar daha sonra ise asıl amacını şöyle ifade etmektedir:

این حقیر را مقصود اصلی و مطلوب کلی آن است که به آنفاس متبرکه آن حضرت و به اخبار شریفه اهل طریقت مستفیض و مستفید شود و دیگران را فتح باب این باغ کند تا به اندرون باغ روند و آنچه در باغ است بینند و از میوه‌های آن باغ چینند که درختان میوه‌دار و ازهار و انوار در این باغ بی‌شمار است.⁸

“Bu hakirin asıl maksadı ve bütün isteği, o hazretin (Mevlânâ) mübarek nefesleri ve tarikat ehlinin kutsal haberleri ile istifade ve istifaze etmektir. Diğerlerine de bu bahçeye girmeleri, bahçede olan şeyleri görmeleri ve bahçenin meyvelerinden koparmaları için bu bahçenin kapısını açmaktır. Çünkü bu bahçede meyve ağaçları, güller ve nurlar sonsuzdur.”

Şerhte geçen hikâye sayısı ile alakalı yazarın, her cildin sonunda belirttiği üzere; I. ciltte 410 hikâye,⁹ II. ciltte 385 hikâye,¹⁰ III. ciltte 285 hikâye,¹¹ IV. ciltte 280 hikâye,¹² V. ciltte 440 hikâye,¹³ VI. ciltte 410 hikâye¹⁴ mevcuttur. Bu altı ciltte toplam hikâye sayısı ise 2200'dür.¹⁵ Ayrıca, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde “Sürûrî, Muslihuddîn Mustafa” adlı maddede Şerh-i Mesnevî ile alakalı “Toplam 410 menkıbe ve hikâyenin yer aldığı eser” diye söz edilmektedir. Yaptığımız inceleme neticesinde bu bilginin yanlış olduğunun farkına vardık. Zira 410 hikâye, toplam hikâye sayısı değil sadece birinci deftere ait hikâye sayısıdır. Toplam hikâye sayısı ise yazarın ifade ettiği gibi 2200'dür.

⁶ İsmail Güleç, *Sürûrî, Muslihuddîn Mustafa*, DİA, TDV Yay., İstanbul, c. 38, 2010, s. 171.

⁷ Metin, s. 1; Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 1, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., nr. 1361, s. 1b.

⁸ Metin, s. 1; Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 1, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., nr. 1361, s. 2a.

⁹ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 1, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., nr. 1361, s. 440b.

¹⁰ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 2, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2044, s. 294b.

¹¹ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 3, Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Ktp., nr. 3770, s. 250a.

¹² Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 4, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Ktp., nr. 3581, s. 214b.

¹³ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 5, Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Ktp., nr. 3769, s. 279a.

¹⁴ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 6, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Ktp., nr. 567, s. 273b.

¹⁵ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 6, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Ktp., nr. 567, s. 273b.

Şerh-i Mesnevî'nin telifine ne zaman başladığı ve telifinin ne zaman tamamlandığı konusunda çok az veri mevcuttur. Yazarın birinci cildin müellif nüshasının son sayfasında yazdığı ferağ kaydına göre, Şerh-i Mesnevî'nin (I. Cilt) telif bitiş tarihi 949/1542'dir. Eserin tamamının bitiş tarihi konusunda ise eserin nüshalarına bakıldığında müellif, eseri bitirdiği tarihe dair bir bilgi vermemiştir. Fakat şerhin sonunda yer alan:

“این فقیر نزدیک بیست سال کوشیدم هر بیت را تحریر معنی کردم”

cümlesinde yazar, eserin yaklaşık yirmi yıl sürdüğünü açıkça söylemektedir. Fakat yazarın birinci cildine ait telif başlangıç tarihi bilinmediğinden, telif bitiş tarihi hakkında kesin bir ifade kullanmak mümkün değildir.

2. SÜRÛRÎ'NİN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Kaynaklarda müellifin adı Mustafa, lakabı Muslihuddîn, mahlası ise Sürûrî olup tam adı Muslihuddîn Mustafa b. Şa'bân'dır. Sürûrî 897/1491 yılında Gelibolu'da doğmuştur.¹⁶ Babası “Hoca Şa'bân” adında çok zengin bir tüccardır¹⁷ ve bu zenginliğini Sürûrî'nin iyi bir eğitim alması için seferber etmiştir.¹⁸ Babası, II. Bayezid'in şehzâdeliği sırasında bir dönem Amasya defterdarlığı görevini icrâ etmiştir.¹⁹

Sürûrî, ilim tahsiline memleketi Gelibolu'da başlamış ve sonra İstanbul'da devam etmiştir. Tahsil gördüğü yıllarda babasının maddî ve manevî desteğini alan Sürûrî, dönemin ileri gelen âlimlerinden ders almıştır.²⁰ Eğitimini tamamladıktan sonra, Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'nin İstanbul kadılığı yaptığı dönemde, bab mahkemesi nâibliğiyle göreve başlamıştır. Bir süre sonra Fenârîzâde ile aralarında bir kırgınlık yaşanmış, bu sebeple Sürûrî nâiblikten istifa edip hacca gitmiştir. Hac dönüşü tekrar Fenârîzâde'nin büyük ilgisine mazhar olmuş ve sonrasında yaklaşık on yıl değişik medreselerde müderrislik yapmıştır.²¹ Fenârîzâde'nin vefatından çok müteessir olan Sürûrî, bu olaydan sonra bütün mal varlığını satıp evinin yanında Sürûrî adıyla bir

¹⁶ Fâik Reşâd, *Eslâf*, Âlem Matbaası, İstanbul, c. 2, 1312 h. s. 26.

¹⁷ Şemseddîn Sâmî, *Qâmûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, c. 4, 1311, s. 2558.

¹⁸ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2018, s. 425.

¹⁹ Ömer Faruk Akün, *Sürûrî*, DİA, TDV Yay., İstanbul, c. 11, 1979, s. 249.

²⁰ Fâik Reşâd, *Eslâf*, s.26.

²¹ Nev'izâde 'Atâyî, *Hadâ'ikü'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, İstanbul, 1268 h. s. 24.

camii yaptırmış ve burada inzivaya çekilmiştir. Bu süre içerisinde Mora yarımadasının Sancak beyi olan Kasım Paşa'nın arzusu üzerine haftada bir gün Mesnevî dersleri yaparak müderrisliğe devam etmiştir. Daha sonra Kanûnî Sultân Süleymân'ın oğlu Şehzâde Mustafa'nın hocalığını üstlenerek Karaman'a gitmiş ve burada Şehzâde'nin isteği üzerine muhtelif kitaplar kaleme almıştır.²² En meşhur eserlerinden biri olan Bahrü'l-Ma'ârif adlı eseri bunlardan biridir.²³

Kanûnî Sultân Süleymân'ın verdiği bir emirle Şehzâde Mustafa'nın katledilmesi, Şehzâde ile yakın bir dost olan Sürûrî'yi fevkalade müteessir etmiş, Sürûrî de tepki olarak devlet tarafından verilen hiçbir görevi kabul etmeyerek İstanbul'da kendi adına yaptırdığı mescidinde inzivaya çekilmiştir. Bu süreçte maddî ve manevî olarak çok büyük sıkıntılar yaşamışsa da kimseden medet ummadan kendi yazdığı kitapları satarak geçimini idame ettirmiştir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Sürûrî, mütevazî bir hayatı tercih etmiş, fırsat buldukça inzivaya çekilmiş ve ilimle meşgul olmuştur. Yazdığı çok sayıdaki eser yanında dersler vermiş ve öğrenciler yetiştirmiştir. Toplumda bu özellikleriyle yer edinip iyi bir ad bırakmıştır. 1562'de İstanbul'da kısa bir hastalıktan sonra hakkın rahmetine kavuşmuş ve mezkûr mescidin avlusuna defnedilmiştir.²⁴

2.2. Edebî Kişiliği

Sürûrî, döneminin en meşhur muhaddis, müfessir ve belâgat âlimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Arapça, Farsça ve Rumca'yı çok iyi bilen Sürûrî; tefsîr, tıp, hadîs, fıkıh, mantık, edebiyat ve şerh gibi alanlarda Arapça, Farsça ve Türkçe birçok eser telif etmiştir. Bu telifler içerisinde en meşhur eserleri; şiir sanatlarını ve edebî usullerini ele aldığı "Bahrü'l-Ma'ârif" adlı kitabı ile Mevlânâ Celâleddîn Muhammed'in "Mesnevî-i Şerîf" kitabına yazdığı şerhtir.²⁶ Bu şerh müellife "Şârih-i Mesnevî" unvanını kazandırarak diğer Mesnevî şârihleri arasında üstün bir konum sağlamıştır. Ayrıca eser, "Mesnevî-i Şerîf" üzerine yapılan ilk tam şerhlerden olduğu için daha sonra gelen Mesnevî şârihlerine güzel bir örnek olmuş ve öncülük etmiştir. Bunlara ek olarak, müretteb bir dîvân sahibi olan yazarın, kendi

²² Fâik Reşâd, *Eslâf*, s. 28.

²³ Yakup Şafak, *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif ve Enîsü'l-Uşşâk ile Mukayesesî*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 1991, s. 429.

²⁴ Fâik Reşâd, *Eslâf*, s. 27.

²⁵ Laîfî, *Tezkire-i Laîfî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314 h. s. 186.

²⁶ Fâik Reşâd, *Eslâf*, s. 26; Akün, *Sürûrî*, s. 250.

ifadesiyle 500 gazeli vardır.²⁷ Şairliği de dönemine göre orta seviye olarak görülmüş²⁸ ve üç dilde şair olduğu ifade edilmiştir.²⁹

Sürûî birçok eser kaleme aldığı için Kanûnî döneminin en tanınmış şârihlerinden biridir.³⁰ Tezkirelerde eserlerinin çokluğu ve dinî ilimlere olan rüshiyeti takdir edilmiştir.³¹ Sürûî'nin şerh ve mu'amma konusunda çok maharetli olduğu ifade edilmiştir.³² Ayrıca ilimlerin çoğuna vukufiyeti olduğu ve yıllarca medreselerde Mesnevî dersleri verdiği bilinmektedir.³³ Uzun yıllar müderrislik yapan müellif; tasavvufî, edebî ve ilmî yönünün yanında kişilik olarak da çok sevilip saygı gören biri olmuştur. Bu muhabbetten ötürü oturduğu mahalleye Sürûî ismi verilmiştir.

2.3. Eserleri

Sürûî'nin eserleri hakkında kaynaklara bakıldığında farklı rakamlar telaffuz edilse de onun 36 eseri³⁴ olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde yazarın 150 adet eserinin³⁵ olduğunu söylese de bu bilgiye pek itibar edilmemiştir. Sürûî'nin eserlerinin birçoğu şerh ve haşiyelerden oluşmaktadır. Ayrıca mürettep bir dîvân sahibidir.³⁶ Sürûî bu eserlerin bir kısmını talebeleri için, bir kısmını da hocalık yaptığı Şehzâde Mustafa'nın isteği üzerine kaleme almıştır.³⁷ Sürûî, eserlerini; Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde yazmıştır.

Müellifin önde gelen bazı eserleri:

Şerh-i Mesnevî:

Sürûî bu eseri Farsça olarak şerh etmiştir. Mesnevî'nin altı defteri üzerine yaptığı bu şerh kendisine “Şârih-i Mesnevî” unvanını kazandırmıştır. Şerhi yaparken âyetlerden, hadîslerden, menkıbelerden ve şiirlerden istifade etmiştir. Ve bu şerhi yaklaşık yirmi yılda tamamlamıştır.

²⁷ Akün, *Sürûî*, s. 250.

²⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul, c. 2, 1972, s. 347.

²⁹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmanî*, haz. N. Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, c. 5, s. 1556.

³⁰ Fâik Reşâd, *Eslâf*, s. 27.

³¹ Güleç, *Sürûî*, s. 171.

³² Âşık Çelebi, *Meşâirü's-şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, Ankara, 2018, s. 418.

³³ Sehi Beg, *Heşt Bihişt*, haz. Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, 2017, s. 64.

³⁴ Âşık Çelebi, *Meşâirü's-şu'arâ*, s. 419.

³⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, c. 1, 2003, s. 426.

³⁶ Niyazi Ünver, *Gelibolulu Sürûî ve Divanı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

³⁷ Akün, *Sürûî*, s. 249.

Bahrü'l-Ma'ârif:

Sürûrî'nin en meşhur eseridir. Bu eseri Şehzade Mustafâ'nın isteği üzerine kaleme aldığını ifade etmektedir. Bu eser ilk Türkçe belâgat kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir.

Şerh-i Bostân:

Sa'di-i Şirâzî'nin ünlü eseri Bostân üzerine yapılan şerhtir. Farsça kaleme alınan bu şerh Şehzâde Mustafa'ya ithaf edilmiştir.

Şerh-i Dîvân-ı Hâfız:

Sürûrî'nin yazmış olduğu bu şerh ilk Türkçe Hâfız Dîvânı şerhidir. Yazar bu şerhi Hâfız'ın eserinde geçen mecaz ve remizlerin daha iyi anlaşılması için Türkçe olarak kaleme aldığını ifade etmektedir.

Şerh-i Gülistân:

Sa'di-i Şirâzî'nin Gülistân adlı eserinin şerhidir. Bu şerh Şehzâde Mustafa'nın isteği üzerine Amasya'da Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl:

Edebî sanatları ele alan bir eserdir. Bu şerh yapılırken önce Arapça ve Farsça kısımlar Türkçeye tercüme edilmiş, sonra anlam ve dil bilgisi bakımından değerlendirilmiştir. Bu eser üzerine yapılan tek şerh Sürûrî'ye aittir.

Arapça Eserleri

Şerh-i Buḥârî, Şerh-i Hidâye, Şerh-i Mişbâh fi'n-Nahv, Şerh-i Tefsîr-i Kâzî Beyzâvî, Hâşiye-i Telvîh, Şerh-i Merâh, Şerh-i Îsâgocî, Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf, Şerh-i Binâ, Şerh'ül-Emşile, Şerh-i Mû'cez mine't-Tıb.

Türkçe Eserleri

Şerh-i Mu'ammâ-yı Mollâ Câmî, Şerh-i Mu'ammeyât-ı Mir Hüseyn, Şerh-i Mu'ammâ-yı 'Alî Ker, Tercüme-i Acâib-i Mahlûkât, Tercüme-i Zâhîretü'l-Mülûk, Târîh-i Hıtâ vü Huten ü Çîn ü Mâçîn, Dîvân.

2.4. Eserleri Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar

- 1) Şafak, Yakup, *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enîsü'l-Uşşâk ile Mukayesesi* (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1991. (Danışman: Doç. Dr. Ömer Okumuş)
- 2) Baştürk, Orhan, *Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi, Tanıtım-İndeks-Tenkitli Metin (I. Cilt)* (v. 1b- 40a) (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. (Danışman: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu)

- 3) Güleç, İsmail, *Bahrü'l-Me'ârif'e Göre Edebî Kavramlar*, (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. (Danışman: Doç. Dr. Atilla Şentürk)
- 4) Elbir, Bilal, *Sururi'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i (Metin-İnceleme)*, (doktora tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. (Danışman: Doç. Dr. Nezahat Öztekin)
- 5) Hidayatov, Rashadat, *Gelibolulu Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu'l-Bina Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. (Danışman: Doç. Dr. Rahmi Yaran)
- 6) Ortaç, Oğuz Meral, *Sururi'nin Şerh-i Divân-ı Hafız'ı*, (yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nezahat Öztekin)
- 7) Çelik, Ahmet Faruk, *Sürûrî'nin Hafız Divanı Şerhinin İncelenmesi*, (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996. (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yakup Şafak)
- 8) Başkan, Gülhan, *Manisa il halk kütüphanesi'nde 45 Hk. 5355 no'da kayıtlı Sürûrî Çevirisi Acaibü'l-Mahlûkat Adlı Eserin Minyatürlerinin İncelenmesi*, (yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. (Danışman: Doç. Dr. Yıldray Özbek)
- 9) Ünver, Niyazi, *Gelibolulu Sürûrî ve Divanı*, (doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. (Danışman: Prof. Dr. Ahmet Mermer)
- 10) Okur, Hüseyin, *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu'l-Misbâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, (yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011. (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Bostancı)
- 11) Bülbül, Oğuz Betül, *Sürûrî'nin Kitâbü'l-Acâibü'l-Garâib'i Üzerine Gösterge Bilimsel Bir İnceleme*, (doktora tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. (Danışman: Prof. Dr. Ayşe İlker)
- 12) Bağcı, Ali, *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu Merâhi'l-Ervâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, (yüksek lisans tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Najmaddin ALİSSA)
- 13) Öntürk, Tolga, *Sürûrî'nin Şerh-i Mu'Amme-yât-ı Mîr Hüseyin Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin)* (doktora tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. (Danışman: Doç. Dr. Murat Öztürk)

- 14) Bagan, Funda, *Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)* (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020. (Danışman: Prof. Dr. Özge Öztekin)
- 15) Aydın, Hatice, *Muslihuddin Mustafa Sürûrî ve Tefsir Metodolojisi Açısından Yûsuf Sûresi Tefsiri*, (yüksek lisans tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018. (Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Şükrü MADEN)
- 16) Kabak, Rıdvan, *Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Ravzu'r-Reyyâhîn fî-Hikâyâtî's-sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, (yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017. (Danışman: Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu)
- 17) Gücük, Tolga, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (II. Cilt) (Farsça Metin-Dizin)*, (yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. (Danışman: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu)
- 18) Türkmen, Ahmet, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (III. Cilt) (Metin-Dizin)*, (yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018. (Danışman: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu)
- 19) Dolgun, Muhsine Beyza, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (IV. Cilt) (Farsça Metin-Dizin)*, (yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. (Danışman: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu)
- 20) Jawadi, Zeyneb, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (V. Cilt) (Farsça Metin-Dizin)*, (yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021. (Danışman: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu)

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRÛRÎ'NİN MESNEVÎ ŞERHİ (I. Cilt)

1. TESPİT EDİLEBİLEN YAZMA NÜSHALAR

Yurt içi ve yurt dışı yaptığımız kütüphane ve katalog taraması sonucunda Sürûrî'nin “Şerh-i Mesnevî”si adına kayıtlı 32 kütüphanede 6 deftere ait ülkemizde 91 ve yurt dışında 11 nüsha olmak üzere toplam 102 nüsha tespit edilmiştir. Tespit edilen bu 102 nüshadan 77'si yurtiçi ve 9'u da yurtdışı olmak üzere toplam 86 nüsha tedarik edilip incelenmiştir. Bu nüshaların birkaçı varak olarak baştan veya sondan eksiktir ve birkaç nüsha da yıprandığı için okunamayacak durumdadır. Ama nüshaların çoğu gayet iyi ve okunaklı vaziyettedir.

Araştırmalar neticesinde bu nüshalar arasında beş adet müellif nüshası mevcuttur. Bunlar: I. Defter'e ait Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, A. 1361 numarada kayıtlı nüsha; II. Defter'e ait İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 643 numarada kayıtlı nüsha; III. Defter'e ait Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3770 numarada kayıtlı nüsha; IV. Defter'e ait Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3780 numarada kayıtlı nüsha ve V. Defter'e ait Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3769 numarada kayıtlı nüshalardır.

Şerh-i Mesnevî-i Sürûrî çok hacimli bir eserdir, bu nedenle bu eserin 6 cildinin bir arada bir kütüphanede bulunması çok nadir bir durumdur. Araştırmalarımıza göre bu şekilde 6 deftere sahiplik eden sadece 3 kütüphane mevcuttur. Söz konusu yazma nüshalar Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 562 ile 567 arası numaralarda kayıtlı nüshalar; Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043 ile 2048 arası numaralarda kayıtlı nüshalar ve Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcioğlu Koleksiyonu, 919 ile 924 arası numaralarda kayıtlı nüshalardır. Ayrıca tespitlerimize göre bu şerhin ilk iki defterinin nüshaları diğer defterlere göre sayıca daha fazladır. Bunun sebebi de muhtemelen geniş hacimli bir eser olduğu için ilk defterler istinsah edilmiş ama devamındaki defterlerin yazımı ihmal edilmiştir.

Aşağıda sunduğumuz liste hazırlanırken ilk başvuru kaynakları şu şekildedir: Adnan Karaismailoğlu, Said Okumuş ve Fahrettin Coşguner'in Mevlânâ Bibliyografyası kitabı; Mehmet Önder, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun Mevlânâ Bibliyografyası kitabı; Abdülbâki Gölpınarlı'nın Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, İran Millî Melik Kütüphanesi Kataloğu ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu internet sayfası başta olmak üzere çeşitli katalog ve makalelerden istifade edilmiştir.

Bu araştırma esnasında anılan yazma nüshalar hakkındaki birçok farklı veya yanlış bilgiler düzeltilmiştir.

Bu nüshalar tavsîf edilirken eserlerin varak ve satır numaraları belirtilmiş ve yazı türleri hakkında bilgi verilmiştir. Nüshaların müstensih ve istinsah tarihleri aktarılmış ve nüshaların baş ve son kısımlarında eksiklikler varsa bunlara işaret edilmiştir. Ayrıca tez konumuz birinci cilt olması hasebiyle bu cildin nüshalarına ait bilgiler daha detaylı verilmiş diğer ciltlerin nüshaları hakkında ise daha kısa ve öz bilgiler sunulmuştur. Nüshaları şu şekilde tavsîf edebiliriz:

1.1. Birinci Cildin Nüshaları

1) Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 1361 (T Nüshası)

Varak Sayısı: 439 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müellif

Telif tarihi: 949/1542

Cilt ve Yazı Ebadı: 295x185, 110x105

Yazmanın Özellikleri: Metnin yazı alanı cetvelsizdir. Başlıklar, beyit, hikâye, şiir gibi kelimeler surhla yazılmış. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiş ve kenarlarda ilave açıklamalar yapılmıştır. Miklebli, şemseli, kahverengi meşin cilt.

Nüshanın başı: 2b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 439b

لِّلَّهِ الْحَمْدُ که شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است. تم تألیف الکتاب بعون الوهاب فی اول ربیع الآخر سنة تسع و اربعین و تسعمائه هجره هلالیه.

2) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu, 686-1

Varak Sayısı: 252 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Muhammed b. Hüsam

İstinsah Tarihi: 950/1543

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x175, 202x112

Yazmanın Özellikleri: İlk sayfada başlık mavi zemin üzerine yıldız tezhibli. Vişne çürüğü renkte parlak meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 252a

لِّلّهِ الْحَمْدُ که شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد دو صد و پنجاه حکایت است.

3) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mahmud Efendi Koleksiyonu, 2246-1

Varak Sayısı: 404 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Tâlik

Müstensih: Ebubekir b. Mü'min Avlonyavi

İstinsah Tarihi: 962/1555

Cilt ve Yazı Ebadı: 253x155, 170x80

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, dövme şemşeli, şirazeli, meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 404a

لِّلّهِ الْحَمْدُ که شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

4) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 557

Varak Sayısı: 261 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 210x150, 165x85

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, Üstü bez kaplı cilt. Nüsha sondan eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 261b

حاصل نمی شود اهل جهان را بی همت تو کار [گرچه مصباح و زُجاجة گشته].

5) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 562

Varak Sayısı: 318 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 1023/1614

Cilt ve Yazı Ebadı: 295x196

Yazmanın Özellikleri: Yüzü tirşe kaplı, mukavva alaturka cilt, Neyzenbaşı Karabaş Derviş Mehmed vakfidır. Nüsha sondan eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 318b

پس صبر بهتر است در همه کار [صبر کن واللّٰهُ اَعْلَمُ بِالْصَّوَابِ] این آخر دفتر اول است.

6) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, 1713

Varak Sayısı: 292 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Dervîş Muharrem (Muhtemelen Nebâtî)

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 210x150, 155x115

Yazmanın Özellikleri: Yüzü tirşe kaplı, mukavva alaturka cilt, Neyzenbaşı Karabaş Dervîş Mehmed vakfidır.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 292a

لِّلّٰهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی به خدمت مولوی بود و تحقیق طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و دو حکایت است.

7) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide Koleksiyonu, 185

Varak Sayısı: 466 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Mustafa b. Mehmed

İstinsah Tarihi: 1008/1599

Cilt ve Yazı Ebadı: 260x150, 204x85

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, dövme şemseli, siyah meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 466b

لِّلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است. تم تألیف الكتاب بعون الوهاب فی اول ربیع الآخر سنة تسع و اربعین و تسعمائه.

8) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevîhânesi Koleksiyonu, 105

Varak Sayısı: 264 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 260x150, 204x85

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, dövme şemseli, meşin cilt. Nüsha sondan eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 264a

إِنْ كَانَ لَا يُحْسِنُ يَجُوزُ فَالْعِبْرَةُ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ لِلْمَعْنَى وَعِنْدَهُمَا لِلْفُظِّ وَالْمَعْنَى إِذَا قَدِرَ عَلَيْهِمَا.

9) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 674

Varak Sayısı: 455 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 1006/1598

Cilt ve Yazı Ebadı: 255x150, 200x88

Yazmanın Özellikleri: Basma şemseli, açık kahverengi meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 455b

لِّلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

10) Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, 1256

Varak Sayısı: 369 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 240x130, 190x80

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, dövme şemseli, siyah meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 369a

لِلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است. تم تألیف الکتاب بعون الوهاب فی اول ربیع الآخر سنة تسع و اربعین و تسعمائه.

11) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3395

Varak Sayısı: 339 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Tâlik

Müstensih: Ebubekir b. Mü'min Avlonyavi

İstinsah Tarihi: 1002/1593

Cilt ve Yazı Ebadı: 300x200, 220x105

Yazmanın Özellikleri: Oyuk şemşeli, vişne çürüğü parlak meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 339b

لِلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

12) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3579

Varak Sayısı: 360 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Tâlik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 215x155, 160x100

Yazmanın Özellikleri: Sırtı ve kenarları meşin, ebru kağıt kaplı cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 360a

الْحَمْدُ شرح جلد اول با دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر که در اثنای شرح حکایات آورده است در این جلد چهارصد حکایت است.

13) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3769-1

Varak Sayısı: 368 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Şerîf Mehmed Revnak

İstinsah Tarihi: 1218/1803

Cilt ve Yazı Ebadı: 300x195, 220x110

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, şemseli, sırtı ve kenarları meşin, yeşil bez kaplı cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 368a

لِلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

14) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3771-1

Varak Sayısı: 376 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih / Tâlik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 250x140, 195x90

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, şemseli, sırtı ve kenarları meşin, yeşil bez kaplı cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 376a

لِلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

15) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043 (K Nüshası)

Varak Sayısı: 283 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nestâlik

Müstensih: Muhtemelen Müellif

İstinsah tarihi: 944/1537

Cilt ve Yazı Ebadı: 290x185, 195x110

Yazmanın Özellikleri: Kenarları cetvelli ve köşebentli, ortası şemseli, koyu kahverengi meşin, miklabı kopmuş, meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 283a

لِلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

16) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2049

Varak Sayısı: 144 Satır Sayısı: 35 Yazı Türü: Tâlik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 200x140, 160x100

Yazmanın Özellikleri: Tamir görmüş, kenarları meşin, miklebli, mukavva cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 144a

لِلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

17) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2052

Varak Sayısı: 431 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Tâlik / Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 200x140, 160x100

Yazmanın Özellikleri: Sırtı ve kenarları meşin, ebru kaplı cilt. Nüshanın sonu çok az bir kısmı eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 431b

لاجرم از بهر حکم و مصلحتی و تعمیم منفعتی قرآن بهر زبان جایز است بلکه لازم و لهذا بعض کاملان دین قرآن عربی
مبین را تفسیر فارسی نوشته اند.

18) Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 4896

Varak Sayısı: 218 Satır Sayısı: 15 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 209x150, 150x100

Yazmanın Özellikleri: Sırtı meşin, kağıt kaplı fersude cilt. Nüsha sondan eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 218b

دو چشم ندارد و دو دست ندارد و دو پای ندارد آن را سلام داد ردّ سلامش نکرد دانست که گوش هم ندارد.

19) Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 5472

Varak Sayısı: 356 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Tâlik

Müstensih: Ebubekir b. Mü'min Avlonyavi

İstinsah Tarihi: 1002/1593

Cilt ve Yazı Ebadı: 300x205, 210x110

Yazmanın Özellikleri: Miklebli, şirazeli, sırtı ve kenarları meşin, ebru kağıt kaplı cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 356b

لِّلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایت‌ها آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

20) Millî Kütüphane-Ankara, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 364 (M Nüshası)

Varak Sayısı: 433 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 962/1554

Cilt ve Yazı Ebadı: 305x210, 105x220

Yazmanın Özellikleri: Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiş ve kenarlarda ilave açıklamalar yapılmıştır. Başlıklar, beyit, hikâye, şiir gibi kelimeler surhla yazılmış.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راه‌ها نمود.

Nüshanın sonu: 433a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایت‌ها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

21) Millî Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz B 399

Varak Sayısı: 409 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Ebu Bekir b. Mü'min

İstinsah Tarihi: 962/1555

Cilt ve Yazı Ebadı: 265x170, 105x170

Yazmanın Özellikleri: Müzehheb şemse ve zencirekli, kahverengi meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راه‌ها نمود.

Nüshanın sonu: 409a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ که شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایت‌ها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد حکایت است.

22) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcioğlu Koleksiyonu, 919

Varak Sayısı: 320 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 1048/1638

Cilt ve Yazı Ebadı: 268x174, 210x118

Yazmanın Özellikleri: Şemseli, meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 320a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح در این جلد حکایتها که آورده و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

23) Konya İl Halk Kütüphanesi, 7119

Varak Sayısı: 214 Satır Sayısı: 33 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Derviş Mustafa

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x190, 232x135

Yazmanın Özellikleri: Sırtı bez kağıt kaplı, şirazeli.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 214a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق طعن طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

24) Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 1375

Varak Sayısı: 252 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 210x170, 190x145

Yazmanın Özellikleri: Kahverengi meşin cilt. Nüsha sondan eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی حد و ثناء لا یعد آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 252b

ملاحظه غیر را ایجاب کند بلکه سلوک بی اختیارانه اوضاع است حتی سکون نیز در این سلوک داخل است.

25) Afyon - Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 17772

Varak Sayısı: 16 Satır Sayısı: 19 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 210x146, 180x103

Yazmanın Özellikleri: Ebru kağıt kaplı cilt. Nüshanın sadece ilk 17 varağı mevcuttur.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 16b

او سخن از محبت می گفت و مرغ منقار بر زمین می زد تا از منقار او خون آمد و فی الحال جان داد.

26) Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 2176

Varak Sayısı: 476 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 1023/1614

Cilt ve Yazı Ebadı: 210x146, 180x103

Yazmanın Özellikleri: Sırtı bez kağıt kaplı.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 476a

لِّلّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

27) Tahran – Kitâbhâne-i Millî-i Melik, 1154

Varak Sayısı: 336 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Derviş Mustafa b. Muhammed

İstinsah Tarihi: 992/1584

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x180

Yazmanın Özellikleri: Şemseli, meşin cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 336a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طاعنان در این جا تمام شد و این شارح فقیر در این جلد حکایتها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است.

28) Tahran – Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 1119

Varak Sayısı: 192 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x180

Yazmanın Özellikleri: Siyah meşin cilt. Sondan bir kısım eksiktir.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نهایت آن خدایی را که به طالبان حضرتش راهها نمود.

Nüshanın sonu: 192a

چون به خود آمدم سر بر قدم مبارک او نهادم و استغفار کردم و به اخلاص تمام مرید مخلص گشته محبّ سماع شدم تا به حدّی که سماع به کلّی غذای جان من شد تمامت علما آفرینها کردند و اعتقاد ایشان یکی هزار شد.

29) Tahran – Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 4103

Varak Sayısı: 209 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x180

Yazmanın Özellikleri: Nüsha baştan ve sondan eksiktir, ayrıca müellif nüshasındaki düzene uyulmamıştır.

Nüshanın başı: 1b

در خانه غم بودن از همت دون باشد - اندر دل دون همت اسرار تو چون باشد - بر هر چه همی لرزی می دان که همان ارزی - زان روی دل عاشق از عرش فزون باشد.

Nüshanın sonu: 209b

إِنْ كَانَ لَا يُحْسِنُ يَجُوزُ فَالْعِبْرَةُ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ لِلْمَعْنَى وَعِنْدَهُمَا لِلْفُظِّ وَالْمَعْنَى إِذَا قَدَّرَ عَلَيْهِمَا.

30) Tahran – Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 10659

Varak Sayısı: 316 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 280x180

Yazmanın Özellikleri: Ebru kâğıt kaplı cilt.

Nüshanın başı: 1b

حمد بی غایت و ثناء بی نہایت آن خدایی را کہ به طالبان حضرتش راہا نمود.

Nüshanın sonu: 316a

لِّلَّهِ الْحَمْدُ جلد اول از مثنوی و سخنانی کہ متعلق بہ زبان فارسی و کتاب مثنوی و بہ خدمت مولوی بود و تحقیق طعن طاعنان از این جا تمام شد و این شارح حقیر در این حکایت‌ها کہ آورد و با سرخ اشارت کرد چہارصد و ده حکایت است.

31) Fransa Millî Kütüphanesi Supp I. 684

Varak Sayısı: 342 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Cilt ve Yazı Ebadı: 300x210

Yazmanın Özellikleri: Kahverengi meşin cilt.

Not : Bu nüsha tedarik edilemediğinden ilk ve son cümlesine yer verilememiştir.

32) Cambridge – Belonging (E. G. Browne) S. 9

Varak Sayısı: 244 Satır Sayısı: 32 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah Tarihi: 1089/1678

Cilt ve Yazı Ebadı: 255x143

Yazmanın Özellikleri: Şemseli, meşin cilt.

Not : Bu nüsha tedarik edilemediğinden ilk ve son cümlesine yer verilememiştir.

1.2.İkinci Cildin Nüshaları

1) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 563

Varak Sayısı: 313 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Ebubekir b. Mü'min

İstinsah Tarihi: 962/1555

2) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu, 686-2

Varak Sayısı: 449 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

3) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mahmud Efendi Koleksiyonu, 2246-2

Varak Sayısı: 322 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

4) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mahmud Efendi Koleksiyonu, 2210

Varak Sayısı: 139 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Rika

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

5) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 558

Varak Sayısı: 367 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Derviş Mustafa

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

6) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esat Efendi Koleksiyonu, 1562

Varak Sayısı: 320 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Mustafa b. Muhammed el-Konevi

İstinsah tarihi: 996/1588

7) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Buhâri Koleksiyonu, 181

Varak Sayısı: 320 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Beşir b. Mustafa

İstinsah tarihi: 989/1581

8) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3580

Varak Sayısı: 284 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

9) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3769-2

Varak Sayısı: 310 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

10) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3771-2

Varak Sayısı: 293 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1218/1803

11) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 240

Varak Sayısı: 206 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

12) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 643

Varak Sayısı: 82 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müellif

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

13) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2044

Varak Sayısı: 285 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1014/1605

14) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2050

Varak Sayısı: 127 Satır Sayısı: 35 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Derviş Mustafa Hamîdî

İstinsah tarihi: 1011/1603

15) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2059

Varak Sayısı: 244 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

16) Konya İl Halk Kütüphanesi, 6661

Varak Sayısı: 255 Satır Sayısı: 30 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

17) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcioğlu Koleksiyonu, 920

Varak Sayısı: 242 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: İbrahim b. Memi

İstinsah tarihi: 1046/1636

18) Afyon İl Halk Kütüphanesi, 18220

Varak Sayısı: 226 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

19) Millî Kütüphane - Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 3077

Varak Sayısı: 28 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

20) Kitâbhâne-i Merkez-i Dânişgâh-ı Tahran, 8544

Varak Sayısı: 240 Satır Sayısı: 26 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Dervîş Muharrem (Muhtemelen Nebâtî)

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

1.3. Üçüncü Cildin Nüshaları

1) Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, A. 1361-2

Varak Sayısı: 369 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Mustafa b. Mehmed el-Konevî

İstinsah tarihi: 1011/1602

2) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 559

Varak Sayısı: 272 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

3) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 564

Varak Sayısı: 231 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

4) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, 1715

Varak Sayısı: 399 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

5) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehzâde Mehmet Koleksiyonu, 278

Varak Sayısı: 177 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: İbrahim b. Veli

İstinsah tarihi: 996/1588

6) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 240-1

Varak Sayısı: 206 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

7) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3770-1

Varak Sayısı: 313 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

8) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3581

Varak Sayısı: 252 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1013/1604

9) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2045

Varak Sayısı: 226 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

10) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2051

Varak Sayısı: 109 Satır Sayısı: 35 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

11) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2053

Varak Sayısı: 235 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

12) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2057

Varak Sayısı: 273 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

13) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcıoğlu Koleksiyonu, 921

Varak Sayısı: 214 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Hamdi Dede

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

14) Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 1465

Varak Sayısı: 90 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1007/1598

15) Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1655

Varak Sayısı: 286 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

16) Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 969-1

Varak Sayısı: 240 Satır Sayısı: 33 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

17) Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 3968

Varak Sayısı: 382 Satır Sayısı: 28 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Ali b. Yûsuf

İstinsah tarihi: 1055/1645

18) Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3770

Varak Sayısı: 369 Satır Sayısı: 28 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müellif

İstinsah tarihi: 959/1552

1.4. Dördüncü Cildin Nüshaları

1) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 565

Varak Sayısı: 141 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

2) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Serez Koleksiyonu, 1492

Varak Sayısı: 228 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Mustafa b. Muhammed

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

3) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 240-2

Varak Sayısı: 206 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Nestalik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

4) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3581-2

Varak Sayısı: 213 Satır Sayısı: 21 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1014/1605

5) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 3770-2

Varak Sayısı: 194 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

6) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2046

Varak Sayısı: 192 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

7) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcıoğlu Koleksiyonu, 922

Varak Sayısı: 191 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Küçük Cunûnî Dede

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

8) Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 969-2

Varak Sayısı: 159 Satır Sayısı: 33 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

9) Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 1530

Varak Sayısı: 157 Satır Sayısı: 33 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1092/1681

10) Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 18147/2

Varak Sayısı: 82 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1046/1635

11) Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3780

Varak Sayısı: 190 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müellif

İstinsah tarihi: 959/1552

12) Yozgat İl Halk Kütüphanesi, 888

Varak Sayısı: Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Derviş Mehmed

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

1.5. Beşinci Cildin Nüshaları

1) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfız Paşa Koleksiyonu, 560

Varak Sayısı: 239 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 1009/1600

2) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfız Paşa Koleksiyonu, 566

Varak Sayısı: 278 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Ali b. Ahmed

İstinsah tarihi: 1005/1597

3) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 1928

Varak Sayısı: 209 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Mevlevi b. Osman

İstinsah tarihi: 1008/1597

4) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, 1714

Varak Sayısı: 273 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Hafız Ahmed

İstinsah tarihi: 965/1558

5) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2047

Varak Sayısı: 287 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Hayder b. Sinan

İstinsah tarihi: 998/1590

6) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2054

Varak Sayısı: 211 Satır Sayısı: 19 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 963/1555

7) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2058

Varak Sayısı: 235 Satır Sayısı: 30 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Derviş Muhammed b. Mustafa

İstinsah tarihi: 1027/1618

8) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcioğlu Koleksiyonu, 923

Varak Sayısı: 239 Satır Sayısı: 31 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

9) Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3769

Varak Sayısı: 279 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müellif

İstinsah tarihi: 963/1556

10) İngiltere Bodleian library, Laud. 248

Varak Sayısı: 331 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Derviş Mustafa b. Muhammed

İstinsah tarihi: 1001/1593

1.6. Altıncı Cildin Nüshaları

1) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 561

Varak Sayısı: 398 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

2) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 567

Varak Sayısı: 274 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

3) İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nâfiz Paşa Koleksiyonu, 568

Varak Sayısı: 295 Satır Sayısı: 29 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Derviş İbrahim

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

4) İstanbul Süleymaniye Yazma Kütüphanesi, Esat Efendi Koleksiyonu, 1673

Varak Sayısı: 359 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 999/1591

5) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2048

Varak Sayısı: 130 Satır Sayısı: 23 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Edirneli Kâmi Efendi

İstinsah tarihi: 980/1572

6) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2055

Varak Sayısı: 244 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: 10.-11. yy/16.-17. yy

7) Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2056

Varak Sayısı: 310 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

8) Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 1038

Varak Sayısı: 275 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Müstensih bilgisi bulunmamaktadır.

İstinsah tarihi: İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

9) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraçcioğlu Koleksiyonu, 924

Varak Sayısı: 266 Satır Sayısı: 25 Yazı Türü: Talik

Müstensih: Abdullah b. Ali

İstinsah tarihi: 1020/1611

10) İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, A. 1361-3

Varak Sayısı: 398 Satır Sayısı: 27 Yazı Türü: Nesih

Müstensih: Mustafa b. Mehmed el-Konevî

İstinsah tarihi: 1008/1599

2. Hazırlanan Tenkitli Metinde Kullanılan Yazma Nüshalar

Sürûrî Efendi'nin “Şerh-i Mesnevî” adlı eserinin ülkemizde ve yurtdışında muhtelif kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur. Bu nüshalar içerisinde müellif nüshası olan “Topkapı Sarayı Müzesi, Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 1361” numarada kayıtlı nüshayı esas nüsha kabul ettik. Şerhin bütünlüğü, noksanlıklar, müşterek hatalar, istinsah tarihinin eski olması ve müellif nüshasına yakın bir nüsha olması gibi hususlar göz önünde bulundurularak yapmış olduğumuz şecere sonucunda; “Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 364” numarada kayıtlı nüsha ile “Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043” numarada kayıtlı olan nüshayı yardımcı nüshalar olarak belirledik. Bahsi geçen nüshaların tanıtımları şu şekildedir:

1- Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 1361 numarada kayıtlı nüsha (T nüshası), 1542 yılında talik bir yazıyla yazılmış olup müellif nüshasıdır. 25 satır ve 439 varaktan oluşmaktadır.

2- Millî Kütüphane-Ankara, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 364 numarada kayıtlı nüsha (M nüshası), 1554 yılında talik bir yazıyla istinsah edilmiştir. 25 satır ve 430 varaktan oluşmaktadır.

3- Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, 2043 numarada kayıtlı nüsha (K nüshası), 1537 yılında nestâlik bir yazıyla istinsah edilmiştir. 25 satır ve 282 varaktan oluşmaktadır. Abdülbâki Gölpınarlı bu nüshanın müellif nüshası olduğunu

belirtmektedir³⁸ ama kanaatimizce müellif nüshası olmama ihtimali de vardır. Çünkü bu nüshayı elimizdeki diğer beş müellif nüshasıyla karşılaştırdığımızda yazı özellikleri olarak ciddi bir benzerlik bulunmamaktadır.

3. Müellif Nüshasının İmlâ Özellikleri

Sürûrî'nin “Şerh-i Mesnevî” adlı eserinin nüshalarına bakıldığında kullanılan imlâ özellikleri, o dönemde kullanılan özellikleri barındırdığından, günümüz modern Farsça imlâ özelliklerinden farklılıklar içermektedir. Bu eserin yazma nüshalarında görülen o döneme ait imlâ özellikleri şu şekildedir:

- 1- Harf-i İzafe olan به bitişik olarak yazılmış; بقلب، بجان
- 2- Kaf- ı Farisî گ , ک şeklinde yazılmış; ک، کدا
- 3- Ek fiil üçüncü tekil şahıs olan است elifli ve elifsiz olarak yazılmıştır.
- 4- Fiil çekimlerinde می ön eki bazen fiile bitişik yazılmış; میگوید، میباشد
- 5- از، ازان، درین ve این işaret sıfatları bazı edatlarla bir araya geldiğinde yazılmıştır.
- 6- Nişane harfi olan را zamirlerden sonra isimlere bitişik olarak yazılmıştır. دشمنانرا، مسلمانانرا
- 7- Okunmayan (و) ile biten kelimeler çoğul yapınca (و) düşürülmeden ayrı yazılmıştır. خواجه گان ، خواننده گان

4. Hazırlanan Tenkitli Metnin İmlâ Özellikleri

Sürûrî'nin “Şerh-i Mesnevî” adlı eserinin birinci cildine ait çalışma hazırlanırken günümüz modern Farsça imlâ özelliklerine uygun olmasına büyük bir ihtimam gösterilmiş ve Tahran'da yayınlanan “Ferheng-i İmlâ-i Hatt-i Fârsî”³⁹ adlı imlâ kılavuzu esas alınmıştır. Tenkitli metin hazırlanırken mezkûr kitabın şu imlâ özelliklerine riayet edilmiştir:

- 1- Harf-i İzafe olan به ayrı yazıldı; به جان، به قلب
- 2-Gerekli yerlerde ک harfi, kaf-ı farisî ile değiştirildi; گدا، گر
- 3-Elifli ve elifsiz olarak yazılan است in yazılışı kafiye ve redif için aynı kaldı.
- 4- Fiil çekimlerinde می ön eki fiilden ayrı yazıldı; میگوید، می باشد
- 5- از، ازان، درین ve این işaret sıfatları از، در gibi edatlarla bir araya geldiğinde yazıldı.

³⁸ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu II*, Ankara, 1971, s. 112.

³⁹ ‘Alî Eşref Şâdîkî - Zehrâ Zendî Muḩaddem, *Ferheng-i İmlâ-i Hatt-i Fârsî, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Tahran, 1394.

6- Nişane harfî olan ve zamirlerden sonra isimlere bitişik yazılan را isimlerden ayrı yazıldı. دشمنان را، مسلمانان را

7- Okunmayan (و) ile biten kelimeler çoğul yapılınc (و) düşürülerek ayrı yazılmıştır. خواجهگان ، خوانندگان

5. Birinci Ciltte Tespit Edilen Bazı Hususlar

Sürûrî, şerhinde esas aldığı nüshalar hakkında malumat vermemiştir. Fakat bizim üzerinde çalıştığımız birinci cildin nüshasına dayanarak Mesnevî'nin en eski ve muteber nüshası kabul edilen Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51'deki nüshadan da istifade ettiği kanaatindeyiz. Zira Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51'deki nüshada bulunan tüm beyitler Sürûrî'nin şerhinde mevcuttur.

Sürûrî, Mesnevî Şerhinin birinci cildinde toplam 4028 beyit şerh etmiştir.⁴⁰ Fakat Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51'deki nüshada 4003 beyit olduğunu görürüz.⁴¹ Yani Sürûrî'nin şerhinde 25 beyit fazladır. Bu fazlalığın sebebi, Sürûrî'nin şu cümlesi ile açıklanabilir:

این بنده در هر محلی به قدر الامکان کوشیده و نسخه صحیحه را یافته و آن را اختیار کرده است.⁴²

“Bu köleniz her koşulda imkânlar el verdikçe doğru nüshayı bulup seçmeye gayret göstermiştir.” Bu cümleden anlaşıldığı üzere Sürûrî, şerh yaparken birden fazla nüshaya müracaat etmiştir. Bu sebeple Sürûrî'nin şerhinde bulunan beyitlerin, nr. 51'deki nüshadan 25 beyit fazla olması normal karşılanabilir.

Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi'nde bulunan beyitler ile Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51'deki nüshanın beyitleri karşılaştırılmıştır. Bu çalışma sonucunda eksik veya şerh edilmeden geçilen beyitlere rastlanmamış ancak şârihin birkaç nüshayı karşılaştırarak meydana getirdiği Mesnevî şerhinde, Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51'deki nüshaya göre 25 beyit fazla olduğu tespit edilmiştir. Fazla olan beyitler şunlardır:

185 چونکه سلطان از حکیم این را شنید	پند او را از دل و از جان گزید
259 با هزاران غصّه و غم گشته جفت	که عجب این مرغ کی آید بگفت
309 ای خنک جانی که در عشق مآل	بذل کرد او خانمان و ملک و مال
364 چون وزیر این مکر را بر شه شمرد	از دلش اندیشه را کلی بیرد
392 چون عنایات بود با ما مقیم	کی بود بیمی از آن دزد لئیم

⁴⁰ Metin, s. 656.

⁴¹ Mevlânâ Celâleddîn, *Mesnevî Mevlânâ*, çev. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay., c. 1-6, Ankara, 2012.

⁴² Metin, s. 11, Dipnot 2; Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 1, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., s. 6b.

هم شهان و هم کهان و هم مهان	674 جمله از درد و فراقش در فغان
کو به حق پیوست وز خود شد جدا	1070 هست آن ریگ ای پسر مرد خدا
دنیا طلبان را زآن حیات است و نمو	1071 آب عذب دین همی جوشد ازو
کآب عمرت را خورد او هر زمان	1072 غیر مرد حق چو ریگ خشک دان
تا ازو کردی تو بینا و علیم	1073 طالب حکمت شو از مرد حکیم
در سفر سقا شوی اصحاب را	1232 تا بیایی بهر لشکر آب را
تا برای از سرّ گفتم حصّه	1402 در بیان این شنو یک قصّه
روشنی در دلش آمد پدید	1528 چون ز عمر آن رسول این را شنید
گشت فارغ از خطا و صواب	1529 محو شد پیشش سؤال و هم جواب
بهر حکمت کرد در پریش شروع	1530 اصل را دریافت بگذشت از فروع
جان مرده یافت در خود جنبشی	1968 جان آتش یافت زو آتش کشی
در قدم این جمله عالم قائمست	2035 جمله پندارند که این خود دائمست
آنچنانکه مستی عقل از نپید	2069 جزو تو از کل او گردد پدید
کزوی اگه گشت هم پیر و جوان	2130 در میان مجلس وعظ آنچنان
کز چه می‌نالد با عرض و طول	2131 در تحیر مانده اصحاب رسول
در جهان تن برون شو می‌رسد	2241 هر زمان از غیب نو و می‌رسد
تاش از سر کوفتن ایمن کنم	2377 ور بگیرم مار دنداننش کنم
آب با روغن چرا ضد گشته‌اند	2491 چونکه روغن را ز آب اسرشته‌اند
تا که ما را یاد آید راه راست	2788 صورت غمگین نقش از بهر ماست
آن جهان بخشش و آن بحر داد	2875 پس نقیبان را بفرمود آن قباد

Sürûrî şerhinde bazen “در بعض نسخ این بیت واقع است” şeklinde not düşmüştür.

Yani “Başka nüshalarda bu beyit mevcuttur” diyerek kendi kullandığı nüshalarda olmayan fakat değerli bulunduğu bu beyitleri üstünü surhla çizmeden aktarmıştır. Bu şekilde şerhte 26 beyit mevcuttur. Bu beyitler ilgili beyit numaraları ile birlikte sunulmuştur. Bu beyitler şunlardır:

بر دکان طوطی نگهبانی نمود	250 خواجه روزی سوی خانه رفته بود
بهر موشی طوطیک از بیم جان	250 گریه‌ای برجست ناگه در دکان
آب را بر نارشان نبود گذار	781 سنگ و آهن در درون دارند نار
در درون سنگ و آهن کی رود	781 آب چون نار برونی را کُشد
قطرهاشان کفر ترسا و جهود	781 سنگ و آهن چشمه نارند و دود

781 آب خمّ و کوزه گر فانی شود	آب چشمه تازه و باقی بود
1092 ماند احوالت بدان طرّفه مگس	کو همی پنداشت خود را هست کس
1092 از خود او سرمست گشته بی شراب	ذره خود را به دیده آفتاب
1092 وصف بازان را شنیده در بیان	گفته من عنقای وقتم بی گمان
1341 جام روزن ساختی شیشه کبود	نور خورشیدی کبودت می نمود
1860 الوداع ای خواجه کردی مرحمت	کردی آزادم ز قید و مظلّمت
1860 الوداع ای خواجه رفتم تا وطن	تو شوی آزاد روزی همچو من
1867 آتش گوید گاه عیش و خرّمی	آتش گوید گاه نوش و مرهمی
1894 ای خدا ای قدر تو بی چند و چون	واقفی بر حال بیرون و درون
1919 چون تو شیرین نیستی فرهاد باش	چون لیلی چو مجنون کرد فاش
2075 پس سؤالش کرد صدیقه بصدق	با خشوع و با ادب از جوش عشق
2134 کو چه خواهی سازمت پر بار نخل	تا برد شرقی و غربی از تو دخل
2178 گفت نبود مثل تو ساحر دگر	ساحران را سر توی و تاج سر
2270 لیک درویشی که تشنه غیر شد	او حقیر و ابله و بی خیر شد
2956 گر چه جسمت نازکست و بس	نزار بر نمی آید جهان را بی تو کار
3391 کر درآمد پیش رنجور و نشست	بر سر او خوش همی مالید دست
3490 چینیان گفتند خدمتها کنیم	رومیان گفتند بر حکمت تنیم
3533 روز زادن روم و زنگ و ر گروه	یَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ
3635 هم مشرّف در عبادت های او	مشتغل گشته بطاعت های او
3999 اندرا در گلستان از مزبله	چونکه در ظلّمت بدیدی مشعله
3999 بی توقف زودتر درّنه	قدم زین چه بی بن سوی باغ ارم

Bu çalışmada tespit edilen başka bir husus ise âyet, hadîs ve hikâyelerin sayısıdır. Şerh-i Mesnevî'nin birinci cildinin tenkitli metninin sonunda oluşturulan âyet ve hadîs indeksine göre eserde mükerrer olanlar ile birlikte 780 âyet-i kerîme⁴³ ve 462 hadîs-i şerîf⁴⁴ nakledildiği tespit edilmiştir. Kırmızı yazı ile yazılan “حکایت” kelimesinden sonra gelen hikâyeler konusunda ise müellif birinci cildin sonunda bu ciltte 410 hikâye⁴⁵ aktardığını beyan etmiştir. Ancak hazırladığımız tenkitli metne göre 419 hikâye mevcuttur.

⁴³ Metin, s. 678.

⁴⁴ Metin, s. 729.

⁴⁵ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, c. 1, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., nr. 1361, s. 440b.

SONUÇ

Yazıldığı günden beri üzerine pek çok eser kaleme alınan Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed'in Mesnevî'si, farklı milletleri bir arada buluşturan önemli bir eserdir. Birçok milletin edebiyatına önemli tesirleri olan bu eser hakkında Osmanlı sahasında yapılmış en önemli şerhlerden biri de Sürûrî'nin altı ciltlik eseridir. Bu tez, söz konusu eserin ilk cildinin tenkitli metnini ortaya çıkarmak ve bu esere ait altı defterin el yazması nüshalarını tespit edip tanıtmak maksadıyla hazırlanmıştır. Çalışmamızın sonunda Sürûrî'nin Mesnevî şerhiyle alakalı önemli bulgulara ulaştık. Bu bulguları şöyle özetleyebiliriz.

Sürûrî'nin şerhini farklı kılan en önemli özelliklerinden biri dilinin sade, akıcı ve kolay anlaşılır olmasıdır. Müellif bunu özellikle sağlamış ve böylelikle herkesin Mesnevî'nin sırlarından ve inceliklerinden haberdar olmasını arzu etmiştir.

Sürûrî'nin şerhi; âyetler, hadîsler, şiirler, hikâyeler, beyitler, peygamber ve evliya kıssalarından müteşekkil zengin bir içeriğe sahiptir. Bunun yanında müellifin edebî ve tasavvufî sahada söz sahibi olması hasebiyle bu şerh güvenilir ve önemli bir kaynak eser niteliğine bürünmüştür. Müellif, hikâyeleri mekân, zaman ve kişilerden âzâde olarak aktarmış ve hikâyeler genellikle salih amel, zühd, takva, mükâfât, mucâzât, keşfiyât ve kerâmetler gibi konuları kapsamaktadır. Görüldüğü üzere Sürûrî, şerhinde hikâyeleri genellikle tasavvuf dünyasından seçmiştir. Bunun başlıca nedeni, yazarın; dinî, tasavvufî ve ahlâkî mesajları insanlara yaymak olarak düşünülebilir.

Müellif, eserini kaleme alırken bir nevi edisyon kritik yapmıştır. Öncelikle güvenilir bir nüsha tedarik etmiş ve onu esas alarak itibar ettiği diğer mesnevî nüshaları ile karşılaştırıp farklı beyitleri dipnotta ya da metin içinde belirtmiştir.

Sürûrî'nin Mesnevî şerhinin birinci cildine ait müellif nüshası 439 varak, 4028 beyit, 419 hikâye, 780 âyet-i kerime ve 462 hadîs-i şeriften oluşmaktadır. Ayrıca müellif, birinci cildin sonunda bu ciltte 410 hikâye aktardığını beyan etse de bizim tespitlerimize göre 419 hikâye bulunmaktadır. Toplam altı ciltte geçen hikâye sayısı ile alakalı yazarın, her cildin sonunda belirttiği üzere; I. ciltte 410 hikâye, II. ciltte 385 hikâye, III. ciltte 285 hikâye, IV. ciltte 280 hikâye, V. ciltte 440 hikâye, VI. ciltte 410 hikâye mevcuttur. Bu altı ciltte toplam hikâye sayısı ise 2200'dür.

Sürûrî'nin şerhinde ele aldığı nüshayı Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi numara 51'deki nüsha ile karşılaştırdık ve müellif nüshasında 25 adet mülhak beyit olduğunu tespit ettik. Ayrıca kullandığı nüshalarda bulunmayan fakat değerli bulunduğu 26 beyte metinde yer vermiştir. Tespit ettiğimiz bu beyitleri tezimizde sunduk.

Sürûrî'nin Şerh-i Mesnevî'sinin el yazma nüshaları hakkında en kapsamlı ve ciddi çalışma Mehmet Önder ve arkadaşlarının hazırladığı “Mevlânâ Bibliyografyası” adlı çalışmadır. Bu çalışmaya göre toplam 67 el yazma nüshası tespit edilmiştir. Ancak bizim hazırladığımız bu çalışmada 102 el yazma nüshası tespit edilmiştir. Ayrıca mezkûr Mevlânâ Bibliyografyası adlı çalışmada sadece bir adet müellif nüshasından söz edilmekte iken bizim hazırladığımız çalışmada farklı ciltlerde beş müellif nüshası tespit edilmiştir.

Şerh-i Mesnevî'nin telif bitiş tarihi ile alakalı elimizde bir veri mevcut değildir. Ancak birinci cildin telif bitiş tarihi 949/1542 olduğu nüshalarda sabittir. Ayrıca yazar, eseri yaklaşık yirmi yılda tamamladığını ifade etmektedir. Fakat yazarın, birinci defterin telifine hangi tarihte başladığı bilinmediğinden, eserin telif bitiş tarihi hakkında yorum yapılamamaktadır.

Kısacası, Mesnevî şerhleri arasında mevcut bilgilere göre Anadolu'da kaleme alınmış ilk tam Farsça şerh olması bakımından ayrı bir yere sahip olan Sürûrî'nin Mesnevî şerhi, üzerinde daha pek çok araştırma yapmaya imkân tanıyacak bir zenginliğe sahiptir. Farklı alanlardan ve disiplinlerden araştırmacıların katkılarıyla bu konudaki çalışmaların artarak devam edeceği muhakkaktır.

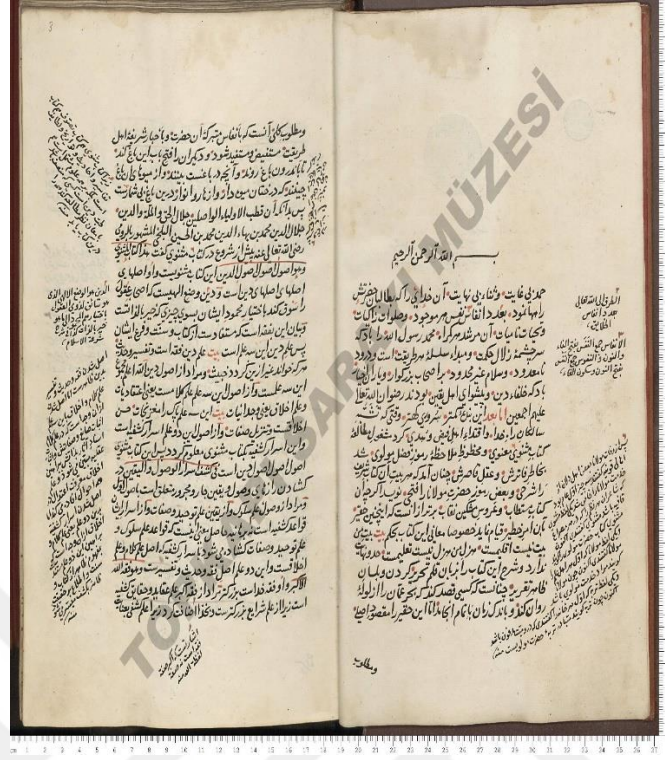
KAYNAKÇA

- Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018.
- Ateş, Ahmed, *Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Oşman Münasebeti İle)*, Türkiyât Mecmuası, c. 7, 1942, s. 253-267.
- Ateş, Ahmed, *Mesnevî*, İslâm Ansiklopedisi, MEB. Yay., İstanbul, c. 8, 1979, s.127-133.
- Bağcı, Ali, *Muslihiddîn Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu Merâhi'l-Ervâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova, 2015.
- Baştürk, Orhan, *Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi (Tanıtım-İndeks- Tenkitli Metin 1b-40a)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1997.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul, c. 2, 1972, s. 347-348.
- Ceyhan, Semih, *Mesnevî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, c. 29, 2009, s. 325-334.
- Coşguner, Fahrettin, *Mesnevî'de Nefis Kavramı*, Uluslararası Türk Tasavvuf Kültürü ve Mevlânâ Sempozyumu, Manisa, 2007.
- Çelik, Ahmet Faruk, *Sürûrî'nin Hâfız Dîvânı Şerhi'nin İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996.
- Çelik, İsa, *Mesnevî-i Ma'nevî, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2005, s. 661-696.
- Çetin, Nihâd M., *Mesnevî'nin Konya Kütüphanelerindeki Eski Yazmaları*, Edebiyat Fakültesi Şarkiyât Mecmûası, İstanbul, Sayı 4, 1961, s. 97-118.
- Dolgun, Muhsine Beyza, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (III. Cilt)*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.
- Eflâkî, Ahmed, *Menâkibu'l-Arifîn*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul, 2011.
- Elbir, Bilal, *Sürûrî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i Metin-İnceleme*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2003.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, c. 1, 2003, s. 426.
- Fâik Reşâd, *Eslâf*, Âlem Matbaası, İstanbul, c. 2, 1312 h.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mesnevî ve Şerhi*, 1-6, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 3. baskı, 2000.

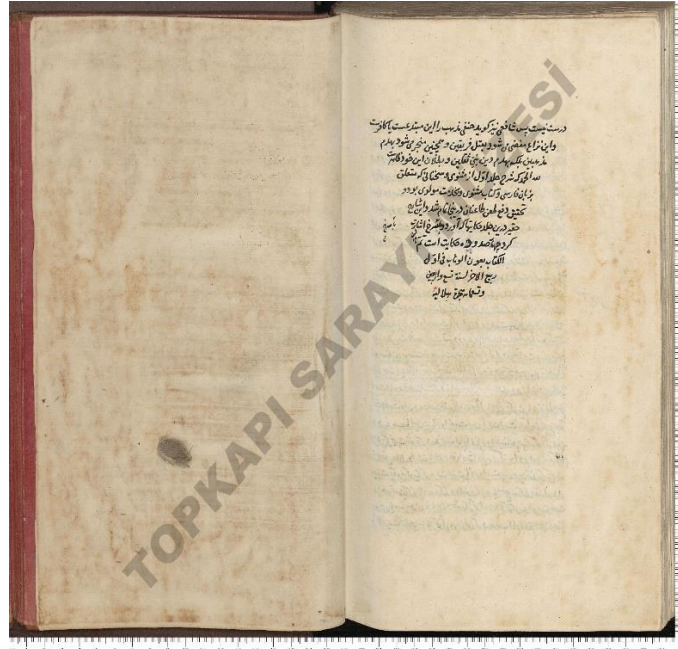
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlâna Müzesi Yazmalar Kataloğu, 1-4*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlevîlik*, İslâm Ansiklopedisi, MEB. Yay., İstanbul, c. 8, 1979, s.164-171.
- Gücük, Tolga, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (II. Cilt)*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.
- Güleç, İsmail, *Sürûrî, Muslihuddin Mustafa*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV yay., İstanbul, c. 38, 2010, 170-172.
- Güleç, İsmail, *Bahrü'l-Ma'ârif'e Göre Edebî Kavramlar*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.
- Jawadi, Zeyneb, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (V. Cilt)*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2021.
- Kabak, Rıdvan, *Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa B. Şaban Sürûrî'nin Ravzu'r-Reyyâhîn Fî-Hikâyâtî's-Sâlihîn Tercümesi' Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2017.
- Karaismailoğlu, Adnan, *Mevlâna ve Mesnevî*, Akçağ Yay., Ankara, 2001.
- Karaismailoğlu, Adnan, *Mesnevî Gül Bahçesi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Konya, 2015.
- Karaismailoğlu Adnan, Okumuş Said, Coşguner Fahrettin, *Mevlâna Bibliyografyası*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 2006.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's - şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2018.
- Laţîfî, *Tezkire-i Laţîfî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314 h.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmanî*, c. 5, haz. Nuri Akbayan, (Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.
- Mevlâna Celâleddîn, *Mesnevî Mevlânâ*, çev. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay., c. 1-6, Ankara, 2012.
- Mevlâna Celâleddîn, *Mesnevî 1-6*, çev. Derya Örs, Hicabi Kırlangıç, Ekim Yay., İstanbul, 2007.
- Mu'in, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî 1-6*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1371.
- Nev'izâde 'Aţâyî, *Hadâ'ikü'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, İstanbul, 1268 h.
- Ortaç Oğuz, Meral, *Surûrî'nin Şerh-i Divân-ı Hâfız'ı: 15 Varağının Transkripsiyonu*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998.

- Okur, Hüseyin, *Muslihiddin Mustafa b. Şaban es-Sürûrî'nin Şerhu'l-Misbâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2011.
- Önder Mehmet, Binark İsmet, Sefercioğlu Nejat, *Mevlâna Bibliyografyası 1-2*, Ankara, 1973.
- Öngören, Reşat, *Mevlânâ*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, c. 29, 2004, s. 441-448.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul, 2015.
- Şâdıkî, 'Alî Eşref, Muḳaddem Zehrâ Zendî, *Ferheng-i İmlâ-i Haṭṭ-i Fârsî, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Tahran, 1394 hş.
- Sehi Beg, *Heşt Bihişt*, haz. Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2017.
- Sürûrî Müslihiddin Mustafa (Gelibolulu), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay, İstanbul, c. 8, 1998, s. 78.
- Şafak, Yakup, *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârifî ve Enîsû'l-Uşşâk ile Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 1991.
- Şafak, Yakup, *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârifî ve Bu Eserdeki Teşbih ve Mecaz Unsurları*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 4, 1997, 217-235.
- Tanyıldız, Ahmet, *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l- Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2010.
- Tarlan, Ali Nihad, *Metinler Şerhine Dair*, Edebiyat Meseleleri, İstanbul, 1981, s. 187-202.
- Temizel, Ali, *Mevlâna Çevresindekiler, Mevlevîlik ve Eserleriyle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler*, Selçuk Üniversitesi Yay. Konya, 2009.
- Türkmen, Ahmet, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (III. Cilt)*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2018.
- Ünver, Niyazi, *Gelibolulu Sürûrî ve Divanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>
- <http://www.konyayazmakutup.gov.tr/>
- <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/>
- <https://tez.yok.gov.tr/>
- <http://www.islamansiklopedisi.info/>
- <https://www.yazmalar.gov.tr/>

EKLER

Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, A. 1361
Numarada Kayıtlı Müellif Nüshasının İlk Sayfası, Yaprak 2b-3a.

Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, A. 1361
Numarada Kayıtlı Müellif Nüshasının Son Sayfası, Yaprak 439b.

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

جمهوری ترکیه

جمهوری ترکیه

دانشگاه قیریق قلعه

دانشگاه آنکارا

انستیتوی علوم اجتماعی

انستیتوی علوم اجتماعی

گروه زبان و ادبیات فارسی

شرح مثنوی سروری

جلد اول

(متن فارسی - بررسی)

پایان نامه دکتري

سیحان قاردش

استاد راهنما

عدنان قره اسماعیل اوغلو

حجابی قیرلانغیج

قیریق قلعه 2022

شرح مشنوی

جلد اول

مصلح الدین مصطفیٰ بن شعبان سروری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد بی‌غایت و ثناء بی‌نهایت آن خدای را که به طالبان حضرتش راه‌ها نمود بعد از¹ انفاس² نفس هر موجود. و صلوات زاکیات و تحیات نامیات، آن مرشد هر گمراه محمد رسول‌الله را باد که سر چشمه زلال حکمت و مبداء سلسله هر طریقت است. و درود نامعدود و سلام غیر محدود بر اصحاب بزرگوار و یاران اخیار باد که خلفاء دین و پیشوای اهل یقین بودند. رضوان‌الله تعالی علیهم اجمعین. اما بعد این بنده کمتر سروری کهتر وقتی که تشبیه سالکان راه خدا و اقتداء اهل فیض و هدی کرد، مشغول مطالعه کتاب مثنوی³ معنوی و محظوظ ملاحظه رموز فضل مولوی شد به خاطر فاترش و عقل قاصرش چنان آمد که هر بیت آن کتاب شریف را شرحی و بعضی رموز حضرت مولانا را فتحی نویسد، اگر چه آن کتاب مستطاب و عروس مشکین نقاب برتر از آنست که این چنین حقیر به آن امر خطیر قیام نماید. خصوصاً معانی این کتاب به حکم بیت: بیت من نیست اقلیم است - هزل من هزل نیست تعلیم است. حد و نهایت ندارد و شرح این کتاب را به زبان قلم تحریر کردن و به لسان ظاهر تقریر چنان است که کسی قصد کند که بحر عمّان را از لوله‌ای روان کند و به اندک زمان به اتمام انجامد. اما این حقیر را مقصود اصلی (3a) و مطلوب کلی آن⁴ است که به آنفاس متبرّکه آن حضرت و به اخبار شریفه اهل طریقت مستفیض و مستفید شود و دیگران را فتح باب این باغ کند تا به اندرون باغ روند و آنچه در باغ است بینند و از میوه‌های آن باغ چینند که درختان میوه‌دار و ازهار و انوار در این باغ بی‌شمار است.⁵ پس بدان که آن قطب الاولیاء الواصلین جلال الحق و المله و الدین جلال‌الدین محمد بن بهاء‌الدین محمد بن الحسین البلخی المشهور بالرومی رَضِیَ اللهُ تعالی عنه پیش از شروع⁶ در کتاب مثنوی گفت [هَذَا كِتَابُ الْمَثْنَوِي وَ هُوَ اُصُولُ اُصُولِ اُصُولِ الدِّينِ] این کتاب مثنوی است و او اصل‌های اصل‌های دین است و دین⁷ وضع الهی است که اصحاب

¹ الطرق الى الله تعالى بعدد انفاس الخلايق.

² الانفاس جمع النفس به فتح الفاء و النون و النفوس جمع النفس به فتح النون و سکون الفاء.

³ پس از وفات مولانا بعض اهل دلان از اهالی قونیه گفتند سه چیز اول عام بود خدمت مولانا را خاص شد یکی لفظ مثنوی که شاعران هر نظم را که در هر مصراع قافیه باشد مثنوی گفتندی اکنون مثنوی کتاب حضرت مولوی را گویند و یکی لفظ مولانا که اول هر اهل علم را مولانا گفتندی اکنون چون مولانا گویند مراد خدمت مولوی باشد و یکی لفظ تره که اول هر خانه را گفتندی که درو میّت مدفون باشد اکنون چون تره گویند متبادر تره حضرت مولوی است. منه

⁴ آن KT : این M

⁵ زیرا کتاب مثنوی هم کتاب تصوّف هم کتاب تفاسیر و احادیث و تواریخ و لطائف است بلکه بر همه علوم مشتمل است هم طبّ دین است کسی که منصف باشد به امعان نظر مطالعه کند همه را در این کتاب یابد. منه

⁶ شروع در کتاب از نظم است اعنی بشنو این نی چون شکایت می‌کند.

⁷ الدین هو الوضع الالهی الذی هو سائق لذوی العقول باختیارهم المحمود الی ما هو خیر بالذات کذا فی شرح شرعة الاسلام.

عقول را سوق کند به اختیار محمود ایشان به سوی چیزی که خیر بالذات است و بیان این به فقه است که مستفاد است از کتاب و سنت و فرع ایشان. پس علم دین این⁸ سه علم است. بیت: علم دین فقه است و تفسیر و حدیث - هرکه خواند غیر از این گردد خبیث. و مراد از اصول دین **اَللّهُ اَعْلَمَ** مجموع این سه علم است و از اصول این سه علم علم کلام است. یعنی اعتقادیات و علم اخلاق یعنی وجدانیات. بیت: این سه علم پاک را مغز نجات - حسن اخلافت و تنزیل صفات. و از اصول این دو علم اسرار کشفیه است و این اسرار کشفیه به کتاب مثنوی معلوم گردد. پس این کتاب مثنوی اصول اصول دین است. **[فِي كَشْفِ اسْرَارِ الْوُصُولِ وَالْيَقِينِ]** در گشادن رازهای وصول و یقین. جار و مجرور متعلق است به اصول اول و مراد از وصول علم سلوک و از یقین علم توحید و صفات و از اسرار ایشان قواعد کشفیه است نه برهانیه. حاصل معنی این است که قواعد علم سلوک و علم توحید و صفات گشاده می شود به اسرار کشفیه که اصل علم کلام و علم اخلاق است و این دو علم اصل فقه و حدیث و تفسیر⁹ است. **[وَهُوَ فِقْهُ اللَّهِ الْأَكْبَرُ]** و او فقه خدا است. بزرگتر مراد از فقه¹⁰ اکبر علم عقائد و حقائق کشفیه است. زیرا از علم شرایع بزرگتر است و به خدا اضافه کرد. زیرا علم کشفی به عنایت (3b) او است نه به تعلیم و اجتهاد **[وَشَرَعَ اللَّهُ الْأَزْهَرُ]** و راه دین خدا است روشنتر **[وَبُرْهَانُ اللَّهِ الْأَظْهَرُ]** حجت خدا است ظاهرتر **[مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ]**¹¹ مثل نور وی همچو چراغ بره¹² است و دریچه¹³ غیر نافذه که در وی چراغ است. یعنی حال نور این کتاب مراد آن علم است که از او مستفاد شود همچو حال نور چراغ بره است که در او مصباح باشد. چنانکه نور مشکاة حاصل است از مصباح به واسطه آبگینه و قوت زیت شجره¹⁴ مبارکه که لاشرقیه است و لاغربیه نور این کتاب یعنی علمش حاصل است به واسطه زجاجه¹⁵ قلب که متوسط است میان مصباح روح قدسی و میان مشکاة بدن که مشتمل است بر شجره نفس قدسیه مبارکه که او را قوت استعداد فطری باشد.

⁸ این KT : آن M

⁹ اصل شدن فقه و حدیث و تفسیر به این ظاهر است اما اصل شدن علم کلام و اخلاق به این سه علم از آن وجه است که در علم کلام اثبات صانع و صفاتش و اثبات اسناد آثار به ذاتش به براهین عقلیه مبین می شود و علم اخلاق معرفت اعتدال در همه احوال افاده می کند اما اصل شدن اسرار کشفیه به این دو علم یعنی علم کلام و اخلاق از آن وجه است که براهین این دو علم مستند است به مفهوم ظاهر از کتاب و سنت و اطلاع بر حقیقت ظاهر به کشف میسر می شود. منه

¹⁰ اشارت است که اکبر صفة فقه است نه صفة لفظة الله. منه

¹¹ در این اقتباس است قال الله تعالى **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ فِي رُجَاةٍ الرُّجَاةُ**. الآیه.

¹² بره KT : براه M

¹³ روزن

¹⁴ مراد از شجره مبارکه درخت زیتون است و آنچه نه شرقی باشد و نه غربی یعنی آفتاب بر وی هر وقت تابد غایت نیک باشد.

¹⁵ هر چیز که در زجاجه باشد از بیرون پیداست همچنان هر چیز که در دل است در اعضا ظاهر است. منه

چون او را نور فیض روحی منظم شود نور علی نور گردد و نفس قدسیّه نه از مشرق ارواح است و نه از مغرب اشباح. [يُشْرِقُ إِشْرَاقًا أَنْوَرًا مِنَ الْإِصْبَاحِ] یعنی روشنی می دهد روشنائی که روشنتر است از در آمدن صبح زیرا علم این کتاب کشفی است حاصل از علم الهی اما نور اصباح حاصل است از نور مخلوق دیگر و علم کشفی نور استبصاری است و کلی اما نور اصباح ابصاری است و جزئی [وَهُوَ جَنَّاتُ الْجَنَّةِ¹⁶ ذُوالْعُیُونِ وَالْأَغْصَانِ] و او بهشت های دل است خداوند چشمه ها و شاخه ها یعنی این کتاب جنت ها است دل ها را که چشمه ها و شاخه ها دارد. زیرا هر جمله از معلومات کلیّه و هیّیه که فیض او فضل خدا است به واسطه مرتبه اسمیه جنت روحانیه است و مرتبه اسمیه عین و منبع است و علم که حاصل به کشف است. جوی های چهار است که آب و شیر و باده و انگبین است و ثمرات جزئیّه آن معلومات کلیه شاخه ها است. [مِنْهَا عَيْنٌ تُسَمَّى عِنْدَ آبْنَاءِ هَذَا السَّبِيلِ سَلْسِيلًا]¹⁷ از اینها چشمه ای هست که یا هر چشمه از اینها نامیده می شود. نزد فرزندان راه خدا به سلسیل یعنی سلسیل گویند. [وَعِنْدَ أَصْحَابِ الْمَقَامَاتِ وَالْكَرَامَاتِ خَيْرٌ مَقَامًا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا]¹⁸ و نزد اصحاب مقامات (4a) و کرامات بهترین مقام و نیکوترین جای خسبیدن است. [الْأَبْرَارُ فِيهِ يَأْكُلُونَ وَ يَشْرَبُونَ] نیکوکاران در وی یعنی در مثنوی می خورند و می آشامند. یعنی آنان که اهل احسان و تقویند به ثمرات این کتاب یعنی به علوم جزئیّه نفع گیرند و می چشند و شرابش می کشند. پس این کتاب مَشْرَب صافی ابرار است. [وَالْأَحْرَارُ مِنْهُ يَفْرَحُونَ وَ يَطْرَبُونَ] و آزادگان از وی فرح می شوند و طرب می کنند. یعنی آنان که از بندگی طبیعت و شهواتش آزاد شده اند شاد شوند به حصول بعضی علوم این کتاب و طرب کنند به وصول بعضی مقاماتش. پس این کتاب مُطْرَب شافی احرار است. [وَهُوَ كَنْبَلٌ مِصْرَ شَرَابٍ لِلصَّابِرِينَ وَ حَسْرَةٌ عَلَى آلِ فِرْعَوْنَ وَالْكَافِرِينَ] این کتاب¹⁹ چون نیل مصر شراب است صابران را که بر شدت و مصیبت و بر عبادت صبر کنند و حسرت است بر آل فرعون و کافران. یعنی این کتاب همچو نیل مصر است که از وی قوم موسی ستاندی آب صافی بودی چون قوم فرعون ستاندی خون گشتی. [كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا] چنانکه خداوند تعالی گفت گمراه می کند سبب او بسیاران را و هدایت می کند به او²⁰ بسیاران. ضمیر مجرور راجع است به مثل که در آیت سوره بقره مذکور است که إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا. الآیه [وَ إِنَّهُ شِفَاءُ الصُّدُورِ] چون خلاصه کتاب مثنوی مقصود کتاب الله است و همچو او دعوت کننده

¹⁶ لفظ اوّل به کسر جیم جمع جنت است و لفظ دوم به فتح جیم به معنی دل است. منه

¹⁷ سیالة انحدارها في الخلق و سهولة مساغها.

¹⁸ در این اقتباس است.

¹⁹ آنان که این کتاب مثنوی را ندانند به حکم المرء عدوّها لما جهله در حق این کتاب طعن می زنند ایشان را بیم است که در این وعید داخل شوند. منه

²⁰ چنانکه کافران در حق مثل قرآن طعن زدند جاهلان نیز در حق این کتاب ناسزا گویند اما فاضلان قدرش می دانند و به حقیقت او اقرار کنند.

است به حق²¹ او را به بعضی اوصاف قرآن وصف کرد یکی این است که این کتاب شفاء سینه‌ها است چنانکه حضرت خدای قدوس در سوره یونس فرمود **يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ**.²² [وَجَلَاءُ الْأَحْزَانِ] روشن کننده غم‌ها است یعنی زائل کننده غم‌های جهل است. [وَكَشَافُ الْقُرْآنِ] یعنی با مبالغه گشاینده مقاصد معانی قرآن است. [وَسَعَةُ الْأَرْزَاقِ وَتَطْيِيبُ الْأَخْلَاقِ] فراخ کننده رزق‌ها است و نیکو کننده خوی‌هاست. چون تطییب اخلاق پاک کردن نفس است از عیب‌ها. به این واسطه فراخی روزی باشد چنانکه رسول‌الله صلی الله علیه و سلم کسی را فرمود که از فقر (4b) شکایت کرد **دُمُ عَلَى الطَّهَارَةِ يُوسِّعَ عَلَيْكَ فِي الرِّزْقِ**. و خاصه این کتاب است کسی که ملازم او باشد آن را غنای صوری یا غنای قلب حاصل شود. [بِأَيْدِي سَفَرَةٍ²³ كِرَامٍ بَرَرَةٍ] نوشته به دست‌های نویسندگان فرشتگان عزیزان و نیکی کنندگان که از لوح می نویسند. یعنی این کتاب نوشته است به الهامات روحانیان زیرا چیزی که کامل می‌نویسد به فیض روحانی و الهام ربانی باشد²⁴ از برای این گفت [يَمْنَعُونَ بَأْنَ لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ] یعنی آن ملائکه منع می‌کنند با آن که مس نمی‌کند آن را مگر پاک شدگان. پس این کتاب کسی را میسر است که پاک باشد [تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ]²⁶ منزل است از خداوند جهان نمی‌آید بر وی باطل از پیش وی و از پس وی. [وَاللَّهُ يَرْضَاهُ وَ يُرْقِبُهُ]²⁷ خدا او را نگاه می‌کند و می‌بیند این وصف‌ها که مذکور شد بعضی اوصاف قرآن است. [وَهُوَ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ] آن خدا بهتر است از روی نگاه داشتن و او رحمت کننده‌ترین رحمت کنندگان است. [وَلَهُ الْقَابُ أَخْرُ لَقَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى]²⁸ و این کتاب مثنوی را لقب‌های دیگر است. لقب داد وی را خداوند تعالی [وَأَقْتَصَرْنَا عَلَى هَذَا الْقَلِيلِ] اقتصار کردیم ما بر این اندک یعنی در توصیف کتاب مثنوی [وَالْقَلِيلُ يَدُلُّ عَلَى الْكَثِيرِ] اندک دلالت می‌کند بر بسیار یعنی جنس و صفت و خاصه او بیان

²¹ به درستی خدای تعالی ترک نکند و باک ندارد آن که بیان کند مثلی بهر چه باشد و برای هر که باشد آورده‌اند یهود در قرآن ذکر مگس و عنکبوت شنوده استهزا می‌کردند خدای تعالی این آیت فرستاد که خدای از ضرب مثل شرم ندارد و اگر چه باشد ممثل به پشه پس آنچه فراز او باشد چون ذباب و عنکبوت.

²² ای مردمان به درستی که آمد به شما پندی از پروردگار شما و شفایی مرا نه چیز را که در دل‌هاست از امراض جهالت و غوایت و راه نمونی به سوی حق و مهربانی مر مؤمنان را.

²³ السَّفَرَةُ بمعنی الکتبة جمع سافر بمعنی الکاتب و الکرام بمعنی الاعزاء و البرة بمعنی الاتقیاء.

²⁴ بلکه در حقیقت ملک من نویسد.

²⁵ در سوره حم سجده است.

²⁶ یعنی از هیچ وجه باطل نیست و باطلی بر وی متطرق نشود.

²⁷ الرائد للنشیء الرقيب له و الرقيب و الرقيب الحافظ الناظر.

²⁸ غالب آن است که این القاب دیگر حضرت مولانا را به الهام ربانی یا به رؤیای صادق معلوم شده است. منه

می کند. [وَالْجُرْعَةُ تَذُلُّ عَلَى الْغَدِيرِ²⁹] یعنی چنانکه جرعه آب بر آب جمع شده بسیار دلالت می کند. [وَالْحَفْنَةُ³⁰ تَذُلُّ عَلَى الْبَيْدَرِ الْكَبِيرِ] یک مشت دلالت می کند بر خرمن بزرگ³¹ [يَقُولُ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ الْمُحْتَاجُ إِلَى رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى] می گوید بنده ضعیف محتاج به سوی رحمت خدای تعالی [مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحُسَيْنِ الْبَلْخِيُّ تَقَبَّلَ اللَّهُ مِنْهُ] محمد فرزند محمد فرزند حسین بلخی قبول کند. خدای از وی نام حضرت مولانا جلال الدین محمد است و شهرتش به جلال الدین و نام پدرش بهاء الدین محمد است و لقبش سلطان العلماء است³². این لقب را رسول الله علیه السلام نهاده است. سیصد³³ عالم در خواب دیده اند و نام پدر بهاء الدین محمد حسین است و نام پدر او احمد است و سلطان العلماء اول در بلخ متمکن بود. (5a) ولادت حضرت مولانا در آنجا شده در ششم ربیع الاول سنة³⁴ اربع و ستمائة. پس حضرت مولانا به اعتبار ولادت بلخی است اما در زمان کودکی با پدرش به روم آمده بود و در قونیه توطن کرد. از آن جهت جلال الدین الرومی گویند و وفاتش در پنجم جمادی الاخری سنة³⁵ اثنین و سبعین و ستمائة شده و حضرت مولانا وصیت اصحاب را چنین فرموده است اَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ وَ بِقِلَّةِ الطَّعَامِ وَ قِلَّةِ الْكَلَامِ وَ هَجْرَانِ الْمَعَاصِي وَ الْآثَامِ وَ مُوَظَبَةِ الصِّيَامِ وَ دَوَامِ الْقِيَامِ وَ تَرْكِ الشَّهَوَاتِ عَلَى الدَّوَامِ وَ اِحْتِمَالِ الْجَفَاءِ مِنْ جَمِيعِ الْاَنَامِ وَ تَرْكِ مُجَالَسَةِ السُّفَهَاءِ وَ الْعَوَامِ وَ مُلَازِمَةِ مُصَاحَبَةِ الصَّالِحِينَ وَ الْكِرَامِ وَ اَنَّ خَيْرَ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ وَ خَيْرُ الْكَلَامِ مَا قَلَّ وَ دَلَّ. و حضرت مولانا از نسل ابی بکر است رضی الله عنه نسبش این است جلال الدین محمد بن بهاء الدین محمد بن حسین³⁶ بن احمد بن محمود بن مودود

²⁹ غدیر به ترکی کولچک.

³⁰ الْحَفْنَةُ بالحاء المهملة به ترکی بر آوج.

³¹ پس چون بعضی اوصاف و القاب کتاب مثنوی را شنیدی القاب دیگر را بر این قیاس کن. منه

³² پدر حضرت مولانا آن را در اثناء کلام خداوندگار گفتی به این لفظ خطاب کردی از آن جهت آن را مولانا خداوندگار گفتند و به این نام نیز شهرت یافت. منه

³³ از سید برهان الدین منقول است که شی سیصد دانشمند مفتی از مشاهیر بلخ که از جمله منکران بودند در خواب خواجه کائنات را علیه السلام دیدند که در خیمه سبز نشسته بود و مولانا بهاء الدین محمد با خواجه همنشین و حضرت خواجه مولانا نوازشها فرمودی و در کنار گرفتی و به حاضران گفتی که سلطان العلماش لقب نهادم. آن جماعت چون بیدار شدند روی به حضرت مولانا بهاء الدین نهادند چون در راه به هم دیگر ملاقی می شدند و از خواب دوشیه حکایت می کردند متعجب و متحیر می ماندند و مرید و معتقد شدند و سلطان خوارزمشاه نیز در ملازمت اهتمام بیشتر به تقدیم می رسانید. منه

³⁴ بیت: سادس ماه ربیع الاول و ششصد چهار - سال اندر یعنی تاریخ ولادة از شمار.

³⁵ بیت: ششصد و هفتاد و دو سال اندر آمد نقل شاه - روز یکشنبه به هنگام غروب آن رشک ماه. مدة عمر حضرت مولانا. این تاریخ هم تاریخ وفات نصر الدین الخویی بود. منه

³⁶ مولانا حسین را پادشاه بلخ دخترش بزنی داده بود سلطان العلماء از آن دختر شد پس مادر بهاء الدین محمد دختر سلطان محمد خوارزمشاه است والده احمد الخطیبی که جد بهاء الدین محمد است دختر سلطان ابراهیم ادهم بود. منه

بن ثابت بن مسیب بن مظهر بن حماد بن عبدالرحمان ابن ابی بکر الصدیق [اجْتَهَدْتُ فِي تَطْوِيلِ الْمَنْظُومِ الْمَثْنَوِيِّ الْمَشْتَمِلِ عَلَى الْغَرَائِبِ وَالنُّوَادِرِ] مقول قول این است کوشیدم در دراز کردن منظوم مثنوی که مشتمل است بر غرایب و نوادر و مراد از غرایب تمثیلات و تشبیهات است که معقول را به درجه محسوس کند تا وهم عقل را مساعد شود و مراد از نوادر حکایات است. [و غُرَرٌ³⁷ الْمَقَالَاتِ وَ دُرَرٌ الدَّلَالَاتِ] لفظ غُرر جمع غره است و آن سپید است بیش از درم در پیشانی اسب و مراد از غُرر مقالات کلمات روشن است و لفظ دُرر جمع دُرّه است و مراد از درر دلالات دلائل حقه و براهین واضحه است. [و طَرِيقَةُ الزُّهَادِ] زیرا این کتاب بیان کند که وصول به حضرت به اعراض از اغراض است و به توجه جانب فیاض. [و حَدِيثُهُ³⁸ الْعُبَادِ] زیرا کتابی که چنین باشد بوستان عبادت کنندگان در آن است تا که ایشان به چیدن میوه‌هایش انتفاع کنند. [قَصِيرَةُ الْمَبَانِي كَثِيرَةُ الْمَعَانِي] یعنی در وی جوامع الکلم است. [لِاسْتِدْعَاءِ سَيِّدِي وَ سَنَدِي وَ مُعْتَمَدِي] لام متعلق است به لفظ اجتهدت یعنی کوشیدم از برای خواستن مهتر³⁹ من⁴⁰ و سند⁴¹ من⁴² (5b) و معتمد من که شیخ حسام الدین است. سبب نظم کتاب مثنوی او است تفصیل آن است که شیخ حسام الدین از حضرت مولانا درخواست کرد که اگر به طرز الهی نامه سنایی و منطق الطیر شیخ عطار کتابی منظوم گردد تا دوستان را یادگاری بود غایت عنایت باشد حضرت مولانا فی الحال از دستار خود کاغذی بیرون آورد و به دست شیخ حسام الدین داد. هژده⁴² بیت از اوّل مثنوی نوشته تا آنجا که پس سخن کوتاه باید و السلام. بعد از آن حضرت مولانا فرمود که پیش از آن که از ضمیر شما سر بر زند عالم غیب⁴³ از عالم غیب در دلم این را القا کرده بود که این نوع کتابی منظوم کرده شود. پس از آن به اقدام شیخ حسام به اهتمام تمام در آن شروع⁴⁴ نمود. گاه گاه چنان بودی که از اوّل شب تا مطلع فجر حضرت مولانا املا می کرد و شیخ حسام الدین به خطّ خوب می نوشت و مجموع آن نوشته را به آواز بلند بر حضرت مولانا می خواند. [و مَكَانِ الرُّوحِ مِنْ جَسَدِي] عطف است بر سیدی یعنی از بهر طلب کسی که به جای جان است از تن [و ذَخِيرَةَ يَوْمِي وَ

³⁷ یعنی هم مشتمل است بر غره‌های مقالات و دره‌های دلالات و باقی معطوفات نیز چنین است. منه الحديقة الروضة ذات الشجر و قيل كل بستان عليه حايط.

³⁸ کلمه جامعه آن است که لفظش اندک باشد و معنی اش بسیار این بلاغت به حکم اوتیت جوامع الکلم خاصه رسول الله است علیه السلام و خاصه وارثان او یعنی علماء امت. منه

³⁹ مهتر T : بهتر KM

⁴⁰ در دراز کردن مثنوی از بهر طلب مهتر من.

⁴¹ سند TK : مسند M

⁴² هژده KT : پنزده M

⁴³ یعنی حضرت خدا جلّ و علا.

⁴⁴ چون جلد اوّل تمام شد دو سال تأخیر و توقف واقع شد چنانکه در اول جلد ثانی مذکور خواهد شد. منه

عَدَى] نفقه نگاه داشته‌ی روز من و فردای من یعنی سبب سعادت دنیا و آخرت⁴⁵ است. مراد ظاهر عبادت حضرت مولوی آن را موهوم است که شیخ حسام الدین استاد او باشد اما حق آن است که شیخ حسام الدین مُجِب و مُصَاحِب حضرت مولانا بود⁴⁶ و در این تنبیه است که اهل لطف را لازم آن است که توابع خود را مدح کنند و به عین عالی منظور دارند. [و هُوَ الشَّيْخُ قُدْوَةُ الْعَارِفِينَ] و او شیخ است پیشوای عارفان [إِمَامُ الْهُدَى وَالْيَقِينِ] امام اهل هدایت و یقین است.⁴⁷ [مُعِيْثُ الْوَرَى] فریاد رسنده‌ی آدمیان است. [أَمِيْنُ الْقُلُوْبِ وَالنَّهْيِ] لفظ نهی به ضمّ نون جمع نُهییه است و آن عقل است. یعنی امین دل‌ها و عقل‌ها است. زیرا سِر‌ها و ضمائر به نزد او حاضر است و ایشان را بر خیر و حق دلالت کند و نگاه دارد و [وَدِيْعَةُ اللَّهِ يَبِيْنَ خَلِيْقَتِهِ] امانت خدا است. میان مخلوقات وی یعنی حضرت خدا او را امانت کرده در میان مخلوقاتش تا ایشان را ارشاد کند. پس از آن او را بستانند [وَصَفْوَتُهُ فِي بَرِيَّتِهِ] گزیده خدا است در خلقتش [وَصَايَاهُ لِنَبِيِّهِ] لفظ وصایاه معطوف است (6a) بر لفظ بریه یا مضاف مقدر است. یعنی مخزن وصایاه یا این حسام الدین از آن جمله است که حضرت خدا ایشان را به رسول‌الله علیه السلام سپرد. زیرا در سوره یوسف فرمود قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي⁴⁸. پس این حسام الدین داخل است در مَنِ اتَّبَعَنِي⁴⁹ [وَصَبِيْحَةُ عِنْدَ صَفِيْحَةٍ] ای نصبته یعنی آن حسام الدین از آن است که نصب کرده شده به نزد گریدگان و اهل صفای خدای تعالی [مِفْتَاحُ خَزَائِنِ الْعَرْشِ] کلید خزینه‌های عرش است. یعنی حقایق علویّه را می‌گشاید. [أَمِيْنُ كُنُوْزِ الْقَرْشِ] امین گنج‌های فرش است. یعنی حقایق سفلیه را نیک نگاه دارد و به صدق تسلیم و بیان کند. [أَبُو الْقَضَائِلِ] پدر فضیلت‌ها است که تخم فضائل از او پیدا گردد. [حُسَامُ الْحَقِّ وَالْدِّينِ] شمشیر⁵⁰ حق و دین است. [حَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ الْمَعْرُوفِ بِأَخِي تَرْكٍ] لفظ المعروف وصف الحسن است. یعنی حسن که فرزند محمد است و آن فرزند حسن است که این حسن مشهور است به فرزند اخی ترک [أَبُو يَزِيْدٍ الْوَقْتُ] نامش طیفور است از بسطام بود. لقب او سلطان العارفين است حکایت: نقل است که او می‌گوید هر سعادت که ما دریافتیم به دعا و رضای ما دریافتیم که شبی از من آب طلبید و در

⁴⁵ یعنی شیخ حسام الدین یار عبادت و شریک طاعت من است در دنیا و اهل شفاعت و باعث مغفرة من است در عقبی. منه

⁴⁶ و حضرت مولانا در مرض موت خود سجاده ارشاد را به شیخ حسام الدین تعیین کرده بود و شیخ حسام الدین پس از وفات حضرت مولانا در یازدهم سال وفات کرد. منه

⁴⁷ یعنی مضاف مقدر است.

⁴⁸ بگو ای محمد این دعوت به توحید راه من است و بر این راه باشم می‌خوانم خلق را به خدای بر بیان هویدا و حجتی روشن من و می‌خواند هر که پی روی کرده است مرا.

⁴⁹ ای بیان و حجة واصحة غیر عمیاء.

⁵⁰ که سر معاندان دین را قطع کند به معرفت ظاهر و تصرف باطن. منه

خانه آب نبود رفتیم آب آوردیم چون آمدم چشم به خواب گرم کرده بود آب بر زمین نهادن بی ادبی دانستم و زحمت بیدار ساختن روا ندیدم. چون چشم مبارک بگشاد گفتم آب می باید گفت بیار ای سلطان به برکت آن سلطان العارفین نام نهادند وفات او در سنه احدی و ستین و مائتین بوده⁵¹ [جُنَيْدُ الزَّمَان] گویند اصل وی از نهاوند است و منشء وی بغداد است خواهر زاده سری⁵² سقطی بود و مرید او. حکایت: روزی از سری پرسیدند که هیچ مرید را درجه از درجهی پیر بلندتر باشد گفت باشد و برهان ظاهر است که درجهی جنید بالای درجهی من است و او در سنه ثمان و تسعین و مائتین به رفته از دنیا. [صِدِّيقُ ابْنِ⁵³ صِدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ عَنْهُمْ الْأُرْمَوِيُّ الْأَصْل] کسی که مفتاح خزائن عرش و امین کنوز فرش (6b) باشد صدیق است و پدرش و پدر پدرش نیز چنین بودند پس حسام الدین صدق دارنده ابن صدق دارنده ابن صدق دارنده است راضی شود خدای تعالی از وی و از ایشان و آن اُرْمَوِی اصل است. [الْمُنْتَسِبُ إِلَى الشَّيْخِ الْمُكْرَم] نسبت وی به شیخ مکرّم است گویند که مراد از او شیخ ابوالوفا البغدادی است. [بِمَا قَالَ أَمْسَيْتُ كُرْدِيًّا وَ أَصْبَحْتُ عَرَبِيًّا] با آن که گفت شبانگهی کردم. من کُردی و بامدادی کردم من عربی یعنی از جمله مناقب او است که از او بعضی کسان وعظ طلب کردند از بهر استهزائش او جواب گفت فردا انشاء الله شب رسول الله را در خواب دید و گفت یا رسول الله از من وعظ می خواهند و من اُمّی ام. رسول الله علیه السلام گفت لَا تَخَفْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ يَتَجَلَّى اللَّهُ لَكَ بِاسْمِهِ الْعَلِيمِ الْكَلِيمِ الْمُتَعَلِّقُ إِلَى الْهَادِي. چون صبح شد به جامع آمد و بر منبر رفت وعظی کرد⁵⁴ که مردمان حیران بماندند و گفت امسیت کُردیًّا وَ أَصْبَحْتُ عَرَبِيًّا و این سخن در عرب مثل شده است. [قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ وَ أَرْوَاحَ أَخْلَافِهِ] پاک کند خدای تعالی جان وی و جانهای ماندگان وی [فَبِغَمِ السَّلَفِ وَ نِعَمِ الْخَلْفِ] بهترین گذشته و بهترین مانده [لَهُ نَسَبٌ أَلْقَتْ الشَّمْسُ عَلَيْهِ رِذَاءَهَا]⁵⁵ او را نسب است که آفتاب بر وی افکنده است. جامه بیرونیش [وَ حَسَبٌ⁵⁶ أَرْخَتْ النُّجُومُ لَدَيْهِ أَضْوَاءَهَا] و حَسَب است که انداخت ستارهها پیشش روشنی هاش [لَمْ يَزَلْ فِنَاءَهُمْ قِبَلَةَ الْإِقْبَالِ] زائل نشد میدان ایشان از قبله‌ی توجه شدن [يَتَوَجَّهُ إِلَيْهَا بَنُو الْوُلَاةِ] توجه کند به آن قبله فرزندان حاکمان [وَ كَعْبَةُ الْأَمَالِ] و زائل نشد از

⁵¹ بوده KT : بود M

⁵² سری MT : سر K

⁵³ لفظ ابن را در اینجا با همزه نوشتن می باید زیرا در میان دو صفت واقع است نه ددر میان دو نام. منه

⁵⁴ کرد K - : MT

⁵⁵ یعنی آن را نسب طاهر است که همچو آفتاب ظاهر است و حسب فاخر است که همچو ستارهها زاهر است و نیکویی نسل او چو اختر جا

به جا باهر است. منه

⁵⁶ الحسب ما يعده الانسان منى مفاخر آبائه.

کعبه‌ی امیدها شدن [يَطُوفُ بِهَا وَفُودُ الْعَفَاةِ]⁵⁷ طواف کند او را گروه خواهندگان مراد طالبان خدا است [لَا زَالَ كَذَلِكَ مَا طَلَعَ نَجْمٌ وَ ذُرٌّ شَارِقٌ]⁵⁸ زائل نشود. از⁵⁹ چنین شدن مادام که می بر آید ستاره و به دید آید و به دید آینده [يَكُونُ مُعْتَصِمًا لِأُولَى الْبَصَائِرِ]⁶⁰ الرَّبَّانِيِّينَ الرُّوحَانِيِّينَ السَّمَائِيِّينَ الْعَرْشِيِّينَ النُّورِيِّينَ] لفظ معتصم به فتح صاد به معنی قدوه و متمسک است.⁶¹ یعنی یا آن شیخ حسام الدین یا آن کتاب مثنوی مقتدی و مُرشد باشد من را صحاب بصیرتها که منسوب رب اند و بر (7a) ایشان روحانیت غالب است و آنان که بر آسمان روند به قطع تعلّق سغلیات و آنان که می خواهند که در دل مؤمنان⁶² جا کنند که قلب المؤمن عرش الرحمان و یا بالاتر از آسمان⁶³ رفتند و آنان که به انوار علم و معرفت و آثار عمل و عبادت منور شده‌اند. [السُّكُوتِ⁶⁴ النَّظَارِ] خاموشانند و نظر کننده [الْغَيْبِ الْخُصَّارِ] غایبانند به صورت و حاضرانند به همت [الْمُلُوكِ تَحْتَ الْأَطْمَارِ] شاهانند زیر کهنه‌ها⁶⁵. شعر: لِلَّهِ تَحْتَ حِجَابٍ أَلْعَزَّ طَائِفَةٌ - اخفاهم برداء الفقر جلالاً - هم السلاطين في اطمار⁶⁶ مسکنة - جَرَّوْا عَلَى الْفَلَکِ الْخَضْرَاءِ اذْيَالًا. [أَشْرَافِ الْقَبَائِلِ أَصْحَابِ الْقَصَائِلِ أَنْوَارِ الدَّلَائِلِ] شریفان قبیلهاوند و خداوندان فضیلتهاوند و نورهای دلیل‌هاوند. [آمِينَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ] این دعا قید است به لفظ لازال [وَهَذَا دُعَاءٌ لَا يُرَدُّ فَإِنَّهُ] این دعایی است رد کرده نمی شود زیرا او [دُعَاءٌ لِأَصْنَافِ الْبَرِيَّةِ شَامِلٌ] دعایی است برای صنف‌های⁶⁷ خلق شامل است⁶⁸ [وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ عِتْرَتِهِ]⁶⁹ بر نسب وی [الطَّاهِرِينَ أَجْمَعِينَ وَ حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ] چون به توفیق ملک وهّاب شرح

⁵⁷ الولاة جمع الوالی و هو الحاكم العفاة جمع العافی و هو السائل.

⁵⁸ ذرّ شارق طلع طالع.

⁵⁹ از KT : آن M

⁶⁰ البصائر جمع بصيرة و آن دیدن دل است چنانکه بصر دیدن دیده است و صفت اوست. منه

⁶¹ اول از جهت لفظ ظاهر است و دوم از جهت معنی. منه

⁶² و در دل مؤمنان جا کردن به ترک طمع میسر است چنانکه در خبر وارد است دَعِ الْجِرَصَ عَمَافِي اَيْدِي النَّاسِ يَحْبِكَ النَّاسُ

⁶³ یعنی به صفا و روحانیت از آسمان‌ها به بالا رفتند. منه

⁶⁴ السكوت جمع ساکت كشهود و شاهد. در بعض نسخ السكت واقع شد این لفظ به لفظ الغيب مناسب است. منه

⁶⁵ یعنی جامه کهنه می‌پوشند. منه

⁶⁶ الاطمار جمع طمر به کسر طا به معنی جامه کهنه. منه

⁶⁷ صنف‌های KT : صفت‌های M

⁶⁸ اهل الله را دعا همه مردمان را دعاست از آن که برکت و نعمت به بقاء اهل الله است که و لولا العباد الركع و الصبيان الرضع ما قطر من

السماء قطرة و ایشان اوتاد الارض اند و لهذا گفته‌اند موت العالم موت العالم. منه

⁶⁹ عترة ارجل نسبه.

⁷⁰ در میان طیب و طاهر عموم و خصوص من وجه است از آن که مشک طیب است طاهر نیست و خاک طاهر است طیب نیست و زعفران

هم طیب هم طاهر است. منه

دیباچه کتاب تمام شد. پس از این برای بقاء حیات در شرح نظم و ابیات شروع کنیم. اول این را بدان که بر ارباب عقول زاهره و اصحاب قلوب طاهره روشن و پیدا و ظاهر و هویدا است که مقصود اصلی و مطلوب کلی از تألیف کتاب مثنوی و ترکیب این جامع معنوی ارشاد جمیع طوایف عباد و تنبیه بر احوال مبدأ و معاش و معاد است و در بیان مبدء ناچار است بی‌ریب از تنبیه بر عوالم غیب چون حضرت عندیّت⁷¹ احدیّت که مبدء تعینات و مرجع مکونات⁷² است و چون حضرت علمیّه الهیه که قرارگاه اعیان ثابت⁷³ است و چون عالم جبروت که مستقر ارواح مجرد⁷⁴ است و چون عالم ملکوت که محل اکتساء خلعت اشباح لطیفه است و چون عالم مثال که برزخ در میان عوالم غیب و شهادت⁷⁵ است و این حضرات و عوالم اماکن اصلیه مشعوفه و مساکن مقدسه مألوفه است. هر موجود که به عالم ملک و شهادت که منزل غربت و محل کُربت است از آنجا آمده‌اند (7b)⁷⁶ و رجوع به آنجا می‌کنند و ساکنان این دار غربت طالبان آن دیار وصلت است اگر چه بعضی ندانند اما نوع انسان سرور مسافران است و این نوع انسان که خلاصه موجودات است. در حالت معاش و مدت بقاش سه فرقه‌اند اول فرقه آن طایفه است که وطن اصلی و مسکن حقیقی را به واسطه⁷⁷ مصالح دنیا و وجود بیع و شراء فراموش⁷⁸ نکرده‌اند. لاجرم این طایفه فرقت دیدگان به موجب حبّ الوطن من الایمان دمی از یاد رجوع غافل نباشند و از ناله و فریاد اهل نشوند و فرقه دوم آن گروه است که این خراب آباد و عالم کون و فساد را وطن اقامت کرده‌اند و از وطن اصلی غفلت نموده لابد این طایفه به مذکر محتاج‌اند و به تنبیه احتیاج⁷⁹ دارند و این طایفه از شجره وعظ و ارشاد ثمره رجوع معاد چینند و فرقه سوم آن طایفه است که فریفته این جهان فانی و مغرور مکر⁸⁰ شیطانی شده‌اند و از وطن اصلی به

⁷¹ خدای تعالی در ازل آزل وقتی که با او چیزی نبود تجلی کرد برای ذات خویش بی‌آن که غیر در میان نبود آن تجلی به صورته شانیه مطلقه کلیه بود که همه شئون را جامع بود بی امتیاز بعضی از بعض پس این یک عالمی است. منه

⁷² و محل ماهیات اشیاست.

⁷³ قال الله تعالی فسبحان الذی بیده ملکوت کل شیء و الیه ترجعون و موضع ملائکه است.

⁷⁴ که هنوز به بدن تعلق نگرداند.

⁷⁵ یعنی این عالم محسوس.

⁷⁶ قال الله تعالی ثم اَلینا اِیابَهُمْ.

⁷⁷ ایشان از آن جهت از یاد غافل نبیند که به مصالح دنیا توغل و انهاک نمی‌کنند دهر کار دنیا که می‌کنند سبب ضروع می‌روند به ضروع طبیعت و دافع اذیت خواب و استراحت کردن و لباس پوشیدن را به اقتضاء ضروع و به قدر حاجت می‌کنند. منه

⁷⁸ قال الله تعالی رجال لا تلهیهم تجارة و لا بیع عن ذکر الله.

⁷⁹ قال الله تعالی آن فی ذلک لذکری لمن کان له قلب و القی السمع و هو شهید.

⁸⁰ شهوت بطن و شهوت فرح دوستی اولاد و دوستی آرایش ظاهر که بت صغیر است و دوستی مال که بت کبیر است و دوستی جاه که بت اکبر است ایشان را فریفته است و به خود مشغول کرده پس حجاب آدمی به حقیقت هفت آن است یکی دوستی نفس و باقی دوستی این شش و در بعض اینها حیوانات متحداند. منه

کلی غافل⁸¹ و از مقام حقیقی تمام ذاهل گشته‌اند بلکه آن عالم باقی را نیست و نا پیدا و بی اصل و نا هویدا پنداشته‌اند. طایفه اولی انسان کامل و مرشدان مکمل است از انبیاء و اولیا و طایفه دوم زمره ارباب ایمان و قابل اکتساب عرفان است که محل ارشادند و ارشاد را استعداد دارند و طایفه سوم اهل کفر و اصحاب طغیان است که قابل فضیلت ایمان و محل استعداد عرفان نیستند و مقصود مخاطب طایفه اولی طایفه دوم‌اند. لاجرم خواجه کونین و رسول ثقلین را که مقتدای طایفه نخستین است. در سوره علق و مائده امر به قرائت و تبلیغ وارد شد که **اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ وَبَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ**. و طایفه دوم را فرمان استماع و انصات واقع گشته که در سوره اعراف فرمود **وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا**. و گفتار مرشدان در حقیقت کلام رب الانام است و ایشان همچو نای‌اند. انفاس ایشان از نفس رحمان است و چون اول کلمه که از قرآن مجید بر سرور کاملان نازل شد لفظ اقرأ بود. چنانکه اکثر ارباب تفسیر بر آنند. لاجرم در مثنوی که در حقیقت کلام الله را تفسیر معنوی است ابتدا به کلمه بشنو کرده شد که **[1] بَشْنُو اَیْنِ**⁸² **نَی چُون شَکَايَتِ مِی کُنْدِ**⁸³ لفظ چون در این محل با اشباع است⁸⁴ به معنی کیف و می کند مضارع است به معنی (8a) حال زیرا لفظ می ادات حال است. چنانکه حرف با ادات استقبال⁸⁵ و مراد از نی مرشد کامل و پیر مکمل است که در مقام نفی وجود بشریت و رفع فیود انانیت مانند نی است. چنانکه نی تهی و در تصرف نایی است یا به منزله قلم در دست کاتب که واسطه تعلیم گشته است چنانکه ارباب اشارات از این⁸⁶ آیت کریمه که **اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ**. فهم این معنی کنند که واسطه ظهور سر مکتوم و رابطه تعلیم جمیع علوم قلم وجود محمدی است و رسول الله علیه السلام هم به این معنی اشاره فرمود آنجا که گفت اگر قلم نبودی دین را قیام نبودی و صلاح عیش روی ننمودی. کما قال علیه السلام **لَوْ لَا الْقَلَمُ لَمَّا قَامَ الدِّينُ وَ لَا صَلَحَ الْعِيشُ**. و در میان چهار حدیث که احادیث اوائل گویند که هر یکی دیگری را مخالف می نماید که **أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلُ وَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ وَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِي وَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي**. توفیق

⁸¹ قال الله تعالى فانسيهم انفسهم.

⁸² بحر رمل مسدس محذوف چنانکه فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن، جهل ظلمات است و علم آب حیات.

⁸³ آن نسخه که پیش خدمت مولانا خوانده شده و به خاطر شریف ایشان عرضه کرده در آن نسخه بشنو این نی واقع است نه از نی و قافیه در مصراع اول شکایت واقع است نه حکایت و در نفیرم واقع است نه از نفیرم و این بنده در هر محلی بقدر الامکان کوشیده و نسخه صحیح را یافته و آن را اختیار کرده است. منه

⁸⁴ چون لفظ چون بی اشباع باشد حرف تعلیل است و یا به معنی مثل. منه

⁸⁵ وقتی که به مستقبل در آید و اداة حکایت حال ماضیه است اگر چه به ماضی داخل شود مثل می گفت. منه

⁸⁶ از آن مولانا جامی در رساله نائیه: کیست نی آن کس که گوید دم به دم - من نیم جز موج دریای قدم - از وجود خود چو نی گشتم تهی - نیست از غیر خدایم آگهی - آرمیدم از حق و از خود رمید - آن دم بیرون که حق بر من دمید - هر که دور افناد با بخت نژد - می کنم آگاهش از بانگ بلند.

همین به این نکته ظاهر گردد. یعنی این چهار چیز که در این احادیث مذکور است بالذات واحد و بالاعتبار مغاثرند که به اعتبار ادراک معقولات عقل گویند و به اعتبار واسطه ظهور سر مکتوم قلم گویند. لاجرم مرشد کامل نیز از خودی خود تهی شده است و از وجود عارضی فانی گشته و هر چه در صورت بنای مضاف است از نعمات و الحان فی الحقیقه صادر از صاحب وی است. همچنین مرد کامل مظهر ذات و صفات است و یا نی را دوازده سوراخ است. همچنان انسان را پنج حواس ظاهره و پنج حواس باطنه و یک قوت نظریه و یک قوت عملیه است و بعید نیست که حضرت مولوی با این نی به خود اشارت کند و از جدایی عوالم غیب شکایت کند و باز به رجوع آن طرف ارشاد و بشارت کند. [از جدایی‌ها حکایت می‌کند] بیان شکایت است. یعنی از دوری یار قدیم⁸⁷ و از جدایی وطن اصلی حکایت می‌کند که از مرتبه غیب هویت ذات جدا گشته است و از عالم استغراق دور افتاده و به عالم ملک و اصل شده است و به مقام عقل و دار تکلیف⁸⁸ رسیده [2 کز نیستان تا مرا بپزیده‌اند] مراد از نیستان عالم الهی است که ارواح پیش از تعلق به اشباح (8b) آنجا بوده‌اند. آن را در اصطلاح اهل تصوف عالم غیب و عالم ملکوت و عالم ارواح و عالم امر می‌گویند. [در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند]⁸⁹ مراد از نفیر صدا و دعوت مرشد کامل است و از مرد عقل و از زن⁹⁰ نفس [3 سینه خواهم شرحه شرحه از فراق] می‌خواهم سینه که شرحه شرحه باشد از زخم فراق که او را به من مناسبتی باشد یا انشراح سینه خویش خواهم که به حکم اشرح لی صدری منشرح شود [تا بگویم شرح درد اشتیاق] تا نفسی شرح درد اشتیاق به او بگویم یا تا شرح کنم درد اشتیاق خود را [4 هر کسی کو دور ماند از اصل خویش] هر کسی که از اصل خود منفصل و بعید شد. [باز جوید روزگار وصل خویش] طالب شود زمان وصل خود را پس عاقل را می‌باید که دوری خود را از عالم لاهوت داند باز به آن وصول جوید⁹¹ و بدان که انسان عبارت از جوهر روحانی و امر ربّانی است نه این قالب ظلمانی و هیكل جسمانی و پیش از آن که به این قفس تن مبتلا گشت طاوس فردوس بود و جایش خطائر قدس و مجالس انس بود که قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ

⁸⁷ یا قرب و بعد را مراتب بسیار است یا از فرط عشق هر لحظه یک نوع جدایی مشاهد می‌شود از آن جهت صیغه جمع آورد.

⁸⁸ اگر چه کاملان از حضرت خدا دور نیستند اما از جهت دوری از آن قرب که در آن عالم بود و مبتلا به تکالیف و غم شدند شکایت می‌کنند. منه

⁸⁹ سر نالیدن عقل و نفس از آمدن روح به این خاکدان آن است که نفس می‌نالد که لذات فانیه و مقتضیات عاجله می‌خواهد و در بعضی از آن امور عقل مزاحم او می‌شود و نمی‌گذارد تا به مرادات خود برسد و عقل بر خلاف این باقیات می‌طلبد نفس او را مزاحم می‌شود و نمی‌گذارد اما وقتی که در آن عالم بودند این خلاف نبود هر دو از این سبب در نال شدند. منه

⁹⁰ نفس را بزن تشبیه کرده‌اند زیرا چنانکه زن شوی خود را الحاح کند تا مراد خود به وجود آرد نفس نیز مراد و آرزوی خویش به ابرام بر عقل پیدا کند یا زن از کمال شهوت آخر کار را اندیشه نمی‌کند و از رسوایی احتراز نمی‌کند نفس نیز چنین است.

⁹¹ بزرگان گفته‌اند حیف عظیم باشد که کسی به مقام اول خود نرسد که یا در راه بماند یا به جای بدتر برود. منه

رَبِّي. و قدر سعادت وصال و اتصال نمی دانست نازِ محبوبِ حقیقی اقتضا کرد که او را از خویش دور سازد و در بوته⁹² محنت گذارد تا متوجه وطن اصلی و طالب کمال وصلی شود. به کسب معرفت خدا و طاعات و به جهاد اکبر و ریاضات.

[5 من به هر جمعیتی نالان شدم] یعنی در هر جا درد اشتیاق می کنم و به طریق وعظ و ارشاد سخن می گویم. **[جفت بدحالان و خوش حالان شدم]** مراد از بد حالان کافران و اهل شقاوت است و از خوش حالان مؤمنان و اهل سعادت است بدحالان را مقدم داشت زیرا مقام اظهار حزن و بث شکوی است و نالیدن از غم و بلوی است. یعنی مستمعان من دو طایفه اند. **[6 هر کسی از ظنّ خود شد یارِ من]** هر کسی بر موجب ظنّ خویش آواز و سخن من می شنود و بر ظنّش معنی می دهد. پس هر کسی که به نزد اولیا رسد به قدر ظن و استعداد خویش تحصیل کمال کند و یا هر کسی از اهل طریقت ظن می برد که او قرین من شده است در مشاهده جمال الهی اما او نمی داند که من مشعوف تجلی ذات گشتم و غافل از غیر **[از درون من نجست اسرارِ من]** که مرا اسرار است غریبه و آثاری است عجیبه **(9a)** در این اشارت است بدان معنی که در حالت استماع نغمات هر کسی را ذوق و وجد و حالات به قدر مدارج سیر⁹³ او باشد در مقامات حکایت: شبلی شنید که مرد بازاری می گفت ما بقی عندنا الا واحد گفت هل کان الا واحد. مگر در آن ساعت سیر او در جلال وحدانیت متحیر گشته بود و همچنین روزی شنید که بقالی می گفت الخیار عشرة بدائق نعره زد و گفت در آن بازار که ده خیار به یک دانگ بخرند آیا حال آشرا چگونه باشد اما نومیدی شرط نیست و از یکی شنید که سع تر بری می گفت. نعره زد و بی هوش گشت چون به هوش باز آمد پرسیدند که تو را چه افتاد گفت من چنین شنیدم که سع تر بری. مگر آن ساعت مشاهده و احسان خدا بر او غلبه کرده بود. پس سماع با مشاهده سیر برابر افتاد. **[7 سیر من از ناله من دور نیست]** این سخن گویا جواب سؤال مقدّر است منشأ سؤال آن است که گفت هر کسی بر ظنّ خود شد یارِ من. یعنی به حقیقت سیر من نرسید. پس شاید که بر خاطر گذرد که این از جهت آن است که در دلالت ناله قصوری است. پس جواب می گوید که قصور در فهم فاهم است والا سیر من و لطیفه ربّانیه از ناله و فریاد من دور نیست که اثر وصف بر مؤثر و موصوف دالّ است. **[لیک چشم و گوش را آن نور نیست]** یعنی حسّ ظاهر را قدرت مشاهده آن نور نیست یا حسّ ظاهر⁹⁴ را آن نور نیست که سیر مرا بیند و از ناله من دریابد. زیرا ادراک آن به حسّ باطن و به قلب فاطن باشد. پس اگر خواهی که ادراک کمالات ما و مشاهده حالات ما نمایی دست از این چشم و گوش ظاهری بدار و چشم و گوش

⁹² بوته KT : بوته M

⁹³ سیر KT : سیر M

⁹⁴ و گفته اند ملکوت با توسّ و جبروت با توسّ و خدا با توسّ و آن به تو از تو نزدیک تر است اما تو آن چشم نداری که جمال خدا را

دیگر به دست آر. چنانکه فرمود **مصراع**: گوش خر بفروش و دیگر گوش خر.⁹⁵ پس از این خدمت مولوی را مناسب شد که حال روح و تن بیان کند و لهذا می فرماید **[8 تن ز جان و جان ز تن مستور نیست]** زیرا مثال جان چون دریاست و مثال تن چون موجها است که از حرکت او این متحرک شود یا همچو رشته است با گلابه و یا روح همچو دست است و تن همچو آستین و گفت اند همه ارواح فرع روح⁹⁶ اعظم است که آن روح محمدی است و آن مظهر ذات حضرت خدا است. **[ایک کس را دید جان دستور نیست]** یعنی هر تن پرست را به دیدن جان دستور نیست یا هر کسی روح را چیزی اعتقاد کرده که اطبا و حکما و عقلا به گمان **(9b)** خویش چیزی گفتند. امام آنچه حقیقت او بود کسی بدان نرسید و لهذا حق تعالی فرمود **قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي**. پس روح از عالم امر است و عالم امر آن است که کمیت و مقدار و مساحت را در وی راه نیست. اما وجود جان از جُستن تن ظاهر است. پس جان انبیا و اولیا همچو تن ایشان از کسی مستور نیست و حال ایشان از حال دیگران مخفی نیست. اما منکران را دیدن جان و مشاهده حال ایشان میسر نیست. چنانکه حضرت حق سبحانه و تعالی در حق رسول الله علیه السلام فرمود **وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ**. لاجرم دیدن انبیا و اولیا را چشم اندرونی می باید و گویا نی گوید نفس من جز نفس جانان نیست و نفس من در حیات تازه بخشیدن کمتر از جان نیست. چنانکه از حرکات و سکانات تن اهل بصر به جان راه برند از ناله و نغمات من اهل بصیرت به جانان راه برند و بدان ای سالک دین و طالب یقین که نئی تو را به صدای بلند گوید ابتدای قصه من آن است که شنیدی یعنی در نیستان با برگ و ساز بودم و سبز و دراز سرم به تیغ از تن برداشتند و بدم از بند جدا ساختند. چون دل از یار و دیار پرداختم و سینه از جمیع خیالات خالی ساختم. مرادات من حاصل گشت. اگر چه بی سر شدم چندین دیده دیدم⁹⁷ اکنون چشم بر فرمان یار دوخته ام و خانه دل را به هوای او از اغیار پرداخته ام و با سوز او در آتش ساخته آغاز قصه من این است و حصه تو آن که تا ترک آب و گل نکنی و تا سر هستی به تیغ مجاهده نیندازی سر بر⁹⁸ قبول و تاج رضا نیابی و تا از رفیقان هوا جدا نشوی شایسته حضرت خدا نشوی اما انجام کار نی به غیر سوختن در آتش عشق نباشد. **حکایت:** حسین منصور را پرسیدند که نهایت عشق چیست گفت سه روز مراقب احوال من باشید همان روز او را آویختند و روز دوم سوختند و روز سوم خاکسترش بر باد دادند. لاجرم حصه خویش از انجام نئی بگیر. اگر چنانکه دل سوخته آتش

⁹⁵ لاجرم از یکی بر دیگری استدلال توان کرد. منه

⁹⁶ و لذا گفته اند روح پس از مفارقت بدن متعین می شود به تعیین هوایی و اتحاد روح بر مثال نور چراغهای متعدد که در خانه برافروزند که نور یکی در آن خانه از دیگری ممتاز نگردد یا چون نور آفتاب که در همه خانه ها روشنی از اوست و به حسب اضافه بهر خانه نور خانه از او روشنی خانه دیگر متمیز شود اما چون سقف و دیوار خانه ها از میان بگیرند انوار چنان با هم در آمیزند که مجال امتیاز نباشد. منه

⁹⁷ دیدم KT : دیده ام M

⁹⁸ سر بر KT : سر بر M

کش داری. بدانی که [9 آتش است این بانگِ نای و نیست باد] این آواز نئی همچو آتشِ سوزنده حرارت دهنده است و محل قابل را و به موجب **وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ**. باد نیست. پس (10a) در تو تأثیر کند و اگر آنچنان دل نداری تا در تو آن آتش اثر کند نیستی و فنا حاصل کردن می باید چنانکه می فرماید [هر که این آتش ندارد نیست باد] هر که را این آتش نیست می باید که نیست و فانی گردد⁹⁹ تا که نیستی و فنا سبب حصول این آتش شود چون حضرت مولانا گفت بانگِ نای آتش است. پس از این بیان کند که آن آتش چه آتش است. [10 آتشِ عشق است کاندِر نئی فتاد] یعنی این آتش به حکم **يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ**. و به موجب **فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ**. آتشِ عشق الهی است از جانب خدا در نئی. یعنی در دل پیر کامل افتد سوزش او از آن است و بدانکه جوششِ عشق جذبه‌ای است که او را گاهی خمر می گویند و لهذا گفت [جوششِ عشق است کاندِر مئی فتاد] در این اشارت است بدان معنی که محبت به همه ساری است که از خروش نئی تا به جوش می از محبت خالی نیست و توالد حیوانات و بقاء حیات و نظام عالم و انتظام بنی آدم به محبت است چون حضرت مولوی بیان کرد که عشق عاشقان¹⁰⁰ از محبت الله است. پس از این بیان کند که اهل او کیست [11 نئی حریفِ هر که از یاری بُرید] و از دوست دور شد و دوری را دانست چون مرغی که در قفس الفت ناگرفته از شوق وطن اصلی همیشه می طبد و چون الفت گرفت هر ساعت که آواز جنس خود شنود به آن اضطراب که اول داشت باز گردد و یا لایق مصاحبت نئی آن است که از اهل هوا و هوای نفس بریده باشد. [پرده‌هایش پرده‌های ما درید] اشارت است به مراتب سلوک که به موافقت پیر و طالب رفع حجاب باشد از چشم سالک یا کسی که به سبب مشاغل دنیا در پرده و حجاب باشد. پرده و بانگِ نئی پرده او را می‌درد و آن را از خواب غفلت بیدار کند و حجاب او را بردارد [12 همچو نئی زهری و تریاقی که دید] آنان که مستغرق طلب وصالاند و سر مست تجلی جمال پرده‌های نئی شوق و ذوق آنان را و مستی و حالت ایشان را زیاده می‌کند و از زهر هجر رهاند و به وصال رساند و آنان که مُعرض از یار است و مستقبل اغیار آنان را سبب بعد و عناد باشد. پس مُقبل را سبب قرب است و مُعرض را سبب بعد. لاجرم نئی نسبت با بعضی زهر است و با بعضی تریاق [همچو نئی دمساز¹⁰² و مشتاقی که دید] یعنی پیر طریقت و مرشد آخرت مصاحب و یار پر حقیقت است

⁹⁹ پس کسی که به **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. عامل شود تأثیر آتش بانگِ نئی را استعداد حاصل کند یعنی سخن انبیا و اولیا در مرد وقتی اثر کند که ترک شهوات و تعلقات کند و تجافی از دار غرور و توجه به دار سرور نماید بلکه به تدریج همه ماسوی را ترک کند اما مردی که در پس چندین پرده‌ها باشد صدای نئی به گوش او در نمی‌گیرد. منه

¹⁰⁰ عاشقان MT : K

¹⁰¹ کلام مرشد آن را به آب نیسان تشبیه کرده‌اند که چون در دهان مار افتد زهر گردد. لاجرم کلام کامل قابل صلاح را سبب فلاح شود و

منکر حق را باعث عناد گردد. منه

¹⁰² دمساز به معنی مصاحب است.

و مشتاق طالب حضرت که به موجب آیت سوره هم زخرف دوستی او را نیست ندامت و (10b) تأسف الأَخْلَاءِ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ.¹⁰³ چون حضرت مولانا حال نی را بیان کرد. پس از این مقالش را گوید. [13 نی حدیثِ راهِ پُر خون می کند] یعنی سخن از طریق پر خطر می گوید. [قصه‌های عشقِ مجنون می کند] و حکایاتِ عشقِ دیوانگان خدا می کند. چون معلوم شد که راه خدا پر خطر است. پس از این حضرت مولانا بیان کند که فهم اسرار نغمات و ادراک اخبار مشکلات جز ارباب مشاهدات و اصحاب حالات نکند. [14 محرم این هوش جز بی‌هوش نیست] یعنی محرم عقل معاد آن کس باشد که عقل معاش او نباشد. زیرا مناسبت می باید چنانکه [مر زبان را مشتری جز گوش نیست] یعنی مقالات را شنونده گوش است. بیت: نیابی ز چشم استماع مقال - نبینی ز بینی که بیند جمال. چون کسان بسیار از باهوشی و بی‌گوشی اخبار و اسرار را نشنیدند و روزگار را ضائع گذرانیدند. پس از این حضرت مولانا حال ایشان را بیان کند و به این درد درمان فرماید که [15 در غم ما روزها بیگاه شد] سوقِ این مقال بر نهج کلام منصف است. کما قال الله تعالى حاكياً عن حبيب بن اسرائيل وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ. مقتضای ظاهر حال آن بود که گوید چیست. شما را که عبادت آفریدگار خود نمی کنید و حال آن که بازگشت همه شما به حضرت او است ولیکن گفت چیست مرا که عبادت آفریدگار خود نمی کنم تا از ابتدا ایشان را نفرت طبیعت از استماع مقال نشود و از سعادت قبول نصیحت و ارشاد باز نماند.¹⁰⁴ پس بدایت به عتاب و نصیحت نفس خویش کرد تا سلسله دواعی استماع به حرکت آید و شوق اصغا و القاء سمع در ایشان به حصول پیوندد و مجال تنبیه بر غوایت و ضلالت و امکان تحریض بر سلوک مناهج هدایت باشد. کما قال و إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ. پس حضرت مولوی نیز بر این نهج سلوک کرده می گوید ما را در طلب محرمیت اسرار بی‌هوشان چون سائر نامحرمان و هرزه کوشان، روزگاری به غم گذشته و روز زندگانی بیگاه گشته¹⁰⁵ است. یعنی ما را در غم نایافت اسرار ایام و روزگار، ضایع و بی‌وقت گشت. پس محرمیت نیافتیم و در غم او عمر را درباقتیم. لاجرم بقیه عمر ما در سوز و گداز است. چنانکه می فرماید [روزها با سوزها همراه شد] از درد نایافت روزها با حرارت قرین گشت بعد از این طریقه تعویل بر کارگزاری الطاف بی‌غایت حضرت مفیض الخیرات و وظیفه اعتماد بر مددکاری اعطاف (11a) بی‌نهایت منیل المراتد تعلیم می دهد که¹⁰⁶ می فرماید [16 روزها¹⁰⁷ گر رفت گو رو باک نیست] یعنی اگر روزها و روزگار با غفلت گذشت از رفتن او هیچ غم نیست. پس از این به تضرع و زاری در مناجات باری که بخشنده

¹⁰³ دوستان در آن روز بعضی، بعضی را دشمن است مگر پرهیزگاران.

¹⁰⁴ مطلب در حسن ارشاد و پند.

¹⁰⁵ گشته KT : گذشته M

¹⁰⁶ که T : KM

¹⁰⁷ لفظ روزها در سه جا جمع روز است به معنی یوم نه جمع روزه به معنی صوم. منه

بی منت است و بخشاینده بی علت می گوید¹⁰⁸ [تو بمان ای آنکه چون تو پاک نیست] که به حکم جَدَبَةٌ مِنْ جَدَبَاتِ الرحمن توازی عمل الثقلین یک جاذبه و عنایت تو بهتر از عبادت بسیار است. بیت: کار خلق است این که علت ملت است - هر که آن در گه رسد بی علت است. در این سخن تسلیت است نامحرمان و غافلان را و ارشاد به خیر است ایشان را که اگر عمر شما در ضلال و غفلت گذشته است بقیه عمر را در ندامت مگذارید بلکه دست مرشد بگیرید و از او همت بجوید و حضرت خدا را تضرع و زاری بکنید تا به مقاصد برسید.¹⁰⁹ زیرا حضرت خدا جلّه و علانه چنان است که همه به حال بگاه آمدگان پردازد و بی نوایان بیگاه آمده را از خوان افصال محروم سازد. نمی بینی که کافری هشتاد ساله اگر وقتی ایمان آورد حضرت ربّ کریم و خداوند رحیم ایمانش قبول کند. مصراع: پیش او بیگاه چه بود یا بگاه. کی باشد که انابت و توبه مسلمان را قبول نکند. رباعی: یا رب برهانیم ز حرمان چه شود - راهی دهیم به کوی عرفان چه شود - بس گیر که از کرم مسلمان کردی - گر رحم کنی به یک مسلمان چه شود. بدان که شارب شراب تحقیق و طالبان اسرار طریق سه طایفه اند بعضی از جرعه مست شوند که دون همتی کنند. بیت: بکوش تا به کف آری کلید گنج وجود - که بی طلب نتوان یافت گوهر مقصود. و بعضی هزار دریا را به یک دم در کشند و از تشنگی هل من مزید گویند حکایت: یحیی بن معاذ رازی پیش سلطان العارفين بايزيد قُدس سرهما فرستاد سُكْرُتُ من كَثْرَةُ ما شَرِبْتُ من كَأْسٍ محبته بايزيد در جواب نوشت¹¹⁰ که غیر تو دریا های سموات و ارض را به یک دم در می کشد و زبان از تشنگی بیرون آورده هل من مزید می گوید.¹¹¹ شعر: عَجِبْتُ لِمَنْ يَقُولُ ذَكَرْتُ رَبِّي - وَهَلْ أُنْسِي فَأَذْكُرُ مَا نَسِيتُ - شَرِبْتُ الْحَبَّ كَأْسًا بَعْدَ كَأْسٍ - فَمَا نَفِدَ الشَّرَابُ وَ لَا رَوَيْتُ. هر آینه صاحب ذوق می داند که به کاسه چشیدن دیگر است و به جای جرعه دریا را در کشیدن دیگر و بعضی از آن طوایف کاهلان¹¹² که بی روزی اند که بهر عذری از طلب باز مانند به این سه طایفه اشارت کند. [17 هر که جز ماهی ز آبش سیر شد] این مصراع (11b) به منطوقش اشارت است به طایفه اولی و به لفظ ماهی اشارت است به طایفه ثانیه. یعنی اما ماهی را از آب سیری نیست. [هر که بی روزی است روزش دیر شد] این مصراع اشارت است به طایفه ثالثه. یعنی هر که گرسنه و خالی است روز او را دیر و دراز می آید که خود را عمر دراز تصوّر می کند و در توبه و طاعت تأخیر و تقصیر می کند¹¹³ یا هر که بی نصیب است از عشق در ظلمت و غم است روز او را دیر و بی وقت می آید و حضرت

¹⁰⁸ یا خطاب شیخ کامل است که به همت او در ساعتی مقاصد بسیار حاصل شود. منه

¹⁰⁹ مطلب در سعت رحمت حق تعالی.

¹¹⁰ نوشت TK : گفت M

¹¹¹ مطلب در بسیاری شوق و رغبت.

¹¹² کاهلان T : که آنان M : غافلان K

¹¹³ پس طول امل و تأخیر توبه سبب حرمان است. منه

مولانا دیگر اشارت می کند بدان معنی که گفته‌اند لا یعرف الفارح ما فیه غیره حتی ینتهی الیه سیره. زیرا تعریف حال از طریق مقال راست نمی آید و لهذا می فرماید [18 در نیابد حال پخته هیچ خام] چنانکه نا بینا اختلاف الوان و لطافت صُور حسان از طریق بیان فهم نمی کند و مراد از پخته آن است که به ریاضت و مجاهدت نضج یافته باشد و خامی او رفته [پس سخن کوتاه باید والسلام] که خیر الکلام ما قلّ و دلّ چون حضرت مولانا تنبیه بر جلالت اصل کرد و تحریض بر طلب وصل و اشارت و دلالت کرد بر آنکه با یافته قانع گشتن از قصور همت است و از قلّت معرفت و عذر آوردن که بیشتر از اوقات ضائع گذشت و روز طلب بیگاه شد مقبول نیست. پس بر طالب و سالک واجب است که چون قدم در راه طلب نهد اول بند تعلّقها¹¹⁴ را بشکند که گفته‌اند در بند هر چه باشی بنده آن باشی چنانکه در خبر وارد است تَعَسَّ عَبْدُ الدِّينَارِ تَعَسَّ عَبْدُ الدَّرْهَمِ تَعَسَّ عَبْدُ بَطْنِهِ تَعَسَّ عَبْدُ فَرْجِهِ تَعَسَّ عَبْدُ قَمِيصِهِ¹¹⁵. لاجرم می فرماید [19 بند بگسل باش آزاد ای پسر] معنی مراد این است که بند بگسل تا از بندگی اغیار بیرون آیی و آزاد باشی تا بندگی یار را شایی که دوست¹¹⁶ بنده به شرکت دیگری نمی خواهد که الشَّرْكَه عیب [چند باشی بند سیم و بند زر] بزرگان گفته‌اند محبت دنیا و محبت حضرت خدا در دلی جمع نمی شود. چنانکه آب و اخگر در کاسه نباشد و بدان که اگر چه طالب را نقد وجود می باید باخت. اما کار را به تدریج می باید ساخت از برای این اولاً¹¹⁷ از بند سیم و زر بیرون آمدن فرمود و به لفظ پسر¹¹⁸ خطاب کرد تا معلوم شود که در بند سیم و زر بودن مقام طفولیت است و عدم رجولیت (12a) که اصل سیم و زر سنگ و خاک است و طفلان را با خاک بازی باشد و در مثل است که الرّاب ربيع الصبيان دیگر اشارت می نماید. بدان معنی که گفته‌اند مصراع: به هر چه بسته شود راهرو حجاب ویست. به تخصیص تقیّد به عالم شهادت که اسفل جمیع عوالم است و تنگ‌ترین همه عالم‌ها است سبب حرمان از فیضان بحر فیض الهی و موجب خسران در مصادف فضل فیضاض نامتناهی است. چه فیض و فضل¹¹⁹ از حضرت به منزله دریایی است بی‌نهایت و طالبان به مثابه تشنگان متوجه به

¹¹⁴ تعلّق حجاب است و بی‌حاصلی چون پیوندها به گسلی واصلی.

¹¹⁵ یعنی هلاک شد هر که بنده دینار و بنده درم و بنده مشکم خود و بنده شهوت خویش و بنده پیرهن خود گشت.

¹¹⁶ چنانکه کسی دو محبوب را دوست می‌دارد هر یکی از محبوبان از آن عاشق خشنود نمی‌شود فکیف که یکی را بیشتر دوست دارد پس

کسی که خدای را باد دیگری دوست دارد بلکه محبت او به دیگری بیشتر باشد خدای تعالی از وی کی راضی شود.

¹¹⁷ ابتدا به قطع تعلّق سیم و زر کرد زیرا به حکم حب الدنيا رأس خطیئة دنیا را دوست داشتن سر گناه است اما نفس دنیا که از حلال باشد

و صاحبش بدان دل ندهد و به وجوه خیر صرف کند مذموم نیست. منه

¹¹⁸ اگر چه کاملان طریقت سالک مبتدی را پسر گویند اما به لفظ پسر اشارت است به معنی دیگر که در بند سیم و زر بودن کودکی است.

¹¹⁹ یعنی دل سالک می‌باید که متعلق به خدا باشد و هر فیض و فضل را از خدا داند نه از غیر خواه آن غیر دعا باشد خواه دیگر چنانکه گفته‌اند صاحب الورد ملعون پس اعتماد و ربط قلب به خدا کردن می‌باید نه به نماز و دعا از آن که اینها سبب خود فضل و فیض کننده است.

آن دریا و آنها که مقید عوالم‌اند به منزله صاحب ظروف و اوانی‌اند مقید باد نی چون صاحب کوزه و کاسه و مقید به اعلی چون خداوند سب و خم. لاجرم هر کس از آن بحر بی‌ساحل نصیبی به قدر ظروف و اوانی خویش حاصل کند چنانکه می‌فرماید [20 گر بریزی بحر را در کوزه‌ای]¹²⁰ این شرط است [چند گنجد قسمت یک روزه‌ای] لفظ چند گنجد سؤال است و لفظ قسمت یک روزه جواب و جمله جواب شرط است. لاجرم در این راه مستسقی دریا آشام می‌باید که با کاسه و کوزه و سب و خم تشنگی او نشیند. پس ظروف و اوانی تقیدات به سنگ تجرد بشکند و خود را در دریا اندازد آب سب و جوی ریزد و آب جو به بحر آمیزد و هم جوینده را می‌باید که کوزه چشم از شراب حرص و استحسان اغیار خالی دارد تا از آن دریا پر شود اما آن کس که هنوز کوزه او بیش از قسمت یک روزه نپذیرد قطره از آن بحر زخار در آن کوزه نگنجد یا آن کس که کوزه دل و دیده او به حرص سیم و زر تمام پر شود از آن بحر الهی در آن کوزه پر قطره نگنجد چنانکه می‌فرماید [21 کوزه چشم حریصان پُر نشد] کسی که کوزه چشم او به حرص‌پرست از آن دریا پر نشود. [تا صدف قانع نشد پُر در نشد] یعنی چنانکه اگر صدف از آب دریا پر باشد قطره از آب بیا نسیان در او راه نیابد و از دیدار دُر محروم بماند. پس از نسیان رحمت قطرات محبت در صدف دل وقتی چکد که از تعلق اغیار خالی باشد و بحلیه قناعت حالی بود تا گوهر لالی از گنج القناعة کنز لایغنی دریابد. [22 هر که را جامه ز عشقی چاک شد] در این تنبیه است بر آن که اقرب طرق اتصال به حضرت ذی الجلال (12b) عشق است. یعنی کوزه و صدف را از حرص و عیب کلی پاک کردن کسی را دست دهد که جامه هستی و تن پرستی به دست عشق تواند چاک کردن پس هر کس که چنین شد. [او ز حرص و عیب کلی پاک شد] زیرا هستی سبب حرص دنیا و عیب اتقیا است.¹²¹ پس کسی را که محبت الهیه غالب باشد و آن از معاصی تائب و لباس اخلاق ذمیمه را بدرد و به جای او اخلاق حمیده آرد و جامه فاخر را به در کند و عبا اهل فقر بپوشد¹²² تا ظاهر و باطن او موافق باشد او از حرص و جمیع عیوب پاک شود و بدان که اصل این سخن آن است که پیشوایان طریق از سر تحقیق گفته‌اند که اگر چه طریق الی الله به عدد انفاس خلاق است اما اصول جمیع طرق سه طریق است.¹²³ یکی طریق اخیار و دوم طریق ابرار و سوم طریق شطّار. اما طریق اخیار آن است که روندگان آن راه قرب جوار حضرت پادشاه به صلوت و صیام و قرائت و قیام و به حج و جهاد و صلاح و سداد جویند و اصحاب وصول به این

¹²⁰ پس کسی که به تعلق سیم و زر ظرف دل و دیده را همچو کوزه تنگ گرداند از آن دریا در آن به این معنی اشاره کند و جهت ارتباط در

میان این دو بیت از این وجه ظاهر شود. منه

¹²¹ ارتباط ابیات مذکوره به این تقریر ظاهر شود. منه

¹²² بپوشد KT : پوشد M

¹²³ مطلب در بیان طرق حق.

طریق در زمان طویل اقل¹²⁴ من القلیل اند¹²⁴ و اگر چه و اصلان به این طریق از فریق اول بیشترند اما از این راه نیز از هزار یکی و اصل شود و مدّتی از اوقات بر سر تبدیل صفتی از صفات باید گذرانید. چنانکه منصور از خواص پرسید که نفس خود در کدام مقام ریاضت می فرماید و این راه پر آفت را که در هر قدمی هزار مخافت است چگونه می پیمایی گفت مدت سی سال است که نفس خود را در مقام توکل ریاضت می دهم فرمود که چون عمر خود در تبدیل صفتی از صفات فانی ساختی و تا اکنون به ترک هستی نپرداختی. پس کی¹²⁵ تو در خدای فانی خواهی شد. اما طریق شطّر راه طایفه اند که ایشان سیر به سمند جذبه و بدرقه عشق کنند و چون آتش جذبه و عشق در خرمن دل ایشان افتد خس و خاشاک هستی و تعلقات اغیار را به تمامی بسوزد و سالک را چهره به نور تجلیات حضرت احدیت بر افروزد تا ترک وجود بر خود فریضه بینند و گویند. **رباعی:** سنّت عشاق چیست؟ برگ عدم ساختن - گوهر دل را ز تف مجمر غم ساختن - بدرقه چون عشق گشت از پس پس تاختن - تفرقه چون جمع گشت با کم کم ساختن. سالکان این راه از دادن جان نگریزند و از ترک نام و (13a) ننگ نپرهیزند و به اتفاق اهل الله از این نزدیکتر راه نیست و قابل جذبه عشق به غیر از دل آگاه نی چنانکه شیخ عبدالله انصار می فرماید تجلّی حق ناگاه آید اما بر دل آگاه پس باید که در مباشرت اسباب عشق باشی اگر چه در یافتن جذبات عشق در اختیار سالک نیست اما خانه را از اغیار پرداختن و از برای یار خالی ساختن به اختیار او است باید که آینه دل را به صیقل ذکر یار از ژنگار تعلقات اغیار بزداید تا چون دلدار در آینه دل روی نماید سلسله عشق به حرکت آید. چون حضرت مولانا بیان کرد که سبب خلاصی از قیود و موجب سعادت شهود عشق است گویا محرّک اقبال و باعث توجّه به درگاه کبریا و جلال از عشق قوی گشت. لاجرم بر طریق التفات خطاب عشق کرده می گوید [23 شاد باش ای عشق خوش سودای ما] عشق خود عین شادی است به این سخن زیاده کی او خواهد [ای طیب جملہ علّهای ما] که عشق الهی طیب حاذق روحانی است که امراض قلبیه را محو کند. [24 ای دواي نخوت و ناموس ما] چون نخوت یعنی فخر کردن و ناموس یعنی عار کردن در طریقت حجاب قولی است آنها را افراد بالذکر کرد. اگر چه در اجمال علتها مندرج بود. [ای تو افلاطون و جالینوس ما] این دو طیب ماهر و کامل بودند در طب جسمانی. چنانکه عشق حاذق است در طب روحانی از آن جهت عشق را به آن دو تعبیر کرد و در این دو بیت بعضی را از آثار عشق بیان می کند که بسیاری از رذائل و عیوب که امراض مهلکه قلوب است به واسطه عشق دفع می شود. و بعضی را از اصول صفات ذمیمه که نخوت و ناموس است به تصریح ذکر کرد. چنانکه گفتیم و اول کسی که نخوت ورزید ابلیس بود. چنانکه ربّ العباد در سوره اعراف و صاد از ابلیس حکایت می کند قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ. اما آدم و حوا در

¹²⁴ و طریق ابرار آن است که در او به تصفیة باطن و ترکیبة نفس و تبدیل اخلاق قرب حضرت خلاق جویند. صح

¹²⁵ کی KT : که M

صدور زلّت مسکنت ورزیدند. چنانکه خالق سما و قاف در آیات سوره اعراف حکایت می کند **قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا**.
 الآیه. لاجرم آخر این سه کس را دانستی و چون اول اثر عشق مجازی آن است که از نخوت و ناموس خلاصی دهد.
 چنانکه گاهی پادشاهی (13b) از عشق غلامی غلامی اختیار کند. اثر عشق حقیقی بر این قیاس معلوم است که چون
 است پس از این حضرت مولوی اشارت می کند که مشابَهت عشق به این دو طبیب تمام نیست. [25] **جسم خاک از**
عشق بر افلاک شد یعنی سبب عروج بر اعلیٰ معارج ارتقا است و موجب صعود بر اقصیٰ مدارج اعتلا است. چنانکه
 رسول الله صلی الله علیه و سلم در شب معراج به عشق الهی بر آسمان ها عروج کرد که از حضيض فرش به اوج عرش رسید
 و عیسی علیه السلام به عشق پرستی رخت هستی بسوخت. لاجرم منزلش فلک شد و ادريس عليه السلام در تدریس عشق
 الهی کامل بود تا مقام او همچو ملک فلک شد. پس قدرت عشق این است که جسم خاک از او بر افلاک شد. اما
 طبیبان آن قدرت ندارند که اجسام را بر افلاک برند. [کوه در رقص آمد و چالاک شد] یعنی کوه طور در طور عشق
 چون از تجلّی ملک غفور مشاهده نور کرد به رقص آمد و چالاک شد. هیچ طبیب قادر نیست که کوه را بجنباند و به
 رقص آرد [26] **عشق جان طور آمد عاشقا** عشق جان طور شد ای عاشق که سبب حرکت طور عشق جمال رب غفور
 بود [طور مست و خرّ موسی صاعقاً] طور از شراب طهور از آن تجلّی و نور مست شد و اثر مستی او در همسایه پیدا
 گشت که موسی بی هوش در افتاد. چنانکه خالق طور و قاف در آیات سوره اعراف گوید **فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ**
دَكَاً وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا¹²⁶. چون کشف این اسرار نازکی و لطافت دارد و این راز جز با محرمی همراز و همدمی دمساز در
 میان نمی توان آورد. حضرت مولانا گفت [27] **با لب دمساز خود گر جُفتمی** اگر مقارن هم حال بوده می و قابل
 استماع مقال دیده می [همچو نی من گفتنیها گفتمی] و اسرار خفیّه را کشف کرده می [28] **هر که او از همزبانی شد**
جدا همچو بلبل که از بلبلان جدا باشد. پس اهل الله را همزبان اهل حال است و اهل الله وقتی اسرار گوید که نزد او
 طالب باشد و الا گنگ و لال شود و لهذا می فرماید [بی زبان شد گرچه دارد صد نوا] یعنی گنگ و لال می شود اگر
 چه طلاق لسان و فصاحت زبان و حسن بیان دارد. **حکایت: (14a)** سمنون در طریق محبت ذو فنون بود در مسجد
 شونیزیه با جمعی نشسته و عظمی فرمود نظر در اهل مجلس کرد همه را نظار کی دید و هیچ مستمع نیافت¹²⁷ تفرقه از
 غفلت جمع به خاطر او رسید روی به قندیل های مسجد کرد و گفت به شما می گویم آتش نفس او در نهاد قندیل ها افتاد
 همه بر هم زدند و از درستی قول آن بزرگ خرد گشتند. روزی هم از سمنون ذو فنون به سخن محبت تحریک سلسله جنون

¹²⁶ پس آن هنگام که تجلّی کرد پروردگار موسی یعنی ظاهر گردانید از نور خود به مقدار سوفار سوزنی برای آن کوه گردانید خدای تعالی آن کوه

را ریزه ریزه و بیفتاد موسی بی هوش.

¹²⁷ مطلب در قصور مستمعان.

طلب کردند. گفت کسی نمی داند که محرم این راز باشد و مستمعی نمی شناسم که در این معنی دمساز گردد. از این انعام عام کالانعام را چه خبر بر اسرار ابرار¹²⁸ اشرار را چه نظر سخن از باب سر مزاج عناصر دارد بر فرق مدعی خاک بیزد از چشم معنوی آب ریز در گوش عام بادی است سموم آمیز در دل خاص آتش آبی است باد انگیز آه چه کنم هر دلی مرغ این انجیر نیست و هر بلبل را آهنگ این صغیر نی بیت: ترا به قاف چو هرگز نبوده است گذر - ز ما حکایت عنقا کجا کنی باور. ناگاه مرغی بی خودانه خود را از مقصوره پیش سمنون انداخت. سمنون گفت حیوان صورت آدم سیرت به از آدمی صورت حیوان سیرت این مرغ را در سماع اسرار محبت قابلتر از اهل مجلس می بینم و با او سخن از محبت می گفت و مرغ منقار بر زمین می زد تا از منقار او خون آمد و فی الحال جان داد. **مصراع:** جانفشانی این چنین کن گر کنی. **حکایت:** یحیی بن معاذ رازی از محرمان راز بود روزی بر سر منبر بر آمد خلق بسیار دید جمع آمده ساعتی در ایشان نظر کرد قابلی ندید گفت ما را فرموده اند که با یک کس سخن گوی و آن کس حاضر نیست این بگفت و فرود آمد. پس نی بی دمساز نفس نمی زند و عاشق بی همراز سخن نمی گوید. چنانکه بلبل بی دیدار گل غلغل نمی کند و لهدا می فرماید **[29 چونکه گل رفت و گلستان درگذشت]** لاجرم چون گل طلب و گلستان رغبت نباشد. **[نشئوی زآن پس ز بلبل سرگذشت]** پس بلبل طریقت گوینده نشود در این تنبیه است که وقت توبه را ضائع کردن و ثورت تربیت شیخ را فوت کردن نمی باید. چنانکه **(14b)** رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمود **هَلَكَ الْمُسَوِّفُونَ**. قالوا امن هم یا رسول الله قال **مَنْ يَقُولُ سَوْفَ أَتُوبُ**. چون حضرت مولانا بیان کرد که وصول به حق به سبب عشق است. پس از این تعلیم کیفیت عاشقی کند که عاشق چنان می باید که **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا** عمل کرده باشد و از خودی خود منقطع شده و جز معشوق چیزی دیگر نمانده. زیرا **[30 جمله معشوق است و عاشق پرده ای]** تویی تو از اویی او است بلکه در حقیقت همه او است. پس تا پرده هستی عاشق از میان بر نخیزد جمال با کمال معشوق از پس پرده پیدا نیاید. **[زنده معشوق است و عاشق مرده ای]**¹²⁹ زیرا منی تو عاریت و اویی او حقیقت است. پرده منی را از میان برداشتن می باید و این پرده جز بسطوت تجلی وحدت عشق زائل نشود. لاجرم می فرماید **[31 گر نباشد عشق را پروای او]** یعنی اگر عاشق خواهد که به قوت خود به عالم معشوق می رسد نتواند. زیرا این بی مدد عشق نباشد. مثال این چنان بود که مورچه از هند قصد مکه کند به پای خویش او را به مکه رسیدن محال بود اما اگر خود را بر¹³⁰ بال کبوتری تعبیه سازد به برکات حرکات اجنحه او ممکن بود که برسد.

¹²⁸ ابرار MT : K

¹²⁹ لاجرم به حکم وجودک ذنب لایقاس به ذنب بستی و منی حجاب قول است آن را از میان برداشتن می باید و احتمال ست که به این بیت

به انتهای سلوک اشاره کند چنانکه به لفظ پسر به ابتداء سلوک اشارت کرده بود. منه

¹³⁰ بر KT : M

پس کسی را که مدد عشق نرسد. [او چو مرغی مانند بی‌پروای او] آن کس همچو مرغی بماند بی‌پرو و بال و ای او را چون کشف اسرار بسیار گشت. گویا غیرت راز دهان باز کرد و گفت چرا طریق بی‌هوشی می‌سپاری و هوش را پیش و پس نداری. لاجرم حضرت مولانا جواب می‌گوید [32 من چگونه هوش دارم پیش و پس] که هوش را بر پیش و پس داشتن کار کسی است که متصرف مملکت وجود عقل باشد. اما بی‌دلی را که از غلبات محبت محکوم تجلی نور یار باشد بر و ای این کار نباشد [چون نباشد نور یارم پیش و پس] من نباشد من نتوانم که عقل را پیش و پس دارم و ما پیش از این عقل را پیش و پس داشته بودیم و راز را با کس ناگفته اما عشق جمال یار دل ما را صفا داد که آینه مجلی شد چون آینه پر صفا روی به آفتاب آرد غماز شعاع او شود. [33 عشق خواهد کین سخن بیرون بود] یعنی (15a) ظاهر شود [آینه غماز نبود چون بود] اگر منکری اعتراض کند که این آینه همه را حاصل است و آفتاب را مقابل با وجود آن صاحب آینه اهل بصر است و آینه او غماز نی جواب آن است. [34 آینه جانت از آن غماز نیست]¹³¹ یعنی آینه جانت دانی چرا غماز نیست. [زانکه ژنگار¹³² از رُخس ممتاز نیست] و یعنی¹³³ آینه دل را از ژنگار تعلقات ماسوی پاک نکرده پس بر مقتضای کلام فخر الانام علیه الصلوة و السلام لِكُلِّ شَيْءٍ صِقَالَةٌ وَ صِقَالَةُ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ. دل را پاک می‌باید کرد زیرا که پیش محبوب هیچ چیز محبوبتر از آینه نیست از آنکه جمال با کمال معشوقی خود در او مشاهده کند و بر خورداری از حسن خود به واسطه او یابد و لهذا حضرت خدا فرمود يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ. و سلامت او عبارت از صقالت او است و این حالت جز به متابعت شیخ کامل و مرشد مکمل میسر نشود. لاجرم از این معنی خبر می‌دهد در ضمن قصه عاشق شدن پادشاه و¹³⁴ بدانکه حضرت مولانا در وصف کتاب مثنوی گفته بود و هو اصول اصول الدین اما از برای پوشیدن سرّ یار از اغیار و از بهر آنکه دل خلق به صورت حکایت‌ها مائل است¹³⁵ معارف الهیه را در صورت قصه‌ها آورد، باز پند و حصّه‌ها فرمود و لهذا گفت.

عاشق شدن پادشاه بر کنیزکی و خریدن پادشاه آن کنیزک را و رنجور شدن کنیزک و تدبیر پادشاه در معالجه

او

¹³¹ آینه دانی چرا غماز نیست. در این تفسیر تفسیر تنبیه است که مراد از آینه جان دل است. منه

¹³² تمیز کرده شده.

¹³³ لفظ ژنگار براء عجمی و عربی هر دو به یک معنی است. به ترکی پاس.

¹³⁴ و گویند در زمان حضرت مولانا میل اهل روم به حکایات غالب بود، کتاب خود را در صورت قصه‌ها آورد تا خلق میل کنند و در ضمن حکایت نصیحت بشنوند و در اوایل کتاب احیا آورده که و لهذا تلطف بعض من رام استماله قلوب الرؤساء الى الطبّ فوضعه علی هیئته تقویم النجوم موضوعا فی الجدّ اول و الزّوم فسمّاه تقویم الصّحة. منه

¹³⁵ چنانکه پس از این می‌گوید گفتمش پوشیده سرّ یار خود تو در ضمن حکایت گوش دار.

اگر چه این کتاب مثنوی فارسی و در صورت حکایت است اما اعتبار به معنی و نصیحت و حکمت است. حکایت: در زمان پادشاه ولی سیرت بلکه خداوند ولایت سلطان بایزید بن محمد خان علیه الرحمة و الغفران عالمی از علماء آن زمان و غافل از ذوق اهل عرفان که فارسی‌دان نبود زبان طعن در حق شیخ المشایخ حضرت امیر بخاری علیه رحمة الباری دراز کرده بود¹³⁶ که چرا کتاب مثنوی را مذاکره می کند. این خبر به سمع شریف آن سلطان سعید سلطان بایزید خان رسید فرمود که الْمَرْءُ عَدُوٌّ لِمَا جَهِلَهُ. [35 بشنوید ای دوستان این داستان] در صورت داستان است نه در حقیقت. [خود حقیقت نقد حال ماست آن] زیرا ما را از (15b) بیان هر قصه حصّه است. پس غرض ارباب حقایق حکایات خلاق نیست. حکایت: از عزیزی شنیدم که گفت کسی در مجلسی کتاب مثنوی را طعن می زد. صاحب دلی گفت از کتاب مثنوی تفأل کن، بین کدام بیت آید؟ آن طاعن کتاب مثنوی را گشاد در اوّل صحیفه این بیت واقع بود. بیت: گوش¹³⁷ خر بفروش و دیگر گوش خر - این سخن را در نباید گوش خر. و در آخر شرح این دفتر جواب مطاعن و فوائد بسیار مذکور خواهد شد. [36 بود شاهی در زمانی پیش از این] در زمان ماضی [ملک دنیا بودش و هم ملک دین]¹³⁸ یعنی روح انسانی که قوت عملیه و قوت نظریه یا تعلق به عالم ملک و ملکوت داشت. [37 اتفاقاً شاه شد روزی سوار] آن روح با فتوح تعلق به بدن کرد. [با خواص خویش از بهر شکار] چنانکه رسم شاهان است. مراد از شاه و خواص کیست و از شکار چیست و باقی تفصیل مراد در آخر قصه مذکور خواهد شد. بیت: من شاهباز قدسم از لا مکان رسیدم¹³⁹ - به هر شکار صیدی در قالب آمیدم. [38 یک کنیزک دید شه بر شاهراه] بر راه بزرگ و طریق عام و راه وصول ملک علام. [شد غلام آن کنیزک¹⁴⁰ جان شاه¹⁴¹] یعنی عاشق شد. [39 مرغ جانش در قفس¹⁴² چون می طپید] مرغ جان شاه در قفس تن اضطراب می کرد. [داد مال و آن کنیزک را خرید] و به وصال صوری رسید [40 چون خرید او را بر خوردار شد] و بر مراد گشت. [آن کنیزک از قضا بیمار شد] زیرا در دنیا هیچ راحتی بی جراحتی نباشد چنانکه [41 آن یکی خر داشت پالانش نبود] تا با او انتفاع کند. [یافت پالان کرگ خر را در ربود] پس کار جهان بی نقصان¹⁴³ نباشد

¹³⁶ مطلب در جواب طاعن مثنوی بر وجه اجمال.

¹³⁷ اگر چه این بیت در این کتاب در مقام موعظت واقع بود اما در جواب آن طاعن عجب اصابت محرز کرد. منه

¹³⁸ بیت: خسرو ذو جلالین از ملکی و سلطنت - مستحق خلافتین از بلواج و تنگری.

¹³⁹ رسیدم TK : پریدم M

¹⁴⁰ در ذکر غلام و کنیزک لطف است. منه

¹⁴¹ در لفظ جان شاه اشارت است که مراد از شاه جان است و مراد از کنیزک نفس است که سلطان آن عاشق آن است باقی حصّه در اثناء

قصه و در آخر حکایت مذکور خواهد شد. منه

¹⁴² لفظ قفس به صاد عربی است و به سین فارسی است. منه

¹⁴³ لاجرم این دنیا دار محنت است و محل گریه کسی اگر چه پادشاه باشد آن را هر مراد میسر نشود. منه

[42] کوزه بودش آب می نامد به دست] مثال دیگر است و ضمیر راجع است به یکی. [آب را چون یافت خود کوزه شکست] یعنی یکی را کوزه بود آب به دستش نیامد، چون آب را یافت کوزه‌اش بشکست چون مقصود حضرت مولانا از قصه صورت حکایت نیست بلکه حصّه و نصیحت است. لاجرم عادتش چنین است که در هر قصه که شروع کند چون بعضی از قصه بگوید در آن مرتبه بر حصّه و نصیحت تنبیه کند، باز در قصه شروع کند و برخی از قصه بگوید، باز بر حصّه و پند تنبیه کند، باز به قصه (16a) رجوع کند. چون به این دو بیت حصّه را بیان کرد، باز به حکایت رجوع کرد.

[43] شه طیبیان جمع کرد از چپ و راست] یعنی از هر طرف [گفت جانِ هر دو در دستِ شماست] یعنی چون معشوقه من که کنیزک است بیمار است من نیز بیمارم. شعر: روحی بروحک ممزوج و متصل - وکل عارضة تودیک تودینی. و چون او صحت یابد من نیز صحت یابم. لاجرم جانِ من و جانِ کنیزک در تصرف و قدرتِ شما است. [44] جانِ من سهل است جانِ جانم اوست] زیرا که او جانان است [دردمند و خسته‌ام درمانم اوست] چنانکه گفته‌اند شفاء القلوب لقاء المحبوب [45] هر که درمان کرد مر جانِ مرا] یعنی کنیزک را او را جان گفت از روی لطافت و لفظ مر به معنی لام جاره¹⁴⁴ است [بُرد گنج و دُر و مرجانِ مرا] تجنیس است. یعنی آن کس ببرد خزینه و لؤلؤ و مرجانم¹⁴⁵ [46] جمله گفتندش که جان بازی کنیم] همه طیبیان به شاه گفتند که جان بازی و اهتمام بکنیم [فهم گرد آریم و انبازی کنیم] فهم را جمع کنیم و با هم دیگر شرکت و معاونت و اتفاق و مظاهرت کنیم. [47] هر یکی از ما مسیح عالمی است] هر خسته را دوا و مرده را احیا می کنیم. [هر الم را در کفِ ما مرهمی است] آن طیبیان به غفلت و غرور چنین سخن‌ها گفتند [48] گر خدا خواهد نگفتند از بطر] شدت فرح و نشاط را بطر¹⁴⁶ گویند. یعنی آن طیبیان از صحبت شاه و التفات پادشاه چنان مغرور و مسرور گشتند که انشاء الله نگفتند [پس خدا بنمودشان عجزِ بشر] که عادة الله چنین است که مغرور را عجز بشری می‌نماید. پس خداوند قادر طیبیان را عجز بنمود. [49] ترکِ استثنا مرادم قسوتی است] یعنی منشأ ترک انشاء الله انسان را قساوتِ قلب و سختی دل است. لفظ مر در این محل نیز به معنی لام جاره است و بعض مردم گفتند لفظ مرادم به ضمّ میم است. یعنی از ترک استثنا مراد من قساوتِ دل است. [نی همین گفتن که عارض حالتی است] یعنی ترک استثنا به دل ناگفتن است و گفتن نه همان به زبان¹⁴⁷ گفتن است. بلکه گفتن به دل گفتن است، چنانکه [50] ای بسا ناورده استثنا به گفت] یعنی به زبان [جان او با جان استثناست جُفت] یعنی بس

¹⁴⁴ احتمال است که نام کنیزک مرجان باشد. منه

¹⁴⁵ که من او را مال بسیار احسان می‌کنم. منه

¹⁴⁶ البطر و الأشر الطغیان فی النعمة به ترک شکرها و جعلها وسیلة الی ما لایرضاه الله تعالی.

¹⁴⁷ اما هم به دل گفتن و هم به زبان گفتن اولی تر است. منه

کس استثنا را فراموش نکنند که انشاء الله در دل ایشان مقرر است و نظر حضرت خدا به دل است.¹⁴⁸ قال النبی (16b) صلی الله علیه و سلم إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ¹⁴⁹. اما آن طبیبان از آن طایفه نبودند که به دل انشاء الله گویند و لهذا علاج ایشان کارگر نشد. این دو بیت از باب معرفت و نصیحت است، پس از این قصه را بیان کند. [51 هرچه کردند از علاج و از دوا] چون طبیبان انشاء الله را از دل و زبان ترک کردند خدای تعالی ایشان را عجز بنمود که هر علاج که کردند، [گشت رنج افزون و حاجت ناروا] مرض کنیزک زیاده و حاجت نا مقبول گشت، [52 آن کنیزک از مرض چون موی شد] یعنی ضعفش به نهایت رسید. [چشم شه از اشک خون چون جوی شد] یعنی خون می گریست که چشمش جوی اشک خون شد. [53 از قضا سرکنگبین صفرا فرود] یعنی به تقدیر خدا اثر علاج بر خلاف مزاج شد که سرکنگبین قطع صفرا نکرد با وجود که قاطع صفرا است. بلکه افزود [اروغن بادام خشکی می نمود] ترطیب دماغ نکرد با وجود که مرطّب بود، بلکه ییوست را افزود. [54 از هلیله قبض شد اطلاق رفت] اگر چه عمل مزاجش اطلاق و اسهال بود [آب آتش را مدد شد همچو نفت] آب آتش را نکشت، بلکه همچو نفت افزون کرد. لاجرم شافی حضرت خدا است نه اطباء، با طبیبان که در معالجه مرضی حاذق بودند، آخر بدان مرض مبتلا گشته مردند. ابوبکر را رضی الله عنه گفتند أَلَا نَدْعُو لَكَ الطَّبِيبَ. گفت کان عندي شافي الاطباء. فقال انا فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ. پس عاقل را می باید که شفا و صحت را از حضرت خدا جوید که یا شافی اِشْفِنَا گوید و سبب ظاهر را مؤثر حقیقی نداند، خاطر را از سبب به مسبب گرداند.

ظاهر شدن عجز حکیمان از معالجه کنیزک بر پادشاه و روی آوردن پادشاه به درگاه خدا و خواب دیدن پادشاه مبشر غیبی را و یافتن طبیب الهی و حاصل شدن مراد

در این سرخی مجموع این قضایا مذکور خواهد شد. [55 شه چو عجز آن حکیمان را بدید] حکیم قادر طلبید. [پابرهنه جانب مسجد دوید] یعنی به تذلل و خضوع و تنزل و خشوع علی وجه استعجال تضرع و ابتهال به حضرت ذی الجلال و ملک متعال آورد رفت (17a) [56 رفت در مسجد سوی محراب شد] به سوی محراب رفت برای نماز و نیاز. [سجده گاه از اشک شه پُر آب شد] زیرا تضرع را با گریه کرد. در این تنبیه است که حاجت را از حضرت خدا می

¹⁴⁸ اگر سؤال کنی رسول الله علیه السلام وقتی ترک استثنا کرد، تأخیر وحی واقع شد و حق سبحانه و تعالی از آن نهی کرد که وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ با وجود که دل او با استثنا جفت بود، جواب دهیم که آن از بهر ارشاد است به اولی که هم به دل گوید هم به زبان و برای تنبیه است بر اجتناب از اسباب نسیان و آن نهی تأدیب است از حضرت خدا رسول الله را علیه السلام که حسنات الأبرار سیئات المقربين است. منه

¹⁴⁹ این حدیث شریف در مشارق به این لفظ مذکور است. منه

باید خواست نه از اهل دنیا. [57 چون به خویش آمد ز غرقاب فنا] غرق دریای فنا شده بود و ماسوی الله را فانی دیده، چون از آن حال به خویش آمد. [خوش زبان بگشاد در مدح و ثنا] یعنی پس از تضرع و دعا زبان مدح و ثنا به حضرت خدا گشاد [58 کای کمینه بخششت ملکی جهان] که ادنی احسان تو سلطنت جهان است. در این تنبیه است که ملک دنیا به نزد حضرت خدا اندک است.¹⁵⁰ [من چه گویم چون تو می دانی نهان] یعنی تویی عالم السر و الخفیات. پس لازم نیست که بر تو عرض حاجات کنم [59 ای همیشه حاجت ما را پناه] و روا کننده دلخواه [بار دیگر ما غلط کردیم راه] لفظ بار دیگر یا به اول متعلق است، یعنی بار دیگر این حاجت ما را پناه شو یا به آخر متعلق است. یعنی به مقتضای بشریت چند بار خطا کرده ایم، این بار نیز خطا کردیم که علاج را از طبیبان ظاهر خواستیم. [60 لیک¹⁵¹ گفتی گرچه می دانم سرت] پس از لفظ گفتی تا تمام بیت مقبول قول است. یعنی اگر چه کفی علمک عن المقال و کفی کرُمک عن السؤال. حاجت به قیل و قال نیست لکن به موجب فرمان تو زاری لازم است که فرموده من اگر چه سر تو می دانم اما [زود هم پیدا کنش بر ظاهر] آن سر را پیدا کن بر ظاهر¹⁵² تو این فرمان در سوره حم المؤمن است وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ. [61 چون برآورد از میان جان خروش] چون آن شاه از میان جان زاری¹⁵³ و آواز گریه آمیز آورد [اندر آمد بحر بخشایش به جوش] دریای احسان الهی به جوش آمد که آن شاه را [62 در میان گریه خوابش در ربود] یعنی در میان گریه و زاری خواب بر بیداری غلبه کرد. [دید در خواب او که پیری رو نمود] یعنی شاه در خواب پیری¹⁵⁴ دید. در این تنبیه است که از تن غافل شدن و به خواب استغراق رفتن می باید تا حکیم الهی روی نماید. [63 گفت ای شه مژده حاجاتت رواست] گفت آن پیر شاه را در خواب مژده ای شاه که حاجت های تو روا است، [گر غربی آیدت فردا ز ماست] او را بیگانه بدان. [64 چونکه آید او حکیمی حاذق است]¹⁵⁵ ماهر است (17b) در حکمت [صادقش دان کو امین و صادق است] بر قول او اعتماد کردن را لایق است، پس به سخنش اعتقاد کن. [65 در علاجش سحر مطلق را ببین] در علاج آن حکیم سحر حلال¹⁵⁶ و تقلیب حال را ببین. [در مزاجش قدرت حق را ببین] به موجب حدیث قدسی لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ

¹⁵⁰ زیرا سلطنت دنیا فانی است، اعتبار به سلطنت باقیه است که او سلطنت آخرت است. منه

¹⁵¹ لفظ لیک استدراک است از مضمون مضارع ثانی از بیت سابق اعنی من چه گویم چون تو می دانی نهان. منه

¹⁵² پس حاجت را در دل داشتن کفایت نمی کند بلکه از حضرت خدا می باید خواست. منه

¹⁵³ تفسیر خروش است. منه

¹⁵⁴ این پیر یا الهام الهی یا الهام ملکی باشد. منه

¹⁵⁵ این حکیم حاذق مرشد کامل است. منه

¹⁵⁶ حلال T : حال MK

وَبَدَهُ وَلِسَانَهُ فَبَيَّ يَسْمَعُ وَيَبْيُصِرُ وَيَبْيُطِشُ وَيَبْيُطِقُ. در مزاج آن حکیم قدرت خدا را بین [66] چون رسید آن وعده‌گاه و روز شد [وعده‌گاه که فردا بود چون رسید [آفتاب از چرخ اخترسوز شد] یعنی آفتاب بر آمد و اختران را محو کرد [67] بود اندر منظره شه منتظر] و به راه ناظر [تا ببیند آنچه بنمودند بر] یعنی در خواب. قاعده: حرف با در لفظ ببیند حرف استقبال است و این با مضموم باشد اگر اول مضارع مضموم باشد مثل بکند و یا اول مضارع حرف با باشد مثل ببیند و یا حرف میم باشد مثل بمیرد و این با مکسور باشد اگر اول مضارع مفتوح یا مکسور باشد مثل بداند و اگر اول مضارع همزه باشد بعد از دخول این با و نون نافیه و میم نافیه همزه را بیا قلب کنند مثل بیفتد و نیفتد و میفتد. [68] دید شخصی فاضلی پر مایه‌ای] که سیمای او به خیر و نیکویی گواهی میداد [آفتابی در میان سایه‌ای] همچون آفتاب بود در ظهور و نور در تن تاریک قرار کرده. [69] می‌رسید از دور مانند هلال] یعنی پیری ضعیف و مردی نحیف بود یا از دور همچو هلال می‌نمود. [نیست بود و هست بر شکل خیال] امر خیالی بلکه نفس خیال چنین می‌باشد [70] نیست‌وش باشد خیال اندر روان] اگر چه چنین است اما [تو جهانی بر خیالی بین روان]¹⁵⁷ یعنی تو خیال را مبنای همه کارهای خلق عالم دان [71] بر خیالی صلحشان و جنگشان] صلح و جنگ اهل جهان [وز خیالی فخرشان و ننگشان] یعنی همه کارهای ایشان مبنی بر خیال است نه همه کارهای اهل دنیا بلکه اطفال طریقت را در بدایت حال جز بشیر خیال غیبی نتوان پرورد چنانکه حکایت: شخصی در خدمت خواجه یوسف همدانی به تعجب می‌گفت که در خدمت شیخ احمد غزالی بودم بر سفره خانقاه با اصحاب (18a) طعام می‌خورد از خود غائب شد بعد از ساعتی چون به خود آمد گفت این ساعت پیغمبر¹⁵⁸ علیه السلام را دیدم که آمد لقمه در دهان من نهاد خواجه یوسف فرمود تلک خیالات تربی بها اطفال الطریقه¹⁵⁹. چون بدانستی که دام اهل دنیا خیالات جهان است که هر یکی به ملاحظه کاری و خیالی عملی گرفتار است اما خیالات اهل الله دیگر است که ایشان گرفتار اسما و صفات حضرت خدایند و لهذا می‌فرماید [72] آن خیالاتی که دام اولیاست] اولیا که گرفتار آن خیالات است در عالم مثال [عکس مهرویان بستان خداست] عکس اسما و صفات حضرت خدا است که ایشان مظاهر واقع شده‌اند. پس مراد از بوستان خدا عالم الهی است و از مهرویان او اسما و صفات حضرت خدا است. بدان ای عزیز که میان عالم ارواح و عالم اجسام عالمی دیگر هست که آن را عالم مثال گویند و هر فیضی که از عالم لاهوت و جبروت و ملکوت نزول می‌کند و به عالم اجسام می‌رسد به واسطه این عالم می‌رسد و جمال نور مطلق در این عالم ادراک توان کرد. عالم اجسام در غایت کثافت و کدورت و ظلمت و عالم مثال از

¹⁵⁷ روان - جان، تجنیس است.

¹⁵⁸ پیغمبر TM : پیغامبر K

¹⁵⁹ یعنی این نمایش‌هاست که اطفال طریقت را بدان پرورند.

طرفین به این دو عالم مناسبتی و مشابهتی دارد از این جهت که اجسام و صور و اشکال در وی مرئی می شود به عالم اجسام مناسبتی دارد و از آن جهت که اجسام لطیفه است به عالم ارواح مشابهتی دارد و این عالم مثال را دو مرتبه است. مرتبه تقید و مرتبه اطلاق از این جانب که به طرف عالم ملک تعلق دارد. آن را در این مرتبه خیال مقید می گویند و از آن جهت که به طرف عالم ارواح تعلق دارد آن را در این مرتبه خیال مطلق خوانند و معانی در مرتبه اطلاق مطابق اصل باشد اما در مرتبه تقید گاه مطابق باشد و گاه غیر مطابق به حسب صحت دماغ و مزاج و انحراف و اختلال [73] آن خیالی را که شه در خواب دید] اضغاث احلام نبود. بدان ای طالب خدا که رؤیا بر هشت قسم است آفاقی و انفسی و هر یک از این دو قسم منقسم است به دو قسم پس چهار شد¹⁶⁰ (18b) و یکی آفاقی و انفسی به هم مختلط و یکی حدیث نفس و یکی معنوی و حدیث نفس به او ممتزج و یکی اضغاث احلام. قسم اول از آفاقی آن است که شخصی قضیه از قضایا که در زمان ماضی بر سر او گذشته آن را در لباس یا غیر لباس در خواب ببیند و معبر کامل تعبیر کند که در زمان ماضی در فلان وقت فلان قضیه بر سر تو گذشته و او بگوید به عینه چنین بود و قسم دوم از آفاقی آن است که کسی در خواب دید که شخصی آمد و اسبی آورد بعد از چند روز یا چند سال دید که آمد و اسبی آورد و گاه باشد که استر آورد این غلط گاه باشد که از طرف رأیی باشد به جهت کدورت باطن و قلت صفا نتواند آن را به عینه دیدن و گاه باشد که صفا داشته باشد. ولیکن به سبب عدم صحت دماغ یا انحراف مزاج یا ضعف صورت باشد و قسم اول از انفسی آن است که شخصی در خواب دید که گرگ یا روباه یا گربه پیش آمد اگر گرگ ببیند صفت طمع باشد و اگر روباه ببیند صفت حيله باشد و اگر گربه ببیند صفت حقد باشد و قسم دوم از انفسی آن است که سالک نور ببیند یا تجلی واقع شود و قسم پنجم از آفاقی و انفسی به هم آن است که سالک گاه باشد که فی الجمله بقیه اوصاف و اخلاق ذمیمه در نفس او مانده باشد در آن حال که به آن صفت موصوف باشد به طرف حق میل کند و خاطر را از کثرت علایق و عوایق فارغ سازد به قدر فراغت خاطر در دل صفایی یابد به قدر صفا از وقایع حوادث عالم شهادت در دل او عکس کند چون صفت اخلاق ذمیمه و صفای باطن در آن جمع شده باشد. لاجرم صورتی ببیند دو جهتین قسم ششم که حدیث نفس است آن این است که رأیی در امری از امور نفس به غایت راغب باشد در آن حالت صورتی خوب که مناسب آن باشد در عالم مثال در پرده خیال جلوه کند و قسم هفتم که معنوی و حدیث نفس به هم ممتزج است آن است که سالک گاه باشد که ترک تعلق جسمانی و تمتع بهیمی کرده باشد و از آن جهت آینه دل او به قدر نفی خواطر صفایی یافته باشد و به واسطه بقیه اخلاق ذمیمه اثر حدیث به آن ضم شده باشد. معنی مرکب ببیند و قسم هشتم اضغاث احلام است که به آن اعتبار (19a) نیست [در رخ مهمان همی آمد پدید] یعنی خیالی که پادشاه در خواب دیده بود در طلعت همایون مهمان غیبی مشاهده نمود. این

¹⁶⁰ مطلب در اقسام رؤیا.

مرتبه درجه اول است از ولایت که عین رؤیا واقع شود قال النبی علیه السلام الرؤیا الحسنه من الرجل الصالح جزء من ستّ و أربعین جزء من النبوة. و فی روایة الرؤیا الصالحة جزء من ستّة و أربعین جزء من النبوة. [74] شه به جای حاجبان فاپیش رفت] لفظ فا چون وا برای تحسین لفظ است یعنی چون آن مهمان غیبی رو نمود شاه بی توقف به جای دربانان پیش رفت و بالذات استقبال فرمود [پیش آن مهمان غیب خویش رفت] تفسیر پیش رفت است. [75] هر دو بحری آشنا آموخته] یعنی شاه و طبیب الهی هر دو یک در دریا بودند در عالم ارواح آشنایی آموخته بودند. قال النبی علیه السلام الأرواح جنود مجنّدة¹⁶¹ فما تعارف منها ائتلف¹⁶² و ما تناكر منها اختلف¹⁶³. یا دو غواص بودند شناوری آموخته [هر دو جان بی دوختن بر دوخته]¹⁶⁴ هر دو را بی اتصال صوری اتصال معنوی بود از ازل [76] گفت معشوقم تو بودستی نه آن] شاه به آن مهمان گفت معشوقم تو بدستی نه آن کنیزک [لیک کار از کار خیزد در جهان] که عشق او به حکم المجاز قنطرة الحقيقة. به وصل تو سبب شد که به چون تو مرشد کامل رسیدم و دوستی تو در من پیدا شد [77] ای مرا تو مصطفی من چون عمر] خطاب به طبیب الهی است. [از برای خدمتت بندم کمر] یعنی مصطفی علیه السلام امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه¹⁶⁵ را تلقین اسلام و تعلیم دین کرد عمر رضی الله عنه دین او را تقویت کرد همچنان تو مرا تعلیم طریقت کن و من تو را نصرت کنم و چنانکه عمر رضی الله عنه وقتی که ایمان آورد نماز را از غار ابی قیس آشکار کرد و رسالت مصطفی علیه السلام را اظهار من نیز همچون امیر المؤمنین عمر سبب ظهور تو شوم در جهان. لاجرم معامله شاه جان با مُرشد کاردان چنین می باید و در این تنبیه است که پادشاهان را می باید که تقویت اهل الله کنند چون آن شاه دلپذیر در نظر پیر بی نظیر ادب را رعایت کرد و آن را خدمت کرد¹⁶⁶ به مقصد رسید. اما آن طبیبان چون (19b) ترک ادب کردند و انشاء الله نگفتند علاج ایشان مزاج کنیزک را ضرر کرد. پس حضرت مولانا به این تقریب بیان ادب کرد و توفیق خواست.

از خداوند و لی التوفیق درخواستن توفیق رعایت ادب در همه حالها و بیان کردن وخامت ضررهای بی ادبی

¹⁶¹ جموع

¹⁶² مجتمعة

¹⁶³ ای کل روح یشارک الآخر فی المعرفة ألف قلبه قلب الآخر. ای کل روح لا یشارک الآخر فی المعرفة اختلف قلب الآخر.

¹⁶⁴ از آن که پیش از این هر یکی دیگری را ندیده بود منه.

¹⁶⁵ رضی الله عنه T : - MK

¹⁶⁶ کرد TK : - M

ادب را تعریف کردند که هو الاتصاف به مکارم الاخلاق و بعض علما گفتند هو تعظیم من فوقک و الرفق بمن دونک و بعض گفتند هو اجتماع خصال الخیر و ادیب را تعریف کردند که هو الذی اجتماع فيه تلك الخصال [78 از خدا جوییم توفیق ادب] تا به حکم قول رسول الله علیه السلام **أَدَبِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي**. مؤدب شویم و مهذب و به رعایت اوامر و نواهی و سنت رسول الهی اهل تصوف شویم که گفته اند التصوف کله ادب [بی ادب محروم گشت از لطف رب] پس صوفی بی ادبی صدرنشین صفه صفا نباشد. بیت: مایه دولت ابد ادبست - پایه رفعت خرد ادبست - جز ادب نیست در دل ابدال - جز ادب نیست دأب اهل کمال. [79 بی ادب تنها نه خود را داشت بد] و بی ادب همین به خود ضرر نمی کند [بلکه آتش در همه آفاق زد] و ضرر او به همه اهل عالم می رسد از آن که از شن حق تعالی است چون از قومی یکی بدی کند و دیگران خاموش شوند عذاب بر جمله می آید. چنانکه [80 مایه از آسمان در می رسید] یعنی بنی اسرائیل که قوم موسی است ایشان را مائده خدا که نام او است من و سلوی از آسمان می رسید [بی صداع و بی فروخت و بی خرید] بی صداع کسب و بی بیع و شراء بلکه به محض فضل خدا چنانکه رب العزه در سوره بقره فرمود **وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى**¹⁶⁷. [81 در میان قوم موسی چند کس] یعنی از بنی اسرائیل بعض بی ادبان [بی ادب گفتند کو سیر و عدس] یعنی بی ادبانه گفتند لفظ کو در اینجا به کاف عربی است¹⁶⁸ و لفظ مفرد است به ترکی قنی. یعنی ایشان امتثال فرمان باری و به نعمتهای او شکر گذاری نکردند که فرموده بود **يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ**¹⁶⁹. بلکه با وجود خوان (20a) آسمانی بی ادبانه سیر و عدس خواستند چنانکه در این سوره مذکور است **وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلَهَا**¹⁷⁰. [82 منقطع شد خوان و نان آسمان] یعنی نعمت نازل شده از آن [مانند رنج زرع و بیل و داسمان] لفظمان ضمیر متکلم مع الغیر است یعنی مبتلا به زراعت¹⁷¹ و حصاد گشتیم ما همه مردمان. پس معلوم شد که ضرر بی ادب به همه آفاق می رسد [83 باز عیسی چون شفاعت کرد حق] دلیل دیگر است که ضرر بی ادب به همه آفاق

¹⁶⁷ فرستادیم بر شما درتیه ترنجبینی و مرغی همچون سماتی در بعض تفاسیر آن مرغان بر شاخه های گیاه نشستندی پس بادی برایشان وزیدی پره های ایشان بریختی پاکیزه و بریان شده پس بنی اسرائیل بر می داشتندی و با ترنجبین می آمیختندی و می خوردندی و فرمان الهی آن بود که بخورد و شکر گذارند. منه

¹⁶⁸ چون به کاف عجمی باشد به ترکی سویله و دی و چون لفظ مرکب باشد اصل او که او. منه

¹⁶⁹ ای بنی اسرائیل یاد کنید نیکویی هایی که من انعام کردم بر شما.

¹⁷⁰ و یا آورید آن را که گفتید ای موسی و ما هرگز صبر نتوانیم کرد بر طعمی یگانه یعنی من و سلوی پس بخوان از برای ما پروردگار خود را و از او در خواه تا بیرون آرد برای ما از آن چیزی که می رویند زمین از سبزه ها و از خیار و از گندم یا سیر و مرجومک و پیاز. لاجرم ایشان را فرمان آمد که **اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَّا سَأَلْتُمْ** یعنی فرو روید در شهرهای ارض مقدسه پس به درستی که مر شمار است آنچه خواستید. منه

¹⁷¹ زراعت : TK زراعت

می‌رسد عیسی فاعل کرده است و شفاعت مفعول او و لفظ حق مرهون است. یعنی وقتی که اصحاب¹⁷² عیسی گفتند یا عیسی خدای تو می‌تواند که از آسمان بر ما مائده انزال کند عیسی شفاعت و دعا کرد.¹⁷³ پس حضرت خدا [خوان فرستاد و غنیمت بر طبق] چنانکه در اواخر سوره مائده مذکور است و روایت کنند که آن مائده روز یکشنبه نازل شده بود از آن جهت نصاری آن را روز عید کردند و فرمان الهی این بود که بخورند و به فردا ادخار نکنند اما گستاخان رعایت فرمان نکردند چنانکه می‌فرماید [84 باز گستاخان ادب بگذاشتند] ترک ادب کردند [چون گدایان زلّها بر داشتند] یعنی به خوردن قناعت نکردند بلکه هم خوردند هم بردند [85 لایه کرده عیسی ایشان را که این] در بعض نسخ لفظ کرده عیسی مقدم است. [دایم است و کم نگردد از زمین] یعنی عیسی علیه السلام تضرع و یمین کرد که این نعمت دائم است و ناقص نمی‌شود [86 بدگمانی کردن و حرص آوری] سوء ظن کردن و حرص و طمع آوردن [کفر باشد پیش خوان مهتری] مهتر به معنی بزرگ است و مراد از او خوانسالار¹⁷⁴ است و میزبان بزرگان گفته‌اند کسی که بر رازقی حضرت خدا اعتماد نکند گویا خدای خداوند نعمت را گوید. تو خالقی اما رازق نیستی یعنی خلق کردن را می‌توانی رزق دادن را نمی‌توانی [87 زان گدا رویان نادیده ز آژ] از حرص و طمع [آن در رحمت بر ایشان شد فراز] بسته و همچنین جمیع آفات از بی‌ادبی باشد. چنانکه می‌فرماید [88 ابر بر ناید پی منع زکات] و باران نمی‌بارد و نمی‌آید برکات [وز زنا افتد وبا اندر جهات] و طاعون (20b) پیدا شود در اطراف عالم که دادن زکات ادب مال است و ترک زنا ادب عیال. پس کسی که زکات ندهد و زنا بکند بی‌ادبی کرده باشد که به شومی او برکت نماند و عقوبت آید. چنانکه عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت کند قال رسول الله صلى الله عليه وسلم مَا ظَهَرَتْ الْفَاحِشَةُ فِي قَوْمٍ قَطُّ حَتَّى أَعْلَنُوا إِلَّا أُبْتِلُوا بِالطَّوَاعِينِ وَالْأَوْجَاعِ الَّتِي لَمْ تَكُنْ فِي أَسْلَافِهِمُ الَّذِينَ مَضَوْا وَ لَا نَقَضَ قَوْمُ الْمِكْيَالِ وَالْمِيزَانِ إِلَّا أُبْتِلُوا بِالسَّيِّئِ وَشِدَّةِ الْمُتُونَةِ وَجَوْرِ السُّلْطَانِ وَمَا مَنَعَ قَوْمَ الزَّكَاةِ إِلَّا مُنِعُوا الْقَطْرَ مِنَ السَّمَاءِ وَلَوْلَا الْبَهَائِمُ لَمْ يُمَطَّرُوا وَلَا نَقَضَ قَوْمُ الْعَهْدِ إِلَّا سَلَّطَ عَلَيْهِمْ عَدُوَّهُمْ مِنْ غَيْرِهِمْ فَآخَذُوا بَعْضَ مَا فِي أَيْدِيهِمْ. و از کعب مروی است إِذَا رَأَيْتُمُ الْقَطْرَ قَدْ مَنَعَ فَأَعْلَمَ أَنَّ النَّاسَ قَدْ مَنَعُوا الزَّكَاةَ فَمَنَعَ اللَّهُ مَا عِنْدَهُ وَإِذَا رَأَيْتُمُ الْوَبَاءَ قَدْ فَشَا فَأَعْلَمُوا أَنَّ الزَّنَا قَدْ فَشَا. [89 هر چه بر تو آید از ظلمات و غم] و از قساوت دل [آن ز بی باکی و گستاخی است هم] اگر تفحص احوال خویش کنی هر نعمت که به تو رسد سبب او را در خود بینی چنانکه حضرت خدا در سوره رعد فرمود إِنَّ اللَّهَ لَا

¹⁷² إِذْ قَالَ الْخَوَارِثُونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ. الْآيَةُ

¹⁷³ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ. الْآيَةُ

¹⁷⁴ خوانسالار TK : خوانسالار M

يُغَيِّرُ مَا يَقُومُ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ¹⁷⁵. و در حم السجده فرمود مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ¹⁷⁶. چون حضرت مولانا بی ادبی اهل دنیا را و ضررش را بیان کرد. اکنون بی ادبی اهل طریقت را و ضررش را بیان می کند که می فرماید [90 هر که بی باکی کند در راه دوست] یعنی کسی که با ادب و احتیاط نباشد در راه خدا [رهزن مردان شد و نامرد اوست] زیرا چون کسی بخواهد که اجابت داعیان خدا کند و کسی را که در صورت صلاح باشد بی ادب ببندد دل او از سلوک نفرت کند و می ترسد که همچنین بی ادبی کند. پس آن شخص بی ادب قطع طریق کرده باشد. حکایت: ¹⁷⁷ مردی پیش سلطان العارفین ابو یزید بسطامی آمد. شخصی را به صلاح مدح کرد. ابو یزید رحمة الله علیه با آن مرد به زیارت آن شخص رفت. ابو یزید آن شخص را دید که براق را به جانب قبله انداخت. ابو یزید گفت این ادب ظاهر شریعت را رعایت نمی کند باطن او را کجا رعایت کند باز گردید و با او صحبت و ملاقات نکرد و مردی کسی را به صلاح شنیده بود از بهر زیارت او به مسجد کوی او آمد و به آمدن او منتظر شد چون آن کس آمد. اولاً پای چپ را به مسجد نهاد آن مرد با او ملاقات نکرد. گفت این کس ادب آمدن خانه دوست (21a) نمی داند دیگر آداب را کجا می داند. لاجرم حضرت مولانا پس از این احوال ادب را بیان کند که می فرماید ¹⁷⁸ [91 از ادب پر نور گشتست این فلک] یعنی فلک که فرمان بردار شد به نور آفتاب و ماه و انجم منور گشت. [وز ادب معصوم و پاک آمد ملک] یعنی ملک که مطیع فرمان شد معصوم و پاک و مجرد گشت. پس تو نیز اگر رعایت ادب کنی به نور الهی منور و پاک و مطهر شوی پس از این حضرت مولانا حال ترک ادب را بیان کند که می فرماید [92 بُد ز گستاخی کسوف آفتاب] گویند که این اشارت است به آن کسوف که در عهد امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه واقع شد. وقتی که شتر خویش را طلی کردی آفتاب بیش تأثیر کرد و عمر برنجید آفتاب منکسف شد اگر سؤال کنی که در حدیث شریف وارد است إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَتَانِ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ لَا تَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ. از این مفهوم می شود که کسوف از بهر چیزی نباشد ما جواب می دهیم که حدیث مذکور از بهر ردّ زعم کسان است که گفته بودند کسوف از برای موت کسی و یا حیات کسی می شود. پس این دلالت نمی کند که کسوف از بهر چیزی نباشد. [شد عزازیلی ز جرأت ردّ باب] یعنی وقتی

¹⁷⁵ به درستی که خدای تعالی تغییر نکند آنچه به گروهی باشد از عافیت و نعمت تا وقتی که آن گروه تغییر دهند آنچه در نفس های ایشان است. منه

¹⁷⁶ هر که بکند کار ستوده پس از برای نفس اوست. یعنی منفعت اوراجع بدوست و هر که بکند عمل بد گس بر نفس اوست یعنی ضرر آن بدو باز می گردد و نیست رب تو ستم کننده مر بندگان را که فرا خور عمل مکافات نفرماید.

¹⁷⁷ مطلب در قصور صالحان.

¹⁷⁸ که می فرماید T : MK

که حضرت خدا فرشتگان را فرمود تا آدم را علیه السلام سجده کنند همه سجده کردند ابلیس امتناع کرد و گفت انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین. لاجرم ابلیس از جرأت و جسارت مردود حضرت شد.

ملاقات پادشاه با آن طیب الهی که در خوابش بشارت داده بودند به ملاقات او

چون آن طیب الهی روی نمود و پادشاه بالذات استقبال فرمود [93 دست بگشاد و کنارانش گرفت] یعنی پادشاه از کبر و منی کناره کرد و از سر تواضع و ادب با آن آرزوی جان اهل طلب کنار گرفت که دست بگشاد و آن طیب الهی را در آغوش کرد [همچو عشق اندر دل و جانش گرفت] و آن را در دل و جان جا کرد. [94 دست و پیشانیش بوسیدن گرفت] یعنی شاه در بوسیدن دست و پیشانی آن طیب الهی شروع کرد [وز مقام و راه پرسیدن گرفت] و در پرسیدن جای و راه او شروع کرد. [95 پرس پرسان می کشیدش تا به صدر]¹⁷⁹ شاه پرسیدن احوال بکشید آن طیب را به صدر سرای چنانکه رسم کریمان است. [گفت گنجی یافتم آخر به صبر] پس مرید را می باید که احوال طریقت را از پیر پرسد و چون (21b) پیر را در طریقت کامل بیند آن را محبت و تعظیم کند و گنجینه اسرار الهیه داند چنانکه آن شاه چنین کرد. پس از این آن شاه به این حکیم خطاب کرد [96 گفت ای هدیه حق و دفع حرج] ای تحفه الهی و دافع مشقت [معنی الصبر مفتاح الفرج] مراد و مصداق الصبر مفتاح الفرج یعنی من در مشقت و عنا بودم به صبر و شکیبایی تو را یافتم آخر¹⁸⁰ به فرح و صفا رسیدم. الصبر مفتاح الفرج در نزد من محقق شد. [97 ای لقای تو جواب هر سؤال] یعنی ای که لقای تو عین جواب است بی مقال [مشکل از تو حل شود بی قیل و قال] گویا تفسیر مصراع اول است و مصراع آینده نیز آن را بیان است [98 ترجمانی هرچه ما را در دل است] بیان کننده هر چه در دل ما است. زیرا حال خواص آن است که ما فی الضمیر را بی مقال می دانند و جوابش می دهند. حکایت: مردی گفت زاهدی را دیدم در بادیه¹⁸¹ زادور کوه نداشت من در دل خود گفتم چگونه می شود حال این کس در بادیه آن کس به من التفات کرد و گفت یعلم ما فی انفسکم فاحذروه. من از گفته و اندیشه خود پشیمان شدن آن کس گفت هو الذی یقبلُ التوبة عن عباده و یعفو عن السيئات [دستگیری هر که پایش در گل است] دستگیر و ظهیر آن کسی که عاجز باشد. حکایت: دو کس را با یکدیگر خصومت افتاد یکی لشکری بود و دیگری رعیت آنکه رعیت بود زخمی بزد و دندان پیش لشکری را بشکست آن لشکری بدو تعلق کرد و او را به نزدیک امیر شهر می برد گذر ایشان بر خواجه ذو النون افتاد مردمان گفتند به نزدیک ذو

¹⁷⁹ صوره صوره چکدی آنی صدره.

¹⁸⁰ آخر T

¹⁸¹ بریه و صحرا.

النون در روید چون به خدمت او در آمدند و آن حال گفتند ذوالنون دندان آن مرد برداشت و به آب دهان تر کرد و بر جای آن نهاد و دعا کرد حق تعالی دندان وی را استوار گردانید هر دو از خصومت خلاص یافتند [99 مَرْحَبَا يَا مُجْتَبَى يَا مُرْتَضَى] به آسانی آمدی ای برگزیده و پسندیده و رضا یافته شده. لاجرم پس از انبیای کرام علیم السلام گزیده انام اولیای عظام است. [إِنْ تَغِبْ جَاءَ الْقَضَا ضَاقَ الْفَضَا] (22a) اگر تو غائب شوی قضا بیاید و فسحت میدان تنگ شود. پس چون اولیاء و صلحا غائب شوند خلق را بلا نازل گردد. حکایت: ¹⁸² پدر حضرت مولانا که سلطان العلماء است در اثناء وعظ پادشاه بلخ را که خوارزمشاه است و استادش را که امام فخر الدین رازی است خطاب کردی و آینه‌وار ¹⁸³ حال هر یکی را کماکان نمودی و ایشان از این تقریر و راست گویی او قوی رنجیدندی آخر ارباب نفاق شاه را گفتند این بهاء الدین محمد خلق بلخ را به خود راست کرده است و به امر معروف خود را مشهور کرده می‌نماید که در این چند روز قصد تخت سلطان خواهد و کافه عوام با وی متفق‌اند. خوارزمشاه در این متحیر شد آخر قاصدی پیش سلطان العلماء فرستاد که اگر مملکت بلخ را شیخ ما قبول می‌کند تا بعد الیوم پادشاهی و ممالک و عساکر از آن او باشد و مرا دستوری دهد تا به اقلیم دیگر روم که در یک اقلیم دو پادشاه نشاید و اگر سلطنت این عالم را به ما ایثار کنند لطف عظیم و کرم عمیم خواهد بودن و بعض گفتند سلطان العلماء در اثناء موعظت مذمت مذهب حکماء یونان فرمودی و گفتی که جمیع کتب سماویه را در پس پشت انداخته و اقاول مدروسه فلاسفه را پیش گرفته‌اند چگونه امید نجات داشته باشند. امام فخر الدین رازی را از این معانی حسد می‌آمد و دائماً می‌خواست که نزد سلطان کلمه گوید که اعتقاد او فاطر گردد و هرگز فرصت نمی‌یافت و اعتقاد سلطان را به مبالغه مشاهده می‌کرد. اتفاقاً روزی سلطان به زیارت او آمده بود و کثرتی عظیم باشکوه بیش از پیش دید که در مجلس وعظ حاضر بودند روی به امام کرد و گفت بی‌حد کثرت مشاهده می‌افتد امام را فرصت دست داد گفت اگر به تدبیر دفع این کثرت قیام نموده نشود بیم است که در ارکان سلطنت خلل افتد به واسطه آنکه طباع بر حسد مجبور است و جمعی از ملوک و اکابر و مشاهیر به زیارت می‌آیند و در پایه تخت اجتماعی عظیم دست می‌دهد ناگاه اگر بعضی به واسطه حسد خروج کنند شاید که تقویت یابند و علی حین الغفله دست درازی نمایند و کاری به مراد ایشان پیش رود این سخن سلطان را به غایت اثر کرد و فرمود که تدبیر چگونه باید گفت صواب آن است که کلید خزاین و قلاع را (22b) به خدمتش بفرستیم و بگوییم که امروز جمعیت و کثرت آن حضرت راست به واسطه استیلاء مریدان و به شوکت معتقدان وهنی در امور مملکت ظاهر گشت و به جز کلید در دست نمانده یا کلیدها نیز قبول کنند یا از دار السلطنه بیرون آیند و از مملکت هر کجا که خواهند متمکن شوند تا تمامت اسباب و مصالح و مهمات معتقدان را مهیا گردانیم چون به این

¹⁸² مطلب در بیان ترک دیار بلخ کردن پدر مولانا.

¹⁸³ آینه‌وار T : آینه و از M

سیاق عمل کردند که قاصد تبلیغ رسالت¹⁸⁴ کرد. سلطان العلما فرمود که به خدمت سلطان اسلام سلام برسان و بگو که ممالک ملک فنا و عساکر و خزاین دنیا و تخت و بخت این جهان لایق شاهان است ما درویشانیم مملکت و سلطنت چه مناسب حال ما است ما به خوش دلی تمام سفر کنیم و روز جمعه مجلس وعظ مرد و در اثنا کلام گفت ای مَلِک مُلک فانی بدان و آگاه باش که تو سلطانی و من هم سلطانم تو را سلطان الامرا می گویند و مرا سلطان العلما می خوانند. همانکه سلطنت و پادشاهی تو موقوف یک نفس است. هم پادشاهی و سلطنت من وابسته یک نفس است چون آن نفس تو از نفس تو منقطع شود نه تو مانی و نه تخت و بخت و اعقاب و انساب تو ماند و اما چون نفس نفیس ما از نفس به در آید انساب و اولاد ما که اوتاد الارضاند تا قیامت خواهد بودن حالیا من خود می روم اما معلومت باد که در عقب من لشکر جرّار تاتار می رسند و اقلیم خراسان را گیرند و اهل بلخ را شربت تلخ مرگ چشانند و خدمت مَلِک را از مُلک خود به صد هزار درد و دریغ دور می کنند آورده اند که شاه از گفته خود پشیمان شد. سلطان العلما را از سفر منع کرد اما در محل قبول واقع نشد چون خدمت سلطان العلما از بلخ هجرت نمود و به سوی بغداد عزیمت فرمود آنچه گفته بود واقع شد و [100] **أَنْتَ مَوْلَى الْقَوْمِ مَنْ لَا يَشْتَهِي**] تو خداوند قومی هر که نمی خواهد تو را [قَدْ رَدَى كَلًّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَه] ¹⁸⁵ به تحقیق هلاک شود اگر منتهی نگردد و از این سیرت رجوع نکند پس وای بر وی اگر از این سیرت باز نگیرد. **حکایت:** جماعت حاجیان به زیارت کعبه می رفتند مگر درویشی را در بادیه اشتری رنجور شد. چندان که کوشیدند بر نخاست بارش بر اشتری دیگر بار کرده او را گذاشتند و گذشتند همان لحظه سباع حیوانات گرد او حلقه کرده یکی بیشتر نمی رفت ¹⁸⁶ **(23a)** قافله حاجّاج در این حال حیران ماندند که عجباً جانورانش چرا پاره نمی کنند. شخص از قافله بازگشت تا کیفیت حال را دریابد در گردن اشتر هیکلی بسته دید چون هیکل را از او باز کرد و روانه شد فی الحال ددان هجوم کرده پاره پاره اش کردند. لاجرم این عالم بر مثال آن اشتر است و صالحان بر مثال آن هیکل است که بر گردن اشتر عالم بسته اند. چندان که آن هیکل بر گردن او است در امان است چون از گردن اشتر عالم بگشایند ظالمان هجوم کنند [101] **چون گذشت آن مجلس و خوان کرم**] چون فراغ حاصل شد از کمالات و احوال که در ابتدا ملاقات می شود از خوردن و آشامیدن طعام معنوی و غذای روحانی که کرم است **[دستِ او بگرفت و بُرد اندر حرم]** تا آن طبیب الهی کنیزک را ببیند و مرض او را داند و علاجش سازد.

¹⁸⁴ رسالت TK : رسالت M

¹⁸⁵ چون تیر قهر الهی به محل هلاک رسیده بود پشیمانی سود نکرد. منه

¹⁸⁶ نمی رفت TK : نمی افتد M

بردن پادشاه آن طبیب را بر سر بیمار تا حال او را ببیند

و علاجش کند [102 قصه رنجور و رنجوری بخواند] قصه و خبر کنیزک و مرض را بگفت یعنی چون شاه دست آن طبیب الهی را گرفت و اندر حرم برد و می گفت کنیزکی خریده بودم و به غایت دوست می داشتم بیمار شد. طبیبان آوردم علاجش کردند مفید نشد. [بعد از آن در پیش رنجورش نشانند] پس از آن طبیب را پیش کنیزک بنشانند تا احوال و اعراض او را پرسد و مرض او را تشخیص کند. [103 رنگ رو و نبض و قاروره بدید] یعنی آن طبیب الهی احوال کنیزک را ظاهر بدید [هم علاماتش هم اسبابش شنید] علامات و اسباب او را شنید پس در او آثار عشق و محبت دانست. [104 گفت هر دارو که ایشان کرده‌اند] یعنی این طبیبان ظاهر علاج که کرده‌اند. [آن عمارت نیست ویران کرده اند] یعنی علاج ایشان مخالف مرض بود. زیرا درد جان را طبیب تن دوا نکند مرشد ناقص نیز همچو طبیب جاهل است و در این اشارت است که اهل علوم ظاهره مرض قلب را علاج نمی‌کنند. [105 بی خبر بودند از حال درون] علاج پس از تشخیص مرض می باید ایشان بی خبر علاج کردند. [اَسْتَعِیْذُ اللّٰهَ مِمَّا یَفْتُرُوْنَ] من پناه می‌گیرم به خدا از آن چیز که ایشان افترا می‌کنند یعنی مرض دل را مرض تن گفتند که این عین افترا است. [106 دید رنج و کشف شد بر وی نهفت] این طبیب الهی مرض را دید و آن را معلوم شد پوشیده که رنجش (23b) از عشق است. [لیک پنهان کرد با سلطان نگفت] در این اشارت است که طبیب کاتم السرّ می‌باید¹⁸⁷ و همچنان مرشد را می باید که احوال مرید را پوشد و زلات و عیوب او را به خلق نگوید همان به علاجش مشغول شود. بیت: به دامن عیب رندان پوش زاهد - لباس زهد پوشیدن چه کارست. [107 زنجش از صفرا و از سودا نبود] که اینها سبب مرض تن است [بوی هر هیزم¹⁸⁸ بدید آید ز دود] به حکم کل نانء یترشح بما فیه. بوی هر هیمه و درخت پیدا شود چون در آتش بسوزد [108 دید از زاریش که او زار دل است] آن طبیب دید از زاری آن کنیزک که او زار دل است نه زار تن [تن خوش است و او گرفتار دل است] بزرگترین رنجها رنج دل است. چنانکه می‌فرماید [109 عاشقی پیدا است از زاری دل] حرف یا در دو جا مصدریه است. [نیست بیماری چو بیماری دل] چون دل بیمار شود همه اعضا بیمار گردد. زیرا دل رئیس جمیع اعضا است. [110 علّت عاشق ز علّتها جداست] مرض عشق مرض دیگر است. [عشق اضطراب اسرار خداست] یعنی چنانکه کریت افلاک و باقی احوال و احکام و اوضاع نجوم به اضطراب معلوم می‌شود. همچنین اسرار الهیه و احکام اسما و صفات به عشق پیدا گردد. اگر معترض گوید که عشق مجازی چگونه اضطراب اسرار الهیه باشد جواب می‌گویم که [111 عاشقی گر زین سر و گر زان سر است] یعنی عشق خواه مجازی باشد و خواه حقیقی یا عشق بنده به خدا یا تصنّع

¹⁸⁷ زیرا گاهی کسی را مرضی باشد که از افشای آن عار کند. لاجرم طبیب را نمی‌باید که آن را فاش کند. منه

¹⁸⁸ هیزم و هیمه به ترکی اوین. منه

باشد یا حقیقت یا عاشقی اگر از جانب بنده باشد یا از جانب خدا [عاقبت ما را بدان سر رهبر است] که المجاز قنطرة الحقیقة¹⁸⁹ و گفته‌اند نه اسب توسن را آقنجیان پادشاه زین خویش نهند چون رام شود زیور و زینش به زین پادشاه دهند نه از ابتدا. **قطعه:** غازی به دست پور خود شمشیر چوبین می دهد - تا اندر آن استا شود شمشیر گیرد در غزا - عشقی که بر انسان بود شمشیر چوبین آن بود - آن عشق با رحمان بود چون آخر آید ابتلا - عشق زلیخا سالها بر یوسف آمد ز ابتدا - شد عشق او عشق خدا می کرد بر یوسف قفا. آه چه کنم که عقل دراک در ادراک عشق قاصر است [112 هر چه گویم عشق را شرح و بیان] به تفصیل زبان [چون به عشقایم خجل باشم از آن] یعنی چون مبتلای عشق شوم شرمسار باشم از شرح و بیان خویش چنانکه کسی وصف بوی گل را به گوش (24a) شنیده باشد و آن را به زبان خویش دیگر آن را شرح و بیان کند چون گل را بوید از گفته خود پشیمان گردد و همچنین کسی لذت انگبین را شنیده باشد آن را به زبان وصف و بیان کند چون انگبین را چشد از بیان خود شرمسار شود [113 گرچه تفسیر زبان روشنگر است] روشن کننده است. [لیک عشق بی زبان روشنتر است] یعنی تفسیر عشق به زبان حال واضح تر است¹⁹⁰ که گفته‌اند لیس القال کالحال. [114 چون قلم اندر نوشتن می شتافت] یعنی قلم که در نوشتن سریع است. [چون به عشق آمد قلم بر خود شکافت] یعنی چون به عشق آید پاره پاره شود از خود. [115 عقل در شرحش چو خر در گل بنخفت] یعنی عقل در شرح عشق عاجز است. [شرح عشق و عاشقی هم عشق گفت] یعنی به ظهور خویش خود را بیان کند چنانکه [116 آفتاب آمد دلیل آفتاب] و گفته‌اند مصراع: بآفتاب توان یافت که آفتاب کجاست. [گر دلالت باید از وی رو متاب] یعنی اگر تو را دلیل روشن می باید و به دلیل احتیاج داری روی متاب از آفتاب. [117 از وی ار سایه نشانی می دهد] یعنی اگر چه از سایه¹⁹¹ بر وجود آفتاب استدلال توان کرد اما مشاهده آفتاب بی طلوع او نباشد. پس تعریف عشق به طریق مقال به منزله تفهیم آفتاب است از ظلال [شمس هر دم نور جانی می دهد] که مشاهده¹⁹² نور به او است. [118 سایه خواب آرد ترا همچون سمر] سایه ماسوای خدا خواب و غفلت آرد تو را همچون افسانه [چون بر آید شمس انشق القمر] چون آفتاب حقیقی که حضرت خدا است تجلی کند انوار دیگر محو و مضمحل شود. حکایت: ذوالنون مصری¹⁹³ را پرسیدند که الله تعالی را به چه شناختی گفت او را بدو شناختم و ارکان معرفت سه چیز است هیبت و حیا و انس و عارف، عارف نبود تا آنگاه که حال وی چنان گردد که اگر ملک سلیمان بدو دهند طرفة العین از حق تعالی غافل نگردد.

¹⁸⁹ اثر عشق پاک عشق حقیقی است از آن جهت سالک عاشق بهتر از زاهد خشک است. منه

¹⁹⁰ و عشق را حال خود کردن می باید تا تمام معلوم و مبین گردد. منه

¹⁹¹ یعنی از ماسوی استدلال توان کرد بر حضرت خدا. منه

¹⁹² مشاهده TK - M

¹⁹³ قالوا یا ذالنون بم عرفت الله قال عرفت الله بالله و لولا الله ما عرفت الله.

[119 خود غریبی در جهان چون شمس نیست] چیزی غریب در جهان همچو آفتاب نیست و این نزد اهل بصر و بصیرت روشن است. **[شمس جان باقیست او را امس نیست]** یعنی شمس جان که حضرت خدا است بقا آن را است و آن منزّه است از زمان¹⁹⁴ مطلقاً **[120 شمس در خارج اگرچه هست فرد]** آفتاب ظاهر در خارج فرد است همچو حضرت خدا اما¹⁹⁵ **[می توان هم مثل او تصویر کرد]** یعنی تصویر آفتاب ظاهر (24b) میسر است اما ذات خدا را تصویر تعدد میسر نیست بلکه تجلیات الهیه متعدد باشد. **[121 شمس جان کو خارج آمد از اثیر]** یعنی تمثیل حضرت خدا که به شمس کردیم از ضیق عبارت است و قصور اشارت است چه وجود خارجی شمس در فلک محسوس و مشاهده است و افراد او در ذهن بی نهایت اما شمس جان که مراد حضرت خدا است از فلک خارج است نه در وی **[نبودش در ذهن و در خارج نظیر]** آن را نیست در ذهن و در خارج نظیر ثانی ظاهر است و لهذا اوّل را بیان کند **[122 در تصوّر ذات او را کنج کو]**¹⁹⁶ لفظ کنج به ضم فارسی است که مشتق از گنجیدن است به ترکی صغمی. و لفظ کو به ضم کاف عربی است به ترکی قنی. یعنی ذات خدا را در تصوّر کنج کو یا لفظ کنج به ضم کاف عربی است و هر دو معنی نزدیک یکدیگرند **[تا در آید در تصوّر مثل او]** این معنی مبنی بر مسئله¹⁹⁷ وجود ذهنی است که تحقیق به نزد محققان آن است که مرئی به ذات¹⁹⁸ خود در ذهن متحقق شود نه ظلّ و شبح و صورت بدان ای طالب فایق چون میان پیر حاذق و مرید صادق همان طریقه معشوق و عاشق است و حال عاشق آن است که در هر ذره جمال دوست بیند و از هر موجودی نام او شنود پس با وجود ذکر لفظ شمس حضرت مولوی را یاد شمس تبریز به خاطر آمد و گفت **[123 چون حدیث روی شمس الدین رسید]** و نوبت او شد **[شمس چارم آسمان سر در کشید]** آفتاب که در فلک چهارم است سر در کشید و در حجاب رفت. زیرا نور شمس دین غالب بر شمس فلک است. چنانکه نور شمس فلک غالب بر ما هست **[124 واجب آید چونکه آمد نام او]** چون که نام او مذکور شد واجب آید **[شرح کردن رمزی از انعام او]** در کتاب مناقب مذکور است که سلطان الفقرا مولانا شمس الدین تبریزی در بیست و ششم جمادی الآخر به سنة اثنی و اربعین و ستمائه به قونیه رسید ابتدا حکایت او این است که او در شهر تبریز مرید شیخ ابوبکر تبریزی بود و آن بزرگ دین در ولایت و کشف

¹⁹⁴ در این تنبیه است که ذکر نفی امس از بهر قافیه است و الا از او همه زمان منفی است. منه

¹⁹⁵ اما T : MK

¹⁹⁶ این بیت از غوامض این کتاب است.

¹⁹⁷ مسئله TK : مثل M

¹⁹⁸ حضرت مولانا در اثناء قصه کنیزک عشق او را یاد کرد پس از آن به تفسیر عشق انتقال کرد و بیان احوال او کرد که ظهور او به خود است و از آن به ظهور آفتاب انتقال کرد و از آفتاب ظاهر به آفتاب حقیقی انتقال کرد که حضرت خداست و آن را به شمس جان تعبیر کرد چون لفظ شمس مذکور شد از آن به شمس تبریزی انتقال کرد. منه

القلوب یگانه زمان خود بود و شمس الدین تبریزی را مقامات و کرامات و مراتب و حالات بدان جا رسیده بود که از آن عالی تر می جست و در این طلب سالها کرد عالم می گشت تا بدان مشهور شد که پرنده اش خواندندی مگر شبی سخت بی قرار (25a) شده بود در مناجات می گفت خداوندا می خواهم که از محبوبان مستور خود یکی را به من بنمایی خطاب¹⁹⁹ رسید که آنچنان شاهد مستور که استدعا می کنی فرزند سلطان العلما است گفت خدایا دیدار مبارک او را به من بنمای جواب آمد که چه شکرانه می دهی فرمود²⁰⁰ که سر را الهام آمد که به اقلیم روم رو تا به مقصود برسی پس به صدق و اخلاص بروم آمد و چون به شهر قونیه وصول یافت در خان شکر فروشان نزول کرد روزی بر در خان نشسته بود مگر خدمت مولانا²⁰¹ از مدرسه پنبه فروشان بیرون آمده و بر استر سوار شده از آنجا عبور می کرد مولانا شمس الدین برخاست و پیش مولانا دوید و لگام استر را محکم بگرفت و گفت ای صراف عالم بگو که محمد رسول الله علیه السلام بزرگ است یا بایزید مولانا خبر داده بود که از هیبت آن سؤال گویا که هفت آسمان از همدیگر جدا شد و بر زمین فرو ریخت و آتش عظیم از باطن من به ججمه دماغ زد و از آنجا دیدم که دودی تا ساق عرش بر آمد خدمت مولانا جواب داد که محمد مصطفی علیه السلام سرور انبیا و اولیا است و بزرگواری از آن او است چه جای بایزید است مولانا شمس گفت پس چه معنی است که محمد مصطفی علیه السلام شُبْحَانْکَ مَا عَرَفْنَاکَ حَقَّ مَعْرِفَتِکَ می فرماید و بایزید ما عظم شانی و انا سلطان السلاطین می گوید حضرت مولانا فرمود که بایزید را تشنگی از جرعه ساکن شد و دم از سیرابی زد و کوزه ادراک او از آن مقدار پر شد و آن نور به قدر روزن خانه او بود اما حضرت مصطفی را علیه السلام استسقای عظیم بود و تشنگی در تشنگی و سینه مبارکش به شرح اَلَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ، اَرْضَ اللّٰهِ وَاسِعَةً گشته بود. لاجرم دم از تشنگی زد و هر روز در استدعاء قربت زیادتی بود و از این دو دعوی دعوی مصطفی علیه السلام عظیم است. از بهر آن که بایزید چون به حق رسید خود را پر دید و بیشتر نظر نکرد اما مصطفی علیه السلام هر روز بیشتر می دید و بیشتر می رفت انوار عظمت و قدرت و حکمت حق را یوماً فیوماً زیاده می دید از این روی ما عرفناک حق معرفتک گفت چون مولانا این جواب بگفت مولانا شمس الدین نعره بزد و حضرت مولانا از استر فرود آمد و دست مولانا شمس الدین (25b) را بگرفت و پیاده به مدرسه خود آورد و در حجره آمدند تا چهل روز تمام هیچ آفریده را راه ندادند. بعضی گویند سه ماه تمام از حجره بیرون نیامدند منقول است که مولانا فرمود چون مولانا شمس الدین از من این سؤال کرد دیدم که از فرق سرم دریچه باز شد همان ترک تدریس و تذکیر کرده به تقدیس قدیس و به مطالعه الواح ارواح مشغول شد و بعضی راویان گفتند مولانا شمس الدین تبریزی طلب تمام داشته

¹⁹⁹ این خطاب یا در خواب بود یا به طریق الهام بود.

²⁰⁰ مطلب در سبب سلوک حضرت مولانا.

²⁰¹ حضرت مولانا د زمان ملاقات شمس تبریزی سی و هشت ساله بود. منه

است و به اسم تجارت اطراف بلاد را می‌گشته وقتی در راه غارت شده به خدمت شیخ المحققین قطب الاولیا بابا کمال رسیده و اصحاب شیخ به غایت فقیر بودند شمس الدین تبریزی را برایشان رقت غلبه کرد. شیخ گفت فرزند شمس الدین هر آینه تو را به خاطر میگذرد که چون مال بود مصرف نمی‌یافتیم. اکنون که محل صرف یافتیم مال در دست نیست بدان که تا حجاب مال باقی بود تو را به این صحبت راه نمی‌دادند او نیز هم در این اندیشه بود اعتقادش در حق شیخ مضاعف گشت و در این ایام فخرالدین عراقی به خدمت شیخ بابا کمال آمده بود و او را نیز در خلوت نشاند فخر الدین عراقی لویح اسرار را به صورت لوامع و اشعار در اثناء نثر و شعر ادراج کرده به عرض شیخ می‌رسانید. شمس الدین تبریزی را اظهار این معانی میسر نمی‌بود. روزی شیخ گفت فرزند شمس الدین از حقایق و اسرار که فرزند فخر الدین به اظهار قیام نماید بر تو هیچ لایح نمی‌شود گفت بیش از آن حقایق مشاهده می‌افتد اما او از جهت استعداد علوم به عبارتی مناسب کشف بعضی اسرار مکتوم می‌تواند کرد مرا دست نمی‌دهد شیخ گفت حق تعالی تو را مصاحبی دهد که معارف و حقایق اوّلین و آخرین را به نام تو اظهار کند و همان نفس شیخ است که حضرت مولانا چندین حقایق و اسرار را تخلص به نام شمس تبریز کرده‌اند چون مدتی شمس الدین تبریزی را مقاصد به حصول پیوسته است و کار به کمال رسیده هم به اشارت شیخ عزیمت به دیار روم کرده و چون به قونیه رسیده جناب مولانا خداوندگار در کنار حوضی نشسته بوده‌اند و کتابی چند پیش خود نهاده که شمس الدین تبریزی پرسید که این چه مصاحف است حضرت مولانا²⁰² جواب (26a) داده که این را قیل و قال گویند تو را با آن چه کار شمس الدین فی الحال کتابها را در آب انداخت و مولانا گفت از این کتابها بعضی از فراید فواید پدر بود دیگر یافت نیست، ای درویش دیوانگی کردی و ضایع ساختی شمس الدین دست در آب کرد و یکان یکان همه کتابها را بیرون آورد و آب در وی اثر نکرده مولانا پرسید که این چه سر بود شمس الدین گفت این را ذوق و حال گویند تو را از این چه خبر بعد از آن با همدیگر صحبت بسیار داشتند چون آن صحبت و انقطاع کلی از حد گذشت کافه خلق قونیه به جوش آمدند و محبان و یاران از سر غیرت و حسد در هم شدند و هیچ کس را معلوم نبود که او چه کس است و از کجا است مگر شبی در نظر مولانا نشسته بود در خلوت شخصی از بیرون آهسته اشارت کرد تا بیرون آید فی الحال برخاست و به مولانا گفت بکشتنم می‌خوانند²⁰³ پس بیرون رفت و غیبت نمود قرب ماهی طلب او می‌کردند اثر پیدا نشد که چه شد چنانکه حضرت موسی علیه السلام با قوت نبوت جویای حضرت خضر علیه السلام گشته بود و حضرت مولانا را به خدمت او چندان محبت بود که بعد از غیبت ایشان هر که به دروغ خبری بدادی و گفتمانی که مولانا شمس الدین را فلانجا دیدم در حال دستار و فرجی مبارک خود را به شمشیر ایثار کردی و شکر آنها دادی و بسی شکرها کردی و شگفتی

²⁰² مولانا T : خداوندگار KM

²⁰³ و این حادثه در سده خمس و اربعین و ستمائه واقع شد و مصاحبت مولانا با شمس تبریز سه سال واقع شد. منه

روزی شخصی خبر داد که مولانا شمس الدین را درد مشق دیدم چندان بشاشت نمود که تفصیلش میسر نیست و گفت بیت: خبر رسید به شام است شمس تبریزی - چه صبحها بنماید اگر به شام بود. و هر چه از دستار و فرجی و کفش و موزه بود بوی بخشید عزیز گفت باشد که او دروغ خبر داد حضرت مولانا فرمود برای دروغ او اینها دادم اگر خبرش راست بودی به جای جامه جان می دادم و خود را فدای او می کردم. [125 این نفس جان دامنم بر تافتست] در این وقت جان یعنی باعث و داعیه عشق دامنم محکم گرفته است یا مراد از جان شیخ حسام الدین است که او استکشاف اسرار می کرد [بوی پیراهان یوسف یافته است]²⁰⁴ که از لفظ شمس به شمس تبریزی انتقال می کرد و به بهانه ذکرش استخبار احوال می کرد. [126 کز برای حق صحبت سالها] یعنی جان می گوید مرا برای حق صحبت های پیشین [بازگو حالی از آن خوش حالها] (26b) که میان شمس تبریزی و تو واقع شد [127 تا زمین و آسمان خندان شود] که ذکر این حال سبب شادمانی است و باعث کامرانی [عقل و روح و دیده صد چندان شود] اگر چه ذکر العیش نصف العیش است اما ذکر این حال تمام عیش است. [128 لَا تُكَلِّفْنِي فَإِنِّي فِي الْفَنَاءِ] یعنی من جواب دادم و گفتم شرح و بیان آنچنان حال از طریق مقال بر من تکلیف مکن که وجود من غریق²⁰⁵ بحر فنا است. [كَلَّتْ أَفْهَامِي فَلَا أُحْصِي ثَنًا] فهم های من کلیل و عاجز شد احصاء ثنا نمی کنم بدان که در هر مرتبه فهمی باشد از آن جهت افهام گفت به صیغه جمع [129 كُلُّ شَيْءٍ قَالَهُ غَيْرُ الْمُفِيقِ] یعنی هر کلامی که غیر هشیار بگوید [إِنْ تَكَلَّفَ أَوْ تَصَلَّفَ لَا يَلِيقُ] اگر تکلف کند یعنی از خود چیزی نماید و تصلّت کند یعنی لاف زند زیبا و سزاوار نباشد. لاجرم [130 من چه گویم یک رگم هشیار نیست] همه اجزای من مست است. [شرح آن یاری که او را یار نیست] یعنی بی نظیر است و بی قرین [131 شرح این هجران و این خون جگر] از تنم جواب است [این زمان بگذار تا وقت دگر] باشد که افاقت افتد [132 قَالَ أَطْعَمَنِي فَإِنِّي جَائِعٌ] یعنی باز جان گفت شرح صفات او غذای روحانی است. پس بخوران مرا من گرسنه ام [وَأَعْتَجِلْ فَالْوَقْتُ سَيْفٌ قَاطِعٌ] استعجال کن که وقت شمشیر برنده است باقی نیست او را ضائع مگذاران. حکایت: عزیز گفت حال اهل دنیا عجب است که اگر دو درم ش ضائع شود غم می خورد با وجود که آن درم را خود کسب²⁰⁶ کرده است و دیگر کسب هم میسر است و اگر آن درم نباشد چیزی از او فوت نشود اما سرمایه عمر که گوهر گرانبایه و بی مانند است پیوسته ضائع می شود و به غفلت می گذرد او از آن غم نمی خورد. [133 صوفی ابن الوقت باشد ای رفیق] یعنی صوفی ابن الوقت باید که وقت خود را ضائع نکند و از توبه و طاعت و از حضور و عبادت غافل نشود. [نیست فردا گفتن از

²⁰⁴ فصیح پیراهن است کاشکی این مصراع چنین بودی بوی پیراهن ز یوسف یافته است. منه

²⁰⁵ غریق TK: غرق M

²⁰⁶ کسب T: تحصیل MK

شرط طریق] زیرا وقت تو این است و آن را ضائع نمی باید کرد چنانکه گفته‌اند دی رفت و نمی‌آید فردا به اعتماد نشاید حال نیز نمی باید. بیت: بر لب جوی نشین و گذر آب ببین - این اشارت ز جهان گذران ما را بس. بیت: امروز کار کن که بسی (27a) روزگار نیست - فردا که روزگار دراز است کار نیست. [134 تو مگر خود مرد صوفی نیستی] که در ابتداء سلوک توبه و عمل را تأخیر می‌کنی و رأس المال که وقت تو است ضائع می‌کنی بدان که تصوّف²⁰⁷ در لغت پوشیدن صوف است و صوفی منسوب صوف یعنی لابس صوف است. پس اهل تصوّف را صوفی گفتند زیرا بعضی از این طایفه صوف یعنی پشم می پوشند [هست را از نسیه خیزد نیستی] نسیه نقد را نیست کند پس کسی که وقت خود فوت کند نقد عمر را تلف و ضائع کند. بیت: تدبیر خود امروز کن ای خواجه که فردا - هر چند که فریاد کنی سود ندارد. جان در استنطاق زبان و در شرح و بیان چنین الحاح می کرد و استعجال می نمود. لاجرم [135 گفتمش پوشیده خوشتر سرّ یار] یعنی در خواب گفتم سرّ یار از اغیار نهفته بهتر است. یعنی احوال سلوک طریق حضرت خدا و اخبار و اسرار جناب مولی مستور گفتن بهتر است. [خود تو در ضمن حکایت گوش دار] نه به تصریح از آنکه [136 خوشتر آن باشد که سرّ دلبران] یعنی بهتر آن است که سرّ و خبر دلبران [گفته آید در حدیث دیگران] تا از اغیار پوشیده بماند [137 گفت مکشوف و برهنه بی غلول] باز جان بگفت ظاهر و عریان و بی‌خیانت و بی‌دزدیدن. [بازگو دفعم مدهای بوالفضول] یعنی خبر یار را فاش بگو دفع مکن مرا²⁰⁸ [138 پرده بردار و برهنه گو که من] این بیت نیز مقول قول جان است [می نخسپم با صنم با پیرهن] که لباس در میان من و معشوق حجاب است و او را در کنار گرفتن و در آغوش کردن را مانع پس اسرار الهیه و احوال طریقت را و حالات خویش و کرامات شمس تبریزی را بی حجاب بگو حضرت مولانا در جواب می گوید [139 گفتم ار عریان شود او در عیان] و مکشوف و برهنه گردد. [نی تو مانی نی کنارت نی میان] یعنی اگر اسرار یار را فاش بگویم و آن عریان شود تو هلاک می‌شوی و طرف و وسط تو محو و نیست گردد که این را طاقت بشریه تحمّل نکند استعداد کامل چنانکه حکایت: مریدی ناقص به دعوی و لاف کمال پیش سلطان العارفين ابو (27b) یزید بسطامی قدّس سرّه آمد ابو یزید به نظر تجلی الهی آن مرید را نگاهی کرد فی الحال مرید افتاد و بمرد و لهذا می گوید [140 آرزو می‌خواه لیک اندازه خواه] مراد را طالب شو اما به مقدار و اعتدال از آنکه هر گدا خود را لایق خدمت پادشاهی نباید دید [پر نتابد کوه را یک برگ کاه] بر نمی دارد کوه را یک ورق کاه پس بار کوهی به برگ کاهی نشاید کشید. لاجرم القاء سرّ الهی بهر کس به قدر آن کس می باید و هر کس تصرف کلی را طالب شدن نمی شاید از این

²⁰⁷ مطلب در وجه تسمیۀ صوفی.

²⁰⁸ دفع مکن مرا T : - MK

کلام و جواب معلوم شد که حضرت مولانا در این²⁰⁹ کتاب احوال سلوک خود را و کرامات شمس تبریزی را بیان می کند اما در صورت قصه [141 آفتابی کز وی این عالم فروخت] یعنی آفتاب که از او است این عالم را نور و ضیا [اندکی گر پیش آید جمله سوخت] اگر اندکی نزدیک شود همه را می سوزد مثلاً آفتاب عالم تاب که در فلک چهار مست اگر به فلک سوم فرود آید همه را از تابش بسوزد آفتاب حقیقی که حضرت خدا است بیش از این است کما قال النبی علیه السلام إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ لَوْ كُشِفَتْ لَأُخْرِقَتْ سُبُحَاتِ²¹⁰ وَجْهِهِ مَا انْتَهَى²¹¹ إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ. لاجرم از کشف حجاب ترسیدن انوار می باید [142 فتنه و آشوب و خونریزی مجو] که اظهار اخبار عشق و ابزار اسرار دوست اینها را بکند از آنکه هر کس تحمل ندارد²¹² همچو آن مرید پیش ابو یزید یا معنی این باشد که مثلاً اگر در وصف شمس تبریزی تفصیل کنم عوام انکار کنند و انکار ایشان سبب حرمان شود پس کار ما همچو خونریزی ایشان گردد بلکه انکار سبب هلاک شود [پیش از این از شمس تبریزی مگو] لفظ بیش به باء عربی است به معنی زیاده. حکایت: عارف²¹³ چلبی که پسر سلطان ولد است در جمعیتی بود از ناگاه سماع برخاست و چلبی را در آن دم شور عظیم شد و در آن میان خواجه بود به جد می خندید و فشارات می گفت کسی حال آن مردک منکر را می دید و به چلبی نمود چلبی به خشم چشم بدان منکر منکر حرکت را نگاهی بکرد همان ساعت آهی کرده فرو افتاد و حال بر وی بکشت و غلامانش فریادها کردند و در کلمی کرده به خانه اش (28a) بردند فی الحال جان تسلیم کرد [143 این ندارد آخر از آغاز گو] یعنی این معارف الهیه و علوم لدنیّه را یا احوال شمس تبریزی را نهایت نیست از آغاز قصه بگو [رو تمام این حکایت بازگو] یعنی حکایت پادشاه و کنیزک را تمام کن.

خلوت طلبیدن آن ولی از پادشاه با کنیزک جهت دریافتن رنج کنیزک

در این تنبیه است که خلوت می باید مرشد را با نفس مرید تار بخش معلوم شود [144 گفت ای شه خلوتی کن خانه را] آن طیب الهی شاه را گفت ای شاه تنها بکن خانه را. [دور کن هم خویش و هم بیگانه را] یعنی چنان خلوت کن که جز من و بیمار در خانه کسی نماند. [145 کس ندارد گوش در دهلیزها] یعنی هیچ کس گوش در دهلیزهای خانه

²⁰⁹ در کتاب مثنوی هر حکایت که حال مرید است حال خدمت مولوی است و هر حکایت که حال مرشد است حال شمس تبریزی و هر حکایت که در او بیان فیض و عنایت است بیان فضل الهی است که به همت شمس تبریزی به خدمت مولوی رسیده است که مظهر بسیار فیض الهی شده. منه

²¹⁰ انوار

²¹¹ مقصود همه را سوختن است زیرا که چیزی از صفت بصر حضرت خدا مستور نیست. منه

²¹² ندارد T: نکند MK

²¹³ عارف چلبی پسر سلطان ولد است و سلطان ولد پسر حضرت مولانا قدّس سرّهم. منه

نکند و سخن را نشنود. [تا پیرسم زین کنیزک چیزها] شاه با سخن آن طبیب الهی عمل کرد. [146 خانه خالی ماند و یک دیار نی] پس شاه فرمان طبیب را به جای آورد. لاجرم تسلیم مرید به مرشد چنین می باید چنانکه گفته اند ینبغی ان یكون المرید فی التسلیم کالمیت فی ید الغسل. [جز طبیب و جز همان بیمار نی] پس از این طبیب شروع کرد در پرسیدن احوال از کنیزک [147 نرم نرمک گفت شهر تو کجاست] معنی این مصراع به ترکی یومشجق یومشجق دیدی سنک شهرک قنده در. یعنی به لطف و ملایمت پرسید. لاجرم مرشد نیز می باید که مرید را برفق گیرد زیرا اهل نفس را چون سخت گیرند قساوت او زیاده شود و عناد کند. [که علاج اهل هر شهری جداست] این سخن خالی از حکمت نیست از آنکه هوای هر دیار مغائر و مزاج²¹⁴ اهل او مخالف باشد [148 و اندر آن شهر از قرابت کیست] از اقربای تو که هست؟ [خویشی و پیوستگی با چیست] یعنی اتصال قرابتی و صحبتی تو با چیست؟ [149 دست بر نبضش نهاد و یک به یک] لفظ یک به یک مرهون است. [باز می پرسید از جور فلک] یعنی آن طبیب الهی دست خود بر نبض کنیزک نهاد و یک به یک از جور فلک پرسید تا ببیند که در ذکر کدام دیار و از یاد کدام دیار در مزاج او انحراف و در نبضش اختلاف پیدا شود و در دل او کدام خار خلیده است هویدا گردد زیرا اطلاع به حال دل کاری است مشکل [150 چون کسی را خار در پایش جهد] یعنی چون در پای کسی خار خلد [پای خود را بر سر زانو نهاد] تا جای خار را ببیند و (28b) آن را بیرون کند [151 وز سر سوزن همی جوید سرش] سر خار را [ور نیابد می کند با لب ترش] پس چون در پای کسی خار خلیده باشد یافتنش و بیرون آوردنش کار دشوار است. [152 خار در پا شد چنین دشواریاب] خار که در پای رفته باشد چون اینچنین دشوار یابست از این قیاس توان کرد که [خار در دل چون بود و ده جواب] در لفظ خار بدو جای کسر را و سکونش جائز است. [153 خار دل را گر بدیدی هر خسی]²¹⁵ اگر هر شخص حقیر دانستی و یافتی. [دست کی بودی غمان را بر کسی] یعنی اگر خار دل را یافتن آسان بودی غمها را بر هیچ کس دست نبودی زیرا دفع غم سهلتر شدی. [154 کس به زیر دُم خر خاری نهاد] مقصود تمثیل است برای تفهیم. [خر نداند دفع آن بر می جهد] یعنی در یافتن دردی و در دفع و نرمی می باید نه سختی و تندی از آنکه گاه باشد که کسی²¹⁶ به بلا مبتلا²¹⁷ می شود تدارک دفعش نیک نمی کند بلکه به سوء تدبیر بلای خویش را متزائد می کند همچون خر که [155 بر جهد و آن خار محکمر زند] و سخت می خلد و جراحت را زیاده می کند. [عاقلی باید که خاری برگند] به فتح

²¹⁴ علاج نیز مناسب مزاج می باشد. منه

²¹⁵ در بعض نسخ قافیه هر کسی واقع است اما هر خسی مناسب خار است زیرا خار و خس می گویند. منه

²¹⁶ و همچنین کسی به مصیبتی گرفتار گردد اما قضا را رضا نمی دهد بلکه جزع و فریاد کند خدا را عاضی شود ثواب آخرت را فوت کند که

آن از مصیبت دنیا بدتر است. منه

²¹⁷ به بلا مبتلا TK : مبتلای بلا M

کاف و نون است پس طبیب جاهل و مرشد ناقص همچون آن خر است که درد را افزایش [156 خر ز بهر دفع خار از سوز و درد] جز از بهر دفع خار از الم [جفته می انداخت صد جا زخم کرد] اما عاقل چنین نمی کند چنانکه می فرماید [157 آن حکیم خارچین استاد بود] آن طبیب الهی که خار معنوی را چیننده بود کامل بود. لاجرم [دست می زد جا به جا می آزمود] تا خار کنیزک را باید و آن را بیرون آرد [158 زان کنیزک بر طریق داستان] نه به طریق پرسیدن معشوق [باز می پرسید حال دوستان] چون آن طبیب الهی سخن را به کنیزک با لطف و ملایمت گفت. لاجرم کنیزک نرم شد اسرار خود را از او نهفت و احوال و سرگذشت خویش حکایت کرد. [159 با حکیم او قصه ها می گفت فاش] یعنی کنیزک از حکیم قصه های خویش حکایت کرد با حکیم او قصه ها می گفت فاش یعنی کنیزک از حکیم قصه ها خویش نپوشید. [از مقام و خواجگان و شهر و تاش]²¹⁸ یعنی با حکیم قصه وطن و خواجگان و شهر و ده بیان کرد لفظ تاش لفظ ترکی است که به اصطلاح چغتای بیرون را تاش می گویند مراد قریه است که مقابل شهر است یا لفظ تاش ادات شرکت است (29a) به آخر اسم متصل گردد از بهر دلالت بر شرکت در این محل منفصل است²¹⁹ مراد همشهری است [160 سوی قصه گفتنش می داشت گوش] آن حکیم عاقل [سوی نبض و جستنش می داشت هوش] یعنی طبیب الهی قصه کنیزک را گوش می داشت و نبض و جستن او و تغییر حالی را هوش می داشت [161 تا که نبض از نام که گردد جهان] به فتح جیم صفت مشبهه است از جهیدن²²⁰ [او بود مقصود جاننش در جهان] فصیح این است که قافیه در مصراع اخیر نیز به فتح جیم است که تجنیس است جهان را جهان برای آن گفتند که به جهنده تشبیه کرده اند و کسر جیم استعمال اتراک است. یعنی آن طبیب الهی در تجسس احوال کنیزک بود که نبض او از نام که متحرک و متغیر شود تا بداند که معشوقش او است زیرا در ذکر نام معشوق دل و رگ مضطرب و رنگ روی متغیر شود. [162 دوستان شهر او را بر شمرد] یعنی بیان کرد [بعد از آن شهر دگر را نام برد] پس از آن نام شهر دیگر ذکر کرد [163 گفت چون بیرون شدی از شهر خویش] حکیم عاقل به کنیزک گفت [در کدامین شهر بودستی تو پیش] اولاً به کدام شهر در آمدی تا از اول آمدن تو به دار الاسلام احوال خود را بیان کن²²¹ [164 نام شهری گفت زان هم درگذشت] اما [رنگ روی و نبض او دیگر نگشت] متغیر نشد [165 خواجگان و شهرها را یک به یک] علی التفصیل [باز گفت از جای و زنان و نمک] همه را حکایت کرد چنانکه می فرماید [166 شهر و شهر و خانه قصه کرد] آن جایها را که دید [نی

²¹⁸ در بعض نسخ به جای تاش، لفظ باش است به حرع با از باشیدن اولمغندن. منه.

²¹⁹ در بعض نسخ میان لفظ شهر و تاش واو نیست بر این نسخه معنی دوم ظاهر است. منه

²²⁰ سَکَرَمَک

²²¹ مقصود حمیک آن بود که از تغیر احوال استدلال کند که کنیزک کسی را که دل داده است در وطن اصلی اوست یا در شهر دیگر است.

رگش جنبید و نی رخ گشت زرد] نه رگ او حرکت کرد و نه رخ او زرد شد [167 نبض او بر حال خود بُد بی‌گزند]

لفظ بد مخفف است از بود و گزند به معنی زیان است. [تا پیرسید از سمرقند چو قند] چون سمرقند وطن یار بود آن را همچون شکر شیرین می‌نمود چون از سمرقند پیرسید. [168 نبض جست و روی سرخ و زرد شد] لفظ جست به فتح جیم ماضی است از جستن [کز سمرقندی زرگر فرد شد] از آن جهت که از زرگر سمرقندی جدا گشت. [169 چون ز رنجور آن حکیم این راز یافت] چون از بیمار که کنیزک است آن طبیب الهی این راز را یافت که عشقش به سمرقندی زرگر است. [اصل آن درد و بلا را باز یافت] آن درد و بلا که عشق بود اصل او معشوق است پس طبیب آن را دانست که زرگر (29b) سمرقندی است اما در سمرقند زرگر بسیار است. لاجرم طبیب الهی کوی زرگر را پیرسید تا متعین شود که کدام زرگر است. [170 گفت کوی او کدام است در گذر] کوی آن زرگر کدام است در گذرگاه [او سر پل گفت کوی غاتفران] کوی در سر پل است و نام آن کوی غاتفر که نام محلّی است در سمرقند [171 گفت دانستم که رنجت چیست زود] لفظ زود مرهون است. [در خلاصت سحرها خواهم نمود] چون تفصیل احوال کنیزک آن طبیب الهی را معلوم شد کنیزک را استمالت نمود و وعده‌هایی شیرین فرمود [172 شاد باش و فارغ و ایمن که من] لفظ من مرهون است. [آن کنم با تو که باران با چمن] یعنی من²²² تو را نصارت و لطافت و زندگی و تازگی دهم که تو را تلقین توبه و تعلیم دین کنم تا به حکم التائب من الذنب کمن لاذنب له. و به موجب فَأُولَئِكَ يُدُلُّ اللَّهُ سَبِيلَهُمْ حَسَنَاتٍ. تازه شوی و به عدد گناه ثواب یابی [173 من غم تو می‌خورم تو غم مخور] به فتح خا خواندن می‌یابد برای قافیه. [بر تو من مشفقترم از صد پدر] پس به حکم خیر الابوین من عملک دیناً. استاد دین²²³ و پیر طریقت شاگرد و مرید را چنین است و پدر سبب حیات فانیه است و استاد دین سبب حیات باقیه است و باعث نعمت‌های عالی و غالیه است. [174 هان و هان این راز را با کس مگو] لفظ هان و لفظ هین کلمه تنبیه و استعجال است و در محل احتیاط مستعمل است و تکریر از بهر تأکید است. [گرچه از تو شه کند بس جست و جو] در این تنبیه است که گناه را فاش نمی‌باید کرد زیرا گناه چون مستور بماند خدای کریم و رحیم را از رسوای کردن بنده شرم آید و همچنان طاعت را نهان داشتن می‌شاید تا از ریا عاری باشد و جز او ثواب کامل بماند و وصول به مقصود میسر شود و حصول مراد به کتمان راز باشد چنانکه می‌فرماید [175 گورخانه راز تو چون دل شود] لفظ گور به کاف عجمی به معنی قبر است یعنی چون²²⁴ دل تو گور خانه راز تو باشد که گفته‌اند صدور الاحرار قبور الاسرار از [آن مرادت زودتر حاصل شود] این را به حدیث شریف اثبات

²²² چون مراد از طبیب مرشد است و از کنیزک نفس لاجرم آن طبیب این بیمار را صحت و تازگی بخشد. منه

²²³ دین : T - MK

²²⁴ چنانکه میّت را در قبر دفن کنند و از همه کس پوشیده شود همچنان راز را در دل پوشیده داشتن و از همه کس نهان می‌باید کرد. منه

می‌کند و می‌گوید [176 گفت پیغامبر که هر که سر نهفت] رسول‌الله علیه السلام فرمود هر که راز را پنهان کرد. [زود گردد با مراد خویش جفت] من کتم سرّه ملک امن. پس مرید را می‌باید که سرّ خود را از نا اهلان مستور دارد تا ثمرات و نتایج پیدا (30a) شود. چنانکه [177 دانه‌ها چون در زمین پنهان شود] این تمثیل خارجی است. [سرّشان سرسبزی بستان شود] یعنی حاصل آن سرسبزی بوستان گردد [178 زرّ و نقره گر نبودندی نهان] زر و سیم اگر نبودندی در زیر زمین پنهان [پرورش کی یافتندی زیر کان] به کسر راء زیر این دو بیت از معرفت و پند است باز به حکایت عودت کرد. [179 وعده‌ها و لطفهای آن حکیم] از حکمت است قوّت قلب دادن بیمار را [کرد آن رنجور را ایمن ز بیم] پیر نیز چنین می‌باید کرد که از بسیاری گناه مرید را نومید نکند بلکه آن را به علاج توبه و طاعت قوّت قلب دهد و استمالت کند [180 وعده‌ها باشد حقیقی دل‌پذیر] که دل او را قبول کند و از او قوّت گیرد. [وعده‌ها باشد مجازی تاسه گیر] یعنی غم دهنده [181 وعده اهل کرم گنج روان] یعنی جان چنان استظهار دارد به مواعید کرام که گویا گنج دارد و هیچ باکی نه یار و آن به معنی جاری باشد که ترصیع و تجنیس معامری بوده باشد. [وعده نااهل شد رنج روان] مرض جان این دو بیت نیز از معرفت و پند است. لاجرم وعده اهل²²⁵ وفا همچو وعده حضرت خدا بی‌دروغ و بی‌دریغ است که إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ. و هر خلف از اهل عصیان است نه از حضرت رحمان و لهذا فرمود أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ. چون حضرت مولانا چندین معارف فرمود باز به قصّه عودت نمود.

در یافتن آن ولی رنج را و عرض کردن رنج او را بر پادشاه

چون آن طبیب الهی رنج کنیزک را دریافت. [182 بعد از آن برخاست عزم شاه کرد] یعنی آن طبیب الهی چون مرض کنیزک را تشخیص کرد که عشق است و معشوقش دانست که مرد زرگر است به علاج مباشرت کرد که از نزد کنیزک برخاست و پیش شاه رفت [شاه را زان شمه‌ای آگاه کرد] و تدبیر علاج را فرمود [183 گفت تدبیر آن بود کآن مرد را] آن مرد زرگر را از شهر سمرقند [حاضر آریم از پی این درد را] از برای علاج این درد عشق را [184 مرد زرگر را بخوان زان شهر دور] آن طبیب الهی شاه را چنین گفت [با زر و خلعت بده او را غرور] یعنی مرد زرگر را زر و خلعت بفرست تا به متاع دنیا مغرور شود ترک دیار خود کند و اینجا آید که علاج بر آن موقوف است.

فرستادن پادشاه رسولان به سمرقند به آوردن مرد زرگر

(30b) به موجب فرمان طیب الهی [185 چونکه سلطان از حکیم این را شنید] در فرمان او توقف نکرد [پند او را از دل و از جان گزید] پیر را چنین می باید مرید [186 پس فرستاد آن طرف یک دو رسول] از بندگان مقبول [حاذقان و کافیان بس عدول] به موجب ارسل الحکیم و لا توضحه. عاقلان را اختیار کرد از بهر فرستادن به سمرقند تا زرگر را به حسن کلام بیارند. در این تنبیه است که شاهان را می باید که از بهر رسالت²²⁶ عاقلان را اختیار کنند. [187 تا سمرقند آمدند آن دو امیر] آن دو کس که رسولان شاه بودند [پیش آن زرگر ز شاهنشاه بشیر] که پیش زرگر از پادشاه بزرگ بشارت دهنده بودند چون به زرگر آمدند آن را گفتند [188 کای لطیف استاد کامل معرفت] به لطف و ملایمت او را استمالت کردند [فاش اندر شهرها از تو صفت] که مشهور آفاق شده [189 نک فلان شه از برای زرگری] لفظ نک مخفف است از اینک که تصغیر این است و این مصراع مرهون است. [اختیارت کرد زیرا مهتری] اعظم و اکبری در صنعت زرگری [190 اینک این خلعت بگیر و زر و سیم] این خود محقر است. [چون بیایی خاص باشی و ندیم] چون پیش شاه آبی خاص و مقرب او شوی. [191 مرد مال و خلعت بسیار دید] یعنی آن مرد زرگر چون مال وافر و لباس فاخر دید [غره شد از شهر و فرزندان برید] مغرور گشت از شهر خود و اولادش منقطع شد احوال اهل دنیا به این وجه است. [192 اندر آمد شادمان در راه مرد] یعنی زرگر [بی خبر کآن شاه قصد جانش کرد] به سکون نون از بهر وزن [193 اسب تازی بر نشست و شاد تاخت] بر اسب عربی سوار شد شادان و خندان براند. [خونبهای خویش را خلعت شناخت] حضرت مولانا به این تقریب خطاب عام کرد و گفت [194 ای شده اندر سفر با صد رضا] غافل از عاقبت [خود به پای خویش تا سوء القضا] حال زرگر چنین شد [195 در خیالش ملک و عز و مهتری] در خیال زرگر تصور ملک و بزرگی. [گفت عزرائیل رو آری بری] عزرائیل او را گفته برو بلی می بری در این تنبیه است که اجل نزدیک است و عمر قصیر اما امل دراز است و فکر کثیر که اهل دنیا در طول امل است و عزرائیل در رصد اجل. [196 چون رسید از راه آن مرد غریب] (31a) چون آن زرگر مسافر از راه به شهر شاه رسید [اندر آوردش به پیش شه طیب] فاعل لفظ آورد طیب است و شین ضمیر غائب است راجع بمرد غریب [197 سوی شاهنشاه بردنش به ناز] سوی شاه بردند آن مرد غریب را به عز و ناز [تا بسوزد بر سر شمع طراز] تا آن مرد غریب بسوزد بر سر شمع زیبا که کنیزک است. [198 شاه دید او را بسی تعظیم کرد] چون شاه دید آن مرد زرگر را تعظیم نام کرد و پس از آن [مخزن زر را بدو تسلیم کرد] که زر در تصرف زرگر می باید [199 پس حکیمش گفت ای سلطان مه] آن حکیم به این شاه گفت ای سلطان کبیر [آن کنیزک را بدین خواجه بده] که مقتضای حکمت و شرط علاج و تربیت این است. [200 تا کنیزک در وصالش خوش شود] به فتح خا خواندن می باید از بهر قافیه [آب وصلش دفع آن آتش شود] آب وصل آن زرگر دفع

آتش عشق کنیزک شود.²²⁷ [201 شه بدو بخشید آن مهروی را] یعنی کنیزک را به زرگر داد یا به طریق هبه یا به نکاح و هر یکی از این دو کار امر مشروع و محمود است و ترک کنیزک کردن فی الحقیقه ترک شهوت است و کنیزکی که قدر صحبت پادشاه نداند و به یک اهل صنعت میل نماید آن را بدان دنی دادن مردی و پهلوانی است و لهذا می فرماید [جفت کرد آن هر دو صحبتجوی را] پس آن سؤال متوجه نمی شود که پادشاهی که به کنیزکی عاشق شود باز آن را به دیگری دادن مقتضای محبت و رجولیت نیست. [202 مدت شش ماه می رانند کام] مدت اندک که نیم سال است کام رانند آن دو کامران. [تا به صحت آمد آن دختر تمام] یعنی روز به روز در افاقت بود تا به صحت کلی رسید. لاجرم مرض نفس حب دنیا است چون طالبش آن را باید دلش خوش شود و زمان اندک که مدت عمر است صحت یابد. پس از آن زشتی دنیا را بدو نمودن می باید تا دلش سرد گردد و لهذا می فرماید [203 بعد از آن از بهر او شربت بساخت] یعنی آن حکیم پس از آن از برای آن زرگر شربتی قاتل بساخت که [تا بخورد و پیش دختر می گذاخت] از خوردن آن شربت همچون زر در بوته پیش کنیزک می گذاخت ابوهریره²²⁸ رضی الله عنه گفت رسول الله علیه السلام مرا گفت یا ابا هریره می خواهی که دنیا را به تو بنمایم به آن چیزها که در وی است. گفتم (31b) می خواهم یا رسول الله پس دست من گرفت²²⁹ و مرا به یک وادی آورد از وادی های مدینه که در آنجا مزبله بود و در آن مزبله سرهای آدمیان بود و نجاسات و خرقه های کهنه و استخوان های جانوران بود. گفت یا ابا هریره این سرها همچو شما حرص می کردند و چون شما طول امل می کردند اکنون استخوان های بی پوست گشته اند. پس از این خاک می شوند و این نجاسات الوان اطعمه بود که اکتاب می کردند باز از شکم های خود انداختند اکنون مردمان از او احتراز کنند و این خرقه های کهنه زینت ها و لباس های ایشان بود و این استخوان ها استخوان های دانه های ایشان بود که در اطراف بلاد ایشان سوار شده سیر می کردند. لاجرم چون کسی عاقبت دنیا را و زشتی او را بیند دلش از وی سرد گردد پس مراد از زرگر دنیا است. [204 چون ز رنجوری جمال او نماند] یعنی چون از بیماری جمال زرگر برفت [جان دختر در وبال او نماند] جان کنیزک در سختی و غم زرگر نماند. حضرت مولانا در این قصه به حصه دیگر اشارت کند که چون عشق کنیزک به زرگر از بهر حسن صورت بود که آن حسن زوال پذیرد چون متغیر شد عشق کنیزک زائل گشت و لهذا می فرماید [205 چونکه زشت و ناخوش و رخ زرد شد] یعنی آن زرگر متغیر شد [اندک اندک در دل او سرد شد] در دل کنیزک بارد گشت. [206 عشقهایی کز پی رنگی

²²⁷ چون در طبع شاه اول عشق مجازی بود میل به کنیزک داشت چون عشق مجازی مؤدی به عشق حقیقی شد چنانکه اشارت فرموده بود

گفت معشوقم تو کنیزک نماند. منه

²²⁸ ابوهریره TK : اباهریره M

²²⁹ این حدیث در کتاب احیاء مذکور است. منه

بود یعنی مجازی و جسمانی و از پی حسن صورت بود. **[عشق نبود عاقبت ننگی بود]** چون حسن صورت متغیر و متبدل شود عاشق صورت پرست را از او ننگ آید. حضرت مولانا در این قصه به حصّه دیگر اشارت کند که کشتن زرگر روی خواب او بود کاشکی آن صورتش نبودی و از این معنی انتقال می کند که چنانکه حسن و جمال سبب هلاک شود قوت و مال نیز سبب هلاک گردد و لهذا می فرماید **[207 کاش کآن هم ننگ بوده یکسری]** کاشکی آن زرگر ننگ بودی بالکلیّه یعنی از ابتدا آن را حسن صورت نبودی، **[تا نرفتی بر وی آن بد داوری]** بر وی آن حکومت بد واقع نگشتی.

[208 خون دوید از چشم همچون جوی او] یعنی خون دوید از چشم زرگر که آن چشم همچون بود یا خون دوید از چشم زرگر همچو جوی **[دشمن جان وی آمد روی او]** روی خوب زرگر دشمن جانش شد که از حسن او کنیزک او را عاشق گشت و شاه آن را به شربت طبیب بکشت پس جمال او سبب هلاک او شد. چنانکه **[209 دشمن طاوس آمد پر او]** این تمثیل است که طاوس را از جمال پر و بال می کشند **[ای بسا شه را بکشته فرّ او]** چند شاهان را فرّ شوکت او گشته یعنی سبب هلاک ایشان گشت آن زرگر را نیز چنین واقع گشت. **[210 گفت من آن آهوم کز ناف من]** زرگر در زمان مرگ گفت من همچون آن آهوی شده ام که از برای ناف من. **[ریخت آن صیّاد خون صاف من]** پس ناف من دشمن من است. لاجرم حسن من دشمن جان من شد. حضرت مولانا امثال بسیار آورد برای تنبیه پر کثرت وقوع چنین ²³⁰

کارها در جهان **[211 ای من آن روباه صحرا کز کمین]** **(32a)** لفظ کز کمین مرهون است. **[سر بریدنش برای پوستین]** یعنی من همچون روباه صحرا شده ام که سر من برند برای پوست من که از پوستین سازند پس پوست من دشمن من است. **[212 ای من آن پیلی که زخم پیلان]** لفظ زخم پیلان مرهون است. **[ریخت خونم از برای استخوان]** یعنی من همچو آن پیل شده ام که صاحب من خون من ریزد از بهر استخوان پس استخوان من دشمن من است. حضرت مولانا در این قصه به حصّه دیگر اشارت کند ²³¹ به این ملاحظه که اگر کشتن زرگر به امر الهی بودی سبب هلاک قاتل و باعث عذاب آخرت بودی و لهذا از زبان زرگر می گوید **[213 آنکه کشتستم پی مادون من]** آنکس که مرا بکشت برای غیر من **[می نداند که نخسپد خون من]** آنکس نداند که خون من خواب نمی کند و قرار نمی گیرد بلکه به حکم بشر القاتل بالقتل. خون من عاقبت اثر کند. **[214 بر من است امروز و فردا بر وی است]** به موجب جزاء سیّئه سیّئه مثلاًها.

[خون چون من کس چنین ضائع کی است] خون چون من مظلوم چنین کی ضائع است. یعنی ضائع نشود عاقبت جزای او بدید آید **[215 گرچه دیوار افکند سایه دراز]** در اوّل نهار **[باز گردد سوی او آن سایه باز]** پس هر کمال را نقصان و هر ارتفاع را انحطاط باشد و اثر هر کار به سوی کار گذار منعکس شود همچو سایه. **[216 این جهان کوه**

²³⁰ چنین TK - M

²³¹ کند TK : کرد M

است و فعل ما ندا] یعنی این جهان چون کوه است و فعل ما چون ندا است. [سوی ما آید نداها را صدا] از نداها سوی ما صدا می‌آید به طریق انعکاس همچنین اثرهای افعال ما. به حکم **إِنْ أَحْسَنْتُمْ أُحْسِنْتُمْ لَأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا**. منعکس کردند²³² بر ما [217 این بگفت و رفت در دم زیر خاک] این را بگفت و فی الحال بمرد و به زیر خاک رفت که او را دفن کردند. [آن کنیزک شد ز عشق و رنج پاک] زیرا دلش از او سرد شده بود و او بمرد کی از نظرش برفت پس بدانکه آن طبیب الهی اوّل کنیزک را به معشوق رسانید. پس از آن بکشت زیرا اگر در غیبت بکشتی مهر کنیزک کماکان بماندی بلکه زیاده گشتی هم به آلت ظاهر نگشت بلکه شربت داد تا که²³³ حسن او متغیر شود و دل جاریه از او سرد گردد و آن را حتف انفه مرده پندارد و حضرت مولانا در این قصّه حصّه دیگر اشارت کند که چون عشق کنیزک به حسن فانی بود (32b) عاقبت فانی گشت و آخر پشیمانی شد. لاجرم عاقل را می باید که فانی را دل ندهد که آخر پشیمان نشود و لهذا می فرماید [218 زانکه عشق مردگان پاینده نیست] عشق مرده و فانی پاینده و باقی نیست. [زانکه مرده سوی ما آینده نیست] و عشق به نومیدی کم می شود [219 عشق زنده در روان و در بصر] و جان و دیده. [هر دمی باشد ز غنچه تازه‌تر] زیرا رجای دیدار و مشاهده یار عشق را بسیار کند. [220 عشق آن زنده گزین کو باقی است] عشق آن زنده اختیار کن که آن باقی است [کز شراب جان‌فزایت ساقی است] که تو را از شراب جان فرا ساقی است لفظ جان فرا وصف ترکیبی²³⁴ است. به ترکی جان ارترجی. [221 عشق آن گزین که جمله انبیا] عشق آن کس اختیار کن که جمیع انبیا [یافتند از عشق او کار و کیا] مراد از آن کس که باقی است حضرت خداست که جمله انبیا از عشق او هم تصرف و قدرت هم شرف بزرگی و عزّت هم عظمت و رسالت یافته‌اند. [222 تو مگو ما را بدان شه بار نیست] یعنی تو مگو که مرا به آن شاه اجازت و راه نیست از آنکه شاه بزرگوار است و مرا چه مقدارست که عاشق او شوم همان تو خریدار شو که رغبت او به تو بسیار است. چنانکه در حدیث قدسی وارد است **مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَ مَنْ أَتَانِي مَشْيًا أَتَيْتُهُ هَرَوَلَةً**. [با کریمان کارها دشوار نیست] لاجرم به موجب الکریم لایرد سائله خدا که اکرم الاکرمین است و ارحم الراحمین است و ارحم الراحمین بنده طالب را رد نمی کند.

بیان آنکه گشتن و زهر دادن مرد زرگر به اشارت الهی بود نه به هوای نفس و تأویل فاسد

²³² کردند T : گردد MK

²³³ که TK - : M

²³⁴ و نام دیگر ترکیب توصیفی

اگر در این قصه نظر به حصّه کنی مراد از کشتن طبیب زرگر را بیان کردن قباحت دنیا و عیان کردن زشتی او است و اگر به ظاهر هر قصه نظر کنی این سؤال وارد می شود که آن طبیب که ولی و حکیم الهی بود او را روا نبود که غریبی را از دیار خود آرد و به شربت قاتل کشد و هیچ شاه عادل را نشاید که بی گناهی را از جمله هوای نفس خود کشد. لاجرم حضرت مولانا در دفع این سؤال تحقیق می فرماید که بزرگان گفته اند الهام الویّ کوچی النبیّ. و هر چیز که ولی را به الهام الهی وارد شود بدان عمل کردن لازم است چنانکه نبی را به وحی (33a) منزل عمل واجب است و چنانکه امت را اتباع رسول واجب است اصحاب طریقت را انقیاد ولی لازم است و چنانکه اهل شریعت را اتباع مجتهد لازم است اهل سلوک را اطاعت فرمان ولی واجب است و لهذا می فرماید [223 کشتن آن مرد بر دست حکیم] قتل آن مرد زرگر بر دست حکیم الهی [نه پی امید بود و نی ز بیم] از جهت امید از پادشاه و از بیم او نبود بلکه به امر الهی بود. چنانکه می فرماید [224 او نکشتش از برای طبع شاه] آن حکیم نکشت زرگر را از بهر پاس خاطر پادشاه. [تا نیامد امر و الهام اله] پس کشتن طبیب الهی مرد زرگر را چون کشتن خضر بود پسر را [225 آن پسر را کیش²³⁵ خضر ببرید حلق] به فتح حاء مهمله به معنی گلو [سرّ آن را در نیابد عام خلق] را از این قتل را فهم نمی کند. عوام خلق قصه خضر و موسی علیهما السلام بر وجه اجمال چنانکه در بعض کتب واقع است²³⁶ که موسی علیه السلام بعد از هلاک فرعونیان بنی اسرائیل را جمع کرد خطبه خواند که فغان از مستمعان بر آمد یکی از عظماء قوم گفت یا کلیم الله هیچ کس باشد در روی زمین از تو داناتر؟ موسی علیه السلام گفت کسی نمی دانم در همه عالم از خود داناتر و گویند در ضمیرش این صورت گذشت بی آنکه بدان تلفظ کند حق تعالی بدو وحی فرستاد که ما را در مجمع البحرین بنده ای است که اختصاص داده ایم او را به علم خاص برو با یکی از خواص خود. چون موسی خضر را علیهما السلام یافت گفت حق تعالی فرمود که با تو صحبت دارم و از تو چیزی بیاموزم چون رفتند و به ساحل دریا رسیدند و برگشتی نشستند خضر علیه السلام تبری برداشت و پنهان از قوم سوراخ کرد کشتی را، گفت موسی علیه السلام آیا سوراخ کردی کشتی را تا غرق گردانی اهل کشتی را به درستی آوردی چیزی شگفت پس از سفینه بیرون آمدند تا بدهی در خارج او کودکان بازی می کردند و پسری زیبا روی بلند قامت خط سبز بر پشت لب او ظاهر شده در میان ایشان بود خضر علیه السلام آن پسر را کشت. موسی علیه السلام گفت آیا بکشتی نفس پاک را بی قصاص هر آینه آوردی چیزی ناپسندیده پس برفتند تا شبانگاه به کنار دهی رسیدند و از اهل آن ده طعام خواستند کس اجابت نکرد و دیواری در آن ده ویران بود (33b) خضر علیه السلام آن دیوار را راست کرد. موسی علیه السلام گفت یا خضر این دیوار را راست کردی تا از این مردمان مزد بخواهی خضر علیه السلام گفت هذا فراق بینی و

²³⁵ لفظ کیش در اصل لفظ که آش بود. منه

²³⁶ مطلب در قصه خضر و موسی علیهما السلام.

بینک باقی تفصیل در تفسیر سورۃ کھف و در قصص انبیا مذکور است. [226 آنکه از حق یابد او وحی و جواب] آن کس که از حق تعالی وحی و جواب یابد یعنی مرشد کامل [هر چه فرماید بود عین صواب] پس مرشد که سالک را ریاضت و مجاهدت و خلاف نفس و هوا فرماید عین صواب است در این تنبیه است که بد دعا کردن و با دعا کسی را کشتن آن کس را مسلم است که از حق تعالی امر و الهام یافته باشد. [227 آنکه جان بخشد اگر بکشد رواست]²³⁷ یعنی آن کس که از حق تعالی وحی و جواب یابد او جان می‌بخشد اگر بکشد رواست. زیرا [نائب است و دست او دست خداست] خلیفه و نائب خداست تصرف و کار او کار خداست و ابراهیم خلیل بی‌فرمان جلیل قصد کشتن اسمعیل نکرد. لاجرم ای سالک [228 همچو اسمعیل پیشش سر بنه] چنانکه اسمعیل پیش ابراهیم علیه السلام سر نهاد که در سورۃ الصافات مذکور است فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَىٰ قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ²³⁸. تو نیز پیش خلیفه الله که مرشد است سر بنه. [شاد و خندان پیش تیغش جان بده] که آن مرشد نفس تو را بکشد قصه ذبح اسمعیل بر وجه اجمال این است²³⁹ که چون ابراهیم علیه السلام از زمین شام هاجر²⁴⁰ و پسر²⁴¹ او را به مکه آورد و اسمعیل علیه السلام در آنجا نشو و نما یافت وقتی ابراهیم علیه السلام از شام به دیدن پسر آمده بود سه شب علی التوالی در واقعه دید که فرزند خود را قربان کن و روز عید نحر بود که ابراهیم هاجر را گفت یا هاجر این فرزند را دوستی از ما خواسته است تا به مهمانی وی برمش و آن دوست را رد نتوان کرد اکنون برخیز سرش پاک بشوی و شانه زن و بیاف و جامه‌اش را علیهما السلام برد و اسمعیل پنداشت که او را به مهمانی خواهد برد ابلیس در صورت آدمی آمد نرم نرم نزدیک او رسید²⁴² و گفت پدر تو تو را به مهمانی نمی‌برد بلکه تو را به کشتن می‌برد اسمعیل (34a) گفت پدر مرا دوست می‌دارد نمی‌کشد. ابلیس گفت یا اسمعیل بگریز که پدر تو هر چه خدای تعالی بفرماید بکند و خدای تعالی وی را فرموده است که تو را بکشد زود بگریز که هلاک شوی. اسمعیل علیه السلام گفت ای نادان اگر خدای تعالی فرموده است جز کشتن روی نیست و فرمان او را رد نتوان کرد و مرا جز صبر چاره

²³⁷ لاجرم آن کس که حیات ابدیه بخشد و از هلاک حقیقی که عذاب آخرت است برهاند آن کس اگر نفس را بکشد رواست.

²³⁸ پس چون برسید ابراهیم با اسمعیل به سعی یعنی میان صفا و مروه و گفته‌اند مراد مشی است به کوه منا گفت ابراهیم ای پسرک من به درستی که من در خواب می‌بینم که تو را بسمل می‌کنم بین چه رأی می‌بینی اسمعیل گفت ای پدر من بکن هر چه به آن مأموری انشاء الله مرا از صابران می‌یابی. منه

²³⁹ مطلب در قصه ذبح اسماعیل علیه السلام.

²⁴⁰ کنیزک ابراهیم است مادر اسمعیل است.

²⁴¹ اسماعیل

²⁴² رسید T : آمد MK

نیست. لاجرم ای سالک و طالب از بهر کشتن نفس پیش پدر طریقت و پیر حقیقت سر بنه [229 تا بماند جانت خندان تا ابد] تا بماند جان تو شادان مؤید و حیات ابدیه یابد. [همچو جان پاک احمد با احد] همچو جان پاک رسول الله صلی الله علیه و سلم با خدا جل و علا [230 عاشقان جام فرح آنکه کشند] به فتح کاف عربی کنایه است از آشامیدن [که به دست خویش خوباشان کشند] به ضم کاف عربی مضارع است از کشتن در این تنبیه است که هر محنت که از حضرت خدا به بنده می رسد به حکم الْمُؤْمِنُ لَا يَخْلُو عَنْ قِلَّةٍ أَوْ عِلَّةٍ أَوْ ذُلَّةٍ²⁴³. سعادت بنده است زیرا نفس با اینها کشته می شود. لاجرم از او شاد و خندان باید شد از آنکه تیر خدا پرتابی نیست که کیف ما اتفاق رسد بلکه حضرت حق می بیند و بنده را هدف می کند و می اندازد. [231 شاه آن خون از پی شهوت نکرد] یعنی رضاء شاه در کشتن آن بی گناه از برای شهوت نبود بلکه به فرمان الهی و الهام پادشاهی و به اشارت مرد ولی و به بشارت مرشد دینی بود. [تورها کن بدگمانی و نبرد] یعنی ترک کن سوء ظن و جنگ را و غوغا مکن. [232 تو گمان بردی که کرد آلودگی] تو ظن کردی که آن شاه تلوث کرد که به قتل بی گناهی رضا داد و آن حکیم آن را بکشت. [در صفا غش کی هلد²⁴⁴ پالودگی] در صفا کی ترک کند غش را تصفیه کردن پس آن طیب الهی کی بکند قتل منهی را بی فرمان خدا²⁴⁵ [233 بهر آن است این ریاضت وین جفا] به فتح جیم یعنی ریاضت کوره و جفای آتش از بهر آن است. [تا بر آرد کوره از نقره جفا] به ضم جیم خاشاک و غشی [234 بهر آن است امتحان نیک و بد] به آتش زدن و جوشانیدن [تا بجوشد بر سر آرد زر زبد]²⁴⁶ تا زر بجوشد و غلیان و چرک را بر سر آرد (34b) در این تنبیه است که خالص زر به زیر رود از آنکه زر اثقل معدنیات است. [235 گر نبودی کارش الهام اله] یعنی کار آن شاه [او سگی بودی دراننده نه شاه] به اخلاق ذمیمه متصف بود نه به اخلاق حمیده. لاجرم او سگ نبود بلکه مرد پاک بود. [236 پاک بود از شهوت و حرص و هوا] در این تنبیه است که چون کسی به اینها مبتلا شود مردار گردد. [نیک کرد او لیک نیک بدنما] چون کار خضر علیه السلام [237 گر خضر در بحر کشتی را شکست] در ظاهر اگر چه شکست است [صد درستی در شکست خضر هست] که کشتی را خلاص کرد از شاه ظالم چنانکه حضرت خدا در سوره کهف بیان کرد که أَمَّا السَّقِیْنَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينٍ. آلایه. یعنی اما کشتی مر محتاجان را بود که ده برادر بودند پنج بیمار و پنج دیگر ملاحان که به جهت تحصیل معیشت کار می کنند در دریا پس خواستم. به حکم خدای تعالی آنکه او را سوراخ سازم و عیب ناک کنم و حال آن است که

²⁴³ کلمه او از بهر منع خلو است پس جمع جائز است. منه

²⁴⁴ هَلَدَ قَوْمًا و صالح ویرمک.

²⁴⁵ یعنی آن شاه دین و مرشد اهل یقین به تصفیت و ریاضت خود را از اخلاق ذمیمه و از افعال قبیحه پاک کرده بود پس قتل منهی را کی

می کند. منه

²⁴⁶ لاجرم انبیا و اولیا ریاضت و مجاهدت فرایند تا بدی ها را از نیکی دور کنند و مرد سالک را صاف و پاک کنند. منه

هست پیش ره ایشان پادشاهی که او را جندل بن کرکره گویند می‌گیرد هر کشتی که می‌بیند به غصب من آن کشتی را معیوب کردم تا او غصب نکند و آن محتاجان به کلی محروم نکردند. [238] **وهم موسی با همه نور و هنر** موسی علیه السلام با نور²⁴⁷ رسالت و با چندین فضیلت بود اما وهم و عقل او. [شد از آن محجوب تو بی‌پر مپر] لاجرم می‌باید که مرشد کشتی تن سالک را به ریاضت و مجاهدت بشکند تا از دست ابلیس ظالم و نفس ستمکار خلاص کند چون که آن شاه و مرشد راه نفس را می‌کشد آن را حیات ابدیه بخشد²⁴⁸ که گفته‌اند امانة النفس احياؤها. لاجرم [239] **آن گل سرخ است تو خونش مخوان** خون آن زرگر مقتول گل سرخ است تو خون مگو آن را که به الهام الهی کُشته گشته است [مست عقل است او تو مجنونش مخوان] مست شراب عقل است آن پادشاه تو دیوانه‌اش مگو. [240] **گر بدی خون مسلمان کام او** یعنی اگر این پادشاه به قتل مسلمان بیگناه رضا روا داشتی یا آن حکیم به جهت امید و بیم دست بر کشتن آن گماشتی [کافر]²⁴⁹ **گر بردمی من نام او** از آنکه او بر آن تقدیر شقی بودی و مدح شقی (35a) درست نیست [241] **می‌بلرزد عرش از مدح شقی** که بدان راضی نمی‌شود. [بدگمان گردد ز مدحش متقی]²⁵⁰ آن شاه خود شقی نبود بلکه [242] **شاه بود و شاه بس آگاه بود** یعنی آن شاه پادشاه بود در صورت ولی آگاه اسرار بود در سیرت [خاص بود و خاصه الله بود] از خواص عباد الله بود چون عادت حضرت مولوی انتقال است از چیزی به چیزی. لاجرم گاهی از شاه روح انسانی مراد کند و گاهی مرشد و گاهی شاه حقیقی که حضرت خداست جل و علا و لهذا می‌فرماید [243] **آن کسی را که چنین شاهی کشد** به ضم کاف [سوی بخت و بهترین جاهی کشد] به فتح کاف یعنی حضرت خدا بنده را گاهی به بلا مبتلا کند و به محنت بکشد اما آن کشتن موجب حیات و مورث درجات شود یا مرشد کامل نفس مرید را می‌کشد و آن را به سعادت آخرت می‌رساند. [244] **گر ندیدی سود او در قهر او** اگر آن شاه سود آن زرگر در قهرش ندیدی و همچنان حضرت خدا اگر ثواب بنده را در قهر ندیدی. [کی شدی آن لطف مطلق قهرجو] آنچنان پادشاه چنین قهر چرا کردی اما در صورت قهر بسیار لطف می‌باشد. چنانکه [245] **بچه می‌لرزد از آن نیش حجام**²⁵¹ طفلی را که برای علاج حجامت کنند او می‌ترسد و می‌لرزد. اما [مادر مشفق در آن غم شادکام] زیرا عاقبت کار را می‌داند پس مرشد کامل که تو را مجروح می‌کند و رخنه می‌رساند²⁵² او کار تو از تو بهتر داند و حضرت خدا بنده را از

²⁴⁷ نور TK : انوار M

²⁴⁸ بخشد T : دهد MK

²⁴⁹ سوگند است

²⁵⁰ مرد متقی که عاصی و شقی را مدح کند درباره او سوء ظن پیدا کند. منه

²⁵¹ به تخفیف جیم است از بهر وزن

²⁵² می‌رساند TK : می‌سازند M

بهر کفارة ذنوب و رفع درجات بلا و محنت و فقر و ذلت می‌رساند. [246 نیم جان بستانند و صد جان دهد] یعنی اندک می‌ستانند و عوض بسیار می‌کند.²⁵³ [آنچه در وهمت نیاید آن دهد] چنانکه در حدیث قدسی وارد است **أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ**. یا آنچنان فیض و فضل بخشد که عقل از ادراک آن قاصر است تمام قصه این بود و در اثناء تقریر بعض نکات را تحریر واقع شد و حصه از این قصه آن است که سالک را از شیخ کامل و مرشد مکمل چاره نیست و طالب اقتدا لازم است²⁵⁴ و باید که (35b) اعتقاد طالب بهر قول و فعل شیخ اختلال نپذیرد و بر دانش خویش اعتماد نکند چه موسی علیه السلام با وجود عظمت اسرار افعال خضر را علیه السلام نشناخت حصه از این قصه از روی ظاهر این است. اما اگر ملاحظه این²⁵⁵ معنی کنی که انسان از روی صورت عالم صغیر است. از روی معنی کبیر و هر چه در آفاق مشهود است نظیر او در نفس موجود است پس به حکم آیه حم السجده که **سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ**. شاید که مراد از پادشاه روح انسانی باشد و از خواص او حواس و قوای بدنیه و از سوار شدن تعلق به بدن کردن و از شکار او تجلیات الهیه و واردات قدسیه و کمالات فیضانیه و فضائل رحمانیه اینها را به عبادت و ریاضت می‌گیرد و از کنیزک نفس امّاره و بیماری او محبت دنیا پس زرگر²⁵⁶ عبارت باشد از دنیا و طبیب ظاهر عقل معاش است که به تدبیر او مرض نفس زیاده گردد و یا مرشد ناقص و عالم غیر عامل و حکیم الهی عبارت از روح القدس است که به حکم حدیث نبوی **إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي**. روح انسانی از او استفاضه می‌کند و اطلاع یابد بر آنکه دنیا در جنب کبریا هالک است و در عین عبرت خراب است. لاجرم اهلاک طبیب الهی زرگر را به معنی اوّل است یا به معنی دوم یعنی نمودن زشتی و فنای دنیا است و مرشد کامل همچو روح القدس این کار کند تو افعال اهل الله را بر افعال خویش قیاس مکن.²⁵⁸ [247 تو قیاس از خویش می‌گیری و لیک] یعنی تو حال و

²⁵³ می‌دهد T : می‌کند MK

²⁵⁴ یعنی لازم است و ضروری است

²⁵⁵ خدمت مولوی در اول حکایت به این معنی اشارت کرده بود وقتی که گفت بشنوید ای دوستان این داستان خود حقیقت نقد حال ماست آن. منه

²⁵⁶ چنانکه زرگر را سیم و زر و جوهر و نقوش و زینت هست همچنان دنیا را اینها و زخارف هست. منه

²⁵⁷ جبرئیل

²⁵⁸ چون مقصود از کنیزک نفس است که زرگر را دوست می‌داشت یعنی بیمار زخارف و نقوش و حطام و متاع دنیا بود چون از او نفرت کرد صحت یافت و دوست خدا شد و یادش همی کرد که مَنْ أَحَبَّ شَيْئاً أَكْثَرَهُ ذِكْرُهُ لاجرم از زوال ایمان اعین شود که تموتون علی ما تعیشون و در خبر وارد است افضل الذکر لا اله الا الله و از سؤال و عذاب قبر خلاص شود که **يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ** و در خبر وارد است لا اله الا الله جِئْنِي فَمَنْ دَخَلَ جِئْنِي أَمِنْ مِنْ عَذَابِي و از حیرت موافق حشر سلامت یابد که تحشرون علی ما تموتون و من کان آخر کلامه لا اله الا الله فقد دخل الجنة و انت مع من احببت يوم القيامة خلاصه این حکایت تفسیر مضمون این آیت است **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا**. یعنی به درستی که رستگار شد هر که پاک کرد نفس خود را از دنی زوائیل یا نشو و نما داد او را به انواع و اجناس فضائل

افعال اهل الله را بر حال خود قیاس می‌کنی که چون کسی را قتل کنی بی امر الهی لیکن قیاس تو قیاس مع الفارق است که [دورِ دور افتاده‌ای بنگر تو نیک] زیاده بعید شده خوب و باریک نظر کن و قیاس افعال اهل الله بر افعال تو همچو قیاس آن طوطی است حال خود را به حال جولقی در این حکایت.

حکایت آن مرد بقال و طوطی و روغن ریختن طوطی در دکان

[248 بود بقالی و وی را طوطی]²⁵⁹ در زمان سابق بقالی بود و آن را طوطی شیرین مقالی [خوش نوایی سبز و گویا طوطی] (36a) خوش آواز و طوطی سبز بود نه طوطی سپید و سرخ و همچون آدم گویا بود. [249 بر دکان بودی نگهبان دکان] وقتی که خواجه او حاضر نباشد و آن طوطی همچو عاقلان [نکته گفتی با همه سوداگران] یعنی با اهل بیع و شرا و سودا کننده دنیا [250 در خطاب آدمی ناطق بدی] همچو آدمیان [در نوای طوطیان حاذق بدی] هر دو کمال را جامع بود در بعضی نسخ این دو بیت واقع است [خواجه روزی سوی خانه رفته بود] طوطی در دکان تنه مانده [بر دکان طوطی نگهبانی نمود] اتفاقاً در آن حال [گره‌ای برجست ناگه در دکان] مرهون است [بهر موشی طوطیک از بیم جان] یعنی گره از بهر موشی بجست طوطی پنداشت که گره قصد جان او کند. لاجرم از بیم جان [251 جست از سوی دکان سویی گریخت] آن طوطی [شیشه‌های روغن گل را بریخت] روغن گل که در شیشه‌ها بود آن را بریخت [252 از سوی خانه پیامد خواجه‌اش] صاحب طوطی [بر دکان بنشست فارغ خواجه‌اش] همچو تاجر پس از آن نظر کرد [253 دید پر روغن دکان و جامه چرب] قماش و متاع و اسباب دکان جرب گشته از روغن [بر سرش زد گشت طوطی گل ز ضرب] لفظ کل به فتح کاف عربی لغت مشترکه است میان فارسی و ترکی در این تنبیه است که طوطی جان را نمی‌باید که روغن سرّ خدا را بریزد تا ضرب و قهر الهی نرسد و همچنین غرور به علم و معرفت و به نطق و فصاحت نمی‌باید تا عاقبت مبتلای عقوبت نشود. [254 روزکی]²⁶⁰ چندی سخن کوتاه کرد] آن طوطی از الم [مرد بقال از ندامت آه کرد] و از زدن او پشیمان شد. [255 ریش بر می‌کند و می‌گفت ای دریغ] آن بقال ریش می‌کند از ضحرت و مصیبت و می‌گفت ای دریغ [کآفتاب نعمتم شد زیر میخ] آفتاب نعمت من به زیر سحاب رفت همچنین

و به درستی که بی‌بهره ماند هر که گم کرد نفس خود را به فسق و جهالت یا کم ساخت قدر و مرتبه خود را به معصیت و ضلالت و محققان بر آنند که تزکیه نفس موجب تصفیه دل است هر گاه که نفس از شوب هوا مرکب شود فی الحال دل از لوث تعلق بما سوی مصغی گردد بیت:

تا نفس میرا ز مناهی نشود - دل آینه نور الهی نشود.

²⁵⁹ طوطی سه سنف است سبز و سپید و سرخ.

²⁶⁰ حرف کاف در لفظ روزکی از بهر تصغیر است و حرف یا از برای وحدت یعنی طوطی اندک زمان سخن نگفت از زدن مرد بقال. منه

می‌گفت و از پشیمان خود را ابد دعا می‌کرد و می‌گفت²⁶¹ [256 دست من بشکسته بودی آن زمان] که آن را زدم [چون زدم من بر سر آن خوش زبان] چرا زدم من بر سر آن طوطی شیرین مقال؟ [257 هدیه‌ها می‌داد هر درویش را] یعنی صدقه میداد درویشان را [تا بیاید نطق مرغ خویش را]²⁶² در این تنبیه است که در امثال این احوال صدقه می‌باید داد [258 بعد سه روز و سه شب (36b) حیران و زار] آن بقال [بر دکان بنشسته بد نومیدوار] همچون مأیوس شده [259 با هزاران غصه و غم گشته جفت] با بسیار غم قرین شده بود آن بقال [که عجب این مرغ کی آید بگفت] یعنی بگفتن [260 می‌نمود آن مرغ را هر گون شگفت] آن بقال می‌نمود طوطی را هر نوع امر غریب و عجیب [تا که باشد کاندرا آید او به گفت] تا بهانه باشد که آن طوطی بگفتن آید [261 جولقی سر برهنه می‌گذشت] یک جولقی سر برهنه از پیش دکان می‌گذشت. [با سر بی‌مو چو پشت طاس و طشت] یعنی سر آن جولقی در بی‌مویی همچو پشت تاس و طشت بود [262 طوطی اندر گفت آمد آن زمان] در آن زمان که جولقی را دید [بانگ بر درویش زد که ای فلان] جولقی را خطاب کرد [263 از چه ای کل با کلان آمیختی] از چه سبب ای کل با کلان مختلط گشتی و از زمره و جمله ایشان شدی [تو مگر از شیشه روغن ریختی] همچو من [264 از قیاسش خنده آمد خلق را] از قیاس طوطی تعجب و خنده آمد مردمان را که این قیاس امر غریب است. [کو چو خود پنداشت صاحب‌دلق را] که آن طوطی همچو خود پنداشت صاحب خرقه را پس احوال خویش را قیاس کردن به احوال اهل الله همچون قیاس آن طوطی است. حال خویش به حال درویش [265 کار پاکان را قیاس از خود مگیر] اگر چه در صورت همچون اویی [گرچه ماند در نبشتن شیر و شیر]²⁶³ اما معنی یکی اسد است و معنی دیگر لبن است. [266 جمله عالم زین سبب گمراه شد] یعنی گمراهان²⁶⁴ جمله عالم از سبب این قیاس گمراه شد. [کم کسی ز ابدال حق آگاه شد] اندک کس از اولیاء خدا خبردار گشته [267 هسری با انبیا برداشتند] به صورت بشریت ایشان نظر کردند. [اولیا را همچو خود پنداشتند] به سبب اتحاد صوری غلط کردند. [268 گفته اینک ما بشر ایشان بشر] گمراهان گفته‌اند ما همه بشریم [ما و ایشان بسته خواهیم و خور]²⁶⁵ چنانکه حضرت رحمن در سوره فرقان از کلام ایشان حکایت می‌کند مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ

²⁶¹ می‌کرد و می‌گفت TM : کردی و گفتی K

²⁶² فاعل بیاید نطق است در بعض نسخ نیاید واقع است که مضارع است از یافتن بر این تقدیر فاعل به قال است. منه

²⁶³ در نبشتن گفت زیرا در تلفظ مخالف است که به کسره معلومه به معنی لبن است و به کسره مجهوله به معنی اسد است. منه

²⁶⁴ زیرا جمله عالم را تضلیل روا نیست با وجود که مضارع ثانی تعیین بعض می‌کند. منه

²⁶⁵ به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

²⁶⁶ این سخن را بر سبیل تهکم گفتن که چه بوده است این کس را که دعوی رسالت می‌کند که مثل مردم دیگر می‌خورد و می‌رود در بازار

ندانستند ایشان که نبوت منافی بشریت نیست و علو درجه نبوت از جهت روحانیت است. منه

الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ. [269 این ندانستند ایشان از عمی] یعنی گمراهان ندانستند از نابینایی و مشار الیه مصراع ثانی است [هست فرقی در میان بی‌منتهی] که میان اهل الله و اهل طغیان فرق بی‌نهایت هست اگر چه در صورت بشریت متحداند. [270 هر دو گون زنبور خوردند از محل] (37a) زنبور که دو نوع است یکی زنبور انگبین و دیگر زنبور زرد هر دو از یک محل می‌خورند از شکوفه‌ها و از غیر [لیک شد زین نیش زان دیگر عسل] به حسب استعداد [271 هر دو گون آهو گیا خوردند و آب]²⁶⁷ یکی آهوی مشک و دیگر آهوی شکار [زین یکی سرگین شد و زان مشک] ناب حاصل از این یکی سرگین شد و از یکی مشک صافی [272 هر دو نی خوردند از یک آبخور] و او لفظ آبخور و او رسمی است. [این یکی خالی و آن پر از شکر]²⁶⁸ پس اعتبار به صورت نیست [273 صد هزاران این چنین اشباه بین] و امثال [فرقشان هفتاد ساله راه بین] یعنی در²⁶⁹ میان ایشان تفاوت بسیار است. [274 این خورد گردد پلیدی زو جدا] یعنی یکی غذا خورد²⁷⁰ و آن غذا نجس گردد و بیرون آید و [آن خورد گردد همه نور خدا] اگر چه در خوردنی مساوی‌اند. [275 این خورد زاید همه بخل و حسد] یعنی کسی طعام خورد قوت بدن حاصل کند و از این قوت بخل و حسد پیدا شود [آن خورد زاید همه عشق احد] و دیگری خورد قوت بدن حاصل کند و به این قوت عشق الهی و عبادت میسر شود. حکایت: شیخ فربه بود و در عبادت نیز قوی بود مریدی در پی او می‌رفت و در کردن شیخ نظر کرد و آن را زفت دید و در دل گفت شیخ عجب فربه است و کردن زفت دارد خاطره او شیخ را معلوم شد روی به سوی او کرد و گفت ای درویش ما طعام را به غفلت نخورده‌ایم پس هر چه خوردیم نور الهی و قوه طاعت شد. [276 این زمین پاک و آن شوره‌ست و بد] یعنی اگر چه همه زمین است اما از جایی که زمین پاک است نبات و ثمرات حاصل شود و از جایی که شوره و به دست منافع حاصل نشود. [این فرشته پاک و این دیو است و دد] یعنی اگر چه همه به حسب الصوره متشابهند اما یکی فرشته پاک است و نیک خصلت و یکی دیو و درنده یعنی ظالم و بدخوست [277 هر دو صورت کز به هم مانند رواست] اتحاد صوری جائز است. [آب تلخ و آب شیرین را صفاست] یعنی نیک و بد در صورت²⁷¹ مانند یکدبگری چنانکه آب تلخ و آب شیرین در نظر صافی است. لاجرم انبیا و (37b) اولیا نیز در صورت بشزند همچو مردمان دیگر اما تعلق نبوت و ولایت به شرف نفس و روح است نه به صورت تن [278 جز که صاحب‌ذوق کی

²⁶⁷ از گیاه مخفف است چنانکه لفظ پادشاه و گواه را تخفیف می‌کنن پادشا و گوا می‌گویند. منه

²⁶⁸ از آن جهت در قافیه‌اش شکر واقع شد. منه

²⁶⁹ در این تفسیر تنبیه است که مقصود از ذکر هفتاد حصر نیست. منه

²⁷⁰ یا معنی چنین باشد این یکی غذا را خورد اثر او مردارب باشد که به غذا قوت بدن حاصل کند و به آن معصیت بیت ثانی به این معنی

نزدیک است. منه

²⁷¹ بیت: همه فرزند آدمند بشر - میل بعضی به خیر و بعض بشر.

شناسد بیاب] غیر اهل ذوق و جز چشنده که شناسد فهم بکن [او شناسد آب خوش از شوره آب] صاحب ذوق شناسد آب تلخ و شیرین را زیرا بی چشیدن معلوم نشود. [279 سحر را با معجزه کرده قیاس] یعنی کسی که همچو فرعون سحر را به معجزه قیاس کند. [هر دو را بر مکر پندارد اساس] هر دو را انبیا بر مکر و حيله پندارد یعنی چنانکه بنیاد سحر بر مکر است معجزه را بر آن قیاس کند و گوید که این را نیز بنیاد بر مکر است. [280 ساحران موسی از استیزه را]²⁷² ساحران که با موسی علیه السلام معارضه کردند از جدل و عناد [برگرفته چون عصای او عصا] آن ساحران موسی معجزه او را بر سحر خویش قیاس کردند و چندین هزار حبال و عصا پیش آوردند. بیت: عصا بر گرفتن نه معجز بود - همی اژدها کرد باید عصا. چنانکه حضرت خدا در سوره شعرا از حال عصا حکایت می کند فَأَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعَصِيَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْغَالِبُونَ فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ²⁷³. [281 زین عصا تا آن عصا فرقی است ژرف] یعنی فرق بسیار است که قعرش دور است. [زین عمل تا آن عمل راهی شگرف] از عمل ساحران تا عمل موسی راهی است قوی و بزرگ [282 لعنة الله این عمل را در قفا] که سحر و مکر است [رحمة الله این عمل را در وفا] که معجزه و صدق است. [283 کافران اندر مری پوزینه طبع] کافران در جدل و عناد پوزینه طبع اند مراد از عناد پوزینه تقلید کردن اوست انسان را [آفتی آمد درون سینه طبع] یعنی طبیعت نفسانیه اندرون سینه آفت است. [284 هرچه مردم می کند پوزینه هم] لفظ پوزینه هم مرهون است [آن کند کز مرد بیند دم به دم] که پوزینه اهل تقلید است. [285 او گمان برده که من کردم چو او] پوزینه ظن برده که من همچو مردم کردم [فرق را کی داند آن استیزه رو] فرق راگی داند آن پوزینه استیزه رو و جدل جو. [286 این کند از امر و آن بهر ستیز] (38a) یعنی مردم از بهر امر می کند و پوزینه از بهر عناد و تقلید [بر سر استیزه رویان خاک ریز] که خسران به ایشان باشد پوزینه که کار را به تشبه و تقلید می کند آن را اعتبار نیست چنانکه منافقان همچون پوزینه عمل را به تقلید و تشبه می کنند. چون باطن ایشان به ظاهر موافق نیست از عمل سود نمی یابند و لهذا گفت [287 این منافق با موافق در نماز] مرهون است [از پی استیزه آید نی نیاز] یعنی منافق با مؤمن در نماز از پی تقلید آید بی تضرع و نیاز [288 در نماز و روزه و حج و زکات] و سائر عبادات [با منافق مؤمنان در برد و مات]

²⁷² در این مصراع حرف را زاید است. منه

²⁷³ پس بیفکندند رسن ها و عصاهای محوّف پر سیماب ساخته خود را که هفتاد هزار عصا بود و گفتند به بزرگی فرعون به درستی که ما غلبه کنندگانیم پی بیفکند مسی عصای خود را پس عصا اژدها شده فرو می برد آنچه تزویر می ساختند پس بروی در افکنده شدند آن ساحران سجده کنندگان گفتند ایمان آوردیم به پروردگار عالمیان آفریدگار موسی و هارون.

یعنی در بردن²⁷⁴ ثواب و فضیلت و در مات و هلاک شدن و نقیمت [289 مؤمنان را برد باشد عاقبت] یعنی بردن ثواب و اجر آخرت و فضیلت مغفرت [بر منافق مات اندر آخرت] نعوذ بالله من ذلک [290 گرچه هر دو بر سر یک بازیند] یعنی منافق و مؤمن هر دو بر یک عملاند [هر دو با هم مروزی²⁷⁵ و رازیند] در مشکلات مثنوی گفته مروز و راز دو ده است در ولایت هری و بعض فضلا گفت معنی مروزی منسوب شهر مرو است²⁷⁶ و معنی رازی منسوب به شهر ری یعنی هر دو از یک وطناند در دنیا یا یکی از جایی و دیگری از جایی و در دنیا همراه شدند. اما آخر [291 هر یکی سوی مقام خود رود] در آخرت [هر یکی بر وفق نام خود رود] مؤمن به جای امن و امان و منافق به جای خدعه و زیان رود یا معنی چنین باشد که مرد مروزی و مرد رازی از یک وطن نیستند اگر در راه همراه بودند. اما در بازگشتن از سفر هر یک به آنجا می‌رود که از آنجا آمده است. [292 مؤمنش خوانند جاننش خوش شود] به فتح خا از بهر قافیه. [ور منافق کوهی پر آتش شود] یعنی کسی را که مؤمن گویند دلش خوش شود و اگر منافق گویند می‌رنجد اما به حال خود نظر نمی‌کند که به معنی کدان نام متّصف است که ظاهر او مطابق است باطن او را یا مخالف [293 نام او محبوب از ذات وی است] نام مؤمن خوب است از ذات او نه به مجرد نام [نام این مبغوض از آفات وی است] نام منافق مبغوض از مهلکات او است [294 میم و واو میم و نون تشریف نیست] که اجزاء لفظ مؤمن است. (38b) [لفظ مؤمن جز پی تعریف نیست] پس اعتبار به معنی است نه به لفظ حضرت خدا در سوره نسا فرمود إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاءُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا²⁷⁷. لاجرم کسی که در او از علامات منافقان چیزها باشد از ایشان است خواه نامش مؤمن خوانی خواه منافق اما [295 گر منافق خوانیش این نام دون] لفظ این نام دون مرهون است. [همچو کزدم می خلد در اندرون] همچو عقرب می‌گردد و آنکس از این لفظ مجروح می‌شود. [296 گرنه این نام اشتقاق دوزخ است] گرنه این نام منافق را از دوزخ اشتقاق است²⁷⁸ [پس چرا در وی مذاق دوزخ است] که کسی را که منافق گویند او را تلخ آید و متأذی و معذب گردد [297 زشتی آن نام بد از

²⁷⁴ چنانکه دو کس بازی می‌کنند یکی اسباب را می‌برد و غالب شود و یکی مات می‌گردد مغلوب شود همچنان مؤمن و منافق در عملاند اما بردن و غالب شدن از آن مؤمن است و مات گشتن از آن منافق. منه

²⁷⁵ چون لفظ مرو را یاء نسبت داخل شود حرف زا آرند مروزی شود و چون لفظ ری را یاء نسبت داخل شود حرف زا آرند و یاء اصلیه را به الف قلب کنند رازی می‌گویند. منه

²⁷⁶ مرو اسم بلد و النسبة الیه مروزی علی غیره قیاس و الثوب مروی علی القیاس. صحاح

²⁷⁷ یعنی به درستی که منافقان مکر می‌کنند با دوستان خدای تعالی و او جزا دهند است ایشان را بر مکر و فریب ایشان و چون برخیزند منافقان به سوی نماز برخیزند کاهلان می‌نمایند خود را به مردمان و ریا می‌کنند تا پندارند که ایشان مؤمنانند و یاد نمی‌کنند خدای را مکر اندکی و آن نیز در حضور مردم نه در خلوت.

²⁷⁸ منافق از نفق است و نفق نام دوزخ.

حرف نیست] به اضافه نام به لفظ بد [تلخی آن آب بحر از ظرف نیست] بلکه از ذات آب است. [298 حرف ظرف آمد در او معنی چون آب] یعنی لفظ همچو ظرف است و معنی چو آب [بحر معنی عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ] بحر معنی آن کس است که نزد او ام الکتاب باشد که حضرت خدا است، یا به حکم هُوَ الَّذِي أُنْزِلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ. به محکّمات قرآن عالم و عامل باشد یا بحر معنی نزد خدا ام الکتاب است و علم او.

[299 بحر تلخ و بحر شیرین در جهان] یعنی جان منافق و جان مؤمن در اختلاط صوری و احتجاب معنوی همچو اجتماع بحر فارس و روم است در محیط [در میان نشان بَرَزُخٌ لَا يَبْغِيَانِ] میان این دو بحر مانع و حجاب هست که به یکدیگر مختلط نشوند و ابطال خاصیت نکنند چنانکه ملک مَنّان در سورۀ الرحمن گوید مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرَزُخٌ لَا يَبْغِيَانِ²⁷⁹. [300 وآنکه این هر دو ز یک اصلی روان] این هر دو بحر از یک اصل روان است. [بر گذر زین هر دو رو تا اصل آن] یعنی از این هر دو برو به اصل و اصل شو تا که آن اصل به حکم تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ. تو را بر مومنی مقرر کند و از منافقی برهاند و در این تنبیه است که مؤمن بر ایمان مغرور و منافق از رحمت رحمن مأیوس نمی باید شد بلکه اعتماد بر حضرت خدا کردن و بین الخوف و الرجا می باید بود. پس از این حضرت مولانا تنبیه می کند که مؤمن مخلص را از منافق فرق کردن به تجربه می باشد. [301 زَرُّ قَلْبٍ وَ زَرُّ نِيكُو در عیار]²⁸⁰ در عزیزی و مقدار اگر چه هر دو در صورت زر نماید (39a) اما [بی محک هرگز ندانی ز اعتبار] یعنی زر قلب و زر نیکو بی محک اعتبار ندارد زیرا بد را از نیک بی محک فرق نمی کنی پس تا نیک و بد را تجربه نکنی قدر و اعتبار هر یکی نمی دانی از آنکه بسیار کسان حال خود را پنهان کنند. حکایت: در زمان خدمت مولانا زنی فاجره بود و آن را کنیزکان بودند که زنا همی کردند اتفاق روزی حضرت مولانا را در راه یافتند دامنش را بوسیدند خدمت مولانا دست خود بر پشت ایشان بمالید و گفت پهلوانان پهلوانان اگر شما نبودید نفس امبارۀ غاصیان و فاسقان را که مغلوب کردی چون از ایشان دور شد یاران به طریق طعن، گفتند زنان فاجره را چنین ستودن نمی بایست خدمت مولانا²⁸¹ گفت ایشان منافق نیستند آنچه در دل ایشان کار پنهان است آشکارا کرده اند به حال خود بنگرید که در پیش مردمان کار دیگر دارید و در نهانی کار دیگر. [302 هر که را در جان خدا بنهد محک] به حکم اسْتَفْتِ قَلْبَكَ. [هر یقین را باز داند و ز شک] یعنی کسی که خدا او را تمیز

²⁷⁹ راه داد و فرو گذاشت دریا را یکی خوش و شیرین و یکی شور و تلخ تا به امر او به یک دیگر رسند یعنی بحر فارس و روم را با یکدیگر ملاقی کرد در محیط و میان این دواب حاجزی است که افزونی نمی جویند بر یکدیگر یعنی آب تلخ با آب شیرین نیامیزد. لاجرم همچنین مؤمن و منافق با هم دیگر ملاقی شوند با حجاب معنوی بی حجاب صوری.

²⁸⁰ یعنی اهل ریا و منافق و مؤمن و مخلص.

²⁸¹ مقصود از جواب حضرت مولانا اهل صلاح را ترغیب است در اخلاص و ترویج است به ترک ریا نه عاصیان را مقرر داشتن است بر عصیان یعنی نفاق و ریا بدتر از گناه عاصیان است. منه

داده است نیک و بد را تشخیص کند و آنچنان کس را می باید که حال خود را به محک خدایی و به حسّ دینی بداند. پس از این خدمت مولانا این امر معقول را به تمثیل محسوس توضیح می کند و می گوید [303 در دهان زنده خاشاکی جهد] در دهان زنده که خاشاکی و خاری افتد [آنگه آرامد که بیرونش نهد] آن زنده آن وقت آرام گیرد که آن را از دهان بیرون کند. [304 در هزاران لقمه یک خاشاک خرد] در لقمه‌های بسیار یک خار و خاشاک کوچک. [چون در آمد حسّ زنده پی ببرد] چون درون زنده برود حسّ ظاهر زنده پی می‌برد و می‌داند. لاجرم بر این قیاس چون اعتقاد بدو نیّت زشت درون مرد باشد حسّ نهانی آن را پی می‌برد و دریابد. [305 حسّ دنیا نردبان این جهان] یعنی عالم مشاهده [حسّ دینی نردبان آسمان] یعنی عالم غیب زیرا ادراک هر جنس محسوس را حسّی جدا است. [306 صحت این حس بجوید از طیب] علاج دنیا را از طیب ظاهر طلب کنید. [صحت آن حس بجوید از حبیب] علاج حس دینی را طلب کنید از حضرت خدا جلّ و علا همچون دعاء رسول‌الله علیه السلام **اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَاَرْزُقْنَا اِتِّبَاعَهُ وَاَرِنَا (39b) اَلْبَاطِلَ باطلاً وَاَرْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ وَاَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْاَشْيَاءَ کَمَا هِيَ**. [307 صحت این حس ز معموری تن] یعنی سلامت حسّ دنیا به سبب عافیت بدن است. [صحت آن حس ز ویرانی بدن] یعنی سلامت حسّ دینی از ویرانی تن است و معموری²⁸² جان چون دانسته شد که مراد از شاه جان است و از مردن زرگر فوت دنیا. لاجرم خراب گشتن او²⁸³ باعث صحت نفس و عمارت آخرت است و لهذا می فرماید [308 راه جان مر جسم را ویران کند] فاعل کند راه جان است اما اسناد مجازی است [بعد از آن ویرانی آبادان کند] که به آبادانی باقی رساند [309 ای خنک جانی که در عشق مال] و طلب وصال [بذل کرد او خانمان و ملک و مال] که فانی را داد باقی را ستاند همچو آن کس که [310 کرد ویران خانه بهر گنج زر] و خراب ساخت او را [وز همان گنجش کند معمورتر] مثلاً اگر کسی می‌داند که در زیر دیوار خانه او گنج هست خانه را ویران کند و آن گنج را بیرون آرد. پس از آن به آن زر خانه را معمورتر سازد و همچو آنکس که [311 آب را ببرید و جو را پاک کرد] آب را از سر ببرید و جوی را از آب خالی ساخت و آن جوی را از وَحَل²⁸⁴ پاک کرد [بعد از آن در جو روان کرد آب خورد] پس آب جو را بستن و جوی را پاک کردن برای آب پاک آوردن است حرف واو در لفظ خورد رسمی است به معنی طعام است و همچو آن کس است که [312 پوست را بشکافت و پیکان را کشید] که جراح از بهر بیرون آوردن پیکان پوست درست را می‌شکافت و پیکان بیرون آرد. [پوست تازه بعد از آتش بر دمید] پس پوست را شکافتن و پیکان کشیدن سبب درستی پوست و تازه دمیدن اوست و همچو آن کس که

²⁸² معموری T : آبادانی MK

²⁸³ خانمان به ترکی آو و برخ متصل یازلوب بر لغت اولمشدر. لغت حلبی

²⁸⁴ قره پالچق

313 قلعه ویران کرد و از کافر ستد این را شاه لشکر کند به فرمان دهی به مردمان **[بعد از آن بر ساختن صد برج و سد]** قلعه را از بهر ستاندن از کافر ویران سازند و بعد از ستاندن برج و بار وی محکم بنا کنند. لاجرم پس از ویرانی معمولی است. **حکایت:** در زمان نبوت عیسی علیه السلام زاهدی بود آن را شیران در راه کوه پاره پاره کردند و دلش از سینه بیرون آوردند عیسی علیه السلام آن زاهد را چنین دید به خدا مناجات کرد و گفت خدایا این **(40a)** زاهد عابد تو بود و در دل او فکر و محبت تو بود این را در دهان سکان کوه انداختی و مرده ساختی و چنین قهر کردی وحی آمد که آن زاهد از من درجات عالیه میخواست اما به طاعت خود نمی توانست که به آن درجات برسد آن را به چنین قهر گشتم تا به آن مقامات برسانم پس خدا را گاهی قهر باشد در صورت لطف مثلاً کسی را مال و نعمت و جاه و دولت دهد آن کس به دستگاه و قدرت فسق و معصیت کند و ظلم و تعدی کند لایق عذاب آخرت شود و گاهی لطف باشد در صورت قهر چنانکه شنیدی **[314 کار بی چون را که کیفیت نهد]** و که کیفیت کار خدای بی چون را بیان کند که کار او از علل مُعَرّا و از کیفیت مبراست گاه چیزی را بی سبب بنیاد کند چنانکه آدم را علیه السلام بی پدر و مادر آفرید و عیسی علیه السلام بی پدر به وجود آورد و گاه با سبب پیدا کند. پس بعضی بندگان را در صورت قهر لطف کند و بعضی را در صورت لطف قهر کند و گاه مطیع را ثواب دهد و عاصی را عذاب کند و گاه عکس این کند. لاجرم حضرت خدا یَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ. است و کسی را در افعال او مجال قیل و قال نیست که لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ. **[اینکه گفتیم این ضرورت می دهد]** اما تمام اسرار افعال حضرت خدا را کس نداند ابن راوندی گفته شعر: ²⁸⁵ هذا الذي ترك الاوهام حائرة - و صير العالم النحرير زندیقا. **[315 گه چنین بنماید و گه ضد این]** در افعال خدا قیاس جاری نیست. لاجرم بنده را می باید که امثال اوامر و اجتناب مناهی کند و به قضاء او رضا دهد سر افعال او نپرسد. زیرا **[جز که حیرانی نباشد کار دین]** پس به حکم رَبِّ زِدْنِي حَيْرَةً و لا تضعنی غیر ذلک لحظةً. رضا و تسلیم و ترک اعتراض می باید. **[316 نی چنان حیران که پشتش سوی اوست]** مراد نه آن حیرانی است که حیران پشت به سوی دوست کند **[بل چنین حیران و غرق و مست دوست]** که چنین حیرانی و مستی کارگر است نه حیرانی و مستی دنیا بدان که پیش از این بیان کرده شد که سالک را مرشد می باید. پس از این حضرت مولانا این معنی را تحقیق می کند و بیان می کند که آن مرشد چگونه کس می باید تا اقتدا را شاید و سالک را راه نماید. **[317 آن یکی را روی او شد سوی دوست]** یکی را از اصحاب طریقت **(40b)** توجه به حق است نه به دنیا و به ماسوی **[و آن یکی را روی او خود روی دوست]** که از خود بالکلیه فانی گشته است و به حضرت خدا پیوسته توجه و تصرف از آن خدا شده پس آینده دل را مصیقل و صاف کن تا اهل طریقت را تمام بشناسی **[318 روی هر یک می نگر می دار پاس]** روی هر یکی را از اصحاب طریقت بنگر و دقت کن **[بو که گردی]**

توز خدمت روشناس] بود که شوی از خدمت رو شناس زیرا هیچ گدایی راه نشین بی خدمت سلاطین رو شناس نگرده و صحبت اولیا²⁸⁶ بهترین طاعات و مفیدترین عبادات²⁸⁷ است از آنکه آنچه سالهای فراوان به اجتهاد خود حاصل نتوان کرد به ساعتی اضعاف آن از صحبت شیخ میسر شود. همچنانکه اگر کسی به فکر و اجتهاد خود خواهد که صنعتی بیاموزد هر آینه نمی تواند و اگر به مرور ایام بعد از دوام اجتهاد طریقت آن صنعت دریابد هم ناقص باشد. لیکن در یک لحظه آنچه از استاد آموزد به سالها به جهد خود حاصل نکند. پس اگر بنادری بی تعلیم حاصل کند بر وی حکم نباشد که النادر لاحکم له. لاجرم سرمایۀ دولت و کیمیای سعادت و کلید خزائن ازلی در یافتن صحبت ولی است. ولیکن چون دانستی کیمیا که مس و برنج را به پاکی صفای زر خالص رساند دشوار است هر آینه شناختن آن کیمیا که گوهر آدمی را از خبث به همیت به صفا و نفاست ملکیت رساند هم دشوار است تا به حدی که گفته اند اولیا اسرار حقاند شناختن حق و دانستن او آسانتر باشد از دانستن اسرار او و همچنان آشنایی و آمیزش به کسی به اندک جهد دست می دهد. اما دانستن اسرار او که در دل دارد به کوشش بسیار میسر نشود و عامه خلایق خدا پرستند و از جماعت اندک دست در دامن صاحب ولایتی زده اند و در میان ارباب ارادات نیز کم کس ولی را شناسد. پس از این معلوم می شود که پرستیدن و شناختن همه را هست اما چون اولیا را حق جلّ و علا خود پاسبانی می کند تا هر کس به ایشان راه نیابد و ایشان را شناسد که به حکم اولیایی تحت قیابی لا یعرفهم غیری. شناختن پیر کامل به غایت مشکل است خصوصاً در این زمان که مدعیان بسیار است چنانکه می فرماید [319 چون بسی ابلیس آدم روی هست] در صورت آدمی و در سیرت ابلیس (41a) بسیار است چنانکه وزیر شاه جهود در صورت مردم ناصح می نمود اما در سیرت ابلیس مکار بود چنانکه در حکایت آینده معلوم خواهد شد [پس به هر دستی نشاید داد دست] تا که در ضلال واقع نشوی اولاً به محک زدن و امتحان کردن می باید پس از آن دست خود به دست او دادن مثلاً آن را تجربه کردن می باید به دوستی مال. بیت: شیخ چون مائل به مال آمد مرید او مباش - مائل دینار هرگز مالک دیدار نیست. هم آن را دیدن می باید که در خلوت و کثرت بچه حال است. بیت: واعظان این جلوه در محراب و منبر می کنند - چون به خلوت می روند آن کار دیگر می کنند. [320 زانکه صیّاد آورد بانگ صغیر] آواز مرغ می کند [تا فریید مرغ را آن مرغ گیر] کیفیت آن را بیان می کند [321 بشنود آن مرغ بانگ جنس خویش] در آنجا مرغ همجنس پندارد [از هوا آید بیابد دام و نیش] مدعیان بی معنی و شیخان پر دعوی همچو آن صیّاد است چنانکه می فرماید [322 حرف درویشان بدزد مرد دون] یعنی کلمات مشایخ را بدزدد همچو ایشان سخن گوید مرددنی [تا بخواند بر سلیمی زان فسون] تا آن مرددون بخواند بر سلیم و خالی الذهن از آن حرف یعنی از کلمات مشایخ سحر

²⁸⁶ مطلب در فائده صحبت صلحا

²⁸⁷ عبادت T : عبادات MK

و افسون [323 کار مردان روشنی و گرمی است] نور هدایت و طریق حرارت است. [کار دونان حيله و بی‌شرمی است] کارد و نان مکر و حيله و از خدا بی‌شرمی است. [324 شیر پشمین از برای کد کنند] از پشم شیر سازند چنانکه از برف و پنبه می‌سازند و به این شیر در یوزه می‌کنند غرض اینکه شیر باید که صائل باشد نه سائل یعنی خرقة پشمنه پوشند تا همچو مردان حقیقت و شیران طریقت می‌باشند این را از برای گدایی کنند که تغییر شکل از برای اکل کرده‌اند به این حال صادقان را بد نام کنند. رباعی: پوشیده مرقع‌اند این خامی چند - بگرفته ز طامات الف لامی چند - نارفته ره صدق و صفا گامی چند - بد نام کننده نکو نامی چند. [بو مسیلم را لقب احمد کنند] یعنی کذاب را رسول گویند. لاجرم در شناختن اولیا و تمیز ایشان از این اشباه صوری اهتمام تمام به تقدیم می‌باید رسانید تا از گدایان دور باشی و بدانکه کذاب فلاح نمی‌باید هر چند که لاف کند و صورت صلاح می‌نماید. [325 بو مسیلم را لقب کذاب ماند] او رسول نشد. [مر محمد را اولو الالباب ماند] لقب محمد علیه السلام اولو (41b) الالباب²⁸⁸ ماند زیرا عقل کامل و ادراک شامل از آن اوست یا لفظ ماند در مصراع آخر متعدی است نه همچو ماند اول که لازم است و مفعول ماند متعدی مر محمد راست [326 آن شراب حق ختامش مشک ناب] چنانکه رب العالمین در سوره مطففین فرمود *يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ*. آشامیده می‌شوند یعنی بدیشان می‌آشامانند از شراب خالص سفید خوشبوی مهر کرده شده مهر او به جای مُشک است و گفته‌اند ختم آشامیدن او بر رایحه مشک است. [باده را ختمش بود گند و عذاب] شراب ظاهر را ختمش بد رایحه و خمار است یعنی اهل الله از بوی خود و اهل ریا از بوی بد معلوم است. چنانکه در این حکایت آینه آن نصرانیان که اهل ذوق بودند وزیر جهود را از بوی و خوی او دانستند اگر چه او ایشان را از نصرانیت وعظ کردی و اصطلاح²⁸⁹ دین عیسی گفتی.

داستان پادشاه جهود که نصرانیان را می‌کشت از بهر تعصب ملت خود

[327 بود شاهی در جهودان ظلم‌ساز] پادشاهی بود جهود و ظالم [دشمن عیسی و نصرانی گداز] ظلم‌ساز و نصرانی گداز وصف ترکیبی است. [328 عهد عیسی بود و نوبت آن او] زمان نبوت عیسی بود و وقت تصدیق او و دین موسی منسوخ شده اما آن پادشاه جهود منکر بود. [جان موسی او و موسی جان او] جان موسی عیسی است و موسی جان عیسی. یعنی اگر چه موسی و عیسی در صورت تن دو بودند اما از روی جان یکی‌اند و اتحاد روحانی دارند بلکه به حکم

²⁸⁸ معنی مصراع‌آخر بر وجه دوم به ترکی محمد اولوالالباب بگردد.

²⁸⁹ اصطلاح بیان

لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ. همه انبیا یکی‌اند لیکن آن شاه جهود از اتحاد جان موسی و عیسی علیهما السلام²⁹⁰ خبر نداشت. [329 شاه احوال کرد در راه خدا] آن شاه که احوال بود بکرد در راه حق [آن دو دمساز²⁹¹ خدایی²⁹² را جدا] مفعول کرد جذاست یعنی این دو نبی که در راه حق یکی بودند آن شاه از احوالی دو شناخت چنانکه در این حکایت [330 گفت استاد احوالی را کاندرا] یعنی استادی را شاگردی احوال بود او به شاگرد گفت که اندر آی [رو برون آر از وثاق²⁹³ آن شیشه را] اندرون خانه رو ازو شیشه را برون آر [331 گفت احوال زان دو شیشه من کدام] یعنی²⁹⁴ احوال یک شیشه را دو دید و گفت از آن دو شیشه کدام شیشه را [پیش تو آرم بکن شرح تمام] یعنی تعیین شیشه کن [332 گفت استاد (42a) آن دو شیشه نیست رو] و نظر را راست کن [احوالی بگذار و افزون بین مشو] لفظ افزون بین وصف ترکیبی است [333 گفت ای استا مرا طعنه مز] که شیشه در حقیقت دوست [گفت استا زان دو یک را در شکن] غرض استاد امتحان و الزام بود. [334 چون یکی بشکست هر دو شد ز چشم] زیرا در حقیقت یک بود [مرد احوال گردد از میلان و خشم]²⁹⁵ یعنی مرد کزین شود از میل و غضب [335 شیشه یک بود و به چشمش دو نمود] از احوالی آن شاگرد [چون شکست او شیشه دیگر نبود] لاجرم انکار یک نبی انکار جمیع انبیاست مثلاً اگر مسلمانی یکی را از انبیا انکار کند کافر گردد. العیاذ باللّٰه پس اسباب احوالی را دفع می باید کرد تا از کزینی خلاص میسر شود [336 خشم و شهوت مرد را احوال کند] و کزین سازد [از استقامت روح را مبدل کند] و کز کند. [337 چون غرض آمد هنر پوشیده شد] زیرا صاحب غرض عیب بین باشد نه هنرین بلکه پوشیده چشم است. [صد حجاب از دل به سوی دیده شد] چنانکه [338 چون دهد قاضی به دل رشوت قرار] یعنی رشوت ستن را که در دل مقرر کند و صاحب غرض شود [کی شناسد ظالم از مظلوم زار] کی بداند او مرحوم را از محروم خوار بلکه ظالم را یاری کند و صاحب حق را محروم سازد حضرت مولانا چون به این سه بیت معرفت فرمود باز به حکایت رجوع کرد. [339 شاه از حقد جهودانه چنان] آن شاه جهود از غضب جهودانه و لفظ چنان مرهون است. [گشت احوال کالامان یا رب امان]

²⁹⁰ علیهما السلام T : MK

²⁹¹ دمساز به معنی مصاحبت است.

²⁹² خدایی به معنی منسوب خداست

²⁹³ وثاق به معنی خانه بلند

²⁹⁴ یعنی مرد چون به کسی مائل باشد به حم حیک بالشیء یعمیک و یصم کور و کزین شود و چون بر کسی غضب کند و دشمن گیرد در

حق او نیز کزین گردد. منه

²⁹⁵ این مصراع از معرفت است نه از حکایت. منه

از شرّ احولان و ظالمان [340 صد هزاران مؤمن مظلوم کشت] یعنی بسیار مؤمن دین نصاری را بکشت [که پناهم دین موسی را و پشت] به این سخن و به این اعتقاد²⁹⁶ بود.

آموختن وزیر مکر پادشاه را

آن وزیر را نام بولس است نصاری را ملل مختلفه ساخت و مکر بسیار انگیخت. [341 او وزیری داشت رهن²⁹⁷ عشوّه ده] یعنی آن شاه یک وزیر داشت مکار و فریبنده [کو بر آب از مکر بر بستی گره] آن وزیر چنان مکار بود که از مکر بر آب گره بستی [342 گفت ترسایان پناه جان کنند] جان را آنگاه دارند [دین خود را از ملک پنهان کنند] تا شاه ایشان را نداند و قتل نکند. [343 کم گش ایشان را که کشتن سود نیست] زیرا ایشان مخفی و مختفی شده اند. [دین ندارد بوی مشک و عود نیست] (42b) یعنی دین همچو مشک و عود بوی ندارد تا که از بوی بدانی [344 سر پنهان است اندر صد غلاف]²⁹⁸ و بسیار اعتقاد هست در نیام تن [ظاهرش با تو چو تو باطن خلاف] ظاهرش چون توسست با تو اما باطن مخالف [345 شاه گفتش پس بگو تدبیر چیست] شاه به وزیر گفت بگو تدبیر و تدارک چیست؟ [چاره آن مکر و آن تزویر چیست] چاره مکر نصرانیان و تزویر نهان گشتن ایشان چیست تا جمله ترسایان را بدانم و قتل عام کنم [346 تا نماند در جهان نصرانی] تا همه نصرانیان کشته شود. [نی هویدا دین و نی پنهانی] چون شاه جهود از وزیر عنود تدبیر را پرسید [347 گفت ای شه گوش و دستم را ببر] و مرا چنین عقوبت کن [بینی ام بشکاف و لب در حکم مرا] چون چیز تلخ [348 بعد از آن در زیر دار آور مرا] به قصد صلب [تا بخواهد یک شفاعت گر مرا] و به شفاعت شافعی مرا آزاد کن از صلب [349 بر منادی گاه کن این کار تو] لفظ منادی به فتح دال است یا به کسر دال که منادی در اصطلاح فرس به معنی ندا است مثلاً گویند که منادی زدند یا منادی کردند. پس منادی گاه به معنی نداگاه است و لفظ تو با شباع است از بهر قافیه [بر سر راهی که باشد چارسو] تا مشهور شود [350 آنگهم از خود بران تا شهر دور] از نزد خود بران که در میان نصرانیان شوم [تا در اندازم در ایشان شرّ و شور] و فتنه و فساد حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از شاه جهود شیطان است و از وزیر نفس اماره و از تزویر او مکر و حيله اش که بر مقتضای مراد او کارها کند و تدبیر حصول مقصود او سازد یعنی تدارک گناه کند و آن را به وجود آرد و بر خویش عقوبت ها گذراند و جان خود را لایق عذاب کند.

²⁹⁶ اعتقاد TK : اعتماد M

²⁹⁷ در بعض نسخ به جای رهن، لفظ کبر واقع است. منه

²⁹⁸ این بیت از معرفت است. منه

اکنون آن تلبیس را پیش شاه تقریر می کند که می گوید [351 پس بگویم من به سر نصرانیم] من به نصاری بگویم که من مخفی نصرانی بودم [ای خدای رازدان می دانیم] که من کیم و احوال من چیست؟ [352 شاه واقف گشت از ایمان من] یعنی نصرانیت من دانست. [وز تعصب کرد قصد جان من] یعنی این سخنها را به نصرانیان بگویم [353 خواستم تا دین ز شه پنهان کنم] و نصرانیت خود از او بپوشم. [آنکه دین اوست ظاهر آن کنم] یعنی اظهار یهودیت کنم [354 شاه بویی برد از اسرار من] و دین من (43a) بدان است [متهم شد پیش شه گفتار من] و اعتقاد نکرد به سخنم [355 گفت گفت تو چو در نان سوزن است] که گلو را گیرد²⁹⁹ و فرو نمی رود. [از دل من تا دل تو روزن است] از آن روزن مرا حال تو معلوم شده است. [356 من از آن روزن بدیدم حال تو] چون حقیقت حال تو مرا معلوم گشت [حال تو دیدم ننوشتم قال تو] و اعتماد نکنم بر سخن تو. [357 گر نبودی جان عیسی چاره ام] یعنی اگر از روح عیسی مرا مدد نبودی. [او جهودانه بکردی پاره ام] یعنی شاه مرا پاره پاره کردی. [358 بهر عیسی جان سپارم سر دهم] از برای عیسی جان را تسلیم می کنم و سر را می دهم و بر او منت نهم بلکه [صد هزاران منتش بر خود نهم] صد هزاران منت عیسی بر خود نهم که جان من شایسته فداي او شد. [359 جان دریغم نیست از عیسی ولیک] یعنی جان دریغ نکنم از عیسی و از برای او اما اکنون مردنم معقول نیست. زیرا [واقفم بر علم دینش نیک نیک] دین عیسی را خوب می دانم معقول آن است که در این نزدیکی نمیرم تا که دین عیسی را به مردمان بیاموزم و فاش کنم. [360 حیف می آمد مرا کآن دین پاک] یعنی دین عیسی که پاک است [در میان جاهلان گردید هلاک] و ضائع شود [361 شکر ایزد را و عیسی را که ما] مرهون است [گشته ایم آن کیش حق را رهنما] یعنی شکر برین نعمت که دین صحیح را رهنما شده ایم [362 از جهود و از جهودی رسته ایم] و خلاص گشته. [تا به زناری میان را بسته ایم] یعنی به نصرانیت مقرر گشته ایم و در این خدمت میان را بزناز محکم بسته ایم. [363 دور دور عیسی است ای مردمان] یعنی زمان نبوت اوست [بشنوید اسرار کیش او به جان] تا من بیان کنم. [364 چون وزیر این مکر را بر شه شمرد] چون وزیر این فکر مکر را بر آن شاه جهود تقریر و بیان کرد [از دلش اندیشه را کلی ببرد] بی غم شد از یافتن نصاری و کشتن ایشان [365 کرد با وی شاه آن کاری که گفت] آن کار که وزیر گفته بود از عقوبت و سیاست آن شاه جهود آن را به وزیر بکرد³⁰⁰ [خلق حیران مانده زآن مکر نهفت] که حقیقت حال را ندانستند. [366 راند او را جانب نصرانیان]

²⁹⁹ گیرد TK : گردد M

³⁰⁰ بکرد TK : کرد M

شاه وزیر را به جانب نصرانیان براند و به شهر و ولایت ایشان برد. [کرد در دعوت شروع او بعد از آن] یعنی وزیر در دعوت نصرانیان شروع کرد.

قبول کردن نصاری مکر وزیر

(43b) چون آن وزیر پر تزویر پس از عقوبت در دعوت بود نصرانیان را به صحبت او رغبت بود که [367 صد هزاران مرد ترسا سوی او] یعنی ترسایان بسیار [اندک اندک جمع شد در کوی او] بهر آموختن دین عیسی [368 او بیان می کرد با ایشان به راز] وزیر بیان می کرد به نصرانیان پنهان [سر انگلیون³⁰¹ و زّار و نماز] راز انجیل و زّار و نماز [369 او به ظاهر واعظ احکام بود] آن وزیر در ظاهر واعظ احکام دین عیسی بود. [لیک در باطن صغیر و دام بود] اما در باطن آواز مرغ و دام بود. یعنی همچون آن صیاد بود که همچو مرغ آواز کردی تا مرغان آن را همچنس شناسد و پیشش آیند و مبتلای دام شوند یعنی آن وزیر ترسایان را از دین عیسی دم زدی تا به او اعتقاد کنند و به دامش افتند پیش از این معلوم شد که مراد از وزیر نفس اماره است و از تزویر مکر و حيله‌ش و وسوسه او پس از این تنبیه می کند که نفی خواطر سخت‌ترین چیزهاست بر ارباب مجاهدات و اصحاب عبادات. [370 بهر این بعضی صحابه³⁰² از رسول] مرهون است [ملتمس بودند مکر نفس غول] یعنی بعضی از اصحاب رضی الله تعالی عنهم از رسول الله علیه الصلاة والسلام طالب بودند مگر نفس غول را که پرسیدندی وسوسه نفس و شیطان را و گفتندی یا رسول الله [371 کز چه آمیزد ز اغراض نهان] یعنی سبب آمیختن اغراض نهان و وساوس و خواطر چیست؟ [در عبادتها و در اخلاص جان] که مرد به حضور قلب عبادت نیارد کرد به واسطه خواطر و هواجس³⁰³ که خاطر وی را فراگیرد [372 فضل طاعت را نجستندی از او] فضل و زیاده طاعت را طلب نکردندی از رسول الله علیه السلام از آنکه عبادت اندک به اخلاص و به جمعیت خاطر بهتر از عبادت بسیار است که به تفرقه دل باشد. [عیب ظاهر³⁰⁴ را بجستندی که کو] یعنی وسوسه و خاطره و پریشانی دل پرسیدندی و اخلاص حضور قلب و نفی خواطر را بخواستندی. لاجرم رسول الله علیه السلام ایشان را وساوس و مکاید نفس را و مکر شیاطین جن و انس را تعلیم همی کرد و هر کس استغفار بسیار کند و یاد مرگ را اکثار³⁰⁵ کند و تَعَوَّذ بی شمار کند از مکر

³⁰¹ مشکلات مثنویده انگلیون لفی انجیل ایله تفسیر ایدر اما بحر الفرا بیده ه بر کتاب معتبر در دیو تفسیر اتمش.

³⁰² صحابه را به بعضی تنبیذ کرد زیرا بعضی صحابه را از وسوسه شیطان و از مکر آن غم نبود چنانکه رسول الله علیه السلام در حق عمر فرمود یا ابن الخطاب و الذی نفسی بیده مالقیک الشیطام سالکا فجاً قط الا سلک فجاً غیر مجک صدق رسول الله.

³⁰³ الهاجس ما یخطر بالبال.

³⁰⁴ در این اشارت است که عیب باطن عیب ظاهر است بلکه در عیب بودن از او اظهر است. منه

³⁰⁵ اکثار TK : گشاد M

نفس و شیطان ایمن شود. [373 مو به مو و ذره ذره مکر نفس] یعنی مکر نفس را علی التفصیل [می شناسیدند چون گل از کرفس] آن اصحاب معلوم می کردند. چون امتیاز بوی گل از بوی کرفس [374 موشکافان صحابه هم در آن (44a)] لفظ در آن مرهون است. [وعظ ایشان خیره گشتندی به جان] یعنی موشکافان و مدققان صحابه هم در آن وعظ رسول الله علیه السلام به بیان مکاید نفس و شر شیطان خیره شدند و عاجز بماندندی زیرا فرق دقیق است و اجتناب از او عمیق چون اصحاب بزرگوار را خیره کی آمدی پس تو را چه مقدار که از وساوس خیره نشوی بدان که طریق خلاص از وسوسه نماز آن است³⁰⁶ که چون مرد در نماز باشد حضرت خدا را در پیش خویش ملاحظه کند و خواندن او را مستمع فرض کند و در سایر اعمال نیز حضرت خدا را حاضر و بر افعال او ناظر ملاحظه کند چنانکه در تفسیر و بیان احسان از رسول الله علیه السلام وارد است الإحسانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ. و در هر فعلی ضابطه شرع را مرعی دارد و آن فعل را که شرع ببندد با آن اکتفا کند که بیش از جواز شرعی دقت کردن عین وسوسه است. حکایت: مردی موسوس بود جز به آب جوی وضو نساختی روزی در کنار جویی وضو می کرد پایش بلغزید و در آب افتاد اندکی مانده که غرق شود به بلای عظیم خلاص شد و دست برداشت و گفت یا ربی اعطنی العافیة به گوش او صدا رسید که العافیة فی الشریعة و طریق خلاص از مکر شیاطین جن و انس آن است که مرد قرین صالحان و مخلصان و یا صافی دلان شود.

متابعت کردن نصاری وزیر را³⁰⁷

عوام نصاری اتباع کردند بدان وزیر [375 دل بدو دادند ترسایان تمام] یعنی آن وزیر را تمام محبت کردند. [خود چه باشد قوت تقلید عام] یعنی تقلید عوام سهل است. [376 در درون سینه مهرش کاشتند] یعنی تخم محبت وزیر در زمین سینه کاشتند [نائب عیسی می پنداشتند] و قائم مقام او تصور کردند مکر نفس و شیطان و مرشد شیطان صفت نیز چنین اضلال کند که عوام فریفته می شوند. [377 او به سر دجال یک چشم لعین] آن وزیر در نهانی دجال یک شمش بود چنانکه دجال را کسان تابع می شوند این را نیز نصرائیان تابع شدند [ای خدا فریادرس نعم المعین] از مکر نفس و قرین [378 صد هزاران دام و دانه ست ای خدا] در دنیا [ما چو مرغان حریص بی نوا] که به اندک بهانه و دانه فریفته می شویم همچون مرغ گرسنه که دانه را می بیند و در دام افتد. [379 دم به دم ما بسته دام نویم] (44b) یعنی در هر مرتبه ما مبتلای امور مهلکه و خطریم. [هر یکی گر باز و سیمرغی شویم] هر چند که در علم و عمل و فضل و

³⁰⁶ مطلب در بیان دفع وسوسه.

³⁰⁷ تقیید به عوامان نصاری مکر وزیر را فهم کردند چنانکه حضرت مولانا پس از این بیان می کند. منه

کمال و فیض و حال داریم. [380 می رهانی هر دمی ما را و باز] خلاص می کنی ما را هر دم از مهالک اما ما [سوی دامی می رویم ای بی نیاز] و مقید می شویم به دام دیگر. [381 ما در این انبار گندم می کنیم] یعنی عمل و عبادت می کنیم و انبار دل را پر می کنیم [گندم جمع آمده گم می کنیم] که به مکر نفس و هوا و به قرین بدو دنیا ضائع می کنیم که از این اعمال در دل نور نمی یابیم. [382 می نیندیشم آخر ما به هوش] یعنی ما فکر نمی کنیم آخر به عقل [کین خلل در گندم است از مکر موش] که این خلل در گندم ما از مکر موش است. [383 موش تا انبار ما حفره زدست] و سوراخ کرد [وز فنش انبار ما ویران شدست] یعنی از عمل و مکر او انبار ما خراب شده است از بهر این معنی گفته اند که عمل کردن سهل است و نگاه داشتن مشکل از آنکه گاهی باشد کسی عمل کند و پس از آن معصیتی و عملی کند و سخنی گوید که آن عمل باطل شود و لهذا حضرت علام در سورة انعام مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ. فرمود نه من عمل الحسنة پس اعتبار به آوردن حسنه است به حضرت خدا نه مجرد کردن او [384 اوّل ای جان دفع شرّ موش کن] اوّل عزّت و نفس را مخالفت و دفع وساوس و تحصیل اخلاص کن [وانگهان در جمع گندم جوش کن] تا عملت ضائع نشود. [385 بشنو از اخبار آن صدر الصدور] یعنی از احادیث صدر سادات و فخر کاینات محمد رسول الله علیه السلام بشنو این حدیث را [لَا صَلَوةَ تَمَّ إِلَّا بِالْحُضُورِ] که فرموده است لَا صَلَوةَ إِلَّا بِالْحُضُورِ الْقَلْبِ. لاجرم اوّل نفی خواطر و تحصیل اخلاص و حضور قلب و جمعیت دل و صفای خاطر می باید تا نور طاعت و اثر عبادت حاصل شود حکایت: عزیزی را گفتند اگر تو را پس از این صد سال عمر بودی چه کردی گفت نود و هشت سال را به تحصیل اخلاص صرف کردم و مرا عبادت دو سال بس بودی. [386 گرنه موشی دزد در انبار ماست] یعنی اگر باطل کننده اعمال نبودی [گندم اعمال چل ساله کجاست] چرا نور و اثر اعمال چل ساله پیدا نشود؟ [387 ریزه ریزه صدق هر روزه چرا] پاره پاره صدق و نور صوم ما [جمع می ناید در این انبار ما] یعنی چرا به موجب الحبة مع الحبة قبه³⁰⁸ و القطرة لجة جمع نمی شود. [388 بس ستاره آتش از آهن جهید] به آن حکایت اشارت می کند و به صورت آن حکایت نصیحت می کند (45a) که دزدی به خانه مردی در آمد آن مرد برخاست آهن و سنگ را گرفت و بر سوخته بزد تا چراغ افروزد دزد نیز در برابر او بنشست چون شرار سوخته را گرفتی آن دزد بر آن شرار انگشت نهادی و کشتی حال ما نیز چنین است که سنگ و آهن عبادت بر هم می زنیم و از او شرار و انوار پیدا می شود [وآن دل سوزیده پذیرفت و کشید] سوخته از آن شرار قبول نور کند و به جانب خود کشد. [389 لیک در ظلمت یکی دزد نهان] یعنی مواجس نفسانی و خواطر شیطانی یا دزد آدمی صورت و شیطان سیرت در ظلمات هوا پنهان گشته است. [می نهد انگشت بر استارگان] سر انگشت و سوسه بر شرار می نهد [390 می کشد استارگان را یک به یک] شرارها را یک به یک می کشد [تا که نفروزد

³⁰⁸ ستاره آتش قفلجم

چراغی از فلک] تا که چراغ مشاهده افروختن را مجال³⁰⁹ نماند اما با وجود این نومید ناگشته می گویم. [391 گر هزاران دام باشد در قدم] و در راه [چون تو با مایی نباشد هیچ غم] یعنی [392 چون عنایات بود با ما مقیم] ای رب رحیم [کی بود بیمی از آن دزد لئیم] و شیطان رحیم یعنی تو که خدایا عنایت کنی ما را خلاص کنی از وسوس و خواطر و دل را فراغ دهی تا که عمل بی وسوسه شود و از طاعت اثر پیدا گردد پس حضور قلب و صفای خاطر به عنایت توسل ای قادر چنانکه [393 هر شبی از دام تن ارواح را] حکایت حال خواب است که چون کسی به خواب رود روح انسانی به حکمت سبحانی از دام و قفس تن بیرون آید. لاجرم خداوند هر شبی از دام و قفس ابدان همه مرغان جانها³¹⁰ را [می رهایی می کنی الواح را] لفظ کنی به فتح کاف است. یعنی تفریق می کنی میان بدن و روح که علاقه روح را قطع می کنی از بدن چنانکه در حالت مرگ [394 می رهند ارواح هر شب زین قفس] از قفس تن [خارجان نی حاکم و محکوم کس] یعنی ارواح فارغانند در حالت خواب از حاکمی و محکومی چنانکه [395 شب ز زندان بی خبر زندانیان] یعنی زندانیان در حالت خواب بی خبر انداز زندان و از غم محبوسی [شب ز دولت بی خبر سلطانین] یعنی همچنان سلطانین بی خبر از دولت و شادی و از سرای و مکان [396 نی غم و اندیشه سود و زیان] خواجگان را [نی خیال این فلان و آن فلان] دیگر آن را [397 حال عارف این بود بی خواب هم] یعنی عارف که به موجب مؤثو قبل اَنْ تَمُوتُوا. از هستی خویش مرده است (45b) و از حبس زندان بدن خلاص شده و از دام دزدان راه فارغ بوده بی خواب نیز چنین باشد و هم در بیداری در فضای دلگشای ارواح جولان کند چنانکه [گفت ایزد هُم رُقُودُ زین مَرَم] در حق اصحاب کهف حضرت خدا گفت وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ³¹¹. لفظ مرم نهی است از رمیدن یعنی این را انکار مکن که کسی خفته و متحرک باشد قصه اصحاب کهف بر وجه اختصار این است که مراد از کهف غاری است جَیْرَم نام واقع است در کوه تباخلوس از حوالی شهر افسوس که دار الملک دقیانوس بود و در باب³¹² اصحاب کهف اقوال مختلفه است اصح و اشهر آن است که دقیانوس در زمان تسخیر ممالک روم به شهر افسوس رسید و آنجا مذبحی برای بتان که معبودان او بودند ساخته اهل شهر را تکلیف پرستش ایشان کرد. هر که سخن او شنید خلاص یافت و هر که تمرّد نمود به قتل رسید شش³¹³ جوان نورسیده خداپرست از بزرگ زادگان شهر گوشه گرفته به دعا و نیاز مشغول گشتند و از حق سبحانه درخواست نمودند که ایشان را از فتنه این جباران ایمن سازد القصه احوال ایشان به عرض دقیانوس رسید و به احضار ایشان امر کرده

³⁰⁹ مجال TK : مجال M

³¹⁰ جانها T : جان MK

³¹¹ پنداری ایشان را بیدارند و حال این است که ایشان خفتگانند.

³¹² مطلب در قصه اصحاب کهف.

³¹³ با شبان هفت شدند و سگ ایشان هشتم بود. منه

تهدید بسیار نمود. ایشان بر طریق توحید رسوخ ورزیده فرمان او قبول نکردند گفت شما جوانید و شما را دو سه روز مهلت دادم تا در کار خود تأمل کنید و ببینید که مصلحت شما در قبول قول من است یا در رد آن پس از آن شهر متوجه موضعی دیگر شد جوانان رفتن او را غنیمت دانسته با یکدیگر در باب مهم خود مشاورت نمودند و رأی همه بر فراز قرار یافت هر یک از خانه پدر قدری مال جهت نفقه و زاد راه برداشته روی به کوهی که نزدیک شهر بود آوردند و در راه شبانی بدیشان رسیده در مرافقت موافقت نمود سگ شبان نیز در عقب ایشان دویدن گرفت چندانکه منع کردند ممتنع نشد و خدای تعالی او را به زبان آورد تا به زبان فصیح گفت از من مترسید که من دوستان خدای را دوست میدارم شما در خواب روید تا من شما را پاسبانی کنم نام آن سگ قطمیر بود و رنگش زرد بود. اما چون نزدیک کوه رسیدند شبان گفت من در این کوه غاری می دانم که بدو پناه توان (46a) گرفت. پس به اتفاق وی روی به غار نهادند و چون در غار قرار گرفتند حق تعالی برایشان خواب گماشت و دقیانوس بعد از دو سه روز به افسوس باز آمد احوال جوانان پرسید و چون از فرار ایشان خبر یافت آبی ایشان را بر احضار ایشان تکلیف نمود گفتند ای ملک مبلغی از اموال ما برده‌اند و به این کوه متحصن شده دقیانوس باجمعی بر عقب ایشان برفت و ایشان را در آن غار تکیه کرده یافت پنداشت که بیدارند فرمود که در غار هم به سنگ بر آرند تا همه در آنجا بمیرند پس در غار استوار ساختند و مومنی از مقرّبان دقیانوس اسامی ایشان و احوال ایشان را بر سنگی نقش کرده در دیوار غار وضع کرد به امید آنکه شاید روزی کسی بدان جا رسد و از احوال ایشان خبردار گردد فی الواقع چنین شد که در غار را گشادند غار ایشان بر طرف جنوبی کوه تباخلوس بود. لاجرم آفتاب به وقت طلوع و غروب برد و جانب او می‌تافت و عفونت او را تحلیل کرده هوا را با اعتدال می‌آورد و در درون غار نمی‌تافت تا الوان و اجساد ایشان را متغیر و ثیاب ایشان را تباه نکرد چون دقیانوس بازگشت و به دار الملک باز آمد اندک زمانی باد اجل بنای حیاتش در هم افکند و آن همه ملک و مال و جاه و جلال متلاشی شد. بیت: دمی چند بشمرد و ناچیز شد - زمانه به خندید کین نیز شد. و بعد از او چند ملک دیگر در آن ملک تصرف کردند و ایشان در غار سیصد و نه سال خفته بماندند و چشم ایشان گشاده بود همچو بیداران و تقلّب می‌کردند تا نوبت به ملک تندروس و گویند تندروسیس رسید و گویند او مردی مؤمن و خدای ترس بود و اکثر اهل زمان او را در حشر اجساد شبهه افتاده منکر آن شده بودند هر چند ملک ایشان را پند کرد سودی نداد حق تعالی خواست که دلیلی بر حشر اجساد بدیشان نماید اصحاب کهف را از خواب بیدار کرد و علی‌خا که اعقل و اکمل ایشان بود از بهر طعام روی به شهر نهاد و به دروازه رسید اوضاع آن را متغیّر دید و چون به شهر در آمد بازار و محلات و اشکال و الوان مردم را بر غطی³¹⁴ دیگر یافت حیرت بر وی غلبه کرد آخر الامر به دکان خبّاز آمد و در می از

آنچه همراه داشته به وی داد تا در عوض نان بستاند نانو³¹⁵ زری دید منقش به نام دقیانوس خیال بست که او گنجی یافته (46b) آن زر را به بازاری دیگر نمود به یک لحظه این خبر در بازار منتشر شده به شحنة رسید یملیخا را طلبیدند و تهدید عظیم نموده طلب باقی زر را کرد یملیخا گفت من گنج نیافته‌ام دیروز این زر را از خانه پدر برداشته‌ام و امروز به بازار آورده‌ام نام پدرش گفت کسی از مردم شهر ندانستند و وی را تکذیب نمودند و او از غایت دهشت گفت مرا پیش دقیانوس برید که او از حال من آگاهی دارد مردم آغاز استهزا کردند که دقیانوس قریب سیصد سال شد که مرده است تو ما را افسوس میگیری یملیخا گفت شما سخریه می‌کنید دیروز ما با جماعتی از وی گریخته به کوه رفتیم و امروز مرا به طلب طعام فرستادند. من به جز این خبر ندارم القصه او را نزدیک ملک آوردند و صورتحال تقریر کرد ملک با جماعتی مقرّبان شهر روی به غار آوردند یملیخا در آمد و یاران را از صورت حال خبر داد و علی الفور ملک رسید و آن لوح که در دیوار غار بود بر خواند و اسامی و احوال ایشان معلوم کرد و با قوم به غار در آمده ایشان را دید با رویهای تازه و جامه‌های نو متحیر بماند برایشان سلام کرد جواب دادند آورده‌اند که جوانان ملک را دعا کردند و در مضاجع خود بخفتند و ارواح ایشان مقبوض شد القصه چون تندروس و قوم او این حالت را مشاهده نمودند گفتند بنا نهید برایشان تا از چشم مردم پوشیده شوند مقصود خدمت مولانا در کلام حضرت خدا وَتَحَسِبُهُمْ أَيْقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ. آن است که در کشف الاسرار آورده که این حال نمود نمودار کار جوانمردان طریقت است چون به ظواهر ایشان نگری بینی که جلوه گرند در میدان اعمال و چون سرائر ایشان دریایی بدانی که از همه فارغند در بوستان لطف ذی الجلال بیت ظاهری با این و آن در ساخته باطنی از جمله وا پرداخته و لهذا می فرماید [398 خفته از احوال دنیا روز و شب] یعنی عارف خفته است از احوال دنیا و از شهوات و هوا نه از احوال آخرت پس در جهان هر فعل که از عارف در صورت صادر است او در حقیقت از خدا صادر است و ایشان از اعمال جهان فارغند. [چون قلم در پنجه تقلیب رب] یعنی عارف همچون قلم است در گردانیدن دست حق تعالی (47a) قال النبی علیه السلام قُلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ أَصْبَعِينَ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ. [399 آنکه او پنجه نبیند در رقم] آن کس که او دست کاتب را نبیند در کتابت³¹⁶ و خط اما قلم را ببیند [فعل پندارد به جنبش از قلم] نوشتن را از قلم پندارد اما در حقیقت فعل از دست و پنجه کاتب است نه از قلم. لاجرم همه تصرفات از آن خداست نه از آن اسباب ظاهره. [400 شمه‌ای زین حال عارف وانمود] یعنی عنایت بی‌غایت الهی خواست که از شراب ذوق عارف عوام را چاشنی چشاند خواب حسی را نمودار فرستاد [خلق را هم خواب حسی در ربود] فاعل ربود خواب است و مفعول او خلق یعنی خواب حسی عوام را نمونه ساخت از حال عارف که فارغ و غافل است از مور دنیا تا که عوام چون عارف را در نظر ببینند معراج

³¹⁵ اکمکجی

³¹⁶ کتابت TK : کتاب M

جان او را منکر نشوند و استغراق او را در مشاهده حق نفی و انکار نکنند. [401 رفته در صحرای بی چون جانیشان]

یعنی روح انسانی خواب کنندگان [روحشان آسوده و ابدانیشان] یعنی به حکم النّوم راحة البدن. و به موجب وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا³¹⁷. روح حیوانی و هیکل جسمانی در استراحت است. [402 وز صفیری باز دام اندر کشی] به سبب یک آواز باز اندر دام تن کشی یعنی بیدار می کنی و ارواح را باز در دام تن آوری [جمله را در داد و در داور کشی] در عدل و در حکم و در حاکم کشی یعنی در وقت بیداری تکلیف طلعت و به مشاغل معیشت مبتلا کنی. [403 چونکه نور صبحدم سر بر زند] یعنی صباح شود [کرکس زرین گردون پر زند] مراد از کرکس زرین گردون آفتاب است و مراد از پر زدن کرکس زرین توجه کردن اوست به طلوع [404 فَاَلَيْقُ الْاَصْبَاحِ اسرافیل وار] گشاینده و روشن کننده صباح همچو اسرافیل گویا صور می نوازد و می دمد. [جمله را در صورت آرد زان دیار] یعنی بیدار کند از خواب و از صحرای بی چون [405 روحهای منبسط را تن کند] به ثقل عمل و به بار تکلیف و عقل معاش یا از بهر ارواح بی تن از نو تنی تعبیه کند به واسطه اعاده تعلّق نفس به بدن [هر تنی را باز آستن کند] هر تن را باردار کند از تکلف و مشاغل یا مراد تشبیه روح است به جنین در شکم مادر تن که طفل زاییده را باز اعاده می بخشد (47b) به شکم مادر که تن است. [406 اسب جانها را کند عاری ز زین] یعنی خواب اسب جانها را از زین تن عریان کند [سِرَّ النَّوْمِ أَخِ الْمَوْتِ است این] که معطل کند از اعمال یعنی این چنین خلاصی از تنگنای اشباح و جولان در فضای ارواح اثری از آثار اخ الموت است که خوابش خوانند چون در برادر موت این قدر راحت است. اگر کسی که به موت اختیاری و ارادی³¹⁸ به حکم مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. نفس خود را بمیراند و مؤمن مخلص شود. به موجب الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ. به چه راحتها رسد یا معنی این باشد که روحهای انسانی به امر سبحانی همچون اسبان در چراگاه ملک مئان و در صحرای فضای لا مکان می روند و ابدان در آن از مان همچون مردگان بمانند باز فالق الاصباح در وقت صباح و زمان بیداری به یک صدا همه جانها را با بدان آرد. چنانکه اسرافیل صور را می دمد و جانهای مردگان باز با بدان در آیند و زنده شوند در حکم لقمان مذکور است كَمَا تَنَامُ فَتَوْقُظُ فَكَذَلِكَ تَمُوتُ فَتَنْشُرُ. لاجرم خواب مانند مردان مردن و بیدار گشتن مانند زنده شدن است خواب اگر چه مانند مردن است اما در حقیقت مردن نیست و لهذا می فرماید [407 لیک بهر آنکه آید روز باز]³¹⁹ لیک از برای آنکه چون روز شود اسب جان باز آید [بر نهد بر پاش پا بند دراز]³²⁰ بر پای اسب جان پابند دراز نهد یعنی وقت

³¹⁷ و گردانیده ایم خواب شما را راحت بدنهای شما یعنی خواب قطع حس و حرکت کند تا قوای حیوانیه بر آسایند و ماندگی ایشان زائل شود.

³¹⁸ اعتبار به موت اختیاری است از آن که در موت طبیعی و اضطراری سگ و انسان یک نیست. منه

³¹⁹ در بعض نسخ لیک از بهر آن که روز آیند باز واقع است. منه

³²⁰ در بعض نسخ به جای پاش، لفظ پایشان بند دراز واقع است یعنی پای اسب جان ها. منه

خواب که خدا اسب جان را به چراگاه رها کند در پای او رسن دراز می‌بندد یعنی روح او را به تن تعلّق نهد [408 تا که روزش واگشدد زان مرغزار] تا که در روز اسب جان را کشد از چمن [وز چراگاه آردش در زیر بار] یعنی چنانکه کسی اسب خود را از زین عاری کند و بر پایش رسن دراز بندد و در چراگاه رها کند چون وقت استخدام باشد اسب را به رسن به سوی خود کشد و زین را بر پشتش نهد و آن را زیر بار آرد همچنان حضرت حق تعالی اسب جان را در وقت خواب به چراگاه لامکان رها کند اما تعلّقش از بدن نگسلد که در وقت بیداری باز به سوی بدن کشد و بار تکلیف و امر معاش بر او نهد مصداق این سخنها کلام خداست در سوره زمر **اللّٰهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى**³²¹. پیش از این معلوم شد که بیدار شدن بار کشیدن و محنت زده گشتن است. لاجرم خواب استغراق بهتر از بیداری است. [409 کاش چون اصحاب کهف آن روح را] لفظ آن روح را مرهون است. [حفظ کردی یا چو کشتی نوح را] (48a) یعنی در استغراق حق همچو اصحاب کهف مستغرق کشتی و در بحر وحدت و حیرت بودی [410 تا از این طوفان بیداری و هوش] که این بیداری و عقل معاش همچون طوفان است غرق کننده حواس و جان [وا رهیدی این ضمیر و چشم و گوش] که دل به خیال دنیا و حواس به نظر ماسوی مبتلا نشدی چون حال عارفان بیان کرد که همچون اصحاب کهف در خواب استغراق فارغ³²² انداز احوال دنیا و مستغرق اند به بحر خدا گویا منکری گفت آنچنان عارف در این زمان نیست آن را جواب می‌گوید [411 ای بسا اصحاب کهف اندر جهان] یعنی بسی اهل الله فارغ از احوال دنیا [پهلوی تو پیش تو هست این زمان] در پهلوی تو و پیش تو هستند این زمان در اینجا خطاب عام است و مقصود آن است که همه عصر از ولی خالی نیست. بیت: مگو اصحاب دل رفتند و شهر عشق شد خالی - جهان پر شمس تبریز است مردی که او چو مولانا. [412 غار با او یار با او در سرود] غار اصحاب کهف به آن اصحاب کهف و به حکم **فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ**. یا با او در خینا و تغنی است [مهر بر چشم است و بر گوشت چه سود] آنکه عاشق و طالب نباشد چشمش گشاده نیست. لاجرم دیدار لیلی را جز به دیده مجنون نتوان دید و قصه عاشق جز به گوش مشتاق نتوان شنید. پس آنکه عاشق و طالب است گشاده چشم است و نیک بین چنانکه در این قصه.

قصه دیدن خلیفه لیلی را³²³

³²¹ خدا بمیراند نفس‌ها را یعنی می‌گیرد و به سوی خود کشد وقت مردنش و آن نفس که نمرود اندر خوابش پس باز دارد آن را که حکم کرد بر آن به مرگ و فرستد دیگر را سوی هنگام نام زده.

³²² فارغ TK - M

³²³ لیلی گوردی ددی بر اهل دل - بوخود ایکن چابک و موزون دگل - لیلی سوزن ایشدب انگ ددی - بن نه دیم بو که که مجنون دگل.

به یکی از ملوک عرب حکایت لیلی و شورش مجنون گفتند ملک را در دل آمد جمال لیلی را دیدن چون پیش خلیفه آوردند در نظرش سخت حقیر آمد به حکم آنکه کمترین خدم حرم او به جمال از او پیش بود و به زینت پیش [413 گفت لیلی را خلیفه کآن توی] یعنی آن پادشاه لیلی را دید و گفت آنکس تویی [کز تو مجنون شد پریشان و غوی] که از تو مجنون عاقل پریشان حال و گمراه شد. [414 از دگر خوبان تو افزون نیستی] در حسن و جمال [گفت خامش چون تو مجنون نیستی] لیلی³²⁴ خلیفه را گفت خاموش شو. چون تو مجنون عاشق نیستی پس اهل الله را محب صادق و مرید عاشق داند نه عاقل غافل چنانکه طبیب را بیمار جوید و آن را او یابد دایما جوینده یابنده بود. بیت: عاشق که شد که یار به حالش نظر نکرد - ای خواجه درد نیست وگر نی طبیب هست. (48b) پیش از این معلوم شد که عارف از احوال دنیا خفته و فارغ است پس از این حال آن کس بیان کند که از احوال دنیا بیدار و از او خبردار باشد. [415 هر که بیدار است او در خوابتر] هر آنکس که بیدار است و از احوال دنیا خبردار غفلتش زیادتیر است. [هست بیداریش از خوابش بتر] بیداری آنکس از خواب او بدتر است زیرا آنکس که به دنیا بیدار باشد چشم و گوش او و باقی حواس او به دنیا و گناه مشغول شود و دل او از حضرت خدا غافل. لاجرم خواب از آن بیداری خوتر است. [416 چون به حق بیدار نبود جان ما] بلکه به غیر بیدار بود [هست بیداری چو دربندان ما] و زندان ما زیرا جان در بیداری از لگدکوب خیال خالی نباشد خیال دنیا و فکر ماسوی مرد را لگد زند و آنکس همچون کوی گاه به این سوی و گاه بدان سوی غلطان شود. [417 جان همه روز از لگد کوب خیال] یعنی در بیداری که جان را خیال لگد می زند. [وز زیان و سود و وز خوف زوال] جان از اینها خالی نباشد. [418 نی صفا می ماندش نی لطف و فر] یعنی از این جهت جان را نی صفا می ماند و نی لطف و قوت در معاش [نی به سوی آسمان راه سفر] یعنی نی ترقی در عالم ملکوت. لاجرم طالب دنیا هم از صفای عشرت هم از ثواب آخرت محروم است. [419 خفته آن باشد که او از هر خیال] در نزد اهل تحقیق خفته آنکس است که از هر خیال [دارد امید و کند با او مقال] رجاء او از خیال سخن او به آن باشد که دنیا و اهل او همه خیال است و بخواب رفته را به خیال اشتغال آنکه بیدار دنیا باشد او خفته دیدار است و حال او همچون حال آنکس که در خواب شیطان را به صورت خوبی ببیند و به او احتلام شود چنانکه می فرماید [420 دیو را چون حور ببیند او به خواب] شیطان در صورت خوبی متمثل گشته مرد را می فریبد آن مرد نائم وی را خوب پندارد و مهلکات را منجیات و زشت را خوب ببیند. [پس ز شهوت زبرد او با دیو آب] احتلام و جماعش با دیو شود و غفلت در نزد اهل حقیقت عین جنابت است بلکه زن تن را جنابت آرد که به آب پاک شود اما غفلت جان را جنابت آرد که به آتش پاک گردد. [421 چونکه تخم نسل را در شوره ریخت] زمین تخمش نمی رویاند. [او به خویش آمد خیال از وی گریخت] چون به موجب النَّاسِ نِیَامٌ فَإِذَا مَاتُوا

³²⁴ در روایت دیگر مجنون گفت از دریچه چشم مجنون بایستی در جمال لیلی مطالعه کردن. منه

انْتَبَهُوا. بیدار شود خیال از وی گریزد پس تخم عمر را در مزرع دوستی دنیا و غفلت کاشتن نمی باید تا بی حاصل نشود (49a) و در اینجا مردن و در اینجا بیدار شدن می باید تا از احتلام دیو خلاص شود و بر پاکی بماند از آنکه آن کس که پس از احتلام دیو بیدار شود. [422 ضعف سر بیند از آن و تن پلید] دماغش ضعیف و تنش ثقیل بیند [آه از آن نقش پدید ناپدید] این وصف دنیا است که نیست هست ناست و کسی این را نگرفته است و در تمثیل دنیا گفته اند. بیت³²⁵:

حال دنیا را چو پرسیدم من از فرزانه ای - گفت یا بادیت یا خوابیت یا افسانه ای - گفتمش احوال عمر ما بگو تا چیست عمر - گفت یا برقیست یا شمعیت یا پروانه ای - گفتم آنها را چه گویی کاندرو دل می نهند - گفت یا کوریست یا مستیت یا دیوانه ای. و حضرت³²⁶ مولانا به وجه دیگر تمثیل دنیا می کند که می فرماید [423 مرغ سوی چرخ و سایه اش] لفظ سایه اش مرهون است. [می دود بر خاک پُران مرغوش] یعنی دنیا سایه عنقای بقاست کسی که در صید سایه باشد او را امکان گرفتن مرغ هوایی و شکار کردن عنقای بقایی نیست. [424 ابلهی صیّاد آن سایه شود] کسی که ابله باشد صیّاد آن سایه شود که دنیا است. [می دود چندانکه بی مایه شود] در پی او می دود و می پوید و عمر را ضائع کند [425 بی خبر کآن عکس آن مرغ هواست] بی خبر از آن که آن عکس آن مرغ هواست نه مرغ است در حقیقت [بی خبر که اصل آن سایه کجاست] پس اصل را طلب می باید کرد. یعنی طالب شکار حضرت خدا شدن می باید نه طالب سایه او که دنیا است آن ابله طالب سایه که آن را مرغ می پندارد. [426 تیر اندازد به سوی سایه او] آن ابله عمر را به صید آن سایه صرف کند. [ترکشش خالی شود از جست و جو] یعنی عمرش ضائع شود که هر نفس همچون تیر است در ترکش تن و عمر [427 ترکش عمرش تهی شد عمر رفت] گویا بیان مصراع سابق است. [از دویدن در شکار سایه تفت] بر حرارت گشت پس هر که عاقل است در طلب شکار مرغ شود نه در صید سایه. لاجرم آن عاقل ضائع نمی کند³²⁷ سرمایه پس از این حضرت مولانا علاج این غلط را بیان کند که می فرماید [428 سایه یزدان چو باشد دایه اش] یعنی اولیاء الله و اهل طریقت که مربی او باشد [او رهاوند از خیال و سایه اش] او را خلاص کند از خیال و خواب و از سایه او [429 سایه یزدان بود بنده خدا] کسی که بنده حقیقی باشد سایه اوست. [مرده ای این عالم و زنده خدا] این وصف اولیاست. [430 دامن او گیر زوتر بی گمان] (49b) دامن آن ولی بگیر زودتر [تا رهی در دامن آخر زمان] تا خلاص یابی از مهلکات در ایام فتنه و فساد چون حضرت مولانا گفت سایه یزدان بنده خداست آن را اثبات می کند که می گوید [431 کَیْفَ مَدَّ الظِّلَّ نَقَشَ اولیاست] یعنی حضرت ملک مَنّان در سورة فرقان فرمود اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّكَ کَیْفَ

³²⁵ مطلب در تمثیل دنیا

³²⁶ حضرت TM : خدمت K

³²⁷ نمی کند TK : می کند M

مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا³²⁸. و مراد از این نزد اهل تأویل نقش اولیاست پس ایشان را سایه خداشناس [کو دلیل نور خورشید خداست] که آن نقش اولیا دلیل نور آفتاب حقیقی است سایه از نور کی جدا باشد. [432 اندر این وادی مرو بی این دلیل] یعنی در وادی طریقت و راه آخرت بی مرشد مرو [لَا أَحَبُّ الْأَقْلِينَ گو چون خلیل] همچو ابراهیم علیه السلام چنانکه ربّ الانام در سوره انعام فرمود فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أَحَبُّ الْأَقْلِينَ³²⁹. پس چون دنیا خواب و خیال است و ظلّ بازوان آن را دوست مدار همچون خلیل ربّ العالمین تخلّت او بگو لا احبّ الاقلین. [433 رو ز سایه آفتابی را بیاب] برو از سایه و ظلمات دنیا آفتاب حقیقی را که خداست بیاب [دامن شه شمس تبریزی بتاب] شاه طریقت و پادشاه آخرت که شمس تبریزی است به دامن او به پیچ مراد حضرت مولانا از شمس تبریزی وجود مبارک خود است. چنانکه در تخلص اشعار شمس تبریز گوید شیخ کمال می فرماید بیت: ایها العطشان فی وادی الهوی - جوی جویان جانب دریا بیا - گر طلب کاری مشو دور از کمال - لم تجد بعدی ولیا مرشداً. [434 ره ندانی جانب این سور و عرس]³³⁰ اگر راه ندانی به جانب این سور پر سرور و عرس با حبور [از ضیاء الحق حسام الدین پیرس] که او قائم مقام اوست اگر آن را نمی یابی کتاب مثنوی مرشد بس است. لاجرم ترک حسد کردن و سخن اهل الله شنیدن می باید [435 ور حسد گیرد ترا در ره گلو] یعنی از حسد³³¹ احتراز کن [در حسد ابلیس را باشد غلو] که ابلیس را در حسد از حد تجاوز شد از آنکه فرمان را قبول نکرد که آدم را سجده نیابد و گفت انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین. چنانکه می فرماید [436 کو ز آدم ننگ دارد از حسد] که آن ابلیس از آدم ننگ دارد از حسد که آن را سجده نکرد [با سعادت جنگ دارد از حسد] یعنی با سعادت خود جنگ کرد از حسد که فرمان الهی را بشکست و مردود حضرت شد. (50a) حکایت: از حکیمی پرسیدند اول گناه در آسمان چه بود و در زمین چه بود گفت اول گناه در آسمان امتناع کردن ابلیس بود از سجده به آدم و اول گناه در زمین کشتن قابیل بود هابیل را و سبب این دو گناه حسد بود [437 عقبه ای زین صعب تر در راه نیست] از حسد سخت تر نباشد در راه [ای خنک آنکش حسد همراه نیست] سعادت مند آن است که او را حسد قرین نیست. [438 این جسد خانه حسد آمد بدان] یعنی تن انسان خانه حسد است که در جبلّت او حسد هست. [از حسد آلوده باشد خاندان] از حسد ملوث و مشوش

³²⁸ یعنی آیا نمی بینی و نظر نمی کنی سوی خدا یعنی به صنع پروردگار خود که از محض قدرت چگونه کشید سایه را و اگر خواستی خدای تو هر آینه گردانیدی آن را آرامیده پس گرداندیم آفتاب را بر شناختن وی رهنما چه سایه جز به آفتاب شناخته نشود

³²⁹ چون شب بر او در آمد و تاریک شد دید ستاره رخشان گفت آیا این است پروردگار من پس آن هنگام که آن ستاره فرو رفت گفت دوست ندارم فرو روندگان را. منه

³³⁰ عرس عربی است و سور فارسی است به ترکی دوکون.

³³¹ مطلب در شوفی حسد.

باشد اهل بیت یعنی چون در دل حسد باشد همه حواس و اعضا ملوث گردد. قال النبی علیه السلام إِنَّ فِي الْجَسَدِ لَمُضْغَةً إِذَا صَلَحَتِ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ. [439] گر جسد خانه حسد باشد ولیک] مرهون است [آن جسد را پاک کرد الله نیک] جسد انبیا و اولیا را پاک کرد خدای خوب. [440] طهرا بیستی بیان پاکی است] یعنی آن امر که در سوره بقره است وَعَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ³³². بیان پاکی است یعنی مقصود اهل طریقت از این آیت خانه دل را از حسد و از اخلاق ذمیمه پاک کردن است در³³³ بعض تفاسیر آورده‌اند که اهل اشارت بر آنند که پاک دارید خانه دل را که حرم دوست است از ادناس تعلقات کونین و گفته‌اند تطهیر بیت از ادناس است و تطهیر دل از ملاحظه اغیار. بیت: اگر حریم دل از غیر دوست سازی پاک - صفات وحدت صرف اندرو کنی ادراک. [گنج نور است از طلسمش خاکی است]³³⁴ خزینة نور است اگر چه ترکیب او از خاکی است. [441] چون کنی بر بی حسد مکر و حسد] آن کس که بی حسد باشد همچون شمس تبریزی و شیخ حسام الدین چون بر او حسد کنی. [زآن حسد دل را سیاهیها رسد] از آن حسد بدل تو ظلمت و قساوت می رسد [442] خاک شو مردان حق را زیر پا] تا که شوی کیمیا [خاک بر سر کن حسد را همچو ما] حکایت: از حکیمی پرسیدند که هیچ بلایی می دانی که بر مبتلای آن رحمت نکنند و هیچ نعمتی می شناسی که بر صاحب آن حسرت نبرند گفت آری آنچنان بلا حسد است و آنچنان نعمت فقر.

بیان حسد وزیر

چون حضرت مولانا چندین معارف فرمود باز به قصه عودت نمود. [443] آن وزیرک از حسد بودش نژاد] (50b) یعنی طبیعتش [تا به باطل گوش و بینی باد داد] یعنی پادشاه به تلقین او گوش و بینی او را برید و شکافت پس به وجه باطل گوش و بینی خویش به باد داد چو دانسته شد که مراد از شاه شیطان است و از وزیر نفس اماره چون طبیعت او از حسد است گوش و بینی را به باد داده است که کلمه حق را نمی شنود و بوی حق را در نمی یابد. [444] بر امید آنکه از نیش حسد] چون نیش زنبور [زهر او در جان مسکینان رسد] یعنی به جان نصاری رسد. لاجرم نفس اماره از حسد می خواهد که به مظلومان ضرر رساند اما به حکم مَنْ حَفَرَ بُئْرًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ. خود را ضرر کند چنانکه می فرماید [445] هر کسی کو از حسد بینی کند] به فتح کاف از کندن یعنی هر که از حسد خود بینی دیگری کند که به دیگران قصد ضرر

³³² یعنی فرمان فرستادیم به سوی ابراهیم و اسمعیل آن که پاک سازید خانه کرا از اوئان و اجناس و خبایث و معاصی برای طواف کنند که آن و معتکفان و رکوع کنندگان و سجود آرندگان یعنی نمازگذارندگان. منه

³³³ این تفصیل در تفسیر سوره بقره در کلام خدا مذکور است صبعة الله و من احسن من الله صبعة.

³³⁴ یا جان گنج نور است اگر چه تن که طلسم اوست از خاک است. منه

کند³³⁵ [خویشتن بی گوش و بی بینی کند] به ضم کاف از کردن بدان که ضرر حسد هم دنیاوی هم دینی است آنچه دنیاوی است غم است چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود **الْحَاسِدُ مَغْمُومٌ وَ الرِّزْقُ مَقْسُومٌ وَ الْحَرِيصُ مَحْرُومٌ**. و آنچه دینی است باطل شدن عمل است که رسول الله علیه السلام فرمود **إِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ**. و بزرگان گفته اند حسد چون مرض آکله است که گوش و بینی را خورد اما ضرر آکله به گوش و بینی ظاهری است و ضرر حسد به گوش و بینی معنوی است که در حقیقت گوش و بینی آن است چنانکه می فرماید [446] **بینی آن باشد که او بویی برد** از جانب خدا [بوی او را جانب کویی برد] یعنی به قرب حق چون مراد از او زیر نفس اماره است بینی او بوی نمی یابد اگر او را بینی گویند شاید زیرا [447] **هر که بویش نیست بی بینی بود** هر که را احساس بوی نباشد او بی بینی باشد اما مراد بوی ظاهر نیست [بوی آن بوی است کآن دینی بود] و علامت بردن بوی رفتن است به آن سوی پس آنکه بوی دینی را یابد واجب آن است که شکر این نعمت³³⁶ گذارد زیرا [448] **چونکه بویی برد و شکر آن نکرد** شکر آن بوی [کفر نعمت آمد و بینیش خورد] به حکم **لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ**. کفر نعمت بینی او خورد پس هر عضو را شکر هست شکر سر سجده است و شکر چشم منع است از نظر حرام و دیدن است به عین عبرت و شکر گوش منع است از شنیدن حرام و کر شدن است از آن و کلام حق را شنیدن است و شکر بینی آن است که (51a) **بوی خوش دین را دریابد و از بوی حرام احتراز کند و شکر دهان اجتناب است از طعام و شکر زبان احتراز است از کلام حرام و ذکر خداست و شکر اعضاء دیگر نیز برین قیاس است و شکر عقل و حواس باطنه فهم خدا و علم و معرفت است و شکر دل اعتقاد است به حق و علی هذا القیاس پس از این حضرت مولانا تنبیه کند بر طریق شکر که می گوید [449] **شکر کن مر شاكران را بنده باش** هم شکر کن هم شکر گویان را بنده باش [پیش ایشان مرده شو پایند باش] که چون نفس تو مرده شود حیات ابدیه یابی [450] **چون وزیر از رهنی مایه مساز** از اضلال مایه مکن [خلق را تو بر میاور از نماز] خلق را از عبادت بر میار زیرا کسی که علم و معرفت دارد و وعظ و نصیحت گوید اما به علم خود عمل نکند دیگران را از عمل منع کرده باشد³³⁷ [451] **ناصر دین گشته آن کافر وزیر** در صورت ناصح دین گشته بود [کرده او از مکر در گوزینه³³⁸ سیر] حلوی کردکان را به سیر آمیخت.**

فهم کردن حاذقان نصاری مکر وزیر را

³³⁵ در مقابله یک عضو دو عضو را تلف کند پس کسی که بدی کند ضرر بدو مع زیاده رسد. منه

³³⁶ مطلب در بیان شکر نعمت.

³³⁷ آن وزیر تعلیم دین عیسی کردی و خود عمل نکردی. لاجرم دیگران را از عمل منع کردی. منه

³³⁸ گوزینه به کاف فارسی به ترکی قوزلو حلوا و بلام به ترکی باداملو حلوا. منه

عوام نصاری مکر و تزویر را فهم نکردند اما حاذقان فهم کردند. [452 هر که صاحب ذوق بود از گفت او] یعنی هر که صاحب ذوق بود از کلام وزیر. [لذتی می دید و تلخی جفت او] یعنی بیرونش شیرین و دورنش تلخ بود حصّه قصّه از روی ظاهر این است که هر که صاحب ذوق باشد به کلام مرشد مکار و نیک گفتار و بدکردار اعتقاد نکند و چون مراد از وزیر نفس اماره است حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس گاهی وسوسه کند و سخن گوید در صورت حق اما مکر نهانی دارد پس هر که قوت روح و عقل معاد دارد همچون حاذقان نصاری مکر نفس را دریابد و آنکه روح قوی و عقل معاد ندارد در مکر نفس گرفتار گردد و در ضلالت بماند [453 نکته ها می گفت او آمیخته] آن وزیر نکته ها می گفت اما صافی نبود [در جلاب و قند زهری ریخته] ظاهر و باطنش موافق نبود. [454 ظاهرش می گفت در ره جست شو] یعنی ارشاد می کند به نیکی [وز اثر می گفت جان را سست شو] یعنی اثرش اضلال می کند از آنکه فعل او موافق قول نبود طبیبی که دعوی حذاقت معالجه مرضی کند اما خود به آن مرض مبتلا باشد آن را اعتبار نیست پس بسیار چیز باشد که ظاهرش خوب و باطنش بد است. بیت: نه هر بیرون که پسندی درونش همچنان باشد - بسا حلوی صابونی که زهرش در میان باشد. (51b) چنانکه می فرماید [455 ظاهر نقره گر اسپید است و نو]³³⁹ در لفظ نو فتح نون شائع است و ضم نون لغت است [دست و جامه می سیاه گردد از او] چون دست و جامه را بر نقره بالند دست و جامه سیاه شود پس اعتبار به ظاهر نیست. [456 آتش از چه سرخ روی است از شرر] مثال دیگرست [توز فعل او سیاه کاری نگر] چیزی را چون به بالای آتش گیر نداز دود او سیاه گردد یا آتش هیزم را می سوزد و انگشت کند³⁴⁰ [457 برق³⁴¹ اگر نوری نماید در نظر] که درخش در نظر خوب و نور می نماید [لیک هست از خاصیت دزد بصر] که نور بصر را می رباید. لاجرم هر که صاحب ذوق و اهل بصیرت بود قول وزیر را چون مخالف فعل دید بوی اعتقاد نکردند. [458 هر که جز آگاه و صاحب ذوق بود] هر که غیر خبردار و غیر اهل ذوق بود یعنی هر که آگاه و صاحب ذوق نبود. [گفت او در گردن او طوق بود] سخن او را در کردن طوق کرد. [459 مدّتی شش سال در هجران شاه] دور شده از پادشاه [شد وزیر اتباع عیسی را پناه] و مرجع [460 دین و دل را کل بدو بسپرد خلق] دین و دل را بالکلیه به آن وزیر بسپرد و خلق [پیش امر و حکم او می مُرد خلق] یعنی مطیع فرمان او همی کشتند.

پیغام شاه پنهان با وزیر

³³⁹ شیخ کمال خجندی عید می آید و مردم مه نو می طلبند دیده ها طاق خم ابروی او می طلبند.

³⁴⁰ کند TK : سازد M

³⁴¹ برق عربی است و درخش فارسی است به ترکی شمشک.

آن شاه جهود بدان وزیر عنود خبر می‌فرستاد. [461 در میان شاه و او پیغامها] در میان شاه و وزیر خبرهای نهایی. [شاه را پنهان بدو آرامها] شاه را به وزیر آرام و قرار و عهد و اعتبار پنهانی بود [462 پیش او بنوشت شه کای مقبلم] و مقبلم [وقت آمد زود فارغ کن دلم] تا جمله ترسایان را بیان کنی و همه را بکشم و به فراغ دل نشینم چون مراد از شاه شیطان بود و از وزیر نفس اماره حصّه قصّه در این مرتبه این است که هر دم از شیطان به سوی نفس وسوسه و اضلال می‌آید و می‌گوید که فلان چیزی را آرزو کرده بودی و مرا وعده کرده بودی که آن را می‌کنم چرا به وجود نمی‌آری به چنین گفتن نفس را به گناه مبتلا کند. [463 گفت اینک اندر آن فکرم شها] یعنی در این فکرم [کافکنم در دین عیسی فتنه‌ها] تا که آن ترسایان که از کشتن خلاص یابند مفتون شوند و به قتل حقیقی که عذاب خداست گرفتار شوند.

بیان دوازده سبط از نصاری

سبط واحد اسباط است از بینی اسرائیل همچو قبائل از عرب [464 قوم عیسی را بد اندر دار و گیر] یعنی ترسایان را بود اندر حکم و حکومت [حاکمانشان ده امیر و دو امیر] یعنی دوازده سبط بودند که امیران نیز دوازده بود. [465 هر فریقی مر امیری را تبع] هر فریق از آن فرق هر امیری را تابع بود [بنده گشته میر خود را از طمع] (52a) و از جهت غرض دنیا [466 این ده و این دو امیر و قومشان] این دوازده امیر و قوم ایشان [گشته بند آن وزیر بدنشان] بند و صید آن وزیر بد نشان شده حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از این دوازده امیر صفات نفس است که غضب و هوا و حقد و حرص و شهوت و عجب و عجل و بخل و کبر و کین و تعصب و امل است و مراد از قوم حواس خمس ظاهره و حواس خمس باطنه و قوت نظریّه و قوت عملیه است. [467 اعتماد جمله بر گفتار او] بر قول وزیر اعتماد کرده بودند [اقتدای جمله بر رفتار او] و به فعل او اقتدا نموده یعنی همه حواس و قوی و جمله اجزا را اتباع به نفس است. [468 پیش او در وقت و ساعت هر امیر] پیش وزیر هر امیر بی‌تکلف³⁴² و تأخیر [جان بدادی گر بدو گفتی بمیر] نصاری را حال چنین شد اما ما امید داریم که حضرت خدا ما را از قتل آن شاه يهود که شیطان است و از مکر زیر عنود که نفس اماره است نگاه دارد تا حواس و اعضای ما مطیع فرمان او نشوند و قوی و اجزای ما تابع مطلق نکردند³⁴³.

تخلیط³⁴⁴ وزیر در احکام انجیل

³⁴² بی‌تکلف T : بی‌توقف MK

³⁴³ نکردند TM : نگردد K

³⁴⁴ التخلیط فی الامر الفساد فیه صحاح.

تخلیط در کار و چیز افساد است در آن [469 ساخت طوماری به نام هر یکی] آن وزیر از بهر تزویر به نام هر امیر طوماری نوشت و دین عیسی را به زعم خود بیان کرد [نقش هر طومار دیگر مسلکی] در هر طومار مسلک دیگر بود چون مراد از او وزیر نفس اماره است و از صفات دوازده امیر صفات او حصّة قصّه در این مرتبه این است که از صفات نفس و مقتضای او هر یکی ضدّ دیگر است. پس نفس اماره هر یکی را به مقتضای او فرماید که هر یکی دیگری را ضدّ است چنانکه مقتضای غضب منع و امساک است و مقتضای هوا اتلاف مال و بذل است و علی هذا القیاس و این مقتضیات حق است. اگر نیت خیر باشد که **الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ**. مثلاً اگر کسی منع مال کند اما نیت او این باشد که آن را به وجه مهم از مهمات دین صرف کند و به واسطه او قربت حضرت خدا حاصل کند نیک است و از بذل مال نیت او ریا نباشد بلکه از بهر خدا به وجه اخلاص صرف کند نیک است. و علی هذا القیاس [470 حکمهای هر یکی نوعی دگر] از احکام دین [این خلاف آن ز پایان تا به سر] این طومار خلاف آن طومار بود از آخر تا (52b) به سر [471 در یکی راه ریاضت را و جوع] یعنی جوع را [رکن توبه کرده و شرط رجوع] یعنی در یک طومار راه ریاضت و جوع را رکن توبه و شرط رجوع کرده بود حصّه در این مرتبه این است که چون کسی ریاضت کند اگر قصد او قهر نفس باشد نیک است و اگر صرفه نان باشد بد است چنانکه قدوة الاخيار عبدالله انصار گوید نماز نافله کار پیر زنان است روزه تطوع صرفه نان است رفتن حج تفرّج جهان است دل به دست آر کار آن است. [472 در یکی گفته ریاضت سود نیست] در راه دین [اندر این ره مخلصى جز جود نیست] مخلص همین جود و سها است پس هم بخور هم بخوران که ترک الدنیا رأس کل طاعة. [473 در یکی گفته که جوع و جود تو] یعنی ریاضت³⁴⁵ و سخا [شرک باشد از تو با معبود تو] زیرا اعتماد بر غیر معبود شرک است حصّه این است که اعتماد و غرور بر عمل نمی باید بلکه اعتماد بر فضل حضرت خدا می باید کرد و لهذا گفته اند صاحب الورد ملعون پس کسی³⁴⁶ به فضل حضرت خدا به بهشت در آید نه به عمل خود [474 جز توکل جز که تسلیم تمام] یعنی توکل تام و تسلیم تمام می باید که جز اینها [در غم و راحت همه مکر است و دام] نزد اهل تحقیق [475 در یکی گفته که واجب خدمت است] یعنی خدمت و طاعت می باید [ورنه اندیشه توکل تهمت است] در شرح این مصراع گفته اند التوکل نسبة الامر الى الغير. پس متوکل در توکل متهم شود با آنکه او را امری هست که او را به غیر سپرد حصّه این است که توکل کردن بیعمل سهو است. [476 در یکی گفته که امر و نهی هاست] یعنی امرها و نهیها که در دین واقع است. [بهر کردن نیست شرح عجز ماست] امثال به اوامر و اجتناب از نواهی لازم نیست از آنکه این همه ممکن نیست غرض از اینها بیان عجز بندگان است حصّه این است که بر قوّت خود

³⁴⁵ ریاضت TK : ریاضات M

³⁴⁶ کسی T : هر کس MK

اعتماد نمی باید در طاعت بلکه بر توفیق و فضل حضرت خدا اعتماد باید که لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ. [477] تا که عجز خود ببینیم اندر آن] در اوامر و نواهی [قدرت او را بدانیم آن زمان] قدرت حق را بدانیم در زمان عجز [478] در یکی گفته که عجز خود ببین] بلکه به عمل گوش [کفر نعمت کردن است این عجز هین] قدرت ما نعمت خداست پس عجز گفتن و ترک خدمت کردن کفران نعمت است. [479] قدرت خود بین که این قدرت ازوست] قدرت خود را به این جهت نظر کن که از او است [قدرت تو نعمت او دان که هوست] که خدای (53a) احد است. [480] در یکی گفته کزین دو بر گذر] یعنی از عجز و قدرت [بت بود هر که بگنجد در نظر] یعنی نظر بر عجز و قدرت خویش کردن بت پرستی است که دیدن ماسوای خداست [481] در یکی گفته مکش این شمع را] شمع نظر را کشته مکن [کین نظر چون شمع آمد جمع را] یعنی در طومار یکی گفته که نظر مرد شمع جهان افروز است ترک مقتضای نظر کردن خطا است. لاجرم به عین عبرت نظر می باید کرد. [482] از نظر چون بگذری و از خیال] چون اعتبار نظر و خیال نکنی. [کشته باشی نیم شب شمع وصال] پس به حکم فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ. نظر می باید و به موجب فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ. فکر و خیال می باید [483] در یکی گفته بکش باکی مدار] یعنی در طومار یکی گفته شمع نظر را بکش و از کشتن او غم مدار و همچنان دیده ظاهر را از دیدن ماسوی منع کن [تا عوض بینی نظر را صد هزار] که نظر بر دوختن شمع جان افروختن است. چون چشم ظاهر بسته شود چشم دل گشاده گردد چنانکه می فرماید [484] که ز کشتن شمع جان افزون شود] از کشتن شمع نظر شمع جان افزون و پر نور شود [لیلیات از صبر تو مجنون شود] یعنی مطلوب تو که دنیا و ماسوی است طالب تو گردد [485] ترک دنیا هر که کرد از زهد خویش] نه از جهت غیر [پیش آید پیش او دنیا و بیش] زیرا هارب خود را طالب است و از طالب خودها رب قال النبی علیه السلام يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى لِلدُّنْيَا إِخْدَمِي مَنِ خِدْمَتِي وَاسْتَخْدِمِي مَنْ خِدْمَتِكَ. [486] در یکی گفته که آنچه داد حق] آنچه به تو داد خدا [بر تو شیرین کرد در ایجاد حق] و آن چیز را بر تو شیرین کرد در ایجاد خدا [487] بر تو آسان کرد و خوش آن را بگیر] آن چیز را که بر تو آسان کرد آن را بگیر [خویشتن را در میفکن در زحیر] یعنی جز خدا میسر نیست هر چه بر تو آسان ساخته است آن را بگیر خود را به مشقت میفکن در این تنبیه است که عمل به توفیق خداست. [488] در یکی گفته که بگذار آن خود] یعنی ترک کن آن چیزی که بد یعنی ترک کن آن چیزی که طبیعت تو آن را خواهد [کآن قبول طبع تو رد است و بد] یعنی آنچه مقبول طبع توست مردود و قبیح است و بر مقتضای هوای طبیعت رفتن و هر چه آسانتر است بر گرفتن سبب ضلال است. چنانکه ملک مَثَان در سوره فرقان فرموده است أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ³⁴⁷.

³⁴⁷ چون شیطان و نفس در حيله و تلبیس سخن‌های حکمت آمیز گویند تا عقل را فریبد در تعلیل کلام اگر آیت کریمه آورده شود دور نیست.

و در سوره حم جائیه فرمود **أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ**³⁴⁸. **قطعه** که تو را مشبه شوند دو کار - که ندانی کدام باید کرد - بر هوا هر کدام نزدیک است - بر خودت آن حرام باید کرد. (53b) [489 راههای مختلف آسان شدست] از راههای هوا [هر یکی را ملّتی چون جان شدست] که آن او را زنده کرد [490 گر میسر کردن حق ره بدی] راه حق بودی [هر جهود و گبر از او آگه بُدی] از حق آگاه بودی با وجود که چنین نیست. [491 در یکی گفته میسر آن بود] میسر آن چیز بود [که حیات دل غدای جان بود] که آن چیز حیات دل مرده و غدای جان پزمرده بود که او عمل صالح و طاعت است. چنانکه گفته‌اند عاقل آن است که کاری نکند که باز پشیمان شود و زمان پشیمانی حال احتضار است. پس عاقل را می باید که در هر کاری که شروع کردن می خواهد خود را در حالت نزع فرض کند اگر این کار را در آن حال کردن جائز باشد و در آن حالت پشیمان نشود بکند و الا ترک کند چنانکه می فرماید [492 هر چه ذوق طبع باشد چون گذشت] هر چیز که ذوق طبع و مقتضای طبیعت باشد چون گذشت [بر نه آرد همچو شوره ریع و کشت] حاصل نمی دهد همچون زمین شوره [493 جز پشیمانی نباشد ریع او] غیر پشیمانی حاصل او [جز خسارت پیش نارد ریع او] غیر زیان نمی آرد بازار او [494 آن میسر نبود اندر عاقبت] آن مقتضای طبیعت نبود در آخر کار [نام او باشد معسر عاقبت] نامش معسر باشد [495 تو معسر از میسر باز دان] که علم و دانستن رأس و سر هر کار است. [عاقبت بنگر جمال این و آن] یعنی فرق کن در میان ایشان پس امعان نظر کن که دنیا خوبتر است یا آخرت خوبتر است [496 در یکی گفته که استادی طلب] که تو را ارشاد کند. [عاقبت بینی نیابی در حسب] یعنی عاقبت بین نشوی به حسب و نسب پس استادی طلب کن که عاقبت بین باشد. [497 عاقبت دیدند هر گون ملّتی] یعنی امم سابقه و طوایف ضالّه به انبیا و اولیا اقتدا نکردند به خودی خود عاقبت دیدند [لاجرم گشتند اسیر زلّتی] و افتادند به ضالّتی. [498 عاقبت دیدن نباشد دست‌باف] یعنی عاقبت دیدن آسان نیست همچون چیزی که به دست بافتنش ممکن بود. [وزنه کی بودی ز دینها اختلاف] اگر هر کس عاقبت بین بودی در دینها اختلاف نبودی پس برین قیاس مرد را مرشد می باید تا تعلیم طریقت کند این سخن نیز در حدّ ذات خود صحیح است. اما چون مطلق گفت خالی از خطا نیست زیرا هر کس مرشدی را نشاید. [499 در یکی گفته که استا هم تویی] یعنی به دیگر استاد حاجت نیست [زانکه استا را شناسا هم تویی] مربی را تو می‌شناسی یعنی چون عقل کامل داری حاجت به مرشد نیست. لاجرم (54a) کسان بسیار به سبب اغترار به عقل و کمال از دین محروم بماندند و بسا کس به این اعتبار از سلوک محجوب گشتند که به غرور نفس چنین گفتند [500 مرد باش و سخره مردان مشو] یعنی کامل باش به عقل و کمال از دین محروم بماندند و بسا کس به این اعتبار از سلوک محجوب گشتند که به غرور نفس چنین گفتند مرد باش و سخره مردان مشو یعنی کامل باش به عقل و ادراک

³⁴⁸ آیا دیدی کسی را که فرا گرفت هوای خود را خدای خود یعنی از روی خود را پرستد صاحب تدویلات حقیقت هوای خود را می‌پرستد.

مغلوب دیگران و مستخر کاملان مشو. [رو سر خود گیر و سرگردان مشو] تدارک خود کن. [501 در یکی گفته که این جمله یکی است] یعنی این اقوال یکی است. [هر که او دو بیند احوال مردکی است] لاجرم این سخنها که گفته شد همه را محمل صحیح و وجه توفیق هست هم مشارب مختلف است. بعضی به ریاضت به خدا می‌رسد و بعضی به سخا می‌رسد و علی هذا القیاس پس همه از این جهت که راه خداست یکی است. یعنی اگر چه این اقوال به حسب الظاهر مختلفند اما به حکم الطریق الی الله تعالی بعدد انفاس الخلائق. همه یکی است حکایت: در زمان هارون الرشید شحنة بود هر روز خضر علیه السلام به زیارت او آمدی تائب گشته تقاعد اختیار نمود دیگر خضر علیه السلام به صحبت او نیامد به کلی منقطع شد شحنة مسکین مضطرب شد زاریها کرد در خوابش نمودند که درجه تو در آن کار بود صباح³⁴⁹ برخاست و پیش خلیفه رفت طالب منصب خود شد خلیفه پرسید که حال چون است آنچه واقع بود باز گفت خلیفه همان شحکی را به وی مقرر داشته دید که همچنان خضر به زیارت او آمد شحنة از سرّ حال خود باز پرسید خضر گفت رفع درجات تو در این است که در دیوان بنشینی و رعایت مساکین و ضعفا کنی و مظلومان را از چنگ ظالمان برهانی و آن را بهتر از هزاران خلوت و چله دانی. [502 در یکی گفته که صد یک چون بود] یعنی این محال است. [این کی اندیشد مگر مجنون بود] لفظ این که اندیشه سؤال مکر مجنون بود جواب است. یعنی کسی که این فکر کند او مجنون است. زیرا [503 هر یکی قولی است ضدّ همدگر] به حسب الظاهر چنان است [چون یکی باشد یکی زهر و شکر] که الضدان لا یجتمعان فکیف یتحدان. بدان که شیخ طبیب مزاج می باید مزاج هر مرید را می‌داند هر یکی را به مقتضای مزاج او ریاضت و عبادت فرماید تا اجتماع اضداد³⁵⁰ نکند. [504 تا ز زهر و از شکر در نگذری] یعنی تا از نفع و ضرر و مدح و قدح نگذری³⁵¹ [کی تو از گلزار وحدت بو بری] و اثر یابی [505 این نمط وین نوع ده طومار و دو]³⁵² از این گونه سخنهای متناقض [بر نوشت آن دین عیسی را عدو] یعنی آن وزیر یهودی و اگر چه در میان این اقوال چنین اختلاف بود. اما هر یکی به قصد و نیت فاعل و به مناسبت مشرب سالک طریق خداست هر یکی (54b) در دین عیسی به حسب مزاج طالب و به مرتبه سلوک سالک جائز است و همه انبیا در دلالت کردن به خدا یکی است و اختلاف ادیان ایشان به حسب الظاهر است نه در حقیقت.

³⁴⁹ صباح T : صباحی MK

³⁵⁰ اضداد TK : الضد آن M

³⁵¹ بلکه تا از همه اضداد نگذری.

³⁵² امیران دوازده بودند اما حضرت مولانا این طومار تا که تفصیل کرد شانزده است توجیه او آن است حضرت مولانا را مقصود حصر و تعیین آن طومارها نیست بلکه تصویر امور متضاده و تفصیل اقوال متخالفه است چنانکه بیت اخیر بر این معنی دلالت می‌کند یعنی از این جن اقوال متضاده و کلمات متخالفه نوشت در طومار دوانق امیر و احتمال است که در بعض طومار اقوال متعدده نوشته باشد. منه

در بیان آنکه اختلاف در صورت رُوش است نی در حقیقت راه

چونکه راههای مختلف را منتهی یکی است همه را یکی دان [506] او ز یک رنگی عیسی بو نداشت] آن وزیر پر تزویر به این گونه الوان را اعتبار کرد و اقوال اضداد را نوشت و دین موسی و عیسی را علیه السلام فرق کرد. لیکن در حقیقت میان عیسی و موسی و میان این سخنها اختلاف نیست. زیرا مراد هر دو یکی است و همه این اقوال وصول خدا را مسلکی است آن وزیر از این یک رنگی دریافت [وز مزاج خمّ عیسی خو نداشت] طایفه نصاری پسران خویش را در آب زرد فرود آرند و آن آب را معمودیه خوانند و گویند که پاکی پسران به این آب شود و نصرانیت به این آب مقرر گردد و اعتقاد ایشان آن است که عیسی را به آبی شسته بودند و آن آب را نگاه داشتند و با آبهای دیگر خلط کردند در بعض تفاسیر آورده‌اند که ترسایان با مسلمانان مفاخرت آغاز کردند که ما را صبغه هست و شما را نه صبغ ایشان آن بود که مولود خود را بعد از هفت روز در آب معمودیه غوطه دادندی به اعتقاد آنکه آن پاک کننده مولود است از غیر دین عیسی و آن را قائم مقام ختان دانستندی و گفتندی صبغاه بالنصرانیّه حق تعالی فرمود که صِبْغَةُ اللَّهِ. یعنی بگویند ای مسلمانان که ما متابِعِیم صِبْغَةَ اللَّهِ را که آن دین خداست. وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً. و کیست نیکوتر از خدای تعالی از جهت دین و تلقین و تطهیر مسلمانان از ادناس تلوین. لاجرم یک رنگی عیسی را به آب معمودیه نتوان شناخت بلکه الوان عالم می باید باخت و به حلیه صِبْغَةَ اللَّهِ که فطره الاسلامیه است بیاید پرداخت پس چون از مزاج خمّ عیسی که فردانیت محض است خبردار شوی و موسی را با عیسی همراز یابی صورت روش را عین معنی شناسی و لهذا نسخ و اختلاف در احکام جزئیه جائز است چنانکه یکی از کازران جامه در آب تر سازد و دیگری از برای خشک ساختن در آفتاب اندازد و در حقیقت مقصود هر دو سفید گشتن جامه است پس سرّ حقیقت اهل معنی را ظاهر است. لیکن اختلاف در نظر عامه است. [507] جامه صد رنگ از آن خمّ صفا] یعنی جامه هستی و خاطر انسانی که به انواع الوان ملوّن و اصناف نقوش منقش است در کازرگاه احدیت باید شست و رنگ بی‌رنگی از خم وحدت باید جست تا آن جامه صد رنگ از آن خمّ صفا [ساده و یک رنگ گشتی چون صبا] (55a) ساده و صافی گشتی چون باد صبا پس چون کسی از راهی به خدا برسد و دیگری از راهی دیگر به خدا برسد اختلاف از میان برخیزد و بر این قیاس آنان که به حسب الصورة و الریقة و الصنعة. مختلف باشند اما چون در طلب خدا و استغراق در آن دریا اتحاد دارند همه یکی‌اند و اهل دنیا را اگر چه به کمال تو غل دنیا یکرنگی حاصل شود. اما مقصود اهل الله آن یکرنگی نیست چنانکه می فرماید [508 نیست یک رنگی کز او خیزد ملال] زیرا یک رنگی آن است که ازو صفا و حضور خیزد چنانکه ماهی را در آب [بل مثال ماهی و آب زلال] تمثیل حضرت احدیت الهی به دریا و تشبیه غریقان بحر وحدت به ماهی کرده‌اند که چون ماهی در آب باشد خود را در یک رنگی می‌بیند پس چون طالب در بحر وحدت غرق شود از الوان و اختلاف خلاص یابد. [509 گرچه در خشکی هزاران رنگهاست]

یعنی الوان و زخارف دنیا و طرق و مذاهب بسیار است. [ماهیان را با بیوست جنگهاست] آنان که غریق بحر وحدت‌اند با الوان در اختلاف و جنگ‌اند که مطلب ایشان یک است که دریاست یعنی خداست. [510 کیست ماهی چیست دریا در مثل] یعنی تمثیل حضرت احدیت الهی به دریا و تشبیه غریقان بحر وحدت به ماهی از ضیق عبارت است و الا کیست ماهی چیست دریا [تا بدان مانند ملک عزّ و جل] که این مجرد فرض و تمثیل است. [511 صد هزاران بحر و ماهی در وجود] به این استدلال کند که بحر و ماهی را مشابهت نیست به آن حضرت و به غریقان او از آن که بسیار دریا و ماهی³⁵³ [سجده آرد پیش آن اکرام و جود] پس ساجد را با او چه مشابهت است بدان که هر چیز را که حضرت خدا مظهر لطف سازد عنایت و هدایت او در او ظاهر شود³⁵⁴ خواه انسان باشد خواه جماد و هر چیز که خدا او را مظهر قهر گرداند صفت اضلال در او ظاهر گردد اگر چه انسان و اهل عقل باشد. لاجرم حضرت مولانا این معنی را بیان کند. [512 چند باران عطا باران شده] یعنی بسیار قطرات و باران از سحاب عطا باران گشت [تا بدان آن بحر دُرّ افشان شده] تا به سبب آن این بحر جهان دُرّ افشان گشته یعنی دریا از او دُرّ افشانی آموخته اگر چه جان و عقل ندارد و همچنان [513 چند خورشید کرم افروخته] یعنی خدا [تا که ابر و بحر جود آموخته] تا که ابر و دریا سخا آموخته [514 پرتو دانش زده بر خاک و طین] از خورشید کرم [تا که شد دانه پذیرنده زمین] تا امانت دانه را قبول کرد. [515 خاک امین و هرچه در وی کاشتی] یعنی خاک امین است چنانکه هر دانه را که در خاک کاشتی. [بی خیانت جنس آن برداشتی] (55b) یعنی خاک³⁵⁵ بی خیانت جنس آن دانه رویاند مثلاً خاک از گندم گندم رویاند نه از گندم جو را و علی هذا القیاس پس هر چه میکاری جنس آن برداری. [516 این امانت زآن امانت یافتست] یعنی خاک امانت پرورش دانه را از امانت آفتاب عدل یافته است. [کآفتاب عدل بر وی تافتست] یعنی تا آفتاب عدل با امانت بر زمین نتافت زمین امانت پرورش دانه و باز دادن همجنس نیافت. [517 تا نشان حق نیارد نوبهار] تا طغرای فَاَنْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ. نیارد نو بهار [خاک سرها را نکرده آشکار] خاک ودیعتها را آشکار نکند. [518 آن جوادی که جمادی را بداد] خدا آن جواد و کریم است که یک جماد را که زمین است بداد [این خبرها وین امانت وین سداد] که اینها محض عطاست. [519 مر جمادی را کند فضلش خیر] هر جماد را فضلش خبردار کند. [عاقلان را کرده قهر او ضریر] عاقلان را قهرش نابینا کرده همچون وزیر مذکور. لاجرم حضرت خدا به حکم كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرِفَ. این عالم را آفرید و این را مرآت و مظاهر خود ساخت پس از مگس تا به عنقاد و از فرش تا به عرش مظهر خداست

³⁵³ چون آن حضرت دریا نیست غریقان او ماهیان نیستند. منه

³⁵⁴ شود TK : گردد M

³⁵⁵ خاک TK - : M

آنکه چشم بینا دارد در هر چیز خدا را ببند و داند. **حکایت:** علی رضی الله اعرابی را گفت خدا هست. اعرابی گفت هست. علی گفت تو خدا را دیدی؟ اعرابی گفت ندیدم. علی گفت پس وجود او را از چه دانستی؟ اعرابی گفت اگر من در این ریگ اثر پای اشتر بینم می دانم که شتر رفته است. پس آسمان را می بینم با چندین اجرام نورانیّه و زمین را می بینم با چندین اجسام عظام چرا ندانم که خالق اینها هست. **حکایت:** کسی گفت من خدا را در پر³⁵⁶ مگس دیدم. گفتندش این چگونه میسر است؟ گفت زیرا دانستم که اگر خدا نبودی پر مگس پیدا نشدی. پس خدا را در همه اشیا ظهور و جوش است. **مصراع:** در کوزه تو را بینم چون آب خورم. [520 **جان و دل را طاقت آن جوش نیست**] طاقت جوش آن دریا نیست [با که گویم در جهان یک گوش نیست] کسی نیست که گوش جان و دل به این سخن کند تا که در هر چیز مشاهده خدا کند و به تجلّی ذات رسد. لاجرم آنان که گوش داشتند. یعنی انبیا و اولیا بینا شدند. [521 **هر کجا گوشی بُد از وی چشم گشت**] یعنی هر که گوش داشت بینا شد و هر که مس وجود بدو سپرد کیمیا گشت [هر کجا سنگی بُد از وی یشم گشت] هر کجا سنگی بود بی قیمت به عنایت او جوهر گرانبایه شد. [522 **کیمیا ساز است چه بود کیمیا**] (56a) یعنی حضرت خدا جلّ و علا آنچنان کیمیای حقیقی سازد که چه بود پیش او کیمیای ظاهر از آن که حضرت خدا مسّ وجود انسان و اصحاب بغی و طغیان را محل ایمان و مقرّ عرفان و زر خالص سازد. [معجزه بخش است چه بود سیمیا] یعنی او معجزه می دهد نه سیمیا که مجرد نمودن است بی حقیقت چون خدمت مولانا حضرت حق تعالی را به این وجه ستود و ثناء هیچ بنده شایسته آن حضرت نبود. لاجرم می فرماید [523 **این ثنا گفتن ز من ترک ثناست**] بنده هر ثنا که خدا را گوید خدا ازو بالاتر است. لاجرم به حکم لا اُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِي. این ثناء من ترک ثناست و ثنا گفتن اثر وجود است و دلیل هستی و در من هستی نیست. [کین دلیل هستی و هستی خطاست] پس نیستی می باید [524 **پیش هست او بپاید نیست بود**] پیش هستی او نیست بودن می باید. [چیست هستی پیش او کور و کبود] یعنی بی بصر و جامد همچون یخ [525 **گر نبودی کور زو بگداختی**] اگر هستی کور نبودی آن خدا را دیدی و از او محو شدی [گرمی خورشید را بشناختی] نور و حرارت خورشید حقیقی را دریافتی [526 **ور نبودی او کبود از تعزیت**] و اگر هستی کبود و جامد نبودی از عزاء خود کردن و تسلّی دادن [کی فسردی همچو یخ این ناحیت] کی فسرده شدی در جهات ممکنات و گداخته نشدی و روان نگشتی همچون آب به سوی حضرت احدیت. لاجرم اگر مردمان³⁵⁷ عظمت و جلال خدا را دانستندی همچو یخ نماندندی بلکه گداختندی این جمود از نادانستن عظمت اوست و از هستی بنده است پس هستی را از میان برداشتن می باید تا به خدا وصول میسر گردد از آنکه

³⁵⁶ پر TK : M

³⁵⁷ مردمان TM : K

هر آنکس که گناه کند از بهر نفس خود کند. لاجرم از خدا دور شود و بسیار کس عبادت کند از بهر بیم دوزخ و از برای رجاء بهشت پس آن عبادت را از بهر نفس خود کند از آن جهت تقرّب حاصل نمی کند. زیرا خداپرست نیست نفس پرست است اگر هستی در میان نبودی کسی عاصی نگشتی و طاعت را از بهر خدا و بر وجه اخلاص کردی.³⁵⁸ **بیت:** ای پسر نیستی ز هستی به - بت پرستی ز خودپرستی به. **حکایت:** روزی جماعتی از صاحب دلان دیدند که رابعه به دستی آتش گرفته و به دستی آب بر وجه استعجال می دويد سؤال کردند که ای بانوی آخرت کجا می دوی و در چیستی گفت می روم که آتش در بهشت زنم و آب در دوزخ ریزم تا این هر دو حجاب رهن (56b) از میانه برخیزد و مقصود معین شود و بندگان خدا را بیغرض رجا و بیعلّت خوف خدمت کنند چه اگر رجاء جنت و خون جحیم نبودی بسیار کس حق را نپرستیدی. **بیت:** پشت این مشتی مقلّد کی خمیدی در رکوع - گزنه در جنت امید قلیه و حلواستی. اما مقصود و مطلوب محبان مخلص وصال محبوب است و هر دو عالم تبع آن وصال شیخ ماتریدی را گفتند سل ماترید گفت اُرید ان لا اُرید.

بیان خسارت وزیر در این مکر

آن وزیر حيله کرد و در آن مکر زیان کار شد [527 همچو شه نادان و غافل بُد وزیر] همچو آن شاه جهود وزیر نیز جاهل و غافل بود [پنجه می زد با قدیم ناگزیر] مقابله کرد با قدیم ضروری یعنی خواست که تقدیر الهی را تغییر کند در این تنبیه است که آن کس که مؤید از خدا باشد همچو عیسی و مؤمنان او هر که او را دشمنی کند با خدا دشمنی کرده باشد چون مراد از شاه جهود شیطان بود و از وزیر نفس اماره حصّه در اینجا این است که چنانکه او با خدا مقابله کرد که آدم را سجده نکرد و گفت انا خیر منه خلقتی من نار و خلقتی من طین نفس اماره نیز به اولیا سر نمی آرد و تکبر کند و پیش از این گفته شد که آن خدا چنان تواناست که عالم مُلک را به وجود آورد پس با آنچنان قادر مقابله کردن ممکن نبود اکنون حضرت مولانا دیگر قدرت خدا را بیان کند که می گوید [528 با چنان قادر خدایی کز عدم] پنجه با چنان قادر خدا زد که آن خدا از کتم عدم [صد چو عالم هست گرداند به دم] همچو این عالم ملک صد عالم را هست گرداند به یک نفس [529 صد چو عالم در نظر پیدا کند] این مصراع مشروط و مصراع ثانی تفسیر شرط اوست.³⁵⁹ [چونکه چشمش را به خود بینا کند] در عالم الهی هیچ عالمی تنگتر از عالم شهادت نیست تا چشم تو خداین نگرده سرّ فسحت عالم الهی پیش تو یقین نشود³⁶⁰ چنانکه اگر طفل را در تنگنای رحم گویند که از این جای تنگ بیرون آی تا که

³⁵⁸ مطلب در اخلاص عمل

³⁵⁹ یعنی جزا بر شرط مقدّم نمی شود پس شرط مقدم محذوف است و مصراع ثانی مذکور علی شریطة التفسیر است. منه

³⁶⁰ شود TM : نگرده K

عالمی بینی که پهن و بزرگ است و منور و پر نعمت است و چنین قبه خضرا با مشاغل اجرام علویه آراسته و چنین صحنی زیبا با دیبای ریاحین پیراسته و چندین اطعمه و اشربه خوشگوار و چندین مصاحبان و یاران غمگسار آن طفل به حکم وقت منکر این مقالات باشد و چون چشم جهان بین نگشاده است پندارد که (57a) بیرون تنگنای رحم هیچ عالمی نیست. اگر چه در میان او و این عالم به غیر پوستی حجاب نیست. پس نسبت این عالم به عالم الهی چنین است. لاجرم محبوب که از مادر رحم عالم شهادت نزاده است و چشم خدا بین او به عالم ملکوت نگشاده هر آینه به حکم حال خویش منکر عجایب و غرایب عوالم غیوب باشد که لن یلج فی الملكوت السموات من لم یولد مرتین. [530 گر جهان پیش از بزرگ و بی بینی است] اگر چه این عالم ملک پیش نظر تو بزرگ است و بیقعر [پیش قدرت ذره ای می دان که نیست] پیش قدرت حق ذره ناچیز است بلکه از او کمتر [531 این جهان خود حبس جانهای شماس است] همچو رحم مادر [هین روید آن سو که صحرای شماس است] یعنی عالم غیب این [532 این جهان محدود و آن خود بی حدست] این ترقی است در بیان بزرگی [نقش و صورت پیش آن معنی سدست] چنانکه پوست شکم مادر طفل را سد بود. لاجرم از نقش ظاهر و صورت گذر کردن می باید و از مادر طبیعت زادن زیرا هر که را که ولادت از نشأه عنصریه حاصل نگشته است چشم او گشاده نشد و این جهان محدود را بی حد تصور کرده و ملاحظه این معنی نکند که بهر چه مددی³⁶¹ از آن عالم رسید بر جمیع مشکلات خود از این عالم غالب آمد چنانکه می فرماید [533 صد هزاران نیزه فرعون را] بلکه اژدها را [در شکست از موسی با یک عصا] عادة الله چنین است که هر نبی را که معجزه بداد و به خرق عادت فرستاد در جنس آن عمل بسیار استاد آورد چنانکه در زمان موسی علیه السلام ساحران بسیار بود و در زمان عیسی علیه السلام اطبا و در زمان رسول الله صلی الله علیه و سلم فصحا اما همه مغلوب گشتند در مقابله معجزات انبیا صلوات الله علیهم و سلامه پس قوة اثر بر قوت مؤثر دلالت می کند. [534 صد هزاران طب جالینوس بود] در زمان عیسی علیه السلام بسیار طبیبان بود همچون جالینوس [پیش عیسی و دمش افسوس بود] پیش عیسی و پیش نفس او افسوس و سخریه بود آن هزاران طب جالینوس که عیسی علیه السلام مرده را زنده کردی و اکمه را بینا ساختی و ابرص را صحیح کردی هیچ طبیب نمی تواند که مرده را زنده کند و اکمه را بینا کند و آن ابرص که در جای مرض او سوزن زنند خون بر نمی آید آن را صحیح کند. [535 صد هزاران دفتر اشعار بود] در زمان نزول قرآن و اوان بعثت رسول الله علیه السلام [پیش حرف امی اش عار بود] پیش حرف یک امی خدا یعنی پیش حرف رسول الله علیه السلام عار (57b) بود آن دفتر اشعار که به حکم وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ³⁶². فصحاء عرب نتوانستند که یک اقصر سور را نظیر آرند [536 با

³⁶¹ پس اثر آن عالم دلالت می کند بر قوت و بزرگی او. منه

³⁶² اگر هستی شما در شک و گمان از آن چیز که ما فرستادیم آن را به تدریج بر بنده ما پس بیارید شما به مقداری سخن مانند او

چنین غالب خداوندی کسی] لفظ کسی مرهون است [چون نمیرد گر نباشد او خسی] چرا نمیرد اگر دنی و دون نباشد از بهر این گفته‌اند آنکس که او را عاصی می شوی ببین که چگونه بزرگوار است. لاجرم به کوچکی گناه خود نظر مکن بزرگی آن شاه را ببین و به اندکی طاعت خود منکر کرم آن صاحب الجود را ببین. [537] پس دل چون کوه را انگیخت او] یعنی بس دلها که چون کوه بودند در صلابت و مهابت ایشان را انگیخت آن خدا که **فَأَخَذَتْهُمْ الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ**.³⁶³ یا مراد از قیامت برانگیختن است [مرغ زیرک با دو پا آویخت او] مرغ زیرک را به قضا از دو پای آویخت او. لاجرم بر علم و کمال و بر فهم و عقل اعتماد کردن نمی باید. [538] فهم و خاطر تیز کردن نیست راه] زیرا [جز شکسته می نگیرد فضل شاه] چنانکه در حدیث قدسی وارد است **أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ**. [539] ای بسا گنج اگان کنج کاو]³⁶⁴ کاف در لفظ اول و ثانی عجمی و مفتوح است و در لفظ ثالث عربی و مضموم است و در لفظ رابع عربی و مفتوح است یعنی ای بسا گنج و خزینه را پر کننده کان و گنج را کننده [کآن خیال اندیش را شد ریش گاو] و ریش گاو مثل است کنایت می شود از آنکه دنی را تابع شود. یعنی چندین کاملان اسباط که گنج اگان جواهر احکام دین عیسی بودند پیش آن جهود خیال اندیش مسخره و مسخر گشتند و چون مراد از وزیر نفس اماره است حصّه قصّه این است که ای بسا علما و فضلا به مکر نفس مبتلا گشته و مطیع فرمان او شده است. [540] گاو که بود تا تو ریش او شوی] در انسان که روحانیت قدسیّه و صفت ملکیه هست آن را مغلوب صفت حیوانیه کردن و تابع او شدن نمی باید. [خاک چه بود تا حشیش او شوی] در این اشارت است به کمال درجه انسان و به خسارت او در فریفته شدن به این و آن و این در حقیقت مسخ معنوی است. [541] چون زنی از کار بد شد روی زرد] در حکایت آورده‌اند که اختر زهره زن بود زنا کرد باز پشیمان شد و استغفار کرد. [مسخ کرد او را خدا و زهره کرد] و بر آسمان برد. [542] عورتی را زهره کردن مسخ بود] یعنی زنی را اختر کردن و بر آسمان بردن که آن ترقی است در صورت مسخ بود. [خاک و گل گشتن نه مسخ است ای عنود] یعنی انسان که رشک ساکنان صوامع ملکوت و حسرت کاملان عالم جبروت است گرفتار این (58a) منزل و پا بسته این آب و گل گشتن و تنزل و تدنّی نمودن چگونه مسخ نباشد ای عناد کننده [543] روح می‌بردت سوی چرخ برین] از آنکه روح از عالم الهی است به حکم **حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ**. جانب بالا و ملاً اعلی را می خواهد [سوی آب و گل شدی در اسفلین] به اتباع تن و نفس [544] خویشتن را مسخ کردی زین شفول] از این پستی و میل به اسافل³⁶⁵ [زآن وجودی که بُد آن رشک عُقول] و محسود ملائکه بود [545]

³⁶³ گرفت ایشان را فریاد جبرئیل و گشتند ایشان در خانه های خویش زانو زدگان.

³⁶⁴ ای آنچه گنج دولدریجیلر بوجاق قازجیلر.

³⁶⁵ اسافل TK : اسفل M

پس بین کین مسخ کردن چون بود] که این فرو شدن است. [پیش آن مسخ این به غایت دون بود] زیرا آن مسخ به آسمان رفتن است [546 اسب همت سوی اختر تاختی] که سعادت را از اختر می جویی و بلندی او را می بینی [آدم مسجود را نشناختی] پدر تو که آدم است علیه السلام مسجود ملائکه بود آن را ندانستی و سلطنت ملک خلافت خدا و مسجودیت ملائکه را نمی جویی. [547 آخر آدم زاده ای ای ناخلف] چرا میراث پدر نمی خواهی [چند پنداری تو پستی را شرف] که به تصرف این عالم قانع کشتن جان را از مشاهده جانان مانع کشتن است این خود به تجربه و مشاهده معلوم شده است که کسی او را نگرفته است. شعر³⁶⁶: و یکفیک قول الناس فیما ملکته - لقد کان هذا مرة لفلان. چون فنای جهان مجرب است آن را دوست داشتن و فریفته او گشتن موجب ندامت است. بیت: چندان کآزمودم از وی نبود سودم - مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ به الندامة. [548 چند گویی من بگیرم عالمی] همچون سلیمان علیه السلام [این جهان را پُر کنم از خود همی] یعنی این طول امل تا چند است چون جهان به حکم کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ. فانی است آن رابا می پنداشتن از نادانی است. بیت: هر که آمد به جهان اهل فنا خواهد بود - آنکه پاینده و باقیست خدا خواهد بود. [549 گر جهان پر برف گردد سر به سر] یعنی مال و ملک تو بسیار باشد یا مراد تعلق قلب است به ایشان یا مراد بسیاری گناه است. [تاب خور بگدازدش با یک نظر] یعنی تاب آفتاب احدیت به یک لحظه اش بگدازد و محو و فانی سازد و خدا می تواند که اسباب تعلق را محو کند و همچنان می تواند که تعلق دل را از دنیا بردارد و می تواند که موانع وصول را که معاصی و زلات است محو کند. چنانکه می فرماید [550 وزیر او و وزیر چون و صد هزار] یعنی اگر خواهد وزیر آن وزیر جهود و وزیر صد هزار همچو او عنود [نیست گرداند خدا از یک شرار] از نار قهر مقصود از این (58b) سخن نه آن است که ترغیبِ معصیت باشد بلکه مراد آن است که به کثرتِ ذنوب از ربِّ غفور مأیوس شدن نمی باید. [551 عین آن تخیل را حکمت کند] چون عنایت کند عین تخیل باطل و تصور عاطل را محض حکمت کند [عین آن زهراب را شربت کند] بلکه معصیت را سببِ مغفرت سازد. [552 آن گمان انگیز را سازد یقین] یعنی بد ظن را اهل یقین سازد [مهرها رویاند از اسباب کین] محبتها پیدا کند از اسبابِ عدوات چنانکه بعضی عاصیان را در قیامت به عدد گناهش اجر و فضیلت دهد. [553 پرورد در آتش ابراهیم را] چنانکه حضرت خدا در سوره انبیا فرموده است قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ. [ایمنی روح سازد بیم را] این محض حکمت و عین عنایت اوست و گاه باشد که طاعت و عبادت را بهانه مغفرت نکند چنانکه ابلیس عبادت بسیار کرد اما رحمت نیافت پس اعتبار به سبب نیست چنانکه می فرماید [554 از سبب سوزیش من سوداییم] یعنی مادام که ترتب امور بر اسباب مشاهده می افتد

طالب هر امری به واسطهٔ مباشره اسباب³⁶⁷ آن امر مصادفِ مطلوب می تواند داشت و همّت بر طلب مرغوب می تواند گماشت. اما چون مسببات از اسبابِ مهعوده تخلف نماید و گاهی بی هیچ سببی معلوم وصول به مطالب به حصول پیوندد طریق جُستنِ مطالب بسته گردد و طالب از طلب مراد گُسته شود و چون سوداییان بهطالت و حیرت به رو غالب باشد. [در خیالاتش چو سوفسطائیم] سوفسطائیه اهل حکمت مُموّه و علم مزخرف را گویند از آنکه معنی سوفاعلم و حکمت است و معنی اسط³⁶⁸ مزخرف و غلط بعضی از ایشان حقایق اشیا را انکار می کنند و گمان می برند که جمیع اشیا خیالات و اوهام است و این طایفه را عنادیّه گویند و بعضی گویند که اعتقاد را تابع است اگر جوهر اعتقاد کنی جوهر است و اگر عرض اعتقاد کنی عرض است و اگر قدیم اعتقاد کنی قدیم است و اگر حادث اعتقاد کنی حادث است و این طایفه را عنادیّه گویند و طایفهٔ دیگر آنان اند که انکار می کنند عالم را به ثبوت چیزی و لاثبوت او و گمان می برند که ایشان شاکی اند و در شک بودن خود نیز شاکنند و ایشان را لا ادویه گویند پس کسی که مستغرق خیال یار باشد و در دیارِ دل او به غیر خیال یار هیچ دیار راه نیابد حال او مشابه بود به حال سوفسطائیه.

مکر دیگر انگیختن وزیر در اضلال قوم

و گمراه کردن نصاری [555 مکر دیگر آن وزیر از خود بیست] (59a) چون کثرت مشاهده مورثِ قَلّتِ حرمت است و قَلّتِ مقارنت موجبِ زیاده محبت وزیر مکار مکر دیگر اظهار کرد. [وعظ را بگذاشت و در خلوت نشست] و از مریدان مختفی گشت حصّهٔ قصّه در این مرتبه این است که آن وزیر از بهر مکر و تزویر و از برای ضرر و شر خلوت و عزلت اختیار کرد پس عاقل را می باید که از بهر حصول خیر و از برای خلاص از غیر خلوت اختیار کند. [556 در مریدان در فکند از شوق سوز] یعنی از شوق جمالش در مریدان حرارت افکند. [بود در خلوت چهل پنجاه روز] پس خلق را مشتاق کرد [557 خلق دیوانه شدند از شوق او] که عاشق آن شده بودند. [از فراق حال و قال و ذوق او] پس رغبت جمالش و طلب وصالش کردند حصّه در اینجا این است که آن مریدان بی اهدا آن وزیر مکار را مرشد دین پنداشتند و به دوری او صبر نکردند که به او لابه و زاری کردند کسی که از مرشد صادق دور شود لابه و زاری آن را می شاید. [558 لابه و زاری همی کردند و او] یعنی خلق زاری کردند و آن وزیر [از ریاضت گشته در خلوت دو تو] پس مریدان به او آمدند. [559 گفته ایشان بی تو ما را نیست نور] زیرا نور و منور ما تویی. [بی عصاکش چون بود احوال کور] ما همچو کوریم تو دلیل راهی و عصا کش ما. [560 از سر اکرام و از بهر خدا] یعنی از جهت احسان و از بهر خدای تعالی [بیش از

³⁶⁷ اسباب TK : - M

³⁶⁸ اسط TK : اسط M

این ما را مدار از خود جدا] که طاقت جدایی نداریم. [561 ما چو طفلانیم و ما را دایه تو] یعنی ما عاجز و قاصریم تو مرّی و تکمیل کننده مایی. [بر سر ما گستران آن سایه تو] یعنی آن ظلّ حمایت و تربیت [562 گفت جانم از محبّان دور نیست] در باطن [لیک بیرون آمدن دستور نیست] حصبه در این مرتبه این است که چون کسی را در خلوت حضور دست دهد آن را دستور بیرون آمدن نباشد و کثرت مرید قید است خلوت از کثرت بهتر است. [563 آن امیران در شفاعت آمدند] و تضرع و زاری کردند. [و آن مریدان در شفاعت آمدند] یعنی آن مرید تشنّیع و زبان درازی کردند. [564 کین چه بدبختی است ما را ای کریم] خطاب و ندا به وزیر مزبور است. [از دل و دین مانده ما بی تو یتیم] اوّل به خود طعنه زدند پس از آن به وزیر [565 تو بهانه می کنی و ما ز درد] تو تعلل می کنی اما ما از درد فراق [می زنیم از سوز دل دمه های سرد] می زنیم از حرارت دل نفسهای بارد. [566 ما به گفتار خوشتر خو کرده ایم] پس دوری کاری است مشکل. (59b) [ما ز شیر حکمت تو خورده ایم] پس از این سوگند دادند و گفتند [567 الله الله این جفا با ما مکن] یعنی دور و مستور مشو. [خیر کن امروز را فردا مکن] یعنی خیر را تاخیر مکن [568 می دهد دل مرا ترا کین بی دلان] که همه دل داده تواند [بی تو گردند آخر از بی حاصلان] که حاصل عمر ایشان تویی [569 جمله در خشکی چو ماهی می طپند] که ایشان چو ماهی و تو همچو آبی پس چون آب را قطع کنند ماهی در خشکی بماند و مضطرب می شود ما نیز بی تو در حالت اضطراب مرگ کشته ایم همچو ماهی که واقع شده در خشکی می طبد [آب را بگشا ز جو بر دار بند] تا آب برسد و ماهی زنده شود. پس زلال حکمت و آب موعظت به ما برسان تا حیات بیاییم [570 ای که چون تو در زمانه نیست کس] که بی نظیری در عالم. [الله الله خلق را فریاد رس] یعنی برای خدا خلق را فریاد رس شو.

دفع گفتن وزیر مریدان را

و جواب دادنش به ایشان. [571 گفت هان ای سخرگان گفت و گو] مریدان را گفت ای سخره گان کلام [وعظ و گفتار زبان و گوش جو] و جوینده گان پند و سخن زبان و گوش ظاهر یعنی ای طالبان کلام ظاهر اگر چه این سخن از آن وزیر مکّار است اما به حکم اُنْظُرْ اِلَیْ مَا قَالْ و لَا تَنْتَظِرْ اِلَیْ مَنْ قَالْ. سخن راست و صحیح است که مجرّد استماع سخن بی عمل و طاعت مفید نیست. [572 پنبه اندر گوش حسّ دون کنید] تا که حسّ دون یعنی حسّه ظاهر نشنود. [بند حسّ از چشم خود بیرون کنید] بند و قید حس را از چشم خویش بیرون کنید تا که بیننده باطن و شنونده راز شوید. زیرا [573 پنبه آن گوش سر گوش سر است] پنبه گوش باطن گوش ظاهر است. [تا نگرده این کر آن باطن کر است] تا که این گوش سر کر نگرده گوش باطن کر است. بیت: این سخن از گوش دل باید شنود - گوش گل اینجا ندارد هیچ سود - گوش سر با جمله حیوان همدم است - گوش سرّ مخصوص نسل آدم است - گوش سرّ چون جانب گوینده

است - گوش سر سهل است اگر آکنده است. [574 بی حس و بی گوش و بی فکر شوید] که حسن شما ظاهر دنیا را نبیند و گوش شما کلام دنیا و سخن³⁶⁹ حرام را نشنود و در فکر شما ماسوی نباشد [تا خطاب ارجعی را بشنوید] تا که نفس مطمئنه گردد چنانکه در سورة والفجر فرمود **يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً**. پس مؤمن با اعمال بسیار باید نه با اقوال بسیار چنانکه گفته‌اند المؤمن **يُقَلِّ الكَلام و يُكثِر العَمَل و المنافع يكثر الكَلام و يقل العَمَل** [575 تا به گفت و گوی بیداری دری] تا اندر گفت و گوی بیداری شوی یعنی اهل ظاهری [تو ز گفت خواب بویی کی بری] (60a) تو از اسرار باطن بویی کی یابی و انشراح دل را کی حاصل کنی حکایت:³⁷⁰ عزیزی ترک قیل و قال کرده بود و اهل معنی و حال گشته و انشراح دل حاصل کرده بود و در خلوت نشسته و مناجات حق و کلام خدا به او دست داده بود و از قیود و تعلقات آزاده. روزی یکی از دوستان دنیا پیش او آمد و آن را طعن زد و گفت در این تنهایی بی‌همراز و یار و بی‌سخن و گفتار دل تو چون تنگ نمی‌آید آن عزیز گفت کسی ندیدم که با صحبت خدا دل او تنگ آید و من در اینجا تنها نبودم. چون تو آمدی تنها گشتم. **قطعه: شغلتم بالمقال و قد تركنا - لنا جالٌ و للناس المقال - و قد كنّا ملياً في مقال - فقلّ مقالنا اذ حلّ حال.** [576 سیر بیرونی است قول و فعل ما] تماشای بیرونی و حرکت صوری است قول و فعل ما که در زمین سیر کند ابدان ما و از سفلیات گوید زبان ما [سیر باطن هست بالای سما] سیرجان به درجات علیا است سوی خدا. یعنی سیر حواس ظاهره در این کره غبر است و سیر حواس باطنه بالاتر از قبه حضرا، سیر این حواس در عالم شک و ریب و سیر آن حواس در فضای دلگشای غیب آدمی در بر و بحر یعنی در ملک و ملکوت محمول عنایت حق است که **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ**. و از برای رفع درجه و حمل انسان و ایصال او به علم³⁷¹ غیب ذات نردبان پنج پایه عوالم خمسه فرو گذاشته‌اند و پایه اولین عالم شهادت است پای همت بر فرق عالم شهادت نانهاده در عالم مثال گشاده نشود و از مثال ناگذشته تدرج به عالم ملکوت دست ندهد و ملکوت را سیر ناکرده قدم در ساحت جبروت نتوان نهاد و گرد دامن کبریا بر جبروت نا افشاند خلع مشاهدۀ عالم غیب و معانی نتوان پوشید پس همچنانکه تا قدم از خشکی باز نداری آشنایی با دریا نکنی تا پای بر پایه ادنی ملک ننهی سرا ز عالم ملکوت اعلی بیرون نیاری. [577 حسن خشکی دید کز خشکی بزاد] یعنی تن که از خاک و سفلی مخلوق است به سفلیات میل کند و آن را می‌بیند. [عیسی جان پای بر دریا نهاد] یعنی جان از خشک آفریده نیست بلکه از عالم علوی است پس میلش به آن جانب است. [578 سیر جسم خشک بر خشکی فتاد] گویا تفسیر مصراع اول است از بیت

³⁶⁹ سخن TK - : M

³⁷⁰ مطلب در ترغیب تحصیل حال

³⁷¹ علم T : عالم MK

سابق [سیر جان پا در دل دریا نهاد] و این تفسیر مصراع ثانی است. [579 چونکه عمر اندر ره خشکی گذشت] یعنی به میل سفلیات ضائع (60b) گشت [گاه کوه و گاه دریا گاه دشت] غالب حرکاتش به سفلیات است و در خلوت نمی‌نشیند در حرکات است. [580 آب حیوان از کجا خواهی تو یافت] تا از روشنی جهان به تاریکی خلوت نمی‌روی آب حیات را نمی‌یابی. [موج دریا را کجا خواهی شکافت] چون شناور نگشتی پس تا قدم از خشکی باز نداری آشنایی با دریا نیابی. بیت: شناور باش و از هر آب بگذر - که اندر آب کم می‌رد شناور. [581 موج خاکی وهم و فهم و فکر ماست]³⁷² اثر ایشان استغراق است به مشاغل دنیا [موج آبی محو و شکر است و فناست] اثر ایشان استغراق است به عالم معنی [582 تا در این سُکری از آن سُکری تو دور] که دنیا و آخرت ضد آن است. [تا از این مستی از آن جامی تو کور]³⁷³ که اهل دنیا بینای آخرت نیست. [583 گفت و گوی ظاهر آمد چون غبار] در چشم حقیقت بین [مَدَّتِ خاموش خو کن هوش‌دار] تا که به صمت نجات یابی و بینای حقیقت شوی مقصود از این سخن آن است که به دانسته و شنیده عمل می‌باید کرد چنانکه حضرت مولانا گفته است کسی که مثنوی ما شوند و عمل نکند از قبیل سمعنا و عطینا است و کسی که عمل کند از زمرة اطعنا است و گفته است مثنوی را از بهر آن نساخند که حمائل کنند بلکه از برای آن ساختند که نردبان کنند و به آسمان روند.

مکّر کردن مریدان که خلوت را بشکن

و از عزلت فراغت کن. [584 جمله گفتند ای حکیم رخنه جو] یعنی مریدان گفتند ای حکیم فرجه جو و بهانه جو [این فریب و این جفا با ما مگو] که این سخن تو فریب است و ما را جفا [585 چارپا را قدر طاقت بار نه] تا ظلم کرده نشوی [بر ضعیفان قدر قوّت کار نه] به موجب وَلَا تُحْمِلُنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ. تکلیف ما لا یتطاق مکن. [586 دانه هر مرغ اندازه وی است] یعنی لقمه هر مرغ مناسب چنه اوست [طعمه هر مرغ انجیری کی است] که چنه بعض مرغ این را تحمل نکند [587 طفل را گر نان دهی بر جای شیر] طفل ضعیف را چون به جای شیر نان دهی. [طفل مسکین را از نان مرده گیر] زیرا به هضم نان تحمل نکند [588 چونکه دندانها بر آرد بعد از آن] و پس از بزرگ شدن [هم به خود طالب شود آن طفل نان] که غذای او شود چون طالب و مرید کمال را حاصل کند پس از آن از مرشد مستغنی شود اما پیش از کمال حاصل کردن محتاج پیر است. چنانکه می‌فرماید [589 مرغ پَر نارسته چون

³⁷² محو رفع اوصاف عادت است سُکَر خاصّه اصحاب و جد است هر گاه مکاشفه بنده بسعت جمال بود سکر حاصل شود که تمالک از

او ساقط گردد و فنا زوال خصال ذمیمه است. منه

³⁷³ در بعض نسخ به جای لفظ تو کور، لفظ نفور واقع است یعنی نفرت کننده. منه

پَران شود] یعنی بچه مرغ که پرش نارسته باشد چون پَران شود از آشیان [لقمه هر گربه دران شود] لقمه هر گربه درنده شود پس چون مرید از نظر پیر دور شود شیطان و نفس او را هلاک کنند. [590 چون بر آرد پیر پیرد او به خود] به فتح خا برای قافیه [بی تکلف بی صغیر نیک و بد] گویا (61a) تفسیر به خود است پس اول قال پیر می باید شنید تا حال حاصل شود [591 دیو را نطق تو خامش می کند] بلکه پند پیر شیطان را از مرید دور کند. [گوش ما را گفت تو هوش می کنی] یعنی حسّ ما به سخت عقل شود. [592 گوش ما هوش است چون گویا تویی] گویا تفسیر مصراع گذشته است. [خشک ما بحر است چون دریا تویی] یعنی از سفلیات به علویات ترقی می کنیم [593 با تو ما را خاک بهتر از فلک] که ما را به تو ترقی حاصل شود پس به حکم شرف المکان بالمکین³⁷⁴ و به موجب مَنْ ارَادَ أَنْ يَجْلِسَ مَعَ اللَّهِ فَلْيَجْلِسْ مَعَ أَهْلِ التَّصَوُّفِ. خاک بهتر از افلاک است به اقتران صالحان [ای سماک از تو منور تا سمک] سماک نام ستاره‌ای است یا منزل ماه [594 بی تو ما را بر فلک تاریکی است] با چندین نیرات از آنکه اعتبار به نور دل است نه به نور ظاهر [با تو ای مه این فلک باری کی است] که اعتبار به رفعت صوری نیست بلکه به ترقیات معنویه است. رباعی³⁷⁵: اگر با مردم دانا نشینی - به معنی از همه بالا نشینی - اگر نادان بود هم صحبت تو - همان آن به که تو تنها نشینی. [595 صورت رفعت بود افلاک را] اما به صورت اعتبار نیست. [معنی رفعت روان پاک را] معنی رفعت روان پاک راست که پاک باشد از تلوثات معصیت که مقام او عندیت حضرت الهیه است. قال الله تعالى إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ. [596 صورت رفعت برای جسمهاست] معنی ترقی روانها راست [جسمها در پیش معنی اسمهاست] مجرد نامهاست پس قدر و اعتبار به جسم و اسم نیست.

جواب گفتن وزیر که خلوت را نمی شکنم

و از عزلت فراغت نمی کنم. [597 گفت حجت‌های خود کوتاه کنید] وزیر به مریدان و نصاری گفت دلیلهای خویش کوتاه کنید و با من بحث نکنید. [پند را در جان و در دل ره کنید] یعنی پندم را به جان و دل قبول کنید. [598 گر امینم متهم نبود امین] یعنی اگر من به نزد شما امینم امین متهم نشود. [گر بگویم آسمان را من زمین] پس سخن من قبول می باید کرد اگر چه این سخن نیز از زبان وزیر یهودی است اما کلام صحیح است و در این تعلیم است به مریدان و شیخان یعنی مرید را می باید که سخن شیخ را قبول کند اگر چه از روی ظاهر سرد نماید و شیخ را می باید که سخن حق

³⁷⁴ اگر چه کلام در سخن نصاری بود با وزیر اما مراد حضرت مولانا صحبت مریدان است به اولیا پس سخن ما با ایشان است و لذا تقریر

چنین شد. منه

³⁷⁵ مطلب در ترغیب صحبت صالحان و عالمان

را با قوت قلب گوید. [599 گر کمال با کمال انکار چیست] یعنی من اگر اهل کمال یا محض کمال با من انکار نمی باید. [وز نیم این زحمت و آزار چیست] مرا چرا زحمت می دهید [600 من نخواهم شد از این خلوت برون] ابرام فائده نمی دهد در این تنبیه است بر شیخان که ایشان را می باید که (61b) به کار خود و با صلاح خویش مشغول شوند [زآنکه مشغولم به احوال درون] که آن به خلوت و عزلت میسر است. لاجرم خلوت را همچو قبر ملاحظه می باید کرد از آنکه روزی آید که مرد را به آن جای تنگ و تاریک می برند اول در تنگنای خلوت قرار می باید کرد که در آن جای تنگ فراخی باشد³⁷⁶ و در اینجا عبادت می باید کرد تا در آن جای تنگ³⁷⁷ و تاریک روشنایی حاصل شود.

اعتراض مریدان بر خلوت وزیر

و انکار ایشان بدان [601 جمله گفتند ای وزیر انکار نیست] جمله مریدان گفتند کلام ما محل انکار نیست یا به امانت و کمال تو انکار ما نیست. [گفت ما چون گفتن اغیار نیست] سخن ما چون سخن اغیار نیست بلکه عاشق و طالب تو هم از بهر حصول شفقت و رأفت تو زاری می کنیم. [602 اشک دیده ست از فراق تو دوان]³⁷⁸ اسم فاعل است از دویدن [آه آه است از میان جان روان] این از فرط شوق و افتراق است. لاجرم ناله عاشق در نظر حبیب و زاری بیمار پیش طبیب و گریستن طفل در کنار دایه و نیازمندی فقیر در نظر غنی پر مایه از روی ستیز نیست چنانکه می فرماید [603 طفل با دایه نه استیزد ولیک] یعنی کودک به مادر و دایه عناد و جدل نمی کند. اما [گرید او گرچه نه بد داند نه نیک] تضرع ما نیز چنین است نه بر وجه اعتراض و بدانکه در حقیقت سرمایه حرکت سایه شخص است و محب سایه محبوب است. لاجرم اقوال و افعال محب عین اقوال و افعال محبوب باشد و لهذا می فرماید [604 ما چو چنگیم و تو زخمه می زنی] زاری را پیدا می کنی [زاری از ما نی تو زاری می کنی] زاری از آن توسست حضرت مولانا بعض ابیات آورد گرچه از روی ظاهر از زبان مریدان است اما ارباب شوق³⁷⁹ و اصحاب ذوق³⁸⁰ چون طریق ناز و نیاز در میان طالب و مطلوب و عاشق و محبوب مشاهده کنند باعث افشای راز و داعیه عرض نیاز در حضرت مطلوب ناگزیر و محبوب دلپذیر بر ایشان زیاده و غالب گردد پس مناجات حضرت سبحان را از زبان غیر گویند و تمهید این مقدمه بدان معنی کرده شد تا آنچه از این قبیل واقع شود هم بر این قیاس معلوم گردد. [605 ما چو ناییم و نوا در ما ز تست] زیرا ما آلتیم و تو در ما

³⁷⁶ باشد T : شود MK

³⁷⁷ تنگ T : - MK

³⁷⁸ دویدن سرگرمک مراد سرعت جریان است و بسیاری اشک. منه

³⁷⁹ شوق T : ذوق MK

³⁸⁰ ذوق T : شوق MK

نَفَس می‌زنی و حضرت مولانا فرموده است بیت: دو دهان داریم گویا همچو نی - یک دهان پنهانست در لبهای وی. حاصل آن است که تَقَلَّب بنده در احوال از تَقَلَّب اوست در شئون و افعال (62a) اما مشاهدۀ این حال کسی را دست دهد که در شهرستان کُلِّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ. به نظاره شود تا دل او مظهر اسرار حق تواند بود. [ما چو کوهیم و صدا در ما ز تست] زیرا تو اواز می‌کنی. [606 ما چو شطرنجیم اندر بُرد و مات] اندر برد آلات و در مات کردن³⁸¹ [بُرد و مات ما ز تست ای خوش صفات] از آنکه [607 ما که باشیم ای تو ما را جان جان] که حیات جان ما به وجود وجود توست. [تا که ما باشیم با تو در میان] این مصراع متعلّق است به اوّل مصراع اوّل. [608 ما عدمهاییم و هستیهای ما] یعنی چون ما را به خود وجود نیست فعل چگونه تواند بود یا ما را اگرچه فعل هست اما از حیّز اعتبار ساقط است [تو وجود مطلق فانی‌نما] که خود را کرده اخفا [609 ما همه شیران ولی شیر عَلم] ما همچو صورت شیریم ساخته در علم. [حمله‌شان از باد باشد دم به دم] نه از خود پس هر که را حضرت خدا بینش داده است بیند و داند که حمله شیر عَلم از جنبش باد است. چنانکه می‌فرماید [610 حمله‌شان پیدا و ناپیداست باد] پس پیداست که حمله شیران علم از جنبش باد است [آنکه ناپیداست از ما گم مباد]³⁸² فیض و فضل او به ما دائم باد پس حرکات ما از حضرت خداست. [611 باد ما و بود از داد تست] خطاب به حضرت خداست [هستی ما جمله از ایجاد تست] که ما را از کتم عدم به صحرای وجود آوردی. پس در ظلمات نیستی رشاشۀ نور هستی از تو یافتیم و بدان نور به سوی عالم کون شتافتیم که إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ ثُمَّ رَسَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ فَمَنْ أَصَابَهُ ذَلِكَ النُّورُ فَقَدْ اهْتَدَى وَمَنْ ضَلَّ فَقَدْ غَوَى. [612 لذت هستی نمودی نیست را] یعنی همه موجودات را از عدم آفریدی. [عاشق خود کرده بودی نیست را] به حکم يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ. اوّل محبت کردی و آفریدی باز عاشق خود ساختی ما را. بیت: يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ چه گفتار است - درون پرده مکر خویش را خریدار است. چون اینها محض انعام توست [613 لذت انعام خود را وا مگیر] و دریغ مدار. [نقل و باده و جام خود را وا مگیر] یعنی عشق و ثمرات ایمان را دریغ مدار. [614 ور بگیری کیت جست و جو کند] یعنی که را مجال مقال و طلب و سؤال باشد از تو [نقش با نقّاش چون نیرو کند]³⁸³ هیچ صورت با صورت‌گر گشتی نمی‌تواند گرفت چه از جایش نمی‌تواند جنبیدن چه جای آنکه با نقّاش در آویزد. بیت: نرود بر مراد ما کاری - بنده بودن چنین بود آری. (62b) [615 منگر اندر ما مکن در ما نظر] یعنی آنچه جزای ماست آن را مده [اندر اکرام و سخای خود نگر] آنچه لایق توست آن را بکن. اللَّهُم افعل بنا ما انت اهله و لا تفعل بنا ما نحن اهله

³⁸¹ یعنی غالب شدن.

³⁸² در بعض نسخ هرگز گم مباد واقع است. منه

³⁸³ نیرو قوّت زور معناسنه در.

[616] ما نبودیم و تقاضا مان نبود] در آن زمان که در کتم عدم بودیم. [لطف تو ناگفته ما می شنود] آنچه لایق کرم بود آن را کرد چون اوّل بی طلب ما به محض کرم و عطا وجود دادی ما را پس از این عنایت و سخا کن خدایا. [617] نقش باشد پیش نقّاش و قلم] یعنی مصنوع پیش صانع و آلت و تصرفش. [عاجز و بسته چو کودک در شکم] عاجز و مقید است همچون جنین در شکم. [618] پیش قدرت خلق جمله بارگه] یعنی خلق جمله بارگاه عالم [عاجزان چون پیش سوزن کارگه] چنانکه پیش سوزن کار که عاجز است و کار که به ترکی گرگف. [619] گاه نقشش دیو و گاه گندم کند] نقش خلق را به حکم یُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ. گاه شیطان و گاه آدم کند. [گاه نقشش شادی و گاه غم کند] چنانکه اراده اوست. [620] دست نی تا دست جنباند به دفع] یعنی خلق را قدرت دفع نیست. [نطق نی تا دم زند از ضرّ و نفع] مجال گفتن نیست. [621] تو ز قرآن بازخوان تفسیر بیت] یعنی مصداق بیت سابق [گفت ایزد ما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ] یعنی ملک متعال در سوره انفال فرمود وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى. پس مشتی خاک اگر چه در دست احمد بود اما رامی در حقیقت احد بود تفصیل سبب نزول این آیت این است که چون آتش حرب مشتعل شد و لشکر بی کبار حمله آوردند رسول الله علیه السلام آغاز دعا کرد اللَّهُمَّ انْجِزْ لِي مَا وَعَدْتَنِي. خدایا وعده که در باب نصرت من فرموده به وفا رسان جبرئیل فرود آمد و گفت کَفَى خَاكُ بَرْدَارٍ وَ بَرَطْرَفِ دُشْمَنِ افْكَنِ آن حضرت کَفَى خَاكُ و بر روی لشکر بیگانه افکند حق تعالی آن خاک و سنگها را در چشمهای مشرکان ریخت تا به خود مشغول شدند و ملائکه آغاز حرب کردند و مؤمنان به کار در آمدند هفتاد کس از صنا دید عرب کُشته شدند و هفتاد دیگر را اسیر کردند پس از آن اهل بدر تفاخر کردند این می گفت کُشتم و آن می گفت اسیر گرفتم آیت آمد که فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ. پس نکشتید دشمنان را به قوّت خود وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ. ولیکن خدا ایشان را بکشت که شما را نصرت داد و وَمَا رَمَيْتَ. و نیفکندی تو ای محمد آن مِشْتِ خَاكُ را بر روی ایشان إِذْ رَمَيْتَ. چون بیفکندی وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى. ولیکن خدای تعالی بیفکند آن را یعنی به چشم همه رسانید اضافت فعل به عبد از روی³⁸⁴ کسب است و (63a) به حق از روی خلق و حقیقت. [622] گر پیرانیم تیر آن نه ز ماست] اگر تیر را پیرانیم در صورت آن تیر از ما نیست در حقیقت [ما کمان و تیر اندازش خداست] چنانکه فرمود [623] این نه جبر این معنی جباری است] یعنی این سخنها ظاهراً چون مذهب جبریّه می نماید که ایشان می گویند بنده را اصلاً هیچ فعل نیست و حرکات او به منزله حرکات جمادات است به تحریک دیگری بنده را در آن حرکات هیچ قصد و اختیار و قدرت نیست³⁸⁵ و این مذهب باطل است چنانکه مذهب قدریه که جمیع افعال عباد را مخلوق عباد می شناسند و گمان می برند که فعل عبد منقطع است از باری

³⁸⁴ روی T : راه MK

³⁸⁵ مطلب در تحقیق معنی جبر و جباری

تعالی هم از جهت ارادت هم از جهت خلق و مذهب اهل سنت در وسط این دو مذهب است. لاجرم خیر المذهب است چه ایشان می‌گویند خالق افعال عباد حق سبحانه و تعالی است و در خلق هیچ احدی شریک او نیست اما کسب از بنده است. یعنی بنده صرف همت و قدرت و ارادت به سوی فعلی می‌کند و این را کسب گویند و خدای تعالی ایجاب آن فعل می‌کند عقیب ذلک الکسب و خلق عبارت از این است پس حضرت مولانا از برای دفع این شبهه می‌گوید که این چنین سلب اختیار و زاری در حضرت باری میل بدان جبر نیست که ارباب کلام در بیان عقاید اسلام به شرح آن قیام نموده‌اند بلکه مشاهده غلبه قدرت باری و مطالعه آثار کمال جباری اوست و تفویض جمیع امور دنیا است به حضرت الهی و توکل و تسلیم در جریان احکام پادشاهی بلکه جمیع موجود به وجود امکانی را در جنب وجود موجود به وجود واجب مستهلک و متلاشی دیدن است. لاجرم در زبان ما [ذکر جبری برای زاری است] پس اگر سخن در آن مقام باشد که ارباب کلام به تقریر آن قیام می‌نماید ما به جبر قائل نیستیم و اثبات اختیار می‌کنیم و می‌گوییم اگر چه [624 زاری ما شد دلیل اضطرار] زاری ما در کار دلیل اضطرار است که کار از ما بی‌اختیار است. [خجلت ما شد دلیل اختیار] یعنی اما خجلت ما از کارهای ناسزا دلیل اختیار است که از ما به اختیار صادر شده است [625 گر نبودی اختیار این شرم چیست] که شرم از افعال اختیاریه باشد [وین دریغ و خجلت و آزریم چیست] این دریغ خوردن و شرم و خجلت کشیدن چیست حضرت مولانا پس از این مثال و دلیل دلیل دیگر آورد و گفت [626 زجر استادان و شاگردان چراست] از آنکه زجر و منع در امر اختیاری باشد [خاطر از تدبیرها گردان چراست] که تبدیل افکار بی (63b) اختیار نباشد [627 و تو گویی غافل است از جبر او] و اگر کسی اعتراض کند که این مریدان که مقالات مذکوره گویند از ملاحظه این معنی و مطالعه جمال سلطنت جبری غافل‌اند، پس در کلام ایشان میل باشد بدان جبر باطل [ماه حق پنهان شد اندر ابر او] گویا بیان غفلت ایشان است. [628 هست این را خوش جواب ار بشنوی] یعنی این اعتراض را جواب لطیف هست [بگذری از کفر و در دین بگروی] از کفر و انگار بگذری و در دین تصدیق آوری جواب این است که [629 حسرت و زاری گه بیماری است]³⁸⁶ یعنی اگر چه ایشان در حالت وصال و فراغ بال و در زمان صحت بدن و آسایش تن قابل مشاهده این معنی نبودند اما به واسطه شرف و نیاز و به سبب سوز و گداز قابلیت این مشاهده در ایشان پیدا گشته است چه بیماری است و ناله و زاری نتیجه مشاهده آثار جباری. پس مریدان در حالت شوق و نیاز که به مرتبه بیماری است تضرع و زاری کنند و در آن حسرت و زاری که در وقت بیماری است از این ملاحظه غافل نمی‌باشند. [وقت بیماری همه بیداری است] چون حضرت مولانا بیماری را در اینجا به مناسبت یاد کرد پس از این سرّ و فائده بیماری را بیان کند³⁸⁷ که می

³⁸⁶ در بعض نسخ حسرت و زاری که در بیماری است.

³⁸⁷ مطلب در سرّ بیماری و فواید او.

گوید. [630 آن زمان که می‌شوی بیمار تو] یعنی در آن حال تو را رقت قلب و لطافت روح حاصل شود. [می‌کنی از جرم استغفار تو] در این تنبیه است که بیماری تنبیه الهی و گوشمال حق است که بنده را به یاد خطایا آرد و باعث استغفار شود. لاجرم چون بیماری سبب استغفار و زاری است از این بهتر بیداری کجا باشد که [631 می‌نماید بر تو زشتی گنه] یعنی بیماری تو را زشتی و قباح گناه می‌نماید [می‌کنی نیت که باز آیم به ره] به راه حق. لاجرم اهل عافیت آن است که پس از بیماری به راه در آید چنان نشود که اول بود چنانکه رسول‌الله صلی الله علیه و سلم فرمود إِذَا مَرِضَ الْعَبْدُ ثُمَّ صَحَّ مِنْ مَرَضِهِ وَ لَمْ يَصْلُحْ يَقُولِ الْحَفَظَةُ دَاوِيْنَاهُ فَلَمْ يُعَافَ. [632 عهد و پیمان می‌کنی که بعد از این] می‌گویی که اگر صحت و عمر میسر گردد پس از این [جز که طاعت نبودم کاری گزین] پس بیماری سبب مغفرت باری است و نتیجه محبت اوست چنانکه در حدیث شریف وارد است إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ حَتَّى يَسْمَعَ تَضَرُّعَهُ. و رسول‌الله علیه السلام فرمود يَوْمُ الْعَافِيَةِ يَوْمُ الْقِيَامَةِ حِينَ يُعْطَى أَهْلُ الْبَلَاءِ الثَّوَابَ لَوْ أَنَّ جُلُودَهُمْ قُرِّضَتْ بِالْمَقَارِضِ³⁸⁸. چون ثمرات بیماری چنین است. [633 پس یقین گشت این که بیماری ترا] پس ثابت و ظاهر (64a) شد که بیماری تو را. [می‌بخشد هوش و بیداری ترا] لاجرم بیماری و درد را طلب کردن می‌باید [634 پس بدان این اصل را ای اصل جو] یعنی این قاعده کلیه را بدان که مضمون مصراع ثانی است. [هر که را درد است او بُرْدست بو] هر که را درد باشد بوی را از جانب حضرت خدا او می‌برد و بهترین بیماری، بیماری عشق است. [635 هر که او بیدارتر پر دردتر] زیرا بیداری اثر بیماری است. [هر که او آگاه‌تر رخ زردتر] هر که از جلال و قهر خدا آگاه و خبردار باشد رخ او زردتر است زیرا از حضرت خدا می‌ترسد. بیت: دوی درد دل ای دوست درد است - به حمد الله که ما را هست درد است. پس حضرت مولانا به طریق خطاب می‌گوید [636 گر ز جبرش آگهی زاریت کو] اگر از جبر حضرت خدا آگاهی زاری تو کو یعنی همچو بیماران چرا زاری نمی‌کنی. [بینش زنجیر جباریت کو] مشاهده زنجیر جباری تو کو که آن مشاهده مورث ناله و زاری است از آنکه بسته در زنجیر چون شادی کند یعنی چون بسته زنجیر جباری حضرت باری گفته چرا در جهان شادی می‌کنی. [637 بسته در زنجیر چود شادی کند] چنانکه به وجدان معلوم است. [کی اسیر حبس آزادی کند] یعنی بسته زنجیر را شادی و اسیر حبس را آزادی کجا باشد اما تو در چندین معاصی شاد و خندانی³⁸⁹ پس معلوم شد که نه اهل جبر و زندانی.³⁹⁰ [638 و تو می‌بینی که پایت بسته‌اند] یعنی کسی که پای او بسته‌اند و سرهنگان شاه بر سر او نشسته، سرهنگی دیگران چون تواند کرد. لاجرم اگر تو خود را پا بسته بینی [بر تو

³⁸⁸ این احادیث در کتاب شرعة الاسلام مذکور است.

³⁸⁹ خندانی TK : خندان M

³⁹⁰ زندانی TK : زندان M

سرهنگان شه بنشسته‌اند] و سرهنگان شه بر تو مسلط بینی [639 پس تو سرهنگی مکن با عاجزان] و ظلم و تعدی مکن به ایشان [زآنکه نبود طبع و خوی عاجز آن] مقتضای طبع و عادت عاجز سرهنگی نباشد [640 چون تو جبر او نمی‌بینی مگو] که من مجبورم این کار را خدای تعالی مرا با جبر داد کردن و من مجبورم نه مختار [و رهمی بینی نشان دید کو] و اگر می‌بینی نشان دید کجا³⁹¹ که نشان دیدن جبر زاری کردن است و ترک شادی [641 در هر آن کاری که می‌لستت بدان] در هر کاری که میل تو بدان است یعنی در امور دنیا. [قدرت خود را همی بینی عیان] یعنی صاحب قدرت و اختیار شوی و قدرت خود را می‌بینی و اظهار می‌کنی. [642 در هر آن کاری که میل نیست و خواست] در هر آن کار که میل نیست و آن را نمی‌خواهی یعنی در احوال عقبی و التزام مجاهدات که مورث مشاهدات است. [اندر آن جبری شدی کین از خداست] (64b) یعنی می‌گویی من عاجزم این کار از خداست پس مضطر و متکاسل و عاجز و غافل شوی این طریقه خلاف وظیفه انبیا و اولیا است چنانکه می‌فرماید [643 انبیا در کار دنیا جبریند] و نمی‌خواهند [کافران در کار عقبی جبریند]³⁹² به عکس انبیا [644 انبیا را کار عقبی اختیار] پس کسی که کار آخرت اختیار کند او به صفت انبیا متصف است. [جاهلان را کار دینی اختیار] پس کسی که کار دنیا اختیار کند او به صفت جهل³⁹³ موصوف است. [645 زآن که هر مرغی به سوی جنس خویش] به موجب الجنس الی الجنس یمیل. [می‌پرد او در پس و جان پیش پیش] جان پیش او و او در پس باشد یعنی جان از عالم الهی است و تن از نطفه مخلوق است آن نطفه از اغدیه و سفلیات حاصل شده است. پس جان به حکم حُبِّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ. طالب عالم الهی است آن تن که درو لطافت باشد و با روح مناسبت او پس جان می‌پرد و طالب عالم الهی شود. [646 کافران چون سجین آمدند] و از اهل درکات شدند و کافران همچو سجین سوزنده‌اند [سجین دنیا را خوش آیین آمدند] به موجب الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ. دنیا که زندان مؤمنان است کافران آن را تزیین کنند و فریفته او شوند قال الله تعالی كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجْنٍ. یعنی حقا که نامه اعمال کافران در سجین بود و آن صخری است مجوّف بر زیر دوزخ پیوسته جان کافران و نامه اعمال ایشان در آن بود [647 انبیا چون جنسی علیین بُدند] و از اهل درجات شدند [سوی علیین جان و دل شدند] و به آن جانب رفتند قال الله تعالی كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِيٍّ. یعنی حقا که کتاب اعمال نیکوکاران در علیین باشد بر آسمان هفتم در زیر عرش عظیم و گویند آن قائمه یمینی بود از عرش و گفته اند آن سدرۃ المنتهی است.

³⁹¹ کجا : T کو MK

³⁹² حضرت مولانا جبر ممدوح و جبر مذموم را بسیار ذکر می‌کند چنانکه در این دفتر در بیان این معنی که اختیار و جبر اهل کشف دیگر است جبر را ایشان شناسند ای پسر که خدا بگشادشان در دل اجر و در دفتر ششم هم به این معنی تنبیه می‌کند جبر باشد پُر و بال لامکان جبر باشد قید و بند کاهلان. منه

³⁹³ جهلا : T جاهلان MK

چون حضرت مولانا به شرح معارف الهیه و کلمات حقیقه از نفس قصه دور افتاد پس از این به اصل حکایت رجوع کردن خواست و گفت [648 این سخن پایان ندارد لیک ما] این سخنهای الهی پایان ندارد اما ما [باز گوییم آن تمام قصه را] یعنی قصه وزیر یهودی و نصاری را تمام بگوییم.

نومید کردن وزیر مریدان را از رفض خلوت

مأیوس کردن وزیر یهودی نصاری را از ترک خلوت و عزلت [649 آن وزیر از اندرون آواز داد] از اندرون خلوت آواز داد که گفت [کای مریدان از من این معلوم باد] شما را [650 که مرا عیسی چنین پیغام کرد] یعنی من این خلوت و عزلت را از خود نمی کنم بلکه عیسی فرمود مرا [کز همه یاران و خویشان باش فرد] (65a) از همه دوستان و از اقربا بگسل در این تنبیه است که هر که خلوت و عزلت خواهد از یاران هوا و خویشان دنیا منقطع شدن می باید که وصلت و راحت در آن است و بزرگان گفته اند الاتصال بالحق بقدر الانفصال عن الخلق. و جنید گفت مجاهده و عزلت آسانتر است از مدارا کردن با خلق در حال آمیزش. حکایت: کسی از³⁹⁴ اهل دنیا پیش مالک معوض رفت و او در خانه خود تنها نشسته بود. گفتش تنها دلت تنگ نمی شود گفت ندانم کسی را که با حق دلش تنگ شود. [651 روی در دیوار کن تنها نشین] مراد از این ايعراض و انقطاع کلی است. [وز وجود خویش هم خلوت گزین] این سخن اگر چه از زبان وزیر مکار است اما در نفس خود کلام صحیح است. [652 بعد از این دستوری گفتار نیست] و شما را جواب ندهم و خطاب نکنم [بعد از این با گفت و گویم کار نیست] که کار من سکوت خواهد شد در این تنبیه است که چون کسی خلوت و عزلت اختیار کند³⁹⁵ یاران دنیا و خویشان هوا او را وسوسه کنند و گویند که خلوت را بشکن پس او را می باید که گوید من خلوت را نمی شکم باز ترک بحث و جواب کند و همچو وزیر بگوید [653 الوداع ای دوستان من مرده ام] به موجب مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. من مرده گشته ام یا مرده خواهم شد [رخت بر چارم فلک بر برده ام] و به درجات عالیّه رسیده در این تنبیه است که کسی که خلوت و عزلت اختیار کند شیاطین جن و انس آن را وسوسه کنند و گویند ارشاد خلق کردن و یا به حج رفتن و یا غذا کردن و یا کسب مال و عطا کردن از خلوت و عزلت بهتر است پس در هر مقامی نوعی وسوسه هست. لاجرم اهل خلوت را می باید که جواب قطعی گوید خلوت را مقرر سازد تا نفس را بکشد. [654 تا به زیر چرخ ناری چون حطب] یعنی زیر کره اثیر همچو هیزم [من نسوزم در عناد و در عطب] نمی سوزم در مشقت و رنج کسی که به دنیا مبتلاست به قدر ابتلای خود در بلاست هر که مال و عیال او و اسباب نعمتش اندک

³⁹⁴ از T : راز MK

³⁹⁵ مطلب در دفع وسوسه و طعن بر اهل خلوت

است او را راحت است. بیت: تا طالب نقش این و آبی ای دل - محبوس زمانی و مکانی ای دل - منگر به تعینات و بگذر ز قیود - بنگر چه خوش است بی نشانی ای دل. [655 پهلوی عیسی نشینم بعد از این] و قرین او شوم در این تنبیه است که هر که قطع تعلق کند و راه انبیا بگیرد به زمره ایشان برسد یار ایشان گردد. [بر فراز آسمان چارمین] از این مفهوم می‌گردد که عیسی علیه السلام در آسمان چارمین باشد اما در حدیث معراج³⁹⁶ مصرّح است که عیسی در آسمان دوم است.

ولی عهد ساختن وزیر هر یک امیر را جدا جدا

(65b) یعنی آن وزیر یهودی هر یک امیر را قائم مقام گردانید تنها. [656 وانگهانی آن امیران را بخواند] پس از این، این وزیر مکار آن دوازده امیر را بخواند، اما [یک به یک تنها به هر یک حرف راند] بهر یک تنها سخن گفت [657 گفت هر یک را به دین عیسوی] مرهون است [نائب حق و خلیفه من تویی] هر یک امیر را یک سخن گفت که در دین عیسی نائب حضرت خدا و خلیفه من تویی و متبوع نصاری می‌شوی. [658 و آن امیران دگر اتباع تو] مرهون است [کرد عیسی جمله را اشباع تو] یعنی این را من از خود نمی‌گویم بلکه عیسی امیران دیگر را تابعان پی روان تو کرد. [659 هر امیری کو کشد گردن بگیر] هر یک امیر را این سخن³⁹⁷ بگفت که هر امیری که از فرمان تو گردن کشد تو او را بگیر [یا بکش یا خود همی‌دارش اسیر] یا قتل کن یا حبس کن [660 لیک تا من زنده‌ام این وا مگو] این سخن را در حیات من مگو. [تا نمیرم این ریاست را مجو] پس از وفات من بجو [661 تا نمیرم من تو این پیدا مکن] به هیچ کس [دعوی شاهی و استیلا مکن] دعوی خلافت و غلبه مکن. [662 اینک این طومار و احکام مسیح] یعنی این طومار که به تو داده‌ام و احکام دین مسیح بیان کرده‌ام. [یک به یک بر خوان تو بر امت] فصیح یعنی بر ملت نصاری بخوان پس از مردن من [663 هر امیری را چنین گفت او جدا] آن وزیر هر امیر را جدا جدا چنین گفت [نیست نائب جز تو در دین خدا] و ملت عیسی [664 هر یکی را کرد او یک یک عزیز] یعنی هر یکی را گفت خلیفه جمله تویی. [هر چه آن را گفت این را گفت نیز] این تخم فتنه بود که آن وزیر بکاشت [665 هر یکی را او یکی طومار داد] چنانکه بیانش رفته است. [هر یکی ضدّ دگر بود المراد] هر یکی ضدّ دیگر بود در خلاصه کلام [666 متن آن طومارها بُد مختلف] و مغائر [همچو شکل حرف‌ها یا تا الف] چون اختلاف حروف تهجی [667 حکم آن طومار

³⁹⁶ بعض فضلا جواب فرمود که غرض از حدیث معراج تصویر مراتب انبیا است نه تعیین انمنه ایشان به حسب ابدان اما فقیر را در جواب

عکس این اولی تر نماید یعنی غرض از کلام مولانا تصویر رفعت مرتبه عیسی است علیه السلام نه تعیین مکان. منه

³⁹⁷ سخن T : - MK

ضد حکم آن] او چنین کرد تا در دین نصاری خلاف و نزاع افتد [پیش از این کردیم این ضد را بیان] که در یکی چنین گفت و در یکی چنین الی آخر چون مراد از وزیر نفس اماره است و از دوازده امیر صفات او چنانکه پیش از این بیان کرده شد و هر یکی از این صفات ضد دیگر است چنانکه مقتضای بخل جمع مال است و مقتضای شهوت بذل است از بهر آرزو و مقتضای غضب دفع مضرت است و مقتضای هوا طلب منفعت و علی هذا القیاس. لاجرم از این اختلافات کثرتن خراب گردد و فتنه در جان و دل افتد.

کشتن وزیر خویش را در خلوت

(66a) قتل کردنش خود را در حجره تنها [668 بعد از آن چل روز دیگر در بیست] گویا چهل³⁹⁸ روز عبادت می کند [خویش گشت و از وجود خود برست] از وجود خویش خلاص شد حصّه قصّه در این مرتبه این است که آن وزیر از بهر رضای شاه به فدا کردن گوش و بینی اکتفا نکرد بلکه به مکر و حيله توغل نمود تا وجود فدای او کرد. لاجرم نفس اماره از بهر مراد شیطان چنان اقدام کند که خویش را هلاک کند یعنی شایسته عذاب آخرت سازد و حصّه دیگر این است که آن وزیر نصاری را تعصب و حسد کرد تا قتل خود را اختیار کرد. لاجرم تعصب نمودن و قصد ضرر غیر کردن سبب هلاک است و حصّه دیگر این است که آن وزیر مردود از بهر رضای شاه جهود بذل و جود کرد. لاجرم مرد مؤمن را می باید و سالک دین را شاید که از برای ربّ و دود فدای اعضای تن و بذل نفس کند که آن را به خلوت و ریاضت بکشد. [669 چونکه خلق از مرگ او آگاه شد] یعنی نصاری از موت او خبردار شدند [بر سر گورش قیامتگاه شد] که فریاد و فغان کردند. [670 خلق چندان جمع شد بر گور او] در قبر وزیر [موکنان جامه دران در شور او] موی سروریش کنان و جامه و گریبان در آن درشور و فراق وزیر. [671 کآن عدد را هم خدا داند شمرد] این مصراع خبر مصراع اول است از بیت سابق یعنی خلق چندان جمع شد در قبر او که عدد ایشان را حضرت خدا داند شمرد از آنکه بسیار بودند. [از عرب وز تڑک وز رومی و گرد] یعنی از نصاری طوایف مختلفه بودند [672 خاک او کردند بر سرهای خویش] از تمام ماتم و غم [درد او دیدند درمان جای خویش] لفظ جای مقحم است برای قافیه یعنی از بهر او ماتم کردن را درمان خویش و ثواب پنداشتند یا لفظ درمان جای به معنی محل درمان است. [673 آن خلایق بر سر گورش مهی] یعنی یک ماه [کرده خون را از دو چشم خود همی] اشک خونین را سیل و راه کردند [674 جمله از درد و فراقش در فغان] و در فریاد بودند [هم شهان و هم کهان و هم مهان] هم پادشاهان هم صغیران هم کبیران حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس را کشتن می باید تا صفات او و باقی اعضا و اجزا از مرادات و هوا دور بمانند و بر فوت او ماتم گیرند.

طلب کردن امت عیسی علیه السلام از اُمرا که ولی عهد از شما کدام است

خواستن نصاری از امیران که از شما کدام است قائم مقام [675 بعد ماهی خلق گفتند ای مهان] ای بزرگان [از امیران کیست بر جایش نشان] (66b) و قائم و مقام [676 تا به جای او شناسیمش امام] الف را یا خواندن می باید برای قافیه [دست و دامن را به دست او دهیم] یعنی تسلیم کلی کنیم. [677 چونکه شد خورشید و ما را کرد داغ]³⁹⁹ چونکه آفتاب رفت و ما را داغ کرد از فراقش و در تاریکی بماندیم. [چاره نبود بر مقامش از چراغ] یعنی چراغ به جای او ضروری است که این راه پر خطر است بی دلیل رفتن میسر نیست. [678 چونکه شد از پیش دیده وصل یار] چونکه رفت از نظر وصل محبوب [نائبی باید از ومان یادگار] قائم مقام باید ما را ازو یاد گار [679 چونکه گل بگذشت و گلشن شد خراب] چون وقت گل بگذشت و گل برفت و گلشن خراب شد. [بوی گل را از که یاییم از گلاب] یعنی قائم مقام گل شود پس اصل را فرع و قائم مقامی می باید. چنانکه [680 چون خدا اندر نیاید در عیان] یعنی دیده ظاهر را عیان نیاید. [نائب حَقَّقند این پیغامبران] یعنی آن جمیل را که حسن همه جمالها پرتوی از جمال اوست و نهایت جمیع کمالها اثری از آثار کمال⁴⁰⁰ او غیرت بر آن داشت که هفتاد هزار حجاب غیرت از نور و ظلمت فرو گذاشت انبیا را که مرایای پرتو پذیر آفتاب جمال و مظاهر با کمال آثار کبریا و جلال اند نائب خویش ساخت و اولیا را به نائبی انبیا بنواخت پس از این حضرت مولانا سرّ توحید را بیان کند. [681 نی غلط گفتم که نائب با منوب] درینجا [گر دو پنداری قبیح آید نه خوب] یعنی در اعتبار نظر تو دو نمی باید زیرا انبیا مظاهر اسما و صفات است و محال ظهور ذات و حضرت خدا و پیغامبران خلق را به حق دعوت کنند در این معنی همه یکی اند. چنانکه حضرت حق فرمود مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ⁴⁰¹. و رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ أَذَى وَلِيًّا لِي فَقَدْ أَذَانِي وَمَنْ أَذَانِي فَقَدْ أَذَى اللَّه. یعنی آزار دوست من آزار من است و آزار من آزار پروردگار من است⁴⁰². بیت: ای اولیای حق را از حق جدا شمرده - گر ظنّ نیک داری در اولیا چه باشد. [682 نی دو باشد تا تویی صورت پرست] استفهام انکاریست یعنی نائب و منوب دو باشد تا تو صورت پرستی [پیش او یک گشت کز صورت پرست] پیش آن کس یک گشت که او از صورت خلاص یافت پس بینندگان اختلاف صور اشباح را از یگانگی ارواح خبر نیست و پرستندگان ما و من را از معرفت اتحاد انبیا و اولیا اثر نی [683 چون به

³⁹⁹ معنی ما را داغ کرد کنایت است از انصباع با شب به سان داغ تازه. منه

⁴⁰⁰ کمال T : جمال MK

⁴⁰¹ یعنی هر که اطاعت رسول کرد اطاعت م به جای آورد.

⁴⁰² در تحقیق این محل محققان را سخن دیگر است اما ادراک آن به عقل میسر نیست بلکه موقوف بر مشاهده و مجاهده است و لهذا در

تقریر مرام و تحریر مقام بر این وجه اقتضار رفت. منه

صورت بنگری چشم تو دوست] چون نظر در صورت چشم کنی دو نماید [تو به نورش در نگر کز چشم رُست] تو به نورش نظر کن که از چشم پیدا شد یعنی مشاهده نور هر دو چشم کن تا جز یکی در نظر (67a) نیاید و اتحاد انبیا و سرّ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ. بر تو منکشف گردد⁴⁰³ [684 نور هر دو چشم نتوان فرق کرد] بلکه نور دو چشم یکی است. [چونکه در نورش نظر انداخت مرد] نه به چشم از آنکه در دیدن نور دو چشم یکی است پس همه انبیا در نور الهی شدن یکی است. چنانکه [685 ده چراغ ار حاضر آید در مکان] مثال دیگرست [هر یکی باشد به صورت غیر آن] در صورت متعدد است. [686 فرق نتوان کرد نور هر یکی] یعنی در معنی مقصود همه چراغ‌ها یکی است. [چون به نورش روی آری بی‌شکی] چون توجّه تو به نور باشد پس همه انبیا بلکه همه اولیا در معنی مقصود یکی است. [687 گر تو صد سیب و صد آبی بشمری] اگر تو سیب و صد به را بشمری که بحسب عدد و به اعتبار صورت متعدد باشند. [صد نماند یک شود چون بفشری] یعنی آب چندین میوه پس از فشردن یک شود. لاجرم از روی صورت متعددست و از روی معنی یکی است پس در حق حضرت حقّ مسمّی یکی است اگر چه اسما متعددست پس اسما مسمّی را متعدد نکند چنانکه دریا نفس زند بخار گویند و متراکم شود ابر گویند و فرو چکد باران نام نهند و جمع شود و به دریا پیوندد همان دریا بود که بُود. قطعه: فالبحر بحرٌ علی ما کان فی قدم - انّ الحوادث امواج و انهار - لا یحبّجنگ اشکال تشاهدها - عمّن تشکّل فیها فهی استار. طالب یار را با استار چه کار [688 در معانی قسمت و اعداد نیست] بلکه قسمت و اعداد در صورت است. [در معانی تجزیه و افراد نیست] تجزیه و افراد نیز در صورت است. لاجرم وظیفه اتحاد خوشی است و قاعده صورت کثرت و سرکشی [689 اتحاد یار با یاران خوش است] به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه چون اتحاد مطلوب است پس تن را فانی کردن و به حضرت خدا جلب و علا اتحاد حاصل کردن خوش است. [پای معنی گیر صورت سرکش است] بصورت اعتبار مکن [690 صورت سرکش گدازان کن به رنج] صورت سرکش را بگداز به رنج و بلا و ریاضت و عنا [تا ببینی زیر او وحدت چو گنج] تا ببینی زیر صورت وحدت را چو گنج و دفینه و اگر تو با آتش عشق ظلمت کثرت نتوانی سوخت و چهره به نور وحدت نتوانی فروخت عنایت بی‌غایت و الطاف بی‌نهایت او چاره سازی و صورت گدازی کند و گوید. بیت: اگر تو کار نداری و فارغی از خیر - بیا که کار چو تو صد هزار ما کردیم. لاجرم می‌فرماید [691 و تو نگدازی عنایت‌های او] اگر نگدازی تو صورت را عنایت‌های حضرت حق (67b) [خود گدازد ای دلم مولای او] ای دلم بنده اوست [692 او نماید هم به دل‌ها خویش را] و جذبه می‌اندازد که جذبه من جذبات الرحمن تواذی عمل الثقلین. پس همه چیز را از چشم سالک نیست گرداند. [او بدوزد خرقه درویش را] مراد از خرقه درویش دل پر ریش اوست اگر چه از خار کثرت صد پاره بیش است اما او بدوزد به سوزن وحدت آری راحت عاشق

⁴⁰³ مطلب در معنی لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ.

از آن بود که معشوق آتش غیرت برافروزد و دل عاشق را در آن آتش بسوزد زیرا که آتش غیرت جز خاشاک مغایرة نسوزد.

حکایت: شبلی تا سرپای وجود خویش بذل این آتش ساخت در مناجات جز به این کلمات نپرداخت که اللّهم احشرنی اعمی فانک اجلّ و اعظم عندی من ان تراک عینی. یعنی دیده مرا از غیر خویش بدوز بلکه خس و خاشاک هستی من در آتش غیرت بسوز تا آن جمال را هم بدان دیده باقی توانم بلکه بی حجاب وجود من هم شاهد تو باشی و هم مشهود تو و هم قاصد تو باشی و هم مقصود. **حکایت:** مجنون دل ریش نام لیلی با نام خویش نوشته دید نام خویش محو کرد و لیلی گذاشت و فریاد برداشت که حاشای حاشای من اثبات اثنین. **بیت:** اوست لیلی اوست مجنون اوست عشق - من کیم تا در میان آیم همی. **قطعه:** نقش خود بر تراش او را باش - تا برون آید این بها را زدی - دیده بر بند از اختلاف صور - تا شود جمله جهان لاشی. بعد از آن از حقایق بسیطه اعیان خبردار شوی و اصول جمیع موجودات را که شئون کامنه است در غیب غیوب حضرات چون شجره در نواة بود آفتاب ذات پرتو بران اعیان بسیطه انداخت این همه کثرت و اختلاف پیدا ساخت فرید در مشاهده تغرید می فرماید **بیت:** یک عین متفق که جز او ذره نبود - چون گشت ظاهر این همه اغیار آمده.

بیت: من و تو کرد آدمی را دو - بی من و تو، تو من بُدی من تو. حضرت مولانا در این ابیات شرح جمیع این حالات می کند که می فرماید [693 منبسط بودیم و یک جوهر همه] یعنی من و ما و تو در اویی او پنهان بود آفتاب ذات پرتوی بر اعیان بسیطه انداخت این همه کثرت و اختلاف را پیدا ساخت [بی سر و بی پا بدیم آن سر همه] که سر و پای در تن باشد بدانکه اهل شریعت می گویند حضرت حق جلّ و علا فاعل مختار است نه موجب بالذات در آن وقت که به حکم **كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ**. به خواست که عالم را آفریند⁴⁰⁴ اوّل چیزی که آفرید جوهری بود و آن جوهر را جوهر اوّل می گویند⁴⁰⁵ چون خدای تعالی خواست که (68a) عالم ارواح و اجسام را آفریند آن جوهر اوّل را نظر کرد و آن بگذاخت و به جوش⁴⁰⁶ آمد آنچه زبده و خلاصه آن جوهر بود بر سر آمد و آنچه در دو کدورت آن جوهر بود در بن نشست حضرت حق تعالی از آن زبده نورانی عالم ارواح را آفرید و از آن دردی ظلمانی عالم اجسام را پیدا کرد⁴⁰⁷ و بدانکه روح جوهر لطیف است قابل تجزی و تقسیم نیست و از عالم امرست چون معنی روح را دانستی اکنون بدانکه خدای تعالی چون خواست که مراتب ارواح را آفریند به آن زبده نورانی نظر کرد آن زبده نورانی بگذاخت و به جوش آمد از زبده و خلاصه آن زبده روح خاتم انبیا را آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی ارواح رسل را آفرید و از زبده و خلاصه

⁴⁰⁴ مطلب در تفصیل ایجاد عوالم.

⁴⁰⁵ این جوهر است نور محمد علیه السلام و این را حکما عقل اول می گویند اما طول و عرض آن گوهر پانصد سال بود. منه

⁴⁰⁶ جوش TM : گوش K

⁴⁰⁷ کرد T : آورد MK

آن باقی ارواح انبیا را آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی ارواح اولیا را آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی ارواح اهل معرفت را آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی ارواح مؤمنان آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی ارواح کافران آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی طبیعت هوا آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی طبیعت آب آفرید و از آنچه باقی ماند طبیعت خاک آفرید و با هر روحی چندین ملایکه آفرید مفردات عالم ملکوت تمام شد و بدانکه جسم جوهری کثیف است و قابل تجزّی و تقسیم است و از عالم خلق است چون معنی جسم را دانستی اکنون بدانکه حضرت حق چون خواست که مراتب اجسام را آفریند به آن دردی ظلمانی نظر کرد آن دردی ظلمانی بگداخت و به جوش آمد از زبده و خلاصه آن عرش⁴⁰⁸ آفرید و از زبده و خلاصه باقی کرسی آفرید و از زبده و خلاصه آن باقی آسمان هفتم آفرید و از زبده و خلاصه آن آسمان ششم آفرید و علی هذا القیاس و بعد از آن عناصر اربعه را آفرید مفردات عالم ملک تمام شد. [694 یک گهر بودیم همچون آفتاب] در وحدت و نورانیت [بی گره بودیم و صافی همچو آب] بی کدورت همچو آب صافی. [695 چون به صورت آمد آن نور سره] چون از وحدت به کثرت آمد آن نور نیک [شد عدد چون سایه‌های کنگره] همچو با روی حصار بدانکه اختلاف و تعدد در مظاهرسرست نه در ذات حق جلّ و علا چنانکه اگر در جایی الوان جام باشد و آفتاب برایشان بتابد رنگ آفتاب متغیر نماید اختلاف (68b) از الوان جامست نه از ذات آفتاب. [696 کنگره ویران کنید از منجنیق] یعنی صورت را خراب کنید [تا رود فرق از میان این فریق] تا تعدد از میان برود بدان که⁴⁰⁹ در مسئله وحدت میان اهل ظاهر و سالک نزاع هست [697 شرح این را گفتمی من از مری] از جهت ستیزه و جدل و بیان مرام و تحقیق محل [لیک ترسم تا نلغزد خاطری] و به غلط افتد [698 نکته‌ها چون تیغ پولاد است تیز] برنده و سر انداز. [گر نداری تو سپر واپس گریز] یعنی اگر تو فهم و قدرت ادراک سخن نداری بگریز. [699 پیش این الماس بی اسپر میا] یعنی پیش الماس سخن بی استعداد فهم سخن میا [کز بریدن تیغ را نبود حیا] که تیغ در بریدن بی شرم و بی اختیار است. [700 زین سبب من تیغ کردم در غلاف] و نیام یعنی سخن باریک نگفتم [تا که کژخوانی نخواند بر خلاف] و افتد در ضلال و اختلاف

⁴⁰⁸ عرش TK : عرض M

⁴⁰⁹ در باب توحید گفته‌اند حضرت خدا که وجود مطلق است غیر از او موجودی و وجودی نیست و این سؤال آمد که چون غیر او نیست پس در میان ابراهیم و بایزید فرق نباشد و شرایع به چه کار می‌باید و این عبادت به چه کار آید فراق از بهر که می‌آید و چون غیر او نیست گرا حکم می‌کند و جواب گفته‌اند که این همه موجودات که می‌گویند ایشان را وجود هست اما آن وجودات اعراض است و جوهر آن وجود مطلق است که بر وی عدم طاری نشود و زمان جاری نگردد و آن را فنا نیست دایم بود همه موجودات بدو قائم بود پس در حقیقت وجود اوست دیگر موجودات أضلال اوست اگر چه ایشان نیز موجودند اما وجود مستقل ندارند چون از ایشان هر یکی شکل خود دید یکی بود و دیگری من گفت از من و تو تعدد یافتند چون این اعتبارات نباشد جز او نماند و این من و تو تابع تن است چون تلطیف تن کنند که مقصود از ارسال رسل و از وضع شرع این است چون این کثرت از میان برخیزد و برود جز وحدت روح نماند این مقدار سخن که گفتیم فهمش به عقل میسر است و سالکان را مشاهده دیگر است که عقل در فهم آن معزول است چنانکه حواس در معقولات معزول است.

و اختلاف [701 آمدیم اندر تمامی داستان] و قصّه وزیر [وز وفاداری جمع راستان] یعنی قوم نصاری که طالب دین و راغب مرشد بودند در این تنبیه است که سالک صادق آن است که از طلب مرشد دین خالی نباشد. [702 کز پس این پیشوا بر خاستند] از پس این وزیر که مقتدای ایشان بود ایشان به پا برخاستند [بر مقامش نایی می خواستند] بر مقام او نائب منایی و قائم مقامی طلب کردند. قاعده: فرق میان خاستن به معنی طورمق و میان خواستن به معنی استمک در کتابت باشد خاستن را به الف می نویسند و خواستن را به واو می نویسند.

منازعت امرا در ولی عهدی

چون نصاری قائم مقام خواستند امیران به نزاع بر خاستند که [703 یک امیری زآن امیران پیش رفت] یعنی از میان مردمان پیش آمد. [پیش آن قوم وفاندیش رفت] پیش آن قوم که فکر ایشان صدق و وفا بود در دین و در طلب مرشد [704 گفت اینک نائب این مرد من] نائب آن وزیر منم [نائب عیسی منم اندر زمن] زیرا نیابت این مرد نیابت عیسی است علیه السلام [705 اینک این طومار برهان من است] این طومار حجت و برهان من است این طومار حجت و برهان من است که این طومار را آن وزیر داده است. [کین نیابت بعد از او آن من است] نیابت عیسی بعد وزیر مراست [706 آن امیر دیگر آمد از کمین] یعنی امیر دیگر از آن امیران پیدا شد. [دعوی او در خلافت بُد همین] همچو امیر اوّل [707 از بغل او نیز طوماری نمود] بر خلاف خویش [تا بر آمد هر دو را خشم جهود] که بر غضب شدند. [708 آن امیران دگر یک یک قطار] یعنی هر امیر از آن امیران به دعوی خاست پیاپی معنی این (69a) به ترکی صراوردی. [بر کشیده تیغ های آبدار] قصد جنگ و قتال کردند [709 هر یکی را تیغ و طوماری به دست] تیغ جنگ و طومار حجت به دست [درهم افتادند چون پیلان مست] و به جنگ پیوستند حصّه قصّه در این مرتبه این است که هر کس که ریاست می جوید و منازعت جاه با ارباب جاه کند خود را به جنگ و غوغا و به قتل و بلا گرفتار کند دعوی شیخی نیز از این قبیل است. [710 صد هزاران مرد ترسا کشته شد] در جنگ ایشان [تا ز سرهای بریده پُشته شد] همچو کوه [711 خون روان شد همچو سیل از چپ و راست] و از هر طرف [کوه کوه اندر هوا زین گرد خاست] چنانکه در جنگهای عظیم چنین غبار برخیزد [712 تخم های فتنه ها کو کشته بود] بکر کاف [آفت سرهای ایشان گشته بود] تخم های فتنه که آن وزیر گشت حاصلش آفت سرهای نصاری گشت [713 جوزه ها بشکست و آن کو مغز داشت] جوزه های بدن ایشان بشکست و آن کس که مغز داشت. [بعد کُشتن روح پاک نغز داشت] پس از قتل روح پاک و لطیف او ظاهر شد. [714 کشتن و مردن که بر نقش تن است] قتل و میّت شدن آن [چون انار و سیب را بشکستن است] که پیدا شود آنچه پنهان است. [715 آنچه شیرین است او شد ناردانگ] آنچه پوسیده نیست به منفعت آید و درگاه حضرت خدا را شاید. [و آنچه پوسیده ست نبود غیر بانگ] یعنی جز صدای بی معنی نیست. بیت: جوز خالی در میان جوزه ها -

می‌توان دانست او را از صدا. [716 آنچه با معنی است خود پیدا شود] و هنرش هویدا گردد [و آنچه پوسیده‌ست]⁴¹⁰ او رسوا شود] زیرا عیب او هواید گردد. لاجرم وقت مردن زمان ظهور نیکی و بدی است نیکان بهشت رحمن و بدان بعذاب نیران روند [717 رو به معنی کوش ای صورت‌پرست] و ظاهر بین [زآنکه معنی بر سر صورت پر است] پس کسب معنی می‌باید کرد. [718 همنشین اهل معنی باش تا] لفظ تا مرهون است [هم عطا یابی و هم باشی فتی] هم عطا یابی از حضرت خدا هم فتی باشی در وفا [719 جان بی‌معنی در این تن بی‌خلاف] و بی‌نزاع [هست همچون تیغ چوبین در غلاف] که عیب او پنهان است. [720 تا غلاف اندر بود با قیمت است] تا در نیام⁴¹¹ باشد با قیمت است که ظاهرین آن را تیغ می‌پندارند. [چون برون شد سوختن را آلت است] زیرا چوب و هیزم است. پس جان همچو تیغ و تن همچو غلاف است آن جان که بی‌معنی است چون در بدن است حال او پوشیده است و چون بیرون (69b) آید عیب او ظاهر شود. لاجرم آنچنان جان به کار نیاید بلکه آتش را شاید [721 تیغ چوبین را میر در کارزار] به جنگ و به عرصه عرصات [بنگر اول تا نگرده کار زار] تا کار تو زاری نشود [722 گر بود چوبین برو دیگر طلب] کز تیغ تو چوبین بود برو تیغ آهنین طلب کن [ور بود الماس پیش آ با طرب] اگر تیغ الماس بود به میدان بیا با شادمانی [723 تیغ در زرادخانه اولیاست] یعنی تیغ نیک را جز در زره خانه اولیا نتوان یافت [دیدن ایشان شما را کیمیاست] که مسّ وجود تو را زر گرداند. لاجرم خدمت اولیا کن تا تیغ بُران بیایی موسی علیه السلام در ابتدا حال ده سال ملازمت خدمت شعیب علیه السلام کرد تا استحقاق شرف مکالمه حضرت حق تعالی یافت. قطعه: کلید گنج سعادت قبول اهل دل است - مباد کس که در این نکته شک و ریب کند - شبانِ وادی ایمن گهی رسد به مراد - که چند سال به جان خدمت شعیب کند. [724 جمله دانایان همین گفته همین] برین اتفاق کرده‌اند [هست دانا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ] زیرا رسول‌الله صلی الله علیه و سلم به موجب وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ. رحمت عالمیان است و علما ورثه انبیا است پس ایشان نیز رحم للعالمین است قال علیه السلام مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عُتْقَاءِ اللَّهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَى بَابِ الْعَالَمِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَبَنَى لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَيَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ وَالْأَرْضُ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَيُصْبِحُ وَيُمْسِي مَغْفُورًا لَهُ وَشَهِدَتْ لَهُ الْمَلَائِكَةُ هَؤُلَاءِ عُتْقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ. اما دانا آنچنان باید که تو را از دنیا دور سازد و روی تو به آخرت گرداند و تو را از معصیت به طاعت آرد و آنچه در ظاهر گوید باطن او موافق آن باشد. لاجرم آنچنان دانا اقتدا را شاید چنانکه می‌فرماید [725 گر

⁴¹⁰ پوسیده: چورمش

⁴¹¹ نیام : T : غلاف MK

اناری می‌خری خندان بخر] آن انار⁴¹² را بخر که شکافته باشد که اندرون او معلوم شود نه آن انار که اندرون او معلوم نباشد [تا دهد خنده ز دانه او خبر] تا درون او را بدانی [726 ای مبارک خنده‌اش کو از دهان] مبارک خنده آن انار یعنی خنده آن کس که از دهانش و از کلامش [می‌نماید دل چو دُر از دُرَج جان]⁴¹³ می‌نماید دل او چون دُر از صندوق جان [727 نامبارک خنده آن لاله بود] خنده لاله نامبارک بود [کز دهان او سیاهی دل نمود] که از دهانش سیاهی دل نمود [728 نار خندان باغ را خندان کند] (70a) که زینت باغ به آن است [صحبت مردانت از مردان کند] مصاحبت اهل الله تو را از عداد ایشان کند [729 گر تو سنگ صخره و مرمر شوی] اگر تو سنگ سخت و مرمر شوی [چون به صاحب‌دل رسی گوهر شوی] از تربیت و مقارنت او [730 مهر پاکان در میان جان نشان] محبت نیکان به اندرون جان نصب کن [دل منه الا به مهر دلخوشان] دل را منه الا به محبت دل خوشان از آن که برکت دل خوشان می‌رسد به یاران اما مصاحبان وزیر پر تزویر از شومی⁴¹⁴ صحبت او و هوا داری خدمت او در آتش حسرت افتادند و آب روی را در طلب به باد دادند. بیت: پرهیز از بدان شو پاک صحبت - که هم زهر است و هم تریاک صحبت. قال علیه السلام مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَالسَّوِّءِ كَحَامِلِ الْمَسْكِ وَنَافِخِ الْكَبِيرِ فَحَامِلُ الْمَسْكِ إِمَّا أَنْ يُخْذِيكَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّبَعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِخُ الْكَبِيرِ إِمَّا أَنْ يُحْرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا خَبِيثَةً. لاجرم عاقل را می‌باید که از صحبت صالحان دور نباشد تا نیکی ایشان بدو برسد. حکایت⁴¹⁵: کعب الاحبار گفت خدا حلّ و علا دو کلمه را زیر عرش نهاد پیش از آفریدن خلق و آن‌ها را به ملائکه اعلام نکرد اما من آن دو کلمه را می‌دانم پرسیدند که آن دو کلمه چیست گفت یکی آن است که اگر کسی عمل همه عالم کند چون صحبت او به فجّار بود عمل او را گناه می‌کنم و روز قیامت با فجّار حشر کنم و دیگر آن است که اگر کسی عمل همه اشرار کند چون صحبت او به صالحان است و صالحان را دوست دارد من گناه‌های او را حسنات می‌کنم و با اخیار حشر کنم و بدان که کوکب سُها با صغر جرم و قلّت نور از آن جهت در آفاق و اقطار عالم مشهور گشته است که به ستاره روشن‌تر از خود عقد صحبت بسته است. بیت: سُها زان سبب شهرة عالمست - که با کوکی به ز خود همدمست. حضرت مولانا را گویا کسی گفت آن چنان دل کجا پیدا شود که دل بدو بدهم جوابش داد که [731 کوی نومیدی مرو امیدهاست] تو در طلب باش گاهی باشد که در جایی غیر مشهور آن چنان کس یافته شود. حکایت: ابراهیم ادهم روزی به حمام رفت در حمام پیری فقیر را دید که

⁴¹² انار TK : نار M

⁴¹³ درجان صندوق خرد را گویند که در او جواهر باشد. منه

⁴¹⁴ شومی TK : شوخی M

⁴¹⁵ این حکایت در کتاب تنبیه العاقلین مذکور است.

کسی او را التفات نمی‌کند و مالندگان⁴¹⁶ خدمتش نمی‌کنند ابراهیم ادهم به خدمت او قیام نمود و در اثناء خدمت او را گفت ای پیر مگر تو در جوانی خدمت پیر نکردی که تو را در زمان پیری خدمت نمی‌کنند آن پیر ولی بود گفت من در جوانی پیران حضرت خدا را خدمت کرده بودم از آن جهت ابراهیم ادهم خدمت من می‌کند نه اهل دنیا. پس ابراهیم ادهم دانست که آن پیر ولی بود از این جهت در وصف اکثر اولیا گفته اند اذا (70b) غاب لایذکرو اذا حضر لاینظر. لاجرم اکثر اولیا به حکم اُولَیَّائِی تَحْتَ قُبَابِی لَا یَعْرِفُهُمْ غَیْرِی. پوشیده‌اند [سوی تاریکی مرو خورشیدهاست] طالب خورشید شو [732 دل ترا در کوی اهل دل کشد] مقتضای عقل و دل مقارنت اهل الله است. [تن ترا در حبس آب و گل کشد] مراد بدن حظوظ نفسانیّه و شهوات جسمانیّه است زیرا تن آدم علیه السلام از طین مخلوق بد و باقی مردمان از نطفه مخلوق است و نطفه از غذا حاصل است و غذا یا با لذات یا بالواسطه از آب و گل پیدا شده است. لاجرم تن به سوی اصل خود مائل است. [733 هین غذای دل بده از همدلی] و از مصاحب صاحب دلی [رو بجو اقبال را از مقبلی] پس ایراد قصه جهود از برای اشارت بدان بود که از صحبت صاحب دولتی چاره نیست اما چون بسی مدعیان بی‌معنی و آدم صورتان شیطان سیرت هستند که مانند این وزیر جهود از مردن خود نهراسند و اغواء مردم را مطلوب حقیقی شناسند مرید را باید که بر احتیاط باشد تا سخره مردان نشود چنانکه صحبت ابرار را منفعت بسیار است. مصاحبت اشرار را مضرت بی‌شمار. لاجرم از صحبت ناهلان پرهیز و در پناه صاحب دولتی گریز و اگر سعادت صحبت اهل الله پیش نیاید جز به ذکر مقال و آرزوی حال ایشان مپرداز و تعظیم ذکر نیکان کن تا از برکت ایشان از شده‌اید جهان بری باشی چنانکه بعضی نصاری ذکر رسول الله را علیه الصلوة والسلام تعظیم کردند و به سعادت رسیدند.

تعظیم نعتِ مصطفی صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ که مذکور بود در انجیل

حضرت ملک جلیل در اثناء انجیل بعضی صفات خواجه کائنات و قدوة موجودات را علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات بیان فرموده بود و طایفه نصرانیان در آوان قرائت انجیل نام رسول الله را صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ تعظیم و تبجیل کردند و از برای اجلال و اکرام و اعزاز و احترام او بوسه بر انجیل دادند و نام و صفات او شفیع ساخته دست به دعا گشادند. لاجرم در این فتنه که آن وزیر جهود و امیران عنود انگیزند آن طایفه به محافظت الهی با ایشان نیامیختند و به یمن تعظیم نام محمدی و برکت محبت احمدی از محنت و بلا و شدائد وزرا یا رستند و آن گروه نصرانیان که نام خواجه کائنات و مفخر موجودات را مستهان داشتند (71a) و همت بر محبت ذات و تعظیم نام و صفات او نگماشتند در آن فتنه مستهان و خوار و به بلای عقوبت دو جهانی گرفتار گشتند. حضرت مولانا این معانی را در نظم بیان می‌فرماید که می‌گوید

⁴¹⁶ مالنده: دلّای

[734] بود در انجیل نامِ مصطفیٰ صَلَّی اللّٰهَ عَلَیْهِ و سَلَّمَ [آن سر پیغامبران بحر صفا] و آن سید المرسلین و دریای وفا [735] بود ذکرِ حلیه‌ها و شکلِ او] در انجیل مذکور بود. [بود ذکرِ غَزْو و صوم و اکلِ او] یعنی تفصیل احوال او اما پس از وجود بعثت رسول‌الله علیه الصلوة و السلام علماء نصرانیان از بیم زوال ریاست و خوف فوت رشود و هدایا و نعمت انجیل را تغییر و تأویل کردند. [736] طایفه نصرانیان بهرِ ثواب] مرهون است به بیت ثانی [چون رسیدندی بدان نام و خطاب] یعنی بدان محل که نام و احوال او مذکور بود. [737] بوسه دادندی بر آن نام شریف] از جهت تعظیم [رُؤ نهادندی بر آن وصفِ لطیف] از روی تکریم [738] اندر این فتنه که گفتیم آن گروه] اندرین فتنه وزیر آن گروه تعظیم کنند [ایمن از فتنه بُدند و از شکوه] و از هیبت [739] ایمن از شرِّ امیران و وزیر] یعنی ایمن شدند از شرِّ آن امیران شرّیر و وزیر بر تزویر [در پناه نامِ احمد مُستَجیر] خلاص خواهند [740] نسلِ ایشان نیز هم بسیار شد] به شرف تعظیم رسول‌الله علیه السلام [نورِ احمد ناصر آمد یار شد] به ایشان [741] و آن گروه دیگر از نصرانیان] غیر تعظیم کنندگان [نامِ احمد داشتندی مُستَهان] و خوار شده [742] مستهان و خوار گشتند از فتن] از فتنه‌های وزیر [از وزیرِ شوم‌رایِ شوم‌فن] لفظ شوم رای و لفظ شوم فن وصف ترکیبی است. [743] هم مُخَبَّط دینشان و حُکمشان] هم دین ایشان هم حکم ایشان مخبّط شد [از پیِ طومارهایِ کُزبیان] که وزیر به آن دوازه امیر داده بود [744] نامِ احمد این چنین یاری کند] که عصمت دین و بقاء سل را سبب شود [تا که نورش چون نگهداری کند] نور ذات او چگونه مددکاری کند [745] نامِ احمد چون حصاری شد حصین] [تا چه باشد ذاتِ آن رُوح‌الامین] ذات او چگونه معین باشد معلوم است [746] بعد از این خونریزِ درمان ناپذیر] لفظ بعد از این مرهون است به اوّل بیت حکایت آینده یعنی آن شاه جهود که خون ریز بود و درمان را قابل نبود [کاندر افتاد از بلایِ آن وزیر] که اندر افتاد از بلای وزیر مکاری.

حکایتِ پادشاهِ جهودِ دیگر که در هلاکِ دینِ عیسی سعی نمود

و در ابطال دین او جد بلیغ کرد (71b) [747] یک شه دیگر ز نسلِ آن جهود] متعلّق است به اوّل از بیت سابق یعنی پس از این شاه خون ریز و هلاک کننده نصاری شاه دیگر از نسل آن شاه جهود خون ریز [در هلاکِ قومِ عیسی رُؤ نمود] توجه کرد و ظاهر شد نام این شاه دونواس یمنی است. [748] گر خبر خواهی از این دیگر خروج] از خروج پادشاه یهود دیگر [سوره بر خوان وَالسَّمَا ذَاتِ الْبُرُوج] این حکایت که حضرت مولانا ایراد کرده است قصهٔ اصحاب اخدود است و تفصیل قصه در کتب تفاسیر در تفسیر این سوره مذکور است و در این قصه اختلاف روایات است. اشهر روایت این است که صهیب از رسول‌الله صَلَّی اللّٰهَ عَلَیْهِ و سَلَّمَ روایت کند پادشاهی را پیش از شما ساحری بود چون پیر گشت شاه را گفت من پیر گشتم غلامی از غلمان خود پیش من بفرست تا آن را سحر کنم. پس آن شاه غلامی از بهر تعلیم ساحری به او تعیین کرد و فرستاد غلام هر روز به منزل ساحر آمدی و سحر اموختی و در راه گذار غلام صومعهٔ راهبی بود

که اگر محرمی یافتی و قابلی شناختی دعوت به دین کردی و احکام شرع عیسی آموختی روزی راهب غلام را گفت تو هر روز از این راه از کجا می آیی گفت از جادویی آموختن گفت میاموز که گناه عظیم است و او را با سلام خواند غلام مسلمان شد. چون غلام را قابلیت تمام بود محبت از جانبین باعث مصاحبت گشت چون غلام هر روز به ساحر رفتی با راهب نشست و کلام او شنیدی و چون به خانه شاه رفتی باز با راهب نشستی و با او مصاحبت کردی روزی در راهش ماری دید که سدّ طریق شده بود غلام گفت امروز می دانم که راهب افضل است یا ساحر پس سنگی گرفت و گفت خداوندا اگر راهب از ساحر در حضرت تو دوست تر باشد این حیّه را به این سنگ هلاک ساز تا مردمان بگذرند پس سنگ را انداخت مار را بکشت و مردمان گذشتند و غلام پیش راهب آمد این قصّه را بگفت راهب گفت ای پسر تو اکنون از من فاضل تری و تو گرفتار می شوی اما در آن وقت بر من دلالت نکنی و بعد از آن غلام بدان مرتبه رسید که به دعایش نابینا بینا شدی و ابرص صحت یافتی و هر مریض شفا پذیرفتی و یکی از جلسان شاه جهود نابینا شده بود حال غلام را شنید پیش او آمد بسیار هدایا آورد و گفت این همه از آن تو باد اگر به من شفا بخشی⁴¹⁷ غلام (72a) گفت من کسی را شفا نمی بخشم شفا کننده حضرت خداست اگر تو به خدا ایمان آوری من دعا کنم تا تو را شفا بدهد آن کس ایمان آورد و غلام دعا کرد آن کس به دعاء غلام بینا گشت و به نزد شاه آمد چون شاه از او پرسید که چشم تو را که بینا کرد؟ گفت پروردگار من، جهود را غضب آمد و گفت تو را جز من ربّ هست؟ آن کس گفت ربّ من و تو خداست. پس شاه او را گرفت و عقوبت کرد و از عقوبت کردان زائل نشد تا بر غلام دلالت کرد چون غلام را آوردند. شاه گفت ای پسر مرا خبر رسید که تو به سحر نابینا را بینا می کنی و ابرص را صحت می دهی. غلام گفت من هیچ یک را شفا نمی بخشم⁴¹⁸ خدا شفا می دهد شاه آن را نیز گرفت و عقوبت کرد و از عذاب کردن زائل نشد تا راهب را تعیین کرد. راهب را آوردند و هر چند عذاب کرد تا از دین خود باز گردد باز نگشت منشا از خواست آن را بر تارک راهب نهاد تا آن را دو پاره ساخت و جلس خود را هم چنین کرد و غلام را گفت تا از دین خود باز گردد باز نگشت. شاه به طائفه فرمود تا غلام را از سر کوه بیندازند چون به بالای کوه رفتند غلام دعا کرد کوه بلرزد و موکلان بلغزیدند و از کوه افتادند و بمردند باز فرمود تا در کشتی نشانند و در گرداب اندازند چون غلام دعا کرد کشتی غرق شد و اهل کشتی هلاک شدند، غلام خلاص شد. چون پادشاه جهود از کشتن غلام عاجز گشت. غلام گفت مرا نتوانی کشت تا خلق را جمع کنی و مرا بر شاخ درختی بیاویزی و تیری از ترکش من بگیری و در زه کنی و بسم الله ربّ الغلام بگویی و بر من بیندازی چون چنان کنی مرا می کشی چون شاه مردم را جمع کرد و غلام را بر شاخی آویخت و تیری از ترکش غلام ستاند و در زه نهاد و گفت بسم الله رب الغلام و بینداخت تیر بر

⁴¹⁷ بخشی TM : کنی K

⁴¹⁸ بخشم TM : کنم K

شقیقه غلام رسید و بمرد و مجموع قوم جهود که حاضر بودند به یک بارگی ایمان آوردند آن شاه جهود به موکلان اخدود فرمود یعنی خندقی پر نفت و آتش ساختند و هر که از ایمان رجوع نکردی در خندق انداختندی نصاری قحط شد مردم میل به مملکت جهود کردند جهود آن پادشاه خویش را (72b) گفتند که اگر ایشان به این جانب بیایند در مملکت ما نیز قحط شود و ما را جلای وطن باید کرد جهود خندق‌ها فرمود که بر در شهر ساختند و هیزم و نفت در آن خندق‌ها انداختند و بتی داشتند برابر پیلی⁴¹⁹ کلاب نام در حوالی آتش بر پای کردند هر که می‌آمد می‌فرمودند که به این بت سجده کن و به شهر درآی و اگر سجده نمی‌کرد در آتش انداختندی باقی قصه همان است که حضرت مولانا نظم کرده‌اند و در اثناء قصه بر حصه‌ها تنبیه واقع می‌شود یکی آن که چون پادشاه اول دشمن دین عیسی بود سنت بد نهاد و راه مکر و حيله گشاد دیگران پی روی او کردند وزیر آن ملعون اول مضاعف گشت بی‌آن که از وزیر دوم که اتباع او کرده است چیزی کم شود هم بر آن طریق که اگر فعل خیری و سنت حسنه از یکی یادگار بماند و دیگری اتباع کند اجر محسن اول مضاعف شود بی‌آن که از اجر دوم چیزی کم شود چنانکه در حدیث شریف وارد است مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْئٌ وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وَزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْئٌ. و رسول‌الله علیه السلام فرمود لَا تُقْتَلُ نَفْسٌ إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْهَا. [749] سَنَّتِ بَدَ كَزْ شِهْ اَوَّلَ بَزَاد] لفظ زاد در اینجا لازم است. [این شه دیگر قدم بر وی نهاد] پای را بران سنت نهاد و در پی او برفت. [750 هر که او بنهاد ناخوش ستی] یعنی بنیاد بدعت کرد. [سوی او نفرین رود هر ساعتی] یعنی بران لعنت می‌کنند. [751 نیکوان رفتند و سنتها بماند] سنن حسنه بماند از ایشان [وز لئیمان ظلم و لعنتها بماند] آن نیکوان را ثواب است از آن و بدان را عذاب است بدان [752 تا قیامت هر که جنس آن بدان] جمع بد [در وجود آید شود رویش بدان] روی آن به سوی بدان شود که الجنس الی الجنس یمیل. چنانکه [753 رگ است این آب شیرین و آب شور] یعنی نیکی و بدی [در خلاق می‌رود تا نفخ صور] تا به قیامت یعنی بدان به بدان و نیکان به نیکان مائل شوند. [754 نیکوان را هست میراث از خوشاب] یعنی کسان که نیکوانند ایشان را میراث هست از آب شیرین و نیکی. [آن چه میراث است اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ] پس هر تابعی میراث از متبوع خویش می‌برد. لاجرم اهل عقول میراث از انبیا می‌برند به حکم آن که ملک قادر در سوره فاطر فرموده است ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ (73a) عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِإِذْنِ اللَّهِ. یعنی ما کتاب‌های متقدمه بر امم سالفه فرستادیم پس میراث دادیم قرآن را یعنی تأخیر کردیم آن را تا عطا دهیم آن را که برگزیده‌ایم از بندگان ما یعنی امت حضرت رسالت پناه علیه السلام عطا را میراث خواند که عطیه قرآن بی‌جست و جوی مؤمنان به محض عنایت ملک مئان بدیشان

⁴¹⁹ پیلی T : فیلی MK

رسید⁴²⁰ پس بعضی از بندگان ستمکار است هر نفس خود به تقصیر در عمل کردن به قرآن و برخی از ایشان میانه رود که عمل کنند بدان در اغلب اوقات و از ایشان پیش گیرنده است به نیکویی‌ها که پیوسته عمل نماید به احکام قرآن به دستوری خدا و به فرمان او رسول‌الله علیه السلام فرمود سابق ما بر همه پیش گرفته است و مقتصد ما نجات یافته و ظالم ما آمرزیده شده و در تفسیر ثعلبی آورده که رسول‌الله علیه السلام این سه طایفه را تفسیر فرمود و گفت سابق آنهاست که بی حساب به بهشت روند و مقتصد آنها که حساب ایشان سبک گذرد و ظالم آنان که مدتی در موقف حساب بمانند حق سبحانه و تعالی به رحمت و تلافی حال ایشان سبک گرداند. لاجرم⁴²¹ به حکم **الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ**. در مجامع قدس و مجالس انس انیس محرم و جلیس همدم ایشان می‌شوند و ارباب بدع و ضلال از جنود مرده شیاطین و متبعان نفس لعین‌اند و ایشان را به متبوعان خود پیوستگی است و در نحو است با ایشان هم تکی [755] شد نیاز طالبان گر بنگری] مرهون است [شعله‌ها از گوهر پیغمبری] یعنی تضرع و نیاز طالبان خدا و عبادت و طلب عاشقان مولی پرتوهاست از گوهر شب چراغ انبیا که طریق اهل الله طریقه انبیا است [756] شعله‌ها با گوهران گردان بود] که فرع اصل را تابع است [شعله آن جانب رود هم کان بود] که آن گوهر بود [757] نورِ روزنِ گردِ خانه می‌دود] یعنی نور آفتاب که از روزن به خانه در آید و در اطراف خانه می‌گردد. [زآنکه خور بُرجی به بُرجی می‌رود] چون آفتاب در آسمان⁴²² از جایی به جایی می‌رود نور آفتاب نیز در خانه از جایی به جایی می‌رود مقصود از این کلام تمثیل است که فرع اصل را تابع است [758] هر که را با اختری پیوستگی است] هر که را با ستاره اتصال است (73b) که در حالت ولادت او طالع شده باشد [مر ورا با اختر خود هم‌تگی است] آن کس را با ستاره خویش دویدن است یعنی تک و پوش با اوست در سعادت و شقاوت [759] طالعش گر زهره باشد در طرب] زهره را سازنده فلک می‌گویند. [میل کلی دارد و عشق و طلب] یعنی هر که طالعش زهره باشد میل کلی او به طرب و عشرت باشد. [760] و بود مریخی خون‌ریز خو] مریخ را جلاد فلک می‌گویند [جنگ و بُهتان و خصومت جوید او] یعنی هر که طالع او مریخی باشد جنگ و خون ریختن جوید آن کس دیگر ستاره‌ها را نیز چنین احکام هست پس در آسمان ظاهر که اختران طالع است منسوبان آن اختران را حال چنین است که منجمان چنین می‌گویند اما ما احکام به آن ستاره‌ها نمی‌کنیم بلکه می‌گوییم آسمان الهی را ستاره‌های اسما و صفات است و هر که را به آن ستاره‌ها پیوستگی باشد مظهر اسما و صفات و مظهر کمالات حضرات گردد از لطف و قهر چنانکه می‌فرماید [761]

⁴²⁰ یا بیگانه را در میراث دخلی نیست دشمنان نیز از قرآن بی‌بهره‌اند یا در سهام ورثه از میراث یکسان نیست بهره‌ایی اهل قرآن نیز متفاوت

است هر کس به قدر استحقاق و استعداد خود از حقایق قرآن بهره‌مند شود. منه

⁴²¹ متعلق به شرح بیت سابق است. منه

⁴²² در آسمان T : - MK

اخترانند از وِرایِ اختران] اختران معنوی هست غیر اختران صوری [که اختراق و نحس نبود اندر آن] سوزانیدن و بدی نباشد در آن اختران معنوی یعنی از ایشان همه نیک می‌آید به مقتضای حکمت الهیه خواه در صورت لطف و خواه در صورت قهر یعنی اگر کسی مظهر صفت جمال شود لطف و رحمت او را انتقال نباشد و دولت و سعادت او انقلاب نپذیرد و اگر مظهر صفت جلال گردد قهر او بی‌موقع نبود. [762 سائران در آسمانهایِ دگر] چنانکه کواکب آسمان⁴²³ ظاهر را سیاره هست این کواکب که ما می‌گوییم کواکب سیاره‌اند در آسمان‌های معنوی. [غیر این هفت آسمانِ مشتهر] غیر این سبع سماوات مشهوره [763 راسخان در تابِ انوارِ خدا] چنانکه آسمان ظاهر را کواکب ثواب هست این کواکب که ما می‌گوییم ثابت‌اند در ضیاء انوار خدا [نه به هم پیوسته نه از هم جدا] بلکه به حکم لا هو و لا غیره از جهتی متصل‌اند و از جهتی منفصل [764 هر که باشد طالع او زانِ نجوم] هر که طالع او از آن نجوم معنوی باشد [نفس او کفّار سوزد در رجوم] احتراق و نجو است او کافران را سوختن است که قهر را در موقع می‌کنند زیرا هر لطف حمیده نیست و هر قهر ذمیمه نی بلکه به واسطه وقوع در موقع است و عدم وقوع در آن است پس لطف بی‌محل ذمیمه است و قهر در محل حمیده [765 خشمِ مریخی نباشد خشمِ او] (74a) که کیف ما اتفاق باشد. [منقلب رُو غالب و مغلوب‌خو] گاه سعادت نماید و گاه شقاوت پس غالب است در حقیقت مغلوب است در صورت [766 نور غالب ایمن از نقص و غسق] این نور غالب است و ایمن از کمی و تاریکی شب [در میانِ اِضْبَعَيْنِ نورِ حق] یعنی در تجلّی جمال و جلال ایزد عزّ شأنه چنانکه رسول‌الله صلی الله علیه و سلم فرمود قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ اِضْبَعَي الرَّحْمَنِ يُقَلَّبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ. [767 حق فشانند آن نور را بر جانها] در جانب فیاض بخل نیست. [مقبِلان برداشته دامن‌ها] یعنی کسان که استعداد دارند آن نور نثار شده را بر چیدند [768 و آن نثارِ نور را وا یافته] به استعداد و طلب خویش [روی از غیر خدا بر تافته] از ماسوی اعراض کلّی کرده رسول‌الله علیه الصلوة و السلام فرمود إِذَا دَخَلَ النُّورُ الْقَلْبَ انْفَسَحَ وَانْشَرَحَ. چون نور ایمان و عرفان و اثر عمل صالح به دل در آید دل گشاده شود و خندان گردد اصحاب پرسیدند که هل لذلك من علامة گفت نَعَمْ التَّجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَ الْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَ الْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نَزْوِلِهِ. یعنی دور شدن است از دنیا و رجوع است به دار عقبی و حاضر شدن است مردن را پیش از آمدن او [769 هر که را دامنِ عشقی نأبده] یعنی استعداد حاصل نکرده و طالب حق نشده [زان نثارِ نور بی‌بهره شده] و بی نصیب گشته. [770 جزوها را رویها سویی گُل است] کسی را که پاره نور از آن ملک غفور رسیده باشد و اتصال خواهد زیرا فرع را میل وصل به اصل غالب است. [بلبلان را عشق با رویِ گُل است] از آن که عاشق طالب معشوق است. پس هر که دامن عشق دارد و روی به حضرت قدس آرد از نور تجلی حق دریابد و قطره از آن بحر و جزئی از آن کل در ریابد و منصبی به صبغة الله گردد و به مشاهدۀ

⁴²³ شرح این آسمان‌ها و اختراها هم در این دفتر در سرخ کلام حکیم سنایی می‌آید آن محل این را شرح شود. منه

جزوی از آن نور در وجود خود از کل آگاه گردد و **سَرَّ مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ**. برو میبین شود بعد از آن میل وصل اصل غالب گردد و روی جان عشق‌آمیز به جمال شوق‌انگیز آرد هم ظاهر و باطنش موافق هم قول و فعلش مطابق باشد.

[771] **گاو را رنگ از برون و مرد را** یعنی الوان بهایم از برون است و آدمی را [از درون جو رنگ سرخ و زرد را] یعنی احکام معنویّه مختلف است بعضی مؤمن و مخلص و صادق بعضی منافق بعضی مرائی بعضی کاذب است که **النَّاسُ مَعَادِنٌ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ**. لاجرم (74b) [772] **رنگهای نیک از خُم صفاست** و از جانب خداست. پس کسی که صافی و یکدل باشد که باطن او همچو ظاهرش بود به یک‌رنگی متصف باشد. [رنگ زشتان از سیاهابه جفاست] از آب سیاه چرک است. [773] **صِبْغَةُ اللَّهِ نام آن رنگ لطیف** به موجب آیت کریمه سوره بقره که **صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً**. لفظ صبغة الله نام آن رنگ خوب است پس کسی که ظاهر و باطن او موافق باشد نام آن رنگ لطیف صبغة الله است. [لَعْنَةُ اللَّهِ بوی این رنگ کثیف] یعنی رنگ درشت و زشت پس کسی که ظاهرش مرمن و باطنش دگرگون باشد که از وی بوی بدی آید لعنة الله بوی این رنگ کثیف باشد [774] **آنچه از دریا به دریا می‌رود** آنچه از دریاست به دریا می‌رود یعنی باران که از دریا پیدا شده است به ارتفاع بخار و حدوث ابر باز به دریا می‌رسد [از همانجا کآمد آنجا می‌رود] که کل شی یرجع الی اصله. لاجرم جان کسی را که استعداد نورانیت و مناسبت عزّ حضرت باشد به سوی او می‌رود. [775] **از سر کُهِ سیلهای تیزرو** از سر کوه سیلها تیز رود به دریا می‌رسد. [وز تن ما جان عشق‌آمیز رو] از بدن ما جان عشق‌آمیز می‌رود پس کسی که دل و جان او به سوی حضرت⁴²⁴ خدا مائل باشد دلالت هست که جذبه و عنایت بدو رسیده است که او را به سوی خود می‌کشد و آخر واصل گردد. **حکایت: بهلول دیوانه هر گاه دیواری کز را تماشا همی کرد اتفاقاً روزی بدید که آن دیوار به آن طرف افتاد که میل او به آن جانب بود بهلول نعره بزد و سماع و رقص کرد گفتندش افتادن دیوار تو را چه حالت داد که چنین جوش و خروش می‌کنی گفت این را دانستم که هر چیز که به سویی مائل است به آن جانب واصل است و به آن طرف افتد.**

آتش کردن پادشاه جهود و بت نهادن پهلوی آتش که هر که این بت را سجود کند از آتش برست

و اگر سجده نکرد به آتش اندازند که در وی بسوزد [776] **آن جهود سگ ببین چه رای کرد** آن پادشاه جهود که همچو سگ بود. ببین چه تدبیر کرد [پهلوی آتش بتی برپای کرد] در نزد آتش بت نشاند. [777] **کآنکه این بت را سجود آرد برست** یعنی آن شاه جهود مؤمنان دین عیسی را گفت هر که این بت را سجود آرد و از دین خود رجوع کند از آتش

خلاص شود. [ور نیارد در دلِ آتش نشست] اگر سجده نیارد درون آتش نشیند و بمیرد چون حضرت⁴²⁵ مولوی را مقصود از قصه حصّه است به حسب عادت خود را بیان حصّه و نصیحت (75a) شروع می کند و می گوید [778 چون سزای این بتِ نفس او نداد] یعنی نفس را قهر نکرد. [از بتِ نفش بت دیگر بزاد] یعنی اگر آن شاه جهود بت نفس را قهر کرده بودی و آتش او را کشته بت را نشانندی و آتش را بکشتی اما چون بت نفس را نکشت از او بت دیگر رست از آن که به حکم النَّفْسُ هِيَ الصَّنَمُ الْكَبِيرُ. و به موجب النفس هی ام الاصنام. اصل بت ها نفس است چنانکه می فرماید [779 مادرِ بتها بتِ نفسِ شماست] لاجرم بت بزرگ است یعنی هر باطل که در ظاهر معبود و بت خلق شود از هوای نفس و از مکر و تسویل اوست. [زانکه آن بت مار و این بت اژدهاست] بت ظاهر همچو مار است و بت نفس همچو اژدهاست که کشتن مار سهل است و کشتن اژدها یعنی مار کشتن کار هر افسون گری است اما اژدها کشتن کار موسوی است. بیت: هر کسی را این تمنا کی رسد - موسی باید که اژدها کُشد. [780 آهن و سنگ است نفس و بت شرار] نفس چون آهن و سنگ است که از او آتش بیرون آید و بت ظاهر چون شرار است. [آن شرار از آب می گیرد قرار] شرار از آب قرار و سکون می رد و محو می شود. اما [781 سنگ و آهن ز آب کی ساکن شود] یعنی بت باطن که نفس است او همچون آتش است پنهان در سنگ و آهن که به آب گشته نمی شود و بت ظاهر چون شرار است بیرون آمده که به آب کشته می شود. [آدمی با این دو کی ایمن بود] مردم با این سنگ و آهن کی ایمن بود. حکایت: زاهدی را پرسیدند که مرگ می خواهی گفت می خواهم گفتند چرا گفت زیرا با کسی قرینم که از شر او امین نیستم از او دور شدن و به ارحم الراحمین پیوستن او لایقتر است در بعض نسخ این چهار بیت واقع است [سنگ و آهن در درون دارند نار] لاجرم [آب را بر نارشان نبود گذار] آب بر آتش سنگ و آهن نیست تجاوز و تعدی [آب چون نار برونی را کُشد] آب آتش بیرونی را می کشد اما [در درون سنگ و آهن کی رود] یعنی آب آن آتش را که درون سنگ و آهن است نمی کشد [سنگ و آهن چشمه نازند و دود] یعنی نفس منبع انواع کفر و فسق و فساد است. [قطرهاشان کفر ترسا و جهود] قطره های آن چشمه کفر کافران است. [آب خم و کوزه گر فانی شود] چون از پس او دیگر نمی آید نماند. [آب چشمه تازه و باقی بود] یعنی ضررهای نفس بی نهایت است و بی غایت [782 بت سیاه به ست در کوزه نهان] بت ظاهر همچو آب سیاه است در کوزه پنهان که آن را دفع کردن و ریختن آسان است. [نفس مر آبِ سیاه را چشمه دان] نفس که بت باطن است (75b) چشمه آب سیاه است که منقطع نمی شود آب [783 آن بتِ منحوت چون سیل سیاه] یعنی بت ظاهر که تراشیده است. چون سیل آب سیاه است که می رود و منقضی می شود. [نفس بتگر چشمه ای بر شاه راه]

نفس که بت کننده است چون چشمه آن آب سیاه است در شاه راه حضرت⁴²⁶ خدا که راه را گل می کند و آبش منقطع نمی شود. [784 صد سبو را بشکند یکپاره سنگ] پس بت های ظاهر را محو و مضمحل کردن آسان است. [و آب چشمه می زهاند بی درنگ] یعنی هزار سنگ چشمه را نمی شکند و سد آب او نمی شود بلکه آب چشمه بی توقف می رود پس ظاهر را شکستن آسان است و نفس را شکستن مشکل است چنانکه می فرماید [785 بت شکستن سهل باشد نیک سهل] بت ظاهر را شکستن تمام آسان است [سهل دیدن نفس را جهل است جهل] چنانکه در حدیث شریف وارد است *أَعْدِي عَدُوَّكَ نَفْسَكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ*. از آن که چون دشمن را احسان کنی دوست گردد یا تقلیل عداوت کند اما نفس را چون احسان کنی و پیروزی دشمنی او زیاده شود. در کتاب مرتع الصالحین از حسن بصری روایت کند که رسول الله علیه السلام اصحاب را گفت *مَا تَقُولُونَ فِي صَاحِبٍ إِذَا أَنْتُمْ أَكْرَمْتُمُوهُ وَارْحَمْتُمُوهُ وَأَطَعْتُمُوهُ وَسَقَيْتُمُوهُ دَعَاكُمْ إِلَى شَرٍّ غَايَةٍ وَ إِذَا أَهْنَيْتُمُوهُ وَأَعْرَيْتُمُوهُ وَأَجْعَلْتُمُوهُ وَأَعْطَشْتُمُوهُ وَاتَّعَبْتُمُوهُ دَعَاكُمْ إِلَى خَيْرٍ غَايَةٍ*. گفتند یا رسول الله هذا شر صاحب فی الارض گفت *هِيَ وَالَّذِي بَعْثَنِي بِالْحَقِّ نَفْسُكُمْ الَّتِي بَيْنَ جُنُوبِكُمْ*. لاجرم نفس دشمن به دست او کشتن می باید. حکایت: عقری در کنار جویی گشت می کرد از ناگاه از طرفی سنگ پستی سوی عقرب پیامد و گفت در چه کاری؟ گفت چاره می جویم تا آن سوی جویم گذر افتد که مرا قوم و فرزندان آن سو است سنگ پشت به حکم شفقت و غریب نوازی عقرب را چون خویشان اقرب بر پشت بگرفت و بر روی آب روانه شد چون در میانه جو رسیدند عقرب را هوش نیش زدن شد بر پشت سنگ پشت خلشی می کرد پرسید که چه می کنی هنرنمایی می کنم تو کرم خود نمودی بر ریش من مرهم نهادی من بر تو نیش می زنم و بر تو مهربانی من همین است سنگ پشت گفت من هنر دیگر دارم آن را نیز به بنمایم همان لحظه سنگ پشت در آب غوطه خورد و فرو رفت عقرب غرق و هلاک شد. شعر⁴²⁷: *أَلَا فَاقْتُلُوا النَّفْسَ الْخَبِيثَةَ بَادِرُوا - وَ لَا تَتْرَكُوهَا حَيَّةً وَ هِيَ عَقْرَبٌ*. چون هنر نفس بدی است از او نیکی نمی آید آن را کشتن می باید. بیت: *نفس نتوان گشت الا (76a) چار چیز - چون بگویم یاد گیرش ای عزیز - خنجر خاموشی و شمشیر جوع - نیزه تنهایی و ترک هجوع*.⁴²⁸

[786 صورت نفس ار بجویی ای پسر] یعنی اگر مثال نفس می خواهی [قصه دوزخ بخوان با هفت در]⁴²⁹ نفس گویا دوزخی است که هفت در دارد پس نشان دادن آتش او و سد کردن دریاها و کاری است مشکل بلکه مستحیل و آدمی را بهر در به عذاب اندر آرد و هل من مزید گوید قال الله تعالى *يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ*.⁴³⁰

⁴²⁶ حضرت T : - MK

⁴²⁷ شعر T : بیت MK

⁴²⁸ خواب شب.

⁴²⁹ و إِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ لها سبعة ابواب.

⁴³⁰ یاد کن روزی را که گوئیم ما مردوخ را آیا پر شدی و گوید دوزخ آیا هیچ زیادتی هست یعنی زیاده کن.

لاجرم نفس هر کون شهوت را کرده است و هنوز گرسنه است دیگر می‌جوید و یا نفس اژدهای هفت سر است که بهر سر مردم را ضرر می‌رساند. [787 هر نفس مکرری و در هر مکر زان] یعنی کار نفس هر نفس مکرری است و در هر مکر از آن نفس [غرقه صد فرعون با فرعونیان] بسیار فرعون و متکبر غرقه شده با اتباعش و آن شاه جهود نیز از آن بود پس بدان که نفس همچو فرعون است و دل همچو موسی. لاجرم ای طالب هدی و سالک راه خدا [788 در خدای موسی و موسی گریز] همچو بنی اسرائیل [آب ایمان را ز فرعونی مریز] یعنی از تفرعون و استکبار همچو آن شاه جهود آب ایمان را ضائع مکن. [789 دست را اندر احد و احمد بزن] یعنی بر حضرت خدا توکل و اعتماد کن و به رسول‌الله علیه السلام توسل و اعتقاد کن⁴³¹ [ای برادر وا ره از بوجهل تن] خلاص شو از ابوجهل بدن و جائز است که در بیان حصّه بگویم مراد از آن شاه جهود شیطان است و از مردمان نفس اماره خلق و از صنم مرا و نفس و شهوت و از آتش مجاهده و ریاضت مثلاً شیطان نفس را می‌گوید اگر نخوری و مراد خود نبری نزار می‌شوی. لاجرم به این اغوا طالب شهوت کند و آن چیز که خیر و نافع است آتش می‌نماید چون ترک سخن او کنی و برخلاف فرمان او شوی پیدا شود که آن چیزی که آتش نمود عین رحمت است و محض راحت.

به سخن آمدنِ طفل کوچک در میانِ آتش و تحریض کردن خلق را در افتادن آتش

این قصّ طفل که حضرت مولانا تفصیل می‌کند در کتب تفاسیر مذکور است در تفسیر سورّه والسماء ذات البروج [790 یک زنی با طفل آورد آن جهود] یعنی در آن حالت که آن پادشاه جهود به سوختن نصاری مشغول بود زنی با کودکی آمد پس آن جهود آن زن را با طفل آورد [پیشِ آن بت و آتش اندر شعله بود] پیشِ آن بت ظرف آورده است و باقی جمله حالیه [791 طفل از او بستد در آتش در فکند] طفل را از زن بستد و در آتش افکند (76b) تا زن بترسد و بت را سجده کند. [زن بترسید و دل از ایمان بگند] یعنی آن زن از ترسیدن به خواست که از ایمان مرتده شود. [792 خواست او تا سجده آرد پیشِ بت] آن زن بخواست که بت را سجده کند و کودک را از آتش بیرون آورد [بانگ زد آن طفل اِنّی لَم اُمت] یعنی مترس از آتش که من نمردم و به عذاب نرسیدم. [793 اندر آ ای مادر اینجا من خوشم] به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه [گرچه در صورت میانِ آتشم] اما در حقیقت در آتش نیستم [794 چشم‌بند است آتش از بهر حجاب] الف را یا خواندن می‌باید. [رحمت است این سر برآورده ز جیب] یعنی این آتش آب رحمت است سر برآورده و ظاهر شده نه عذاب حصّه در این متره این است که طفل عقل و روح مادر نفس را به آتش ریاضت دعوت می‌کند و می‌گوید [795 اندر آ مادر بین برهان حق] و دلیل او [تا ببینی عشرتِ خاصانِ حق] که در آتش نیز عشرت

کنند [796 اندر آ و آب بین آتش مثال] که این آب رحمت است در صورت آتش [از جهانی کآتش است آبش مثال]

لفظ از جهانی متعلق است به لفظ اندر را یعنی این جهان در حقیقت آتش است اگر چه در صورت آب مثال است [797]

اندر آ اسرار ابراهیم بین] که ابراهیم علیه السلام را آتش گلستان شده بود چنانکه می‌فرماید [کو در آتش یافت سرو و یاسمین] تفسیر اسرار ابراهیم است [798 مرگ می‌دیدم گه زادن ز تو] لفظ که به کاف عجمی مقصور از گاه است یعنی در آن زمان که در رحم تو بودم وقت زادن از تو مرگ می‌دیدم و می‌ترسیدم [سخت خوفم بود افتادن ز تو] چنان تصوّر همی کردم که چون از رحم تو دور شوم هرگز جای قرار و خوردنی نمی‌یابم بلکه بمیرم اما قضیه همچون تصوّر من نشد [799 چون بزادم رستم از زندان تنگ] لفظ رستم به فتح راست یعنی چون به جهان آمدم خلاص شدم از زندان تنگ که رحم است [در جهان خوش‌هوای خوب‌رنگ] در آمدم به جهان که خوب و لطیف است [800 من جهان را چون رجم دیدم کنون] این نیز جای تنگ است. [چون در این آتش بدیدم این سکون] و این قرار و حضور یعنی اکنون مرا عالم الهی هویدا گشت چنانکه رحم نسبت با جهان تنگ است جهان را به آن عالم چنان نسبت است چنانکه می‌فرماید [801 اندر این آتش بدیدم عالمی] یعنی عالمی بزرگ و خوب‌تر از عالم مشاهد. [ذره ذره اندر او عیسی دمی] یعنی چون در این آتش افتادم عالمی دیدم که در هر جزء او عیسی نفس است که انبیا و اولیا و اسما و صفات حضرت خدا است. لاجرم عوالم و غیب و امکان بی‌ریب را دیدم و حضرات الهیه و مقامات بهیه را مشاهده کردم (77a)

پس در این آتش مردن سبب حیات ابدیه است. [802 نک جهان نیست شکل هست ذات] یعنی این جهان که آخرت است هست نیست نماست که در صورت ظاهر نیست و در ذات خود هست [وآن جهان هست شکل بی‌ثبات] آن جهان که از او در این آتش آمدم یعنی دنیا نیست هست نماست که در صورت ظاهر هست و در ذات خود نیست و بی‌ثبات است [803 اندر آ مادر به حقّ مادری] سوگند یا به اوّل مصراع مصروف است یا به مصراع ثانی مصروف است [بین که این آذر ندارد آذری] نظر کن که این آتش ندارد حرارت و سوزندگی حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از شاه جهود چنانکه ذکر کرده شد شیطان است و از مادر نفس اماره و از طفل روح و عقل و از آتش ریاضت و عبادت که نفس را همچو آتش می‌نماید و از بت شهوت و آرزو که ضدّ ریاضت است. لاجرم عقل نفس را خطاب کند و گوید شهوت‌پرستی مکن و اندر آتش که ریاضت و عبادت است بیا که این ریاضت اگر چه همچو آتش می‌نماید اما نمی‌سوزد بلکه از سوختن آتش آخرت سلامت دهد و به سعادت آخرت می‌رساند و لهذا می‌فرماید [804 اندر آ مادر که اقبال آمدست] و دولت آمد که تو را آتش ریاضت به سعادت می‌رساند [اندر آ مادر مده دولت ز دست] که الفرصة تمرّ مرّ السحاب. لاجرم به حکم حدیث نبوی نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ. صحت بدن و فراغ خاطر را فوت مکن و گفته‌اند لایعرف قدر الصحة الا المرضی و قدر الحیوة الا الموتی و من ضیّع ایام حراثته ندّم وقت الحصاد

[805 قدرت آن سگ بدیدی اندر آ] یعنی قدرت آن شاه جهود دیدی اندر آب به آتش **[تا ببینی قدرت و لطف خدا]**

تا ببینی قدرت حضرت خدا را و لطف او را در بعض نسخ تا ببینی قدرت ربّ الوری. **[806 من ز رحمت می کشانم پای تو]** من تو را رحمت و شفقت می کنم از برای⁴³² آن پای تو را به جانب آتش می کشم روح و عقل نفس را چنین می گویند **[کز طرب خود نیستم پروای تو]** که من در این آتش به شادی رسیده‌ام از آن جهت پروای تو ندارم در این تنبیه است که کسی که امر معروف و نهی منکر کند می باید که از غایت شفقت کند که این را رحم عبادتی می گویند **[807 اندر آ و دیگران را هم بخوان]** دیگر نصرانیان را که در دین خود محق بودند دعوت کن **[کاندر آتش شاه بنهادست خوان]** کسی که اندر آتش ریاضت آید نعمت الهیه را بیابد که **حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ**. حصّه قصّه در این مرتبه این است که چون مراد از شاه جهود شیطان است **(77b)** قدرت او به حکم آیت سوره بقره **الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ**. منع کردن است از بذل مال و ریاضت و این را همچو آتش می نماید چون قدرت آن سگ این است آن را اعتبار کردن نمی باید بلکه در آتش ریاضت آمدن می باید تا که فضل حضرت خدا و نعمت الهیه هویدا گردد مادر از شوق نعره زد و گفت لوکان بینی و بینک بحرّ من النار لالقیّت نفسی فیها شوقاً الی القائف. **[808 اندر آید ای مسلمانان همه]** از زبان طفل است یا مادر. پس از آن که به آتش⁴³³ در آمد پسر را در سلامت دید و خود در سلامت بود این سخن را به مسلمانان گفت **[غیر عذاب دین عذاب است آن همه]** جز شیرین دین عذاب است همه. لاجرم هر چیز که در جهان هست جز عبادت حضرت خدا عذاب و محنت است و سبب ندامت. **[809 اندر آید ای همه پروانه وار]** ای مسلمانان اندر آید به آتش همچو پروانه در این تنبیه است که مسلمانان را می باید که در آتش ریاضت همچو پروانه بیایند. بیت: کمال عاشقی پروانه دارد - که هیچ از سوختن پروا ندارد. **[اندر این بهره که دارد صد بهار]**⁴³⁴ یعنی طریق حضرت خدا اگر چه پر خار است اما در وی صد بهار است. حکایت: از ابو هریره رضی الله عنه پرسیدند که تقوی چیست ابو هریره مران سائل را گفت هیچ بر راه خارناک رفته گفت رفتم گفت چگونه رفته گفت هر کجا که خار آمد قدم نهادم ابو هریره گفت تقوی این است که در راه دین خار منهی بسیار است. پس هر کجا که حضرت خدا نهی کرده است آنجا نیروی تقوی بود. **[810 بانگ می زد در میان آن گروه]** یعنی آن طفل بانگ می زد در میان آن جماعت **[پُر همی شد جانِ خلقان از شکوه]** از هیبت بدانکه چون عقل معاد و عاقل آخرت پند می گوید طالبان صادق و عاشقان موافق با شوق و رغبت در آتش ریاضت و ذوق عبادت در آیند. لاجرم

⁴³² برای T : بهر MK

⁴³³ در T : اندر MK

⁴³⁴ در میان بهره و بهار مناسبت لفظیه هست که این را تجنیس ناقص گویند. منه

[811 خلق خود را بعد از آن بی خویشتن] و بی اختیار **[می‌فکندند اندر آتش مرد و زن]** فاعل فکندند خلق است و مفعولش خود راست و مرد و زن بدل است از خلق **[812 بی موکل بی کشش از عشق دوست]** این مصراع قید⁴³⁵ بیت اول است. **[زآنکه شیرین کردن هر تلخ از اوست]** زیرا شیرین کردن هر تلخ از دوست و از عشق اوست. لاجرم شیرین شدن تلخ‌های ریاضت از توفیق الهی و از محبت پادشاهی است. **[813 تا چنان شد آن عوانان خلق را]** یعنی خلق خود را در آتش چنان افکندند که عوانان و گماشتگان آن شاه جهود خلق را **[منع می‌کردند کآتش در میا]** خلق را منع کردند که **(78a)** در آتش میا حصّه حصّه در این مرتبه این است که مراد از عوانان فرزندان ابلیس و وساوس شیطانیّه است که مردم را به فقر و ریاضت ترسانند و از عبادت که همچو آتش می‌نماید نهی کنند. **حکایت:** بزرگی گفت خلق از درویشی بترسند بیشتر از دوزخ اگر از دوزخ بترسیدندی چنانکه از دوریشی بترسند در بهشت رفتندی بی توقف **[814 آن یهودی شد سیه‌رو و خجل]** آن شاه یهودی سیاه رو و شرمسار گشت. لاجرم ابلیس بخواهد که کسی را اضلال کند اما چون قادر نشود سیاه روی و خجل و تنگ دل گردد. **[شد پشیمان زین سبب بیمار دل]** از این سبب پشیمان و بیمار دل شد **[815 کاندر ایمان خلق عاشق‌تر شدند]** و اشتیاق ایشان زیاده گشت **[در فنای جسم صادق‌تر شدند]** و از سوختن غم نخوردند و خود را به آتش ریاضت و عبادت انداختند. **حکایت:** بزرگی در عالم مشاهده ابلیس را دید و گفت حال تو و فرزندان تو با فرزندان آدم چونست گفت فرزندان آدم سه قسم‌اند یکی آن که عقل او بر نفس او غالب باشد که فریفته ما نمی‌شود مثل انبیا و اولیا و اتقیا از ایشان امید بریده‌ایم چندان رنج نمی‌کشیم و تنگ‌دل نمی‌شویم و یکی آن که نفس او بر عقلش غالب باشد که آن را همچو کوی در دست کودک می‌غلطانیم و یکی آن که عقل او با نفس در معارضه باشد سعی کنیم تا وی را مرتکب معصیت کنیم یا از طاعت منع می‌کنیم. پس از سعی بسیار عقل او غلبه کند سعی ما ضایع شود از این کس بسیار می‌رنجیم و تنگ‌دل می‌شویم و در خبر است در آن ساعت که یوسف با زلیخا در آن خانه تنها بودند و در میان ایشان مناظره می‌رفت ابلیس از شادی یک نعره زد که همه شیاطین شنیدند و آنجا جمع آمدند وی دست می‌زد و شادی می‌کرد. گفتند ای مهتر ما چه بود تو را؟ گفت نمی‌بینید بهترین خلق را در این عصر با بدترین خلق در این حال در خانه جمع کردم که پیغامبرزاده را با کبر بچه در یک خانه کردم. هم اکنون جامه نبوت وی بدرم و امید او از حضرت بیرم گفتند باشد که به مراد نرسی. گفت اگر جوانی و قوّت باید هست و اگر هوا و شهوت باید هست اگر جمال و لذت باید هست اگر مجلس آراسته و خلوت باید هست اگر عشق و محبت باید هست اگر وسوسه و شیطنت باید هست. ندا آمد که با لعین این همه هست و لکن عصمت من کجاست بدان که آن حصّه که در این **(78b)** محل ما بیان کردیم. حضرت مولانا به آن اشارت می‌کند **[816 مکر شیطان هم در او پیچید شکر]** حیلۀ شیطان به خود پیچید نه به غیر. **[دیو هم خود را**

سپهر و دید شکر] یعنی شیطان خود سپهر رو گشت پس خود را سپهر رو بدید [817 آنچه می‌مالید در روی کسان] آن چیز که یعنی سیاهی را می‌مالید بر روی دیگران [جمع شد در چهره آن ناکس آن] یعنی آن سیاهی [818 آنکه می‌درید جامه خلق چست] آن که لباس دین و عرض خلق را و جامه ایمان اهل دلق را می‌درید جست و بی‌توقف [شد دریده آن او ایشان درست] جامه عرض و ناموس او دریده شد و لباس این خلق درست بماند چنانکه شخصی از غایت جهالت و ضلالت نام حضرت رسالت را دهان کز ساخته به تسخر می‌گفت دهانش کز بماند ضرر کار خود به خویش رسید.

کز ماندن دهان آن مرد که نام محمد را صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ به تسخر خواند

اما چون آن شخص زود استغفار کرد از آن بلا خلاص یافت. [819 آن دهان کز کرد و از تسخر بخواند] آن کس که دهان کز کرد از مسخرگی گرفتن بخواند [مر محمد را دهانش کز بماند] در بعض نسخ⁴³⁶ نام احمد را. یعنی آن کس که دهان کز کرد از تسخر و نام محمد را به آن هیأت بخواند دهانش کز بماند [820 باز آمد ای محمد عفو کن] باز پیش رسول الله آمد و گفت ای محمد عفو کن. [ای ترا الطاف علم من لدن] ای که تو را لطف هاست از علم لدنی [821 من ترا افسوس می‌کردم ز جهل] من تو را تسخر کردم از جاهلی [من بدم افسوس را منسوب و اهل] و لایق حصّه این است که کسی چون⁴³⁷ عزیزی را طعنه زند حضرت حق جلّ و علا آن کس را رسوای کند و ضرر کارش به خود رساند و لهذا می‌فرماید [822 چون خدا خواهد که پرده کس دزد] و عرض و ناموس او را ضایع کند و عیب نهان او را فاش کند و آن را رسوای سازد [میلش اندر طعنه پاکان برد] که دریدن پرده او را سبب شود. بیت: مشو تو منکر پاکان بترس از زخم بی‌باکان - که صبر جان غمناکان تو را فانی کند فانی. [823 و خدا خواهد که پوشد عیب کس] که عیب او پوشیده بماند. [کم زند در عیب معیوبان نفس] در افشای عیب معیوبان نفس بسیار نمی‌زند. بیت: پوش دامن عفوی بزلّت من مست - که آب روی شریعت به این قدر نرود. و حصّه دیگر از این قصّه این است که چون تضرّع و زاری آن مرد سبب صحت دهان شد هر کس که تضرّع و زاری کند کژی‌های او به استقامت مبدّل شود و لهذا می‌فرماید [824 چون خدا خواهد که مان یاری کند] یعنی ما را معین شود میل. [میل ما را جانب زاری کند] (79a) لاجرم حضرت خدا بنده را مائل ساختن به پیشمانی و زاری از غایت مددکاری و یاری و از نهایت الطاف باری است چنانکه آن شخص از زاری خلاص یافت از کژدهای. [825 ای خنک چشمی که آن گریان اوست] یعنی از برای حضرت خدا گرید [وی همایون دل که آن بریان اوست] که آن دل از آتش عشق خدا بریان شود. [826 آخر هر گریه آخر خنده‌ایست] یعنی

⁴³⁶ مطلب در معجزه رسول الله علیه السلام.

⁴³⁷ چون TK : هر M

نهایت گریه و غم خنده و شادایست که در حدیث قدسی وارد است **لَا أَجْمَعُ أَمْنَيْنِ وَلَا خَوْفَيْنِ فِي جَوْفٍ وَاحِدٍ**. چون کسی در دنیا گریان شود در آخرت خندان گردد. **[مردِ آخرینِ مبارک بنده‌ایست]** مردی که عاقبت اندیش باشد و تدبیر آخرت کند مبارک بنده‌ایست آخر بینی در جهان این است که بینی که بهره تو در جهان مقدار جثه توست در قبر. لاجرم از بهر دنیا زحمت نکشی و گناه خود را یاد کنی و با استغفار آن را محو کنی و از برای رویانیدن سبزه‌های آخرت باران اشک روان کنی و لهذا مولانا پس از این فائده گریه را بیان کند. **[827 هر کجا آب روان سبزه بود]** به برکت آب **[هر کجا اشکی روان رحمت شود]** همچون سبزه به آب **[828 باش چون دولابِ نالان چشم تر]** همچون دولاب نالان و دل گریان چشم شو **[تا ز صحنِ جانت بر رُوید خُضر]** تا از میدان جان تو و از باغ و بوستان تن تو سبزه‌های طاعت و ثمرات عبادت پیدا شود از آن که طراوت و نضارت سبزه به آب می شود. **[829 اشک خواهی رحم کن بر اشکبار]** یعنی بر گریان رقت و رحمت کن **[رحم خواهی بر ضعیفان رحم آر]** به موجب **ارْحَمُوا مَنْ فِي الْأَرْضِ يَرْحَمَكُمْ الرَّحْمَنُ**. بر ضعیفان رحم کن تا تو نیز مرحوم شوی که من رَحِمَ رَحِم. چون که آن شاه جهود بر گریان رحم نیاورد شرمساری و روسیاهی به خودش عائد شد.

عتاب کردن آتش را آن پادشاه جهود

چون آتش آتشی را بگذاشت آتش غضب جهود بلند شد. عتاب کردن گرفت. **[830 رُو به آتش کرد شه کای تندخو]** آن پادشاه جهود از مشاهده آن حالت گرم شد و زبانی چون زبانه آتش تیز کرد و توجه به آتش کرد و به او خطاب کرد و گفت ای تندخو **لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ**. خاصیت توست و سوختن آشنا و بیگانه صادق‌ترین نیت تو. **[آن جهان‌سوزِ طبیعی خوت کو]** یعنی جهان سوزی که خوی طبیعی تو بود آن کجا رفت. **[831 چون نمی‌سوزی چه شد خاصیت]** یعنی چرا نمی‌سوزی کجا رفت خاصیت تو **[یا ز بختِ ما دگر شد نیت]** یا از بخت بد ما و طالع نحس ما دگرگون شد نیت تو. بیت: طالعی دارم که گر من نور **(79b)** خواهم ز آفتاب - یا به مشرق بازگردد یا به میغ اندر شود. **[832 می‌نبخشایی تو بر آتش پرست]** یعنی آتش پرست که تو را معبود ساخته است به حکم بیت: اگر صد سال گبر آتش فروزد - اگر یک دم در او افتد بسوزد. به آن شفقت نمی کنی و می‌سوزی. **[آنکه نپرستدت او چون پرست]** آن کس که تو را عبادت نمی کند او چرا خلاص شد از عذاب و سوختن تو **[833 هرگز ای آتش تو صابر نیستی]** در سوختن **[چون نسوزی چیست قادر نیستی]** چرا نمی‌سوزی لفظ قادر نیستی استفهام انکاری است که این را استفهام تقریری گویند حصّه قصّه در این مرتبه این است که چون کسی به سببی مباشرت کند و آن سبب مؤثر نشود آن را از حضرت خدا دانستن می‌باید سبب را عتاب کردن خصلت شاه جهود است که ترک رضاست به قضا در حدیث قدسی وارد است **مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَلَمْ يَضْبِرْ عَلَى بَلَائِي وَ لَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ**. **[834 چشم‌بند است ای عجب یا**

هوش‌بند] یعنی چشم من بسته و مسحور شد که سوختن را نمی بینم و یا عقل من حیران گشت که سوختن را فهم نمی کنم چون نسوزاند چنین شعله بلند در بعض نسخ [چون نسوزاند چنین شعله بلند] یعنی چرا نمی‌سوزد آتش قوی [835] جادوی کردست کسی یا سیمیاست] یا جادویی کرد تو را کسی که خاصیت تو باطل شد یا سیمیاست که آتش می نماید اما در حقیقت آتش نیستی. [یا خلاف طبع تو از بخت ماست] چون آن شاه جهود این سخن بگفت آتش از این عتابها بهم بر آمد و تیز شد او را به زبان حال یا گویا زبانه او زبان شده جواب داد [836] گفت آتش من همانم ای شَمَن⁴³⁸ در بعض نسخ به جای ای شمن، آتشم واقع است. [اندر آتا تو بینی تاب من] در بعض نسخ تا بشم یعنی ای بتپرست من همانم و تغییری در مزاج خود نمی دانم اگر تو را اعتقادی بر تغییر طبیعت من است درای تا خاصیت خویش به تو بنمایم. در این تنبیه است که آتش اگر چه جمادات است مطیع فرمان حضرت خداست. پس کسی که امر حضرت حق⁴³⁹ را قبول نکند و امتثالش ننماید بدتر از جماد است. [837] طبع من دیگر نگشت و عنصرم] اما قدرت در دست من نیست. [تیغ حقم هم به دستوری بُرم] به ضم باست از بریدن در این تنبیه است که خانه و دکان کسی را که آتش می‌سوزد به فرمان حضرت خداست و کسی را که ضرر نمی‌رساند هم به فرمان اوست. یعنی سوختن و ناسوختن من به قدرت من نیست بلکه به فرمان حضرت خدای تعالی است چون کسی آشنا و مهمان خداوند (80a) من باشد او را نمی‌سوزم چون کسی بیگانه و ضد صاحب من باشد آن را می‌سوزم. چنانکه [838] بر در خرگه سگان ترکمان] سگان ترکمان اگر چه درنده‌اند اما بر در خرگاه [جابلوسی کرده پیش میهمان] تملق و تبصص می‌کند پیش آشنا و مهمان صاحبش [839] و به خرگه بگذرد بیگانه‌رو] اگر بیگانه شکل بر خرگاه بگذرد. [حمله بیند از سگان شیرانه او] یعنی سگان به ران بیگانه همچو شمشیر حمله می‌کنند. چون حضرت مولانا این مثال را آورد باز به سخن آتش رجوع کرد. و گفت [840] من ز سگ کم نیستم در بندگی] و در درندگی [کم ز ترکی نیست حق در زندگی] پس حال من نیز چنین است که مهمان حضرت خدا را نمی‌سوزم و بیگانه را می‌گدازم در این تنبیه است که در روز قیامت آتش دوزخ به مشیت حق تعالی کسان را زبان درازی کند که به زبانه خود می‌سوزد و کسان را گوید جز یا مؤمن نان نورک قدا طناً ناری چون احوال آتش ظاهر را دانستی. پس بدان که آتش طبیعت همان یک آتش است که به امر⁴⁴⁰ الهی گاهی بنائره غم خرمن جان‌ها بسوزد و گاهی هزار شمع شادی بر افروزد چنانکه می‌فرماید [841] آتش طبع است اگر غمگین کند] یعنی آتش طبع تو اگر تو را غمگین کند که در تو شوق عبادت و حرارت طاعت نباشد. [سوزش از امر ملیک دین کند] سوختن را از

⁴³⁸ مطلب در بیان آنکه عناصر اربعه منقاد امر ربانی است و خاصیت ایشان منوط به ارادت اوست.

⁴³⁹ حق T : خدا MK

⁴⁴⁰ امر T : حکم KM

فرمان مالک دین کند نه از طبع اما سبب آن غم گناه توسست [842 آتش طبعت اگر شادی دهد] که میل تو به طاعت باشد از طبع تو نیست در حقیقت بلکه [اندر او شادی ملیک دین نهد] آتش طبع تو شادی را هم حضرت خدا می نهد که تو را به سوی خود جذب کند و توفیق عبادت دهد بدان که عادت مولانا چنین است که چون چیزی مذکور شود سرّ او را بیان کند اکنون چون غم مذکور شد سرّ⁴⁴¹ و سبب او را بیان کند [843 چونکه غم بینی تو استغفار کن] تا آرزوها یابی [غم به امر خالق آمد کار کن] او نیز از آثار غضب حضرت خداست کار و تدبیر او را می باید کرد یا معنی این است که غم به امر خدا کار کن آمد. [844 چون بخواهد عین غم شادی شود] چون خالق بخواهد عین غم فرح شود [عین بند پای آزادی شود] عین و ذات بند پای آزادی و خلاص گردد و عین و نفس ضرر محض نفع شود. [845 باد و خاک و آب و آتش بنده اند] یعنی عناصر اربعه بنده و مطیع خدایند [با من و تو مرده با حق زنده اند] که به فرمان حق تعالی همچو فاعل مختار تصرف کنند. [846 پیش حق آتش همیشه در قیام] هر چه (80b) حق فرماید بر آن است [همچو عاشق روز و شب پیچان مدام] اسم فاعل است از پیچیدن چنانکه عاشق کوی معشوی را طواف کند آتش نیز در خدمت حضرت خدا چنان است که به فرمان او پیدا شود یا آتش همچو مار در خود پیچیدن است⁴⁴² چنانکه شیوه عشاق است زیرا که آتش دائم در حرکت است همچو مار پیچان و حرکت او شکل پیچیدن است. [847 سنگ بر آهن زنی بیرون جهد] اگر چه سنگ را بر آهن زدن بیرون آمدن آتش را سبب است. اما [هم به امر حق قدّم بیرون نهد] سنگ و آهن علت تامه نیست آتش را بلکه سبب ظاهری است اما عاقل را می باید که احتراز کند از سبب ظاهر که سبب فساد باشد. چنانکه می فرماید [848 آهن و سنگ هوا بر هم مزین] زیرا [کین دو می زایند همچون مرد و زن] که نفس و هوا فساد را می زایند همچون اجتماع مرد و زن که از ایشان فرزند پیدا شود. [849 سنگ و آهن خود سبب آمد ولیک] این دو به زادن آتش سبب است. اما [تو به بالاتر نگر ای مرد نیک] یعنی تو سبب حقیقی را و مسبب الاسباب را بین [850 کین سبب را آن سبب آورد پیش] که این سبب ظاهر را آن سبب حقیقی آورد پیش [بی سبب کی شد سبب هرگز ز خویش] بی سبب هرگز سبب از خود سبب نمی شود إذا أراد الله شيئاً هبّا أسبابه. [851 و آن سببها کانییا را رهبرند] و دلیل انبیا شده اند یعنی ذات و صفات خدا و اسماء مولی [آن سببها زین سببها برترند] که سبب سبب و مسبب الاسباب اند. [852 این سبب را آن سبب عامل کند] این سبب ظاهر را آن سبب حقیقی و مسبب الاسباب کارگر کند. [باز گاهی بی بر و عاقل کند] گاهی بی میوه و بی اثر کند یعنی چون ارادتش به کار نباشد آن سبب را معطل

⁴⁴¹ مطلب در سرّ غم و دفع او

⁴⁴² قیام و پیچیدن اینجا صنعت لطیف است چرا که آتش متصل در قیام است اگر بنشیند می میرد و متصل در پیچیدن است کم واقع می شود

پیچید و بنشید. منه

و بی‌اثر کند. [853 این سبب را محرم آمد عقلها] این سبب ظاهر را یار آمد عقل‌ها یعنی عقول معاش که مردمان دارند سبب ظاهر را بیند. [و آن سببها راست محرم انبیا] آن سبب‌های حقیقی را یار است پیغامبران چون حضرت مولانا بیان کرد که سبب شدن آتش به سوختن به فرمان خداست نه به ایجاب آن معنی را تحقیق می‌کند که سبب در لغت عرب بچه معنی است تا از آن معلوم شود که در سبب تصرف و قدرت نیست. [854 این سبب چه بود به تازی گو رسن] یعنی اگر کسی از تو پرسد که سبب در لغت عرب چیست تو بگو که رسن است. [اندر این چه این رسن آمد به فن] در این چاه جهان این رسن آمد به صنعت⁴⁴³ که آب را بیرون آرد. [855 گردش چرخه رسن را علت است] رسنی که در چاه (81a) به تحریک چرخه آویزند آمد شد رسن را علت حرکت چرخه است. [چرخه گردن را ندیدن زلت است] حرکت رسن و چرخه را دیدن و چرخه گردان را ندیدن و بیرون آمدن آب را از چرخه دانستن گناه و خطاست پس قاصر النظر از چرخه بیند و صاحب بصیرت از چرخه گردان شناسد. [856 این رسنهای سببها در جهان] یعنی اسباب ظاهره را [هان و هان زین چرخ سرگردان مدان] بلکه از خداوند چرخ بدان [857 تا نمانی صفر و سرگردان چو چرخ] خالی و سرگشته نباشی. [تا نسوزی تو ز بی‌مغزی چو مرخ] درخت است چون به هم سایند آتش پیدا شود و می‌سوزد [858 باد آتش می‌شود از امر حق] باد به آتش منقلب می‌شود یا باد کار آتش می‌کند از فرمان حضرت خدا [هر دو سرمست آمدند از خمر حق] پس بدان که طبایع و عناصر انسان همچو باد و آتش و باقی ارکان در تصرف حضرت خداست. چنانکه می‌فرماید [859 آب حلم و آتش خشم ای پسر] یعنی حلم و غضب و لطف و قهر که در جهان هست ای سالک [هم ز حق بینی چو بگشایی نظر] اگر به عین عبرت بینی [860 گر نبودی واقف از حق جان باد] یعنی اگر حضرت حق باد را ادراک و وقوف ندادی [فرق کی کردی میان قوم عاد] که امت هود است علیه السلام.

قصه باد که در عهد هود پیغامبر علیه السلام قوم عاد را اهلای کرد⁴⁴⁴

در کتاب‌های تفسیر و قصص مذکور است که وقتی که هنگام آمدن عذاب شد هود علیه السلام بر گرد مؤمنان خطی کشیده بود باد چون بدان رسیدی نرم می‌گشت و بیرون خط بر هر که رسیدی بر هوا بردی پاره پاره کردی و بعضی را به بعضی زدی استخوان‌ها همچون خشخاش خرد کردی و بعضی را بر سنگ زدی و به این قهر می‌گشت چنانکه حضرت خدا در سوره الحاقه بیان می‌کند وَأَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعِجَازٌ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ. حضرت مولانا این تفصیل را بر وجه اجمال بیان می‌کند [861 هود گیرد

⁴⁴³ صنعت T : کار MK

⁴⁴⁴ مطلب در بیان هلاک عاد که قوم هود است.

مؤمنان خطّی کشید] در وقت ورزیدن باد [نرم می‌شد باد کآنجا می‌رسید] یعنی چون باد قهر به آن خط کشیده رسیدی بر مؤمنان نرم ورزیدی [862 هر که بیرون بود زآن خط جمله را] مرهون است [پاره پاره می‌شکست اندر هوا] پس معلوم شد که باد را فری و تمیز هست به فرمان خدا و کار او به ایجاب نیست. [863 همچنین شبیانِ راعی می‌کشید]⁴⁴⁵ شبان که از اولیاء کبار است کار او چوپانی بود از بهر این آن را شبیان راعی گفتندی چنانکه (81b) هود بر گرد مؤمنان خط می‌کشید شبیان راعی نیز همچنین می‌کشید. [گرد بر گردِ رَمه خطّی پدید] بر اطراف گله⁴⁴⁶ گوسفند لفظ خطّی بدید مفعول می‌کشید. [864 چون به جمعه می‌شد او وقتِ نماز] چون به جمعه می‌رفت آن شبیان راعی وقت نماز چنین همی کرد. [تا نیارد گرگ آنجا ترک تاز]⁴⁴⁷ مولانا حلیمی در کتاب لغت خود ترک تاز را به این لفظ تفسیر کرد یغما و غارت ایچون ایل اوزرنه چیقماق و چپان کمه اسم مصدر استعمال اولنور و صفت استعمال اولنور [865 هیچ گرگی در نرفتی اندر آن] هرگز گرگی در آن خطّ کشیده نرفتی [گوسفندی هم نگشتی زآن نشان] و یک گوسفند نیز از آن نشان بیرون نیامدی چون دایره هود علیه السلام دایره شبیان راعی مانع دخول گرگ و خروج گوسفند بود حصّه قصّه در این مرتبه این است که [866 بادِ حرصِ گرگ و حرصِ گوسفند]⁴⁴⁸ یعنی این دو باد [دایره مرد خدا را بود بند] دایره مرد خدا را بند بودند یعنی باد حرص شیطان و باد حرص نفس امّاره را صحبت اهل الله و دایره ایشان بند و سد است کسی که در دایره اهل الله باشد نه شیطان درون دایره می‌آید و نه نفس از دایره بیرون رود. [867 همچنین بادِ اجل با عارفان] همچون باد هود که مسلمانان را نرم و خوب بود باد اجل با مخلصان [نرم و خوش همچون نسیم یوسفان]⁴⁴⁹ باد اجل بر غیر عارف رنجی مهلک و قاصف است. اما بر عارفان نرم و خوش همچو بوی پیراهن یوسف در بعض روایات وارد است که از حضرت خدا جل و علا بر رسول الله علیه السلام وحی نازل شد که بندگان مخلص را چون وقت نزع جان آید درهای آسمان بگشایم و حجاب‌ها بردارم و می‌فرمایم تا بهشت را بیاریند و حوران آراسته شوند و به فرمایم فرشتگان را تا برایشان صلوات گویند و میوه‌های بهشت به ایشان نزدیک شود و بفرمایم بادی را از بادها که زیر عرش است که از کوه‌های کافور

⁴⁴⁵ مطلب در بیان کرامت شبیان راعی.

⁴⁴⁶ رَمه و گله به فتح اول و ثانی به ترکی سوری.

⁴⁴⁷ لفظ ترک تاز به سکون کافی است معنای او در اصل همچو ترک تاختن است و تاختن کنایت از غارت است و ترک تاز گفتن آن است که ترک را عادت تاختن است پس هر تاختن را از بهر یغما ترک تاز گویند و اتراک را از جهت آن که مکان در جانب چین بود دائم می‌تاختند از برای یغما لاجرم ترک تاز به معنی یغما مستعمل شد. منه

⁴⁴⁸ یعنی قوردگ حرصی یلی و قوینگ حرصی یلی الله کشی سنگ دائره سنه باغلتمش قالمشیر ایدی.

⁴⁴⁹ آن نسخه‌ها که این فکر دیدم لفظ یوسف را متصل نوشته‌اند به لفظ آن که صیغه جمع است اگر منفصل بودی از جهت معنی خوشتر

گشتی. منه

و مشک بوی بردارد و فرو ریزد و خطاب کنم به وقت قبض کردن جان ایشان را مرحبا و اهلا بقدموک علی و همچنان

[868 آتش ابراهیم را دندان نژد] و نگزید **[چون گزیده حق بود چو نوش گزد]** چون ابراهیم مختار حضرت خدا بود او را چون گرد پس معلوم شد که آتش را نیز فرق و تمیز هست به فرمان خدا و کار آتش نیز به ایجاب نیست. لاجرم حصّه قصّه در این مرتبه این است که **[869 ز آتش شهوت نسوزد اهل دین]** بلکه سلامت بماند **[باقیان را بُرده تا قعر زمین]** **(82a)** و سوخته **[870 موج دریا چون به امر حق بتاخت]** موج آب چون به امر حق تاختن گرفت. **[اهل موسی را قبطی وا شناخت]** چون موسی علیه السلام با بنی اسرائیل از مصر بیرون رفت⁴⁵⁰ نیم شب بود چون قبطیان بامداد برخاستند موسی و بنی اسرائیل را ندیدند بانگ بر داشتند و فرعون را خبر کردند فرعون فرمود که لشکر و رعیت که هست همه بر نشینند تا در پی موسی رویم و او را بکشیم فرعون در پس او با هفتصد هزار لشکر برفت چون نزدیک نیل یا دریای قلمر شدند فرعون رسید بنی اسرائیل گفتند یا موسی پیش ما دریا و پس ما عدو است. پس حال ما چون می شود موسی گفت مترسید حضرت خدا با من است و بنی اسرائیل دوازده قبیله بودند موسی علیه السلام عصا را بر دریا زد دریا دوازده راه شد و باد گرم وزید و آفتاب پرتاپ شد تا زیر آب علی الفور خشک گشت هر قبیله به راهی برفتند و در آب دریچه‌ها پیدا شد تا هر قبیله دیگری را دیدند چون ایشان در میان آب در این راه‌ها شدند فرعون پیش لشکر خود بر اسب نر سوار شده چون به کنار آب رسید دانست که معجزه موسی است متحیر گشت و توقف کرد جبرئیل بر اسب ماده سوار شده پیش فرعون به یکی از آن راه‌ها در آمد اسب فرعون چون اسب ماده را دید خود را به سوی او کشید فرعون ضبط اسب خود قادر نشد بی‌اختیار برفت و جبرئیل را پنداشت که مکر یکی از حاجبان اوست و گویند که حق تعالی چهارصد فرشته فرستاد به صورت سر هنگان لشکر فرعون را بانگ کردند که دریابید ملک را و در رسید به دشمنان شما تا لشکر او تابع او شدند فرعون و لشکرش چون در میان آب شدند موسی علیه السلام در قومش به کنار آب رسیدند و از آب بیرون شدند چون ایشان بیرون شدند آب روان شد فرعون و لشکرش را غرق کرد. چون آب قوم موسی را غرق نکرد و قوم فرعون را هلاک کرد معلوم شد که آب را نیز فرق و تمیز هست به فرمان حضرت خدا و کار او به ایجاب نیست. **[871 خاک قارون را چو فرمان در رسید]**⁴⁵¹ از حضرت خدا **[با زر و تختش به قعر خود کشید]** چون حضرت خدا موسی علیه السلام فرمود تا تو راه را با زر نویسد موسی علیه السلام گفت خدایا من فقیرم بر زر قادر نیستم خدا او را تعلیم کیمیا کرد که جبرئیل آمد دارویی چون گیاه به موسی علیهما السلام نمود قارون که عمه‌زاده موسی بود یا خواهرزاده او **(82b)** بود موسی علیه السلام او را عزیز داشتی و او را علم آموختی از هر نوع و قارون مرد صالح و اهل عیال و فقیر الحال بود موسی او را تعلیم کیمیا کرد تا از نفقه عیال ضرورت نکشد و به

⁴⁵⁰ مطلب در بیان غرق و هلاک فرعون و لشکرش.

⁴⁵¹ مطلب در بیان حال قارون و حسن او.

حضور دل عبادت کند چون قارون کیمیاگر شد شب و روز حریص شد بر جمع مال تا مال بسیار حاصل کرد نوافل را ترک کرد و به کیمیاگری مشغول شد پس از آن از همه عبادت منقطع گشت و در کیمیا توغل نمود و مال فراوان جمع کرد. لاجرم از حضرت خدا به موسی علیه السلام وحی آمد که قارون را بگوید تا زکات بدهد چون قارون را فرمان حضرت خدا رسانیدند قارون زکات خود را از مال خویش بیرون آورد بدید که همچو کوه پشته‌ی عظیم شد از طمع نتوانست که بدهد و موسی خالی از طلب زکات نبود آخر قارون به موسی گفت فردا من بنی اسرائیل را جمع و ضیافت می کنم تو در میان ایشان وعظ کن و از تو چیزهایی پرسم اگر جواب من بدهی زکات را بدهم چون فردا از بهر موسی کرسی نهادند موسی در میان جمع بنی اسرائیل وعظ گفت و در اثنا وعظ حرمت زنا را بیان کرد مگر قارون زنی فاجره را مال دادن وعده کرده بود تا در میان مردمان بگوید موسی با من کار ناسزا ساخت یعنی به زنا ارتکاب کرد این حمل من از اوست چون حضرت موسی در اثناء موعظت گفت هر که دزدی کند دستش بیرم و هر که راه زند بر دارش کنم و هر که زنا کند اقامت حد کنم قارون گفت ای موسی اگر خود تو باشی موسی گفت اگر هم من باشم قارون گفت پس تو زنا کردی پس بدان زن اشارت کرد زن برخاست قصد کرد که به موسی افترا کند حضرت خدا دل او را بیم انداخت نتوانست که افترا کند گفت ای قوم بدانید که مرا قارون وعده مال کرد تا بر موسی دروغ بهتان نهم اما من از حضرت خدا می ترسم چون موسی سخن زن را شنید در غضب شد قارون را گفت چه می خواهی ای ملعون که چنین مکر می کنی پس از آن حضرت خدا را شکایت کرد وحی آمد که زمین را در فرمان⁴⁵² تو کردم موسی زمین را گفت خُذْ به یعنی این را بگیر زمین او را تا به زانو بگرفت قارون گفت الغیاث یا موسی، موسی به او التفات نکرد باز زمین را فرمود تا او را بگیرد به میانش.⁴⁵³ بگرفت و همچنین (83a) تا تمام خسف کرد پس بدگویان بنی اسرائیل گفتند که موسی را مال قارون می بایست باز موسی زمین را فرمود تا مال و تخت او را خسف کرد پس معلوم شد که خاک را نیز فرق و تمیز هست و کار او به فرمان حضرت خداست نه به ایجاب [872 آب و گِل چون از دَمِ عیسی چرید] یعنی عیسی علیه السلام از طین شکل شب پره ساخت⁴⁵⁴ و آن را دم زد مرغ پرنده شد چنانکه حضرت خدا در سوره آل عمران از زبان عیسی حکایت می کند اَنِّي اَخْلَقْتُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَاَنْفُخُ فِيْهِ فَيَكُوْنُ طَيْرًا بِاِذْنِ اللّٰهِ. و در سوره مائده می فرماید وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيْهَا فَتَكُوْنُ طَيْرًا بِاِذْنِي. گویند که عیسی علیه السلام به شکل خفّاش مرغی از گل می ساخت و بر دست گرفته نفس در وی دمید

⁴⁵² فرمان T : حکم MK

⁴⁵³ در اخبار آمده است که حق تعالی گفت یا موسی قارون چندبار از تو زنهار خواست و تو ندادی به عزّت من اگر یک بار آمانش دادی و

عفو کردم. منه

⁴⁵⁴ مطلب در بیان مرف ساختن عیسی علیه السلام.

به قدرت ربانی طیران آغاز می‌کرد و گفته اند که در نظر مردم می‌پرید و چون از نظر خلق غائب می‌شد مرده بر زمین می‌افتاد. [بال و پَر بگشاد و مرغی شد پرید] حصّه قصّه این است که [873 هست تسیحّت بخار آب و گل] تسیح و تهلیل و ذکر و تلاوت تو بخار آب و گل است که نفس انسان از آب و گل تن پیدا شود و آن تسیح که بخار است. [مرغ جنت شد ز نفخ صدق دل] پس دم تو بخار تن است مرغ جنت شود. لاجرم همچو معجزه عیسی در نفس تو هست [874 کوه طور از نور موسی شد به رقص] کوه طور از نور حضرت خدا که به طلب موسی بدید شد به رقص رفت چنانکه حضرت خدا در سوره اعراف حکایت می‌کند فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا. [صوفی کامل شد و رست او ز نقص] آن کوه طور صوفی کامل گشت و از نقصان خلاص شد [875 چه عجب گر کوه صوفی شد عزیز] صوفی شدن کوه طور را مر غریب نیست زیرا [جسم موسی از کلوخی بود نیز] یعنی اصل موسی نیز از خاک است همچو کوه پس آن نبی گشت صوفی شدن کوه طور به سبب تجلّی نور عجب نیست. لاجرم کوه طور خاک بود اما به امر حضرت خدا با ادراک بود.

طنز و انکار کردن پادشاه جهود و قبول ناکردن نصیحت خاصان خویش

افسوس کردن شاه جهود پند خیرخواهان خود [876 آن عجایب دید آن شاه جهود] یعنی پادشاه جهود این عجایب را دید و این غریب را مشاهده نمود از این عبرت نگرفت و به اقرار نیامد [جز که طنز و جز که انکارش نبود] جز طنز و انکارش نبود و جز تحیر و استکبارش (83b) نیفزود در این تنبیه است که چون کسی آیات و بینات ببیند و علامات و حالات مشاهده کند از طعن و انکار رجوع نکند و از کرده استغفار نیاورد صفت آن شاه جهود دارد که آخر به آتش سوخته گردد [877 ناصحان گفتند از حد مگذران] تجاوز مکن در ظلم و عناد [مرکب استتیزه را چندین مران] مرکب جدل را این قدر مران در این تنبیه است که علما و صالحان و ناصحان را می‌باید که ظالمان را پند دهند و به خیر ارشاد کنند اگر چه آن ظالم پادشاه باشد از آن که رسول‌الله علیه السلام فرمود السَّائِئَاتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ أَخْرَسٌ. و گفته‌اند السلاطین حکام الناس و العلماء حکام السلاطین. [878 ناصحان را دست بست و بند کرد] یعنی ناصحان که او را پند دادند آن شاه جهود از غضب بندشان نهاد [ظلم را پیوند در پیوند کرد] پیوسته و مضاعف کرد در این تنبیه است که آن ظالم که پند ناصحان را قبول نکند بلکه ایشان را برنجاند عاقبت به عذاب الیم مبتلا گردد. [879 بانگ آمد کار چون اینجا رسید] چون نه دیده قریب داشت و نه دل نصحت پذیر. سزاوار قهر ملک قدیر گشت که بانگ معنوی آمد [پای دار ای سگ که قهر ما رسید] و محکم بر قرار شو که غضب و قهر ما رسید [880 بعد از آن آتش چهل گز بر فروخت] آتش چهل ذراع و چهل شاخ فروخت. [حلقه گشت و آن جهودان را بسوخت] ایشان را احاطه کرد و بسوخت چنانکه

اهل تفسیر در تفسیر کلام ملک قدیر وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ⁴⁵⁵. این معنی را گفته اند [881 اصل ایشان بود آتش ابتدا] اصل آن جهود آن آتش بود از اول یعنی آتش سوزنده و مؤمن کشنده بودند. [سوی اصل خویش رفتند انتها] به اصل و اصل شدند عاقبت [882 هم ز آتش زاده بودند این فریق] فرزند آتش بودند و خوی مادر گرفته در سوختن مردمان [جزوها را سوی کُل آمد طریق] به حکم کل شیء يرجع الی اصله جزوها. را به جانب کل طریق باشد تا از آن طریق به او برسد. [883 آتشی بودند مؤمن سوز و بس] آن یهودیان یک آتش بودند مؤمن سوزنده پس ظالمان آتش دیگر است که هیزم نمی سوزند بلکه مردم می سوزند. [سوخت خود را آتش ایشان چو خس] به موجب مَنْ حَفَرَ بئرَ لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ. آتش ایشان، ایشان را بسوخت [884 آنکه بودست اُمُّهَ الْهَآوِيَه] هاویه از نام های جهنم است [هاویه آمد مر او را زاویه] گوشه قرار زیرا [885 مادر فرزند جویان وی است] (84a) مادر پسر را جوینده است [اصلها مر فرعها را در پی است] اصلها در طلب فرعهاست چنانکه [886 آبها در حوض اگر زندانی است] اگر چه آب در حوض زندانی است. [باد نَشْفَش می کند کارکانی است] باد آن آب را نشف می کند⁴⁵⁶ که ارکانی است وجه نشف را بیان می کند [887 می رهاوند می برد تا معدنش] خلاص می کند آب را از زندان و می برد تا معدن آن [اندک اندک تا نبینی بُردنش] که چگونه می برد [888 وین نفَس جانهای ما را همچنان] باد نفس ما که اثری از آثار نفس رحمانی است آب جان ما را و مرغ جان محبوس را [اندک اندک دزد از حبس جهان] می رباید از حوض بدن و از قفس تن و زندان و لهذا گفته اند کُلُّ نَفْسٍ خَطْوَةٌ. چون هر دم نفس می رود جان و عمر کم می شود پس تدبیر آن است که نفس را ضائع مگذرانی بلکه به ذکر و تسبیح و تلاوة قرآن و به کلام خیر صرف کنی تا آن کلمات طیبه به آسمان رود و به حضرت الهیه رسد و از او رحمت و غفران نازل شود. چنانکه می فرماید [889 تَا إِلَيْهِ يَصْعَدُ أَطْيَابُ الْكَلِمِ] تا به حکم آیه سوره فاطر إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ⁴⁵⁷. با وی می برآید پاک های کلام یعنی تسبیحات و اذکار ما [صَاعِدًا مِنَّا إِلَى حَيْثُ عَلِمَ] صعود می کند از ما به جایی که خدای داند یعنی انفاس ما به حضرت کبریا متصاعد شود. [890 تَرْتَفِيْ أَنْفَاسُنَا بِالْمُنْتَهَى] می برآید نفس های ما به پاکیزگی [مُنْتَهًى مِنَّا إِلَى دَارِ الْبَقَا] می رود تحفه از ما به سوی دار بقا یعنی انفاس ما در این ارتقا تحفه دار بقا شود. [891 ثُمَّ تَأْتِيْنَا مَكَاثَاتُ الْمَقَالِ] پس از آن می آید به عوض سخن ما. [ضِعْفٌ ذَاكَ رَحْمَةً مِن دِي الْجَلَالِ] دو چندان که ما گفتیم رحمت از آن که خداوند بزرگی است رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ خَرَجَ مِنْ فِيهِ طَائِرٌ أَخْضَرُ لَهُ جَنَاحَانِ ابْيَضَانِ مُكَلَّلَانِ بِالذُّرِّ وَالْيَاقُوتِ يَصْعَدُ إِلَى السَّمَاءِ فَيُسْمَعُ لَهُ دَوًى تَحْتَ

⁴⁵⁵ آورده اند که همان آتش از ا حدود ارتفاع نمود به مقدار چهل ذراع و احاطه کرد بدیشان و همه را بسوخت. منه

⁴⁵⁶ از عناصر اربعه است.

⁴⁵⁷ یعنی به سوی رضای او یا به درگاه قبول او.

الْعَرْشِ كَدَوِيَّ النَّحْلِ فَيَقَالُ لَهُ اسْكُنْ فَيَقُولُ لَا حَتَّى تَغْفِرَ لِصَاحِبِي فَيَغْفَرُ لِقَائِلِهَا ثُمَّ يُجْعَلُ بَعْدَ ذَلِكَ لِلطَّائِرِ سَبْعُونَ لِسَانًا تَسْتَغْفِرُ لِصَاحِبِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جَاءَ ذَلِكَ الطَّائِرُ صَاحِبَهُ حَتَّى يَكُونُ قَائِدَهُ وَ دَلِيلَهُ إِلَى الْجَنَّةِ. [892 ثُمَّ يُلْحِقِنَا إِلَى امْتَالِهَا] پس از آن پناه گیرنده می‌کند ما را به مانند سخن‌ها که گفتیم [کُنْ يَنَالَ الْعَبْدُ مِمَّا نَالَهَا] تابنده برسد (84b) آن را که او رسید یعنی دیدن جزای اعمال باعث زیادتی چنین افعال گردد و علامت قبول عمل صالح⁴⁵⁸ حاصل شدن صفا و ذوق است در دل بنده و رغبت کردن است به آن عمل [893 هَكَذَا تَعْرُجُ وَ تَنْزِلُ دَائِمًا] بالا می‌رود نفس‌های ما و فرود می‌آید رحمت خدا همیشه [ذَا فَلَا زِلَّتْ عَلَيْهِ قَائِمًا] این بر آمدن و فرو آمدن همیشه هست زوال نباشد تو را برین بودن ایستاده یعنی همواره برینی و برین می‌باشی خلاصه معنی مراد این است که همچنین بر آمدن انقباس و فرو آمدن رحمت بی‌قیاس دایمی است تو را نیز در امثال این اعمال زوال مباد پس در بنده دوام ذکر باید. حکایت: ذوالنون مصری را گفتند حضرت خدا را یاد می‌کنی گفت حضرت خدا می‌داند که من او را یاد نمی‌کنم از آن‌که فراموش نمی‌کنم تا یاد کنم. [894 پارسی گوئیم یعنی این کشش] چون به این غایت عربی گفتیم من بعد پارسی گوئیم یا این معنی را پارسی گوئیم یعنی این کشیدن [زآن طرف آید که آمد آن چشش] یعنی هر که را از طرفی چشش باشد دایما بدان جانب کشش باشد [895 چشم هر قومی به سویی مانده‌است] به آن سوی نگران است که [کآن طرف یک روز ذوقی رانده است] که از آن طرف یک روز چشیده است و صفا یافته [896 ذوقِ جنس از جنسِ خود باشد یقین] ذوق و میل⁴⁵⁹ هر جنس به جنس اوست⁴⁶⁰ [ذوقِ جزو از کُلِّ خود باشد ببین] حضور و صفی هر جزء از کل اوست بنگر. لاجرم کسی که به اهل فسق و فساد جنسیت دارد به سوی ایشان مائل شود و ذوق معصیت دارد و کسی که به انبیا جنسیت دارد ذوق و لذة عبادت یابد آن کس که جنس ایشان نیست تحصیل جنسیت می‌باید کرد از آن‌که تحصیل جنسیت امر ممکن است در شخص قابل [897 یا مگر آن قابلِ جنسی بود] معنی یا مگر استثناست از قاعده مذکور یعنی ذوق هر جنس نیست الا از جنس خود یا از آن چیز که این جنس آن تواند بود به سلوک و ریاضت. لاجرم آن چیز که قابلیت جنسیت او باشد به چیزی [چون بدو پیوست جنس او شود] چون به آن چیز پیوسته گردد جنس او شود همچو اغدیه که به سلوک و اتصال جنسیت مغتدی تحصیل می‌کند و جماد آدم گردد. [898 همچو آب و نان که جنسِ ما نبود] یعنی آب و نان اگر چه نقش جنسیت انسان ندارد اما چون قابل جنسیت بود. [گشت جنسِ ما و اندر

⁴⁵⁸ صالح T : MK

⁴⁵⁹ میل T : MK

⁴⁶⁰ مطلب در بیان میل بعضی به بعضی سبب جنسیت.

ما فزود] یعنی پس از اتصال ما جنس ما شد⁴⁶¹ (85a) و در ما فربهی و زیادکی دارد. [899 نقش جنسیت ندارد آب و نان] صورت جنسیت انسان ندارد آب و نان در اول حال [از اعتبار آخر آن را جنس دان] که اعتبار به خاتمه است. پس کسی که اهل الله نیست در اول حال چون قابلیت جنسیت ایشان دارد و سلوک طریق ایشان کند از ایشان شود. شعر: أَحَبُّ الصَّالِحِينَ وَلَسْتُ مِنْهُمْ - لعل الله يرزقني الصلاحاً. و حضرت مولانا می فرماید بیت: از در اهل صفا دور مشو ای دل من - هر که دورست از این در بخدا نزدیکست⁴⁶². غرض از این استثنا و از تحقیق این معنی تائیس دخیل است و اطماع مبتدیان در آن که مثل شیخ خود تواند بود به سلوک از قبیل سلوک اغدیه که اگر چه از یک اعتبار تجانس نیست اما از اعتبار آخر تجانس هست پس این ذوق که از مشروبات و مأكولات حاصل است همان ذوق جنسیت است [900 و ز غیر جنس باشد ذوق ما] کسی که اهل الله نباشد در حقیقت چون دل ما به آن مائل شود و از او ذوق گیرد [آن مگر مانند باشد جنس را] آن غیر جنس مگر نظیر باشد در صورت جنس را تا او را جنس می پنداریم [901 آنکه مانندست باشد عاریت] و ذوقی که به واسطه پندار جنسیت صوری باشد عاریت بود خاتمت او ذمیم و عاقبت او وخیم⁴⁶³ باشد [عاریت باقی نمائند عاقبت] چنانکه در امثله آینده ظاهر است [902 مرغ را گر ذوق آید از صفیر] مرغی چون صدایی بشنود آن صاحب صدا را جنس و نظیر می پندارد و به سوی او می رود. [چونکه جنس خود نیابد شد نفیر]⁴⁶⁴ چونکه آن صاحب صفیر جنس خود نیابد نفرت کننده شود یا نفیر اینجا به معنی نوحه است و مراد انقلاب سرو و دست به مویه و نوحه. [903 تشنه را گر ذوق آید از سراب] مثال دیگر است چون تشنه را به حکم آیت سوره نور كَسْرَابٍ بِقَيْعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً. از سراب ذوق آید که آن را از دور آب پندارد و پیش او رود. [چون رسد در وی گریزد جوید آب] لاجرم چون کسی طالب اهل الله باشد و کسی را از ایشان پندارد و به نزد او رود چون آن کس را از اهل الله نیابد از او می گریزد و طالب اهل الله شود. [904 مفلسان کز خوش شوند از زر قلب] به نظر ظاهر صورت [لیک آن رسوا شود در دار ضرب] اما آن زر قلب رسوای گردد در ضربخانه از آن که صاحب عیاران قلب را (85b) می داند و رد کند پس آنان که تغییر شکل از بهر اکل کرده اند خود را در صورت صلاح نمایند اما در ضربخانه الهی رسوای و مردود شوند. لاجرم ای سالک طریقت به مقارنت کیمیاگر زر خالص شو [905 تا زر اندودیت از ره نفکند] تا معموری ظاهر و خرابی باطن تو را از راه حق دور نکند [تا خیال کثر ترا چه نفکند] تا خیال تو را در چاه ضلالت نفکند. بیت: گرت بیخ اخلاص

⁴⁶¹ شد TK : باشد M

⁴⁶² یعنی هر که از حضرت خدا دور باشد از در اهل صفا به حضرت خدا نزدیک می شود. منه

⁴⁶³ وخیم TK : حمیم M

⁴⁶⁴ بیت ثانی معنی اول را مؤید است هم نفیر نفس را گویند نه فریاد کننده را. منه

در بوم نیست - از این در کسی چون تو محروم نیست - زر قلب آلوده بی قیمت است - زری را که خالص بود حرمت است. [906 از کلیله باز خوان آن قصه را] کتاب کلیله کتابی است که در او حکایات حیوانات است اگر چه در صورت افسانه است اما عارفان را در او پندهاست تو پیش از این آن حکایات را افسانه پنداشته بودی از آن کتاب باز خوان آن قصه را [واندر آن قصه طلب کن حصه را] یعنی اگر چه قصه حیوانات است اما تو به عین عبرت بنگر و بگوش جان بشنو در آن قصه خود را حصه بجو. چنانکه خرگوش با حيله و تخیل و مکر و تسویل شیر را در چاه افکند تو نیز از مکر نفس و شیطان و از حيله انسان بهره‌یز تا گرفتار چاه نشوی و خود را هلاک نکنی.

بیان توکل و ترکِ جهد گفتنِ نخجیران به شیر

بدان که کتاب مثنوی چون بیان احوال سلوک می‌کند. لاجرم از ابتداء سلوک بیان را آغاز کرد که سالک را مرشد می‌باید پس از آن بیان کرد که مرشد همچو وزیر یهودی مکار نمی‌باید پس از آن آن را بیان کند که چون کسی سلوک کند وسوسه شیطانیّه آن را منع کند و سالک را در آن حالت چه می‌باید کرد تا از او خلاص یابد. [907 طایفه نخجیر در وادی خوش⁴⁶⁵] طایفه شکاران از آهو و سائر جانوران در وادی خوب [بودشان از شیر دایم کش مکش] آن نخجیران بودند از شیری دایم در خصومت و اضطراب زیرا آن شیر ایشان را امان ندادی هر کجا که یافتی بخوردی حصه قصه در این مرتبه این است که مراد از نخجیران وسوسه شیطانیّه و مکائد نفسانیّه است و از شیر عقل معاد که ایشان را می‌خورد از وادی دل سالک [908 بس که آن شیر از کمین می‌در ربود] یعنی بس⁴⁶⁶ آن شیر از کمین و پوشیده ایشان را در می‌ربود [آن چرا بر جمله ناخوش گشته بود] آن چراگاه بر جمله آن حیوانات بدو ناخوشگوار شده بود و این چراگاه تن و دل بر وسوسه شیطانیّه و مکائد (86a) نفسانیّه ناخوب شده بود. [909 حيله کردند آمدند ایشان به شیر] و گفتندش [کز وظیفه ما ترا داریم سیر] یعنی تو را وظیفه معین کنیم که با او سیر شوی و به ما تعرض نکنی. لاجرم وسوسه شیطان به انسان می‌آید و می‌گوید از بهر ثواب آخرت کوشش مکن بلکه بر کرم حضرت خدا توکل کن چون ملک قدیر به تقدیر جدیر وظیفه معین کرده است. و به حکم **إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا**. تو را مغفرت کند بر کرم او اعتماد باید کرد [910 جز وظیفه در پی صیدی میا] و ما رنجیده مکن [تا نگردد تلخ بر ما این گیا] مقصور است از گیاه تفصیل کلام به حسن انتظام این است که در مرغزاری خوب و خوش بسیار حیوانات و وحوش چراگاه داشتند و روزگار به راحت می‌گذاشتند ناگاه در حوالی آن پاکیزه دشت سر زه شیری پیدا گشت از هجوم آن شیر چنان وادی دلپذیر بر آن طایفه نخجیر چون چشم دون

⁴⁶⁵ به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

⁴⁶⁶ بس T : بسا MK

همتان تنگ شد و چون دل حاسدان مکدر گشت زیرا آن شیر از کمین آن حیوانات را در می‌ربود و هر گاه بی‌توقف می‌خورد روزی آن جانوران فراهم آمدند و نزدیک شیر رفتند و گفتند تو هر روز بعد از مقاسات و شداید و تهب و مشقت تکاپوی در میدان طلب از ما یک شکار توانی شکست اکنون چیزی اندیشیده‌ایم که تو را از آن فراغت خاطر و ما را امن و راحت باشد اگر دست تعرض از ما کوتاه سازی⁴⁶⁷ و پیش از این به جفای زیر دستان نپردازی و طریقه جهد و تکاپوی که لایق و مناسب سلطنت نیست باز گذاری هر روز به وقت چاشت شکاری به حضرت ملک بفرستیم همیشه این وظیفه مرتب داریم.

جواب گفتن شیر نخجیران را و فایده جهد گفتن

چون شیر سخن جانوران شنید جواب دادن گرفت و فائده جهد گفتن [911 گفت آری گر وفا بینم نه مکر] شیر در جواب گفت آری قبول کردم اگر وفا بینم نه مکر زیرا [مکرها بس دیده‌ام از زید و بکر] مکرای بسیار دیده‌ام از کسان که عهد را وفا نکردند [912 من هلاک فعل و مکر مردم] که از مردم فعل بد و مکر بسیار دیده‌ام از مکر و حيله مردم هلاک گشته‌ام [من گزیده زخم مار و کژدم] که از کسان بسیار مجروح گشته‌ام. [913 مردم نفس از درونم در کمین] یعنی در کمین تن [از همه مردم بتر در مکر و کین] که به موجب اعدای عدو که نفست الی بین جنینک. (86b) مردم نفس من از همه مردمان بدتر است در مکر و انتقام [914 گوش من لا یلدغ المؤمن شنید] گوش من قول رسول‌الله را علیه السلام شنید که گفت لا یلدغ المؤمن من جحر مرتین⁴⁶⁸. [قول پیغامبر به جان و دل گزید] پس بار دیگر گزیده و فریفته نمی‌شوم حصه قصه در این مرتبه این است که وساوس شیطانی و مکائد نفسانی را گفتن می‌باید ای وساوس شیطانی و مکائد نفسانی بر مکر شما اعتماد⁴⁶⁹ کردن و از کسب و عمل معطل شدن نمی‌باید از آن که چند بار من به مکر شما گرفتار شدم که از عمل دور ماندم و مبتلای گناه گشتم پس از این به حکم حدیث شریف ملدوغ نمی‌شوم بلکه به کسب و علم اشتغال می‌نمایم که به حکم فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ. خدای تعالی مرا جزاء عمل می‌دهد.

ترجیح نهادن نخجیران توکل را بر جهد و اکتساب

و نمودن راه تعطیل [915 جمله گفتند ای حکیم باخبر] آن نخجیران گفتند ای حکیم خبردار و ای شیر نر یعنی وساوس شیطانی و مکائد نفسانی گفتند ای عقل دانشور [الْحَذَرُ دَع لَيْسَ يُغْنِي عَنْ قَدَر] حذر را ترک کن که به حکم الْحَذَرُ

⁴⁶⁷ سازی T : داری KM

⁴⁶⁸ گزیده نمی‌شود مؤمن از سوراخی دو بار.

⁴⁶⁹ اعتماد T : اعتقاد MK

لَا يُغْنِي عَنِ الْقَدَرِ. حذر سود ندارد نسبت با قضا و قدر یعنی حضرت خدا اگر تو را اهل سعادت تقدیر کرده باشد فبها و نعمت و اگر اهل شقاوت تقدیر کرده باشد به سعی تو دگرگون نمی‌شود. [916 در حذر شوریدن شور و شرست] در حذر آمیختن فتنه و فساد است و حضرت خدا را مقابله کردن است [رَوِ تَوَكَّلْ كُنْ تَوَكَّلْ بَهْتَرَسْت] که در توکل شور و شر نیست بلکه تسلیم و رضاست [917 با قضا پنجه مزنی تند و تیز] مقابله مکن با قضاء الهی ای صعب و برنده [تا نگیرد هم قضا در تو ستیز] تا قضای خدا با تو عناد نکند در بعض کتب وارد است که ابلیس بیست هزار سال عبادت کرد و در بعض کتب نوشته‌اند ابلیس صد و چهل و سه هزار سال عبادت کرده بود چون قضاء الهی به شقاوت او بود سعی فائده نداد⁴⁷⁰ [918 مرده باید بود پیش حُکم حق] میت شدن می‌باید پیش حکم خدا یعنی تسلیم کلی کردن می‌باید به فرمان حق تعالی [تا نیاید زخم از رَبِّ الْفَلَقِ] خداوند صباح حصّه قصّه در این مرتبه این است که وسوسه شیطانیّه و مکائد نفسانیّه عقل معاد سالک را در صورت کلام حق به آیات و احادیث (87a) و اخبار و آثار وسوسه می‌کنند و شیطان می‌گوید سعی در عمل فائده نمی‌دهد که به حکم الْمُقَدَّرُ کَائِنٌ. هر چه در تقدیر حضرت خداست البته واقع می‌شود زحمت بی‌فایده مکش و بر تقدیر حضرت خدا اعتماد کن.

ترجیح نهادن شیر جهد و اکتساب را بر توکل و تسلیم

یعنی گفتن شیر کسب و عمل بهتر است از معطل نشستن و توکل کردن [919 گفت آری گر توکل رهبرست] شیر گفت آری توکل اگر چه دلیل است اما [این سبب هم سنّت پیغمبرست] گرفتن اسباب و مباشرت اکتساب نیز سنّت رسول‌الله است. یعنی عقل معاد گفت توکل اگر چه دلیل است اما عبادت سنّت رسول‌الله است علیه السلام زیرا [920 گفت پیغمبر به آواز بلند] به این حدیث شریف اثبات سنیت مباشرت اسباب می‌کند [با توکل زانوی اشتر ببند] رسول‌الله علیه السلام معاذ بن جبل را رضی الله عنه اعقل بعیرک ثم تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ یا معاذ. گفت و مردی نزدیک رسول‌الله علیه السلام آمد و گفت یا نبی الله اخلی ناقتی و اتوکل او اعقلها و اتوکل. رسول‌الله علیه السلام گفت بَلْ اعْقِلْهَا وَتَوَكَّلْ. حصّه قصّه در این مرتبه این است که مباشرت اسباب مانع توکل نیست از آن که توکل عدم مباشرت سبب نیست بلکه توکل فضل و فیض را از حضرت خدا دانستن است نه از سبب. لاجرم احتیاط کردن و در عمل کوشیدن می‌باید پس از آن بر کرم حضرت خدا اعتماد و توکل کردن می‌باید پس من عمل می‌کنم اما عمل را موجب جنت نمی‌گویم بلکه مغفرت و جنت را از حضرت خدا می‌دانم که عمل بهانه فضل حضرت خدا می‌شود که بنده را به تقرّب می‌رساند چنانکه کسی تخم را در زمین افشاند پس از آن برکت و نعمت را از حضرت خدا رجا کند که این رجا رجای عاقل است اما کسی که بی‌افشاندن تخم

⁴⁷⁰ نداد TK : ندارد M

رجا گندم کند این رجا را رجاء احمق گویند [921 رمز الْكَاسِب⁴⁷¹ حَيْبُ اللَّهِ شنو] پس به کسب و سبب مشغول شو بدان که رسول الله علیه السلام گفته کسب کننده دوست خداست در معنی این حدیث شریف اهل ظاهر گویند کسی که گدایی نمی کند بلکه به کسب مشغول شود دوست حضرت خداست و اهل باطن گویند کسی (87b) که بر محض کرم حضرت خدا توکل نکند بلکه در عمل و طاعت بکوشد دوست اوست در لفظ رمز معنی دوم را رمز است. [از توکل در سبب کاهل مشو] یعنی به اعتماد توکل در کسب و سبب و جد و طلب و در طاعت و خدمت تقصیر مکن توکل آن است که آن چه حضرت خدا نهی کرد از او منتهی شوی و هر چه فرمود آن را بکنی باز بر کرم او اعتماد کنی⁴⁷² بدان که نخجیران اول نفس توکل را بیان کردند پس از آن ترجیح توکل می کنند و بر این دلیل آوردند حصّه این است که وسوسه شیطانیه و مکائد نفسانیه سالک را اول از نفس عمل منع می کنند چون بر آن قادر نشوند باز از بسیاری عمل منع کنند. لاجرم حضرت مولانا از زبان جانوران اول نفس توکل را بیان کرد باز ترجیح توکل را از زبان ایشان می گوید.

ترجیح نهادنِ نخجیرانِ توکل را بر اختیار

بر عکس کلام شیر [922 قوم گفتندش که کسب از ضعف خلق] نخجیران گفتند که کسب را از ضعف خلق [لقمه تزویر دان بر قدر خلق] لقمه دروغ بدان به مقدار کلو یعنی بر قدر حرص. لاجرم وسوسه شیطانیه و مکائد نفسانیه عقل را گویند اعتماد بر عمل خود کردن نمی باید و هیچ عملی بهتر از توکل نباشد. [923 نیست کسی از توکل خوبتر] هیچ کسی از توکل بهتر⁴⁷³ نیست. [چیست از تسلیم خود محبوبتر] چه چیز است که او محبوبتر از تسلیم و رضا باشد زیرا سعی و کد قضا را سد نمی شود. چنانکه [924 بس گریزند از بلا سوی بلا] بسیار کسان از بلایی گریزند به سوی بلای دیگر یعنی به بلای دیگر مبتلا شوند. [بس جهند از مار سوی اژدها] بیار کسان از مار می جهند به سوی اژدها می روند یعنی از ضرری بگریزند و به بلای بزرگ مبتلا شوند. [925 حيله کرد انسان و حيله ش دام بود] یعنی حيله او به خود دام گشت. [آنکه جان پنداشت خون آشام بود] یعنی انسان آن چیز را که جان پنداشت خون آشام او بود مثلاً نفس انسان دشمن خونخوار اوست اگر چه انسان او را دوست می پندارد. [926 در بیست و دشمن اندر خانه بود] یعنی انسان در را بیست و خود پنداشت که دشمن بیرون خانه مانده است بی خبر که (88a) دشمن اندر خانه بود. [حيله فرعون زین افسانه بود] تدبیر فرعون نیز از این حکایت و از این قبیل بود که موسی علیه السلام اندر خانه فرعون بود. [927 صد هزاران طفل گشت آن کینه کش] یعنی فرعون انتقام کننده [و آنکه او می جُست اندر خانه اش] چنانکه حضرت

⁴⁷¹ مطال در معنی الکاسب حبيب الله.

⁴⁷² کنی TK : - M

⁴⁷³ بهتر TK : خوبتر M

خدا در سوره قصص حکایت می‌کند وَقَالَتْ امْرَأَةٌ فِرْعَوْنَ قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا. چون دیده جهان‌بین ما مبتلای بسیار مرض و بلاست دوست و دشمن را فرق نمی‌کند. لاجرم اعتماد را نشاید چنانکه می‌فرماید [928 دیده ما چون بسی علّت دروست] از آن بسیار غلط می‌کند [رَو فَنَا كُن دِيدِ خُود دَر دِيدِ دُوسْت] تا نظر تو معدوم شود و نظر او هویدا گردد. [929 دِيدِ مَا رَا دِيدِ اَوْ نِعَمَ الْغُوضِ] دیده ما را دیده دوست نعم البدل است [یَابِی اِنْدَر دِيدِ اَوْ كُلُّ غَرَضٍ] در بعض نسخ هست اندر دید او کلی غرض. پش چون خود را تسلیم حضرت خدا می‌کنی همه کار تو او می‌کند چنانکه [930 طفل تا گیرا و تا پویا نبود] کودک چون در زمان کوچکی عاجز بود که بر گرفتن و تک و پودی کردن قادر نبود [مرکبش جز گردن بابا نبود] که بابا به خدمتش قیام نمود و آن را بر دوش می‌داشت پس کسی که عاجز باشد و ناتوانی نماید و همه کار را به حضرت خدا تفویض کند حضرت خدا همه کار او را مهیا سازد. [931 چون فضولی گشت و دست و پا نمود] چون طفل زیادکی پیدا کرد و قدرت نمود. [در عَنَا افتاد و در کُور و کُبود] در بلا و مشقت و در دوری غفلت افتاد [932 جانهای خلق پیش از دست و پا] جان‌های مردمان پیش از تعلق به بدن یعنی در عالم ارواح [می‌پریدند از وفا اندر صفا] در عالم الهی [933 چون به امر اِهْبِطُوا بندی شدند] چون به فرمان فرو روید مقید گشتند و به قفس تن و محبوس شدند. [حبس خشم و حرص و خرسندی شدند] محبوس خشم و حرص و قناعت و ضرورت گشتند [934 ما عیالِ حضرتیم و شیرخواه] ما اهل بیت حضرت خداییم و شیر و زرق را از او خواهند [گفت اَلْخَلْقُ عِيَالٌ لِلّٰه] رسول‌الله علیه السلام گفت اَلْخَلْقُ عِيَالٌ لِلّٰه. یعنی مؤنت خلق بر حضرت خداست چنانکه حضرت خدا فرمود وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْاَرْضِ اِلَّا عَلٰی اللّٰهِ رِزْقُهَا. [935 آنکه او از آسمان باران دهد] یعنی حضرت خدا که از آسمان باران دهد. [هم تواند کو ز رحمت نان دهد] (88b) یعنی بی‌کسب و سبب حصّه قصّه در این مرتبه این است که وسوس شیطانی و مکائد نفسانی به سالک طریقت می‌گویند که حضرت خدا قادر است که تو را بی‌مجاهده و ریاضت مقبول حضرت خود کند و به مرتبه اولیا رساند پس مشقت بسیار و عمل کثیر لازم نیست.

ترجیح نهادن شیر جهد را بر توکل

یعنی ترجیح کردن عقل عمل و طاعت را بر توکل [936 گفت شیر آری ولی رَبُّ الْعِبَاد] شیر گفت آری حضرت خدا می‌تواند که نان را بی‌زحمت دهد اما خداوند بندگان [نردبانی پیش پای ما نهاد] یعنی نردبان سبب و اکتساب را پیش پای⁴⁷⁴ ما نهاد چون در پیش تو نردبان بنهند به بالا رفتن اشارت است که بی‌نردبان هیچ بالا رفتن میسر نیست. چون نردبان بالا رفتن را سبب است إلغاء نردبان چنانچه حاصل کلام شماست ای نخجیران چه معنی دارد لاجرم نردبان شریعت و

طریقت و حقیقت قرب و ترقی روا و وثاق حضرت خدا را واسطه است حصّه قصّه و خلاصه جواب شیر این است که آری به حکم جَذْبَةُ مِنَ جَذَابَاتِ الرَّحْمَنِ تَوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ. حضرت خدا قادر است که بی عمل کثیر و بی زحمت و ریاضت بنده را به درجات عالیّه و قربت رساند اما عادت او برین جاری است که ما به آلات و اعضا خدمت و عمل بکنیم تا که به کسب و عمل آن ملک اجل ما را به تقرب رساند از آن که این آلات را از بهر خدمت داده است چون چنین کرد. [937] پایه پایه رفت باید سوی بام] به موجب وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا. از نردبان عمل به تدریج رفتن می باید به بام درگاه حضرت خدا [هست جبری بودن اینجا طمع⁴⁷⁵ خام] یعنی بی عمل رجاء تقرب کردن طمع خام است. [938 پای داری چون کنی خود را تو لنگ] چون پای درست داری چرا خود را لنگ می کنی و قطع مسافه نمی کنی و به منزل نمی رسی [دست داری چون کنی پنهان تو چنگ] دست درست داری چرا چنگ و پنجه را پیدا⁴⁷⁶ نمی کنی این را چرا نمی دانی که دادن هر عضو خود طلب فعلی است که بدان اختصاص دارد. چنانکه چشم از برای دیدن است و دست از بهر گرفتن و علی هذا القیاس اگر بنده این اعضا را کار نفرماید چندین آلت قدرت را ضایع گرداند و با چندین اشارت و عبارت مراد خواجه را فهم نکرده بود و مستحق توبیخ و تفریع گردد و چون کافران و منافقان به موجب (89a) آلات و حواس کار نکردند⁴⁷⁷ در شأن ایشان نازل شد صُمُّ بَكْمٌ عُمِّي فَهَمْ لَا يَرِجْعُونَ⁴⁷⁸. لاجرم [939 خواجه چون بیلی به دست بنده داد] هر که اهل عقل است. [بی زبان معلوم شد او را مراد] بی گفتن مراد خواجه معلوم گشت که کار باغ کردن است و اصلاح زمین پس کسی که مفلوج باشد که دست و پای او نگیرد اگر وی را گویند حضرت خدا دست و پای تو را گیر او پویا کردی تو چه کار کردی ظاهر آن است که او می گوید خدمت حضرت خدا می کردم و شکر نعمت صحت می گذاردم آنان که صحت اعضا دارند ترک خدمت کردن و سلامت آلات را صرف معاصی کردن کفران نعمت است. [940 دست هم چون بیل اشارت های اوست] یعنی دست که شبیه بیل است اشارت های حق تعالی است به کار کردن [آخر اندیشی عبارتهای اوست] فکر⁴⁷⁹ عاقبت عین عبارت حضرت خداست. یعنی حضرت حق چون تو را عقل عاقبت اندیش داد گویا به صریح عبارت خدمت فرمود لاجرم به عقل معاد آخر کار را فکر کردن و تدبیر آخرت⁴⁸⁰ را مهیا داشتن می باید چنانکه تدبیر دنیا را و مهمّات و حوایج خود را در این جهان مهیا سازی با وجود که جهان را بقا نیست همچنان مهمات و حوایج

⁴⁷⁵ در لفظ طمع میم را ساکن خواندن می باید از بهر وزن.

⁴⁷⁶ پیدا T : آشکار KM

⁴⁷⁷ نکردند TK : نگردد M

⁴⁷⁸ ایشان کرانند و گنگانند کورانند پس ایشان باز نگردند که بر آن حال محشور شوند.

⁴⁷⁹ ذکر T : فکر KM

⁴⁸⁰ آخرت T : آخر KM

خود را در آن جهان اکنون مهیا ساختن می‌باید که آن جهان دار بقاست مصالح او اهم مهمات است. [941 چون اشارتهاش را بر جان نهی] چون ای سالک اشارت‌های حضرت خدا را بر جان و دل نهی و فهم و قبول کنی [در وفای آن اشارت جان دهی] که به موجب آن کار کنی. [942 پس اشارتهای اسرار دهد] تو را اشارت‌های اسرار دهد و کشف اسرار کند. [بار بر دارد ز تو کارت دهد] بار را از تو بردارد و تو را تصرف دهد چون کسی او را اشارت طاعت را فهم کند و به مقتضای فهمش عمل کند از سوی حضرت خدا اشارت اسرار و بشارت اخبار گشاده گردد و متصرف ولایت شود. [943 حاملی محمول گرداند ترا] یعنی اکنون که بار می‌کشی پس از آن تو را همچون بار بر اسبی سوار کند و به درجه ابرار برد. [قابلی مقبول گرداند ترا] اکنون که قابل⁴⁸¹ خدمتی پس از آن مقبول حضرت کند تو را در حدیث قدسی وارد است که لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ (89b) بِالْإِثْمِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَلِسَانَهُ وَيَدَهُ بِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يُنْطِقُ وَبِي يَبْطِشُ. [944 قابل امر و بی قایل شوی] قابل امر و بی قایل شوی یعنی اکنون که قابل فرمان حضرت خدایی گوینده فرمان و رهنما و مرشد شوی و [وصل جویی بعد از آن واصل شوی] به حکم مَنْ طَلَبَ وَجَدَ وَجَدَ. واصل او شوی اما شرط وصول چنانکه مفهوم شد اجتناب از سیئات است و ملازمت بر طاعات زیرا بنده چون خواجه را عاصی شود یا خدمت خواجه نکند آن بنده مقبول و مقرب خواجه نگردد با وجود که خواجه دنیا خالق اعضا نیست حضرت خدا خود خالق اعضا و واهب قدرت است پس شکر او اهم مهمات است. و لهذا می‌فرماید [945 سعی شکر نعمت قدرت بود] سعی و جد⁴⁸² کردن شکر مواهب نعمت قدرت است. [جبر تو انکار آن نعمت بود] یعنی ترک خدمت کردن و توکل نمودن انکار آن نعمت قدرت است و کفران نعمت [946 شکر قدرت قدرت افزون کند] شکر قدرت کردن و ازدیاد عبادت به موجب آیت سوره ابراهیم لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ. مزید نعمت قدرت است و موثر توفیق عبادت [جبر نعمت از کف بیرون کند] از این گفته‌اند. بیت: شکر نعمت نعمت افزون کند - کفر نعمت از کف بیرون کند. [947 جبر تو خفتن بود در ره مخسب] یعنی ای سالک توکل کردن و در عمل کاهلی نمودن و اجتهاد را ترک کردن در راه خفتن است و ترک سفر کردن یعنی به مقصد نارسیده پس کسی که در ابتداء راه ترک سفر کند و در راه بخشید قطع مسافه نمی‌کند و به منزل نمی‌رسد. [تا نبینی آن در و درگاه مخسب] تا واصل باب حق نشوی و قرب درگاه را حاصل نکنی و مشاهده آن بارگاه نکنی مخسب. شعر⁴⁸³: بِقَدْرِ الْكَدِّ تُكْتَسَبُ الْمَعَالِي - وَ مَنْ طَلَبَ الْعُلَى سَهْرَ اللَّيَالِي. و گفته‌اند الْمَرْءُ يَطِيرُ بِهَمَّتِهِ. [948 هان مخسب ای جبری بی اعتبار]

⁴⁸¹ قابل TK : بار M

⁴⁸² جد T : جهد MK

⁴⁸³ بیت TM : شعر K

زنهار مخسب و در عمل کاهل مشو بلکه در عمل بکوش و عبرت بگیر و اعتبار کن و به جایی قرار مکن چون دار دنیا محل قرار نیست و به جهان دو بار⁴⁸⁴ آمدن میسر نیست. لاجرم به حکم الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ. و به حسب الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً. در عمل بکوش (90a) یک دم قرار و خواب مکن. [جز به زیر آن درخت میوه‌دار] یعنی تا به قرب حضرت و به زیر درخت عنایت نرسی قرار و خواب مکن چون در اینجا برسی اگر خواب کنی رواست [949 تا که شاخ افشان کند هر لحظه باد] تا که شجره عنایت را باد رحمت بیفشاند [بر سر خفته‌ات بریزد نُقْل و زاد] تا بر سر خواب رفته تو بریزد میوه و توشه یعنی انوار فیض و اثمار فضل به تو برسد. [950 جبر خفتن در میان ره‌زنان] یعنی ترک عمل کردن و اعتماد و توکل کردن پیش از رسیدن به مقصد در میان قطع طریق خفتن است. یعنی در میان شیاطین وطن گرفتن است. لاجرم سالک را امان نمی‌دهند به شمشیر و سوسه و اضلال می‌کشند. از آن که [مرغ بی‌هنگام کی یابد امان] مرغ بی‌پریدن امان نمی‌یابد. لاجرم وقت پریدن⁴⁸⁵ را ضایع کردن نمی‌باید کسی در حالت نزع گفته. بیت: چون توانستم ندانستم چه سود - چون بدانستم توانستم نبود. پس وقت را دانستن و آن را نگاه داشتن و در عمل کوشیدن می‌باید. بیت: در کودکی عمل کن مگو که من جوانم - فردا که پیر باشی گویی که ناتوانم. [951 و اشارت‌های را بینی زنی] پیش از این معلوم شد که آلات و اعضا دادن اشارت‌های حضرت خداست عمل کردن را. لاجرم اگر اشارت‌های او را بینی زنی یعنی تکبر کنی و التفات نکنی و به موجب اشارت او عمل نکنی و شکر سلامت اعضا که عمل کردن است به جای نیاوری. [مرد پنداری و چون بینی زنی] یعنی خود را مرد پنداری اما زنی و همچو زن ناقص العقلی [952 این قدر عقلی که داری گم شود] و ضائع گردد [سر که وی از وی پیرد دم شود⁴⁸⁶] سری که عقل او برود دم گردد یعنی سر بی‌عقل دم است بلکه از او کمتر است. [953 زآنکه بی‌شکری بود شوم و شنار] زیرا بیشکری نامبارک و عیب است. بیت: چندین نعم حضرت حق بر تو هویدا است - عیب است که شکر نعمش را نگذاری. [می‌برد ناشکر را در قعر نار] العیاذ باللّه و فی الواقع سخت مغبونی است که کسی که از قرب الهی و اعلی‌علیین آید اما به دوزخ و اسفل سافلین رود. [954 گر توکل می‌کنی در کار کن] یعنی اول عمل کن پس از توکل بکن. [کشت کن بس تکیه بر جبار کن] زراعت کن پس از آن اعتماد بر عطای حضرت خدا کن که بی‌زراعت رجاء گندم داشتن رجاء احمق است. (90b)

باز ترجیح نهادن نخجیران توکل را بر جهد

⁴⁸⁴ دو بار T : باز MK

⁴⁸⁵ پریدن TK : جبر شدن M

⁴⁸⁶ عقل صح. سر که ریش دارد چون عقل و دانش از وی پیرد دم کاو منکوس می‌شود در شکل. منه

تکرار گفتن نخجیران توکل بهتر است از عمل [955 جمله با وی بانگها بر داشتند] جمله نخجیران به شیر آوازا برداشتند و گفتند [کآن حریصان که سببها کاشتند] که آن حریصان که تخم سببها کاشتند. [956 صد هزار اندر هزار از مرد و زن] یعنی بسیار کسان سببها کاشتند و اهتمام کردند. [پس چرا محروم ماندند از زَمَن] اگر سعی و سبب فائده دادی ایشان محروم نماندی حصّه قصّه در این مرتبه این است که وسوسه شیطانیّه و مکاید نفسانیّه عقل را گویند بسیار کسان در کار و عمل جد کردند اما سلامت از عذاب و وصول به وهاب به حصول نپیوست [957 صد هزاران قرن ز آغاز جهان] بسیار قرن‌ها از ابتداء جهان و از دور آدم علیه السلام الی یومنا هذا [همچو اثردها گشاده صد دهان] از جهت حرص و گرفتن دنیا [958 مکرها کردند آن دانا گروه] اما فائده نکرد. [که ز بن بر کنده شد زان مکر⁴⁸⁷ کوه] از بُن و بیخ بر کنده کشت از آن مکر کوه [959 کرد وصف مکرهاشان ذوالجلال] یعنی حضرت خدا در قرآن وصف مکر ایشان کرد. [لِتَرْوَلْ مِنْهُ أَقْلَالٌ الْجِبَالِ] زائل شود از وی قلّه‌های کوه‌ها این اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره ابراهیم است وَقَدْ مَكَرُوا مَكَرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكَرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكَرُهُمْ لِيَنْزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ⁴⁸⁸. [960 جز که آن قسمت که رفت اندر ازل] یعنی با وجود آن چیز که در ازل قسمت شده بود غیر او [روی ننمود از شکار و از عمل] میسر و حاصل نشد. [961 جمله افتادند از تدبیر و کار] یعنی عاجز ماندند [مانند کار و حکمهای کردگار] که در ازل مقرر شده بود [962 کسب جز نامی مدار ای نامدار] کسب را تأثیر حقیقی نیست. [جهد جز وهمی مپندار ای عیار] اهل صرفه را عیار می‌گویند تشبیهها له بالعیار یعنی جهد و سعی را جز امر وهمی مپندار ای اهل صرفه. حصّه قصّه⁴⁸⁹ در این مرتبه این است که وسوسه شیطانیّه در اینجا چنین گوید که چنانکه حریصان در طلب مال سعی و تدبیر کردند و مکرها نمودند جز قسمت ازلی میسر نشد همچنان بسیار کسان سعی و اجتهاد کردند و در عبارت مجاهد نمودند آخر همچو ابلیس مردود و محروم شدند پس یعی و تدبیر فائده نمی‌دهد چنانکه در این حکایت.

نگریستن عزرائیل علیه السلام بر مردی (91a) و گریختن آن مرد در سرای سلیمان علیه السلام و تقریر ترجیح

توکل بر جهد و قلّت فایده جهد

⁴⁸⁷ لفظ مکر به سکون را است.

⁴⁸⁸ به درستی که کوشش کردند در حیلّه آنچه نهایت مکر ایشان بود و نزدیک خداست جزاء مکر ایشان و به درستی که بود مکر ایشان در سختی و هول تا از جای بردارد از آن مکر کوه‌ها مثل احکام شریعت رسول‌الله علیه السلام.

⁴⁸⁹ تفصیل جواب این وسوسه چنانکه مذکور خواهد شد این است که ما تسلیم کنیم که سعادت و شقاوت به تقدیر ازلیت اما تخلّف عمل نادرست یعنی ضائع گشتن طاعت چنانکه در ابلیس واقع شد نادرست بلکه واقع نیست زیرا ابلیس خویش عمل نکرد که فرمان سجده را امتثال نمود و کسی که عمل و طاعت نکند یافتن ثواب و مغفرت نادرست چنانچه در سحره فرعون واقع شد. لاجرم اغلب آن است که مطیع ثواب یابد به قدر عمل و بیشتر و عاصی عذاب یابد به قدر ذنب خود.

این حکایت از طرف نخجیران است. [963 راد مردی چاشتگاهی در رسید] مردی سخی در وقت ضحی رسید [در سرا عدل سلیمان در دود] به سرای عدل سلیمان استعجال کرد. [964 رویش از غم زرد و هر دو لب کبود] روی آن رادمرد از غم زرد و هر دو لب کبود شده بود [پس سلیمان گفت ای خواجه چه بود] که سبب این تغییر شد [965 گفت عزرائیل در من این چنین] مرهون است [یک نظر انداخت پُر از خشم و کین] یعنی آن رادمرد گفت عزرائیل در من یک نظر انداخت که آن نظر از خشم و انتقام پر بود. [966 گفت اکنون هین چه می‌خواهی بخواه] سلیمان گفت اکنون چه می‌خواهی بگو؟ [گفت فرما باد را ای جان‌پناه] آن رادمرد گفت باد را بفرما ای پناه جان [967 تا مرا زینجا به هندستان بُرد] که عزرائیل دور شوم. [بوک بنده کآن طرف شد جان بُرد] بود که بنده چون به آن طرف برود جان را خلاص کند حضرت مولانا در این قصّه به حصّه اشارت می‌کند [968 نک ز درویشی گریزانند خلق] لفظ نک به درویشی اشارت است یعنی از این فقر خلق می‌گریزند. [لقمه حرص و امل زآند خلق] لقمه حرص و امل از آن شده‌اند خلق و از فقر و احتیاج بترسند اما بالفعل به فقر و احتیاج مبتلا شوند. بیت: غم ناآمده خوردن به نقد رنج می‌دارد - همان آن به که با فردا گذارم کار فردا را. [969 ترس درویشی مثال آن هراس] ترسیدن از فقر مثال آن ترسیدن است. [حرص و کوشش را تو هندستان شناس] پس خلق تصوّر کنند که به حرص و کوشیدن⁴⁹⁰ از درویشی خلاص یابند. لاجرم آن کس را چون اجل رسیده بود بگریختن از عزرائیل خلاص نیافت همچنان خلق به حرص و امل می‌گریزند اما چون رزق و غنا مقدر نباشد به آن نمی‌رسند چون حضرت مولانا حصّه این قصّه را بیان کرد باز به قصّه رجوع کرد. [970 باد را فرمود تا او را شتاب⁴⁹¹] سلیمان علیه السلام باد را فرمود تا آن رادمرد را به استعجال [بُرد سوی قعر هندستان بر آب] تا به اقصای هند ببرد. [971 روز دیگر وقت دیوان و لقا] یعنی فردای آن روز که وقت دیوان سلیمان و زمان ملاقات (91b) مردمان بود عزرائیل نیز حاضر شده بود. [پس سلیمان گفت عزرائیل را] یعنی نظر خشم او را پرسید [972 کآن مسلمان را بخشم از بهر آن] مرهون است [بنگریدی تا شد آواره ز خان] یعنی از خانه و متاع و اسباب [973 گفت من از خشم کی کردم نظر] یعنی من بخشم نظر نکردم [از تعجب دیدمش در ره گذر] سبب تعجب این بود. [974 که مرا فرمود حق کامروز هان] یعنی حضرت خدا مرادی فرمود که امروز به سرعت [جان او را تو به هندستان ستان] این خود از هندستان دور بود. لاجرم من [975 از عجب گفتم گر او را صد پَر است] اگر او را صد پَر باشد [او به هندستان شدن دُور اندر است] یعنی به این بعد مسافه و درازی راه امروز به هندستان رفتن دور اندر سبت و بعید است چون دیروز به باد آنجا رفت به حکم فرمان الهی جان او را اکنون در آنجا ستاندم. [976 تو همه کار جهان را همچنین]

⁴⁹⁰ کوشیدن T : سعی کردن MK

⁴⁹¹ لفظ شتاب امر است به معنی عجله کن.

مرهون است [کن قیاس و چشم بگشا و ببین] به عین عبرت نظر کن از تقدیر گریختن میسر نیست و تدبیر تو تقدیر را تغییر نمی‌کند. لاجرم جهد و اکتساب دافع قضاء ربّ الارباب نیست. پس سعی و حیل بی‌ارادت ملک عزّ و جل باطل است و جهد و کسب بی‌مثیت حق از حیلۀ اعتبار عاطل [977 از که بگریزیم از خود ای محال] ای طالب محال یا ای کس این کار محال که ما از حضرت خدا بگریزم. [از که بزباییم از حق ای وبال] ای خدا خداوند گناه یا ای گناه عظیم که ارتکاب کرده شد.

باز ترجیح نهادن شیر جهد را بر توکل و فواید جهد را بیان کردن

و اثبات کردن آن [978 شیر گفت آری ولیکن هم ببین] شیر در جواب جانوران گفت آری توکل خوب‌تر است و جهد در هر جا مفید نمی‌شود. اما بنگر [جهدهای انبیا و مؤمنین] که چندین هزار انبیا و مرسلین و اولیاء مقربین چه جهدها کردند در زمان پیشین یعنی عقل معاد وسوس شیطانیّه و مکائد نفسانیّه را گفت آری توکل بر فضل و کرم حضرت خدا خوب‌تر است و عمل موجب جنت نیست که گاهی تخلف کند به حسب استعداد بنده و نیت او اما اغلب آن است که درجان جنت به حکم وَلِلَّكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. به عمل و طاعت باشد نمی‌بینی که انبیا و (92a) مرسلین و اولیا و مؤمنین چندین عبادت کردند که اجر جزیل و ثواب جمیل یافتند. [979 حق تعالی جهدهاشان راست کرد] جهد ایشان ضایع نشد [آنچه دیدند از جفا و گرم و سرد] جهدهاست [980 حیلهاشان جمله حال آمد لطیف] حیلهاى ایشان حال لطیف گشت [كُلُّ شَيْءٍ مِنْ ظَرِيفٍ هُوَ ظَرِيفٌ] به حکم كُلُّ شَيْءٍ مِنْ ظَرِيفٍ. ظریف حیلۀ ایشان شد لطیف و شریف [981 دامهاشان مرغ گردونی گرفت] انبیا و اولیا در قهر نفس حیلها کردند و در صید آخرت و ثواب⁴⁹² و فضیلت مکرها نمودند. لاجرم دامهای ایشان مرغ فلکی گرفت که شکار ایشان مرغ الهی شد [نقصهاشان جمله افزونی گرفت] در ایشان که صورت نقص بود در دنیا همه زیادگی گرفت در عقبی قال رسول الله علیه السلام يَدْخُلُ الْفُقَرَاءُ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْأَغْنِيَاءِ بِنِصْفِ يَوْمٍ وَ هُوَ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ. و لهذا گفته‌اند شعر: زیادة المراء في دُنْيَاهُ نقصان - وَرَبُّهُ غَيْرَ مُحْضِ الْخَيْرِ حُسْرَانُ. حکایت: یکی از بزرگان گفت در خواب دیدم که قیامت ظاهر گشتستی و ندا می‌آمد که مالک دینار را و محمد واسع را به بهشت در آرند و من می‌نگریستم که تا از ایشان کرا تقدم بود خواجه محمد واسع را مقدم داشتند از سبب آن پرسیدم گفتند محمد واسع را یک پیراهن بود مالک دینار را دو پیراهن [982 جهد می‌کن تا توانی ای کیا] به کسر کاف عربی به معنی پادشاه است. یعنی جهد و سعی کن ای پادشاه عالم آخرت [در طریق انبیا و اولیا] چنانکه ایشان کردند چه طریق ایشان آن است که بر موجب فرمان عمل نمایند و اعتماد بر عمل خود نکنند

و به سعی و جهد خویش اندیشه دفع قضا پیش نهند و یقین دانند که هیچ عمل بی قضا و قدر از دست ایشان بر نیاید چنانکه می فرماید [983 با قضا پنجه زدن نبود جهاد] این معلول است [زآنکه این را هم قضا بر ما نهاد] این علت است. یعنی با قضا پنجه زدن اجتهاد نیست زیرا این عمل نیز به قضا و تقدیر الهی است که هیچ عمل بی قضا و قدر از دست کسی بر نیاید اما بدان که به حکم **فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ**. حضرت خدا عمل بنده را ضایع نمی کند و لهذا حضرت مولانا سوگند خورد و گفت [984 کافر من گر زیان کرد دست کس] مرهون است [در ره ایمان و طاعت یک نفس] لفظ یک نفس ظرف زیان کرد است بدان که چون پیش از این جبر مذکور شد اکنون (92b) به معنی جبر اشارت می کند و خود را جبری نمودن گرا شاید آن را بیان می کند که جبر در لغت شکسته را بستن است. [985 سر شکسته نیست این سر را میند] یعنی سر تو شکسته نیست این سرت را میند و ترک عمل مکن و در طاعت تعلل منما [یک دو روزی جهد کن باقی بخند] عمر دنیا قلیل است پس به حکم **الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً**. اندک زمان ریاضت و عبادت کن پس از آن به حکم **حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَالنَّارُ بِالشَّهَوَاتِ**. در آخرت در خنده باش که مقاسات شدایی و محن باعث رضای ذوالمنن است. لاجرم جهد در ترک ماسوای دوست عین توکل بر اوست. [986 بد محالی جُست کو دنیا بجُست] یعنی این مصراع به ترکی یاوز اولمیجق نسنه استدی هر کمکه دنیا استدی. [نیک حالی جُست کو عقبی بجُست] از آن که دنیا فانی و آخرت باقی است هر یکی را به قدر خود عمل کردن می باید چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود **إِعْمَلْ لِدُنْيَاكَ بِقَدَرِ مَقَامِكَ فِيهِ وَاعْمَلْ لِآخِرَتِكَ بِقَدَرِ بَقَائِكَ فِيهِ وَاعْمَلْ لِلَّهِ بِقَدَرِ حَاجَتِكَ إِلَيْهِ وَاعْمَلْ لِلنَّارِ بِقَدَرِ صَبْرِكَ عَلَيْهَا**. [987 مکرها در کسب دنیا باردست] حيله ها کردن در کسب دنیا سردست که خود را مقید و محبوس⁴⁹³ کردن است. [مکرها در ترک دنیا وارد است] و آینده که ترک قیود کردن و روی بودود آوردن است. [988 مکر آن باشد که زندان حفره کرد] یعنی مکر مقبول آن است که زندان دنیا را حفره کنی و از او بیرون آمدن جویی. [آنکه حفره بست آن مکرست سرد] یعنی آن که به عمارت دنیا مشغول شود و دل خود را بدو متعلق کند و به دنیا هر سوی خود را سد کند و خود را در حطام دنیا همچو کرم پيله⁴⁹⁴ محبوس سازد و به سوی حضرت خدا فرجه نگذارد آن مکر بار دست [989 این جهان زندان و ما زندانیان] به موجب **لِلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ**. دنیا زندان است و ما اهل زندان [حفره کن زندان و خود را وا رهان] به دنیا تعلق مکن و به آخرت متعلق شو و گفته اند آدمی که در دل او حب دنیاست و او روزه می دارد بدان ماند که درون خود ماری است افعی و او ترتیب سکنجین کند که صفرا را دفع کند که **حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ وَتَرْكُ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ طَاعَةٍ**. بدان که پیش از این احوال فقر را و

⁴⁹³ محبوس TK : مجنون M

⁴⁹⁴ ابریشم قوردی.

فضیلت او را بیان کرد اکنون بیان می‌کند که فقر بی‌مال شدن نیست و توانگری مال‌داری نیست. بلکه [990 چيست دنيا از خدا غافل بودن] به حکم دنیا که ما بی‌فدک عن. (93a) مولا که از حضرت خدا غافل بودن است [نه قماش و نقده و فرزند و زن] بلکه به حکم رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله. کسی که با وجود اسباب و اموال از یاد حضرت خدا غافل نباشد اهل فقر و اصحاب آخرت است و کسی که مال و اسباب دارد⁴⁹⁵ اما چون دل او به دنیا متعلق است اهل دنیا است پس دنیا نفس مال نیست از آن که [991 مال را کز بهر حق باشی حمل] مال را که از برای حضرت خدا و دین بارکش باشی که به مال خیرات کنی [نعم مال صالح خواندش رسول] لفظ رسول الله علیه السلام این است نِعَمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ⁴⁹⁶. که دنیا را می‌دهد آخرت را می‌خرد. لاجرم وجود مال ضرر نیست بلکه اصحاب خیر را سودمند⁴⁹⁷ است ضرر محبت و تعلق اوست چنانکه [992 آب در کشتی هلاک کشتی است] آب اندرون کشتی سبب غرق است. [آب اندر زیر کشتی پُشتی است] و رفتن او را معین است. [993 چونکه مال و ملک را از دل براند] یعنی محبت نکرد فاعل راند سلیمان است. [زآن سلیمان خویش جز مسکین نخواند] چنانکه سلیمان روزی با مسکینی طعام می‌خورد کسی او را آمد و گفت تو سلیمانی و سلطان سلیمان علیه السلام گفت المسکین يأكل مع المسکین و در روایت دیگر گفت المسکین جالس مسکین پس معلوم شد که درویشی خالی شدن دل است از محبت مال نه بی‌مالی که به محبت او باشد مالی چنانکه [994 کوزه سرپسته اندر آب زفت] یعنی کوزه که سرپسته باشد تا آب اندرونش نرود او اندر آب عریض [از دل پُر آب فوق آب رفت] چون کسی که دل او به هوای حضرت خدا پر باشد بر آب دنیا می‌رود غرق و هلاک نمی‌شود چنانکه می‌فرماید [995 باد درویشی چو در باطن بود] گرچه آن کس مال و ملک دارد [بر سر آب جهان ساکن بود] غرق نمی‌شود [996 گرچه جمله این جهان ملک وی است] همچو سلیمان علیه السلام [ملک در چشم دل او لاشی است] به او التفات نمی‌کند. [997 بس دهان دل ببند و مهر کن] تا آب دنیا در وی نرود [پُر کُنش از باد کبر من لدن] آن دهان دل را از باد بزرگ علم لدنی پر کن [998 جهد حق است و دوا حق است و درد] جهد و سعی و در دو دوا همه حَقست [مُنکر اندر نفی جهدش جهد کرد] یعنی طایفه که نفی جهد می‌کنند و در بیان⁴⁹⁸ ادله نفی اجتهاد می‌کنند حال ایشان مکذّب مقال ایشان است. زیرا (93b) در تمشیة مراد خویش جهد می‌نمایند و از طریق مقال منکر سعی و اجتهاد می‌باشند چنانکه سوفسطائیه انکار حقایق اشیا می‌کنند و

⁴⁹⁵ دارد TM: ندارد K

⁴⁹⁶ مطلب در بیان معنی دنیا.

⁴⁹⁷ سودمند T : نافع KM

⁴⁹⁸ بیان TK : میان M

نمی‌دانند که قایل شدن به حقیقت نفی اثبات حقیقت است. لاجرم متکلمان می‌گویند حقایق الاشیاء ثابتۀ از فی نفیها اثباتها.

مقرر شدن ترجیح جهد بر توکل

و ثابت شدن آن [999 زین نمط بسیار برهان گفت شیر] از این اسلوب بسیار دلیل گفت شیر [کز جواب آن جبریان گشتند سیر] که از جواب با صواب شیر این نخجیران شدند سیر پس چون هیچ مطلوبی بی طالب دست نمی‌دهد و هیچ شاهد بی مشاهده میسر نمی‌شود. در ابتداء سلوک طالب را از جهد چاره نیست از آن جهت ترجیح جهد⁴⁹⁹ بر توکل کرده می‌آید و جهد توکل را منافی نیست. لاجرم جهد مذموم آن است که صاحب جهد نظریه بر نفس خویش کند و اعتماد بر عمل خود نماید بیکه این چنین و عمل بلایی است بی‌غایت و شقایبی است بی‌نهایت و از او استعاذه واجب است و لهذا رسول‌الله علیه السلام فرماید اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ جَهْدِ الْبَلَاءِ وَ سُوءِ الْقَضَاءِ وَ دَرْكِ الشَّقَاءِ وَ شِمَاتَةِ الْأَعْدَاءِ. یعنی خداوندا پناه می‌گیرم به حضرت تو از جهد بلا و سوء قضا و در یافتن بخت بد و شادمانی دشمنان و جهد بلا خویشتن دیدن است و بر افعال خویش اعتماد کردن از بهر آنکه چون بنده خود را نبیند و بر افعال خویش اعتماد نکند افعال او به اخلاص گردد و آن افعال مقبول شود و آن جهد نعمت گردد اما چون خویشتن ببیند و بر افعال اعتماد کند عجب آرد و افعال او مردود گردد و آن جهد محنت شود چنانکه دیدن ابلیس خویشتن را و اعتماد او بر فعل خود بلای او گشت و درک شقا آن باشد که حضرت خدا بنده را به افعال او باز گذارد و فضل را با او کار نبندد تا شقاوت بار آرد نه بینی که هیچ فعل خالص‌تر از فعل پیغمبر نبود و با این همه می‌گفت لَنْ يُنَجِّي أَحَدَكُمْ عَمَلُهُ. قِيلَ وَلَا أَنْتَ قَالَ وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَغَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ فَضْلِهِ. و فی رواية لَا يَدْخُلُ أَحَدًا مِنْكُمْ عَمَلُهُ الْجَنَّةَ وَلَا يُجِيرُهُ مِنَ النَّارِ وَلَا أَنَا إِلَّا بِرَحْمَةِ اللَّهِ⁵⁰⁰. و نیز حضرت خدا گفت وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ (94a) طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ⁵⁰¹. و نیز فرمود وَلَوْ لَا أَنْ تَبْتَئَاكَ لَقَدْ كَذَبْتَ تَرَكْنِي إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا⁵⁰². پس درست گشت که نجات بنده در فضل است نه در فعل چون او را به فعل او باز گذارد شقی گردد و دشمن شاد گردد از بهر آنکه مراد خویش در او بیابد که مراد ابلیس بدبخت گردانیدن است بنده را پس جهد و عمل که بنده بدان مغرور نشود و نجات خویش به واسطه آن عمل نشناسد بلکه اعتماد بر فضل

⁴⁹⁹ مطلب در تحقیق جهد و توکل.

⁵⁰⁰ حدیث شریف دلالت می‌کند که دخول بهشت به سبب رحمت است و بعضی نصوص که سببیه عمل را دلالت می‌کند محمول بر درجات است یعنی درجات در بهشت به سبب عمل و طاعت است.

⁵⁰¹ و اگر نه فضل خدا بود بر تو و بخشایش او هر آینه قصد کرده بودند گروهی با آنکه تو را بگردانند.

⁵⁰² اگر نه آن است که تو اثبات دادیم به راستی که نزدیک بود که میل کنی به سوی آرزوی ایشان میل کردن اندک.

داشته باشد منافای توکل نیست بلکه با توکل قرین و به تفویض و تسلیم همنشین است و جمع در میان این هر دو فضیلت راجح است بر توکل تنها چون رجحان جهد بر توکل مقرر گشت. [1000 روبه و آهو و خرگوش و شغال] مراد صفات نفس و وساوس شیطانیه است. [جبر را بگذاشتند و قیل و قال] و ترک بحث کردند و جدال که ملزم شدند [1001 عهدها کردند با شیر ژبان] مهیب و درنده [کاندر این بیعت نیفتد در زیان] که اندرین عهد شیر در زیان نیفتد که از سوی نخجیران نقض عهد نشود [1002 قسم هر روزش بیاید بی جگر] و بی مشقت [حاجتش نبود تقاضایی دگر] و طلب آخر و بر این صلح کردند که هر روز قرعه کنند و قرعه بر هر که افتد آن حیوان پیش شیر رود و شیر را غذا شود. لاجرم [1003 قرعه بر هر که او فتادی روز روز] قرعه بر هر که از این حیوانات افتادی روز به روز [سوی آن شیر او دوبدی همچو یوز] به ترکی پارس. یعنی بی توقف همی رفت. [1004 چون به خرگوش آمد این ساغر به دور] یعنی نوبت قرعه به خرگوش آمد [بانگ زد خرگوش آخر چند جور] و ظلم. حضرت⁵⁰³ مولانا از اول این حکایت تا به اینجا احوال و وساوس شیطانیّه و عقل معاد را و اخبار توکل و اجتهاد را بیان کرد. پس از این به نوعی دیگر انتقال کند که حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از شیر نفس است و از خرگوش عقل و از نخجیران حواس و اعضا.

انکار کردن نخجیران بر خرگوش در تأخیر رفتن بر شیر

و اعتراض کردن حیوانات بر آن [1005 قوم گفتندش که چندین گاه ما] دیگر حیوانات گفتند خرگوش را که چندین وقت ما [جان فدا کردیم در عهد و وفا] و مخالفت نکردیم عهد را [1006 تو مجو بدنامی ما ای عنود] تو بدنامی ما میخواه ای عناد کننده یعنی تو به نقض عهد ما را بدنام مکن [تا نرنجد شیر رو رو زود زود] تا او نیز نقض عهد نکند حصّه قصّه در این مرتبه (94b) این است که حواس و اعضا با نفس اماره صلح کرده‌اند به اتفاق قرعه و به سبب فتنه هر یکی خود را به او فدا کرده مثلاً چشم به حرام نظر کردن خود را فدای او ساخته است چون یکی از ایشان فدای او شود دیگران در کوه و وادی جهان به هوای خویش عشرت کنند چون عقل مخالفت نفس خواهد و آن را قهر کردن جوید انکار او کنند که چون مراد نفس داده نشود سائر اعضا و اجزا می‌رنجند.

جواب گفتن خرگوش ایشان را

⁵⁰³ حضرت T : خدمت MK

و دفع اعتراض کردن [1007 گفت ای یاران مرا مهلت دهید] خرگوش گفت به نخجیران ای یاران مرا مهلت دهید [تا به مکرّم از بلا بیرون جهید] تا به مکر من از دام⁵⁰⁴ بالای شیر بیرون جهید و خلاص شوید [1008 تا امان یابد به مکرّم جانتان] تا به مکر من از دام بالای شیر امان یابد جان شما [مانند این میراث فرزندانان] این میراث بماند به فرزندان شما که علم را گیرند و به سبب او نفس را می‌کشند تا از ضرر او همه اجزاء تن از عذاب آخرت خلاص شوند. لاجرم عقل همچو پیغمبر است و حواس و اعضا همچو امتان است. پس پند او سبب خلاص از دشمن است. [1009 هر پیمبر امتان را در جهان] مرهون است [همچنین تا مخلصی می‌خواندشان] یعنی هر نبی امتان را در عروض بلایا و هجوم رزایا اندیشه مخلصی کرده و به نور بصیرت راه خلاصی امت دیده و آن مخلص را امتان خوانده است مثلاً رسول‌الله علیه السلام در قهر نفس اماره جوانان را به روزه داشتن اشارت کرده و گفته **يَا زُمْرَةُ الشُّبَّانِ مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ الْبَاءَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيَصُمْ فَانْه كَالْوَجَاءِ**. [1010 کز فلک راه برون شو دیده بود] فاعل دیده بود هر پیمبرست معنی این مصراع به ترکی فلکدن طشره چعجق یول کورمش ایدی. [در نظر چون مردمک پیچیده بود] اگر چه در نظر چون مردم چشم پیچیده و حقیر بود یعنی چنانکه مردم چشم در دیده حقیر می‌نماید اما چندین مسافه بعیده را می‌بیند هم چنین هر پیغامبر کوچک و تنها⁵⁰⁵ می‌نماید اما آن راه را می‌بیند که از فلک بیرون است. [1011 مردمش چون مردمک دیدند خُرد] مردم مردم دیده را چون مردمک خرد دیدند [در بزرگی مردمک کس ره نبرد] در بزرگ معنوی مردمک دیده کس راه نبرده است و حد و مقدار او ندانسته (95a) که در یک نظر تا فلک تاسع را می‌بیند حصّه حصّه در این مرتبه این است که عقل از حواس و قوی و از اجزا و اعضا مهلت خواهد که تا به تدبیر و فکر و به علم و عمل نفس اماره را به چاه اندازد و هلاک کند.

اعتراض نخجیران بر سخن خرگوش

و طعن زدن به روی [1012 قوم گفتندش که ای خرگوش دار] نخجیران به خرگوش گفتند ای خر به سخن ما گوش دار. [خویش را اندازه خرگوش دار] خویش را به حکم رَحِمَ اللّهُ امْرَأَ عَرَفَ قَدْرَهُ وَ لَمْ يَتَعَدَّ طَوْرَهُ. به اندازه خود گیر. بیت: رحمت ایزدی بر آن کس باد - که از اندازه پا برون ننهد. [1013 هین چه لاف است این که از تو بهتران] مرهون است [در نیاوردن اندر خاطر آن] آن لاف را [1014 معجبی یا خود قضا مان در پیست] متکبری تو یا قضا در پی ماست [ور نه این دم لایق چون تو کیست] و الاّ این دم زدن کی لایق چون تو کس است. لاجرم و حواس ظاهره

⁵⁰⁴ دام TK - M

⁵⁰⁵ تنها T - MK

و اجزا قوی و پیداست با وجود ظهور و قوت مغلوب نفس اماره گشته‌اند عقل ناپیدا و ضعیف است چون قصد هلاک نفس کند اعضا را بعید می‌نماید.

باز جواب خرگوش نخچیران را

و دفع اعتراض ایشان را [1015 گفت ای یاران حَقَم الهام داد] خرگوش گفت به آن نخچیران ای یاران حضرت خدا مرا الهام کرد. [مر ضعیفی را قوی‌رایی فتاد] یعنی در خاطر من ضعیف به الهام ملک علام یک تدبیر قوی افتاد اگر چه ضعیفم اما به الهام ذی الانعام توانا شده‌ام. چنانکه [1016 آنچه حق آموخت مر زنبور را] مرهون است [آن نباشد شیر را و گور را] به کاف عجمی به ترکی قولان. [1017 خانها سازد پُر از حلوائی تر] یعنی زنبور خانه چند سازد پُر از انگبین [حق بر او آن علم را بگشاد در] حضرت خدا بر زنبور باب آن علم گشاد چنانکه حضرت خدا در سورة نحل فرمود وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا⁵⁰⁶. آیه پس زنبور خانه‌ها مسدس و هموار سازد که مهندسان در و عاجزند و از هر چیزی بهره می‌گیرد و انگبین کند و آن خانه‌ها را به آن پُر کند که شِفَاءٌ لِلنَّاسِ. در حق اوست و همچنان [1018 آنچه حق آموخت کرم پيله را] که حریر می‌کند [هیچ پیلی داند آن گون حيله را] استفهام انکاری است پس اعتبار به چته نیست [1019 آدم خاکی ز حق آموخت علم] چنانکه حضرت خدا فرمود وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا. [تا به هفتم آسمان افروخت علم] یعنی آتش (95b) علم را افروخت تا هفتم آسمان را منور ساخت [1020 نام و ناموس ملک را در شکست] یعنی ملائکه را عاجز کرد تا گفتند سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا. [کوری آنکس که در حق در شکست] یعنی به کوری آنکس که در حق ریب و شک دارد آنکس ابلیس است. چنانکه می‌فرماید [1021 زاهد ششصد هزاران ساله را] یعنی ابلیس را که سال‌های بسیار عبادت کرده بود. [پوزبندی ساخت آن گوساله را] پوزبند اغز باغی در که بوز غنک اغزنه باغلر اناسن اممسون ایچون [1022 تا نتاند شیر علم دین کشید] تا طاقتش نباشد بکشیدن و خوردن شیر علم دین [تا نگردهد گرد آن قصر مشید] تا طواف نکند به طرف آن قصر محکم. لاجرم در دهان ابلیس که زاهد هزار ساله بود پوز بند ساخت همچون گوساله محروم ماند از علم الهی حضرت مولانا به این تقریب علماء ظاهر رابند می‌دهد که در دهان ایشان علوم رسمیه پوز بندست که از خوردن شیر علم الهی محروم شوند که به موجب علم عمل نمی‌کنند. [1023 علمهای

⁵⁰⁶ الهام فرستاد پروردگار تو به سوی زنبور یعنی در دل ایشان افکند آن را که فرا گیرند از شکاف کوه‌ها خانه‌ها و از میان درختان نیز خانه گیرند از آنچه مردمان بنا می‌کنند پس بخورید از همه میوه‌ها پس بروید به راه پروردگار شما یعنی طریقی را که الهام داده است در عمل عسل در حالتی که منقاد باشید و رام شده مر او را.

اهل حس شد پوزبند] علم‌هایی اهل ظاهر بند دهان شود [تا نگیرد شیر از آن علم بلند] تا نخورد شیر از علم الهی. لاجرم از اعتبار علم ظاهر گذشتن و با او عمل کردن می‌باید پس اقتضا بر علم ظاهر نباید کرد بلکه او را قنطره حقیقت و وسیله مقصود اصلی و مطلوب حقیقی باید کرد تا شنیده دیده شود. شعر: نه‌ایه ادراک العقول عقال - و اکثر سعی العالمین ضلال - ولم نستفد من بحثنا طول عمرنا - سوی آن جمعنا فیه قیل و قال. حکایت: از خدمت شمس الدین ماردینی منقول است که گفته روزی در مدرسه حضرت مولانا اجتماعی عظیم بود و تمامت امر او اکابر حاضر و سماعی کرم می‌رفت و مدرسه ما نیز در آن حوالی بود و استماع آن حال‌ها و ذوق‌ها مرا شیفته گردانیده برخاستم و مختصر جامه پوشیده از میان ازدحام خلق و اسپان گذشته به مدرسه در آمدم و در گوشه در پس مردم به تلاوة سورة سجده مشغول گشتم. چون به آیت سجده رسیدم حضرت مولانا در حال سجده کرد گفتم نشاید که اتفاقی باشد سورة دیگر خواندم الی آخر السجادات همچنان سجده می‌کرد یقینم شد که نظر مبارک ایشان بر لوح محفوظ است و لوح محفوظ (96a) باطن فاطن اوست و اشارت ما کذب الفواد ما رأی عبارت از این است در این تفکر⁵⁰⁷ و تحیر بودم که گریبان مرا گرفته کشان کشان پیش کشید فرمود که این سجادات اهل عادات نیست بلکه سجادات اهل سعادات است بعد از این دانشمندی را بمان بنیشمندی را پیشگیر و از این بیشتر امتحان کردن مردان حرام است و من در آن حالت بی‌خود گشته چون به هوش آمدن جامه را چاک زده با خود گفتم ای شمسک محبوب از انوار چنین معانی تا کی در پرده حجاب خواهی بودن پس مرید مخلص گشتم. [1024 قطره دل را یکی گوهر فتاد] یعنی اگر چه قطره دل حقیر است. [کآن به دریاها و گردونها نداد] حضرت خدا آن را به آن‌ها نداد که بزرگ‌اند پس اعتبار بزرگی صورت نیست. لاجرم هر فقیر را حقیر مبین و خرگوش را اندک مشمار از آن که اعتبار به صورت نیست بلکه به سیرت است [1025 چند صورت آخر ای صورت پرست] که از صورت نگذشتی [جان بی معنیت از صورت نرست] جان بی معنی تو از صورت خلاص نیافت [1026 گر بصورت آدمی انسان بُدی] اگر اعتبار به صورت بودی [احمد و بُوجهل خود یکسان بُدی] زیرا هر دو را صورت بشر است. [1027 نقش بر دیوار مثل آدمست] در صورت [بَنگر از صورت چه چیز او کمست] آن کم را خود بیان می‌کند. [1028 جان کمست آن صورت با تاب⁵⁰⁸ را] آن صورت دیوار با شعله و شفاف را [رَو بجو آن گوهر نایاب را] یعنی جان را که خبر دار از جانان باشد [1029 شد سر شیران عالم جمله پست] و همه شیران عالم مغلوب گشتند [چون سگ اصحاب را دادند دست] از طرف حضرت خدا [1030 چه زیانستش از آن نقش نفور] یعنی آن سگ اصحاب کهف را چه زیان

⁵⁰⁷ تفکر TK : فکر M

⁵⁰⁸ با تاب به معنی تاب داده و بافته شده باشد یعنی استاد صورت باف صورت را به جمیع اجزایها بسته و تاب داده همچو موتاب تا نگیرد

از کاغد و دیوار.

است از صورت سگی که منفور است. [چونکه جاناش غرق شد در بحر نور] چون جان او غریق دریای الهی شد. پس به حکم **إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ**. اعتبار به صورت نیست و کسی که فقیر و زشت باشد چون مقبول حضرت خداست از اغنیا و خوبان محبوبتر است. [1031 وصف و صورت نیست اندر خامها] یعنی قلم‌ها صورت را وصف نمی‌کنند. [عالم و عادل بود در نامه‌ها] آن عالم و عادل صورت نیست بلکه جان و معنی است یعنی کسی را که وصف کنند و گویند عالم و عادل است و زاهد و کامل آن وصف صورت او را وصف نیست از آنکه صورت به علم و عدل موصوف نمی‌شود بلکه جان او را وصف است. (96b) چنانکه می‌فرماید [1032 عالم و عادل همه معنی است پس] یعنی جان است [کش نیابی در مکان و پیش و پس] که معنی را نمی‌یابی در مکان و جهات و صورت [1033 می‌زند بر تن ز سوی لامکان] یعنی جان به حکم **قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي**. و به موجب **وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي**. بر تن می‌زند از سوی لامکان [می‌نگنجد در فلک خورشید جان] او همچو ظاهر نیست اما بدان که چنانکه حیات تن به جان است حیات جان نیز به علم است و علم عریان است آن را به لباس عمل پوشیدن می‌باید. شعر⁵⁰⁹: **حَيَاتُ الْقَلْبِ عِلْمٌ فَاعْتَمِدْهُ - وَ مَوْتَ الْقَلْبِ جَهْلٌ فَاجْتَنِبْهُ - وَ خَيْرَ الزَّادِ لِلتَّقْوَى فِرْدَهُ - وَ كَفَى وَ غَطَابِكُ ذَا فَاتَّعْظُهُ**. پس فضیلت آدمی بر سائر مکونات و رجحان او بر اکثر موجودات و ظهور شرف او در عالم جبروت و تکریم یافتن او در ملک ملکوت که **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ**. از جهت کمال معرفت او و غایت دانش و فطنت اوست نه از جهت صورت.

ذکر دانش خرگوش و بیان فضیلت و منافع دانش⁵¹⁰

و در خبر است **قليل العمل مع العلم كثير و كثير العمل مع الجهل قليل** [1034 این سخن پایان ندارد هوش‌دار] این سخن معرفت و کلام نصیحت نامتناهی است عقل را به خود آر [هوش سوی قصه خرگوش دار] اما قصه خرگوش را بگوش خر مشنو [1035 گوش خر بفروش و دیگر گوش خر] یعنی این گوش ظاهر که داری همچو گوش خر است صدا را می‌شنود معنی را فهم نمی‌کند [کین سخن را در نیابد گوش خر] که مراد از خرگوش و شیر و از کار خرگوش در انسان چیست؟ گوش خر نمی‌فهمد پس این گوش را فروختن و گوش خریدن می‌باید [1036 رو تو رو به بازی خرگوش بین] برو تو بازی رویاه کردن خرگوش را بین از آنکه خرگوش شیر را به قوت بازو نمی‌کشد بلکه به صنعت و بازی به چاه می‌اندازد [مکر و شیراندازی خرگوش بین] که چه مکر کرد و شیر را به چه وجه در چاه انداخت. یعنی عقل نفس اماره را به تدبیر علم چگونه می‌کشد پس مراد از خرگوش عقل است و از شیر نفس اماره و از تدبیر عمل کردن به علم [1037]

⁵⁰⁹ شعر T : بیت MK

⁵¹⁰ مطلب در بیان شرف علم.

خاتمِ مُلکِ سلیمان است علم] که به علم عالم مسخر شود و دیو نفس و شیطان مغلوب او گردد. [جمله عالم صورت و جان است علم] زیرا [1038 آدمی را زین هنر بیچاره گشت] مرهون است [خلق دریاها و خلق کوه و دشت] انسان را از علم مغلوب گشت⁵¹¹ حیوانات دریاها و (97a) کوه و صحراها چنانکه می‌فرماید [1039 زو پلنگ و شیر ترسان همچو موش] بیان است که خلق کوه و دشت از آدم می‌ترسد [زو نهنگ و بحر در صفرا و جوش] بیان است که خلق دریاها از آدم می‌ترسد یعنی تمساح و اژدهای دریا از آدم در زردی و جوش است یا صفرا برو غالب گشته و جوش زده است. چنانکه به ترکی گویند صفرا سن بولندردی. [1040 زو پری و دیو ساحلها گرفت] از آدم جن و دیو کناره‌ها گرفته‌اند و از او گریخته [هر یکی در جای پنهان جا گرفت] و مخفی شد اگر چه ایشان از انسان گریخته‌اند اما دشمن آن شده⁵¹² [1041 آدمی را دشمن پنهان بسیست] آدم را از دیو درونش و قرین بیرونش و شیطان پر فنونش و اخلاق بوقلمونش بسیار دشمن هست. [آدمی با حذر عاقل کسیست] یعنی عاقل آن است که هر کس را دوست نپندارد و از دشمنان بر حذر باشد و می‌داند که قهر دشمن ظاهر سهل است و قهر دشمن مخفی مشکل و بدان که مراد از دشمن پنهان نفس و شیطان است و اخلاق ذمیمه انسان⁵¹³ که خود پیدا نیست اما اثر و ضرر او ظاهر می‌شود. چنانکه می‌فرماید [1042 خلق پنهان زشتشان و خوبشان] یعنی اخلاق و خصائل خواه ذمیمه باشد خواه حسنه در انسان پنهان است [می‌زند بر دل به هر دم کوبشان] و می‌رسد به دل وسوسه و وحی ایشان و تأثیر کنند در دل و جان مثال اخلاق ذمیمه این است که [1043 بهر غُسل ار در روی در جویبار] ظاهرش بی‌خار نماید [بر تو آسیبی زند در آب خار] که در تک آب باشد [1044 گرچه پنهان خار در آب است پست] در بالایش نیست [چونکه در تو می‌خلد دانی که هست] پس چون در تو فساد و معصیت ظاهر گردد بدانی که صفات نفس و اخلاق ذمیمه در تو موجود است. [1045 خارخار و حیها و وسوسه] یعنی اضطراب دل از جهت وحی و از جهت وسوسه. [از هزاران کس بود نی یک کسه] پس فرق الهام و وسوسه کردن و در هر کار بر حذر بودن می‌باید و آدمیان نیز اگر چه از راه صورت اشباه⁵¹⁴ یکدیگراند اما از روی معنی در میان ایشان تفاوت بسیار است ولیکن با دیده ظاهر بین تفاوت درجات اهل یقین نتوان دید. لاجرم [1046 باش تا حسهای تو مُبدل شود] (97b) وحی و وسوسه را فرق کنی [تا ببینیشان و مشکل حل شود] زشت را نیک فرق کنی و کار و عمل خود را بینی و بدانی که [1047 تا سخنهای کیان رد کرده] یعنی عمل خیر کرده که وسوسه و کلام شیاطین را

⁵¹¹ گشت T : شد MK

⁵¹² شده TK : بنده M

⁵¹³ مطلب در معرفت اخلاق.

⁵¹⁴ اشباه TK : ایشان M

رد کرده یا عمل شر کرده که وحی الهی و کلام انبیا و اولیا را رد کرده [تا کیان را سرور خود کرده] یعنی بر تقدیر اول حضرت خدا را و انبیا و اولیا را سرور خود ساخته و بر تقدیر ثانی شیاطین را سرور خویش کرده.

باز طلبیدن نخچیران از خرگوش سر اندیشه او را

تا ببینند که فکر معقول کرده است یا اندیشه باطل [1048 بعد از آن گفتند کای خرگوش چُست] پس از آن نخچیران گفتند ای خرگوش چالاک [در میان آر آنچه در ادراک تست] که چه فکر مکر کرده [1049 ای که با شیری تو در پیچیده] و با او خصومت کرده [بازگو رایی که اندیشیده] و چه تدبیر کرده [1050 مشورت ادراک و هشپاری دهد] فایده مشورت این هاست [عقلها مر عقل را یاری دهد] این دلیل عقلی است پس از این به دلیل نقلی اشارت می کند [1051 گفت پیغامبر بکن ای رای زن] مرهون است [مشورت کالمُستشار مؤتمن] لفظ مشورت مفعول لفظ کن است و المستشار مؤتمن مقول قول است.

منع کردن خرگوش از راز ایشان را

و امتناع نمودن او از افشای سر [1052 گفت هر رازی نشاید باز گفت] خرگوش گفت هر راز را گفتن نمی باید [جفت طاق آید گهی که طاق جفت] جفت و طاق بازی است که اطفال می بازند مثلاً نخودی یا بادامی یا کردکانی در مشت می گیرند و می گویند که این جفت است یا طاق به ترکی گویند تکمی جفتمی. معنی مرا این است گاه تو جفت می گویی طاق می آید گاه بالعکس یعنی ظنّ تو لازم نیست که مطابق باشد پس حسن ظن کرده بهر کس سر خود گفتن و فاش کردن نمی باید یا معنی این باشد که گاهی دو کس که همرازی را شاید یک کس است و یک کس که همرازی را نشاید دو کس است. لاجرم بهر کس راز گفتن نشاید [1053 از صفا گر دم زنی با آینه] اگر از صفای آینه دم زنی یعنی آینه را مدح کنی که بر رویش چیزی گویی [تیره گردد زود با ما آینه] پس بر روی (98a) هر کس چیزی اگر چه آن سخن مدح باشد از جایزات نیست نزد اهل حزم [1054 در بیان این سه کم جُنبان لبّ⁵¹⁵] یعنی این سر را فاش مکن و آن سر را بیان می کند [از ذهاب و از ذهب از مذهب] از علی رضی الله عنه مروی است استر ذهبک و ذهابک و مذهبک [1055 کین سه را خصم است بسیار و عدو] پس هر کس را گفتن نمی باید [در کمینت ایستد چون داند او] یعنی چون عدو این ها را داند در کمین تو نشیند و از تو کین کشد بلکه تو را می کشد [1056 ور بگوئی با یکی دو الوداع] اگر راز را با یکی بگوئی از وی دو وداع کن و دست بشوی یا اگر راز را با یک کس و دو کس بگوئی الوداع از آن راز از

⁵¹⁵ مطلب در پوشیدن اسرار.

آنکه [كُلُّ سِرٍّ جَاوَزَ الْإِنْتِينَ شَاع] هر راز که بگذشت بدو فاش شود. **قطعه:** پدر که جان عزیزش به لب رسید چه گفت؟ - یکی نصیحت من گوش دار جان عزیز - به دوست گرچه عزیزست راز دل مگشای - که دوست نیز بگوید به دوستان عزیز. [1057 گر دو سه پرنده را بندی بهم] مرهون است [بر زمین مانند محبوس از الم] لفظ بر زمین ظرف بندی است یعنی چون دو سه مرغ را مثلاً بر زمین بهم بندی این‌ها محفوظ بمانند از الم اما چون بپرند به بالا مبتلا شوند. **بیت:** ضمیر دل خویش منمای زود - که هر گاه که خواهی توانی نمود - ولیکن چو پیدا شود راز مرد - به کوشش نشاید نهان ماند کرد. [1058 مشورت دارند سر پوشیده خوب] مشورت را که سر پوشیده دارند خوب است [در کنایت با غلط افکن مشوب] کسی که غلط افکن باشد با او در کنایت فتنه و آشوب مینگیز یا مختلط مشو مثلاً اگر کسی خواهد که سلوک راه حضرت خدا کند اگر این تدبیر را به اهل دنیا به صریح گوید منع می‌کنند. لاجرم مشورت را در کنایت می‌باید کرد مثلاً بگوید که من وام بسیار دارم در این دیار کسب را نمی‌توانم می‌خواهم که به اقلیمی دیگر روم تا در آنجا کسب بسیار کنم مراد او این باشد که در ذمت من حقوق الله و حقوق عباد هست می‌خواهم که از مشاغل دنیا فراغت کنم و در گوشه خلوت و عزلت عبادت کنم و قضای این حقوق کنم و یا بگوید که من در پیش سفر دارم تهنیت اسباب او کردن اولی‌تر است (98b) یا به غفلت نشستن⁵¹⁶ بهتر که هر چه باد آباد مراد او این باشد که سفر آخرت در پیش است زاد او را حاضر کردن اولی‌تر است یا عمر را به غفلت گذاردن بهتر است چون این‌چنین اخبار اخبار و اسرار را به طریق کنایت بگویی همه معقول می‌بینند اما چون تصریح بکنی اهل دنیا انکار کنند اگر چه فی الواقع حق و معقول است [1059 مشورت کردی پیمبر بسته‌سر] رسول الله علیه السلام با اصحاب مشورت کردی پوشیده سر مثلاً چون به سویی غذا کردن خواستی احوال سوی دیگر که به او برابر بود پرسیدی [گفته ایشان جواب و بی‌خبر] اصحاب جواب رسول را بگفتندی اما از سر سؤال او بی‌خبر بودند [1060 در مثالی بسته گفתי رای را] و پوشیده گفתי فکر را [تا نداند خصم از سر پای را] و از فاش نشود [1061 او جواب خویش بگرفتی از او] آن رسول جواب خود معلوم کردی از سخن جواب دهنده اما [وز سؤالش می‌نبردی غیر بو] از سؤال آن جواب دهنده جز بوی نبردی پس معلوم شد که راز را پوشیده می‌باید داشت. **حکایت:** ذوالقرنین استاد خود ارسطاطاليس را گفت مرا نصیحتی کن در غایت ایجاز گفت مَلِکَتِ الْبِلَادِ بِالْفَرَسَانِ فَأَمَلِکَ الْقُلُوبِ بِالْإِحْسَانِ باز نصیحت طلبید گفت لَا تَفْشِ سِرَّکَ لَوْزِیرِکَ فَانْ لَکَلَّ وَزِیرَکَ.

قصه مکر خرگوش

که چگونه مکر کرد [1062 ساعتی تأخیر کرد اندر شدن] خرگوش یک ساعت تأخیر کرد اندر رفتن پیش شیر [بعد از آن شد پیش شیر پنجه‌زن] پس از ساعتی برفت پیش درنده [1063 زآن سبب کاندرا شدن او ماند دیر] چون خرگوش در رفتن پیش شیر دیر ماند از این سبب [خاک را می‌کند و می‌غرید شیر] یعنی شیر از غضب زمین را به پای می‌کند و نعره همی زد حصّه قصّه در این مرتبه این است که چون مراد نفس را هر روز بدهی و به نعمت‌ها پیروی اگر روزی خلاف و تأخیر کنی نعمت‌های پیشین را فراموش کند و به تقاضی و خشم برخیزد [1064 گفت من گفتم که عهد آن حسان] شیر گفت من گفته بودم که عهد آن دو نان یعنی نخجیران [خام باشد خام و سست و نارسان] تمام ناپخته و ضعیف و غیر موفی باشد یعنی (99a) ایشان ایفا و انجام وعده نکنند [1065 دمدمه ایشان مرا از خر فکند] صوت⁵¹⁷ و صدای ایشان مرا از خر به زمین افکند و مرا زخم و الم رسانید مراد این است که مرا تمام مننعل و رسوای کرد [چند بفریید مرا این دهر چند] که بسی فریفته دهر شده‌ام حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس امّاره را دهر چند بار فریفته است اما از غفلت آن‌ها را فراموش کرده چون وقتی به تلف مال و یا هلاک عیال و یا به مصیبت و بلا و یا به مرض و عنا انتباهی حاصل⁵¹⁸ شود صورت ندامت نماید اما باز فریفته گردد چنانکه شیر در اینجا متنبّه و متنبّه شد اما باز فریفته خرگوش گشت که خرگوش او را در چاه انداخت و اگر چه شیر سلطان الحيوانات است چون از طمع و غضب‌پرست به سبب مکر خرگوش در چاه افتد همچنین هر امیر که اهل طمع و خشم باشد و از این جهت پیش را نمی‌بیند در چاه افتد چنانکه می‌فرماید [1066 سخت در ماند امیر سست‌ریش] و بی‌اندیش [چون نه پس بیند نه پیش از احمقیش] و نمی‌شود احمق اندیش. حکایت: در زمانی مردی زاهد بود هر چه از مال تحصیل همی کرد به قدر ضرورت به نفقه عیال صرف کردی باقی را به فقیران تصدّق همی کرد زنش با او در این خصوص جنگ داشت روزی زن گفت مال خود را به دیگران می‌دهی چرا خانه نمی‌خری و یا بنیاد خانه نمی‌کنی چنانکه قاضی شهر که خانه خوب بنا کرده است آن مرد گفت من از قاضی شهر عاقل‌ترم اگر از او عاقل‌تر نباشم تو را سه طلاق باد زن او را به قاضی برد قاضی به پندار خویش بخواست که به طلاق حکم کند عاقلی در محکمه حاضر بود قاضی را گفت از اینان بپرس این سخن بچه سبب واقع شد چون قاضی پرسید ماجری را گفتند آن عاقل از قاضی پرسید تو این خانه را چند مال صرف کرده قاضی گفت چندین هزار دینار باز پرسید این مقدار مال از برای آخرت صرف کرده گفت نه آن عاقل گفت پس این مرد از تو عاقل‌تر است زنش را طلاق لازم نمی‌شود از آنکه تو مال را به خانه فانی صرف کرده او به خانه باقی صرف کرده است پس اعتبار به بزرگی صورت و به منصب و دولت نیست بلکه اعتبار به سیرت است و احتیاط حرکت از آنکه در جهان [1067 راه هموارست زیرش دامها] پس پای

⁵¹⁷ صوت TK : صورت M

⁵¹⁸ حاصل TK : خلاص M

را به احتیاط باید نهاد [قحط معنی در میان نامها] یعنی چند لفظ و نام هست در وی معنی نیست پس دام هر لفظ شیرین را اسیر (99b) شدن نمی‌باید [1068 لفظها و نامها چون دامهاست⁵¹⁹] که مردم را گرفتار کند و وقت او را ضایع کند [لفظ شیرین ریگ آب عمر ماست] لفظ شیرین مکاران فرو برنده آب عمر ماست همچو ریگ خشک که آب را فرو می‌برد پس آن ریگ

می‌باید که از او معنی و آب جوید.⁵²⁰ لاجرم آن ریگ را به جو که از او آب و جو پیدا شود [1069 آن یکی ریگی که جوشد آب ازو] مرهون است [سخت کمیاب است رو آنرا بجو] آن ریگ که منبع آب است در جهان کم‌یاب است آن را می‌باید جست تا طالب او آن را بیابد [1070 هست آن ریگ ای پسر مرد خدا] پس هر متکلم را به کلام شیرین او فریفته شدن نمی‌باید و کلام آن کس می‌باید شنید که تو را کلام حضرت خدا و احادیث انبیا و اخبار اولیا گوید و آنکس مرد حضرت خدا باشد [کو به حق پیوست وز خود شد جدا] یعنی خودی خود را گذاشته و به وجود حضرت خدا هست گشته است [1071 آب عذب دین همی جوشد ازو] نه آب شیرین دنیا [طالبان را زان حیات است و نمو] چنانکه از آب ظاهر نبات را حیات است و نمو [1072 غیر مرد حق چو ریگ خشک دان] مردی که مرد حق نباشد چون ریگ خشک است [کآب عمرت را خورد او هر زمان] چنانکه ریگ خشک آب ظاهر را می‌خورد [1073 طالب حکمت شو از مرد حکیم] جوینده حکمت الهیه شو از مرد حکیم حقیقی [تا ازو گردی تو بینا و علیم] تا بینای راه یقین و دانای علم دین شوی

در این تنبیه است که سالک را علم می‌باید و آن علم را به حکم خذوا العلم من افواه الرجال از مرد حکیم شنیدن و آموختن می‌باید زیرا [1074 منبع حکمت شود حکمت طلب] گردد کسی که طالب حکمت بود [فارغ آید او ز تحصیل و سبب] بلکه به درجه نفس قدسیه رسد همه نظریات او را به غیر اکتساب حاصل شود چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. و فرمود مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَّثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ. [1075 لوح حافظ لوح محفوظی شود] در ابتدا که لوح حافظ بود که علم را حفظ همی کرد در انتها لوح محفوظ شود که به حکم وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ. عالم علم شریف و محیط بر جمیع علوم گردد [عقل او از روح محفوظی شود] عقل آن طالب حکمت از روح الامین محفوظ و نصیب گیرنده گردد [1076 چون معلّم بود عقلش مرد را] در ابتدا [بعد از این شد عقل شاگردی ورا] (100a) چنانکه جبرئیل رسول‌الله را علیهما السلام دلیل و

⁵¹⁹ مطلب در بیان آنکه هر سخن را فیهته شدن نمی‌باید.

⁵²⁰ جوید TM : جوشد K

راه نما بود در شب معراج اما چون در آسمان‌ها به جایی رسیدند که نام او سدرۃ المنتهی جبرئیل از آن بالا نرفت و گفت اگر من بیش از این یک گام زنم می‌سوزم. لاجرم مرد سالک چون به عقل اقتدا کند و از اهل علم الهی گیرد به جایی رسد که [1077 عقل چون جبریل گوید احمد] یعنی مرد به مقامی رسد که عقل در آنجا همچو جبرئیل می‌گوید ای احمد [اگر یکی گامی نهم سوزد مرا] اگر یک قدم بنهم آتش تجلی مرا می‌سوزد چنانکه جبرئیل پس از رسیدن به سدرۃ المنتهی گفته بود که لو دنوت خطوة لا حترقت [1078 تو مرا بگذار زین پس پیش ران] که مرا رخصت نیست و تو را اجازت است [حد من این بود ای سلطان جان] پیش از این نمی‌روم قصه معراج⁵²¹ بر وجه اجمال این است که در سال دوازدهم از بعثت و شب بیست و هفتم از رجب جبرئیل با جوقی از ملائکه علیهم السلام⁵²² آمده و رسول‌الله علیه السلام را از حجره ام هانی⁵²³ رضی الله عنها به مسجد الحرام برده و بعد از شق صدر و غسل قلبش بر براق سوار ساخته و به اندک زمان به بیت المقدس رسانیده و از صخره به معراج بر آمد بر براق و در آسمان‌ها انبیا را بدید و سدرۃ المنتهی و بیت المعمور و جوی کوثر و نهر الرحمه به نظر مبارک وی در آمد و جبرئیل نزدیک حجاب از مرافقت باز ماند و گفت لو دنوت خطوة لا حترقت و از آنجا حُجب نور و ظلمت قطع فرموده به محلی رسید که براق نیز از رفتار فرو ماند پس بر رُفرف سوار گشته به پای عرش رسید هزار نوبت از حضرت عزّت جلّ جلاله اُدن می‌شنید در هر نوبت آن حضرت را ترقی دیگر دست داد تا قدم بر سریر دَنی نهاد از آنجا بر منظر فِتْدَلّی جلوه‌گر شد پس به خلوت خاص فَکَانَ قَابَ قَوْسَینِ اَوْ اَذْنی. در آمد اسرار فَاَوْحَى اِلَی عَبْدِهِ مَا اَوْحَى. استماع فرمود و آن حضرت ثنای حضرت الهی را جل جلاله به کلمات التّحیات لله و الصلوات و الطّیبات به جای آورد و به اکرام السلام علیک ایها النبی و رحمة الله و برکاته مخاطب گشت و در تشریف این سلام امت خود را داخل ساخته فرمود که السلام علینا و علی عباد الله الصالحین و در حین مراجعت بهشت و درجات آن و دوزخ و درکات آن به نظر مبارک وی در آوردند و هدیه نماز برای امت مرحومه‌اش تعیین کردند و به بیت المقدس باز آمد و متوجه مکه شده کاروان‌های (100b) قریش را دید و مدّة این سفر سه ساعت بود چون بامداد همین شب قصه معراج تقریر فرمود مؤمنان تصدیق نمودند آنانکه ضعیف ایمان بودند مرتد شدند و کفّار استبعاد عظیم نمودند نشان‌های بیت المقدس پرسیدند و آن مسجد پیش نظر مبارک وی ممتثل گشته از هر چه پرسیدند نشان باز داده و از کاروان‌های خود خبر جستند به صریح

⁵²¹ مطلب در قصه معراج.

⁵²² علیهم السلام TK : ع م M

⁵²³ نام ام هانی فاخته است دختر ابوطالب است و خواهر علی است زوجه در جاهلیت هبیره بود چون ام هانی مسلمان شد در میان او و هبیره فراق شد به سبب اسلام.

به ایشان گفت و بدان که در جانب فیاض بخل نیست تقصیر از سوی⁵²⁴ سالک است چون کسی به راهی سلوک کند و در وی قدرت رفتن باشد اما او قدر صحت نداند و شکر او نگذارد و شاید سفر را صبر نکند و پیش از رسیدن به مقصد در راه نشیند و بگوید که پای من شکسته است و قطع مسافه را نمی‌توانم آن کس به مطلب نرسد. لاجرم راه حق نیز چنین است [1079 هر که مانند از کاهلی بی‌شکر و صبر] هر کس که از کاهلی بی‌شکر صحت و بی‌صبر شدت باشد و در ریاضت و عبادت نکوشد [او همین داند که گیرد پای جبر] یعنی جز گرفتن پای جبر نداند و می‌گوید که من قدرت ندارم از آن که بیچاره و بیمارم تصرف در دست من نیست قدرت و قوت از آن حضرت خداست آنکس به تطییر خود را بیمار کند چنانکه می‌فرماید [1080 هر که جبر آورد خود رنجور کرد] یعنی هر که تمارض کند حضرت خدا او را بیماری دهد پس او خود را به تطییر خویش بیمار کند [تا همان رنجوریش در گور کرد] که این رنجوری سبب شد مردن و قبر را [1081 گفت پیغامبر که رنجوری به لاغ] پیغامبر گفت بیماری به هزل و لطیفه لفظ رسول‌الله علیه السلام این است لا تما رضوا فتمرضوا. [رنج آرد تا بمیرد چون چراغ] پس کسی که خود را به تکلف و تصنع رنجور نماید حضرت خدا او را رنجوری دهد و به آن رنجوری همچون چراغ منطفی و مرده شود [1082 جبر چه بود بستن اشکسته را] جبر در لغت عرب شکسته را بستن است [یا پیوستن رگی بگسسته را] که فی الواقع شکسته و گسسته باشد [1083 چون در این ره پای خود نشکسته] چرا شکستگی می‌نماید [بر که می‌خندی چه پا را بسته] حضرت خدا خود عالم اسرار است قابل فریفتن نیست بدان که در این ابیات آینده اشعار بر معارج حضرت رسالت و تنبیه بر سبب دریافتن آن منزلت است که رسول‌الله علیه السلام چون به فقر فخر نمود و به دعا (101a) و زاری و مسکنت و برد باری مسألت فرمود و در شکستگی و عبودیت ثابت قدم بود شایسته عروج بدان حضرت پاک شد و در کشف اسرار از حضرت سبحان منشور یافت که سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ. و در ملک و ملکوت ظهور یافت و از برای اشارت بدان⁵²⁵ معنی که این چنین درجه عالیه را به کمال بندگی یافت بعبدہ گفت برسولہ و نیہ نگفت اکنون که فرشی بود همین بندگی عرشی گشت [1084 وآنکه پایش در ره کوشش شکست] مراد رسول‌الله است علیه السلام [در رسید او را براق و بر نشست] که در شب معراج جبرائیل او را براق آورد و به آسمان ببرد [1085 حامل دین بود او محمول شد] بارکش بود به سواری رسید [قابل فرمان بُد او مقبول شد] قابل فرمان الهی بود مقبول حضرت شاهی گشت که به مقام قَابِ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنَى. رسید [1086 تاکنون فرمان پذیرفتی ز شاه] در ابتدا حال فرمان پذیر بود از ملک متعال [بعد از آن فرمان رساند بر سپاه] پس از آن رسول‌الله و خلیفه آله گشت مه بر سپاه و لشکرها حاکم شد [1087 تاکنون اختر اثر کردی درو] به تقدیر الهی نه به

⁵²⁴ سوی T : - MK

⁵²⁵ بدان TM : بر آن K

ایجاب [بعد ازان باشد امیر اختر او] پس از آن حاکم بستان شد آن رسول [1088 گر ترا اشکال آید در نظر] اگر تو را اشکال آید در تأثیر او به اختر [پس تو شک داری در انشقاق القمر⁵²⁶] اهل تفسیر در سبب نزول اقتربت الساعة و انشق القمر آورده‌اند شبی رسول‌الله علیه السلام عزیمت جایی داشت ابوجهل به همراهی جهودی می‌رفت پیش آمد و گفت یا محمد ارنی آیه اعلم انک رسول الله. رسول‌الله علیه السلام گفت چه می‌خواهی ابوجهل به هر طرفی نگاه می‌کرد تا چیزی تعیین کند جهود گفت از او بخواه تا قمر را شق کند که سحر در زمین و آنچه در اوست اثر کند اما در آسمان و علویات تأثیر ندارد. ابوجهل گفت⁵²⁷ خواهم که ماه را به دو نیم کنی رسول‌الله علیه السلام در آن شب انگشت سبّابه را برداشت و اشارت کرد ماه دو نیمه شد یک نیمه هم در آن موضع قرار گرفت و نیمه دیگر به طرفی سیر کرد تا به حدی که ابن مسعود رضی الله عنه می‌گوید کوه حری را در میان دو نیمه قمر مشاهده کردم باز گفت بگوی تا به هم پیوند رسول‌الله علیه السلام اشارت کرد باز پیوست جهود ایمان آورد ابوجهل گفت این (101b) همان سحری است که استمرار یافته و چندین کثرت مشاهده افتاده که او چشم ما را به سحر بست نعوذ بالله و قمر را منشق نمود از جماعت مسافران که از اطراف آفاق برسند سؤال کنم که ایشان هم دیده‌اند یا نی از آینده و رونده پرسیدند همه جواب دادند که در فلان شب ماه را دو نیمه دیدیم با وجود آن نگرید گفت جادویی به غایت قوی است نعوذ بالله پس حضرت خدا از این ماجری خبر می‌دهد که وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ. یعنی این چنین آیتی که دو نیمه شدن ماه است اگر ببینند روی گردانند و بر سحر حمل کنند و بعضی بر آنند که انشقاق قمر در قیامت واقع خواهد شد و ایراد لفظ ماضی اشارت بر تحقق وقوع اوست چنانکه در إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ. غیره اما سیاق آیت اعنی وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا. ردّ سخن منکران می‌کند و بر بطلان تأویل ایشان دلالت می‌نماید. لاجرم حضرت مولانا به آن اشارت می‌کند و می‌گوید گر تو را اشکال آید در این خصوص [1089 تازه کن ایمان نه از گفت زبان] بلکه آن را تازه کن از دل و جان [ای هوا را تازه کرده در نهان] و در دل و پنهان [1090 تا هوا تازه‌ست ایمان تازه نیست] پس هوا را تازه نمی‌باید کرد [کین هوا جز قفل آن دروازه نیست] هوا قفل باب چار سوی کوچه ایمان است [1091 کرده تأویل حرف بکر را] و نصّ صریح را [خویش را تأویل کن نی

⁵²⁶ مطلب در بیان انشقاق قمر.

⁵²⁷ در روایت دیگر چنین وارد است که: مشرکان پیش رسول‌الله علیه السلام آمدند و گفتند اگر تو در این دعوی صادقی ماه را به دو نیمه کن رسول‌الله علیه السلام گفت اگر ماه را دو نیمه کنم ایمان می‌آورد گفتند آری و در آن وقت شب چهاردهم بود رسول‌الله علیه السلام از حضرت پروردگار خود درخداست که ماه به دو نیمه شود ماه به دو نیمه شد چنانکه یک نیکه بر کوه بماند و یک نیمه سوی دیگر رفت رسول‌الله علیه السلام ندا می‌کرد و نام یک یک می‌برد که ای فلان و ای فلان نظر کنید آن بدبختان گفتند محمد سحر کرد ما را پس گفتند از مسافران که از اطراف می‌آیند این را بپرسیم از هر مسافر که پرسیدند خبر دادند که ما نیز چنان دیدیم که شما دیده‌اید.

ذکر را] که تو به تأویل و توجیه و اصلاح و تنبیه محتاجی پس خود را تأویل کن [1092 بر هوا تأویل قرآن می کنی] نه از بهر تحقیق [پست و کژ شد از تو معنی سنی] یعنی پست شد از تو معنی بلند و کژ شد از تو معنی راست.

زیافت تأویل رکیک مگس⁵²⁸

در بعض نسخ این سه بیت واقع است [مانند احوالت بدان طرفه مگس] ای که تأویل باطل می کنی احوال تو بدان مگس عجیب می ماند [کو همی پنداشت خود را هست کس] که آن مگس خود را کسی و صاحب قدرتی پنداشت [از خود او سرمست گشته بی شراب] آن مگس را تصوّر و زعم خود بی شراب مست گشته بود [ذره خود را به دیده آفتاب] هنر کوچک خویش را بزرگ دید [وصف بازان را شنیده در بیان] صفت باز آن شنیده بود در تفصیل [گفته من عنقای وقتم بی گمان] خود را از باز آن بزرگ تصوّر کرده بود حکما و اصحاب ظواهر نیز چنین پندارند که عقل کامل و علم شامل دارند. لاجرم اقتدا به انبیا و اولیا نمی کنند [1093 آن مگس بر برگ کاه و بول خر] یعنی امثال این تأویلات چون (102a) تأویل مگس است⁵²⁹ که وصف باز و عنقا شنیده بود و خود را بیش از ایشان می نمود و وصف دریا و کشتی و کشتیان استماع کرده بود وقتی برگ کاهی در پی راهی بر بول خر دید گس بر آن کاه نشست [همچو کشتیان همی افراشت سر] همچو کشتیان سر بر افراشت و بالا داشت [1094 گفت من دریا و کشتی خوانده ام] یعنی وصف ایشان خوانده ام [مدّتی در فکر آن می مانده ام] که دریا و کشتی چگونه می باشند [1095 اینک این دریا و این کشتی و من] این بول خر دریاست و این کاه کشتی است و من [مرد کشتیان و اهل و رای زن] مرد کشتیانم و اهل کشتی و مرد رای زنم [1096 بر سر دریا همی راند او عمّد] به ترکی صال. [می نمودش آن قدر بیرون ز حد] این مقدار او را بیرون از حد نمی نمود [1097 بود بی حدّ آن چمین نسبت بدو] آن بول خر بی حد بود نسبت به مگس [آن نظر کو بیند آن را راست کو] آن نظر که او بیند آن چمین را راست کجاست [1098 عالمش چندان بود کیش بینش است] عالم آن مگس چندان بود که ظر اوست [چشم چندین بحر هم چندینش است] چشم چندین مقدار است دریا هم چندین باشد [1099 صاحب تأویل باطل چون مگس] همچو این مگس است [وهم او بول خر و تصویر خس] و هم آن کس همچون بول خر است که او را بزرگ و دریا می آید و تصویر و زعم او برگ کاه است که آن را کشتی و اعلی می بیند [1100 گر مگس تأویل بگذارد برای] اگر مگس تأویل باطل را به فکر صحیح ترک کند و به حکم علیکم به اعتقاد العجایز تصدیق کند و به موجب آن عمل کند [آن مگس را بخت گرداند هُمای] بخت آن مگس را هُمای

⁵²⁸ از زیف است به ترکی یومز و قلب و کچمز و کوتی. منه

⁵²⁹ مطلب در بیان بطلان تأویل فاسد.

گردند. **حکایت:**⁵³⁰ از سالم بن ابی جعد مروی است که می‌گوید خواجه من مرا به سیصد درم خرید و آزاد کرد من از صنعت‌ها علم و عمل اختیار کردم بسیار زمان نگذشت که خلیفه به زیارت من آمد [1101] آن مگس نبود کیش این عبرت بود] آن مگس که تأویل باطل را ترک کند به فکر صحیح آن مگس نبود بلکه این عبرت بود روح او نی درخور صورت بود یعنی [روح او نی درخور صورت بود] لایق این صورت مگسی نبود پس علما که اقتدا به انبیا و اولیا کردند و علم را تحصیل کردند و قدرش دانستند و به او عمل کردند از زمره ایشان شدند و پادشاهان به ایشان محتاج گشتند. **حکایت:** امام مالک کتابی تألیف کرد که نام آن کتاب مُوطی است خلیفه پیش امام کسی فرستاد و فرمود که می‌باید که (102b) هر روز امام به خانه ما آید تا پسران ما از او موطی را شنوند امام گفت اَعَزَّ اللّٰهُ الْاَمِيرَ این علم از شماست اگر عزیز می‌کنید عزیز می‌شود اگر ذلیل می‌کنید ذلیل می‌شود اَلْعِلْمُ يُوتِي و لا یأتی یعنی علم را می‌آیند علم نمی‌آید چون خلیفه خبر امام را شنید گفت امام راست گفت پس پسران را گفت بروید تا با مردمان بشنوید.

تولیدن شیر از دیر آمدن خرگوش

تولیدن به ترکی اقلمق. [1102] همچو آن خرگوش کو بر شیر زد] تعلق این بیت به بیت سابق است یعنی آن مگس همچو آن خرگوش است که او بر شیر پنجه زد [روح او کی بود اندر خورد قد] یعنی روح آن خرگوش لایق صورت پست آن نبود این کلمات معرفت در اثناء قصه واقع شد باز حضرت مولانا به اول قصه رجوع کرد [1103] شیر می‌گفت از سر تیزی و خشم] یعنی خرگوش در آمدن تلخیر کرد شیر برنجید و با⁵³¹ خود از سر خشم و غضب می‌گفت [کز ره گوشم عدو بر بست چشم] که دشمن چشم مرا بر بست از راه گوش یعنی آن سخن‌ها که به گوش من رسانید چشم مرا به آن بر بست [1104] مکرهای جبریانم بسته کرد] این نخجیران که ترک جهد و اکتساب فرموده بودند از آن جهت ایشان را جبریان گفت یعنی مکرهای ایشان مرا مقید و بسته کرد [تیغ چوبینشان تنم را خسته کرد] تیغ چوبین ایشان تن مرا مجروح ساخت [1105] زین سپس من نشنوم آن دمدمه] پس از این من نمی‌شنوم آن صورت را [بانگ دیوان است و غولان این همه] کسی که تنها سفر کند در کوه و دشت شیطان او را به صورت بشر می‌آید و غول که مردم بیابان است از دور می‌نماید و هر یکی بانگ می‌زند و می‌گوید که راه به این سوی است و خود را چنان می‌نماید که راه نمایی می‌کند اما آن را گمراهی می‌سازد که از راه راست دور کند پس همه دمدمه این نخجیران نیز چنین است که مرا اضلال می‌کنند حصه قصه در این مرتبه این است که آن شیر نفقه خود را از نخجیران دانست به غم مبتلا گشت. لاجرم کسی که رزق

⁵³⁰ مطلب در بیان فضیلت عالم عامل.

⁵³¹ TK یا M

خود از خلق داند و بر حق توکل نکند از غم خالی نمی‌شود و دیگر حصّه این است که چون نخجیران با شیر صلح کردند اما یکی از ایشان مکر و حيله کرد آخر شیر را در چاه انداخت. لاجرم مرد عاقل بر هر سخن اعتماد نمی‌باید کرد از آنکه چندین (103a) مکاران سخن‌های گوناگون می‌گویند پس تا ضمیر مردی که تمام معلوم نمی‌شود بر سخن او اعتماد کلی نمی‌شاید و دیگر حصّه این است که کسی چون سخن گوید اما فعل او موافق قولش نباشد اعتماد کردن را نشاید و دیگر حصّه این است که کسی چون سخنی گوید اما آن سخن را معنی و عاقبت حمیده نباشد اعتبار کردن نمی‌باید.⁵³² لاجرم سخن اهل دنیا و کلام اهل هوا را شنیدن نشاید و لهذا می‌فرماید [1106 بر دران ای دل تو ایشان را مه‌ایست] معنی این مصراع به ترکی یرت ای گوکل سن بونلری دورمه. [پوستشان برکن کیشان جز پوست نیست] پوست ایشان بر کن که ایشان جز پوست نیست یعنی پوست بی‌مغزند پس تفحص کن و بین که در ایشان کردار موافق گفتار است یا نه و کسی که تو را به سوی دنیا و هوا اشارت کند سخن او را مشنو [1107 پوست چه بُود گفته‌های رنگ رنگ] یعنی مقالات گوناگون و سخن‌های بوقلمون که آن را موافق نباشد درون یا آن سخن که به صورت صدق و پند سوی دنیا بکشد [چون زره بر آب کیش نبود درنگ] یعنی در روی آب از وزیدن باد و از رسیدن او یا از روان شدن آب همچون زره می‌نماید اما آن زره را قرار و سکون نباشد زود محو شود. لاجرم دعوی بی‌معنی و سخن اهل از این قبیل است [1108 این سخن چون پوست و معنی مغز دان] سخنی که معنی او نباشد پوست بی‌مغز است [این سخن چون نقش و معنی همچو جان] سخن بی‌معنی همچون صورت بی‌جان است [1109 پوست باشد مغز بد را عیب پوش] مغز بد باشد یعنی سخن باشد که عیب کس را می‌پوشد [مغز نیکو را ز غیرت غیب پوش] مغز نیک را از غیرت پوش باشد یعنی مردی باشد که ذات او در تقوی بهتر از سخن اوست. لاجرم سخن او غیب و حال او را می‌پوشد. حکایت: شیخ ابودر بوزجان دانشمند نبود اما صاحب کرامت بود گویند که در بوزجان مدرسه بود که شیخ ساکنان آن را اولیا می‌خواند روزی بر در آن مدرسه خسبیده بود خادم مدرسه بیرون آمد ابودر گفت اولیا در چه کارند خادم گفت امروز خوردنی نیافته‌اند در آن مدرسه درختی بود خادم را گفت بُرو آن درخت را بیفشان خادم آن درخت را بیفشاند هر برگ که بیفتاد زر خالص بود پیش شیخ آورد گفت بُرو برای ایشان طعام بخر [1110 چون قلم از باد بُد دفتر ز آب] چون قلم (103b) از باد و کاغد از آب بود [هرچه بنویسی فنا گردد شتاب] زود فانی و محو شود. لاجرم دنیا و هوا بی‌وفاست⁵³³ پس ای طالب عقبی [1111 نقش آبست ار وفا جویی از آن] اگر از نقش آب وفا جویی [باز گردی دستهای خود گزان] رجوع می‌کنی دست و انگشت خود گزان حضرت مولانا پیش از این گفته بود چون قلم از باد بود اینجا آن را بیان می‌کند که این باد کدام است [1112

⁵³² مطلب در بیان بطلان سخن بی‌فایده و قول بلا عمل و گفتار بی‌محل.

⁵³³ مطلب در بیان بطلان کلام اهل دنیا و ارباب هوا.

باد در مردم هوا و آرزوست] آن را ترک می‌باید کرد تا به مقصد برسی زیرا [چون هوا بگذاشتی پیغام هوست] چون هوا را ترک کردی پیغام الهی می‌رسد از آنکه در جانب حضرت خدا بخل و دریغ نیست اما طالب در پس پرده دنیا و در حجاب هوا نشسته است از آن جهت آن را نمی‌بیند و ترک هوا کار سخت است. بیت: سر ز هوا تافتن از سرور نیست - ترک هوا قوت پیغامبر نیست. [1113 خوش بود پیغامهایِ کردگاران] لاجرم هوا را گذاشتن و آن را طلب کردن می‌باید [کو ز سر تا پای باشد پایدار] هرگز فانی نمی‌شود پس هر سخن که غیر سخن حضرت خدا و انبیاست باد و آب و هواست. لاجرم سخن اهل هوا و اصحاب دنیا را گوش داشتن عمر را ضایع کردن است از آن که دنیا را بقا نیست و کسی هر چند که صاحب دنیا باشد آخر زوال پذیرد نمی‌بینی که [1114 خطبه شاهان بگردد و آن کیا] هر پادشاه را خطبه در زمان حیات اوست و پادشاه در حیات خویش پادشاه است. لاجرم خطبه متبدل⁵³⁴ شود به نام پادشاه دیگر و این پادشاه بمیرد دیگر شاه شود [جز کیا و خطبه‌های انبیا] پادشاهی و بزرگی انبیا و خطبه‌های ایشان متغیر نمی‌شود [1115 زآنکه بوش پادشاهان از هواست] زیرا هیئت شاهان از هواست و از دنیا [بارنامه انبیا از کبریاست] برات جاه انبیا از عظمت حضرت خداست چون کبریا حضرت خدا را زوال نیست و انبیا را از آن کبریا حصّه هست آن را نیز اختلال نی. لاجرم انبیا از حکم و حکومت معزول نمی‌شوند⁵³⁵ [1116 از درمها نام شاهان برگزند] یعنی سکه شاهان تغییر کنند [نام احمد تا ابد بر می‌زند] تغییر نمی‌کنند اگر سؤال کنی که نام پیغمبران پیشین⁵³⁶ اکنون مذکور نیست از آنکه دین ایشان منسوخ شده است و ایشان از حکم معزول‌اند جواب این است که [1117 نام احمد نام جمله انبیاست] زیرا نهایت سلسله انبیا و آخر عدد ایشان است [چونکه صد آمد نود هم پیش ماست] که صد بر نود مشتمل (104a) است.

هم در بیان مکر خرگوش

چون پیش از این بیان کرده بود که خرگوش فکر مکر کرد پس از این آن مکر را بیان کند که [1118 در شدن خرگوش پس تأخیر کرد] خرگوش در رفتن به پیش شیر بسیار تأخیر کرد [مکر را با خویشتن تقریر کرد] که تمام مقرر ساخت و به تدبیر بر شیر ظفر یافت حصّه قصّه در این مرتبه این است که عاقل را می‌باید که به حکم التّأْنی مِنَ الرَّحْمَنِ. در امور تهور نکند هر کار را به تدبیر کند و در مکر نفس فکر کند [1119 در ره آمد بعد تأخیر دراز] آن خرگوش در ره آمد پس از درنگ کردن بسیار [تا بگوش شیر گوید یک دو راز] که بدان راز از شرّ شیر خلاص شود و آن را در چاه اندازد.

⁵³⁴ متبدل TK : مبدل M

⁵³⁵ مطلب در بیان بقاء دولت انبیا و ارباب عقبی.

⁵³⁶ پیشین TK - M

حکایت: یکی را با زنی اتفاق و عهد زنا شد آن کس به فکر عقل نفس را مکر کرد و گفت سه روز صائم و سه شب قائم شو تا مراد تو از این زن بد همچون سه روز صائم و سه شب قائم شد نفس او زبون گشت و تقاضای او کم شد و از زنا خلاص یافت و بدان که چون پیش از این تنبیه گذشت که مراد از خرگوش عقل است⁵³⁷ اکنون حضرت مولانا خود بدان اشارت می‌فرماید [1120 تا چه عالم‌هاست در سودایِ عقل] یعنی عالم‌های بسیار است در فکر عقل [تا چه با پنهاناست این دریایِ عقل] به غایت پهن و عریض است این دریای عقل [1121 صورتِ ما اندر این بحرِ عذاب] تن ما در این دریای شیرین که عقل است [می‌دود چون کاسه‌ها بر رویِ آب] یعنی به قعر دریا فرو نمی‌رود [1122 تا نشد پُر بر سرِ دریا چو طشت] تا که تن ما پر نشد بر بالای دریاست همچو [چونکه پُر شد طشت در وی غرق گشت] چونکه طشت از آب پر گشت در دریا غرق شد یعنی صورت و تن ما در بحر عقل افتاده است که به جانب حضرت خدا و سوی⁵³⁸ آخرت میل کند اما هنوز باب عقل پر نگشته تا که غرق بحر عقل گردد و همه کار او عبادت و طاعت و تدبیر جانب حضرت خدا و آخرت شود چونکه صورت و تن به آب عقل پر شود همچو انبیا و اولیا به آن بحر مستغرق گردد و به عقل کل رسد که حضرت خداست پس از این احوال عقل کل را بیان کند [1123 عقل پنهان است و ظاهر عالمی] عقل دریای پنهان است و این ظاهر یک عالم صغیر [صورتِ ما موج یا از وی نمی] صورت و تن ما موج آن دریا است یا از وی نم و قطره است [1124 هر چه صورت می وسیلت سازدش] هر چیز را که صورت و تن وسیله و واسطه آن دریا سازد [زآن وسیلت بحر دور اندازدش] به سبب آن واسطه دریا (104b) دور ورد کند آن را یعنی غیرت این دریا اقتضای آن می‌کند که بیگانه درو در محل آشنا نباشد پس کسی تا بی‌خود نشود و از صورت نرهد به آن دریا نرسد. رباعی: یا رب ز دو کون بی‌نیازم گردان - وز افسر فقر سرفرازم گردان - در راه طلب محرم رازم گردان - آن ره که نه سوی تست بازم گردان. [1125 تا نبیند دل دهنده راز را] تا صورت دل راز دهنده را نبیند [تا نبیند تیر دورانداز را] که حضرت خداست. رباعی: یا رب دل پاک و جان آگاهم ده - آه شب و ناله سحرگاهم ده - در راه خود اول ز خودم بیخود کن - و آنکه بیخود ز خود بخود راهم ده. [1126 اسب خود را یاوه داند از ستیز] آن کس که از طرف حضرت خدا به گوش او نرسیده است صدا و با او نشده است آشنا اسب خویش گم گشته می‌پندارد و از جدل و غلط [می‌دواند اسب خود در راه تیز] اسب خویش را تیز دواند در راه طلب [1127 اسب خود را یاوه داند آن جواد] اسب خویش گم گشته می‌پندارد اما غلط می‌کند از آن که اسب او را می‌کشد چنانکه می‌فرماید [و اسب خود او را کشان کرده چو باد] و در طلب پویان کرده [1128 در فغان و جست و جو آن خیره‌سر] در فریاد و طلب و جستن است آن حیران و سرگردان [هر طرف

⁵³⁷ و مطلب در بیان فضیلت عقل.

⁵³⁸ سوی آخرت T : آخرت MK

پرسان و جویان در به در] و این سخن گویان [1129 کآنکه دزدید اسب ما را کو و کیست] که آن که اسب ما را بدزدید کجاست و آن کیست [این که زیر ران تست ای خواجه چیست] آن را گفتن می‌باید که این فرس که تحت فخذ توست چیست یعنی کسی که از حضرت خدا آگاه نباشد و آن را می‌جوید آن را گفتن می‌باید که او با توست اما آن کس می‌گوید [1130 آری این اسب است لیک این اسب کو] او می‌گوید آری⁵³⁹ این اسب است اما این اسب کجاست [با خود آی ای شهسوار اسب جو] آن را گفتن می‌باید با خود آی و عقلت جمع کن ای سواراسب و اسب را جوینده که اسب حاضر است در آن تو یعنی وجود تو مظهر و مرات حضرت خداست تو اگر خود را به مظهریت و مصنوعیت نظر کنی حضرت خدا را (105a) می‌بینی اما تو با خودی خود خود را گم کرده. لاجرم جوینده جان او را می‌طلبی با وجود که پیدا است اما از کمال پیدایی ناهویداست بعضی از فضلا در تحقیق مقام گفته‌اند روح را چنانکه در عالم کبیر مظاهر است و اسما چون عقل اول و قلم اعلی و نفس کلیه و لوح محفوظ بلکه از مبدأ تا منتهی حقیقت انسانیه ظاهر است به این صور در عالم کبیر همچنین در عالم صغیر انسانی به حسب ظهورات و مراتب او را در اصطلاح اهل الله مظاهر و اسماست و آن سر است و خفی و روح و قلب و کلمه و روع و فواد و صدر و عقل و نفس⁵⁴⁰ و تعبیر از این حقیقت به این الفاظ در کلام حضرت پروردگار و در اخبار و احادیث نبی مختار آمده است که حضرت خدا فرمود **يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى** و **قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي** و **إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ وَ كَلِمَةٌ مِنَ اللَّهِ** و **مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى** و **أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ** و **وَنَفَسْ وَمَا سَوَّاهَا**. و در حدیث صحیح آمده است که **إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي أَنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَكْمِلَ رِزْقَهَا**. پس طلاق هر اسمی از این اسما بر حقیقت روح انسانی به اعتبار مرتبه است از مراتب او و به ملاحظه معنی از معانی و در اصطلاح جمهور این حقیقت به اسم عقل مشهور است و تصرف و ظهور کلی در عالم کبیر و صغیر این حقیقت راست و سعت او را نهایت نیست و احاطه و شمول او را غایت نی در حدیث قدسی آمده است که **لَا يَسْغِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْغِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقَى وَ النَّفَى الْوَدَاعَ**. و او را بهر قالبی به حسب قابلیت و استعداد و تعلقی است و چنانکه بر تو آفتاب⁵⁴¹ فیاض فیضفاض از او دریغ ندارد نظر کننده آینه را آفتاب پندارد یا چنانکه شعله آتش را در آهن اثرهاست تا به غایتی که به مجاورت آتش آهن به جایی رسد که ناظر او را از آتش تفرقه نتواند کرد همچنین حقیقت انسانی را نیز در قالب جسمانی تأثیر تا به حدی است که قالب بعضی را از روح مقدس لطیفتر گرداند بلکه به سلب عوارض و اضمحلال صور از بیگانگی بیگانگی رساند و امواج با بحر موج پیوند و نم دریم

⁵³⁹ آری T - MK

⁵⁴⁰ مطلب نفیس در بیان روح و عقل کل.

⁵⁴¹ را در آینه به حسب صفا و صقالت او اثرهاست تا به حدی که اگر آینه مجلی باشد و موانع مرتفع گردد آفتاب. صح

کم گردد. لاجرم آن نازنین غیور (105b) بعضی را دور اندازد و بعضی را به کمال قرب⁵⁴² بنوازد اگر چه بینایی هر دیده بینا و گویایی هر زبان گویا اوست اما دیده بعضی را به تجلی جمال خوش آن نور دهد که بدان نور قابل مشاهده گردد و غیرت موهوم در نظر او متلاشی شود تا گوید. رباعی: ای عکس رخ تو داده نورِ بصرم - تا در رخ تو به نور تو می‌نگرم - گفتی منگر به غیر ما آخر کو - غیر تو کسی که آید اندر نظرم. و چشم بعضی در عین قرب حجاب وصال و نقاب جمال شود و از غایت غیرت و احتجاب غیرت موهوم را نقاب سازد تا عاشق بیچاره گوید. رباعی: ای دوست میان ما جدایی تا کی - چون من توام این تویی و مایی تا کی - با غیرت تو مجال غیری چو نماند - پس در نظر این غیر نمایی تا کی. و چون نیاز عاشق سلسله شوق به حرکت آرد آن نازنین از روی بی‌نیازی و از سر طنازی گوید. رباعی: تا تویی در میانه خالی نیست - چهره وحدت از نقاب شکی - گر حجاب خودی بر اندازی - عشق و معشوق و عاشق است یکی. چون لذت خطاب دریابد عشق غالب گردد شوق مستولی شود راه طلب پیش گیرد و ترک بیگانه و خویش گیرد مانند ماهیانی که وصف آب و دریا و حیات تازه بخشیدن او را صادر و وارد شنیده دست شوق دامن جان ایشان گرفته بود و با وجود آنکه غریق بحر عمیق بودند جست و جوی می‌نمودند و در طلب می‌افزودند و یا چون فارسی⁵⁴³ که اسب خود یاهو پنداشته بهر طرفی می‌تاخت و اگر چه اسب خود را بر نشسته بود نمی‌شناخت⁵⁴⁴ [1231 جان ز پیدایی و نزدیکی است گم] از غایت ظهور و نهایت قرب ناپیدا است [چون شکم پُر آب و لب خشکی چو خُم] با چنین قرب از او دور است چنانکه گفته‌اند خَفِيَ شِدَّةَ ظُهُورِهِ⁵⁴⁵ پس از این خدمت مولانا مخفی بودن چیزی را با کمال ظهور تمثیل می‌کند و با نور که وجود الوان به مذهب شیخ رئیس⁵⁴⁶ و ظهور او به مذهب بعض به واسطه نور است که الوان اثر اوست با وجود این طایفه بر آن رفته‌اند که در مشاهده الوان با الوان غیر الوان⁵⁴⁷ نیست و انکار وجود نور کرده‌اند با آن که نور اظهر اشیا است بلکه ظهور همه اشیا به واسطه اوست و ظاهر بنفشه و مظهر لغیره است و این منکران را (106a) وقت غروب شمس و غیبت سراج و وقوع ظل ادراک تفرقه ضروریه باید که در میان محل ظل و موقع ضیا حاصل شود و اعتراف نمایند بدان که نور معنی است و راء الوان که با الوان مدرک می‌گردد ولیکن از جهت شدة اتحاد ممتاز نمی‌شود و از غایتی ظهور مخفی ماند و عدم ادراک این معنی از آن جهت است که رنگ‌ها روپوش نور گشته است که در وقت ظهور نور این معلوم نیست چون نور معدوم گردد

⁵⁴² قرب TK : اقرب M

⁵⁴³ فارس TK : فارسی M

⁵⁴⁴ هم چنین جوینده جان و طلب کننده حقیقت انسان را نیز. صح

⁵⁴⁵ مطلب در بیان ظهور حضرت خدا و خفاء او از کمال ظهور.

⁵⁴⁶ ابو علی بن سینا.

⁵⁴⁷ این بحث در شرح مواقت مذکور است.

الوان ناپیدا و غیر مرئی شود از آن معلوم شود که وجود و ظهور الوان به نور است [1132 کی ببینی سرخ و سبز و قور را] به ترکی قوکر و مور. [تا نبینی پیش از این سه نور را] تا که تو نبینی پیش از این سه رنگ نور را [1133 لیک چون در رنگ گم شد هوش تو] و این رنگ‌ها عقل تو برد⁵⁴⁸ که چشم تو ناظر رنگ‌ها و عقل تو حیران آن‌ها شد [شد ز نور آن رنگ‌ها روپوش تو] و چشم بند تو که نور را ندیدی [1134 چونکه شب آن رنگ‌ها مستور بود] که در ظلمت رنگ‌ها محسوس نگشت [پس بدیدی دید رنگ از نور بود] این ثابت و ظاهر گشت که محسوس شدن رنگ از نور است [1135 نیست دید رنگ بی نور برون] که در ظلمت رنگ محسوس نباشد [همچنین رنگ خیال اندرون] به نور پیدا شود اما آن نور این نور بیرونی نیست چون این معلوم شد پس بدان که ارباب بصائر و اصحاب ضمائر چیزی را ندیده‌اند تا حضرت خدا را با او مشاهده نکرده باشند و بعضی را که نور بصیرت زیاده بود از حال خود چنین خبر داد که ما رأیتُ شتا الا و رأیتُ الله قلبه پس بعضی اشیا را بدو بینند و بعضی او را به اشیا بینند حضرت عزت جلّت قدرته به حال او اشارت کرد آنجا که گفت **أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ**⁵⁴⁹. و بر حال دوم تنبیه کرد آنجا که گفت **سُئِرْهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ**⁵⁵⁰. پس طایفه اولی صاحب مشاهده‌اند و فرقه دوم صاحب استدلال به آیت⁵⁵¹ و اول درجه صدیقی است و دوم مرتبه علماء راسخین و بعد از این هر دو منزله غافلین محجوبین است پس ظهور هر چیزی بصر را چنانکه به نور ظاهر است ظهور هر چیزی نیز بصیرت باطنه را به حضرت الهی است که نور حقیقی است چنانکه فرمود **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ**. پس حق تعالی جلّ شأنه با هر چیز است و از او مفارق نیست و بی او هیچ چیز را ظهور نیست ولیکن چنانکه هیچ چیز را (106b) ظهور بی نور نیست در اینجا تفاوت آن است که نور ظاهر متصور است که غایب شود به غروب شمس و قمر و با نطفاء سُرج و نیران یا به محجوب شدن هر یکی تا ظل ظاهر شود اما نور الهی را که بی افاضه او هیچ موجود را وجود نیست چنانکه وارد است **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ**. آن نور را غیبت متصور نیست بلکه تغیر او مستحیل است پس دائماً با اشیا باقی باشد و اگر غیبت آن متصور گردد هر آینه سماوات و ارض منهدم شود. لاجرم مقرر گشت این معنی که دیدن رنگ‌ها و مشاهده بصر بی نور ظاهر مستحیل است همچنین بی نور الهی نیز قیام اشیا و مشاهده بصیرت مستحیل است و مفارقت آن نور غیر متصور [1136 این برون از آفتاب و از سُها] یعنی این نور بیرون از نیرات ظاهره است [و آن درون از عکسِ انوارِ علّا] نور اندرونی از انوار حضرت خداست [1137 نور

⁵⁴⁸ مطلب در بیان مشاهده ارباب بصائر حضرت خدا را پیش از هر چیز و با هر چیز.

⁵⁴⁹ آیا پسندیده نیست پروردگار تو آن که او بر همه چیزی گواه است.

⁵⁵⁰ ضمیر عابد به آدمیان است یعنی بنماییم مردمان را دلایل آفاقی و انفسی.

⁵⁵¹ هر دو روایت آخر حم سجده است.

نور چشم خود نور دلست] نور نور دیده به عینه نور دل است [نور چشم از نور دلها حاصلست] پس نور نور چشم محض نور دل است [1138 باز نور نور دل نور خداست] نور نور دل نیز عین نور حضرت خداست [کوز نور عقل و حس پاک و جداست] که نور حضرت خدا پاک و منزّه و مستغنی است از نور عقل و حس و غیر او [1139 شب نهد نور و ندیدی رنگها] در تاریکی نور نبود رنگ نمود [پس به ضدّ نور پیدا شد ترا] مرهون است⁵⁵² پس به تاریکی ظاهر شد تو را که [1140 دیدن نورست آنکه دید رنگ] اول نور مرئی شود پس از آن رنگ [وین بضدّ نور دانی بی درنگ] این معنی را به تاریکی می دانی بی توقف و تردّد [1141 رنج و غم را حق پی آن آفرید] مرهون است [تا بدین ضد خوش دلی آید پدید] تا به رنج و غم خوش دلی ظاهر شود پس ماهی که خشکی ندیده است دریا را نشناسد و عاشقی که محنت انفصال نکشیده است لذّت اتصال نداند و خوش دلی بی رنج و غم پدید نیاید و نور بی اختفا ظهور نپذیرد [1142 پس نهانیها به ضد پیدا شود] که الاشیاء تعرف به اضدادها [چونکه حق را نیست ضد پنهان بود] یعنی چون نور ظاهر را ظهور و احتجاب متصور است. لاجرم در ظهور و استتار او حالت مبصرات در انجلا و اختفا متبدّل شود پس نظر به اضداد استدلال به نور ظاهر توان⁵⁵³ کرد لیکن (107a) چون شهادت جمیع اشیا بر وحدانیت خالق خویش شعری: و فی کل شیء له آیه - تدل علی انه واحد. و تسبیح همه او را در جمیع اوقات است **وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ**. و آن را هرگز زوال و فنا و طریان ضد نیست. لاجرم طریق ظاهر در معرفت که آن شناختن با ضد اوست مسدود گردد پس نور الهی از جهت عدم مفارقت و عدم تغیر و اختفا شناخته نشود [1143 که نظر بر نور بود آنکه برنگ] اول نظر به نور باشد پس از آن برنگ [ضد بضد پیدا بود چون روم و زنگ] که هر دو ضدّ یکدیگرند [1144 پس بضدّ نور دانستی تو نور] یعنی به ظلمت دانستی تو نور را از آن که [ضدّ ضد را می نماید در صدور] این تضاد در غیر حضرت خدا ظاهر است اما [1145 نور حق را نیست ضدّی در وجود] و در ظهور [تا به ضد او را توان پیدا نمود] تا به ضد منکشف گردد. [1146 لاجرم ابصار ما لا تُدرِکُه] لابد بصرهای ما ادراک نمی کند او را **وَهُوَ يُدْرِكُ بَيْنَ تَوَازِ مُوسَى وَكُهُ** به حکم آیت سوره انعام **لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ**. چشمهای ما آن را نمی بیند اما او چشمهای ما بیند چنانکه موسی علیه السلام در کوه طور مناجات همی کرد حضرت خدا او را به حکم **إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَى**. دیدی و جواب دادی اما او حضرت خدا را ندیدی و گفתי **أَرْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ**. فسبحان من اختفی من الخلق لشدة ظهوره واحتجب عنهم لاشراق نوره یعنی پاک است خداوندی که مخفی شد از خلق به واسطه شدة ظهورش و محتجب⁵⁵⁴ گشت

⁵⁵² مرهون است TK - M

⁵⁵³ وان TK : نتوان M

⁵⁵⁴ محتجب : بیان

از ایشان به سبب اشراق نورش و شاید که ارباب حجاب از قصور فهم ذوق این کلام را دریابند⁵⁵⁵ و از این سخن که گفتیم که خداوند تعالی با هر چیزی چون نور است با اشیا فهم این کنند که حضرت الهی در هر مکانی است الله تعالی و تقدس عن النسبة الى المكان. لاجرم به عبارتی که از اثارة این خیال ابعاد است می‌گوییم حضرت الهی پیش از هر چیزی است و بالاتر از هر چیزی و او مظهر است هر چیزی را و در معرفت صاحب بصیرت مظهر از مظهر مفارق نیست و مراد ما از این که می‌گوییم خداوند تعالی با هر چیزی است این است و هر آینه بر تو پوشیده نیست که مظهر پیش از مظهر و بالاتر از اوست با آن که با اوست (107b) به وجهی و نیز بی‌اوست به وجهی و چون درجه عرفان تو از محسوسات نگذشته است هر آینه امثال این کلمات تو را متناقض نماید اما اگر هم در محسوسات اعتبار این معنی کنی که حرکت ید با حرکتِ ظل ید است و هم پیش از او است شاید که امثال این اعتبارات را مستقیم داری و مُستبعد نداری و هر که را سینه با مثال این مقال منشرح نشود و از سرِّ اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ. خیردار نگشته باشد باید که این غلط را از علوم و این نوع را از سرِّ مکتوم طلب نکند که گفته‌اند لكل عمل رجال و كل میسر لما خلق له باری فی الجملة باید که به اختلاف صور از مصوّر محبوب نباشی و منکر پیدا شدن صورت از بی‌صورتی نشوی چنانکه از اندیشه بی‌صورت چندین هزار صورت حرف و صوت پیدا است و تو را با وجود مشاهده امواج حرف و صوت⁵⁵⁶ معلوم نیست که بحر مَوَاج اندیشه کجاست لیکن از لطافت امواج بر لطافت بحر مَوَاج استدلال کنی و لهذا می‌گوید [1147 صورت از معنی چو شیر از پیشه دان] یعنی باید که به اختلاف صور از مصوّر محبوب نمایی که صورت یعنی عالم از معنی حقیقی که حضرت خداست پیدا شود و باز به سوی او عودت کند چنانکه شیر از پیشه پدید آید و باز به او رجوع کند [یا چو آواز و سخن ز اندیشه دان] به حکم بیت: اول اندیشه و آنکهی گفتار - پایست آمدست و پس دیوار. اندیشه اصل است و مؤثر سخن اثر اوست پس حضرت خدا را به آثار و مصنوعات او دانستن و از اثر بر مؤثر استدلال می‌باید کرد [1148 این سخن و آواز از اندیشه خاست] از فکر تو پیدا شده است [تو ندانی بحر اندیشه کجاست] از منبع آن اندیشه غفلت داری [1149 لیک چون موج سخن دیدی لطیف] یعنی چون کلمات زبان و یا کلام نفسی را دیدی که خوب است [بحر آن دانی که باشد هم شریف] معلوم می‌شود که مؤثر او نیز شریف است. لاجرم چون به زبان تو کلام لطیف و به خاطر تو فکر نظیف آید بدانی که الهام سبحانی است و فیض ربانی از این معلوم شد که چنانکه از آثار و مصنوعات ظاهره بر حضرت خدا استدلال توان کرد همچنان از افکار و اندیشه باطن بر او استدلال توان کرد که افکار نیز از جمله آثار اوست یا این سخن مذهب بعض صوفیه را (108a) بیان است که گویند وجود را تنزلات است به صور گوناگون چنانکه مدعای این طایفه است گویند

⁵⁵⁵ مطلب دقیق و کلام تحقیق.

⁵⁵⁶ صوت T : صورت MK

العالم صور الله [1150] چون ز دانش موج اندیشه بتاخت] چون از بحر علم الهی موج فکر اسب به میدان تاخت یعنی حکمت الهیه قصد از اظهار آثار کرد [از سخن و آواز او صورت بساخت] صورت را پیدا کرد که او سخن و آواز است [1151] از سخن صورت بزاد و باز مُرد] غرض از باز مرد کنایت است از بودن حروف از اعراض سیاله و این حالت به مردن مشابه شدن را و این سیلان را به سیلان موج تشبیه کردن را و باز به او پس رفتن را و با بحر اتحاد و رجوع کردن را اعتبار لطیف است چنانکه قاعده حکمت رسمیه هم این است [موج خود را باز اندر بحر بُرد] به حکم کل شیء یرجع الی اصله به سوی وطن اصلی رفت چنانکه خسرو دهلوی در حالت نزع گفته بیت: ز دنیا می‌رود خسرو به زیر لب همی گوید - دلم بگرفته از غربت تمنای وطن دارم. [1152] صورت از بی‌صورتی آمد برون] این جهان از او پیدا شد پس مجرّد مصوّر شدن مستلزم نیست مصوّر شدن را آن‌چنانکه ماهیه مجرده⁵⁵⁷ محسوس و متصور می‌شود در ضمن فرد چرا که فرد جَعَلًا و ماهیه و وجوداندر محققان حکمت رسمیه متحد است بالماهیه [باز شد که إِنَّا إِلَیْهِ رَاجِعُونَ] باز رفت به سوی آن بی‌صورت که إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَیْهِ رَاجِعُونَ. [1153] پس ترا هر لحظه مرگ و رجعتیست] هر نفس که می‌رود از عمر تو کم می‌شود و به مرگ نزدیک می‌شوی و به سوی او باز می‌گردد یا مقصود اداء مذهب صوفیه است⁵⁵⁸ که عالم را سیال می‌گویند به سان اعراض سیاله و سَاعَة فِی سَاعَة همچو عرض متجدد به تجدد امثال است یعنی هر کس در مرده شدن زنده شدن است و متصل قیامت و حشر است بناء علی هذا الاصل [مصطفی فرمود دنیا ساعتیست] به حکم⁵⁵⁹ الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً. عمر دنیا همچون یک لحظه است یا ماضی رفت و مستقبل معلوم نیست همان دنیا حال است و آن یک نفس است آن را ضایع مکن به طاعت صرف کن خدمت مولانا گفته بود تو نمی‌دانی که بحر اندیشه کجاست آن را بیان می‌کند که [1154] فکر ما تیریست از هو در هوا] فکر و اندیشه (108b) ما همچون تیر است آمده از حضرت خدا در هوا و فضای دنیا [در هوا کی باید آید تا خدا] در هوا کی باید آید تا خدا در هوا باقی نماند به حضرت خدا عودت کند [1155] هر نفس نو می‌شود دنیا و ما] لفظ ما مرهون است [بی‌خبر از نو شدن اندر بقا] بلکه این فانی را باقی پنداشته‌ایم بدان که به تحقیق این است که جهان که ظلال عالم بقاست این ظلال را بقا هست هر زمان نو می‌شود گویا اعراض سیاله است اما باقی می‌نماید جمیع عوالم بقا نیز در نظر محقق چنین است اما غیر عارف از این خلق جدید آگاه نیست. بیت: گر دو دیده مبدل و انور شود - این جهان منتظم محشر شود - در همه عالم اگر مرد و زنند - دم به دم در

⁵⁵⁷ مجرد T : مجرد MK

⁵⁵⁸ مطلب در بیان آن‌ه صوفیه گویند عین العالم سیال کالعرض.

⁵⁵⁹ به حکم TK : - M

نزع و اندر مردند. ⁵⁶⁰قطعه: چیزی که نمایشش به یک منوالست - اندر صفت وجود بر یک حالست - در بدو نظر گرچه بقای دارد - آن نیست بقاء تجدد امثالست. [1156 عمر همچون جوی نو نو می‌رسد] عمر چون آب جوی متجدد الامثال است [مستمری می‌نماید در جسد] همچو آب جوی که یک آب می‌نماید در نظر [1157 آن ز تیزی مستمر شکل آمدست] چنانکه در اغالیط حس گفته‌اند [چون شر کش تیز جنبانی به دست] آتشی که در شاخ و چوبی باشد او را به دست جنبانی خطّ مستقیم ناری می‌نماید که النقطة النارية الجوّالة تری شکلا کریا و خطّا مدوّرا سبب غلط حس در اینجا این است که بصر این شعله را در جا بیند و به حسّ مشترک می‌رساند پس از آن در جای دیگر بیند پیش از آن که اثر او از حسّ مشترک زائل شود و هم‌نان پس صورة اوّل به صورت دیگر متصل شود. لاجرم خط مستقیم می‌نماید [1158 شاخ آتش را بجنبانی به ساز] شاخی که سرش سوخته و آتش شده باشد چون او را بجنبانی به کار خود [در نظر آتش نماید بس دراز] اگر بدور کنی دایره آتش می‌نماید [1159 این درازی مدّت از تیزی صنع] این طول زمان از سرعت صنع الهی [می‌نماید سرعت انگیزی صنع] و تیز ساختن صنع پس عمر هان یک نفس است اما همچو آن شرار و شعله رود می‌رود از آن جهت دراز می‌نماید. بیت: بر لب جوی نشین و گذر آب ببین - این اشارت ز جهان گذران ما را بس. [1160 طالب این سر اگر علامه‌ایست] یعنی امثال این مقال به قیل و قال روشن نشود بلکه به حکم خدوا العلم من (109a) افواه الرجال خدمت اهل حال می‌باید کرد و لهذا حواله بر شیخ حسام الدین می‌کند که طالب این راز اگر علامه عصر باشد آن را بگو [نک حسام الدین که سامی نامه‌ایست] بلند نامه و شیخ ارجمند است تا در خدمت او باشد.

رسیدن خرگوش به شیر

چون خرگوش فکر مکر را با خود ⁵⁶¹ساخت و به راه در آمد آخر پیش شیر رسید [1161 شیر اندر آتش و در خشم و شور] شیر که از گرسنگی و از دیر شدن خرگوش اندر آتش غضب و در خشم و اضطراب بود [دید کآن خرگوش می‌آید ز دور] شیر در آن حال دید که آن خرگوش می‌آید [1162 می‌دود بی‌دهشت و گستاخ او] می‌دود خرگوش بی‌ترسیدن از شیر و بی‌تکلف و گستاخانه [خشمگین و تند و تیز و تُرش‌رو] این نیز از جمله مکرهای او بود [1163 کز شکسته آمدن تهمت بود] و دلیل جرم و جنایت باشد [وز دلیری دفع هر ریبت بود] کسی که دلیری و جرأت کند شک و گمان بدی در حق او دفع شود [1164 چون رسید او پیشتر نزدیک صف] چون خرگوش پیشتر رسید و نزدیک صف

⁵⁶⁰ قطعه TK : رباعی M

⁵⁶¹ مقرر. صح

آمد [بانگ بر زد شیر های ای ناخلف] شیر بانگ زد و گفت های ای ناخلف [1165] من که گاوان را ز هم بدریده‌ام] من که جانوران بزرگ را چون گاوان و خران دریده‌ام [من که گوشِ شیرِ نر مالیده‌ام] من که گوش شیر نر را مالیده و گوشمال داده‌ام حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس در محل غضب و در طلب شهوت که عقل او را مساعده نکند به خشم بگوید من همه اجزا و قوی را و بزرگان و توانا را زبون کرده‌ام [1166] نیم خرگوشی که باشد کو چنین] یعنی خرگوش کوچک که عقل است که باشد که او چنین [امر ما را افکند او بر زمین] او فرمان ما بر زمین و بر خاک افکند و ما را چنین حقارت کند چون پیش از این تنبیه گذشت که مراد از شیر نفس اماره است اکنون حضرت مولانا بدان اشارت می‌کند و نصیحت و معرفت می‌فرماید که می‌گوید [1167] ترکِ خواب و غفلتِ خرگوش کن] یعنی چنانکه خرگوش گشاده چشم خواب کند تو نیز گشاده چشمی اما در غفلتی این خواب را بگذار [غرّه این شیر ای خرگوش کن] (109b) غریدن این شیر نفس را ای حمار بشنو که از درون تو گاه به شهوات و لذات گاه به هتک عرض و خرافات جوش کند.

عذر گفتنِ خرگوش

پیش شیر [1168] گفت خرگوش الامان عذریم هست] خرگوش گفت به شیر صبر کن در عقوبت من که عذر دارم [گر دهد عفوِ خداوندیت دست] اگر عفو خداوندی تو دست دهد و مساعده کند [1169] گفت چه عذر ای قصور ابلهان] شیر گفت چه عذر باشد ای کمتر ابلهان [این زمان آیند در پیشِ شهان] استفهام انکاری است حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از خرگوش عقل است و از شیر که عتاب کند حضرت باری و از شیر دیگر که در راه مانع باشد نفس اماره است یعنی عقل که پیش شاه حقیقی و شیر قوی دیر آید و در طاعت کاهلی نماید به محل عتاب آید [1170] مرغِ بی‌وقتی سرت باید بُرید] زیرا مرغ که بی‌وقت بانگ زند و بی‌وقت حرکت کند سرش برند [عذرِ احمق را نمی‌شاید شنید] زیرا عذر او بدتر از جرمش باشد چنانکه می‌فرماید [1171] عذرِ احمق بتر از جرمش بود] که این مجرب و مقرّر است [عذرِ نادان زهرِ هر دانش بود] عذر جاهل زهر علم است یعنی نادان عذری کند که دل را مجروح کند [1172] عذرت ای خرگوش از دانش تهی] لفظ عذرت مرهون است به آخر مصراع اخیر [من نه خرگوشم که در گوشم نهی] عذرت را به جنس خود بگو [1173] گفت ای شه ناکسی را کس شمار] و مرا اعتبار و التفات کن [عذرِ اِستم‌دیده را گوش دار] من ستم و ظلم دیده‌ام عذر مرا گوش دار [1174] خاص از بهرِ زکاتِ جاوِ خود] خاصه از بهر زکات منصب تو [گمرهی را تو مران از راه خود] یک گمراه را رد مکن از راه خود عقل در مناجات باری گوید من ظلم دیده‌ام که شیری دیگر که نفس است راه من زده است اگر چه من به سبب او بدی کردم تو نیکی کن که کریم و رحیمی [1175] بحر کو آبی به هر جو می‌دهد] دریا که او هر جوی را آب می‌دهد که بخار از دریا متصاعد می‌شود و ابر و باران گردد

که جوی‌ها را آب از وی رسد [هر خسی را بر سر و رو می‌نهد] دریا اهل لطف و کرم است که هر خار و خس را بر سر و بر روی دارد (110a) [1176 کم نخواهد گشت دریا زین کرم] دریا از این کرم کم و ناقص نشود [از کرم دریا نگردد بیش و کم] بلکه برقرار بود. لاجرم حضرت خدا اگر به عاصیان رحمت کند از بحر رحمت او قطره⁵⁶² کم نشود [1177 گفت دارم من کرم بر جای او] شیر گفت من کرم به جایش می‌کنم [جامه هر کس بُرم بالای او] او جامه هر کس را به قدر قد او می‌بُرم یعنی مناسب هر کس می‌کنم. لاجرم حضرت خدا به حکم **إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ**. به مطیعان رحمت رساند و به موجب **وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا**. عاصیان را عذاب کند [1178 گفت بشنو گر نباشم جای لطف] خرگوش گفت سخنم بشنو اگر نباشم محل کرم [سر نهادم پیش اژدهای عُنْف] اطاعت و انقیاد کردم اژدهایی عُنْف را. لاجرم عقل می‌داند که از قهر حضرت خدا فرار میسر نیست همان به حکم **فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ**. به سوی او گریختن و تضرع و زاری کردن می‌باید [1179 من به وقت چاشت در راه آمدم] قصه و عذر من این است که وقت ضحی در راه آمدم [با رفیق خود سوی شاه آمدم] یعنی با خرگوشی دیگر سوی تو آمدم [1180 با من از بهر تو خرگوشی دگر] یعنی از بهر خوردن تو خرگوشی دیگر را با من [جفت و هم‌مره کرده بودند آن نفر] قرین و رفیق کردند آن نخجیران که با تو صلح کرده بودند. لاجرم عقل با روح قرین گشته توجه به سوی باری کرده بودند اما نفس راه ایشان زد و لهذا می‌فرماید [1181 شیری اندر راه قصد بنده کرد] شیری دیگر در راه بنده را قصد کرد بلکه [قصد هر دو هم‌مره آینده کرد] یعنی آن شیر قصد من و قصد خرگوش دیگر کرد که هر دو همراه بودیم در آمدن پیش تو [1182 گفتمش ما بنده شاهنشیم] به آن شیر گفتم ما هر دو بنده شاهنشاهیم [خواج‌تاشان که آن درگاهیم] بندگان حقیر آن درگاهیم. لاجرم عقل و روح بندگان سلطان السلاطین است چون من چنین سخن گفتم [1183 گفت شاهنشاه که باشد شرم دار] آن شیر گفت شاهنشاه که باشد یعنی جز من شرم دار [پیش من تو یاد هر ناکس میار] پیش من هر ناکس را یاد مکن نفس چنان متکبر است که مقابله با حضرت باری کند که انت انت و انا انا می‌گوید و نمی‌گذارد که در کشور وجود جز فرمان او جاری شود [1184 هم ترا و هم شهت را بر درم] (110b) هم تو را هم شاه تو را بر درم مضارع و متکلم است از دریدن [گر تو با یارت بگردید از درم] اگر تو با یارت از باب من رجوع کنی نمرود که دعوی خدایی کرد می‌خواست که مقاتله با حضرت خدا کند نفس نیز چنین جسارت دارد. لاجرم روح و عقل در عالم الهی خطالب **اَلْكَسْتُ بِرَبِّكُمْ**. شنیده بودند اکنون دیگر بار به سوی او توجه می‌خواهند اما نفس شیر صفت نمی‌گذارد [1185 گفتمش بگذار تا بار دگر] خرگوش می‌گوید که به آن شیر گفتم ترک کن یک بار دیگر [روی شه بینم بزم از تو خبر] یعنی روی شاه خویش بینم و از تو او را خبر گویم [1186 گفت هم‌مره را گرو نه پیش من] آن شیر گفت همراه را پیش من رهن بنه

[ورنه قربانی تو اندر کیش من] ورنه تو قربانی اندر ترکش من و یا در مذهب من. لاجرم روح که متصرف اجزاء بدن است و همه بدن در ضبط نفس است گویا روح رهن او شده است [1187 لابه کردیمش بسی سودی نکرد] بسی تضرع کردیم فائده نکرد [یار من بستند مرا بگذاشت فرد] یعنی همراه من که خرگوش دیگر بود به طریق رهن بستند مرا تنها گذاشت [1188 یارم از زفتی دو چندان بُد که من] یعنی آن خرگوش دیگر که همراه من بود در بزرگی و فرهی سه همچو من بود. لاجرم⁵⁶³ روح می‌تواند که هم کار دنیا کند هم کار عقبی کند هم کار نفس کند پس سه همچو عقل است و با او مقابله می‌تواند کرد [هم بلطف و هم بخوبی هم بتن] هم به لطافت و نازکی هم به خوبی و تازگی⁵⁶⁴ هم به جثه و بدن که روح لطیف است و نفخه رحمن و متصرف بدن است [1189 بعد از این زان شیر این ره بسته شد] پس از این از سبب آن شیر این راه بسته گشت [حال من این بود و با تو گفته شد] حال و قصه و عذر من این است که به تو گفتم [1190 از وظیفه بعد از این اومید بُر] پس از این از وظیفه نخجیران امید را ببر [حق همی گویم ترا و الحق مُر] من تو را به حکم قُلْ الْحَقُّ وَلَوْ كَانَ مُرًّا. سخن راست می‌گویم که حق تلخ است [1191 گر وظیفه بایدت ره پاک کن] اگر تو را وظیفه نخجیران باید این راه را پاک کن از راه زن و دشمن [هین بیا و دفع آن بی‌باک کن] غافل مشو و بیا دفع آن شیر بی‌خوف کن که نفس بسیار مقدم است و بر معاصی جرأت کند هرگز نمی‌ترسد که اندیشه آخرت نمی‌کند و جز حضرت خدا (111a) نمی‌تواند که او را بکشد.

جواب گفتن شیر خرگوش را و روان شدن با او

و فریفته شدن شیر [1192 گفت بسم الله بیا تا او کجاست] یعنی شیر به خرگوش گفت بیا مرا بنما آن شیر کجاست [پیش در شو گر همی گویی تو راست] در پیش من شو اگر تو راست گویی. لاجرم⁵⁶⁵ اگر عقل در شکایت ضرر نفس به حضرت خدا راست باشد آن را معروض حضرت خدا کردن و در گشتن او از او یاری خواستن و بر جاده صدق رفتن می‌باید [1193 تا سزای او و صد چون او دهم] تا جزایی که سزای اوست او را و صد چو او را دهم [اور دروغ است این سزای تو دهم] اگر دروغ است این سخن سزای تو دهم که تو را به رنج و عقوبت بکشم چنانکه حضرت خدا فرمود إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ. حضرت مولانا چون برخی حصّه و معرفت فرمود باز به قصّه عودت نمود [1194 اندر آمد چون قلاووزی پیش] خرگوش اندر پیش آمد چون قلاووزی [تا بُرد او را بسوی دایم خویش] تا شیر را

⁵⁶³ لاجرم TM : که K

⁵⁶⁴ نازکی TK : تازگی M

⁵⁶⁵ لاجرم T : - MK

برد به سوی دام خود که از بهر هلاک شیر تدبیر کرده بود چنانکه می‌فرماید [1195 سوی چاهی کو نشانش کرده بود] معنی این مصراع به ترکی بر قولی جانبنه که اول نشانمش ایدی. [چاه مغ را دام جاناش کرده بود] چاه نغول و عمیق را دام جان شیر کرده بود [1196 می‌شدند این هر دو تا نزدیک چاه] رفتند این خرگوش و شیر تا نزدیک چاه [اینّت خرگوشی چو آبی زیر کاه] حرف تا از بهر خطاب است و یا در خرگوشی مصدریه است معنی این مصراع به ترکی هاسکا خرگوشلق صمان التنده صو یورتمک گبی در. این کنایت از کمال خفاء⁵⁶⁶ حيله است پس عقل کوچک نفس اماره را همچنین به فکر رندانه⁵⁶⁷ می‌برد و به چاره ریاضت اندازد [1197 آب کاهی را به هامون می‌برد] آب کاه را به صحرا می‌برد پس⁵⁶⁸ آنان که ضعف یقین دارند به اندک بهانه فریفته مکر نفس و شیطان می‌شوند [آب کوهی را عجب چون می‌برد] آب کوه را عجب چگونه می‌برد یعنی عقل نفس را بردن و آن را کشتن کاری مشکل است یا گفته‌اند ینبغی آن یکنون الصوفی کالجبل زیرا کوه را آب نمی‌برد و باد بر نمی‌دارد و آفتاب نمی‌گذارد [1198 دام مکر او کمند شیر بود] دام مکر خرگوش شیر را کمند بود که او را به این رندی کشان کشان آورد [طرفه خرگوشی که شیری می‌ربود] (111b) عجب خرگوشی که شیری ربود یعنی عقل اگر چه ضعیف است و نفس اگر چه قوی است اما به عنایت حضرت خدا آن را کمند است چنانکه [1199 موسیقی فرعون را با زود نیل] یک موسی علیه السلام فرعون را با جوی نیل [می‌گشاد با لشکر و جمع ثقیل] پس ضعیف و اندک قوی و بسیار را می‌گشاد اگر عنایت حضرت خدا قرین باشد چنانکه [1200 پشه نمرود را با نیم‌پر] یک پشه نمود را با ضعف و قصور [می‌شکافد بی‌محابا درز سر] معنی این مصراع به ترکی یرر تکلفسز باش یون. لاجرم نمرود که شاه قاهر بود و عظمت و شوکت داشت تا دعوی خدایی کرد حضرت خدا بر آنچنان قوی یک پشه گماشت که از بینی او به دماغش رفت و آن از او متأثر و متألم گشتی چون سرش را زدندی راحت شدی و بندگان خویش را فرمودی تا به دست و چوب سر او را زدندی آخر به بسیار زدن سر او شکافت و از آن بمرد تفصیل⁵⁶⁹ قصه هلاک نمرود چنانکه در قصص انبیا مذکور است این است که جبرئیل آمد و گفت یا ابراهیم نمرود لعین را بگوی تا سپاه خود را ساخته دارد که خداوند من سپاه خواهد فرستادن گفت چه سپاه خواهد فرستادن ابراهیم دعا کرد باز جبرئیل آمد و گفت وی را بگو که خدای من می‌گوید که ضعیف‌ترین لشکر می‌فرستم و آن پشه است نمرود گفت مرا از آن باکی نیست و من نیز لشکر جمع کنم و حرب کنم پس چهل روز برین بر آمد آن که حق تعالی پشه را فرمان داد تا در آن لشکر افتادند

⁵⁶⁶ آب در زیر کاه در حیلۀ پنهانی مستعمل است. منه

⁵⁶⁷ رندانه TK - M

⁵⁶⁸ پس T : آنان MK

⁵⁶⁹ مطلب در بیان تفصیل قصه هلاک نمرود.

و نمرود لشکر را فرمود تا پشه را بکشند و هر چند که می‌کشتند بیشتر می‌شد تا چندان پشه جمع آمد که هیچ کسی شغلی و کاری نمی‌توانست کرد از بسیاری پشه و خلق همه عاجز شدند و نمرود نیز درماند پس بفرمود تا خانه کردند از مسکه چون در به هم کردند هیچ شکاف و سوراخ نبود که نفس بیرون آمدی و آن یک پشه که خدای از بهر نمرود فرستاده بود با وی در آنجا شد و به شکاف دیوار در خانه رفت یک پرش بشکست از تنگی شکاف و در بینی نمرود لعین نشست که بگیرد در بینی او رفت خواست که بیرون کند در مغزش رفت و حق تعالی آن (112a) پشه را زنده می‌داشت در سر او تا مغزش می‌خورد و نمرود بی قرار شد سیزده شبانه روز در آن خانه مسین بود تا بی طاقت شد پس بیرون آمد و به مردمان خویش گفت که بوق‌ها بیاورند و می‌زدند و آواز بوقها در سر او افتادی و آن پشه یک ساعت گوش بدان صدا داشتی و از خوردن فرو ایستادی تا نمرود یک ساعت قرار گرفتی چون چهل روز بر آمد پشه بزرگتر شد و کار بر نمرود صعب گشت و رنج و درد زیاده شد بفرمود تا مقرعه ساختند و بر سر آن خاکسار می‌زدند پس عظیم بی طاقت شد و فریاد می‌کرد آن که به خیل و حشم خود گفت هر یکی بر سر من تازیانه بزنید باشد که آرام شود پس همچنان می‌زدند و خدای تعالی در دل وی چنان انداخت که بر سر پولی بنشست و فرمود از خیل و حشم خود هر که می‌گذشت سنگی بر سر وی می‌زد باشد که آرام گیرد و در این حکمت آن بود که حق تعالی باز نمود به نمرود مردود تا هر که او را سجده کرده بود بر وی گماشت که سنگ و چوب بر سرش می‌زدند تا خلق عالم بدانند که مخلوق خدایی را نشاید و هر مخلوقی که دعوی خدایی کند خوار و رسوای شود پس بفرمود چنین کردند تا ده روز دیگر بر آمد و آن پشه بزرگتر شد پس بفرمود تا سر هنگان او بیامدند و هر یکی عمودی بزرگ بر سر او می‌زدند و گفته اند که نمرود پتکی⁵⁷⁰ عظیم ساخت پس چهل روز بر آمد پشه مغز او می‌خورد و مردمان به کار او درماندند پس او را سپاه سالاری بود با قوت تمام او را گفتند که ما درمانده‌ایم به کار این مرد ما را از بلای او برهان او گفت چگونه کنم گفتند عمود سخت بر سر وی بزن و هلاک کن تا از رنج برهیم و او نیز از عذاب برهد پس روزی دیگر بیامد و عمود را به قوت تمام بر سر وی بزد و سرش را به دو نیمه کرد و خلق را از رنج باز رهانید و آن پشه همچو گنجشک⁵⁷¹ از میان مغز او بیرون آمد و پیران شد به هوا پس غرقه ساختن موسی فرعون و لشکرش را در رود نیل و شکافتن پشه درِ سر نمرود را از مددکاری حضرت خدا غریب نیست (112b) بدان که چون در میان خرگوش و شیر دشمنی بود و شیر چون قول دشمن را شنید به چاه افتاد پس حال شیر [1201 حالِ آن کو قولِ دشمن را شنود] حال آن کس است که قول دشمن را شنود [بین جزای آنکه شد یارِ حسود] بین جزای آن کس که حسود را یار شد یعنی قرین ابلیس گشت که دشمن کهنه و حسود قدیم است [1202 حالِ فرعونی که هاما را شنود] یا حال شیر حال

⁵⁷⁰ چکیج.

⁵⁷¹ سرچه.

فرعونی که قول هامان را شنود که وزیر فرعون بود چون⁵⁷² وقتی فرعون میل کرد که ایمان آورد با هامان مشورت می کرد او منع می کرد. لاجرم سلطان عقل را نمی باید که سخن وزیر نفس را بشنود [حالِ نمرودی که شیطان را شنود] یا حال شیر حالِ نمرودی که سخن شیطان را شنود [1203 دشمن ارچه دوستانه گویدت] دشمن اگر چه به تو سخن دوستانه گوید [دامِ دان گرچه ز دانه گویدت] آن را دامِ دان اگر چه تو را از دانه گوید مثلاً اگر تو را شیطان بگوید جمع مال کن تا با او خیرات کنی و ثواب آخرت حاصل کنی آن را مشنو زیرا مقصود او این است که ترام به دام محبت دنیا مبتلا⁵⁷³ کند [1204 گر ترا قندی دهد آن زهر دان] آن شکر را زهر دان [گر بتن لطفی کند آن قهر دان] اگر به تن در ظاهر لطف کند آن را قهر دان پس در مکر شیاطین و حيله دشمنان احتیاط می باید کرد شاید که حضرت خدا نگاه دارد اما این بی موافقت حضرت خدا میسر نیست پس از این حضرت مولانا اسرار قضا را بیان کند که می گوید [1205 چون قضا آید نبینی غیر پوست] یعنی چون قضا و تقدیر موافق تدبیر نباشد چشم در آن حال ظاهر را بیند باطن را نبیند. لاجرم احتیاط شود نکند پس در وقت آمدن قضا [دشمنان را باز نشناسی ز دوست] یعنی عقلت⁵⁷⁴ مغلوب و فہمت محبوب شود پس علاج این است که [1206 چون چنین شد ابتهال آغاز کن] در تضرع شروع کن⁵⁷⁵ [نالہ و تسبیح و روزہ ساز کن] فریاد و فغان و دعا و صوم و ثنا را سازد و بنیاد کن یا مکاید نفس و شیطان خفی است بر آن اطلاع غایت عسیر است. لاجرم از حضرت خدا یاری می باید خواست [1207 نالہ می کن کای تو عَلَامُ الْغُیُوب] نالہ و زاری کن و بگو که ای عَلَامُ الْغُیُوب (113a) زیرِ سنگِ مکرِ بد ما را مکوب] یعنی ما را به مکر مکاران هلاک مکن بدان که تضرع و زاری کارگر است چنانکه بزرگی گفت کسی که این رباعی را در زمان مصیبت و در هجوم نفس و شیطان و در حالت نزاع بخواند حضرت خدا آن را از بلا و عنا و از شر⁵⁷⁶ نفس و شیطان نگاه دارد رباعی این است رباعی⁵⁷⁷: گر من گنه جملہ جهان کردستم - لطف تو امیدست که گیرد دستم - گفتمی که به وقت عجز دستت گیرم - عاجزتر ازین مخواه کاکنون هستم. [1208 گر سگی کردیم ای شیرآفرین] ما اگر سگی کردیم ای خالق شیر [شیر را مگمار بر ما از کمین] شیر نفس را بر ما حواله مکن از این دنیا که کمین پنهان است [1209 آبِ خوش را صورتِ آتش مده] که آب شیرین را بد نبینیم و از خوبی او غافل و محروم نشویم [اندر آتش صورتِ آبی منه] که آتش را آب نبینیم و از بدی او غافل و در

⁵⁷² چون TK - M

⁵⁷³ مبتلا T : گرفتار MK

⁵⁷⁴ عقلت TK : غفلت M

⁵⁷⁵ مطلب در سرّ تضرع و زاری.

⁵⁷⁶ شرّ TK : مکر M

⁵⁷⁷ رباعی T : بیت MK

وی هلاک نشویم قال رسول الله صَلَّى الله عليه و سلم اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ. [1210 از شرابِ قهر چون مستی دهی] مردمان را [نیستها را صورتِ هستی دهی] که نیستها را هست بینند و دنیا که نیست هست نماست این فانی و نیست را باقی و هست بینند⁵⁷⁸ [1211 چیست مستی بندِ چشم از دیدِ چشم] مستی آن است که چشم از دیدن بسته شود [تا نماید سنگ گوهرِ پشمِ یشم] یعنی به در انیکه نماید [1212 چیست مستی حسنها مُبدل شدن] از دیدن اشیا را کماهی دور گشتن رسول الله علیه السلام می گفت اللَّهُمَّ أَرِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ. [چوبِ گز اندر نظر صندل شدن] لفظ صندل شدن لفظ کز به کاف فارسی و زاء عربی در ختی است نام او به ترکی الغون. یعنی چون قضای الهی آید به حکم إِذَا جَاءَ الْقَدَرُ عَمِيَ الْبَصَرُ. چشم مبدل و دیگرگون شود حضرت مولانا از بهر تحقیق این معنی حکایت دهد را پس از آن قصه آدم را می آورد.

قصه دهد و سلیمان در بیان آنکه چون قضا آید چشمهای روشن بسته شود

یعنی حصه آخرین قصه آن است که چون قضا آید چشم بینا بسته شود [1213 چون سلیمان را سراپرده زدند] سلیمان را علیه السلام چون سرا پرده و خرگاه زدند و موضع حکومت آراستند [جمله مرغانش به خدمت آمدند] همه مرغان به خدمتش آمدند سبب آمدن مرغان پیش سلیمان این بود که [1214 همزبان و محرم خود یافتند] سلیمان هم زبان مرغان بود جمله (113b) مرغان آن را هم زبان خویش و محرم خود یافتند [پیش او یک یک بجان بشتافتند] زیرا همزبانی سبب الفت و موجب مصاحبت است [1215 جمله مرغان ترک کرده چیک چیک] همه مرغان آوازه های خویش ترک کردند [با سلیمان گشته افصح من اخیك] فصیح تر از یار و برادر گشتند پس از این حضرت مولانا به حصه این قصه اشارت کند [1216 همزبانی خویشی و پیوندیست] همزبانی قرابت و اتصال است چون در میان دو کس همزبانی و اتحاد باشد دلیل است که در میان این دو کس قرابت مناسبت و اتصال روحانی است [مرد با نامحرمان چون بندیست] مرد با نامحرمان چون زندانی است. مصراع⁵⁷⁹: روح را صحبت ناجنس عذابیست الیم. [1217 ای بسا هندو و تُرک همزبان] بسی سیاه و سپید که همزبانند ایشان را یک شمر اگر چه اتحاد صنفی نیست [ای بسا دو تُرک چون بیگانگان] دو سپید که هم زبان نباشند بیگانگانند اگر چه در جنس اتحاد دارند. لاجرم اتحاد ربانی یک نوع سبب امتزاج است [1218 پس زبان محرمی خود دیگرست] زبان همرازی دیگر است از او اتحاد ربانی کهنتر [همدلی از همزبانی بهترست] اتحاد قلبی از اتحاد زبان و از محرمی بهتر پس اعتبار به دانستن اصطلاح تصوف نیست از او اتحاد هم رازی بهتر است و

⁵⁷⁸ فانی و نیست را باقی و هست بینند TK : فانی نیست را هست بینند M

⁵⁷⁹ مصراع TK - M

از او اتحاد قلبی و مصاحبت درونی اولی تر است [1219 غیر نطق و غیر ایما و سِجَل] جز سخن و جز اشارت و کتابت و نامه [صد هزاران ترجمان خیزد ز دل] بسیار ترجمان و مصاحبت خیزد از دل آنان که اتحاد دل دارند بی نطق زبان و اشارت به دست و سر و بی کتابت و نامه سخن همی گویند که بسیار عزیزان در ملاقات هم‌دیگر بی گفت زبان صحبت کرده‌اند چون حضرت مولانا در این قصّه آنچه حصّه بود بیان کرد باز به قصّه رجوع کرد که گفت [1220 جمله مرغان هر یکی اسرار خود] هر یکی از جمله مرغان اسرار خویش مصراع ثانی آن اسرار را بیان است اعنی [از هنر وز دانش و از کار خود] از هنر و علم و کار خود این بیت مبتدا است [1221 با سلیمان یک به یک و می نمود] هر یکی با حضرت سلیمان می نمود [از برای عرضه خود را می ستود] از بهر عرض کردن خویش را می ستود این بیت خبر است باز در این قصّه به حصّه دیگر اشارت می کند [1222 از تکبر نی و از هستی خویش] این عروض هنر (114a) نه از تکبر و وجود بود [بهر آن تا ره دهد او را پیش] برای قرب حضرت او بود. بیت: عاشق و رند و نظربازم و می گویم فاش - تا بدانی که بچندین هنر آراسته‌ام. لاجرم بندگان را می باید که علم و عمل را به لسان حال و به وجود آوردن بر حضرت خدا عرضه کنند تا مقبول حضرت او شوند چنانکه [1223 چون بیاید برده را از خواجه] چون اسیر بخواهد که خواجه او را خرد [عرضه دارد از هنر دیباجه] می نماید از هنرهای خوش⁵⁸⁰ آنچه باشد در پیش پس هنری که مخصوص به انسان است علم و عمل است زیرا خواب و خور و جماع هم در حیوان است [1224 چونکه دارد از خریداریش ننگ] چون اسیر از خریداری خواجه عار دارد یعنی نخواهد که آن خواجه او را بخرد تا بنده او شود [خود کند بیمار و کَرّ و شَلّ و لنگ] خود را بیمار کند و اصم و نیم تن و لنگ سازد یعنی خود را معیوب نماید. لاجرم تو نیز اگر از بنده شدن به شیطان عار داری خود را بیمار کن و سخن او مشنو و کاری که او فرماید مگیر و به جایی که او می خواند مرو چون حضرت مولانا از حصّه فارغ شد باز به قصّه رجوع کرد [1225 نوبت دهد رسید و پیشه‌اش] چون نوبت عرض هنر و پیشه نمودن به هدهد رسید [و آن بیان صنعت و اندیشه‌اش] و بیان صنعت و فکر او رسید [1226 گفت ای شه یک هنر کآن کهترست] یعنی هدهد گفت ای شاه من هنرهای بسیار دارم یک هنر که آن اصغر و کوچکتر است [باز گویم گفت کوتاه بهترست] بگویم آن را که سخن مختصر بهترست خیر الکلام ما قلّ و دلّ [1227 گفت بر گو تا کدامست آن هنر] سلیمان علیه السلام گفت بگو آن هنر کدام است [گفت من آنگه که باشم اوج بر] هدهد گفت من آن وقت که بر اوج باشم [1228 بنگرم از اوج با چشم یقین] گفت چون من نظر کنم از بالای هوا با دیده یقین نه به گمان و تخمین [من ببینم آب در قعر زمین] آب را می بینم در تک زمین [1229 تا کجایست و چه عمقستش چه رنگ] آب کجاست و چه مقدار عمق دارد و چه رنگ دارد [از چه می جوشد ز خاکی یا ز سنگ] از چه می جوشد آن آب

از خاک یا از سنگ بدان که مراد از هدهد اهل علم و صاحب دانش است (114b) که زلال حکمت و آب حیات معرفت را داند و تعمق⁵⁸¹ در وی کند و این کمتر است زیرا اعمال و طاعات و وصول به درجات فاضل‌تر از آن است [1230 ای سلیمان بهر لشکرگاه را] برای جای نزول لشکر را و جستن آب ایشان را [در سفر می‌دار این آگاه را] همراه بکن این خبردار را یعنی مرا [1231 پس سلیمان گفت ای نیکو رفیق] سلیمان گفتش ای نعم الرفیق [در بیابانهای بی‌آب عمیق] در بَر و بیابان بی‌آب و دراز. لاجرم سالکان طریق دین و روندگان راه یقین را از مرشد عالم ناچار است بلکه قطع مسافه آخرت و وصول به بهشت و مغفرت بی‌عالم زلال حکمت میسر نیست [1232 تا بیابی بهر لشکر آب را] این خدمت مناسب است هنر تو را. [در سفر سقا شوی اصحاب را] لاجرم اصحاب طریقت و یاران حقیقت را از رفیق راه دان و کامل و مرشد حیات بخش دل لازم است تا تشنگان قطع چنین مسافه⁵⁸² کنند پس سلیمان هدهد را خدمتی فرمود که مناسب هنر او بود در این تنبیه است که هر خدمت را به اهلش سپردن می‌باید و اهل هنر را مقبول حضرت کردن

طعنه زاغ در دعوی هدهد

یعنی چون هدهد پیش سلیمان دعوی کرد که آب را در قعر زمین می‌بیند زاغ طعنه زد در این دعوی [1233 زاغ چون بشنود آمد از حسد] زاغ چون دعوی هدهد شنید پیش آمد از حسد [با سلیمان گفت کو کز گفت و بد] گفت به سلیمان که آن هدهد کز و بد گفت زیرا [1234 از ادب نبود به پیش شه مقال] در پیش شاه سخن از ادب نیست [خاصه خود لاف دروغین و محال] خصوصاً لافی که دروغین و محال باشد [1235 گر مر او را این نظر بودی مدام] زیر زمین را دیدی [چون ندیدی زیر مشتی خاک دام] معنی این مصراع به ترکی نیچون کو رمبیدی بر آوج طپراق التنده دو زاغی. در بعض خود بدیدی زیر مشتی خاک دام. [1236 چون گرفتار آمدی در دام او] چرا گرفتار دام شدی آن هدهد؟ [چون قفص اندر شدی ناکام او] چرا نا مراد در قفس محبوس گشتی [1237 پس سلیمان گفت ای هدهد رواست] چون سلیمان سخن زاغ شنید بر هدهد اعتراض گرفت و به طریق استفهام⁵⁸³ گفت ای هدهد رواست [کز تو در اوّل قدح این دُرد خاست] یعنی در اوّل قدح از تو درد خاستن و دروغ ظاهر گفتن روا نبود. لاجرم آنکه بی‌شوق و حالت

⁵⁸¹ تعمق TK : عمق M

⁵⁸² مسافه T : مسافت MK

⁵⁸³ اشارت است استفهام، استفهام انکاری است. منه

(115a) نعره زند و شوق⁵⁸⁴ نماید دروغ او ظاهر شود و لهذا می‌فرماید [1238 چون نمایی مستی ای خورده تو دروغ] چرا مستی نمایی تو که دروغ خورده نه باده [پیش من لافی زنی آنگه دروغ] آن لاف نیز دروغ باشد.

جواب گفتنِ هدهد طعنه زاع را

و دفع اعتراض کردن [1239 گفت ای شه بر من عور گدای] هدهد گفت ای شاه بر من برهنه گدا [قول دشمن مشنو از بهر خدای] سخن دشمن و حسود مشنو از برای خدا [1240 گر بی‌طلانست دعوی کردم] اگر دعوی من باطل و دروغ باشد [من نهادم سر بر این گردنم] یعنی مرا بکش حضرت مولانا در این قصه به حصه اشارت می‌کند که مراد از [1241 زاع کو حکم قضا]⁵⁸⁵ را مُنکِرست [زع که منکر حکم قضاست] [گر هزاران عقل دارد کافرست] که دین به مجرد عقل نباشد اهل دین آن است که اعتقاد او درست و ایمان او راست باشد و لهذا می‌فرماید [1242 در تو تا کافی بود از کافران] حرف یا در لفظ کافی یای وحدت است یعنی در تو تا یک حرف بود از کافران مثل کاف مراد این است که اگر در تو خصلتی و انکار قضایی بود از خصایل کافران [جای گند و شهوتی چون کافِ ران] لفظ کاف به معنی شکاف است یعنی موضع بد رایحه و شهوتی چون شکاف ران و همچو فرج نسوان این فقیر را در این کتاب در بیت‌های چند شک بود که مراد را وقوف نبود آخر از روحانیت حضرت مولانا تعلیم واقع شد این بیت از آن جمله ابیات است چون خدمت مولانا در این دو بیت معرفت فرمود پس به قصه رجوع نمود [1243 من بینم دام را اندر هوا] یعنی من که در هوا باشم در زیر زمین دام را می‌بینم [گر نپوشد چشم عقلم را قضا] اگر چشم و عقلم را قضاء الهی نپوشد. لاجرم عالم اگر چه مکر شیطان و وسوسه نفس را و ضرر عصیان را و احوال اصحاب خیر و اهل خسران را می‌بیند و داند اما به سبب قضاء حضرت خدا گرفتار بند نفس و دام شیطان شود زیرا [1244 چون قضا آید شود دانش به خواب] به موجب إِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ عَمِيَ الْبَصَرُ. دیده پوشیده و علم خفته شود [مه سیه گردد بگیرد آفتاب] پس (115b) گرفتاری من در دام از قضا است نه از بی‌هنری. لاجرم ابتلای عالمان به فسق و عصیان از جهل نیست بلکه به قضاء الهی و تقدیر پادشاهی است [1245 از قضا این تعبیه کی نادرست] این پوشیدگی از قضا نادر نیست [از قضا دان کو قضا را مُنکِرست] انگار قضا نیز از قضا است اما این قضا⁵⁸⁶ صحت تکلیف را منافی نیست.

قصه آدم علیه السلام و بستن قضا نظر او را از مراعات صریح نهی و ترک تأویل

⁵⁸⁴ شوق TM : ذوق K

⁵⁸⁵ مطلب در سر قضا حضرت خدا.

⁵⁸⁶ قضا T : - MK

مثال دیگرست که چون قضا آید چشم بسته آید گردد [1246] **بوالبشر کو عَلَّمَ الْأَسْمَاءَ بگست** ابو البشر که آدم علیه السلام است و سلطنت خلافت حضرت رب العالمین و دولت مسجودیت ملائکه مقربین یافته است حق تعالی او را تعلیم جمیع اسما کرده است چنانکه در سورة بقره فرمود **وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا**. و باز فرمود **قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ**. [صد هزاران علمش اندر هر رگست] که نام هر چیز را به هر زبان و خاصه هر چیز را می دانست چنانکه می فرماید [1247] **اسم هر چیزی چنان کآن چیز هست** یعنی نام هر چیزی را بهر لغت چنانکه واقع است و آن چیز فی نفس الامر بر آن است [تا پایان جان او را داد دست] تا به آخر⁵⁸⁷ و قیامت جان او را دست داده و معلوم شده بود [1248] **هر لقب کو داد آن مُبَدَل نشد** هر چیز را بهر لغت که نام نهاد آن دیگر نشد بلکه بر زبان فرزندان او مقرر گشت [آنکه چُستش خواند او کاهل نشد] کسی را که جست و چابک خواند آن کاهل نگشت یعنی خواص اشیا را نیز بیان کرد [1249] **هر که آخر مؤمن است اوّل پدید** به نظر تحقیق [هر که آخر کافر او را شد پدید] او را ظاهر و پیدا گشت حصّه قصّه در این مرتبه این است که تو یکی را در ظاهر مسلمان و اهل عرفان و بنده مخلص می بینی اما در حقیقت و آخر کار کافر و جاهل و مرائی است و گاه بر عکس این. لاجرم اعتبار به خاتمه است یا به اوّل تقدیر که عالم السر را در اوّل معلوم است و لهذا می فرماید [1250] **اسم هر چیزی تو از دانا شنو** [116a] نام هر چیزی از عالم حقیقی بشنو [سرّ رمز عَلَّمَ الْأَسْمَاءَ شنو] هم اسرار اسما و صفات را از دانا بشنو. لاجرم ای صالح بر اعمال خود اعتماد مکن و ای فاسق از بسیاری گناه نومید مشو که [1251] **اسم هر چیزی بر ما ظاهرش** نزد ما نام ظاهر هر چیز معلوم است [اسم هر چیزی بر خالق سرّش] به نزد حضرت خدا نام سرّ هر چیز مقرر است یعنی نامهای ظاهر می دانیم نه نامهای سرّ اما حق تعالی نامهای سرّ و ظاهر می داند چنانکه می فرماید [1252] **نزد موسی نام چوبش بُد عصا** زیرا او ظاهر را بنگرید و لذا گفت **هِيَ عَصَايَ**⁵⁸⁸ [نزد خالق بود نامش اژدها] که نظر حضرت خدا به انجام کار است [1253] **بُد عَمَر را نام اینجا بت پرست** یعنی پیش از ایمان آوردنش [لیک مؤمن بود نامش در آکست] که عاقبت چنان خواهد بود [1254] **آنکه بُد نزدیک ما نامش منی** آن چیز که نزدیک ما نامش منی و نطفه بود [پیش حق این نقش بُد که با منی] پیش حضرت خدا این صورت و جسم بود که حق تعالی او را گفته تو با منی و مقبول حضرت من شده یا معنی این است که پیش حضرت خدا آدمی بود که با منی و انانیت بود⁵⁸⁹ که از انا و منی نمی گذرد حتی دم از **خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ**. می زند و بهتر از خود صورت نمی داند و در این معنی حجتی و برهانی از آسمان می آرد که **لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ**

⁵⁸⁷ آخر T : بی نهایت MK

⁵⁸⁸ وَمَا تِلْكَ يَمِينِكَ يَا مُوسَى قَالَ هِيَ عَصَايَ.

⁵⁸⁹ بود T : است MK

تَقْوِيم. ای احسن الصور [1255 صورتی بود این منی اندر عدم] یعنی این منی در حال عدم صورت آدم بود [پیش حق موجود نی بیش و نه کم] پیش حضرت خدا موجود بود بی‌زیاده و نقصان که نسبت با حضرت خدا ماکان و ماسیکون یکسان است [1256 حاصل آن آمد حقیقت نام ما] در حقیقت حاصل آن آمد نام ما [پیش حضرت کان بود انجام ما] پیش حضرت خدا که آن بود انجام ما یعنی در علم ازلی حضرت خدا نام ما بر آن است که عاقبت بر آن خواهد شد که سعید است یا شقی [1257 مرد را بر عاقبت نامی نهد] عاقبت بر چه خواهد بود بر آن نام نهد [نی بر آن کو عاریت نامی نهد] نه بر آن که در ابتدا و صورت باشد زیرا اتبار به خاتمه است [1258 چشم آدم کو چون به نور پاک دید] به نور الهی و توفیق شاهی⁵⁹⁰ پدید [جان و سر نامها گشتش پدید] جانها و سر نامها به او پیدا گشت که نام هر چیز را بهر لغت و خاصه هر چیز را و هر مؤمن و کافر را و تا به قیامت هر چه موجود شود (116b) بیان کرد [1259 چون ملک انوار حق در وی بیافت] فرشتگان در آدم علیه السلام علوم حق را یافتند [در سجود افتاد و در خدمت شتافت] همه فرشتگان به موجب و اِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ. در سجده افتادند و به خدمتش شتافتند [1260 مدح این آدم که نامش می‌برم] این سخن از زبان هدهد است [قاصرم گر تا قیامت بشمرم] که فضیلت او را نهایت نیست. در بعض نسخ گر ستایم تا قیامت قاصرم. [1261 این همه دانست و چون آمد قضا] به این فضیلت و علوم [دانش یک نهی شد بر وی خطا] علم یک نهی یعنی وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. بر آدم خطا شد⁵⁹¹ [1262 کای عجب نهی از پی تحریم بود] ندانست که این نهی نهی تحریمی است یا تنزیهی است [یا بتأویلی بُد و توهیم بود] یا به تأویلی بود و تخویف بود نه تحریم یعنی ترجیح نهی تنزیه بر نهی تحریم واقع شد [1263 در دلش تأویل چون ترجیح یافت] که تأویل در دل او غالب شد [طبع در حیرت سوی گندم شتافت] طبع آدم در حیرت میل کلی گرد به گندم حال آدم علیه السلام مانند حال باغبان است که در پایش خار رود او به خود مشغول شود و از دیدبانی باغ غافل گردد که دزد به باغ رود میوه و متاع را برد و لهذا می‌فرماید [1264 باغبان را خار چون در پای رفت] به خود مشغول شد و غافل گشت [دزد فرصت یافت کالا بُرد تفت] دزد فرجه و فرصت یافت متاع را برد و دوید و گرم شد و رفت. لاجرم ابلیس در آن محل بر آدم⁵⁹² یافت [1265 چون ز حیرت رست باز آمد براه] چون آدم علیه السلام از حیرت خلاص یافت و به راه آمد [دید بُرده دزد رخت از کارگاه] بدید که دزد رختش از کارگاه برد یعنی ابلیس او را اضلال کرد و ضرر رسانید. لاجرم به حکم فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ. [1266 رَبَّنَا إِنَّا ظَلَمْنَا كَفْت و آه] یعنی آدم علیه السلام

⁵⁹⁰ شاهی T : خدایی MK

⁵⁹¹ شد T : گشت MK

⁵⁹² ظفر. صح.

جرم را بر قضاء حضرت خدا نسبت نکرد بلکه به خود اسناد کرد و تضرع و نیاز را آغاز نمود چنانکه حضرت خالق قاف در سوره اعراف حکایت می‌کند قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ. [یعنی آمد ظلمت و گم گشت راه] یعنی ظلمت نفسانیه و وسوسه شیطانیه آمده راه راست گم گشت و گمراه شدیم [1267] این قضا ابری بود خورشیدپوش [این قضا یک ابر بود آفتاب پوش [شیر و اژدرها شود زو همچو موش] (117a) شیر و اژدر⁵⁹³ از قضا همچو موش مغلوب گردد [1268] من اگر دامی نبینم گاه حکم] این سخن نیز از زبان هدهد است [من نه تنها جاهل در راه حکم] بسیار خطا و زلت از بزرگان واقع شده است [1269] ای خنک آن کو نکوکاری گرفت] اهل سعادت آن کس است او نکو کاری گرفت که بر طاعت مداومت نمود [زور را بگذاشت او زاری گرفت] ترک زور و قوت کرد و دامن تضرع و زاری گرفت یعنی اعتصام به حضرت خدا کرد که الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ. نه بر قوت خود اعتماد کرد و در وقت خطا و گناه همچو آدم و حوا زاری کرد نه همچو ابلیس بما اغویتنی گفت [1270] گر قضا پوشد سیه همچون شبت] یعنی اگر قضا تو را سیاه پوشاند همچون شب که مرتکب معصیت شوی [هم قضا دستت بگیرد عاقبت] هم عنایت به قضاء الهی می‌شود. لاجرم از بسیاری گناه نومید مشو بلکه به استغفار و تضرع بکوش تا باعث مغفرت شود [1271] گر قضا صد بار قصد جان کند] بلکه تو را قتل کند که گناه بسیار کنی بلکه صد قتل نفس کنی به ناحق [هم قضا جانانت دهد درمان کند] قضاء حضرت خدا توفیق توبه دهد و توبه تو قبول کند و ترا مرزد حکایت⁵⁹⁴: رسول الله علیه السلام حکایت کرده است که کسی از امت‌های پیشین نود و نه قتل نفس کرده بود از خلق پرسید که در این زمان اعلم علما کیست آن را بر راهی دلالت کردند پیش آن راهب آمد و گفت کسی که نود و نه نفس را قتل کرده باشد هیچ آن را توبه هست آن راهب گفت نه آن کس این راهب را نیز قتل کرد صد تمام شد پس از آن از خلق پرسید که اعلم علما کیست آن را بر مردی دلالت کردند پیش آن عالم آمد و گفت کسی که صد نفس را قتل کرده باشد هیچ آن را توبه هست آن عالم گفت توبه را چه مانع است به فلان زمین برو که در آنجا عابدان هست پس آن کس برفت در راه او را مرگ⁵⁹⁵ رسید ملائکه رحمت و ملائکه عذاب در حق وی خصومت کردند ملائکه رحمت گفتند این تائب و متوجه حضرت خداست ملائکه عذاب گفتند این هرگز خیر نکرده است و چندین (117b) خون ناحق⁵⁹⁶ کرده یک ملک به فرمان ملک در صورت بشر پیامد فرشتگان آن را حکم کردند او گفت دو زمین را قیاس کنید بهر چه نزدیک باشد از آن اوست

⁵⁹³ شیر و اژدر TK : M

⁵⁹⁴ مطلب در بیان سعت رحمت حق تعالی.

⁵⁹⁵ مرگ TM : موت K

⁵⁹⁶ ناحق T : خون MK

خدای تعالی وحی کرد آن جای که در او خون کرده بود که دور شو و آن جای که از بهر توبه تَوَجَّه کرده بود که نزدیک شو. لاجرم این جای را نزدیک‌تر⁵⁹⁷ یافتند پس آن کس را ملائکه رحمت به سوی رحمت و مغفرت بردند [1272 این قضا صد بار اگر راهت زند] تو را از راه راست بیرون کند چون به تضرع و زاری و نیاز و به استغفار و سوز و گداز آیی [بر فراز چرخ خرگاهت زند] تو را به درجات عالیّه رساند زیرا کسی که چند بار عاصی شود چون دل او ترسان باشد و استغفار کند خدای تعالی به حکم **فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ**. سیئات او حسنات گرداند و آن را به درجات عالیّه رساند [1273 از کرم دان این که می‌ترساندَت] تخویف او نیز از کرم است که تو را به خویش خواند و یاد خود را به خاطر تو اندازد و توبه کردن را توفیق دهد [تا به مُلْکِ ایمنی بِنشاندَت] تا تو را در ملک امن مقرر سازد و به مقام مخلصان رساند چنانکه فرمود **إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ**. [1274 این سخن پایان ندارد گشت دیر] این سخن الهی نامتناهی است بی‌وقت شد [گوش کن تو قصّه خرگوش و شیر] که انجام کار چه شد.

پا واپس کشیدن خرگوش از شیر چون نزدیک چاه رسید

این نیز از جمله مکر خرگوش بود [1275 چونکه نزد چاه آمد شیر دید] چون شیر نزدیک چاه آمد پدید [کز ره آن خرگوش ماند و پا کشید] که آن خرگوش از راه باز ماند و پا کشید و رجع القهقری نمود [1276 گفت پا⁵⁹⁸ واپس کشیدی تو چرا] شیر گفت تو چرا پای و پس کشیدی [پای⁵⁹⁹ را واپس مکش پیش اندر آ] یعنی پیش بیا و قولاغوز⁶⁰⁰ شو مرا چون حضرت مولانا را از هر قصّه مراد حصّه است در اینجا نیز در صدد بیان خواب خرگوش که او از شیر چاه ترسید و لرزید خشیت حق را و بیم موت و سایر احوال دنیا و آخرت را از زبان خرگوش بیان کند که مراد از خرگوش عقل است و از شیر نفس اماره. لاجرم عاقل از حضرت خدا و از سوء خاتمه و از سؤال منکر و نکیر و از عقبات عرصات بترسد و تدبیر مرگ و آخرت کند و لهذا می‌گوید [1277 گفت کو پایم که دست و پای رفت] (118a) خرگوش گفت پایم کجا دست و پای رفته است [جان من لرزید و دل از جای رفت] از ترسیدن. لاجرم کسی که در دل او بیم حضرت خدا باشد آثار او در رویش ظاهر شود⁶⁰¹ [1278 رنگِ رویم را نمی‌بینی چو زر] که زرد شده است [ز اندرون خود می‌دهد

⁵⁹⁷ نزدیک‌تر TM : نزدیک K

⁵⁹⁸ دیدی ایاغی گرو نیچون چکدک سن.

⁵⁹⁹ ایاغی گرو چکمه اوکه گل.

⁶⁰⁰ قولاغوز T : فلاوز MK

⁶⁰¹ شناخته شود کافران بعلامت ایشان که سیاهی روی و کبودی چشم است یا آثار غم و اندوه در شبره این.

رنگم خبر] به موجب کُلِّ إِنَاءٍ يَتَرْشِّحُ بِمَا فِيهِ. و به حسب مَن خَشَعَ قَلْبُهُ خَشَعَتْ جَوَارِحُهُ. ظاهر بر باطن گواه است پس از این حضرت مولانا بیان این معنی کند که سیما معرف احوال است و رنگ چهره مغنی از مقال [1279 حق چو سیما را معرف خوانده است] چنانکه در سوره اعراف فرمود وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ⁶⁰². و در سوره الرحمن فرمود يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ. و در سوره فتح فرمود سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ⁶⁰³. [چشم عارف سوی سیما مانده است] که عارف به سیما استدلال کند بر حال دل بیت: درویش را گواه چه حاجت که عاشق است - رنگ رخسار ز دور بین و بدان که هست. و دیگر برین معنی تنبیه کند که اصوات معرفان ذاتند چنانکه رنگ و بو معرف اند و لهذا می‌فرماید [1280 رنگ و بو غمّاز آمد چون جرس] چنانکه جرس غمّاز کاربان و دلیل جانوران است [از فرس آگه کند بانگ فرس] کسی که صهیل⁶⁰⁴ فرس را می‌شنود وجود فرس را می‌داند. لاجرم به حسب اختلافات هر ذره راز کائنات و هر موجودی از موجودات بر کمال وحدانیت ذات و قدر رفیع الدرجات دلیل است. شعر: وَ فِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ - تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ. [1281 بانگ هر چیزی رساند زو خبر] زیرا اثر بر مؤثر دلالت کند [تا بدانی بانگ خر از بانگ در⁶⁰⁵] پس خر و در را از بانگ هر دو می‌دانی همچنین صرف صوت زبانی مخبر احوال جانی شود [1282 گفت پیغامبر بتمییز کسان] رسول‌الله علیه السلام گفت در باب فرق مردمان [مَرءٌ مَخْفِيٌّ لَدَى طَيِّ اللِّسَانِ] المرء مخفی فی طیی لسانه لا فی طیلسانه پسکلام خیر دلیل نیکی و کلام شر دلیل بدی است کسی که سخن از سوی رحمن گوید و خبر بیم آخرت دهد دلالت بر نیکی باشد و کسی که سخن از طرف شیطان گوید و شهوت و هوا جوید دلالت بر بدی باشد که در دلش پوشیده است [1283 رنگ رو از حال دل دارد نشان] به حکم لِسَانِ الْحَالِ أَتُطَقُّ مِنْ لِسَانِ الْمَقَالِ. رنگ روی از حال دل نشان دهد. لاجرم رخساره زرد و اشک گرم و سرد دلیل است بر محبت و (118b) درد [رحمت کن مهر من در دل نشان] که محبت الهیه رحمت رحمانیه است [1284 رنگ روی سرخ دارد بانگ شکر] کسی که رنگ و رویش سرخ باشد او دلالت می‌کند بر خوش دلی و شاکری و عشرت و تن پروری. لاجرم بی‌باکی بر غفلت دلالت می‌کند [بانگ روی زرد دارد صبر و نکر] کسی که رنگ و رویش زرد باشد در وی دلیل است که او صبر بلاست و در کشیدن عنا. لاجرم غمناکی بر خشیت دلالت می‌کند [1285 در من آمد آنکه دست و پا برد] حرف با در آخر این مصراع مفتوح است که غرض صنعت تضاد است که جمع آمدن و بردن است یعنی نفس دست و پا را برد چه جای قوّت دست

⁶⁰² بر اعراف مردمان باشند مشرف بر بهشت و دوزخ بشناسند رجال اهل بهشت و دوزخ را بعلامت‌های ایشان چون بهشتیان سفید روی باشند و دوزخیان سیاه روی.

⁶⁰³ علامت‌های ایشان در رویهای ایشان ظاهر بود از اثر سجده که کردند.

⁶⁰⁴ به فتح صاد است زیرا جمیع آوازه‌ها بر وزن فعیل است مثل حریر و صغیر و زئیر و حریف و نعیق و نغیق و شهیق و زفیر و شهیق.

⁶⁰⁵ آواز قلم بانگ گر کس آواز شیر آواز شبان آواز غراب اول بانگ خر آواز تند آخر شها.

و پا یا حرف با مضموم است از بریدن یعنی به من آن مرگ رسید که دست و پای را قطع می‌کند [رنگ رو و قوت و سیما بُرد] یعنی همه را متغیر کند [1286 آنکه در هر چه در آید بشکند] آن‌که بهر چه در آید کسر کند [هر درخت از بیخ و بُن او بر کند] هر درخت را او از بیخ و بن بر کند [1287 در من آمد آنکه از وی گشت مات] به من آمد آن‌که از وی دم فرو بسته شد و عاجز و متحیر بماند [آدمی و جانور جامد نبات] یعنی نبات نامی از او جامد شد همچو انسان و حیوان [1288 این خود اجزایند کلیات ازو] این متغیر شدگان اجزا و جزئیات اند ازو کل و کلیات نیز [زرد کرده رنگ و فاسد کرده بو] متغیر شده است از هیبت و قهر او. لاجرم در عالم شهادت هیچ موجود از مکونات خالی از انقلاب و تغیرات نیست چنانکه حیوانات و نباتات و معدنیات که موالید ثلث اند همیشه از حالی به حالی منقلب اند [1289 تا جهان گه صابرست و گه شکور] یعنی این انقلاب و تغیر در جمیع اشیا ساری است حتی به جهان می‌رسد که جهان به این کلیت و عظمت گاه صابر بلای او و گاه شاکر نعمای اوست پس جهان نیز لگد کوب لشکر انقلابات است [بوستان گه حُلّه پوشد گاه عور] بوستان گاه لباس پوش و گاه برهنه است [1290 آفتابی کو برآید نارگون] آفتاب که در وقت صبح برآید منور و پر نور [ساعتی دیگر شود او سرنگون] یعنی او را زوال آید و آفل شود [1291 اختران تافته بر چارطاق] اختران تابنده بر افلاک [لحظه لحظه مبتلای احتراق] و گرفتار افول گشته (119a) [1292 ماه کو افزود ز اختر در جمال] ماه که در نور و جمال از اختران افزون است [شد ز رنج دق⁶⁰⁶ او همچون خیال] گشته از رنج باریک کردن او هلال⁶⁰⁷ و خیال [1293 این زمین باسکون بادب] این زمین که با سکون و وقار و با ادب و اعتبار است [اندر آرد زلزله‌ش در لرز تب] او را زلزله در لرزیدن تب آرد [1294 ای بسا که زین بلای مُردریگ] لفظ که به ضم کاف عربی مقصور است از لفظ کوه و مردریگ به ترکی آرتّه فالمش و آرتّه قله سی و مال میّت. یعنی ای بسا کوه باشکوه از این بلا و اندوه و انقلابات [گشته است اندر جهان او خُرد و ریگ] در جهان او خرد و پاره پاره شده و متفرق گشته است [1295 این هوا با روح آمد مُقترن] این هوای لطیف که با روح قرین و مقترن است [چون قضا آید وبا گشت و عَفَن] چون قضای الهی رسد هوای وبائی و متعفن گردد [1296 آب خوش کو روح را همشیره شد] آب شیرین که روح را همشیره است [در غدیری زرد و تلخ و تیره شد] در غدیری متغیر و تلخ و متکدر شود [1297 آتشی کو باد دارد در بُروت] آتش که در طبعش عنور تند و در بُرتش باد تیز هست [هم یکی بادی بر او خواند یموت] یک باد او را یموت می‌خواند و می‌کشد [1298 حال دریا ز اضطراب و جوش او] حال دریا را بین از حرکت و خروش او [فهم کن تبدیلیهای هوش او] که متغیر و متبدل می‌شود [1299 چرخ سرگردان که اندر جست و جوست] یعنی هفت گردون

⁶⁰⁶ دق آن مرض است که تن در وی کاهد بی‌آنکه در وجود او المی و وجعی باشد. منه

⁶⁰⁷ هلال TK : هلاک M

که مانند آب است اندر اختلاف و انقلاب و حرکت و گردش است [حالی او چون حالی فرزندان اوست] حال او چون حال موالید ثلث است که بر یک حال بقای او نیست [1300 گه حَضِیض و گه میانه گاه آوج] گاه حَضِیض و ذلت گاه میانه حالت گاه آوج رفعت⁶⁰⁸ دارد [اندر اوز سعد و نحسی فُوج فُوج] در چرخ از سعود و نحو است فوج فوج و بسیار است [1301 از خود ای جزوی ز کُلها مُختَلِط] لفظ از خود مرهون است یعنی از خویش ای شخص جزوی و از عناصر اربعه که امهات اند مرکب و مقارن [فهم می کن حالت هر مُنبَسِط] فهم بکن حال هر منبسط و موجود که هیچ چیز را بقا نیست کی باشد که تو را بقا باشد در این دار فانی. بیت: (119b) دو تا بنشسته در دار فانی - نشسته می روی و می ندانی. [1302 چونکه کلّیات را رنجست و درد] چون که کلیات را رنج و درد هست [جزو ایشان چون نباشد روی زرد] جزو ایشان را چگونه تغیر و تبدل نباشد [1303 خاصه جزوی کو ز اضدادست جمع] خصوصاً جزوی که از اضداد جمع و ترکیب شده باشد [ز آب و خاک و آتش و بادست جمع] که این عناصر اربعه ضد یکدیگرند آب بارد و رطب است خاک بارد و یا بس است آتش حار و یا بس است باد یعنی هوا حار و رطب است پس عاقل را می باید که زوال عالم و فنای جهان را ببند و خونریزی این دار فانی را داند دل بوی نهد بلکه از او بگریزد و به سوی حضرت خدا روی آرد و لهذا می فرماید [1304 این عجب نبود که میش از گرگ جَست] اگر گوسفند از گرگ می گریزد عجب نباشد [این عجب کین میش دل در گرگ بست] عجب آن است که گوسفند به او عاشق شد یعنی کسی که از دنیای خونریز گریزد عجب نیست این عجب است که بر وی دل بند و عاشق او شود این به آن ماند که گوسفند عاشق قصاب گردد. بیت: تا درین گله گوسفندی هست - نشیند فلک ز قصایی. [1305 زندگانی آشتی ضدهاست] حیات تن صلح این اضدادست یعنی عناصر اربعه [مرگ آن کاندلر میانش جنگ خاست] مرگ تن جنگ و اختلاف ایشان است. بیت: چار طبع مخالف سرکش - دو سه روزی شدند با هم خوش - چون یکی زین چهار شد غالب - جان شیرین رود از این قالب. [1306 لطف حق این شیر را و گور را] به کاف فارسی به ترکی قولان. [ألف دادست این دو ضد دور را] امتزاج داده است این دو ضدّ بعید را [1307 چون جهان رنجور و زندانی بود] چون دنیا و ما فیها مریض و زندانی است [چه عجب رنجور اگر فانی بود] عجب نیست که مریض فانی بود و بمیرد چون حضرت مولانا از زبان خرگوش چنین معارف فرمود باز به قصّه عودت نمود [1308 خواند بر شیر او از این رو پنדהا] خرگوش بر شیر از این روی نصیحت ها خواند پس از آن [گفت من پس مانده ام زین بندها] خرگوش گفت من از این قیدها پس مانده ام و پای را پس کشیده ام حصّه قصّه در این مرتبه این است که (120a) چون مراد از خرگوش عقل است و از شیر نفس عقل نفس را پند می دهد که

در پیش ما مرگ و بیم است و دنیا را بقا نیست دل را بدو دادن گوسفند گرگ را دوست داشتن است. لاجرم از دنیا و تنعم عزلت کردن و به چاه ریاضت افتادن می‌باید.

پرسیدن شیر از سبب پای واپس کشیدن خرگوش

یعنی پرسیدن شیر از خرگوش سبب خاص را که چرا پای واپس کشیدی [1309 شیر گفتش تو ز اسباب مرض] شیر به خرگوش گفت تو از سبب‌های مرض [این سبب گو خاص کاینستم غرض] سبب خاص را بیان کن که این است مرا غرض یعنی شیر گفت تبدل عالم معلوم است و تغیر و فنای اهل او مقرر و مفهوم اما خاصه سبب این مرض و موجب عروض این عرض چیست [1310 گفت آن شیر اندرین چه ساکن است] خرگوش گفت آن شیر که تو را گفته بودم اندرین چاه ساکن است [اندرین قلعه ز آفات ایمن است] اندر این قلعه چاه از آفات خلق امین است پس کسی که در خلوت باشد از شرّ خلق و از مداراة ایشان امین است. لاجرم حضرت مولانا در این مرتبه به حصّه اشارت می‌کند [1311 فقر چه بگزید هر که عاقلست] که جای خلوت و عزلت است [زانکه در خلوت صفاهای دل است] که خلوت نشین تصفیه قلب کند همچون آینه صافی شود. حکایت: زاهدی را در خلوت دیدند و گفتند چگونه می‌توانی به تنها نشستن گفت من جلیس حضرت خدایم چون بخواهم که او مرا سخن گوید قرآن می‌خوانم و چون بخواهم که من وی را سخن گویم نماز می‌گذارم [1312 ظلمت چه به که ظلمتهای خلق] که این ظلمت مضر است نه آن [سر نبرد آنکس که گیرد پای خلق] سر نبرد به سلامت آن کس که به خلق پیوند کرد. حکایت: خواجه ابوالعباس گفت مرا خواجه ابوبکر شبلی وصیت کرد و گفت لازم گیر تنهایی را و نام خود محو کن در میان قوم و روی خود به دیوار آر تا آنگاه که بمیری حضرت مولانا چون چندین معارف فرمود باز در قصّه شروع کرد [1313 گفت پیش آ زخمم او را قاهرست] شیر به خرگوش گفت مترس و پیش بیا از آن که زخم من آن (120b) شیر را قهر کننده است [تو ببین کآن شیر در چه حاضرست] یعنی برو به چاه نظر کن که آن شیر در چاه حاضرست و یا نه [1314 گفت من سوزیده‌ام زآن آتشی] که یک‌بار الم او چشیده‌ام به چاه نظر کردن نمی‌توانم [تو مگر اندر بر خویشم کشی] که در نزد تو باشم و با تو نظر کنم چنانکه می‌فرماید [1315 تا پیشت تو من ای کان کرم] تا ظهیر و پناه من باشی که با تقویت تو ای معدن احسان [چشم بگشایم به چه در بنگرم] در چاه نظر کنم حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس عقل را بگوید من به چاه ریاضت و حجره خلوت نمی‌روم تو برو عقل آن را می‌گوید من بی‌موافقت و مظاهره تو نمی‌توانم که بروم. لاجرم به تدبیری رفیق خود سازد و در چاه ریاضت اندازد که در آنجا می‌کشد.

نظر کردن شیر و دیدن عکس خود را و آن خرگوش را

در چاه⁶⁰⁹ [1316] چونکه شیر اندر برِ خویش کشید] چون شیر خرگوش را به نزد خود و به کنار خویش کشید [در پناه شیر تا چه می‌دوید] خرگوش در پناه شیر تا به چاه بی‌توقف برفت [1317] چونکه در چه بنگریدند اندر آب] یعنی شیر و خرگوش در آب معاً نظر کردند [اندر آب از شیر و او در تافت تاب] یعنی از شیر و خرگوش در آب عکس افتاد [1318] شیر عکسِ خویش دید از آب تفت] شیر عکسِ خویش را دید که از آب تافتن گرفت [شکلِ شیری در برش خرگوش زفت] آن عکس که دید شکلِ شیری بود در نزدش خرگوش عریض و بزرگ [1319] چونکه خصمِ خویش را در آب دید] چن شیر خصمش را در آب دید [مر ورا بگذاشت و اندر چه جهید] خرگوش را بگذاشت و خود را در چاه انداخت و هلاک شد حصّه قصّه چند بار معلوم شده است که مراد از خرگوش عقل است و از شیر نفس اماره. لاجرم تا عقل سالک نفس خود را نکشد سلوک تمام نشود و به مقصود نرسد و حضرت مولانا در این مرتبه به حصّه‌های دیگر اشارت می‌کند⁶¹⁰ [1320] در فتاد اندر چهی کو کنده بود] آن شیر در حقیقت اندر چاهی افتاد که خود کنده بود آن چاه را [زآنکه ظلمش در سرش آینده بود] زیرا ظلم آن شیر در سر او آینده بود پس هر ظالم را ظلم او بر سرش می‌آید [1321] چاهِ مُظْلِمِ گشت ظلمِ ظالمان] از آن که هر معنی را صورتی است پس چاه تاریک (121a) صورت ظلمِ ظالمان است [این چنین گفتند جمله عالمان] یعنی علما را بر این اتفاق است در خبر است که بهشت و دوزخ نتایج اعمال و اخلاق حسنه و سیئه است و این هر دو در دار دنیا با انسان است که وَالَّذِي نَفْسٌ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ إِنَّ الْجَنَّةَ وَالنَّارَ أَقْرَبُ إِلَيَّ أَحَدِكُمْ مِنْ شِرَاكِ نَعْلِهِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ. و حضرت خدا می‌فرماید يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُخَضَّرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا. و رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ الْجَنَّةَ قَاعًا صَفْصَفًا لَيْسَ فِيهَا عُمَارَةٌ فَأَكْثَرُوا مِنْ غِرَاسِ الْجَنَّةِ فِي الدُّنْيَا. قيل يا رسول‌الله و ما غِرَاسُ الْجَنَّةِ قَالَ التَّسْبِيحُ وَ التَّهْلِيلُ. [1322] هر که ظالمتر چَهِش با هولتر] به موجب وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا. چاه هر ظالم به مقدار ظلم اوست [عدل فرمودست بدتر را بدتر] عدل الهی بدتر را بدتر فرموده است [1323] ای که تو از جاه ظلمی می‌کنی] لفظ جاه به جیم عربی و لفظ کنی به ضم کاف عربی است یعنی ای آن کس که تو از جهت منصب ظلم می‌کنی در بعض نسخ لفظ ظلم مقدم است ای که تو از ظلم جاهی می‌کنی یعنی ای کس تو که از ظلم منصب تحصیل می‌کنی و در بعض نسخ به جیم عجمی و به فتح کاف عربی است ای که تو از ظلم جاهی می‌کنی یعنی ای آن کس که تو از ظلم چاه می‌کنی [از برای خویش چاهی می‌کنی] چاه به جیم عجمی و لفظ کنی به فتح کاف عربی است یعنی از بهر خود چاهی حفر می‌کنی رسول‌الله علیه الصلوة و السلام فرمود مَنْ حَفَرَ بُئْرًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهَا. و فی روایة مَنْ حَفَرَ بُئْرًا لِأَخِيهِ يُوشِكُ أَنْ يَقَعَ

⁶⁰⁹ در چاه T : KM

⁶¹⁰ مطلب در مذمت و مضرت ظلم.

فیهَا. پس هر ظالمی که ظلمش بیشتر باشد چاه هلاک او مشکل‌تر تا بعضی را زاویه هاویه آید و بعضی را محل قرار درک اسفل باشد از نار این بر تقدیر نسخه اول و دوم است اما بر تقدیر نسخه سوم به جای چاهی لفظ دامی واقع است و به ضم کاف عربی از برای خویش دامی کنی یعنی از بهر خود محل گرفتن می‌سازی [1324 گرِرد خود چون کرم پيله بر مَنَن] معنی این مصراع بع ترکی کند و اطرافکی ابریشم قوردی گبی دو قیمة یعنی به کار خویش خود را چنان مکن که همه اطراف تو را ظلم و بدی احاطه کند تا به حدّی که هیچ فرجه به سوی حضرت خدا نماند چنان شوی که در چاهی [بهرِ خود چه می‌کنی اندازه کن] تا از آن خلاص تو میسر شود [1325 مر ضعیفان را تو بی‌خصمی مدان] یعنی تو ضعیفان را بی‌یار و نصیر مدان زیرا (121b) ایشان را به نصرت ایزدی پشت امید قوی است [از نُبی ذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ خوان] لفظ نبی به ضم نون و کسر با معنی قرآن است یعنی از قرآن إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ. را بخوان پس چون یاری حضرت خدا می‌آید ضعیفان قوی شود [1326 گر تو پیلی خصم تو از تو رمید] اگر تو همچون پیل پر عظمت و هیبت باشی خصم تو از مهابت تو برمد به ضعیفان به چشم حقارت منگر [نک جزا طِیراً أَبَیْلَت رسید] همچون اصحاب فیل تو را اینک به حکم وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ. جزا رسید زیرا [1327 گر ضعیفی در زمین خواهد امان] اگر ضعیفی در زمین امان خواهد [غلغل افتد در سپاه آسمان] غلغل و فریاد افتد در اهل آسمان و ملائکه رحمن قال رسول الله صَلَّى الله عليه و سلم إِنَّ اللَّهَ يُمْلِي لِلظَّالِمِ فَإِذَا أَخَذَهُ لَمْ يَفْلِتْهُ. پس از آن بخواند وَكَذَلِكَ أَخَذَ رَبُّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ. و عن النبي عليه السلام انه قال مَنْ كَانَتْ لِأَخِيهِ عِنْدَهُ مُظْلِمَةٌ مِنْ عَرْضٍ أَوْ مَالٍ فَلْيُخْلِلْهُ الْيَوْمَ قَبْلَ أَنْ يُؤْخَذَ مِنْهُ يَوْمَ لَا دِينَارَ وَلَا دِرْهَمَ فَإِنْ كَانَ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْهُ بِقَدْرِ مَظْلَمَتِهِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْ سَيِّئَاتِهِ فَجَعَلَتْ عَلَيْهِ. و عن رسول الله عليه السلام انه قال أَتَدْرُونَ مَنْ الْمُفْلِسُ مِنَ أُمَّتِي. اصحاب گفتند المفلس من لا درهم له و لا دينار و لا متاع گفت⁶¹¹ إِنَّ الْمُفْلِسَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِصَلَاةٍ وَزَكَاةٍ وَصِيَامٍ وَ يَأْتِي قَدْ شَتَمَ هَذَا وَقَذَفَ هَذَا وَأَكَلَ مَالَ هَذَا وَسَفَكَ دَمَ هَذَا وَضَرَبَ هَذَا فَيُعْطَى هَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ وَهَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ فَإِنْ فَنِيَتْ حَسَنَاتُهُ قَبْلَ أَنْ يُقْضَى مَا عَلَيْهِ أَخَذَتْ مِنْ خَطَايَاهُمْ فَطُرِحَتْ عَلَيْهِ ثُمَّ طُرِحَ فِي النَّارِ. [1328 گر بدندانش گزی پُر خون کنی] اگر ضعیفی رابه دندان گزی و او را پر خون کنی [دردِ بدندانت بگیرد چون کنی] درد دندان که تو را بگیرد چون کنی بلکه دندان گزنده و زبان ادا کننده و دهان حرام خورنده و دست ظلم رساننده و پای بد رونده عاقبت خاک شود و جان تو در عذاب خدا هلاک گردد. قطعه: سرخی رخسار ظالم از جگر خوردن بود - کر دل خون کشته مظلوم می‌نوشید بسی. چند روزی صبر کن تا بینی آن خون‌خوار را روز محشر در میان خلق مغبون‌تر کسی خدمت مولانا باز به قصّه رجوع کند و حصّه‌های دیگر گوید که می‌فرماید [1329 شیر خود

⁶¹¹ گفت TM : قال K

را دید در چه وز غلو] شیر عکس خود را دید دیگری پنداشت. لاجرم از جهت (122a) تجاوز از حد [خویش را نشناخت آن دم از عدو] خود را از دشمن فرق نکرد [1330 عکس خود را او عدو خویش دید] و تشخیص حقیقت نکرد [لاجرم بر خویش شمشیری کشید] و قصد هلاک خود کرد اما چون شیر به قعر چاه رسید دشمن خود به غیر سایه خویش ندید تو را نیز اگر چشم بصیرت گشاده شود و به قعر چاه اخلاق ذمیمه خویش رسی معاینه بینی که ظلمی که از هر دشمن مشاهده افتد عکس صفات رذیله توست و قصد انتقام تو از اعدای همچون جمله شیر است بر عکس خویش حضرت مولانا این معنی را بیان می‌کند⁶¹² که می‌فرماید [1331 ای بسا ظلمی که بینی در کسان] اگر امعان نظر کنی [خوی تو باشد در ایشان ای فلان] پس تبدیل اخلاق ذمیمه به حمیده کردن و به عین عبرت دیدن می‌باید [1332 اندر ایشان تافته هستی تو] در کسان تافته و منعکس شده هستی تو [از نفاق و ظلم و بدمستی تو] از انواع اخلاق ذمیمه حکایت: فقیری صالح پیش خواجه حریص یک خروار هیزم خرید و بخواست که آن را به خانه خود برد. لاجرم از آن هیزم که آن مقدار که برداشتن را نمی‌توانست برسنی بند کرد و قصد کرد که بردارد قادر نشد پس از آن بند را بگشاد و بر آن هیزم زیاده کرد هیزم گران‌تر شد دیگر بار بند را بگشاد و بر آن زیاده کرد و قصد کرد که بردارد نتوانست و همچنین گردان خواجه گفت ای مرد دیوانه اول اندک بود برداشتن را نتوانستی چون هر بار که زیاده کنی گران شود پس چگونه می‌توانی که برگیری آن درویش گفت قصد من این است که حال تو را به تو بنمایم تو که مال بسیار داری بار او را نمی‌توانی که برداری اما هر روز زیاده می‌کنی [1333 آن تویی و آن زخم بر خود می‌زنی] آن ظالم تویی چون غیر را می‌زنی بدان که زخم را بر خود می‌زنی [بر خود آن دم تار لعنت می‌تنی] معنی این مصراع به ترکی کند و او زر که لعنت اریشن دو قرسن. یعنی چون مظلوم به سبب ظلم تو بر تو لعنت کند در حقیقت بر خود به زبان خویش لعنت می‌کنی یا ظلمی را می‌بینی و بر آن لعنت می‌کنی چون در تو نیز ظلم هست بر خود لعنت می‌کنی. حکایت: میمون بن مهران گفت کسی که ظالم باشد چون قرآن بخواند الا لعنة علی الظالمین می‌گوید بر خود لعنت کند علما گفته‌اند گناهی که میان تو و حضرت خدا باشد سهل است (122b) از آن که حضرت خدا کریم است اما گناهی که میان تو و میان عباد باشد آن را حيله نیست جز ارضاء خصوم⁶¹³ پس ظالم را می‌باید که توبه کند از ظلم و در دنیا حلالی خواهد و حقوق مالیه را به صاحب حق دهد و اگر مرده باشد به وارثش دهد و اگر وارث نباشد یا نداند به فقیران تصدق کند و اگر قادر نباشد از بهر وی طلب مغفرت کند امید است که حلال کند و مکافات باشد [1334 در خود آن بد را نمی‌بینی عیان] زیرا به عین اعتبار نظر نمی‌کنی [ورنه دشمن بوده خود را بجان] اگر آن بد را دیده بودی خود را دشمن گشتی [1335 حمله بر خود

⁶¹² مطلب در دیدن احوال خود در دیگران.

⁶¹³ مطلب در بیان ارضاء خصما.

می‌کنی ای ساده‌مرد] و شخص ابله [همچو آن شیری که بر خود حمله کرد] به غفلت و غلط [1336] چون به قعر خوی خود اندر رسی] همچو آن شیر که به قعر چاه رفت [پس بدانی کز تو بود آن ناکسی] نه از غیر [1337] شیر را در قعر پیدا شد که بود] شیر چون به قعر چاه رفت آن دم پیدا شد که [نقش او آنکیش دگر کس می‌نمود] نقش او و عکس خویش بود که دگر کس می‌نمود [1338] هر که دندان ضعیفی می‌کند] به فتح کاف مضارع است از کندن [کار آن شیر غلط‌بین می‌کند] که خود را ابتلا و عنا اندازد [1339] ای بدیده عکس بد بر روی عم] یعنی ای که خال بد را و نقصان و عیب را بر روی غیر می‌بینی⁶¹⁴ بدان که ذکر خال و عم ایهام مراعات نظیر است [عکس خال تستس آن از عم مرم] عکس عیوب و قبایح توسست از عم نفرت مکن یعنی چون در کسی بدی می‌بینی به خود مراجعت کن تا بدانی که خصلت تست در غیر دیدی [1340] مؤمنان آیین همدیگرند] عیب و هنر خویش در دیگری می‌بینند [این خبر می از پیمبر آورند] که از رسول‌الله علیه السلام مروی است الْمُؤْمِنُ مِرْآةُ الْمُؤْمِنِ. یعنی مومن آینه مومن است به این معنی باشد که چون مومن نظر در آینه دیگری کند از جفای او نرنجد بلکه در افعال او جمال اعمال خویش مشاهده کند [1341] پیش چشمت داشتی شیشه کبود] پیش چشم تو چشمک کبود داری [ز آن سبب عالم کبودت می‌نمود] در بعض نسخ به جای این بیت این بیت واقع است [جام روزن ساختی شیشه کبود] تا از وی تاب آفتاب آید [نور خورشیدی کبودت می‌نمود] پس عیب و قصور ار توسست که چشم عیب بین داری در حق غیر. بیت: مو شکافی تو بعیب دیگران - چون بعیب خود رسی کوری در آن. [1342] گرنه کوری این کبودی دان ز خویش] نه از عالم [خویش را بدگو مگو کس را تو پیش] (123a) معنی این مصراع به ترکی یرامز دیرسک کند و کمه دی غیره دیمه ارتق. یعنی جز خود را بد مگو امیر المؤمنین علی رضی الله تعالی عنه فرمود من نظر فی عیب نفسه اشتغل عن عیب غیره [1343] مؤمن ار یَنْظُرَ بِنُورِ اللَّهِ نبود] به موجب اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ. اگر مؤمن به نور حضرت خدا نظر نکردی [غیب مؤمن را برهنه چون نمود] اسرار خفیه و غیب‌های مؤمن را گشاده چگونه نمود یعنی مؤمن باید که دیده او مکحل به نور الهی باشد تا حقیقت اشیا را کماهی بیند [1344] چونکه تو یَنْظُرُ بِنَارِ اللَّهِ بُدِی] چون تو ناظر به آتش خدا بودی نه ناظر به نور خدا [نیکویی را و اندیدی از بدی] یعنی نیک و بد را فرق نمی‌کنی بلکه چون خود را می‌بینی⁶¹⁵ اما بدی و چون غیر را می‌بینی بد می‌بینی اما او نیک است. لاجرم چشم را از عیب دیگران پوشیدن و عیب خویش دیدن⁶¹⁶ و آن را جستن و اصلاح خود کردن می‌باید و لهذا امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه گفت رحم الله امرأ اهدى الينا عيوبنا.

⁶¹⁴ مطلب در دیدن عیب خود در دیگران.

⁶¹⁵ نیک می‌بینی. صح

⁶¹⁶ مطلب در دیدن عیب.

حکایت: امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه از سلمان فارسی رحمه الله علیه پرسید که چه شنیدی از احوال من که تو را خوش نیامد گفت شنیدم که دو نان خورش به یک بار بر خوان نهادی و دو پیراهن داری یکی روز را و یکی شب را گفت جز این هیچ شنیدی گفت نه گفت دیگر این هر دو نباشد. [1345 اندک اندک ن زن] اندک اندک نور علم و عمل را برنار دوزخ شهوت و غضب و بر آتش نفسانیت و اخلاق ذمیمه بزن [تا شود نار تو نور ای بُوالْحَزَن] و اگر نتوانی تضرع و زاری به حضرت باری کن مناجات: [1346 هم تو زن یا رَبِّ از آن آبِ طهور] تو بزن خدایا آن آب را که پاک کننده است [تا شود این نارِ عالم جمله نور] و همه نیک گردد [1347 آب و دریا جمله در فرمانِ تست] یعنی مطیع امر توست [آب و آتش ای خداوند آن تست] بلکه همه عالم ملک توست [1348 گر تو خواهی آتش آبِ حَوْش⁶¹⁷ شود] و قهر لطف گردد [ور نخواهی آب هم آتش شود] و لطف قهر گردد [1349 این طلب در ما هم از ایجادِ تست] طالب شدن ما تو را و محبت ما چون خداوند اهم از ایجاد توست [رستن از بیداد یا رب دادِ تست] (123b) خلاصی از ظلم یا ربنا عدل و احسان توست [1350 بی طلب تو این طلبمان داده] به محض انعام خود کرده و اگر طلب بودی تسلسل لازم آمدی [بی شما رو حد عطاها داده] بیت: جست و جویی در دلم انداختی - تا به جست و جو روم در کوی تو. لاجرم چون طلب را بی طلب دادی آنچه می طلبم هم آن را به من بده و نام تو کریم است و رحیم و محسن آنچه شایسته نام توست آن را بکن. **حکایت:** از اصمعی روایت کنند که وقتی⁶¹⁸ به جهل جوانی اعرابی را زدم آن اعرابی را در عرفات دیدم مرا دعای خیر می کرد گفتم یا اخی من تو را بدی رسانیدم تو مرا دعاء خیر می کنی گفت ای اصمعی نام من محسن است مسمی اسم را موافق می باید پس مرا باید به نام خود عمل کنم و تو را آمرزش خواهم.

مژده بردن خرگوش سوی نخجیران که شیر در چاه افتاد

و هلاک شد [1351 چونکه خرگوش از رهایی شاد گشت] خرگوش چون از دست شیر خلاص شد از خلاصی شاد گشت یعنی عقل که نفس اماره را بکشت شاد و خندان گشت [سوی نخجیران دوان شد تا بدشت] سوی آن جانوران تا به صحرا دوان و روان شد یعنی عقل سوی حواس و قوی مژده آورد در بدن [1352 شیر را چون دید در چه کُشته⁶¹⁹ زار] خرگوش چون شیر را دید در چاه مقتول و زار یا زار شده یعنی عقل دید که نفس اماره در چاه ریاضت کُشته گشته و زبون شده [چرخ می زد شادمان تا مرغزار] رقص زنان و شادی کُنان تا به مرغزار برفت یعنی عقل بطاعت رحمن و جنت

⁶¹⁷ به فتح خا خوانده می باید از بهر قافیه.

⁶¹⁸ وقتی TK : گوید M

⁶¹⁹ لفظ کشته اگر به ضم کاف عربی باشد به معنی مقتول است و اگر به فتح کاف عجمی باشد به معنی شده است. منه

رضوان رفت. **حکایت:** بزرگی گفت یکی با همراهان در راه می‌رفت اتفاق روزی در جایی نزول کردند و آن کس به خواب رفت و در آنجا درندگان بسیار بودند همراهان در یافتند و زود برفتند پس از زمانی آن کس بیدار شد و خبردار گشت که اینجا موضع سباع و مهلکه است و رفیقان پیش از این دانسته و رفته‌اند او نیز زود برخاست و به راه رفت و به همراهان رسید حال اول آن کس⁶²⁰ زمان فسق و ضلال و معصیت و غفلت است و حال دوم مثال زمان توبه و انابت است که چون از مهالک خلاص شود شاد و خندان گردد [1353 دست می‌زد از کمال فرح چون از دست مرگ] دست بر دست می‌زد از کمال فرح چون از دست مرگ خلاص یافت یعنی عقل شاد شود که از دست مرگ حقیقی که عذاب آخرت است خلاص شد بکشتن (124a) نفس [سبز و رقصان در هوا چون شاخ و برگ] به حکم التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. چون از گناه‌ها خلاص شد و به موجب كَيَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ. همچون فرزند نوزاده گشت. لاجرم تازه رقص‌کنان در هوا مانند شاخ و برگ یعنی عقل همچو شاخ و برگ تازه و خندان و رقصان و دست زنان شد زیرا از دست قهر نفس و از کشتن او رهایی یافت. لاجرم رقصی برگ و شاخ⁶²¹ هر درخت شکر گزاری سعادت و بخت است چنانکه می‌فرماید [1354 شاخ و برگ از حبس خاک آزاد شد] شاخ و برگ که محبوس بودند در محبس خاک چون هر یک از ایشان آزاد شد [سر برآورد و حریف باد شد] سر بع بالا آورد و قرین باد شد پس عقل که در زیر خاک بدن و شهوات نفس و تن محبوس بود چون آزاد گشت سر بلند شد و به هوای عشق الهی یار گشت [1355 برگها چون شاخ را بشکافتند] برگ‌ها نیز در محبس شاخ همچنان محبوس بودند چون محبس شاخ را بشکافتند و خلاص یافتند [تا ببالای درخت اشتافتند] تا به بالای درخت به استعجال رفتند بدان که بدن چون زمین است و اصل ایمان⁶²² چون درخت است طاعت و عبادت شاخ و برگ و ثمرات اوست که پنهان است چون ظاهر شود ترقی کند رسول‌الله علیه السلام فرمود که الدُّنْيَا مَرْعَةٌ الْآخِرَةُ. لاجرم از مردمان یکی باشد که دانه ایمان را به راه افکند که مور و مرغ خورد هرگز وی را سود نباشد و یکی باشد که دانه را بر سنگی افکند که خاکش اندک باشد برخی سبز شود چون عرق او به سنگ رسد ترقی نکند و یکی باشد که دانه را در زمین افکند خوب می‌روید اما گیاه بیابان غلبه کند که شهوات غالب شود و یکی باشد که دانه را در زمین افکند و مزرعه طاعت را از هوا و معاصی پاک کند گندم بی‌شمار در انبار کند [1356 با زبانی شکر خدا] با زبان برگ نخستین که از زمین برآید شکر حضرت خدا را [می‌سراید هر بر و برگ جدا] نغمه و آواز می‌کند هر بر جدا و هر برگ جدا در این تنبیه است بر آنکه مورد شکر اعم است و شکر گذاردن مخصوص به زبان نیست. لاجرم اصحاب بینش بینند و ارباب

⁶²⁰ مفال. صح

⁶²¹ شاخ T : - MK

⁶²² مطلب در تفاوت ثمرات ایمان.

دانش دانند که تبسم لب چون شکر شکوفه شکرگذاری باد صباست و طراوت اطراف چمن و نضارت لاله و سمن ادای شکر اعتدال هواست [1357 که پیرورد اصل ما را ذُوا لِعَطَا] سرود این است (124b) که گویند پیرورد اصل و بیخ ما را خداوند احسان جلّ و علا یعنی تربیت کرد ایمان ما را که چندین آثار و ثمرات و نتایج و حبوبات پیدا شد [تا درخت اِسْتَعْلَظ آمد و اِسْتَوَى] تا درخت سخت و راست شد چنانکه حضرت خدا اصحاب را بکشت تمثیل کند که در سوره فتح فرمود مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ. محمد فرستاده خداست و آنان که با وی اند سخت دل اند بر کافران مهربان میان یکدیگر می بینی ایشان را رکوع آورندگان سجودکنندگان می طلبند زیادتی ثواب و خشنودی حضرت او علامت های ایشان در روی های ایشان ظاهر بود از اثر سجده که کردند صفت ایشان است در کتاب موسی و در کتاب عیسی علیهما السلام مانند کشت است که اول حال بیرون آرد شاخک پس قوی گرداند آن یک شاخک را پس سطر کند پس باشند بر ساق های خود [1358 جانهای بسته اندر آب و گل] جان های محبوس در آب و گل [چون رهند از آب و گلها شاد دل] چون از این قفس تنگ تن خلاص یابند⁶²³ شاد دل این بیت مبتداست [1359 در هوای عشق حق رقصان شوند] آن جانها [همچو قرص بدر بی نقصان شوند] یعنی بی کمی و با کمال شوند این بیت خبر است یعنی آنان که جان های ایشان شایسته رحمت رحمن و مقام ایشان جنان باشد چون به مردن آیند و به حالت احتضار رسند به حکم مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ لِقَاءَهُ. جان ایشان به سوی حضرت خدا رقصان شود و چون بدر کامل تمام گردد بلکه در وقت مردن تن و جان ایشان مردن را می طلبند و می طنبند و می خواهند که به بهشت برسند چنانکه می فرماید [1360 جسمشان در رقص و جانها خود میپرس] اضطراب سكرات موت را رقص گرفته است بلکه آن اضطراب نیست رقص است از دیدن درجات خود در بهشت چون کثیف که تن است در رقص باشد لطیف که جان است (125a) بهتر از آن است و [وآن که گرد جان از آنها خود میپرس] آنان که در نزد جان حقیقی باشند از شادی ایشان میپرس که شادی ایشان زایدالوصف است بدان که حضرت مولانا به حصّه دیگر اشارت فرماید [1361 شیر را خرگوش در زندان نشانند] و محبوس کرد [ننگ شیری کو ز خرگوشی بماند] معنی این مصراع به ترکی زهی عار و ناموس ارسلا نلغه که بر طاوشدن گرو قالدی. حصّه قصّه در این مرتبه این است که مراد از شیر ارباب دولت و شوکت است و اصحاب بحث و مقالت و اهل کبر و انانیت⁶²⁴ و از خرگوش

⁶²³ مطلب در میل اهل تقوی به سوی حضرت خدا.

⁶²⁴ مطلب در بیان مضرات تکبر.

نفس اماره ایشان از آن که ارباب⁶²⁵ دول و اصحاب جدل و عالم بی عمل هر یکی خویش را شیر بیشه اقبال داند و ضرغام آجمه فضل و کمال خواند با وجودان به تسویل خرگوشی یعنی نفس پرحیل به قعر چاه من و ما و جدل و در تک چون و چرا و بحث و غوغا مبتلا شده‌اند و به تکبر و غرور غافل از رب غفورند [1362 در چنان ننگی و آنگه این عجب] یعنی مقتدای اهل چون و چرا صاحب تفسیر کبیر امام فخر رازی است در چنان ابتلای نفس اماره اما این عجب [فخر دین خواهد که گویندش لقب] از کمال حسد او بود که پدر مولانا را به سلطان خوارزم غمز کرد تا از شهر بلخ رفتن را سبب شد پس در فخر رازی علم ظاهر وافر بود اما او در علم سلوک قاصر بود و از دوریشی چیزی نداشت چنانکه حضرت مولانا در اواخر جلد خامس گوید. بیت: اندرین ره ار خرد ره بین بُدی - فخر رازی رازدار دین بدی. حکایت: وقتی امام فخر به شهر نجم الدین کُبرا آمد هر کس امام را استقبال کرد شیخ نجم الدین استقبال نکرد پس از آن در محفلی جمع شدند اما گفت همه کس از اعیان مرا استقبال کرد تو چرا استقبال نکردی شیخ نجم الدین اوّل از راه دوریشی جواب داد که من مرد حقیرم من کیم که خود را از زمره اعیان شمرم تا استقبال بزرگان کنم امام از کمال تکبر این جواب را مقبول نداشت آخر شیخ گفت تو چه فضیلت داری که من استقبال تو کنم و به تعظیم تو آیم امام گفت من هزار و یک دلیل دارم بر وجود و وحدت خدا شیخ گفت تو هزار و یک شبهه داری در وجود و وحدانیت او از آن که کدام دلیل هست که از منع و معارضه خالی باشد ما وجود حضرت خدا و وحدانیت او را به مشاهده و عین الیقین می‌دانیم که ما را هرگز شک⁶²⁶ نیست اگر می‌خواهی که از شکوک و اوهام خلاص شوی به پا (125b) در خدمت ما باش تا تو را نیز معاینه بنماییم پس بدان که خدمت مولانا را مقصود از این سخن به تعصب ذم امام فخر نیست بلکه به حکم لا غیبة للفاقد اهل کبر و حسد را بیان کند تا دیگران از او متنصح شوند و عالمان به تکبر و غفلت از مکر نفس به چاه ضلالت نیفتند [1363 ای تو شیرری در تک این چاه فرد] در قعر این چاه تنها [نفس چون خرگوش خونت ریخت و خرد] اما تو غافلی [1364 نفس خرگوش به صحرا در چرا] نفس خرگوش به صحرا در چرا و خوردن کیا [تو به قعر این چاه چون و چرا] و می‌گویی لم لا کذا [1365 سوی نخجیران دوید آن شیرگیر] یعنی آن خرگوش [کابَشُرُوا یا قَوْمُ اذ⁶²⁷ جاء البَشیر] شادمانی کنید که بشارت کننده آمد یعنی من بشیرم مژده آورده‌ام [1366 مژده مژده‌ای گروه عیش ساز] ای جماعت عیش سازنده [کآن سگ دوزخ به دوزخ رفت باز] یعنی⁶²⁸ نفس شایسته دوزخ بود آخر به دوزخ ریاضت رفت در خلوت و عزلت [1367

⁶²⁵ ارباب TK : M

⁶²⁶ شکي TK : M

⁶²⁷ لفظ اذ از بهر تعلیل است یا از بهر ظرفیت.

⁶²⁸ یعنی TK : M

مژده مژده کآن عدو جانها] مژده آوردم⁶²⁹ که آن شیر نفس که جان‌های ما را عدو بود [کند قهر خالقش دندانها] که قهر حضرت خدا دندان‌های او را بر کند حالی بی‌دندان شد [1368 آنکه از پنجه بسی سرها بکوفت] و برید [همچو خس جاروب مرگش هم بروفت] جاروب مرگ آن شیر را همچو خس بر وفت و ببرد و پنجه او نیز نماند یعنی صفات نفس زائل شد که مراد از مردن نفس این است.

جمع شدن نخجیران گرد خرگوش و ثنا گفتن او را

و آفرین خواندن نخجیران خرگوش را [1369 جمع گشتند آن زمان جمله وحوش] و جمیع نخجیران یعنی حواس و قوی به عقل توجه کردند [شاد و خندان از طرب در ذوق و جوش] و در سرور و خروش [1370 حلقه کردند او چو شمعی در میان] اطراف خرگوش را حلقه کردند و آن چون شمع در میان ایشان [سجده آوردند و گفتندش که هان] تعظیم کردند و گفتند غافل مباش [1371 تو فرشته آسمانی یا پری] که چنین کار کنی [نی تو عزرائیل شیران نری] معنی این مصراع بع ترکی یوق سن ارکک ارسلانلر عزرائیلی سن یعنی ملک و پری نه عزرائیل شیران نری [1372 هرچه هستی جان ما قربان تست] هر که باشی جان ما قربان تو باد [دست بُردی دست و بازویت دُرست] دست بردی در پهلوانی (126a) دست و بازویت در درست باد [1373 راند حق این آب را در جوی تو] حضرت خدا این آب رحمت و عنایت را و توفیق و هدایت را در جوی تو روان کرد [آفرین بر دست و بر بازوی تو] که چنین زور آوری کردی [1374 باز گو تا چون سگالیدی بمکر] معنی این مصراع به ترکی دیبه نجه صاندردک و نجه ایناندردک مکر له. یعنی بگو چگونه در گمان ردی و به اعتقاد آوردی به مکر که بر تو اعتماد کرد و خود را در چاه انداخت [آن عوان را چون بمالیدی بمکر] آن ظالم را چون بر زمین بمالیدی بمکر یا گوش او را چگونه بمالیدی به مکر [1375 باز گو تا قصه درمانها شود] قصه در این مرتبه این است که کسی که عقل او نفسش را بکشد دیگران او را گویند تو به نفس خود بچه رو ظفر⁶³⁰ یافتی بگو تا قصه درمان گردد تا ما نیز چنان بکنیم [باز گو تا مرهم جانها شود] و علاج مرض ما گردد [1376 باز گو کز ظلم آن اِستم‌نما] قصه را بگو که از ظلم آن ظلم نما و نفس بر جفا [صد هزاران زخم دارد جان ما] بلکه بی‌حد مجروح شده است جان ما [1377 گفت تأیید خدا بُد ای مهان] خرگوش⁶³¹ گفت این تأیید و تقویت حضرت خدا بود ای بزرگان [ورنه خرگوشی که باشد در جهان] که چنین کار بزرگ کند یعنی اگر حضرت باری یاری نکردی عقت

⁶²⁹ آوردم TK : آورده‌ام M

⁶³⁰ مطلب در بیان ظفر یافتن عقل به نفس به سبب یاری باری.

⁶³¹ خرگوش TK : هر گوش M

ضعیف که بودی که بر نفس قوی غالب گشتی و آن را بکشتی [1378 قوتم بخشید و دل را نور داد] یعنی حضرت خدا مرا قوت داد و دلم را نور و بصیرت داد [نور دل مر دست و پا را زور داد] که آن نور دل دست و پای را قوت و زور داد که بشیر ظفر یافتیم. رباعی: گر لطف تو یاری ننماید ز نخست - هم تو به شکسته است و هم پیمان سست - چون توبه به امید پذیرفتن تست - تا تو نپذیری نشو توبه درست. [1379 از بر حق می‌رسد تفضیلهای] از نزد حضرت خدا می‌رسد زیادگی‌ها [باز هم از حق رسد تبدیلهای] چنانکه می‌فرمود فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ. [1380 حق به‌ور و نوبت این تأیید را] یعنی این تأیید به شخص معین مخصوص نیست بلکه حضرت خدا این تأیید و توفیق را [می‌نماید اهل ظن و دید را] اهل ظن و اعتقاد و اهل نظر را که اول حال را دانند و آخر کار را بینند چون به دنیا پاک آمدند مردار رفتن را روا ندارند. بیت: چو پاک آمدی بر حذر باش و پاک - که عیست ناپاک رفتن به خاک.

پند دادنِ خرگوش نخجیران را که به این شاد مشوید

که بر شما نیز مرگ آخر واقع خواهد شد [1381 هین به ملکِ نوبتی شادی مکن] (126b) غافل مباش این ملک دنیا که با نوبت است به این ملک نوبتی شادی مکن که دی از آن دیگری بود امروز از آن تو شد و فردا از آن دیگری شود [ای تو بسته نوبت آزادی مکن] ای که موقوف نوبتی آزادی مکن و به مردن غیر مسرور مشو⁶³². بیت: ای دوست بر جنازه دشمن چو بگذری - شادی مکن که بر تو همین ماجرای اوست. [1382 آنکه ملکش برتر از نوبت تنند] آن که اهل الله است ملکش اعلی از کنند یعنی مقام او در بهشت سازند که ملک بی‌نوبت و باقی است [برتر از هفت انجمن نوبت زنند] کوس نوبت شادی او را برتر از افلاک زنند در بعض روایات وارد است که چون مؤمن بمیرد فرشتگان او خدای تعالی را می‌گویند خداوند ما را چه می‌فرمایی خطاب آید که بر گور وی بنشیند مونس وی باشید و آن عمل صالح و کردار نیکو که می‌کرد در حال حیات می‌نویسد تا روز قیامت [1383 برتر از نوبت ملوک باقی‌ند] یعنی ملک اهل الله باقی است و ایشان ملوک⁶³³ باقی‌اند [دور دایم روحها با ساقیند] که عیش و عشرت ایشان را فنا نیست اما به آن عشرت رسیدن به ترک عیش دنیاست چنانکه می‌فرماید [1384 ترک این شرب ار بگویی یک دو روز] اگر ترک⁶³⁴ شراب فانی و عیش و نوش نفسانی بکنی یک دو روز یعنی در زمان عمر که اندک است [در کنی اندر شراب خلد پوز] یعنی دهن و اطرافش را در شراب خلد کنی و می‌نوشی زیرا در حق دنیا و آخرت گفته‌اند الدنيا والآخرة ضرّتان و هما ضدان لایجتماع پس

⁶³² مطلب در ترک سرور به مرگ دشمن.

⁶³³ ملوک T : پادشاهان KM

⁶³⁴ شرب. صح

عاقل را می‌باید که فانی را ترک و باقی را اختیار کند و در طاعت **حکایت**⁶³⁵: از رسول‌الله علیه السلام مروی است که گفت در شب معراج چون به بهشت رفتم فرشتگان را دیدم بر در قصری غماناک نشسته‌اند و در او دریچه آن قصر بسته چون از تفرج بهشت بازگشتم پیش آن قصر آمدم دیدم درهای آن قصر گشاده گشته و فرشتگان خندان شده پرسیدم از سبب بسته شدن درهای آن قصر و غمگین گشتن ایشان و باز شدن درها و خندان گشتن ایشان گفتند خداوند این قصر در دنیا گناهی کرده بود به فرمان الهی درهای قصر بسته گشته و ما غمگین شده اکنون در این شب طاعتی از وی به وجود آمد دیگر بار درهای قصر را گشادند گفتم آن گناه چه بود (127a) و آن طاعت چه گفتند گناه امتانِ تو خدای تعالی ما را ننماید ما ندانیم که چه کرد ولیکن طاعت را دانیم و آن آن بود که در پستر خفته بود از این پهلوی بر گردید بدان چهلوی و گفت لا اله الا الله. لاجرم به امر الهی درهای قصر گشاده شد و ما خندان گشتیم بدان که اگر به ظاهر قصه خرگوش و شیر نظر کنی مثال آن کس است که دشمن ظاهر را بکشد پس در این اعتبار حصه دیگر هست که حضرت مولانا به آن اشارت می‌کند به تفسیر کردن حدیث شریف. **تَفْسِيرٌ رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ** رسول‌الله صلی الله علیه و سلم چون از بعض غزوات باز آمد این حدیث را فرمود لاجرم جهاد اصغر با کافر غزا کردن است و جهاد اکبر با نفس جنگ کردن است یعنی این از آن مشکل‌تر است یا کسی که در دست کافر کشته شود شهید گردد اما کسی که به تیغ نفس مقتول شود ملوث بمیرد یا ضرر کافر به جان است و ضرر نفس به ایمان است [1385 ای شهان کُشتیم ما خصم برون] ای شاهان کشور وجود ما گشتیم خصم بیرون را که شیر و دشمن ظاهر است [مانند خصمی زو بتر در اندرون] بماند دشمنی که از دشمن ظاهر بدتر است و آن نفس است زیرا اگر کسی دشمن را نیکی کند یا دوست شود یا تقلیل عداوت کند اما نفس را هر چند که نیکی کنی دشمنی را زیاده کند و لهذا گفته اند نفس دشمن دوست دوست و حیل و مکرری که در جبلت اوست نهایت ندارد و دفع شر او کردن و او را مقهور گردانیدن مهمترین کارهاست زیرا که او دشمن‌ترین دشمنان است از شیاطین و کفار و دنیا چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود **أَعْدِيْ عَدُوَّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ**. پس تربیت نفس کردن و او را به صلاح آوردن و از صفت امّاره گی به مطمئنه گی رسانیدن از معظمات امور است و سرمایه سعادت و اقبال آدمی است از بهر آن که از تربیت نفس شناخت او حاصل شود و از شناخت نفس شناخت حق لازم آید که **مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ**. و تا نفس از سمات امّاره گی نمیرد از صفات مطمئنه گی حیات تازه نپذیرد و بی تخلیه او از رزایل تخلیه‌اش به فضایل دست ندهد و کشتن این نفس که عبارت از ترکیت اوست و این ترکیت که سبب فوز و نجات و واسطه رفعت درجات است به طریق عقل میسر نمی (127b) شود و لهذا فلاسفه و براهمه و سائر جهّال چون پنداشتند که سلوک این طریق به قدم عقل میسر می‌شود. لاجرم علی العمیا به ریاضات و مجاهدات اشتغال

⁶³⁵ مطلب در مضرت معصیت و منفعت طاعت.

نمودند و در مهالک آفات و مسالک⁶³⁶ شبهات و ضلالت عنان استقامت از دست دادند بلکه تزکیت نفوس به منزلهٔ معالجه ابدان است همچنانکه مریض را نمی‌شاید که بر مقتضای عقل و رأی خویش استعمال⁶³⁷ ادویه کند بی‌آن که طیبِ حاذقِ صاحب تجربه فرماید و بر سر بالین او حاضر باشد و در احوال او به چشم شفقت ناظر اگر این شرایط مفقوده شود هر آینه مریض بیچاره را جز آن که تن به هلاکت دهد چاره نباشد هم‌چنین تزکیت نفس نیز میسر نمی‌شود بی‌نظر نبی یا ولی که در جمیع احوال اتباع نبی کرده باشد و عمری بر سر تجربه تزکیت و تصفیّت برآورده و چون اطباء حُذّاق در معالجه نفوس خلق انبیانند و اولیا شاگرد و نائب ایشان. لاجرم یکی نیز از اسرار بعثت انبیا این است که نفوس مرضای امم را به معاجین شرایع از داروخانه کرم علاج فرمایند کما قال الله تعالی هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ. لاجرم مجاهده بسیار در خدمت ابرار می‌باید تا تزکیت نفس که جهاد اکبر است دست دهد که رفتن این راه بی‌قول و وزی آگاه میسر نمی‌شود و عقل درآک را زهره ادراک طریق کشتن نفس نیست چنانکه می‌فرماید [1386 کشتن این کار عقل و هوش نیست] کشتن این خصم اندردنی کار عقل نیست [شیر باطن سُخْرَةُ خرگوش نیست] نفس اماره مغلوب عقل جزوی نیست. لاجرم هر یکی را از حواس و قوی نفس است و هوا پس کشتن می‌باید نفس هر یکی را مثلاً چشم به حرام ننگرد و علی هذا القیاس فی سائر الحواس و بعض کسان را فوت⁶³⁸ حواس شد او شکر می‌کرد که از آلت گناه خلاص یافتم. حکایت: مردی کسی را در جایی بدید که شکر حضرت خدا می‌کند و به زبان فصیح و به صفای دل می‌گوید که حضرت خدا را بر من نعمت‌های بسیار است از گذاردن شکرش عاجزم آن مرد نزان کس رفت و آن را بدید که دو چشم ندارد و دو دست ندارد و دو پای ندارد آن را سلام داد ردّ سلامش نکرد دانست که گوش هم ندارد پس دهان را نزدیک گوشش بر دو به آواز بلند (128a) پرسید که تو شکر حضرت خدا می‌کنی و اعتراف نعمت بسیار می‌نمایی اما من بر تو مشاهده نعمت بسیار نمی‌کنم آن کس سخن این مرد را شنید و گفت از من دور شو ای بطلّ نمی‌بینی که حضرت خدا دو چشمم را دو دستم را و دو پایم را و دو گوشیم را ستاند که هر یکی آلت معصیت بود پس این نعمت‌های حضرت خدا است که مرا از گناه‌های بسیار نگاه دارد [1387 دوزخ است این نفس و دوزخ از دهاست] ارباب حقیقت گفته‌اند که حضرت خدا نفس را بر صورت دوزخ خلق کرده است و به حسب هر درّکه از درکات در وی صفتی از صفات⁶³⁹ آفریده که آن صفت دری از درهای⁶⁴⁰ درکات دوزخ است پس به عدد

⁶³⁶ مسالک TK : سالک M

⁶³⁷ استعمال TK : استعمال M

⁶³⁸ فوت T : فوت MK

⁶³⁹ مطلب در بیان صفات نفس.

⁶⁴⁰ از درهای TK : از درهای M

درکات جهنم نفس امّاره را اصول صفات ذمیمه هفت است و آن کبر و حرص و شهوت و حسد و غضب و بخل و حقد است پس هر که او را ترکیه کند از این صفات عبور کند از درکات سفلیّه و واصل گردد به درجات جناب علویه کما قال الله تعالی قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا. و هر که ترکیه نکند از این صفات خائب خاسر در درکات باقی بماند کما قال وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا. لاجرم حضرت مولانا به این معنی اشارت فرمود [کو بدریاها نگرده کم و کاست] که آن دوزخ به دریاها ناقص نشود چنانکه می فرماید [1388 هفت دریا را در آشامد هنوز] منطقی نشود یا سیر نگرده [کم نگرده سوزش آن خلق سوز] نفس نیز چنین است [1389 سنگها و کافران سنگدل] به حکم آیت سوره بقره فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ. و آیت سوره تحریم يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ⁶⁴¹. سنگها و کافران [اندر آیند اندر او زار و خجل] و این جمله غذای او شوند [1390 هم نگرده ساکن از چندین غذا] یعنی دوزخ سیر نگرده از خوردن اینها [تا ز حق آید مر او را این ندا] که حضرت خدا گوید دوزخ را [1391 سیر گشتی سیر گوید نی هنوز] یعنی حضرت خدا از دوزخ پرسد سیر گشتی سیر او گوید سیر نگشتم هنوز [اینست آتش اینست تابش اینست سوز] یعنی در شدة حراره و التهاب تفاوت نشده است و اشتها کماکان است چنانکه حضرت خدا در سوره قاف فرمود يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ⁶⁴². [1392 عالمی را لقمه کرد و در کشید] (128b) به اندرونش [معهده اش نعره زنان هل من مزید] یعنی دیگر هست که این کفایت نمی کند. لاجرم عالمی را لقمه خویش سازد و نعره هل من مزید آغازد تا به غایتی که [1393 حق قدم بر وی نهد از لامکان] که حضرت خدا منزّه است از مکان [آنگه او ساکن شود از کُنْ فَكَانَ] به موجب حدیث نبوی که رسول الله علیه السلام فرمود لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ حَتَّى يَضَعَ رَبُّ الْعِزَّةِ فِيهَا قَدَمَهُ فَتَقُولُ قَطُّ قَطُّ وَيُزَوَّى⁶⁴³ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ. این حدیث از متشابهات است پس علما در امثال ای دو فرقه اند یکی اهل تفویض که تأویل نکنند که وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ. و یکی اهل تأویل که در الا الله وقف نمی کنند بلکه می خوانند وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ. که گویند مراد از قدم مؤخر اهل نار است که آخر است همچو قدم یا مخلوقی هست که نامش قدم است یا قدم عبارت از سکینه که ناشیه از رحمت رحمان است بر دوزخ استیلا یابد یا صفت قهر حضرت خداست که بدان صفت تجلّی کند دوزخ بعد از آن ساکن شود. لاجرم کشت آتش نفس که نمودار درکات هفت گانه دوزخ است از روی هفت صفت مذکوره و به حقیقت جزوی است که طبیعت کل

⁶⁴¹ ای گروه گرویدگان نگاه دارید نفس های خود را به ترک معاصی و اهالی و فرزندان خود را به مواعظ و پند از آتشی که انگیزی مردمان باشند یعنی کفار جنّ و انس و سنگ کبریت که در حراره می آفراید بت بتان سنگین که کفار می پرستند یا گنج های زر و سیم.

⁶⁴² یاد کن روزی را که گویم ما مر دوزخ را آیا پر شدی و گوید دوزخ آیا هیچ زیادتى هست یعنی زیاده کن.

⁶⁴³ ای ينضم بعضها الى بعض من غايه الامتلاء.

دارد کار حق است یا ولی حق که خوی حق گرفت و به خودی خود کشتن آتش و تزکیه این نفس سرکش نوعی از محالات است و لهذا می‌فرماید [1394] **چونکه جزو دوزخست این نفس ما** در صفات مذکوره و در اصل مزاج [طبع کل دارد همیشه جزوها] این را کشتن میسر نیست جز خدا را تا اعانت حضرت خدا نباشد عقل را و یا تا به صفت قهر تجلی نکند نفس را نفس کشته نشود و لهذا می‌فرماید [1395] **این قدم حق را بود کو را کُشد** که آن نفس را قتل کند [غیر حق خود که کمان او کُشد] جز حضرت خدا که باشد کمان او را کُشد [1396] **در کمان ننه‌ند الا تیرهاست** تا به مقصد رسد و از کمان دور افتد [این کمان را بازگون کز تیرهاست] معنی این مصراع بع ترکی بو یایک بر دو لواکری اوقلری وارده پس سبب رستن از کمان نفس راستی است [1397] **راست شو چون تیر و وا ره از کمان** خلاص شو از کمان نفس [کز کمان هر راست بجهد بی گمان] نه کز و این صفت عمده جمیع صفات حمیده است و مرقات ترقی به اعلی درجه علیه. (129a) بیت: میان جان الف زانست پیوست - که اندر صورت او راستی هست. اما تحصیل راستی کاری است مشکل و چون سوره هود مشتمل بود بر این آیت کریمه که **فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ**. رسول الله علیه السلام فرمود **شَیْئَتُنِیْ سُوْرَةُ هُوْدٍ**. بیت: مر از باده⁶⁴⁴ هودست گیرد بی خود کن - که سرگرانی خواجه ز سوره هودست. چون حضرت مولانا چندین معارف فرمود باز به قصه عودت نمود که گفت [1398] **چونکه وا گشتم ز پیگار برون** خرگوش گفت چون رجوع کردم از جنگ بیرون [روی آوردم به پیگار درون] و توجه کردم به جنگ اندرون همچنانکه در پیکار دشمن بیرونی که جهاد اصغر است از آراستن عساکر و راست داشتن صف‌ها چاره نیست هم‌چنین در پیکار دشمن اندرونی که نفس است از راست داشتن صفوف و استوای استقامت چاره نیست و لهذا مسنون است که در صلوة که از معظمات جهاد اکبر است **اِسْتَقِیْمُوا وَ اسْتَوُوا وَ اِرْحَمْکُمُ اللّٰهُ**. گویند و از برای همین معنی که نماز جهاد اکبر است و حرب با نفس اماره است موضع قیام امام را محراب خوانند و همچنانکه در جهاد اصغر بی‌سر لشکر ظفر با عادی متصور نیست هم‌چنین در جهاد اکبر بی بی روی نبی و بی اتباع ولی ظفر به نفس اماره دست ندهد و لهذا می‌فرماید [1399] **قَدْ رَجَعْنَا مِنْ جِهَادِ الْأَصْغَرِ** به حکم حدیث نبوی از جنگ کوچک بازگشته‌ایم [با نبی اندر جهاد اکبریم] لشکر ما نبی است یا به حکم **الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ**. شیخ است. لاجرم ما با نبی اندر جهاد اکبریم که آن جهاد نفس است [1400] **قَوْتُ** از حق خواهم و توفیق و لاف] از آن که لاحول و لا قوة الا بالله. [تا به سوزن بر کَنَم این کوه قاف] که کشتن نفس همچو کندن قاف است به سوزن [1401] **سهل شیری دان که صفها بشکند** که این جهاد اصغر است [شیر آنست آن که خود را بشکند] همچو عمر رضی الله عنه که این جهاد اکبر است.

آمدن رسول روم تا امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه و دیدن او کرامات عمر را رضی الله عنه

یعنی در زمان خلافت امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه رسول قیصر روم آمد بوی و کرامات عمر را بدید [1402] در بیان این شنو یک قصه در بیان این معنی یعنی شیر آن است که خود را بشکند بشنو یک قصه را [تا برای از سر گفتم حصه] تا از راز سخنم یک (129b) حصه بری [1403 تا عمر آمد ز قیصر یک رسول] یعنی از پادشاه روم کسی آمد به طریق رسالت [در مدینه از بیابان نغول] به مدینه منوره شرقها الله تعالی از بیابان عمیق و راهه دو رو دراز [1404 گفت کو قصر خلیفه ای حشم] آن رسول گفت به اهل مدینه قصر خلیفه کجاست ای خدمتکاران [تا من اسب و رخت را آنجا کشم] و به قصر و سرایش نزول کنم [1405 قوم گفتندش که او را قصر نیست] قوم مدینه به آن رسول گفتند عمر را قصر ظاهر نیست [مر عمر را قصر جان روشن نیست] قصر و سرای او جان روشن است که او عمارت دل و جان کند نه بنای ظاهر از آن که از برای تحقیق معنی خلافت رسول الله علیه السلام افتخار به افتقار داشت نه به قصر مشید و بنیان ممهد و او را به حکم طهراً بیتی للطائفین. علی ما فهم اهل یقین چندان اشتغال به طهارت خانه جان و دل هست که پروای تشیید مبانی خانه آب و گل نیست چون طایفه آثار تجلیات الهی که طائفان⁶⁴⁵ کعبه دل اند بی طهارت این خانه از رزائل اوصاف قدم در طواف نمی نهند اهل الله یک لحظه از عمارت و طهارت خانه دل غافل نباشند و ارباب معرفت از سعت این خانه چنان خبر می دهند که عرش و هزار همچو عرش با آنچه در وی است اگر ناگاه در دل عارف آید در گوشه دل او چنان گم شود که عارف را از آن خبر نباشد. بیت: در خانه غم بودن از همت دون باشد - اندر دل دون همت اسرار تو چون باشد - بر هر چه همی لرزی می دان که همان ارزی - زان روی دل عاشق از عرش فرون باشد. و هیچ برهانی قاطع و دلیلی ساطع در بیابان سعت دل واضح تر از حدیث قدسی نیست که در شأن دل وارد است کما قال النبی صلی الله علیه و سلم یقول الله عزوجل لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولكن یسعنی قلب عبدي المؤمن التقي النقي الوداع. یعنی مرا از غایت عظمت و کبریا گنجایی در ارض و سما نیست ولیکن جای گنجای این کنج کنج دل بنده من است که دل از همه عالم برداشته باشد و تعلق ماسوی را از خاطر فرو گذاشته بود و خانه یار را از خیال اغیار خالی ساخته و به قصر قیصر از قصور همت نپرداخته باشد. لاجرم عظمت وسعت وسعت قصر عمر در خور جلالت اوست اما نه هر دیده لایق ادراک حالت اوست [1406 گرچه از میری ورا آوازه ایست] اگر چه صیت و صدای نام و نشان او به امیری و خلافت پیداست اما [همچو درویشان مر او را کازه ایست] (130a) خانه مختصر و محقری است از آنکه تفاخر به بنا از اشراط قیامت است و از آثار اهل غفلت است. حکایت: خلیفه بغداد سربانی بنیاد کرد و بهلول را آورد تا ببیند چون بهلول خانه

⁶⁴⁵ طائفان T : طائفه M

مزین دید گفت رفعت الطین و وضعت الدین یعنی کل را بر آوردی و بلند ساختی اما دین را پست کردی. حکایت:

پادشاهی سرایی بنیاد کرد صالحی را آورد تا زیارت کند و ببیند که در این خانه هیچ عیب هست که آن عیب را اصلاح کند آن مرد صالح گفت دو عیب دارد که قابل تدبیر نیست یکی آن که عزرائیل به این خانه در آید و دوم آن است که چون صاحبش بمیرد یک روز در این خانه نمی گذارند بلکه به زیر خاک می برند. لاجرم خانه ظاهر را اعتبار نیست اعتبار به خانه دل است مه مقرر حضرت باری است پس از این آن قوم یعنی اهل مدینه بدان رسول گفتند [1407] ای برادر چون بینی قصر او [لفظ چون با اشباع است به معنی کیف [چونکه در چشم دلت رُستست مو] چشم دل تو معلول است [1408] چشم دل از مو و علت پاک آر] و تصفیه قلب کن [و آنگه آن دیدار قصرش چشم دار] تا که قصر معنوی او را بینی پس از این حضرت مولانا علاج مرض چشم دل را بیان کند [1409] هر کرا هست از هوسها جان پاک] یعنی هر که جان او از حب جاه و مال و از هوا و هوس پاک شد [زود بیند حضرت و ایوان پاک] یعنی قصر را و صاحب قصر را می بیند [1410] چون محمد پاک شد زین نار و دود] از آتش شهوت و غضب [هر کجا رو کرد وَجْهُ اللَّهِ بود] به حکم⁶⁴⁶ **أَيْنَمَا تَوَلَّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ**. هر کجا که توجه کرد وجه الله را مشاهده کرد [1411] چون رفیقی وسوسه بدخواه را] چون تو وسوسه بدخواه را همراهی و به صفات نفسانیّه اتصاف داری [کی بدانی ثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ را] این را صفای خاطر و روشنی دل و گشادگی چشم یقین می باید. بیت: نه یار هر کسی را دیدار می نماید - نه هر حقیر دل را رخسار می نماید. **الّا حقیر ما را الّا فقیر ما را** کز خار می رهند گلزار می نماید باری بی رهیدن از خار زار ماسوی مشاهده گلزار لقا. متصور نیست دیدار با کمال او را دیده باید منور به نور جمال او که لا یَحِلُّ عَطَايَاهُمْ الّا مَطَائِبَهُمْ صاحب بصر را در میان کواکب و نجوم (130b) ماه و آفتاب همچنانکه روشن و معلوم است صاحب بصیرت را مجالی و مظاهر حضرت خدا جلّ و علا ظاهر است که الموجودات مرا یا الحق [1412] هر کرا باشد ز سینه فتح باب] یعنی هر که صدرش مفتوح و قلبش مشروح باشد [او ز هر ذره ببیند آفتاب] یعنی در هر چیز حضرت حق تعالی را مشاهده کند [1413] حق پدید است از میان دیگران] حق سبحانه و تعالی ظاهر است و نور پاش و در جانب آن فیاض بخل و حجاب نیست [همچو ماه اندر میان اختران] چنانکه ماه در میان اختران روشن و پیداست اما کسی که پیش چشم پرده و حجاب و حجاب نهد یا چشم را بپوشد جهان را کجا بیند چنانکه می فرماید [1414] **دو سر انگشت بر دو چشم نه]** و چشم را ببند [هیچ بینی از جهان انصاف ده] چشم تو که بسته باشد هیچ جهان را بینی انصاف کن گر نبینی این جهان معدوم بسته باشد هیچ جهان را بینی انصاف کن [1415] **گر نبینی این جهان معدوم نیست]** اگر تو بسته چشم جهان را نبینی از این لازم نمی آید که جهان معدوم باشد. لاجرم تو نیز از مشاهده حضرت خدا از آن محروم شده که چشم دلت را انگشت نفس

⁶⁴⁶ به حکم TK : M

بدبخت پوشیده است پس عیب و بخل و قصور و نقصان در جانب حضرت نیست. [عیب جز ز انگشتِ نفسِ شوم نیست] لاجرم ای سالک [1416 تو ز چشم انگشت را بر دار هین] و حجاب را بردار و چشم را بگشای [و آنگهانی هرچه می خواهی ببین] پس مشاهده حضرت حق را برداشتن پرده می باید چون چشم دل را پاک کنی دیدارش مشاهده کنی اما آن کس که سر و روی را در جامه ها پیچیده باشد روی ثواب را نمی بیند و کسی که انگشت در گوش می نهد قول ناصح را نمی شنود چنانکه می فرماید [1417 نوح را گفتند اُمّت کو ثواب] نوح علیه السلام را امتش گفتند ثواب کجاست [گفت او زان سوی و استغشوا ثياب] نوح گفت ثواب از آن سوی است امت جامه را در سر کشیدند روی و سر را پوشیدند یعنی چشم را با پرده غفلت و اغماض پوشیدند پس ثواب را ندیدند چنانکه از بهر نادیدن نوح و ناشنیدن کلام او سر را می پوشیدند چنانکه حضرت خدا در سوره نوح از زبان او حکایت می کند وَ اِنِّي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا اَصَابِعَهُمْ فِي اُذَانِهِمْ وَ اسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ⁶⁴⁷. [1418 رُو و سر در جامه ها پیچیده اید] و دیده را پوشیده آید [لاجرم با دیده و نادیده اید] که اثر نظر از شما بدید نمی آید [1419 آدمی دیدست و باقی پوستست] (131a) پس اعتبار به نظر اتبار است [دید آنست آنکه دید دوستست] نه دید ماسوی [1420 چونکه دید دوست نبود کور به] زیرا نظر برای دوستست [دوست کو باقی نباشد دور به] زیرا دوست که فانی باشد دوستی را نشاید در بعض نسخ گر سلیمان است از وی مور به. یعنی اگر پادشاه است از وی گدا به زیرا علمی که مشتهر⁶⁴⁸ باشد⁶⁴⁹ به وصفی او را به منزله اسم جنس اطلاق می کنند چنانکه حاتم گویند جواد اراده کنند و سحبان گویند فصیح مراد کنند. لاجرم چون سلیمان به وصف پادشاهی و سلطنت مشهور است سلیمان گویند پادشاه و سلطان اراده کنند و اگر چه قضیه شرطیه بی تأویل نیز درست است اما آنچه بیان کردیم رعایت ادبست [1421 چون رسول روم این الفاظ تر] چون رسول پادشاه روم از قوم این اخبار رطب را و احوال عمر را [در سماع آورد شد مشتاق تر] یعنی بشنید اشتیاق او زیاده گشت به دیدار عمر رضی الله تعالی عنه [1422 دیده را بر جُستنِ عُمَر گماشت] نظر را بر تجسس عمر حواله کرد [رخت را و اسب را ضایع گذاشت] از اسباب و اسب فارغ شد [1423 هر طرف اندر پی آن مرد کار] یعنی طالب امیر المؤمنین عمر شد [می شدی پرسان او دیوانه وار] لفظ پرسان به اضافه است یعنی رسول پرسان شد عمر را دیوانه وار یعنی در طلب همچون دیوانه تک و پو کرد یا به ترک اضافه است یعنی پرسان شد آن رسول دیوانه وار [1424 کین چنین مردی بود اندر جهان] گویا استفهام

⁶⁴⁷ به درستی که من هرگاه بخواندم ایشان را به توحید و عبادت تا تو بیماری مر ایشان را به سبب قبول آن در آوردند انگشت های خود را در گوش های خود و ره گذر مسامع را از استماع دعوت بر بستند و به سر در کشیدند جامه های خود را تا مرا نه بینند.

⁶⁴⁸ مشتهر TK : مشتمل M

⁶⁴⁹ مطلب در قاعده نافع .

تقریری است [وز جهان مانند جان باشد نهان] یعنی چنین مرد [1425 جُست او را تاش چون بنده بود] آن رسول روم عمر را جُست تا او را بنده گردد [لاجرم جوینده یابنده بود] به موجب مَنْ طَلَبَ وَجَدَ وَجَدَ. و به حکم مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَلَجَّ وَ لَجَّ. [1426 دید اعرابی زنی او را دَخیل⁶⁵⁰] زنی از اهل بادیه آن رسول را نو آمده و غریب دید یا آن⁶⁵¹ رسول اعرابی زنی را دید که به عمر رضی الله تعالی عنه اختصاص داشت [گفت عُمَرُ نَک به زیر آن نخیل] گفت آن زن عمر زیر آن درخت خرماسست [1427 زیر خرمائین ز خلقان او جدا] به موجب مَنْ إِعْتَزَلَ عَنِ الْخَلْقِ نَجَا. آن عمر از مردمان گشته تنها [زیر سایه خفته بین سایه خدا] به حسب السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ يَأْوِي إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ. آن سایه خدا از بهر قیلوله به خواب رفته بود پس عمر با چندین سلطنت خود را شکسته بود که قصر نداشت و بر زمین می خفت و دلق می پوشید اما با هیبت و عظمت بود (131b) و از هیچ کس نمی ترسید و کلام حق را همی گفت تا رسول الله علیه السلام بر حق او گفته است مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ. و فی روایة مَا تَرَكَ الْحَقُّ صَدِيقًا لِعُمَرَ. چون رسول قیصر خبر امیر المؤمنین عمر را رضی الله عنه را شنید بدان سوی دوید.

یافتن رسول روم امیرالمؤمنین عمر را رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ خفته به زیر درخت

که آن زن دلالت کرده بود بر آن [1428 آمد او آنجا و از دور ایستاد] آمد آن رسول آنجا که اعرابی زنی دلالت کرده بود و از دور ایستاد [مر عمر را دید و در لرز افتاد] عمر را آن رسول دید و در لرز افتاد [1429 هیبتی زان خفته آمد بر رسول] هیبتی از آن خفته یعنی عمر آمد بر رسول [حالتی خوش کرد بر جانش نزول] که از عمر ترسید و بدو محبت کرد⁶⁵² [1430 مهر و هیبت هست ضد همدگر] کسی را محبت و از او اجتناب و مهابت در یک کس جمع نمی آید اما [این دو ضد را دید جمع اندر جگر] محبت و هیبت را جمع دید آن رسول اندر جگر زیرا عمر رضی الله تعالی عنه به غایت مهیب بود چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود يَا ابْنَ الْخَطَّابِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا لَقَيْكَ الشَّيْطَانُ سَالِكًا فَجًّا إِلَّا سَلَكَ غَيْرَ فَجٍّ. [1431 گفت با خود من شهان را دیده ام] با خود پنهان این سخن را می گفت من پادشاهان را دیده ام [پیش سلطانان مه و بگزیده ام] من در نظر شاهان بزرگ و مختارم [1432 از شهانم هیبت و ترسی نبود] مرا از پادشاهان هیبت و خوف نبود [هیبت این مرد هوشم را ربود] هیبت و مهابت این مرد عقلم را ربود که بی هوش شدم و به حیرت افتادم [1433 رفته ام در بیشه شیر و پلنگ] در آن بیشه که شیر و پلنگ بود من آنجا رفته ام [روی من زیشان

⁶⁵⁰ الدخيل في الصناعة المبتدى فيها يقال هو دخيل في بنى فلان اذا انتسب اليهم و لم يكن منهم شرح مفتاح دخيل الرجل الذى يداخله فى

اموره و يختص به صحاح.

⁶⁵¹ در وجه دوم نوع تکلف هست.

⁶⁵² کرد TK : پیدا کرد M

نگردانید رنگ] معنی این مصراع به ترکی بنم یوزم بونلردن رنگ دوندردی. یعنی متغیر نشدم و نترسیدم [1434 بس شدستم در مصاف و کارزار] بسیار در صف جنگ و حرب⁶⁵³ شده‌ام [همچو شیر آن دم که باشد کار زار] لفظ همچو شیر یا به مصراع اول متعلق است یا به آخر این مصراع مصروف است یعنی همچون شیر شده‌ام در آن وقت که کارزار شد [1435 بس که خوردم بس زدم زخم گران] یعنی بسیار زخم ثقیل خوردم از دیگران بسیار زخم زدم همچنان [دل قوی‌تر بوده‌ام از دیگران] (132a) دل من قویتر بود در این دم‌ها از غیر [1436 بی سلاح این مرد خفته بر زمین] این مرد بی سلاح و بر زمین خفته [من بهفت اندام لرزان چیست این] یعنی عمر رضی الله عنه بی سلاح و بر زمین خفته است با وجود این من به هفت⁶⁵⁴ اندام لرزانم از بیم او چیست این حال [1437 هیبت حق است این از خلق نیست] چون اسباب مهابت در این شخص ظاهر نیست پس دانستم که این هیبت حق است [هیبت این مرد صاحب دل نیست] یعنی هیبت این مرد درویش صورت نیست حکایت کنند یک روز جمعه عمر رضی الله عنه بر منبر بود خطبه می‌خواند در جامه او مردمان هفت جا رفو⁶⁵⁵ شمردند عمر رضی الله عنه می‌گفت نَحْنُ قَوْمُ أَعَزَّنا اللَّهُ بِالاسلام فلا نطلب العزة فی غیره پس از این حضرت مولانا از زبان آن رسول سبب ترسیدن و مهابت را بیان کند [1438 هر که ترسید از حق او تقوی گزید] به موجب قول رسول الله علیه السلام⁶⁵⁶ مَنْ خَافَ اللَّهُ يَخَوْفُ اللَّهُ الْخَلْقَ عَنْهُ وَ مَنْ خَافَ الْخَلْقَ يَخَوْفُهُ اللَّهُ عَنْ كُلِّ خَلْقٍ. یعنی هر که از حضرت خدا بترسد خداوند تعالی هیبت و ترس او را بر هر چیز مستولی سازد و هر که از غیر خدا بترسد حضرت خدا او را از هر چیزی ترساند پس هر که از حضرت خدا ترسید [ترسد از وی جن و انس و هر که دید] بلکه هر که او را شنید [1439 اندر این فکرت به حرمت دست بست] و به عزت عمر رضی الله عنه قیام نمود [بعد یکساعت عمر از خواب جست] و بیدار گشت.

سلام کردن رسول روم به امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه

چون عمر رضی الله عنه بیدار شد آن رسول روم پیش آمد [1440 کرد خدمت مر عمر را و سلام] آن رسول قیصر روم عمر را اکرام و خدمت و سلام کرد [گفت پیغامبر سلام آنگه کلام] قال علیه السلام السلام ثم الکلام. پس به موجب این کلام آن رسول تقدیم سلام کرد [1441 پس علیکش گفت و او را پیش خواند] یعنی عمر علیک السلام گفتش و

⁶⁵³ المصف الموقوف فی الحرب و الجمع المصاف صحاح.

⁶⁵⁴ اگر چه هفت اندام سرو دو دست و دو پای و پشت و شکم را گویند اما مراد جمیع اعضاست. منه

⁶⁵⁵ رفو به ترکی یمه.

⁶⁵⁶ و در یک روایت من خاف الله خوف الله منه كل شيء و من لم يخف الله خوفه الله من كل شيء و در روایت دیگر من خاف الله خافه كل شيء و من خاف غير الله خوفه الله عن كل شيء.

پیش خویش خواندش [ایمنش کرد و به پیش خود نشاند] آن رسول را از بیم ایمن کرد و نگذاشت که بر پای ایستد بلکه پیش خود نشاند یعنی تکلیف جلوس کرد نه بر سبیل رسم جباره از دور نشاند [1442 لَا تَخَافُوا هَسْتَ نُزْلِ خَافَانِ] به حکم کلام رب العزه در سوره حم السجده إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ. یعنی به درستی آنان که گفتند پروردگار ما خداست پس بر آن بایستادند فرود آیند بر این مؤمنان مستقیم⁶⁵⁷ فرشتگان نزدیک مرگ یا در لحد یا به وقت خروج از قبر مترسید و اندوهگین مباشید از امور آخرت که بر شما آسان خواهد گذشت و اندوه مبرید بر آنچه بگذاشته‌اید از اهل و ولد و شاد شوید به آن بهشتی که در دنیا بودید که وعده داده می‌شدید بر زبان رسول علیه السلام ما دوستان شما بودیم در زندگانی دنیا شما را از آفات نگاه می‌داشتیم و الهام راستی می‌دادیم و بر خیر دلالت می‌نمودیم و معاونت می‌کردیم و ما دوستان شمایم در آن سرای به تعظیم و شفاعت و مر شما راست در آخرت آنچه آرزو کنید و خواهد نفس‌های شما از لذایذ یا از کرامات و شمار است در آخرت آنچه در خواهید روزی مهیا شده از خدای آمرزنده مهربان در لفظ نزل اشعار است به آنکه آنچه متمنای اهل استقامت است نسبت به آنچه عطا خواهند داد ایشان را چون ما حضری است نسبت به مواید کلیه که به جهت ضیافت ترتیب کنند. لاجرم لفظ لَا تَخَافُوا آن طعام مختصر و ما حضر است که پیش آینده آورند پس عمر رضی الله عنه از خوان لَا تَخَافُوا نَزْلِ پیش آن رسول آورد [هست درخور از برای خایف آن] لایق خایف است آن کلام پس آنان که ترسان باشند از برای ایشان لَا تَخَافُوا می‌گویند چنانکه می‌فرماید [1443 هر که ترسد مر او را ایمن کنند] هر کس که از حق بترسد آن را ایمن کنند [مر دلِ ترسنده را ساکن کنند] دل خائف را سکون و قرار دهند در حدیث قدسی وارد است وَ عِزَّتِي لَا أَجْمَعُ عَلَى عَبْدِي خَوْفِينَ وَ لَا أَمْنِينَ فَمَنْ خَافَنِي فِي الدُّنْيَا أَمَّنْتُهُ فِي الْآخِرَةِ وَ مَنْ أَمَّنَنِي فِي الدُّنْيَا أَحَفَّتُهُ فِي الْآخِرَةِ. و بدانکه خوف و رجا را چنین تعریف کرده‌اند الخوف ترك معصية الله تعالى مخافة عقاب الله و الرجاء حسن الطاعة طمعا في نيل الثواب. حکایت: فضیل قدس سره گفت اگر (133a) تو را گویند از حضرت خدا می‌ترسی خاموش شو زیرا اگر گویی نمی‌ترسم کافر می‌شوی اگر گویی آری دروغ می‌گویی زیرا بیم آن است که جوارح را از معاصی منع کند و آنچه در دل اثر نکند آن حدیث نفس است [1444 آنکه خوفش نیست چون گویی مترس] آن کس که خوف او نیست چرا او را می‌گویی مترس یعنی چون کسی که بیم او نباشد آن را مترس نگویند [درس چه دهی نیست او محتاج درس] پس کسی که ترسنده نباشد کلام لَا تَخَافُوا را نشاید و محتاج آن نیست. لاجرم جهت او این کلام را ضایع مگردان پس کسی که از حضرت خدا بترسد کرم‌های خدا را به وی گفتن می‌باید. حکایت: در خبر وارد است که

حضرت خدا جلّ و علا داود را علیه السلام وحی کرد که یاد او حَبِیْبِی الی عبادی داود گفت ای پروردگارا من کَیْفَ أُحِبِّیْکَ الی عبادک خدای تعالی گفت ذُکِّرْهُمْ اَلانی عند کل صَبَاح و مَسَاء. لاجرم حضرت خدا ما را از کتم عدم به وجود آورد و صحت و قوَّت و نعمت داد و بر چندین معاصی مهلت داد چون از وی بترسیم و از گناه توبه کنیم باز پیامرزد حضرت مولانا چون به این سه بیت حصّه و نصیحت فرمود باز به حکایت رجوع نمود [1445 آن دل از جا رفته را دلشاد کرد] آن رسول قیصر که دل از جا رفته بود از بیم و غمگین گشته امیر المؤمنین عمر آن را دلشاد کرد [خاطر ویرانش را آباد کرد] و معمور ساخت چون خلیفه الله عمر رضی الله عنه خائف را امان داد و دلشاد کرد. لاجرم سلطان السلاطین بنده ترسان را چنین ایمن کند [1446 بعد از آن گفتش سخنهای دقیق] عمر رضی الله عنه به آن رسول کلامهای باریک گفت [وز صفات پاک حق نِعَمَ الرَّفِیق⁶⁵⁸] و از صفات پاک خدا نیک همراه است یا نیک شفیق است که اجر محسنان را ضایع نکند که إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِیْعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ. و عمل اندک را ثواب بسیار دهد که مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا. لاجرم حضرت خدا کثیر الاحسان است [1447 وز نوازشهای حق ابدال را] از اعطا و احسان حضرت خدا ابدال طریقت را این نیز از مقول قول عمر است [تا بداند او مقام و حال را] تا آن رسول حال و مقام اهل طریقت را بداند بدانکه حال به تشدید لام آن چیز است که بی اجتلاب و اکتساب در دل نزول کند از شادی یا قبض و بسط یا شوق و ذوق و غیر ایشان و مقام آن است که مرد در او ساکن باشد از منازل و منازل بسیار است اوّل (133b) اتیان الاوامر و ترک المناهی و دیگر معرفه عیوب النفس و دیگر تطهیر النفس عن العیوب اما عیبهای نفس بسیار است بزرگترین عیبها اعجاب مرد است به آنچه کرد از طاعات پس وصول حضرت خدا که مقصد اقصی و مطلب اعلی است آن را قطع منازل بسیار باید تا مرد در آنجا برسد و تا به حکم إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَا یُضِرُّهُ الذَّنْبُ. به مقامی رسد که تمکین یابد تا به حدی که گناه او را ضرر نکند یعنی آن بنده در حفظ حضرت خدا باشد و از گناه مصون باشد و بدان که سالک را می باید که از مقامی به مقامی صعود نجوید تا استیفای حق مقام اول نکند چه مریض را پیش از نُضِجِ خِلَطِ شَرِبِ مسهل مفید نیست و حضرت مولانا فرق مقام و حال را علی الاجمال بیان کند [1448 حال چون جلوه‌ست زان زیبا عروس] حال چون جلوه است یعنی رفتار عروس است که به ناز و شیوه حرکت پیدا شود از آن عروس زیبا یعنی از حضرت خدا و آن را نیست بقا چنانکه گفتند الحال کالبرق ای لایقی بل یزول عن قریب یعنی گویند حال چون برق خاطف زود زائل شود و باقی نماند و الاّ حدیث نفس باشد [و این مقام آن خلوت آمد با عروس] و مقام خلوت صحیحه است به عروس و تمکین است به حضرت خدا اما حصول مقام و وصول تام هر کس را نشود [1449 جلوه بیند شاه و غیر شاه نیز] یعنی جلوه عروس را هر کس بیند [وقت خلوت نیست جز شاه عزیز] اما خلوت با عروس شاه را میسر است [1450 خلوت اندر شاه باشد

⁶⁵⁸ یعنی رفیق یا از مراققت است چنانکه در صحاح گفت الرفیق المرافق یا از رفق است چنانکه در صحاح گفت و الرفیق ایضا ضد الاحرق.

با عروس] پس حصول مقام هر کس را میسر نیست⁶⁵⁹ [1451 هست بسیار اهل حال از صوفیان] خلاصه و نتیجه کلام سابق است [نادرست اهل مقام اندر میان] پس از این امیر المومنین عمر رضی الله عنه آن رسول را [1452 از منازلهای جاننش یاد داد] از منزلهای اهل مقام یاد داد یعنی تعلیم کرد یا از منازلهای جان آن رسول یا داد یعنی تذکیر کرد [وز سفرهای روانش یاد داد] که از چه جا به این سر آمده است [1453 وز زمانی کز زمان خالی بُدست] یعنی جان پیش از تعلّق کردن به بدن در عالم الهی و در حضرت عنایت الهیه بود که آن زمان ایست که از زمان خالی است [وز مقام قدس که اجلالی بُدست] و از آن مقام و مکان که جای پاک و منسوب تعظیم و جلال بود [1454 وز هوایی کاندراو سیمرغ روح] و از آن هوا خبر داد که سیمرغ جان [پیش از این دیدست پرواز و فتوح] (134a) پیش از این در آن هوا پرواز و فتوح دیده بود که حضرت خدا ارواح را در آن زمان به حکم اَلْکُتُبِ بِرَبِّکُمْ خطاب می کرد و جمال با کمال خویش نمودی و تجلّی بسیار اظهار می کرد [1455 هر یکی پروازش از آفاق بیش]⁶⁶⁰ هر یکی پرواز سیمرغ روح از آفاق آسمان بیش بود [وز امید و نَهِمَتِ مشتاق بیش] و از رجا و حرص مشتاق بیش بود [1456 چون عمر اغیارو را یار یافت] آن رسول که در صورت اغیار بود عمر او را یار یافت [جان او را طالب اسرار یافت] و مشریش را قابل اسرار الهیه دید [1457 شیخ کامل بود و طالب مُشتهی] عمر رضی الله عنه که شیخ است کامل بود و آن رسول طالب بود پر اشتها [مرد چابک بود و مرکب درگهی] مرد چابک سوار بود و مرکب وحشی نبود حاضر درگاه بود [1458 دید آن مرشد که او ارشاد داشت] یعنی عمر رضی الله عنه دید که آن رسول قابل ارشاد است⁶⁶¹ [تخم پاک اندر زمین پاک کاشت] تخم پاک یعنی تربیت نغز را در آن زمین پاک بکاشت.

سؤال کردن رسول روم از امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه

چون حضرت⁶⁶² عمر رضی الله عنه آن رسول را از منازل جان و سفرهای روان یا داد آن رسول سؤال کردن گرفت که [1459 مرد گفتش کای امیرالمؤمنین] یعنی آن رسول روم گفت عمر را ای امیر مسلمانان [جان ز بالا چون در آمد در زمین] جان از مقام اعلی چنانکه گفتی چگونه در زمین آمد و میل به سفل کرد [1460 مرغ بی اندازه چون شد در قفص]⁶⁶³

⁶⁵⁹ اندر خلوت شاه عزیز باشد با عروس نازنین. منه

⁶⁶⁰ عالم الهی عالم بزرگ است یک پرواز در او از این عالم بیش است. منه

⁶⁶¹ در حق ارشاد و تربیت گفته اند که مانند تخم است اگر بر سنگ افتد نرود و اگر در شوره افتد زمین افتد حاصل ندهد اگر در زمین پاک

افتد حاصل بسیار دهد. منه

⁶⁶² حضرت TK : - M

⁶⁶³ قفص عربی است قفص فارسی است.

جان که مرغ بی‌نهایت⁶⁶⁴ و بزرگ بود چگونه در قفس تن رفت یعنی مرغ عالم افلاکی را با قفس خاکی چه بست است و آن جوهر پاک علوی را به این زندان سرای خاک سفلی چه رغبت حضرت خدا جلّ و علا در سوره صاد فرمود **إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ**. پس قالب انسان از خاک است و روح از عالم افلاک در میان مناسبت نبود از چه رو به این بدن تعلق کرد⁶⁶⁵ [گفت حق بر جان فسون خواند و قصص] عمر رضی الله عنه در جواب گفت جان به خودی خود به قفس تن نیامد بلکه (134b) حق بر جان فرمان کرد و سحر و افسون خواند و قصّه‌ها گفت تا بدان واسطه میل این قفس کرد یکی از آن افسون‌ها این بود که گفت برو که کرم من بدرقه راه توست و عنایت بی‌غایت من پشت و پناه توست رفیق شفیق تو در سفر منم و نگاهدارنده تو در خطر منم و اگر نظر عالی‌تر باشد به حکم **فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ**. اما بیت: تویی حجاب خود از نه ز دوست خالی نیست - به هر جهت که نهی روی از نشیب و فراز. اگر چه سفر قطعه از سقر است اما آیینۀ جمال نمای هنر است. **قطعه:** ای دل ار چند در سفر خطرست - کس هنر بی‌سفر کجا یابد⁶⁶⁶ - باز کز آشیان برون نپرد - بر شکاری ظفر کجا یابد - وانکه چون سایه گشت خانه نشین - تابش و ماه و خور کجا یابد - وانکه در بحر غوطه می‌نخورد - سلک در و گهر کجا یابد. اگر چه در سفر ناکامی‌هاست ولیکن داروی درد خامیها است. **بیت:** ور به غریبی به روی فرجه کنی پخته شوی - باز بیایی به وطن باخبری پهنری - فی الجملة اگر از عقوبات عقبات کواود⁶⁶⁷ بر حذری - از فواید مقاساة شداید سفر بی‌خبری. **قطعه:** به جرم خاک و فلک در نگاه باید کرد - که این کجاست ز آرام و آن کجا ز سفر - درخت اگر متحرک بُدی ز جای به جای - نه زخم اره کشیدی و نه جفای تبر. بی‌چاشنی شراب انفصال لذت زلال وصال نتوان دانست بر او که بر سر هر راهی عنایت ما تو را راهنما است که **إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ**. بلکه همیشه ناصیه تو به دست قدرت ماست که **مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا**. جان بیچاره بدان سحر و افسون ترک مجالس انس و محاضر قدس گرفته متوجه تنگنای قالب گشته می‌گفت. **مصراع:** خوش مبارک سفری چون تو به ما همسفری. اما کیست که عشوه او نخرد و لقمه افسون او نخورد

1461 بر عدمها کآن ندارد چشم و گوش] عدمها که چشم و گوش ندارد [چون فسون خواند همی آید به جوش]

چون حق بر آن عدمها فسون می‌خواند به جوش و خروش همی آید **1462 از فسون او عدمها زود زود]** بیان بیت سابق است **[خوش مُعلّق می‌زند سوی وجود]** به موجب **إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ**⁶⁶⁸. عدمها از دیار

⁶⁶⁴ بی‌نهایت T : بی‌اندازه KM

⁶⁶⁵ مطلب در بیان حکمت تعلق روح علوی به تن سفلی.

⁶⁶⁶ مطلب در بیان منافع سفر.

⁶⁶⁷ جمع کود راه دشوار.

⁶⁶⁸ جز این نیست شان او چون خواهد آفریدن چیزی آن است که گوید مر او را که به حکم من کن یعنی بباش پس بباشد.

نیستی بدار هستی (135a) می‌آیند [1463 باز بر موجود افسونی چو خواند] یعنی ارادت حضرت خدا که به معدوم گشتن موجود متعلق شود [زو دو اسپه در عدم موجود راند] موجود سپاه هستی را در عدم می‌راند یعنی معدوم می‌شود رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ الْحَقَّ شُبْحَانَهُ يُمِيتُ جَمِيعَ الْمَوْجُودَاتِ حَتَّى الْمَلَائِكَةَ وَ مَلَكَ الْمَوْتِ اَيْضاً ثُمَّ يُهَيِّدُهَا لِلْفَصْلِ وَ الْقَضَاءِ بَيْنَهُمْ. پس به حکم فَشُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ⁶⁶⁹. [1464 گفت در گوشِ گُل و خندانِش کرد]⁶⁷⁰ به گوشِ کل سخن گفت او را خندان کرد پس کسانی را فضل الهی رسید از غم دنیا خلاص شدند و به تدبیر آخرت مشغول گشتند [گفت با سنگ و عقیقِ کانش کرد] و به سنگ بی‌قیمت سخن گفت او را عقیق کان کرد. لاجرم اهل کفر و طغیان و اصحاب فسق و عصیان را به توفیق ایمان و طاعت گوهر گران‌مایه کرد [1465 گفت با جسم آیتی تا جان شد او] آن جسم یعنی کسانی که همچو جماد از ایشان اثر حیات پیدا نمی‌شد ایشان را آیت هدایت فرستاد تا با جان شدند که عبادت و عبودیت کردند [گفت با خورشید تا رُخشان شد او] به خورشید سخن گفت رخشان شد آن خورشید. لاجرم از کره خاک تا ایوان افلاک و از حضيض فرش تا اوج عرش باعث جمیع حرکات و سکون بهر ذره از ذرات جهان بوقلمون فریب و افسون اوست [1466 باز در گوشش دمد نکته مخوف] باز به گوش خورشید نکته مخوف می‌گوید [در رخ خورشید افتد صد کُسوف] و نورش محو شود. لاجرم گاهی کسان را به نور هدایت منور سازد و گاهی به قبض و اضلال مکدر گرداند [1467 تا بگوشِ ابر آن گویا چه خواند] به گوش ابر آن خدای متکلم چه افسون خواند [کو چو مشک از دیده خود اشک راند] که آن ابر همچو مشک از چشم اشک براند. لاجرم کسان را درد عشق داد و یاد آخرت و غم عقوبت⁶⁷¹ به یاد آورد تا چشم ایشان گریان شد که آن گریه سبب عفران و باعث رحمت آن شد [1468 تا به گوشِ خاک حق چه خوانده است] به گوشِ خاک آن خدای پاک چه افسون خوانده است [که مراقب گشت و خاموش مانده است] بعضی کسان نیز چنین است. قطعه: نیستم همچو شانه جمله زبان - همچو آینه‌ام همه دیده - تا اثرهای من نگردد فاش - می‌زنم نعره‌های پوشیده. اگر به عین عبرت نظر کنی احوال (135b) سلوک و طریقت را در جمادات نیز مشاهده می‌کنی که بعضی در توقف و تردّد مانده است همچو جبال و اشجار [1469 در تردّد هر که او آشفته است] در تردّد و توقف هر کس که او آشفته و حیران است [حق بگوشِ او معماً گفته است] از آن متحیر گشت است. لاجرم چنانکه هدایت و اضلال از حضرت خداست توقف و حیرت⁶⁷² هم

⁶⁶⁹ پس پاکی و بی‌عیبی آن کس راست که به دست اقتدار اوست پادشاهی همه چیزها و بدو باز گردیده خواهید شد برای مکافات اعمال و جزا.

⁶⁷⁰ نون خندان و کان را به سکون می‌باید خواند از بهر وزن. منه

⁶⁷¹ عقوبت T : عذاب KM

⁶⁷² حیرت TK : M

از اوست [1470 تا کند محبوسش اندر دو گمان] تا آن کس را محبوس کند اندر دو ظن [آن کنم آن گفت یاخود ضد آن] تردّدش این است که آن کار کنم که حق تعالی به حکم وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ. و به موجب اسْتَجِيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ. گفته است از طاعت یا ضد آن کنم از فسق و شهوت که مقتضای طبیعت است و بر کرم او اعتماد کنم [1471 هم ز حق ترجیح یابد یک طرف] به حکم يُضِلُّ مَنْ يَّشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ. این تردد می‌رود یعنی یا هوای نفس را یا فرمان حضرت خدا را اختیار کند [زآن دو یک را برگزیند زآن کَنَف] و از آن پرده [1472 گر نخواهی در تردّد هوش جان] بلکه باقی را گزیند [کم فشار این پنبه اندر گوش جان] کم فشردن می‌باید پنبه را در گوش جان از آنکه چون گوش جان از حبّ دنیا و اخبار مال و سخن اهل ضلال پر شود خبر آخرت را در نمی‌یابد. لاجرم هوش جان در تردّد بماند بدان که این جهان جای گذاشتنی است که مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ. لاجرم ترک آن می‌باید کرد. بیت: ناچار می‌برندت باری به اختیار - تا پیش شاه باشد اعزاز و آبرو. چون ملاحظه این معنی فرمایی و بی‌هوشی بگذاری و به خود آیی. [1473 تا کنی فهم آن معماهاش را] چون گوش تو گشاده باشد معماهای حق را فهم کنی [تا کنی ادراک رمز و فاش را] تا دریایی اشاره و آشکاره او را. لاجرم می‌باید که به حکم فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ. حال خود را ملاحظه کنی که آیا من به این اعمال از کدام فریق شوم [1474 پس محلّ وحی گردد گوش جان] چون گشاده شود گوش جان محلّ وحی گردد بی‌گمان [وحی چه بُود گفتنی از حس نهان] وحی مرمّان الهام الهی است و اعلام شاهی از حسّ ظاهر پنهان [1475 گوش جان و چشم جان جز این حس است] گوش جان و چشم جان غیر حسّ ظاهر است. لاجرم ادراک و مدرک اینان جز ادراک و مدرک حسّ ظاهر است. (136a) [گوش عقل و گوش ظن زین مفلس است] یعنی گوش عقل معاش و گوش حسّ ظاهر از این ادراک که گوش جان و چشم جان راست مفلس است. لاجرم به حکم يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ. رغبت به حطام دنیا نمی‌باید بلکه به تصفیة قلب می‌باید کوشید تا الهام الهی در آید که رسول‌الله علیه السلام فرمود لَنْ يَدْخُلَ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيْهِ كَلْبٌ او صُوْرَةُ التَّمَاثِيْلِ. چون کلام سابق حضرت مولانا بر جبر⁶⁷³ دلالت می‌کند در اینجا آن را دفع می‌کند که می‌گوید [1476 لَفْظُ جَبْرٍ عَشَقَ را بی‌صبر کرد]⁶⁷⁴ یعنی لفظ جبر را من بر عشق اطلاق می‌کنم معنی او این است که عشق مرا بی‌صبر کرد یعنی آن کس که در عالم ارواح عاشق حضرت خدا شد در اینجا طاعت او می‌کند بی‌اختیار [وآنکه عاشق نیست حبس جبر کرد] آن کس که عاشق نیست معنی جبر را حبس و منع کرد. حکایت: رابعه عدویه رضی الله عنها وقتی بیمار شد پرسیدند که سبب بیماری چیست گفت بهشت را آراسته در نظر من جلوه دادند ناگاه به گوشه

⁶⁷³ جبر TK : خبر M

⁶⁷⁴ مطلب در تحقیق معنی جبر و اختیار.

چشم در او نگاه کردم دوست بر من عتاب نمود این بیماری را فرستاد و نقل است که در مناجات می‌گفت خداوند! اگر تو را از ترس دوزخ می‌پرستم در دوزخم بسوز و اگر به امید بهشت می‌پرستم بهشت را بر من حرام گردان⁶⁷⁵ و اگر تو را از برای تو می‌پرستم جمال باقی از من دریغ مدار [1477 این معیت با حق است و جبر نیست] آنان که به حضرت خدا معیت حاصل کرده‌اند یعنی خود را فانی ساخته و تصرف را از آن حضرت خدا شناخته نه از آن خویش آنان گفته همه کار از آن حضرت خداست. لاجرم این جبر نیست [این تجلی مه است این ابر نیست] ظهور حضرت خداست نه ظهور وجود خویش. رباعی: عشق آمد و شد خونم اندر رگ و پوست - تا کرد مرا تهی و پر کرد ز دوست - اجزاء وجود من همه عشق گرفت - نامیست ز من بر من و باقی همه اوست. [1478 و بود این جبر جبر عامه نیست] و اگر این جبر بود جبر عوام نیست [جبر آن اماره خودکامه نیست] جبر آن نفس اماره خودکام نیست جبر مذموم آن است که خود را ببندد ولیکن منکر اختیار و اقتدار خویش باشد که نعمتی است فایض از جناب حق و جبر پیش اهل الله (136b) آنکه وجود امکانی به نسبت با وجود واجبی ابداً مستهلک دانند و خود⁶⁷⁶ را در میان نبینند و هر که مشاهده وجود خویش نکند چگونه خود را مصدر افعال شناسد. دقیقه: بدان که صاحب اختیار و فاعل مختار تحصیل حاصل نمی‌تواند کرد بلکه خود را فاعل شناسد به نسبت با چیزی که هنوز نشده است و در مستقبل خواهد شد و این به نسبت با کسی تواند بود که محبوس طریان زمان باشد اما کسی که از حبس مُلک رسته باشد. از قید زمان جسته و از روی سعت علم و کمال احاطه ماضی و مستقبل او را حال کشته بود. لاجرم هر چه شدی است همه را ابداً کائن بین و تعلق فعل بدان تحصیل حاصل شناسید پس به حقیقت [1479 جبر را ایشان شناسند ای پسر] مرهون است [که خدا بگشادشان در دل بصر] که به چشم دل نظر کنند ایشان آینده را در حال ببینند هر فعل را تحصیل حاصل می‌دانند و جبر می‌شناسند و بدان که اینجا تفصیل است لطیف که تحقیق بدان میسر است تفصیل این است که آدمی را حق تعالی صفتی داده است که آن را قدرت خوانند و آن صفت آن است که به واسطه آن به مقدرات خود رسد تا اگر خواهد فی المثل انگشت و زبان خود متحرک گرداند و اگر خواهد ساکن گرداند و به سبب این صفت که قدرت است اضداد متساوی‌اند اعنی فعل و ترک مثل نبشتن و ترک نبشتن و در آدمی صفت دیگر است که آن را ارادت خوانند و قدرت خادم ارادت است تا ارادت فرمان ندهد از قدرت هیچ مقدور به وجود نیاید و هر بدی که رسد از جهل آدمی است به عواقب کارها و اینجا کمین گاهی عظیم است شیاطین را مثلاً آدمی زنا از آن کند که دو چیز در او پدید آید یکی از این دو آن است که جماع زن لذیذ است و دیگر سعی کردن که تا به لذتی رسی بهتر و این کمین گاه شیطان است زیرا که چون عاقبت آن دوزخ است سعی نا کردن بهتر است اما

⁶⁷⁵ گردان TK : کرد M

⁶⁷⁶ و خود TK : وجود M

احوال آخرت را اکنون خاصان بینند و روز قیامت همه مردم عموماً بینند هر آدمی که در او این علم اکنون بود که عاقبت زنا دوزخ است و دوزخ رنجی عظیم است از زنا دست بدارد اگر در سر آدمی این علم بودی زنا کردن محال بود قال علیه السلام لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي (137a) و هو مُؤْمِنٌ. لاجرم آن کس که احوال آخرت را اکنون بیند در فعل خیر و ترک شر بی اختیار باشد جبر است و آن معذور و آن کس که از آخرت محجوب باشد و فعل شر را به هوای نفس بکند آن را بی اختیار گفتن بی وجه است که این غلبه شهوت است نه جبر پس آنان که چشم ایشان بینای آخرت است [1480 غیب و آینده بر ایشان گشت فاش] غایب و مستقبل برایشان پیدا شده است [ذکر ماضی پیش ایشان گشت لاش] کسان که آینده را می دانند ماضی را پیش ایشان اعتبار نباشد یا آنان که به حکم لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ يَقِيناً احوال آخرت را به عین الیقین می بینند در عمل و طاعت بی اختیار شوند. حکایت⁶⁷⁷: عزیزی هر شب به جامه خواب در آمدی و زودتر برخاستی زنش گفتی چرا نمی خسی او گفتی سوزش دوزخ در زیر جامه خواب نمی گذارد که خواب کنم [1481 اختیار و جبر ایشان دیگرست] اختیار و جبر اهل کشف و مقام دیگر است آن چیز که در تقدیر الهی مقرر شده باشد اگر مشروط به فعل بنده باشد اختیاری گویند و الا جبری گویند [قطره ها اندر صدفها گوهر است] تمثیل می کند بدان معنی که باران وقتی که بیرون است قطرات آب است بعضی خرد و بعضی بزرگ چون در دل صدف قرار گرفت لآلی و گوهر گردد متفاوت در مقدار چنانکه می فرماید [1482 هست بیرون قطره خرد و بزرگ] قطره وقتی که بیرون بود قطره بود به مقدار خود [در صدف آن دُر خردست و سترگ] چون در صدف شد آن قطره دُر گشت کوچک و بزرگ زیرا به معدن رسید [1483 طبع ناف آهوست آن قوم را] طبع ناف آهو این است که چون خون از عروق او در وی آید مشک گرداند پس آنان که عاشق و اهل حال و مقام اند طبع ناف آهو دارند زیرا [از برون خون و درونشان مُشکها] از آنکه ایشان کان مُشک اند [1484 تو مگو کین مایه بیرون خون بود] یعنی این ماده در بیرون ناف خون بود [چون رود در ناف مُشکی چون شود] چون در ناف رود چگونه مشک شود زیرا جواب او ظاهر است که ناف آهو معدن مشک است و طبع او خون را مشک گردانیدن است. لاجرم حال دل اهل حال نیز آخر بینی و معنی جبر و اختیار (137b) را دانستن است [1485 تو مگو کین مس برون بُد مُحْتَقَر] مس که در بیرون چیزی حقیر بود [در دل اکسیر چون گردید زر] چگونه متحول گشت و زر شد زیرا هر چیز به معدن خود دگرگون شود [1486 اختیار و جبر در تو بُد خیال] بلکه امر وهمی بود [چون در ایشان رفت شد نور جلال] که ایشان نظر به افعال حضرت خدا کنند [1487 نان چو در سفره ست باشد آن جماد] یعنی نان پیش از خوردن جماد است [در تن مردم شود او روح شاد] چون بخورند قوت بدن و روح گردد [1488 در دل سفره نگرود مستحیل] وقتی که نان در میان سفره باشد متبدل و گوشت نشود [مستحیلش جان کند از

سلسیل نان را جان متبدل کند و سلسیل آن آب است که به گلو آسان برود و نام چشمه است در بهشت خلاصه کلام در این مقام این است که چنانکه باران وقتی که از صدف بیرون است قطرات آب است بعضی خرد و بعضی بزرگ چون در دل صدف قرار گرفت لآلی و گوهر گردد متفاوت در مقدار و چنانکه خون در عروق آهو دم است و در نان مشک عنبرین شم و مس در بیرون محقر است و در دل اکسیر زر و چنانکه نان در سفره جماد است و در تن آدمی روح شاد. لاجرم اختیار و جبر در تو خیال است و در اهل الله نور جلال و مشاهدۀ حال پس از این این معنی را بیان کند که چون جماد به جان رسد جان حاصل کند و از جان اثرها پیدا شود چون به جان جان یعنی به حضرت خدا رسد قیاس کن که چگونه خواهد بود و تأثیر جانِ جان به چه وجه است [1489 قوّتِ جانست این ای راست‌خوان] جان ساختن نان کار قوّت جان است ای راست‌خوان و درست دان [تا چه باشد قوّتِ آن جانِ جان] یعنی قوّتِ جانِ جان که حضرت خداست بیشتر از آن است [1490 گوشتِ پارهٔ آدمی از زورِ جان] عضو انسان مثلاً دست او به قوّتِ جان [می‌شکافد کوه را با بحر و کان] کوه را و دریا را و معدن را پاره می‌کند [1491 زورِ جانِ کوه‌کن شقّ حجر] قوّتِ جان کوه کن حجر را شقّ کند [زورِ جانِ جان در انْشَقَّ الْقَمَر] قوّتِ جانِ جان (138a) به سر انگشت محمد شقّ قمر می‌کند بدان که چنانکه به سبب معاصی عذاب آید به سبب طاعت ثواب آید پس به حکم الْأَعْمَالُ بِالْأَعْمَالِ. هر کس به نیت خود ثواب گیرد بعضی مراتب بهشت بعضی تجلّی دیدار که وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِّمَّا عَمِلُوا. حق تعالی فرمود فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا. لاجرم طالبِ دیدار را عمل صالح می‌باید که در او هرگز ریا نباشد [1492 گر گشاید دل سرِ انبانِ راز] یعنی از این اسرار اگر سخن گوید [جان به سویِ عرش سازد ترک‌تاز] جان به سویِ عرش به دویدن می‌رود پس به کشف این اسرار بیش از این مجال گفتار نیست. لاجرم هر کار بنده به کسب اوست و به خلق حضرت خدا جلّ و علا اما آدمی را می‌باید که خطا را از خود ببند نه از خداوند تعالی و به خویش اسناد کند نه به حضرت خدا تبارک و تعالی.

اضافت کردنِ آدم علیه السلام آن زَلَّتْ را به خویشتن که رَبَّنَا ظَلَمْنَا و اضافت کردنِ ابلیس گناه خود را به خدا که بِمَا أَغْوَيْتَنِي

لاجرم آدم موفّق شد و ابلیس مطرود [1493 کردِ حقّ و کردِ ما هر دو ببین] فعل حضرت خدا و فعل ما را ببین [کردِ ما را هست دان پیداست این] فعل ما را هست دان که ظاهر است این [1494 گر نباشد فعلِ خلق اندر میان] یعنی اگر همه کار به استقلال حضرت خدا بودی [پس مگو کس را چرا کردی چنان] از این معلوم شد که آن کار که از صادر است به کسب ماست و الا بنده در کار ناسزا محل عتاب نشدی [1495 خلقِ حق افعالِ ما را موجدست] ما مباشرت اسباب کسب می‌کنیم حق تعالی خلق می‌کند [فعلِ ما آثارِ خلقِ ایزدست] پس فعل ما اثر ایجاد اوست نه آنکه

بنده هم کسب کند هم خلق کند و بدان که خلق حضرت خدا به کسب بنده تابع است از آن که بنده اوّل مباشرت اسباب کند پس از آن حضرت خدا خلق کند از آن جهت بنده معاتب و معاقب شود در فعل شر از آن که باعث خلق حضرت خدا شده است. لاجرم کسب از بنده و خلق از حضرت خداست بنده برین هر دو قادر نیست [1496 زانکه ناطقی حرف ببند یا عَرَض] یعنی یا لفظ را می‌بند یا معنی را که از لفظ غرض است [کی شود یک دم محیط دو عَرَض] یعنی آدمی چون در سخن ملاحظه معنی کند از لفظ ذاهل شود و چون متوجه لفظ شود از معنی غافل گردد [1497 گر به معنی رفت شد غافل ز حرف] زیرا دو چیز را معاً توجه ممکن نیست [پیش و پس یک دم نبیند هیچ طرف] (138b) پیش و پس را به یک وقت نبیند هیچ چشم [1498 آن زمان که پیش‌بینی آن زمان] لفظ آن زمان مرهون است [تو پس خود کی ببینی این بدان] لاجرم [1499 چون محیط حرف و معنی نیست جان] یعنی چون جان لفظ و معنی را معاً احاطه نمی‌کند [چون بود جان خالق این هر دوان] چگونه بود جان خالق این دو عرض جاری که لفظ و معنی است و این عجز در آدمی است نه در حق تعالی چنانکه می‌فرماید [1500 حق محیط جمله آمد ای پسر] حق تعالی محیط جمیع اشیاست [واندر آرد کارش از کارِ دگر] لَا يَشْغُلُهُ شَيْءٌ عَنْ شَأْنٍ پس خالق این همه حضرت خداست که محیط همه اشیاست. لاجرم با وجود مشاهده خلق حضرت خدا می‌باید که در صدور قبايح اعمال و ظهور فضايح افعال در نسبت جرم به ایزد متعال اتباع شیطان نکند چنانکه می‌فرماید [1501 گفت شیطان که بِمَا أَغْوَيْتَنِي] ابلیس فعل خود را به حضرت خدا نسبت کرد چنانکه حق تعالی در سوره اعراف حکایت می‌کند قَالَ فِيمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ⁶⁷⁸. [کرد فعل خود نهان دیوِ دنی] گویا از خود دخل نشد. لاجرم آدمی را می‌باید که آدم صفت کسب و اختیار خویش ملاحظه کند و خود را مجرم دانسته همچو آدم بگوید چنانکه می‌فرماید [1502 گفت آدم که ظَلَمْنَا نَفْسَنَا] آدم و حوا گناه را به خود اسناد کردند چنانکه حضرت خدا در این سوره حکایت کند قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ⁶⁷⁹. آدم علیه السلام ادب رعایت کرد و الا [او ز فعل حق بُد غافل چو ما] آن آدم خود می‌دانست که به خلق و ایجاد حضرت خداست در [1503 در گُنه او از ادب پنهانش کرد] در گناه آدم از رعایت ادب فعل حق را پنهان کرد [ز آن گُنه بر خود زدن او بر بخورد] که سبب مغفرت شد [1504 بعد توبه گفتش ای آدم نه من] در بعض روایات وارد است که پس از توبه کردن آدم حق تعالی آن را گفت ای آدم نه من [آفریدم در تو آن جُرم و مَحَن] استفهام انکاری است یعنی من آفریده بودم در توان جرم و محنت‌ها را [1505 نه که

⁶⁷⁸ گفت ابلیس پس به سبب آنچه مرا گمراه کردی و از رحمت بی‌بهره گردانیدی هر آینه بنشینیم برای فرزندان آدم به راه تو که راست است

یعنی دین اسلام که ایشان را راه زنم. منه

⁶⁷⁹ گفتند ای پروردگار ما ستم کردیم به نفس‌های خود اگر تو نیامیزی و نبخشایی هر آینه باشیم از زیان کاران. منه

تقدیر و قضای من بُد آن] یعنی به تقدیر و قضای من بود [چون به وقتِ عذر کردی آن نهان] چرا در وقت عذر و استغفار تقدیر و قضا را نهان کردی و نگفتی به تقدیر و قضای تو شد [1506 گفت ترسیدم ادب نگذاشتم] (139a) آدم علیه السلام گفت ترسیدم ادب را ترک نکردم [گفت هم من پاسِ آنْت داشتم] حق تعالی گفت هم من رعایت آن ادب از تو داشتم [1507 هر که آرد حرمت او حُرمت بَرَد] به حکم⁶⁸⁰ الناس مجزِیون با عمالهم هر که عزّت کند عزّت یابد [هر که آرد قند لَوزینِه خورَد] هر که شکر آرد حلّوای بادامی خورد زیرا نیکی کننده را نیکی کنند [1508 طَیِّبات⁶⁸¹ از بهرِ که لِلطَّیِّبِین] به حکم آیت سورۀ نور وَالطَّیِّبَاتُ لِلطَّیِّبِینَ. پاکان از برای پاکان است [یار را خوش کن برنجان و ببین] یعنی یار را خوش کن خوشی ببین و برنجان بدی ببین بدان که عاقل را می‌باید که مخالف نفس و شیطان کند خود را در گناه نیندازد و اگر نتواند باری پنهان کند و روی به استغفار آرد از آن که به حکم إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنِینَ الْمُذْنِبِینَ. حق تعالی را انین بنده عاصی خوش می‌آید و آن را سببِ مغفرت سازد. حکایت: در زمان رسول‌الله علیه السلام جوانی بود به فسق و فجور مشهور گشته از ناگاه وفات یافته اقربای او از غایتِ خجالتِ حالِ او به شب دفنش کردند صباحی جبرئیل امین آمد رسول‌الله را علیهما السلام اعلام کرد که برو نماز کن حضرت مصطفی علیه السلام حکمت آن طلب داشت به حضرت عزّت رفته باز آمد که حق تعالی می‌فرماید که آن جوان در آخرت وقت کلمۀ اشهد ان لا اله الا الله و اشهد انّ محمداً عبده و رسوله بر زبان رانده استغفار نمود همان لحظه رحمتش کردیم و از گناه‌های او در گذشتیم رسول‌الله علیه السلام شادی‌ها کرد و بدان که چون از کلام سابق معلوم شد که در افعال اختیاریّه بنده را به طریق کسب دخل و قدرت هست اکنون از بهر تحقیق آن مثالی می‌آرد [1509 یک مثال ای دل پیِ فرقی بیار] این مثال را متکلمان نیز در کتاب‌های کلام می‌آرند [تا بدانی جبر را از اختیار] که این مثال به حسب الظاهر فرقی است با هر [1510 دست کآن لرزان بود از ارتعاش] دستِ مرد بلغمی که لرزان بود بی‌اختیار [وآنکه دستی تو بلرزانی ز جاش] و آن یک دست را تو لرزانی از جای خویش [1511 هر دو جنبشِ آفریده حق شناس] یعنی هر دو جنبش و حرکت به ایجاد حضرت خداست [لیک نتوان کرد این با آن قیاس] (139b) که یکی اضطراری و یکی اختیاری است یعنی در حرکت ارتعاش کسب بنده را دخل نیست خدای تعالی در آن مستقل است همچو خلق آسمان و زمین و در حرکت اختیاریّه⁶⁸² کسب بنده را دخل است که بنده به اقتضاء صفت ارادت صفت قدرت را استخدام کند. لاجرم خداوند تعالی حرکت را خلق کند [1512 زین پشیمانی که لرزانیدیش] اگر بلرزیدن دست زبانی رسد تو از این پشیمانی از آن که فعل اختیاری است [مرتعش را

⁶⁸⁰ حکم T : موجب MK

⁶⁸¹ لفظ طَیِّبات از بهر که سؤال است و لفظ لِلطَّیِّبِین جواب است.

⁶⁸² اختیاریّه TK : ارادیه M

کی پشیمان دیدیش⁶⁸³] که به اختیار او نیست. لاجرم آن فعل اختیاری که از تو صادر شود به اختیار به صرف قدرت توست نه بر وجه ارتعاش اما حال اهل هوا و ارباب دنیا عجب است که در کسب مال اختیار نمایند و در فسق گویند بی اختیار صادر شده است و طاعتی اندک که کنند در آن دعوی اختیار کنند و ثواب بسیار رجا کنند و گناه بسیار کنند و در اعتذار گویند که بی اختیار صادر شد. بیت: چون شتر مرغی شناس این نفس را - نه کشد بار و نه پرد در هوا - چون پیر گویی بگوید اشترم - چون نهی بارش بگوید طایم. [1513 بحث عقل است این چه عقل آن حيله گر] مباحث متکلمان مبنی بر قواعد عقل است و اهل دل را چندان التفات به حال عقل نیست اما این بحث عقل را میآوریم [تا ضعیفی ره برد آنجا مگر] تا یک ضعیف راه برد به حيله مکر که الزام عقل معاش کند اما آنان که قوی باشند به ظاهر نظر نمی کنند [1514 بحث عقلی گر در و مرجان بود] یعنی کسی که در بحث عقلی در مکنون گوید اگر چه بحث او کمال نفاست دارد [آن دگر باشد که بحث جان بود] از آن که بحث عقلی تعلّم از بشر است و بحث جان تعلّم از حضرت خدا حکایت: نقل است که ابوبکر کثانی به زیارة کعبه معظمه مشرف شده بود و در زیر ناودان نشسته دید که پیرمردی از باب بنی شبیه در آمد و با شکوه تمام به نزدیک او آمد و سلام کرد و گفت چرا آنجا نروی که مقام ابراهیم است و آنجا جماعتی نشسته اند و استماع حدیث نبوی می کنند تا تو نیز بشنوی و مستفید شوی که آنجا پیری آمده است روایات درست و اسانید عالیه دارد ابوبکر گفت ای خواجه او اسناد دراز دارد و او هر چه آنجا به اسناد می گوید من اینجا بی اسناد از استاد می شنوم گفت از که می شنوی گفت حدیثی (140a) قلبی عن ربی گفت به چه دلیل می گویی گفت به آن دلیل که تو خضری خضر گفت سبحان الله تا این وقت می پنداشتم که مجموع اولیای حق را می دانم و از من پوشیده نیست یقینم شد که مستوران حق از چشم من نیز مستور بوده اند و من ایشان را نمی شناسم ایشان مرا می شناسند چنانکه فرمود وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ. [1515 بحث جان اندر مقامی دیگرست] بلند از بحث عقل [باده جان را قوامی دیگرست] و کیفیت آن می دیگرست [1516 آن زمان که بحث عقلی ساز بود] پیش از اسلام عمر [این عُمَر با بوالحکم همراز بود] و متفق بودند در انکار نبوت [1517 چون عُمَر از عقل آمد سوی جان] که هدایت رسید و شد مسلمان [بوالحکم بوجهل شد در بحث آن] کنیت ابو جهل اوّل ابوالحکم بود لیکن به سبب عناد و جهل او در بحث جان ابو الجهل گفتندش بدان که اسم که بر مسمی دلالت می کند⁶⁸⁴ سه قسم است یا به لفظ آب و ابن و به نظایر آن مصدر باشد مثل ابو لهب کیفیت است و یا بر مدح و ذم دلالت کند مثل حاتم و بخیل لقب است و یا بر ذات دلالت کند بی اعتبار این دو علم است پس ابو الحکم و ابو جهل کنیت است و علم او عمر و بود که فرزند هشام است آن را فرعون این امت گویند [1518]

⁶⁸³ در بعض نسخ این بیت واقع است : زان پشیمانی که دادی لرزهاش - چون پشیمان نیست مرد مرتعش.

⁶⁸⁴ مطلب در بیان کنیت و لقب و علم.

سوی حسّ و سوی عقل او کاملست] آن ابو جهل کامل است در ظاهر حال [گرچه خود نسبت به جان او جاهلست] و در امر دین و معاد نادان است [1519 بحث عقل و حس اثر دان یا سبب] بحث عقل را و بحث حس را اثر بدان زیرا بحث عقل از آثار به مؤثر استدلال است یا سبب بدان از آن که از سبب به مسبب انتقال است یا از وجود ملزوم به وجود لازم انقلاب حال است [بحث جانی یا عجب یا بوالعجب] بحث جانی را یا عجب دان یا پدر عجب. حکایت: واعظی بود در بلخ و آن واعظ از اولیا بود و از خاصان حضرت خدا دم به دم در اثناء تذکیر می فرمود که چندین زمانی است که خداوند تعالی با شما سخن می گوید هیچ شما نمی شنوید و این کار از بندگان مطیع بدیع است و می گفت که الله الله سخن حضرت خدا را می باید شنیدن و فرمان برداری کردن از ناگاه درویشی برخاست و دستاری درخواست مکر خواجه در کنج مسجد نشسته بود سه بار نیت کرد که دستاری به وی دهد باز نداد و در میان این تردد آن مرد برخاست گفت (140b) مولانا رحمک الله خدای تعالی با ما چون سخن گوید بیان فرما تا عیان شود واعظ گفت از برای دستاری بیش از سه بار سخن بگوید آن مرد نعره بزد و در پای واعظ افتاد و هر چه پوشیده بود به درویش داد. لاجرم ای مرد دین تو نیز سخن حضرت خدا را بشنو تا حضرت خدا نیز سخن تو بشنود و به درویش چیزی ده تا حضرت خدا نیز به تو بدهد. لاجرم کسی که از نور الهی منور شود عالم غیب و غیب عالم به وی منکشف گردد که محتاج استدلال عقلی نباشد و محبوس بحث عقلی نماند و لهذا می فرماید [1520 ضوؤ جان آمد نماند ای مُستَضی] ای طلب⁶⁸⁵ کننده ضیا [لازم و ملزوم و نافی مُقتَضی] این همه محو و مضمحل گشت. حکایت: عالمی عاملی گفت این همه تحصیل کردن و علوم خواندن برای آن است که تا نفس حرون زبون شود چنانکه یوغی را در کردن گاو برای آن کنند که تا رام شود و به آرام تمام زمین را شیار کند تا آن زمین دانه پذیرنده شود و به عوض خس و خار و خَشک و خُشک انواع حبوب و ریاحین دهد و از آن کِلها کُلها دمد پس علم آن است که از او نتایج پیدا شود و تو را از ظاهر به باطن برد و از مجاز به حقیقت رساند [1521 زآنکه بینایی که نورش بازغست] طلوع کننده است [از دلیل چون عصا بس فارغست] در بعض نسخ از عصا و از عصاکش فارغ است. و در بعض نسخ از دلیل چون عصا بس زیرا محتاج و عصاکش نایبناست. تفسیر وَ هُوَ مَعَكُمْ اَیْنَمَا کُنْتُمْ در سوره حدید است او با شماست هر کجا که باشید [1522 بار دیگر ما بقصّه آمدیم] در صورت [ما از آن قصّه برون خود کی شدیم] در حقیقت بدان که حضرت مولانا قصد کرد که به قصّه عمر و رسول روم رجوع کند اما پیش از این معیت با حق گفته بود اکنون آن را تحقیق می کند به تفسیر کلام حق تعالی پس از آن به قصّه رجوع کند پس حضرت هویت را با جمیع مظاهر معیت است. لاجرم هر که را دوست داری او را دوست داشته باشی و بهر چه روی آوری

بدو روی آورده باشی. شعر: وکل معزی⁶⁸⁶ بمحبوب یدین له - جمیعهم لک قد دانوا و ما فطنوا. حضرت مولانا در این ابیات آینده اشارت کند به این معنی [1523 کز بجهل آییم آن زندان ماست] در بعض نسخ (141a) ردیف اوست [ور بعلم آییم آن ایوان ماست] و همچنان [1524 ور بخواب آییم مستان وییم] از شراب وحدت او بی خودیم [ور بیداری بدستان وییم] یعنی سخن ما حکایت و قصه آن حضرت است [1525 ور بگرییم ابر پُر زرق وییم] یعنی ابر آب انداز وییم که باران رحمت و سبب مغفرت می‌بازیم [ور بخندیم آن زمان برق وییم] از آن درخشان می‌شویم [1526 ور بخشم و جنگ عکس قهر اوست] اگر کسی با ما جنگ کند انعکاس قهر حضرت خداست [ور بصلح و عذر عکس مهر اوست] پس همه تصرف از آن اوست [1527 ما کییم اندر جهان پیچ پیچ] معنی⁶⁸⁷ این مصراع به ترکی برکیموزو و لاشق و قریشق جهان ایچنده. [چون الف او خود چه دارد هیچ هیچ] همچو الف⁶⁸⁸ که خالی از نقطه و جزم است.

سؤال کردنِ رسولِ روم از عمر رضی الله عنه از سببِ ابتلای ارواح با این آب و گلی جسم

که چرا جان پاک به جسم خاک تعلق کرد [1528 چون ز عمر آن رسول این را شنید] عمر که مقام روح را و احوال سلوک را و حال و مقام را بیان کرد و احوال عالم الهی را عیان کرد و راز نزول ارواح را به اشباح شد چون کرد چون آن رسول این اسرار الهیه و معارف یقینیه را و حقایق دقیقه و دقائق اینقه را شنید [روشنی در دلش آمد پدید] در بعض نسخ روشنی اندر دلش آمد بدید. یعنی چون رسول قیصر روم از حقایق سر مکتوم استماع نمود جذبۀ عشق الهی آن را ربود چنان اهل کشف شد که [1529 محو شد پیشش سؤال و هم جواب] که به عالم استغراق رسید [گشت فارغ از خطا و صواب] چنانکه حال مستغرقان این است [1530 اصل را دریافت بگذشت از فروغ] یعنی اگر چه واقف بعض اسرار گشت و از اصل خبردار گشت و از فروغ در گذشت ولیکن [بهر حکمت کرد در پرسش شروع] در پرسش از ابتلای ارواح به این قالب و اسباب شروع کرد از برای حکمت که حکمت نزول روح پرسید یا اصل را واقف شد حاجت سؤال نماند اما سؤال از بهر حکمتی⁶⁸⁹ بود که رندان باده نوش از سر حالت و (141b) جوش می‌گویند. الافاسقنی خمر و قل آنها خمر یعنی ای ساقی آفتاب⁶⁹⁰ روی چون شراب مشک بوی در دهی بگوی که شراب است و در ده زیرا که دیده از دیدار او تمتعی دارد و مشام از روایح شمایم او معطر می‌گردد و مذاق از چاشنی او ذوقی یابد می‌باید که گوش نیز از

⁶⁸⁶ اسم مفعول است از اعزا به معنی مولع. منه

⁶⁸⁷ معنی TK : یعنی M

⁶⁸⁸ این اصطلاح الف بی است که کودکان به ترکی الففده یوق.

⁶⁸⁹ یعنی چون معلوم شد که نزول روح به تن به فرمان حضرت خداست که آن را به اینجا فرستاد اما حکمت فرستادن چیست.

⁶⁹⁰ آفتاب TK : - M

استماع نام او بهره برگردد. لاجرم اگر چه دل از پر توان اسرار منور گشته بود رسول قیصر می‌خواست که گوش نیز از استماع مقال روح نصیبی یابد پس از این روی به عمر کرد [1531 گفت یا عُمَر چه حکمت بود و سر] مرهون است [حبس آن صافی در این جای کدر] روح که صافی و لطیف است چرا محبوس شد در بدن که خاکی است تیرع یعنی فائده ابتلای ارواح در این وحشت آباد اشباح چیست [1532 آب صافی در گلی پنهان شده] روح که همچو آب صافی است در بدن که همچو گل است پنهان شده [جان صافی بسته ابدان شده] گویا تفسیر مصراع اول است [1533 گفت تو بحثی شگرفی می‌کنی] امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه گفت این بحثی⁶⁹¹ به غایت شگرف است و قوی اما بدان که هیچ شبهه نیست که حبس معنی روحانی لطیف در قید حرف جسمانی کثیف از برای فائده است چون تو سخنی می‌گویی [معنی را بند حرفی می‌کنی] یک معنی را مقید یک لفظ می‌کنی [1534 حبس کردی معنی آزاد را] یعنی وقتی که سخن می‌گویی حبس کنی در بند لفظ معنی آزاد را [بند حرفی کرده تو باد را] معنی که همچو باد است در لفظ و حرف آن را مقید می‌کنی [1535 از برای فائده این کرده] معنی را در قید سخن از برای فائده کرده [تو که خود از فائده در پرده] تو که از فائده محبوس شدن جان در تن محجوب شده [1536 آنکه از وی فائده زاییده شد] یعنی آن کس که فائده از او زاییده و مولود گشت و آن ام الفوائد واصل آن شد [چون نبیند آنچه ما را دیده شد] چرا نمی‌بیند آن چیز را که ما را مرئی گشت یعنی ما معنی را در سخن از بهر فائده‌ها بند می‌کنیم کی باشد که حضرت خدا ارواح را در اشباح بی‌فائده حبس کند. لاجرم در حبس معنی قائم به ارواح با عرضی قائم به اشباح چون فواید بی‌نهایت و اسرار بی‌غایت موجود است هر آینه در قید ارواح به اشباح که به منزله کلّ و اصل است [1537 صد هزاران فائده‌ست و هر یکی] لفظ هر یکی مرهون است (142a) [صد هزاران پیش آن یک اندکی] یعنی در حبس معنی به قید لفظ صد هزاران فائده هست و هر یکی از آن صد هزار پیش آن یک فائده که در حبس جان به تن است اندک است یا صد هزاران فائده هست و هر یکی صد هزار است و این جمله پیش آن یک که حضرت خدا اندک است [1538 آن دم نطق که جزو جزهاست] مرهون است [فائده شد کلّ کلّ خالی چراست] یعنی انسان حقیر است به نسبت با اجسام عظام و کلام انسان حقیر است به نسبت با باقی اعمال او پس دم نطق تو که کلام و عمل حقیر انسان جزوی است بی‌فائده نیست کل کل که تعلق روح است به تن یا اثر حضرت خدا کی بی‌فائده باشد [1539 تو که جزوی کار تو با فائده‌ست] تو که حقیری کار تو بی‌فائده نیست [پس چرا در طعن کلّ آری تو دست] چرا آن را بی‌فائده می‌گویی. دقیقه: چون طایفه از مکّیان⁶⁹² به تعلیم مدنیان که اهل کتاب بودند از رسول‌الله علیه السلام از اصحاب کُهِف و ذوالقرنین و از حقیقت

⁶⁹¹ TK : بخشی M

⁶⁹² مکیان TK : مکان M

روح سؤال کردند از آن اسوله دو سؤال اول را جواب آمد و در بیان حقیقت روح ابهام کرده شد معرفت آن بر علم الهی حواله کرده آمد چنانکه در سوره بنی اسرائیل مذکور است **وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي**. یعنی ای محمد می پرسند تو را که جان چیست بگوی که جان امر خداوند من است چون و چگونگی او را خداوند داند. لاجرم عمر رضی الله عنه و خدمت مولانا رحمة الله عليه در بیان روح و در حکمت تعلق او به قالب از برای اتباع رسالت پناه ابهام کرده اند و به مجرد اثبات فائده و به اشارت و اجمال اکتفا نموده و به شرح فواید آن اقدام نکرده اند و بیان اجمالی کردند و بعض تفصیل آن اجمال این است که یک فایده در تعلق روح به بدن این است که حضرت خدا قالب انسان را از عناصر اربعه ترکیب داد که اضدادند و این قالب که مرکب از اضداد است کثیف است و روح که لطیف است با قالب کمال تضاد دارد با وجود این تضاد بقاء قالب به تعلیق این ضد است اگر چه الضدان لایجمعان است بلکه ضدی ضد دیگر را فانی کننده است اما در اینجا به قدرت حضرت خدا ضدی که روح است بقاء ضد را یعنی حیات قالب را سبب شده است و یک فایده این است که (142b) روح انسان اقرب چیز است بلکه انسان عین اوست اما کسی را بر آن اطلاع نیست و یک فایده این است که اول روح قدر وصال و اتصال نمی دانست تا چاشنی فراق دید آن را دانست و یک فایده این است که هر روح را فضل مقام و درجات و درکات یک نیست پس حضرت خدا ارواح را با بدان فرستاد تا در او به قدر استعداد علم و عمل حاصل کنند و به حسب عمل از خیر و شر درجات و درکات پیدا⁶⁹³ کنند تا هر یکی را به نسبت حال غیر طعن خداوند را مجال مقال نباشد و یک فایده این است که قالب انسان را همچو زمین استعداد هست که چون تخم روحانیت بر صفت **وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي**. در وی اندازند و به آب عنایت و آفتاب شریعت پرورش دهند از آن زمین ثمرات قرب و معرفت چندان بردارند که در وهم و فهم و عقل هیچ آفریده نگنجد و بیان هیچ گوینده به گنه آن نرسد الا به این مقدار که فرمود **أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ**. و باید که در قابلیت قالب پرورش ثمرات معرفت را منکر نباشی از آن که زمین دنیا را شایستگیان داده اند که انواع حبوبات را به مدد کاری آب و آفتاب و غیر آن از شرایط و اسباب پرورش کند و به مقام ثمرگی رساند و هم چنین حقیقت دنیا را نیز استعداد آن داده اند که به حکم **الدُّنْيَا مَرْعَةٌ الْآخِرَةُ**. پرورش تخم اعمال صالحه کند و به اجتماع شرایط آن از علم و اخلاص ثمرات انواع نعیم جنات و مشاهده دیدار حضرت رفیع الدرجات بار آرد پس زمین قالب آدمی که مجموعه جمیع عوالم است اگر قابل پرورش تخم روحانیت بود و ثمره معرفت دهد مستبعد نیست و یک فایده این است که به حکم **وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ**. حضرت خدا به خواست که خود را داند و خدمت او را کنند پس ارواح و اشباح را آفرید ارواح را به اشباح فرستاد تا روح حضرت خدا را داند و طاعت او کند و یک فایده این است که روح را اول معرفت حضوری

⁶⁹³ پیدا T : حاصل MK

بود و اگر چه در عالم ارواح از جوار قرب حق ذوقی می‌یافت و معرفتی مناسب آن عالم داشت و از مکالمه و مکاشفه و مشاهده حق با بهره بود (143a) اما معرفت شهودی بی‌واسطه تن دست نمی‌داد. لاجرم به قالبش متعلق ساخت تا مصراع: از علم به عین آمد وز گوش به آغوش. و آدمی از سایر موجودات به این معرفت ممتاز گشت مصراع: فیا لها قصه فی شرحها طول. و در معرفت شهودی لذت کسب هست و یک فایده این است که به حکم کُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًا فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ. حضرت خدا انسان را قابل علم دید و علم و تکلم بی‌بدن میسر نیست. لاجرم آدم را آفرید و جان را در تن حبس کرد تا حضرت خدا را داند و شکر او گذارد و بدان که این مقدار تنبیه بر بعض فواید است حضرت خدا را در هر کار فواید بی‌شمار است چنانکه تو را در یک کلام فواید هست حضرت خدا را کی باشد که فواید نباشد [1540] گفت را گر فایده نبود مگو] اگر سخن را فایده نباشد مگو [ور بود هل اعتراض و شکر جو] و اگر فایده بود اعتراض را ترک کن و شکر جو که موفق شدی به فایده پس کار حضرت خدا حکمت‌های بسیار را متمن است همه را دانستن مقدور بشر نیست و به تحصیل همه کوشیدن جز درد سر نیست عاقل را می‌باید که به علم خود عامل باشد سعی او در عمل بیش از علم باشد [1541 شکر یزدان طوق هر گردن بود] و زیور بدن بود و بر دمت هر کس لازم است که بردانسته شده شکر کند [نی جدال و رو ترش کردن بود] نه بحث و روی را ترش کردن است پس هر کس که به قدر استعداد خود فهم فائده می‌کند بر آن شکر گذاردن می‌باید و آن را که فهم نمی‌کند از بهر آن ترش شدن نمی‌باید نمی‌بینی که او پس الغزبی چیزی نخواند و نه نبشت آن همه دولت از ایمان و طاعت آورد [1542 گر ترش رو بودن آمد شکر و بس] اگر ترش رویی شکر کردن بودی [پس چو سرکه شکرگویی نیست کس] همچو سر که کس شکر گوی نبودی چون دانستی که پرورش هیچ تخمی بی‌شرایط و اسباب میسر نمی‌شود و معلوم کردی که شریف‌ترین همه تخم‌ها تخم روحانیت است که ثمره او کمال معرفت است و مقصود از همه آفرینش این ثمره است و دنیا و آخرت و بهشت و دوزخ و درجات و درکات و آسمان و زمین و آنچه در این دو هست و انبیا و رسل و سایر هادیان شبل همه از برای پرورش این تخم در کار است و همچنانکه بی‌تعهد هیچ بر ندهد بی‌تصرف صاحب ولایتی (143b) از تخم روحانیت ثمره نیاید چنانکه سر که بی‌شکر دافع صفرا و قوت جگر نشود و لهذا می‌فرماید [1543 سرکه را گر راه باید در جگر] اگر سرکه بخواهد که در جگر جا کند [گو بشو سرکنگبین او از شکر] در بعض نسخ کو برو سرکنگبین شو از شکر. پس غیر عالم به صحبت عالم چو عامل باشد کمالات الهیه یابد و چون جمیع این معانی به طریق تصریح از ایات مستفاد نمی‌شود جهت تنبیه و عذر می‌گوید [1544 معنی اندر شعر جز با خبط نیست] یعنی معنی را در شعر گفتن بی‌خبط و خطا و بی‌قصور ادا نباشد [چون فلاسنگ⁶⁹⁴ است و اندر ضبط نیست] یا خدمت مولانا در بعض مواضع خواهد که یک معنی را تقریر

⁶⁹⁴ صپان طاشی.

کند اما به قوت طبیعت و به غلبه عشق سخن را گاهی بسیار می‌گوید و گاهی به سوی دیگر راند در آخر کلام چنین اعتذار می‌کند و چون از کلام مولانا معلوم شد که مرد را مرشد و اهل تصوف می‌باید. لاجرم در صحبت ایشان رغبت نماید به ایراد حدیث شریف. در معنی آنکه مَنْ ارَادَ أَنْ يَجْلِسَ مَعَ اللَّهِ فَلْيَجْلِسْ مَعَ أَهْلِ التَّصَوُّفِ هر که بخواهد که با خدا نشیند با اهل تصوف نشیند در این مقام معنی لفظ نشستن را مقام قرب قبولی گفتن می‌باید [1545] آن رسول از خود بشد زین یک دو جام] آن رسول قیصر روم از خود برفت از این یک دو جام یعنی کلام پر حال و مقام [نی رسالت یاد ماندش نی پیام] همه را فراموش کرد [1546] واله اندر قدرت الله شد] چون به صحبت عمر به اسرار الهیه وقوف یافت و اله و حیران در قدرت حضرت خدا شد [آن رسول اینجا رسید و شاه شد] از مرتبه رسولی به درجه شاهی رسید رسول پادشاه دنیا بود شاه دین گشت [1547] سیل چون آمد به دریا بحر گشت] آن رسول نیز همچو سیل بود چون به امیر المؤمنین عمر که دریاست پیوست دریا گشت [دانه چون آمد به مزرع گشت گشت] همچنان آن رسول دانه بود چون به عمر رضی الله عنه رسید که چو مزرع است کشت شد [1548] چون تعلق یافت نان با بؤالبشر] یعنی با دم [نان مرده زنده گشت و باخبر] جزء بدن شد و جان یافت [1549] موم و هیزم چون فدای نار شد] و به نار پیوست [ذات ظلمانی او انوار شد] و منور گشت پس آن رسول نیز به مقارنه عمر رضی الله عنه مسلمان و اهل ولایت (144a) شد [1550] سنگ سرمه چونکه شد در دیدگان] یعنی آن سنگ را که سرمه کردند و به چشم کشیدند [گشت بینایی شد آنجا دیدبان] سنگ که جامد بود نور بصر گشت و دیدبان⁶⁹⁵ شد [1551] ای خنک آن مرد کز خود رسته شد] و از خودی خود و نفسانیت خلاص یافت [در وجود زنده پیوسته شد] همچو نان که به ز پیوسته شد و گوشت و زنده شد [1552] وای آن زنده که با مرده نشست] با اهل دنیا و اصحاب هوا پیوست [مرده گشت و زندگی از وی بجست] زیرا صحبت مؤثر است. بیت: اگر با مردم دانا نشینی - به معنی از همه بالا نشینی. اگر نادان بود هم به صحبت تو همان آن به که تو تنها نشینی پس سعادت ابدی و دولت سرمدی از خود گریختن است و با اهلی آمیختن که مجال است و مصاحبت اهل الله صحبت حضرت خداست از آن که کلام ایشان تفسیر قرآن است و اگر عهد انبیا منقضی شد و دست تمنی از دامن اقبال وصال ایشان کوتاه گشت دست ارادت در حبل المتین کلام الله باید زد که مبین حال‌های انبیا است و مقرر اسرار اصفیا است [1553] چون تو در قرآن حق بگریختی] چون تو از دنیا و اهل او در قرآن گریختی [با روان انبیا آمیختی] به این راه به زندگان که انبیاست آمیختی [1554] هست قرآن حال‌های انبیا] و اوصاف ایشان [ماهیان بحر پاک کبریا] که انبیا ماهیان دریای پاک حضرت خداوند [1555] و بخوانی و نه قرآن‌پذیر] قبول و عملی نکنی [انبیا و اولیا را دیده گیر] یعنی بی‌تأثیر رسول‌الله علیه السلام فرمود مَا آمَنَ بِالْقُرْآنِ مَنِ اسْتَحَلَّ حَرَامَهُ. و در حدیث

دیگر فرمود رَبِّ تَالِ الْقُرْآنِ وَ الْقُرْآنُ يَلْعَنُهُ. زیرا در قرآن می‌خواند أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ. باوجو که او از ظالمان است [1556] و پذیرایی چو بر خوانی قصص] و اگر قبول کننده قصه ایشانی و بخوانی و معنی قرآن را دانی [مرغ جانت تنگ آید در ققص] و خلاص می‌طلبد. لاجرم مرد عاقل را می‌باید که خود را به میزان قرآن بسنجد و به محک او بزند تا حال خود را بداند و آنچه در آخرت پیدا خواهد شد اکنون از قرآن معلوم کند پس قرآن فاسقان را معیار است که حال بدان (144b) بدانند که حضرت رحمن در سوره آل عمران فرمود وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ. و در سوره حجرات فرمود وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ. و تائبان را معیار است که در سوره بقره فرمود إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ. و صالحان را معیار است که در عبادت خود نظر کنند و بدانند که عبادت را از بهر چه چیز می‌کنند که حضرت ملک متان در سوره آل عمران فرمود مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ. و عابدان را معیار است که جزاء عبادت و درجات در جنت به قدر طاعت⁶⁹⁶ باشد که حضرت ملک علّام در سوره انعام فرمود وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا. و در سوره كهف فرمود إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا. و عاشقان را معیار است که در سوره كهف فرمود فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا. پس عاشقان را می‌باید که عبادت را با کمال اخلاص کنند و معرضان را معیار است که در سوره انفال فرمود اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ. و در سوره زمر فرمود وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ. پس کسی که مطیع فرمان حضرت خدا و رسول باشد با انبیا و اولیا و صلحا محشور شود چنانکه در سوره نساء فرمود وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا. لاجرم کسی که خود را به حکم آیات قرآنیّه در حبس هوا بیند از وی خلاص جستن می‌باید و اگر خلاص نجوید از کمال جهالت است و لهذا می‌فرماید [1557 مرغ کو اندر ققص زندانی است] و محبوس [می‌نجوید رستن از نادانی است] اگر خلاص را طلب نکند از جهل است. لاجرم خلاص به ترک تعلّق است. بیت: تعلّق حجاب است و بی‌حاصلی - چو پیوندها بگسلی واصلی. و بدانکه قرآن خطابست با عقلا چنانکه ملک صمد در سوره نحل و رعد فرمود إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ. [1558 روحهایی کز ققصها رسته‌اند] آن جان‌ها که خلاص شدند [انبیای رهبر شایسته‌اند] انبیان و دلیل شدن را لایق‌اند [1559 از برون آوازشان آید ز دین] از برون قفس آواز ایشان‌اید از دین [که ره رستن ترا اینست این] که نفی وجود کنی چنانکه اکنون گفته خواهد شد [1560 ما بدین رستیم زین تنگین ققص] انبیا چنین می‌گویند که ما به نفی وجود (145a) رستیم از این قفس تنگ [جز که این ره نیست چاره این ققص] آن چاره که نفی وجود است بدان که چون ملاقات شاه شجاع الدین کرمانی و سلطان بایزید بسطامی میسر نمی‌شود از روشنایی آشنایی رندان عهد محروم مشو خاقانی فرماید بیت: مگو شاه و سلطان

⁶⁹⁶ طاعت T : عبادت MK

اگر مرد دردی - ز رندان وقت آشنایی طلب کن. و اگر صحبت هیچ کدام از این کرام دست نمی‌دهد متوجه ارواح با صفای انبیا و اولیا و اصفیا باش تا آسمان جانت از انوار فیض ایشان روشن گردد و بوستان روانت از ازهار فضل ایشان گلشن شود و چون آینه توجّه پیش نظر داری آن ارواح مقدّسه از پس آینه بر طوطی روح تو طریقه خلاص از قفس تن و دنیا تلقین کنند و قانون شفای جان بیماران و اسباب و علامات شکستن بند و طلسم اشتها را تعلیم دهند و گویند [1561] **خویش را رنجور سازی زار زار** آن راه رستن این است که خویش را مریض بلکه همچو مرده سازی به موجب **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. عمل کنی [تا ترا بیرون کنند از اشتها] که اشتها را همی قفس است⁶⁹⁷ چنانکه می‌فرماید [1562] **که اشتها را خلق بند محکم است** و همچو قفس آهنین است [در ره این از بند آهن کی کم است] یعنی در ره دین این اشتها را خلق از بند آهن کم نیست که گفته‌اند الشهرة آفة.

قصّه بازرگان که طوطی محبوس او او را پیغام داد به طوطیان هندوستان هنگام رفتن به تجارت⁶⁹⁸

که ارمغان او خبر طوطیان هند باشد [1563] **بود بازرگان و او را طوطی** در بعض نسخ تاجری را بود گویا طوطی. یعنی بازرگانی را یک طوطی متکلم بود [در قصص محبوس زیبا طوطی] و رعنا مرغی زیبا به ترکی یراشق. [1564] **چونکه بازرگان سفر را ساز کرد** و اسباب سفر ساخت [سوی هندوستان شدن آغاز کرد] به جانب هند رفتن ابتدا کرد [1565] **هر غلام و هر کنیزک را ز جود** و از کرم و سخا [گفت بهر تو چه آرم گوی زود] یعنی ارمغان چه ارم [1566] **هر یکی از وی مرادی خواست کرد** هر یک از غلامان و کنیزکان از خواجه مردی طلب کرد [جمله را وعده بداد آن نیک‌مرد] پس از این طوطی را خطاب کرد [1567] **گفت طوطی را چه خواهی ارمغان** ای طوطی هندوستان [کارمت از خطّه⁶⁹⁹ هندوستان] که آن را برای تو آرم از حدود و سر حد هند [1568] **گفتش آن طوطی که آنجا طوطیان** گفت آن طوطی به خواجه که در هند طوطیان را [چون بینی کن ز حال من بیان] (145b) بگو به آن طوطیان [1569] **کآن فلان طوطی که مشتاق شماس** به موجب **الْجُنْسُ إِلَى الْجُنْسِ يَمِيلُ**. عاشق و مشتاق شماس [از قضای آسمان در حبس ماست] محبوس است در نزد ما [1570] **بر شما کرد او سلام و داد خواست** و عدل طلب کرد که شما در صفا و آن در بلاست [وز شما چاره و ره ارشاد خواست] از شما چاره خلاصی و طریق ارشاد خواست [1571] **گفت می‌شاید که من در اشتیاق** استفهام انکاری است [جان دهم اینجا بمیرم در فراق] یعنی این شایسته نیست که من

⁶⁹⁷ مطلب دز بیان الشهرة آفة.

⁶⁹⁸ آخر قصّه رسول قیصر روم.

⁶⁹⁹ الخطّة به وزن العلة دائرة البلد.

در اشتیاق جان دهم و در فراق بمیرم [1572 این روا باشد که من در بندِ سخت] در قید محکم باشم [که شما بر سبزه گاهی بر درخت] شما گاه بر سبزه و گاه بر درخت باشید در این پند است برای اهل ظاهر که چون یکی از ایشان به بلایی گرفتار شود ایشان را نشاید که در تلخیص او سعی نکنند و برای اهل باطن که چون کسی به حبس نفس و قفس شیطان گرفتار شود ایشان را نشاید که آن را به نصیحت و همت از آن خلاص نکنند [1573 این چنین باشد وفای دوستان] یعنی وفای دوستان چنین نباشد [من در این حبس و شما در گلیستان] اشارت به چنین به این است چون مقصود از قصّه حصّه است⁷⁰⁰ پس آن طوطی آزادگان⁷⁰¹ را خبر فرستاد و راه خلاص بجست. لاجرم خدمت مولانا نیز انتقال به آزادگان کرد و ایشان را خطاب کردن و مد خواستن گرفت و گفت [1574 یاد آرید ای مِهان زین مرغِ زار] یاد بکنید ای بزرگان از بهر این مرغِ زار و در قفس گرفتار [یک صَبوحی در میانِ مرغزار] یک صَبوحی مفعول یاد آرید است یعنی ای مشاهده کنندگان جمال حق به حقّ صحبت دیرین مرا فراموش مکنید و چون اقداح مالا مال از صهبای تجلیات جمال به قدح صدق نوش کنید مبادا که از این گرفتار بادیّه انفصال و لب تشنه زلال وصال فراموش کنید [1575 یاد یاران یار را میمون بود] و مبارک باشد [خاصه کآن لیلی و این مجنون بود] خصوصاً آن یار که لیلی و این یار مجنون او باشد یعنی آن یاد کننده دلبر باشد [1576 ای حریفانِ بتِ موزونِ خود] ای آنان که مصاحب محبوب خویش شده‌اید [من قدحها می‌خورم پُر خونِ خود] به جای قدح شراب من قدح‌های پر خون می‌خورم [1577 یک قدح می نوش کن بر یادِ من] (146a) گویا هم صحبت شما شوم [گر نمی‌خواهی که بدهی دادِ من] یعنی نسبت با من عدل و داوری کنی [1578 یا به یادِ این فتاده خاک‌بیز⁷⁰²] اوّل مصراع اوّل به آخر مصراع اخیر مرهون است [چونکه خوردی جرعه بر خاک ریز] که آن جرعه به این خاک نشین برسد آگاه باش که سلسله شوق به حرکت در آمد چون سرّ دلبران در حدیث دیگران گفته می‌باید حضرت مولانا به حکمِ **إِنِّي رَأَيْتُ رَبِّي عَلَى صُورَتِ شَابٍ أَمْرَدٍ**. خطاب حضرت خدا را در صورت خطاب دلبران در می‌آرد [1579 ای عجب آن عهد و آن سوگند کو] که در روز الست بر یکم گفته بودی [وعده‌های آن لب چون قند کو] وعده‌های آن لب شیرین کو [1580 گر فراقِ بنده از بد بندگیست] یعنی از بدی من است [چون تو با بد بد کنی پس فرق چیست] در میان بد و نیک یعنی فرق چنان می‌باید که بد بدی کند نیک آن را نیکی کند حکایت: در کشاف آورده است که چون قوم یونس را عذاب نازل شدن گرفت قوم گفتند **اللَّهُمَّ إِنَّ دُنُوبَنَا قَدْ عَظُمَتْ**

⁷⁰⁰ در هر قصّه حصّه بسیار است در این قصّه نیز حصّه‌ها هست بر بعضی خدمت مولانا تنبیه می‌کند و بر بعضی این فقیر لاجرم در این مرتبه خدمت مولانا به یک حصّه اشارت کند که چون آن طوطی به طوطیان آزاده خبر فرستاد و از ایشان راه خلاص خواست پس مردمان گرفتار را

می‌باید که از آزادگان نفس و شهوت و از مقرّبان حضرت یاری خواهند. منه

⁷⁰¹ آزادگان TK : از دگان M

⁷⁰² لفظ خاک بیز وصف ترکیبی است که ترکیب توصیفی گویند به ترکی طوپراق آلیجی.

وَجَلَّتْ وَأَنْتَ أَعْظَمُ وَأَجَلُ فافْعَلْ بِمَا أَنْتَ أَهْلُهُ وَلَا تَفْعَلْ بِمَا مَا نَحْنُ أَهْلُهُ. پس عذاب منکشف شد [1581 ای بدی که تو کنی در خشم و جنگ] ای محبوب تو که بدی کنی در قتال و جدال [با طرب‌تر از سماع و بانگ چنگ] به من عاشق خوشتر آید [1582 ای جفای تو ز دولت خوب‌تر] ای محبوب جفای تو از منصب و دولت خوبتر است [و انتقام تو ز جان محبوب‌تر] انتقام و کشتن تو ز جان محبوبتر است از آن که در آخرت فضیلت بلا بسیار است [1583 نار تو این است نورت چون بود] نارت که سوزنده است به عاشق خوش آید نور تو چون بود [ماتم این تا خود که سورت چون بود] ماتم و مصیبت از تو خوش است سور و سرور چون بود در این محل تنبیه است که عاشق را می‌باید که رضا را مرآت خود کند. بیت: یار آن بود که صبر کند بر جفای یار - ترک رضای خویش کند با رضای یار. [1584 از حلاوتها که دارد جور تو] جور تو که چنین شیرینی دارد [وز لطافت کس نیابد غور تو] پس غور لطافت‌های تو را کس در نیابد [1585 نالم و ترسم که او باور کند] یعنی ناله می‌کنم و باز می‌ترسم که آن یار باور کند به سخن من [وز کرم آن جور را کمتر کند] از (146b) کرم و لطف خود جور را کمتر کند پس من از جورش محروم بمانم یا لفظ از کرم بیان جور است یعنی جور که از جمله کرم است ترک کرده شود. حکایت: سلطان المشایخ بایزید بسطامی قُدس سرّه می‌فرماید رضای قضای حضرت خدا در من بدان درجه مرتقی شده است و در آن مرتبه اعتلا یافته که اگر مرا جاودانه در دوزخ بدارد راضی‌تر باشم از آن کس که بر اعلیٰ علیین است شعر: آرید وصاله ویرید هجری - و اترک ما ارید لما یرید. حقیقت رضا خروج است از خواست خود و دخول درخواست محبوب به اختیار چنانکه به مرگ خروج است به اضطرار. بیت: گویند عشق چیست بگو ترک اختیار - آن کو ز اختیار نرسد اختیار نیست. حکایت: ذوالنون رحمة الله علیه می‌فرماید الرضا سرور القلب به مَرُّ القضا یعنی رضا شادی دل است به تلخی قضا و این شادی از آن پیدا آید که در بلا و محنت اثر رضای دوست بیند و داند که این بلا کمندی است که از همه ماسوی باز دارد کشان کشان به حضرت دوست آرد. غزل⁷⁰³:
بیاموز از پیمبر کیمیایی - که هر چت حق دهد می ده رضایی - رسول غم اگر آید بر تو - کنارش گیر همچون آشنایی -
همان لحظه در جنت گشاید - که تو راضی شوی در ابتلائی - جفایی کز بر معشوق آید - نثارش کن به شادی مرحبایی -
چو درد او قلاوز وصال است - به از دردش نمی‌بینم دوائی. حکایت: رویم رحمة الله علیه می‌گوید الرضا استقبال الاحکام بالفرح یعنی رضا آن است که احکام دوست را با فرح و سرور استقبال نمایی که عوام از بلا گریزانند و خواص بلا را به جان جویانند حضرت مولانا می‌فرماید غزل: بنده همان به که بلاکش بود - عود همان به که در آتش بود - جام جفا هست چو ناخوشگوار - چون ز کف دوست بود خوش بود - زهر بنوش از قدحی کان قدح - از کرم و لطف منقش بود - در خم چوگانش یکی گوی شو - تا که فلک زیر تو مفرش بود - رقص کند گوی اگر چه ز زخم - در خم چوکانش کشاکش بود -

سابق میدان بود او لاجرم - قبله هر فارس مه وش بود. از رسول الله علیه السلام مروی است که خبر داد که **أَوَّلُ مَا كَتَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ (147a)** **إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَ لَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي وَ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي فَلَيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ**. پس رضا از خویشتن فانی شدن است و با دوست باقی گشتن. حکایت: مجنون را پرسیدند که وفای لیلی دوست داری یا جفای او گفت شعر: احب علی ایما حالة - اساءة لیلی و احسانها. پس خوشا عاشقی که ناکامی کام اوست چنانکه درستی حال مجنون در شکست جام او است بیت: گر دلت بشکست دلبر مستی افزون کن کمال - کز شکست جام مجنون قصد لیلی دیگر است. و از برای تنبیه بر این معانی خدمت مولانا می فرماید **[1586 عاشقم بر قهر و بر لطفش به جد]** یعنی به جد بلیغ و سعی کامل **[بوالعجب من عاشق این هر دو ضد]** گرچه طلب هر دو ضد معقول نباشد در این تنبیه است که مرتبه رضا آن است که مصیبت و نعمت در نزد او یکی باشد **[1587 واللّه ار زین خار در بُستان شوم]** اگر از خار جور تو دور شوم و به بوستان روم **[همچو بلبل زین سبب نالان شوم]** از فراق آن خار جور نالان و گریان شوم **[1588 این عجب بلبل که بگشاید دهان]** نه همچو بلبل ظاهر که از خار نالان باشد. **[تا خورد او خار را با گلستان]** لاجرم آن بلبل ناطق و عاشق صادق را خار گل همچو گل است و گلستان و خار از مأكولات اوست. بیت: گر هست شراب خوردن آیین کسی - معشوقه به جام خوردن آیین منست. **[1589 این چه بلبل این نهنک آتشبست]** خار را محو کند بلکه خار او را گل می نماید **[جمله ناخوشها ز عشق او را خوشبست]** به حکم کل شیء من الملیح ملیح هر چه از دوست می آید عاشق را خوب می نماید. حکایت: از عاشق بی خویشی مبتلای دلریشی پرسیدند که ای بیچاره ممتحن سیاهی ابرو از محبوب دوست می داری یا سفیدی تن گفت. بیت: من آن مردم دیده تا دیده ام - چو دیده ز مردم پسندیده ام. که از چنین دیده روشنی سپیدیش باید سیاهیش نی چو آن سرو گل چهره می بایدم در او نیست چیزی که خوش نایدم پس حضرت مولانا به این معنی اشارت فرموده اند: **[1590 عاشق کُلسِت و خود کُلسِت او]** عاشقی که به معشوق اتحاد کلی حاصل کرده است خود را فانی کرده و جز دوست نمانده است یا به حکم لا یحب الله غیر الله حضرت خدا آن را از صفات بشریت خالی ساخته و به اوصاف خود مالی کرده او عاشق **(147b)** **کلّ است در صورت و عین کلّ است در معنی [عاشق خویش است و عشق خویش جو]** حضرت مولانا به مناسبت طوطی و طیر انتقال به عقول کرد.

صِفَتِ أَجْنَحَهُ طَيُورِ عَقُولِ الْهَى

ارواح نورانیّه بشریّه را که عقولش خوانند پنج مرتبه است اوّل روح حسّاسی است که تلقّی قبول کند آنچه حواس خمس بدو ایراد کنند و این اصل روح حیوانی است و این صبی رضیع را نیز حاصل است دوم روح خیالی است که حفظ می کند موزدات حواس را تا به روح عقل که بالاتر از او است عرض کند در وقت حاجت و این صبی رضیع را در بدایت نشو

نیست از آن غایب را زود فراموش کند سوم روح عقلی است که ادراک کند معانی را که خارج باشد از حسّ و خیال چون معارف ضروریّه کلیّه و این در بهایم و صبیان نیست چهارم روح فکری است که اخذ می کند علوم عقلیّه محضه را به انواع تألیفات و از دو اجات در میان معلومات خود که بدان استفتاح ابواب معارف شریفه و استفاده نتیجه من بعد اخیری الی غیر النهایه تواند کرد پنجم روح قدسی نبوی که مختص است به انبیا و بعضی اولیا و از او متجلی گردد لویح غیب و احکام اسراری و طیور عقول الهی عبارت از اوست و عشق و شوق و درد و نیاز اجنحه این طیور است که به این اجنحه طیران در هوای هویت کنند و جولان در فضای احدیت سازند و اشیان بر سر قاف قرب گزینند و کمینه جای نزهت ایشان روضات جنان باشد چنانکه در خبر صحیح آمده است که ارواح کاملان امت شب در قنادیل نور باشند معلق از عرش و روز از آن قنادیل در جوف مرغان سبز در آیند و آن مرغان در بهشت جولان کنند و در ایام عدم مفارقت از بدن اگر چه طیور به صورت مبتلای قفس قالب می نمایند اما چون اجنحه مذکوره حاصل کرده باشند هر ساعت از صحن فرش به اوج عرش برآیند و از حسیض خاک تا بذروه افلاک عروج نمایند و نظّارکیان از آن طیران غافل که **وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَمَادَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ**. چه ایشان به حکم حدیث شریف **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. همچو آن طوطی که حکایتش می شنوی مرده اند و رخت از قفس بیرون برده و به ظاهر اگر چه هر یک از آن طیور محبوس قفس تنگ می نمایند لیکن سعت باطن او به غایتی است که فلکها با آفتاب (148a) و ماه و سلیمان با همه سپاه در گوشه دل آن مرغ گم شود و حضرت خدا با همه صفات در خاطر او بگنجد و بدان که این عقول الهی همچو طیورند و جناح ایشان خوف و رجاست پس ایشان دانند که در قفس تن محبوس اند و به حکم **الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ**. در زندانند از این زندان خلاص خواهند و اهل زندان از دو حال خالی نیستند یا ایشان را از زندان به سیاستگاه می برند یا آزاد کنند. لاجرم عاقل را می باید که این معنی را داند که آخر کار آن را از این زندان دنیا عزرائیل البتّه بیرون می آورد و موکلان یا به موضع عقوبت و سیاست که دوزخ است آنجا می برند یا به فرمان حضرت خدا آزاد کنند پس محبوسان قفس و زندان را می باید که همچو آن طوطی خلاص جویند و از مرغان آزاده طریق خلاص بیاموزند [1591 **قَصَّة طوطی جان زین سان بُود**] یعنی از این قبیل است که محبوس قفس قالب است و اسیر زندان جهان [کو⁷⁰⁴ **کسی کو محرم مرغان بُود**] کجا کسی که او محرم مرغان آزاد بود و همراز انبیا باشد که اشارت و دلالت ایشان داند بزرگان گفته اند خلق جهان راه گم کرده اند اگر نه سنت ازلیّه مقرر است **مَنْ طَلَبَ وَجَدَ وَجَدَ وَمَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَلَجَ وَلَجَ**. و در اخبار داود علیه السلام وارد است که یا داود اِسمَع مِنی و حَقّاً اَقُول مَنْ طَلَبْنی وَجَدْنی و مَنْ طَلَبَ غیری لَمْ یَجِدْنی [1592 **کو یکی مرغی ضعیفی بی گناه**] کجاست یک جان ضعیف که عاصی نباشد [واندرون او سلیمان با سپاه] فسحب باطن وسعت اندرون دارد که به حکم **لَا یَسْعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی**

⁷⁰⁴ لفظ کو که در اول مصراع واقع است به ترکی به معنی قتی و لفظ کو که دوم واقع است لغت مرکب است از لفظ که و لفظ او. منه

وَلَكِنْ يَسْعِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيِّ الْوَدَّاعِ. در دل او حق تعالی و صفات او بگنجد [1593] چون بنالد زار بی شکر و گله] به حکم إِنَّ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَا بَرَّةَ. چون زاری کند بی شکر و شکایت [افتد اندر هفت گردون غُلْغُلَه] به هفت آسمان غلغله و اضطراب افتد [1594] هر دَمَش صد نامه صد پیک از خدا] هر دم او را صد کتاب و رسول از حق تعالی [یا رَبِّی زو شصت لَبَّيْکَ از خدا] یک یا رب از آن جان یعنی او یک بار یا رب گوید از حضرت خدا شصت بار ندای لبیک آید چنانکه در بعض روایات وارد است که شبی کافری پیش بت یا رب می گفت حق تعالی لبیک می فرمود جبرئیل امین پرسید خدای تعالی جواب داد و عذر گفت که او با صدق و اخلاص یا رب می گوید اگر چه او مرا نمی داند اما من خود را می دانم و آن را در (148b) کافری نمی گذارم [1595] زَلَّتْ او به ز طاعت نزد حق] زلت و خطای او که قرین ندامت است به از طاعت که با غرور است پیش حق تعالی [پیش کفرش جمله ایمانها خَلَقَ⁷⁰⁵] نزد کفر و انکار او جمله ایمان عوام کهنه است یا رسوایی هر دمی او را یکی معراج خاص هر دم آنجا را یک معراج مخصوص و ترقی به جانب جانان [1596] هر دمی او را یکی معراج خاص] هر دم آن جان را یک معراج مخصوص و ترقی به جانب جانان [بر سر تاجش نهد صد تاج خاص] قبول الهی چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود مَا صَبَّ اللَّهُ شَيْئًا إِلَّا صَبَبْتُ فِي صَدْرِ أَبِي بَكْرٍ و فرمود لَوْ وَزَنَ إِيْمَانُ أَبِي بَكْرٍ بِإِيْمَانِ الثَّقَلَيْنِ لَرَجَحَ غَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمُرْسَلِينَ. [1597] صورتش بر خاک و جان بر لامکان] به حکم إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ. صورت و تن آن جان بر خاک و خود بر لامکان و به قربت الهیه که در حق اولیا روایت وارد است اُبدانِهِمْ فِي الدُّنْيَا وَ أَرْوَاحِهِمْ فِي الْآخِرَةِ. [لامکانی فوقِ وهم سالکان] آن لامکان چنان لا مکان است که وهم سالکان بدان نمی رسد [1598] لامکانی نی که در فهم آیدت] آن لا مکان نیست که به وهم تو آید [هر دمی در وی خیالی زایدت] این مصراع از تمام مدخول نفی است آن لامکان نیست که هر دم در آن لا مکان یک خیال زاید تو را یا تفسیر نفی است و تقریر لا بورک لی فی صَبِيحَةٍ لا ازداد فیها علما می کند چرا که در سیر فی الله نهایت نیست [1599] بل مکان و لامکان در حُکْمِ او] بلکه همه در فرمان آن مرغ الهی [همچو در حُکْمِ بهشتی چارجو] چنانکه چارجوی جَنَّت در حکم اهل جَنَّت است حضرت خدا در سورة محمد علیه السلام فرمود مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى. [1600] شرح این کوتاه کن و رخ زین بتاب] شرح این عقل و مراتب آن و تفصیل درجات اولیا کوتاه کن و روی از این بتاب [دم مزن وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ] از تفصیل دم مزن حضرت خدا داناتر است به صواب [1601] باز می گردیم ما ای

⁷⁰⁵ لفظ خَلَقَ یا از خلق است به کسر لام یا از خلافت است. منه.

دوستان⁷⁰⁶] رجوع بکنیم ما از بیان عقول و مراتبش و از تفصیل احوال اولیا [سوی مرغ و تاجر و هندوستان] سوی طوطی و خواجه او و هندوستان [1602 مرد بازرگان پذیرفت این پیام] (149a) آن مرد تاجر پیام طوطی را قبول کرد [کو رساند سوی جنس از وی سلام] و بگوید کلام که طوطی را این بود کام.

دیدن خواجه طوطیان هندوستان را در دشت و پیغام رسانیدن از آن طوطی

و حالت نمودن یکی از طوطیان هند [1603 چونکه تا اقصای هندستان رسید] آن خواجه [در بیابان طوطی چندی بدید⁷⁰⁷] پس محل رسانیدن پیغام طوطی شد [1604 مرکب استانید پس آواز داد] معنی این مصراع به ترکی بندکن دورقوردی اندن صکره چاغردی. [آن سلام و آن امانت باز داد] چون طوطیان سلام و پیام آن طوطی را شنیدند [1605 طوطیی زآن طوطیان لرزید پس] بعد از لرزیدن [اوفتاد و مرد و بگسستش نفس] چون خواجه آن طوطی را چنین دید [1606 شد پشیمان خواجه از گفت خبر] از جانب طوطی خویش [گفت رفتم در هلاک جانور] که جانور را بی جان کردم [1607 این مگر خویش است با آن طوطیک] این طوطی که بمرد مگر خویش طوطی ما بود [این مگر دو جسم بود و روح یک] زیرا طوطیان دیگر نمردند از این خبر [1608 این چرا کردم چرا دادم پیام] که خطا⁷⁰⁸ کردم این طوطی را بکشتم اما پس از گفتن پشیمانی چه سود. شعر: القولُ كاللبنِ المحلوبِ ليس له - ردُّ وكيف يُردُّ الحالِبُ اللَّبَنًا. لاجرم سخن ناگفته می توان گفت اما چون گفتم نتوان نهفت. بیت: نظر کن چو سوفار داری به دست - نه آنکه که پرتاب کردی ز شست. [سوختم بیچاره را زین گفت خام] پس از این حضرت مولانا از زبان شکایت کند [1609 این زبان چون سنگ و هم آهن و ش است] که اگر سنگ و آهن را بر هم زنی آتش بیرون آید [و آنچه بجهد از زبان چون آتش است⁷⁰⁹] چنانکه شراره ها بیرون می آید از سنگ و آهن [1610 سنگ و آهن را مزین بر هم گزاف] یعنی بی تأمل سخن مگو و خاموشی گزین [گه ز روی نقل و گه از روی لاف] گاه از روی نقل از غیر که کَفَى بِالْمَرْءِ كَذِبًا ان يَتَكَلَّمَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ. و گاه از روی لاف از خود و بدان که گفتار بی اندیشه آتش است در بیشه و سخن بی هنجار⁷¹⁰ شرار است در پنبه زار چنانکه می فرماید [1611 زآنکه تاریک است و هر سو پنبه زار] از آن علت که تاریک است و هر جانب پنبه زار است [در میان پنبه چون باشد شرار] یعنی ضروری پنبه را می سوزد. لاجرم گاهی سخنی اعمال و طاعات را ابطال

⁷⁰⁶ گرو دونلم برای دوستلر.

⁷⁰⁷ بیابانده بر نچه طوطی گوردی.

⁷⁰⁸ خطا TK : صفا M

⁷⁰⁹ مطلب در مضرت سخن.

⁷¹⁰ تخمین و تأمل و بی مزه و نا براننده و بی وقت را می گویند.

کند و سبب ضلالت صالحان شود [1612 ظالم آن قومی که چشمان دوختند] (149b) و اغماض عین کردند [زآن سخنها عالمی را سوختند] به سخن‌های باطل در عالم فتنه و فساد انداختند به موجب **الْفُتْنَةُ نَائِمَةٌ لَعَنَ اللَّهُ مَنْ أَيْقَظَهَا**. مستحق لعنت گشتند حکایت: منقول است که حضرت مولانا یاران را دعا می‌کرد و می‌فرمود که خداوند تعالی شما را از شر گرگان کهن نگاه دارد یاران سؤال کردند که ایشان چگونه قومند فرمود که قاطعان طریق حق و اهل هوا و بدع و منکران جاهل [1613 عالمی را یک سخن ویران کند] یعنی گاه باشند از یک سخن چندان فتنه و فساد برخیزد که سبب خرابی عالم شود و مردی اهل هوا سخنی گوید عالم وجود سالک را خراب کند [روبهانِ مرده را شیران کند] نفس‌های مرده را شیران درّان کند که در غیرت شیری می‌شوند با وجود مردکی حکایت: منقول است که پیوسته حضرت مولانا دعا کردی یاران را که خدای تعالی از قضای آشکاراتان نگاه دارد یاران از این معنی سؤال کردند فرمود که قضای آشکارا صحبت اغیار و ناجنس است **اللّٰهُ اللّٰهُ صَحْبَتٌ عَزِيزٌ لَا تُصَاحِبُوْا غَيْرَ اَبْنَاءِ الْجَنَسِ** [1614 جانها در اصل خود عیسی‌دمند] یعنی کسان که اهل دل و صاحب جانند ایشان عیسی نفس‌اند همچو عیسی علیه السلام مرده را احیا کند [یک زمان زخمند و گاهی مرهمند] یعنی به مقتضای حکمت حرکت کنند که مستحق جراحت را زخم می‌زنند و لایق علاج را مرهم می‌نهند یا همه جان‌ها از ابتداء خلقت عیسی ثمنی گاه جراحت و گاه مرهم‌اند اما به سبب حجاب جسمانی و به مُشتهیات و تَلَذُّذِ نفسانی محبوب گشته‌اند و قهر شیطانی را مغلوب شده‌اند [1615 گر حجاب از جانها بر خاستی] و پرده برفتی [گفتِ هر جانی مسیح‌آسایی] سخن هر جان همچو دم عیسی گشتی [1616 گر سخن خواهی که گویی چون شکر] اگر می‌خواهی که سخن را همچون شکر گویی [صبر کن از حرص و این حلوا مخور] از تَلَذُّذات دنیا و از شهوات نفسانیه و از بسیار خوردن اجتناب کن [1617 صبر باشد مشتهای زیرکان] نه لذات و شهوات [هست حلوا آرزوی کودکان] پس مرد آن است که از این لذت‌ها احتراز کند [1618 هر که صبر آورد گردون بر رود] به درجات عالیّه رسد [هر که حلوا خورد واپس‌تر رود]⁷¹¹ که به لذات و شهوات و به بسیار خوردن مشغول شود. لاجرم پس رود (150a) چون حضرت مولانا از بسیار خوردن و تَلَذُّذِ کردن اجتناب و ریاضت فرمود پس از این آن را فرماید که آن بر هر کس لازم نیست در اخبار وارد است که خدای تعالی به داود علیه السلام گفت یا داود اِسْمَعِ مِنِّي وَ حَقًّا اَقُولُ اِلَّا اِنْ اَوْلِيَّائِي يَكْفِيهِمْ مِّنَ الْعَمَلِ مَا يَكْفِي الطَّعَامَ مِنَ الْمَلَحِ پس کاملان را کثرت عبادت از برای شکر نعمت باشد یا از برای سیر فی اللّٰه.

⁷¹¹ مطلب در بیان آن که مبتدی را احتما لازم است کامل را لازم نیست.

تقریر قولِ فریدون عطار تو صاحب نفسی ای غافل میانِ خاک خون می خور که صاحب دل اگر زهری خورد آن انگین باشد

حضرت مولانا تقریر و تفسیر این بیت می‌فرماید [1619 صاحب دل را ندارد آن زیان] اهل دل را آن زهر زیان ندارد همچون دیگران [گر خورد آن زهر قاتل را عیان] اگر آن صاحب دل زهر قاتل را آشکارا بخورد [1620 زآنکه صحت یافت و از پرهیز رست] پرهیز از برای صحت است بیماری که صحت یابد پرهیز احتیاج او نماند [طالب مسکین میان تب درست] سالک مبتدی در میان تب است پس کسی که محموم باشد از حلویات احتراز و احتمالاً زمست اما طیب را اجتناب لازم نیست از آن که حلوا طیب رازیان ندارد. حکایت: عبدالقادر گیلانی را زنی پسرش آورد و گفت دل این پسر به تو محکم متعلق است این را قبول کن و ارشاد طریقت کن شیخ او را قبول کرد و مجاهده فرمود روزی مادر به دیدن پسر آمد دیدش نحیف شده و رنگ و رویش متغیر گشته و در نزدش نان جوین هست پس به زیارت شیخ برفت او را بدید که ماکیان خورده استخوان او در پیش شیخ ریخته زن گفت ای شیخ تو گوشت ماکیان می‌خوری پسر من نان جوین می‌خورد پس شیخ دست خود را بر آن استخوان‌ها نهاد و گفت برخیز به اذن خدا که یحیی العظام و هی رمیم ماکیان زنده گشت پس شیخ گفت چون پسر تو به اینجا برسد هر چه می‌خواهد بخورد [1621 گفت پیغمبر که ای مرد جری] دلیر و رونده [هان مکن با هیچ مطلوبی مری] هیچ با پیر مطلوبی و شیخ مقصودی جدل و نزاع مکن و همچون او کردن آرزو مکن پس مریض ضعیف المزاج را که محتاج علاج است طعام اصحا خوردن نشاید و صفا و خلّت ابراهیم پیدا ناکرده در آتش نمرود رفتن نباید [1622 در تو نمرودیست آتش در مرو] چون (150b) در تو نمرودی هست در آتش مرو [رفت خواهی اوّل ابراهیم شو] اگر در آتش رفتن می‌خواهی اوّل ابراهیم شو [1623 چون نه سبّاح و نی دریایی] چون نه شناوری و نه اهل دریایی [در میفکن خویش از خودرایی] خویش را به دریا میفکن از خود بینی [1624 او ز قعر بحر گوهر آورد] آن سبّاح از قعر دریا در آورد در بعض نسخ به جای این مصراع این مصراع واقع است [از او آتش ورد احمر آورد] بر این نسخه اشارت با او به ابراهیم است علیه السلام [از زیانها سود بر سر آورد] پس شناور می‌باید. بیت: شناور باش و از هر آب بگذر - که اندر آب کم میرد شناور. لاجرم اگر چه دریای حقایق پر از لالی و گوهر است اما بی‌آموختن غواصی در دریا رفتن خطر است. رباعی: غواصی کن گرت گهر می‌باید - غواصی را چند هنر می‌باید - سر رشته به دست یار و جان بر کف دست - دم نازدن و قدم ز سر می‌باید. آه آه از تفاوت راه یک فعل از کامل خوب است و از ناقص معیوب دست کامل دست قدرت رحمان است و دست ناقص دست فرصت شیطان است چنانکه می‌فرماید [1625 کاملی گر خاکی گیرد زر شود] زیرا او به قدرت حضرت خدا کیمیاگر است [ناقص از زر بُرد خاکستر شود] از آن که اثر ناقص نقصان است [1626 چون قبول حق بود آن مرد راست] چون مقبول حضرت خدا بود آن مرد مستقیم [دست او در کارها

دستِ خداست دست آن مرد در کارها ید قدرت حق تعالی است. **حکایت:** سفیان ثوری رحمه الله علیه در موضعی نماز گذارده و نشسته بود خلیفه عصر در آنجا آمد و نماز می گذارد و در نماز با محاسن خود بازی می کرد سفیان گفت این چنین نماز را بر روی گذارنده زند خلیفه گفت آهسته تر گوی سفیان فرمود اگر تحمل و رزم مرضی بر من ظاهر می شود خلیفه آن را در دل گرفت و بعد از مدتی فرمود که دار بزنند و او را بر دار کشند تا امثال او با خلیفه این گستاخی نتوانند کرد و در این حال دو بزرگ پیش سفیان حاضر بودند او به قیلوله مشغول بود این دو بزرگ از اندیشه خلیفه خبر داشتند با یکدیگر بگفتند دریغ این مقتدای عصر که در حق او چنین معامله خواهد رفت این می گفتند **(151a)** و می گریستند سفیان خود می شنید سر بر آورد و گفت چیست قصه باز گفتند سفیان آب در چشم آورد و گفت بار خدایا بگیر ایشان را گرفتنی سخت در حال خلیفه بر تخت بود و ارکان دولت بر حواشی که طراقی در سرای او پیدا شد و خلیفه را با ارکان به زمین فرو برد این خبر به سفیان رسید آن دو بزرگ هنوز حاضر بودند گفتند ای شیخ دعایی به این مستجابی و به این زودی بود سفیان گفت ما آب روی به این درگاه نریخته ایم چون ما آن کنیم که او فرموده است او نیز آن کند که ما خواهیم **1627**

دستِ ناقص دستِ شیطان است و دیو یعنی همچو⁷¹² شیطان و دیو است [زانکه اندر دام تکلیف است و ریو] زیرا آن ناقص در دام تکلیف دیو و در حیلهور پوست **1628** **جهل آید پیش او دانش شود** [جهل پیش کامل علم شود **جهل شد علمی که در ناقص رود**] علم که در ناقص رود جهل شود که به موجب علم و با صدق و اخلاص عمل نمی کند که در اخبار وارد است یا علی و یا معاذ اخلص فی العمل بجز یک القلیل. و حضرت خدا به موسی گفت ما اُریدُ بِه وَجْهَیْ فَقَلْبُہُ کَثِیْرٌ و ما اُریدُ بِه غَیْرِی فَکَثِیْرہ قَلِیْل **1629** **هرچه گیرد علتی علت شود** هر چه بیمار⁷¹³ گیرد مرض شود **[کفر گیرد کاملی ملت شود]** کامل اگر کفر و انکار گیرد ملت و دین شود. شعر: **وَإِذَا الْحَبِیْبُ أَتَى بِذَنْبٍ وَاحِدٍ - جَاءَتْ مُحَاسَنُهُ بِالْفِیْ شَفِیْع.** **1630** **ای مری کرده پیاده با سوار** ای آن کس که پیاده و جدال کرده با سوار یعنی ای ناقص که نزاع کرده با کامل **[سر نخواهی بُرد اکنون پای دار]** خلاص تو میسر نیست. **حکایت:** منقول است که روزی در بلخ به مسجد آدینه دانشمندی به نماز ایستاده بود و ردای خود را بر دوش گرفته دست از آستین بیرون ناکرده حضرت بهاء ولد فرمود که دست در آستین کن آنگاه به نماز مشغول شو او از سر سفاهت و بی عقلی به جواب مشغول شد و مری کرد که تا چه شود فرمود تا نفس مرد ریخت بمیرد فی الحال افتاد و بمرد غریو از نهاد مردم برخاست گویند آن روز بسیار کس از علما و فقرا و امرا و صلحا با اخلاص تمام مرید شدند و به کرامت اولیا که تلو معجزات انبیاست ایمان آوردند و چندین هزار کس توبه کردند پس پیاده را تعظیم سوار **(151b)** کردن می باید چنانکه ساحران موسی تعظیم کردند وی را.

⁷¹² دست. صح.

⁷¹³ بیمار T : مریض MK

تعظیمِ ساحرانِ مر موسی را علیه السلام که چه می فرمایی اوّل تو اندازی عصا یا ما

و تعظیمِ ساحرانِ موسی را باعث ایمان ایشان شد [1631 ساحران در عهدِ فرعونِ لعین] یعنی آن وقت که فرعون ساحران را جمع کرد از برای مقابله و مجادله با موسی علیه السلام به سحر و افسون [چون مری کردند با موسی به کین] چون آن ساحران جدل کردند با موسی علیه السلام به انتقام [1632 لیک موسی را مقدّم داشتند] در نمودن خرق عاده [ساحران او را مکرم داشتند] ساحران موسی را مکرم داشتند [1633 زآنکه گفتندش که فرمان آن تست] از آن که ساحران به موسی گفتند که فرمان تو را است [گر همی خواهی عصا تو فکن نخست] به حکم حکایت حضرت خدا در سوره طه قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَى. اگر می خواهی عصا را تو افکن اوّل [1634 گفت نی اوّل شما ای ساحران] به حکم قصّه حضرت خدا در سوره طه قَال بَلْ أَلْقُوا. و در سوره شعرا قَالَ لَهُمْ مُوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ. موسی علیه السلام گفت من اوّل نمی افکنم لفظ اوّل شما ای ساحران مرهون است [افکنید آن مکرها را در میان] یعنی در میان خلق [1635 این قدر تعظیم دینشان را خرید] این قدر تعظیم سبب ایمان آوردن ساحران شد [گر مری آن دست و پاشان را بُرید] اگر چه جدل کردن ایشان با موسی بریده شدن دست و پای از ایشان سبب شد. لاجرم [1636 ساحران چون حقّ او بشناختند] ساحران چون حق موسی را شناختند [دست و پا در جرم آن در باختند] دست و پای را در گناه آن مری باختند و فدا کردند یعنی فرعون دست و پای ایشان را بریدن گرفت ایشان لا ضیّر انا الی ربنا مُنْقَلِبُونَ گفتند چون حضرت مولانا در تقریر قول فریدن شروع کرده بود به مناسبت و سوق کلام معارف بسیار فرمود باز به تقریر کلام فریدون عودت نمود و گفت [1637 لقمه و نکته ست کامل را حلال] لقمه خوردن و لطیفه گفتن مرد کامل را حلال است که تمکین یافته باشد [تو نه کامل مخور می باش لال] کامل نه لقمه مخور و نکته مگو جوع و سکوت را اختیار کن بی زبان باش. بیت: صمت و جوع و سهر و عزلت و ذکر بدوام - نا تمامان جهان را بکند کار تمام. [1638 چون تو گوشی او زبان نی جنس تو] (152a) چون تو گوشی آن کامل زبان است در میان گوش و زبان جنسیت نیست [گوشها را حق بفرمود اَنْصِتُوا] به حکم آیت سوره اعراف وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. سلطان العارفين ابویزید البسطامی را گفتند بِمَ يَصِلُ الْعَبْدُ إِلَى اللَّهِ فَقَالَ بِالْخُرسِ وَالصَّمتِ وَالْعَمَى [1639 کودک اوّل چون بزاید شیرنوش] طفل چون بزاید شیر نوش شود [مدّتی خامش بود او جمله گوش] یک زمان خاموش و جمله گوش بود [1640 مدّتی می بایدش لب دوختن] یک مدت طفل را لب دوختن می باید [از سخن تا او سخن آموختن] لفظ از سخن متعلق است به دوختن یعنی مدتی کودک را از سخن لب دوختن و ساکت شدن می باید و از سخن دیگران سخن آموختن پس سالک مبتدی نیز همچو طفل شیر تربیت خوردن و صامت و ساکت شدن و پند پیر شنیدن و از او سخن آموختن می باید [1641 و ندارد گوش تی تی می کند] کودکی که گوش او نشنود سخن نیاموزد. لاجرم از

خود تی تی و لفظ بی معنی می گوید [خویشتن را گنگ گیتی می کند] خود را بی زبان جهان می کند و آخرش می شود چنانکه بیان می کند [1642 کرّ اصلی کِش بُد ز آغاز گوش] کسی که کرّ اصلی باشد که او را نبود از ابتدا شنیدن [لال باشد کی کند در نطق جوش] بی زبان باشد و در نطق جوش نمی کند پس سالکی که اوّل از پیر سخن نشنود و احوال طریقت نیاموزد همچون آن کر اصلی است [1643 زآنکه اوّل سمع باید نطق را] زیرا اوّل شنیدن می باید گفتن را [سوی منطق از ره سمع اندر آ] به جانب سخن از راه شنیدن بیا ای سالک راه خدا چنانکه رب العزّة در سورة بقره فرمود وَأَتُوا الْيَتِیْمَ مِنْ أَوْبَاهِیْهَا⁷¹⁴. [1644 وَاذْخُلُوا الْآیَّاتِ مِنْ أَوْبَاهِیْهَا] اندر خانه ها بیابید از درهاش [وَاطْلُبُوا الْأَعْرَاضَ فِیْ أَسْبَابِیْهَا] غرض ها را طلب کنید در اسباب ها. لاجرم راه در آمدن خانه ها ابواب است و طریق تحصیل اغراض اسباب. لاجرم عاقل را می باید که حال خود را بیند که کدام راه گرفته است و سبب بهشت و سبب لقا ساخته است و می شاید که تدبیر خویش را امروز کند که هر عملش به کسب میسر است [1645 نطق کآن موقوف راه سمع نیست] آن نطق که موقوف بر راه شنیدن نیست [جز که نطق خالق بی طمع نیست] جز که نطق حضرت خدا نیست که بی طمع است [1646 مُبَدِّعُست او تابع استاد نی] (152b) ایجاد کننده است آن خالق تابع استاد نیست [مُسْنَدِ جمله ورا اسناد نی] سند همه است او را اسناد و اعتماد به غیر نیست [1647 باقیان هم در حرف هم در مقال] دیگران هم در صنعت ها هم در سخن [تابع استاد و محتاج مثال] به استاد تابع و به مثال محتاج است حضرت مولانا چون سالک مبتدی را آداب سلوک را تعلیم کرد پس از این کیفیت شروع و سلوک راه را بیان می کند [1648 زین سخن گر نیستی بیگانه] از این سخن اگر بیگانه نیستی یا اگر اهل این سخن نیستی و فهم سخن نمی کنی [دلّی و اشکی گیر در ویرانه] یعنی لباس تقوی پوش و با اشک خویش غسل کن و خلوت را اختیار کن از آن که گفته اند تن ملوث لایق نماز نیست و جان ملوث در خور نیاز نیست اما شستن تن را مشک می باید و شستن جان را اشک می باید. لاجرم عاقل را می باید که اوّل خود را به توبه و انابت و گریه و ندامت از سیئات پاک سازد [1649 زآنکه آدم زان عتاب از اشک رست] از آن که آدم علیه السلام پس از تلبیس ابلیس از آن عتاب الهی و عقاب پادشاهی به سبب اشک خلاص شد [اشک تر باشد دم توبه پرست] اشک تر باشد وقت و نفس توبه پرست. حکایت: آدم علیه السلام به فرمان ملک علاّم به کوه سر اندید افتاد و دویست صد سال گریست تا آن که جبرئیل آمد و گفت یا آدم حضرت خدا جلّ و علا توبه تو را قبول کرد و گناه تو عفو کرد و چنان گویند که چون آدم از بهشت بیامد بالای او چندان بود که سرش اندر آسمان بودی کلبی گوید اصل اصلح از آن گشت و ابن عباس گوید تا ابر رسیدی و بعضی گویند فرشتگان آسمان و دنیا به حضرت خدا بنالیدند از نالیدن و گریستن آدم تا که خدای تعالی جبرئیل را فرستاد تا بر خود بر آدم مالید تا آدم شصت ارش آمد آن که می گریست تا جهان از آب

⁷¹⁴ و در آئید به خانه ها در حال احرام و غیره از درهای آن.

دیدۀ⁷¹⁵ پر گشت و گویند که این گیاه خوشبوی چون سنبل و قرنفل و غیر که از هندستان می آرند از آب دیدۀ آدم است پس آدم گفت یا جبرئیل چکنم که حق تعالی از من خشنود شود جبرئیل گفت خدای تعالی می گوید برو همان جا که بر تخت نشسته بودی کعبه را بنا کن و رضای ما طلب کن که ما آن جایگاه را اختیار کردیم و به خود اضافت کردیم پس برو آنجا خانه بنا کن تا عبادتگاه فرزندان تو باشد [1650 بهر گریه آمد آدم بر زمین] یعنی به حکم **وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ (153a) وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ**. روضات جنّات را مسکن آدم ساختن و با انواع و اصناف اعطافش نواختن و نهی کردن که از این شجره مخور و بر آن داشتن و ابلیس را به وسوسه و تلبیس گماشتن وسیله پیدا کردن درد و واسطه اشک کرم و سرد بود پس آدم علیه السلام از بهر گریه کردن آمد بر زمین [تا بود گریان و نالان و حزین] پس فرزند آدم را نیز ناله و زاری می باید [1651 آدم از فردوس و از بالای هفت] یعنی از بالای هفت آسمان [پای ماچان از برای عذر رفت] لفظ پای ما چان وصف ترکیبی است به ترکی ایاق دولشدرجی یا اپول اپول. یعنی آدم علیه السلام به دنیا از بهر عذر آمد بدان که چون پدر تو از بهر یک گناه بسیار گریست و توبه بی شمار کرد پس به حکم **فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ**. حضرت خدا توبه او را قبول کرد تو که فرزند آدمی و گناه بسیار کرده به گریه و زاری توبه باری کن تا تو را نیز مغفرت باشد چنانکه می فرماید [1652 گر ز پشت آدمی وز ضلّ او] یعنی اگر تو فرزند آدمی [در طلب می باش هم در طلب او] در طلب مغفرت می باش هم در گروه او [1653 ز آتش دل و آب دیدۀ ثقل ساز] از آتش قلب و از آب چشم نقل و غذا ساز تا آتش دل تو همچون خورشید و آب دیدۀ همچون ابر بارنده شود پس بوستان باطن تو از این دو تازه گردد چنانکه [بوستان از ابر و خورشید است باز] مفتوح و گشاده و تازه و آماده [1654 تو چه دانی ذوق آب دیدگان] لذت گریه را اهل حال می داند تو چه دانی ذوق آب چشمان [عاشق نانی تو چون نادیدگان] به نان عاشقی تو همچو نادیدگان به ترکی گورممشلر گبی. یعنی همت تو پر کردن معده است. لاجرم عاشق آب و نان دیگر است و طالب صفای دل و جان دیگر و بدان که انسان از جهت جسمانیت مشارک حیوانات است که خوردن و آشامیدن و جماع کردن و خواب کردن و دفع فضلات کردن خواهد⁷¹⁶ و از جهت روحانیت مشارک ملائکه است بلکه قابل علم و کمال و محل فضل و افضال و مرآت فیض ملک متعال و مقرّ تجلّی جمال ذوالجلال است و چون جسمانیت غالب شود روحانیت مغلوب گردد و بالعکس. لاجرم [1655 گر تو این انبان ز نان خالی کنی] (153b) یعنی تن را یا معده و شکم را خالی کنی [پُر ز گوهرهای اجلالی کنی] پر از جواهر تکریم و گوهرهای تعظیم کنی که گرسنه محل فیض الهی و فضل پادشاهی باشد [1656 طفل جان از شیر شیطان باز

⁷¹⁵ او. صح.

⁷¹⁶ خواهد TK: خوابت M

کن] یعنی طفل جانب را از شیر شیطان قطع کن [بعد از آتش با ملک انباز کن] پس از آن طفل جان را با فرشته شریک کن [1657 تا تو تاریک و ملول و تیره] با قساوت دل و کدورت خاطری [دانکه با دیو لعین همشیره] بدان که با شیطان قرینی و اثر لقمه حرام در دنیا قساوت است و در آخرت حرمان جنت. حکایت⁷¹⁷: ابوبکر را رضی الله تعالی عنه غلامی بود هر شب از کسب خود طعام می آورد و ابوبکر اول می پرسید که این طعام را از چه کسب کرد پس از آن می خورد شبی آن غلام طعام آورد ابوبکر پیش از پرسیدن یک لقمه بخورد غلام گفت عادت تو هر شب پرسیدن بود چرا امشب نپرسیدی ابوبکر گفت گرسنگی مرا بر این حمل کرد پس بگفت بگو این را از چه آوردی غلام گفت در زمان جاهلیت مردمان را افسون کرده و خوانده بودم مرا وعده کرده بودند در ایشان مهمانی و سور دیدم آن وعده را گفتم این طعام را به من دادند پس ابوبکر قی کردن بخواست نفس خود را مشقت داد تا آن لقمه را بیرون اندازد چنان زور کرد که تا سرخ و سیاه شد مردمان گفتند آب گرم بخور تا قی کنی بخورد و بسیار تکلف کرد آخر آن لقمه را بیرون انداخت گفتند از بهر یک لقمه این چه محنت بود گفت من از رسول الله علیه السلام شنیده ام که فرمود **إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ الْجَنَّةَ عَلَى كُلِّ جَسَدٍ غُذِّي بِحَرَامٍ**. [1658 لقمه کو نور افزود و کمال] یک لقمه که نور و کمال افزود [آن بود آورده از کسب حلال] که اثر حلال نور ذوالجلال است [1659 روغنی کآید چراغ ما گششد] یک روغن که چراغ را می کشد یعنی طعامی که دل را مرده کند [آب خوانش چون چراغی را گششد] آب خون آن روغن را چون چراغ را بکشد پس از این حضرت مولانا سر لقمه حلال را بیان کند [1660 علم و حکمت زاید از لقمه حلال] چنانکه نور و کمال افزاید همچنین [عشق و رقت آید از لقمه حلال] علامت لقمه حلال این است پس آن لقمه که از او این ها زاید و آید (154a) می توان دانست که آن لقمه حلال است [1661 چون ز لقمه تو حسد بینی و دام] و مکر و حيله [جهل و غفلت زاید آن را دان حرام] یعنی آن لقمه که اثرش بدیها باشد آن لقمه را حرام دان. حکایت: یکی از بزرگان دعوتی کرد در میان مردم خواجه بو علی شیرازی بود چون طعام بخوردند در وقت سماع خواب بر ایشان افتاد خواجه بو علی صاحب دعوت را گفت سبب خواب ما چیست گفت نمی دانم همه جهدها کردم مکر بادنجان که از باع آن سوال نکردم که این از کجاست چون با مداد شد بپرسید از آن حال بادنجان فروش گفت چیزی نداشتم آن بادنجان از فلان موضع بدزدیده بودم که به شما فروختم آن صاحب دعوت مالک آن را یافت استحلال کرد. لاجرم عاقل را می باید که طعام خود را می داند و احوال خود را می بیند که موجب

⁷¹⁷ این حکایت در کتاب تنبیه الغافلین به این وجه مذکور است و در کتاب دیگر چنین آورده اند که ابوبکر رضی الله عنه چیزی خورده بود از دست غلامی و ندانست که آن از وجه مستطاب است یا نه پس از آن ابوبکر را رضی الله عنه بر آن وقوف افتاد از غلام پرسید که این طعام از کجاست گفت کهنه لبعض حی العرب فاعطونی ذلک گفت قد نهی رسول الله علیه السلام عن حلوان الکاهن و الحلوان ما يعطی الکاهن لاجرم ابوبکر رضی الله عنه قیء کردن گرفت. منه.

رحمت یا باعث عذاب خواهد شد⁷¹⁸ زیرا به حکم *الدُّنْيَا مَرْعَةٌ الْآخِرَةُ*. هر چه کاری آن روید و لهذا می‌فرماید [1662] هیچ گندم کاری و جو بر دهد] مضمون مصراع استفهام انکاری است یعنی گندم را که در مزرعه بکاری جو نمی‌دهد [دیدۀ اسپیی که گُرۀ خر دهد] هیچ اسپیی دیدۀ که کَرّاش خر باشد. لاجرم هیچ حلال نیست که اثر او بدی باشد و حرام نیست که اثر او نیکی باشد [1663 لقمه تخم است و بَرَش اندیشه‌ها] و فکرها [لقمه بحر و گوهرش اندیشه‌ها] نتیجه لقمه فکرهاست چنانکه هر درخت را ثمری است هر لقمه را اثری است پس کسی که پس از خوردن و قوت حاصل کردن میلش و فکر دلش به سوی جماع حرام و فساد باشد می‌توان دانست که طعام او حرام است [1664 زاید از لقمۀ حلال اندر دهان] متولد می‌شود از لقمۀ حلال در دهان [میل خدمت عزم رفتن آن جهان] میل خدمت باری و عزم به جانب ملکوت.

باز گفتنِ بازرگان با طوطی آنچه دید از طوطیانِ هندوستان

و پند گرفتن آن طوطی [1665 کرد بازرگان تجارت را تمام] آن بازرگان که به هندستان رفته بود تجارت را تمام کرد [باز آمد سوی منزل دوست کام] و بر مراد دوستان در بعض نسخ به جای دوست کام، شاد کام واقع است. [1666 هر غلامی را بیاورد ارمغان] آن خواجه کامران از دیار هندوستان بهر یک غلام آورد ارمغان [هر کنیزک را ببخشید او نشان] چنانکه وعده کرده بود [1667 گفت طوطی ارمغان بنده کو]⁷¹⁹ (154b) طوطی از خواجه ارمغان خویش طلب کرد و گفت ارمغان این بنده کمینه کجا و کو [آنچه دیدی و آنچه گفתי بازگو] از آنها که سپارش کرده‌ام [1668 گفت نی من خود پشیمانم از آن] بازرگان گفت من پشیمانم از خبر تو [دست خود خایان و انگشتان گزان] معنی این مصراع به ترکی کند الم چینجی و برمقلرم اصریحی. یعنی در تمام حسرت و حیرت [1669 من چرا پیغام خامی از گزاف] مرهون است [بردم از بی‌دانشی و از نشاف]⁷²⁰ معنی این بیت به ترکی بن نیچون خام خبری قولایخ التدم بیلسر لکمدن و سفاهتمدن. [1670 گفت ای خواجه پشیمانی ز چیست] طوطی گفت به خواجه ای خواجه پشیمانی از چیست [چیست آن کین خشم و غم را مقتضی است] چیست آن چیز که این خشم و غم را سبب است [1671 گفت گفتم آن شکایت‌های تو] خواجه گفت طوطی را شکایت‌های تو گفتم [با گروهی طوطیان همتای تو] به یک جماعت از طوطیان که مثل و نظیر تو بودند [1672 آن یکی طوطی ز دردت بوی بُرد] درد تو را ادراک کرد [زهره‌اش بدُرید و

⁷¹⁸ شد T : بود MK

⁷¹⁹ قافیه در مصراع اول به کاف عربی است و در مصراع ثانی به کاف عجمی است. منه.

⁷²⁰ نَشَلَف به معنی خشکی دماغ و سفاهت است. منه

لرزید و بمرد] مراره او چاک شد و بلرزید و هلاک شد [1673 من پشیمان گشتم این گفتن چه بود] و چرا گفتم [لیک چون گفتم پشیمانی چه سود] که حال دگرگون نمی‌شود [1674 نکته کآن جست ناگه از زبان] و بر آمد از دهان [همچو تیری دان که آن جست از کمان] که باز نمی‌گردد [1675 وا نگرده از ره آن تیر ای پسر] آن تیر بسته از کمان [بند باید کرد سیلی را ز سر] پیش از روان شدن. لاجرم دهان را بستن می‌باید تا سیل سخن بیرون نیاید از آنکه سیل⁷²¹ چون از سر مسدود نشود پر می‌شود چنانکه می‌فرماید [1676 چون گذشت از سر جهانی را گرفت] چیزی سدّ سیل نمی‌شود [گر جهان ویران کند نبود شگفت] و عجب نباشد حضرت مولانا چون پیش از این گفته بود هر چه کاری آن بروید اکنون تحقیق آن می‌کند که می‌گوید [1677 فعل را در غیب اثرها زان نیست] جمیع افعال را در غیب اثرها باشد [وآن موالیدش به حکم خلق نیست] آن اثرها به ایجاد خلق و عبد نیست [1678 بی‌شریکی جمله مخلوق خداست⁷²²] یعنی آن متولدات بی‌شریکی جمله مخلوق حضرت خداست [آن موالید از چه نسبتشان بماست] آن متولدات را بی‌شریکی از چه نسبت و اضافت به ماست. لاجرم اگر در اینجا نیکی می‌کنی حضرت خدا از بهر تو نیکی و درجات و در بهشت مقامات بنیاد کند (155a) و اگر در اینجا بدی می‌کنی حضرت خدا از برای تو بدی و درکات و در دوزخ مکافات مهیا کند چون از این سخن معلوم شد که بنده در دنیا کاری کند حضرت خدا در عقبی آثار او آفریند که آن آثار مخلوق خداست حالیا این معنی را اثبات می‌کند که در دنیا کسی دیگری را به تبر می‌زند فعل آن کس تیر انداختن است اما در دو وجه که در دیگری پیدا می‌شود مخلوق حضرت خداست گاه باشد که آن تیر اندازد بمیرد درد آن مرمی بماند و پس از آن مرمی بمیرد پس آن درد و مرگ مخلوق حضرت خداست نه مخلوق تیرانداز [1679 زید پُرانید تیری سوی عمرو] فعل زید پُرانیدن تیر است [عمرو را بگرفت تیرش همچو نمر] همچون پلنگ او را مجروح کرد [1680 مدّت سالی همی‌زایید درد] اثر تیر زدن در دست [دردها را آفریند حق نه مرد] درد مخلوق حضرت خداست نه مخلوق زید [1681 زید رامی آن دم از مُرد از وُجَل] و ترسیدن [دردها می‌زاید آنجا تا اجل] دردها می‌زاید در عمرو تا به اجل او در اینجا آن سؤال آمد که چون درد و مرگ مخلوق حضرت خداست چرا زید را قاتل گویند آن را دفع می‌کند [1682 زان موالید وُجَع چون مُرد او] از آن اوجاع زاییده چون بمرد عمر و [زید را ز اوّل سبب قتال گو] زید را قاتل گفتن از آن است که اول او سبب شد این آفریدن مرگ را [1683 آن وُجَعها را بدو منسوب دار] آن اوجاع را به زید منسوب دار به این اعتبار [گرچه هست آن جمله صنع کردگار] نه مخلوق زید [1684 همچنین کشت و دم و دام و جماع] و سایر اعمال تولیدی چنین است [آن موالید است حق را مُستطاع] آن متولدات و آثار مطیع و مصنوع حضرت

⁷²¹ سیل TK : سیلی M

⁷²² مطلب در آنکه افعال عباد مخلوق خداست نه مخلوق عباد و بنده را در اعمال تولیدی دخل نیست.

خدا است چون معلوم شد که متولدات افعال حضرت خداست و هیچ کس را مجال باز گردانیدن و تبدیل و تغییر موالید نیست و هیچ احدی به دفع آثار آن قیام نتواند نمود مگر حضرت پادشاه مطلق یا ولی قائم به صفات حق [1685 اولیا را هست قدرت از اله] نه از خودی ایشان [تیر جسته باز آرندش ز راه⁷²³] تیر رفته را بگردانند از راه و همچنین [1686 بسته درهای موالید از سبب] ولی آثار را از اسبابش باز دارد [چون پشیمان شد ولی زان دست رب] نه از دست آن ولی بلکه بقادر حضرت خدا [1687 گفته ناگفته کند از فتح باب] از جانب حضرت خدا [تا از آن نی سیخ سوزد نی کباب] (155b) که به وفق ارادت حضرت خدا و به حسب حکمت الهیه و به دعا و طلب ولی باشد و این قدرتی که ظاهراً در دست ایشان جاری است عین قدرت حضرت باری است چه ایشان در مقام فنا علم وحدت برافراشته‌اند و جمیع امور خویش به حضرت کار ساز بی‌نیاز گذاشته‌اند و می‌گویند. شعر: وکلْتُ إِلَى الْمَحْبُوبِ أَمْرِي كُلَّهُ - فَإِنْ شَاءَ أَحْيَانِي وَإِنْ شَاءَ أَمَاتَنِي. لاجرم زبان حال ایشان غیر از این ترانه نمی‌سراید که بیت: نسبت فعل و اقتدار به ما - هم از آن روی گشت کو ما شد. در حدیث قدسی وارد است که لَا يُزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالْإِثْمِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَلِسَانَهُ وَيَدَهُ بِي يُصِيرُ بِي يَنْطِقُ بِي يَبْطِشُ. [1688 از همه دلها که آن نکته شنید] آن ولی که ما فی الضمیر را و قصد و نیت را می‌داند [آن سخن را کرد محو و ناپدید] سخن گفته را ناگفته کند پس تصرف اولیاء الله در دلها نیز⁷²⁴ باشد [1689 گزرت برهان باید و حجت مها] اگر تو را دلیل و حجت باید ای مهتر بر این دعوی که ولی بر تصرف دل قادر است [بازخوان مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره بقره است مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا. هر چه منسوخ می‌گردانیم از آیت قرآن بر وفق مصالح خلق و مقتضای زمان یا فراموش می‌گردانیم آن را و از دلها می‌بریم بیاریم بهتر از آن یا مانند آن [1690 آیت اَنَسُوْكُمْ ذِكْرِي بِخَوَانٍ] اشارت است به آن آیه کریمه که در سوره المؤمنون است اِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّى اَنَسُوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ اِنِّيْ جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا اِنَّهُمْ هُمُ الْفَٰئِزُونَ. حضرت الهی در مخاطبه مرتکبان مناهی و منغمصان به حار ملاهی می‌فرماید که به درستی که مرا گروهی بودند از بندگان من که در مقام مناجات از روی رفع حاجات⁷²⁵ می‌گفتند پروردگارا ایمان آوردیم بر ما ببخشای و از راه بنده نوازی رحمت فرمای که تو بهترین همه رحم کنندگانی شما ای جاهلان ایشان را افسوس داشتید و همت بر استهزاء آن اولیا گماشتید تا ایشان از دل شما ذکر مرا محو گردانیدند و شما از غایب نادانی برایشان می‌خندید و

⁷²³ هم پیش از این گفته بود که تیر جسته از کمان و نگرده اکنون آن را بیان کند که اولیا را آن قدرت هست که تیر جسته را باز کنند.

⁷²⁴ نیز TK : غیر M

⁷²⁵ حاجات T : الدرجات KM

ایشان طریق مصابرت پیش گرفته بودند. لاجرم من امروز ایشان را جزا دادم بدان چه صبر کردند به درستی که فوز و نجات (156a) یافتگان به حقیقت ایشانند پس حضرت خدا در آیه اولی فراموش گردانیدن را نسبت به ذات خود کرد و در آیه ثانیه نسبت به اولیاء خویش کرد. لاجرم [قدرتِ نسیان نهادنشان بدان] قدرتِ نسیان نهادن ایشان یا قدرتِ نسیان را در طبیعت ایشان بدان [1691 چون به تذکیر و به نسیان قادرند] یعنی اولیاء الله به جز یاد آوردن و فراموش گردانیدن قادرند [بر همه دل‌های خلقتان قاهرند] و نیت و قصد خلق را مانع‌اند [1692 چون به نسیان بست او راه نظر] یعنی آن ولی چون راه نظر کس را بست به فراموش گردانیدن [کار نتوان کرد و باشد هنر] کار نتوان کرد آن کس و باشد هنرش چون کسی یک ولی و صاحب دلی را رنجاند آن ولی از خاطر این کس ذکر الله را دور سازد اگر چه اهل علم و صاحب هنر باشد. لاجرم از عمل خیر و وصول به حضرت خدا محروم بماند پس چون توانگر آن کفار در حق فقراء مؤمنان ناسزا گفتند به شومی طعن از ایمان و یاد حضرت خدا محروم شدند و آن فقیران در روز قیامت از فائزان شوند و آن توانگران از خاسران شوند پس توانگران را نمی‌باید که به مال و قدرت خود مغرور شوند و فقیران را استهزا کنند چنانکه می‌فرماید [1693 خَلْتُمْ سُخْرِيَّ أَهْلِ السُّمُو] گمان بر دید به مسخرگی ای اهل بلندی و توانگران مال دینی [از نبی خوانید تا آنسو کُم] نبی به ضم نون و کسر با به معنی قرآن است. لاجرم از این آیت پند گیرید و فقیران را بخوری منکرید تا ایشان دل شما را از یاد حضرت خدا نگردانند از آن که تصرف و قدرت ایشان از پادشاهان بیشتر است زیرا [1694 صاحبِ ده پادشاه جسمهاست] یعنی پادشاه ظاهر را تصرف در ظاهر است [صاحبِ دل شاهِ دل‌های شماست] پادشاه دل پادشاه به واطن است که دل‌ها را می‌گرداند و نیت‌ها را می‌داند. حکایت: امام محمد غزالی برادر خود به شیخ احمد روزی به طریق عتاب گفت اصناف عباد از اقصای بلاد متوجه این دیار می‌شوند تا در عقب دعاگوی دو رکعت نماز بگذارند و آن را سعادت دنیا و آخرت شمارند که در خبر است مَن صَلَّى خَلَفَ إِمَامٍ تَقِيٍّ صَلَّى خَلَفَ نَبِيٍّ. و تو با وجود برادری نمازی در پی ما نمی‌گذاری (156b) و به هیچ وجه رغبت اقتدای ما نداری جناب شیخ احمد در جواب فرمودند اگر شما به امامت قیام نمایید و با تمام صلوٰة بذل مجهود کنید ما هرگز روی از متابعت نمی‌پیچیم امام برادر خود را توقف فرمود تا وقت ظهر در آمد و در نماز جماعت شروع کردند و شیخ احمد اقتدا کرد در اثناء صلوٰة بیرون آمد و با اصحاب خود اعاده صلوٰة کرد چون امام از نماز فارغ شد شیخ احمد را عتاب کرد شیخ در جواب گفت ما بر مقتضای شرط خویش عمل به تقدیم رسانیدیم تا حضرت امام در نماز بودند اقتدا کردیم چون امام رفت تا استر خود را آب دهد ما بی‌امام نماز نتوانستیم کردن از این سخن امام را وقتی دست داد گفت سبحان الله حضرت خدا را طایفه از دوستان بوده‌اند که جوایس قلوب‌اند و مطلق بر اسرار غیوب و مستودعات ضمائر برایشان پیدا و مکنونات سرائر در نظر بصیرت ایشان هویدا بوده است برادرم راست می‌گوید که مرا در اثناء نماز به خاطر گذشت که آن استر را آب نداده‌اند و این خیال در آینه ضمیر او منعش شده

و ترک اقتدا نموده بعد از آن امام را رغبت سلوک پیدا گشته است. **حکایت:** روزی اصحاب امام محمد غزالی امام را در مواضع معهوده نیافتند مضطرب شدند زیرا بعض مفسدان قاصد امام بودند در این حال از شیخ احمد پرسیدند که آیین آخوگ یعنی کجاست برادر تو گفت اخی فی الدم یعنی برادرم در خون است اضطراب اصحاب زیاده گشت و بهر طرف می‌دویدند و ناگاه در مسجدی در آمدند دیدند که امام در محراب متوجّه قبله نشسته است شاد شدند و مجتمع گشتند و با هم‌دیگر گفتند که ما هرگز از برادر امام دروغ شنیده بودیم مگر که امروز امام پرسید قصّه باز گفتند امام بگریست و گفت برادرم راست گفته است من در مسجد از برای حلّ مسأله از مسائل حیض نشسته بودم و خلاصه وجود من مستغرق خون بوده [1695 فرغ دید آمد عمل بی‌هیچ شک] اوّل نظر باشد پس از آن عمل شود پس نظر اصل است و عمل فرع. لاجرم آن که اجرت و فضیلت را می‌بیند عمل و طاعت را بسیار کند و آنکه عذاب آخرت را مشاهده کند از معاصی اجتناب کند چنانکه گفته‌اند بیم بزرگان از بسیاری گناه نبود بلکه از صفای خاطر و روشنی دل و کمال معرفت احوال آخرت بود [پس نباشد مردم الا مردمک] (157a) مردم نیست الا مردم چشم اکنون ببین که اندرون تو عشق دنیا غالب است یا عشق بهشت یا عشق حق تعالی کَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا. و می‌دان که تو را با کدام قوم حشر کنند که مَنْ أَحَبَّ قَوْمًا خُسِرَ مَعَهُمْ. و حال انبیا و اولیا را فکر کن که ایشان به کار دنیا مشغول نبودند و تو به چه کار مشغولی و انبیا که صدهزار و بیست و چهار هزار کس بودند همه در توحید باری و احوال آخرت متفق الخبر و متحد الاثر بودند و هر یکی از اولیا چه کوشش‌ها کردند و چندین مراتب حاصل کردند [1696 من تمام این نیارم گفت از آن] من طاقت ندارم که تمام این سر را بگویم و احوال اولیا را بیان کنم زیرا [منع می‌آید ز صاحب مرکز] منع می‌آید مرا از خداوند آن مقامات [1697 چون فراموشی خلق و یادشان] چون نسیان و تذکر خلق [با ویست و او رسد فریادشان] به اولی است او می‌رسد فریاد خلق را چون پیش از این گفته بود که تصرف ولی به قدرت حضرت خدا است اکنون تصرف و قدرتش را بیان می‌کند یا لفظ با وی است اشارت به حضرت خداست [1698 صد هزاران نیک و بد را آن بهی] یعنی بسیار فکر نیک و بد را آن زیبا [می‌کند هر شب ز دلهاشان تهی] هر شب ز دل‌های خلق تهی می‌کند [1699 روز دلها را از آن پُر می‌کند] چون روز شود از آن نیک و بد دل‌ها را پر می‌کند [آن صدفها را پُر از دُر می‌کند] صدف‌های دل را پر از لآلی فکر می‌کند [1700 آن همه اندیشه پیشانها] آن همه فکرهای انبیا و اولیا و صلحاء پیشین را [می‌شناسند از هدایت جانها] می‌شناسند از هدایت حضرت خدا جان‌ها [1701 پیشه و فرهنگ تو آید بتو] صنعت و تصرف و هنر تو بتواید [تا در اسباب بگشاید بتو] به موجب الناس مجریون بأعمالهم در صبح قیامت پیشه و صنعت تو و عمل و نیت تو به سوی تو می‌آید چنانکه در دنیا به وقت صبح پس از بیدار شدن صنعت و عمل تو به تو می‌آید و باب کسب را بر تو می‌گشاید عمل و صنعت تو غلط نمی‌کند و به دیگری نمی‌رود [1702 پیشه زرگر به آهنگر نشد] یعنی چو زرگر و آهنگر

به خواب⁷²⁶ روند صنعت هر یک از او دور شود چون بیدار شوند صنعت زرگر به زرگر می‌آید و صنعت آهنگر به آهنگر می‌آید صنعت هر دو غلط نمی‌کند (157b) صنعت زرگر به آهنگر نمی‌رود و صنعت آهنگر به زرگر نمی‌رود همچنان در آخرت عمل صلحا و اخیار به سوی فاسقان و اشرار نمی‌رود و بالعکس [خوی این خوش‌خو به آن مُنکر نشد] کسی که خصایل حمیده دارد خوی آن به جانب بد نمی‌رود [1703 پیشها و خُلَقها همچون جهاز⁷²⁷] پیشه و خصلت‌ها همچو اسباب و متاع و جهاز عروس [سوی خصم آیند روزِ رستخیز⁷²⁸] به جانب صاحب خود آید روز قیامت [1704 پیشها و خُلَقها از بعدِ خواب] صنعت‌ها و خوی‌ها که در وقت خواب می‌روند چون مرد بیدار شود آنها پس از خواب [واپس آید هم به خصم خود شتاب] به صاحب خود رجوع کند به استعجال [1705 پیشها و اندیشه‌ها در وقتِ صبح] وقت سحر یا صبح قیامت [هم بدانجا شد که بود آن حُسن و قُبْح] یعنی به صاحب خود رود [1706 چون کبوترهای پیک از شهرها] رجوع پیشه و اندیشه به صاحبش همچون رجوع کبوترهای پیک که از شهرها [سوی شهرِ خویش آرد بهرها] نصیب‌ها و خبرها.

شنیدنِ آن طوطی حرکتِ آن طوطیان و مردنِ آن طوطی در ققص و نوحه کردن بر وی

و بیان حصّه از وی [1707 چون شنید آن مرغ کآن طوطی چه کرد] چون شنید آن طوطی که از آن خواجه است آن طوطی چه کرد در هندستان یعنی خواجه حکایت کرد که آن طوطی در هندستان چون خبر تو شنید بلرزید و افتاد و بمرد چُون طوطی از خواجه کاران طوطی را شنید این نیز همچنان کرد اعنی [هم بلرزید افتاد و گشت سرد] همچو مرده گشت [1708 خواجه چون دیدش فتاده همچنین] خواجه چون آن طوطی را چنین افتاده دید [بر جهید و زد کُله را بر زمین] چنانکه این حال کار ماتم زده که آن است [1709 چون بدین رنگ و بدین حالش بدید] آن خواجه طوطی را چون چنین متغیر بدید [خواجه بر جَست و گریبان را درید] پس از آن طوطی را خطاب کرد [1710 گفت ای طوطی خوبِ خوش‌حنین] ای طوطی محبوب و خوش‌آواز [این چه بودت این چرا گشتی چنین] این حال چه بود تو را چرا چنین گشتی. لاجرم ای خواجه جان تو هر دم مرگ دیگران را می‌بینی اما از کمال صحت و غرور و غفلت مرگ خود را به یاد نمی‌آوری و آنچه عمل آخرت و زاد سفر است نمی‌سازی اما روزی آید که تن (158a) ضعیف بدن نحیف و احوال دگرگون و همه اجزا زبون شود و جان عزم رفتن می‌کند در آن حال ندامت می‌کنی و تأسف می‌خوری اما سود ندارد

⁷²⁶ خواب TK : جواب M

⁷²⁷ الف را با ماله خواندن می‌باید از بهر قافیه. منه.

⁷²⁸ یعنی آن عمل که در دنیا سبب کسب مال است به صاحب خود می‌آید. لاجرم آن عمل که موجب استحقاق فضل و فیض است به صاحب خود آید در روز قیامت. منه.

[1711] ای دریغا مرغ خوش‌آوازِ من] طوطی را بسی وصف کرد [ای دریغا همدم و همرازِ من] و همسر من چون کتاب مثنوی بیان سلوک می‌کند مقصود حضرت مولانا از بیان فریاد خواجه بر وفات طوطی تنبیه است بر آن که سالک را می‌باید که بر فوت مراتب و طاعات فریاد کند مثلاً گاهی باشد سالک به سبب کلام زبان از مرتبه ولایت کسبیه افتد و گاه از مرتبه ولایت جذبه افتد و گاه وقت او فوت می‌شود و گاه نور طاعت او ضایع شود و گاه مرشد او فوت شود و گاه قدر جان را نمی‌داند و آن را به سبب معصیتی بکشد یعنی به هلاک حقیقی⁷²⁹ مبتلا کند. لاجرم بر هر یکی از این‌ها نوحه کردن می‌باید و در ابیات آینده به همه این مذکورات اشارت می‌کند و این حقیر را چون در بیتی و یا در محلی تردد باشد به سوی روح حضرت مولانا توجه می‌کنم از طرف روحانیت او تعلیم و فیض می‌آید پس از کشف معنی این خبر را می‌گویند که یک معنی این است [1712] ای دریغا مرغ خوش‌الحانِ من] خوب آواز من [راح روح و روضه و ریحانِ من] راحت و بوستان و ریحان من در این تنبیه است که چون کسی از مطلوب و محبوب دور شود به قدر⁷³⁰ عزت مطلوب نوحه می‌کند پس چون خواجه در مفارقت طوطی چندین نوحه کرد. لاجرم سالک را باید که در مفارقت قرب باری و افتادن از مرتبه ولایت کسبیه که به عبادت حاصل کرده است ناله و حنین و نوحه و انین کند و دیگر غرض از اطناب کلام در نوحه خواجه از فراق طوطی خوش پیام آن که هر کسی را در قفس قالب خاکی طوطی شکر گفتار افلاکی محبوس است و آن طوطی جلوه ساز بلند پرواز که چون از حسیض فرش پر باز کند جز بر گوشه کنگره عرش ننشیند و شاخ سدره المنتهی را وقت طیران در هوای هویت ادنی آشیان خویش شناسد گاهی در نظر اهل الله جلوه‌ها کند و به گفتار شکرین از اسرار رب العالمین خبرها دهد و گاهی از روی ناز محتجب شود تا سالک را در دو نیاز و سوز و گداز زیاده گردد و چنانکه بوستان از گریه ابر و نسیم نضارت می‌پذیرد و گلزار محبت از آب دیده مرید صادق و آه سینه سالک عاشق طراوت گیرد و سالک از سر نیازمندی (158b) در مخاطبه او گوید بیت: طوطی و طوطی بچه‌ای قند به صد ناز خوری - از شکرستان ازل آمده باز پری. ای طربستان ابد وی شکرستان احد هم طرب اندر بی هم شکر اندر شکری تا باز طوطی جان از روی دلنوازی در شکر خای و جلوه سازی آید طالب بیچاره گوید بیت: مرغ دلم باز پریدن گرفت - طوطی جان قند مزیدن گرفت. اگر چه نظار کیان عالم بالا و کر و بیان ملاً اعلی بر گرفتاری بلبل دل و طوطی جان در قفس آب و گل ابدان حسرت‌ها خورند و بر محنت جذابی ایشان از شکرستان ازلی و بوستان لم یزلی ببخشایند و گویند بیت: آه کان طوطی جان بی شکرستان چه کند - آه کان بلبل دل بی گل و بوستان چه کند. اما عنایت احدیه و هدایت صمدیه از گلستان بدن گلستان سازد و از

⁷²⁹ حقیقی TK : ضعیفی M

⁷³⁰ قدر TK : قدرت M

شورستان تن شکرستان پردازد باری چون اولیا⁷³¹ را امثال این حالات مشاهده می‌افتد گاهی انیس و همدم ایشان نوحه و زاری و ناله و بی‌قراری باشد و گاهی جلیس و محرم ایشان شکر و آزادی و فرح و شادی بود. لاجرم حضرت مولانا در ضمن نوحه تاجر بر طوطی اظهار بعض حالات خویش می‌کند به حکم آن که تقدیم کرده بود بیت: خوشتر آن باشد که سر دلبران - گفته آید در حدیث دیگران. چون این مقدمات ممهده شد اکثر ابیات که در این سرخی است مفهوم گردد و این بنده اگر چه بهر یکی اشارت می‌کند اما همه محتاج تفصیل نیست مگر بعض ابیات که توجیه او محتاج بیان است مثل آن که می‌فرماید [1713 گر سلیمان را چنین مرغی بُدی] اشارت است به آن معنی که بعض مشایخ صوفیه بر آنند که ولایت نبی افضل از نبوت اوست زیرا ولایت اشتغال است به حق و اتصال به او خاصه و نبوت اشتغال به دعوت خلق است و تعلق باد. لاجرم اشتغال به حق اfdل و اولی است از اشتغال به خلق و لفظ ولایت نیز مبنی از ولی است به معنی قرب چنانکه شأن خواص پادشاه و مقرّبان درگاه است و نبوت مبنی از ابنا به معنی خبر دادن چنانکه حال برندگان پیغام و رسانندگان احکام سلطان است به سوی رعایا ولیکن چون نبی را ولایت هست و جامع فضیلتین است هیچ ولی به درجه نبی نتواند رسید پس سلیمان را اگر چه ولایت بود اما از روی نبوت اشتغال به خلق نیز داشت و همت بر ضبط مملکت نیز می‌گماشت و طوطی روح او را همیشه طیران (159a) از روی ولایت در شکرستان احدیت دست نمی‌داد که اگر طایر روح او را طیران هوای هویت به این صفت بودی به تبلیغ رسالت مأمور نگشتی [کی خود او مشغول آن مرغان شدی] هرگز مشغول آن مرغان نشدی. لاجرم ولایت از حکومت خلق بهتر است. حکایت: ابوالحسن عبادانی گفته که من و درویشی به بصره آمدم شش روز بر آمد چیزی نخوردیم روز هفتم شخصی در آمد و دو پاره زر آورد یکی مرا داد و یکی مرا من آن خود را بوی دادم تا خوردنی آورد بخوردیم و روی به راه نهادیم و به کنار دریا رسیدیم آن دیگر پاره زر را به ملاح دادیم ما را در کشتی نشانند دو روز در کشتی می‌رفتیم می‌دیدیم که درویشی سر به گنجی فرو برده چون وقت نماز شدی نماز بگذاردی و باز سر فرو بردی پیش وی رفتم و گفتم ما یاران تویم اگر چیزی به کار باشد بگوی گفت چون به کار باشد بگویم گفتم بگوی گفت من فردا وقت نماز پیشین از دنیا بروم شما از ملاح در خواهید که تا شما را به کناره برد چون به کناره شوید درختستانی بینید در زیر درختی که بزرگتر است همه ساز و برگ من نهاده بینید کار مرا بسازید و آنجا دفن کنید و این مرقع من ضایع مکنید برگزید چون به حله رسید بُرنایی⁷³² ظریف و لطیف این مرقع را از شما باز خواهد به وی دهید دیگر روز نماز پیشین بکرد و سر در مرقع برد چون پیش وی شدیم برفته بود ملاح را گفتیم کشتی را به کناره برد درختستانی دیدیم

⁷³¹ اولیا TK : او لب M

⁷³² جوان.

در آنجا درختی بزرگ بود آنجا شدیم گوری⁷³³ دیدیم کنده و همه اسباب نهاده کار وی بساختیم و دفن کردیم و مرقع برگرفتیم و روی به حله نهادیم برنایی پذیره⁷³⁴ ما آمد بر آن نشان که او داده بود ما را گفت آن ودیعت بیارید گفتیم چنین کنیم گفتیم از بهر خدا با تو سخنی داریم گفت بگوئید گفتیم او که بود و تو که و این چه قصه است گفت او درویشی بود میراثی داشت و ارث طلب کرد مرا به او نمودند اکنون شما آن میراث وی به من سپارید و بروید آن را به وی سپردیم آن مرقع در پوشید و جامه خود پاک بیرون کرد و گفت این از آن شماسست و برفت ما در مسجد حله شدیم و دو روز آنجا بودیم چیزی فتوح نرسید از جمله آن جامه چیزی بیارد خود دادم (159b) که طعامی می بیار تا بخوریم ساعتی بود دیدم که یار من می آید و خلقی عظیم در وی آویخته در آمدند و مرا نیز برگرفتند و می کشیدند گفتم آخر چه بوده است باز گوئید گفتند امروز سه روز است که پسر رئیس حله پیدا نیست و جامه وی با شما یافتیم ما را بردند تا پیش رئیس حله گفت پسر من کجاست که جامه وی با شماست راست بگوئید قصه را از اول تا آخر باز گفتیم وی بگریست و روی به آسمان کرد و گفت الحمد لله که از صلب من چون اویی بود که تو را شایست پس بدان که در باطن هر آدمی این چنین مرغ شریف و طوطی لطیف متوطن است و باب ولایت مسدود نیست اما چون این مرغ بی مقدمات طلب و مقاسات تعب دست داده است هر کس قدر او نمی شناسد چنانکه می فرماید [1714 ای دریغا مرغ کارزان یافتیم] ای دریغا که آن مرغ که او را ارزان یافتیم گویا اشارت است به مرتبه ولایت جذبه که به حکم جَذْبَةٍ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُؤَازِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ. به جذبه و عنایت حضرت خدا حاصل شده است [زود روی از روی او بر تافتیم] دیگر حضرت مولانا تنبیه می کند بر آنکه سبب احتجاب اسرار اطلاع اغیار است بر دقایق رموز یار و سبب افشای آن زبان است چنانکه خاقانی گوید بیت⁷³⁵: چون همه آفت ز گفتن می رسد - بی زبانی بر زبان خواهم گزید - بر دکان قفل گر خواهم گذشت - قفل از بهر دهان خواهم گزید. و در امثال آمده است که هر چه به زبان آمد⁷³⁶ به زبان آمد. لاجرم حضرت مولانا شکایت از زبان می کند و سرّ مَنْ صَمَتَ نَجَا. را بیان می کند که می گوید [1715 ای زبان تو بس زبانی بر مر مرا] یعنی بهر من [چون تویی گویا چه گویم من ترا] که زبان از گفتن توسست [1716 ای زبان هم آتش و هم خرمی] هم به تو خرم طاعت و عبادت پیدا شود هم عبادت بسیار کم گردد [چند این آتش در این خرم زنی] چنانکه گفته اند بیت: اصحاب ذکر را همه سود از زبان خود - لیکن زیان ما همگی از زبان ما. [1717 در نهان جان از تو افغان می کند] از دست تو فریاد می کند [گرچه هر

⁷³³ قبر گوردک قازلمش.

⁷³⁴ استقبال.

⁷³⁵ مطلب در مضرت زبان و کلام.

⁷³⁶ آمد TK : آید M

چه گوییش آن می‌کند] اگر چه تو را مخالفت نمی‌کند [1718 ای زبان هم گنج بی‌پایان تویی] که به ذکر و تلاوت تو منافع بی‌نهایت و ثواب آخرت حاصل است که بی‌حد و غایت است [ای زبان هم رنج بی‌درمان تویی] که به سبب تو مضرت بی‌شمار و درد (160a) بی‌درمان پیدا شود که سبب دخول نار بلکه باعث خلود باشد العیاذ باللّٰه و در خبر وارد است **اَللِّسَانُ صَفِيرُ الْجَرَمِ عَظِيمِ الْجُرْمِ**. [1719 هم صغیر و خدعه مرغان تویی] همچو مرغان آوازه می‌کنی مرغان تو را همجنس پندارند و مبتلا شوند یعنی از کلمات صالحان سخن می‌گویی که مردمان فریفته تو شوند اگر چه تو اهل و خداوند آن سخن نیستی [هم انیس وحشت هجران تویی] کسی که از حضرت خدا دور شده باشد و در وحشت افتاده به سبب تو انس گیرد که به ذکر و تلاوت انیس او شوی و کسی که از قرب حضرت دور افتاده باشد به ذکر و تسبیح و عبادت و به کلام خیر و تلاوت مقرب الحضرت شود [1720 چند امانم می‌دهی ای بی‌امان] روزی هلاکم کنی [ای تو زه کرده به کین من کمان] عاقبت از دست تو به من تیر رسد در این تنبیه است که به حکم **مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ**. زبان را در حبس گرفتن می‌باید و بی‌ضرورت سخن گفتن نمی‌شاید تا به احباط عمل نینجامد و در دین خلل واقع نشود. لاجرم اگر چه مضرت زبان بسیار است چنانکه منافع او بی‌شمار است اما اعظم مضرات او کلمه کفر است که سبب احباط عمل و باعث ابطال دین است نعوذ باللّٰه [1721 نک پیرانیده‌ای مرغ مرا] ای زبان پیرانیده طوطی مرا و ضایع کرده مرتبه مقامات مرا [در چراگاه ستم کم کن چرا] و ترک ظلم کن که چندین سال است به ستم تو مبتلا گشته‌ام [1722 یا جواب من بگو یا داد ده] یا مرا جواب شافی بگو که به تو چه کردن می‌باید یا عدل کن [یا مرا ز اسباب شادی یاد ده] یا مرا از اسباب شادی تذکیر کن یعنی تاکنون هر چه از تو پیدا گشت اسباب غم و جور و ستم است پس از این آنچه ذکر و تسبیح و عبادت و مورث ثواب آخرت باشد آن را بکن [1723 ای دریغا نور ظلمت سوز من] ای دریغا آن صبح که ظلمت سوز بود برفت اشارت است به فوت وقت شریف شیخ الاسلام گفت صوفی دل است و وقت اگر از صوفی وقت و دل برود چه بماند لاجرم کسان بسیار پس از فوت عمر و وقت در زمان احتضار تأسف بی‌شمار خورده‌اند [ای دریغا صبح روز افروز من] ای دریغا آن نور که صبح را روشن کننده بود اشارت است به فوت⁷³⁷ عبادت [1724 ای دریغا مرغ خوش پرواز من] ای دریغا طوطی من که پرواز را (160b) خوش کننده بود اشارت است به فوت مرشد و یار طریقت [ز انتها پریده تا آغاز من] اشارت است به آن حال⁷³⁸ که بعض مکملان را بعد از وصول به مقامات رجوع است از برای تکمیل قابلی بیت: همه ز آغاز سوی آخر آیند - من از آخر بیایم سوی آغاز. لاجرم عاقل را می‌باید که بر فوت این چیزها نوحه و فریاد کند نه بر فوت دنیا که رنج است و بلا اما کار نادان به عکس است [1725 عاشق رنج

⁷³⁷ فوت TK : فوت M

⁷³⁸ این را در اصطلاح اهل تصوف سفر رابع گویند. منه.

است نادان تا ابد] زیرا نادان جمال جانان نمی‌بیند پس دایم در رنج و مشقت است و طالب دنیا است بر فوت او فریاد کند. حکایت: شخصی کیسه پر زر یاوه کرده بود و بی‌خود و از هر جا می‌دوید و کیسه پر زر کم کردم می‌گفت و می‌پرسید از ناگاه به خدمت مولانا رسید فرمود که مگو که کم کردم بلکه بگو یافتن یافتنم که از بلا رهیدی [خیز لا اقسیم بخوان تا فی کبد] لا اقسیم بهذا البلد وانت حل بهذا البلد ووالد وما ولد لقد خلقنا الإنسان في كبد. سوگند می‌خورم به این شهر یعنی مکه و حال آن‌که تو فرود آمده به این شهر و سوگند به پدر یعنی آدم یا ابراهیم علیهما السلام و آنچه زاده است یعنی ذریت یا محمد علیه السلام به درستی که ما آفریدیم آدمی را در سختی و رنج که مبدأ او تاریکی رحم است و تنگی او و مُنتهایش مرگ است. لاجرم جاهلان که از بهر دنیا و حب ماسوی غم می‌خورند و عمر را در طلب او صرف می‌کنند و قدر عالمی و مرشدی ندانند که ایشان به سبب او از غم جهان خلاص شوند لابد در محنت ابدالدهر بمانند [1726 از کبد فارغ بدم با روی تو] از تعب و مشقت فارغ بودم با مشاهده جمال تو کسی را که یاری شکر خا باشد همچون طوطی گویا که آن را ترک دنیا و قناعت آموزد و از غم و محنت فارغ کند اهل سعادت است [وز زبک صافی بدم در جوی تو] از کفک صافی بودم در نهر تو که مرا از حب ماسوی صافی و مجرد کردی [1727 این دریغاها خیال دیدنست] و ملاحظه جمال است یعنی کسی که از طرف حضرت خدا به وی برده است آن از فوت این‌ها دریغ می‌برد [وز وجود نقد خود ببردنست] و اتصال به حضرت خدا زیرا بنده با شرکت نمی‌خواهد [1728 غیرت حق بود و با حق چاره نیست] غیرت حق بود این بریدن و با او چاره مقابله نیست [کو دمی کز حکم حق صد پاره نیست] کجاست نفسی که از حکم حق چند پاره نیست [1729 غیرت آن باشد که او غیر همه‌ست] (161a) و مغایر همه موجودات است و از وجود غیر غیرت دارد. لاجرم عین جمله اشیا شد [آنکه افزون از بیان و دمدمه است] که قابل بیان و صوت نیست و از تفصیل بیرون است. لاجرم سالک و طالب را می‌باید که از کبد و زبک دنیا دل را صافی کند که دوست جز خود نمی‌خواهد که در دل عاشق باشد. حکایت: یکی از مریدان پیش شیبان بن علی آمد دستوری خواست که به حج رود به تجرید گفت اول دل خود را مجرد کن از سهو و غفلت و نفس خود را از هوا و زبان خود را از لغو اینک تجرید حاصل شد خواه دنیا دار و خواه مدار [1730 ای دریغا اشک من دریا بُدی] یعنی کاشکی اشک من دریا گشتی [تا نثار دلبر زیبا بُدی] که تا نثار یا زنی هم‌تا بودی که من پیش از این قدر آن یار ندانسته روی به اغیار کرده بودم اکنون بدانستم از بهر او گریستن و اعتذار کردن می‌خواهم [1731 طوطی من مرغ زیرکسار من] طوطی من مرغ زیرک نشان من [ترجمان فکرت و اسرار من] ترجمان فکرها و رازهای من بدان که پس از تأسف بر مفارقت آن مرغ که محرم عالم راز است و وقت شریف و محل نیاز اشارت می‌کند به آن‌که مراد از طوطی روح انسانی است پس سرّ نفس ناطقه را بیان می‌کند [1732 هرچه روزی داد و ناداد آیدم] یعنی آن طوطی چنان مرغ بود که اگر من او را رزق بدهم یا ندهم به سوی من

می‌آید یعنی روح بی‌طلب و تعب حاصل شده است و بی‌پروردن می‌آید از آن جهت نادان قدر او نمی‌داند. بیت: به زر نخریده جان را از آن قدرتش نمی‌دانی - که نادان قدر نشناسد متاع رایگانی را. [او ز اوّل گفته تا یاد آیدم] و آن طوطی ندای **اَلْكُتْ بِرَبِّكُمْ**. شنیده است و آن عالم الهی را دیده تا به من از آن خبر می‌دهد چنانکه می‌فرماید [1733 طوطی کآید ز وحی آواز او] که عالم غیب را اطلاع یافته است و خطاب الهی را شنیده است و به آن عالم دعوت می‌کند [پیش از آغاز وجود آغاز او] پیش از بدن⁷³⁹ است وجود او که گفته‌اند حق تعالی ارواح را پیش از خلق اشباح دو هزار سال آفریده است [1734 اندرون تست آن طوطی نهان] که نفس⁷⁴⁰ ناطقه و روح انسانی است بدانکه آن را به طایر تشبیه کرده‌اند مثل ورقا و به بغا و طوطی و غیران و به طریق استعاره مشبه به را ذکر کردن و مشبه مراد داشتن در میان علما و حکما و متصوفه شایع است و لهذا رئیس (161b) می‌گوید شعر: **هَبَطْتُ إِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْأَرْفَعِ - وَرَقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعٍ**. پس باید که همت بر مشاهده طوطی گماری که در باطن پنهان داری و فریفته عکس او نشوی و در طلب شکار سایه از صید مرغ باز نمانی اما عجب است که [عکس او را دیده تو بر این و آن] عکس و سایه او را می‌بینی تو هر چیزی که آن را همچون جان دوست می‌داری [1735 می‌برد شادیت را تو شاد ازو] یعنی این و آن شادی تو را می‌برد تو از او شادی از غفلت [می‌پذیری ظلم را چون داد ازو] این و آن ظلم می‌کند بر تو ظلمش قبول می‌کنی [1736 ای که جان را بهر تن می‌سوختی] برای تن پروری جان را ضایع کردی و شایسته عقاب آخرت و لایق عذاب و نعمت کردی. حکایت: کسی از عزیزی پند طلب کرد آن عزیز گفت آن را که زیاده دوست می‌داری جفا مکن آن کس گفت این چه پند است کی باشد که کسی دوست‌ترین خود را جفا کند آن عزیز گفت هر کس را جان خود دوست‌تر است پس هر بدی و گناهی که می‌کند جان خود را جفا کند زیرا آن را شایسته عذاب آخرت می‌کند [سوختی جان را و تن افروختی] جان باقی را صرف کردی به عمارت تن فانی که غذای کرمان گور⁷⁴¹ خواهد شد حکایت: ابو عثمان مکی را قصّابی گفت گوشت فربه دارم ابو عثمان گفت سیم ندارم قصّاب گفت مهلت می‌دهم ابو عثمان گفت نفس من بیش از تو مهلت می‌دهد از نفس مهلت خواستن بهتر است قصّاب گفت در استخوان‌های تو مهلت پیدا است که به غایت لاغر شده است ابو عثمان گفت این تن من طعمه کرمان خواهد شد این قدر به کرمان کور بس نیست چون حضرت مولانا فریفتگی انسان و ضایع کردن جان و جانان را بیان کرد پس از این درمان آن را بیان می‌کند و می‌گوید [1737 سوختم من سوخته⁷⁴²

⁷³⁹ احتمال است که مقصود توحید باشد پس تخصیص به بدن مناسب نیست. منه.

⁷⁴⁰ یا مراد حقیقه الحقایق باشد یعنی در لباس تو آمده است و فی حدّ ذاته از لباس منزّه است. منه.

⁷⁴¹ گور T : قبر MK

⁷⁴² سوخته قافو درکه بزی گویند رب انک اوزرنه چقمق چقوب اودیقزل.

خواهد کسی] من در آتش عشق الهی بسوختم اگر کسی سوخته می‌خواهد نزد من آمدنش می‌باید چنانکه خواجه کمال خجندی گوید **غزل**: ایها العطشان فی واد الهوا - جوی جویان جانب دریا بیا - آب را پیش لب هر تشنه بر - قالت الاکواب⁷⁴³ قل قل قولنا - از سقا هم ربه هم ابریقهاست - تا به لب پیش لب ما و شما - گریه تا چند از عطش ای نور چشم - پیش چشم آب چشم برگشا - لو وجدت الخضر عینا فانتبه - کیف یحیی النون فی عین البقا - از نسیت الحوت اگر یادیت هست - (162a) همچون آن ماهی بخضری آشنا - گر طلبکاری مشو دور از کمال - لم تجد بعدی ولما مرشدا. لاجرم هر که را که سوخته می‌باید می‌باید که به نزد من آید. تا سوخته بگیرد و آتش عشق را استعداد حاصل کند [تا ز من آتش زند اندر خسی] تا هوا و هوس و تن پروردن و شهوت را بسوزد. لاجرم اگر از سوز این حال خبر نداری با سوخته بیامیز و آتش فسرده محبت خویش از نفس آتشین او برانگیز [1738 سوخته چون قابل آتش بود] و استعداد قبول آتش دارد [سوخته بستان که آتش کش بود] که محل آتش است [1739 ای دریغا ای دریغا ای دریغ] خواجه بر فوت طوطی دریغ می‌کند اما مراد مولانا تحسّر است بر نفس ناطقه بلکه نوحه است بر فرقت حضرت خدا [کآنچنان ماهی نهان شد زیر میغ] در حجب کدورات نفسانیه و شهوات جسمانیه پنهان گشت حکایت: شبلی شنید که زنی می‌گفت آه من فراق ولدی گفتم آه من فراق الاحد بدان که چون بنای سلوک طریقت را بر محبت نهاده‌اند هر مریدی را با مراد گاهی ناز است و گاهی نیاز گاهی وصل چاره سازه است و گاهی هجر جان گداز و تقریر حال هر محبی نسبت با محبوبش مهیج اشواق دل عشاق است و مذکر حالات جان مشتاق و حضرت مولانا پیش از این گفته بود سوز را از من ستاندن می‌باید و معلوم است که سوز را از او ستاندن جز به نطق او نباشد گویا کسی او را گفت بگو تا از تو سوخته و سوز و آتش بستانیم چون حضرت مولانا را شوق غالب بود گفت [1740 چون زخم دم کآتش دل تیز شد] من چگونه دم زخم که آتش دل تیز گشت [شیر هجر آشفته و خونریز شد] پس هر کس که سخن من بشنود از آتش من بسوزد و شیر هجر سر مست خوش بریزد [1741 آنکه او هشیار خود تندست و مست] آن شیر هجر یا کسی که در هشیاری تند و بی‌عقل باشد [چون بود او چون قدح گیرد بدست] چگونه بود او چون قدح به دست گیرد و مست باده شود [1742 شیر مستی کز صفت بیرون بود] یعنی شیر عشق من مستی است که مستی او از وصف بیرون است چون شیر مستی در مستی بیرون است از وصف باشد [از بسیط مرغزار افزون بود]⁷⁴⁴ چون به مرغزار آید مستی او زیاده شود که مرغزار جای مستی و محرک جنون است بدان که ارباب شوق و اصحاب (162b) ذوق را چون ابواب معانی گشاده گردد فکر رعایت قافیه در منظوم و اندیشه

⁷⁴³ خم‌ها.

⁷⁴⁴ پس چون من در مرغزار پند و معانی شروع کنم عشق من از حد بیرون شود. منه.

ایراد سجع در منشور مشوّش حال و مانع لذت مقال باشد و انتقال بقال از اِعمال اعمال عوق کند⁷⁴⁵ و لهذا حضرت مولانا می‌فرماید [1743 قافیه اندیشم و دلدارِ من] فکر شعر می‌کنم اما محبوب من [گویدم مندیش جز دیدارِ من] به من می‌گوید فکر مکن جز دیدارِ من. لاجرم من بیت: بازگشتم ز آنچه گفتم زانکه نیست - در سخن معنی و در معنی سخن. [1744 خوش نشین ای قافیه‌اندیشِ من] محبوب من مرا می‌گوید خوش نشین در نشمن خلوت ای شعر اندیش من [قافیه دولت تویی در پیشِ من] دیگر به قافیه و شعر حاجت نیست مراد از این سخن مذمت شاعری نیست مطلقاً زیرا اگر چه حضرت خدا در سوره شعرا فرمود وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ. پس از آن فرمود إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ. و یکی از افاضل گفته بیت: شاعران را گرچه غاوی خواند در قرآن خدای - هست از ایشان هم به قرآن ظاهر استثنای من. بلکه مقصود ترویج به عمل است و لهذا از زنان محبوب می‌گوید [1745 حرف چه بُود تا تو اندیشی از آن] و صرف وقت کنی به آن [حرف چه بُود خار دیوارِ رزان] جمع رز به ترکی باغ چپوغی. یعنی لفظ مانند خار باغ است و عبادت میوه آن باغ پس از خار دیوار گذر کردن و به میوه عبادت رسیدن می‌باید تا فیض الهی برسد. حکایت: جنید را قدّس سره پس از وفات او در خواب دیدند و پرسیدند کیف حالک یا ابا القاسم گفت طاحت تلک الاشارات و بادت⁷⁴⁶ تلک العبارات و ما نفعنا الا التسبیحات التي كنا نقولها بالغدوات و الركعات التي نصلّيها في الخلوات [1746 حرف و صوت و گفت را بر هم زنم] زیرا حرف الاسحار و صوت واسطه بیان است و گفت زبان ترجمان جنان و احتیاج به واسطه ترجمان و اقامت دلیل بر اسرار نهان وقتی است که تعارف ارواح و تشاهد قلوب نباشد اما بعد از رسوخ محبت و داد و ظهور کمال اتحاد و انکشاف اسرار فواد حاجت به وسایط ترجمان نیست اگر محبوب را در این معنی شبهه باشد باید که در این معنی تأمل نماید که چون دو کس را با همدیگر محرمیت بود و بر احوال و اوضاع یکدیگر مطلع باشند و امور معیشت در میان ایشان تقرّر یافته اگر در حضور مهمان یکی به دیگری اشارت کند در باب احضار الوان اطعمه یا غیر آن رفیق محرم به اندک اشارت چندان معنی فهم کند که نامحرم به وسایط حرف و صوت ادراک (163a) آن نکند و یقین داند که حصول جمیع معانی در نفوس انسانیّه به واسطه تلقین روح قدسی است و در آن تلقین و تلقّن حرف و صوت و ترجمان زبان در میان نیست و آنچه حضرت سبحانی در غوامض اسرار و معانی القا بر ارواح انسانی می‌کند که در شرح آن عبارت وافیه نیست و در بیان آن اشارت کافی نه و در آن اقبال و قبول مجال وسایط نیست و ترجمان زبان و القاء سمع و سایر شرایط نه و بیشتر از حبس آب و گل در عالم جان و دل فهم معانی و حقایق و وقوف بر اسرار و دقائق بود و گفت و گوی زبان و حرف و صوت در میان نه پس حالی نیز بشنوی که محبوب حقیقی می‌گوید چون زبان قال فرو بندی و در حال دم در

⁷⁴⁵ مطلب در بیان آن که اهل شوق و ارباب معانی چندان به الفاظ التفات نمی‌کنند.

⁷⁴⁶ طاحت و بادت به معنی هلك و ضاعت.

کشی حرف و صوت و لفظ را بشکنم [تا که بی این هر سه با تو دم زنم] و از طرف دل فیض و فضل کنم ای که سالک راه و طالب الله نشده و ترک معاصی و او زار نکرده و طاعت بسیار نیاورده. لاجرم فهم این حدیث قدسی نکرده که بیان او رفته است لا یزالُ عَبْدِي یَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ و فهم این حدیث قدسی نکرده که مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً. و به موجب این دو حدیث شریف عمل نکرده ورنه مشاهده آثار کردی و تجلّی فیض و فضل یافتی چنانکه حضرت مولانا از زبان محبوب حقیقی می گوید.

[1747 آن دمی کز آدمش کردم نهان] پوشیده داشتیم. حکایت: این فقیر از عزیزی شنیدم که گفت عالمی مطالعه مثنوی همی کرد چون به اینجا رسید به آن عزیز گفت از اول مثنوی تا به اینجا مطالعه کردم هیچ محلی مرا ثقیل و مشکل نیامد الا این محل زیرا از این مفهوم است که یکی از احاد امت از آدم و خلیل و عیسی و جبرئیل علیهم السلام افضل باشد این فقیر به آن عزیز گفتم حضرت خدا جل و علا هر چیز را به نوعی فیض کرده است که آن را به دیگری نکرده اما از آن لازم نمی شود که یکی از دیگری افضل من جمیع الجوه باشد چنانکه حضرت خدا شمع را نوری داده است که آن نور را به آفتاب نداده است اما از این لازم نمی شود که نور شمع از نور آفتاب بیشتر باشد. لاجرم اگر امعان نظر کنی می دانی که همه موجودات مظاهر اسما و صفات اند و در هر فردی از افراد موجودات بلکه در هر ذره از ذرات کاینات غلبه اسمی از اسما و سلطان صفتی از صفات ظاهرتر است اگر چه هر یکی از وجهی مظهر جمیع اسما و صفات است (163b) پس در هر سری سری است و در سینه سودایی و در هر گوش آوازی است و در هر گوشه غوغایی سری که با ذره در میان است به آفتاب نیست و رازی که با آتش همراه است در آب نیست هر موجودی را مشاهده جمالی است و مطالعه جلالی و حق را با هر یکی افاضه کمالی است و اعطا حالی ابوطالب مکی می فرماید لَا يَتَجَلَّى فِي صُورَةٍ مَرَّتَيْنِ وَلَا يَتَجَلَّى فِي صُورَةٍ لِأَثْنَيْنِ. یعنی هرگز در یک صورت دوبار روی ننماید و در دو آینه به یک صورت پیدا نیاید بیت: در هر آینه روی دیگرگون - می نماید جمال او هر دم. پس دمی که نصیب گدای ذلیل است با شهریار جلیل در میان ننهند بلکه مقالید کشف آن به دست خلیل و جبرئیل ندهند. لاجرم محبوب حقیقی گوید آن نفسی که از آدم پنهان کردم [با تو گویم ای تو اسرار جهان] که زنده جهان انسان است [1748 آن دمی را که نگفتم با خلیل] از سخنان سِر [و آن غمی را که نداند جبرئیل] از امور مخفی [1749 آن دمی کز وی مسیحا دم نزد] از او سخن نگفت [حق ز غیرت نیز بی ما هم نزد] چون تفصیل کلام را دانستی تو را تحقیق مقام حاصل شد و آن عزیز گفت احتمال است که خطاب در این ابیات به حقیقت محمدیه باشد⁷⁴⁷ حکایت: از درویشی پرسیدند که کمال محبوبیت چیست گفت آنکه اگر در مجلسی هزار عاشق باشد با هر یکی به نوعی التفات کند که دیگری خبردار نشود و هر یکی را اعتقاد چنان بود که مقصود دوست از

⁷⁴⁷ این احتمال واحد نفس خود موجه است امام سوق کلام را منا نیست پس تحقیق آن است که دانستی. صح

آراستن جمال و مراد او از غنچ و دلال جستن رضای من است و بردن دل شیدای من آنچه مرا با او و او را با من است نه دیگری را با او و نه او را با دیگری است. لاجرم محبوب حقیقی را که حسن هر جمیلی اثری از جمال اوست با هر ذره تجلّی خاص دارد و هر یکی به حسب قابلیت به نوعی با او اختصاص دارد و هر یکی را بدانچه یافته به حکم **كُلُّ حَزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ**. فرح و شادی و شکر و آزادی بود چون حضرت مولانا ما گفت آن توهم دست داد و اعتراض آمد که او دعوی ما و من کرده باشد حالیا آن توهم را دفع می‌کند و می‌کند [1750 ما چه باشد در لغت اثبات و نفی] یعنی لفظ ما مشترک است در میان اثبات و نفی [من نه اثباتم منم بی ذات و نفی] پس کسی که از اوصاف لفظ مبرّاست و نا کسی و بی چیزی اختیار کرده است در حقیقت کس اوست و با حق مکالمه بی صوت و حرف می‌کند حکایت: عزیزی در عالم مکاشفه بدید که دلال عشق در میان اهل فنا متاع شوق را بیع من یزید می‌کند و می‌گوید من این متاع را به کسی می‌فروشم (164a) که او فنا و نیستی دارد و ثمن این متاع فنا و نیستی است کسی گفت من فنا و نیستی دارم پس این متاع را خریدارم چون این سخن را گفت باز پشیمان شد گفت دعوی نیستی هستی است من تأمل کردن نیستی من نیز نیست است. لاجرم فنا آن است که در او دعوی نیستی نباشد پس کس آن کس است که از آن نیز بگذرد و لهذا حضرت مولانا می‌فرماید [1751 من کسی در ناکسی در یافتم] من که ناکس و بی وجود گشتم کس شدم [پس کسی در ناکسی در یافتم]⁷⁴⁸ پس وجود را در فنا صرف کردم بیت: گر مراد خویش خواهی نامرادی پیشه کن - من مراد خویش را در نامرادی یافتم. و فاضلی فرموده بیت: فنا عشق ایچره اول بولغای که اسم و رسمی هم قالمای - جنون برله حکایتلر قویوب کتمک نه شهرت در. لاجرم خدمت مولانا می‌گوید چون حضرت خدا را عرض نیستی و بندگی کردم او مرا بنده نوازی کرد زیرا [1752 جمله شاهان پست پست خویش را] به حکم **سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ**. شاهان بندگان بنده خویش‌اند چون خواجه را بنده باشد که خدمت او کند خواجه بنده او شود یعنی تدبیر معاش و لباس او کند و مرضش را دوا سازد. لاجرم کسی که حضرت خدا را بنده مخلص باشد خدای تعالی مهمات و حوایج او را و اسباب حضور دنیا و آخرتش را مهیا سازد [جمله خلقان مرده مرده خودند] جمله مخلوق مست مست خویش‌اند و هلاک هلاک خودند و عاشق عاشق خویش‌اند [جمله شاهان پست پست خویش را] مثلاً پادشاهی چون پادشاه دیگر را تکبر نکند بلکه پستی و تنزل کند آن پادشاه نیز آن را پستی کند [جمله خلقان مست مست خویش را] جمله مردمان بی عقل بی عقل خودند پس این رضا در طالب اثر رضای مطلوب است کما قال الله تعالى **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ**. چنانکه محبت ما نتیجه محبت است اوست **يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ**. آری [1753 می‌شود صیاد مرغان را شکار] یعنی در قید و بند و صید ایشان شود [تا کند ناگاه ایشان را شکار] پس کسی که طالب و راغب و عاشق صادق باشد در علم حضرت خدا از زمره عاشاق مقرر باشد

نه از طایفه فسّاق. لاجرم در علم الهی و دفتر شاهی از زمره عاشقان و فرقه صادقان شدن عظیم سعادت است. لاجرم

[1754 بی‌دلان را دلبران جسته بجان] عاشقان را طالب‌اند دلبران به جان و دل **[جمله معشوقان شکار عاشقان]** اثر و خاصه عشق این است **حکایت:** دلبری را کسی سنگ مزاری را نمود و گفت این سنگ عاشق توست آن دلبر هر وقتی که از آن راه می‌گذشت **(164b)** آن سنگ را به عین عنایت نگریستی **بیت:** همین سعادت من بس که چون مرا بینی - به خاطرت گذرد کین گدا اسیر من است. پس کسی که عاشق صادق باشد معشوق مسخر او شود تو نیز اگر عاشق صادق حضرت خدا شوی آثار دوستی را از حضرت او مشاهده کنی **حکایت:** مجنون را کسی گفت آن قدر که تو لیلی را دوست می‌داری او نیز تو را آن مقدار دوست می‌دارد اگر شبی تو بگوی او نروی و فریاد نکنی او مضطرب شود مجنون نیز از بهر امتحان پیره زنی را به خانه لیلی فرستاد تا یک شب در آنجا مهمان شود آن شب مجنون صبر کرد بگوی لیلی نرفت آن شب لیلی خواب نکرد بر بالای بام می‌رفت و بهر سو گوش می‌داشت آن پیره شمرد در آن شب چهل بار لیلی بالای بام رفت و آن پیره زن پرسید که تو امشب چرا خواب نکردی و چند بار بالای بام رفتی لیلی گف مرا دوستی بود هر شب به کوی ما آمدی و ناله کردی امشب نیامد آواز او را نشنیدم آیا چون شدست آن را می‌جویم. لاجرم **[1755 هر که عاشق دیدیش معشوق دان]** زیرا معشوق نیز عاشق خوش است **[کو بنسبت هست هم این و هم آن]** که آن عاشق هم معشوق و هم عاشق است بد و اعتبار **[1756 تشنگان گر آب جویند از جهان]** از آنکه آب دفع عطش تشنه کند⁷⁴⁹ **[آب جوید هم به عالم تشنگان]** زیرا قدر آب را تشنه می‌داند **[1757 چونکه عاشق اوست تو خاموش باش]** که او تو را جوید **[او چو گوشت می‌کشد تو گوش باش]** تا که دست دوست به گوش تو رسد و تو را به سوی خود کشد پس چون به حکم **كُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًّا فَارَدْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَنْ أُعْرَفَ**. محبت اولی که قابلیت ظهورش خوانند اول از جانب مطلوب به ظهور پیوسته و محبت صفاتی و اسمائی و افعالی و آثاری به واسطه آن محبت ناشی شده. لاجرم چون از دوست کشیدن و جذبات رسانیدن بود از عاشق صبر می‌باید و سرّ عشق را نهفتن **[1758 بند کن چون سیل سیلانی کند]** آب را سد کن چون جاری⁷⁵⁰ شود **[ورنه رسوایی و ویرانی کند]** اگر آب را بند نکنی خراب کند پس اگر سرّ عشق را بگویی فاش گردد و اصحاب ظاهر تو را دیوانه می‌گویند اما کسی که ویران عشق شود محزن الاسرار الهیه گردد پس عاشق را این حال مطلوب است **حکایت:** روزی لیلی طعام پخت و به دست **(165a)** خود به درویشان قسمت می‌کرد مجنون نیز کاسه در دست گرفته پیش او آمد لیلی کفچه زد و کاسه مجنون را بشکست مجنون به سماع و رقص آمد مجنون را گفتند چرا سماع می‌کنی او دیگران را نعمت داد تو را زد و کاسه‌ات بشکست مجنون گفت ذوق من از آن است که مرا

⁷⁴⁹ کند TM : است K

⁷⁵⁰ جاری TK : جاری M

همچو دیگران ندید که از غیر ممتاز گردانید بیت: گر دلت بشکست دلبر مستی افزون کن کمال - کر شکست جام
 مجنون قصد لیلی دیگر است. [1759 من چه غم دارم که ویرانی بود] اگر ویران شوم غم ندارم که ویرانی عمارت است
 [زیر ویران گنج سلطانی بود] پس ویران محلّ گنج سلطان شود عاشقان آن را طالب شوند بیت⁷⁵¹: عقل گفتا خانمانت
 باز ویران ساخت عشق - گفتم ای نادان چه ویران این زمان معمور ساخت. رسول الله علیه السلام فرمود لَا يَكْمِلُ إِيْمَانُ
 أَحَدِكُمْ حَتَّى يَقُولَ النَّاسُ إِنَّهُ مَجْنُونٌ. [1760 غرق حق خواهد که باشد غرق تر] کسی که غرق حق باشد غرق و
 مستغرق تر شدن می خواهد تا از یاد او غافل و خالی نشود کسی که یاد حضرت خدا را معتاد باشد هم خصم ظاهرش مُلزم
 شود حکایت: در مجمع شیخ مجد الدین که در علم حروف ممتاز بود به نزد شیخ صدر الدین و سایر علما و شیوخ دعوی
 کرد که امروز در این مجلس هر چه مولانا بگوید بلا نسلّم منع کنیم تا مُلزم شود شیخ صدر الدین فرمود که امتحان کبار
 در طریقت مذموم است نشنید چون حضرت مولانا از در درآمد فرمود لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ. یک بارگی فریاد کردند
 شیخ مجد الدین بیامد و سر نهاد و مستغفر شد و بسی عذرهای خواست و کسی که یاد خدا را معتاد بود⁷⁵² هم در حالت
 نزع ایمان را از شرّ شیطان به سلامت برد در قبر سؤال منکر و نکیر بر وی آسان شود که يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ
 الثَّابِتِ. حکایت⁷⁵³: رابعه عدویّه را بعد از وفات او به خواب دیدند گفتند حال خود بگوی تا از منکر و نکیر چون رستی
 گفت چون آن جوان مردان در آمدند و سؤال کردند که مَنْ رَبُّكَ گفتم باز گردید و خدای تعالی را بگویند که تو چندین
 هزار خلق که داری ضعیفه را فراموش نکرده من که در دو جهان به غیر تو ندارم و نام غیر تو ندانم کجا هرگز فراموشی
 کنی تا کسی می فرستی که خدای تو کیست بیت: هرگز نکنم تو را فراموش - ای آنکه مرا همیشه یادی. [همچو موج
 بحر جان زیر و زبر] یعنی چنانکه بحر جان زیر و زبر است [1761 زیر دریا خوشتر آید یا زبر] (165b) استفهام
 انکاری است گویا اشارت می کند که زیر دریا خوشتر است زیرا به حکم تَحْتَ كُلِّ شَعْرَةٍ جَنَابَةٌ زیر هر موی جنابت هست
 پس کسی که زیر دریای وحدت و توحید رود که از همه ماسوی منقطع شود و به حضرت خدا توجه کلی کند از همه تلوث
 پاک گردد [تیر او دلکش تر آید یا سپر] یعنی تیر دوست دلکش تر است. لاجرم مصیبت و محنت را رضا دادن می باید و
 سپر دعا را در پیش گرفتن شاید از آنکه در هر مصیبتی رحمتی هست و در هر فوتی قوّت آخرتی بلکه از بهر دوام اجر و
 فضیلت استمرار انکسار دل جستن می باید بیت: چون ز پیش آید خد نکش از قفا بندم سپر - تا نیابد تیر مژگانش از آن
 سوره گذر. [1762 پاره کرده وسوسه باشی دلا] خراب وسوسه باشی ای دل [گر طرب را باز دانی از بلا] اگر طرب

⁷⁵¹ مطلب در ویرانی و فنا.

⁷⁵² بود T : شود MK

⁷⁵³ حکایت TK : M -

را از تعب فرق کنی. لاجرم رضا به قضا آن است که سود و زیان نزد تو یکی باشد [1763 گر مرادت را مذاقِ شکرست]

اگر مراد تو را ذوق و لذت شکر است [بی‌مرادی نی مرادِ دلبرست] استفهام انکاری است یعنی مرادی مراد اوست پس نامرادی را اختیار کردن می‌باید بیت: یار آن بود که صبر کند بر جفای یار - ترک رضای خویش کند با رضای یار. حضرت مولانا چون پیش از این گفته بود آنچنان ماهی نهان شد زیر میغ اکنون ستاره‌های آن ماه را بیان می‌کند که می‌فرماید [1764 هر ستاره‌ش خونبهایِ صد هلال] هر ستاره و نور حضرت خدا یعنی ذره تجلی آن مولی خون‌بهایِ صد هلال است و ثمن متاع و مال بیت: حسن مه رویان چه می‌ماند بروی یار ما - پرتو مه دیگر و نور تجلی دیگرست. [خونِ عالم ریختن او را حلال] یعنی خون ریختن حضرت خدا را رواست زیرا می‌تواند که خون‌بها دهد [1765 ما بها و خونبها را یافتیم] عوض جان ستانیدیم از برای آن [جانبِ جان باختن بشتافتیم] جان را به دوست فدا ساختیم [1766 ای حیاتِ عاشقان در مردگی] کسی که به موجب مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. بمرد حیات یافت [دل نیابی جز که در دل‌بردگی⁷⁵⁴] تا تو را دل نبرد دل نخواهی یافتن و دلبر نخواهی شدن و صاحب دل نمی‌شوی [1767 من دلش جُسته به صد ناز و دلال] من دل آن معشوق جستم اما به صد ناز و غنج [او بهانه کرده با من از ملال] و از انفعال که او حال من می‌داند دروغ مرا باور نمی‌کنند [1768 گفتم آخر غرقِ تست این عقل و جان] یعنی به معشوق گفتم غرق و هلاک توست عقل و جان یعنی به حضرت خدا گفتم عقل من در فکر تو و جان من در عشق تو غرق است [گفت رَوِ رَوِ بر من این افسون مخوان] معشوق (166a) گفت بر من این افسانه و افسون مخوان در این سخن تعریض است به دیگران در صورت قصه احوال خود یعنی کسی که دعوی عشق حضرت خدا کند چون از بهر او از شهوات و لذات و از دنیا و مرادات چیزی را ترک نکرده است و یادش نکند چون دعوی عشق کند حضرت خدا سخن او را رد کند مثلاً دلبری را گویند فلان کس عاشق توست اما آن دلبر بیند که آن فلان یاد او نکند و دایم در عشرت و صحبت است و در خواب غفلت این سخن را باور نمی‌کند [1769 من ندانم آنچه اندیشیده] و تو فکر کرده که عالم السرّ و الخفیّات صفت من است [ای دو دیده دوست را چون دیده] چگونه دیده پس دل متحد می‌باید تا دوست را کما هو حقه بیند عاشق صادق آن است که از بهر دوست غیر را ترک کند و در دو دیده او و در دل و عقل او غیر دوست نباشد کسی که دعوی عشق کند و بگوید که من حضرت خدا را بنده مخلصم اما به حکم مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرُهُ. یاد غیر کند و در دل و دیده او غیر باشد حضرت خدا که عالم السرّ و الخفیّات است حال او داند دعوی دروغ را قبول نکند اگر به معشوقی گویند آن عاشق از عشق تو از خوردن و خفتن و سیر کردن بریده است معشوق را خوش آید و قدر عاشق پیش او بیفزاید از آن سبب انبیا علیهم السلام ریاضت کشیده و محنت برده‌اند چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود أَشَدَّ النَّاسِ بَلَاءً الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءُ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَلَا مَثَلُ.

⁷⁵⁴ دل بردن کوکل چکمک و کوکل العق و مایل قلمق.

[1770] ای گرانجان خوار دیدستی ورا] ای آن کس که سبک روح نئی دوست را تو خوار دیدی [زانکه بس ارزان خریدستی ورا] بی‌مشقت یافته چنانکه [1771 هرکه او ارزان خرد ارزان دهد] و قدر و قیمت نداند [گوهری طفلی به قُرسی نان دهد] از نادانی تو نیز به حکم قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ. آن گوهر گرانمایه را ارزان به دست آورده و به موجب وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ. قدرش نمی‌دانی از بهر آن به متاع دنیا می‌دهی حضرت مولانا چون احوال دنیا را و عاشق با دعوی و بی‌معنی را بیان کرد. بیت: علم و تقوی سر به سر دعویست معنی دیگرست - مرد معنی دیگر و میدان دعوی دیگرست. پس از این احوال خویش را بیان کند و بر آن معنی تنبیه کند که به حکم يُجِبُّهُمْ وَيُجِبُّونَهُ. و به موجب أَحَبِّتُ أَنْ أَعْرِفَ. هر محب غرقه دریای محبت اولی باشد و اثر عشق در صادق هویدا باشد و لهذا می‌فرماید [1772 غرق عشقی‌ام که غرقست اندر این] مرهون است [عشقه‌های اولین و آخرین] یعنی غرق دریای محبت اولی‌ام که در آن غرق است عاشقان صادقان از اولین و (166b) آخرین حکایت: عزیزی گفت از مردی فاضل و عالمی پرسیدند که در حق جلال الدین محمد که صاحب مثنوی است چه می‌گویی گفت کسی که در علم و عمل از من بیشتر باشد و در عشق و ترک دنیا بهتر من در حق او چه گویم [1773 مُجْمَلش گفتم نکردم زان بیان] این کلام را به طریق اجمال گفتم مشروح نکردم [ورنه هم افهام سوزد هم زبان] یعنی اگر چه متصدی به گفتاریم و متعرض کشف بعضی اسرار اما مپندار که زواهر اینها و جواهر اسما را که مصون لغیر اهل است چنان ایراد کنیم که هر اهل و نا اهل بر آن اطلاع تواند یافت نی نی گاهی وصف دلبران را در حکایت دیگر درج کنیم و گاهی مغز حقیقت را به صورت افسانه خرج کنیم شاهد زیبا و دلبر رعنا را که ابکار افکار و دوشیزگان دار القرار اند بی‌کسوت و نقاب و بی‌کله⁷⁵⁵ و جلباب در نظر نامحرمان جلوه ندهیم بلکه نفایس معانی را که عرایس غوانی‌اند⁷⁵⁶ در حلی عبارات و حلل استعارات متبرّج نسازیم مادام که صد هزار کله مجازات و کنایات مبینّه بر قراین مخفیّه بر وا نبندیم چون در این کلمات تأمل کنی سِرِّ إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَ بَطْنًا وَ لِيُطْنِ بَطْنًا إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ. بر تو منکشف شود پیل را اگر چه از هندستان بیاریم اما در خانه تاریک داریم و طالبان نظاره را یکان یکان بدان خانه رخصت دخول دهیم تا هر یکی بر عضوی دست بساید و بیرون آید تا هر که دست بر پای او سوده باشد پیل را به ستون تشبیه کند و هر که گوش او گرفته به سفره مانند سازد و هر که خرطوم او گرفته از او به بوق و نفیر تعبیر کند و پیل را اگر چه همه باشد اما پیل هیچ کدام از اینها نباشد اما ادراک این معنی بر گشادن روزن موقوف است چنانکه حقیقه الحقایق در جمیع مظاهر ظاهر اما ظلال صُور آن را سائر است شعر: جمالك في كل الحقائق سائر - و ليس له الا جلالك سائر. تجلیت لالاکوان خلف ستورها فتمت بما ضمت عليه الستائر لیکن مشاهده اثار تجلیات و مطالعه طلایع انوار ذات

⁷⁵⁵ کله آن پرده است که بر هودج زبان می‌پوشند.

⁷⁵⁶ جمع غایبه یعنی زنان بی‌نیاز از زینت.

موقوف بر اضمحلال ظلال تعینات است پس اسرار نهفتن و به هنگام تفصیل مجمل گفتن واجب است حکایت: شبلی به جنید قُدس سرهما گفت آن اسرار که ما در خلوت به اهل سلوک⁷⁵⁷ می گفتیم تو بر سر منبر عوام را فاش می گویی جنید گفت اگر چه می گویم اما نازنین بی نذر را در لباس کهنه و حقیر می نمایم آنان که اهل اند نظر در لابس کنند قدرش می دانند و آنان که نااهل اند نظر در لباس کنند از نازنین محبوب بمانند باری باید که از لعل⁷⁵⁸ باز گو نه غافل نباشی و به صورت (167a) افسانه قانع نشوی و بر مفهوم صریح عبارت اکتفا نکنی زیرا [1774 من چو لب گویم لب دریا بود] من چون لب گویم مرادم لب دریای وحدت است نه لب دلبر مجازی [من چو لا گویم مراد الا بود] من چو لا گویم مرادم نعم است یعنی من کلمه را در ضد او استعمال می کنم محبوبانه و رندانه که نعم به غمزه بلا می باشد [1775 من ز شیرینی نشستم رو تَرش] من از کمال شیرینی و اتحاد درونی ترش روی نشستم تا کس راز من به آن بی نیاز و آشنایی من به آن دلنواز نداند بیت: دل و جانم به تو مشغول و نظر در چپ و راست - تا ندانند رقیبان که تو جانان منی. [من ز بسیاری گفتارم خَمش] که زبان حال گویاست یا به آن دلبر در گفت و گویم از آن جهت با دیگران خاموشم [1776 تا که شیرینی ما از دو جهان] مرهون است [در حجاب رو تَرش باشد نهان] تا که شیرینی ما در حجاب ترش رویی نهان باشد که عارفان اسرار یار از اغیار نهان دارند [1777 تا که در هر گوش ناید این سخن] تا که نا اهلان نشنوند [یک همی گویم ز صد سر لُدن] که هر کس سر علم لدن را فهم نمی کند پس خاموش می شوم از آن که حضرت خدا غیرت دارد از افشای اسرار و من غیرت دارم از آن جهت سر او پنهان می کنم و می ترسم که به گفتن سرش از او دور شوم زیرا غیور است.

تقریر قول حکیم سنایی رحمة الله علیه

به هر چه از راه و امانی چه کفر آن حرف و چه ایمان بهر چه از دوست دور افتی چه زشت آن نقش و چه زیبا و در معنی قَوْلُهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ سَعْدًا لَغَيُورٌ وَ أَنَا أَعْيَرُ مِنْ سَعْدٍ وَ اللَّهُ أَعْيَرُ مِنِّي وَ مِنْ غَيْرِهِ حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ⁷⁵⁹ سبب ورود حدیث شریف آن است که چون که خدای تعالی قاذف را حد فرمود که وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً. الآية سعد بن معاذ گفت یا رسول الله اگر من در خانه خویش کسی را بینم که با زن من فجور می کند تا من بروم و گواه آرم او را آبهستن کرده باشد و برفته و اگر سخن گویم تازیانه خورم و اگر خاموش

⁷⁵⁷ بی غمی.

⁷⁵⁸ لعل TM : نعل K

⁷⁵⁹ یعنی حرام کرد گناهها را خواه آشکارا باشد خواه پنهان و چنانکه شرک ظاهر را حرام کرد شرک خفی را نیز حرام کرد. منه.

باشم در غم بمیرم و القصة بطولها حضرت خدا سعد را معذور داشت و حکم قذف زوجین لعان نهاد که **وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ**. الآیه و رسول الله علیه السلام در آنجا حدیث مذکور را فرمود که سعد غیور است و من از او غیرت ترم و خدا (167b) از من غیرتر است و از روی غیرت است که ظاهر و باطن فواحش را محرم ساخت یعنی اصل همه غیرت‌ها غیرت اوست هر که را تخلق به اخلاق او بیشتر صفت غیرت در او کاملتر [1778 جمله عالم زان غیور آمد که حق] لفظ مرهون است [بُرد در غیرت بر این عالم سَبَق] یعنی همه عالم را در غیرت غالب شد و همه را تعلیم غیرت هر کس حصّه از غیرت اوست بدان که بعضی از اصحاب طریقت و ارباب حقیقت در تفسیر آیت **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ** می‌فرمایند که جمیع عوالم از اوج افلاک تا مرکز خاک به منزله قالب است سرّ این قالب آسمان است و مشاعر و حواس او کواکب ثواقب از ثوابت و سیّارات و پای این قالب زمین و بانی اعضای او باقی عناصر و موالید و هر ذره از ذرات موجودات جزوئی از اجزای این قالب است و ارباب کیاست و اصحاب فراست را تمثیل هر جزئی اجزای قالب حاجت به بسط و تطویل و شرح و تفصیل نیست و حضرت الهی جان این قالب همچنانکه قالب آدمی از جان زنده است و بینایی و گویایی و شنوایی و احساس جمیع حواس و ادراک همه مدرکات و افعال کل اعضای او از جان است و به مفارقت جان انسانی همه ادراکات و حسن و جمال و اقوال و احوال قالب متلاشی گردد و اثری از آن باقی نماند هم‌چنین قیام قالب عالم و روشنی اجرام علویّه و بقای هیاکل سفلیّه همه از نور الله است و زنده و قائم از الله و موجود به وجود او پس اگر روح انسانی بگوید که من نور قالبم که روشنی و تاریکی و حسن و جمال و زندگی و افعال او از من واقع می‌شود و چون از قالب جدا شوم از این مذکورات اثری نماند اجزا متستت شود و اعضا متفرق گردد احساس و ادراک زوال پذیرد و موافقت و آشتی در میان عناصر اربعه که ارکان وجود قالب بود نماند از همدیگر منقطع شود هر آینه روح انسانی در این اقوال صادق باشد و صدق این کلام به تأویل محتاج نباشد همچنین اگر حق سبحانه و تعالی می‌فرماید که من که جان عالم نور قالب سموات و ارضم و به حکم **ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ** همه را زندگی و قیام و تازگی و دوام به رشاش نور من است که در ابتداء تخمیر طینت قالب آن رشاش را جان جهان ساختم چون اجزای نور که عبارت از انواع توجهات ایجادى نحو کُلّ ممکن حال ایجاد است و کنایت از ایصال فیض به حسب قابلیت و استعداد است به کل خویش که حضرت احدیه (168a) الذات است باز گردد سرّ این قالب که سموات است انفطار پذیرد و سیرّ إذا السماء انفطرت. ظهور یابد و حواس و مشاعر او که کواکب ثواقب است انتشار آغاز نهد و حقیقت وإذا الكواكب انتثرت. متحقق شود و پای او که ارض است متزلزل گردد و تبدّل و تغیر بدو راه یابد و بر اشارت إذا زلزلت الأرض زلزالها و يوم تبدّل الأرض غیر الأرض. اطلاع به حصول پیوند و وارث ملک وجودات ملک متعالی گردد که **وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ** و چون تعلقات منقطع شود و تعینات متلاشی گردد و

رسوم و اطلالِ دیارِ موجودات اندراس یابد و بَعْدِ رشاشِ اَشْعَةٍ به آفتاب ذات آثار کاینات انطماس پذیرد و قطراتِ امطار بَبَخِرِ زخار پیوندد و به حکم وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ. کثرتِ موهم انوار در وحدت نور الانوار بسطوات تجلی احدیة الذات مضمحل گردد مخاطب و مخاطب در سؤال و جواب لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ. هم حضرت پروردگار باشد پس حال قالب عالم بی من که جان عالم چون حال قالب تن باشد بی روح هر آینه این قول از حضرت الهی مصدق باشد و محتاج تأویل نبود پس حضرت مولانا اشارت می کند به این معانی که می فرماید [1779] او چو جان است و جهان چون کالبد] حق تعالی همچون جان است جهان همچون قالب است [کالبد از جان پذیرد نیک و بد] زیرا قالب را تصرف نیست و در این مقام مقصود آن است که غیرت هر موجود اثری از آثار غیرت واجب الوجود است اما باید دانستن که معنی غیرت حق نه چون غیرت آدمیان باشد لیکن چون به حکم يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ. و به موجب قضیة ان الله جميل يحب الجمال صفت محبت بر او ثابت شد و محبت بی غیرت نباشد و شک نیست که⁷⁶⁰ حقیقی از مجازی قوی تر باشد و لهذا رسول الله علیه السلام می فرماید که والله اَغْيَرُ منی پس هر جا که محبت باشد غیرت و صفت غیور آن است که نخواهد که دوست خود را با هیچ غیر بیند و هر حیلۀ که تواند کردن در نگاه دوست از هر که غیر اوست به تقدیم رساند پس حقیقت غیرت حمایت واجب کند و تفسیر غیرت حق این باشد که چون بنده را دوست دارد او را نگاه دارد تا چیزی نکند که آلوده گردد و با کسی صحبت نکند که معیوب شود و در حدیث شریف وارد است که إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَمْ يَضُرَّهُ الذَّنْبُ. یعنی نمی گذارد که گناه کند پس هر که را دوست دارد با او غیرت پیش (168b) کار بندد بلکه نخواهد که هیچ محبی غیر او را دوست دارد و لهذا چنانکه دانستی⁷⁶¹ که جان همه عالم تا نور و ظهور و حسن و جمال و لطف و کمال همه او را باشد تا هر که هر چه را دوست دارد در حقیقت او را دوست داشته باشد و بهر چه محتاج شود او بود بیت: غیرتش غیر در جهان نگذاشت - لاجرم عین جمله اشیا شد. و چنانکه دانستی که جان عالم کبیر حضرت خدای تعالی است هر آینه دانسته باشی که جان عالم صغیر که قالب انسانی است بدان معنی سابق هم حضرت سبحانی است بلکه عالم به منزله مشکات است و قالب انسانی به منزله زجاجه و دل او به منزله مصباح و جان او به منزله زیت و نور الهی به منزله نار و هیچ شک نیست که اتصال و اقتران نار و مجان است او با زیت بیشتر است از مصباح و با مصباح بیشتر از زجاجه و با زجاجه بیشتر از مشکاة و مناسبت زیت با نار تا به حدی است که يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ. بلکه تصریح نمود که زیت نیز از جنس نور است کما قال نُورٌ عَلَى نُورٍ. اما مشاهده آن نور جز بدان نور نتوان کرد

⁷⁶⁰ محبت او حقیقت است که صفات حق حقیقی باشد و محبت مخلوقات مجازی است پس چون محبت مجازی غیبت واجب کند هر

آینه در استلزام غیرت محبت حقیقی اولی بود و شک نیست که . صح

⁷⁶¹ دانستی TK : دوستی M

پس درایت این اسرار موقوف بر هدایت پروردگار است و لهذا می‌فرماید **يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ**. پس چون ظهور حق در محبت از همه بیشتر است و غیرت محبوب⁷⁶² مقتضی آنکه غیر او دوست داشته نشود هیچ کس هیچ چیز را چنان دوست ندارد که خود را و از اینجا بشناخت خویش بینا شود و **سَرَّ مَن عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ**. بر او منکشف گردد و در آوان مشاهده محبوب در خطاب طالب محبوب گوید **غزل**: مقصود دل عاشق شیدا همه او دان - مطلوب تن و امق عذرا همه او دان - بینایی هر دیده بینا همه او بین - زیبایی هر چهره زیبا همه او دان - یاری ده محنت زده مشناس جز او را - فریادرس بی‌کس تنها همه او دان - در سینه هر غمزده پنهان همه اوست - یا هیچ مدان در دو جهان یا همه او دان. پس غیرت الهی بر همه محبان هست و هیچ احد غیر او را دوست نمی‌دارد اما بعضی نابینا و بعضی بینااند و بعضی دانا و بعضی نادان بینا هر چه را دوست دارد⁷⁶³ او را دوست می‌دارد و این محب معما گشای لا یُحِبُّ اللَّهَ غَيْرُ اللَّهِ است و اشارت دان لا یرى اللَّهَ غَيْرُ اللَّهِ و از سرّ معنی گفت **سشمعه** و **بصره** آگاه و امر **بیت**: نقش خود (169a) برترش و او را باش - تا شود جمله جهان یک شی. را به جان امثال نموده و زنگ ماسوی به مصقله نفی وجود از آینه وحدت زدوده و دانا هر چه را دوست دارد به بوی دوست دوست دارد و در مخاطبه محبوب حقیقی گوید **بیت**: ز عشق روی گل بلبل نکردی ناله و غلغل - اگر اندر نهاد گل ندیدی نکهت بویت. و محب غیر دانا که از مشاهده محبوب محبوب است اگر چه هر چه را دوست دارد هم او را دوست داشته است و بهر چه روی آرد بدو آورده اما ذوق مشاهده ندارد و لذت دیدار نیابد پس چون درجات ارباب محبت دانستی هر آینه بر رأی عالم آرای تو مستور نباشد که اگر محب بینا اختیار مرتبه محب دانا کند و بدان مرتبه راضی شود مغبون باشد و سزاوار آتش غیرت محبوبیت گردد و همچنین اگر محب دانا به مرتبه غیر دانا رضا دهد خاسر بود و استحقاق او آتش غیرت را ظاهر چه تحرّی در صلوة وقتی جایز است که سَمَتِ قبله مشتبه باشد و اکتفا به مصادفت جهت کعبه وقتی رواست که مصلّی در بلاد بعیده بود و کعبه را معاینه نتواند دید اما مکی را ادراک سَمَتِ قبله کافی نیست و عارف سمت را در اقصای بلاد تحرّی روانی پس حضرت مولانا به این حقایق اشارت می‌فرماید و می‌گوید **[1780 هر که محرابِ نمازش گشت عین]** یعنی مکی که قبله او عین کعبه است و کسی که ذات الله را مشاهده کرد و تجلّی جمال را یافت به حکم **حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُفْرِّينَ**. غیر را التفات کردن اگر چه خوب باشد آن را نمی‌باید **[سوی ایمان رفتنش می‌دان تو شین]** که عیب است این او را زیرا تنزل است پس کسی که تقرّب حضرت حاصل کرده باشد به سبب زلّتی از آن درجه افتادن از زمره آحاد مؤمنان شدند عیب است شیخ کمال جنیدی گوید **بیت**: عرفات عشق بازان سر کوی یار باشد - بطواف کعبه زین در نرم که عار باشد. چو سری بر آستانش ز هر صفا نهادی به

⁷⁶² محبوب TK : M

⁷⁶³ داند که صح.

صفا و مروه ای دل دگرت چه کار باشد [1781 هر که شد مر شاه را او جامه‌دار] هر که مقرّب شاه شد و در خدمت درگاه آن را [هست خسران بهر شاهش اِتّجار] تاجر شاه شدن او را خسران است [1782 هر که با سلطان شود او همنشین] و قرین [بر درش نشستن بود حیف و غبین] (169b) به رباب سلطان نشستن دریغ و فریفتن و زیان کردن است [1783 دستبوسش چون رسید از پادشاه] که این نوعی تقرّب است [گر گزیند بوس پا باشد گناه] از آن که این دنائت و از مقام اول تنزّال است [1784 گرچه سر بر پا نهادن خدمتست] یعنی بوسیدن پا نیز خدمت است [پیش آن خدمت خطا و زلّتست] یعنی پیش دست بوسیدن کم است یا به حضرت پادشاه این خدمت خطاست [1785 شاه را غیرت بود بر هر که او] یعنی شاره را غیرت بود بر آن کس که او غیر را اختیار کند پس از دیدن روی شاه [بو گزیند بعد از آن که دید رو] به وی را اختیار کند پس از مشاهده روی اما غیرت حق اصل غیرت‌هاست چنانکه می‌فرماید [1786 غیرت حق بر مَثَل گندم بود] چنانکه در خرمن مقصود اصلی گندم است و گاه مقصود بالعرض پس غیرت حق اصل است [گاه خرمن غیرت مردم بود] غیرت مردم همچو گاه است نه گندم. لاجرم این معلوم شد که اصل غیرت‌ها غیرت حضرت خداست [1787 اصل غیرت‌ها بدانید از اله] اصل غیرت‌های خلق غیرت حضرت خداست [آن خلقان فرع حق بی‌اشتباه] آن غیرت که از آن خلق است فرع غیرت حضرت خداست بدانکه همچنانکه محبوب را بر محب غیرت‌هاست و دایم نظر او را از تفرقه نگاه می‌دارد و از روی غیرت به دوستی غیر نمی‌گذارد محبان را نیز بر محبوب خویش غیرت‌هاست تا به حدی که اگر بر دیگری جفا کند بر آن رشک بزند و بر زخمی که بر جان دیگری آید بر آن حسرت خورند و هزار دریای آتشین از جفا بنوشند و دهن بسته و لب خشک چون خم صهبا در آرزوی دریای دیگر بجوشند از تیر جفای او نگیرند و از درد بلای او نپرهیزند دیده را هدف تیر جفا سازند و از سینه سپر در دو بلا پردازند بلا را عطا شناسند و در نقصان بلا از فقدان عطا هراسند و اگر چه هر یکی از محبّان مظهر تجلّی خاص‌اند و از کمال عاشق نوازی محبوب هر یکی می‌گویند آن‌چه با من دارد با دیگری ندارد. لاجرم گاهی که به نظر عقل نگاه کنند او را با هر سَری سَری بینند و با هر دلی کاری مشاهده کنند. لاجرم از ده دله بودن او حکایت کنند و به هزار ناله و زاری از تلخی هجر شکایت کنند و لذا حضرت مولانا می‌گوید [1788 شرح این بگذارم و گیرم گله] شرح این غیرت‌ها ترک می‌کنم و شکایت (170a) می‌گیرم [از جفای آن نگار ده دله] که آن محبوب ده دل و پریشان خاطر جفا را به غیر کند نه به من [1789 نالم ایرا ناله‌ها خوش آیدش] نالم زیرا ناله‌ها خوش آید آن نگار را [از دو عالم ناله و غم بایدش] به موجب إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ⁷⁶⁴ الْمُذْنِبِينَ. ناله می‌باید او را [1790 چون ننالم تلخ از دستان او] چگونه ناله تلخ نکنم از آن که مرادستان در سوای جهان ساخته [چون نیم در حلقه مستان او] و از مقرّبان حضرت او مقصود از این سخن تعریض است به دیگران که چرا ناله

نمی‌کنید که دورید از حضرت او و همچنان [1791 چون نباشم همچو شب بی‌روز او] چگونه نباشم در تیره‌گی همچو شب بی‌روز او [بی وصال روی روز افروز او] لفظ روز افروز وصف ترکیبی است بیت: اگر تو یار نداری چرا طلب نکنی - اگر به یار رسیدی چرا طرب نکنی. چون معشوق را ناز و عاشق را نیاز صفت لازمه است و شیوه معشوق عاشق‌گشی و قاعده عاشق محنت‌گشی باشد. لاجرم عاشقان دل بر جفای دلبر نهند و دامن رضا جویی از دست صبر ندهند و گویند [1792 ناخوش او خوش بود بر جان من] و جفای او وفاست [جان فدای یار دل‌رنجان من] اگر چه دل ما را می‌رنجانند اما جان را فدای او کنم که جور دوست سبب وفاست و تطهیر ذنوب است [1793 عاشقم بر رنج خویش و درد خویش] چون او رنج و درد من خواهد من عاشق و طالب مطلوب اویم [بهر خشنودی شاه فرد خویش] که صفت عاشق دل بر جفای دلبر نهادن و قضا و بلا را رضا دادن است بدان که حقیقت رضا خروج است از خواست خود و دخول در خواست محبوب به اختیار چنانکه به مرگ خروج است به اضطرار یعنی تخلی از نسوت ادنی و تخلی بلاهوت اعلی خواست از میانه برداشتن و بی‌غرض با دوست صحبت داشتن و مراد مطلوب را مراد خود انگاشتن و به یکبارگی ترک اختیار خویش کردن چنانکه حارث گفت در تحت جریان حکم سکون آوردن بیت: گویند عشق چیست بگو ترک اختیار - آنکو ز اختیار نرست اختیار نیست. حکایت: شبلی گفت اگر مرا حق تعالی مخیر گرداند میان بهشت و دوزخ دوزخ را اختیار کنم از آنکه دوزخ مراد دوست است و بهشت مراد من و هر که اختیار خود بر اختیار دوست بگزیند محب (170b) نباشد جنید را از این سخن خبر دادند گفت شبلی کودکی می‌کند اگر مرا مخیر کند من اختیار نکنم گویم بنده را اختیار نیست هر کجا که بری بروم و هر کجا که بداری بیاشم من که باشم که مرا اختیار باشد و بدان که جفای دوست تذکیر است ذکر خویش و گوشمال و تنبیه است و بیدار کردن است پس هر غم و مصیبت و بلا و محنت و فقر و قلت و مرض و علت که می‌رسد کفارات ذنوب و رفع درجات است و بیدار کردن از غفلات و لهذا می‌فرماید [1794 خاک غم را سرمه سازم بهر چشم] برای دیده تا دیده بینا شود و تحصیل روشنا کند [تا ز گوهر پُر شود دو بحر چشم] تا از گوهر اشک⁷⁶⁵ پر شود دو دریای دیده پس هر چه در غم دوست باشد نتیجه خیر دهد [1795 اشک کان از بهر او بارند خلق] اگر چه در صورت اشک است اما در حقیقت [گوهرست و اشک پندارند خلق] یعنی ظاهر بینان رسول‌الله علیه السلام گفت مَا مِنْ عَبْدٍ بَكَى عَلَى ذَنْبٍ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يَنْحَدِرَ الدَّمُوعُ عَلَى خَدَّيْهِ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ عَلَى النَّارِ. لاجرم اشک مانند گوهر است بلکه از او بهتر حکایت: پیش از این شنیده بودی که شبلی دید زنی را که می‌گرید و می‌گوید یا ویلاه من فراق وادی شبلی گریست و گفت یا ویلاه من فراق الاحد آن زن گفت چرا چنین می‌گویی شبلی گفت تو گریه می‌کنی

بر فراق⁷⁶⁶ مخلوق که هر آینه فانی خواهد بود من چرا گریه نکنم بر فراق خالق که باقی باشد بیت: فرزند و یار چونکه بمیرند عاقبت - ای دوست دل میند به جز حیّ لایموت. [1796 من ز جانِ جان شکایت می‌کنم] یعنی من از جانان شکایت می‌کنم در ظاهر اما در حقیقت [من نِیم شاکی روایت می‌کنم] یعنی اگر چه صورت آن کلام شکایت باشد در حقیقت شکایت کننده من نیستم شکایت کننده هم اوست و شکر گذار هم او من چون نایم و نوا در من از اوست و من چون گوهم و در من صدا از اوست در حقیقت قطعه: اوست عاشق اوست معشوق اوست عشق - کیستم من چون همه یار آمده است - آینه اندر برابر داشته است - تا که بر خود عاشق زار آمده است. و یا دلیل رضای حضرت خدا از بنده راضی شدن بنده است از قضای او و رضا نا دادن به کردار کردگار نشان منازعت است و بنده را با حضرت خدا منازعت نرسد (171a) رسول‌الله علیه السلام از این معنی خبر داد که **أَوَّلُ مَا كَتَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَ لَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي وَ لَمْ يَضِرْ عَلَى بَلَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ**. پس رضا از خویش فانی شدن و به دوست باقی گشتن و به ترک اختیارات و مرادات و به نیل حاجات ملاقی گشتن است و این مقام اعلی معارج اعتلا و اقصی مدارج ارتقای سالکان مسالم قدم و قاصدان ممالک جناب اقدم است [1797 دل همی گوید کز او رنجیده‌ام] این سخن را اتبار نیست [وز نفاق سُست می‌خندیده‌ام] سخن به نفاق نمی‌باید این شکایت از آن دل نیست از آن اوست [1798 راستی کن ای تو فخرِ راستان] راستی را ایجاد کن ای آن کس که تو فخر راستانی تا به حکم **فَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتَ**. اجزا و اعضا و قلب من راست شود و به قضاء تو رضا دهد [ای تو صدر و من درت راستان] ای که تو صدوری من درت را آستانم [1799 آستانه و صدر در معنی کجاست] یعنی در معنی میان صدر و آستانه فرق نیست زیرا به درگاه حضرت خدا همه یکی است [ما و من کو آن طرف کآن یار ماست] ما و من کجاست آن طرف که یار ما هست. لاجرم این من و تو گفتن دعوی وجود است اما آن کس که به حکم **كشمالُ العشقِ نِسیانُ العاشقِ** نفسه خود را فراموش کند و جز دوست نبیند تعدد نماند [1800 ای رهیده جانِ تو از ما و من] ای که جان تو از ما و من خلاص یافته است حکایت: جنید گفت روزی به نزد سَری رفتم و به وی گفتم **كَيْفَ أَصْبَحْتَ** گفت **لَيْسَ عِنْدَ اللَّهِ صَبَاحٌ وَ مَسَاءٌ** آن به این اشارت کرد که خود را اطلاع به اوقات نیست از آن که مستغرق شهود شده است پس کسی که خود را فانی دانسته و به حکم **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. مرده دیده و همه را از آن حضرت خدا دانسته او از مصیبت نرنجد و از نعمت مسرور نشود از آنکه خود را فانی و مرده دانست ضرر و نفع به او نمی‌رسد و چون همه از آن حضرت حق تعالی است خود را افزونی و کمی نمی‌بیند و کسی که به تقدیر حضرت خدا تصدیق کد و به قضاء او رضا دهد به حکم **لِكُنِّي لَا تَأْسُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ**. از سود و زیان نرنجد [ای لطیفه روح اندر مرد و زن] و عاشق صادق

و محب موافق [1801 مرد و زن چون یک شود آن یک تویی] دیگر نیست [چونکه یکها محو شد آنک تویی] کاف تصغیر است پس به حکم هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ. همه تویی بیت: چون تو نبودی چه بود (171b) جمله خداوند بس - چون تو نمایی چه مانند جمله خدا ای گدا. [1802 این من و ما بهر آن بر ساختی] و هست کردی [تا تو با خود نرد خدمت باختی] تا تو با خویش نرد خدمت باختی به موجب وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ. اینها را افریدی پس این و آن پرداختن و ما و من ساختن آینه اندر برابر داشتن است و همت بر مشاهده حسن خویش گماشتن و از برای تحقیق مرتبه جمع بعد الفرق کما قال. [1803 تا من و توها همه یک جان شوند] یعنی [عاقبت مستغرق جانان شوند] لاجرم بسی از اولیا خود را فراموش کرده و بی خود شده بودند حضرت مولانا پس از این مستغرق گشته به شاهد حقیقی خطاب کند که [1804 این همه هست و بیا ای امرِ کُن] به این مصراع تنبیه می کند بر آن سر که ابن فارض می فرماید شعر: و قدر زفعت تاء الخطاب بیننا - و فی رفعها عن فُرقة الفرق رفعتی. [ای منزّه از بیا و از سَخُن] من تو را بیا گفتم و از تو گفت و گو طلب کردم اما تو از آمدن به انتقال از مکانی به مکانی منزّهی و از کلام ظاهر⁷⁶⁷ میرایی. لاجرم به حکم لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ. [1805 چشم جسمانه تواند دیدنت] یعنی کسی که جسم و جسمانی باشد و چشم جسمانی دارد نمی تواند دید را [در خیال آرد غم و خندیدنت] مصراع اول استفهام انکاری و مصراع ثانی اخبار است یا این نیز از قبیل اوّل است [1806 دل که او بسته غم و خندیدنت] در مضار و منافع دنیا [تو مگو کو لایق آن دیدنت] تو مگو که آن کس لایق آن دیدن است چون مراد از دیدن⁷⁶⁸ دل است دلی که خالی از غم و خنده دنیا باشد لایق دیدن است [1807 آنکه او بسته غم و خنده بود] هر که به محنت و بلا غمناک و به متاع و ملک دنیا خندان بود [او بدین دو عاریت زنده بود] آن کس به این دو عاریت که غم و خنده دنیا است زنده است عاقل را نمی باید که به عاریتی غمناک و شادان بود شعر: وما المال والأهلون إلا ودیعة - ولابد یوما أن ترد الودائع. بیت: چه باشد نازش و نالش به اقبالی و ادباری - که تا بر هم زنی دیده نه این بینی نه آن بینی. بیت: شاد بر آنم که درین دیر تنگ - شادی و غم هر دو ندارد درنگ. پس عاقل آن است که از فوت نعمت آخرت و از حرمان دیدار حضرت غمگین شود و از وجود باغ جنت و از مشاهده جمال خندان گردد که نعمت آخرت را نهایت و غم اخروی را غایت نیست و لهذا ملوک آخرت و سلاطین دین اختیار فقر و (172a) فنا کرده اند و روی به جانب کبریا آورده و فقر و مسکنت را بر امارت و سلطنت ترجیح نهاده اند و از سر حال گوش باصغاء مقال اهل کمال گشاده حکایت: روي أَنَّ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَتَى رَاهِبًا

⁷⁶⁷ ظاهر T : ناس MK

⁷⁶⁸ دیدن TK : M

فِي قُلَّةٍ جَبَلٍ فَصَاحَ بِهِ يَا زَاهِبُ مَنْ أَنْيَسُكَ. قَالَ اصْعَدُ تَرَهُ. فَصَعِدَ دَاوُدُ فَإِذَا هُوَ بِمَيِّتٍ مُسَجَّى⁷⁶⁹ قَالَ مَنْ هَذَا قَالَ قِصَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَ رَأْسِهِ. فَدَنَا دَاوُدُ فَقَرَأَهُ أَنَا فَلَانَ ابْنِ فَلَانَ مَلِكُ الْأَمْلَاقِ عَشْتُ أَلْفَ عَامٍ وَبَنِيْتُ أَلْفَ مَدِينَةٍ وَهَزَمْتُ أَلْفَ عَسْكَرٍ وَأَحْصَيْتُ⁷⁷⁰ أَلْفَ امْرَأَةٍ وَافْتَضَضْتُ⁷⁷¹ أَلْفَ عَذْرَاءٍ فَبَيْنَمَا أَنَا فِي مُلْكِي أَتَانِي مَلِكُ الْمَوْتِ فَأَخْرَجَنِي مِمَّا أَنَا فِيهِ أَنَاذًا التُّرَابُ فِرَاشِي وَالْدُّودُ⁷⁷² جَارِي فَخَرَّ⁷⁷³ دَاوُدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَغْشِيًّا⁷⁷⁴ عَلَيْهِ. لاجرم شادی به آن چیز می‌باید که در فنا و انتها نباشد

[1808 باغ سبز عشق کو بی‌متهاست] که او نهایت ندارد **[جز غم و شادی در او بس میوه‌هاست]** بهتر از این دو در او برهاست که آن مشاهده دیدار یار و تجلّی جمال پروردگار است **[1809 عاشقی زین هر دو حالت برترست]** عاشقی از غم و شادی بالاست **[بی‌بهار و بی‌خزان سبز و ترست]** بلکه هر دم بهار است حضرت مولانا باز خطاب به شاهد کند **[1810 ده زکات روی خوب ای خوب رو]** زکات حسن و لطف و وفاست و به سوی خود کشیدن است و به جان و دل گفتن و شنیدن **[شرح جان شرحه بازگو]** که شرحه شرحه شده است از دست جفای او **[1811 کز کرشم غمزه غمازه⁷⁷⁵]** لفظ غمازه مشتق است از غمز⁷⁷⁶ که لفظ عربی است نه از غمزه که لفظ فارسی است **[بر دلم بنهاد داغی تازه]** اما من از او نرنجم و هر مصیبت که از او به من رسید من آن را نعمت دیدم زیرا عتاب او علامت دوستی است و ترک عبادت دلیل اعراض است و لهذا گفته‌اند ترک العتاب علامة الاعراض. **[1812 من حلالش کردم ار خونم بریخت]** لیکن او قبول نمی‌کند **[من همی گفتم حلال او می‌گریخت]** از من و مرا جفا نمی‌کند تا محل وفا شوم که پس از قهر لطف کند **[1813 چون گریزانی ز ناله خاکیان]** چرا گریزانی از ناله و فریاد خاکیان **[غم چه ریزی بر دل غمناکیان]** چرا غم را بریزی بر دل غمناکیان که آید او الم رسانیدن و جور و جفا کردن رو اندازی پس غم و مصیبت به من رسان و گوش بر افغان من نه ای که تو یک لحظه غافل نیستی **[1814 ای که هر صبحی که از مشرق بتافت]** آن صبح **[همچو چشمه مشرق در جوش یافت]** یعنی تو را همچو آفتاب در جوش یافت چونکه تو چُنینی **[1815 چون بهانه دادی این شیدات را⁷⁷⁷]** چگونه **(172b)** بهانه دادی این دیوانه خود را یعنی چراغم و محنت نمی‌رسانی و

⁷⁶⁹ پوشیده و مدفون شده.

⁷⁷⁰ پنهان داشتم.

⁷⁷¹ شکار کردم.

⁷⁷² دوشیزه.

⁷⁷³ افتاد.

⁷⁷⁴ بی‌هوش گشته.

⁷⁷⁵ چمدرمک و گوزقتمق.

⁷⁷⁶ نازله بقمق و گوز اوجی ایله نظر قلمق.

⁷⁷⁷ در اینجا خیال شاعرانه است که آفتاب را به چشمه تشبیه کرده است که صبح جویبار او باشد. منه

چرا از روی جفا سخن نمی‌گویی مبتلات را [ای بها نی شکر لبها را] ای که بهانه و قیمت نیست شکر لب‌های تو را [1816 ای جهان کهنه را تو جان نو] که به تو زنده شود یعنی آنان که در کفر و عصیان و در ضلال و طغیان کهنه⁷⁷⁸ گشته‌اند به هدایت و عنایت و تو تازه جان یافته‌اند [از تن بی جان و دل افغان شنو] و از فانی گشته فریاد بشنو حکایت: روزی حضرت مولانا گفت عاشقان حضرت خدا را حلاوت محبت می‌کشد و اهل دنیا را فراق زن و فرزند و زر می‌کشد چون حق تعالی این عالم وجود را از عدم محض ساخته است عدم می‌باید شد تا از تو چیزی سازند بدان که ترجمان این اقوال و مبین این احوال عشق است و غوامض شق بیرون از احاطه عقل دراک است و بالاتر از وهم و ادراک اما چون متصرف در معشوق و عاشق و کارفرمای در این هر دو غیر عشق نیست و شاهد صدق و گواه عدل از جانبین اوست اعتبار قول او راست چون بعض احوال معشوق از کرشمه و ناز و سوختن عاشق پر نیاز به تقدیم رسید پس از این احوال عاشق گوید [1817 شرح گل بگذار از بهر خدا] لفظ از بهر خدا از قبیل تنازع عاملین است [شرح بلبل گو که شد از گل جدا] یعنی احوال عاشق دور افتاده را بگو و بیان این معنی کن که در جوش و خروش عشاق غم و شادی را امکان نیست و رنج و شادی ایشان چون سایر خلق به واسطه جور و احسان نه [1818 از غم و شادی نباشد جوش ما] همچو خلقان بلکه جوش ما سوق حضرت خداست [با خیال و وهم نبود هوش ما] بلکه ما به توفیق الهی است و جذب شاهی حکایت: ابو سلیمان دارانی گفته إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى عِبَاداً لَيْسَ يَشْغَلُهُمْ عَنِ اللَّهِ تَعَالَى خَوْفُ النَّارِ وَ لَارْجَاءُ الْجَنَّةِ فَكَيْفَ تَشْغَلُهُم الدُّنْيَا عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ عَلَا پس جذب دل فعل حضرت خداست و فعل او معلل بالاغراض نیست و عاشقان حضرت او همچو عشاق مردم نه [1819 حالتی دیگر بود کآن نادرست] یعنی جوش عشق لهی حالتی دیگرست که نادرست [تو مشو مُنْکِر که حق بس قادرست] پس آن جایز است که عاشقان حق تعالی همچو عشاق مردم نباشد [1820 تو قیاس از حالت انسان مکن] یعنی عشق الهی را به عشق آدمی قیاس مکن که جوشو خروش عاشقان حضرت خدا از غم و (173a) شادی نباشد [منزل اندر جور و در احسان مکن] که اینها حوادث است چنانکه می‌فرماید [1821 جور و احسان رنج و شادی حادثست] اینها را با حالات حضرت خدا نسبت کردن جایز نیست [حادثان میرند و حقشان وارثست] چون ظلمات لیل شبها از این تقریرات مرتفع شد و هنگام صبح ظهور اسرار گشت باز در مخاطبه عشق و معشوق⁷⁷⁹ می‌گوید [1822 صبح شد ای صبح را صبح و پناه] صبح یقین هویدا شد⁷⁸⁰ ای صبح را نگاه دارنده [عذر مخدومی حسام‌الدین بخواه] عذر سلطان المحققین شیخ حسام الدین بخواه که واسطه افاضه و استفاضه اسرار اوست

⁷⁷⁸ کهنه TK : M -

⁷⁷⁹ معشوق TM : K -

⁷⁸⁰ شد TM : گشت K

یا شیخ حسام الدین در طلب نظم مثنوی مبالغه می نمود شبها نیز به خدمت مولانا بود بیت: مرا اگر تو ندانی بپرس از شبها - بپرس از رخ زرد و ز خشکی لبها. لاجرم حضرت مولانا شبی این محل را نظم همی کرد چون اینجا رسید صبح طلوع کرد وقت اشتغال نماز شد حضرت مولانا آن حسب حال را بیان کند و گوید صباح شد ای حضرت خدا وی نگاه دار صبح و مسا از جانب من عذر محذوم معظم شیخ حسام الدین خواه [1823 عذرخواه عقل کل و جان تویی] عقل کل که مستفیض از حضرت توست چون تو تسلیت او کنی [جان جان و تابش مرجان تویی] دیگر بار شکر فیاضی عشق و ذکر مستی خویش از شراب منصوری محبت که موجب زوال عقل و هوش و واسطه جوش و خروش است می کند و چون وقت صباح زمان خوردن صبحی است صبحی خود را بیان کند [1824 تافت نور صبح و ما از نور تو] ظاهر شد نور صباح اما ما از نور تو [در صبحی با می منصور تو] در خوردن شراب صباحیم با شارب عشق تو [1825 داده تو چون چنین دارد مرا] آن باده که تو داده چون چنین می کند و مست و بی هوش⁷⁸¹ دارد مرا [باده که بود کو طرب آرد مرا] باده ظاهر چه چیز است که او شادی آرد مرا پس طرب ما از داده توست نه از باده [1826 باده در جوشش گدای جوش ما] باده از جوش ما گدایی می کند و طلب جوش کند یا جوش ما گدایی می کند و طلب جوش کند یا جوش ما شاه است او را [چرخ در گردش گدای هوش ما] چرخ گدایی می کند از هوش ما گردش و جولان را یا هوش ما در گردش شاه است چرخ را [1827 باده از ما مست شد نی ما ازو] شوق باده از ماست نه شوق ما از باده [قالب از ما هست شد نی ما ازو] به موجب شرف المکان بالسکان وجود قالب (173b) از ماست [1828 ما چو زنبوریم و قالبها چو موم] یعنی [خانه خانه کرده قالب را چو موم] چنانکه زنبور موم را خانه خانه می کند و به انگبین پر سازد همچنان ما تن را به علم و معرفت و نور عبادت پر می کنیم حکایت: شیخ محمد خادم روایت کرده که حضرت مولانا پیوسته در قلب زمستان شدید که از غلیت شده سرما مردم جوان با پستین گران در کنار تنور و بخاری هنوز سرما یافتندی بر بام مدرسه رفتی و تا سحرگاه با صد هزار ناله و آه تهجد کردی بعد از آنکه نماز صبح را گذارده ساق موزه از پای مبارکش می کشیدم از شکافهای پاشنه اش⁷⁸² قطران خون روان شدی و اصحاب فریاد می کردند و می گریستند و حضرتش می فرمود که نه حضرت سلطان ما را همین حال بود بیت: کرده آماس ز استادان شب پای رسول - تا قبا چاک زدند از سهرش اهل قبا. نه که مستقبل و ماضی کنهت مغفورست گفت این جوشش عشق است نه از خوف و رجا بعد از آن وضو تجدید کردی و نماز اشراق را تا ضحی و ضحی را تا قرب ظهر گذاردی و گفتی بُعِثْتُ مُعَلِّمًا. لاجرم بیت: آن همه جهد و طلب نه از بیم بود - ایمن است او از پی تعلیم بود.

⁷⁸¹ بی هوش TK : بی هوس M

⁷⁸² اوکچه

که حال او با طوطی چه شد [1829 پس دراز است این حدیثِ خواجه گو] یا با کاف عربی است به ترکی قنی. یا با کاف عجمی است به ترکی دی و سویله. [تا چه شد احوالِ آن مردِ نکو] و هر که عاشقست نکوست حکایت: ابوهریه رضی الله عنه گربه را دوست می داشت رسول الله علیه السلام آن را استحسان کرد و گفت **حُبُّ الْهَرَّةِ مِنَ الْإِيمَانِ**. و باز فرموده **تَعَشَّقُوا وَ لَوْ بِالْهَرَّةِ**. لاجرم عشقِ خصلت نیک است و بدان که چون اسرار اهل الله نازکی دارد و در هر عهدی ارباب حسد در قدح و ردّ این طایفه بوده اند پس در اظهار حقایق و کشف دقائقِ طریقِ اسلم آن است که در اثنای حکایات امثال این مقالات به طریق نقل از زبان هر کسی گفته اید تا در مقال اهل حال اصحاب جدال را مجال قیل و قال نباشد. لاجرم چون بسی اسرار از زبان تاجر منقول (174a) شد از برای دفع اعتراض از قائل حقیقی بر وفق زعم مخاطب به طریق کلام منصف می گوید [1830 خواجه اندر آتش و درد و حنین] حنین بانک اشتر کره را گویند مراد در اینجا فریاد است [صد پراکنده همی گفت اینچنین] که عاشق چنان است [1831 گه تناقض گاه ناز و گه نیاز] گویا این بیت بیان پراکنده است [گاه سودایِ حقیقت گاه مجاز] اما سخن خواجه که از محبت بود معذور است و چون سلوکِ طریقِ کلام منصف از برای القاء حق است از طرف خواجه در پراکنده گفتن عذر می خواهد که چون خواجه از روی محبت مرغ خویش در مردن او غرقه دریای محنت گشت به حکم **الغریقُ یَتَشَبَّثُ** بکل حشیش خواجه بهر طرف دست و پا می زد و بهر چیزی متعلق می شد چنانکه می فرماید [1832 مرد غرقه گشته جانی می کند] به فتح کاف عربی به ترکی جان چکشور. [دست را در هر گیاهی می زند] و راه خلاص می جوید [1833 تا کدامش دست گیرد در خطر] تا کدام خس و کس دست او بگیرد در محل خطر [دست و پایی می زند از بیم سر] و از خوفِ علاک شدن. لاجرم خواجه جان را می باید که عاشق جانان باشد و در جست و جوی او پویان و اگر نادانسته پراکنده گوید معذور است و می باید که در تخلیص خود کوشد چون رحمت حضرت خدا در اوقات و انفاس و طاعات تغرق است و سبب رحمت معلوم نیست می باید که هر طاعت را خواه اندک خواه بسیار خواه کوچک خواه بزرگ بکوشد باشد که یکی از اینها باعث رحمت باشد پس عاشق را می باید که دایماً بیدار و در طلب یار باشد⁷⁸³ [1834 دوست دارد یار این آشفته گی] معشوق این آشفته گی و دیوانگی و پویدن و کوشیدن را دوست می دارد. [کوششِ بیهوده به از خفتگی] لاجرم صاحب انصاف آن است که بداند که در راه دوست بیهوده کوشیدن و آشفته گی بهتر است از عقلت و خفتگی خصوصاً دوست نخسبد عاشق را نمی باید که بخسبد

حکایت: عزیزی در جامه خواب نمی خسبید او را گفتند این ارشاد شیخ توسست گفت در این خصوص کنیزک من شیخ

⁷⁸³ مطلب در بیداری و سحر خیزی.

من است گفتند چگونه گفت چون کنیزکم را خریدم در شب اول آن را فرمودم که از بهر من جامه خواب بگسترد مرا گفت ای خواجه تو خواجه داری گفتم آری گفت خواجه تو می‌خسبد گفتم نه گفت پس تو چرا می‌خسبی من پیش از تو نمی‌خسبم از آنکه ادب نیست که بنده پیش از خواجه (174b) بخسبد پس از آن در جامه خواب خفتن را ترک کردم. لاجرم طالب حضرت خدا را می‌باید که به حکم بیت: گرچه نتوان به دوست ره بردن - شرط یاری است در طلب مردن. بیت دیگر: وصلش به جستجو نتوان یافتن ولی - آن به که عمر در سر این جستجو رود. دایما در کوشش و طلب باشد و در بیداری شب علی‌الخصوص در وقت سحر که در آن وقت بیدار بودن سبب حصول مرام باشد و وصول کام حکایت: بزرجمهر که معلّم خسرو بن هرمز بود خانه او از سرای خسرو دور بود در شب‌های تابستان زود بیدار گشتی و سحرگاه به سرای خسرو آمدی و آن را بیدار کردی و گفתי سحر خیز شو تا کامیاب باشی خسرو از بسیاری خواب از این خصوص در تاب بود بعض خدام خود را فرمود تا نزد خانه بزرجمهر حاضر شوند چون از دیرگاه در تاریکی از خانه بیرون آید آن را عریان کنند تا خسرو و بزرجمهر را الزام کند و آن نیز زود آمدن را ترک کند چون خدمتکاران چنان کردند بزرجمهر به خانه خود رجوع کرد و جامه پوشیدن آن روز دیر آمد خسرو گفت چرا امروز دیر آمدی گفت حرامیان در راه جامه مرا ستاندند و مرا عریان کردند باز به خانه رفتم جامه دیگر پوشیدم خسرو گفت تو مرا می‌گویی سحر خیز شو تا کامیاب باشی تو سحر خیز شدی چرا کامیاب نگشتی بزرجمهر گفت حرامیان پیش از من بیدار شدند کام ایشان حاصل گشت [1835 آنکه او شاه است او بی‌کار نیست] یعنی شاه حقیقی معطل نیست بلکه در عمل و کوشش است [نالاه از وی طُرفه کو بیمار نیست] خواجه تاجر خود بیمار بود ناله از او عجیب نیست اما کسی که به درد الهی مبتلا نباشد ناله از آن کس عجیب است [1836 بهر این فرمود رحمان ای پسر] یعنی آن که او شاه حقیقی⁷⁸⁴ است بیکار نیست از این فرمود حضرت او [كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ای پسر] حضرت مولانا اشارت به تفسیر آیت كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ می‌نماید⁷⁸⁵ معنی آیت این است که حضرت رحمن در هر وقتی از اوقات و هر حینی از احیان احداث امور و تجدید احوال می‌کند چنانکه از رسول‌الله علیه السلام مروی است چون این آیت خواند از او پرسیدند که این شأن کدام است رسول‌الله علیه السلام گفت شأن او مغفرت ذنوب است و تفریح کروب و رفع اقدار بعض انام و حفّض درجه بعض اقوام⁷⁸⁶ و از این عینیه منقول است (175a) که دهر در حضرت الهی دو روز است یکی از آن دو روز مدت دنیا است و شأن خدای تعالی در دنیا امر و نهی و امانت و احیا و منع و عطاست و روز دوم روز قیامت است و شأن رب الارباب در آن روز جزا و احسان است و بعض علما گفتند

⁷⁸⁴ حقیقی MK - T

⁷⁸⁵ مطلب در تحقیق معنی کل یوم هو فی شأن.

⁷⁸⁶ یعنی بلند ساختن قدرهای بعض مردمان و پست ساختن درجه بعضی از ایشان. منه

سبب نزول آیت آن است که یهود گفتند که خداوند تعالی در روز شنبه هیچ شأن و قضایی ندارد. لاجرم این آیت در منع قول ایشان نازل شد و آورده‌اند که **حکایت**: یکی از ملوک از وزیر خود سؤال کرد از شئون الهی وزیر یک روز مهلت طلبید و غمگین به خانه رفت وزیر غلام سیاهی داشت چون آثار ملالت در جبین مولای خویش هویدا دید گفت ای خواجه سبب ملالت چیست تا به تدارک آن قیام نمایم وزیر از آن حال اخبار کرد غلام گفت با ملک بگوی که شأن الهی ایلاج لیل در نهار و ایلاج نهار در لیل است و اخراجی از میت و اخراج میت از حی و شفا دادن سقیم و سقیم ساختن سلیم و ابتلای معاف و عافیت دادن مبتلا و فقیر ساختن اغنیا و غنی گردانیدن فقرا وزیر به ملک رسانید ملک⁷⁸⁷ غلام سیاه را طلبید و خلعت وزارت بدو پوشانید غلام گفت امروز یکی از شئون الهی این است که خلعت وزارت به چنین غلام سیاه ارزانی داشت دیگر منقول است که **حکایت**: حسین بن الفضل⁷⁸⁸ را عبدالله بن طاهر⁷⁸⁹ طلبید و گفت سه آیت بر من مشکل است تو را طلبیدم تا بَحَلَّ إشْکال و کشف شُبُه من قیام نمایی یکی آن که در قصه قایل فرمود **فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ**. و قایل محکوم به توبه نیست با وجود آن که تو به ندَم است دیگر قول خدا که می‌گوید **كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ**. یعنی خداوند تعالی هر روز کاری می‌کند با وجود آن که در خبر صحیح آمده است که آنچه تا قیامت شدنی است قلم نوشت و خشک گشت دیگر قول خدا عزّ و علا **أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى**. یعنی نیست آدمی را مگر جزای عمل او پس اضعاف در جزا چیست⁷⁹⁰ حسین گفت خداوند تعالی امت محمد را به خصایص فضل مخصوص ساخته است. لاجرم ندَم در این امت توبه است و در عهد قایل توبه نبود و بعضی گفته‌اند ندامت قایل بر حمل گشته بود نه برگشتن اما آنچه فرمود و **أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى**. معنی آن است که آدمی به طریق عدل مستحق نیست پیش از جزای خویش اما مرا می‌رسد که جزای او مضاعف گردانم از روی فضل اما آنچه می‌فرماید که هر روز در کار است **(175b)** بیان شؤنی می‌کند که خدای تعالی به اِبداء و اظهار آن قیام می‌نماید و آنچه قلم نوشته است حکم شؤنی است که اظهار او مقرر گشته عبدالله بن طاهر برخاست و بر پیشانی حسین بن فضل بوسه داد و فضل و افضال بی‌نهایت درباره او مبذول داشت این است آنچه در کشف مذکور است و اگر تأمل کنی در آنچه به تقدیم رسید که جان قالب جهان اوست چنانکه نور قلب انسان اوست پس **سَرَّ مَثَلُ الْقَلْبِ كَرِيْشَةٍ فِي فَلَاةٍ يُقَلِّبُهَا الرِّيحُ ظَهْرًا وَ بَطْنًا**. بر تو منکشف شود و دانی که اصل این ریاح آن ریاح است که رسول‌الله علیه السلام فرمود **لَا تَسْبُوا الرِّيحَ فَإِنَّهَا مِنْ نَفْسِ الرَّحْمَنِ**. لاجرم از تقلّب خویش در انواع احوال تنوع

⁷⁸⁷ ملک T : وزیر MK

⁷⁸⁸ مردی است از علما.

⁷⁸⁹ مردی است از خلفا.

⁷⁹⁰ چیست TK : نیست M

او را در شؤن و افعال تو آن شناخت و به ثبوت یگانگی و زوال بیگانگی بر تو روشن شود که آنچه جنید می‌فرماید لَوْنُ الْمَاءِ لَوْنُ إِنَائِهِ همان رنگ دارد که لَوْنُ الْمُحِبِّ لَوْنُ مَحْبُوبِهِ ولیکن تا عنایت با دل صاحب سر نگردد طالب ادراک نکند که به حکم بی‌یسمع و بی‌بصر شاه از روزن چشم و گوش غائب نیست پس اگر مشاهده این انوار و مطالعة این اسرار طمع می‌کنی و تخلص خویش می‌خواهی [1837 اندر این ره می‌تراش و می‌خراش] معنی مراد از این مصراع به ترکی این است بو یولده دورش و چالش و دیدین و دین و قازن. [تا دم آخر دمی فارغ مباش] یا لفظ دم بهر دو جا به معنی نَفَس است یا به معنی وقت است یا اوّل به معنی نفس است و آخر به معنی وقت است یا بر عکس یعنی خالی از طاعت و اندک را حقیر مشمار [1838 تا دم آخر دمی آخر بؤد] لفظ دم در این مصراع نیز به چهار وجه اعتبار توان کرد [که عنایت با تو صاحب سر بؤد] که عنایت حضرت خدا در آن دم قرین تو بود زیرا اعتبار به خاتمه است پس به حکم آیت سورۀ حجر فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ⁷⁹¹. ذکر تسبیح و نماز و عبادت رب بی‌نیاز می‌باید کرد [1839 هر چه می‌کوشند اگر مرد و زن است] در بعض نسخ هر چه می‌کوشد اگر مرد و زن است. [گوش و چشم شاه جان بر روزن است] که سمیع و بصیر است.

برون انداختن مرد تاجر طوطی را از قفص و پریدن طوطی مرده

و پرسیدن تاجر از این حال [1840 بعد از آتش از قفص بیرون فکند] پس از کلمات ماتم طوطی را خواجه از قفص بیرون افکند [طوطیک پرید تا شاخ بلند] از زمین پرید تا شاخ بلند و بر بالای او ایستاد [1841 طوطی مرده چنان پرواز کرد] [176a] از زمین بر بالای شاخ [کافتاب شرق ترکی تاز کرد]⁷⁹² گویا خورشید ترکی تاز کرد و به استعجال تاخت یعنی جرم شمس که صد و شصت و شش و ربع مانند جرم ارض است با چندین بزرگی در زمان یسیر به مقدار جرم خود قطع مسافه کند [1842 خواجه حیران گشت اندر کار مرغ] طوطی طیران کرد و خواجه حیران گشت در کار او [بی‌خبر ناگه بدید اسرار مرغ] که از اسرار و حال او غافل بود [1843 روی بالا کرد و گفت ای عندلیب] ای طوطی عندلیب آواز [از بیان حال خودمان ده نصیب] و ما را خبردار کن [1844 او چه کرد آنجا که تو آموختی] آن طوطی هندستان چه کرد که تو آموختی [ساختی مکاری و ما را سوختی] در این کار که کردی [1845 گفت طوطی کو به فعلم پند داد] این طوطی گفت به خواجه آن طوطی هندستان از روی فعل مرا نصیحت کرد [که رها کن لطف]

⁷⁹¹ پس تسبیح کن مقترن به حمد پروردگار تو یعنی بگو سبحان الله و بحمده و باش از نمازگذارندگان و پرستش کن پروردگار خود را تا وقتی که بیامد به تو مرگ حاصل کلام آنکه مادام که زنده عبادت او فرو مگذار ئ دست از پرستش بازمدار.

⁷⁹² ترکی تاز به ترکی سکردم

آواز و گشاد] یعنی ترک کن این خوش آوازی و فتح باب معارف و اقبال و قبول خلق را بلکه به **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. عمل کن و بدان که ارشاد دو قسم است یکی قولی و یکی فعلی قولی به زبان پند دادن است فعلی به عمل نصیحت کردن **حکایت:** سید حسین خوارزمی گفته از نقیب زاده خوارزم سید ابو طالب شنیدم که می گفت مرا با حضرت مقتدای اهل درد و نیاز و سرور مجرّدان پاکباز سید تاج الدین سر برهنه قدس سرّه اعتقاد تمام بود در آخر ایام حیات مرا از سمرقند بترمد طلبید بعد از رسیدن من ایشان را مرض عارض شد بعد از دو سه روز چون تغییر حال مشاهده کردم نصیحتی و ارشادی طلب کردم گفت بابا من تو را از برای نصیحت طلبیده‌ام مدتی به طریق قول نصیحت کردم نخواستم تا به طریق فعل نیز نصیحت کنم تا به مشاهده آخر حال از سعادت **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. غافل نباشی بیت: به بند هر چه بماندی بمیر تا برهی - که طوطی از بی این مرگ شد ز بند رها. [1846 زآنکه آواز ترا در بند کرد] [خویشتن مرده پی این پند کرد] [1847] یعنی ای مطرب شده با خاص و عام] و اظهار کمال کرده به خلق عالم [مرده شو چون من که تا یابی خلاص] زیرا تا در بند اظهار هنری مبتلای قید بی خبری پس از این حضرت مولانا به حصّه قصّه اشارت می کند که کتمان هنر می باید از آنکه [1848 دانه باشی مرغکانت بر چنند] و می خورند [غنچه باشی کودکانت بر کنند] و تو را هلاک کنند. لاجرم اظهار هنر موجب ضرر شود [1849 دانه پنهان کن به کلّی دام شو] و صید مرغ معنوی کن [غنچه پنهان کن گیاه بام شو] تا کسی به تو دست نرساند و به حضور دل عبادت کنی [1850 هر که داد او حُسن خود را در مزاد] (176b) و عرض هنر کرد [صد قضای بد سویی او رو نهاد] و بلای بسیار به او توجّه کرد [1851 چشمها و خشمها و رشکها] چشم‌های بد و خشم‌های اهل حسد و رشک‌های هر بی‌خرد [بر سرش ریزد چو آب از مشکها] بر سر او فراوان می‌آید [1852 دشمنان او را ز غیرت می‌درند] کسی که به سخن گفتن مبتلا شود و خلق را دعوت و ارشاد کند دشمنان از ناقبول قول عیب و خطای او جویند و به حکم القاصّ لایحِبُّ القاصّ و اعظان دیگر او را دشمن شوند و در آن قصد باشند که به او ضرر رسانند [دوستان هم روزگارش می‌برند]⁷⁹³ و قتش ضایع کنند که به نزد او آیند تا سخن او بشنوند و با او صحبت و مصاحبت کنند. **حکایت:** شیخی مریدی را دید که مردمان به گرد او جمع شده‌اند که سخن او بشنوند آن شیخ مرید را پنهان پند داد و گفت تو مُناخ بطّالین گشته و عمر خود را ضایع کرده پس عاقل را می‌باید که ترک صحبت خلق کند و بطالت مشغولی [1853 آنکه غافل بود از کشت و بهار] یعنی مضرت تضییع روزگار کسی داند که در روزگار عمل کرده باشد و از درخت عمل بر خورده و از کشت طاعت گندم برده اما کسی که غافل بود از کشت و عمل و از فضل کار و بهار [او چه داند قیمت این روزگار] یعنی او قیمت مایه روزگار و قدر سرمایه عمر نمی‌داند چون حضرت

⁷⁹³ مطلب در عزلت و کم نامی.

مولانا ترغیب سکوت و کم نا می کرد گویا سائلی گفت امر معروف و نهی منکر کردن واجب است⁷⁹⁴ و پند دادن به مردمان عبادت است چون کسی قصد اسقاط واجب کند و وعظ را از بهر عبادت گوید دشمنان برد هجوم کنند چنانکه گفتی پس چه کردن می باید جواب می دهد که [1854 در پناه لطف حق باید گریخت] یعنی چاره آن است که از آتش قهر و آب رشک اعدا در پناه حضرت خدا بگریزی [کو هزاران لطف بر ارواح ریخت] که حق تعالی لطف بی شمار بر ارواح انبیا و اولیا ریخته است و ایشان را نگاه داشته [1855 تا پناهی یابی آنگه چون پناه] وقتی که در پناه حق باشی پناهی یابی چگونه پناه [آب و آتش مر ترا گردد سپاه] آب و آتش لشکر تو شوند و یاری کنند [1856 نوح و موسی را نه دریا یار شد] استفهام انکاری است [نی بر اعداشان به کین قهار شد] یعنی آب لشکر نوح شد که کافران را غرق و هلاک و همچنان آب نیل موسی را لشکر گشت که فرعون را با لشکرش غرق کرد [1857 آتش ابراهیم را نی قلعه بود] این نیز استفهام انکاری است [تا برآورد از دلِ نمرود دود] یعنی (177a) آتش ابراهیم را پناه گشت بلکه گلستان شد و نمرود پس از نشانیدن تاب آتش ابراهیم را در میان آتش به سلامت دید از آن خسته دل شد واه کرد [1858 کوه یحیی را نه سوی خویش خواند] یعنی چون یهودیان⁷⁹⁵ قصد کشتن یحیی کردند کوه را گفت آو الی یعنی مرا پناه گیر و به من التجا کن [قاصدانش را به زخم سنگ راند] یعنی این حال یحیی را یاری بود و قاصدانش را قهاری [1859 گفت ای یحیی بیا در من گریز] و مرا پناه خویش کن [تا پناهت باشم از شمشیر تیز] و از ضرر دشمنان خلاص شوی در این محل تنبیه است که چون کسی با خلق صحبت کند می باید که از بهر حق نصیحت کند و اگر چه در نصیحت خلق مضرت بسیار است اما بر لطف و عصمت حضرت خدا اعتماد باید کرد حضرت مولانا چون چندین معارف فرمود باز به حکایت عودن نمود.

وداع کردن طوطی خواجه را و پُریدن

پس از پند دادن [1860 یک دو پندش داد طوطی بی نفاق] طوطی پر ذوق خواجه را یک دو پند داد [بعد از آن گفتش سَلَامُ الْفِرَاقِ] بعد از پند گفت به خواجه سلام علیک الفراق بینی و بینک در بعض نسخ این دو بیت واقع است [الوداع ای خواجه کردی مرحمت] که مرا بیرون انداختی از قفس [کردی آزادم ز قید و مظلمت] و از جنس و ظلم در این تنبیه است که چون کسی همچو آن طوطی مرده گی می نماید که پیش از مردن بمیرد خواجه هر دو جهان و خالق زمین و آسمان او را مرحمت کند [الوداع ای خواجه رفتم تا وطن] به هندستان [تو شوی آزاد روزی همچو من] از حبس دنیا

⁷⁹⁴ مطلب در ارشاد کسی که امر معروف و نهی منکر کند.

⁷⁹⁵ یهودیان T : کافران MK

و تن و زندان شهوات بدن و عذاب آخرت و محن [1861 خواجه گفتش فی امان الله پرو] خواجه گفت به طوطی در امان حضرت حق پرو [مر مرا اکنون نمودی راه نو] که دلیل من گشتی و از تو راه اموختم در این تنبیه است که چون کسی را فرزندی یا یاری بمیرد از او پند گرفتن می باید که ما نیز چون او بمیرم و ما نیز پیش از مردن مردن می باید [1862 خواجه با خود گفت کین پند منست] که در قفس تن و در زندان شهوات گرفتارم می باید که از طوطیان هندستان یعنی از انبیا و اولیا پند پذیرم و کار ایشان کنم [راه او گیرم که این ره روشن است] و طریق واضح. لاجرم به حکم مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. پیش از مردن مردن و کار انبیا کردن و از قفس خلاص شدن می باید [1863 جان من کمتر ز طوطی کی بود] که جان من (177b) جان انسان است [جان چنین باید که نیکو پی بود] و به راه راست رود و پی نیکان گیرد همچو این طوطی که اسیر قفس بود بی نیکان گرفت خلاص شد یا در زندگی از قفس تن و شهوات باید پرید و راه نمای دیگران شد همچو این طوطی و طوطی هندستان پس پند فعلی بهتر از پند قولی است و اگر کسی پند قولی کند خلق او را تعظیم کنند از مضرت آن اجتناب لازم است و اجتناب آن است که خود را نیک مرد نپندارد و به ریش خند آینده و رونده فریفته نشود و لهذا می فرماید.

مضرت تعظیم خلق و انگشت نما شدن

مشار الیه بالبنان و مشهور جهان گشتن [1864 تن قفس شکل است تن شد خار جان] یعنی جان که طوطی هندستان عالم ملکوت و کل گلستان ملک جبروت بود تن او را قفس شکل محبس است و خار و خس [در فریب داخلان و خارجان] تجنیس است یعنی از عشوه و فریب و خوش آمدن داخلان و خارجان پس طوطی جان غریب که از گلزار روحانیت دور افتاده و به مقاسات شداید خارزار دنیا⁷⁹⁶ و قفس تن در داده اما از یاد وطن اصلی لحظه غافل و فارغ نمی بود به حکم أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ. مبتلای بلای نسوا الله گردد و به وسوسه داخلان و خارجان قفس تن خارجان شود عشوه و فریب و وسوسه و خوش آمد سبب زیاده هستی و موجب خویشتن پرستی گردد و تدبیر خلاص از این قفس چنانکه دانستی خلع وجود است و نفی شهود استیناس و اغترار به فریب اهل روزگار منافی آن شیوه است چون بیچاره ضعیف الرأی را انگشت نمای سازند و از روی فریب [1865 اینش گوید من شوم همراز تو] یعنی یکی از داخلان و خارجان آن را گوید من همراز تو شوم [و آتش گوید نی منم انباز تو] یعنی دیگری گوید نی آن همراز تو نیست اما منم شریک تو [1866 اینش گوید نیست چون تو در وجود] یکی دیگر خوش آمد گوید که مثل تو نیست در وجود. [در جمال و فضل و در احسان و جود] لاجرم به چنین سخن ها او را غفلت و غرور دهند [1867 آتش گوید هر دو عالم آن تست] که تو

مقصودی از خلق عالم و سلطان دنیا و آخرتی [جمله جانها مان طفیل جان تست⁷⁹⁷] و فروع او که به تبعیت و شفاعت تو به جنت و رحمت می‌رسیم در بعض نسخ این بیت واقع است [آتش گوید گاه عیش و خرّمی] دیگری گوید تو گاه عیش و خرّمی [آتش گوید گاه نوش و مرهمی] و آن (178a) دیگری گوید گاه⁷⁹⁸ نوش و مرهمی اما مدح بسیار در مواجهه منهی است و شنیدن سخن مداح غیر مرضی چنانکه حکایت: یکی از اصحاب دیگری را در پیش رسول‌الله علیه السلام مدح بسیار فرمود قَطَعْتَ عُنُقَ صَاحِبِكَ. و رسول‌الله علیه السلام فرموده است اُحْثُوا فِي وُجُوهِ الْمَدَاحِينَ التَّرَاب. اما مدحی که ممدوح را غرور ندهد رواست و لهذا رسول‌الله علیه السلام بر بعض اصحاب ثنا کرد تا گفت لَوْ وُزِنَ إِيمَانُ أَبِي بَكْرٍ بِإِيمَانِ الْعَالَمِينَ رَجَحَ. و رسول‌الله علیه السلام گفت به عمر رضی الله عنه لَوْ لَمْ يَعْثُ لَبُعِثْتَ يَا عُمَرُ. و مدح کسی که مغرور شود به مدح روا نیست زیرا [1868 او چو بیند خلق را سرمست خویش] آن ممدوح خلق را مست و طالب خود بیند و به این مغرور شود [از تکبر می‌رود از دست خویش] و خود را ضبط نمی‌کند پس خلق را کشف و کرامت نماید و خود را بهتر از خلق شمارد و به این سبب هلاک شود چنانکه گفته‌اند عقوبة الانبياء حبس الوحي و عقوبة الاولياء اظهار الكرامات و عقوبة المومنين التقصير في الطاعات. [1869 او نداند که هزاران را چو او] آن کس غافل است که بی‌شمار کس را همچون او [دیو افکند دست اندر آب جو] و هلاک کرد. حکایت: از ابن عباس رضی الله عنهما مروی است که راهی بود آن را بر صیصا گفتندی در صومعه خود هفتاد سال عبادت کرده بود و هرگز عاصی نشده و ابلیس در اضلال او حيله‌ها کرد و قادر نشد روزی شیاطین را جمع کرد و گفت هیچ کسی نیست از شما که مرا کفایت امر بر صیصا کند ایض که شیطانی است پیغامبران را متعرض بود ابلیس را گفت من امر بر صیصا را تمام بکنم پس در صورت راهبی به صومعه بر صیصا آمد ندا کرد بر صیصا او را جواب نداد از آن که بر صیصا از نماز فارغ نشدی و چیزی نخوردی الا در ده روز یکبار چون ایض دید که جواب نمی‌دهد به عبادت مشغول شد در بُن صومعه او چون بر صیصا پس از زمانی ایض را در صورت راهب و در عبادت بدید از نا دادن جواب پشیمان شد و اعتذار کرد و گفت از بهر چه آمدمی ایض گفت از برای آنکه با تو قرین شوم و با تو عبادت خدا کنم و از تو علم بیاموزم بر صیصا گفت من تنها می‌خواهم باز به صومعه خود رفت و عبادت کرد تا چهل روز به ایض (178b) التفات نکرد چون باز بر صیصا ایض را دید که در نماز و نیاز است او را اذن داد که تا به صومعه او رود و همراه او شود ایض چهل روز بلکه هفتاد روز چیزی نخورد و عبادت کرد بر صیصا آن را بهتر از خود دید پس از سالی ایض ببر صیصا گفت من تو را بیشتر از من پنداشته بودم و

⁷⁹⁷ بزم جمله جانلرمزسک جانک او پندسی در.

⁷⁹⁸ گاه T : وقتی MK

زاهدتر⁷⁹⁹ شنیده بودم یار دیگر دارم او از تو زاهدتر است پیش او می‌روم و قرین آن می‌شوم بر صیصا را مفارقت او مشکل نمود ایض او را گفت من دعایی می‌دانم آن را به تو تعلیم بکنم تا بدان دعا بیماران را صحیح کنی بر صیصا گفت من آن درجه نمی‌خواهم از آنکه اجتماع ناس شغل مرا مانع است ایض گفت مردمان را سود کردن نیز عبادت است آخر تعلیم دعا کرد باز پیش ابلیس آمد و گفت مرد را حلاک کردم پس ایض فرزند کسی را گرفت و بیمار کرد باز به صورت طیب آمد و گفت این را علاج نیست الا دعاء مردی صالح که در فلان جاست ایض به مردمان عمل بود هر بیمار که پیشی بر صیصا آوردندی او دعا کردی و ایض رها کردی نیک شدی آخر دختر پادشاه را گرفت اهل او را نیز دلالت بر صیصا گردان دختر وقتی که نزد بر صیصا آمدی نیک گشتی وقتی که از او دور شدی ایض او را گرفتی بیمار شدی آخر دختر را نزد او امانت نهادند و ایض او را گرفت تا بعضی اعضاء دختر گشاد بر صیصا آن را میل کرد آخر به مکر شیطان دختر اجماع کرد و دختر باردار شد باز شیطان او را گفت تو رسوای شوی و تو را به عقوبت کشند پس معقول آن است که دختر را بکشی و خویشان او را بگویی که آن را شیطان او ببرد و باز استغفار کنی بر صیصا با ضلال شیطان دختر را بکشت و به جایی دفن کرد اهل او را گفت شیطانش ببرد من بر دفع او قادر نشدم ایشان به حسب حسن ظن باور کردند پس ایض پیش ایشان به صورت بشر آمد ماجری را حکایت کرد و قبر دختر را نمود بر صیصا را به عقوبت گشتند. لاجرم انگشت نما شدن و مشهور گشتن بالای عظیم است [1870 لطف و سالوس جهان خوش لقمه‌ایست]⁸⁰⁰ و ملاطفت و ریش خند خلق ظاهراً لقمه شیرین است [کمترش خور کان پُر آتش لقمه‌ایست] بلکه اندرونش زهر است [1871 آتشش پنهان و ذوقش آشکار] در بعضی نسخ آتشش پنهان واقع شده است. یعنی آتش آن لقمه پنهان و ذوق آن ظاهر [دود او ظاهر شود پایان کار] و ظلمت آن آتش پیدا شود در عاقبت کار که مرد را (179a) اغترار حاصل شود تا خود را نیک مردمی شمارد. لاجرم در عبادت تقصیر می‌کند پس عاقل را می‌باید که با خلق صحبت نکند تا سخن مدح ایشان نشنود زیرا چون شنود ناچار فریفته گردد چنانکه می‌فرماید [1872 تو مگو آن مدح را من کی خورم] تو مگو من مدح مادح را کی درخورم یا کی باور کنم زیرا [از طمع می‌گوید او پی می‌برم] مدح و خوش آمد او از روی طمع است بدان پی می‌برم بس مدح او سبب افتخار و فریب او سرمایه اغترار نتواند بود [1873 مادحت گر هجو گوید بر ملا] در میان مجمعی [روزها سوزد دلت زان سوزها] از سخن بد به تو انفعال رسد یعنی خویشتن را در هنگام هجو گفتن مادح بیازمای و انصاف خود را کارفرمای ببین که چون طمع مدح از تو منقطع شود و در میان جمعی زبان به هجو کشاید تو را هیچ‌المی به خاطر می‌آید یا نه چون از قدح آن سوزش جان و الم او انفعال در تو عیان می‌شود حال مدح نیز چنین است پس مدح

⁷⁹⁹ زاهدتر TK : زاهد در M

⁸⁰⁰ به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

کننده چون تو را ذم کند [1874 گرچه دانی کو ز حرمان گفت آن] اگر چه می دانی که آن مدح کننده از حرمان گفت آن هجو را [کآن طمع که داشت از تو شد زیان] یعنی طمع ماح از تو منقطع شد [1875 آن اثر می ماندت در اندرون] آن سوز و انفعال در دل ماند [در مدیح این حالت هست آزمون] یعنی مدح ماح نیز چنین اثر کند تجربه کن و مجرب است [1876 آن اثر هم روزها باقی بود] آن مدح ماح نیز چند روز باقی شود [مایه کبر و خداع جان شود] سرمایه کبر بود و فریفتن جان گردد که خود را مرد صالح پندارد پس در عمل و طاعت تقصیر کند. لاجرم چنانکه قدح را تأثیر است مدح را تأثیر است لیک [1877 لیک ننماید چو شیرینست مدح] یعنی از شیرینی مدح آن اثر را ادراک نمی کنی یا زود منقضی شود از آن غفلت کنی [بد نماید زآنکه تلخ افتاد قدح] یعنی ذم تلخ است از آن تو را بد نماید [1878 همچو مطبوخست و حب کآن را خوری] قدح همچو مطبوخ تلخ و حب صبر است که آن را چون خوری [تا بدیری شورش و رنج اندری] کشورش آن دیر و ممتد شود [1879 ور خوری حلوا بود ذوقش دمی] یعنی چون شیرین را می خوری ذوق او یک نفس باشد [این اثر چون آن نمی پاید همی] اثر شیرین چون تلخ نمی پاید [1880 چون نمی پاید همی پاید نهان] یعنی اثر شیرین اگر چه ظاهراً نمی پاید اما پنهان می پاید [هر ضیدی را تو به ضد او بدان] که الاشیاء تعرف (179b) باضدادها. لاجرم اگر حلوا و شکر بیشتر خوری حلاوتش زود منقضی شود اما دمل⁸⁰¹ و تب که اثر اوست دیر ظاهر گردد چنانکه می فرماید [1881 چون شکر پاید همی تأثیر او] چون شکر نهان پاید تا تیرش [بعد حینی دمل آرد نیش جو] پس از زمانی دمل آرد که آن دنبال نیش جوید یعنی محتاج نیست شود. لاجرم از مدح مادحان اجتناب باید و به سخن ایشان التفات نمی باید کرد و الا [1882 نفس از بس مدحها فرعون شد] و متکبری کرد [کُنْ ذَلِيلَ النَّفْسِ هَوْنًا لَا تَسُدْ] تو ذلیل النفس و خوار شو سید و بزرگ مشو و خود را بزرگ مشمار حکایت: عزیزی در مجمعی از تواضع سخن می گفت یکی را از اهل مجلس به خاطر آمد که این کس خلق را به تواضع پند می دهد اما خود در صدر مجلس از همه بالا نشسته است خاطره او به آن عزیز معلوم شد گفت چراغ را بالاتر نهادن از بهر چراغ نیست بلکه از بهر آن است که نور او به همه مجلس برسد و هر کس از وی منتفع شود [1883 تا توانی بنده شو سلطان مباش] گویا تفسیر مصراع عربی است [زخم کش چون گوی شو چوگان مباش] زخم زن مشو و به فریب اهل غرض مغرور مشو که چون أغراض ایشان منقطع شود فی الحال إغراض کنند چنانکه می فرماید [1884 ورنه چون لطفت نماند وین جمال] و متغیر شود احوال [از تو آید آن حریفان را ملال] و از تو روی گردانند بیت: این دغل دوستان که می بینی - مگسانند گرد شیرینی - تا خطامی که هست می نوشند - همچو زنبور بر تو می جوشند. باز وقتی که ده خراب شود کیسه چون کاسه رباب شود ترک یاری کنند و دلداری معرفت خود نبود پنداری. لاجرم این ناصح قولی چون بدی تو پیش خلقان

⁸⁰¹ دمل به تشدید میم عربی است و دنبال با نون فارسی است به ترکی چنان. منه.

پیدا شود [1885 آن جماعت کت همی دادند ریو] آن جماعت که تو را مکر و رو دادندی [چون بیندند بگویندت که دیو] چون جمال تو نموده بیند تو را دیو گویند و آنان که تو را نیک مرد پنداشتندی و حسن اعتقاد کردند چون بدی تو بیند تو را بد مردمی گویند و انکار کنند [1886 جمله گویندت چو بیندند به در] چون تو را بیرون بیند همه همی گویند [مردۀ از گور خود بر کرد سر] بگویند این یک مرده است از قبر بیرون کرده سر. لاجرم واعظ قولی را می باید که از کردار بد احتراز کند تا پس از ممدوحی و محبوبی منفور و مردود نشود [1887 همچو امرد که خدا نامش کنند] چنانکه محبوب ساده روی را خدا و معبود گویند [تا بدین سالوس در دامش کنند] و صید کنند [1888 چونکه در بدنامی آمد ریش او] (180a) و به زوال آمد جمال جمیلش [دیو را ننگ آید از تفتیش او] شیطان از او عار کند از آنکه شیطان به سوی نیکان آید تا ایشان را اضلال کند پس کسی که پند و معرفت گوید خلق وی را تعظیم کنند چون بدی او را بیند از او اعراض کنند پس ناصح قولی را می باید که به فریب خلق مغرور نشود و بدی خود فراموش نکند و از بد کردن احتراز کند و بر نفس خود اعتماد نکند نمی بینی که ابلیس واعظ فرشتگان بود آخر به سبب غرور و به ترک یک سجده مردود گشت [1889 دیو سوی آدمی شد بهر شر] و ضرر [سوی تو ناید که از دیوی بتر] در بعض کتب مسطور است که شیطان به سوی فاسقان و کافران نمی آید و ایشان را در کار و کیش وسوسه نمی کند بلکه بر کار خود محکمی نماید اما مؤمنان و صالحان را می آید ایشان را وسوسه می کند زیرا به حکم ذَاكَ مَحْضُ الْإِيمَانِ. دزد در خانه می آید که در او متاع باشد [1890 تا تو بودی آدمی دیو از پکت] لفظ دیو از پیت مرهون است [می دوید و می چشاند او میت] سعی کرد تا تو را می چشاند [1891 چون شدی در خوی دیوی استوار] و کشتی از شرار [می گریزد از تو دیو نابکار] دیو و شیطان از تو بگریزد و از بهر وسوسه به سوی تو نمی آید [1892 آنکه اندر دامت آویختند] در آن دم که آدمی بودی. [چون چنین گشتی ز تو بگریختند] لاجرم کسی که تو را نیک مرد انگارد و دست طلب به دامن تو آویزد چون گناه و بدی تو بیند از تو بگریزد پس ای سالک طریقت این معارف و نصایح را شنیدی از تلبیس ابلیس غافل مباش و بدی های خود را فراموش مکن و از بد کردن احتراز کن و از تغیر اهل غرض مغرور مشو اما احتراز از مکر و غرور مرد را به خودی خود معذور نیست. لاجرم بر حول و قوه خویش اعتماد مکن بلکه به حکم مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ. مشیت حضرت خدا و به حسب همة الرجال تقلع الجبال همت اولیا می باید.

تفسیر مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ

و بیان آن که چیزی بی ارادت او به وجود نمی آید [1893 این همه گفتیم لیک اندر بسیج] این همه پند و معرفت و اجتناب از غفلت که گفتیم در عزم راه و سلوک [بی عنایات خدا هیچیم هیچ] به حکم الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ. بی عصمت حضرت خدا اعتبار نیست احتراز ما را پس شرایط تجافی عن دار الغرور (180b) به تقدیم رسانیدن باید و به

مشاهده سرّ ما شاء الله كان و ما لم يشاء لم يكن. بر حول و قوت خویش اعتماد کردن نشاید بلکه التجا به حضرت خدا و عرض نیاز و دعا به او می باید کردن و یاری اولیا جستن زیرا [1894 بی عنایات حق و خاصان حق] یعنی اولیا [گر ملک باشد سیاهستش ورق] کاغذ آن فرشته سیاه است پس طریق التجا را به درگاه اله فرو مکذار و سعی و اجتهاد خویش در نظر میار و در آوان عرض بضاعت مزجات دعوات از روی مناجات به حضرت رفیع الدرجات بگوی در بعض نسخ این بیت واقع است [ای خدا ای قدر تو بی چند و چون] به حکم و ما قدرُوا الله حقّ قدرِهِ. قدر و مقدار تو بی حد است و عظمت و جلال تو بی عد [واقفی بر حال بیرون و درون] از تو چیزی پوشیده نیست [1895 ای خدا ای فضل تو حاجت روا] فضل تو روا کننده حاجت است [با تو یاد هیچ کس نبود روا] و جائز که لا حول و لا قوّة الا بالله العلی العظیم [1896 این قدر ارشاد تو بخشیده] و هدایت را عطا کرده [تا بدین بس عیب ما پوشیده] به حکم یا من رآنی علی الخطایا فلم یفّضحنی بسیار عیب های ما پوشیده و ما را رسوای نکرده [1897 قطره دانش که بخشیدی ز پیش] و علم جزئی که داده در اوّل [متصل گردان به دریاهای خویش] و برسان به علوم بی نهایت تو و به اعمال به مقتضای او تا ضایع نشود [1898 قطره علمست اندر جان من] که علم همه نسبت با علم حضرت خدا چون نسبت قطره است با دریا [وارهان از هوا وز خاک تن] خلاص کن آن قطره علم را از هوای نفس تا نشف نکند و از خاک تن تا خسف نکند [1899 پیش از آن کین خاکها خسفش کنند] یعنی به دریای خویش متصل گردان پیش از آن که این خاک های تن آن قطره علم را فرو برد [پیش از آن کین بادهای خسفش کنند] و پیش از آن که بادهای نفس و هوا آن را نشف کنند پس پیش از آن که خاک بدن و هوای نفس قطره دانش مرا خسف و نشف کنند به دریای زاهر معانی اش متصل گردان [1900 گرچه چون نشفش کند تو قادری] اگرچه بادهای آن قطره علم را نشف کنند و خاک ها خسف کنند تو قادری ای خدا [کیش از ایشان واستانی و آخری] که این قطره علم را از خاک ها و بادهای⁸⁰² می ستانی و می خری و خلاص کنی [1901 قطره ای کو در هوا شد یا که ریخت] (181a) آن قطره که در هوا رفت یا بریخت به زمین [از خزینۀ قدرت تو کی گریخت] که در قبضۀ تصرف توست و قدرت حضرت خدا در آخرت نیز چنین است که ذرات متفرقه اجسام را جمع کند و روح دهد [1902 گر در آید در عدم یا صد عدم] اگر آن قطره چند بار در عدم رود و تمام معدود شود [چون بخوانیش او کند از سر قدم] چون آن قطره را بخوانی او زود بیاید و سر خود را قدم سازد [1903 صد هزاران ضدّ ضد را می کشد] بسیار ضد ضد را هلاک و فانی کند [بازشان حکم تو بیرون می کشد] باز حکم و فرمان تو این فانی و معدوم شده گان را بیرون می کشد و موجود کند [1904 از عدمها سوی هستی هر زمان] از کتم عدم به صحرای وجود هر زمان [هست یا رب کاروان در کاروان] بسیار می آید معدومان در جهان در جهان [1905 خاصه هر شب

⁸⁰² خاک ها و بادهای T : ایشان MK

جمله افکار و عقول] خصوصاً هر شب جمله فکرها و عقلها [نیست گردد غرق در بحر نغول] آن جمله نیست شود و غرق گردد در بحر عمیق اگر چه عقول و افکار هر شب در بحر زخار اسرارکم می‌شوند اما [1906 باز وقت صبح آن اللهیان] آن جمله منسوبات حضرت خدا و مخلوقات خداوند اعلی [بر زنند از بحر سر چون ماهیان] از بحر سر بر زنند و پیدا شوند چون ماهیان یک مثال است این انهار را که از جانب عدم به سوی هستی روند مثال دیگر برگ و شاخ است که در وقت خزان بمیرند و در بهار زنده شوند چنانکه می‌فرماید [1907 در خزان آن صد هزاران شاخ و برگ] در ایام خزان بسیار شاخ و برگ [از هزیمت رفته در دریای مرگ] و در انحرام برفته در بحر موت و فنا [1908 زاغ پوشیده سیه چون نوحه‌گر] زاغ جامه سیه پوشیده است همچون نوحه کننده و مصیبت زده [در گلستان نوحه کرده بر حُضر] در باغ بر سبزه نوحه کرده چنانکه زنان نایحه بر مرده نوحه کنند باز امر پروردگار چون نسیم بهار را در حرکت آرد که چمن حله پوش و هوا عنبر فروش گردد چنانکه می‌فرماید [1909 باز فرمان آید از سالارِ ده] باز حاکم قریه و خالق ملک یعنی حضرت خدا فرمان کند [مر عدم را کآنچه خوردی باز ده] عدم را که هر آنچه خوردی باز بده [1910 آنچه خوردی وا ده ای مرگ سیه] آنچه بخوردی و فانی کردی بده ای موت [از نبات و دارو و برگ و گیاه] نبات و دارو لفظان مترادفان است در این مثال‌ها آنچه مقصود مولاناست معلوم است و در این (181b) تشبیه است و بر حشر و قیامت چنانکه حکایت: عزیزی گفت عاقلی را که یک شبانه⁸⁰³ و روز عمر باشد تصدیق قیامت کردن و از این بر آن استدلال کردن می‌باید از آنکه به حکم *الْتَّوْمُ مَوْتُ صَغِيرٍ وَ الْمَوْتُ نَوْمٌ كَبِيرٍ*. و به حسب *النَّوْمُ أَخُ الْمَوْتِ*. خواب همچو مرگ است چنانکه آدمی به مرگ معطل و از مالکی معزول شود به خواب نیز چنان گردد و روز قیامت که زنده شود سر از زمین بردارد همچنین از خواب بیدار شود و سر بردارد. لاجرم از این بر آن استدلال کردن می‌باید و آن عزیز گفت اگر عاقل نمی‌تواند که به شب و روز استدلال بر وجود قیامت کند می‌باید که به فصل دی و بهار بر آن استدلال کند از آن که در وقت خزان نباتات بمیرند و در بهار به حکم *فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا*. زنده شوند. لاجرم مرگ همچون خزان و زنده شدن همچون رسیدن فصل بهار و رویانیدن نباتات است پس عاقل را می‌باید که غفلت را بگذارد و از آفاق بر خلاق و از احوال دنیا بر احوال آخرت استدلال کند از نفس خود عبرت گیرد و لهذا می‌فرماید [1911 ای برادر عقل یک دم با خود آر] و فکر صحیح کن [دم به دم در تو خزانست و بهار] بسط تو بهاری است دلکش و قبض تو خزانی است ناخوش گاه نشاط و هنگام انبساط باغ دل چمنی بهشت آیین و روضه نمودار بزم قدس و خلد برین گردد و در آوان قبض فراغی و باغی بی‌ثمره چون وعده دروغ باشد و چون از روی بسط باغ پر شکوفه و ریاحین و حسرت خلد برین گردد چون نظر کنی چنان بینی که حضرت مولانا گوید [1912 باغ دل را سبز و تر و تازه بین] در بعض نسخ باغ دل

سبز و تر و تازه بین. یعنی در زمان انبساط و بسط [پُر ز غنچه و وُرد و سرو و یاسمین] و از ثمرات یقین [1913 ز انبهی برگ پنهان گشته شاخ] یعنی چنان پر طراوت شده که معارف الهیه و محبت حقیقه اصل و فرع دل را پوشیده. [ز انبهی گل نهان صحرا و کاخ] لاجرم چون باغ دل چنین پر شود کلمات شریفه و نکات لطیفه که به منزله نسیم گلزار است روی نماید چنانکه می‌فرماید [1914 این سخنهایی که از عقل گُلست] یعنی از عقل معاد نه از عقل جزئی که عقل معاش است [بوی آن گلزار و سرو و سنبل است] که ثمرات دل است پس کسی را که مواعظ الهیه (182a) و نصایح شریفه اثر کند و از گلستان بی‌خزان و شراب‌های بی‌خمار بوی و جوش رسد و به سوی او برود به اصل و اصل شود⁸⁰⁴ و لهذا می‌فرماید [1915 بوی گل دیدی که آنجا گل نبود] در ظاهر [جوشِ مُل دیدی که آنجا مُل نبود] این بوی و جوش اهل عرفان رهبر روضه جان است چنانکه بوی پیراهن یوسف نور دیده پیر کنعان است چنانکه می‌فرماید [1916 بو قلاووز است و رهبر مر ترا] بوی رهبر خیر و نیکی است [می‌برد تا خُلد و کوثر مر ترا] در خبر است لایسبع المؤمن من خیر یسمعه حتی یکون منتها الجته و همچنان [1917 بو دواي چشم باشد نورساز] بوی دواي چشم شود نور کننده [شد ز بویی دیده یعقوب باز] از بوی پیراهن یوسف دیده یعقوب مفتوح شد چون بوی را تأثیر است و طبع انسانی به وی مائل است بوی نیک را بوییدن و پس از بوی به سوی او بوییدن می‌باید و از بوی بد پرهیز کردن می‌شاید زیرا [1918 بوی بد مر دیده را تاری کند] و تاریکی دهد [بوی یوسف دیده را یاری کند] و نیکی آورد. لاجرم کسی که از طرف دنیا و از سوی اهل هوا بوی دریا بد و سخن ایشان شنود چشم او تاریک بلکه کور شود که سوی حضرت خدا و دار عقبی را نمی‌بیند و کسی که از جانب اهل الله بوی دریا بد و سخن ایشان شنود چشم او نور یابد و بینا گردد. لاجرم [1919 تو که یوسف نیستی یعقوب باش] و تضرّع و نیاز کن [همچو او با گریه و آشوب باش] یعنی چون مرشد نیستی طلب ارشاد کن و ناز مکن بلکه نیاز کن در بعض نسخ این بیت واقع است [چون تو شیرین نیستی فرهاد باش] و همچنان [چون لیلی چو مجنون کرد فاش] اگر تحقیق این معنی خواهی [1920 بشنو این پند از حکیم غزنوی] در این دو بیت چه فرموده است [تا ییابی در تن کهنه نوی] و تازه گی دل [1921 ناز⁸⁰⁵ را رویی بیاید همچو وُرد] کسی که نار کردن بخواهد آن را همچو گل روی می‌باید تا او را غنچ و ناز کردن شاید [چون نداری گرد بدخویی مگرد] چون روی همچو ورد نداری طرف ناز و بدخویی دور مکن پس نایافته از یافتن ملاف و تا روی ریا نداری ناز مفروش زیرا [1922 زشت باشد روی نازیبا و ناز] قبیح است ناز با روی ناز زیبا. [سخت باشد چشم نایبنا و درد] لاجرم جرعه ناچشیده از مستی مخروش این دو بیت سخن (182b) حکیم غزنوی است پس از این کلام مولوی است [1923 پیش یوسف نازش و خوبی

⁸⁰⁴ شود TK : نشود M

⁸⁰⁵ ابتداء سخن حکیم غزنوی این است. منه.

مکن] چون حسن نداری پیش حسن یوسف ناز و محبوبی منما [جز نیاز و آه یعقوبی مکن] زیرا از حکایت طوطی معلوم شد که مردن طوطی اظهار نیاز و نفی وجود بود [1924 معنی مردن ز طوطی بُد نیاز] و نیستی نمودن [در نیاز و فقر خود را مرده ساز] تو نیز به اظهار فضل می‌پرداز و خود را پیش عیسی نفس مرده ساز تا حیات ایمان یابی حکایت: راهبی دانا در زمان مولانا به شهر قسطنطنیه آوازه علم و حلم و تواضع مولانا را شنیده بود و عاشق شده مسافرت نمود به طلب مولانا به قونیه آمده و راهبان شهر او را استقبال کرده راهب صادق التماس زیارت حضرت مولانا کرده اتفاقاً در راه مقابل رسیده چند کثرت به خداوند کار سر فرو آورد چون هر بار سر بر می‌داشت مولانا را سر فرود برده می‌دید راهب فریاد کنان جامه‌ها را چاک زده گفت ای سلطان دین تا این غایت چه تواضع و تذلل است که با همچو منی می‌نمایی مولانا فرمود که چون حدیث طُوبَى لِمَنْ رَزَقَهُ اللَّهُ مَالاً وَ جَمَالاً وَ شَرَفاً وَ سُلْطَاناً فَجَادَ بِمَالِهِ وَ عَفَّ فِي جَمَالِهِ وَ تَوَاضَعَ فِي شَرَفِهِ وَ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ. فرموده سلطان ماست با بندگان حق تواضع چون نکنم فی الحال راهب بیچاره با اصحاب خود ایمان آورده مرید شد. لاجرم ای سالک تو را نیز در پیش عیسی مرده شدن می‌باید [1925 تا دم عیسی ترا زنده کند] تا شیخ حقیقی تو را حیات دهد [همچو خویش خوب و فرخنده کند] او تو را همچون خود خوب و مبارک کند [1926 از بهاران کی شود سرسبز سنگ] که سنگ استعداد تازه‌گی ندارد [خاک شو تا گل نمایی رنگ رنگ] تحصیل استعداد کن به تضرع و نیاز و فروتنی و تواضع [1927 سالها تو سنگ بودی دل‌خراش] بی‌نفع و مضر [آزمون را یک زمانی خاک باش] از بهر تجربه زمانی خاک شو تا از تو ثمرات پیدا شود و فنا اختیار کن تا بقا یابی و بی‌نوازی نما تا نوا یابی و ترک ساز کن تا کار ساز شوی چنانکه پیر جنگی کرد در این حکایت

داستان پیر جنگی که در عهد عمر رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ از بهر خدا روز بی‌نوازی جنگ زد میان گورستان از بی‌نوازی حصّه دوستان از این داستان تعلیم رجوع به حضرت باری است در پیری پس از آن تعلیم مقام استغراق فناست و فنا غایت معارج ارتقا و نهایت مدارج اعتلاست و سرمایه بقا و واسطه لقا و از زبان امیر المؤمنین (183a) عمر رضی الله عنه بیان فنا در آخر قصه مذکور خواهد شد انشاء الله تعالی و در اثنای این قصه حصّه‌های دیگر از حقایق و اسرار هست [1928 آن شنیدستی که در عهدِ عُمَر] در زمان خلافت او [بود جنگی مطربی با کَرّ و فر] با قوت و رونق [1929 بلبل از آوازِ او بی‌خود شدی] لفظ خود را به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه [یک طرب ز آوازِ خویش صد شدی] آواز خویش طرب را چنان زینت دادی که با یکی صد نمودی⁸⁰⁶ [1930 مجلس و مجمع دَمَش آراستی] مجلس و مجمع را دم و نفس او آراستی [وز نواي او قیامت خاستی] چون از خلق او آواز بر آمدی از خلق فریاد بر آمدی [1931 همچو اسرافیل

⁸⁰⁶ مطلب در خوش نفسی مولانا که در وصف خوب آوازی مطرب چه تحریرها کرد. منه

کاوازش بفن] و صنعت [مردگان را جان در آرد در بدن] یعنی آوازش همچو نفس اسرافیل روح بخش بود [1932 یا رسایل بود اسرافیل را]⁸⁰⁷ یاری کننده بود آن پیر چنگی اسرافیل را یعنی همچو اسرافیل بر می‌انگیخت و مرده را زنده می‌ساخت [کز سماعش پَر بُرستی فیل را] از سماعش پیل گران تن به طرب و اضطراب آمدی چنان مضطرب و متحرک شدی که همچون مرغ پریدن خواستی چون حضرت مولانا به تقریب مطرب اسرافیل را ذکر کرد به تقریب اسرافیل سر نفع صور را بیان کند [1933 سازد اسرافیل روزی ناله را] وقتی که حضرت خدا احياء موتی خواهد [جان دهد پوسیده صدساله را] یعنی اسرافیل روزی ناله سازد و صور را نفس زند تنهای پوسیده کهنه را جان دهد. لاجرم پس از مردن خلاص از احوال آخرت میسر نیست زیرا خدای تعالی به نفع صور اسرافیل باز زنده کند چون حضرت مولانا زنده کردن نغمه اسرافیل را بیان کرد به این تقریب نغمه انبیا را بیان کند که می‌فرماید [1934 انبیا را در درون هم نغمه‌هاست] انبیا را اندرون همچو نغمه اسرافیل نغمه‌های جان دهنده است [طالبان را زان حیات بی‌بهاست] طالبان حق را از آن نغمه‌ها حیات بی‌قیمت هست که انبیا علیهم السلام دعوت کنند به حیات بی‌موت و صحت بی‌مرض و دولت بی‌عزل و نعمت بی‌زوال و رؤیت ذی الجلال [1935 نشود آن نغمه‌ها را گوش حس] گوش حس از آن نغمه‌های انبیا محروم است زیرا [کز ستمها گوش حس باشد نجس] که از ستم کردن به نفس خود و غیر گوش حس ملوث است و با انبیا مناسبت او نمانده است تا سخن ایشان را دریابد چنانکه [1936 نشود نغمه پری را آدمی] نغمه جن را آدمی نشود [کو بود ز اسرار پریان اعجمی] که آدمی از اسرار پریان اعجمی است (183b) [1937 گرچه هم نغمه پری زین عالمست] یعنی با وجود آنکه نغمه پری نیز همچو نغمه آدمی از نعمات عالم ظاهر است [نغمه دل برتر از هر دو دمست] نغمه دل و جان برتر از نغمه پری و آدم است یعنی نغمه انبیا و اولیا از عالم الهی است و کلام ایشان سخن شاهی چون حضرت مولانا گفت نغمه پری همچو نغمه آدمی از این عالم است اکنون آن را بیان می‌کند که [1938 که پری و آدمی زندانیند] که اینان زندانیان فرشانند⁸⁰⁸ و دلهای انبیا و اولیا ساکنان عرش [هر دو در زندان این نادانیند] پری و آدمی در زندان این جهل محبوس‌اند که از کمال جهالت تدبیر آخرت نکنند و زاد سفر را مهیا نسازند و عمر گرانبایه را در تحصیل متاع فانی صرف کنند حضرت مولانا از بهر اثبات مضمون بیت مذکور می‌فرماید [1939 مَعَشَرَ الْجِنِّ سَوْءَ رَحْمَانٍ بِخَوَانٍ] اشارت فرماید به آن آیه کریمه که در سوره الرحمن است يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّ اسْتِطْعْتُمْ أَنْ تُتَفَذُّوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفَذُوا لَا تُتَفَذُّونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ. یعنی ای گروه پریان و آدمیان اگر توانید آنکه بیرون می‌آید و روید از جوانب آسمان‌ها و زمین‌ها و بگریزید از قضاء من یا از نزول مرگ پس بیرون آید و روید اما قادر نمی‌شوید و نمی‌توانید شد الا به قوت و قهر

⁸⁰⁷ رسائل آن کس را گویند که مطرب را یاری کند در وقت صدا و طرب و در اصل لغت به ترکی بارش آتنگ یولداشی اولان ات.

⁸⁰⁸ پس هر آدمی چگونه دریابد آن نغمه را منه.

پس [تَسْتَطِيعُوا تَنْفُذُوا را باز دان] و شما را این قوت نیست چون آدمی نغمه پری را نمی شنود از آنکه مناسبت ندارد اگر چه هر دو از خلق این جهان اند. لاجرم به این قیاس دل ها را محافل قدس و مجالس انس جز در عالم اسما و صفات نی پس آواز راز انبیا و نغمه اسرار اولیا را بی گوش دل و جان نتوان شنید [1940 نغمه های اندرون اولیا] حضرت مولانا مرتبه اول نغمات اولیا را بیان می کند که نغمه های درون ایشان [اولا گوید که ای اجزای لا] یعنی نغمه اندرون اولیا اولاً آن است که گوید ای اجزاء محروم از مشاهده دل و جان یا ای اجزاء نابود و هیچ [1941 هین ز لای نفی سرها بر زنید] یعنی از لای نفی در لا اله الا الله به حکم بیت: تصویر لا بصورت مقراض بهر چیست - یعنی برای قطع تعلق ز ماسوی است. سرهای نفس و هوا را بزیند و همه ماسوی را فانی کنید یا سرها به در آرید و در زیر او نمایند پس اول پند انبیا و اولیا این است که از این فانی که دنیا و ماسوی خداست انقطاع می باید تا مشاهده حضرت (184a) خدا میسر شود [این خیال و وهم یکسو افکنید] جهان که اوها و خیالات است بر آنها اعتماد مکنید بلکه بر طرف سازید و جز از حضرت خدا یاری مجوید بلکه جز او کسی ندانید رباعی: تا دل ز بدو نیک جهان آگاهست - دستش ز بد و نیک جهان کوتاهست - زین پیش دلی بود و هزار اندیشه - اکنون همه لا اله الا الله است. حکایت: عزیزی بیار خود می گفت زمانی می آید که تو را در زیر زمین دفع کنند در آن وقت تو را از مال و اولاد و یاران و اعوان مدد نمی رسد در آن محل جز حضرت خدا فریادرس نباشد و از غیر او یاری نشود اگر این فانیان را اکنون بی فایده⁸⁰⁹ دانی و از همه انقطاع کنی و از حضرت خدا یاری جویی و خدمت او کنی در دنیا و آخرت یار تو حضرت خدا باشد که در روز قیامت به حکم يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ. از خویشان یاری نیست و جز از حضرت خدا دلداری نی بلکه جز او در دیار دباری نی. لاجرم آن متاع دنیا که از بهر حیات فانیه است اهل دنیا عمر را بدان صرف کنند و ایشان را آن نیک می نماید که زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا. پس از مردن هرگز به این متاع حاجت نماند پس آنچه باقی و مرجع است تدبیر آن می باید کرد چنانکه حق تعالی در عقب این فرمود وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ. لاجرم [1942 ای همه پوسیده در کون و فساد] ای پوشیدگان عالم کون و فساد عمر نفیس و شریف را داده به باد [جان باقیان نروید و نژاد] اگر چه در دنیا گشت کردید و حاصل بردید و فرزندان آوردید اما به حکم الدُّنْيَا مَرْعَةٌ الْآخِرَةُ. تخم جان باقی شما در این آب و گل نروید و نژاد به نشأه ثانیه و اگر فوت این فرصت کنی و ترک این خدمت کنی پس از مردن پشیمان شوی پشیمانی که قابل تدارک نیست و فوت چیزی که هرگز یافتنش میسر نیست [1943 گر بگویم شمه ای زان نغمه ها] از نغمات اولیا [جانها سر بر زنند از دخمه ها] از زمین و گور خانه. لاجرم به حکم الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ. و به موجب الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ

⁸⁰⁹ بی فایده TM : بی وفا K

كَالْبَنِيِّ فِي أُمَّتِهِ. [1944 گوش را نزدیک کن کآن دور نیست] که آن نغمه‌ها از شما دور نیست [لیک نقل آن به تو دستور نیست] در شرع عشق نغمه سرایی را و سرّ توحید را فاش گفتن دستور نیست (184b) [1945 هین که اسرافیل وقتند اولیا] یعنی ای جان‌های مرده در کور تن و از عشاوه تعلّقات پوشیده کفن اولیا اسرافیل وقتند [مرده را زیشان حیاتست و نما] در نفّس مبارک ایشان جان را حیات نو است و بالیدن [1946 جانِ هر یک مرده از گور تن] یعنی هر کدام جان مرده که استماع نفّس ایشان کند از قبر بدن [بر جهد ز آوازشان اندر کفن] از نغمات و آواز ایشان بر جهد اندر کفن یعنی از عشاوه تعلّقات. لاجرم آنان که در غفلت بودند چون به گوش ایشان این سخن برسد و فهم کنند زنده شوند و کار آخرت کنند پس هر کدام جان مرده که استماع نفس و آواز ایشان کند حیات یابد و بجنبد و به نطق در آید که [1947 گوید این آواز ز آواها جداست] او از دیگرست [زنده کردن کارِ آوازِ خداست] نه او از انسان چون مقصود حضرت مولانا از هر قصّه حصّه است. لاجرم در این قصّه پیر جنگی اوّل آواز آن را مدح کرد و از آواز او به نغمه اسرافیل انتقال کرد و سرّ نفخه اسرافیل را بیان کرد و از نغمه‌های انبیا انتقال کرد و در آن نصایح فرمود⁸¹⁰ و از آن به نغمه‌های اولیا انتقال کرد و در آن لطایف گفت باز اشارت کند که آواز و نغمه‌های اولیا بانگ حضرت خداست پس از این سبب شنیدن آواز اولیا و حق را بیان کند [1948 ما بمردیم و به کلّی کاستیم] ما پیش از مرگ بمردیم و جمله کاستیم و ناقص کلّی و محو محض گشتیم و آنچه پس از مردن حاجت باشد جستیم [بانگ]⁸¹¹ حق آمد همه بر خاستیم] و زنده گشتیم که فهم سخن حضرت خدا کردیم و به تدبیر زاد آخرت اشتغال نمودیم بدان که علما گفته‌اند هر گاه که عرضی در وصف الهی ذکر کرده شود غرض نهایت آن عرض می‌باشد چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ رَبَّكُمْ حَيٌّ كَرِيمٌ يَسْتَجِي إِذَا رَفَعَ إِلَيْهِ يَدَيْهِ يَدْعُوهُ أَنْ يَرْدَهُمَا صِفْرًا. پس استحیا که تغییر و انکسار است عرض است و نسبت او به حضرت باری روا نیست امّا نهایت استحیا از عدم عطا البته کردن است پس غرض از این عرض که استحیاست نهایت اوست که اعطاست. لاجرم بانگ و آواز که به حق نسبت کرده می‌شود مراد از او اسماع کلام و تفهیم مرام است که نهایت بانگ زدن و آواز دادن آن است و این نکته باید که برد گر باشد که در مواضع بسیار تو را احتیاج بدان خواهد بود. لاجرم آنان که ترک ماسوی کنند و گوش هوش به سوی مویی دارند (185a) کلام حضرت خدا را و سخن انبیا و اولیا را که فی الحقیقه سخن حضرت خداست دریابند چنانکه می‌فرماید [1949 بانگِ حق اندر حجاب و بی حجاب] الف را یاء ساکنه خواندن می‌باید از بهر قافیه یعنی بانگ حضرت خدا خواه به واسطه زبان کسی باشد خواه بی‌واسطه در دل الهام شود [آن دهد کو داد مریم را ز جیب] یعنی بانگ حق تعالی در حجاب و بی حجاب همان اثر دهد که کریم را داد از جیب که عیسی

⁸¹⁰ فرمود T : گفت MK

⁸¹¹ مطلب در اطلاق بانگ و آواز اگر چه اطلاق متکلم شایع است اما اطلاق بانگ و آواز غیر شایع است.

علیه السلام از او بزاد پس آواز هر ولی در حقیقت آواز اوست زیرا ولی آن است که جمیع امور خویش به حق گذاشته باشد و کار او را پروردگار بر خود گرفته [1950 ای فنانان نیست کرده زیر پوست] ای آنان که فنا یعنی دنیا شما را نیست کرده پوشیده یا از مغز دورو مستور فانی کرده [باز گردید از عدم ز آواز دوست] رجوع کنید از طریق غیر موصل به سوی حضرت خدا از کلام او اگر چه به واسطه بشر بود اما آواز حضرت خداست زیرا چنانکه گفتیم آواز هر ولی در حقیقت آواز اوست خاصه او از رسول الله علیه السلام که او صدرنشین صفة مقام لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ. و مظهر سرِّ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ وَلِسَانَهُ قَبِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يَبْطِشُ وَبِي يَنْطِقُ. و متمکن متکای مَن کان لله. مشاهد کان لله له. لاجرم [1951 مطلق آن آواز خود از شه بود] یعنی هر چه رسول الله علیه السلام فرماید به حکم وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى. از حضرت خداست [گرچه از حلقوم⁸¹² عبدالله بود] اگر چه از گلو و زبان رسول الله است [1952 گفته او را من زبان و چشم تو] به موجب حدیث قدسی که اشارت کرده شد [من حواس و من رضا و خشم تو] خطاب به رسول الله است علیه السلام.⁸¹³ [سر تویی چه جای صاحب سر تویی⁸¹⁴] سر ایجاد خلاق تویی و محبوب حضرت خالق تویی بلکه صاحب سر تویی نامحرم در حریم جلال ما آن است که از مشاهده تو محروم است و صاحب سر در سرا پرده وصال ما آن که محبوبیت تو او را معلوم است [1953 چون شدی مَن کان لله از ولّه] از حیرت و استغراق. [من ترا باشم که کان الله له] لاجرم چون تو از خودی خود فانی گشتی و از وجود مجازی گذشتی و از آن حضرت خدا شدی حق تعالی نیز از آن تو شد بلکه تعدد از میان برخاست إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَن أَحْبَبْتَ. و فرمایم که إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ. و گاهی از برای جلوه در چشم (185b) صاحبان اسرار بر سر وحدت تنبیه کنم که وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى. گاهی به حقیقت وحدانیت اشاره نمایم که إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ. [هر چه گویم آفتاب روشنم] در این خفا نیست بدان که از مضمون کلام سابق معلوم شد که کلام انبیا بلکه کلام اولیا چون دعوت است به سوی حضرت خدا کلام اوست که وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. و انبیا و اولیا ترسیدن از حضرت خدا و اعراض از دنیا و روی آوردن به عقبی فرمایند و ترغیب زاد آخرت کنند اینها همه مضمون کلام حضرت خداست چنانکه در اواخر سوره حشر فرمود يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ. الی قوله أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ. یعنی ای آنان که گرویده‌اید بترسید از عذاب حضرت خدا و بدو

⁸¹² گرچه قرآن از لب پیغامبر است - هر که گوید حق نگفت او کافر است.

⁸¹³ [رَوَ که بی یَسْمَعُ و بی یُبْصِرُ تویی] این نیز از مقول خدا. صح.

⁸¹⁴ بعضی گفتند معنی این مصراع این است که تو نفس سرتی چه جای صاحب سر یعنی ترقی تو به جایی رسید که متحد با سر شدی

فضلا عن الاتحاد به صاحب السر. منه

بازکردید و باید که بنگرد هر نفس و به بیند آن چیزی را که پیش فرستاده است برای فردای قیامت تا اگر تقدیم خیرات و طاعات کرده باشد شکرگذاری نماید و به زیادتى آن کوشد و اگر معاصی و سیئات فرستاده باشد توبه کند و بپرهیزد از سطوات الهی تکریر امر تقوی برای تأکید است یا اول در اداء واجبات است به قرینه اقتران به عمل و ثانی در ترک محارم به دلیل آنکه می گوید إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ. به درستی که حق تعالی داناست به آنچه می کنید و ای مومنان مباشید مانند آنان که بگذاشت امر خدای را پس خدای تعالی فراموش گردانید ایشان را نفس های ایشان تا برای آن تقدیم چیزی نکردند یا به وقت گناه حضرت خدای را فراموش کردند خدای نیز توبه بر ایشان فراموش ساخت آن گروه ایشانند بیرون رفتگان از راه فرمان برداری برابر نیستند نزد خدای تعالی اصحاب دوزخ و اهل بهشت و ایشانند رستگاران چون از زبان کسی این خبر را شنوی آن را خبر حضرت خدا دان چنانکه می فرماید [1954 هر کجا تابم ز مشکاتِ دمی] هر کجا که بتابم از مشکات و چراغ نفسی [حل شد آنجا مشکلاتِ عالمی] در آن مشکات یا در آنجا حل شد مشکلات عالم حکایت: فضیل بن عیاض که از جمله اولیاست اول حال او چنان بود که در میان بیابان مرو و باورد راهزنی همی کرد و سر حرامیان بود یک شب کاروانی می گذشت در میان کاروان کسی سورة حدید می خواند این آیت به گوش (186a) فضیل رسید اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ. یعنی آیا وقت نیامد مؤمنان را که دل های ایشان بترسد برای یاد کردن خدا فضیل گفت وقت شد خدایا پس توبه کرد و می گریست و خصمان خود را خشنود می کرد حکایت: شخصی خوش او از به فسق مبتلا بود روزی در مجلس به آواز بلند غزل می خواند صالحی از آنجا بگذشت او از آن شخص را شنید و گفت چه آواز خوب است کاشکی به این آواز قرآن بخواندی آن شخص شنید هدایت حضرت خدا در دل او پیدا شد از فسق توبه کرد و بخواند قرآن مشغول شد [1955 ظلمتی را کآفتابش بر نداشت] ظلمت دل ها که از آفتاب ظاهر نشود [از دم ما گردد آن ظلمت چو چاشت] یعنی از نفس ما آن تاریکی نور شمس صخی شود چنانکه در بعض نسخ واقع است [1956 آدمی را او به خویش اسما نمود] آن خدای تعالی به موجب عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا. آدم را علیه السلام اسما نمود و تفهیم همه لغات کرد و هر چیزی را در هر لغت چه نام گویند آدم را آموخت [دیگران را ز آدم اسما می گشود] تعلیم آدم به دیگران در حقیقت تعلیم حق تعالی است [1957 خواه ز آدم گیر نورش خواه ازو] از خدا [خواه از خُم گیر می خواه از کدو] زیرا باده کدو از خم است پس تفاوت نیست در میان این و آن [1958 کین کدو با خُنب پیوستست سخت] پس انبیا و اولیا متصلاند به حضرت خدا جلّ و علا و کلام ایشان کلام اوست [نی چو تو شاد آن کدوی نیکبخت] آن کدوی نیکبخت همچو تو شادنی بلکه خون می گیرد. لاجرم انبیا و اولیا به حکم اَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَخْشَاكُمْ. خدای تعالی را خوب تر می دانند و از قهرش می ترسند چون حضرت مولانا به این وجه بیان کرد که گرفتن چیزی از فرع گرفتن آن چیز است از اصل این معنی را به وجه دیگر بیان و اثبات می کند [1959 گفت طوبی من رآنی مصطفی]

رسول الله عليه السلام گفت طُوبَى لِمَنْ رَأَى أَوْ رَأَى مَنْ رَأَى أَوْ رَأَى مَنْ رَأَى. حضرت مولانا حدیث شریف را نقل بالمعنی می کند که می گوید [وَالَّذِي يُنْصَرِّ لِمَنْ وَجْهِي رَأَى] پس به حکم خَيْرَ الْقُرُونِ قَرْنُ الَّذِي أَنَا فِيهِ ثُمَّ الَّذِينَ يُلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ (186b) يُلُونَهُمْ. اصحاب خیر امت است پس از آن تابعین پس از آن تبع تابعین. لاجرم آنان که روایت حدیث می کنند زبان ایشان زبان مصطفی است صَلَّى الله عليه و سلم [1960 چون چراغی نور شمعی را کشید] یعنی چراغی را که از نور شمعی فرو زند و آن چراغ نور را از آن شمع بگیرد [هر که دید آن را یقین آن شمع دید] هر که آن چراغ را دید بی گمان آن شمع را دید زیرا نور آن چراغ نور آن شمع است [1961 همچنان تا صد چراغ از نقل شد] از شمع اصل [دیدن آخر لقای اصل شد] دیدن چراغ آخر دیدن شمع اصل است [1962 خواه از نور پسین بستان تو آن] نور را [هیچ فرقی نیست خواه از شمع جان] زیرا که نور یکی است. لاجرم کلام حضرت خدا را و حدیث نبی را علیه السلام خواه بالذات شنو خواه بالواسطه شنو تفاوت نیست [1963 خواه بین نور از چراغ آخرین] و پسین [خواه بین نورش ز شمع غابریں] و اولین پس اختلاف چراغ مانع اتحاد نیست چون حضرت مولانا پیش از این بانگ و نغمه حق را بیان کرد به تقریب آن این حدیث شریف را بیان کند که می فرماید در بیان این حدیث که إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامٍ دَهْرَكُمْ نَفَحَاتٍ أَلَا فَتَعَرَّضُوا لَهَا⁸¹⁵ معنی این است که به درستی پروردگار شما را در ایام روزگار شما نسایم خوش است پس شما متعرض آن نفحات باشید یعنی همیشه از گلزار جمال و بوستان وصال نفحات بر الهی و نسیمات سر پادشاهی که جذبات الطاف رحمانی است و سلاسل شوق انگیز اعطاف سبحانی است مشام جان ارباب شوق و دماغ دل های اصحاب ذوق را معطر می گرداند باید که علی الدوام متعرض آن نفحات و مستقبل آن نسیمات باشی و به حکم آن که می گوید بیت: بوی نانی که شنیدی به مان بوی برو - که همان بوی بگوید که تو را خود نان چیست. دامن آن نفحات از دست جان نگذاری تا به گلزار وصال و گلشن اتصال بار رفته⁸¹⁶ توانی گفت بیت: از گلستان وصل نسیمی شنیده ام - دامن گرفته بر اثر آن دویده ام - بی بدرقه به کوی وصالش گذشته ام - بی واسطه به حضرت خاصش رسیده ام - اینجا گذاشته پر و بالی که داشتم - آنجا که اوست هم به پر او پریده ام. در فرستادن آن نفحه منت نیست و در کمال افاضه آن ضنت نی اما دیدار آن نفحه را دیده بیدار و دل واقف و جان هشیار باید بیت: هر که بود دولت بیدار برد - دوست در جلوه ولی عاشق (187a) بیدار کجاست. [1964 گفت پیغمبر که نَفَحَتَهَايْ حَق] یعنی خدای تعالی را نفحت هاست و آنها [اندر این ایام می آرد سَبَق⁸¹⁷] ماده سباق می آرد او را رهان ساخته در سباق کوشیده و بدان که هبوب آن نفحات در

⁸¹⁵ تتمه حدیث این است و التعرض لها بتطهير القلب و تركية النفس عن الخُبث و الكدورة الحاصلة من الاخلاق المذمومة. منه

⁸¹⁶ رفته T : یافته MK

⁸¹⁷ السبق به فتحين الخطر الذي يوضع بين اهل السباق. صحاح.

جميع اوقات حاصل است اما مردم از نسّمات آن نفحات غافل بیت: در کُرت نخست اگرت غفلتی برفت - اینجا سجود سهو کن و در عدم قضا. آن دم شنو که راحت از آن دم شود بیدید اینجا طلب که حاجت از اینجا شود روا کسری از این ممالک و صد کسری و قباد خطوی از این مسالک و صد خطه خطا [1965 گوش و هُش دارید این اوقات را] و غافل مشوید [در ربایید این چنین نَفحات را] هر که را جان آگاه است و دل او متعرض این راه به قدر قابلیت و استعدادات در هر وقتی از اوقات فیض از شمایم آن نفحات تواند دریافت نسایم آن نفحات را انقضا نیست و متعرضان او را انتها نی [1966 نفحه آمد مر شما را دید و رفت] آن نفحه آمد شما را دید و برفت و درنگ نکرد [هر که را می خواست جان بخشید و رفت] و حیات معنوی داد به حسب استعداد. لاجرم چند بار تفسیر آیات و شرح احادیث و کلمات و اخبار اتقیا شنیده در تو تأثیر نکرد باری پس از این غافل مباش [1967 نفحه دیگر رسید آگاه باش] که این نفحه را جان بیدار و دل هشیار باید [تا از این هم وانمانی خواجه تاش] تا از این نفحه دیگر محروم نشوی ای خواجه تاش من [1968 جان آتش یافت زو آتش کشی] یعنی جان که زنده و نورانی بود از مفحه تصرف معنوی و ترقی یافت یا جان که آتش مزاج و غضوب بود آن خوی آتشی را بکشت [جان مرده یافت در خود جنبشی] یعنی جان مرده از آن نفحه زنده شد که به حرکت طاعت آمد و تدبیر سعادت باقیه کردن گرفت [1969 جان ناری یافت از وی انطفا] کشته شدن [مرده پوشید از بقای او قبا] و حله صفا اگر چه عالم پر از نفحات گلشن حقایق الهی و آفاق معطر از نسّمات ریاض دقایق پادشاهی است اما شرط دیدار نفحات دیده لاینام است و قابل اشتغال آن نسّمات دماغ بی زکام بیت: خیز که از ساحت گلزار رب - می رسد الحق نفحات ای پسر. مرده پوسیده صد ساله را می دهد آن نفحه حیات ای پسر به حکم وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ. نفحات غیب را جان میرا از غیب باید [1970 تازگی و جنبش طوبی است این] نه لطافت و حرکت درخت باغ دنیا که فانی است [همچو جنبشهای حیوان نیست این] که پس از مدة اندک فانی شود. لاجرم عاقل را می باید که از کلام (187b) الهی متأثر شود [1971 گر در افتد در زمین و آسمان] اگر آن نفحه حضرت خدا در زمین و آسمان افتد [زهره هاشان آب گردد در زمان] از مهابت پس اگر هر موجودی قابل قبول امانت نفحات بودی در اوان عرض سموات و ارض ابا از حمل نمودی [1972 خود ز بیم این دم بی منتها] یعنی از بیم این نفحه بی نهایت جز انسان تحمل نکرد اگر این را دلیل می خواهی [باز خوان فائین أن یحْمِلْنَهَا] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة احزاب است إِنَّآ عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا. یعنی آسمانها و زمین و کوهها با چنین بزرگی اگر بر ایشان امانت عرض شدی و ایشان را ادراک بودی قبول نکردندی و ترسیدندی و انسان برداشت اما وفا نکرد و گنه عاقبتش ندانست و امانت را هر طایفه به یک وجه تفسیر کردند چنانکه اهل ظاهر به طاعت و اهل باطن به محبتی امانت درد محبت را که نفحه روضه احدیت و مورث کمال معرفت

جناب صمدیت و واسطه التزام تکالیف شریعت و طریقت و رابطه ترقی به اعلی معارج حقیقت است چنانکه هر طایفه در تفسیر امانت ملاحظه یکی از این معانی کرده‌اند ما که پروردگار عالمیان و پرورنده آدمیانیم بر سموات و ارض و جبال عرض کردیم ابا نمودند و بی‌نهایت ترسیدند و قابل قبول این امانت نیامدند اما آدمی که سوخته آتش محبت بود هر چند او را عقل جزوی می‌گفت باری که از حمل آن کل کل عاجزاند جز و جز و را مجال حمل آن نباشد و جزوی که متصدی تحمّل گردد به غایت جهول بود و هر چند نفس سرکش بی‌طاقتی اظهار می‌کرد و می‌گفت باری که جواهر علویّه و هیاکل سفلیه همه از حمل او عاجز آمدند بر من تحمیل کردن از غایت ظلومی است هرگز بدان مقالات التفات ننمود و در مخاطبه دوست می‌گفت بیت: بار امانت تو ز سر کی فرو هلم - گر نام من ظلوم نهند و لقب جهول. و تحمل امانت درد محبت که نفعه روضه احدیت است مبادرت کرد که و حملها الانسان انه كان ظلوما جهولا بی‌ظلومی⁸¹⁸ و جهولی بدان معنی که گفتیم حمد این امانت نتوان کرد بیت: کار نازک دلان رعنا نیست - سنگ زیرین آسیا بودن. شیخ اوحید الدین کرمانی قدس سرّه می‌فرماید بیت: دل نادان من امانت عشق - هم به پستی آن کرم برداشت. یعنی چون عرض کننده امانت (188a) قادر و حکیم و دانا و کریم است هر آینه عرض او خالی از حکمت نباشد و چون دانا به مقدار قوّت و طاقت من است از روی کرم مرا قوت حمل بار امانت کرامت فرماید و حضرت الهی فرماید وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ. یعنی بنی آدم را ما عزیز و کریم ساختیم و از روی کرم به حال او پرداختیم و او را با آن بار برداشتیم چون او با آن عجز و ضعف بار ما برداشت ما با این همه قوّت و قدرت او را در زیر بار کی گذاریم برداشتن این بار آسان نیست و اشتمام نسایم این دم رایگان نی [1973 ورنه خود أَشْفَقْنَ مِنْهَا چون بُدی] اگر بیم نبودی ترسیدن از امانت چرا بودی [گرنه از بیمش دلِ که خون شدی] به حکم لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ⁸¹⁹. دل کوه خون شدی اما غفلت انسان عجب است که کلام حضرت خدا را می‌شنود و فهم معنایش کما هو حقّه نمی‌کند و حال خود به میزان قرآن نمی‌سنجد و کلام حضرت رسول‌الله علیه السلام را می‌شنود اما به موجب مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. و به حسب خَاسِبُوا قَبْلَ أَنْ تَحَاسِبُوا عمل نمی‌کند که خود را مرده فرض نمی‌کند و آنچه پس از مردن پرسند از نماز و روزه و حج و زکات و سایر عبادات و از حقوق عباد قضا و ادا نمی‌کند بلکه روز و شب تکثیر معصیت می‌کند و از مهلت دادن حضرت خدا مغرور می‌شود معنی این آیت کریمه که در آخر سوره ملایکه است فهم نمی‌کند وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا

⁸¹⁸ بی‌ظلومی TK : بی‌مظلومی M

⁸¹⁹ اگر فرستادیم ما این قرآن را بر کوهی و آن کوه را فهم و ادراک می‌دادیم هر آینه می‌دیدى او را ترسنده و فرمان برنده شکافته و از هم ریخته از ترس خدای و از هیبت وعید و منه.

كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخَّرُهُمْ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا⁸²⁰.

پس عاقل را می‌باید که تدبیر امور آخرت کند بر وجهی که ظنش چنان باشد که من مصالح آخرت را تمام ساختم و حضرت خدا عادل است اجر مرا ضایع نمی‌کند مرا به رحمت می‌رساند چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللَّهِ. بدان که عادت مولانا در اثناء تألیف کتاب مثنوی این بود که هر حادثه که واقع شدی آن را به نظم می‌آورد و به تقریب آن پند می‌داد. لاجرم شئی به تألیف مشغول بود و ابواب معانی گشاده گشته اتفاق طعام آوردند آن (188b) لقمه احوال لقمان جان و راه طعام نظم کلام را مانع شد خدمت مولانا آن را حکایت می‌کند و به مناسبت لفظ زنی طعام را و مانع پند انام را بیان می‌کند که می‌گوید [1974 دوش دیگر لون این می‌داد دست] یعنی در شرح نفحات ربانیّه و تقریر نسّمات رحمانیه و شمول فیضان آن نفحات و عموم تأثیر آن نسّمات نکات غریبه و اشارات عجیبه دست می‌داد [لقمه چندی درآمد ره بیست] اما لقمه چند مانع کشف بعض اسرار به طریق مثنوی گشت و به وسطه لقمه لقمان جان عاجز شد و خار خار لقمه خار پای لقمان گشت [1975 بهر لقمه گشته لقمانی گرو] و محبوس از آنکه بسیار خوردن به حکم لا تمیتوا قلوبکم بکثرة الاکل. دل را بمیراند که از او کلمات حکمت نژاید [وقت لقمان⁸²¹ است ای لقمه پرو] نه وقت توست [1976 از هوای لقمه این خارخار] از بهر یک لقمه است این تا سه و بی‌آرامی دل یعنی وسوس رباعی⁸²²: چه نادان بود مردم مکتسب - که از به هر روزی شود مضطرب - نداند که دادار هفت آسمان - ویزرُقه مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ. حکایت: سبب توبه شقیق بلخی⁸²³ این بود که یکسال در بلخ قحطی عظیم شده بود شقیق در راه می‌رفت غلامی سیاه دید که بازی می‌کرد و خندید شقیق او را گفت ای غلام شرم نداری که می‌خندی نمی‌بینی که خلاق در غم و اندوه و گرسنگی چگونه‌اند غلام گفت مرا چه غم خواجه دارم که دهی دارد و چندین هزار من گندم دارد مرا گرسنه نخواهد داشت شقیق از این سخن خوش وقت شد و گفت الهی غلامی به خواجه که انباری غله دارد چنین می‌نازد تو مالک الملکی و روزی بندگان پذیرفته ما چرا اندوه خوریم در حال از شغل دنیا رجوع کرد روی به خدای تعالی آورد و بر در توکل نشست به درجه کمال رسید و می‌گفت رباعی: مال و هنری اگر ندارم در دست - با فقر بسازم که مرا

⁸²⁰ اگر مؤاخذه کردی خدای تعالی مردمان را به جز ای آنچه می‌کنند از شرک و معصیت نگذاشتی بر پشت زمین هیچ جنبنده ولیکن باز پس می‌دارد تا وقتی تمام بوده که زمان هلاک ایشان است پس چون بیاید وقت هلاک ایشان پس خدای تعالی هست به بندگان خود بینا و می‌داند که مستحق هلاک کیست و لایق خلاص و نجات کدام است و هر یک را جزا دهد. منه.

⁸²¹ لقمان نام دو کس است یکی را لقمان عادل گویند که در زمان هود علیه السلام آمده است یکی لقمان حکیم است که در زمان داود علیه السلام آمده است مشهور لقمان این است. منه.

⁸²² رباعی T: بیت MK

⁸²³ حاکم.

فقر خوش است - اندیشه چرا کم ز بی برگی خویش - گر هیچ ندارم چو تو دارم همه هست. [از کفِ لقمان همی جوید خار] تا از گرفتن کار حضرت خدا نماند و خدمت حضرتش بگیرد [1977 در کفِ او خار و سایه‌اش نیز نیست] یعنی آن کس که فی الحقیقه لقمان باشد در کفِ او خار نیست بلکه سایه‌اش نیز نیست [لیکتن از حرص آن تمیز نیست] لیک شما را از حرص و طمع آن لقمان را تمیز نیست یا خار را از سایه‌اش تمیز نیست [1978 خار دان آن را که خرما دیده] در ظاهر و صورت [زآنکه بس نان کور⁸²⁴ و بس نادیده] زیرا بس حریص بوده از بهر نان پس از این مذمت لقمه و حرص کند که مانع حکمت است [1979 جانِ لقمان که گلستانِ خداست] (189a) منظر حضرت خداست و گلستان معنوی است او را [پایِ جانِش خسته خاری چراست] پای آن جانِ لقمان چرا مجروح خار است که به راه حضرت خدا نمی‌رود [1980 اشتر آمد این وجودِ خار خوار] یعنی این وجود انسانی اشتر خار خور است [مصطفی‌زادی بر این اشتر سوار] جان مصطفی زاد که به حکم حدیث مشهور از رشاش نور محمدی زاده است بر این شتر سوار است. لاجرم اشتر وجود انسانی اگر خار خوار نبودی و طعام نخوردی از زخمِ خار آزرده و خوار نبودی بلکه همچو فرشته بودی حکایت⁸²⁵: علی بن قادم که در ماهی یک بار بخوردی حجاج او را خشم کرد و در خانه حبس کرد و در آن خانه را به قفل محکم بیست پس از پانزده روز در را گشاد بر آن اعتقاد که او مرده باشد آن را در نماز یافت گفت ای فاسق بی‌وضو نماز را چرا می‌گذاری او گفت ای میر من بی‌وضو نیستم از آن که وضو کرده بودم در اینجا چیزی نخوردم که نقض وضو را باعث و متقاضی شود و چنان خواب نکردم که ناقض وضو گردد حجاج از این متعجب شد و آن را به نواخت. لاجرم انسان آن است که چنین باشد و آن که بسیار خوار باشد که اوست در صورتِ انسان [1981 اشتر تنگ گلی بر پشتِ تست] یعنی ای اشتر وجود انسانی تنگ کلی که روح است یا عبادت حضرت خدا بار توست [کز نسیمش در تو صد گلزار رُست] که از باد آن گل در تو بسیار گلزار پرست اما تو از آن غافل [1982 میلِ تو سویِ مغیلانست و ریگ] که خار خوردن و به صحرا رفتن می‌خواهی [تا چه گل چینی ز خارِ مردریگ] تا چند گل معاش از این خارِ مردریگ⁸²⁶ یا کی گل آخرت چینی از این خوردن حضرت مولانا باز در خطاب جان‌ها که از تعرض نفحات گلشن ربّانی و اشتمام نسیمات گلزار رحمانی غافل اند می‌فرماید [1983 ای بگشته زین طلب از کو به کو] ای کس که به کشته از این طلب محله به محله [چند گویی کین گلستان کو و کو] چند گویی آن گلستان اخروی کجاست [1984 پیش از آن کین خارِ پا بیرون کنی] پیش از آن که این خارِ پای را بیرون نکرده تو را جولان میسر نیست زیرا [چشم تاریک است جولان

⁸²⁴ نان کور حریص و بخیل و بسیار خوار را گویند. منه.

⁸²⁵ مطلب در ترغیب کم خوردن.

⁸²⁶ مُردریگ: آرتّه قالیسی.

چون کنی] لاجرم اوّلا خار از پای بیرون کن یعنی لقمه جسمانی کمتر خور تا جذبه نفحات به تو رسد و جولان و حرکت میسر گردد [1985 آدمی کو می نگنجد در جهان] که آدم را عالم کبری گفته‌اند [در سرِ خاری همی گردد نهان] در طعام اندک و طمع جزوی محبوب شود. لاجرم (189b) جان آگاه را اقبال و توجه به سوی حضرت خدا چنان می‌باید که از تن منخلع گردد چنانکه رسول‌الله علیه السلام در زمان استغراق بی‌مکالمه عایشه انس به این عالم نمی‌گرفت و مجال قرار نداشت نفحات رب را نیز بی‌کلمی جان آگاه ظهور تأثیر نیست [1986 مصطفی آمد که سازد همدمی] رسول‌الله علیه السلام آمد که دعوت امت کند از آن جهت زود مردن نمی‌خواست در حالت استغراق و انسلاخ از عایشه کلام خواستی تا جاننش در تن قرار گیرد و لذا می‌گفت [کَلِمَتِي يَا حُمَيْرَا كَلِمَتِي] یعنی رسول‌الله علیه السلام را کامی استخراک غالب آمدی نزدیک شدی که جاننش از بدن منخلع گردد عایشه را فرمودی کلمینی یا حمیرا کلمینی سخن گوی به من ای سرخک سخن گوی به من [1987 ای حُمَيْرَا آتش اندر نه تو نعل] چون بنده بگریزد نام او بر نعل نویسند و افسون کنند و نعل را در آتش نهند که دل او بسوزد و باز بگردد. لاجرم ای عایشه به من سخن گوی تا به این عالم رجوع کنم [تا ز نعل تو شود این کوه لعل] تا این کوه عالم یا کوه وجود انسان لعل شود و دعوت اسلام و تعلیم امت حاصل گردد که به حکم الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا. کمال دین و رضاء ربّ العالمین متحقق شود حضرت مولانا در اینجا از حمیرا روح را اراده کرد. لاجرم عذر اطلاق لفظ حمیرا را بر روح می‌خواهد که می‌گوید [1988 این حمیرا لفظ تأنیث است و جان] یعنی لفظ حمیرا تصغیر حمرا است که صیغه تأنیث است آن را بر جان اطلاق کردیم زیرا جان [نام تأنیثش نهند این تازیان] یعنی لفظ روح مؤنث سماعی است در لغت عربان [1989 لیک از تأنیث جان را باک نیست] از تأنیث لفظ روح ذات جان را غم نیست زیرا اعتبار به لفظ روح نیست [روح را با مرد و زن [شراک نیست] بلکه از تذکیر و تأنیث منزّه است چنانکه می‌فرماید [1990 از مؤنث وز مذکر برترست] یعنی روح در ذات خود از هر دو بلند است [این نه آن جان است کز خشک و ترست] این جان که گفتیم نه آن جان است که از رطب و یابس پرورده باشد یعنی مراد روح انسانی است نه روح حیوانی چنانکه می‌فرماید [1991 این نه آن جانست کافزاید ز نان] که به سیری قوی شود [یا گهی باشد چنین گاهی چنان] که روح حیوانی بخورد قوی شود و قصد عصیان (190a) کند و به گرسنگی ضعیف شود و ترک طغیان ما روح انسانی آنچنان نیست [1992 خوش کننده‌ست و خوش و عین خوشی] این جان آگاه خوش کننده است و خوش است و عین خوشی است [بی‌خوشی نبود خوشی ای مَرْتَشِي] اوّل کسی را خوشی حاصل کردن می‌باید تا به دیگران خوشی دهد ای مرتشی و طالب دنیا حکایت: پادشاهی⁸²⁷ را پسر محموم شد طبیبان آن را از خربزه منع همی کردند اما دل او آرزوی خربزه همی کرد و می‌خور و مرضش

⁸²⁷ گویند این پادشاه ابوبکر بن سعد بود و آن شیخ شیخ سعدی بود رحمه الله علیه. منه.

زیاده همی شد پادشاه در این حال حیران بماند آخر به پیش بزرگی از مشایخ زمان خود کسی فرستاد و دعا طلب کرد که پسرش امسال خریزه نخواهد و دلش از او سرد شود آن بزرگ گفت کسی که به ترک چیزی کسی را دعا کردن خواهد اول خود آن چیز را ترک کردن می‌باید تا دعایش مستجاب شود. لاجرم من عهد کردم که امسال خریزه نخورم پس از آن دعا کرد و دعاء او در حیّز قبول واقع شد که دل شهزاده از خریزه سرد شد [1993 چون تو شیرین از شکر باشی بود] یعنی چون شیرینی از شکر گیری و عین شکر باشی هیچ آن بود [کآن شکر گاهی ز تو غایب شود] استفهام انکاری است جان انسان که عبادت را ملازمت کند چنانکه عین عبادت شود عبادت از وی کی دور شود [1994 چون شکر گردی ز تأثیر وفا] سؤال و جواب است چگونه شکر شوی از تأثیر وفا شوی بیت: زهر محض است آنکه باشد بی‌وفا - هب لنا یا ربنا نعم الوفا. لاجرم چون در جواب الست بر بکم در حضرت بلی گفتم و اعتراف به عبودیت کردی آن عهد را وفا کن تا متعبد بلکه عین عبادت شوی [پس شکر کی از شکر باشد جدا] زیرا هیچ چیزی از نفس خود جدا نشود اما عبادت را ملازمت کردن و طاعت را به خود مزاج ساختن بی‌عشق نباشد پس کسی که عاشق حضرت خداست طالب خدمت اوست [1995 عاشق از خود چون غذا یابد رَحیق] که شراب عشق بخورد [عقل آنجا گم شود گم ای رفیق] و محو گردد اما عشق را به تعریف دانستن دیگر است و عاشق شدن دیگر است و به واسطه تأثیر عشق عین عشق گشتن دیگر است و تمامی ورق هستی خود را در نوشتن دیگر است [1996 عقل جزوی عشق را مُنکر بود] یعنی عقل معاش عشق را منکر است [گرچه بنماید که صاحب سر بود] اگر چه خود را می‌نماید که صاحب سر است بیت: فلان که معدن فضلست و (190b) مقتدای بشر - چو حظ عشق ندارد نگویمش انسان. لاجرم اگر عاقلی و عالمی از عشق الهی غافل باشد آن را قدر نیست زیرا اهل حال نیست و فکر مال نمی‌کند بلکه فکر مال کند و لهذا می‌فرماید [1997 زیرک و دانا است اما نیست نیست] عقل معاش و صاحبش دانا است اما فانی نیست [تا فرشته لا نشد آهرمنیست] فرشته که فانی نشد اهر من است [1998 او به قول و فعل یار ما بود] در ظاهر [چون به حکم حال آبی لا بود] هیچ از او اثر هستی از جهت فیض و حال پیدا نمی‌شود [1999 لا بود چون او نشد از هست نیست] یعنی چون از وجود مجازی خود فانی نشد لا شیء است [چونکه طوعاً لا نشد کرهاً بسیست] چون به اختیار نمرد به اضطرار خواهد مرد در این تنبیه که عاقل را می‌باید که پیش از مردن خود را مرده سازد و آنچه پس از مردن لازم شود احضرا آماده کند و چون تنبیه کرده شد بر آن که روح را با جذبه عشق و نفعه رب وظیفه کلیمی و طریقه ندیمی است اکنون صفت حسن ندای او می‌کند و روح افزایی و راحت زایی او را به حسب صفاتی که دارد بیان می‌فرماید [2000 جان کمال است و ندای او کمال] یعنی جان چون کمال یابد صوت و صدای او کمال باشد از آن که آواز خوب در حد ذات خود مؤثر است فکیف که آواز کامل باشد پس به از آواز خوب متأثر ناشدن از نقصان عقل است حکایت: خواجه اسماعیل علیه گفت روزی وقت کرم با شافعی رفتم

موضوعی رسیدیم که آنجا کسی به آواز خوش چیزی می‌خواند شافعی گفت بدان جانب میل کنیم پس گفت تو را از این آواز خوش هیچ طریبی حاصل می‌آید گفتم نه گفت پس تو را حسن سلیم نیست **حکایت**: داود دینوری گفت وقتی در بادیه بودم به قبیله از قبایل عرب رسیدم مردی از ایشان مرا مهمان برد جوانی سیاه‌وش را دیدم که به بندهایی گران بر پای نهاده و شتران مرده دیدم در صحرای خانه افتاده آن جوان مرا گفت تو امشب مهمانی در این خانه و مهمان بر خواجه من کرامی باشد شفاعتی بکن در حق من که شفاعت تو را رد نکند من میزبان را گفتم من طعام تو را نمی‌خورم تا این غلام را از بند بیرون نیاری گفت این مرا درویش کرد و مال من تلف کرد گفتم چه کرد که مال تلف شد گفت آواز خوش دارد بار گران بر پشت اشتران نهاده بود و به آواز خوش ایشان را خدا می‌گفت تا سه روزه راه به یک روز برفتند چون بار (190a) از پشت ایشان گرفت همه بمردند ولیکن او را به تو بخشیدم بند از پای او برداشت چون بامداد شد آرزوی سماع وی مرا بگرفت در خواستم تا آواز او را بشنواند غلام فرمود تا جدا آغاز کرد بر اشتری که بر سر چاه آب می‌خورد آن اشتر حیران شد و مهار بگسست و من بی‌هوش گشتم و بیفتادم تا غلام را اشارت کرد که خموش باش تا من به حال باز آمدم **حکایت**: یکی از ملوک عجم وفات کرد پسر طفل را گذاشت خواستند تا از جهت وی بیعت کنند گفتند عقل وی چگونه شناسیم اتفاق کردند بر آنکه قوالی بیارند تا چیزی بخواند چون آن طفل قول بشنید بخندید همه ورا خدمت کردند و دست به بیعت به هم پیوستند **[مصطفی گویان اَرَحْنَا يَا بلال]** چون آینه جان مصفای بلال از پرتو جان مصطفی قبول نور کمال کرده بودند ای او روح افزای و راحت زای بود و لهذا مصطفی علیه السلام ارحنا یا بلال می‌گفت یعنی راحت کن ما را ای بلال **[2001 ای بلال افراز بانگی سلسله‌ات]** و بلند ساز آوازت **[زآن دمی کاندردمیدم در دلت]** یعنی نفس زن از آن نفحات که در جان تو دمیده‌ام و مرا آن دم از نفحات الهیه رسیده است **[2002 زآن دمی کادم از آن مدهوش گشت]** به موجب **وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا**. از حضرت خدا رسید **[هوش اهل آسمان بیهوش گشت]** که ملائکه لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا. گفتند **[2003 مصطفی بی‌خویش شد زآن خوب صوت]** یعنی از صوت الهی که از بلال بود **[شد نمازش از شب تعریس⁸²⁸ فوت]** ابو قتاده رضی الله عنه روایت کند که در غزوه از غزوات با رسول‌الله علیه السلام تعریس کردیم یعنی در آخر لیل از برای اندک استراحت فرود آمدیم و چنان به خواب رفتیم که ما را حرارت آفتاب بیدار ساخت پس سوار شدیم و چون آفتاب بلند بر آمد فرود آمدیم و رسول‌الله علیه السلام بلال را فرمود تا اذان گفت و نماز فوت شده را به جماعت قضا کردیم حکمت این فوت را بعض گفتند آن بود که حکم قضای نماز به فعل رسول‌الله علیه السلام مبین شود و سنت قضای نماز و مسائل چند در این باب معلوم گردد مثلاً یکی آن است که چون در جایی نماز فوت شود در

⁸²⁸ مطلب در تفصیل شب تعریس و فوت شدن نماز صبح.

آنجا قضا نکنند⁸²⁹ بلکه به جای دیگر روند در آنجا قضا کنند و یکی آن است که تا آفتاب بلند نشود نماز صبح را قضا نکنند و یکی آن است که در قضای نماز نیز اذان و اقامت لازم است و یکی آن است که قضای نماز را به جماعت کردن می‌باید و بعضی گفتند بر بلال اعتماد کرده بودند (191b) تا او بیدار سازد. لاجرم از این جهت که با وجود حیّ لاینام اعتماد بر بیدار ساختن بلال کرده شد خواب را بر همه چنان گماشتند که از آفتاب بر آمدن خبر نداشتند و این از روی غیرت⁸³⁰ بود تا حبیب را التجا به غیر محبوب نباشد چنانکه یوسف علیه السلام چون تعبیر رویای آن دو کس کرد در زندان و یکی را نجات او گمان می‌برد گفت مرا در پیش حاکم یاد کنی پس از روی غیرت او را چند سال دیگر در زندان داشتند و در این باب عتاب مستطاب نیز در رسید چنانکه در دفتر ششم خواهد آمد سبب غلبه خواب بیاب در شب تعریس و فوت شدن نماز صبح در نزد بعضی این بود که گفته شد اما آنچه از کلام مولانا در این موضع مفهوم می‌شود آن است که جذبۀ عشق احدیت و نفحۀ روضه هویت عروس جان رسول‌الله علیه السلام چنان در ربود و جان رسول‌الله نیز در مشاهدۀ جمال شاهد عشق چنان مستغرق شده که پروای پرداختن به حال بدن نداشت و لهذا حضرت مولانا می‌فرماید [2004 سر از آن خوابِ مبارک بر نداشت] که در جذبۀ ملک متعال و در استغراق مشاهدۀ جمال بود [تا نمازِ صبحدم آمد بچاشت] تا نماز صبح به ضحی آمد که در آن وقت قضا کردند [2005 در شبِ تعریس پیشِ آن عروس] چون آن شب شب عروسی جان رسول‌الله با شاهد نفحۀ عشق بود اصحاب نیز از نسیمات آن نفحات که به منزله دست بوس شاهد است مست گشتند یعنی [یافت جانِ پاکِ ایشان دستبوس] چون حضرت مولانا شاهد نفحۀ عشق را عروس گفت از بهر اعتذار آن می‌فرماید [2006 عشق و جان هر دو نهانند و ستیر⁸³¹] معشوق حقیقی که در کنف و حجاب کبریاست و عشق و جان که از دیده نهانند و مستور [گر عروسش خوانده‌ام عیبی مگیر] زیرا عروس نهان باشد هر کس دیدار او را نمی‌بیند و این چنین کلام از شورش عشق پیدا شود سخن عاشقان نزد عاقلان معذور است حکایت: آورده‌اند که فراستگی جفت خود را طلب کرد در قبۀ سلیمان علیه السلام آن جفت از وی امتناع نمود فراستگ گفت امتناع می‌نمایی اگر من بخواهم قبۀ سلیمان را بگردانم سلیمان علیه السلام او را بخواند و گفت چه چیز تو را (192a) به این داشت که چنین سخن گفتی گفت یا رسول‌الله عاشقان را نگیرند به سخنی که بر ایشان رود سلیمان علیه السلام گفت راست می‌گویی [2007 از ملولی یار خاموش کردم] از ملالت یار من خاموش گشتمی [گر همو مهلت بدادی یک دمی] اگر هم آن یار یعنی حضرت خدا مهلت بدادی یک دمی [2008 لیک می‌گوید بگو هین عیب نیست] پس گفتیم به فرمان

⁸²⁹ از آنکه جایی که در وی نماز فوت شده نامبارک است از او گریختن می‌باید. منه.

⁸³⁰ غیرت TK : عبرت M

⁸³¹ ستیر فعیل به معنی مفعول است.

اوست [جز تقاضای قضای غیب نیست] گفتن من جز تقاضای قضای او نیست [2009 عیب باشد کو نبیند جز که عیب] آن گو جز عیب نبیند عین عیب است [عیب کی بیند روان پاک غیب] آن کس که صاحب کمال باشد جهت کمال را نظر کند نه به جهت عیب حکایت: شیخی با مریدان همی رفت شخصی را مصلوب دید پرسید که این کیست گفتند دزد بود آویختند شیخ پای آن مصلوب را بوسید و روی به زیر پایش مالید مردمان تعجب کردند چون خانقاه آمد یکی از مریدان گفت ای شیخ امروز کاری کردید که خلق تعجب کردند شیخ گفت ما چه کردیم که محل تعجب باشد مرید گفت پای دزد را بوسه دادید و روی بمالیدید شیخ گفت ما پای صاحب کمال را بوسیدیم از آن که کمال دزد آن است که مصلوب شود پس کسی که صنعت خود را به کمال رساند بوسیدن پایش را شاید. لاجرم شیخ به جهت کمال نظر کرده بود [2010 عیب شد نسبت به مخلوق جهول] عیب نسبت به ما عیب است [نی به نسبت با خداوند قبول] از آن که حضرت خدا را در حکمت و مصلحت باشد [2011 کفر هم نسبت به خالق حکمتست] برای مصلحتی آفریده است که کافران مظاهر صفت قهر باشند تا به مظهریت اهل عصیان از مسلمانان حاجت نباشد [چون به ما نسبت کنی کفر آفتست] و حضرت خدا را در خلق اجسام ضاره نیز حکمت است حکایت: روزی طالب علمی چند از حضرت مولانا فرمود که هیچ سؤال کردند که در این عالم موش باری به چه کار آید مولانا فرمود که هیچ چیزی در جهان بی حکمتی نیست موش بیضه مار را خوش می خورد و تلف می کند و اگر موش نبودی جهان را مار پر کردی [2012 و یکی عیبی بود با صد حیات] اگر در کسی یک عیب بود بسیار هنر و ثبات [بر مثال چوب باشد در نبات] که چوب مقبول است به مقارنت نبات یعنی چون مرا سخنان بسیار همچون نبات هست اگر در میان (192b) ایشان سخنی بد واقع شد معذور داشتن مقبول گرفتن می باید همچون چوب در میان نبات [2013 در ترازو هر دو را یکسان گشند] یعنی چوب و نبات را [زانکه آن هر دو چو جسم و جان خوشند] اتصال دارند به یک دیگر در این تنبیه است که به حکم من تشبه قوماً فهو منهم. چون مرد بد به نیکان تشبه نماید و قرین شود همچون ایشان مقبول گردد مسأله شرعیه چنین است که چون کسی دو بنده را به یک عقد خرد پس از آن یکی را صحیح و یکی را معیوب یابد هر دو را قبول کردن و یا هر دو را رد کردن می باید صحیح را قبول کردن و معیوب را رد کردن جائز نیست پس بدان را می باید که در عقد نیکان باشند در فرو فروختن خویشتن به حضرت خدا که خواجه کریم نیکان را رد نمی کند. لاجرم به حکم شرع بدان نیز مقبول حضرت خدا شوند از ابهریره رضی الله عنه مرویست که رسول الله علیه السلام فرمود⁸³² إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَلَائِكَةً يَطُوفُونَ فِي الطَّرِيقِ وَيَلْتَمِسُونَ أَهْلَ الذِّكْرِ فَإِذَا وَجَدُوا قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللَّهَ تَنَادَوْا هَلُمُّوا إِلَيْنَا حَاجَتِكُمْ قَالَ فَيَحْفَتُونَ هُمْ بِأَجْنَحَتِهِمْ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَإِذَا تَفَرَّقُوا عَرَجُوا إِلَى السَّمَاءِ قَالَ فَيَسْأَلُهُمْ رَبُّهُمْ وَهُوَ أَعْلَمُ مِنْهُمْ مَا يَقُولُ عِبَادِي قَالُوا يَقُولُونَ

⁸³² اظهار الشرف العباد و کرامتهم عنده مع.

يُسَبِّحُونَكَ وَيُكَبِّرُونَكَ وَيُحَمِّدُونَكَ قَالَ فَهَلْ رَأَوْنِي قَالَ فَيَقُولُونَ لَا وَاللَّهِ مَا رَأَوْكَ قَالَ فَيَقُولُ فَكَيْفَ لَوْ أَنَّهُمْ رَأَوْنِي فَيَقُولُونَ لَوْ رَأَوْكَ كَانُوا أَشَدَّ لَكَ عِبَادَةً وَأَشَدَّ لَكَ تَحْمِيدًا وَأَكْثَرَ لَكَ تَسْبِيحًا قَالَ يَقُولُ فَمَا يَسْأَلُونِي قَالَ يَسْأَلُونَكَ الْجَنَّةَ قَالَ يَقُولُ وَهَلْ رَأَوْهَا قَالَ يَقُولُونَ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ مَا رَأَوْهَا قَالَ يَقُولُ فَكَيْفَ لَوْ أَنَّهُمْ رَأَوْهَا قَالَ يَقُولُونَ لَوْ أَنَّهُمْ رَأَوْهَا كَانُوا أَشَدَّ عَلَيْهَا حِرْصًا وَأَشَدَّ لَهَا طَلَبًا وَأَعْظَمَ فِيهَا رَغْبَةً قَالَ فَمِمَّ يَتَعَوَّدُونَ قَالَ يَقُولُونَ مِنَ النَّارِ قَالَ هَلْ رَأَوْهَا قَالَ يَقُولُونَ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ مَا رَأَوْهَا قَالَ يَقُولُ فَكَيْفَ لَوْ رَأَوْهَا قَالَ فَيَقُولُونَ لَوْ رَأَوْهَا كَانُوا أَشَدَّ مِنْهَا فِرَارًا وَأَشَدَّ لَهَا مَخَافَةً قَالَ فَيَقُولُ فَأُشْهِدُكُمْ أَنِّي قَدْ غَفَرْتُ لَهُمْ قَالَ يَقُولُ مَلَكٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فِيهِمْ فَلَانٌ لَيْسَ مِنْهُمْ إِنَّمَا جَاءَ لِحَاجَةٍ قَالَ هُمُ الْجُلَسَاءُ. وَفِي رَوَايَةٍ هُمُ الْقَوْمُ لَا يَشْقَى جَلِيسُهُمْ. [2014 پس بزرگان این نگفتند از گزاف] و بیهوده [جسمِ پاکان عینِ جان افتاد صاف] مقول این است یعنی جان پاکان چون نبات و تن ایشان چون چوب است که به مقارنت جان همچو نبات عزیز و شریف گشته است چنانکه (193a) [2015 گفتشان و نفسشان و نقششان] یعنی ظاهر و باطن و همه احوالشان [جمله جانِ مطلق آمد بی نشان] که به مقارنت جان همچون لطیف گشته و از خودی و کثافت رسته [2016 جانِ دشمن دارشان جسم است صرف] جان کسی که دشمن دار پاکان است جسم محض است در غفلت و کثافت [چون زیاد از نرد او اسمست صرف] زیاد نوعی است از نرد در میان این دو فرق اندک است یعنی کسی که پاکان را دشمن است جان و تن او در غفلت و کدورت و استحقاق عقوبت یکی است که در میان این دو فرق اندکی است [2017 آن به خاک اندر شد و کُلِ خاک شد] آن جان دشمن دار چون بمرد همه خاک و هلاک شد [وین نمک اندر شد و کُلِ پاک شد] این تن پاکان اندر نمکدان افتاد همه پاک گشت [2018 آن نمک کز وی محمد املح است] ملاحظت را از آن محله الهیه گرفته است [زآن حدیث با نمک او افصح است] از آن حدیث نمکین و ملیح آن رسول الله علیه السلام افصح است [2019 این نمک باقی است از میراث او] این نمک باقی است از میراث محمد علیه السلام که میراث انبیا علم است [با توند آن وارثان او بجو] با تو قرین گشته اند وارثان محمد علیه السلام طلب کن یعنی به موجب الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ. وارثان رسول عالمان است حکایت⁸³³: دو کس نزاع کردند یکی گفت علم افضل است دیگری گفت مال افضل است و پیش عبدالله بن عباس رضی الله عنهما مردی فرستادند تا بپرسد که علم افضل است یا مال عبدالله بن عباس گفت علم افضل است آن مرد گفت اگر از من دلیل پرسند چه جواب دهم گفت بگو که علم میراث انبیا است و مال میراث فرعون و شداد و هامان است و علم تو را نگاه می دارد تو مال را نگاه می داری و حرامیان مرد را از بهر علمش نمی کشند و از بهر مالش می کشند و دزد علم را نمی برد مال را می برد و مال به دادن کم می شود علم به دادن بیشتر گردد و علم را حضرت خدا به کسی دهد که آن را دوست می دارد و مال را به

⁸³³ مطلب بر بیان آن که علم افضل است یا مال.

دوست و دشمن می‌دهد و خداوند مال را سؤال هست در آخرت که هر درم را از چه کسب کرد و خداوند علم را سؤال نیست بلکه به هر حدیث او را درجه و مقام است در بهشت [2020 پیش تو شسته ترا خود پیش کو] وارث رسول پیش تو حاضر است اما تو را پیش نیست یعنی از پیش غافل [پیش هستت جان پیش اندیش کو] پشت هست جان پیش اندیش نیست اما مقصود ما از پیش قرب و (193b) تقدّم معنوی است و از پس دوری و مردودی نه پیش و پس صوری. لاجرم [2021 گر تو خود را پیش و پس داری گمان] اگر تو خود را پیش و پس ظن بری آن پیش و پس صوری صفت جسم است چون تو این صوری را بینی [بسته جسمی و محرومی ز جان] زیرا [2022 زیر و بالا پیش و پس وصف تنست] نه وصف جان⁸³⁴ [بی جهتها ذات جان روشن است] که جان از جهات منزّه است [2023 برگشا از نور پاکِ شه نظر] یعنی به نور الهی نظر کن [تا نپنداری تو چون کوتاه نظر] تا ظن تو چون کوتاه نظران نباشد. لاجرم عاقل را می‌باید که نظر محاسبه به احوال خود کند که من⁸³⁵ به این احوال و اعمال مقبول حضرت خدایم از آنکه حقوق الله را و حقوق عباد را ادا کرده‌ام و وجوه خیرات را به وجود آورده‌ام پس بر این شاد شود و اگر احوال خود را بر خلاف این بیند غمگین شود که غم و شادی در حقیقت غم و شادی آخرت است که مؤید است پس خود را مرده اعتبار کردن و پس از مردن احوال عدل را در خود دیدن می‌باید و تدبیر آخرت کردن که عزّ الدنيا بالمال وعزّ الآخرة بالأعمال. [2024 که همینی در غم و شادی و پس] تو که تویی و موجودی در غم و شادی که از زیان⁸³⁶ و مصیبت غمناک می‌شوی و از نعمت و دولت شاد شوی اما چون به حکم **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**. مرده و معدوم شوی تو را غم و شادی نیاید [ای عدم کو مر عدم را پیش و پس] که معدوم از این دو منزّه است [2025 روز باران است می‌رو تا به شب] به این باران از راه ممان از آنکه این باران الهی است چنانکه می‌فرماید [نی از این باران از آن باران رب] یعنی باران الهی مانع رفتن نیست که راه را گل نمی‌کند با هر روز باران می‌بارد اثر مصیبت و عین عبرت را می‌برد و بدلها غفلت آرد در این زمان کوشیدن می‌باید که معتبر ایمان بالغیب است اما به حکم الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا چون غفلت رود در آن زمان دانستن سود ندارد

قصه سؤال کردن عایشه از مصطفی علیه السلام که امروز باران بارید چون تو سوی گورستان رفتی جامه‌های تو چون تر نیست

⁸³⁴ جان TK : جانی M

⁸³⁵ من T : مرد MK

⁸³⁶ زیان T : زمان MK

و جواب دادن رسول‌الله علیه السلام عایشه رضی الله عنها [2026 مصطفی روزی به گورستان⁸³⁷ برفت] رسول‌الله علیه السلام روزی به مقابر مدینه برفت که نام آن موضع بقیع است [با جنازه مردی از یاران برفت] با جنازه شخصی از اصحاب بهر دفن او برفت [2027 خاک را در گور او آگنده کرد] خاک را در قبر آن مرد پر کرد [زیر خاک آن دانه‌اش را زنده کرد] که دانه در زیر زمین زنده شود و نشو و نما یابد. لاجرم آن تخم وجود انسانی را در زمین نشانده (194a) تا در بهار حشر درخت وجود او در گلزار نشر سر بر زند قطعه: کدام دانه فرو رفت در زمین که نرست - چرا به دانه انسانیت این گمان باشد - کدام دلو فرو شد که پر برون نامد - ز چاه یوسف جان را چرا فغان باشد. فرو شدن چو بدیدی بر آمدن بنگر غروب شمس و قمر را چرا زیان باشد چون حضرت مولانا احوال دفن و زنده شدن را بیان کرد باز به این استدلال نماید و به اسرار حشر اشارت فرماید که در این مرتبه حصه قصه است [2028 این درختانند همچون خاکیان] درختان و شاخه‌ها همچون مدفونانند در خاک [دست‌ها بر کرده‌اند از خاکدان] دست‌ها را برگرفته از زمین [2029 سویی خلاقان صد اشارت می‌کنند] این درختان به همه خلق بسیار اشارت می‌کنند [وآنکه گوش‌شستش عبارت می‌کنند] کسی که گوش دارد آن را به صراحت گویند چنانکه گفته‌اند بیت: تیز گوشان رازها را بشنوند - غافلان آوازا را نشنوند. [2030 با زبان سبز و با دست دراز] چون اوراق نبات همچو زبان سبز است و درخت و شاخه‌ها همچو دست است. لاجرم سوسن و باقی سبزه زبان دراز کرده و چنار و سایر درختان دست برآورده بلکه غنچه و شکوفه دهان گشاده [از ضمیر خاک می‌گویند راز] تنبیه می‌کنند که شما نیز ای مردمان پس از مردن و زیر خاک رفتن زنده می‌شوید و می‌گویند در اصل و تخم تخلف نمی‌شود هر چه می‌کارید آن می‌روید بیت: درخت و سبزه بر آید ز خاک و این گوید - که خواجه هر چه بکاری تو را همان روید. [2031 همچو بطآن سر فرو برده بآب] در زمستان به زیر زمین رفته بودند همچو بط که باب فرو می‌رود [گشته طاووسان و بوده چون غراب] در بهار طاوس گشتند که با الوان ملون شدند در زمستان غراب بودند و سیاه گشته [2032 در زمستانشان اگر محبوس کرد] فاعل کرد خداست که در مصراع ثانی مذکور است [آن غرابان را خدا طاووس کرد] که هر یکی در بهار به انواع برگ وازهار آراسته شده و به وزیدن باد جولان کند [2033 در زمستانشان اگرچه داد مرگ] در زمستان اگر چه ایشان را یعنی درختان را مرگ دادند [زنده‌شان کرد از بهار و داد برگ] ایشان را به حکم آیت سوره روم فَاَنْظُرْ اِلٰی اَثَارِ رَحْمَةِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا. زنده کرد از بهار برگ داد و بهار از احوال حشر نشان دهد [2034 مُنْكَرَانِ گویند خود هست این قدیم] آنان که منکر حشر اجسادند می‌گویند این عالم قدیم است [این چرا بندیم بر ربّ کریم] یعنی (194b) با حضرت خدا نسبت نمی‌کنند و می‌گویند [2035 جمله پندارند که این خود دائمیست] و باقی [در قدم این جمله عالم قائمست] زایل نیست [2036 کوری

⁸³⁷ به کاف عجمی جمع گور است.

ایشان درونِ دوستان] به کوری منکران در دل دوستان[حق برویانید باغ و بوستان] لفظ درون دوستان ظرف رویانیده است یعنی حق تعالی بر کوری منکران که قائل به قدم جهان و سبزه و درختان و بهار و خزانند در باطن دوستان گلزاری غیر این باغ و بوستان رویانید تا باشد که بویی از گلشن جان به مشام منکران رسد [2037 هر گلی کاندر درون بویا بود] بوی دهنده شود [آن گل از اسرارِ کُل گویا بود] به زبان حال [2038 بوی ایشان رغمِ انفِ مُنکران] بوی گل درون دوستان از بهر بر زمین مالیدن بینی منکران [گردِ عالم می‌رود پرده‌دران] فاعل رود بوی است چنانکه کرامات اولیا مشهور است حکایت: شیخ عمو گفت با جمعی قصد حج داشتم چون به نیشابور رسیدم اصحاب من گفتند که به زیارة ابوبکر فرّا مرو که او گوید که با مادر و پدر بشو و تو باز گردی لختی به پیچیدم آخر گفتم چیست که می‌کنم شاید که بازگردم وی را نیابم بشوی شدم و وی را در مسجد یافتم چون ساعتی بر آمد وی را دیدم که از در مسجد در آمد شوری در وی و پاره پوستین در دست او پوست گواه بود⁸³⁸ سلام کردم گفت علیک السلام و گفت از کجایی تو گفتم از هراة گفت کجا می‌روی گفتم به سوی قبله گفت پدر داری گفتم دارم گفت بازگرد و به پدر شو گفتم چنین کنم پیش یاران آمدن چندان بگفتند که در سر رفتن آدم مراتبی عظیم گرفت دیگر نزدیک شیخ ابوبکر رفتم گفت نَقَضْتَ الْعَهْدَ گفتم ای شیخ توبه کردم گفت من لَمْ يُؤْثِرِ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ لَا يَصِلُ إِلَى قَلْبِهِ نَوْرُ الْمَعْرِفَةِ بحال پس اولیا را چنین آثار است و بوی و اخبار اگر چه آن بو به اطراف عالم می‌رود اما [2039 منکران همچون جُعَلِ زَان بوی گل] منکران همچون کرم کوه گرد آن از بوی وی نجاست می‌شنوند بوی گل نمی‌بویند [یا چو نازک مغز در بانگِ دُهل] که دماغ ایشان تحمّل بانگ دهل نمی‌کند پس اخبار اولیا و حکایات کرامات ایشا نشنوند این بیت مرهون است [2040 خویشتن مشغول می‌سازند و غرق] به کار دنیا و تکبر و هوا و حبّ ماسوی تا بوی را در نیابند و صدا را نشنوند [چشم می‌دزدند از این لمعانِ برق] یعنی نظر نمی‌کنند این لمعان الهی و برق معنوی را [2041 چشم می‌دزدند و آنجا چشم نی] یعنی آن منکران را چشم نیست [چشم آن باشد که بیند مأمنی] مکان امن را. لاجرم چشم آن است (195a) که مصالح آخرت را مهیّا ساخته و مقام امن را در عقبی مشاهده کرده باشد چون حانا سرّ دفن و احوال را بیان کرد به حکایت عودت نمود [2042 چون ز گورستان پیمبر باز گشت] از مقابر رجوع کرد [سوی صدّیقه شد و همراز گشت] عایشه را رضی الله عنها مصاحب شد [2043 چشم صدّیقه چو بر رویش فتاد] یعنی جمال جمیل رسول الله علیه السلام را دید [پیش آمد دست بر وی می‌نهاد] یعنی دست بر لباس و بعضی اعضاء او نهاد چنانکه می‌فرماید [2044 بر عمامه و روی او و موی او] و همچنان [بر گریبان و بر و بازوی او] بر جیب و صدر و عضو او چون رسول الله علیه السلام عایشه را دید که چنین می‌کند [2045 گفت پیغمبر چه می‌جویی شتاب] به استعجال [گفت باران آمد امروز از سحاب] یعنی وقتی که شما در

⁸³⁸ که فرآست و خود را به آن می‌دانست.

گورستان بودید [2046] جامه‌ایت می‌بجویم در طلب] تا ببینم که باران تر کرده است [تر نمی‌یابم ز باران ای عجب] شما خود بیرون بودید [2047] گفت چه بر سر فکندی از آزار] پیغامبر علیه السلام عایشه را گفت بر سر چه افکندی امروز از جنس جامه و پوشش [گفت کردم آن ردای تو خمار] عایشه گفت جامه بیرونی تو کردم سرپوش [2048] گفت بهر آن نمود ای پاک‌جیب] فاعل نمود خداست که در مصراع ثانی مذکور است [چشم پاکت را خدا باران غیب] لفظ باران غیب مفعول نمود است یعنی چون ای عایشه تو امروز دای من سر پوش کردی که سرت را بدان پوشیدی چشم تو را حضرت خدا گشاد که آن باران را به تو نمود که آن باران باران غیب بود [2049] نیست آن باران از این ابر شما] یعنی ابر ظاهر [هست ابری دیگر و دیگر سما] یعنی جز این ابر ظاهر و آسمان دایر ابر و آسمان دیگر هست.

تفسیر بیت حکیم

یعنی حکیم سنایی رحمة الله علیه. آسمان‌هاست در ولایت جان. بیت حکیم این دو بیت است. کار فرمای آسمان جهان. آسمان‌های جان آمر آسمان جهان است. لاجرم عوالم غیب هست که حقایق ثابت است و این عالم مشاهد ظلال و توابع آن عوالم غیب است چنانکه سایه شخص را تابع است. در ره روح پست و بالاهاست. نشیب و فراز است. کوه‌های بلند و دریاهاست. کوه‌های عالی و دریا‌های فراوان هست بدانکه مشایخ عظام علیهم رضوان الله العلام در کشف بعض دقائق غیبی آورده‌اند چون آینه دل به تدریج از تصرف مصقله لا اله الا الله صقالت (195b) پذیرد و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت ازو محو شود که **أَنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ صَقَالَةً وَ صَقَالَةُ الْقَلْبِ ذِكْرُ اللَّهِ**. پذیرای انوار غیبی گردد و سالک⁸³⁹ به حسب صقالت و ظهور انوار مشاهد انوار شود پس اولاً از مشاهده اراضی و جبال که صور اجزای بد من است ترقی کند به مشاهده دریا و باران و ابرهای سپید شعاع آلوده و هوا‌های صافی بعد از آن چون مشاهده انوار کرده در بدایت حال انوار بیشتر بر مثال بروق و لوامع و لوايح بدید آید بعد از آن هر چند صقالت و صفای روحانیت زیاده گردد انوار بیشتر و قوی‌تر مشاهده افتد چون مشاعل و آتش‌های افروخته تا به حدی که مرتفعی شود به درجه مشاهده اجرام علویه چون کواکب و اقمار و شمس و منشأ بعض انوار سابقه نور ذکر و نور وضو و نور تلاوت و سایر عبادات است که به قدر صفای دل مشهود شود اما آنچه در صورت علویات بیند چون کواکب و اقمار و شمس از انوار روحانیت بود که بر آسمان دل به قدر صقالت آن ظاهر شود چون آینه دل به قدر کوکبی صافی شود نور روح به قدر کوکبی پدید آید و اگر صفای او زیاده شود نور روح به قدر ماه نماید و چون آینه دل در صفا کمال گیرد و پذیرای نور روح شود بر مثال خورشید مشاهد افتد و چندان که صفا زیاده گردد نور خورشید زیاده‌تر باشد تا وقت بود که هزار بار از خورشید صورتی درخشان تر نماید و دیده از ناظر در رُباید

⁸³⁹ مطلب در بیان مراتب سلوک.

بیت: چشمت ضعیف می‌شود از قرص آفتاب - صد همچو آفتاب خجل از لقای او. و گاه بود که از پرتو آفتاب روح نفس صفا یابد و مانند آسمانی عظیم در نظر آید چنانکه آسمان بر آنجا مانند کوکبی یا ماهی پدید آید. لاجرم حضرت مولانا در تفسیر بیت حکیم به این معانی اشارت فرمودند [2050 غیب را ابری و آبی دیگرست] جزایر و آب ظاهر [آسمان و آفتابی دیگرست] اما [2051 ناید آن الا که بر خاصان پدید] پیدا نمی‌آید آن چیزها الا بر خاصان پیدا آید که عوام و غیر سالک این مراتب سلوک را نمی‌بینند [باقیان فی لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ] در این مصراع تلمیح است بدان آیت کریمه که در سوره قاف است أَفَعَيِّنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ. یعنی آیا ما عاجز شده‌ایم به آفرینش اول خلق تا فرومانیم از آفرینش ثانی مشرکان مکه معترف بودند به آنکه حق تعالی مبدع است خلق است در اول پس می‌فرماید که کسی که قادر (196a) بود بر آفرینش جمعی بی‌ماده و مددی چرا توانا نبود بر اعاده ایشان به جمع مواد و ردّ حیات بدان و بی‌شبهه ما بر آن قوّت داریم بلکه کافران در شک و شبهه‌اند به سبب وسوسه شیطان از آفریدن نو یعنی بعث و حشر چه آن را مخالف عادت می‌بینند معنی ظاهر از آیت کریمه مذکوره این است و در این تلمیح تلویح است بدان معنی که آسمان و آفتاب و ابر و آب و غیر آن که در عالم غیب‌اند بی‌هیچ شبهه و ریب حقایق ثابت‌اند و آنچه از اجرام علویه و هیاکل سفلیه در خارج مشاهده افتد ظلال آن حقایق و همچنانکه ظلال را بقا نیست و هر زمان نو می‌شود اما به تجدد امثال مستمر می‌نماید جمیع عالم نیز در نظر محقق همچنین است اما غیر عارف از این خلق جدید آگاه نیست. لاجرم آن خدا که آفریدن این عالم قادر است بر آفریدن عوالم غیب نیز قادر است بلکه این اصل و آن فرع است پس معنی أَفَعَيِّنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ. این است که حضرت خدا از آفریدن عالم مشاهد مانده نشده است که از آفریدن عوالم غیب عاجز باشد بلکه عوالم غیب اصل است و این عالم مشاهد فرع است و بدان که نور همه علویات که در غیب مشاهده می‌افتد مستفاد از روح است و نور روح مستفاد از حضرت ملک فیاض پس به حقیقت باقی و مدبر و در غیب و شهادت نور حضرت احدیت است دیگر همچنانکه در عالم شهادت باران و باد و آفتاب بهاری تازه کننده حیات است و پرورش دهنده نبات و باران و باد و آفتاب خزانی برنده طراوت است و زائل کننده نضارت در غیب نیز این انواع هست پس حضرت مولانا این معانی را بیان می‌کند که می‌گوید [2052 هست باران از پی پروردگی] یعنی یک قسم باران هست در عالم مشاهد که از برای پروردن است [هست باران از پی پزوردگی] باران دیگر هست که از برای پزورده کیست [2053 نفع باران بهاران بوالعجب] لفظ نفع مبتدا و بوالعجب خبر است یعنی منافع و فوائد باران بهاران بسیار است که سبب حیات نبات و نما و شکوفه‌ها و ثمرات باشد [باغ را باران پاییزی چو تب] باغ و بوستان را باران خریف⁸⁴⁰ و دای همچون تب است مه زرد کند چنانکه می‌فرماید [2054 آن بهاری ناز پروردش کند] باران بهاری باغ را به ناز و نعیم پرورد [وین خزانی

ناخوش و زردش کند] این باران پاییزی (196b) باغ را ناخوش و زرد سازد [2055 همچنن سرما و باد و آفتاب] مرهون است یعنی حال باران بهار عالم مشاهد را دانستی سرما و باد و آفتاب آن عالم را [بر تفاوت دان و سر رشته بیاب] یا به حرف با و یا است که امر است از یافتن یا به حرف با و تا است که امر است از یافتن بهر تقدیر مراد ابتداء سخن کردن و در عمل شدن است [2056 همچنن در غیب انواع است این] همچون تفاوت باران و باد و آفتاب ظاهر در غیب انواع هست [در زیان و سود و در ریح و غبین] بعضی نافع و بعضی مضر [2057 این دم ابدال باشد زآن بهار] نفس ابد الان حق و اولیاء الله از آن بهار روحانی است یعنی تأثیر انفس ابدال که به منزله باران و باد و آفتاب بهاری اند [در دل و جان روید از وی سبزه زار] آثار آنها از روی معنی باشد در قابل منزله درخت سبز است نه در افسرده غافل که به مثابه درخت خشک است چنانکه باران بهاری با درخت تر اثر کند انفس ابدال حق در کسی اثر کند که قابل فیض باشد [2058 فعل باران بهاری با درخت] مرهون است [آید از انفسشان در نیکبخت] یعنی چنانکه باران بهاری با درخت سبز و تر اثر کند نه با درخت خشک انفس ابدال حق به کسی تأثیر کند که قابل فیض باشد و اهل سعادت بود که آن را تازه گی بخشد اما [2059 گر درخت خشک باشد در مکان] اگر ناقابل باشد از سالکان [عیب آن از باد جان افزا مدان] عیب آن درخت یعنی قصور استعداد از مربی مدان بلکه از ناقابلی خویش است [2060 باد کار خویش کرد و بر وزید] که تربیت مربی یکسان است اما استعداد مختلف. [آنکه جانی داشت بر جانش گزید] لاجرم پند بزرگان را قبول می باید کرد تا وصول به حضرت خدا میسر شود ابوالخیر مالکی را مَنی یَصِحُّ الْعِیْشُ مَعَ اللَّهِ گفت إِذَا رُفِعَتِ الْمُخَالَفَةُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْعَبْدِ پس اگر جان قابل داری و سبزی جان می خواهی استفاضه از انفس اهل الله کن که به منزله باد و باران و آفتاب بهار است و از کلمات گرم و سرد و درشت که در باب ارشاد گویند مپرهیز که رسول الله علیه السلام می فرماید اِغْتَنِمُوا بَرْدَ الرَّیِّعِ فَإِنَّهُ یَعْمَلُ بِأَبْدَانِكُمْ کَمَا یَعْمَلُ بِأَشْجَارِكُمْ. غنیمت دارید سرمای بهار را به درستی که عمل کند در بدن های شما همچنانکه عمل کند به درخت های شما و پرهیز کنید از سرمای پاییزی به درستی که او عمل کند به بدن های شما همچنان که عمل کند در درخت های شما در معنی این حدیث (197a) که اِغْتَنِمُوا بَرْدَ الرَّیِّعِ إِلَى آخِرِهِ. چنانکه اکنون شنیدی [2061 گفت پیغمبر ز سرمای بهار] و از بروود او [تن مپوشانید یاران زینهار] جامه بسیار مپوشید و از او مترسید که سردی بهار غنیمت است و سودمند [2062 زآنکه با جان شما آن می کند] طراوت و تازه گی بهشد که برگ طاعت و شکوفه ریاضت و ثمرات ایمان پیدا شود [کآن بهاران با درختان می کند] که آن سرما در وقت بهار با درختان می کند که با برگ و شکوفه و بار مزین سازد [2063 لیک بگریزید از سرد خزان] احتراز کنید از آن [کآن کند کو کرد با باغ و رزان] که بی برگ و بار کند. لاجرم کلام نفس و هوا و سخن اهل فسق و دنیا دل و جان را پژمرده و از طاعت مرده و همچو خزان رسیده کند [2064 راویان این را به

ظاهر بُرده‌اند] یعنی ناقلان اهل ظاهر این حدیث را به ظاهر برده و روایت کرده‌اند [هم بر آن صورت قناعت کرده‌اند] اما به موجب حدیث نبوی اَوْتِيْتُ جُوامِعَ الْكَلِم. این حدیث را معانی دیگر هست [2065 بی‌خبر بودند از جان آن گروه] آن جماعت که اهل ظاهرند [کوه را دیده ندیده کان بکوه] کوه را دیده‌اند اما در کوه کان و معدن را ندیده و جواهر معانی و خزائن لطائف و معانی لطفیه را ندیده‌اند [2066 آن خزان نزد خدا نفس و هواست] یعنی نفسی که از نفس و هوا خیزد با سرد خزانی است [عقل و جان عین بهارست و بقاست] یعنی دمی که از عقل و جان روح افزا بر آید سرمای بهار روحانی است که سبب حیات باقیه است و باعث نعمت ابدیه [2067 مر ترا عقلیست جزوی در نهان] تو را عقل جزوی هست که گاهی ملاحظه مرگ و تدبیر آخرت و فکر نعمت روحانیه و ابدیه می‌کنی [کاملُ العقلی بجو اندر جهان] تا عقل جزوی تو کامل شود چنانکه می‌فرماید [2068 جزو تو از کُلّ او کُلّی شود] و کمال یابد [عقل کُل بر نفس چون غُلّی شود] که عقل کل بر نفس همچون بند آهنین است که آن را به فساد نمی‌گذارد [2069 جزو تو از کل او گردد پدید] و پیدا شود [آنچنانکه مستی عقل از نبید] چنانکه مستی از نبید و باده پیدا شود [2070 پس به تأویل این بود کانفاس پاک] مراد از این حدیث شریف به تأویل اهل تحقیق آن است که انفاس پاک و کلمات اولیا [چون بهار است و حیات برگ و تاک] به ترکی دکک. [2071 از حدیث اولیا نرم و درشت] که ایشان به مقتضای حکمت گویند [تن مپوشان زآنکه دینت راست پشت] زیرا دین تو را ظهیر و معین است. لاجرم سخن سرد اولیا همچو برد ربیع است که حیات و نضارت دین و تکثیر عبادت و قوت یقین بخشد حکایت: (197b) بعض مردمان مولانا را گفتند ما بیچارگانیم گناه کارانیم نمی‌توانیم به خدمت مولانا آمدن حضرت مولانا فرمود شما را لازم است به خدمت ما آمدن که عاصیان و محتاجید. لاجرم این سخن اگر چه سرد است اما پند است. [2072 گرم گوید سرد گوید خوش بگیر] هر چه گویند قبول کن [تا ز گرم و سرد بجهی وز سَعیر] تا از گرم حشر و نار جحیم و سرد عذاب الیم و از نفس و نفس جهنم خلاص یابی در بعض نسخ وز زحیر واقع است. یعنی از مرض بطن و درد شکم و از درد و الم خلاص یابی [2073 گرم و سردش نوبهار زندگیست] گرم و سرد حدیث اولیا بهار حیات و تازه کیست [مایه صدق و یقین و بندگیست] سرمایه درستی و عبودیت خالصه است. لاجرم آنکه اهل سعادت است از سخن اولیا ایمان او مکمی و اعتقاد او خرّمی یابد و به تکثیر عبودیت و عبادت کوشد و باغ جان و دل او و روضه ایمان و قلب او نضارت یابد و لهذا می‌فرماید [2074 زآنکه ازو بُستانِ جانها زنده است] زیرا از حدیث اولیا باغ⁸⁴¹ جان‌ها تازه است [زین جواهر بحر دل آکنده است] از این جواهر دریای دل‌پرست. لاجرم عاقل را می‌باید که از جواهر علوم معارف بهره بگیرد و ترک معصیت کند و در طاعت کوشد و اگر زلّتی و غفلتی پیدا شود ازو نادم و متألّم شود چنانکه می‌فرماید [2075 بر دلِ عاقل هزاران غم بود] و الم

⁸⁴¹ باغ T : بوستان MK

پیدا شود [گر ز باغ دل خلای کم شود] و چیزی اندک ناقص گردد حکایت: حاتم را نمازی با جماعت فوت شد بعض یاران او تعزیتش کردند و خود می‌گریست و می‌گفت اگر مرا پسری بمردی نیمه قوم بلخ عزا کردند اکتون مصیبت بزرگ شد که نماز را با جماعت فوت کردم همین یاران عزا کردند

پرسیدن صدیقه از مصطفی صلی الله علیه و سلم که سر بارانِ امروزی چه بود

در بعض نسخ این بیت واقع است [پس سؤالش کرد صدیقه بصدق] از رسول الله علیه السلام پرسید عایشه صدیقه رضی الله عنها به صدق و اخلاص [با خشوع و با ادب از جوش عشق] بیت ثانی سؤال را بیان است [2076 گفت صدیقه که ای زبده وجود] در بعض نسخ که ای خلاصه هستی و زبده وجود. [حکمت بارانِ امروزی چه بود] و سر آن باران چه بود [2077 این ز بارانهای رحمت بود یا] یعنی (198a) محض رحمت بود [بهر تهدید است و عدلِ کبریا] از حضرت خدا [2078 این از آن لطف بهاریات بود] مجرد لطف تازه کننده بود [یا ز پاییزی پُر آفات بود] یا باران قهر الهی بود [2079 گفت این از بهر تسکینِ غمست] رسول الله علیه السلام گفت این باران غیبی که تو مشاهده کردی از برای تسکین غبار غم است [کز مصیبت بر نژاد آدمست] که آن غم از مصیبت بر طبیعت آدم است یعنی چون مردمان مشاهده احتضار بیمار کنند و نزد مرده حاضر باشند یا با جنازه به گورستان روند تا به دفن میّت حاضر شوند دل ایشان فکر آخرت کند که مردن و به قبر رفتن و محسوس شدن را فکر و آخرت را ذکر کنند و تدبیر آخرت به یاد آورند. لاجرم در گورستان باران غیبی بارد که این افکار سوز از صحیفه خاطرها بشوید دلها با غفلت پر شوند و آن افکار و اسرار و آخر کار را فراموش کنند چون عودت کنند خندیدن گیرند آن سوز و حالت از دل ایشان رود [2080 گر بر آن آتش بماندی آدمی] از مصیبت انتباه و هشجاری که پیدا شود اگر آن حالت و سوز باقی بودی [بس خرابی در فتادی و کمی] محکم خرابی و نقصان در فتادی به جهان که هر کس مشغول به آخرت شدی کار دنیا معطّل بماندی [2081 این جهان ویران شدی اندر زمان] که دنیا خراب گشتی فی الحال که هیچ کس به عمارت دنیا مشغول نشدی [حرصها بیرون شدی از مردمان] اندرون کس حرص نماندی. لاجرم حضرت خدا بارن نهانی رساند تا آتش مصیبت زدگان را بنشانند و غفلت بر ایشان می‌آید تا نظام عالم باقی باشد و انتظام معاش و طاعت میسر شود [2082 اُستُن این عالم ای جان غفلتست] ستون و عماد این دنیا غفلت است [هوشیاری این جهان را آفت است] به موجب لقول الحمقی طربت الدنيا هوشیاری سبب خرابی دنیا است از آنکه عاقل بنیاد فانی نکند که در او بقا نباشد بیت: تا کی از دار الغروری ساختن دار السرور - تا کی از دار الفراری ساختن دار القرار. [2083 هوشیاری زان جهان است و چو آن] لفظ چون آن مرهون است [غالب آید پست گردد این جهان] و خراب شود که گفته‌اند الدنيا و الآخرة كالليل و النهار كلما ازداد من احدهما نقص من الآخر چون هوش آخرت و هوشیاری الهی پیدا شدی مردمان آخرت را عمارت کردند و دنیا خراب شدی [2084 هوشیاری

آفتاب و حرص یخ] (198b) هوشیاری آفتاب است و حرص یخ آن این را می‌گذارد [هوشیاری آب و این عالم و سَخ] هوشیاری آب است و این جهان چرک است پس آن این را نمی‌گذارد [2085 زان جهان اندک ترشح می‌رسد] از جهان غیب گاهی به مصیبت و محنت گاهی به محض عنایت اندک اثر می‌رسد [تا نغرد در جهان حرص و حسد] تا نعره نزند و حمله نکند شیر حرص و حسد که سکون گیرد [2086 گر ترشح بیشتر گردد ز غیب] که فیض الهی و بیم پادشاهی غالب شود در انبیا و اولیا چنین است که رسول‌الله علیه السلام گفت اَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَخْشَاكُمْ. [نه هنر ماند در این عالم نه عیب] همه محو و فانی شود پس غفلت نیز می‌باید اما نه چندان که غالب باشد [2087 این ندارد حد سوی آغاز رو] این معارف الهیه و حقایق خفیه را حد و غایت نیست پس به جانب اول برو یعنی [سوی قصه مرد مطرب بازرو] به اول قصه رجوع کن.

بیان قصه پیر چنگی و بیان مخلص آن⁸⁴²

و هدایت یافتنش [2088 مطربی کز وی جهان شد پُر طرب] یک مطرب که از وی جهان پر طرفی شادی شد [رُسته ز آوازش خیالات عجب] از آواز آن مطرب خیالات عجب و آثار عشق رُسته بود در این تنبیه است که در شنیدن آواز خوب ملاحظه ندای اَلْکَسْتُ بِرَبِّکُمْ. و فکر صدای سَلَامٌ عَلَیْکُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِینَ. و یاد کلام وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ. می‌باید [2089 از نوایش مرغ دل پُران شدی] از نوای آن مطرب مرغ دل طیران کردی در این تنبیه است که از کلام و شماع خوش آواز آن مرغ دل سوی بهشت پر آن شدن می‌باید [وز صدایش هوش جان حیران شدی] و از صدای آن مطرب عقل جان مدهوش گشتی در این تنبیه است که در استماع کلام اصحاب عرفان عقل حیران شدن و فراموش این جهان کردن می‌باید [2090 چون برآمد روزگار و پیر شد] چون زمان بگذشت و آن مطرب پیر گشت [باز جانش⁸⁴³ از عجز پشه گیر شد] باز جانش بر شکار قادر نماند جز پشه در این تنبیه است که در زمان پیری باز جان از شکار کبک عبادت عاجز شود که طاعت اندک کند و لهدا گفته‌اند کودکی بازی جوانی مستی پیری سستی خدا را کی پرستی [2091 پشت او خَم گشت همچون پشت خُم] لفظ اول بفتح خا و لفظ ثانی به ضم است [ابروان بر چشم همچون پالدم⁸⁴⁴] ابروان او بر چشمش هشته و افتاده بوده همچون پالدم⁸⁴⁵ [2092 گشت آواز لطیف جان‌فراش]

⁸⁴² مطلب در بلاغت مولانا که اول خوش آوازی مطرب را بیان کرده بود در اینجا پیری او را و تغیر آوازش بیان کند به وجهی که حق مقام است.

⁸⁴³ لفظ جانش را به سکون نون خواندن می‌باید از بهر وزن.

⁸⁴⁴ گویا اشارت می‌کند که چشم او همچو کون مرکب است.

⁸⁴⁵ قوسقن

فاعل (199a) گشت زشت است [زشت و نزد کس نیززیدی بلاش] لفظ لاش و لاشه به یک معنی است یعنی کسی آوازش را مِجَاناً استماع نکردی و گوش نداشتی [2093 آن نوایِ رشکِ زُهره آمده] زهره که مطرب فلک و سازنده اوست اگر چه آواز خوب دارد اما آواز آن مطرب چنان خوب بود که آن را زهره رشک می‌برد. لاجرم آن صدا که رشک زهره آمده [همچو آوازِ خرِ پیری شده] همچو آواز خر پیر ناخوش شده بود حضرت مولانا در این مرتبه از قصّه به حصّه اشارت می‌کند [2094 خود کدامین خوش که او ناخوش⁸⁴⁶ نشد] در این عالم محلّ تغیر است کدامین خوش ناخوش نشد [یا کدامین سقف کآن مفرش نشد] کدامین سقف خراب نگشت و بر زمین نیفتاد. لاجرم آواز آن چنگی نیز به مرور زمان ناخوش و خراب شد از آن که هر آواز خراب می‌شود [2095 غیر آوازِ عزیزان در صدور] یعنی آواز عزیزان متغیر نشود که آواز ایشان نفحه حضرت خداست [که بود از عکسِ دَمُشان نفخِ صور] که عکس دم ایشان نفخ صور اسرافیل است حضرت خدا در سوره حم المؤمن فرمود وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ⁸⁴⁷. امام ابواللیث فرموده که مراد علمائند که معالم دین به مردم آموزند و عمل صالح ایشان آن است که هر چه دانند بدان کار کنند و گفته‌اند همه ائمه و مشایخ در این آیت داخل‌اند که ایشان از کفر به ایمان کشند و از عصیان به طاعت و از دنیا به آخرت و از زخارف دنیا به تجلی جمال حضرت خدا و از مردکی و غفلت به حیات ابدیه کشند [2096 اندرونی کاندرونها مست ازوست] اندرون عزیزان یک اندرون است که اندرون‌ها از او مست است [نیستی کین هستهامان هست ازوست] یک نیست است که هستی ما از او هست است [2097 کهربایِ فکر و هر آواز او] و هر فکر و هر آواز را جاذب است که به سوی حضرت خدا کشد [لذتِ الهام و وحی و راز او] آن شیرینی الهام و وحی و راز است که کلام ایشان کلام الهی و الهام شاهی است چون حضرت مولانا بعضی از حصّه و معرفت گفت باز به قصّه رجوع می‌کند و می‌گوید [2098 چونکه مطرب پیرتر گشت و ضعیف] چون که مدتی بر آمد آن مطرب قوی ضعیف گشت و به غایت نحیف شد کسب را قدرتش نماند [شد ز بی کسبی رهین یک رغیف] یعنی عاجز از کسب رغیفی شد. لاجرم (199b) روی نیاز و خطاب سوی حضرت خدا کرد [2099 گفت عمر و مهلتم دادی بسی] مرا بسیار عمر و مهلت دادی [لطفها کردی خدایا با خسی] که من عاصی همچو یک خس حقیر بودم [2100 معصیت ورزیده‌ام هفتاد سال] و سازندگی کردم چندین مدت [باز نگرفتی ز من روزی نوال] یک روز عطا و روزی را از من دریغ نداشتی.

⁸⁴⁶ لفظ ناخوش را به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

⁸⁴⁷ و کیست نیکوتر از جهت سخن از آن کس که بخواند خلق را به پرستش خدای تعالی و بکند کار شایسته و گوید به درستی که من

مسلمانانم.

لاجرم حضرت خدا چنان کریم و رزاق است که از عاصیان و کافران نیز رزق را دریغ ندارد **حکایت**⁸⁴⁸: مجوسی از حضرت ابراهیم علیه السلام طعام و مهمانی خواست ابراهیم علیه السلام گفت تو را مهمان می‌دارم به شرطی که مسلمان می‌شوی قبول نکرد و برفت ایزد تعالی وحی فرستاد که یا ابراهیم پنجاه سال است آن مجوسی را رزق می‌دهم با کفر او و اگر تو طعامی دادی بی‌آنچه تغییر دین او نخواستی چه بودی ابراهیم علیه السلام بر اثر وی برفت و از او عذر خواست مجوسی از او پرسید که سبب عذر خواستن چیست ابراهیم علیه السلام حال باز گفت مجوسی را تنبیه افتاد و گفت خدایی که از بهر دشمن با دوست عتاب کند دین و فرمان او را قبول باید کرد پس اسلام آورد [2101 نیست کسب امروز مهمان توام] نیست کسب از مردمان اکنون مهمان تو می‌شوم [چنگ بهر تو زنم کآن توام] که از آن توام [2102 چنگ را برداشت و شد الله‌جو] جو جوینده حضرت خدا گشت [سوی گورستان یترب آه‌گو] سوی مقابر مدینه رفت آه گویان در این تنبیه است که چون کسی حضرت خدا را جوید پیش از مردن مردن و راه به سوی قبر بردن یعنی ملاحظه موت کردن می‌باید و هر چند که بنده عاصی باشد چون روی به سوی او آرد خدای کریم به عین عنایت نظر کند بیت: شکر که ره یافتم در حرم یار خویش - شکر که بگشاد یار پرده ز رخسار خویش. ما و اقامت کنون در حرم یار خود ما و نظر بعد از این برزخ دلدار خویش کاله بسیار عیب که از همه وامانده بود چون مدد از بخت یافت یافت خریدار خویش [2103 گفت خواهم از حق ابریشم‌بها] گفت از حضرت خدا گدایی کنم بهای ابریشم را از بهر چنگ [کو بنیکویی پذیرد قلبها] یعنی من اگر چه قلب و ناسره گشته‌ام و آوازم ناخوش و بی‌مزه گشته است و چندین سال عصبان ورزیده‌ام اما حضرت خدا به نیکویی خود بد را قبول کند. لاجرم (200a) [2104 چنگ زد بسیار و گریان سر نهاد] در گورستان بسیار چنگ برد و گریان سر نهاد [چنگ بالین کرد و بر گوری فتاد] چنگ را بالین کرد و بر قبری افتاد و بخفت و در آنجا [2105 خواب بُرد و مرغ جانش از حبس رست]⁸⁴⁹ یعنی مرغ جان چنگی از حبس و چنگ تن آزاد گشت و خلاص شد [چنگ و چنگی را رها کرد و بجست] یعنی آن مرغ جان در این تنبیه است که روزی مرغ جان این تن و املاک را بگذارد و طیران کند [2106 گشت آزاد از تن و رنج جهان] چون به خواب رفت از قید تن و رنج جهان آزاد گشت [در جهان ساده و صحرای جان] این مصراع ظرف لفظ گشت آزاد است در این تنبیه است که چون سالک به عالم مکاشفه و مشاهده رود یا چون با عمل صالح بمیرد به حکم **الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ**. از تن و رنج جهان آزاد شود و به عالم بی‌غم رسد⁸⁵⁰ [2107 جانِ او آنجا سرایان ماجرا] جان چنگی در آن جهان ساده سرود گویان بود سراییدن مناسب حال چنگی است [کاندر

⁸⁴⁸ مطلب در بیان رزاقی حضرت خدا.

⁸⁴⁹ خواب بردش مرغ جان از حبس رست.

⁸⁵⁰ این جهان که عالم ملک است در او گاهی سرور گاهی غم اما عالم الهی یکرنگ و صافی است. منه.

اینجا گر بماندندی مرا⁸⁵¹ معنی این مصراع به ترکی که بوراده اگر قویه لردی بنی. یعنی ای کاش از این عالم رجوع به بدن نبودی مرا در این عالم گذاشتندی [2108 خوش بُدی جانم در این باغ و بهار] و گل بی خار [مست این صحرا و غیبی لاله زار] یعنی جانم مست این صحرا و لاله زار غیبی بودی این بیت جزای شرطی است که آن شرط در مصراع ثانی مذکور است از بیت اوّل حضرت مولانا اگر چه از زبان چنگی احوال عالم رؤیا را بیان می کند اما مقصود او احوال عالم مشاهده و مکاشفه است و عالم موت وصعت نعمت بهشت است [2109 بی سر و بی پا سفر می کردم] در آن جهان ساده [بی لب و دندان شکر می خوردم] و حظّ روحانی و معنوی گرفتمی عالم خواب چنین است که بی حرکت دست و پا و بی مشقت و عنا سفر و صفاست عالم مکاشفه و بهشت نیز چنان است [2110 ذکر و فکری فارغ از رنج دماغ] یعنی ذکر و فکر من در آن جهان ساده فارغ است از رنج دماغ یا ذکر و فکر کردمی بی احتیاج به دماغ و رنجش [کردمی با ساکنان چرخ لاغ] با ملائکه لطیفه گفتمی و مصاحبت کردمی پس عالم رؤیا و عالم مکاشفه و بهشت جان فزا چنین است که سفر بی پا و پر است و خوردن بی دهان و دندان و گفتن بی رنج دماغ و زبان و صحبت با فرشتگان [2111 چشم بسته عالمی می دیدمی] چشم بسته عالمی تماشاگردمی [وَرِد و ریحان بی کفی می چیدمی] (200b) گل و ریحان را بی دست می چیدمی [2112 مرغِ آبی غرقِ دریایِ غسل] مرغِ آبی جان به جای آب غرق دریای غسل شده [عینِ ایوبی شراب و مُغتَسَل] به حکم آیت سوره صاد از كُضِنِ بِرَجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ. حضرت خدا چون دعاء ایوب را اجابت فرمود جبرائیل را نزد وی فرستاد بیامد و مر او را گفت بزن پای خود را بر زمین ایوب چون پای مبارک بر زمین زد دو چشمه از زیر قدم او جوشیدن گرفت یکی گرم و یکی سرد جبرائیل گفت این چشمه گرم جای غسل کردن است یا آبی است که بدان غسل کنند و این چشمه دیگر آبی است سرد و آشامیدنی پس ایوب در آن چشمه گرم⁸⁵² غسل فرمود جمیع امراض ظاهره از وی محو شد و از آن چشمه سرد بیاشامید علل باطنه نیز زایل گشت و گفته اند چشمه یکی بود به وقت خوردن سرد بود و به وقت غسل گرم بود ارباب⁸⁵³ مکاشفه و اصحاب مشاهده و به حکم التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. عاصیان غسل از آبی کنند و از شرابی خورند که ظاهر و باطن ایشان از امراض پاک شود همچو ایوب چنانکه می فرماید [2113 که بدو ایوب از پا تا به فرق] که بدان چشمه ایوب علیه السلام از پا تا به فرق [پاک شد از رنجها چون نورِ شرق] پاک شد از مرضها و منور گشت همچو نور آفتاب بدان که مرا در حکمت دیدن رؤیا و

⁸⁵¹ معنی TK : یعنی M

⁸⁵² گرم T : حاره MK

⁸⁵³ متعلق است به کلام سابق یعنی به حکم آیت سوره صاد.

در مشارکت او با مکاشفه شکی بود آخر از سوی روحانیت مولانا فتح میسر شد که فرمودند **دقیقه**⁸⁵⁴: سبب خواب دیدن این است که چون مرد به خواب رود از تدبیر بدن و از مشاغل دنیا و شهوات محسوسه منقطع شود و توجه به عالم الهی کند. لاجرم از آن طرف مشاهده احوال کند پس چون کسی که در بیداری از تدبیر تن و از مشاغل دنیا بریده شود آن را در حالت بیداری مشاهده کند و مکاشفه پیدا گردد و اگر خود نکند وقت مرگ و نفس آخر انقطاع ضروری پیدا شود و حال خود را مشاهده کند و بدان که چنانکه رحم مادر تنگ است نسبت با این جهان این جهان نیز تنگ است نسبت به عوالم غیب و جنان و چنانکه نعمت در شکم همین خون است اما در جهان گوناگون است نعمت عوالم غیب و بهشت (201a) از حد بیرون است و شرح آن مقدور نیست پس از این حضرت مولانا به این معانی اشارت می کند [2114 مثنوی در حجم گر بودی چو چرخ] کتاب مثنوی در جنة و مقدار اگر همچو چرخ پهن بودی [در نگنجیدی در او زین نیم برخ] معنی این مصراع به ترکی ضغمزدی بونده اندن یارم پاره. یعنی آن عوالم و جنان به غایت پهن است [2115 کآن زمین و آسمان بس فراخ] به این پهنی [کرد از تنگی دلم را شاخ شاخ] نسبت بدان عالم چنان تنگ است که از کمال تنگی دلم را پاره پاره ساخت [2116 وین جهانی کاندرا این خوابم نمود] این یک جهان که اندرین خواب مرا نمود [از گشایش]⁸⁵⁵ پَر و بالم را گشود و مرا سیر و طیر میسر شد [2117 این جهان و راهش را پیدا بُدی] و ظاهر گشتی [کم کسی یک لحظه اینجا بُدی] یعنی در دنیا بودی چون حضرت مولانا از زبان پیر چنگی احوال آن کس را بیان کرد که طول عمر خود ضایع کرده باشد آخر پاره انتباه یابد و به سوی عالم مکاشفه توجه کند و اندک ذوق بگیرد و کمال را طالب شود باز آن را بیان کند که از طرف حضرت خدا آن را چگونه جواب آید [2118 امر می آمد که نی طامع مشو] جان چنگی را فرمان آمد که نومید مشو [چون ز پایت خار بیرون شد برو] چون از پای تو ای جان چنگی خار تن و مشاغل دنیا و حبّ ماسوی بیرون شد برو [2119 مول مولی می زد آنجا جان او] انتظار توقف می کرد در خواب⁸⁵⁶ جان چنگی [در فضایی رحمت و احسان او] در صحرای رحمت و احسان حضرت خدا

در خواب گفتن هائف مر عمر را رَضِیَ اللّهُ عَنْهُ که چندین زر از بیت المال به آن مرد ده که در گورستان خفته است

⁸⁵⁴ مطلب نفیس در تحقیق رویا و مکاشفه.

⁸⁵⁵ لفظ از گشایش متعلق است به لفظ نمود. منه.

⁸⁵⁶ خواب TK : خواب M

آن مرد این پیر جنگی بود [2120 آن زمان حق بر عمر خوابی گماشت] و حواله کرد [تا که خویش از خواب نتوانست داشت] بی اختیار شد [2121 در عجب افتاد کین معهود نیست] عمر تعجب کرد که مرا خواب در این وقت عادت نبود [این ز غیب افتاد بی مقصود نیست] در این خواب حکمت الهیه هست [2122 سر نهاد و خواب بُردش خواب دید] خواب دوم به معنی رؤیاست [کآمدش از حق ندا جانش شنید] جان عمران ندای الهی را شنید [2123 آن ندایی کاصل هر بانگ و نواست] آن ندای الهی که اصل هر آواز است [خود ندا آنست و این باقی صداست] صدا به ترکی یانقو. حضرت خدا که متکلم است به صفت کلام به این صفت تجلی کرد در انسان که تکلم ظاهر گشت در ایشان و به حکم وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ (201b) كُلَّهَا. جمیع لغات را دانست و فهم سخن الهی کرد و همه ارواح در آن جهان خطاب اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ شنیدند و فهمیدند [2124 تُرک و کُرد و پارسی گو و عرب] یعنی جمیع طوایف [فهم کرده آن ندا بی گوش و لب] بی واسطه حواس ظاهره [2125 خود چه جای تُرک و تاجیکست و زنگ] چه محل ترک و صحرا نشین و سیاه است [فهم کردست آن ندا را چوب و سنگ] یعنی بلکه آن ندا را جمادات نیز فهم کرده است [2126 هر دمی از وی همی آید اَلَسْتُ] هر دم از حضرت خدا ندای اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ. می آید یعنی اشیا را به وجود دعوت کند [جوهر و اعراض می گردند هست] که بلی گویند و به وجود آیند [2127 گر نمی آید بلی زیشان ولی] اگر از جمادات بلی گفتن و به زبان جواب دادن نمی آید اما [آمدنشان از عدم باشد بلی] آمدن ایشان از کتم عدم به صحرای وجود بلی گفتن است [2128 ز آنچه گفتم من ز فهم سنگ و چوب] از آنچه گفتم از ادراک کردن جمادات [در بیانش قصه ای هُش دار خوب] در بیان فهم سنگ و چوب یک قصه را هوش دار خوب. در بعض نسخ [آنچه گفتم زاگهی چوب و سنگ] و از خبرداری جمادات [در بیانش قصه بشنوی درنگ] که آن قصه نالیدن ستون است⁸⁵⁷

نالیدن ستون حنانه چون برای پیغامبر علیه السلام منبر⁸⁵⁸ ساختند که جماعت انبوه شد گفتند ما روی مبارک ترا به هنگام وعظ نمی بینیم و شنیدن رسول و صحابه آن ناله را و سؤال و جواب مصطفی علیه السلام با ستون صریح

در ابتداء هجرت اهل اسلام اندک بودند رسول الله علیه السلام بر ستونی تکیه کرده احکام الحیه گفتی و وعظ و نصیحت کردی و خطبه خواندن چون به موجب لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ. و به حسب يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا. اهل ایمان بسیار شدند اهل مجلس از مشاهده جمال رسول الله علیه السلام محروم و از استماع صوت روح افزای او بی بهره گشتند

⁸⁵⁷ این قصه بیان آگاهی چوپست. منه.

⁸⁵⁸ لفظ منبر به کسر میم است از قبر و آن ارتفاع است. منه.

رسول الله علیه السلام زنی را که عایشه انصاریه گفتندی فرمود بفرمای غلام نجار خود را که از بهر من چوپاها سازد تا بروی نشینم وقتی که سخن گویم آن غلام که نام او باقوم بود منبر ساخت از طرفاء⁸⁵⁹ غایه روز اول که رسول الله علیه السلام بر منبر نشست از ستون آواز حنین آمد چنانکه می فرماید [2129 اُستین حنّانه از هجر رسول] و از فراق او (202a) ناله می زد همچو ارباب عقول چون خداوند عقلها [2130 در میان مجلس وعظ آنچنان] ناله کرد [کزوی اگه گشت هم پیر و جوان] همه کس واقف شدند [2131 در تحیّر مانده اصحاب رسول] در حیرت مانده اصحاب رضی الله تعالی عنهم [کز چه می نالد با عرض و طول] که امر غریب و خارق عادت است. حکایت: جابر بن عبدالله رضی الله عنه گفت ما شنیدیم از ستون همچو اصوات عشار⁸⁶⁰ باردار که نزدیک ولادت باشد حتی رسول الله علیه السلام از منبر فرود آمد و دست خود بروی نهاد [2132 گفت پیغامبر چه خواهی ای ستون]⁸⁶¹ که ناله می کنی [گفت جانم از فراق گشت خون] ار فراق تو دل و جانم خون شد یا رسول الله از آن ناله می کنم [2133 مسندت من بودم از من تاختی] تکیه گاه تو من بودم از من گریختی و دور رفتی [بر سر منبر تو مسند ساختی] چون رسول الله علیه السلام حنین حنّانه را دانست [2134 گفت خواهی که ترا نخلی کنند] پیغامبر گفت اگر می خواهی که از حضرت خدا بخواهم که تو را نخلی کند در دنیا [شرقی و غربی ز تو میوه چنند] اهل شرق و غرب میوه تو خوردند در بعض نسخ این بیت واقع است [کو چه خواهی سازمت پر بار نخل] درخت خرما [تا برد شرقی و غربی از تو دخل] میوه [2135 یا در آن عالم حقت سروی کند] یا در آخرت و جنت تو را سروی سازند [تا تر و تازه بمانی تا ابد] بی خزان باشی [2136 گفت آن خواهم که دایم شد بقاش] یعنی نخل این جهان شدن نمی خواهم سرو آن جهان گشتن می خواهم [بشنو ای غافل کم از چوبی مباش] تو نیز طالب دنیای فانی مشو طالب آخرت باقی شو [2137 آن ستون را دفن کرد اندر زمین] رسول الله علیه السلام آن ستون را در مسجد خود دفن کرد اندر زمین [تا چو مردم حشر گردد یوم دین] روز قیامت. لاجرم چون هدایت حضرت خدا یار شد آن ستون از دنیا بیزار شد و طالب آخرت گشت [2138 تا بدانی هر که را یزدان بخواند] و هدایت کرد [از همه کار جهان بی کار ماند] از جمله معاملات دنیا معطل شد و طالب یار و دیدار گشت که عاشق را جز از عشق یار فراغت می باید [2139 هر کرا باشد ز یزدان کار و بار] عمل و حمل و سازکاری و توفیق و ره نمایی [یافت بار آنجا و بیرون شد ز کار] راه یافت به سوی آخرت و بیرون شد از عمل دنیا پس سخن گفتن ستون بی جان امر خارق عادت است (202b) این را آنان تصدیق کنند که اسرار الهیه را و قدرت حضرت خدا را دانند و ایمان کامل دارند

⁸⁵⁹ طرفاء به ترکی یلغون آغاجی و غابه ناک جایی است سوی حجاز. منه.

⁸⁶⁰ عشار جمع عشا است و آن ناقه ای است که بروی ده ماه گذشته باشد از زمان ارسال نر. منه.

⁸⁶¹ مطلب در معجزه رسول الله علیه السلام.

نه اهل تقلید و نفاق چنانکه می‌فرماید [2140 آنکه او را نبود از اسرار داد] و عطای حضرت خدا [کی کند تصدیق او ناله جماد] زیرا خلاف عادت است پس آن کس که ایمان بالغیب ندارد و قدرت حضرت خدا را نداند و اثر ایمان در او ظاهر نیست او اهل یقین نیست بلکه اهل تقلید و ظن است چون آنچنان اهل تقلید را از این سخن خبر گویی [2141 گوید آری نی ز دل بهر وفاق] تصدیق صوری کند از بهر موافقت [تا نگویندش که هست اهل نفاق] از طعن احتراز کند در این تنبیه است که آن کس که عقل کامل و فکر صحیح ندارد معجزات انبیا و کرامات اولیا و قدرت حضرت خدا را تصدیق نمی‌کند [2142 گر نیندی واقفان امر کن] یعنی گفتن ستون را واقفان اسرار کن فیکون دانند اگر ایشان نبودندی [در جهان رد گشته بودی این سخن] گفتن جماد و ناله ستون مردود شدی. لاجرم حضرت خدا که فاعل مطلق و قادر محقق است و به حکم إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ. این اجسام عظام و اجرام اجسام را آفریده است و زبان که گوشت پاره است در او نطق نهاده. لاجرم آن خدای تعالی می‌تواند که در چوپ و سنگ نطق آفریند پس هر که در عجایب ملک و غرایب ملکوتش تأمل کند این قدر قدرت و صنعت را از او دور نمی‌بیند اما آن کس که ایمان او تقلیدی است تصدیق به زبان کند اما به موجب وسوسه شیطان و به ظن نفس بدگمان تکذیب و انکار کند و اخبار نزع و قبر و سؤال منکر و نکیر و حساب و کتاب و میزان و صراط و دوزخ و بهشت و برزخ را باور نکند چنانکه می‌فرماید [2143 صد هزاران ز اهل تقلید و نشان⁸⁶²] حضرت مولانا ذم تقلید و استدلال و قدح فلاسفه و اهل ضلال و مذمت فرقی⁸⁶³ ضالّه می‌کند که می‌گوید بسیار کس از اهل تقلید و اهل نشان [افکنندشان نیم وهمی در گمان] ایشان را و هم جزوی از وسوسه شیطان و تلبیس نفس در ظن افکند [2144 که به ظن تقلید و استدلالشان] مرهون است [قائمست و جمله پر و بالشان] یعنی به حکم (203a) آیت سورة والنجم إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ. تقلید و استدلال ایشان و پر و بال ایشان به ظن قائم است [2145 شبهه انگیزد آن شیطانِ دون] وسوسه افکند در ایشان [در فتنه این جمله کوران سرنگون] که ایشان همچون کوران سرنگون افتند آنان که اهل تحقیق و ارباب مشاهده و اصحاب مکاشفه‌اند ایشان به تشکیک مشکک متغیر نشوند چنانکه بینا پیش خود را معاینه بیند اگر آن را کسی بگوید که پیش تو چاه هست او باور نمی‌کند بلکه آن را شک و تردّد نمی‌آید اما اگر نابینا را چنین گویند در شک و اضطراب افتد چنانکه می‌فرماید [2146 پای استدلالیان چوبین بود] اگر چه قوی نماید در ظاهر اما [پای چوبین سخت بی‌تمکین بود] محکم بی‌قرار است که در جایی متمکن نشود [2147 غیر آن قطب زمان دیده‌ور] و اهل بصیرت و بصر [کز ثباتش کوه گردد خیره‌سر] ثبات قطب به حدّی است

⁸⁶² مطلب در اقرار خوارق عادات و انکار آن و مدحت اهل تحقیق و مذمت ارباب تقلید.

⁸⁶³ خواب TK : خواب M

که ثبات کوه کم است نسبت به او ثبات کوه بر سه وجه است یکی آنکه باد⁸⁶⁴ بر نمی‌دارد یکی آن که سیل نمی‌برد یکی آن که آفتاب نمی‌گدازد. لاجرم کسی که ایمان او استوار است از باد هوا و آب شهوت و سوز شیطان ثبات ایمان و قرار جان او دیگرگون نشود [2148 پای نایبنا عصا باشد عصا] پای اعمی عصا است یعنی پای اهل ظاهر استدلال عقلی و قیاس ظنی است [تا نیفتد سرنگون او بر حصا] سنگ ریزه [2149 آن سواری کو سپه را شد ظفر] آن یک سوار که او سپاه و لشکر را یار و معاون شد یعنی رسول‌الله علیه السلام و قائم مقام او از اولیاء که امت را معین است [اهل دین را کیست سلطان بصر] و پادشاه معنوی است و دلیل دیده‌ور. لاجرم هر کس که ظفر خواهد به انبیا اتباع کردن و به اولیا اقتدا کردن می‌باید تا که به وسوسه ظفر یابد و وسوسه بدو ظفر نیابد اما آنان که بر علم و عقل خود اعتماد کنند همچون فلاسفه و اصحاب استدلال ظاهر در ضلالت افتاده‌اند پس در حقیقت اهل علم و صاحب عقل آن است که مصنوعات غریبه و عالیه را بیند از او قدرت و قوت و قهر و جلال صانع را داند و با وجود علم و عقل به انبیا اتباع و به اولیا اقتدا کرده باشد چنانکه می‌فرماید [2150 با عصا کوران اگر ره دیده‌اند] و به منزل رسیده [در پناه خلق روشن دیده‌اند] در پناه بصیران و اهل نظرانند حکایت: بزرگی گفت اگر بچه نارسیده تو را خبر کند که در این خُمره⁸⁶⁵ شیر ماری بود یا از این شیر بخورد (203b) اگر چه گرسنه باشی به غایت یا تشنه تا کسی که دوست‌ترین دوستان بود گویدت بخور نخوری و پرهیز کنی پس انبیا و رسل و علما و اهل ملل تو را از دوزخ و شهوات که زهرهای کشنده است خبر کردند چرا اعتقاد تو یقین حقیقی نشود و پرهیز از معاصی نکنی حضرت خدا در سوره ملائکه فرمود **يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ**⁸⁶⁶. بزرگان گفته‌اند که یکی از مصایید ابلیس تسویف است در توبه بنده را در تأخیر افکند که فرصت باقی است عشرت نقد از دست مده. بیت: امشب همه شب یار می و شاهد باش - چون روز شود توبه کن و زاهد باش. عاقل باید که به این فریب از راه نرود و از نکته تَمَرُّ مَرَّ السَّحَابِ غافل نگردد مصراع: عذر با فرد افکندی عمر فردا را که دید. و حضرت خدا در این سوره پس از این آیت فرمود **إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ**. از بزرگی پرسیدند که چگونه شیطان را دشمن گیریم گفت از بی آرزو مروید و متابع هوای نفس مشوید و هر چه کنید باید که موافق شرع و مخالف طبع باشد. لاجرم احوال آخرت و عمل و طاعت را از انبیا و اولیا دانستن می‌باید و لهذا می‌فرماید [2151 گر نه بینایان بُدندی و شهان] یعنی انبیا و اولیا [جمله کوران مرده‌اندی در جهان] همه اهل ظاهر هلاک شدند در دنیا و بدان که کوران و غافلان معنی **الدُّنْيَا مَرَزَعَةٌ**

⁸⁶⁴ او را.

⁸⁶⁵ کوچک

⁸⁶⁶ شیطان فریبنده.

الْآخِرَةَ. را نمی‌دانند و فهم إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِآنَ لَهُمُ الْجَنَّةُ. نمی‌کنند. لاجرم زراعت در دنیا که تحصیل خیر است نمی‌دانند و از حاصل آخرت چیزی نمی‌گیرند و از تجارت و سود عمر و مال محروم مانند و سرمایه عمر را تلف کنند و لهذا می‌فرماید [2152 نی ز کوران کشت آید نی درود] از کوران نه زراعت آید نه حصاد [نی عمارت نی تجارتها و سود] نه بنا و نه کسب و نه فایده می‌آید یعنی ثمرات طاعت و آثار عبادت از ایشان نمی‌آید. لاجرم کوران با وجود عصا راه گم کنند چنانکه ارباب بحث و جدال که حضرت حق ایشان را عصای قیاسات و دلائل داده است تا بدان راه یابند آن طایفه کوران به طلب سعی نکردند و عصا را آلت جنگ و ایذا کردند و دامن عصا کش که انبیا و اولیای اهل نظر و صاحب بصرند بگذاشتند (204a) و خویش را در راه یقین پنداشتند از هدایت دور بماندند زیرا عقل را آن قوت نیست که همه چیز را داند مثلاً یک مسئله این است که روز آخرین رمضان و روز نخستین شوال دو روزند متصل به یکدیگر و حکم شرع این است که روز آخرین رمضان روزه گشادن حرام است مگر عذر باشد و روز نخستین شوال روزه داشتن حرام است و معرفت این و امثالش به عقل معلوم نشود دقایق شریعت و حقیقت خود از این مشکلتر است [2153 گر نکردی رحمت و افضالتان] در بعض نسخ افضالشان واقع است [در شکستی چوب استدالتان]⁸⁶⁷ حضرت مولانا پس از این عصا را بیان کند [2154 این عصا چه بود قیاسات و دلیل] باز بیان کند که عصا را که داد به ایشان [آن عصا که دادشان بینا جلیل] این عصا را به ایشان خدای بصیر و بزرگ داد [2155 چون عصا شد آلت جنگ و نفیر] مرهون است [آن عصا را خُرد بشکن ای ضریب] ای نابینا و اهل ظاهر عقل آن است که از آثار بر مؤثر استدلال کند و قدرت او را داند و از قهرش بترسد و فرمانش را پذیرد نه آنکه انکار قدرت و حشر کند و کلام انبیا و اولیا را رد کند آنچنان عقل و دلیل را کم کردن می‌باید [2156 او عصاتان داد تا پیش آمدیت] آن بینا جلیل شما را عصا داد تا پیش آمدیت [آن عصا از خشم هم بر وی زدیت] مثال شما این است که پادشاهی بنده را تیغ آبدار احسان کرد و آن بنده بدان تیغ بر شاه حواله شد. لاجرم حضرت خدا به شما ای غافلان عقل و ادراک و قوت استدلال داد شما پیش آمدید که بدو بحث و جدال کردید و شریعت و فرمان او را و طریقت و سالکان او را قبول و اتباع نکردید که قبول فرمان اظهار آثار امر است و اتباع انبیا و اولیا سلوک به راه ایشان است نه تقوّل به زبان. لاجرم ای غافلان احوال خود را به بینید که در چه کارید و لهذا می‌فرماید [2157 حلقه کوران به چه کار اندرید] یعنی ای جماعت نابینایان در چه کارید یعنی در کار آخرت یا در کار دنیااید و کار شما موافق شریعت و طریقت و حقیقت است اگر شما کارهای خود را نمی‌بینید [دیدبان را در میانه آورید] اهل الله را در میان و پیش آورید و از او بپرسید و او را قولاً⁸⁶⁸ کنید (204b) [2158 دامن او گیر

⁸⁶⁷ بر این نسخه قافیه در مصراع ثانی استدلالشان است.

⁸⁶⁸ قولاً : TK : قولاً

کو دادت عصا] دامن آن کس بگیر که او تو را عصای عقل و قیاس و دلیل داد [در نگر کآدم چها دید از عصی]

نظر کن آدم علیه السلام چه مصیبت‌ها دید از عاصی شدن آدم علیه السلام و به حکم خَمَرُث طینةَ آدَمَ بیدی اَرَبَعینَ صَبَاحًا. مصنوع حضرت خدا بود که بی پدر و مادر آفریده است به موجب وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا. عالم جمیع اسما بود و به حسب وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا. مسجود ملائکه بود و به حکم قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا. رفتن به بهشت. قرین حواء حوری سرشت و متنعم به انواع نعم بود چون وقتی به موجب وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. یک نهی را رعایت نکرد و به یک معصیت عاصی گشت از تاج عزت و حله⁸⁶⁹ جنت عریان ماند و از جواز رحمن دور افتاد و به حسب قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا. بر زمین فرود آمد و از حوا دور افتاد و چندین سال گریان شد تو که عصیان بی‌شمار داری با وجود این معاصی جوار رحمن و جنت رضوان حوا عقلت با خود آر این کی میسر شود [2159 معجزه موسی و احمد را نگر] یعنی اگر اتباع ملت به مجرد عقل و استدلال میسر شدی احتیاج به ظهور معجزات نبودی و عصا به دست موسی از درها نگشتی و ستون حنانه ناله نکردی و گویا نشدی [چون عصا شد مار و اُستن با خبر] چگونه عصای موسی از درها شد و ستون آگاه از دوری گشت و گویا شد [2160 از عصا ماری و از اُستن حنین] از عصای موسی از درهایی بود و از ستون ناله نمود از بهر این تا که [پنج نوبت می‌زنند از بهر دین] گویا چوب نقاره است مراد این است که این عصا و ستون دعوت دین کنند یعنی حکمت از اظهار معجزه این است که امت تصدیق نبی کنند و اتباع او اما اتباع آن است که به راه او روی و در عمل موافقت کنی زیرا تصدیق قولی بی موافقت فعل لغو است چنانکه کسی در راه ظاهر مردی را دلیل گیرد و گوید که ای دلیل من تو را تصدیق می‌کنم که راه دانی اما (204a) چون به راه رود در پی او نرود او آن دلیل را تصدیق کرده نباشد. لاجرم کسی که معجزات نبی و کرامات ولی را داند و به زبان تصدیق قولی کند اما چون در پی ایشان نرود و عمل ایشان نکند اعتبار بدان تقوّل نباشد و این دین بی بیان نبی معلوم نشود زیرا دین به عقل معقول⁸⁷⁰ نیست. لاجرم به بیان نبی محتاج است و تصدیق نبی محتاج به معجزات است⁸⁷¹ و لهذا می‌فرماید [2161 گرنه نامعقول بودی این مزه⁸⁷²] یعنی دین به عقل معقول نیست بلکه محتاج به غیر است گرنه غیر معقول به عقل بودی این لذت و دین [کی بُدی حاجت به چندین معجزه] یعنی مثلاً هیئۀ مخصوصه که صلوة است عبادت است سایر هیأت عبادت نیست این به عقل معلوم نیست محتاج است به بیان نبی

⁸⁶⁹ حله TK : M

⁸⁷⁰ معقول TK - M

⁸⁷¹ مطلب شریف در بعثت انبیا و اظهار معجزات.

⁸⁷² اگر عقله الکنمز دکلمسیدی بودین.

و نبوت نبی محتاج به معجزه است و اگر دین به عقل معلوم بودی حاجت به معجزات نبودی در انبیا علیهم السلام چنانکه از پیمبر ما علیه الصاوة و السلام معجزات بسیار صادر شد⁸⁷³ **حکایت:** رسول الله علیه السلام عباس را رضی الله عنه گفت یا ابا الفضل فردا در خانه باش تو و فرزندان تو که مرا به شما حاجت است پس صباح رسول الله علیه السلام آمد و ایشان را گفت نزدیک شوید جمع شدند و ایشان را به جاری پیوشید و گفت **اللَّهُمَّ هَذَا عَمِّي وَصِنْتُ أَبِي هَؤُلَاءِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي فَاسْتُرْهُمْ مِنَ النَّارِ سِتْرِي أَيُّهُمْ.** چون رسول الله علیه السلام این دعا را بخواند آستانه در و دیوارهای خانه گفتند آمین آمین **حکایت:** ابن عمر رضی الله عنهما گفت ما با رسول الله علیه السلام در سفر بودیم اعرابی متوجه شد رسول الله علیه السلام آن را گفت کجا می روی اعرابی گفت به اهل خود می روم رسول الله علیه السلام آن را به این دعوت کرد و گفت اتشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و ان محمدا عبده و رسوله اعرابی گفت تو را گواه هست رسول الله علیه السلام گفت آری این درخت پس رسول الله علیه السلام آن درخت را که در کنار جوی بود به خود دعوت کرد درخت به شکافتن زمین توجه نمود تا پیش رسول الله علیه السلام ایستاد و بر نبوت او گواهی داد باز به منبت خود رفت و اعرابی (205b) ایمان آورد و معجزات رسول الله علیه السلام بسیار است این دو را از بهر گواهی آوردیم [2162 هرچه معقول است عقلش می خورد] عقل آن معقول را قبول کند [بی بیان معجزه بی جرّ و مد] یعنی بی زیاده و نقصان و بی دلیل و برهان [2163 این طریق بکر نامعقول بین] این طریق بکر که دین است غیر معقول به عقل است بنگر [در دل هر مقبلی مقبول بین] این را هر که مقبل است مقبول بیند و هر که مدبر است مردود دارد بدان که مردم چهار قسم است یکی بی معجزه تصدیق کند چون ابوبکر رضی الله عنه و یکی به معجزه تصدیق کند و یکی آن که تصدیق صوری کند از بیم نه از دل مستقیم آن قسم را به این ابیات آینده اشارت کند در شرح ابیات بیان کنیم و یکی آن که هرگز تصدیق نمی کند آن قسم را به قصه ابو جهل بیان کند حالیا قسم سوم را بیان می کند و آن را تمثیل می کند به شیطان و حیوان وحشی که خود را نهان کنند. لاجرم آنان که ایمان صوری آوردند ایشان خود را پوشیده اند [2164 همچنان کز بیم آدم دیو و دد] چنانکه از بیم آدمی شیطان و سبع [در جزایر در رمیدند از حسد] و مختفی شدند از بیم ضرر [2165 هم ز بیم معجزات انبیا] صلوات الله علیهم و سلامه [سر کشیده منکران زیر گیا⁸⁷⁴] و پوشیدند خود را یعنی کفر را پوشیدند و صورت اسلام نمودند مراد از کیا ایمان ضعیف زبانی است یعنی چون ظهور معجزه را بینند و مجال انکار نباشد ایمان تقلیدی می کنند و کفر و نفاق و فلسفه

⁸⁷³ برا همه گفتند فائده نیست در بعثت انبیا زیرا عقل کافی است جواب ایشان این است که عقل مهتدی نشود به آن فعل که منجیه باشد در آخرت چنانکه ادویه را نمی داند الا طبیب پی حاجت خلق به انبیا همچون حاجت ایشان است به اطبا اما صدق طبیب به تجربه معلوم می شود و صدق نبی به معجزه. منه.

⁸⁷⁴ مقصود از گیاه است.

و زنادقه را در طی لسان پنهان کنند چنانکه حضرت خدا در اوایل سوره بقره در حق منافقان فرمود وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ. الآیه و مراتب نفاق متفاوت است ریا نیز از جمله نفاق است. لاجرم منکران و ارباب ریا کتمان کفر و ضلال کنند و اظهار اسلام و کمال کنند [2166 تا به ناموسِ مسلمانی زیند] منکران و اهل ریا به نام و ناموسِ مسلمانی زندگانی کنند [در تسلس تا ندانی که کیند] در تلبیس و ریا تا ندانی که ایشان کیند [2167 همچو قلابان بر آن نقدِ تباه] باطل و ناسره [نقره می‌ماند و نامِ پادشاه] (206a) یعنی [2168 ظاهرِ الفاظشان توحید و شرع] ظاهر الفاظ منکران توحید حضرت خدا و اتباع شرع مصطفی است و همچنین ارباب ریا اما [باطنِ آن همچو در نان تخمِ صرع] به ترکی دلجبه. یعنی صورت ایشان مزین همچو نان و سیرت ایشان خراب است همچو تخم هوش بر [2169 فلسفی را زهره نی تا دم زند] و انکار کند [دم زند دینِ حقش بر هم زند] یعنی انکار کند دین حق آن فلسفی را قتل فرماید لاجرم آنان که نطق جمادات و خارق عادات و معجزات را انکار کنند این را نمی‌دانند که زبان و اعضای ایشان اوّل جماد بود حضرت خدا جان داد به نطق و حرکت آورد یعنی حضرت خدا قادر است که دیگر جمادات را حرکت و ادراک و نطق دهد و ایشان اگر چه اعمال و احوال خود را پوشیده دارند اما به حکم الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ. اجزا و اعضای ایشان گواهی دهند چنانکه می‌فرماید [2170 دست و پای او جماد و جان او] دست و پای فاسفی جماد بود اما جان او به فرمان حضرت خدا [هر چه گوید آن دو در فرمان او] جان هر چه گوید آن دست و پا مطیع او شود [2171 با زبان گرچه که تهمت می‌نهند] و انکار می‌کنند [دست و پاهایشان گواهی می‌دهند] که ما نیز بی‌جان بودیم همچون ستون و عصا و حضرت خدا جان داد به حرکت آورد ما را پس قادر است که حرکت و نطق دهد چوپ و سنگ را یاد است و پای ایشان به احوال پوشیده ایشان گواهی می‌دهند حکایت⁸⁷⁵: شیخ اکبر در بعض تصانیف خود آورده است که جمادات و سنگ⁸⁷⁶ در نزد ما بر خلاف رأی مردمان است چنانکه حق تعالی گفت وَإِنَّ مِنَ الْجَبَارَةِ لَمَّا يَنْفَجَرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا يَنْفَجَرُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا يَنْفَجَرُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ. پس سنگ را به خشیت و غیر وصف کرد و گفت لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ. و گفت إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا. و گفت فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ إِنِّي نَارٌ طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ. و گفت يَا جِبَالُ أَوِيبِي مَعَهُ. ای رجعی معه التسییح و سیری معه و گفت فَسَخَرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ. و رسول الله علیه السلام گفت إِنِّي لَأَعْرِفُ حَبْرًا كَانَ يُسَلِّمُ عَلَيَّ. و در حق احد (206b) گفت هَذَا

⁸⁷⁵ حکایت M - T

⁸⁷⁶ سنگ TK : حمک M

جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهُ. و موسی علیه السلام گفت ثَوْبِي حَجَرٌ ثَوْبِي حَجَرٌ. پس جمادات نزد ما عالم به خدا و ناطق است. لاجرم جمادات یک امت است از امتها لکن بعض امتها بر بعض مفضل است از آن که مقام نبات عالی تر از مقام غیر نامی است و علی هذا القیاس

اظهار معجزه پیغمبر صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ به سخن آمدن سنگ ریزه در دست ابوجهل عَلَیْهِ اللّٰغْنَه و گواهی دادن سنگ ریزه در حقیقت محمد عَلَیْهِ السلام بر رسالت او⁸⁷⁷

این قصه بیان آگاهی سنگ است [2172 سنگها اندر کف بوجهل بود] یعنی روزی ابوجهل سنگ ریزه ها در دست گرفته پیش رسول الله علیه السلام آمد [گفت ای احمد بگو این چیست زد] در کف چه چیز است بدان و بیان کن [2173 گر رسولی چیست در مشتم نهان] یعنی اگر در دعوی رسالت صادقی بگو که در دست من چیست پنهان [چون خبر داری ز راز آسمان] که به تو وحی می رسد از یزدان [2174 گفت چون خواهی بگویم آن چه هاست] رسول الله علیه السلام فرمود آن را می خواهی که بگویم در کف تو چیست [یا بگویند آن که ما حقیم و راست] یا آن چیزها که در دست داری گواهی دهند که ما رسول حقیم صحیح و صادق [2175 گفت بوجهل این دُوم نادرترست] و از اول عجبر [گفت آری حق از آن قادرترست] رسول الله علیه السلام گفت حضرت خدا از آن اقدر است. لاجرم چون درخواست [2176 از میان مشتم او هر پاره سنگ] مرهون است [در شهادت گفتن آمد بی درنگ] بی توقف و تأخیر⁸⁷⁸ [2177 لا اِلهَ كُفْتُ و اِلَّا اللّٰهُ كُفْتُ] از مشتم ابوجهل لا اله الا الله گفت هر پاره سنگ [گوهر احمد رسول الله سفت] هم هر سنگ پاره گوهر محمد رسول الله سفت یعنی محمد رسول الله گفت [2178 چون شنید از سنگها بوجهل این] این یعنی شهادت را [زد ز خشم آن سنگها را بر زمین] و مصداق فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً. آمد در بعض نسخ این دو بیت واقع است [گفت نبود مثل تو ساحر دگر] از آن که سنگ را ناطق کردی در مشتم من [ساحران را سر توی و تاج سر] رأس و رئیس و تاج سر و سرور [خاک بر فرقی که بُد کور و لعین] خاک بر تارک ابوجهل باد که بود کور و لعین [چشم او ابلیس آمد خاک بین] (207a) چنانکه ابلیس آدم را خاک دید و سجده نکرد و گفت خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ. ابوجهل نیز رسول الله علیه السلام را به صورت بشریت دید نه به قوت روحانیت او

بقیه قصه مطرب و پیغام رسانیدن امیرالمؤمنین عمر رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ با او آنچه هاتف آواز داد

⁸⁷⁷ این قصه بیان آگاهی سنگ است. منه.

⁸⁷⁸ تأخیر TK : بی خبر M

در خواب⁸⁷⁹ [2179 بازگرد و حالِ مطرب گوش‌دار] رجوع کن حال پیر جنگی را بشنو [زآنکه عاجز گشت مطرب ز انتظار] پس آن را بگویم که از حضرت خدا او را چه احسان رسید که چون پیر به درگاه ملک قدیر آمد و به تضرع و زاری عرض نیاز به حضرت ملک قادر کرد دریای رحمت به جوش آمد که از سوی حضرت خدا به سمع عمر در آن خواب وحی نظیر خطاب رسید چنانکه می‌فرماید [2180 بانگ آمد مر عمر را کای عمر] در خواب از جانب وهاب به این خطاب آمد خطاب [بندۀ ما را ز حاجت بازخر] و از احتیاج خلاص کن [2181 بنده‌ای داریم خاص و محترم] در گورستان که به حکم من اشاب شیبۀ فی الاسلام فقد استحیی الله ان یعذبه. آن بنده که از خلق محروم گشته روی به سوی ما آورده است در نزد ما خاص و محترم است. بیت: رسم است که مالکان تحریر - آزاد کنند بندۀ پیر. [سوی گورستان تو رنجه کن قدم] در این تنبیه است که چون کسی از مردمان قطع احتیاج کند و به درگاه حضرت خدا آید حق تعالی نعمت را به دست بزرگان او را رساند حکایت: فقیری را سیصد آقچه وام واقع شد صاحب حق در مطالبه دین ابرامی پیش گرفت مدیون نامراد فقیر هر چند بازگشت به یاران و معارف خویش وانمود نجح⁸⁸⁰ به مطلوب دست نداد پس به حکم ضرورت یا مجیب المضطربین گویان به جای تنها عرض حاجت بر قاضی الحاجات اتقصار کرده بنالید که خداوند کریم فریادرسا تو آگهی که بچه مبتلایم رجاء واثق که همچو یاران من نباشی و مرا از کرم خود همچو ایشان مأیوس نفرستی پس حضرت ربّ کریم به عبد الله بن المبارک در خواب دولت بیداری داده امر فرمود که در فلان ویرانۀ خالی چینی چنین هست دریاب و به مدد آن فقیر مضطر رس عبدالله حمل بر اضغاث احلام کرده باز عین آن خواب دید پس به مسارعتی هر چه تمامتر سوار نه پیاده که در عجله ادخل باشد به موضع مأمور راند آن فقیر را در سجده و نیاز یافت سیصد (207b) آقچه را به او داد و گفت هر گاه که تو را حاجت افتد بدر ابن مبارک بیا آن فقیر گفت در این درگاه آمدم چه عیب دیدم که بدر تو روم اگر اکنون بدر تو رفته بودمی مرا در نمی‌گشادی من بدری آمدم که تو را از خواب بیدار کردند و به این ویرانه فرستادند [2182 ای عمر بر چه ز بیت‌المال عام] ای عمر برخیز از خواب و بگیر از بیت المال عام [هفتصد دینار در کف نه تمام] پس از آن [2183 پیش او بر کای تو ما را اختیار] پیش آن بندۀ خاص بیر و آن را بگوی ای که ما را تو اختیار و مختاری [این قدر بستان کنون معذور دار] که اندک است [2184 این قدر از بهر ابریشم‌بها] مرهون است [خرج کن چون خرج شد اینجا بیا] چون عمر را در خواب فرمان الهی چنین شد [2185 پس عمر زان هیئت آواز جست] از خواب [تا میان را بهر این خدمت بیست] و برخاست از جای خود [2186 سوی گورستان عمر بنهاد رو] یعنی توجّه کرد [در بغل همیان دوان در جست و جو] همیان به ترکی همیان چه؟ [2187 گرد گورستان دوانه

⁸⁷⁹ خواب TK : جواب M

⁸⁸⁰ روا شدن حاجت.

شد بسی] عمر در طلب داشتن آن بنده خاص اطراف و جوانب مقابر بسیار بدوید [غیر آن پیر او ندید آنجا کسی] جز آن پیر جنگ آن عمر ندید در مقابر کسی. لاجرم با خویش سخن گفتن گرفت [2188 گفت این نبود دگر باره دوید] عمر با خود گفت آن بنده خاص این پیر جنگی نیست پس دگر باره بجست و دوید [مانده گشت و غیر آن پیر او ندید] عاجز شد جز آن پیر عمر کسی ندید [2189 گفت حق فرمود ما را بنده ایست] پس از لفظ گفت تا تمام بیت مقول القول است. [صافی و شایسته و فرخنده ایست] لاجرم عمر استبعاد کرد و گفت [2190 پیر چنگی کی بود خاص خدا] که این چنگی عمر را در ضلالت برده است [حبذا ای سر پنهان حبذا] چه نیکویی ای سر پنهان چه نیکویی که به یک لحظه تضرع و انابت این چنین عمر را برده به ضلالت به حکم به بهانه می دهد به بها نمی دهد مقبول حضرت خود ساخت حکایت: بشر حافی⁸⁸¹ در اول حال شوریده و اهل ضلال بود ابتدا توبه او آن بود که در ایام شوریده حالی روزی مست می رفت در راه کاغذی یافت بر آن کاغذ بسم الله الرحمن الرحیم نوشته بود بر داشت و عطری خرید و آن کاغذ را معطر ساخت و در موضعی پاکیزه به تعظیم نهان داشت آن شب بزرگی به خواب دید که گفتند برو بشر را بگوی که (208a) و طیبیت اسمنا فطینناک و طهرت اسمنا فطهرتناک فبعزتی لاطیبین اسمک فی الدنيا و الآخرة آن بزرگ گفت بشر مردی فاسق است مگر غلط می بینم طهارت و نماز کرد و باز به خواب رفت بار دیگر همان حال را مشاهده کرد بشر را طلبید در خرابات نشان دادند آمد و خبر را رسانید و آن از مفتاح غیب بود که قفل در دل بشر بدان گشاده شد و توبه کرد و می گفت بیت: قفل در غیب را گر تو بجویی کلید - دست برآرو بگیر از سر دستار خویش. لاجرم چون تو قصد خیری کنی به حکم إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ. خدای تعالی ضایع نکند و به موجب مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَإِنْ أَتَانِي مَشْيًا أَتَيْتُهُ هَرُولَةً رغبت او به تو بسیار است [2191 بار دیگر گرد گورستان بگشت] یعنی تکرار بجست [همچو آن شیر شکاری گرد دشت] صحرا [2192 چون یقین گشتش که غیر پیر نیست] چون عمر محقق دانست که غیر پیر کسی نیست [گفت در ظلمت دل روشن بسیست] در ظلمت صورت دل صافی بسیار است و حضرت خدا به صورت نظر نمی کند. لاجرم چون کسی اخلاص نیت کند و به صدق دل توبه و انابت کند فی الحال قبول توبه حضرت یابد اگر چه هنوز اصلاح صورت نکرده باشد. حکایت: یوسف را به بنیامین عنایت بود صاع را در بار وی پنهان کرد مصریان بنیامین را دزد می گفتند از عنایت خبر نداشتند هم چنین فرشتگان و مردمان بنده را عاصی می گویند و به ظاهر وی می نگرند ولیکن از عنایت خبر نمی دارند که خدای تعالی توحید را در دل او پنهان کرده و به توبه و انابت آورده گناه را بر وی قضا کرده تا به بهانه بیامزد و غفاری خود پیدا کند [2193 آمد او با صد ادب آنجا نشست] عمر آمد آنجا که پیر خفته بود با صد ادب بنشست زیرا عمر دانست که آن بنده خاص و مقبول

⁸⁸¹ او را حافی گفتند زیرا چون توبه کرد از شدة غلبه حق هرگز کفش در پای نکردی و برهنه پای رفتی. منه.

این است و عمر از سوی حق تعالی بوی رسول است [بر عمر عطسه فتاد و پیر جَست] معنی این مصراع به ترکی عمر او زره اغسرمق دوشدی. یعنی آغسردی پیر صجردی مراد این است که از صوت عطسه بیدار شد [2194 مر عمر را دید ماند اندر شِگفت] و عجب [عزم رفتن کرد و لرزیدن گرفت] از کمال بیم قصد گریختن کرد اما طاقت گریختن نداشت [2195 گفت در باطن خدایا از تو داد] (208b) به حکم اَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ عِقَابِكَ وَاَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَاَعُوذُ بِكَ مِنْكَ. در اندرون خود از حضرت خدا داد به خواست [محتسب بر پیرکی چنگی فتاد] آن پیر جنگی چنان ترسید و شرمنده شد که آثار بیم و شرم در روی او ظاهر شد [2196 چون نظر اندر رخ آن پیر کرد] چون عمر نظر در روی پیر کرد [دید او را شرمسار و روی زرد] چون عمر آن را چنین دید [2197 پس عمر گفتش مترس از من مَرَم]⁸⁸² نهی است از رمیدن [کِت بشارتها ز حق آورده‌ام] که تو را از حق تعالی مژدها آورده‌ام [2198 چند یزدان مدحت خوی تو کرد] مقول عمر است که پیر را مژده می‌گوید که حضرت حق مدح تو کرد [تا عمر را عاشق روی تو کرد] پس ای پیر چنگی [2199 پیش من بنشین و مهجوری مساز] از من دور مشو بلکه به نزد من بیا [تا به گوشت گویم از اقبال راز] تا به گوش تو از دولت راز بگویم که تو با چندین گناه چون به درگاه او آمدی و انابت آوردی و غم گناه خوردی او از کمال کرم خود خاطر غمگین تو پرسید که به حکم فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ. غم‌ها و سیئات تو را شادی و حسنات ساخت [2200 حق سلامت می‌کند می‌پرسدت] حضرت خدا تو را سلام می‌کند و از تو می‌پرسد [چونی از رنج و غمان بی‌حدت] یعنی حضرت خدا احوال تو می‌پرسد مقصود از پرسیدن تسلیه اوست و الا حضرت خدا عالم السرّ و الخفیّات است [2201 نک قراضه چند ابریشم‌بها] اینک خرده زر و سیم از بهر بهای ابریشم یعنی حضرت خدا را مال بی‌نهایت و خزائن بی‌غایت هست و این اندک است [خرج کن این را و باز اینجا بیا] خبر عمر است از طرف حضرت خدا. لاجرم فکر کن که از اوّل عمر تا به این وقت هر لحظه مستغرق احسان آن ملک منّانی که تو را هر وقت و نعمت و عافیت و سلامت رسانید و تو هر لحظه در عصیان و کفران بودی او تو را مهلت داد چون به درگاه او آمدی از معاصی ماضیه گذشت و احسان فرمود بیت: ای دل چه اندیشیده‌ای در عذر این تقصیرها - زان سوی او چندین وفا زین سوی تو چندین جفا. زان سوی او چندین کرم زین سو خلاف بیش و کم زان سوی او چندین نعم زین سوی تو چندین خطا زین سوی تو چندین حسد چندین خیال و ظنّ بد (209a) زان سوی او چندین کشش چندین چشش چندین عطا [2202 پیر لرزان گشت چون این را شنید] از کمال شرم و بیم [دست می‌خایید و بر خود می‌طپید] و مضطرب گشت از حیرت زیرا پیری که مستغرق معاصی باشد و عمر را در فسق تلف کرده بود چون به سوی حضرت خدا انابت کند حق تعالی فی الحال اجابت کند و امیر المؤمنین عمر را به رسالت فرستد [2203 بانگ می‌زد کای خدای بی‌نظیر]

⁸⁸² لفظ از من به طریق تنازع فعلین است هم به مترس هم به مرم متعلق است. منه.

فریاد می‌کرد و به حضرت خدا خطاب می‌کرد [بس که از شرم آب شد بیچاره پیر] پس پیر جنگی در این اضطراب و تنگی بسیار بگریست. لاجرم ای سالک راه دین کرم ربّ العالمین را ببین که به یک رجوع و انابت و توبه و ندامت آن را مقبول حضرت گردانید بیت: مشو نومید از جرمی که کردی - که دریای کرم توبه پذیرست. گناهت می‌کند تسبیح و طاعت که در توبه پذیری بی‌نظیر است [2204 چون بسی بگریست و از حد رفت درد] و شوق [چنگ را زد بر زمین و خُرد کرد] چون از آن کشش بهره گرفت و از آن چشش لذتی پذیرفت چنگ را بر زمین زد و پاره ساخت و چنگ را عتاب کرد [2205 گفت ای بوده حجابم از اله] و پرده شده در میان من و آن [ای مرا تو راهزن از شاه راه] و از طریق عام و راه بزرگ که راه حضرت خدا و آخرت است در این تنبیه است که هر چه متاع دنیاست به حکم وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ. بازی است و هر معصیت پرده و حجاب است و هر که به جز حضرت خدا بدان دل می‌دهی رهن است و در میان بنده و خدای تعالی حجاب است. لاجرم آن را خرد شکستن می‌باید و محبت او را از دل بردن و ترک معصیت کردن و بران ندامت آوردن که توبه ندامت دل است از معصیت من حیث أنّها معصیة بیت: در دل هوس گناه و بر لب توبه - زین توبه نادرست یا رب توبه. در توبه سه رکن است پشیمانی بر کرده و ترک حالی و عزم که دیگر نکند و اگر از این سه رکن یکی نباشد توبه درست نبود [2206 ای بخورده خون من هفتاد سال] و عمرم را تلف کرده [ای ز تو زویم سیّه پیش کمال] و ملک متعال. لاجرم عمر گران مایه را به لهو و لعب و عصیان صرف کرده به نظر انصاف بنگر که چه سیاه‌رویی‌ها آورده پیش از رسوایی توبه به حضرت باری (209b) و تضرع و زاری کردن می‌باید چون پیر جنگی به شکستن چنگ دل شکسته را بنواخت همت بر ترک تعلق گماشت و راه زنی را از میان برداشت و در مناجات رفیع الدرجات گفت [2207 ای خدای باعطای باوفا] ای رحیمی که رحمت بی‌سابقه بندگی کار بندگان ساخته که سبقت رحمتی علی غضبی وی کریمی که کرم دل‌های عاصیان را به نوید مغفرت نواخته که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ. بیت: ندارم هیچ گونه توشه راه - بجز لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ. [رحم کن بر عمر رفته در جفا] و در عصیان و خطا [2208 داد حق عمری که هر روزی از آن] سرمایه عمر که حضرت خدا داد هر روزی بلکه هر لحظه از آن [کس نداند قیمت آن در جهان] قیمت آن عمر را عقل کسی در نیابد در جهان زیرا کسی اگر مالک همه جهان باشد نمی‌تواند که یک لحظه را از عمر گذشته باز خرد و باز آورد [2209 خرج کردم عمر خود را دمبدم] یعنی آن سرمایه عمر را تلف کردم نفس نفس که مصراع: هر دم از عمر می‌رود نفسی. [در دمیدم جمله را در زیر و بم] پس از این حضرت مولانا آنچه احوال چنگی را مناسب است از مقامات و علم ادوار به آن اشارت می‌کند [2210 آه کز یاد ره و پرده عراق] آه که از یاد راه و طرز ورده عراق که از جمله مقامات علم ادوار است⁸⁸³. بیت: راهی بزن که آهی بر ساز آن توان زد - شعری بخوان که با آن

⁸⁸³ مطلب در خوش آوازی حضرت مولانا که چگونه پند داد به حسب مقامات.

رطل گران توان زد. بر آستان جانان گر سر توان نهادن گلبانگ سربلندی بر آسمان توان زد [رفت از یادم دم تلخ فراق] از خاطر برفت دم تلخ اجل و مرگ [2211] وای کز تری زیر افکند خرد] نام مقامی است که کوچک گویند [خشک شد کِشَتِ دل من دل بمرد] گشت زار دلم خشک گشت و دل من بمرد. لاجرم ای مرد سالک عمر را صرف کرده در مهالک حال خود را بین کراز بهر لذات و طروات و شهوات و شهرت گشت زار عمر را خشک کرده و دل را مرده ساخته و از هوا وقت را ضایع و تلف کرده [2212] وای کز آواز این بیست و چهار] و سراییدن به مقامات علم ادوار و سرود بیست و چهار شعبه و آوازه [کاروان بگذشت و بیگه شد نهار] روز به شب اجل نزدیک گشت حضرت مولانا اگر چه از زبان پیر جنگی می‌پوید اما هر کس که به معصیتی و صنعتی عمر خود را ضایع کرده باشد و زمان مرگ نزدیک شده آن را می‌باید که (210a) از آن کار ندامت کند و به حضرت خدا انابت آرد و گوید [2213] ای خدا فریاد زین فریادخواه] داد من از من بستان چنانکه می‌فرماید [داد خواهم نی ز کس زین دادخواه] شکایت من از نفس من است یا رب داد من از دست این ظالم بستان و داد من جز تو کسی دیگر نمی‌ستاند اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي. [2214] داد خود از کس نیابم جز مگر] مرهون است [زانکه او از من به من نزدیکتر] عدل و داد خود از کس نمی‌یابم جز از آن کس که به حکم وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ. از من به من نزدیک‌تر است [2215] کین منی از وی رسد دم دم مرا] این وجود یا انانیت از او رسد هر وقت مرا [پس ورا بینم چو این شد کم مرا] یعنی چون منی کم شود او مرا پیدا کرد و چنانکه همام گوید بیت: در میان من و محبوب همامست حجاب - وقت آن است که این پرده به یک سو فکنم. [2216] همچو آن کو با تو باشد زر شمر] همچو آن مطرب کسی که او با تو زر شمر⁸⁸⁴ باشد یعنی به تو زر بدهد [سوی او داری نه سوی خود نظر] سوی آن کس نظر کنی به سوی خود نظر نکنی که چندین مال و نعمت یا بسیار و بال و نعمت داری شکر نعمت و تدبیر آخرت نکنی حکایت⁸⁸⁵: فقیری پیش مولانا از قلت مال و منال شکایت می‌کرد مولانا هر عضو آن فقیر را قیمت تعیین کرد و گفت اگر تو را به مقابله گوش و بینی و دست و پای و سائر اعضای چندین مال دهند تا این اعضا را از بدن تو جدا کنند راضی باشی گفت نی فرمود پس چرا دعوی بی‌نوایی می‌کنی پس تو بی‌نوا نباشی با نوا باشی و چندین قیمتی چیزها که با خود داری چرا قدر آن را ندانی که شکر آن را نکنی و صبر بر فقر رأس المال خود نسازی [هم‌چنین در گریه و در ناله او] آن مطرب [می‌شمردی جرم چندین ساله او] چون عمر بدید که آن پیر بقیه عمر را در ناله و شکایت ضایع می‌کند آن را از این حال بگردانید چنانکه می‌فرماید.

⁸⁸⁴ شمر TK : شمر M

⁸⁸⁵ مطلب در بیان بسیاری نعمت‌های حق تعالی بر بنده.

گردانیدن عمر رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نظر او را از گریه که هستی است به مقام استغراق که مستی است

سخن در اینجا این است که کسی که طول عمر خود در فسق و معصیت گذراند چون انابت کند حضرت ارحم الراحمین توبه‌اش قبول کند بلکه به حکم آیت سوره فرقان **فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ**. به جای معصیت ثواب و فضیلت دهد شایسته آن است که معصیت را بلکه خود را فراموش کند زیرا یاد عصیان در مقابله غفران جفا کردن است در عوض وفا و احسان و تضييع وقت است به یاد ماضی و مستقبل و ماندن است از عمل بلکه تدبیر خود کردن است و هستی و فکر (210b) نفس است و خودپرستی. لاجرم می‌باید که گناه را به یاد نیارد و نقد وقت را ضائع نکند و در مقابله چنین احسان از سوی رحمن فانی شود و ملازمت عبادت کند چنانکه رسول‌الله علیه السلام با وجود غفران ذنوب به عبادت می‌کوشید و می‌گفت **أَلَمْ أَكُنْ عَبْدًا شَكُورًا**. و بدان که ذکر توبه و افشای حال امتنان بر حضرت خداست و به مردمان ریاست که هر دو در راه حضرت خدا نارواست و بالجمله چنانکه در توبه سه رکن است اخلاص نیز معتبر است و لهذا حضرت مولانا از زبان امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه در خطاب پیر جنگی تائب می‌فرماید [2217] **پس عمر گفتش که این زاری تو** یعنی پشیمانی و زاری بر عمر گذشته و ماضی **[هست هم آثار هشیاری تو]** از آثار هستی و دلیل هوشیاری است پس این فنا نیست که فنا هر چیز را از دل نفی کردن است [2218] **راه فانی گشته راهی دیگرست]** که در او هستی نباشد **[زآنکه هشیاری گناهی دیگرست]** صوفی را ابن الوقت گویند یعنی به ماضی و مستقبل و به غم وقت نباشد تا وقت حاضر را ضایع نکند و معطل و بی‌عمل نماند از آن که هشیاری تدبیر خود کردن است و خودپرستی است اما فانی شدن خود را به حضرت خدا سپردن است و ماسوی را فراموش کردن و تائب که یاد ما ماضی کند و توبه را به یاد آورد این نیز نوع اغترار است و ریا و امتنان است بر رسول و خدا⁸⁸⁶ چنانکه حق تعالی در سوره حجرات فرمود **قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ**. و در سوره کهف **فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا**. فرمود و از رسول‌الله علیه السلام مروی است که می‌گفت **اللَّهُمَّ أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشَّرِكِ الْخَفِيِّ**. یعنی ریا [2219] **هست هشیاری ز یاد ما ماضی]** هشیاری و بیداری و پشیمانی و زاری از یاد ماضی است **[ماضی و مستقبلت پرده خدا]** و حجاب است. لاجرم ای طالب هدی [2220] **آتش اندر زن به هر دو تا به کی]** آتش در زن به ماضی و مستقبل و بسوز تابکی **[پُر گره باشی از این هر دو چو نی]** معنی این مصراع به ترکی به غونلی و دوکنلی اولورسن بو اکیدن نی گبی. حکایت: مردی دوست خویش را بیافت و یک شبان روز با وی نشسته بود یک سخن به تمام نتوانست گفتن دوستش گفت چرا سخن نمی‌گویی گفت اشتغال کلامی (211a) **بکلامک واجد محبتک**

⁸⁸⁶ و آن است ناروا. صح

فی جمیع اعضائی حتی لم یبق السمع و البصر و الکلام و رسول الله علیه السلام فرمود **مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ كُلَّ لِسَانُهُ**. و علامت وصول سکوت است **بیت**⁸⁸⁷: دوش آن بت من دست در آغوشم کرد - بگرفت مرا و حلقه در گوشم کرد. گفتم صنما ز عشق تو بخر و شم لب بر لب من نهاد و خاموشم کرد و چون بنده پس از تو به یاد معصیت کند نزد اهل حقیقت به حکم **مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرُهُ**. و به موجب **ذِكْرُ الْعِيشِ نِصْفُ الْعِيشِ** محبّ معصیت است و لذت معصیت دارد. **[2221 تا گِره با نئی بود همراز نیست]** یعنی فانی گشته را خروش نیست و می پخته را جوش نی که خروش و های و هوی و کف بر آوردن و جوش کردن مانند کره بر نی است نی که باکره باشد همراز مطرب نباشد. **[همنشین آن لب و آواز نی]** لاجرم استغراق و فنا و بی کرمی و صفا می باید **بیت**: فنا شو از وجود خود فنا شو - که تا یابی حیات از ربّ باقی. **[2222 چون به طوفی خود به طوفی مُرتدی]** یعنی چون به طوفانی و سیری از طواف ردا و لباس پوشیده یعنی طواف رداء تو شده که گشت و مطاف تو را فرو گرفته هیچ فراغ آن نمی یابی که ساعتی به خود پردازی چرا که فاعل مختاری متصل در بند مبادی افعال اختیاریه **[چون به خانه آمدی هم با خودی]** سالک را بی خودی می باید یعنی سلوک آن است که فعل اختیاری نباشد که ملاحظه غیر را ایجاب کند بلکه سلوک بی اختیارانه اوضاع است حتی سکون نیز در این سلوک داخل است بلکه حقیقت این سکون است و حرکت در این راه سکون حقیقی را می گویند بسان مرده در دست غسل رباعی: یا رب دل پاک و جان آگاهم ده - آه شب و ناله سحرگاهم ده - در راه خود اوّل ز خودم بیخود کن - آن که بیخود ز خود به خود راهم ده. **حکایت**: بزرگی در زمان بایزید کسی را پیش او فرستاد تا احوال او داند آن کس به شهر بایزید آمد خانه او را بیافت و پرسید که بایزید کجاست گفتند در میدان خانه خود بر سجاده نشسته است آن کس اندرون رفت بایزید آن را دید و گفت که می جوئی آن کس گفت بایزید را می جویم بایزید گفت چند سال است که من او را گم کرده ام می جویم و نمی یابم آن کس پنداشت که بایزید دیوانه است بازگردید و پیش آن بزرگ **(211b)** رفت و گفت بایزید مردی است دیوانه و ماجری را حکایت کرد آن بزرگ دانست که بایزید به نهایت سلوک رسیده است و فانی کلی حاصل کرده تحسین کرد. **حکایت**: ذوالنون مصری گفت روزی می رفتم در کوهی آوازهای حزین شنیدم از غاری فرا رفتم چون نگاه کردم چندان هزار بیماران دیدم گفتم این چه جای شماس است گفتند در این غار پیری هست هر سال یکبار بیرون آید و چیزی بر خواند و بر این بیماران دمد همه درست کردند به قدرت خدای تعالی اکنون ما همه برای او نشسته ایم ذوالنون گفت من در آنجا منتظر شدم چون بیرون آمد او را دیدم سخت با هیبت و شوکت و با وقار و نورانی بود و چیزی بر خواند و بر آن بیماران دمد همه درست گشتند و برفتند چون خواست که باز گردد دامنش بگرفتم گفت رها کن که حق غیور است چون تو را بیند که به کسی دیگر آویخته از پایگاهت بیفکند **[2223 ای خبرها از خبر ده بی خبر]** و از حضرت خدا غفلت

و نادانستن آن حضرت و عنایت هدایت [توبه تو از گناه تو بتر] از آن که توبه گناه را فراموش کردن است و فنا همه چیز را از خاطر نفی کردن بدان که ارباب طریقت گفته‌اند که اگر سالک در حالت فنا از فنای خویش خبردار باشد هنوز شوب و کدورت هستی با او باقی است بلکه کمال فنا آن است که از نفس خویش فانی باشی و از مشاهده فنا نیز فانی که غایت فنا فنا عن الفناست چون سالک به این درجه مرتقی شود و حبال روابط بشریت به مقراض لا اله منقطع گردد و سلطان الا الله از تنق عزست و کبریا بر مقتضای وعده **فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ**. از لباس حرف و صوت مجرد گشته نور عظمت الوهیت ظهور یابد **سَرَّ كُلِّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ**. آشکارا گردد بس قلب و ذکر در تیار بحر **اَذْكُرْكُمْ**. فرو رود و ذکر بی شرکت اینجا دست دهد حقیقت **شَهِدَ اللَّهُ اَنَّهُ لَا اِلَهَ اِلَّا هُوَ**. در اینجا متحقق شود سرّ اشارت حسین رازی که گفت ما قال **اَحَدُ اِلَّا اللَّهُ** در این مقام به ظهور پیوندد بیت: تا تو مشتاقی بدان کان اشتیاق تو بتی است - چون تو معشوق آمدی بس هستی مشتاق نیست - مرد بحری دایما در تخته خوف و رجاست - چونکه مرد و تخته فانی شد جز استغراق نیست. چون بنده به حکم **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا**. ذکر بسیار کند تا به حدی که چنانکه زبان او (212a) ذاکر است دلش ذاکر باشد و در این وقت عجایب بسیار بدید آید دل وی را بعضی از آن عجایب آن بود که آن بنده از ذکر دل خود انواع ذکرها شنودن گیرد به لغات مختلفه که فهم کند و باشد که کونین را ذاکر دانستن گیرد⁸⁸⁸ و بر باطن وی احوال مختلفه گذشتن گیرد از هیبت و انس و مکاشفات و خطابات و غیر آن و حل شدن مشکلات کونین و انواع علوم و فهم رموز ولیکن می‌باید که این صاحب دل به هیچ از این احوال نیار آمد تا حق تعالی او را عقوبت نکند و روی دل به حق دارد و دل را به ذکر دارد و در این مقام که مقام **اُذْكُرُوا** نیست مواظبت کند تا مقام **اَذْكُرْكُمْ** که آن را نزد متصوفه استیلاء مذکور خوانند مسلم گردد چون مذکور استیلاء کند بر دل از ذکر خود بی‌خبر بود پس ذکر دل ناچیز شود تا اکنون دل از ذکر خود با خبر بود و حفظه از ذکر با خبر بود اما اینجا نه دل خبر دارد و نه حفظه و آن ذکر خفی است که سید عالم علیه السلام فرموده است **يَفْضُلُ الذِّكْرُ الْخَفِيُّ عَلَى الذِّكْرِ الَّذِي سَمِعَهُ الْحَفَظَةُ سَبْعِينَ ضِعْفًا**. و این حال را الفناء فی المذکور خوانند پس مقامی دیگر پیش آید و آن فنا بود از فنا یعنی دل از ذکر خود بی‌خبر شود و از بی‌خبری خود نیز بی‌خبر شود و این حال را حالت استغراق به مذکور خوانند و حقیقت توحید اینجا جمال دهد که از خود و هر چه غیر حق است محو شود بعد از این اسرار است که هر کس به فهم آن نرسد اگر کسی را شبهه بود که چگونه صورت بندد از خود غائب شدن به استیلاء معنی که آن استیلاء حق باشد جواب آن است که غم و شادی دنیا که بر دل اهل دنیا استیلاء می‌کند وی را از خود بی‌خود بی‌خبر کند و از بی‌خبری خود بی‌خبر کند در قرآن قصه زنان دست بریده در مطالعه جمال یوسف که چون هستی جمال یوسف استیلاء کرد بر دل ایشان از خود بی‌خبر شدند و از بی‌خبری خود هم بی‌خبر شدند تا

⁸⁸⁸ مطلب نفیس در مراتب ذکر.

دست‌ها بریدند و از الم و درد خبر نداشتند [2224 ای تو از حال گذشته توبه‌جو] این کار عمر را ضایع کردن است و به یاد ماسوی اشتغال نمودن [کی کنی توبه از این توبه بگو] از این توبه کی توبه کنی بگو [2225 گاه بانگ زیر را قبله کنی] یعنی در زمان فسق به آواز بلند اعلان فسق می‌کردی اکنون به اعلام توبه و انابت و گریه و زاری خود نمایی و ریا می‌کنی [گاه گریه زار را قبله زنی] محبوب خود سازی و از ذکر حق غافل شوی هم در این مرتبه به مکر شیطان گرفتار شوی حضرت خدا در سوره زخرف فرمود وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ (212b) نُقِیْضَ لَهُ شَیْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِیْنٌ وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ⁸⁸⁹. [2226 چونکه فاروق آینه اسرار شد] چون عمر به کشف امثال این اسرار اشتغال نمود و از طریق قال رجوع به حال فرمود [جان پیر از اندرون بیدار شد] جان پیر چنگی واقف اسرار شد و از خواب خودپرستی بیدار گشت [2227 همچو جان بی‌گریه و بی‌خنده شد] صفا یافت و فانی گشت [جانش رفت و جان دیگر زنده شد] روح فیضی حاصل کرد که از خودی خود خلاص گشت و از ما عدا منخلع و منقطع شد و در تصرف باری گشت حکایت: بزرگی سه ماه از خودی فارغ شد و حضرت خدا او را در طلب و طاعت داشت که از طلب خود خالی و به طلب داشتن باری مالی شد پس از سه ماه به خود آمد و پرسید که چندین مدت عبادت و طاعت کرده شد گفتندش که در طاعت هیچ نقصان نشد شکر کرد [2228 حیرتی آمد درونش آن زمان] که فانی مطلق حاصل کرد [که برون شد از زمین و آسمان] همه ماسوی را فراموش کرد در طلب الهی بی‌طلب بشری شد [2229 جست و جویی از وای جست و جو] طلبی که به روح فیضی باشد غیر طلب بشری [من نمی‌دانم تو می‌دانی بگو] بدان که عادت بزرگان حال خود را کتمان و تعریض دیگر آن است چنانکه مولانا جامی گفته است بیت: من هیچم و کم ز هیچ هم بسیاری - از هیچ و کم از هیچ نیاید کاری - هر سر که ز اسرار حقیقت گویم - ز آنم نبود بهره به جز گفتاری. و بدان که چنانکه در حالت خواب حال و قال است غیر حال و قال ظاهر در عالم مکاشفه نیز حال و قال است دیگرگون و لهذا می‌فرماید [2230 حال و قال از وای حال و قال] در پیر مجال [غرق گشته در جمال ذوالجلال] که به درجه استغراق و فنا رسید [2231 غرقه‌ای نی که خلاصی باشدش] از آن غرقه [یا به جز دریا کسی بشناسدش] آن غرقه را در اینجا سؤال آمد که چون فناء کلی حال اهل کمال است و قیل و قال حال ارباب کمال نیست این قدر گفت و گو را چرا می‌کنی حضرت مولانا جواب می‌فرماید [2232 عقل جزو از کل گویا نیستی] این مشروط است [گر تقاضا بر تقاضا نیستی] اگر از عقل⁸⁹⁰ تقاضا بر تقاضا نبودی عقل جزوی ما از اسرار حقایق گویا نبودی [2233 چون تقاضا بر

⁸⁸⁹ هر که چشم بپوشد از یاد کرد رحمن برگاریم برو دیو را پس آن دیو مر او را همنشین و همراز بود پس به درستی که دیوان هر اینه باز می‌دارند قرینان خود را از راه حق و می‌پندارند آنکه ایشان راه یافتگانند. منه.

⁸⁹⁰ کل . صح.

تقاضا می‌رسد] (213a) از سوی عقل کل [موج آن دریا بدینجا می‌رسد] پس حقایق از تموج آن دریا به گوش چینندگان اسرار معنوی در اصداف الفاظ مثنوی می‌رسد [2234 چونکه قصه حال پیر اینجا رسید] بتر بیت [پیر و حالش روی در پرده کشید] و فناء کلی حاصل کرد چون مرید را استعداد بود و شیخ کامل و پر ارشاد در یک دم به نهایت سلوک و اصل شد [2235 پیر دامن را ز گفت و گو فشاند] و ساکت شد [نیم گفته در دهان ما بماند]⁸⁹¹ نیم سخن از کلام او در دهان ما بماند حقا که برای چیدن ایت لآلی و چنین عیش و عشرت ساختن صد هزاران جان گرامی به یک دم توان باختن یعنی عاشق را چنین کردن می‌باید چنانکه می‌فرماید [2236 از پی این عیش و عشرت ساختن]⁸⁹² از بهر این تقرب الهی و صحبت شاهی یافتن [صد هزاران جان بشاید باختن] و فدا کردن [2237 در شکار بیشه جان باز باش] که آن را شکار کنی [همچو خورشید جهان جانباز باش] جان را فدا کن و نور پاش چون زندگی با معشوق است به فدا کردن جان نمیری و آفتاب تابان که از حضرت رحمن مستفیض است به افاضه انوار تیرگی نپذیرد چنانکه می‌فرماید [2238 جان فشان افتاد خورشید بلند] اگر چه آفتاب بلند جان و نور افشانند اما [هر دمی تی می‌شود پُر می‌کنند] تهی از نور شود باز منور کنند [2239 جان فشان ای آفتاب معنوی] و سالک دین [مر جهان کهنه را بُنما نوی] به طاعت و عبادت هر چند که پیری چون در زمان اندک سعی کنی حضرت خدا ثواب بسیار دهد. بیت: ای دل شباب رفت و نجیدی گلی ز عیش - پیرانه سر بکن هنری ننگ و نام را. [2240 در وجود آدمی جان و روان] و فیض رحمن [می‌رسد از غیب چون آب روان] جاری و بی‌پایان [2241 هر زمان از غیب نو و می‌رسد] بدل سالک [در جهان تن برون شو می‌رسد] در ظاهر تن پیدا نمی‌شود چون حضرت مولانا جان فشاندن و جان بازی کردن را ترغیب کرد اکنون آن را بیان کند که جان فشاندن در رضای حضرت خدا می‌باید نه در راه هوا و لهذا تفسیر حدیث شریف را می‌آرد

تفسیر دعای آن دو فرشته که هر روز بر سر هر بازاری مُنادی می‌کنند که اَللّهُمَّ اَعْطِ كُلَّ مُنْفِقٍ خَلْفًا اَللّهُمَّ اَعْطِ كُلَّ مُمْسِكٍ تَلْفًا و بیان کردن که آن مُنفق مجاهد راه حق است نه مسرف راه هوا

جان فشاندن و (213b) جان بازی کردن نه آن است که عمر و مال را اسراف کنی که به جایی صرف کنی که رضای حضرت خدا نباشد تفسیر حدیث هم به این است [2242 گفت پیغمبر که دایم بهر پند] مرهون است یعنی رسول‌الله علیه السلام فرمود دائم برای نیک خواهی [دو فرشته خوش منادی می‌کنند] به ترکی چاغریجلیق ایلرلر. [2243 کای خدایا منفقان را سیر دار] تفسیر حاصل معنی است [هر درمشان را عوض ده صد هزار] بلکه عوض بده بی‌شمار

⁸⁹¹ آخر قصه پیر جنگی.

⁸⁹² مطلب در ترغیب ریاضت و توکل به عبادت.

حضرت خدا در سوره بقره فرمود **مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِثَّةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ**. و رسول الله علیه السلام فرمود **حَصَّنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ وَدَاوُوا مَرْضَاكُمْ بِالصَّدَقَةِ وَاسْتَقْبِلُوا أَنْوَاعَ الْبَلَايَا بِالْإِعَاءِ**. [2244 ای خدایا ممسکان را در جهان⁸⁹³ مرهون است [تو مده الا زیان اندر زیان] که مال حضرت خدا را به مصارفش صرف نمی کنند بلکه به هوای نفس صرف می کنند

بیت: آن که او ازین جا زر برد با دلبر دیگر خورد - تو کثر نشین و راست گو آن از چه باشد از خری. بدان که حضرت خدا دادن مال را فرض و واجب و نفل کرده است یعنی زکوة و فطره و اضحیه و صدقه نفل در این حکمت هاست یکی آن که مال دل را مشغول کند از عبادت چنانکه کسی از فقر به عبادت نرسد توانگر از مشغولی هم به عبادت نرسد. لاجرم می باید که به درویش دهد تا درویش به عبادت برسد و توانگر را نیز مشغولی کم شود و حکمت دیگر آن است که عمر داندش که کار آن جهان راست کند چون به صرف عمر مال کسب کرد در مال فرض و واجب و نفل فرمودند تا تدارک کند عمر ضایع کرده را در تحصیل مال و حکمت دیگر آن است که صاحب مال را کرمها افتاده باشد با مال چون دوستی مال و حرص و امل و غیر آن چون پاره بدهد آن کرمها گشاده شود و حکمت دیگر آن است که درویشان اهل مال را عداوة کنند از بهر حسد که در جبلت بشر است پس به دادن مال این کس از عداوة خلق امام یابد و خلق از رنج حسد و عذاب آخرت خلاص یابند و حکمت دیگر آن است که صاحب مال چون بتن عبادت می کند مال را به کسی دهد که به سبب مال آن کس نیز عبادت کند هم صاحب مال عبادت مالیه کند اما مال به کسی مده که خدمت شیطان کند که مجرّد دادن مال پسندیده نیست و مطلق نادادن نکوهیده (214a) نیست مدح کسانی راست که در راه خداوند عزوجل خرج کنند که **مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ**. و همچنین در همه قرآن هر کجا مدح فرموده است به نفقه دادن مال سبیل الله ذکر کرده است یا قرینه که بدان بتوان دانست که مراد همین راه خدای باشد هر کجا نکوهش هست بنا دادن ذکر نفقه کرد است در راه خداوند یا قرینه که به همین معنی باز گردد چنانکه می فرماید **وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ**. سر این سخن آن است که مالها از آن خداوند است و آدمیان در حکم مکاتبان است یابندگان مأذون چون به رضاء مولی خرج نکنند خیانت کرده باشند یا در حکم دزدان باشند یا غاصبان بلکه شریک شیطان بود [2245 ای بسا امساک کز انفاق به] اگر مال همه عالم در هوا صرف کنی ممسکی و فرشته در حق تو خواهند تلف است و اگر آب از دریا به تشنه بی رضای خدا ندهی به انفاق معروفی و فرشته را دعا درباره تو به بقای خلف [مال حق را جز به امر حق مده] یعنی مال از آن حضرت خداست و در دست تو ودیعت است. لاجرم مال حضرت خدا را به فرمان او بده رسول الله علیه السلام فرمود

⁸⁹³ مطلب شریف و تفصیل لطیف در بیان سنی و اسراف و امساک و اتلاف.

إِنَّ الدُّنْيَا خَصْرَةٌ حُلُوءَةٌ وَإِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ⁸⁹⁴ فِيهَا فَنَظُرٌ كَيْفَ تَعْمَلُونَ. [2246 تا عوض یابی تو گنج بی کران]

از خزاین رحمن [تا نباشی از عداد کافران] زیرا ایشان فرمان یزدان را ندانستند اشتراک را بی وجه قربان کردند [2247 امر حق را بازجو از واصلی] و مرد کاملی [امر حق را در نیابد هر دلی] و هر کس حضرت خدا در سوره بنی اسرائیل فرمود

وَأَتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تَبْذُرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ. لاجرم اسراف کنندگان مثال دیوان است حکایت: مجاهد گفت که اگر برابر کوه احد زر در وجوه خیر صرف کنی اسراف نباشد و اگر جوی یا حبه در باطل خرج کنی اسراف باشد و در سوره توبه فرمود

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنَ السَّبِيلِ. و در سوره آل عمران فرمود

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ. لاجرم ای عاقل⁸⁹⁵ تأمل کن که تو زیوف و کهنه را از بهر خدا می دهی و نیکو را از بهر نفس و هوا صرف می کنی حضرت رب العزه در سوره بقره فرمود

وَلَا تَتَّبِعُوا الْخَيْبَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ. یعنی چیزی حقیر را که چنان چیز را شما نمی گیرید انفاق مکنید [2248 در نبی انداز اهل غفلتست] در قرآن ترسانیدن ارباب غفلت است [کان همه انفاقهاشان حسرتست] آنان که مال را به هوای نفس و شیطان صرف کرده اند به حکم کَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ. و به حسب فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً. سبب حسرة ایشان گردد و حضرت خدا در سوره انعام فرمود

وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. لاجرم اسراف مذموم است حکایت: امام قشیری فرمود که هر چه در حظ نفس خود نفقه کنی اسراف است و اگر همه یک دانه گنجد بود و هر چه برای خدای تعالی دهی اسراف نیست اگر چه هزار خزانه باشد و حضرت خدا در سوره اعراف فرمود

كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. پس اسراف منهی است حکایت: شیخ الاسلام عبدالله الانصاری گفت اگر همه دنیا را لقمه سازی و در دهان درویشی نهی اسراف نباشد اسراف آن بود که نه به رضای حق تعالی صرف کنی که لَا خَيْرَ فِي السَّرَفِ وَلَا سَرَفَ فِي الْخَيْرِ. قطعه:

يك جوان را که خیر دائم داشت - پند می داد راهبی در دیر - کای پسر خیر نیست در اسراف - گفت اسراف نیست اندر خیر. حکایت: بزرگی گفت اهل دنیا دوزخ را به بهای گران می خرند یعنی به مجلس فسق و ضلال مال بسیار صرف کنند و بهشت را به بهای اندک نمی خرند یعنی به فقری درمی ندهند پس آن انفاق حسرت و ندامت است [2249 سروران مکه در حرب رسول] یعنی رؤسای کفار قریش در جنگ رسول الله علیه السلام [بودشان قربان بامید قبول تا] ایشان بر رسول غالب شوند چنانکه می فرماید [2250 کاشتران قربان همی کردند تا] مرهون است [چیره گردد تیغشان بر

⁸⁹⁴ ای جاعلکم خلفا و يتصرفون کالو کلا.

⁸⁹⁵ عاقل TK : غافل M

مصطفی] غالب شود تیغ ایشان بر رسول الله علیه السلام حضرت خدا در سورة نحل فرمود وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. (215a) ابن عباس گفت⁸⁹⁶ این مثل برای اهل مکه است که ایمن بودند از قتل و غارت چون به نعمت رسول الله علیه السلام کافر شدند خدای تعالی مبدل گردانید فراخی ایشان به قحط هفت سال تا جیفه خوردند و خون آشامیدند و بدان که آن کس که مال را به فسق و معصیت و به مقتضای نفس و شیطان صرف کند و بر خلاف رضای حضرت خدا خرج کند مثال او [2251 چون غلام یاغی کو عدل کرد] مثال آن کس آن غلام یاغی و بر شاه باغی است که عدل و سخا نمود [مالِ شه بر یاغیان او بذل کرد] پس غلامی که مال شاه را به کافران دهد تا در قصد شاه مددکاری کنند منفق نیست و غلامی که مال شاه از دست دزدان بجبر بستاند ممسک نی اگر مجرد چیزی صرف کردن انفاق⁸⁹⁷ بودی إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. نیامدی و اگر نادادن مطلقا مذموم بودی نهی وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ. وارد نشدی حکایت: روزی بهلول به سرای مأمون خلیفه برفت خلیفه او را استقبال کرد و گفت مرا پند بده بهلول به انگشت خود انگشت گرفت و بر دیوار سرای نوشت یا مأمون رَفَعْتَ الطَّيْنَ وَوَضَعْتَ الدِّينَ إِنْ كَانَ مِنْ مَالِكَ فَقَدْ سَرَفْتَ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. و ان کان من مال غیرک فقد خنت إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ. لاجرم آن غلام یاغی که مال شاه را به اعما صرف کند [2252 عدل این یاغی و دادش نزد شاه] مرهون است [چه فزاید دوری و روی سیاه] از آن که عدل و سخای آن غلام دشمنان شاه را قوت و آلت دادن و آنان را بر شاه گماشتن و چیرگی دشمنان خواستن است پس کسی که مال حضرت خدا را بر خلاف فرمان او صرف کند چیزکی عدو الله و غالب شدن نفس و شیطان می خواهد. لاجرم مؤمن را می باید که از حضرت خدا راه راست نمودن خواهد چنانکه می فرماید [2253 بهر این مؤمن همی گوید ز بیم] مومن که مال ظاهر و سرمایه عمر و قوت بدن را بر خلاف راه صواب صرف نمی کند می گوید [در نماز إِهْدِ الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ] تا حضرت خدا راه راست نماید حضرت مولانا پس از این اقسام سخا را بیان کند [2254 آن درم دادن سخی را لایق است] اما [جان سپردن خود سخای عاشقست] (215b) ابن فارض رحمة الله علیه می فرماید شعر⁸⁹⁸: و من لم یجود فی حب من یهوی بنفسه - ولو جاد بالدنیا الیه انتهی البخل - فنافس ببذل النفس فیها اخی الهوی - فان قبلتها منك یا حبذا البذل⁸⁹⁹. حاصل معنی این است که هر عاشق که در محبت جانان جوانمردی به جان کند اگر چه به دادن همه دنیا دست گشاده

⁸⁹⁶ گفت T : فرمود MK

⁸⁹⁷ انفاق T : اتفاق M

⁸⁹⁸ شعر TM : بیت K

⁸⁹⁹ مطلب در بیان بذل و سخا و عوض یافتن بقدر عطا.

باشد به غایت امساک معروف است پس اگر عاشق به بذل نفس خویش در راه دوست مبادرت نماید و اگر دوست به کرم قبول این بذل کند در حقیقت بذل آن است. لاجرم بگوی. بیت: ای با دل شکسته ترا کار آمده - زخم تو مرهم دل افکار آمده - دیده متاع قلب مرا صد هزار عیب - وانگه ز روی لطف خریدار آمده. عاشق آن است که در مشاهده به یک دم هزار جان بیش دهد و اگر جان او را جانان قبول کند منت بر جان خویش نهد بلکه عاشقان صاحب همت در مخاطبه خویش گویند. بیت: به نیم جان که تو داری و یک نفس که تو راست - حدیث پیشکش و یادگار نتوان کرد - برو به پیش سگان درش فشان جان را - که این متاع بر آن رخ نثار نتوان کرد. و چون جان معیوب در راه محبوب اینار کنی هر آینه بهتر ازانت عوض دهند [2255 نان دهی از بهر حق نانت دهند] اما به حکم مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا. یکی را ده دهند حکایت: بیست کس مهمان رابعه شدند آن را در خانه دو نان بود و بر درش فقری آمد آن دو نان را به آن فقیر صدقه کرد مهمانان رنجیده دل شدند به یکدیگر در سر گفتند که این را دو نان بود آن را به فقری داد پس ما را چه می‌خوراند پس از زمانی یک غلام نان آورد و گفت خواجه من به تو فرستاد رابعه شمرد نوازده نان بود از غلام پرسید که یکی چه شد غلام گفت تو از چه دانستی که نان بیست بود گفت خدای تعالی فرموده است مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا. پس من دو نان داده بودم بیست آمدن لازم بود غلام گفت در راه فقری به خواست یک نان او را دادم [جان دهی از بهر حق جانت دهند] جان معیوب دهی جان صحیح یابی که حضرت خدا بهتر دهد [2256 گر بریزد برگهای این چنار] فاعل ریزد کارست که در آخر مصراع اخیر است [برگ بی‌برگیش بخشد کردگار] برگ بی‌ساز و بی‌مشقت دهد یا یراغ بی‌ورقی و ساز راه بی‌نوا بی‌بخشد حق تعالی [2257 گر نماید از جود در دست تو مال] و ظاهراً فقیر شوی [کی کند فضل الهی پامال] (216a) بلکه عوض بسیار بخشد چنانکه [2258 هر که کارد گردد انبارش تهی] و خالی [لیکش اندر مزرعه باشد بهی] و نیکی [2259 و آنکه در انبار ماند و صرفه کرد] یعنی دریغ داشت و نگاشت [آشپش و موش حوادث پاک خورد] آنچه در انبار است آشپش و موش بخورد پس کسی چون مال خود را از بهر حق تعالی صرف کند به حکم مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. الایه حضرت خدا عوض بسیار و ثواب بی‌شمار دهد اما آن که دریغ کند به حکم قول علی کرم الله وجهه بَشِّرْ مَالَ الْبَخِيلِ بِحَارِثٍ أَوْ وَارِثٍ خود را سود نباشد قطعه⁹⁰⁰: هر که را مال هست و دادن نیست - او از آن مال بهره کی دارد - یا به تاراج حادثات برند - یا به میراث‌خوار بگذارد. رسول الله علیه السلام فرمود يَقُولُ ابْنُ آدَمَ مَالِي مَالِي فَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبَسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ. و فی روایة فابقیة. مال و صاحب مال بیرون نبود از چهار حال اما بر سه قسم مفارقت لازم است⁹⁰¹

⁹⁰⁰ قطعه T : بیت MK

⁹⁰¹ مطلب در فناء مال و دنیا.

اول آن است که هر دو فانی شوند لازم است دوم آن است که مال نماند صاحب مال ماند فراق لازم است سوم آن است که صاحب مال نماند و مال ماند فراق مقرر است چهارم آن است که مال و صاحب مال هر دو باقی بود و این به صرف خیر است و این نادرست و نفس به مال مایل است اما عقل را می‌باید که در این اقسام نظر کند و تنبّه گیرد که حرص را کم کند. حکایت: عیسی را علیه السلام کسی گفت چرا خود را خانه و خانمان نسازی گفت من دیوانه نیم چون چیزی تا ابد یار من نمی‌شود مرا در طلب او شدن نمی‌باید هر که او به تو همراه نمی‌شود او خواه گدا خواه شاه باشد [2260] این جهان نفی است در اثبات جو] باقی را سعی کن [صورتت صفر است در معنیت جو] این بیت شعر مُردَف است لفظ جو قافیه نیست اما به صنعت ایهام مقرون است پس لفظ⁹⁰² معنیت را با الف خواندن می‌باید و معنی این مصراع به ترکی سنگ صورتک بوشدر. معنیده اره و معنی ایهامی این است سنگ صورتک بوشدر معنیده ارمق [2261] جانِ شورِ تلخِ پیشِ تیغِ بُر] و آن را فدا کن [جانِ چون دریایِ شیرین را بخر] از حضرت خدا زیرا فنا موجب (216b) بقاست و نیستی سرمایه ارتقا [2262] و نمی‌دانی شدن زین آستان] و گر نمی‌توانی جان تلخ شور افشاندن و صد هزار جان شیرین ستاندن [باری از من گوش کن این داستان] که در قصه خلیفه و اعرابی و آب شور برون و برخورداری از او یافتن است اللهم وفقنا لافناء ناسوتیتنا فی لا هو تیتک

قصه خلیفه که در کرم در زمان خود از حاتم طائی گذشته و نظیر خود نداشت

در جهان [2263] یک خلیفه بود در ایام پیش] یعنی یک خلیفه بغداد بود در زمان ماضی [کرده حاتم را غلام جود خویش] حاتم طائی که با سخا معروف بود⁹⁰³ آن را غلام سخای خویش کرده بود مراد از خلیفه حضرت خداست که حاتم طائی و سائر اسخیا را بنده سخای خود کرده که همه اغنیا و اسخیا را مال و نعمت او می‌دهد و همه جودها نسبت به جود او اندک است [2264] رأیت اکرام و داد افراشته] رأیت اکرام مهمان و رأیت داد دردمندان برافراشته بود [فقر و حاجت از جهان بر داشته] فقر و احتیاج را از جهان برگرفته که هر کس را به مقتضای حکمت و قدر حاجت رزق داده است که وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ. و هر کس از حرص خود قناعت نمی‌کند و الا حضرت خدا تا به وقت مرگ رزق هر کس را مقدر و مقرر کرده است. شعر: دَعِ الْجُرُصَ عَلَى الدُّنْيَا وَفِي الْعَيْشِ فَلَا تَطْمَعُ - وَلَا تَجْمَعُ مِنَ الْمَالِ أَمَّا تَدْرِي لِمَنْ تَجْمَعُ - فَإِنَّ الرِّزْقَ مَقْسُومٌ وَسُوءُ الظَّنِّ لَا يَنْفَعُ - فَقِيرٌ كُلُّ ذِي جِرْصٍ غَنِيٌّ كُلُّ مَنْ يَفْنَعُ. [2265] بحر و دُر از بخشش صاف آمده] دریا و دُر از عطای آن خلیفه ساده آمده. لاجرم عطا و سخای او چنان مضاعف

⁹⁰² جو. صح.

⁹⁰³ مطلب در وصف رزاقی و منعمی حق تعالی جلّ و علا.

بود که عطای بحر و در نسبت به آن ساده بود پس عطای هر سخی نسبت به عطای او اندک است یا معنی این است جود او جای بحر را از بحر و بحر را از دُر خالی ساخته بود یعنی هیچ بحر خزینه نماند چه جای دُر در خزینه یا معنی این است دریای مال و دُر در خزینه او همچو خزینه ملوک و دریا آن قدر مکت نمی کرد که هر دوزنگ [دادِ او از قاف تا قاف آمده] و سخا و کرم او تمام روی زمین را گرفته و همه دواب را رزق داده که وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا. (217a) لاجرم آن خلیفه [2266 در جهانِ خاک ابر و آب بود] در این جهان خاک آن خلیفه پاک چون ابر و آب بود تازه گی و برکت دهنده [مَظْهَرِ بَخْشَاشِ وَهَّابِ بود] مظهر عطای حضرت خدا بود در این تنبیه است که سخا و کرم کریمان از آن حضرت خداست ایشان مظهر و مرآت اوست [2267 از عطایش بحر و کان در زلزله] و اضطراب [سوی جودش قافله بر قافله] از هر طرف برای سخای او آمدند. لاجرم به حکم اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ. هر محتاج روی به سوی او آرند چنانکه می فرماید [2268 قبله حاجت در و دروازه اش] آستانه قلعه و درهای بار گذاشته شهر او [رفته در عالم به جود آوازه اش] به سخا و کرم مشهور شده بود [2269 هم عجم هم روم هم تُرک و عرب] یعنی طوایف مختلفه [مانده از جود و سخایش در عجب] و تعجب کرده بودند اگر کسی مردمان عالم و حیوانات بر و بحر را علی التفصیل ملاحظه کند که با وجود چندین کثرت همه رزق حضرت خدا می خورند می فهمد که او عجب رزاق است که به همه رزق می رساند [2270 آب حیوان بود و دریای کرم] آن خلیفه ذو نعم [زنده گشته هم عرب زو هم عجم] به طوایف بسیار حیات داده بود. لاجرم و حضرت خدا هم خالق و هم رازق و هم محیی و هم ممیت است. حکایت⁹⁰⁴: علی بن المدّین را از توکل پرسیدند گفت اتصاف به معنی این آیت است اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ. چون خلیفه بغداد مشهور به سخا و داد بود سخای او را اعرابی زنی شنید و از شوی خویش خواست که به درگاه آن خلیفه رود پس از این حضرت مولانا آن را بیان کند.

قصه اعرابی درویش و ماجرای زن او با او سببِ قِلّتِ درویشی

مراد از این اعرابی درویش عقل است و مراد از زن او نفس چنانکه در مخلص قصه مصرّح خواهد شد و در ابتدا از آن جهت تنبیه کردیم تا در ادراک آنچه از طرفین مذکور خواهد شد صاحب بصیرت باشی که فریب نفس را غایت نیست و وسوسه او را نهایت نی [2271 یک شب اعرابی زنی مر شوی را] یعنی اعرابی فقیر بود یک شب زن آن اعرابی زوجهش را یعنی آن اعرابی را [گفت و از حد بُرد گفت و گوی را] زن اعرابی بشویش سخن گفت و گفت و گوی را از حد برود. لاجرم نفس چون شب آید به عقل از فقر شکایت کند و کار فردا گوید نه عبادت مولی [2272 کین همه فقر و جفا ما

می‌کشیم] یعنی این فقر و جفا را که می‌کشیم چنان است که [جمله عالم در خوشی ما ناخوشیم⁹⁰⁵] (217b) یعنی نسبت به فقر ما جمله عالم در خوشی است. لاجرم نفس اهل قناعت نیست ما تحت خود را و نعمت صحت را نمی‌بیند بلکه مافوق را نظر کند و کفران نعمت و دیگران را غبطه و حسد می‌کند که می‌گوید [2273 نانِ مان نی نان خورش مان درد و رشک] ما را نان نی و نان خورش و اِدام ما در دست و غبطه [کوزه‌مان نی آب‌مان از دیده اشک] کوزه ما نیست از کمال فقر و آب ما از دیده‌گریان ما اشک است. لاجرم فکر نفس خوردن و آشامیدن و پوشیدن و استراحت کردن است و سعی او در تنعم و عشرت است نه تحصیل ثواب آخرت [2274 جامه‌ ما روز تابِ آفتاب] جامه‌ ما نیست و در روز تاب آفتاب ما را جامه‌ زربفت است [شب نهالین و لحاف از ماهتاب] در شب فراش و جامه خواب ما از ماهتاب است. لاجرم نفس حریص است و فکر او نعمت و استراحت است از آن جهت به عین طمع⁹⁰⁶ نظر می‌کند که بهر جا که نظر کند ملاحظه‌ لوت و راحت کند [2275 قُرصِ مه را قُرصِ نان پنداشته] از کمال فقر غلط می‌کنیم [دست سویی آسمان برداشته] از نهایت گرسنگی [2276 ننگِ درویشان ز درویشی ما] یعنی درویشان نیز از درویشی ما عار کنند [روز شب از روزی‌اندیشی ما] روز ما را شب است از تاریکی رزق‌اندیشی ما [2277 خویش و بیگانه شده از ما زمان] اسم فاعل است از رمیدن یعنی قریب و اجنبی و آشنا و بیگانه از ما رمان شده است [بر مثالِ سامری از مردمان] چنانکه سامری یعنی زرگر در بنی اسرائیل به حکم آیت سوره طه فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ. از مردمان می‌گریخت قصه‌ سامری این است⁹⁰⁷ که موسی علیه السلام از بهر طلب کتاب به مناجات رفته بود بعد از غرق فرعون و لشکرش و بنی اسرائیل را چهل روز وعده کرده بود ایشان روز را مستقل و شب را مستقل حساب و اعتبار کردند چون بیست روز گذشت پنداشتند که موسی علیه السلام خُلف وعده کرد و نمی‌آید و بنی اسرائیل وقتی که از مصر بیرون آمدند از قوم فرعون از بهر سور حُلّی نَسارا به طریق عاریت ستانده بودند و سامری مردی بود از بنی اسرائیل و سخت زیرک بود و دانا و خاله زاده‌ موسی بود و شاگرد موسی بود و در آن وقت که خدای تعالی فرعون را هلاک کرد جبرئیل آمده بود بر اسبی مادیان نشسته از اسبان بهشت. لاجرم سامری (218a) آن جمال و خوبی جبرئیل بدید که نه به شبه آدمی است می‌دانست که جبرئیل است و از آنجا پای اسب جبرئیل بود مشتی خاک بر گرفت و دانست که این اسب از اسبان بهشت است و آن خاک را نگاه می‌داشت تا آن وقت که موسی به مناجات رفت فرصت یافت بنی اسرائیل را گفت آن زرّین‌ها که از قبطیان ستنده بودید آن شما را حرام است که امتان دیگر را غنیمت حلال نبود و هر چه به دست آوردندی از غنیمت همه بایستی سوختن یا در

⁹⁰⁵ به تح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

⁹⁰⁶ طمع T : عبرت MK

⁹⁰⁷ مطلب در تفصیل قصه سامری.

آب غرق کردن پس سامری بنی اسرائیل را گفت اگر خواهید که خدای را ببینید این مال‌ها از خود جدا کنید که منع دیدار حق است موسی را و بزرگان ما را اکنون این مال شوم است پیش از آمدن موسی من خدای را به شما بنمایم و مقصود او آن بود که آن مال از ایشان بستاند بعضی را گوساله کند و بعضی را برای خود باز دارد چون بنی اسرائیل این سخن را از سامری بشنیدند آن مال‌ها را آوردند و گفتند همه مال‌ها فدا کنیم ما به دیدار حق اشتیاق داریم پس سامری هر چه گوهر و مروارید بود و زر بسیار از بهر خود باز گرفت و باقی زر را بگداخت که زرگری آموخته بود و از آن زر گوساله بساخت میان تهی و آن خاک که از قدم اسب جبرئیل سته بود در آن انداخت آن گوساله چون جانور گشت که از او صدا پیدا می‌شد چنانکه حضرت خدا در سوره طه فرمود **فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ**. پس سامری گفت ایشان را که این خدای شماست و از آن موسی کما قال الله تعالی **هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى**. و خویشتن را به موسی نمود اکنون شما می‌بینید آن که بیشترین بنی اسرائیل را خواند قبول کردند و آن را سجده کردند بنی اسرائیل که شش صد هزار کس بودند گوساله را عبادت کردند جز دوازده هزار کس چون هارون خبر یافت غمناک شد و دلتنگ گشت و این قوم که سجده نکردند از اولاد بنیامین و یوسف بودند و باقی از اولاد دیگر برادران بودند و هارون با این قوم بنی اسرائیل را گفتند که از این باز گردید که گوساله خدایی را نشاید و پند دادند هیچ سود نداشت و گفتند ما بر این واهیم بودن تا موسی بیاید پس هارون عاجز گشت حق تعالی لوحها را به موسی داد و گفت **فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ**. و موسی غمناک و خشمناک بازگشت و چون آمد دید که بیشتری قوم گوساله پرست شده چون آنچنان دید خشمش زیاده گشت و آن لوحها که به دست داشت بینداخت بعضی بشکست و بعضی بیشتر به آسمان باز شد و آنچه بماند ده لوح بود از زیرجند اندر آن لوحها پندها بود و کردارهای نیکو و فضائل محمد علیه السلام و فضل امت او آن که موسی خشمناک آهنگ هارون کرد و سر و محاسن او سخت بگرفت و می‌کشید آن که گفت یا هارون تو در میان ایشان بودی ایشان کی گمراه شدند و گوساله پرستیدند چرا از ایشان جدا نشدی و این قوم که با تو بودند بر نگرانی و از میان ایشان نرفتی حق تعالی از این قصه خبر می‌دهد که **وَأَلْقَى الْأَلْوَاخَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ**. الایه هارون گفت ای پسر مادر من سروریش من مگیر که من از میان نرفتم از بهر تو نرفتم ترسیدم که گویی که در میان بنی اسرائیل جدایی افکندی و این قوم مرا هیچ نمی‌داشتند و ضعیف می‌شمردند و بیم آن بود که مرا بکشند موسی را علیه السلام رحمت آمد گفت **رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي**. آن که روی به قوم کرد و گفت یا قوم چرا چنین کردید و کافر گشتید من رفته بودم تا شما را خبر آورم چرا چنین کردید ایشان گفتند ما را سامری بفریفت پس روی به سامری کرد و گفت یا سامری این چرا کردی و این چه حيله بود که ساختی و سامری گفت من چیزی بدیدم که شما ندیدید من جبرئیل را دیدم بر اسبی مادیان نشسته پس قبضه خاک از قدمش برداشتم و در این گوساله دیدم تا بانگ کرد و این قوم را از راه بردم گفت از این کار مقصود چه بود گفت مراد من آن بود که تو مهتر گشتی

و عزّ و ناز دیدی و بنی اسرائیل به تو بگرویدند من نیز خواستم که مرا عزّی باشد موسی گفت من از تو بیزارم از من دور شو و از میان قوم من بیرون شو سامری گفت نه اندر جهان مرد تویی و قوم توست من چون از پیش تو بروم همه کس مرا دوست دارند و با من نزدیکی کنند موسی علیه السلام گفت بار خدایا او را از میان خلق دور کن و خلق را از روی (219a) نفور کن جبرئیل علیه السلام آمد و گفت که ایزد تعالی دعاء تو را اجابت کرد و همچنانکه تو می خواهی می شود موسی گفت یا سامری برو که من تو را نکشم و زنم و حقّ خویشی نگاه دارم ولیکن برو به بیابان ها که کسی با تو آرام نگیرد و نه تو با کس آرام گیری پس حق تعالی او را مانند وحوش گردانید که هیچ با کسی آرام نگرفت و همچنان در بیابان بود تا هلاک شد [2278 گر بخواهم از کسی یک مشتِ نَسک] عدس [مر مرا گوید خُمُش کُن مرگ و جَسک] مرا گوید خاموش شو موت و مرض [2279 مر عرب را فخر غزو است و عطا] عرب را فخر غزا و عطاست [در عرب تو همچو خط اندر خطا] تو چون خطایی در خط چنانکه خط خطا داخل کتاب نیست تو نیز داخل عرب نیستی [2280 چه غزا ما بی غزا خود گُشته ایم] و مقتول گشته ایم [ما به تیغ فقر بی سر گشته ایم] ما با تیغ فقر بی سر شده ایم از جمله مکاید نفس است که ترغیب عطل و صدقات کند و می گوید که عطا را مال می باید. لاجرم به این واسطه دل را به حبّ مال مائل کند [2281 چه عطا ما بر گدایی می تنیم] چه عطا ما بر گدایی و سسؤال می تنیم و عالم را دور می کنیم [مر مگس را در هوا رگ می زنیم] همچو عنکبوت رگ مگس را می زنیم یا معنی این است که از رگ های خود دام عنکبوت می تنیم یعنی ما عرق های خود را از فرط گرسنگی در صورت لُعباب عنکبوت از دهان اساله می کنیم که بیوت عنکبوت تنیده می شود [2282 گر کسی مهمان رسد گر من منم] از فقر و ضرورت [شب بخسپد دلّش از تن بر کَنم] دلق و خرقة مهمان از تنش بر می کنم همچو شیخی مفلس که لباس عمر مریدان بر کند و ایشان را عریان کند

مغرور شدن مریدان محتاج به مدعیان مزور و کذاب و ایشان را شیخ و محتشم و واصل پنداشتن و نقل را

آن نسخه های مثنوی که این فقیر دیده است لفظ نقل با نون نوشته است اگر با تا یا با ثا بودی که به معنای خبث آهن است بهتر بودی و سیم قلب را از نقد و سیم صحیح فرق نادانستن و بر بسته را به مجاز از بر رسته به حقیقت شناختن مثل مشهور است بر بسته دگر باشد و بر رسته دگر [2283 بهر این گفتند دانایان به فن] یعنی کسی که مهمان فقیر و مفلس شود از او ضرر بیند از این جهت عالمان به انواع علوم گفتند [میهمان محسنان باید شدن] تا از ایشان فائده بینی و متمتع شوی نه مهمان مفلسان که جامه تو را می دزدند رسول الله علیه السلام (219b) فرمود مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَالسَّوِّءِ كَحَامِلِ الْمِسْكِ وَنَافِخِ الْكَبِيرِ فَحَامِلُ الْمِسْكِ إِمَّا أَنْ يُحْذِيكَ وَإِمَّا أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِخُ الْكَبِيرِ إِمَّا أَنْ يُحْرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا خَبِيثَةً. مثال جلیس صالح همچو حامل مشک است که صحبت او از راحت خالی نیست چنانکه اگر نصابی از سماحت داشته باشد نصیبی بر تو ارزانی دارد و اگر رغبت

ابتیاعی کنی بفروشد و اگر هیچ کدام دست ندهد باری از رواج طیبّه او مشامت معطر گردد و مثل جلیس سوء همچو دمنده کوره آتش است که اگر نزدیک آبی به شرار آتش جامه به باد دهی و اگر دورتر نشینی از دودش متأذی شوی زیرا از روز عالم افروز غیر از روشنی چه آید و از شب ظلمت اندوز جز تیرگی چه زاید هیچ بصیر قائد از ضریر نپسندد و هیچ غنی زکات از فقیر نطلبد کار به مجرد دعوی بر نیاید دعوی را معنی باید [2284 تو مرید و میهمان آن کسی] تو مرید آن شیخی و میهمان آن مفلسی [کو بیتانده حاصلت را از خسی] که او ستاند حاصل تو از خسی و دنائت بیت: شیخ چون مائل به مال آمد مرید او مباش- مایل دینار زیرا مالک دیدار نیست. [2285 نیست چیره چون ترا چیره کند] آن کس اهل جرأت و دلیر نیست تو را کجا چیره کند [نور ندهد مر ترا تیره کند] او تو را نور ندهد بلکه تو را تیره کند [2286 چون ورا نوری نبود اندر قران] چون آن مرور را نور نیست لفظ اندر قرآن مرهون است [نور کی یابند از وی دیگران] نور کی⁹⁰⁸ یابند از آن کس دیگران [2287 همچو اعمش کو کند داروی چشم] آن که نبیند و آب ریزد از چشم و کحالی کند [چه کند در چشمها الا که یشم] چشمها را او همچو یشم کبود کند در بعض نسخ به جای یشم، پشم است. شعر: و غیر تقی یأمر الناس بالتقی - طبیب یداوی الناس و هو مریض. چون حضرت مولانا در این مرتبه از قصّه به حصّه اشارت کرد باز به حکایت عودت نمود و گفت [2288 حال ما این است در فقر و عنا] این از سخنان زن است [هیچ مهمانی مباحثه مغرور ما] هیچ مهمان مباحثه فریفته ما که عریان و پر زیان شود [2289 قحط ده سال از ندیدی در صور] قحط هفت سال در زمان یوسف و در مکه واقع شده است اما قحط ده سال را کس ندید اگر آن را خواهی که بینی در ظاهر و واقع [چشمها بگشا و اندر ما نگر] که پایی در قحط و قلت و گرفتار محنت شده‌ایم زیرا هر که از جهت حواسّ خمس ظاهره و حواسّ خمس باطنه خالی از عبادت و فقیر از (220a) جهت طاعت باشد مبتلای قحط ده سال است [2290 ظاهر ما چون درون مدعی] این نیز از سخن زن است یعنی ظاهر ما خراب⁹⁰⁹ است همچو درون و باطن مدعی و شیخ ناقص⁹¹⁰ [در دلش ظلمت زبانش شعشعی] که در دل آن مدعی و شیخ ناقص ظلمت است و زبانش منور در نظر [2291 از خدا بویی نه او را نی اثر] آن مدعی ارشاد و شیخ ناقص را نه از حضرت خدا یک بوی و اثر [دعویش افزون ز شیت و بوالبشر] دعوی آن مدعی افزون از شیت و آدم علیهما السلام که چنان دعوی کند که طول عمر داشته و به طاعت صرف کرده است [2292 دیو ننموده ورا هم نقش خویش] شیطان ننموده آن کس را هم نقش خود [او همی گوید ز ابدالیم بیش] آنکس لاف و دروغ می زند و گوید که از اهل طریقت و از او اصلاّ حقیم و

⁹⁰⁸ کی TK : کجا M

⁹⁰⁹ خراب TK : خواب M

⁹¹⁰ مطلب در وصف شیخ ناقص.

از ایشان بیشیم [2293 حرفِ درویشان بدزدیده بسی] اصطلاحات مشایخ و کلمات اهل الله را دزدیده و آموخته است بسی رباعی: پوشیده مرقعند این خامی چند - بگرفته ز طامات الف لامی چند - نا رفته ره صدق و صفا گامی چند - بدنام کننده نکونامی چند. [تا گمان آید که هست او خود کسی] تا گمان آید مردمان و مستمعان را که هست او کسی [2294 خرده گیرد در سخن بر بایزید] آنکس طعن می زند در سخن بر حضرت سلطان العارفين بایزید بسطامی رحمة الله علیه [ننگ دارد از درون او یزید] عار کند از درون خراب او یزید [2295 بی نوا از نان و خوان آسمان] بی نصیب است آن کس از مانده و نان الهی [پیش او نذاخت حق یک استخوان] یعنی فیض جزوی وی را نرسیده است کجا که فیض کلی رسیده باشد [2296 او ندا کرده که خوان بنهادهم] اما آن کس ندا کرده که فیضان الهی بنهادهم [نایبِ حَقَم خلیفه زاده ام] یعنی چنانکه حضرت خدا به حکم وَاللّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. دعوت بهشت و هدایت می کند من نیز دعوت دار شادی می کنم قائم مقام حقم در دعوت خلق به حق و این مرا موروث است [2297 الصّلا ساده دلان پیچ پیچ]⁹¹¹ الصّلا ای صافی قلبان و در عالم گشته حیران [تا خورید از خوانِ جودم هیچ هیچ] تا که خورید از خوان سخای من که تمام پر شوید [2298 سالها بر وعده فردا کسان] لفظ کسان مرهون است [گرد آن در گشته فردا نارسان] سوی او جمع شده فردا نارسان بدان که هر که را در صورت صلاح بینی آن را انکار مکن اما به شیخی و ارشاد قبول مکن تا که چند بار او را تجربه نکنی از آن که [2299 دیر باید تا که سِر آدمی] (220b) زمان بسیار باید که سِر و حال آدمی [آشکارا گردد از بیش و کمی] معلوم و ظاهر شود از زیاده و نقصان [2300 زیر دیوار بدن گنجست یا] زیر دیوار تن گنج پنهان است و لفظ یا مرهون است [خانه مارست و مور و اژدها] یا خانه مار است یا خانه اژدها است. لاجرم بسیار باشد که کسی را حسن اعتقاد کنی پس از زمان بسیار معلوم شود که او همچون مار گزنده است و همچون مور مال⁹¹² و ذخیره را جمع کننده و همچون اژدها مردم را هلاک کلی رساننده [2301 چونکه پیدا گشت کو چیزی نبود] چون که بی هر گشت که او چیزی نبود که سود دهد [عمر طالب رفت آگاهی چه سود] عمر سالک که رفته باشد از آگاهی چه فایده در بیان آنکه نادر افتد که گاهی به ندرت باشد که مریدی یعنی طالب صادق و سالک عاشق از سر صدق طویت و خلوص عقیدت در مدّعی مزور اعتقاد به صدق ببندد که او کیست یعنی مدّعی مزور را شیخی کامل و پیری مکمل اعتقاد کند و پی روی او پیش گیرد و چنانکه شطر طالب است ترک بیگانه و خویش گیرد و به این اعتقاد یعنی به واسطه کمال رشاد و حسن اعتقاد به مقامی برسد که شیخش شیخ آن مرید این مقام را

⁹¹¹ پیچ یلق و بورق و دولاشق.

⁹¹² مال TK : مار M

در خواب ندیده باشد و آب و آتش او را گزند نکند و شیخش را گزند کند

آن مرید اهل کرامت شود شیخش در نقصان بمانده ولیکن به نادرِ نادر یعنی این به غایت نادر باشد چنانکه می فرماید [2302] **لیک نادر طالب آید کز فروغ** که از روشنی و به کثرت عبادت و خلوص نیت [در حق او نافع آید آن دروغ] در حق آن طالب نافع آید دروغ شیخ اما این نادرست و النادر کالمعدوم [2303] **او به قصد نیک خود جایی رسد** آم رید به قصد نیک خویش به مقامی رسد و نزد حضرت درجه حاصل کند و فیض و فضل و کرامت یابد [گرچه جان پنداشت و آن آمد جسد] یعنی گرچه شیخش را جان پنداشت آن جسد بود اما چون اعتقاد صافی داشت به مقام جان رسید. **حکایت:** مریدی صادق را شیخی مزور گفت من ثلث لیل را به عبادت صرف می کنم مرید به خود گفت چون شیخ ثلث لیل را به عبادت صرف می کند مرا می باید که نصف لیل را به عبادت صرف کنم چنان کرد پس از زمانی شیخش گفت من عبادت را زیاده کردم نیمه شب را به عبادت صرف می کنم مرید ثلثان لیل را به عبادت صرف کرد (221a) و به مقام ولایت رسید که حال شیخش او را معلوم شد که آن اهل طاعت نیست وقتی⁹¹³ شیخش گفت من ثلثان لیل را به عبادت صرف می کنم مرید گفت مرا حال تو معلوم شده است که هرگز عبادت نمی کنی اما مرا دروغ تو نافع شد [2304] **چون تحرّی در دل شب قبله را** همچون تحرّی قبله در میان شب [قبله نی و آن نماز او روا] تحرّی او راست نه اما نماز تحرّی کننده رواست پس کسی که شیخ مدّعی را مرید شود اگر چه آن شیخ قبله راست نیست اما مرید را از جهت اخلاص و صدق نیت و کثرت عبادت کار درست است [2305] **مدّعی را قحط جان اندر سیرست** این نیز از سخن زن است [لیک ما را قحط نان بر ظاهرست] پس فریفته آرایش ظاهر هر مدّعی نباید شد و به آرایش صوری افساد عقیده نتوان کرد زیرا که گفته اند آن که دارد می پوشد و هر که ندارد می خروشد [2306] **ما چرا چون مدّعی پنهان کنیم** فقر را [بهر ناموس مزور جان کنیم] برای عار مزور جان را کنیم به ترکی جان چکشورز.

صبر فرمودن اعرابی زن خود را و فضیلت صبر و فقر گفتن با زن

تا زن قناعت اختیار کند [2307] **شوی گفتش چند جویی دخل و کشت**⁹¹⁴ یعنی اعرابی گفت به آن زن چند جویی حاصل و زرع و غله و نفع. [خود چه ماند از عمر افزون تر گذشت] لاجرم نفس هر چند که عمرش دراز شود به حکم اِذَا شَابَ ابْنُ آدَمَ وَيَشُبُّ فِيهِ خَصْلَتَانِ الْجِرْصُ وَطُولُ الْأَمَلِ. طلب مال و نوال کند عقل را می باید که او را گوید به حکم أَكْثَرُ أَعْمَارُ أُمَّتِي بَيْنَ السَّتِّينَ وَالسَّبْعِينَ. بسیاری از عمر گذشت و اجل نزدیک شد پس عمر عمر باقی را به فقر و

⁹¹³ وقتی T : روزی MK

⁹¹⁴ به فتح کاف عجمی خواندن می باید از بهر قافیه.

قناعت گذاردن اولی و مقتضی عقل است چنانکه می‌فرماید [2308 عاقل اندر بیش و نقصان ننگرد] و عاقل در زیادگی مال و در کمی او نظر نکند [زانکه هر دو همچو سیلی بگذرد] چون هر دو فانی است پس سعی و همت به باقی صرف کردن نتیجه کمال عقل و اثر فکر صحیح است و نمی‌باید که غم جهان خوری از آن که او را بقا نیست خواه نعمت و خواه محنت بیت: شاد بر آنم که درین دیر تنگ - شادی و غم هر دو ندارد درنگ. و نمی‌باید که غم روزی روز فردا خوری بیت: غم ناآمده خوردن به مقدم رنجه می‌دارد - همان آن به که با فردا گذارم کار فردا را. [2309 خواه صاف و خواه سیل تیره‌رو] خواه وسعت عیش خواه فقر و درویشی (221b) [چون نمی‌پاید دمی از وی مگو] و از آن سخن مگو بلکه باقی را بجو حضرت خدا در سوره قصص فرمود وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ⁹¹⁵. لاجرم بیت: حیف باشد لعل و زر دادن به چنگ - بس گرفتن در برابر خاک و سنگ. پس ای عاقل عقل خویش به خود آر طالب متاع فانی مشو و همچون جانوران توکل کن که رزاق عالم تو را نیز پیوردد چنانکه می‌فرماید [2310 اندر این عالم هزاران جانور] یعنی چندین جانور توکل کنند و بی‌کشت و کار بخورند و شکر نعمت حضرت خدا گویند [می‌زید خوش‌عیش بی‌زیر و زیر] بی‌ادنی و بی‌محنت و دردسر [2311 شکر می‌گوید خدا را فاخته] به ترکی او کیک. [بر درخت و برگ شب ناساخته] پیش⁹¹⁶ از شب ساز شب ناساخته [2312 حمد می‌گوید خدا را عندلیب] هزار [کاعتماد رزق بر تست ای مجیب] ای قبول کننده دعا رسول‌الله علیه السلام⁹¹⁷ لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا. خماص جمع خمیص⁹¹⁸ و بطان جمع بطن⁹¹⁹ است حکایت: چون بچه غراب از تخم مرغ بیرون می‌آید سفید باشد مادرش از او گریزد حضرت خدا بر وی مگس و مور حواله کند تا که بکرد او می‌آیند و آن بچه از مگس و مور بگیرد و بخورد تا اندک اندک بزرگ شود و ریش سیاه پیدا گردد مادرش به سوی او آید آن را سیاه و همچو خود بیند باز پیوردد پس حضرت خدا مرغ بچه را در آشیان رزق رساند [2313 باز دست شاه را کرده نوید] باز دست شاه را نواله کرده و نویدن گرفته [از همه مردار ببریده امید] چون کسی همچون باز از دنیا که به حکم الدُّنْيَا حَيْفَةً وَ طَالِبُهَا كِلَابٌ. مردار است مستغنی شود و در شکار و خدمت شاه

⁹¹⁵ مطلب در ترغیب آخرت و توکل در رزق.

⁹¹⁶ پیش TK : بیش M

⁹¹⁷ بعض اهل تفسیر در تفسیر یا ایها الناس علمناه منطق الطیر آورده‌اند که روزی سلیمان بلبلی دید بر شاخی نشسته سروردم می‌جنبانند و صدا می‌کرد اصحاب خود را گفت این بلبل من امروز نیم خرما خورده‌ام خاک بر سر دنیا باد و می‌گوید خدایا از تو قوت خود روز به روز می‌خواهم یا رزاق منه.

⁹¹⁸ شکم خالی.

⁹¹⁹ یعنی پر شکم.

حقیقی باشد آن را این پادشاه به دست قدرت روزی می‌رساند **حکایت**: مالک دینار گفت در بادیه می‌رفتم بر سر چاهی دیدم آهوان آمده آب می‌خورند چون نزدیک آمدم آب فرو رفت تا به قعر چاه دلوورسن را انداختم نرسید گفتم الهی جانوران رکوع و سجده نمی‌کنند تو ایشان را از سر چاه آب دادی اما ما (222a) بندگان راکع و ساجدیم آب را فرو می‌بری هاتف رسید که جانوران بر من توکل می‌کنند تو بر دلو و رسن اعتماد می‌کنی [2314 همچنین از پشه‌گیری تا به پیل] اگر از حیوان صغیر مثلاً از ریشه بگیری تا به حیوان کبیر مثلاً تا به فیل⁹²⁰ به حکم وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا. [شد عیال الله و حق نعم الممیل] رزق همه بر حضرت خداست و خدا خوب رزق دهنده حکایت: چون موسی علیه السلام آن شب که نور را دید نار پنداشت چون به کوه طور رفت ندای اِنِّی انا الله شنید در اثناء مناجات گفت الهی من یتعاهد عیالی حضرت خدا وحی کرد که کوه را با عصا بزنی چون بزنی سنگی پیدا شد و آن سنگ دو پاره گشت در میان آن سنگ گر می‌دید آمد که در دهان گیاه‌تر می‌داشت و می‌خورد حق تعالی گفت یا موسی من این کرم را در این لیلۀ ظلما زیر زمین میان سنگ بی‌رزق نمی‌گذارم که گیاه ترش رزق می‌دهم و آن را فراموش نمی‌کنم کی باشد که عیال تو را فراموش بکنم [2315 این همه غمها که اندر سینه‌هاست] این همه رنج و محنت و غم رزق و اضطراب و الم که در دل مردم است [از بخار و گرد باد و بود ماست] از دود و غبار چنان باد⁹²¹ و چنین بود ماست یا از بخار هستی و غبار خود پرستی ماست [2316 این غمان بیخ‌کن چون داس ماست] این غم که بیخ‌کننده است و کشت عمر را درونده داس ماست که کشت عمر را بدرود [این چنین شد و آنچنان وسواس ماست] کار این چنین شد و آنچنان شد گفتن و تدبیر کسب کردن وسواس شیطانیۀ ماست که خود را قادر کسب مال و رزق می‌پنداریم و توکل بر رزاق و کریم نمی‌کنیم آن را نمی‌دانیم که از اسباب عیش و حیات و از دفع مرض و ممات بر چیزی قادر نیستیم [2317 دان که هر رنجی ز مردن پاره‌ایست] بدان که هر مرض یک پاره است از موت⁹²² [جزو مرگ از خود بران گر چاره‌ایست] پس آن جز و موت که مرض است از خود دفع کن اگر تو را چاره هست [2318 چون ز جزو مرگ نتوانی گریخت] چون از پاره مرگ که رنج است نتوانی گریختن [دان که کُلُّش بر سرت خواهند ریخت] بدان که آن موت کل را به حکم إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ. بر سر تو می‌ریزند چون بر دفع اندک قادر نیستی بر بسیار هرگز قدرت نداری و ناچار بمیری [2319 جزو مرگ از گشت شیرین مر ترا] یعنی اگر درد و الم را که جزو مرگ است شیرین⁹²³ تو آنی

⁹²⁰ مطلب در بیان رزاقی حق تعالی.

⁹²¹ اوپله اولسو.

⁹²² مطلب در بیان آن که هر رنج جزو مرگ است و پیک اوست.

⁹²³ شیرین TK : شیر M

انگاشتن (222b) شیرینی کل را نیز امیدی می‌توان داشتن [دان که شیرین می‌کند کُل را خدا] در بعض نسخ دان که شیرین کرد بر تو مرگ را. [2320 دردها از مرگ می‌آید رسول] مرضها از موت رسول و سفیر⁹²⁴ است [از رسولش رُو مگردان ای فضول] از رسول مرگ اعراض مکن ای متکبر [2321 هر که شیرین می‌زید او تلخ مُرد] هر که به لذات جسمانی و شهوات نفسانی مشغول باشد و عمر را به این گذراند تلخ بمیرد و هر که مال و نعمت او بسیار باشد تعلق او بسیار باشد هم در دنیا غمش بسیار باشد هم قطع تعلق او را مشکل آید⁹²⁵ بیت: از پیش جز آن جان و جهان را گذرانید - تا خوش گذرانیم جهان گذران را. [هر که او تن را پُرستد جان نبرد] از عذاب خلاصش نکرد [2322 گوسفندان را ز صحرا می‌کشند] به فتح کاف [آنکه فربه‌تر مر آن را می‌کشند] به ضم کاف پس به حکم أَهْلُ الْجَنَّةِ كُلُّ ضَعِيفٍ مُتَضَعِّفٍ أَهْلُ النَّارِ كُلُّ كَبِيرٍ مُتَكَبِّرٍ. متنعمی و فربهی تن سبب لاغری جان است و باعث عذاب و دلیل حرمان است قطعه: تن مپرور زانکه قربانیست تن - دل پرور دل به بالا می‌رود - چرب و شیرین کم ده این مردار را - زانکه تن پرورد رسوا می‌رود - چرب و شیرین ده ز حکمت روح را - تا قوی گردد که آن جا می‌رود. [2323 شب گذشت و صبح آمد ای تَمَر] نام زن اعرابی است [چند گیری این فسانه زر ز سر] و قصه مال می‌کنی یعنی عقل به نفس می‌گوید دنیا که همچو شب محل ظلمت و غفلت است گذشت و صبح اجل و دیدن احوال آخرت بلکه صبح قیامت پیدا گشت تو از اوّل شب تا به آخرش قصه مال را می‌گویی هر چند که تمام می‌شود باز از سر می‌گیری⁹²⁶ [2324 تو جوان بودی و قانع‌تر بُدی] و اکنون پیره زن گشتی به حکم إذا شاب ابن آدم يشب فيه خصلتان الحرص و طول الامل و فی رواية يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِبُّ مِنْهُ اثْنَانِ الْجَرُّ عَلَى الْمَالِ وَالْجَرُّ عَلَى الْعُمُرِ. حریص شدی [زر طلب گشتی خود اوّل زر بُدی] (222a) اکنون طلب کننده زرکشی خود اوّل زر بودی [2325 رز بُدی پُر میوه چون کاسد شدی] تو باغ پر میوه بودی چرا کاسد شدی [وقت میوه پختنت فاسد شدی] وقت تکمیل طاعات و حصول ثمرات فاسد گشتی یعنی عقل به نفس گوید در وقت جوانی نهاد تو قوی بود و بر عمل قادر بودی با وجود عوايق و شهوات اکنون که پیر شدی زمان اخلاص عبادت و خلوص نیت گشت تو در طاعت کاهل و در طلب دنیا چابک گشتی و بدی تو زیاده گشت این حال علامت سوء خاتمه است⁹²⁷ نَعُوذُ بِاللّٰهِ رَسُولُ اللّٰهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فرمود مَنْ جَاوَزَ الْارْبَعِينَ وَ لَمْ يَغْلِبْ خَيْرُهُ شَرُّهُ فَلْيَتَّبِعْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ. کسی که چهل سال بگذرد و خیر او بر شرش غالب نشود در جهنم جای خود را حاضر کردن می‌باید [2326]

⁹²⁴ سفیر TK : سفر M

⁹²⁵ مطلب در ترغیب ریاضت و قلت و در ترهیب تنعم و ثروت.

⁹²⁶ مطلب در ازدیاد حرص و امل به طول امل عمر.

⁹²⁷ مطلب نفیس در زیاهد کردن طاعت روز به روز.

میوهات باید که شیرین تر شود] اکنون می باید که ثمرات طاعت و عبادت تو لذیذ گردد یعنی طاعت تو با صدق و اخلاص و بسیار باشد [چون رسن تابان نه واپس تر رود] همچون موی تابان پس تر نرود بلکه هر روز ترقی می باید رسول الله علیه السلام فرمود *مَنِ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُوتٌ وَمَنْ كَانَ يَوْمُهُ شَرًّا مِنْ أَمْسِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ*. آن که دو روز او برابر بود آن فریفته است و آن که امروز او بدتر از دی او باشد آن ملعون است که بیش شدن عصیان نشان سلب ایمان است اَلْعِيَاذُ بِاللَّهِ [2327] جفت مایی جفت باید هم صفت] و موافق⁹²⁸ در خصلت [تا برآید کارها بامصلحت] و با انتظام یعنی عقل به نفس گوید تا تو به من موافقت نکنی در ترک دنیا و قناعت و در زیاده ساختن عبادت احوال آخرت منتظم نشود [2328] جفت باید بر مثالِ همدگر] تا کار بر آید [در دو جفت کفش و موزه در نگر] که اگر بر مثال همدیگر نباشد به کار نیاید (223b) چنانکه می فرماید [2329] گر یکی کفش از دو تنگ آید به پا] اگر یکی از دو کفش پای را تنگ آید [هر دو جفتش کار ناید مر ترا] و قابل انتفاع نباشد [2330] جفت در یک خُرد و آن دیگر بزرگ] هیچ این را به انتظام دیده [جفت شیر بیشه دیدی هیچ گرگ] یعنی جفت شیر گرگ نباشد. لاجرم عقل که شیر بیشه طاعت و صیاد صید فضیلت و ثواب آخرت است جفت گرگ صفت و درنده و دزد گوسفند نشود تا نفس ترک دزدی و بدی نکند یار سلطان الحيوانات یعنی قرین شیر عقل نگرده [2331] راست ناید بر شتر جفت جوال] لفظ فارسی است عربی او جوالق است [آن یکی کوچک و آن دیگر کمال] در بعض نسخ آن یکی خالی و این پر مال. [2332] من رَوَمِ سَوِي قَنَاعَتِ دَلْقَوِي] این نیز از سخنان اعرابی است. [تو چرا سَوِي شَنَاعَتِ مِي رَوِي] و مرا در فقر و نامرادی طعنه می زنی [2333] مرد قانع از سر اخلاص و سوز] این سخن حضرت مولانا است [زین نَسَقِ مِي گُفَتِ بَا زَن تَا بَه رَوِي] به این اسلوب سخن ها می گفت در شب تا به روز

نصیحت کردن زن مر شوی را که سخن افزون از قدم و از مقام خود مگو

چنانکه حضرت خدا در سوره صف فرمود⁹²⁹ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ*. یعنی ای مؤمنان چرا می گوید آن چیز که نمی کنید نزد علماء دین این آیت عام است یعنی هر که سخن گوید و نکند در این عتاب داخل است و به آن علما تعلق خاص دارد که خلق را عمل خیر فرمایند و خود ترک کنند *أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ*. و رسول الله علیه السلام در شب معراج دید که لب های چنین کسان به مقراض آتشین می برند **قطعه:** از من بگوی عالم تفسیرگوی را - گر در عمل نکوشی نادان مفسری - بار درخت علم ندانم بجز عمل - با علم اگر عمل نکنی شاخ بی بری. که این

⁹²⁸ مطلب در ترغیب موافقت.

⁹²⁹ مطلب در بیان قباحات آن که کسی پند گوید و خود عمل نکند.

سخن‌ها اگر چه راست است این مقام توکل تو را نیست و ذوالنون مصری گفت توکل خلع ارباب است و قطع اسباب و القاء نفس در عبودیت و اخراج او از ربوبیت و این سخن و مقام و (224a) معامله خود ترا زیان دارد و کَبَرٌ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ باشد تمام آیت این است کَبَرٌ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ اِنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ بزرگ است از روی خشم نزدیک خدای تعالی آن که بگویند آن چه نخواهید کرد [2334 زن بر او زد بانگ کای ناموس کیش] زن اعرابی بر او بانگ زد و گفت که ای ناموس کیش یعنی ای ناموس را مذهب و دین گرفته [من فسون تو نخواهم خورد بیش] یعنی من سحر و افسون تو را نمی‌پذیرم [2335 تَرَهَات از دعوی و دعوت مگو] سخنان باطل از دعوی صبر و قناعت مگو و مرا بروی دلالت مکن [زَو سخن از کبر و از نَخَوْت مگو] سخن از کبر و عظمت مگو که این سخن که گویی حال تو نیست منشاء این سخن و دعوی کبر و تعظم است. لاجرم اتصاف به قناعت دیگر است و لاف کبر و نخوت دیگر بیت: علم و تقوی سر به سر دعوی است معنی دیگرست - مرد معنی دیگر و میدان دعوی دیگرست. [2336 چند حرف طمطراق و کار بار] چند الفاظ بزرگ گویی و از کار عظیم و تصرف و بار جسیم و تدرّب گویی [کار و حال خود ببین و شرم دار] کار و حال خود را بنگر و تجاوز از حدّ خود مکن شرم دار [2337 کبر زشت و از گدایان زشت‌تر] زیرا کبر از مال و جاه است و آن با وجود این دو زشت است و بی این دو زشت‌تر است رسول‌الله علیه السلام فرمود ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ شَيْخُ زَانَ⁹³⁰ وَمَلَكَ كَذَّابٌ وَعَائِلٌ مُسْتَكْبِرٌ. [روز سرد و برف و آنگه جامه ترا] بی‌وجه و غیر مناسب است [2338 چند دعوی و دم و باد و بُرُوت] چند دعوی صبر و قناعت و دم زدن از ریاضت و همچون باد وزیدن در کبر و عظمت و تحریک سبوت کردن از غرور و غفلت [ای ترا خانه چو بیثُ العنکبوت] که تو را هیچ اسباب عظمت نیست یعنی ای که مفلس دینی اما عظمت می‌نمایی و دعوی دروغ می‌کنی [2339 از قناعت کی تو جان افروختی] و روشنی دل حاصل کردی [از قناعتها تو نام آموختی] معنی قناعت را نمی‌دانی و صبر کردن نمی‌توانی (224b) القناعة هو الاكتفاء بالموجود و زوال الطمع عن المفقود بعض گفتند⁹³¹ السكون عند عدم المألوفات و بعض گفتند قناعت بیرون آمدن است از شهوات نفسانیه و تمتعات حیوانیه چنانکه به مرگ از همه خواهد بیرون آمدن مگر از آن چه امر زندگانی بدان منوط و کار عیش انسانی بدان مربوط باشد که ترک آن در ظاهر شرط نیست اما باید که دل را در قید آن ندارد تا آینه دل که مرآت جمال نمای حقّ است بژنکار تعلقات غیر تیره نگردد و صبر بیرون آمدن بود از لذات

⁹³⁰ زیرا زنا از جوان با وجود توقان و شهوت زشت است از پیر که شهوت او کم است زشت‌تر است و دروغ برای دفع ضرر و طلب منفعت باشد با وجود این دو زشت است و از شاه که به این دو حاجتش نیست زشت‌تر است و تکبر از غرور بال و جاه باشد با وجود این دو زشت است در فقیر که این دو نیست زشت‌تر است. منه.

⁹³¹ مطلب در بیان ماهیت قناعت.

جسمانیه و حظوظ نفسانیه و حبس کردن نفس در محنت عبادات و ثبوت قدم بر بساط مجاهدات است [2340] گفت پیغمبر قناعت چیست گنج] که الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يَغْنَى. [گنج را تو وای نمی دانی ز رنج] تو در رنج فقری نه در گنج قناعت [2341] این قناعت نیست جز گنج روان] و کنز جاری [تو مزین لاف ای غم و رنج روان] و مرض جان [2342] تو مخوانم جفت کمتر زن بغل] و غلظت مکن [جفت انصافم نیم جفت دغل] و خیانت [2343] چون قدم با میر و با بگ می زنی] و با بزرگان دعوی همسری می کنی [چون ملخ را در هوا رگ می زنی] چرا در گرفتن رزق چابکی [2344] با سگان زین استخوان در چالشی] با حریصان جهان از بهر استخوان دنیا در جنگی [چون نی اشکم تهی در نالشی] چون نی تهی شکم در ناله و زاری [2345] سویی من منگر به خواری شست شست] و مرا به حقارت نظر مکن [تا نگویم آنچه در رگهای توست] زیرا جمله احوال تو را من می دانم یعنی تو این امر معروف و نهی منکر را و پند و ارشاد را از بهر حق تعالی نمی کنی⁹³² حکایت: عکرمه روایت می کند مردی درختی دید که آن را عبادت کنند برنجید و تبر بگرفت و بر خر سوار شد و به سوی آن درخت برفت تا آن را ببرد ابلیس در صورت بشر پیش او آمد و گفت کجا می روی آن مرد قصد خود را بیان کرد ابلیس به نصیحت منع کرد آن کس ممنوع نشد آخر گفت من تو را هر روز چهار درم بدهم هر صباح در زیر بالین خود بیابی مرد به طمع درم باز گردید و چهار درم را سه روز در زیر بالین بیافت پس از آن نیافت دلتنگ شد باز تبر را گرفت و سوی درخت رفت ابلیس پیش او آمد گفت کجا می (225a) روی آن کس قصه را بگفت ابلیس گفت بازگرد از آن که نمی توانی که آن درخت را ببری اول بار رفتن تو از بهر حق بود اکنون از بهر نفس خود و برای دنیا می روی اگر یک قدم پیش نهی من گردن تو می زنم مرد بترسید و بازگردید پس امر به معروف و نهی از منکر از بهر حضرت خدا می باید بیت: ای دل تو دمی طالب غفران نشدی - وز خوی بدت هیچ پشیمان نشدی - صوفی و فقیه و واعظ و دانشمند - این جمله شدی لیک مسلمان نشدی. [2346] عقل خود را از من افزون دیده ای] و بر کمال عقل خود اعتماد کرده [مر من کم عقل را چون دیده ای] که اسرار و احوال تو را می دانم و یا نه حکایت⁹³³: عایشه رضی الله عنها روایت می کند که رسول الله علیه السلام گفت تفاضل ناس در آخرت به عقل است من گفتم ایس یجزون باعمالهم گفت یا عایشه ناس عمل نمی کنند الا به قدر عقل و جزا نمی یابند الا به قدر عمل [2347] همچو گرگی غافل اندر ما مچه] نهی است از جهیدن یعنی چون دعوی شیری می کنی گرگی مکن زیرا نمودن و نابودنی از عقل نیست [ای ز ننگ عقل تو بی عقل به] از این عقل با ناموس بی عقل شدن به است یا از این عقل تو عار کردن و بی عقل شدن بهتر است که عقل تو منشأ مکر و تلبیس و آلت ابلیس شد بدان که تمامی خرد دو چیز است اول آن که خود را به نیکی

⁹³² مطلب در مذمت نهی منکر کردن بی ثبات در آن امر.

⁹³³ مطلب در مدحت عقل معاد و مذمت عقل معاش.

به خدای تعالی نزدیک کند و به نیکویی خود را به خلق دوست کند کردار نصیب با خرد است و گفتار نصیب بی‌خرد است خردمند از خادم خویش خرد آموزد و بی‌خرد از مؤدب خویش خرد نیاموزد [2348] چونکه عقل تو عقيله مردم است] به حکم الْعَقْلُ عَقِيلَةُ الرِّجَالِ. عقل تو قید و بند مردم است که مانع راه رفتن است و سلوک گردن بیت: گر بسته بند غیر صانع باشی - دل راز شهود دوست مانع باشی. [آن نه عقل است آن که مار و کژدم است] آن عقل عقيله عقل نیست بلکه ضرر رساننده است بیت: خنک آن کس که عقل رهبر اوست - هر دو عالم به طوع چاکر اوست. عقل کان رهنمای حيله تو است آن نه عقل است آن عقيله تو است. حکایت: یکی از ائمه (225b) مالش را به زن خود بخشیدی در آخر سال و مال زن را استیهاب کردی از برای اسقاط زکوة این قصه را بر امام اعظم قدس سره حکایت کردند گفت این از فقه اوست یعنی از فقه دنیا است و از عقل معاش اوست اگر آن را این علم و عقل نبودی چنین حيله نکردی [2349] خصم ظلم و مکر تو الله باد] یعنی مرا ظلم و مکر می‌کنی خصم تو حضرت خدا باد که مراد من نمی‌دهی از بهر ریا و پند می‌گویی آن پند حال تو نیست [مکر عقل تو ز ما کوتاه باد] که مکر کردن را نتوانی رسول‌الله علیه السلام فرمود اَتَمَّكُمْ عَقْلًا أَشَدُّكُمْ لِلَّهِ خَوْفًا وَأَحْسَنُكُمْ فِيمَا أَمَرَ بِهِ وَنَهَى عَنْهُ نَظَرًا وَإِنْ كَانَ أَقَلَّكُمْ تَطَوُّعًا. پس عقل مذموم آن عقل است که مناظرات داند و تدبیر کار دنیا کند نه عمل آخرت این عقل را عقل معاش گویند و عقل ممدوح آن عقل است که در این حدیث شریف به آن اشارت شد و قلیل این عقل کثیر است و این عقل را عقل معاد گویند پس از این حضرت مولانا از زبان زن اعرابی در مخاطبه شوی می‌گوید [2350] هم تو ماری هم فسونگر این عجب] یعنی هم همچو مار گرفتار شوی هم به مکر و حيله مار گیری [مارگیر و ماری ای ننگِ عرب] نفس مال که مار است آن را می‌گیری و خود گرفتار او می‌شوی ای که طایفه عرب از تو عار دارند یعنی ای عالم و زاهد چون طالب دنیایی و وقت و عمر خود ضائع می‌کنی علما و صلحا از تو عار کنند که از بهر صید دنیا صید دنیا می‌شوی در این محل اشارت است به آن حکایت که در اخبار وارد است حکایت: مار گیری بر سوراخ ماری نشست هر زمانی معجونی ساخت و هر نفس افسونی می‌خواند ناگهان عیسی علیه السلام بدان جا گذر کرد مار وی را گفت عمر من سیصد سال است این مرد سی ساله مرا افسون کند تا مرا از سوراخ بیرون کند عیسی چون دیگر بار بدان جا گذر کرد آن مرد را گفت مار را چه کردی گفت در سله کردم عیسی به سر سله آمد گفت ای مار چندان شجاعت داشتی چرا این مرد را گرفتار شدی (226a) آن دعوی که کردی چرا به جای نیاوردی که به دام افتادم مار گفت من می‌توانستم که او را می‌کشم اما او بسیار نام خدا خواند نام حق مرا در دام کرد این حکایت حال آن کس است که از بهر شکار دنیا عزلت کند و علم و معرفت گوید پیش از شکار کردن مار مار را شکار شود اگر چه دنیا را گیرد اما به نام خدا گیرد نام خدا را از بهر ثواب آخرت نکند و دنیا و اهل دنیا را ذم کند با وجود که

خود اهل دنیا باشد و لهذا می‌فرماید [2350 زاغ اگر زشتی خود بشناختی] قباح خود را دانستی⁹³⁴ [همچو برف از درد و غم بگذاختی] و از شرمندگی محو گشتی. لاجرم اصحاب عصیان و ارباب طغیان و اهل ریا و محب دنیا اگر زشتی خویش دانستندی از غم آخرت محو شدند [2351 مرد افسونگر بخواند چون عدو] کسی که افسون گر باشد اگر افسون بخواند برای مار گرفتن [او فسون بر مار و مار افسون بر او] او افسون بر مار خواند و مار افسون بر او خواند که او وقت خویش صرف کند به گرفتن مار حال طالب دنیا و اهل نفس و هوا چنین است حکایت: عزیزی بواعظی گفت چنین گمان می‌برم که تو دنیا را دوست می‌داری که به موجب من آحبّ شیفاً اکثر ذکره. دنیا را بسیار یاد می‌کنی آن واعظ گفت اگر چه یاد می‌کنم به مذمت یاد می‌کنم نه به مدحت آن عزیز گفت این نیز از حرص و طمع تو است که دیگران را تنفیر می‌کنی تا دنیا تنها به تو بماند چنانکه کسی محبوب خود را در میان مردمان ذم کند تا کسی وی را عاشق و تالب نباشد [2352 گر نبودی دام او افسون مار] اگر افسون مار دام آن مرد افسونگر نبودی [کی فسون مار را گشتی شکار] و صرف عمر کردی به آن کار [2353 مرد افسونگر ز حرص کسب و کار] و طمع دنیا [در نیابد آن زمان افسون مار] فهم نمی‌کند افسون مار را [2354 مار گوید ای فسونگر هین و هین] حاضر شو و غافل مباش [آن خود دیدی فسون من بین] که تو را چگونه شکار کردم [2355 تو به نام حق فریبی مرا] و گرفتار سازی [تا کنی رسوای شور و شر مرا] که مرا مذمت کنی⁹³⁵ و بدنام سازی اما ای افسونگر [2356 نام حقم بست نی آن رای تو] من گرفتار نام حقم نه مقید رای تو [نام حق را دام کردی وای تو] در این تنبیه است که (226b) هر که دعا کند و مناجات را و نام مولی را و تلاوة قرآن و ارشاد مسلمان را و وعظ و نصیحت و علم و معرفت را از بهر دنیا بکند آن را به زبان حال این سخن‌ها را بگوید [2357 نام حق بستاند از تو داد من] که به نام او گرفتی مرا [من به نام حق سپردم جان و تن] و تفویض کلی کردم به حضرت خدا جلّ و علا بیت: حافظا می‌خور و رندی کن و خوش باش ولی - دام تزویر مکن چون دگران قرآن را. [2358 یا به زخم من رگی جانت بُرد] به ضم با است [یا که همچون من به زندانت بُرد] به فتح با است [2359 زن از این گونه خشن گفتارها] این سخن از آن حضرت مولانا است یعنی زن اعرابی از این نوع غلیظ سخن‌ها [خواند بر شوی جوان طومارها] بگفت به زوج خود بسیاریا.

نصیحت کردن⁹³⁶ مرد مر زن را که در فقیران به خواری منگر و در کار حق به گمان کمال نگر

⁹³⁴ مطلب در مذمت آن که کسی مذمت چیزی کند با وجود که خود بدان چیز متصف باشد.

⁹³⁵ مطلب در مذمت آن کس که علمز و حکمت و ذکر و عبادت وسیله کسب دنیا کند.

⁹³⁶ مطلب در مدحت فقر و فقرا.

که در فقیر کردن بعض بندگان حکمت خفیه است و طعنه مزین در فقر و فقیران به خیال و گمان بی‌نوایی خویش به سبب بی‌نوایی خود فقیران را خوار مبین [2360 گفت ای زن تو زنی یا بُوالْحَزَن] که از تو غم‌ها پیدا شود [فقر فخر آمد مرا بر سر مزین] که رسول‌الله علیه السلام فرمود⁹³⁷ الْفَقْرُ فَخْرِي. مراد خلوّ قلب است از آن چه دست از او خالی است و مراد از قول رسول‌الله که فرمود الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ. اظهار عدم خلوّ قلب است از آن چه دست از او خالی است و مراد از قول رسول‌الله که فرمود كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا. عدم خلوّ قلب است از آن چه دست از او خالی است⁹³⁸ و رضا نادان است به قضاء حضرت خدا [2361 مال و زر سر را بُوَد همچون کلاه] که عیب ظاهر را می‌پوشند [کل بُوَد او کز کُله سازد پناه] و عیب خود را پنهان کند [2362 آنکه زلفِ جعد و رعنا باشدش] آن کس که او را زلف مجعّد⁹³⁹ باشد و هر که سر خوب دارد [چون کلاهش رفت خوشتر آیدش] از آن که زلف رعنائش پیدا و سر بی‌همتایش هویدا شود [2363 مرد حق باشد به مانندِ بصر] و عین دیده [پس برهنه به که پوشیده نظر] که چشم چون پوشیده باشد نمی‌بیند. لاجرم شاهد خوب را در معرض بیع عریان کنند و معیوب را به جامه پوشند چنانکه می‌فرماید [2364 وقت عرضه کردن آن برده‌فروش] بنده را وقت عرضه کردن بر بیع آن نَحَّاس⁹⁴⁰ [بر کند از بنده جامه عیب‌پوش] (227a) جامه عیب پوش را بر کند و بنده خوب را عریان کند بیت: چو نادانان مبر صحبت ز عریانان پوشیده - که مه رویان و انجم را زیر پوشی است عریانی. حکایت: صنا دید قریش به حضرت رسول‌الله علیه السلام گفتند که همواره در مجلس تو درویشان و غلامانند چون ابن مسعود و مقاد و بلال و عمار و صهیب و مانند ایشان رضی الله عنهم این فقیران و بندگان را از مجلس خود دور کن تا ما با تو نشست و انقیاد کنیم آیت نازل شد که وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ. پس اعتبار به حلیه نفس است نه به زینت جسد [2365 و بُوَد عیبی برهنه‌ش کی کند] اگر عیب بود آن بنده را کی برهنه کند [بل به جامه خدعه‌ای با وی کند] بلکه آن بنده را به جامه خدعه کند تا عیبش هویدا نشود [2366 گوید این شرمنده است از نیک و بد] آن بنده فروش گوید این بنده اهل حجاب است [از برهنه کردن او از تو رَمَد] اگر برهنه کنی آن بنده از تو رَمَد و نفرت کند. لاجرم هر که محبوب‌تر و بی‌عیب و خوب‌تر باشد فخر او به فقر بیشتر پس فقر سریری است که چون بر آن متمکن شوی تاج رضا بر سرت نهند و خاتم دولت به دست دهند بیت: سریر فقر تو را برکشد به تاج رضا - تو سر به جیب هوس در کشیده‌ای اینست خطا - بر آن سریر سر بی‌سران به تاج رسد - تو تاج بی‌سری

⁹³⁷ فرمود TK : گفت M

⁹³⁸ توفیق در میان این سه حدیث به این وجه است بعض علما گفتند این حدیث صحیح نیست موضوع است. منه.

⁹³⁹ قَوْزَجِي.

⁹⁴⁰ باع البشر.

از سر فرو نهی عمدا - سرست قیمت آن تاج اگر سرش داری - به من یزید چنین تاج سر بیار بها. چون کسی فقیر و صابر و صالح باشد بی‌عیب‌تر است که عیب یا از دنیا است یا از بی‌صبری یا از فاسقی فقیر مذکور را از این عیب‌ها چیزی نباشد پس محتاج عیب پوش نیست [2367] **خواجه در عیب است غرقه تا به گوش** یعنی خواجه پر عیب و مستغرق اوست [خواجه را مال است و مالش عیب‌پوش] یعنی خواجه را مال هست و مالش عیب پوش اوست پس مال و ملک دنیا نقش عاریه است و در عاریه دل بستن از عقل نیست زیرا که امانت را به خداوند باید گذاشتن و به ضرورت از عاریه دل باید برداشتن هر چند دل بدان بیشتر بسته باشی وقت مفارقت الم بیشتر باشد پس عاقل آن است به حکم **فَاتَرَوْا مَا يَبْقَىٰ عَلَىٰ مَا يَفْنَىٰ**. دل از فانی (227b) بر دارد و همت بر احراز⁹⁴¹ باقی بگمارد تو به قبول و ردّ مردم ظاهر بین فریفته و غمگین مباش که خواجه را که هزار عیب باشد به طمع مال از اهل کمالش خوانند و هر چه گوید صادق المقالش دانند چنانکه می‌فرماید [2368] **کز طمع عیش نبیند طامعی** اهل طمع عیب آن خواجه نمی‌بیند از طمع [گشت دلها را طمعها جامعی] طمع جامع دلهاست و گفتار درویش را که واقف اسرار غیب بود و کلام او چون کتاب الهی بری از ریب باشد قول بی‌فروغ گویند و سراسر دروغ شناسند چنانکه می‌فرماید [2369] **ور گدا گوید سخن چون زرّ کان** اگر فقیر سخن نغز گوید همچون زر معدن [ره نیابد کاله او در دکان] کاله و کالا به معنی قماش است بیت: بسان صبح که چیزی نداشت کاذب بود - چو قرص زر به کف آورد صادقش خوانند. بیت: مرا به تجربه معلوم گشت آخر کار - که قدر مرد به علم است و قدر علم به مال. لاجرم به حکم عزّ الدنیا بالمال وعزّ الآخرة بالأعمال. عقلا را نمی‌باید که فریفته دنیا و ناظر اهل هوا باشند بلکه می‌باید به اعمال کوشد بیت: توانگری نه به مال است نزد اهل کمال - که مال تا لب گورست بعد از آن اعمال. حضرت خدا در سوره طه فرمود **وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْثَنَّهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ**. یعنی منگر به سوی آن چیز که بر خوردار گردانیدیم بدان چیز صنف‌ها را داده‌ایم ایشان را زینت زندگانی دنیا تا بیازماییم ایشان را در آن یافته و بلای ایشان سازیم یا عذاب کنیم روز قیامت ایشان را به سبب آن و روزی دادن پروردگار تو تو را روز به روز بهتر است از مال‌های فانی بی‌اعتبار ایشان و پاینده‌تر. لاجرم درویشی نعمت بزرگ است که اگر نعمت بزرگ نبودی به رسول‌الله علیه السلام و به اولیا نرسیدی و این درویشی به حقیقت توانگری است چنانکه گفته‌اند حقیقت فقر حاجت است (228a) و غنا بی‌حاجتی و چون بنگری توانگر محتاج‌تر است از فقیر از بهر آن که غنا به مال دنیاست و آن در تحصیل این محتاج است به محصلان و در حفظ محتاج است به حافظان و به دفع قاصدان هر که را ده باغ است محتاج بده باغبان است و آن که وی را یک باغ است محتاج به یک باغبان است و بر همین قیاس رسول‌الله علیه السلام فرمود **الْغِنَا غِنَى الْقُلُوبِ**. و حضرت خدا فرمود **وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى**. و این بی‌نیازی دل بود نه

بی‌نیازی خواسته چه اگر بی‌نیازی خواسته بودی زره او به مقداری جو گرو نبودی [2370 کار درویشی و رای فهم تست] فهم تو به آن نمی‌رسد [سوی درویشی بمنگر شست شست] چنانکه لقمان به فرزند خود گفت یا بنی لا تحقرن احداً الخلقان ثیابه فان ربك و ربه واحد عسی ان يكون هو احب الى الله منك بدان که درویشی برتر همه نعمت‌هاست چه طبایع همه کبران و منافقان و فاسقان مشغول است به جمع مال و متفق شدند به طلب توانگری به خلاف انبیا و اولیا پس دانستیم که درویشی برتر نعمتی است [2371 زانکه درویشان و رای ملک و مال] یعنی درویشان از جهت درویشی و رای ملک و مال [روزیی دارند ژرف از ذوالجلال] رزق دارند عمیق از حضرت خدا در خبر است که الفقر مشقة فی الدنيا مَسْرَةٌ فی الآخرة و الغنى مَسْرَةٌ فی الدنيا مَشَقَّةٌ فی الآخرة. و رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّكُمْ سَتَخْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ وَإِنَّهَا سَتَكُونُ نَدَامَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ. فضیل بن عیاض گفت اگر آخرت سفال باقی بودی و دنیا زر فانی سزاوار بودی که رغبت خلق به سفال باقی بودی از زر فانی دور بودندی فکیف که دنیا نیست الا سفال فانی و آخرت زر خالص باقی و گفت هیچ کس را هیچ ندادند از دنیا تا از آخرتش صد چندان کم نکردند اما اگر دنیا کم باشد آخرتش زیاده شود⁹⁴² [2372 حق تعالی عادل است و عادلان] در این خود شک نیست حضرت خق تعالی عادل است لفظ عادلان مرهون است [کی کنند استم‌گری بر بی‌دلان] و ضعیفان [2373 آن یکی را نعمت و کالا دهند] عادلان (228b) این عمل را کی کنند که یکی را نعمت و قماش دهند و غنی سازند [وین دگر را بر سر آتش نهند] به فقر و قلت در دنیا و به عذاب آخرت مبتلا کنند و از جمال با کمال محروم سازند [2374 آتشش سوزا که دارد این گمان] آتش آن دیگر را بسوزد هیچ کس این گمان دارد یعنی ندارد [بر خدا و خالق هر دو جهان] و بر ارحم الراحمین پس بعضی بندگان را مال و ملک و عظمت و جلال دهد اگر فقیران را صد هزار ذوق و حال و مشاهدۀ جمال ندهد ظلم کرده باشد حاشا که خدای رحیم و رب کریم چنین کند بلکه فقیران را چندان فضیلت دهد که همه شدت و فقر را فراموش کنند چنانکه اهل نعمت و شهوت را چندان محنت رساند که همه لذت را فراموش کنند رسول‌الله علیه السلام فرمود يُؤْتَى بِأَنْعَمِ أَهْلِ الدُّنْيَا مِنْ أَهْلِ النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُصْبَغُ فِي النَّارِ صَبْغَةً ثُمَّ يُقَالُ يَا ابْنَ آدَمَ هَلْ رَأَيْتَ خَيْرًا قَطُّ فَيَقُولُ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ وَيُؤْتَى بِأَشَدِّ النَّاسِ بُؤْسًا فِي الدُّنْيَا مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَيُقَالُ لَهُ يَا ابْنَ آدَمَ هَلْ رَأَيْتَ بُؤْسًا قَطُّ هَلْ مَرَّ بِكَ شِدَّةٌ قَطُّ فَيَقُولُ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ مَا مَرَّ بِي بُؤْسٌ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُ شِدَّةً قَطُّ. [2375 فقر فخری از گزاف است و مجاز] یعنی الفقر فخری سخن بیهوده و مجاز نیست بلکه صواب و حقیقت است [نی هزاران عز پنهان است و ناز] یعنی فقیران را هزاران عز و ناز پنهان است که الفقراء الصُّبْرُ جلساء الله تعالی يوم القيامة [2376 از غضب بر من لقبها راندی] و به من عیب‌ها اسناد کردی [یارگیر و مارگیر خواندی] من دوست گیرم تو مرا مار گیر خواندی [2377 ور بگیرم مار دندانش کنم] اگر مار

⁹⁴² مطلب در از یاد اجر فقرا در عقبی.

را بگیریم یعنی مال را بگیرم دندان او را بر کنم یعنی اگر مال به دست من آید حقوق شرعیۀ او را رعایت می‌کنم [تاش از سر کوفتن ایمن کنم] در بعض نسخ [2378 گر بگیرم برکنم دندان مار] یعنی حقوق او را ادا می‌کنم بلکه او را به خیرات صرف می‌کنم [تاش از سر کوفتن نبود ضرر] تا آن مار را از کوفتن سرش ضرر نبود و صاحب او معذّب نشود و با او عذاب (229a) نکنند چنانکه حضرت خدا در سورۀ آل عمران فرمود **سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخَلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ**. در حدیث آمده است که هر که را خدای تعالی مالی عطا فرمود⁹⁴³ و آن کس از روی بخل زکوة آن ادا ننمود تمثیل و تصویر کنند روز قیامت مال او را بر صورت مار بزرگ که از بسیاری تندی زهر موی بر سر او نمانده باشد و دو نقطۀ شیاہ بر زیر چشم‌های وی آشکارا بود و این چنین حیّہ خبیث‌ترین حیّات است پس آن مار بیاید و طوق کردن او شده هر دو کناره روی و دهن او را بگیرد و زبان تقریع و تویخ گشاده گوید که انا مالک و انا کنیزک یعنی من آن مال توام و من گنج توام که در دنیا لاف مباحات می‌زدی و طرح مفاخرت بر اقران می‌فکندی بیت: مال تو مار است در معنی و گنجت ازدهاست - گنج را از دل برون کن مال را بفکن ز چشم. و در سورۀ توبه فرموده است **وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُمْسِكُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ يَوْمَ يُخْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فُتْكُوىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنْزْتُمْ لَا نَفْسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كَنْتُمْ تَكْنِزُونَ**. لاجرم کنزی که ویاں بر آن متفرع نباشد اعمال صالحه است پس اگر دیگران خزینۀ مال کنند تو ذخیرۀ اعمال کن و اگر دیگران کنوز اعراض فانیہ جویند تو رموز اسرار باقیہ جوی **قطعه**: یک درم کان دهی به درویشی - بهتر از گنجهای مدّخرست - زانچه داری تمتّعی بردار - کان دگر روزی کسی دگرست. [2379 زآنکه آن دندان عدوّ جان اوست] ما را ضرر از زهر دندان اوست [من عدو را می‌کنم زین علم دوست] این را از علم دوست آموخته‌ام. لاجرم عالمی که در دست او مال باشد⁹⁴⁴ سبب وصول ثواب و حسن حال باشد که به حکم **نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ**. وسیلۀ ثواب آخرت گردد و آن مال مال آخرت و مار بی‌ضرر باشد بزرگان گفته‌اند مثال علما و اولیا و جهّال و اغنیاء در استعمال دنیا چنان است که عالمی حکیمی بود چون خواهد که تریاقی سازد دفع سموم افاعی را هم به نفس افعی استعانت کند و چنانکه (229b) مقتضای علم و وفور فضل او بود به طریق معین افعی را صید کند و مقداری معین از سر و بن او بیندازد و بعد از آن بقایای اجزاء او را بجوشانند و به حسب قواعد طب تریاقی ترکیب کند که بدان تریاق مضرت سموم دفع توان کرد چون نظر جاهل غبی بر احوال این حکیم افتد در حالت تصبیّد افعی تفصیل احوال و کیفیت صید نداند و از غرض و مقصود عالم آگاه نبود و از جاهلی پندارد که مقصود عالم از صید افعی لین ملمس و تماشای الوان و نقوش جلد اوست پس برود و علی العمیا دست به افعی دراز کند به یک لرغش چنان بکشد که روی حیات

⁹⁴³ مطلب در مذمت منع زکوة و خیرات.

⁹⁴⁴ مطلب در بیان آن که مال اهل را ضرر نکند.

جسمانی نبیند و از بهر این گفته‌اند بیشتر خلق را که اتَّقُوا الدُّنْيَا فَإِنَّهَا أُسْحَرُ مِنْ هَارُوتَ وَمَارُوتَ. اما کاملان صاحب بصیرت که از ظلمات هوا منسلخ شده باشند ایشان را از استعمال دنیا بهر طریق که کنند زیان نباشد و یکی از کبار صحابه می‌گفت اَلْفَقْرُ وَ الْغِنَا مَطِيَّتَانِ لَسْتُ اِبَالِي اِيْتِهَمَا رَكْبْتُ. [2380 از طمع هرگز نخوانم من فسون] یعنی افسون را از جهت طمع نمی‌خوانم زیرا [این طمع را کرده‌ام من سرنگون] و زبون [2381 حَاشَ لِلّٰهِ طَمْعٌ مِنْ اِزْ خَلْقٍ نِيسْت] بلکه طمع و رجای من از خالق است طمع و رجائی که از خالق باشد مذموم نیست حکایت: موسی علیه السلام در مناجات گفت خداوندا مرا حاجت واقع می‌شود از تو شرم دارم که سؤال کنم حضرت خدا گفت یا موسی سَلْنِي حَتَّى مِلْحَ عَجِينِكْ وَ عَلَفَ شَاتِكْ [از قناعت در دل من عالمیست] که غنای قلب دارم در این محل تنبیه است که حال مرد عاقل چنان باید که روی به حضرت حق کند نه به خلق چون چیزی از دنیا پیش او آید از حضرت خدا داند نه از ماسوی پس به حکم لارَد و لا کَدَّ چون خدای تعالی چیزی فرستد از دست خلقی قبول کند و از حضرت خدا داند اما از خلق سؤال نکند هر چه می‌خواهد از حضرت خدا خواهد و آن مال را نیز ذخیره نکند بلکه بذل کند تا که حضرت حق نعم البدل رساند [2382 بر سرِ امروءین بینی چنان] بر بالای (230a) درخت امروء مرا طمعکار بینی [زآن فرود آتا نمائند آن گمان] از سر امروء بُنِ فرود آتا آن ظنِ نمائند این حکایت امروء بن در جلد چهارم آید [2383 چون که بر گردی تو سرگشته شوی] و سرگردان گشتی. لاجرم [خانه را گردنده بینی و آن تُوئی] پس آن طمع که در من بینی حال توست در بیان آنکه جنبیدن هر کسی از آنجا که وی است

حرکت هر کس از مقام خویش است هر کس را از چنبره وجود خود ببند غیر را از دائره وجود خویش ببند تا به کبود آفتاب را کبود نماید و سرخ سرخ نماید زجاج کبود خورشید را کبود نماید و سرخ سرخ نماید چون تابه‌ها از رنگها بیرون آید سپید شود از همه تابه‌های دیگر او راست‌گوتر باشد از دیگر آگینها او راست‌تر گوید و امام همه باشد و مقتدای کل [2384 دید احمد را ابوجهل و بگفت] یعنی رسول‌الله را علیه السلام ابوجهل لعین بدید و گفت [زشت نقشی کز بنی‌هاشم شکفت] قبیح شکلی از قبیله بنی‌هاشم شکفت [2385 گفت احمد مر ورا که راستی] رسول‌الله علیه السلام ابوجهل را بگفت که راستی که در این صورت خود می‌بینی [راست گفتمی گرچه کار افزاستی] اگر چه از حد تجاوز کردی [2386 دید صدیقش بگفت ای آفتاب] ابوبکر رضی الله عنه رسول‌الله را صلوات الله علیه و سلامه دید و بگفت ای آفتاب [نی ز شرقی نی ز غربی خوش بتاب] و نور بده بدان که نام ابوبکر عبدالله است و کنیت او ابوبکر است و لقب او صدیق است⁹⁴⁵ و نام پدرش عثمان است و کنیت او ابو قحافه است [2387 گفت احمد راست گفتمی ای عزیز]

⁹⁴⁵ مطلب در تفصیل اسامی صدیق رضی الله عنه.

رسول الله علیه السلام ابوبکر را گفت راست گفתי ای شریف [ای رهیده تو ز دنیای نه چیز] یای که خلاص شده از دنیای لاشی که ابوبکر صدیق چند بار از همه مال خود منخل شده بود بیت: بود چندان کرامت و فضلش - که اولوالفضل خواند ذوالفضلش. [2388 حاضران گفتند ای صَدْرُ الْوَرَى] اصحاب رضی الله عنهم رسول الله را علیه الصلوة و السلام گفتند ای صدر مردمان [راست گو گفתי دو ضدگو را چرا] دو (230b) گوینده کلام مناقض را چرا راست گو گفתי [2389 گفت من آیینهم مصقول دست] مصفی شده به ید قدرت حق تعالی [ترک و هندو در من آن بیند که هست] سفید سفیدی بیند و هندی سیاهی بیند زن را شوهر نیز مرآت شده بود از بهر آن شوی او را گفت [2390 ای زن ار طمّاع می بینی مرا] اعرابی زن را بگفت ای زن اگر اهل طمع می بینی مرا [زین تحرّی زنانه برتر آ] اجتهاد و تحری مردانه بکن [2391 آن طمع را ماند و رحمت بود] آن فقر طمع را شبیه است اما طمع نیست رحمت است یا قبول مال از جهت فقر طمع را ماند اما رحمت است نه طمع [کو طمع آنجا که آن نعمت بود] که نفس فقر نعمت است. لاجرم [2392 امتحان کن فقر را روزی دو تو] و به فقر صبر کن و قناعت را پیشه گیر [تا به فقر اندر غنا بینی دوتو] تا در فقر غنای مضاعف بینی حکایت: چون ابراهیم ادهم ترک شاهی کرد و به سلطنت معنوی رسید می گفت ما درویشی خواستیم توانگری یافتیم مردمان توانگری می خواهند به درویشی مبتلا شوند پس کسی که فقیر صابر باشد غنا و استغنا یابد در دنیا و غنای کلی یابد در عقبی حکایت: حسن بصری گفت حضرت خدا موسی را وحی کرد که کسی در فلان جا در حالت نزع است و آن محبوبترین بندگان من است آن را بیاب و پس از مردنش تجهیز او بکن و بشوی و دفن کن موسی آن کس را بجست و در ویرانه بیافت که زیر سرش بالین او خشت بود چون به اضطراب نزع روح حرکت کردی سرش از آن خشت افتادی موسی حضرت خدا را مناجات کرد که یا رب این کس را محبوبترین بندگان می گویی اما آن را کسی نیست که در حال مرض خدمتش کند و چیزی ندارد که به او منتفع شود حضرت خدا جواب داد که چون من بنده را زیاده دوست دارم همه دنیا را از او دور می دارم [2393 صبر کن با فقر و بگذار این ملال] و تنگ دلی [زآنکه در فقر است عزّ ذوالجلال] (231a) که الْفَقْرُ شِعَارُ الْاَوْلِيَاءِ وَ جَلِيَّةُ الْأَصْفِيَاءِ [2394 سرکه مفروش و هزاران جان بین] مرهون است⁹⁴⁶ [از قناعت غرق بحر انگین] آن جانها از جهت قناعت غرق دریای انگین است یعنی انبیا و اولیا مستغرق بحر فقر بودند با لذت و ذوق که از دنیا گریختند حکایت: محمد بن علی الکتانی گفت به نزدیک ما جوانی بود با جامهای کهنه با ما در نیامدی و مجال است نکردی دوستی او در دل من جای گرفت وقتی دویست دینار از حلال فتوح بود بیردم بر طرف سجاده او بنهادم و گفتم این حلال فتوح بوده است تو در وجه خویش صرف کن به دنبال چشم در من نگریست و گفت این نشستن را در حضرت حق تعالی به فراغت هفتاد هزار دینار خریده ام بجز ضیاع و مستغلات تو می خواهی که

⁹⁴⁶ مطلب در مدحت صبر بر فقر و غنا قلب.

مرا به این زر به فریبی برخاست و آن زر را از طرف سجاده بینداخت تا همه تفرقه شد من آن زر را از زمین بر می‌چیدم و هرگز عری چون عز وی ندیدم و هیچ دلی چون ذل خود ندیدم در چیدن آن زر [2395 صد هزاران جان تلخی کش نگر] یعنی جان‌های بسیار که تلخی فقر کشیده‌اند بین [همچو گل آغشته اندر گلشکر] تلخی ایشان به شیرینی انگبین رحمت آغشته و آمیخته است و چون در ترک دنیا و فقر و در اقبال به مولی و صبر فواید بسیار است و ثواب بی‌شمار امانفس هر کس این پند را استماع نمی‌کند و در نمی‌یابد و فهم نمی‌کند و طالب نمی‌شود و لهذا در صورت خطاب اعرابی بزن خود می‌گوید [2396 ای دریغا مر ترا گنججا بُدی] اگر در تو سَعَت و فراخی تحمّل نصیحت بودی ای زن من یعنی ای نفس [تا ز جانم شرح دل پیدا شدی] و ظاهر گشتی که شرح و تفسیر و بیان و تقریر را طالب می‌باید [2397 این سخن شیر است در پستانِ جان] حکم الهی⁹⁴⁷ و اسرار شاهی که شیر است در پستان جان [بی‌کشنده خوش نمی‌گردد روان] بی‌دوشیدن به ظهور نمی‌آید از جمله حکم⁹⁴⁸ الهیه است این پند که درویشی بی‌ملکی است هر که را بر تن خویش ملک نبود و بر دل خویش ملک نبود و بر شهوت خویش ملک نبود درویش به حقیقت وی بود و آن که بر (231b) اینها ملک دارد به حقیقت توانگر است اگر چه دنیا باشد⁹⁴⁹ و از جمله حکم الهیه است که مال از آن تو نیست امساک به مال غیر کنی حضرت خدا فرمود وَلِلّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ. یعنی همه اهل آسمان و زمین بمیرند و ملک آسمان و زمین بی‌نزاع او را مسلمّ مانند محققان گفته‌اند که میراث در حقیقت چیزی را گویند که به ملک کسی در آید و پیش از آن در ملک او نبوده باشد پس اموال⁹⁵⁰ اهل آسمان و زمین را میراث بر وجه مجاز گفته چه عاریت است در دست ایشان و در حقیقت از آن حضرت خداست و در این سخن اشارت است به آن که بخیل را فی نفس الامر مالی نیست و آنچه در دست دارد از آن حق است پس به مال دیگری بخل ورزیدن غایت غباوت و نهایت شقاوت باشد رباعی: ای آن که به بخل کیسه را بند کنی - خود را به وجود مال خرسند کنی - این مال خدا است صرف کن در ره او - امساک به مال دیگری چند کنی. و از جمله حکم الهیه است اغترار به دنیا که جای غرور است چنانکه حضرت خدا فرمود وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ. مراد آن است که زندگانی دنیا مردم را فریب می‌دهد و اگر به حقیقت آن دانا گردند معلوم شود که هیچ نمی‌ارزد. بیت: در دیده اعتبار خوابیست - بر ره گذر اجل سراپیست - ایمن منشین ز گرم و سردش - مغرور مشو به سرخ و زردش. و از جمله حکم الهیه است که به موجب عزّ الدنيا بالمال و عزّ الآخرة بالاعمال. مردم در طلب عزّ دنیا

⁹⁴⁷ مطلب در بیان ظهور علم و حکمت به طلب مستمع و رغبت او.

⁹⁴⁸ جمع حکمت

⁹⁴⁹ مطلب در بیان حکمت‌ها در ترک دنیا و طلب عقبی.

⁹⁵⁰ اموال TK : احوال M

می‌کوشند و از عزّ آخرت غافل نشینند بیت: تا کی این دار الغروری ساختن دار السرور - تا کی این دار الفراری ساختن دار القرار. و از جمله حکم الهیه است که به حکم کُلِّ نَفْسٍ ذَاتِ قُوَّةٍ الْمَوْتُ. و به موجب إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفَرَّوْنَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ. هر کس هر آینه بمیرد با وجود تقرر این در عیش مکان فانی بکوشند و از عیش مکان باقی غافل شوند بیت: توانگری نه (232a) به مالست نزد اهل کمال - که مال تا لب گورست بعد از آن اعمال. و از جمله حِکْم الهیه است که مردمان از بهر تحصیل مال شب برخیزند اما از بهر تحصیل اعمال غافل بخسبند آنچه ترک کردنی است ترک نمی‌کنند و آنچه کردنی است ترک کنند. لاجرم این چنین جواهر زواهر را عامیان نمی‌فهمند زبان گویا از این جهت لال شود و سخن گفتن نمی‌خواهد بیت: اوّل آن به که مستمع طلبی - که ندانند هندیان عربی. بیت: پیش کم فهمان چه حاصل وصف پردازی کمال - دانه گوهر چه ریزی مرغ ارزن خواره را. [2398 مستمع چون تشنه و جوینده شد] مستمع⁹⁵¹ چون تشنه زلال دقایق و طالب اسرار حقایق باشد [واعظ ار مرده بود گوینده شد] واعظ اگر میّت باشد ناطق باشد رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ اللَّهَ يُلْقِي الْحِكْمَةَ عَلَى لِسَانِ الْوَاعِظِينَ بِقَدَرِ هِمِّ الْمُسْتَمْعِينَ. [2399 مستمع چون تازه آمد بی‌ملال] پر طراوت و با نشاط باشد [صد زبان گردد به گفتن گنگ و لال] کسی که گنگ و لال باشد صد زبان گردد به گفتن و محرم را اسرار گوید اما [2400 چونکه نامحرم در آید از درم] یعنی ابکار افکار که عرایس معانی‌اند بی‌محرم حرم کبریا نقاب از جمال با کمال بر ندارند. لاجرم چون که نا محرم در خانه من آید از درم [پرده در پنهان شوند اهل حرم] که از نامحرم پرهیز کنند و پوشیده شوند [2401 و در آید محرمی دور از گزند] و بعید از ضرر [برگشایند آن ستیران⁹⁵² روی‌بند] و نقاب و حجاب را بردارند [2402 هرچه را خوب و خوش و زیبا کنند] هر چیز را که خوب کنند [از برای دیده بینا کنند] نه برای نابینا.⁹⁵³ لاجرم این حکمت‌ها که نمودیم بینا باید که بیند [2403 کی بود آواز چنگ و زیر و بم] و سازهای پر دم [از برای گوش بی‌حسّ اصم] بلکه از بهر⁹⁵⁴ سامع کنند. لاجرم این سخن های خوب که گفتیم گوش شنوا باید که بشنود و همچنان [2404 مُشک را بیهوده حق خوش‌دم نکرد] مشک را حق تعالی باطل خوش بوی نکرد [بهر حس کرد و پی آخشم نکرد] بهر آن کس نکرد که قوّت شامّه ندارد. لاجرم بوی آخرت و ریح جنّت را کسی دریابد که مشام او گشاده باشد که از آن بوی چیزی بوید و بدان جانب بوید و در طاعت کوشد و (232b) ترک معصیت کند و لهذا می‌گوید [2405 حق زمین و آسمان بر ساخته‌ست] و آفریده است [در

⁹⁵¹ مطلب در بیان آن که پند و حکمت را مستمع و طالب می‌باید تا به ظهور آید

⁹⁵² ستیر فعل به معنی مفعول است به معنی مستور.

⁹⁵³ نابینا : T اعمی MK

⁹⁵⁴ بهر : T برای MK

میان بس نار و نور افراخته‌ست] بلند کرده. لاجرم اسباب نار دوزخ که فسق و معصیت است و اسباب نور بهشت که طاعت و عبادت است در این جهان یافته شود و هر کس نار و نور را از این جهان برد به طلب و میل خود چنانکه می‌فرماید [2406 این زمین را از برای خاکیان] مثل انسان و سایر حیوانات. لاجرم کسی که میل به خاک کند از اهل افلاک نیست⁹⁵⁵ [آسمان را مسکنِ افلاکیان] همچون ملائکه و جان. لاجرم کسی که طاعت کند جای او همچو ملک فلک است [2407 مردِ سفلی دشمنِ بالا بود] چنانکه ماهی دشمن خشکی است. [مشتري هر مکان پیدا بود] لاجرم اهل جنت ذکر⁹⁵⁶ و طاعت کند و اهل نار فسق و معصیت بیت: هر کس مناسب گهر خود گرفت یار - بلبل به باغ رفت و زغن سوی خارزار. [2408 ای ستیره هیچ تو بر خاستی] خطاب اعرابی است بزن که می‌گوید ای مستوره یعنی ای نفس هیچ تو برخاستی از بهر ساختن کار آخرت [خویشتن را بهر کور آراستی] خود را برای گور و قبر زینت کردی و کسی که تو را به سوی حضرت خدا دعوت کند سخن او از برای توست و آن سخن فی الحقیقه از آن حضرت خداست وَ اللَّهُ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ. هر روز پیغام همی آید که نماز کن و روزه دار لیکن مراد نه نماز و روزه است این همه بهانه است اگر مراد نماز و روزه بودی در بهشت نیز نماز و روزه بودی چون به بهشت در آمدی نماز و روزه جایز نیست رباعی: گوشه که به حق باز بود در همه جای - او هیچ سخن نشنود الا ز خدای - وان دیده کرو نور پذیرد او را - هر ذره بود آینه دوست نمای. [2409 گر جهان را پُر دُر مکنون کنم] اگر همه دنیا را پر از درهای پوشیده کنم یعنی جمع مال کنم یا پند گویم مانند درها [روزی تو چون نباشد چون کنم] که رزق به تقدیر الهی است یا تأثیر پند به تقدیر قدیر است چون مراد از اعرابی عقل است و از زن نفس. لاجرم نفس⁹⁵⁷ به عقل جنگ کند و راه او را می‌زند که از سلوک طریقت و رفتن به سوی آخرت مانع شود پس عقل را (233a) می‌باید که نفس را گوید [2410 ترکِ جنگ و رهنی ای زن بگو] در بعض نسخ ترک جنگ و سرزنش ای زن بگو. [ور نمی‌گویی به ترکِ من بگو] به حکم قول حضرت خدا يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ إِن كُنتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا⁹⁵⁸. تو را طلاق بدهم حکایت: ارباب سیر برانند که در سال تاسع از هجرت ازواج رسول‌الله علیه السلام از آن حضرت نفقه و کسوه زیاد از مقدور می‌طلبیدند رسول‌الله علیه السلام ملول گشته از ایشان اعتزال فرمود و بعلیه در مسجد که خزانه وی بود تشریف فرمود بعد از بیست و نه روز که آن ماه بدان عدد تمام شده بود جبرئیل این آیت تخییر فرود آورد. لاجرم ای زن من از جنگ و غوغا فارغم بلکه

⁹⁵⁵ نیست T : است MK

⁹⁵⁶ ذکر T : عمل MK

⁹⁵⁷ مطلب در مخالفت نفس و علف کردن به وی.

⁹⁵⁸ ای پیغمبر بگو زنان خود را اگر هستید شما که می‌خواهید زندگانی دنیا را یعنی تنعم در آن و آرایش آن را چون ثياب فاخره و پیرایه‌های بی‌تکلیف پس بیایید که بدهم شما را متعه طلاق و رها کنم شما را رها کردنی نیکو به رغبت نه از روی کراهت.

[2411] مر مرا چه جای جنگِ نیک و بد [فراغت من همان از جنگ نیست [کین دلم از صلحها هم می‌رمد] و نفرت کند یعنی از صلح نیز فراغت دارم که خود را نیست پنداشته‌ام جنگ و صلح خود اثر هستی است و اشتغال به جنگ و صلح از کار آخرت عوق کند عاقل را می‌باید که به حکم **الْأَمْرُ أَعْجَلُ**. از هر چیز فراغت کند و بطاعت اشتغال کند شعر: اما واللّه عَلِمَ الْإِنَانُ - لَمَّا خُلِقُوا لَمَّا أَكَلُوا و نامو. حکایت: یحیی بن معاذ گفت ورع ظاهر آن است که حرکت نکنی الا از بهر حضرت خدا ورع باطن است که در دل تو در نیاید جز حضرت خدا بیت: الهی بر ره خود دار ما را - دمی با نفس خود مگذار ما را. اما چون نفس اماره مریضه است و علاج او مخالفت اوست. لاجرم چون تقضای شهوت و طلب دنیا کند در جوابش می‌باید گفت [2412] **گر خَمَشِ گردی وگرنه آن کنم**] اگر خاموش شوی خوب است و الا آن می‌کنم [که همین دم ترکِ خان و مان کنم] یعنی تو را طلاق می‌دهم یا ترک دیار کنم بیت: تهی پای رفتن به از کفش تنگ - بلای سفر به که در خانه جنگ. پس نفس را تندی و ترک می‌باید کرد

مراعات کردن زن شوهر را و استغفار کردن از گفته خویش

چون زن از شوهرش مضمون هذا فِرَاقُ یَیْنِی و یَیْنِک بدان است او را فی الحال رعایت کرد و از گفته خویش ندامت مقصود مولانا در این مرتبه این است که چون نفس از فریب عقل عاجزه شود به نرمی و نیستی می‌فریبد و لهذا (233b) [2413] زن چو دید او را که تند و توسنست [زن چو شوهر را دید که غلیظ و سرکش است یعنی نفس چون دید که عقل تند است و عنف می‌کند [گشت گریان گریه خود دَمِ زَنست] به گریه آغاز کرد گریه خود دَمِ زن است⁹⁵⁹ که زنان دل شوهران به گریه شکار کنند [2414] گفت از تو کی چنین پنداشتم] یعنی من از تو چنین نمی‌پنداشتم [از تو من اومیدِ دیگر داشتم] و کار تو موافق تصوّر من نشد یعنی نفس اماره عقل را گوید تصوّر من آن بود که تو سخن مرا قبول کنی و از سخن من نرنجی [2415] زن در آمد از طریقِ نیستی] و از راه تنزل [گفت من خاکی شمایم نیستی] گفت من خاک پای شمایم نه خاتون [2416] جسم و جان و هرچه هستم آن تست] همه از آن تو است [حکم و فرمان جملگی فرمان تست] که من امر تو را اطاعت دارم. لاجرم نفس عقل را چنین تنزل می‌کند تا به این مکر می‌فریبد [2417] گر ز درویشی دلم از صبر جَست] اگر دل من از جهت فقر از صبر بر جَست [بهرِ خویشم نیست آن بهرِ توست] این بی‌صبری و طلب رزق بهر من نیست بهر توست که تا تو ای عقل سیر شوی و بطاعت دلیر و من نیز قوی شوم که نفسک مطیتک فافرق بها مرا یاری و دلداری کنی [2418] تو مرا در دردها بودی دوا] یعنی تو در دردها مرا درمان بودی [من نمی‌خواهم که باشی بی‌نوا] بی حاصل و بی نصیب [2419] جانِ تو کز بهرِ خویشم نیست این] زن به جان شوی سوگند می‌خورد

⁹⁵⁹ مطلب در کمال بلاغت مولانا که فریب زن و نفس را چه خوب تقریر کند.

و می‌گوید به جان تو این طلب من از بهر خویشم نیست [از برایِ تُسْتَم این ناله و حنین] از برایِ توسست این فریاد و حنین و زاری و انین [2420 خویش من واللّه که بهرِ خویشِ تو] مرهون است [هر نفس خواهد که میرد پیشِ تو] خویش و وجود من خواهد که پیش تو بمیرد و فدای وجود تو شود یعنی نفس عقل را گوید چون مقصود تو به صبر و قناعت و فقر و قلت و به موجب مُوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. کشتن است من از مردن نمی‌رنجم و کردن به ریاضت می‌نهم [2421 کاش جانانت کیش روان من فدا] لفظ کاش جانانت مرهون است و لفظ کش روان من فدا جمل معترضه دعائیه است و لفظ فدا را به کسر دال خواندن (234a) می‌باید از بهر قافیه [از ضمیرِ جان من واقف بُدی] یعنی کاشکی جان تو از ضمیر جان من واقف بودی ای که جان من تو را فدا باد جان نفس روح حیوانی است و جان عقل روح انسانی است. لاجرم نفس عقل را گوید روح من روح تو را فدا باد کاشکی روح انسانی از فکر روح حیوانی آگاه بودی که فکر روح حیوانی از غنا و مال حصول قوت شهوت نیست بلکه حصول قوت طاعت است [2422 چون تو با من این چنین بودی بظن] و مرا سوء ظن کردی لفظ چون مرهون است [هم ز جان بیزار گشتم هم ز تن] از این جمله بیزار شدم یعنی نفس عقل را گوید من طلب مال و قوت روح حیوانی کردم مراد من حصول قوت بدن بود باز صرف آن قوت بود به طاعت اما تو ظن کردی که مراد من صرف قوت باشد به شهوت پس نفس عقل را به این شیوه می‌فریبد [2423 خاک را بر سیم و زر کردیم چون] لفظ چون مرهون است [تو چینی با من ای جان را سکون] خاک را بر سیم و زر کردیم چون تو به من چینی ای آرام جان. لاجرم سکون جان و قرار آن در کار از عقل است [2424 تو که در جان و دلم جا می‌کنی] یعنی جان و دل من جای توسست [زین قدر از من تبرّا می‌کنی] از این مقدار سخن از من فراق جویی و بیزار شدن می‌گویی این سخن نیز از زبان زن اعرابی است بشویش اما مراد وسوسه نفسانیه است و فریفتن نفس است عقل را که می‌گوید ای عقل تو که قوت جان و دلی و مسکن تو این دوست من تو را از فقر شکایت کردم و به تحصیل قوت رغبت نمودم تو به این قدر سخن از من نفرت کردی و بیزار شدی [2425 تو تبرّا کن که هستت دستگاه] که قدرت مردی داری و حضرت رحمن در سوره آل عمران فرمود الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ. یعنی مردان قائم می‌شوند بر زنان مانند حاکمان بر رعیت وزیر داستان حکایت: آورده‌اند که حبیبه بنت زید زوجه سعد بن ربیع یا جمیل زوجه ثابت بن قیس طریق نشوز پیش گرفته با شوهر بی‌راهی بسیار کرد و شوهر از غایت اضطراب طبانچه بر روی وی زد او شکایت پیش پدر برد و به اتفاق به ملازمت حضرت پیغمبر علیه السلام (234b) رفتند قصّه را به موقف عرض رسانیدند آن حضرت به قصاص بر شوهر حکم فرمود پدر و دختر متوجه طلب قصاص شده روی به در مسجد نهادند جبرئیل آیت مذکوره را آورد رسول‌الله علیه السلام پدر و دختر را ندا کرد که باز گردید ما کاری خواستیم خدای تعالی کاری خواست والذی اراد الله خیر و مفهوم آیت تفضیل مردان است بر زنان چه مردان ادب کننده و کار فرمایند زنانند [ای تبرّا ترا جان عذرخواه] جان من از او عذر خواهنده است یعنی

نفس عقل را گوید به حکم العقل کالمایک تو را قوت قهر هست اگر از من تبرا کنی می‌توانی که مرا زبون کنی و تحصیل ثواب آخرت نمایی [2426 یاد می‌کن آن زمانی را که من] مرهون است [چون صنم بودم تو بودی چون شمن] آن زمان را یادآور که من همچو صنم بودم تو همچون بت پرست بودی یعنی نفس عقل را گوید به حکم النفس هی الصنم الاکبر دیر گاهست من معبود تو بودم یکی دو روز چون تو سلوک طریقت کردی از اطاعت و عبادت من سر کشیدی [2427 بنده بر وفق تو دل افروخته است] دل را منور ساخته [هرچه گویی پخت گوید سوخته است] این بنده گوید یا این دل گوید ساخته و سوخته است یعنی نفس عقل را گوید زمان بسیار است که تو از معاصی و شهوات و از طاعات⁹⁶⁰ و عبادات هر چه خواستی من علی الفور مهیا ساخته بودم و در هر کار با تو بودم [2428 من سپاناخ تو با هر چم پزی] و هویج طعام توام [یا تروش با یا که شیرین می‌سزی] با شوربای ترش یا با شوربای شیرین که آن را می‌سزی یعنی نفس عقل را گوید من یار و قرین و کارگذار و معین تو بودم خواه در معصیت بودی خواه در عبادت که طاعت و عبادت رامی‌سزی و لایقی [2429 کفر گفتم نک به ایمان آمدم] که در دین عاشقان به غیر مراد معشوق تمنایی به خاطر خطور کردن کفر است چنانکه گفته اند شعر: فلو خطر لی فی سواک ارادة - علی خاطری سهوا قضیت بردتی. [پیش حکمت از سر جان آمدم] و امثال کردم [2430 خوی شاهانه ترا نشناختم] و جاهلی کردم [پیش تو گستاخ خرد در تاختم] و جرأت و بی‌ادبی (235a) کردم. لاجرم نفس در فریب عقل چنین نیستی و انقیاد نماید به این شیوه او را می‌ریاید [2431 چون ز عفو تو چراغی ساختم] به آن مغرور گشتم [توبه کردم اعتراض انداختم] و سؤال را ترک کردم یعنی نفس عقل را گوید تو را قوت سلطنت کشور تن و قدرت قاهره شهوت بدن هست⁹⁶¹ من آن قوت و قدرت را نادانسته جرأت کرده بودم چون خوی تو را دانستم از جهل و جرأت خود شرمسار گشته و از بهر اعتذار پیش تو آمدم [2432 می‌نهم پیش تو شمشیر و کفن] به کشتن تو رضا دادم [می‌کشم پیش تو گردن را بزن] پیش تو گردن می‌کشم تو شمشیر را بزن و مرا بکش. لاجرم نفس عقل را از بهر فریب مساعده کند و پیش شمشیر ریاضت گردن می‌نهد و حضرت مولانا به تقریب اعتذار زن اعرابی پیش شویش عذر خاهی کند حضرت باری از معاصی که می‌گوید من فراق تو را تحمل ندارم و دوری را طاقت نمی‌آرم [2433 از فراق تلخ می‌گویی سخن] از فراق و طلاق تلخ سخن می‌گویی و از مفارقت و افتراق خبر می‌دهی [هر چه خواهی کن ولیکن این مکن] که آن را طاقت ندارم بیت: فراق دوستان دیدم نشانش گفتم از دوزخ - معاذ الله خطا گفتم که دوزخ ز آن نشان باشد. [2434 در تو از من عذرخواهی هست سر] در نزد تو از جانب من عذرخواهی هست مخفی [با تو بی‌من او شفیع می‌مستور] به تو بی‌حضور و وجود من شفاعت کننده است دائم بعد از این آن را

⁹⁶⁰ طاعات TK : عبادات M

⁹⁶¹ هست T : بود MK

بیان کند [2435 عذر خواهم در درونت خُلقِ تست] یعنی آن عذرخواه من حسن خلق⁹⁶² توست اندرون تو [ز اعتمادِ او دل من جُرم جُست] از اعتمادِ آن خلقِ دل من جرم طلب کرد و عاصی شد از رسول‌الله علیه السلام مروی است که او فرمود حُسْنُ الْخُلُقِ زِمَامٌ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ فِي أَنْفِ صَاحِبِهِ وَالزَّمَامُ بِيَدِ الْمَلِكِ وَالْمَلِكُ يَجْزُهُ إِلَى الْخَيْرِ وَالْخَيْرُ يَجْزُهُ إِلَى الْجَنَّةِ وَسُوءُ الْخُلُقِ زِمَامٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ فِي أَنْفِ صَاحِبِهِ وَالزَّمَامُ بِيَدِ الشَّيْطَانِ وَالشَّيْطَانُ يَجْزُهُ إِلَى الشَّرِّ وَالشَّرُّ يَجْزُهُ إِلَى النَّارِ. پس من بر کرم تو اعتماد کردم از آن جهت جرم کردم حکایت: بزرگی بنده‌اش را آواز داد و بخواند آن بنده جواب نداد آن بزرگ از جای خود برخاست و آن بنده را بجست آن را بدید که بر جامه خواب (235b) دراز شده با وجود که در خواب نبود از آن بنده پرسید که آواز مرا شنیدی گفت شنیدم گفت پس چرا جواب ندادی و به خدمت قیام نمودی گفت بر حسن خلق تو اعتماد دارم که از قهر تو ایمنم آن بزرگ از بهر شکر این نعمت که متصف به کرم و حسن خلق باشد آن بنده را آزاد کرد مقصود حضرت مولانا در این مرتبه این است که ما ای ارحم الراحمین و اکرم الاکرمین بر اعتماد کرم تو عصیان کردیم حضرت خدا فرمود يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ. ای آدمی چه چیز تو را مغرور ساخت تا عاصی شدی در خدای تعالی و دلیر گشتی در نافرمانی حکایت: شیخ منصور عَمَّار فرموده که اگر خدای تعالی از من این سؤال کند گویم غَرَّتْ كَرْمُكَ در معالم التنزیل⁹⁶³ آورده که اهل اشارت می گویند ایراد اسم کریم در این محل از همه اسما گویا به جهت تلقین است بنده را تا گوید فریفته شدم به کریمی تو و گفته است بیت: چون تو دادی مؤذنه لا تقنطوا - من چرا ترسم ز عصیان و عتو - چون تو هرا شکسته را سازی درست - پس خطایا بر امید عفو توست. [2436 رحم کن پنهان ز خود ای خشمگین] ای غضب ناک و قهار [ای که خُلقت به ز صد من انگبین] ای که خلق تو بهتر از صد من غسل یعنی ای خداوند قهار ملک جبار رحمت کن مخفی از کرم خود که یک ذره رحمت تو به از عبادت و لذت طاعت است رباعی: ای اله من و اله همه - کرم توست عذرخواه همه - قطره ابر رحمت تو بس است - از پی شستن گناه همه. حضرت مولانا چون چندین حصّه را بیان فرمود باز به صورت قصّه عودت نمود [2437 زین نَسَق می گفت با لطف و گشاد] زن از این نوع گفت با کرم و خوش دلی [در میانه گریه‌ای بر وی افتاد] در اثناء گریه و زاری بر شویش افتاد [2438 گریه چون از حد گذشت و های های] این مصراع مرهون است به بیت ثانی [زو که بی گریه بُد او خود دلربای] زن که مطلقا بی گریه دلرباست [2439 شد از آن باران یکی برقی پدید] از آن باران گریه یک برق پیدا گشت [زد شراری در دلِ مردِ وحید] اثری رسید به دل⁹⁶⁴ آن مرد که وحید بود در صبر و قناعت

⁹⁶² مطلب در مدحت حسن خلق.

⁹⁶³ تقیید معالم التنزیل از بهر آن است صاحی کشف و قاضی و غیر آن به این وجه قاتل نیستند. منه.

⁹⁶⁴ مطلب در بیان میل دل اهل دل بزن و فریفته شدن.

[2440] آنکه بنده روی خویش بود مرد] آن کس که یعنی زن که بنده روی خوب اوست مرد (236a) [چون بود چون بندگانگی آغاز کرد] حال مرد چگونه بود چون آن زن بندگانگی آغاز کند [2441] آنکه از کبرش دلت لرزان بود] یعنی زن که از کبر او دل تو می‌لرزد [چون شوی چون پیش تو گریان شود] چگونه شوی چون پیش تو گریان گردد [2442] آنکه از نازش دل و جان خون بود] یعنی زن که از ناز او دل و جان خون بود [چونکه آید در نیاز او چون بود] چون که او در نیاز آید حال چگونه بود [2443] آنکه در جور و جفایش دام ماست] یعنی زن که در جور و جفایش دام ماست [عذر ما چه بود چو او در عذر خاست] یعنی عذر ما چیزی نبود چون او در عذر خاست [2444] زَيْنَ لِلنَّاسِ حَقِّ ارَاسْتَسْتِ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره آل عمران است زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ. و اشارت است به آن که مزین خداست چنانکه اکثر مفسرین بر آن است [زانکه حق آراست چون دانند جست] آراینده جمال نسا چون حق تعالی است کدام دل از دام ایشان تو اندر است و کدام جان از قید محبت ایشان تواند جست چنانکه ظریفان در خطاب رحمن گفته‌اند بیت: یا رب تو جمال آن مه مهر انگیز - آراسته به سنبل عنبر بیز - پس حکم می‌کنی که در وی منگر - این حکم چنان بود که کز دار و مریز. [2445] چون پی یسکن اینه‌اش آفرید] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره اعراف است هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا. بدان که خلاف است که خدای تعالی حوا را بیافرید⁹⁶⁵ در دنیا یا در بهشت گروهی گفتند که در دنیا آفرید به مکه از پهلوی چپ آدم علیه السلام و دلیل بر این قول کلام خداست که فرمود وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ. و گروهی گفتند که حوا را در جنت آفرید⁹⁶⁶ چون حق تعالی خواست که حوا را بیافریند خوابی نرم بر آدم افکند آن که یک ضلعی از اضلاع آدم از سوی چپ بر گرفت و از آن حوا را آفرید حکمت خواب آن بود که اگر نه اندر خواب بودی درد و رنج به آدم رسیدی و او را به دشمنی گرفتی و اگر خواب گران بودی هرگز شفقت نبودی زیرا که غافل بودی پس چون حوا را بیافرید آدم گفت خدایا این چه چیز است گفت جفت توست تا با وی آرام گیری حوا را دوست گرفت حوا سخت با جمال و کمال بود و گفته‌اند نیکویی صد جزو است (236b) نود و نه حوا را بود و یک جزو همه عالم را [کی تواند آدم از حوا بُرید] چون مشیت حضرت خدا بر این است. لاجرم به موجب آیه مذکوره هر که آدمی باشد مائل بزن خود است⁹⁶⁷ چنانکه می‌فرماید [2446] رستم زال ار بود وز حمزه بیش]

⁹⁶⁵ مطلب در بیان آفریدن حق تعالی حوا را رضی الله عنها

⁹⁶⁶ بر این قول این کلام پس از خلقت حوا است. کتاب محمدیه: پس الدی صول ایگوسندن انک یرتدی اندن اول حوا انایی که ادم گورمندی

زحمت غنایی اگر زحمت گوریدی اولدی پیچ کمسنه سومیدی عورتی هیچ.

⁹⁶⁷ مطلب در بیان فریفته شدن آدمی بزن و حمل کردن جفای او را.

کسی اگر رستم زال بود و از حمزه رضی الله عنه بیش بود [هست در فرمان اسیر زال خویش] چنانکه امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه با چندین مهابت تحمّل جفای زن می کرد حکایت: مردی به سوی عمر رضی الله عنه آمد تا از زن خود شکایت کند چون بدارش رسید از درون خانه شنید که زن عمر ام گلثوم عمر را زبان درازی می کند آن مرد به خود گفت من از بهر شکایت زن خود آمده بودم این را مانند بلای من هست باز گردید عمر آن را دید و بخواند و پرسید که بچه حاجت آمدی گفت من از بهر شکایت از زن خویش آمده بودم چون از زن تو شنیدم آنچه شنیدم رجوع کردم عمر گفت من عفو می کنم از بهر حقوق که او را بر من است اول آن که زن حجاب و پرده است میان من و آتش که با او دل من ساکن شود از حرام دوم آن که او خزینه دار و نگاهبان متاع من است چون از خانه بیرون روم سوم آن که او جامه شوی من است چهارم آن که دایه فرزند من است پنجم آن که نانپز من است و آشپز من است آن مرد گفت اینها در زن من نیز هست من نیز عفو کردم [2447 آنکه عالم مست گفتش آمدی] در بعض نسخ آنکه عالم بنده گفتش بُدی. [کَلِّمْنِي يَا حُمَيْرَا مِي زدی] یعنی رسول الله علیه السلام که عالم مست و حیران سخن شیرین او بود عایشه را گفتی مرا سخن بگوی ای سرخک لاجرم با زن انس گرفتی و سخن او جستی حکایت: رسول الله علیه السلام عایشه رضی الله عنها می گفته من می دانم وقتی که تو از من راضیه شوی و وقتی که غضب ناک شوی از آن که چون از من راضیه شوی در سوگند می گویی و رب محمد و چون خشمگین شوی می گویی و رب ابراهیم عایشه می گفته و الله ترک نمی کنم الا نام تو ترک می کنم یا رسول الله یعنی در همه حال محبت تو در دل من استوار و مقرر است [2448 آب غالب شد بر آتش از نهیب] (237a) آب که از جهت هیبت غالب است بر آتش [ز آتش او جوشد چو باشد در حجاب] الف را یا خواندن می باید از بهر قافیه یعنی اگر چه آب بر آتش غالب است که آتش را می کشد اما آن آب از آتش بجوشد چون در میان آتش و آب حجاب باشد. لاجرم مرد اگرچه همچو آب غالب است بر زن اما چون در میان حجاب باشد و زن در پس پرده ناز باشد مرد را جوشاند بلکه محو و فانی کند چنانکه می فرماید [2449 چونکه دیگی حایل آمد هر دو را] یعنی آب و آتش را [نیست کرد آن آب را کردش هوا] آن آتش نیست گردان⁹⁶⁸ آب را و منقلب کرد به هوا [2450 ظاهرا بر زن چو آب ار غالبی] تو نیز ظاهرا همچو آب بر زن اگر غالبی اما [باطنا مغلوب و زن را طالبی] چون آدمی و عاقلی زن را در باطن مغلوبی زیرا [2451 این چنین خاصیتی در آدمیست] یعنی مغلوب زن گشتن به سبب محبت و عقل خاصیت آدمی است حکایت: رسول الله علیه السلام روز نوبت حفصه در خانه وی آمد آن روز حفصه به اجازت آن حضرت به دیدن پدر رفته بود ماریاً قبطیه را طلبید و به خدمت خود سرافراز گردانید حفصه بر آن آگاه شد اظهار ملال کرد و رسول الله علیه السلام فرمود ای حفصه راضی نیستی که او بر خورد حرام گردانم گفت هستم رسول الله علیه السلام فرمود که این سخن نزد تو امانت است باید که با

کس نگویی چون رسول الله عليه السلام از خانه بیرون آمد فی الحال حفصه این سخن را با عایشه در میان نهاد و مژده داد
سوره تحریم نازل شد [مهر حیوان را کم است آن از کمیست] محبت حیوان را ناقص است و آن نقصان از ناقصی
اوست و لهذا رسول الله عليه السلام فرمود إِنَّهُنَّ يَغْلِبْنَ الْعَاقِلَ وَ يَغْلِبُهُنَّ الْجَاهِلُ. لاجرم بر زن ترحم⁹⁶⁹ کردن می باید از
بهر نقصان عقل و دینش و شهادت و ولایتش و شوکت و هیبتش و حرمان نبوتش و خدای تعالی فرمود وَعَاشِرُوهُنَّ
بِالْمَعْرُوفِ. و رسول الله عليه السلام فرمود مَنْ صَبَرَ عَلَى سُوءِ خُلُقِ امْرَأَتِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ مِثْلَ مَا أُعْطِيَ أَيُّوبَ
عليه السلام عَلَى بَلَاءِهِ. از رسول الله (237b) علیه السلام سوال کردند که ایّ المؤمنین اکمل ایمانا گفت أَحْسَنُهُمْ
خُلُقًا مَعَ أَهْلِهِ. لاجرم حضرت مولانا شرح حدیث می فرماید که می گوید در بیان این خبر که إِنَّهُنَّ يَغْلِبْنَ الْعَاقِلَ وَ
يَغْلِبُهُنَّ الْجَاهِلُ به درستی زنان غالب شوند بر مرد عاقل و بر ایشان غالب شود مرد جاهل [2452 گفت پیغامبر که زن
بر عاقلان] لفظ زن بر عاقلان مرهون است [غالب آید سخت و بر صاحب دلان] زیرا عاقلان و صاحب دلان رقیق
القلب و صاحب مروّت باشند تحمّل تضرّع و گریه ندارند لطف و مروّت می نمایند [2453 باز بر زن جاهلان چیره
شوند] یعنی اما جاهلان بر زن غالب شوند [زآنکه ایشان تند و بس خیره روند] زیرا جاهلان تند و خیره و مشوّش روشن اند
[2454 کم بودشان رقت و لطف و وداد] در جاهلان رقت قلب و لطف طبع و محبت ناقص باشد [زآنکه حیوانی
است غالب بر نهاد] زیرا حیوانی بر طبیعت⁹⁷⁰ ایشان غالب است [2455 مهر و رقت وصف انسانی بود] محبت و
شفقت وصف انسانی باشد [خشم و شهوت وصف حیوانی بود] که این وصف ها صفت حیوان و جاهلان است چون
چشم دل ایشان گشاده نشده است تا پرتو حسن خالق در مرایای مظاهر خلاق مشاهده توانند کرد و از سر تحقیق توانند
گفت [2456 پرتو حق است آن معشوق نیست] یعنی جمال زن پرتو حضرت خداست نه معشوقه [خالق است آن
گویا مخلوق نیست] کانه آن خالق است مخلوق نیست پس هر که عارف است مشاهده جمال حق را در جمیع مظاهر
خلقیّه کند و این محبت نسبت با او از قبیل تجلیات اسم ظاهر باشد و لهذا رسول الله عليه السلام فرمود حُبِّبَ إِلَيَّ مِنْ
دُنْيَاكُمْ ثَلَاثُ النِّسَاءِ وَالطَّيِّبِ وَفُرَّةٌ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ. و بزرگی در خطاب حضرت باری گفته شعر: فكل جميل حسنه
من جمالك - معار له بل حسن كل مليحه. غزل: الا ای كعبه دولت مرا خاک سر کویت - ندارد جان من قبله بجز
محراب ابرویت - اگر در روی مهرویی بمهر دل نظر کردم - (238a) نکردم جز بدان وجهی که هست آیینۀ رویت. ز عشق
روی گل بلبل نکردی ناله و غلغل اگر اندر نهاد گل ندیدی نگهت بویت دلم وقت گل و سنبل هواوار صبا زان شد که
می آید از او هر دم نسیم سنبل مویت صبا دکان عطاری گشادن کی توانستی گر او را نیستی هر دم گذر بر چین گیسویت

⁹⁶⁹ مطلب در ترغیب ترحم به زن.

⁹⁷⁰ طبیعت T : نهاد MK

به صورت گه گه از رویی به سوی غیرت آوردم ز غیرت رو متاب از من که دارم روی دل سویت طواف کعبه را من از سر صدق و صفا کردم که در دنیا نمی‌یابم جز او مثل سر کویت

تسلیم کردنِ مرد خود را به آنچه التماسِ زن بود از طلبِ معیشت و آن اعتراضِ زن را اشارتِ حق دانستن به نزد عقلِ هر داندۀ هست

معنی این مصراع به ترکی هر بلجینک عقلی قتنده واردر. که با گردنده گرداننده ای هست و معنی این به ترکی که دونجی ایلہ دوندرجی واردر. [2457 مرد زان گفتن پیشمان شد چنان] لفظ چنان مرهون است [کز عوانی ساعتِ مردن عوان] حرف یا در لفظ عوانی مصدریّه است یعنی چنانکه ظالم پیشیمان می‌شود از ظلم کردن در زمان مردن در این تنبیه است که هر که به زن ظلم کند از زمره ظالمان شود و آخر پیشیمان گردد [2458 گفت خصمِ جانِ جان چون آمدم] یعنی زن که جانِ جانِ من است من او را چگونه خصم شدم [بر سرِ جانِ من لگدها چون زدم] بر سرِ جانِ من چرا لگد زدم و آن را چرا رنجانیدم در این تنبیه است که نفس⁹⁷¹ معشوق جان است و جفا به معشوق جفا به جان است [2459 چون قضا آید فرو پوشد بصر] یعنی مرا نیز در این آزارِ خاطر رضا نبود اما قضا بر آن داشت و مرا دفع قضا ممکن نبود [تا نداند عقلِ ما پا را ز سر] در بعضی⁹⁷² نسخ گفت اذا جاء القضا عمی البصر. یعنی رسول‌الله علیه السلام این حدیث را فرمود [2460 چون قضا بگذشت خود را می‌خورد] یعنی آدمی را قضا نایبنا کند که از او ضرر و خطا صادر شود پس از گذشتن قضا آن آدمی خود را می‌خورد و پیشیمان می‌شود [پرده بدریده گریبان می‌درد] گریبان را چاک کند چون حضرت مولانا در هر مرتبه به حصّه و پند اشارت می‌کند و باز به حکایت عودت کند در این قصّه نیز چند بار به حصّه اشارت کرد و باز در قصّه (238b) شروع نمود و در این محل نیز چون برخی از حصّه بیان کرد باز به قصّه آمد [2461 مرد گفت ای زن پیشیمان می‌شوم] یعنی اعرابی زنش را گفت ای زن من پیشیمان می‌شوم [گر بُدم کافر مسلمان می‌شوم] اگر کافر بوده‌ام مسلمان می‌شوم عادت حضرت مولانا است چون حکایت عاشقی آورد که او به معشوق خود نیاز کند خود که عاشق است و معشوق او حضرت خداست بدان انتقال کند. لاجرم در این محل به تضرع حضرت خدا انتقال نمود⁹⁷³ [2462 من گنه‌کارِ تُوَمِ رحمی بکن] و عفو گناه من کن [بر مکن یکبارگیَم از بیخ و بُن] زیرا [2463 کافرِ پیر ار پیشیمان می‌شود] کافر پیر که عمر دراز خویش در ضلالت گذارده باشد اگر پیشیمان می‌شود [چونکه عذر آرد مسلمان می‌شود]

⁹⁷¹ زیرا مراد از زن اعرابی نفس است. منه.

⁹⁷² بر این نسخه می‌باید که قافیه در مصراع اول نظر باشد نه بصر. منه.

⁹⁷³ مطلب در تضرع و زاری به حضرت باری.

بیت: یا رب برهانیم ز حرمان چه شود - راهی دهیم به کوی عرفان چه شود - بس گیر که از کرم مسلمان کردی - گر رحم کنی به یک مسلمان چه شود. [2464 حضرت پُر رحمت است و پُر کرم] تویی ارحم الراحمین و اکرم الاکرمین [عاشقِ او هم وجود و هم عدم] عاشقِ آن حضرت است همه چیز [2465 کفر و ایمان عاشقِ آن کبریا] که تابع و طالبِ آن کبریای حضرت و مشیت‌اند که هر که را که خواهد توفیق کند و هر که را که خواهد ضلالت دهد جز او باری و یاری نیست حضرت رب جلیل در سوره بنی اسرائیل فرمود وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمِّيًّا وَبُكْمًا وَصُمًّا. زیرا آیات قدرت ندیده بودند و سخن حق نگفته و نشنیده بودند [مسّ و نقره بنده آن کیمیا] نحاس و سیم بنده آن کیمیای حضرت است همچو فرعون و موسی در این بیان که تحقیق می‌فرماید

در بیان آنکه موسی علیه‌السلام و فرعون هر دو مُسَخَّرِ مشیت‌اند چنانکه زهر و پازهر تریاق و ظلمات و نور و مناجات کردن فرعون به خلوت تا ناموس نشکند

حضرت خدا در سوره رعد فرمود قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ. بگو به درستی که خدای تعالی گمراه می‌کند هر که را که می‌خواهد و راه نماید به سوی خود بی‌مشاهده آیت هر که باز گردد بوی [2466 موسی و فرعون معنی را رهی] موسی علیه‌السلام و فرعون علیه ما يستحق معنی حقیقی و مقصود اصلی را که حضرت خداست بنده‌اند [ظاهر آن ره دارد و این بی‌رهی] (239a) ظاهراً موسی راه دار است و فرعون بی‌راه است و از آن جهت که انسان را قابلیت مظهریت جمیع اسما است اگر چه سلطنت اسمی در او ظاهر باشد اما از تجلّی اسما و صفات دیگر بی‌نصیب نیست پس مظهر تجلی جمال را چاشنی از شراب جلال چشانند و محل سطوات جلال را پرتوی از نور جمال رسانند و لهذا می‌فرماید [2467 روز موسی پیشِ حق نالان شده] یعنی موسی علیه‌السلام آشکارا در همه وقت تضرّع و نیاز کننده بود [نیمشب فرعون هم گریان شده] در خلوت خود فریاد و زاری کننده بود [2468 کین چه غلّ است ای خدا بر گردنم] که این ضلالت چه بند است ای خدا بر گردن من [ورنه غلّ باشد که گوید من منم] اگر غل نباشد کسی نگوید که من⁹⁷⁴ منم حضرت خدا در سوره رعد فرمود أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ. آن گروه آنانند که ایشان نگرویدند به خداوند خود و آن گروه‌اند که غلها در گردن‌های ایشان است یعنی مقیدند به اغلال ضلال و ایشان را امید خلاصی نیست و آن گروه ملازمان آتش دوزخ اند ایشان در آن آتش جاویدانند [2469 زآنکه موسی را منور کرده‌ای] از آن ارادت و مشیت که موسی را منور کرده [مر مراهم زان مکدر

⁹⁷⁴ یعنی دعوی انانیت نکند. منه.

کرده] مرا نیز از آن مشیت مقدر و بی‌نور کرده و حضرت ربّ کریم در سوره ابراهیم فرمود **فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ**. پس گمراه گرداند خدای تعالی هر که را خواهد یعنی فرو گذارد تا گمراه شود و راه نماید هر که را خواهد یعنی توفیق دهد تا راه یابد و اوست در حکم غالب و راست کار که اضلال و هدایت او بر وجه حکمت است **قطعه:** اگر کیست بگوید که خواست فائده نیست - بگو که خواست از او خاست چون بود بی‌کار - اگر نخواست مرا پس چرام خواهان کرد - که زرد کرد رخم را فراق آن رخسار. آری **وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ**. مقرر است این معنی است **يُحِبُّهُمْ** و **يُحِبُّونَهُ** مثبت این دعوی است **بیت:** رخ دلبر ار نیستی ورد رنگ - نبودی رخ عاشقش زرد رنگ - اگر **(239b)** دلبر آنرا نمی‌بود ناز - نبودی دل بی‌دلان را نیاز. کشش گر نبودی ز دلدار ما چه کوشش نمودی دل زار ما **[مر** **مرا زان هم مکدر کرده‌ای]** از آن مشیت که موسی را تو ماه رو و نورانی کرده **[ماه جانم را سیاه کرده‌ای]** **2470** **زانکه موسی را تو مهر و کرده‌ای]** و منخسف کرده اما استعداد و توجه موسی اقتضا کرد که مظهر هدایت شود و استعداد و عناد فرعون و استکبار آن بی‌عون اقتضا کرد که مظهر اضلال گردد **[2471 بهتر از ماهی نبود استاره‌ام]** یعنی ستاره طالع من از ماه تابان روشن‌تر نیست چون ماه را گاه خسوف است و گاه انجلا و گاه صعود است و گاه نزول و گاه طلوع است و گاه افول و گاه کمال است و گاه محاق و گاه مقابله است و گاه احتراق ستاره طالع مرا نیز به تقدیر علیم و عزیز گاه شرف است و گاه وبال و گاه فراق است و گاه وصال.⁹⁷⁵ **[چون خسوف آمد چه باشد چاره‌ام]** یعنی دفع آن را نمی‌توانم **[2472 نوبتم گر ربّ و سلطان می‌زنند]** به این نام و صدا مرا نامدار می‌کنند **[مه گرفت و خلق پنگان می‌زنند]** بر طاس چوب می‌زنند یعنی چون ماه را خسوف واقع شود خلق طاس می‌زنند هر کس بداند که نور ماه رفته است سیاه رو گشته من که مخلوق و عاجز خدایی را نمی‌شایم مرا ربّ و سلطان گفتن همچون طاس زدن و مرا رسوای کردن و روسیاهی مرا نمودن است **[2473 می‌زنند آن طاس و غوغا می‌کنند]** یعنی خلق **[ماه را زان زخمه رسوا می‌کنند]** و روسیاهی او را می‌نمایند **[2474 من که فرعونم ز خلق ای وای من]** که الشهرة آفة در بعض نسخ ز خلق ای وای من **[زخم طاس آن ربّی الاعلای من]** یعنی زخم طاسم ربّی الاعلی گفتن است حضرت خدا در سوره والنزعات حکایت حال فرعون می‌کند که **فَحَشَرَ فَنَادَى فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى**. پس جمع کرد مر ایشان را به نفس خود پس گفت منم پروردگار بزرگ‌تر شما اما در خلوت می‌گفت **[2475 خواجه تاشانیم اما تیشه‌ات]** من و موسی بنده یک خواجه‌ایم یعنی هر دو بنده تویم اما تیشه قدرت تو **[می‌شکافد شاخ را در تیشه‌ات]** **(240a)** و شق می‌کند شاخ را در تیشه مکونات **[2476 باز شاخی را موصل⁹⁷⁶ می‌کند]** یعنی تیشه باغبان قدرت شاخی را در تیشه می‌برد و شاخی را با دیگری موصل

⁹⁷⁵ وصال TK : ضلال M

⁹⁷⁶ موصل : آشلمه.

گرداند تا آن یکی را در آتش قهر سوزند و آن یک را از ثمرات رحمت سازند [شاخِ دیگر را معطل می‌کند] آن تیشه قدرت چنین کند تا آن شاخ معطل را طعمه آتش کنند یعنی چنانکه باغبان در درختان تصرف می‌کند که بعضی را به بعضی موصل می‌کند تا از او ثمرات پیدا شود و بعضی را می‌برد و هیزم می‌کند که در آتش اندازد همچنان باغبان قدرت و صفت ارادت به کافر و فاسق شاخ ایمان و صلاح را به وی موصل می‌کند تا آثار طاعت و ثمرات عبادت به وجود آید و گاهی یکی را مظهر اضلال می‌کند که از ایمان⁹⁷⁷ و طاعت به کفر و ضلالت افتد و اهل نار شود [2477 شاخ را بر تیشه دستی هست نی] سؤال و جواب است [هیچ شاخ از دست تیشه جست نی] پس مرا نیز از تصرف خدا خلاصی نیست و دفع آن میسر نی [2478 حق آن قدرت که آن تیشه تراست] به حق آن قدرت تو را حاصل است [از کرم کن این کزیه‌ها را تو راست] و مرا اصلاح کن و هدایت بده این بیت از سخن حضرت مولانا است [2479 باز با خود گفته فرعون ای عجب] یعنی فرعون در حال خود تعجب می‌کرد و می‌گفت [من نه در یا ربّنایم جمله شب] معنی⁹⁷⁸ این مصراع به ترکی بن یا ربّنا ده دکلمی ین دوکلی گجه. معنی مراد استفهام انکاری است یعنی من در هر شب یا ربّنا می‌گویم و مناجات می‌کنم [2480 در نهان خاکی و موزون می‌شوم] در خلوت اهل تضرع و قابل قبول حق می‌شوم [چون به موسی می‌رسم چون می‌شوم] با وجود چندین مسکن و سرافکندگی و تضرع و بندگی در ملاقات موسی حال بر من متغیر می‌گردد و من متکبر می‌شوم همانا که موسی محکی است که قلب ناسره مرا کم عیاری از او ظاهر شود [2481 رنگ زر قلب ده‌تو⁹⁷⁹ می‌شود] یعنی زر که قلب باشد و آن را طلا رنگ کرده باشند اگر چه آن رنگ بر آن زر مضاعف و بسیار باشد [پیش آتش چون سیه‌رو می‌شود] و قلبی او پیدا شود من نیز زر قلب و اندوده‌ام (240b) موسی آتش است چون من به آن می‌رسم پیش او قلبی من پیدا شود که دعوت او را قبول نمی‌کنم باز نظر بالاتر می‌کند و می‌گوید [2482 نی که قلب و قالب در حکم اوست] معنی این مصراع به ترکی بنم قلبم دخی قالبم انک حکمنده دکلمیدر. معنی مراد استفهام انکاری است یعنی قلب و قالب من در تصرف و ارادت حق تعالی است [لحظه‌ای مغرم گند یک لحظه پوست]⁹⁸⁰ یک وقت مرا مغز و زیده می‌ند و یک وقت⁹⁸¹ قشر و پوست [2483 سبز گردم چونکه گوید کشت باش] سبز و طری شوم چون که مرا گوید که زرع باش یعنی چون ظهور اسم هادی باشد به راه راست می‌شوم [زرد گردم چونکه گوید زشت باش] پژمرده و زرد شوم چون که مرا گوید زشت و قبیح باش یعنی چون ظهور اسم مضل باشد بر

⁹⁷⁷ ایمان TK : ایشان M

⁹⁷⁸ معنی T : یعنی MK

⁹⁷⁹ ده تو : اون قات.

⁹⁸⁰ مغز ایچ و اوز پوست قاب و دَری.

⁹⁸¹ وقت T : دم MK

ضلال می‌شوم [2484 لحظه‌ای ماهم کند یک دم سیاه] یک لحظه مرا ماه کند و منور سازد و یک لحظه سیاه و بی‌نور [خود چه باشد غیر این کار اله] یعنی این عمل کار خداست که تصرف در قلوب مقدور مخلوق نیست لهذا رسول‌الله علیه السلام می‌گفت **اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ**. لاجرم [2485 پیش چوگانهای حکم کن فکان] پیش چوگانهای قضا⁹⁸² و قدر و ارادت و مشیت الهیه [می‌دویم اندر مکان و لامکان] همچو کوی می‌دوم بهر جا در میدان در این محل شبهه قویه هست آن شبهه این است که موسی و فرعون چون از یک گوهر آفریده بودند و در عالم الهی متحد بودند چرا در این عالم در اختلاف و خلاف واقع شدند حضرت مولانا این شبهه را حل می‌کند و به وجه رمز سخن می‌گوید اما در تحقیق حل شبهه به تفصیل حاجت است پس اولاً بدان که حالیا چون سلطنت اسم ظاهر ظاهر است کثرت پیداست و وحدت مستور و این یکی نزدیک و آن یکی دور طراز خلعت این **اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ**. و داغ پیشانی آن **وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ**. لاجرم بیت: آفتابی در هزاران آبگینه تافته - پس به رنگ هریکی تابی عیان انداخته. چون صور آبگینه‌ها از میان برخیزد بی‌رنگی و یگانگی اصل که در نور آفتاب بود به ظهور آید تا وجود آبگینه‌ها قائم است اتحاد نیست و ثرت اعداد باقی است زیرا که اگر ده آبگینه بر (241a) یک رنگ باشند اگر چه نور بر یک لون نماید اما آبگینه‌ها یکی نشوند و رنگ اصلی نور که بی‌رنگی است ظهور نیابد چنانکه انبیا و رسل اگر چه بر یک رنگ بر آمده‌اند از روی رسالت که **لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهِ**. اما به حسب اختلاف درجات و قدر قابلیت امم این به نسخ شریعت آن قیام نماید و آن به نفی طریقه این قائل شود تا از روی استعداد مراتب و درجات ایشان به ظهور پیوندد که **تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ**. و چون سلطنت اسم باطن ظاهر شود وحدت از جلایب اشکال و صور روی نماید بی‌رنگی صرف پیدا آید آبگینه‌های مختلف از میان برخیزد اختلاف الوان متلاشی شود رنگ بی‌رنگی نور ظهور پذیرد تقابل صوری اضمحلال یابد موسی با عیسی همراز شود موسی و فرعون هم آواز گردد چنانکه می‌فرماید [2486 چونکه بی‌رنگی اسیر رنگ شد] چون که اطلاق لباس تقید پوشید و جان‌ها به ظروف ابدان حلول و تعلق کرد [موسیقی با موسیقی در جنگ شد] اختلاف پیدا گشت [2487 چون به بی‌رنگی رسی کآن داشتی] چون به اطلاق رسی که آن در تو بود [موسی و فرعون دارند آشتی] صلح و اتفاق دارند و ترک خلاف کنند [2488 گر ترا آید بر این نکته سؤال] اگر تو را شبهه آید [رنگ کی خالی بود از قیل و قال] یعنی این مقیّدات از بحث و جدال خالی نیستند [2489 این عجب کین رنگ از بی‌رنگ خاست] سؤال این است که این مقیّدات از آن مطلق پیداست پس چون اصل رنگها بی‌رنگی است چرا رنگ‌ها پیدا شود [رنگ با بی‌رنگ چون در جنگ خاست] یعنی فرع با اصل چگونه در خلاف شد [2490 اصل روغن ز آب افزون می‌شود] یعنی در جواب

⁹⁸² مطلب در حکمت قضا.

این شبهه و سؤال به طریق تمثیل معقول به محسوس می‌گوییم روغن از آب حاصل شود [عاقبت با آب ضد چون می‌شود] آخر به آب چرا ضد گردد. لاجرم خلاف رنگ با بی‌رنگ بر این مثال است [2491 چونکه روغن را ز آب اسرشته‌اند]⁹⁸³ و آمیخته‌اند [آب با روغن چرا ضد گشته‌اند] یعنی اصل روغن آب است اما در میان اینان تضاد است [2492 چون گل از خار است و خار از گل چرا] این مثال دیگر است [هر دو در جنگند و اندر ماجرا] و در خلاف و (241b) نزاع [2493 یا نه جنگ است این برای حکمتست] یا خود گوییم مخالفت فرع اصل را نیست و خلاف امر اعتباری است که ملاحظه آن متضمن حکمتی است و آن را حضرت خدا می‌داند [همچو جنگِ خر فروشان صنعت است] که در صورت جنگ دارند برای مصلحت نه حقیقت یک حکمت این باشد که چون حق تعالی به اسماء متخالفه و صفات متضاده متصف است مثل الهادی و المضلّ و الفعّار و الفهّار و النافع و الضّار و الأوّل و الآخر و الظاهر و الباطن و غیر ذلک. لاجرم هر اسم و صفت مظاهر اقتضا می‌کند تا مرا یای هر اسم و صفت متحقق شود و لهذا اختلافات واقع شد [2494 یا نه این است و نه آن حیرانیست] جواب ثالث است که می‌گوییم سرّ این معلوم نیست از آن که کار حضرت خدا محل حیرت است [گنج باید جُست این ویرانیست] یعنی گنج اسرار وحدت را و کثر مخفی حضرت را در ویرانه حیرت و در خرابی صورت باید جست نه در نتایج عقل و وهم که به منزله عمارت‌هاست که گنج نیستی در عمارت‌های هستی نتوان یافت بیت: گر مراد خویش خواهی نامرادی پیشه کن - من مراد خویش را در نامرادی یافتم. [2495 آنچه تو گنجش توهم می‌کنی] این عالم مشاهد را و فهم خود را که گنج توهم می‌کنی و طالب او شوی [زآن توهم گنج را گم می‌کنی] و ضایع می‌کنی. لاجرم آن که عمر و فکر را به دنیا و ماسوی صرف کند و جمع گنج کند آخر از این گنج دور شود و از گنج حقیقی محروم بماند *خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ*. در حق او متحقق شود [2496 چون عمارت دان تو وهم و رایها] وهم و رایها عقول همچو عمارت است نزد اصحاب طریقت [گنج نبود در عمارت جایها] گنج را در عمارت جایها نباشد [2497 در عمارت هستی و جنگی بود] و خلاف باشد [نیست را از هستها ننگی بود] اهل فنا از اهل دنیا عار دارند که اغلب اهل دنیا و ارباب هوا از دو جهان محروم بمانند. لاجرم اگر از ایشان عار کنند شاید [2498 نی که هست از نیستی فریاد کرد] یعنی اهل دنیا از اهل فنا فریاد (242a) نمی‌کند بلکه امر بر عکس است چنانکه می‌فرماید [بلکه نیست آن هست را واداد کرد] معنی این مصراع به ترکی بلکه یوق اول واری کندودن گرو ایلدی. [2499 تو مگو که من گریزانم ز نیست] و از فنا و اهل عبا [بلکه او از تو گریزان است بیست] آن فانی و اهل عبا از تو گریزان است بیست بار و بسیار که ضدّ اهل هوا و ارباب دنیا اهل صلاح است پس کسی که در او میل به انبیا و اولیا نباشد علامت است که انبیا و اولیا او را رد کرده است [2500 ظاهرا می‌خواندّت او سویی خود] به فتح خا خواندن می‌باید

[وز درون می‌راندت با چوبِ رد] ظاهراً اگر چه تو را پیش و سوی خود خواند ولیکن در باطن می‌راند [2501 نعلهای بازگونه‌ست ای سلیم] نعل شُم اسب و نعل کفش بازگونه و منعکس است ای ساده دل اما آن نعل‌ها را تو راست بسته و موافق نهاده می‌پنداری این معنی را سلمان استعمال کرده است بیت: از سم اسبش نشانی یافتم رفتم ز پی - گفت سلمان نعل این مرکب دگرگون بسته‌اند. [نفرتِ فرعون می‌دان از کلیم] لفظ از کلیم صلهٔ نفرت است نه صلهٔ می‌دان مراد این است که این تنافر میان موسی و فرعون نعل دگرگون بستن است که نفرت از موسی است نه از فرعون⁹⁸⁴

سببِ حرمانِ اشقیا و باعث محرومی ایشان از دو جهان که خَیَر الدُّنْیَا وَ الْآخِرَةِ

زیان کرد در دنیا و آخرت رباعی: نه مال و نه اعمال و نه دنیا و نه دین - نه لامعهٔ صدق ز انوار یقین - در هر دو جهان منفعل و خوار و حزین - البته زیانی نبود برتر ازین. [2502 چون حکیمک اعتقادی کرده است] تصغیر حکیم برای تحقیر⁹⁸⁵ است خلاصهٔ کلام در این مقام آن است که ارباب حکمت و اصحاب هیأت بر آنند که جمیع افلاک کرّی الشکل اند⁹⁸⁶ و کرهٔ خاک در وسط افلاک معلق است چون زرده در میان بیضه بعضی حکما گفته‌اند سبب معلق بودن ارض در وسط آسمان آن است که آسمان از هر جانبی زمین را به سوی خود جذب می‌کند. لاجرم زمین در میان او معلق بماند و بعضی از حکما گوید آسمان با صفا زمین تیره را چگونه با خود کشد بلکه از جمیع اطراف برابر دفع کند. لاجرم ارض در میان آسمان بماند (242b) [کآسمان بیضه زمین چون زرده است] معنی این مصراع به ترکی فلک یمرده یر صاروسی گبی در. [2503 گفت سایل چون بماند این خاکدان] سائل گفت چگونه بماند این زمین با ثقلی او [در میان این محیطِ آسمان] که به جانبی میل نکرد و فرو نرفت [2504 همچو قندیلی معلق در هوا] یعنی زمین در میان آسمان معلق بماند که نه به ستون ایستاده و نه به زنجیر بسته است [نی به اسفل می‌رود نی بر عُلا] بلکه بماند به یک جا [2505 آن حکیمش گفت کز جذبِ سما] آن حکیم این سائل را گفت در جواب که از کشیدن آسمان [از جهاتِ شش بماند اندر هوا] مثالش چنان باشد که خانه سازند سقف و فرش و دیوارهای او را از مغناطیس کنند و میان این خانه پارهٔ آهن را بدارند. لاجرم آن آهن در میان خانه بماند چنانکه می‌فرماید [2506 چون ز مقناطیس قُبَّهٔ ریخته] و کُری مجوّف

⁹⁸⁴ مطلب در اینجا معلوم می‌شود که کتاب مثنوی علم نجوم را جامع است و حضرت مولانا در این کتاب از هر علم مسائل ایراد کند و از او

پند و معرفت فرماید

⁹⁸⁵ تحقیر TK : تصغیر M

⁹⁸⁶ زیرا حکیم کرّیه را مبنی بر ایجاب گند و دعوی قدم کند و معلق شدن زمین را به آسمان نسبت کند نه به قدرت حضرت خدا جلّ و علا با وجود که زمین به نسبت قدرت حق همچو ذره است چنانکه حضرت خدا ذره را در هوا معلق دارد می‌تواند که زمین را نیز همچنان معلق دارد چنانکه آسمان را بی‌ستون دارد که رفع السماء به غیر عمد. لاجرم اهل سنت همه کاینات را اَوّلا و بالذات به حضرت خدا اسناد کنند چنانکه حضرت قیوم در سوره روم فرمود وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْاَرْضُ بِاَمْرِهِ. پس تصرف در همه اشیا از آن اوست. منه.

کرده [در میان ماند آهنی آویخته] چنانکه در تمثیل خانه بیان کردیم [2507 آن دگر گفت آسمان با صفا] حکیم دیگر گفت آسمان صافی با چندین صفا و لطافت [کی کشد در خود زمین تیره را] که ضد ضد را نمی کشد [2508 بلکه دفعش می کند از شش جهات] از آن جهت که هست در میان ایشان تضاد صفات [زآن بماند اندر میان عاصفات] بادهای سخت یعنی در هوا پس از این حضرت مولانا پند و حصّه فرماید که می گوید [2509 پس ز دفع خاطر اهل کمال] استشهد و استدلال در این مقام به وجه اخیر است و حصّه این است که آن کسان که میل ارباب کمال و محبت اهل حال ندارند سبب این است که خاطر شریف اهل کمال ایشان را دفع می کند [جان فرعونان بماند اندر ضلال] و مردود شدند [2510 پس ز دفع این جهان و آن جهان] یعنی دنیا و آخرت [مانده اند این بی رهان بی این و آن] که خسر الدنیا و الآخرة گشتند پس آنان که بی راه و اهل ضلال اند عمر را به دنیا و هوا صرف می کنند عاقبت از او دور بمانند قطعه: به اول چو خواهی کنی جمع مال - بسی رنج بر خویش باید گماشت - پس از بهر آن تا بماند به جای - شب و روز می بایدت پاس داشت. در این جمله این حال مشککتر است که آخر به حسرت بیاید گذاشت و از ثواب آخرت محروم شوند که سرمایه (243a) عمر را ضایع کرده اند من ضیّع آیام حرائثه ندیم وقت الحصاد. لاجرم [2511 سر کشی از بندگان ذوالجلال] یعنی تو پنداری که از بندگی بندگان حق یعنی اولیا سر را می کنی و عظمت ورزی و حال آن که خاطر شریف ایشان ملتفت به جانب تو نیست بلکه دل های ایشان از هر طرفی تو را رد می کنند چنانکه می فرماید [دان که دارند از وجود تو ملال] پس تو را رد کنند ورنه [2512 کهربا دارند چون پیدا کنند] از آن که بندگان ذوالجلال کهربا دارند چون آن کهربا را پیدا کنند [کاه هستی ترا شیدا کنند] تبین وجود تو را متحرک گردانند و به سوی خود کشند [2513 کهرباي خویش چون پنهان کنند] اما چون کهرباي خود را پنهان کنند بر تو جذبه حواله کنند [زود تسلیم ترا طغیان کنند] که میل تو به ایشان نشود حکایت: یکی از مریدان شیخ ابو عمر گوید که روز جمعه همراه شیخ به مسجد جامع رفته هیچ کس شیخ التفات ننمود و بر وی سلام نکرد با خود گفتم ای عجب هر جمعه ما به تشویش بسیار به مسجد جامع می رفتیم از ازدحام بسیار بر شیخ و هنوز این خاطر تمام نشده بود که شیخ تبسم کنان به من نگریست و مردم به سلام روی به شیخ آوردند چنانکه میان من و شیخ حائل شدند با خود گفتم آن حال بهتر از این حال بود شیخ به من التفات کرد و گفت این را تو خواستی ندانستی که دل های مردمان به دست من است اگر خواهم دل های ایشان را از خود بگردانم و اگر خواهم روی در خود کنم [2514 آنچنانکه مرتبه حیوانیست] یعنی همچنانکه مرتبه حیوانی [کو اسیر و شغبه انسانیست] که آن مرتبه حیوانی اسیر و مغلوب درجه انسانی است [2515 مرتبه انسان به دست اولیا] مرتبه انسانی نیز در حضرت اولیا [شغبه چون حیوان شناسش ای کیا] همچون حیوان مغلوب شناس آن انسانی را ای بزرگ یعنی عوام الناس مغلوب اولیاست که هر که را می خواهند به خود می کشند و هر که را که نخواهند رد کنند اما قبول

ایشان علامت قبول حضرت خداست بلکه بی‌اشارت (243b) آن حضرت قبول نمی‌کند حکایت: مولانا خواجه یعقوب گفته اوّل بار که به صحبت خواجه بزرگ قدّس سره رسیدم فرموده‌اند که باب خود کاری نمی‌کنیم امشب به بینیم اگر تو را قبول می‌کنند ما نیز قبول کنیم خدمت خواجه یعقوب فرموده‌اند که هرگز شبی بر من از آن سخت‌تر نگذشته است که در فکر آن بودم که این در به قبول به من بگشایند یا رد کنند چون بامداد پیش ایشان رفتم فرمودند که قبول کردند اما تو در صحبت خواجه علاء الدین خواهی بود پس بنده اهل الله شدن و در خدمت ایشان گشتن دلیل بنده حضرت خدا و در خدمت او شدن است [2516 بنده خود خواند احمد در رشاد] و نمودن راه راست [جمله عالم را بخوان قُلْ يَا عِبَادِ] تو این آیت را بخوان تا بدانی و لفظ جمله عالم مفعول لفظ خواندن است یعنی رسول‌الله علیه السلام به امر ملک عالم همه خلق عالم را بنده خود خواند چنانکه در سوره زمر فرمود قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ. پس هر کس که بنده مخلص حضرت خدا باشد خلق عالم بلکه شاهان او را گدا شوند بیت: دو سه روز شاه‌یست را چو شدم غلام و چاکر - به جهان نماند شاهی که چو چاکرم نیامد. حکایت: شیخ نظامی عمر گرامی را به قناعت و تقوی و عزلت و انزوا گذرانید هرگز چون سائر شعرا و علما از غلبه حرص و هوا ملازمت ارباب دنیا نکرد بلکه سلاطین روزگار به وی تبرک می‌جسته‌اند چنانکه می‌گوید بیت: چون به عهد خوانی⁹⁸⁷ از بر تو - به در کس نرفتم از در تو. همه را بر درم فرستادی من نمی‌خواستم تو می‌دادی چون بر درگه تو گشتم پیر از آنچه ترسید نیست دستم گیر مثنوی های پنج گانه وی که به پنج گنج اشتها یافته است آنها را به استدعاء سلاطین زمان نظم کرده است تا نام ایشان به واسطه نظم وی بر صفحه روزگار بماند استدعا نموده‌اند [2517 عقل تو همچون شتریان تو شتر] عقل معاد و عقل معاش تو را دلیل و کشنده است [می‌کشاند هر طرف در حکم مُر] چیزی تلخ یعنی همچنانکه وجود هر انسان به منزله اشتر است و (244a) عقل او اشتریان همچنان جمیع عقول به منزله اشتران‌اند و اولیا به منزله اشتریان چنانکه می‌فرماید [2518 عقل عقلمند اولیا و عقلها] لفظ عقل‌ها مرهون است یعنی اولیا عقل و قید عقل اند اما دیگر عقل‌ها [بر مثالی اشتران تا انتها] که اولیا همه را به سوی شاه راه وصال و طریق عشق ذوالجلال کشند . بدرقه درگاه معبود و قلاووزی راه مقصود کنند [2519 اندر ایشان بنگر آخر ز اعتبار] یعنی در انبیا و اولیا به عین عبرت بنگر [یک قلاووز است جان صد هزار] پیشرو یک است و پی رو بسیار [2520 چه قلاووز و چه اشتریان بیاب] چه مرتبه قلاووزی و شترانی بیاب و غافل مباش [دیده‌ای کآن دیده بیند آفتاب] یعنی یک دیده که آفتاب حقیقی را که حضرت خداست دیده باشد مرتبه او چون است [2521 یک جهان در شب بمانده میخ‌دوز] به ترکی می‌خلنمش. [منتظر موقوف خورشید است و روز] یعنی این جهان در ظلمات کفر و جهل و تقلید و فسق و عناد سخت بمانده است تا که آفتاب حقیقی ظهور نکند و تا نور هدایت او خود ننماید این جهان

ظلمانی نورانی نگردد یعنی دل مردم نور ایمان و صفای عرفان نیابد و آن نور الهی به واسطهٔ مردی پیدا شود که به حکم لَا يَسْئُرُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْئُرُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِيِّ النَّفِيِّ الْوَدَّاعِ. اندرون او حضرت خدا قرار کرده باشد و بدان که بعض انسان کامل از روی ظاهر اگر چه مجموعه مختصر است اما متن مجموعه عوالم است پس از روی صورت عالم صغیر است و از روی معنی عالم کبیر [2522 اینت خورشیدی نهان در ذره‌ای] این تو را آفتاب است در یک ذره پنهان شده یعنی آفتاب حقیقی در یک جسم ضعیف که مانند ذره است پنهان شده [شیرِ نر در پوستینِ بره‌ای] یا شیر نر پوشیده است پوستین یک بره یعنی حضرت ملک قهار در مردی که صورت بشریه پوشیده است پنهان گشته [2523 اینت دریایی نهان در زیر کاه] یعنی دریای وحدت خود را در جسم ضعیف انسانی نهان کرده است [پا بر این که هین مینه با اشتباه] یعنی پس باید که در هر ذره به چشم حقارت نظر نکنی و تیغ کین بر هر بره نکشی و دلیرانه پای بر سر کاهی نهی و قدح (244b) هر شب سیاهی نمایی غزل: منگر بدان که ذره به صورت محقرست - آنرا نگر که در بر او مهر انورست - گر شب به صورتست سیه هیچ باک نیست - چون در پناه بدر منیرست و اخترست. دارد هزار فخر به رنگ سیاه خویش خال سیه که بر رخ معشوق دلبر است گر خار خشک نیز بود باش کوجه باک آخر نه همنشین گل تازه و تر است مگر بدان که هیأت خوش نیست نافه را آن را نگر که هم نفس مشک اذفر است. لاجرم مصراع: مرد را صورت مبین معنی طلب. گاهی باشد که مردی بی‌نام بلکه بدنام مقبول علام و خیر الانام باشد حکایت: یکی از سالکان گوید در کوه لگام راه گم کرده ناگاه به پیری رسیدم پوستینی پوشیده چون مرا دید گفت الله اکبر همانا راه گم کردی گفتم بلی گفت سی سال است هیچ آدمی ندیده‌ام عصایی به من داد و گفت این عصا تو را راه نماید و مرا گفت برو ساعتی برفتم خود را به انطاکیه یافتم عصا را بنهادم تا وضو سازم عصا گم شد به اهل انطاکیه این حکایت گفتم گفتند آن اسحاق بن ابراهیم الحمّال بوده است که از خلق عزلت کرده دیوانه‌وار در کوه و بیابان می‌باشد [2524 اشتباهی و گمانی را درون] یعنی اگر در دانستن مرد کامل و در شناختن شخص فاضل در درون طالب اشتباه و ظن واقع شود بد نیست بلکه [رحمت حق است بهر ره نمون] برای قولاوز و مرشد یعنی کسی را که از بهر ارشاد و شیخی اختیار خواهی کرد می‌باید که در تفحص حال او اهتمام کنی. لاجرم این اشتباه مذموم نیست مذموم آن است که هر کس را به چشم حقارت نظر کنی پس باید که به حقارت صورت هر کس نظر نکنی و از عظمت او غافل نباشی که در آن یک تن صد هزار عالم مُدرَج است چنانکه می‌فرماید [2525 هر پیمبر فرد آمد در جهان] یک کس بود در ظاهر صورت [فرد بود آن رهنمایش در نهان] که مؤید بود از جانب رحمن نمی‌بینی که نوح علیه السلام یک مرد بود اما چندین کافران را به یک دعا غرق کرد [2526 عالم کُبری به قدرت سحر کرد] (245a) عالم کبری که معنی انسان است به قدرت کامله افسون کرد که خود راستر کرد یعنی [کرد خود را در کھین نقشی نورد] خود را در نقش صغیر نور دیده کرد [2527 ابلهانش فرد دیدند و

ضعیف] ابلهان جهان انسان کامل را تنها و ضعیف دیدند **[کی ضعیف است آن که با شه شد حریف]** یعنی کی ضعیف است آن کس که با پادشاه حقیقی که حضرت خداست مصاحب باشد **حکایت:** چون موسی علیه السلام از مدین به مصر توجه نمود وحی آمد به هارون علیه السلام که به استقبال برادر به راه مدین روان و پس در اثناء طریق ملاقات واقع شد موسی علیه السلام شرح احوال به تمامی گفت و وی را از آن که به اتفاق پیش فرعون می باید رفت و او را به حق دعوت نمود خبر داد هارون گفت ای برادر شوکت و سطوت فرعون از آنچه تو زبده زیاده شده و بادی سببی حکم به قطع و قتل و صلب می کند موسی علیه السلام اندیشناک شد و هر دو برادر به اتفاق گفتند ای پروردگار ما به درستی که ما می ترسیم از آن که فرعون پیشی گیرد بر ما به عقوبت و نگذارد که معجزه بدو نماییم یا آن که زیاده کند طغیان خود را **قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأُرِي.**⁹⁸⁸ لاجرم حضرت خدا چون یار کسی باشد او را ضرر نباشد **[2528 ابلهان گفتند مردی بیش نیست]** ابلهان و کافران گفتند بیش از یک مرد نیست او نیز همچو ما یک بشری است چنانکه خالق خیر و شر در سوره قمر از زبان کافران می گوید **فَقَالُوا أَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ إِنَّا إِدَّا لَفِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ.**⁹⁸⁹ لاجرم **[وای آن کو عاقبت اندیش نیست]**⁹⁹⁰ فکر آخر کار نمی کند پس⁹⁹¹ انبیا را حقیر و تنها دیدن خطاست و سبب نزول بلاست چنانکه صالح را علیه السلام قوم او حقیر دیدند مبتلای قهر حضرت خدا شدند

حقیر و بی خصم دیدن دیده های حس صالح و ناقة صالح علیه السلام را چون خواهد که حق لشکری را هلاک کند در نظر ایشان حقیر نماید خصمان را و اندک اگرچه غالب باشد آن خصم

چنانکه حضرت خدا در سوره انفال می فرماید **وَيَقُلُّكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا**⁹⁹². و اندکی گردانید شما را یعنی اندک نماید **(245b)** شما را در چشم های دشمنان تا دلیر شدند در کارزار شما و از آن حسابی بر نداشتند و تهیه اسباب کما ینبغی نکردند تا حکم کند خدا کاری را که کرده شد در علم او بدان که حضرت مولانا در این سرخی

⁹⁸⁸ گفت خدای تعالی مترسید ای موسی و هارون به درستی که من با شماام بحفظ و نصرت می شنوم دعای شما و می بینم آن چه کند با شما . منه .

⁹⁸⁹ پس گفتند آیا آدمی از جنس ما یگانه پی روی کنیم به درستی که آن هنگام که متابعت کنیم باشیم در گمراهی و در جنونی.

⁹⁹⁰ این مصراع پند بس است.

⁹⁹¹ پس T : لاجرم MK

⁹⁹² چون کافران اصحاب را اندک دیدند و جرأت کردند وقتی که آغاز جنگ کردند بسیار دیدند و دل های ایشان شکسته شد.

تفسیر قول حضرت خدا کند که در سوره اعراف می‌فرماید⁹⁹³ **وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا**. تا آنجا که⁹⁹⁵ **فَأَخَذَتْهُمْ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جِثِيمِينَ**. و این قصه در سوره هود نیز مذکور است اهل تفسیر آورده‌اند که چون عاد هلاک شد بلاد عاد را ثمود گرفتند و عمارت کردند و ایشان اعماز طوال و رخاء عیش داشتند به حکم **إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ** **رَأَاهُ اسْتَغْنَى**⁹⁹⁶. کردن از فرمان پیچیدند و افساد ارض و عبادت صنم کردند خداوند تعالی صالح پیغمبر را علیه السلام به دعوت آن قوم فرستاد⁹⁹⁷ و ایشان تازی زبان بودند و صالح نیز از قبیله ثمود بود بعد از بعثت یک مدت به دعوت مشغول بود اندک کس از ضعیفان این قوم ایمان آوردند و باقی در تمرد و عناد مبالغه می‌کردند و از او معجزه طلب کردند گفت کدام معجزه می‌طلبید گفتند فلان روز عید ماست از شهر بیرون می‌آییم تو نیز بیرون آی ما حاجت از آله خود طلبیم یعنی از اصنام حاجت خواهیم اگر حاجت ما روا باشد تو تابع ما باش و تو نیز از خدای خود حاجت بخواه اگر اجابت کند ما اتباع تو کنیم و ایمان آوریم صالح قبول کرد چون بیرون آمدند و ایشان از اصنام مراد خواستند مستجاب نشد و سید قوم ثمود جندع بن عمرو بود اشارت به صخره کرد که در ناحیه⁹⁹⁸ کوه منفرد بوده و آن را کائبه می‌گفتند و گفت دعا کن تا از این سنگ نافه بیرون آید به شکل بُخت و نزدیک زادن و پیش ما بزاید صالح دو رکعت نماز گذارد دعا کرد فرمان آمد که پی از هزار سال من این نافه را در این سنگ آفریده‌ام بخوان تا برآید صالح گفت یا ناقة الله فی الحال صخره صحرا در حرکت آمد و بشکافت و نافه بیرون آمد هم بر آن صفت که طلب کرده بودند **(246a)** پس از آن در نظر ایشان ولدی مثل خود در بزرگی بزاز جندع و جماعتی از آن قوم ایمان آوردند و باقی در جهالت و ضلالت بماندند و گفتند این جادویی است و صالح هر چند نصیحت کرد نشنودند و آن نافه در میان آن قوم بماند و در مرعای ایشان می‌چرید و آب ایشان به طریق غب بدو می‌رسید و صالح وصیت کرد که نافه خدای را که آیتی از آیات اوست می‌زاید و در زمین خداوند تعالی جلّ و علا بگذارید تا آب و علف خورد و به هیچ نوع مزاحمت او را روا مدارید تا شما را عذاب الیم فرو نگیرد چنانکه حضرت خدا گفت **هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ اللَّهِ**⁹⁹⁹. چون توبیخ و تحذیر

⁹⁹³ عطف است بر قول خدا و الی عاد اخاهم هودا و این عطف است بر قول خدا و لقد ارسلنا نوحا الی. منه

⁹⁹⁴ ثمود قبیله بودند از عرب که نسب ایشان به ثمود بن عامر بن ارم بن ارم بن سام بن نوح علیه السلام منتهی می‌شد و مسکن ایشان زمینی بود که آن را مجبر می‌گفتند تا بین ولایت حجاز دشام داین مردم بت پرستیدندی. منه.

⁹⁹⁵ بگرفت ایشان را زلزله پس از شنیدن صیحه گشتند ایشان اندر سرای خویش زانو زندگان.

⁹⁹⁶ به درستی که آدمی بهر آینه از حد می‌بود به آن که می‌بیند خود را که بی‌نیاز شده است یعنی توانگر. منه.

⁹⁹⁷ زیرا صالح علیه السلام به پنج پشت به ثمود می‌رسد. منه.

⁹⁹⁸ یعنی به سوی صحرا آن سنگ منفرد افتاده بود. منه.

⁹⁹⁹ این شتر خدای است مر شما را برهانی بر پیغمبری من پس بگذارید این نافه را تا بخورد گیاه در زمین خدای و مرسانید به وی هیچ بدی که فرا گیرد شما را عذابی دردناک. منه.

به تقدیم رسانید و با تمام وصیت قیام نمود حوض‌ها و چشمه‌ها را قسمت کردند به حکم لَهَا شَرِبٌ وَلَكُمْ شَرِبٌ يَوْمَ مَعْلُومٍ. یک روز نصیب ایشان بودی و یک روز نصیب ناقه آن روز که نوبت ناقه بودی آمدی همه را پاک بخوردی و عوض آن شیر دادی و روز دیگر که نوبت قوم بود آب حوض به چهارپایان وفا نمی‌کرد و تابستان چون بر پُشته‌ها بر آمدی مواشی از وی رمیدندی و به سوی بطون وادی فرود آمدندی و اگر زمستان ناقه به جانب وادی روی آوردی مواشی به طرف پُشته‌ها گریختندی چون مدتی بر آمد از جهت قلت آب و رمیدن مواشی تنگ عیش شدند کافران گفتند یا صالح را بکشیم یا ناقه را و اندیشه کردند که صالح را چون اقارب و عشایر بسیار است آشکارا نتوانیم کشت اتفاق کردند که شب در و بام او بگیریم و بکشیم نه تن با کاروان برسم سفر بیرون رفتند و شب گرد خانه صالح را فرا گرفتند و به روایتی حفره بریدند جبرئیل آمد با فرشتگان و بر بام صالح بایستادند و هر نه را به سنگ هلاک ساختند باز جمله بیعت کردن تا ناقه را هلاک سازند و بیشتر دلالت کننده بر عقرب ناقه دو زن بودند که ایشان مواشی بسیار داشتند یکی غنیزه مادر غنم دیگری صدقه بنت مختار عاقبت مردی بود تیرانداز نام او (246b) قُذَار بن سالف و شخصی بود شمشیر زن نام او مِسْطَح بن زهیر بن بهرج در کمین گاهی نگاه داشت و قذار تیر بر ناقه زد و مسطح شمشیر زد و پی کرد پس بکشتند و گوشت او را قسمت کردند ولد ناقه به سوی کوهی گریخت که نان آن کوه قاره بود و پیش از آن که به کوه در آمد روی او پس کرد و سه بار بانگ زد و رفت صالح را از آن حال خبر دادند گفت ادراک فصیل کنید باشد که عذاب از شما مرتفع شود ادراک نتوانستند کرد صالح گفت شما را سه روز مهلت بیش نیست فردا¹⁰⁰⁰ روی همه شما زرد گردد و روز دوم سرخ شود و روز سوم سیاه گردد بعد از آن عذاب در رسد چون علامات مشاهده کردند دیگر باره قصد کشتن صالح کردند خداوند تعالی او را به ارض فلسطین بُرد و از ایشان نجات داد و چون روز چهارم شد همه حنوط و کفن ساختند و دل از حیات پرداختند که ناگاه صیحه از آسمان آمد در بعض روایت آن صیحه بانگ جبرئیل بود دلهای ایشان پاره پاره گشت و در زاد السیر آورده که در روز که وعده عذاب داشتند در خانه‌های خود ساکن شده قبرها کردند و منتظر عذاب می‌بودند و چون روز چهارم آفتاب طالع شد و عذاب نیامد از منازل بیرون آمده و یک‌دیگر را می‌خواندند که ناگاه جبرئیل بر صورت اصلی خود پیدا شد پایش بر زمین و سر بر آسمان پره‌ای خود نشر کرده از مشرق تا به مغرب پای‌های وی زرد و بالها سبز و دندان‌ها سفید و بَرّاق و پیشانی‌ها با جلا و نورانی و رخسار بر افراخته و موی سر وی سرخ به رنگ مرجان ظاهر شده افق را بپوشید و ثمود آن حال را مشاهده کرده و روی به مساکن نهاده جبرئیل نعره زد که مُوتُوا علیکم لعنة الله به یک بار همه مردند و زلزله در خانه‌ها

¹⁰⁰⁰ ناقه را روز چهارشنبه عقر کردند روز پنج شنبه روی ایشان زرد شد روز جمعه سرخ شد روز شنبه سیاه گشت روز یکشنبه عذاب آمد و مردند بعضی گفتند ناقه را روز سه شنبه عقر کردند روز چهارشنبه روی ایشان زرد شد روز پنج شنبه سرخ شد روز جمعه سیاه شد روز شنبه عذاب آمد.

فتاده سقف‌ها بر ایشان فرود آمد اکنون حضرت مولانا تن صالحان را در اهلاک طالحان به ناقة صالح تشبیه می‌کند و جان ایشان را به صالح علیع السلام و خاطر ایشان را به کرّه ناقة و می‌فرماید که بر آزار جان اولیا و صلحا هیچ کس را دست رس نیست چنانکه قصد صالح کردند و میسر نشد ولیکن (247a) آزار تن ایشان همان آزار جان ایشان است و سبب هلاکی و اگر بعد از آزار خاطر ایشان را که به منزله فصیل است به دست توانند آورد امکان خلاصی از عذاب الیم هست [2529 ناقة صالح به صورت بُد شتر] آن ناقة که تفصیل کردیم در صورت اشتر بودی [پی بریدندش ز جهل آن قوم مُر] پی آن ناقة صالح را بریدند از جاهلی آن قوم تلخ و بد [2530 از برای آب چون خصمش شدند] از بهر آب چون خصم آن ناقة صالح شدند این قوم مر[نان کور و آب کور ایشان بُدند] لفظ کور در دو جا به کاف عربی است یعنی ایشان کور¹⁰⁰¹ نان و آب بودند که نان حقیقی و آب حقیقی را که ثواب آخرت است و طاعت حضرت خدا ندانستند یا نان و آب دنیا ایشان را کور کرده بود اگر لفظ کور در دو جا به کاف فارسی باشد و نان و آب مضاف باشد معنی این باشد که ایشان چون به ناقة آب ندادند خود آب و نان قبر شدند [2531 ناقة الله آب خورد از جوی و میخ] ناقة صالح که ناقة الله است آب خورد از نهر و سحاب [آب حق را داشتند از حق دریغ] آن قوم آب حق را از حق دریغ داشتند از آن که از ناقة او دریغ داشتند [2532 ناقة صالح چو جسم صالحان] یعنی جسم اهل الله همچون ناقة صالح است [شد کمینی در هلاک طالحان] یعنی ناقة صالح سبب هلاک آن قوم شد جسم صالحان نیز سبب هلاک طالحان گردد هر کس که ایشان را برنجاند ضرر بیند [2533 تا بر آن امت ز حکم مرگ و درد] و اسباب هلاک [ناقة الله و سُفّیّاهَا چه کرد] به حکم ناقة الله و سُفّیّاهَا. ای اتقوا ناقة الله و شربها اشتر حق و آب دادن او چه کار کرد [2534 شحنة قهر خدا زیشان بجست] فاعل جست شحنة و مفعولش خون بها و شهر است. [خونبهای اشتری شهری دُرست] لاجرم خون¹⁰⁰² بهای یک اشتر هلاک قوم شهری شد تمام¹⁰⁰³ [2535 روح همچون صالح و تن ناقة است] روح اهل الله همچو صالح است و تن او ناقة است [روح اندر وصل و تن در فاقه است] روح در وصل و تن در فقر است و نیستی. لاجرم روح نگاه داشتنی است و تن بگذاشتنی (247b) و روح نفعه رحمن است و تن آلت آن [2536 روح صالح قابل آفات نیست] چنانکه آن قوم قصد هلاک صالح کردند و نتوانستند [زخم بر ناقة بود بر ذات نیست] بر ذات روح نباشد [2537 روح صالح قابل آزار نیست] که او نور یزدانی است [نور یزدان سُغْبَه کَفّار نیست] و مغلوب ایشان نیست [2538 جسم خاکی را بدو پیوست جان] در بعض نسخ حق از آن پیوست با جسمی نهان [تا بیآزارند و بینند امتحان]

¹⁰⁰¹ کور T : نابینا MK

¹⁰⁰² خون TK : چون M

¹⁰⁰³ درست TK : تمام M

تا ابلهان بیازارند آن جسم خاکی را که مانند ناقه است و تجربه الهی و انتقام شاهی را بینند. حکایت: بعض مردمان ذوالنون مصری را قصد ضرر کردند و بر زورقی سوار شدند تا پیش ذوالنون آیند و ضرر رسانند ذوالنون ایشان را دید و لب‌های خود را بجنبانید نزدیک شد که ایشان غرق شوند و توبه و تضرع کردن ذوالنون اعتذار ایشان را مقبول داشت پس کسی که ولی خدا باشد اگر خود انتقام نکند خدای تعالی از بهر او انتقام کند [2539 بی‌خبر کآزار این آزار اوست] چون جسم را اتصال با جان است آزار تن همان آزار آن است و آزار جان آزار رحمان کما قال علیه السلام **إِنْ أَغْضَبْتَهُمْ فَقَدْ أَغْضَبْتَ الرَّحْمَنَ**. زیرا [آب این خُم متصل با آب جوست] آب خم پیوسته به آب جوی است که مدد جوی از خم کم نمی‌شود. لاجرم روح ولی متصل به حضرت خدا است پس آزار جان او آزار رحمن است [2540 زان تعلق کرد با جسمی اله] یعنی تعلق دادن حضرت اله روح وای را که پرتو نور اوست از برای از آلت ظلمات و پشتو پناه شدن جمیه موجودات است چنانکه می‌فرماید [تا که گردد جمله عالم را پناه] که به قول نصیحت و فعل طاعت ارشاد کند و به حکم **وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ**. از بهر شرف او حضرت خدا خلق را از بلا نگاه دارد در بعض نسخ (248a) این بیت واقع است [کس نیابد بر دال ایشان ظفر] و نمی‌رساند ضرر [بر صدف آید ضرر نه بر گهر] بر صدف تن ضرر آید نه بر گهر جان و دل [2541 ناقه جسم ولی را بنده باش] و مطیع فرمان او شو [تا شوی با روح صالح خواجه‌تاش] همچو او بنده خاص حضرت خدا شوی. لاجرم شنیدن پند اولیا و دیدن فعل اتقیا سبب صلاح و فلاح شود و باعث طاعت حضرت خدا و اطاعت فرمان مولی گردد حضرت مولانا پس از گفتن پند و معرفت به حکایت عودت کرد [2542 گفت صالح چونکه کردید این حسد] که از بهر آب او را کشتید [بعد سه روز از خدا نِقمت رسد] و عقوبت آید [2543 بعد سه روز دگر از جانستان] و خدای هر دو جهان [آفتی آید که دارد سه نشان] پیش از وقوع نِقمت و عذاب چنانکه رب ودود در سوره هود بیان فرمود **فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ**.¹⁰⁰⁴ لاجرم [2544 رنگ روی جمله‌تان گردد دگر] متغیر شود [رنگ رنگ مختلف اندر نظر] و پیش بصر [2545 روز اول رویتان چون زعفران] زرد گردد [در دُوم رو سرخ همچون ارغوان] در دوم روز رویتان ارغوانی رنگ گردد [2546 در سوم گردد همه روها سیاه] در سوم روز گردد همه روی‌های شما سیاه و صورت تباه در این رنگها تنبیه است که می‌باید که مردمان پیش از آن که علامت مرگ پیدا شود توبه کنند و به طاعت کوشند که روزی آید که رنگ روی زرد شود از بیماری و سرخ شود از اضطراب احتضار و سیاه گردد به دیدن دوزخ و عذاب آن ایمان و توبه مقبول نمی‌شود در آن زمان چنانکه قوم صالح را سود نکرد و لهذا گفت [بعد از آن اندر رسد قهر اله] اما نشان خلاصی آن است که [2547 گر نشان خواهید از من زین وعید] ترسانیدن [کُرّه ناقه به سوی که دوید] پس از برای رعایت کُرّه ناقه به جانب کوه روید [2548 گر توانیدش

¹⁰⁰⁴ بی‌بریدنش پس گفت شما برید در سرایهای خود سه روز این وعده ای است نه دروغ.

گرفتن چاره هست] اگر می‌توانید رسیدن آن کره را چاره خلاصی هست [ورنه خود مرغ امید از دام جست] و الا مرغ امید پرید [2549 کس نتانست اندر آن کره رسید] هیچ کس قادر نشد بر رسیدن کره [رفت در کهسارها شد ناپدید] که به او دست کس نرسید که آن کره میان کوهی که نام او قاره است ناپدید شد قوم صالح (248b) هر چند همچو صیادان در آن کوه جستند هرگز نیافتند پس از این حضرت مولانا به یک بیت پند و معرفت می‌گوید [همچو روح پاک گو از ننگ تن] آن کره ناقه از ایشان بگریخت چون روح پاک اهل الله که از عار بدن [می‌گریزد جانب رب المنن] می‌گریزد به جانب حضرت خدا و التجا کند به او. لاجرم روح پاک از ناپاکی تن به سوی حضرت قدوس رجوع کند از ناپاکی و ناپاکان خلاص شود حضرت مولانا باز به حکایت عودت کند که می‌فرماید [2550 گفت دیدیت آن قضا مبرم شدست] صالح گفت شما را عیان شد که این قضای الهی قضاء محکم و مقرر شده است [صورتِ اومید را گردن زدست] گردن تن امید را زد و امید را هلاک کرد باز معرفت گوید [2551 کره ناقه چه باشد خاطرش] خاطر ولی [که به جا آرید ز احسان و برش] و نیکی [2552 گر به جا آید دلش رستید از آن] یعنی از عذاب و حرمان [ورنه نومیدیت و ساعد را گزان] و الا مأیوس شده‌اید دست و ساعد را گزنده باز به حکایت عودت کند که می‌گوید [2553 چون شنیدند این وعید مُنکدر] و مکدر [چشم بنهادند و آن را مُنتظر] و به عذاب ناظر [2554 روزِ اوّل روی خود دیدند زرد] چون زعفران [می‌زدند از ناامیدی آه سرد] و ناله بارد [2555 سرخ شد روی همه روزِ دُوم] چون ارغوان [نوبتِ اومید و توبه گشت گم] نوبت روا شدن توبه ضایع شد. [2556 شد سیه روزِ سیّم روی همه] لاجرم نشان تمام شد [حکم صالح راست شد بی ملحه] بی نزاع و جنگاه [2557 چون همه در ناامیدی سر زدند] در بعض نسخ رد شدند [همچو مرغان در دو زانو آمدند] از صیحه بر آن حال مردند [2558 در نُبی آورد جبریل امین] در قرآن جبریل آورد [شرح این زانو زدن را جاثمین] چنانکه در سوره اعراف فرمود فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ¹⁰⁰⁵. و در سوره هود فرمود وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ¹⁰⁰⁶. پس از این حضرت مولانا ترغیب کند در مجلس زانو زدن را که می‌گوید [2559 زانو آن دم زن که تعلیمت کنند] علم و دین را [وز چنین زانو زدن بیعت کنند] و از چنین هلاک گشتن و بر زانو نشستن و از آن روز که یوم تزل الاقدام است تو را ترسانند باز به حکایت عودت نمود [2560 منتظر گشتند زخمِ قهر را] و عذاب الهی را [قهر آمد نیست کرد آن شهر را] (249a) که همه هلاک شدند ای که در خود علامت مرگ بینی چنانکه قوم صالح دیدند زود توبه و انابت کن و طاعت و عبادت و الا از مرگ خلاص نیست أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ. لاجرم به حکم كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ. همه کس مرده

¹⁰⁰⁵ پس فرا گرفت ایشان را به سبب کشتن ناقه زلزله بعد از شنیدن صیحه پس بامدد کردند در سرای خویش زانودگان که بر این حال مردند.

¹⁰⁰⁶ و فرا گرفت آنان را که ستم کردند بر خود به کفر فریاد عظیم بامداد کردند در سرای‌های خود زانو زدگان. منه.

خواهد شد [2561 صالح از خلوت به سوی شهر رفت] صالح علیه السلام از فلسطین به سوی شهر ثمود رفت [شهر دید اندر میان دود و نفت] که همه مردمان او هلاک شده گویا همه سوخته و پر حرارات گشته است ای که البته مرده خواهی شد و به مردن خلاص و راحت هر کس را میسر نیست به حکم **الْمَوْتُ رَاحَةٌ الْمُؤْمِنِ**. پس از مرگ راحت مؤمن را میسر است ورنه کافران و بعض عاصیان را عذاب قبر باشد که جان مردگان فریاد کند گوش شنوا فریادش شنود اگر چه جان پیدا نیست و لهذا می‌فرماید [2562 ناله از اجزای ایشان می‌شنید] ناله و فریاد را از اجزای قوم می‌شنید [نوحه پیدا نوحه گویان ناپدید] ناله ظاهر امام ناله کنندگان ناپیدا بدان که چون کسی بمیرد همه اعضا و اجزای او معطل شود چنانکه کسی را به سبب سوء مزاج و شدّة زمانت رسد که بعض اجزا و اعضا معطل شود پس مرگ عبارت از تعطیل آلات است اما روح که مدرک لذات و آلام است آن باقی باشد و بدان که عذاب قبر روح راست از این لازم نمی‌شود که بدن متحرک گردد نمی‌بینی که شخصی نائم در خواب مار بیند که وی را می‌زند جان او صیحه و فریاد کند و عرق ریزد او در تأذی و اضطراب باشد اما تو وی را در جان خود ساکن بینی. لاجرم عذاب قبر و آلام میت را هر کس در نمی‌یابد بلکه صالح بیند و داند و لهذا می‌فرماید [2563 ز استخوانهایشان شنید او ناله‌ها] از استخوان‌های آن قوم می‌شنید صالح ناله‌ها [اشک‌ریزان جانشان چون ژاله‌ها] همچو شبنم می‌دید حکایت: رسول‌الله علیه السلام به دو قبر مرور کرد و گفت **إِنَّهُمَا لَيُعَذَّبَانِ وَمَا يُعَذَّبَانِ فِي كَبِيرٍ أَمَا أَحَدُهُمَا فَكَانَ لَا يَسْتَتِرُ عَنِ الْبَوْلِ وَأَمَّا الْآخَرُ فَكَانَ يَمْشِي بِالنَّمِيمَةِ**. باز شاخ درخت خرما که تر بود گرفت و دو پاره کرد هر پاره را در قبر نشاند و گفت **لَعَلَّهُ أَنْ يُخَفَّفَ عَنْهُمَا مَا لَمْ يَبْسَسَا**. لاجرم [2564 صالح آن بشنید و گریه ساز کرد] شروه در گریه کرد [نوحه بر نوحه‌گران آغاز کرد] فریاد را بر فریادکنندگان بنیاد (249b) کرد یعنی بر قوم خود نالان و گریان شد بدان که معنی مرگ انسان را سلب کردن است از اموالش به نزع کردن از این عالم به عالم دیگر که این را مناسبت ندارد چون به چیزی در دنیا تعلق بسیارش باشد تحسّر او زیاده باشد. لاجرم به حکم **تَمُوتُونَ عَلَى مَا تَعِيشُونَ**. چون تعلق او در حیات به دنیا باشد مرگ او بر آن شود و کسی که تعلق او به حضرت خدا باشد مرگ او به ذکر خدا باشد پس مرد را می‌باید که در حیات به حق باشد نه به باطل و لهذا می‌فرماید [2565 گفت ای قومی به باطل زیسته] صالح این قوم را خطاب کرد و گفت ای قومی به باطل عیش کرده [وز شما من پیش حق بگریسته] و شکایت کرده این خطاب پس از مردن آن قوم همچون خطاب رسول‌الله است که پس از کشتن کافران در غزای بدر گفت **وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا**. روایت می‌کنند که چون کفار در جنگ بدر مقتول¹⁰⁰⁷ گشتند و مقتولان در قلیب انداخته شدند رسول‌الله علیه السلام آمد و بر ایشان قائم گشته گفت این کلام را عمر رضی الله عنه گفت چرا سخن گویی یا رسول آن اجساد را که جان ندارند رسول‌الله علیه

¹⁰⁰⁷ مقتول T : کشته MK

السلام فرمود وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا أَنْتُمْ بِأَسْمَعَ لِمَا أَقُولُ مِنْهُمْ لَكِنَّ لَا يُجِيبُونَ¹⁰⁰⁸. این نص است که جان شقی باقی باشد و به عذاب گرفتار شود. لاجرم چون من از شما به حضرت حق شکایت کردم [2566 حق بگفته صبر کن بر جورشان] و آزار آن قوم [پندشان ده بس نماند از دورشان] همچنان رسول الله را علیه السلام کافران جور کردند و او از بهر ثواب صبر می کرد و می دانست که حق تعالی به حکم لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ. بر ادیان غالب خواهد کرد و به موجب يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ. به تبلیغ احکام مشغول بود و پند می داد در این تنبیه است که هر که امر معروف و نهی منکر می کند می باید که بر جفا¹⁰⁰⁹ صبر کند از بهر ثواب و کلام پند را گوید اگر چه سامعان به گوش دل و جان نمی شنوند چنانکه حضرت مولانا از زبان صالح می فرماید [2567 من بگفته پند شد بند از جفا] یعنی من حضرت خدا را (250a) گفته بودم پندم منعقد و مسدود شد از جفای ایشان [شیر پند از مهر جوشد وز صفا] لَئِنْ نَصِيحْتَ از محبت مستمع و از صفای دل می شد [2568 بس که کردید از جفا بر جای من] لفظ جای مقحم است [شیر پند افسرد در رگهای من] یعنی من از پستان موعظت شیر نصیحت از شما دریغ نداشته و همت بر هدایت شما گماشته اما از زهر جفای شما شیر پند در رگهای جان من افسرد زیرا هر پند که من گفتم و هر آیت که آوردم باور نکردید حضرت خدا در سورة انعام فرمود وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ. الآية و باز فرمود وَلَقَدْ اسْتَهْزَأَ بِرَسُولٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ. ای آن که آیات ملک قهار و احادیث نبی مختار و اخبار جمهور ابرار و آثار و احوال اخیار تو را می گویند گوش نمی داری و اقبال طاعت و ترک معصیت نمی کنی آیا حال تو چون خواهد شد [2569 حق مرا گفته ترا لطفی دهم] حق تعالی مرا تسلی کرده [بر سر آن زخمها مرهم نهم] بر سر جراحت های تو مرهم نهم و باز در سورة مذکور فرمود وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأَوْدُوا حَتَّى أَتَاهُمْ نَصْرُنَا. الآية و در سورة كهف فرمود ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا. لاجرم [2570 صاف کرده حق دلم را چون سما] بی کدورت کرد دل مرا باز در سورة انعام فرمود الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ. لاجرم آن کس که پند نپذیرد و پیر شود اما پیر عقل نشود بلکه پیر خر گردد خسران را به خود کند [روفته از خاطرم جور شما] غبار و خار و خس جفای شما. لاجرم از روی شفقت [2571 در نصیحت من شده بار دگر] یعنی دیگر بار من شما را نصیحت کردم [گفته امثال و سخنها چون شکر] به حکم وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ. من گفته شما را مثلها و مثل شکر سخن های شیرین [2572 شیر تازه از شکر انگيخته] شیر تازه را از شکر انگيخته بودم و آیات بیّنات و احادیث ثقات و نکته های سادات گفته [شیر و شهدی با سخن آميخته] شیر و انگبین را

¹⁰⁰⁸ و در روایتی انهم لا سمه لهذا الكلام منكم الا انهم لا يقدرון على الجواب

¹⁰⁰⁹ جفا : T اذا KM

به سخن آمیخته بودم حضرت خدا در سوره نساء فرمود **يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ (250b)** **فَأَمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ**. ای آن که تو را به حکم الشَّيْخِ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ. چون پیر پند گوید و اخبار آخرت دهد چرا تصدیق قولی و فعلی نکنی تا تو را خیر باشد [2573 در شما چون زهر گشته آن سَخْن] علت این را بیان می کند [زآنکه زهرستان بُدیت از بیخ و بُن] زیرا شما معدن زهر بودیت هر چه در او افتاد زهر شد [2574 چون شوم غمگین که غم شد سرنگون] چرا غمگین شوم چون غم مغلوب شد [غم شما بودیت ای قوم حَرُون] شما نفس غم بودیت مرا ای گروه حرون به ترکی چاموش. [2575 هیچ کس بر مرگ غم نوحه کند] استفهام انکاری است [ریش سر چون شد کسی مو بر کند] جرأت رأس چون برفت و صحت حاصل شد کسی بر صحت مصیبت کند یعنی نکند حضرت خدا در سوره انعام فرمود **فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ**. این آیات را از بهر آن آوردم تا بدانی که این کتاب کشف قرآن است [2576 رو به خود کرد و بگفت ای نوحه گر] صالح به خود توجّه کرد و به خویش خطاب کرد و گفت ای نوحه و فریاد کننده [نوحه ات را می نیرزند آن نفر] این قوم به نوحه تو لایق نبیند. لاجرم ای که حال امم سابقه را می شنوی و به حکم **فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ**. سرگذشت ایشان را می بینی به حال خود نظر نمی کنی که حال تو کدام است و جزاء او در یوم جزا چون خواهد شد و کلام انبیا در اصول دین یکی است و حال دیگران معیار حال توسست به وی تطبیق کن و قصه پیشینان را همین قصه مدان بلکه از قصه ایشان حصّه بردار و اشتراک تو با ایشان در ظلم بین پیش از مردن تدبیر خویش کن و لهذا می فرماید [2577 کز مخوان ای راست خواننده مُبِین] ای قاری قرآن متین [کَيْفَ آسَى خَلْفَ قَوْمٍ ظَالِمِينَ] چنانکه در سوره اعراف فرمود **فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ**¹⁰¹⁰. مراد حضرت مولانا این است که اگر چه این آیت در قصه شعیب و قوم اوست و آن آیت که در حق صالح و ثمود است این است **فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ**. اما به حکم **لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ**. همه پیغمبران در امر¹⁰¹¹ دین یکی است و به موجب **فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ**. از پیشینان عبرت گیرید و (251a) اگر چه ایشان از جهت کفر استحقاق عذاب داشتند تو از بهر ظلم بر نفس و بر غیر استحقاق آن داری اگر در آیت به جای کافرین ظالمین ملاحظه کنی حال خود را مشاهده کنی [2578 باز اندر چشم و دل او گریه یافت] بی اختیار [رحمتی بی علتی در وی بتافت] رحمت بی علت و شفقت بی محل در صالح ظاهر شد [2579 قطره می بارید و حیران گشته بود] از

¹⁰¹⁰ پس روی بگردانید از کافران و گفت از روی تحسّر که ای قبه درستی که برسانیدم به شما پیغام های ربّ خود و پند دادم شما را پس

چگونه اندوه خورم و غمناک شوم بر هلاک قومی از کافران که مرا باور نکردند. منه.

¹⁰¹¹ امر TK : دعوت M

باریدن قطره [قطره‌ای بی‌علّت از دریایِ جود] که آن دریایِ جود نفس صالح است [2580 عقل او می‌گفت کین گریه ز چیست] عقل صالح گفتش این گریه از چیست آن را چه سبب است [بر چنان افسوسیان شاید گریست] بر آن سخریه و ستیزه‌کنندگان گریستن می‌شاید این نیز استفهام انکاری است [2581 بر چه می‌گویی بگو بر فعلشان] که فعل ایشان بد بود [بر سپاه کینه بد فعلشان] که سپاه کینه ایشان بد فعل بود [2582 بر دلِ تاریک پُر ژنگارشان] ژنگار به ترکی پاس. [بر زبانِ زهرِ همچون مارشان] که به زبان آزار کردندی [2583 بر دم و دندانِ سگسارانه‌شان] در لغت حلیمی سگسار را به چنین بیان کرد که بر مخلوقدر ایت باشلو ایت اغزلو غول یوز لوکچی قیللوطوکوز آزلو فیل قولاقلو یوزلری صارو کوده لری چویت رنکنده قالون جزیره سنده اولور [بر دهان و چشمِ کزدم خانه‌شان] که دهان و چشم ایشان همچو خانه کزدم بود [2584 بر ستیز و تسخر و افسوسشان] بر عناد و استهزا کردن ایشان یعنی در این قوم صورت‌های زشت و سیرت‌های بی‌وجه و صفات قبیحه و اخلاق ذمیمه و خصائل ردیه اوصاف شنیعه بود. لاجرم ایشان لایق شفقت نیستند [شکر کن چون کرد حق محبوسشان] و منکوسشان [2585 دستشان کز پایشان کز چشم کز] دست ایشان کز که کار حق نمی‌گیرد پای ایشان کز که به راه راست نمی‌رود و چشم ایشان کز که حق را راست نمی‌بیند [مهرشان کز صلحشان کز خشم کز] یعنی محبت ایشان کز که حُب فی الله نیست و صلح ایشان کز که برای حق نیست و خشم ایشان کز که بغد فی الله نیست [2586 از پی تقلید و معقولات نقل] که به پدران آن قوم تقلید می‌کنند [پا نهاده بر سر این پیر عقل] یعنی صالح یا عقل معاد [2587 پیر خر نی جمله گشته پیر خر] (251b) ایشان خریدۀ پیر نه همه پیر خر شده‌اند [از ریای چشم و گوشِ همدگر] و از تقلید و اتباع یک دگر اگر چه عقل به انکار گریه بر می‌خاست و کشف سرّ گریه می‌خواست در جواب می‌گفت گریه بر آن است که چندین قابلیات و استعدادات را ضایع گذاشتند و از وسوسه شیطان و نفس پروای عقل نداشتند پس آنان که ترک شهوت نکنند و فعل طاعت نیارند و پیر شوند اما پند پیر نشنوند هر چه کنند به تقلید فاسقان کنند و بر روی پیر عقل پای نهند به سبب نام و ناموس یک دیگر ترک سنت و جماعت کنند و به طریق حق سالک نشوند در خسران ابدی بمانند [2588 از بهشت آورد یزدان بندگان] یعنی انبیا و اولیا و صالحان. [تا نمایندشان سقر پروردگان] لاجرم فعل طاعت امارت سعادت است و عمل معصیت علامت شقاوت پس نیکان به این علامت بدان را می‌دانند اگر چه اکنون اختلاط دارند اما امتزاج نمی‌کنند و فردا به حکم *وَأَمَّا تَرَأَوْنَ الْيَوْمَ أَيْهًا الْمُجْرِمُونَ*. و به موجب *فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ*. ممتاز شوند حضرت مولانا از بهر تحقیق این معنی می‌فرماید در معنی آنکه *مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ*¹⁰¹² راه داد و فرو گذاشت دو دریا را

¹⁰¹² حضرت رحمن در سوره فرقان این معنی را بار دیگر بیان کرده است *مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا*.

یکی خوش و شیرین و یکی شور و تلخ تا به امر او به یکدیگر رسند یعنی بحر فارس و روم را که یکی تلخ و یکی شیرین است با یکدیگر ملاقی گردد در محیط و میان این دو آب پرده نی نه روین و نه سنگین و نه آهنین بلکه به فرمان ربّ العالمین در میان هر دو حاجزی است که افزونی نمی‌جویند بر یکدیگر یعنی آب تلخ با آب شیرین نیامیزد و همچنین حق تعالی از اهل بهشت طایفه برای تفرّج اهل دوزخ بیارد اهل نار و اهل نور با همدیگر ملاقی شوند با حجاب معنوی بی حجاب صوری پس معنی آیت سورة رحمن نزد اهل ظاهر معنی اوّل است و نزد اهل باطن معنی ثانی چنانکه حضرت مولانا می‌فرماید [2589] **اهل نار و خلد را بین هم‌دکان** و مقارن [در میان‌شان بَرزخ لایغیان] در میان ایشان حائل است که نیامیزد. لاجرم کسی که اهل نار است مائل فاسقان و کفار است نه مائل ابرار بلکه از جهت دل از روی در فرار است و آن کس که اهل بهشت است مائل انبیا و اولیا و اخیار است (252a) نه مائل اشرا و اشرار است اگر چه همسایه و یار است پس به حکم **أَنْتَ مَعَ مَنْ أَحْبَبْتَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ**. هر کس با کسی محشور گردد که او را دوست دارد **حکایت**: حسن بصری گوید تو را مغرور نمی‌باید ساخت آن سخن که **المرء مع من أحبّ** از آن که تو به ابرار لاحق نشوی الاّ به اعمال ایشان از آن که یهود و نصاری و اهل بدع انبیای خود را دوست دارند اما چون در عمل موافقت نکنند با ایشان مقارن نشوند [2590] **اهل نار و اهل نور آمیخته** با یکدیگر در صورت [در میان‌شان کوه قاف انگيخته] حجاب بزرگ هست در حقیقت چون در میان ایشان عرق جنسیت نیست در عمل و نیت موافقت نیست [2591] **همچو در کان خاک و زر کرد اختلاط** و مقارنت [در میان‌شان صد بیابان و رباط] کاربانشرای یعنی در میان صالح و طالح و اهل سعادت و شقاوت بسیار مراحل و منازل است از جهت دل اگر چه صحبت و مصاحبت دارند به حسب الظاهر [2592] **همچنانکه عقد در دُرّ و شبهه** چنانکه در قلاده لولو و خر مهره [مختلط چون میهمان یک شبهه] منتظم شده است اما اتصال کلی نیست پس دنیا کاربانشرای را شبیه است که چندین مردمان در اینجا مهمانند اما همه به یک راه و به یک جانب نمی‌روند. لاجرم صالحان همراهاند که به سوی بهشت روند و طالحان رفیق‌اند که به جانب دوزخ روند دلیل همراهی موافقت عمل است [2593] **بحر را نیمیش شیرین چون شکر** تفسیر آیت است [طعم شیرین رنگ روشن چون قمر] یعنی بی‌کدر پس طایفه انبیا و اولیا و زمره صلحا و اتقیا سخن شیرین و کلام الهی گویند و در پی یکدیگر پیوند تا به بهشت رسند **بیت**: هر که را رهبرش بود بلبل - عاقبت منزلش بود در گل. [2594] **نیم دیگر تلخ همچون زهر مار** در تلخی بی‌نهایت [طعم تلخ و رنگ مظلم قیروار] طمش تلخ و رنگش سیاه همچو زفت به کسر زا پس جماعت اشقیا و اشرا و فرقه اهل فساد و طغا سخن تلخ و بد و کلام شیطانی گویند و هر یکی دیگری را جویند تا به دوزخ رسند **بیت**: هر که را رهبرش غراب بود - عاقبت منزلش خراب بود. [2595] **هر دو بر هم می‌زنند از تحت و اوج** هر دو از اهل نار و اهل خلد بر هم می‌زنند از زیر و بالا [بر مثال آب دریا موج موج] (252b) چنانکه این دو دریا موج زنانه اما اتصال قلبی و میل درونی ندارند.

لاجرم به حکم الجنس الی الجنس به میل صالحان میل دارند نه به فاسقان [2596 صورت بر هم زدن از جسم تنگ] یعنی مثال صورت بر هم زدن این دو بحر صورت بر هم زدن است از جسم تنگ [اختلاط جانها در صلح و جنگ] یعنی صورت بر هم زدن این دو بحر چون صورت بر هم زدن امواج صلح و جنگ است از جسم تنگ که این دو صفت در یک جان جمع شوند و ضدّ یکدیگر است پس از این موج صلح و جنگ را بیان کند [2597 موجهای صلح بر هم می‌زند] اثرش این است که [کینه‌ها از سینه‌ها بر می‌کند] کینه و غَضَب را از سینه‌ها محو می‌کند [2598 موجهای جنگ بر شکلِ دگر] یعنی موج جنگ ضدّ صلح کند [مهرها را می‌کند زیر و زبر] خراب و بی‌اثر [2599 مهر تلخان را به شیرین می‌کشد] و بر نیکی دلالت می‌کند [زآنکه اصلِ مهرها باشد رُشد] اصل محبت‌ها به راه راست رفتن است و آن را نمودن پس کسانی که اهل هوا باشند چون محبت حضرت خدا و میل اصحاب هدی دارند به شیرینی عمل و به نیکی محل می‌رسند [2600 قهر شیرین را به تلخی می‌برد] و به خود می‌کشد [تلخ با شیرین کجا اندر خورد] و لایق شود که الضّدان لا یَجْتَمِعان پس کسی که در سیمای صلاح باشد اما چون به حضرت خدا عداوت دارد که فرمان او را اطاعت نکند و به صالحان میل دلش نباشد که در عمل موافقت ایشان نکند از ایشان نیست پس شیرین آن است که عاقبت او حمیده باشد و در آخر کار ندامت نیارد و تلخ آن است که آخر او بدو در آخرت رد باشد و لهذا می‌فرماید [2601 تلخ و شیرین زین نظر ناید پدید] به حسن ظاهر بین پیدا نشود [از دریچه عاقبت داند دید] پس نظر عاقبت بین می‌باید [2602 چشم آخرین تواند دید راست] آن چشم که آخر بین باشد آن تو اندر راست دیدن [چشم آخرین غرور است و خطاست] آن چشم که آخر بین است چشم حیوانی است نظر او غرور و خطاست پس به لذات نفسانیه و شهوات فانیه و زخارف دنیا مغرور نباید بودن¹⁰¹³ [2603 ای بسا شیرین که چون شکر بود] در ظاهر صورت [لیک زهر اندر شکر مُضمر بود] بیت: (253a) نه هر بیرون که بپسندی درونش همچنان باشد - بسا حلوی صابونی که زهرش در میان باشد. پس عاقل را می‌باید که فریفته لذات و شهوات نباشد بلکه از او اجتناب کند [2604 آنکه زیرکتر به بو بشناسدش] هر که زیرک‌تر باشد به بو شناسد که در او زهر است [وآن دگر چون بر لب و دندان زدش] دیگری به چاشنی لب و دندان دریابد [2605 پس لبش ردش کند پیش از گلو] یعنی به گلو نمی‌برد [گرچه نعره می‌زند شیطان کُلوا] شیطان تغیر کند و بگوید که به خور نیک و شیرین است [2606 وآن دگر را در گلو پیدا کند] یعنی دیگری به گلو برد آنجا زهر و تلخی پیدا شود [وآن دگر را در بدن رسوا کند] پس از تمام خوردن داند که آن طعام زهرناک است که اثر او در بدنش ظاهر گردد [2607 وآن دگر را در حدّث سوزش دهد] دیگری در زمان دفع فضلات داند که متعدهش را می‌سوزد [ذوق آن زخمِ جگردوزش دهد] چشیدن آن زخمِ جگر دوزی دهد [2608 وآن دگر را بعدِ ایام و شهر] را

¹⁰¹³ مطلب در بیان مراتب عقول در ادراک مضرات آخرت که لذات و شهوات است.

در وقت قضاء حاجت نیز نداند بلکه پس از مدتی داند که به حالت نزع رسد و آن که پشیمان می‌شود [وآن دگر را بعدِ مرگ از قعرِ گور] یعنی دیگری در دنیا هیچ در نمی‌یابد چون به عذاب قبر مبتلا شود در آن محل داند [2609] و ر دهندش مهلت اندر قعرِ گور] اگر عذاب قبر نکنند و در گور نیز نداند [لا بُدَّ أَنْ يَپْدَا شَوْءٌ يَوْمَ النُّشُورِ] یعنی آن که نادان‌تر در هنگام نشور داند مقصود از این سخن این است که عاقلان و کاملان لذات و شهوات را و هوا و معصیت را از ابتدا دانند و احتراز کنند آنان که از ایشان در فهم کم باشند پس از چشیدن زود بدانند و استغفار کنند و آنان که از ایشان ناقص باشند پس از مدتی می‌دانند و الحاصل مراتب انتباه مردم متفاوت است و زمان انابت و استغفار متراخی بعضی تا در آخر عمر دریابد و انابت کند باری این نیز خالی از سود نیست مشکل آن است که پس از مردن و به عذاب مبتلا گشتن دریابد **بیت:** تدبیر خود امروز کن ای خواجه که فردا - هر چند که فریاد کنی سود ندارد. بدان که چون قوم صالح به قهر (253b) الهی مردند صالح بر ایشان از بهر فوت کردن استعداد تأسف کرد و حضرت مولانا پیش از این احوال این را بیان کرد پس از آن تنبیه کرد که از غفلت و شهوت انتباه و فراغت می‌باید کرد و مراتب اشخاص در انتباه متفاوت است بعضی زود متنبه گردد و به مقصد رسد و بعضی تا به وقت مرگ تأخیر کند گویا چنین پندارد که نمیرد آن را نمی‌داند که هر کس را اجل مقرر است و سفر متعین پس پیش از آمدن وقت سفر تهته اسباب را به وسعت کردن می‌باید و بعضی را چون مقصود زود حاصل نشود انکار طریقت کند آن را نمی‌داند که هر چه دیر حاصل شود عزیز و شریف است پس از این حضرت مولانا به این معانی ایما کند که می‌گوید [2610 هر نبات و شکرری را در جهان] در این عالم کون و فساد [مهلتی پیدا است از دورِ زمان] زمانی معین است [2611 سالها باید که اندر آفتاب] مرهون است [لعل یابد رنگ و رخسانی و تاب] رنگ تابان و لعل چنانکه گفته‌اند **بیت:** سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب - لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن. [2612 باز ترّه در دو ماه اندر رسد] زمان رسیدنش دور نباشد [باز تا سالی گُلِ احمر رسد] زمان رسیدنش دور است و هر چه دیر رسد عزیز **بیت:** خاک مشرق شنیده‌ام که کنند - در چهل سال کاسه چینی - صد به روزی کنند در شیراز - لاجرم قیمتش همی بینی. [2613 بهر این فرمود حق عزّ و جل] مفعول فرمود اوّل مصراع اخیر است [سُورَةُ الْأَنْعَامِ در ذکرِ أَجَل] یعنی در سورة انعام گفت هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ¹⁰¹⁴. چون زمان اجل معلوم نیست به حکم عَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ. در توبه و انابت و رجوع به حضرت استعجال می‌باید و زاد سفر و اعمال آخرت مهیا ساختن می‌شاید که پس از فوت وقت پشیمانی سود ندارد عمر رضی الله عنه گفت حاسبو قَبْلَ أَنْ تُحَاسِبُوا وَزِنُوا قَبْلَ أَنْ تُوزِنُوا وَتَزَيَّنُوا لِلْعَرْضِ الْكَبِيرِ عَلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ لَتَعْرَضُونَ لَاتَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ [2614 این شنیدی

¹⁰¹⁴ یعنی اوست آن کس که بیافرید یعنی پدر شما را از گل و حکم کرد مدتی را که چون بسراید مرگ برسد و مدتی نام برده و معین شده نزدیک اوست که کسی نداند. منه.

مو به مویت گوش باد] (254a) حکمت تقدیر ملک عزّ و جل در اختلاف روز اجل هر آینه بر متأمل پوشیده نخواهد بود پس باید که هر مویی را از اعضای خود در استماع این اسرار گوش سازی [آب حیوان است خوردی نوش باد] یعنی آب حیات به کامت رسانیدم نوش سازی [2615 آب حیوان خوان مخوان این را سخن] زیرا این سخن حیات آخرت دهد و از موت حقیقی که عذاب آخرت است برهاند [روح نو بین در تن حرف کهن] سخن من اگر چه همچون تن کهنه است اما تو در این تن کهنه جان نو و معنی جدید بین چون دانستی که به ظاهر شیرینی فریفته نباید شد که شاید قهر به تلخی کشد و از تلخی ظاهر نیز نومید نباید بود که شاید مهر آن را به شیرینی کشد پس مبتدی را در اوّل سلوک ترک لذات و فراغ شهوات و عبادت بسیار و ریاضت بی‌شمار می‌باید نه منتهی را¹⁰¹⁵ و لهذا می‌فرماید [2616 نکته دیگر تو بشنو ای رفیق] اکنون نکته دیگر بشنو ای همراه [همچو جان او سخت پیدا و دقیق] همچو جان تمام ظاهر و پنهان زیر کامل و ناقص مساوی نباشد اما سرّش پنهان است [2617 در مقامی هست هم این زهر مار] مرهون است به آخر مصرع اخیر [از تصاریف خدایی خوش گوار] یعنی آن نکته این است که در مقامی این زهر مار است خوشگوار از تغییرات و تصرفات حضرت خدا یعنی تلذذات تن مبتدی را مضر است اما کامل را ضرر نکند مثلاً کثرت اکل سالک را در ابتداء حال گناه عظیم است که مورث شهوت باشد و منتهی را نافع است که سبب قوت عبادت باشد حکایت: اکابر یاران روایت کردند که خواجه معتبر از شهر تبریز در خان شکر فروشان نزول کرده بود مگر روزی از خواجه گان شهر قونیه پرسید که در این شهر از مشایخ و علما کیانند که به زیارت ایشان مشرّف شوم و از مواید فوائد ایشان مستفید شوم که مقصود عارفان عالم از زحمات اسفار¹⁰¹⁶ و مطالعۀ اسفار¹⁰¹⁷ در یافتن حضور علمای کبار است و مشایخ ابرار نه آن که محض تجارت و اکتساب اسباب کنند گفتند در این شهر ما مشایخ کرام و علماء عظام بسیارند امّا شیخ الاسلام و محدّث الانام شیخ صدر الدین است که در جمیع علوم و طریقت عذیم المثل است خواجه گان شهر (254b) با او به زیارت شیخ صدر الدین روانه شدند و قرب دویست دینار ارمغان‌های عجیب و تحف غریب با هم بردند چون خواجه تبریزی بر در شیخ رسید بسا خَدم و حشم و حجاب و بواب دید از این حال انفعال نموده ملول گشت که من به زیارت امیر آدمم یا به دیدن فقیر گفتند شیخ را این معنی زیان نمی‌کند که او نفس کامله دارد چنانکه حلوا طیب را زیان ندارد اما رنجور و محروم مزاج را زیان دارد پس به اکرام تمام در آمده و از شیخ همتی استدعا کرده و از زیان‌های متواتر خود شکایت کرده و گفت در وقت حَوْلان حَوْل وَجِه زکات را به ارباب حاجات می‌رسانم و به وسع طاقت صدقات دریغ نمی‌دارم اما سبب زیانمندی خود را

¹⁰¹⁵ مطلب در بیان آن که منتهی و کامل را ریاضت بسیار لازم نیست.

¹⁰¹⁶ جمع سفر به فتح سین.

¹⁰¹⁷ جمع سفر به کسر سین.

نمی‌دانم که از کجاست چندان که نیاز می‌نمود شیخ به او ملتفت نمی‌شد همچنان ملول مراجعت کردند دوم روز باز از خواجه گان سؤال کرد که عزیزی دیگر نیست که از صحبت او توان برخوردار شدن و به مقصود رسیدن گفتند آنچنان مردی و شهنشوی که تو می‌طلبی خدمت مولانا جلال الدین است که ترک لذات ماسوی الله کرده دکان دو کون را پشت و پای زده روز و شب به عبادۀ الله مشغول گشته است و در تقریر مواعظ و معارف دریای محیط معانی است خواجه تبریزی به شمع تمام البهای عظیم نمود که مرا به خدمت او برید که مجرد از استماع حال او در باطن من شوری سر زد خواجه چند او را به سوی مدرسه مولانا رهبری کردند و مبلغ پنجاه دینار زر در کنار دستارچه بسته با هم بردند چون به مدرسه مولانا در آمدند مولانا را در جمعیت خانه مدرس تنها یافتند که به مطالعه کتب مستغرق گشته خواجه گان سر نهادند و بی‌خود شدند و خواجه تبریزی از یک نظر مبارک مولانا بی‌عقل گشت بسیار گریست مولانا فرمود که پنجاه دینار تو در محل قبول افتاد و حق تعالی می‌خواست که بر تو آفتی و قضایی بفرستد آن قضا را به این صحبت بخشید و از آن آفت رهایی هان تا نوبیدی نباشی که بعد الیوم دیگر زیانمند نشوی و عذر مافات خواسته آید خواجه مسکین از آن نفس مشکین حیران گشت بعد از آن فرمود که سبب زیانمندی تو و بی‌برکتی و نکبت تو آن بود که روزی (255a) در فرنگستان مغرب در محله می‌رفتی و درویشی در شکل فرنگ از اولیاء کبار بود بر سر چارسویی خفته بود در هنگام گذر بر سر وی خدو¹⁰¹⁸ انداختی و از او نفرت کردی دل مبارک آن درویش از تو رنجید پس برو او را خشنود کن و از وی حلالی بخواه و هم سلام ما به وی برسان خواجه بیچاره از این اشارت سراسیمه شد مولانا فرمود می‌خواهی که این ساعت او را مشاهده کنی نگاه کن دست مبارک بر دیوار زد در از دیوار گشوده شد خواجه دید آن مرد در فرنگستان در چارسویی خفته بوده است خواجه در حال جامه‌ها را چاک زد از آن مستی دیوانه وار بیرون آمد عزیمت نمود چون بدان دیار رسید و در آن محله به طلب آن مرد می‌گشت در همان جایگاه که به وی نموده بودند او را خفته دید از دور فرود آمد درویش فرنگ گفت چه کنم مولانا نمی‌گذارد و الا می‌خواستم خود را و قدرت حضرت خدا را به تو نمایم اکنون نزدیک بیا خواجه را در کنار گرفته به رویش بوسه‌ها داد گفت نگاه کن تا شیخم و خداوند کارم را بینی و مشاهده کنی خواجه نگاه کرد بدید که مولانا مستغرق سماع گشته در این دو بیت ذوق‌ها می‌کند **قطعه:** ملکی است او را زفت و خوش هر گونه‌ای می‌بایدش - خواهی عقیق و لعل شو خواهی کلوخ و سنگ شو - گر مؤمنی می‌جویدت و کافری می‌شویدت - این گو برو صدیق شو و آن گو برو افرنگ شو. و چون به مبارکی آن خواجه باز وصول یافت سلام فرنگ را رسانید بی‌نهایت اسباب به اصحاب ایثار کرد و در قونیه مسکن ساخت و از جمله عاشقان مخلص شد. لاجرم بعض احوال به موجب علم لدنی به الهام حضرت خدا کاملان را جائز است [2618] در مقامی زهر و در جایی دوا] در محلی مضر و در محلی نافع [در مقامی کفر و در جایی روا] در محلی خطا و در

¹⁰¹⁸ خدو، توکرک.

جایی جائز است مثلاً در ابتداء حال و پیش از کمال سخنی خطاست و در حق و اهل حال رواست چنانکه بعضی اولیا سخنان بی ادبانه گفتند مقبول حضرت گشتند حکایت: سلطان ولد روزی به حضرت مولانا گفت بعضی اولیاء پیشین سخنان گفته‌اند که سبب هلاک ایشان شد مثلاً حسین منصور انا الحق گفت کشتندش اما شما سخنان می‌گویید و سلاطین و امرا و اهل دنیا را طعنه می‌زنید کسی را از بهر (255b) شما مجال مقال نیست حضرت مولانا جواب فرمودند که ایشان عاشقان حضرت خدا بودند معشوق عاشق را هر گونه جفا می‌کند اما ما معشوق حضرت خداییم پس عاشق معشوق خود را نگاه می‌دارد. لاجرم حال کاملان برتر است [2619 گرچه آنجا او گزند جان بود] در مقامی آن زهر ضرر جان باشد یعنی در ابتداء حال [چون بدینجا در رسد درمان بود] چون به این مقام برسد درمان باشد یعنی در انتهاء حال [2620 آب در غوره تَرش باشد ولیک] آب در غوره در زمان غوره گی ترش باشد اما [چون به انگوری رسد شیرین و نیک] چون پخته گردد شیرین و خوب [2621 باز در خُم او شود تلخ و حرام] آن آب غوره و آب انگور در خم تلخ و حرام است از آن که باده خام است [در مقام سِرکگی نِعَمُ الْإِدَام] رسول‌الله علیه السلام فرمود نِعَمُ الْأُدْمِ الْخَلِّ. و روی عنه خَيْرُ خَلِكُمْ خَلُّ خَمْرِكُمْ. لاجرم حال مبتدی همچون حال منتهی نیست.

در معنی آنکه آنچه ولی کامل کند مرید را نشاید گستاخی کردن و همان فعل کرد که حلوا طیب را زیان ندارد اما بیماران را زیان دارد و سرما و برف انگور را زیان ندارد اما غوره را زیان دارد که در راه است که لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ نشده است

یعنی رسول‌الله علیه السلام تا در طریق بود گاهی صَحُو دست می‌داد و گاهی سُكْر و گاهی مَحُو پس در آوَان مَحُو از سُكْر استغفار می‌کرد و در سُكْر از صَحُو کما قال علیه السلام إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِي وَ اِنِّی اَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي كُلِّ يَوْمٍ سَبْعِينَ مَرَّةً. و این جمیع احوال پیش از بقا بعد الفنا و تمکّن در مقعد صدف کبریا و وصول بی اتصال و انفصال به حضرت عندیّت احدیت که و اذا فَنُوا بِقَوَافِهِمْ مُلُوكٌ فِی مَقْعَدِ صَدَقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مقتدر اشارت است بدان اگر چه حسنات ابرار است اما سیئات مقررین است. لاجرم رسول‌الله علیه السلام از آن استغفار می‌کرد و حق تعالی از مغفرت آن خبر داد که لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ. و این تفاوت مقامات و اختلاف درجات پیش (256a) از وصل است اما بعد از وصول و کشف تام ترجیح مقامی بر مقامی دیگر نتوان کرد از آن که توحید وقتی تمام می‌شود که سالک در بدایت از هر چه خلق دیده بود و از آن اعراض کرده وجه حق را در آن مشاهده سازد و قبول کند پس تا در راه است بیمار است احتما از اغیار باید چون واصل شد طیب گشت اغیار در نظر او مستهلک باشد و یار متجلی گردد تا گوید رباعی: آنچه در پیش خلق اغیارست - در بر عاشقان همه یارست - دوست را کی شناسد آن احوال - تا به قید صور گرفتار است. پس

چون فتح مبین¹⁰¹⁹ که اشارت است به وصول بی اتصال و انفصال به حضرت عندیت احدیت حاصل شد گناه متقدم که نظر کردن است به مقامات و درجات عالیه در عروج و گناه متأخر که رجوع است از همان منازل و مقامات به عالم شهادت به سفر ثالث از برای رسانیدن ناقصان و قلاوژی ایشان به حضرت حق در سفر رابع همه مغفور باشد و زیان ندارد چنانکه می‌فرماید [2622 گر ولی زهری خورد نوشی شود] اگر مرد وای زهر خورد انگبین گردد از آن که کمال یافته و عین تریاق شده است [ور خورد طالب سیه‌هوشی شود] و قساوة دل دهد چنانکه سلیمان علیه السلام کامل بود بار سلطنت کشیدن را توانست و سلطنت او را ضرر نکرد دیگران همچون مریدان مبتدی تحمل بار سلطنت نمی‌کنند از آن جهت سلیمان بار گران را بر ایشان ارزانی نداشت حکایت: خواجه بو علی رباطی گفت صحبت داشتم با خواجه عبدالله مروزی که پیش از من در بادیه بی‌توشه رفتی چون من با وی پیوستم و عقد صحبت بستم مرا گفت کدام دوست داری تو امیر باشی یا من گفتم تو امیر باش پس گفت اطاعت بر تو واجب گشت گفتم نعم پس توپره¹⁰²⁰ برگرفت و توشه در آنجا نهاد و برگرفت چون من گفتم مرا ده تا من برگیرم گفתי امیر منم بر من بار کشیدن و خدمت رعایت رعیت کردن واجب است و بر تو اطاعت. لاجرم امیر و سلطان را بار گران کشیدن لازم است اما کشیدن بار مشکل است و لذا سلیمان علیه السلام دیگران را از بار کشیدن نگاه داشت چنانکه حضرت مولانا می‌فرماید [2623 رَبِّ هَبْ لِيْ اِزْ سُلَيْمَانَ اَمْدَسْتَ] که حق تعالی (256b) در سورة صاد حکایت می‌کند قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِيْ وَهَبْ لِيْ مُلْكًا لَا يَنْبَغِيْ لِاَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي. [که مده غیر مرا این مُلک دست] سلطنت و قدرت [2624 تو مکن با غیر من این لطف و جود] تفسیر آیت است [این حسد را مانند اَمَّا آن نبود] این سخن به حسب الظاهر حسد را مشابه است اما حسد نبود بیان تفسیر آیت آن است که حضرت الهی جلّ ذکره از سلیمان علیه السلام خبر می‌دهد¹⁰²¹ که گفت ای پروردگار من مرا پیامرز و مرا ملکی بده و احسان و کرامت کن که غیر من هیچ احدی را آن ملک لایق نباشد و آن ملک را غیر من نیابد و در این آیت شبهه وارد می‌شود که حسد بر انبیا روانی است و این قول ظاهراً مشابه حسد است اکنون حضرت مولانا در جواب می‌گوید که ارباب ایالت و اصحاب جلالیت می‌دانند که مملکت پروری و معدلت گستری امر عظیم و خطیبی جسیم است از آن که پادشاه تا اول جوارح و اعضا و نفس و دل و حواس ظاهره و باطنه را که رعایای حقیقی اوست در قید فرمان شرع نکشد به حق پادشاهی عالم قیام نتواند نمود چه آن نیابت و خلافت حق است و تلو نبوت و از آن معظم‌تر کاری نیست چنانکه رسول‌الله علیه

¹⁰¹⁹ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا.

¹⁰²⁰ توروه

¹⁰²¹ مطلب نفیس است که حضرت مولانا در دفع تو هم حسد از سلیمان علیه السلام تحقیقی می‌فرماید که روشن‌تر است از آن جواب‌ها که ارباب تفسیر گفته‌اند.

السلام فرمود إِنَّ أَفْضَلَ عِبَادِ اللَّهِ تَعَالَى مَنْزِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ عَادِلٌ رَفِيقٌ. یعنی فاضل‌ترین بندگان در حضرت باری از روی منزلت در روز قیامت سلطان عادل مهربان است و حق تعالی اطاعت پادشاه را با طاعت خویش و رسولش در یک سلک کشیده که أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ. و این سلطنت خاص همه کس را حاصل است و دادن آن به واجبی دادن بر ذمت همت همکنان لازم چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. یعنی شما شبانان قوم خویش و نگهبانان رعیت خودید و هر آینه روز قیامت شما را از امور رعیت و صلاح و فساد کار ایشان سؤال کنند تا حدی که اگر یک تن مجرد باشد که هیچ آفریده در تحت طاعت و قید متابعت او نبود اعضا و جوارح او رعیت او باشد او را از اعضا و جوارح سؤال کنند که چشم را که از برای مطالعة آیات کمال و مشاهدۀ غایات جمال بود (257a) چرا از سر غفلت و شهوت بر اغیار انداختی و گوش¹⁰²² را که دُرّج جواهر گفتار و صدف لآلی اسرار ما بود چرا محل استقرار هدیانات ساختی و زبان را که آلت ثنا و ذکر روح افزای ما بود چرا به ما لا یعنی جاری داشتی و دل را که به هزار جان مست وفای ماست و خانه جان را که به چهار حد وقف هوای ماست چرا منزل هر کس و خانه هوا و هوس پنداشتی و نگفتی بیت: خانه جان به چهار حد وقف غم تو کرده‌ام - حد وفا همین بود ناز ز حد چه می‌بری. بنگر که محاسبیت و معایت این یک کس که جز اعضا و جوارح رعیت ندارد چه صعب کاری و چه دشوار حالی خواهد بود اگر به حکم مَن نَوْقَشَ فِي حِسَابِهِ فَقَدْ عُدَّ بِ. حضرت خدا به یک عضو محاسبه و دقت فرماید معذب گشتن مقرر است هم‌چنین هر چند رعیت بیشتر از عهدها بیرون آمدن صعب‌تر از اینجا قیاس کن که آن که عالمی زیر فرمان او باشد و جهان در حیّز اطاعت او بُود حال او در رعایت جانب رعایا و جواب او و وقت ملاقات خالق برایا چه دشوار خواهد بود. لاجرم سلیمان علیه السلام از جهت مشاهدۀ کمال صعوبت مملکت داری شفقت و زحمت بر دیگران دامن جان گرفت و این باری که خود برداشت بر دیگری روا نداشت چنانکه ارباب ذوق سلیم را لفظ لاینبغی لاحد¹⁰²³ مثنوی از این معنی است چنانکه می‌فرماید [2625 نکتۀ لَا يَنْبَغِي مِي خَوَانٌ بِيه جَان] یعنی اشارت است به آن کسی را که قوّت و قدرت عدل و انصاف من نباشد و این سلطنت را نشاید او را همچون سلطنت من سلطنت کلیه مده و تسلیط عمل مکن [سِرّ مِّنْ بَعْدِي زُبْخِلِ او مدان] از بخل سلیمان مدان بلکه مرادش آن است که کسی که در قوّت سلطنت از من پس باشد و از این سلطنت عاجز باشد او را این سلطنت مده تا به بلا مبتلا نشود پس این ملک عظیم را که رعایت حق ا خطبی جسم است به کسی مده که فروتر از من باشد از جهت کمال عدل و سخا اما کسی که به این کمال آراسته باشد او را با من معیت است. لاجرم دعای سلیمان علیه السلام از بخل نبود [2626 بلکه اندر مُلک دید او صد خطر] سلیمان

¹⁰²² گوش TK : کفرش M

¹⁰²³ به معنی خبر دهنده است.

علیه السلام در ملک صد ضرر دید¹⁰²⁴ [مو به مو مُلک جهان بُد بیم سر] سلطنت بالکلیه بیم سر است که گدا تنها هر کجا که می‌خواهد می‌رود پادشاهی نمی (257b) تواند که تنها برود و لهذا گفته‌اند فقیری به از توانگری است که بسا توانگر را از بهر مال کُشته‌اند هیچ فقیری را از برای فقرش نگشته‌اند [2627 بیم سر با بیم سر با بیم دین] در سلطنت بیم سر و جان و ایمان است قال علیه السلام إِنَّكُمْ سَتَحْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ وَإِنَّهَا سَتَكُونُ نَدَامَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَنَعَم الْمُرْضِعَةُ وَبُسَّتِ الْفَاطِمَةُ. مخصوص بالمدح و الذم می‌عنی اماره نیک شیر دهنده است که چندین لذات عاجله و مرادات نفسانی می‌آرد و بد شیر برنده است که از لذات آخرت و منافع باقیه محروم می‌کند [امتحان نیست ما را مثل این] تجربه نیست ما را همچون سلطنت و دولت که حقوق او را رعایت کردن و یا از او فراغت کردن کاری است مشکل حکایت: روزی سلطان اسلام سلطان عز الدین کیکاوس¹⁰²⁵ به زیارت مولانا آمده بود اما مولانا چنانکه می‌باید به وی التفاتی نفرمود و به معارف و نصایح مشغول شد سلطان اسلام بنده وار تذلل نموده گفت خدمت مولانا به من پندی دهد مولانا فرمود که چه پندت دهد تو را شبانی فرموده اند گرگی می‌کنی و پاسبانی فرموده‌اند دزدی می‌کنی رحمانت سلطان کرد به سخن شیطان¹⁰²⁶ کار می‌کنی سلطان بیرون آمد و توبه کرد و گفت خداوندا اگر چه مولانا به من سخنان سخت فرمود از بهر تو فرمود من بنده بیچاره نیز این تواضع و تضرع از بهر پادشاهی تو می‌کنم به حرمت این دو صدق بی‌ریا بر من رحمت‌کنی و این بیت را گفت بیت: بر آب دو دیده نم رحمت کن - بر سینه پر سوز و غم رحمت کن - ای رحمت تو بیشتر از هر بیشی - بر من که زهر کمی کم رحمت کن. [2628 پس سلیمان همّتی باید که او] سلطنت او را غرور ندهد چنانکه می‌فرماید [بگذرد زین صد هزاران رنگ و بو] که سلیمان علیه السلام با وجود چندین سلطنت زیت و نان جوین می‌خورد و با مسکین می‌نشست و می‌گفت مِسْکِینُ جَالِسِ مَسْکِینِ اما این کاری مشکل است که کسان به غرور سلطنت و وفور مکنّت دعوی الوهیت کردند [2629 با چنان قوّت که او را بود هم] با چنان قوت که سلیمان را بود هم [موج آن مُلکش فرو می‌بست دم] موج دریای ملک سلیمان نفّس او را فرو بست که با وجود علوّ (258a) همت و کمال قدرت در مشاهده صافنات¹⁰²⁷ وقت نماز¹⁰²⁸ دیگر از دست داده بود و به تفحص حُسن بلقیس در افتاده [2630 چون بر او بنشست زین اندوه گرد] چون بر سلیمان از این غم غبار بنشست [بر همه شاهان عالم رحم کرد] که بار

¹⁰²⁴ مطلب در خطر پادشاهی و امن درویشی.

¹⁰²⁵ فرزند سلطان علاء الدین است.

¹⁰²⁶ شیطان TK : سلطان M

¹⁰²⁷ اسبان گزیده

¹⁰²⁸ در سوره صاد مذکور است که إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِبَادُ فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُدُّوهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ.

ایشان گران نباشد پس دعای او حسد نبود بلکه [2631 شد شفیع و گفت این مُلک و لُوا] یعنی سلیمان علیه السلام طریق شفقت پیش گرفت که این ملک عظیم را که رعایت حق او خطبی جسیم است به کسی مده که فروتر از من باشد از روی کمال درجه معدلت و جمال مرتبه جلالت و به کمال قوت عصمت و شرف علو همت که من بعدی صفت آنچنان کس است اما کسی اگر به این کمالات آراسته باشد او را به من معیت است نه بعدیت پس آن کس را که ملک بدو خواهی داد با وجود کمالات به شرف تنبیهات¹⁰²⁹ که مرا بدان تشریف ارزانی داشتی متنبه ساز یکی از آن تنبیهات آن است که چون بر زبان من کلام تکبیر آمیز جاری گشت که در آن حالت که من بالشکر عظیم و عدتی تمام در حوالی بلاد شام قطع وادی نمله می‌کردم شاه آن مورچگان را که یکی پای نداشت که نام او مُنذر است و به روایت دیگر طاخیه بر آن داشتی که قوم خود را گفت به مساکن در آید تا سلیمان و جنود او نادانسته شما را زیر پای نکوبند و به الهام و تنبیه تو از این سخن مرا به خاطر آمد که مورچه غم رعیت خود تا این غایت می‌خورد من که سلطنت بی‌غایت و مملکت بی‌نهایت از فضل تو یافته‌ام و ای اگر در غمخوار کی رعیت از مورچه کمتر باشم و از قول او خنده حیرت زدم بعد از آن توفیق معدلت و شکر نعمت طلبیدم که خدایا الهام ده و توفیق خود رفیق من گردان تا شکر نعمت‌های تو بگذارم که بر من ارزانی داشته و هم شکر نعمت‌هایی به جای آرم که در حق پدر و مادر من فرموده و روزی کن تا کاری کنم که پسندیده تو باشد چنانکه حضرت خدا به این حالات در سوره نمل اشارت فرمود وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ وَحَشَرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ حَتَّى إِذَا أَتَوْا (258b) عَلَى الْوَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ. پس به حکم مذکورات در سلطنت هزار آفت است از این جهت سلیمان علیه السلام شفاعت کرد و گفت این سلطنت و علم را [با کمالی ده که دادی مرا] به اهل کمالی و صاحب قدرتی بده که آن کمال و قدرت را به من دادی حکایت: آورده‌اند که سلیمان علیه السلام آن مورچه را یافت و گفت ندانستی که لشکر من ظلم نمی‌کنند گفت آری اما من مهتر این قوم مرا از نصیحت ایشان چاره نیست و من وه لا يشعرون گفتم و مقصود من آن است که به تماشای لشکر تو از ذکر حضرت خدا باز نمانند و به دیدن کبکبه تو مائل دنیا نشنوند حکایت: آورده‌اند که مورچه گفت یا نبی الله از عطاء حضرت خدا به تو یکی به من بگو سلیمان علیه السلام گفت باد را مرکب من ساخت گفت دانی که این چه معنی دارد یعنی هر چه تو را دادم چون با دست که نباید بیت: نه بر باد رفتی سحرگاه و شام - سریر سلیمان علیه السلام - به آخر ندیدی که بر باد رفت - خنک آن که با دانش و داد رفت.

¹⁰²⁹ مطلب در پند پادشاهان و تنبیه ایشان.

حکایت: سلیمان علیه السلام گفت ای مور تو چرا نگریختی گفت من مَلِک ایشانم و ملک بر رعیت مهربان باید و در وقت بلا خود را پیش باید داشت **حکایت:** مورچه گفت دیگر چه خواستی گفت انگشتی که همه ملک در زیر نگین وی است مورچه گفت معنی این است که تو را از قاف تا به قاف دادم اما آن همه قیمت یکپاره سنگ است تا خلق بدانند که دنیا را قدر نیست بنگر تا به این مملکت ننازی مورچه گفت دیگر چه خواستی گفت دیوان و پریان را در فرمان من کرد گفت اگر صبر کردی به عوض دیوان و به دل پریان ملائکه را به فرمان تو کردی سلیمان علیه السلام چون این سخن ها بشنید گفت ای مورچه مرا پندی بده مورچه گفت هر که را که خدای تعالی مهتری داده بود می باید که بر (259a) کهتران خود مشفق بود و گفت تو هر شبی از رعیت خویش آگاهی داری گفت نه مورچه گفت هر روز بیرون می آیم و می گردم برگرد ایشان اگر کسی را از ایشان رنجی رسیده باشد به تن خویش آن را مراعات کنم و شب نخسبم و پاس ایشان می دارم و انصاف ایشان می دهم پس مورچه گفت که یا سلیمان روا نبود که بی مهمانی باز گردی بدان چه خدای تعالی مراگفت روا باشد مورچه رفت و یک پای ملخ آورد و پیش سلیمان نهاد سلیمان بخندید و گفت ای مورچه با من لشکر هست بی اندازه همه را به این مهمانی خواهی کردن این که را بس بود مورچه گفت ای پیغمبر خدا به اندکی منکر به برکت حق بنگر و در قصّه آمده است که حق تعالی آن یک پای ملخ را چندان برکات داد که آن قدر لشکر را بس شد که نوبت نوبت می خوردند و می بردند هیچ کم نمی شد تا آن همه لشکر و حشم سیر بخوردند [2632 هرکه را بذهی و بکنی آن کرم] هر که را این کمال و قدرت من که می دهی [او سلیمان است و آنکس هم منم] او سلیمان است سلیمان اوست [2633 او نباشد بعدی او باشد معی] آن کس که آن را این کمال می دهی او بعد من نباشد بلکه با من باشد از آن که مراد از بعدیت بعدیت زمانیه نیست بلکه بعدیت رتبیّه است [خود معی چه بود منم بی مدعی] معی چیست بلکه او منم بی نزاع و بی خصم از آن که آدمی عبارت از صفات اوست نه از این گوشت و استخوان و پوست در شرح این مقام از آن جهت تفصیل واقع شد که حضرت مولانا شرح این را فرض داشته است چنانکه می فرماید [2634 شرح این فرض است گفتن لیک من] شرح کلام سلیمان و بیان احوال سلطنت و امارت فرض است لفظ لیک من مرهون است و بدان که سلطنت و امارت و دولت و مکنّت در دنیا نیک نماید امّا در آخرت حسرت است و ندامت اما کسی که به این حکومت گرفتار باشد آن را دو کار لازم است یکی آن که عدل کند و در رعایت رعیت اهتمام نماید **حکایت:** عمر را علی رضی الله عنهما در زمان خلافتش در أَبْطَح بدید که در دوش او پالان اشتر بود به استعجال می رفت گفت یا امیر المؤمنین کجا می روی عمر گفت اشتری از صدقه گریخت آن را می جویم علی گفت قدر خلافت را ندانستی و خلفا که پس از تو می آیند ذلیل (259b) کردی عمر گفت یا ابا الحسن مرا ملامت مکن به خدایی که محمد را به حق فرستاد اگر یک عناق در کنار فرات ضایع شود عمر در روز قیامت از آن مسئول گردد و یکی آن که سخا کند نه آن که به نفس خود اسراف مال کند و غیر را محروم

بگذارد حکایت: عثمان رضی الله عنه در زمان خلافت خود مردمان را به طعام امیری و نفایس اطعام کردی و خود به خانه خویش در آمدی نان و زیت خوردی بیت: فریدون فرخ فرشته نبود - ز مشک و ز عنبر سرشته نبود - به داد و دهش یافت او نیکویی - تو داد و دهش کن فریدون تویی. حضرت مولانا در تفصیل این مقام اقدام اقدام باز داشت و گفت من [باز می‌گردم به قصه مرد و زن] رجوع می‌کنم به حکایت مرد اعرابی و زن او

مخلص ماجرای عرب و جفت او

تمام قصه اعرابی و زن او [2635 ماجرای مرد و زن را مخلصی] و خلاصی از بیانش [باز می‌جوید درون مخلصی] یعنی دل شیخ حسام الدین می‌جوید که سبب تألیف کتاب مثنوی آن بود بدان که در اول داستان تنبیه به تقدیم رسیده بود که عرب عبارت از عقل است و جفت او عبارت از نفس در اینجا حضرت مولانا تصریح بدان معنی می‌کند [2636 ماجرای مرد و زن افتاد نقل] به طریق حکایت گفته شد [آن مثال نفس خود می‌دان و عقل] که حصه قصه این است [2637 این زن و مردی که نفس است و خرد] لف و نشر مرتب است [نیک بایستست بهر نیک و بد] همه کس را ضروری است [2638 وین دو بایسته در این خاکی سرا] این دو ضروری که نفس و عقل است در این دار دنیا یا در جسم [روز و شب در جنگ و اندر ماجری] یعنی نفس و عقل در جنگ‌اند دایماً پس چنانکه آن زن شوی خود را در خانه شب تقاضا می‌کرد و به طلب مال و کسب دنیا ترغیب می‌نمود نفس نیز عقل را ترویج دنیا می‌کند و تقاضا می‌نماید در تن خاکی و خانه افلاکی اما تقضای نفس و روز است نه مقصور به شب [2639 زن همی‌خواهد حویج خانگاه] آن هویج را تفسیر می‌کند [یعنی آب رو و نان و خوان و جاه] یعنی نفس دایم عزت و جاه و عظمت و دستگاه طلب می‌کند در لفظ خانقاه تنبیه است که صوفیان خانقاه نشین را نفس (260a) بد آیین این چنین تقضا می‌کند فکیف که عوام را نکند حکایت: شیخ الاسلام گفت شیخ عمو گفت شیخ سیروانی گفت آخر ما یخرج من رؤس الصدیقین حب الجاه شیخ ابو سعید فرغانی گفته است که مراد از این سخن جاه عند الله است که نشوق است به حصول مقام شفاعت نه جاه عند الخلق که وصول به اول مقام طریقت موقوف بر ترک آن جاه باشد ابو هاشم صوفی گفته لَقْلُعُ الْجِبَالِ بِالْأَبْرَاسِ من اخراج الکبر من القلب [2640 نفس همچون زن پی چاره‌گری] نفس همچون زن اعرابی بهر چاره کردن و برای اتمام مرام [گاه خاکی گاه جوید سروری] گاه خاکی و چاکری کند و گاه عظمت و سروری جوید یعنی گاه تنزل کند و گاه عنف نماید [2641 عقل خود زین فکرها آگاه نیست] عقل معاد از دنیا و ما فیها فارغ و غافل است [در دماغش جز غم الله نیست] در دماغ عقل جز غم حضرت خدا نیست که می‌گوید بیت: من از دنیا و ما فیها فراغت دارم و دارم - نگارینی که یک مویش به از دنیا و ما فیهاست. بیت: دولت آن نیست که یابم دو جهان زیر نگین - دولت آنست حقیقت که تو را یافته‌ام. [2642 گرچه سر قصه این دانه‌ست و دام] اگر چه سر و حصه قصه این عقل و نفس است اما [صورت

قصّه شنو اکنون تمام] صورت قصّه را نیز تمام بگویم گوش دار و الحاصل هر چند مراد از ایراد صورت قصّه‌ها ایماست به حصّه‌ها اما تمامی قصّه می‌باید شنیدن زیرا صورت را در طریق اظهار معنی اثرهاست و شجره صور را از حقایق و معانی ثمرهاست بیان معنوی وافیه نیست چنانکه در باب ایمان بی‌اقرار و اعمال مجرد اعتقاد کافی نیست [2643 گر بیان معنوی کافی شدی] اگر تصدیق قلبی و اعتقاد مجرد کافی شدی در باب ایمان منجی [خلق عالم عاطل و باطل بُدی] یعنی اقرار و عمل صالح به جوارح لازم نبود [2644 گر محبت فکرت و معنیستی] همان عمل قلب و اعتقاد بدل کافی بودی [صورت روزه و نماز نیستی] اینان لازم نبود. لاجرم چون کسی دعوی محبت حضرت خدا می‌کند می‌باید که اثر و نشان محبت می‌نماید اولاً می‌باید که رضاء حضرت حق جوید و سعی کند که حضرت خدا وی را دوست دارد پس توبه از معاصی باید و کار نیکو گذاردن (260b) و حضرت خدا فرمود إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ. و باز فرمود قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ. پس اظهار آثار لازم است [2645 هدیه‌های دوستان با همدگر] به حکم تَهَادَوْا تَحَابُّوا. هدیه‌های دوستان در ظاهر همچون اعمال جوارح است که این هدیه‌ها [نیست اندر دوستی الا صور] آن ارمغان‌ها دلیل ظاهری و معنی را صورتی است [2646 تا گواهی داده باشد هدیه‌ها] تا شهادت کند آنها [بر محبت‌های مُضَمَّر در خفا] بر مهرهای دل و دوستی‌های نهانی پوشیده [2647 زآنکه احسانهای ظاهر شاهدند] مرهون است [بر محبت‌های سِر ای ارجمند] ای عزیز شعر: تَعَصِي الْإِلَٰهَ وَأَنْتَ تُظْهِرُ حُبَّهُ - هَذَا مَحَالٌ فِي الْقِيَاسِ بَدِيعٌ - لَوْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَعْتَهُ - إِنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعٌ. پس طاعت و عبادت شاهد محبت حضرت خداست اما گواه گاه راست باشد گاه دروغ یعنی عبادت و عبودیت اگر چه گواه محبت است اگر با اخلاص باشد شاهد صدق است و اگر با ریا باشد گواه دروغ چنانکه اظهار مستی گاه از می بود گاه از دُغ [2648 شاهدت گاه راست باشد گاه دروغ] یعنی اگر عمل با اخلاص باشد گواه¹⁰³⁰ صدق است بر محبت حضرت خدا و اگر با ریا باشد شاهد دروغ است¹⁰³¹ [مست گاهی از می و گاهی ز دُغ] آن که مست باده عشق الهی باشد مست حقیقی است آن که دُغ خورد و مستی نماید مست مجازی است پس اظهار مستی از دُغ چون طاعت ریایی است [2649 دُغ خورده مستی پیدا کند] خود را مست نماید یعنی اهل ریا خود را مرد صالح و فاضل نماید [های هوی و سرگرائیها کند] اقوال و احوال مستان نماید بعض عارفان اهل ریا را به ماکیان تشبیه کردند که یک تخم مرغ می‌زاید و آن را به نعره و افغان مشهور سازد [2650 آن مُرایی در صیام و در صلاست] آن مرد مرایی در عبادت‌های صوری است [تا گمان آید که او مست و لا است] سرمست عشق حضرت خداست حکایت: از علی رضی الله تعالی عنه پرسیدند از علامت مرایی گفت مرایی را چهار علامت است

¹⁰³⁰ گواه T : شاهد MK

¹⁰³¹ مطلب در تفصیل احوال ریا.

یکی آن که (261a) چون تنها باشد در عبادت کاهلی کند دوم آن که چون در میان مردمان باشد در طاعت چابکی نماید و سوم آن که چون آن را مدح کنند عمل را زیاده کند چهارم آن که چون آن را دم کنند عمل را کم کند ابو حفص گفت دروغ مرید آن بود که یاد خلق و دید خلق بر او غالب آید از یاد حق و دید حق بدان که ریا بهر وجهی که تفسیر کرده شد اخلاص مقابل اوست اما بعض حکما در تفسیر مخلص کلمه جامعه گفتند که مخلص آن است حسنات خود را پوشد چنانکه سیئات خود را پوشد ذوالنون مصری گفت اخلاص به چهار وجه معلوم می شود یکی آن که راحت را ترک کند دوم از اندک بدهد یعنی به فقری صدقه کند سوم سقوط منزلت را دوست دارد چهارم محمّدت و مذمت نزد¹⁰³² او یکی باشد [2651 حاصل افعالِ برونّی دیگرست] آن مقرر نیست که به صدق باشد [تا نشان باشد بر آنچه مُضْمَرست] اما تمیز راست از دروغ کار مشکل است از آن جهت به حضرت خدا مناجات می کند که می گوید [2652 یا رب این تمییز ده ما را به خواست] و به مراد دل [تا شناسیم آن نشان کز ز راست] سفیان ثوری گفته لولا ابو هاشم الصوفی ما عرف رقیق الریا وهم وی گوید که من ندانستم که صوفی چه بود تا ابو هاشم صوفی را ندیدم پس تا حس ینظر بنور الله نیست از کزی و راستی نشان ظاهر آگاه نیست و لهذا می گوید [2653 حس را تمییز دانی چون شود] و چگونه باشد [آنکه حس ینظر بنور الله بود] به حکم حدیث شریف اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ. به نور حضرت خدا ناظر باشد اگر کسی را دیده به نور الهی مکحل نبود استدلال بر محبت از اسباب می تواند کرد چنانکه می فرماید [2654 و اثر نبود سبب هم مظهرست] یعنی پیدا کننده محب است [همچو خویشی کز محبت مخبرست] همچون قرابت که از محبت خبر دهنده است. لاجرم از قرابت استدلال بر محبت توان کرد پس در کسی که تجرّد و صفا و ترک ماسوی و اتّحاد با انبیا و اولیا و انقطاع از هوا باشد مناسبت او به حضرت خدا و جنسیت او با انبیا و اولیا (261b) باشد. لاجرم استدلال بر محبت توان کرد [2655 نبود آنکه نور حقّش شد امام] فاعل نبود¹⁰³³ غلام است که مصراع به آن تمام است [امر اثر را یا سببها را غلام] بلکه ناظر دل است حال آن را بیند [2656 تا محبت در درون شعله زند] و پیدا شود [زفت گردد وز اثر فارغ کند] عریض شود و از اثر و سبب مستغنی کند چنانکه اعمال جوارح و طاعات اعضاء خارجه متفاوت است محبت درونی و عشق قلبی نیز متفاوت است آن که ناظر دل است تفاوت عشق و شوق را می بیند. لاجرم [2657 حاجتش نبود پی اعلام مهر] و اظهار محبت [چون محبت نور خود زد بر سپهر] و خود را پیدا کرد حضرت خدا خود ناظر دل است پس اصلاح قلب و حبّ درونی می باید [2658 هست تفصیلات تا گردد تمام] فاعل گردد این سخن است [این سخن لیکن بجو تو والسلام] تو بجو و بیاب ما به این مقدار اکتفا کردیم بدان که محبت میل جمیل

¹⁰³² نزد TK : نزدیک M

¹⁰³³ نبود TK : بود M

حقیقی است¹⁰³⁴ عزّ شانه به جمال خودش جمعا و تفصیلاً و آن یا از مقام جمع بود به جمع و آن شهود جمال ذات است در مرآت ذات بی توسط کائنات رباعی: معشوق که کس سر جمالش نشناخت - در ملک ازل لوای خوبی افراخت - نی طاس سپهر بود و نه مهره مهر - خود با خود نزد محبت می باخت. و یا از جمع به تفصیل چنانکه آن ذات یگانه در مظاهر بی حد و کرانه مشاهده لمعات جمال خود و مطالعه کمال خود می فرماید رباعی: جانان که دم عشق نزد با همه کس - کس را نرسد به دامنش دست هوس - مرآت شهود اوست ذرات وجود - با صورت خود عشق همی باز و بس. یا از تفصیل به تفصیل چنانکه اکثر افراد انسانی عکس جمال مطلق را در مرایای تفصیل آثار مشاهده می کنند و ایشان جمال مقید زایل را مقصود کلی دانند و به لذّت وصال خود رسند و به محنت فراق دردمند کردند رباعی: ای حسن تو کرده جلوه ها در پرده - صد عاشق و معشوق بدید آورده - بر بوی تو لیلی دل مجنون برده - وز شوق تو وامق غم عذرا خورده. و یا از (262a) تفصیل به جمع چنانکه بعضی از خواص رخت فکرت از کارخانه افعال و آثار بیرون برده اند و خرق¹⁰³⁵ حجب و استار شئون و صفات که مبادی افعال و آثار نکرده متعلق صمم و قبله گاه توجهات ایشان جز ذات معانی و صفات رفیع الدرجات او دیگری نیست. رباعی: بیرون ز حدود کاینات است دلم - برتر ز احاطه جهاتست دلم - فارغ ز تقابل جهاتست دلم - مرآت تجلیات ذاتست دلم. [2659 گرچه شد معنی در این صورت پدید] یعنی حصّه در این صورت قصّه پیدا شد¹⁰³⁶ [صورت از معنی قریب است و بعید] یعنی بعضی قریب و بعضی بعید است و در قصّه فوائد دیگرست. لاجرم اگر چه صورت و معنی را با همدیگر پیوستگی است اما درجه قرب و بعد متفاوتند چنانکه نضارت بوستان دلالت بر آب می کند اگر چه از روی ماهیت بعد دارند و لهذا می فرماید [2660 در دلالت همچو آبند و درخت] که تازگی درخت بر آب دلالت می کند همچنان بعض صورتها بر بعض حصّهها دلالت می کند اما [چون به ماهیت روی دورند سخت] اگر به ماهیت نظر کنی هر دو مناسبت ندارند از آن که درخت نبات است و آب جماد و آن مرکب است و این بسیط [2661 ترکی ماهیات و خاصیات گو] از این تفصیل بگذر [شرح کن احوال آن دو ماهرو] قصّه اعرابی و زنش را بگو

دل نهادن عرب بر التماس دلبر خویش و سوگند خوردن که در این تسلیم مرا حیلتی و امتحانی نیست

در لفظ دلبر تنبیه است که عاشق صادق را می باید که دل نهد و انقیاد کند به مراد محبوب حقیقی و رضا دهد به قضاء او بیت: گر تیغ بارد در کوی آن ماه - گردن نهادیم الحکم لله. لاجرم انتقالات از صور قصّهها به معانی و حصّهها مقدور

¹⁰³⁴ مطلب دقیق در تفصیل محبت

¹⁰³⁵ خرق TK : حرف M

¹⁰³⁶ شد TK : نشد M

هر کس نیست لازم است که در ایراد صورت قصّه بسیاری از حصّه اشارت کنیم [2662 مرد گفت اکنون گذشتم از خلاف] و از مخالفت [حُکم داری تیغ برکش از غلاف] که اگر مرا قتل بکنی مخالفت نمی‌کنم در این تنبیه است که عقل گاهی مطیع نفس می‌شود تا به قتل او راضی گردد یعنی او را اطاعت می‌کند چنانکه (262b) به تیغ شهوت کشته می‌شود و لایق عذاب آخرت می‌شود که مرگ حقیقی اوست اما حضرت خدا را مخالفت می‌کند با وجود که مطاوعت به او می‌بایست کرد [2663 هرچه گویی من ترا فرمان برم] و مطیع توام [در بد و نیک آمد آن ننگرم] نظر به نفع و ضرر نمی‌کنم در این تنبیه است که عقل گاهی مراد نفس را راضی می‌شود اما قضاء حضرت خدا را رضا نمی‌دهد با وجود که رضا کلی به قضاء او می‌بایست کرد حکایت: عزیزی در مناجات گفت که خداوندا من از تو راضی هستم تو از من راضی هستی عاتف رسید که ای کذاب اگر تو از من راضی بودی رضا من نپرسیدی [2664 در وجود تو شوم من مُنْعَدِم] و بی وجود [چون محبم حُبّ یعمی و یصم] چنانکه گفته‌اند حُبّک الشی یعمی و یصم دوستی تو به چیزی کور و کر کند که عیب او را نمی‌بینی و اگر کسی عیب او را گوید نمی‌شنوی در این تنبیه است که عقل عاشق نفس است گاهی باشد که در وجود او بی‌وجود می‌شود و بدی او را نمی‌بیند و دعوی عشق حق تعالی می‌کند اما قضاء او را رضا نمی‌دهد و تسلیم کلی نمی‌کند [2665 گفت زن آهنگ برم می‌کنی] استفهام است زن گفت آیا قصد احسان من می‌کنی در بعض نسخ گفت زن آیا عجب یار منی. [یا به حیل کشفِ سرم می‌کنی] و مرا تجربه و امتحان می‌کنی [2666 گفت واللّه عالم السّرّ الخفی] اعرابی به سوگند آغاز کرد و گفت به خدایی که عالم السّرّ و الخفیّات است [کافرید از خاک آدم را صفی] که آن خدا آفرید از خاک آدم را علیه السلام صفی یعنی آدم صفی را از خاک آفریده است با وجود که خاک تیره است از آن چنین صاف آفریده است [2667 در سه گز قالب که دادش وانمود] معنی این مصراع به ترکی اوج ارشون قالب ده که آدمه وپردی گوستردی. یعنی قالب اندک که آدم را آن خدا داد در آن قالب نمود [هر چه در الواح و در ارواح بود] هر چیز که در الواح و در ارواح بود از علوم و اسرار یعنی به حق خدایی که عالم سرّ و خفی است و از خاک تیره آفریننده آدم صفی است و هر چه خدایی در الواح و در ارواح بود در سه کز قالب انسانی و نمود و آدم را (263a) تعلیم اسما کرد و در بحر الحقایق خلیفه را که در این آیت مذکور است وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً. چنین بیان کرد که از خلف است که از همه موجودات و جمیع مکونات با سرهم خلیفه جز او نمی‌تواند بود زیرا او مجمع غرایب و منبع رغایب غیب و شهادت است خلاصه عوالم جسمانی و روحانی با اوست و جامع حقایق علوی و سفلیه هم او [2668 تا ابد هر چه بُود او پیش پیش] تا ابد هر چه موجود می‌شود آن آدم اسما و خواصّ او را [درس کرد از علّم الْأَسْمَاءِ خویش] تعلیمک رد به ملائکه از علّم الاسماء خود یعنی تعلیم کرد آن علم را که حضرت خدا او را تعلیم کرد [2669 تا ملک بی‌خود شد از تدریس او] از درس دادن آدم [قدس دیگر یافت از

تقدیس او] ملک پاکی دیگر یافت از تقدیس آدم که نقصان خود دانست و به حکم **سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا**¹⁰³⁷. اعتراف به عجز کرد [2670 آن گشادیشان کز آدم رو نمود] یعنی آن کشف و فتح که ملائکه را از آدم رو نمود [در گشاد آسمانهاشان نبود] از آن که دل آدم از آسمانها فراخ بود چنانکه می‌فرماید [2671 در فراخی عرصه آن پاک جان] یعنی در وسعت میدان دل و جان انسان [تنگ آمد عرصه هفت آسمان] آسمانها با چندین عظمت تنگ می‌آید زیرا سعت باطن انسان نهایت ندارد [2672 گفت پیغمبر که حق فرموده است] رسول‌الله علیه السلام گفت حق تعالی فرموده است [من نگنجم هیچ در بالا و پست] در این بیت اشارت است به حدیث قدسی که **لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَدَاعِ**. یعنی من در آسمان و زمین نمی‌گنجم ولیکن در دل بنده مؤمن پرهیزگار و پاکیزه و تارک دنیا می‌گنجم حضرت مولانا نیز شرح حدیث می‌فرماید [2673 در زمین و آسمان و عرش نیز] مرهون است [من نگنجم این یقین دان ای عزیز] اما [2674 در دل مؤمن بگنجم ای عجب] پس اس سالک و طالب. [گر مرا جویی در آن دلها طلب] لاجرم هر که را که بهشت رضای من و جنت لقای من باید واجب آید که در میان بندگان در آید تا ظفر بر مرام خویش یابد که به حکم **فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي**¹⁰³⁸. (263b) [2675 گفت اَدْخُلْ فِي عِبَادِي تَلْتَقِي] لفظ تلتقی مرهون است [جَنَّةٌ مِنْ رُؤْيَايَ يَا مُتَّقِي] گفت درآی در میان بندگان من تا ملاقات کنی به بهشت از دیدن من به آن بهشت برسی که او دیدن دیدار من است ای پرهیزگار [2676 عرش با آن نور باپهنای خویش] عرش با آن نور عریض خود [چون بدید آن را برفت از جای خویش] آن فراخی دل را دید از خود برفت یعنی این بندگان که به واسطه فراموشی ماسوی پیوسته به ذکر حضرت خدا پیوسته‌اند آن طایفه‌اند که به حکم **أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي**. سعادت مجلس کبریا دریافته‌اند و از آن قوم‌اند که هرگز شقاوت کرد سراپرده جلالت همنشین ایشان نگردد چنانکه رسول‌الله علیه السلام فرمود **هُمْ الْقَوْمُ لَا يَشْقَى جَلِيسُهُمْ**. و عرش عظیم نزد سعت باطن ایشان حیران است [2677 خود بزرگی عرش باشد بس مدید] و ممتد [لیک صورت کیست چون معنی رسید] مراد از صورت عرش است و از معنی دل مؤمن عرش را نهایت هست و قابل است که پر شود و جایی خالی نماند اما دل مؤمن بی‌نهایت است و قابل نیست که پر شود چنانکه دل کسی از علم و معرفت چنان پر شود که در او جای علم دیگر نماند [2678 هر ملک می‌گفت ما را پیش از این] یعنی در وقت تعلیم اسما هر ملک می‌گفت آدم را ای آدم پیش از این ما را [الفتی می‌بود بر روی زمین] انس گرفتنی بود به زمین [2679 تخم خدمت بر زمین می‌کاشتیم] تخم عبادت را در زمین می‌کاشتیم و به زمین تعلق کرده بودیم [زآن تعلق ما عجب می‌داشتیم] تعجب همی کردیم [2680 کین

¹⁰³⁷ تنزیه می‌کنم تو را از همه نقصانها تنزیه کردنی هیچ دانشی نیست ما را مگر آنچه تو آموختی ما را.

¹⁰³⁸ پس درآیی در زمره بندگان شایسته من و درآیی در بهشت من با زمره مقربان.

تعلّق چیست با این خاکمان] این تعلّق چیست ما را به این زمین [چون سرشت ما بُدست از آسمان] چون ترکیب ما از آسمان و نور بود [2681 اَلْفِ ما انوار با ظلمات چیست] ما که انواریم الف ما با ظلمات چیست [چون تواند نور با ظلمات زیست] که مناسبت ندارند یعنی ملائکه در خطاب آدم علیه السلام گفتند که پیش از این تخم محبت و خدمت در زمین می کاشتیم و تعلّق ذات نورانی خویش را با آن جرم ظلمانی غریب می داشتیم [2682 آدما آن اَلْف از بوی تو بود] ملائکه گفتند اکنون معلوم شد ای آدم آن انس گرفتن ما از بوی تو بود [زآنکه جسمت را زمین بُد تار و پود] معنی این مصراع به ترکیب سنگ جسمک یرارشو ارغج ایدی. [2683 جسم خاكت را از اینجا یافتند]¹⁰³⁹ جسم خاک (264a) تو را از زمین ترکیب کردند چنانکه در حدیث وارد است حَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ يَدَيَّ اَرْبَعَيْنِ صَبَاحًا. پس ترکیب آدم از طین است حکایت: درویشی از مولانا سؤال کرد که حضرت خدا تخمیر آدم را چرا در شب نکرد و در روز نساخت فرمود که اگر در شب خمیر کردی مجموع مردمان ظلمانی و گران شدن دی پس کسی مظهر هدایت و غفران و لایق فضل و احسان نبودی و اگر در روز ایجاد فرمودی مجموع خلق نورانی و سبک گشتی پس کسی مظهر صفت جلال و قهر نشدی. لاجرم در اوقات صباح ترتیب و ترکیب فرمود تا بعضی ظلمانی و کافر و شقی و عاصی شود و بعضی نورانی و مسلمان و سعید و مطیع گردد تا حکم آیت سورة تغابن هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُّؤْمِنٌ. متحقق شود. [نور پاکت را در اینجا یافتند] لاجرم [2684 این که جان ما ز روح یافتست] این نور که جان ما از جان تو یافته است [پیش پیش از خاک آن می یافتست] پیش از این از خاک آن نور لامع شده بود سبب تعلّق ما به زمین این بوده اما پیش از این [2685 در زمین بودیم و غافل از زمین] یعنی [غافل از گنجی که در وی بُد دفین] تو چون گنج مدفون بودی در خاک [2686 چون سفر فرمود ما را زآن مقام] خدای انام [تلخ شد ما را از آن تحویل کام] یعنی چون حکم الهی رسید که اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً¹⁰⁴⁰. و ما را از صحن خاک به سطح افلاک انتقال واجب گشت از محبت زمین ما را از این انتقال کام تلخ آمد [2687 تا که حجتها همی گفتیم ما] در خطاب حضرت خدا گفتیم اَنْجَعِلْ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَیَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ. آیا می آفرینی در زمین کسی را که فساد کند در زمین و بریزد خون مثل خود به غیر حق و حال آن که ما به پاکی یاد می کنیم تو را به امر تو یا به توفیق تو که موجب حمد است و ذکر می کنیم تو را به پاکیزگی از هر ناشایستی [که به جای ما که آید ای خدا] خلاصه تفسیر آیت را بیان می کند [2688 نور این تسبیح و این تهلیل را] که ما داریم [می فروشی بهر قال و قیل را] و جنگ و جدال بنی آدم

¹⁰³⁹ طوقیدلر.

¹⁰⁴⁰ در این تنبیه است که مراد از ملائکه در آیت که اوّل این آیت است جمعی از ملائکه است که ساکن زمین بودند بعد از نقل و اجلاّی بنی الجان. منه.

را [2689 حُکْمِ حَقِّ گسترده بهر ما بساط] فرمان حضرت خدا بسط کرد برای ما بساط [که بگویند از طریق انبساط] (264b) یعنی حضرت خدا ملائکه را فرمود که بگویند از راه نشاط و گشادگی [2690 هرچه آید بر زبان‌تان بی‌حذر] و بی‌بیم ضرر [همچو طفلانِ یگانه با پدر] حضرت الهی به حکم سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي. بساط مرحمت بگسترانید و فرمود از طریق انبساط هر چه به خاطر شما خطور کند بگویند که حلم ما غالب است چنانکه طفل یگانه با پدر مهربان در مقابل ناز سخن گوید [2691 زآنکه این دَمها چه گر نالایق است] از شما به حضرت ما. [رحمت من بر غضب هم سابق است] لاجرم [2692 از پی اظهار این سبق ای ملک] مرهون است [در تو بنهم داعیه اشکال و شک] که در دلت باعث اشکال می‌نهم تا که بر من اعتراض کنی و من نگیرم سبق رحمت من بر غضبم ظاهر شود بدان که در این سخن اشارت است به جواب آن سؤال که گفته‌اند ملائکه چرا بر فعل حضرت خدا اعتراض کردند و در جواب این سؤال بعضی علما از اهل تفسیر گفته‌اند کلام ملائکه اعتراض نبود بلکه حکمت خلقت آدم پرسیدند¹⁰⁴¹ [2693 تا بگوئی و نگیرم بر تو من] تا تو سخن نالایق بگوئی و من بر تو نگیرم [منکر حلمم نیارد دم زدن] کسی که منکر حلم من باشد او را مجال سخن نباشد [2694 صد پدر صد مادر اندر حلم ما] مرهون است [هر نفس زاید در افتد در فنا] پیدا می‌شود و محو گردد رسول‌الله علیه السلام فرمود اللَّهُ أَرْحَمُ بِعَبْدِهِ مِنَ الْوَالِدَةِ الْمُشْفِقَةِ بَوْلَدِهَا. پس حضرت خدا سعت رحمت است حکایت: زنی با طفل خویش پیش رسول‌الله علیه السلام آمد و گفت یا رسول‌الله تو می‌گویی که شفقت حضرت خدا بر بنده مؤمن بیش از شفقت مادر است به پسر رسول‌الله علیه السلام گفت آری زن گفت من این فرزند را در آتش نمی‌اندازم پس حق تعالی بندگان را چرا در دوزخ اندازد رسول‌الله علیه السلام گفت این از بهر پاک کردن است چنانکه کسی جامه ناپاک را بر سنگ می‌زند و لگد می‌زند آن را پاک می‌کند پس عذاب حضرت خدا مؤمنان را از بهر تطهیر است و کافران را از بهر تحقیر چنانکه در سوره بقره فرمود وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ. لاجرم [2695 حلم ایشان کف بحر حلم ماست] حلم پدران و مادران کفی از دریای حلم ماست [کف رود آید ولی دریا به جاست] کف گاهی رود و گاه می‌آید (265a) ولی دریا در جاست و باقی [2696 خود چه گویم پیش آن دُرّ این صدف] از سخن مولانا است خود چه گویم پیش آن دُرّ که حضرت خداست این صدف که انسان است [نیست الا کف کف کف] رسول‌الله علیه السلام فرمود جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ فِي مِائَةِ جُزْءٍ فَأَمْسَكَ عِنْدَهُ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ جُزْءًا وَأَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءًا وَاحِدًا فَمِنْ ذَلِكَ الْجُزْءِ يَتَرَحَّمُ الْخَلْقُ حَتَّى تَرَفَعَ الْفَرَسُ حَافِرَهَا عَنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ تُصِيبَهُ. باز اعرابی به زن می‌گوید [2697 حق آن کف حق آن دریای صاف] به حق آدم و حضرت خدا [کامتجانی نیست این گفت و نه لاف] سخن من راست است [2698 از سر مهر و صفا است و خضوع] یعنی این مقالات من امتحان نیست [حق آنکس که بدو

¹⁰⁴¹ مطلب در بیان سعت رحمت حق تعالی.

دارم رجوع] به توبه و انابت یا به موت و رحلت. لاجرم ای زن [2699 گر به پیشست امتحان است این هوس] این سخن و دعوی [امتحان را امتحان کن یک نفس] یعنی تو نیز مرا امتحان کن و کارفرمای [2700 سر میپوشان تا پدید آید سرم] مراد خود را به من بگوی تا پیدا گردد سر من [امر کن تو هر چه بر وی قادرم] چون به موجب امر تو کار کنم راست گردد که صادق [2701 دل میپوشان تا پدید آید دلم] پیدا شود آنچه در ضمیر من است [تا قبول آرم هر آنچه قابلم] اما ای زن [2702 چون کنم در دست من چه چاره است] چه کنم درد است من چه قدرت و درمان هست [درنگر تا جان من چه کاره است] چون زن از شوهر چنین لطف و موافقت دید تعیین طریق رزق کردن گرفت

تعیین کردن زن طریق طلب روزی کدخدای خود را و قبول کردن او

و اطاعت شوهر به زن [2703 گفت زن یک آفتابی تافته است] یعنی کسی همچون آفتاب تابان و پیدا شده است مراد از او خلیفه بغداد است [عالمی زو روشنایی یافته ست] عالم از آن آفتاب نور یافته و منور گشته است [2704 نایب رحمان خلیفه کردگار] به موجب السُّلْطَانِ ظِلُّ اللَّهِ يَأْوِي إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ. نائب و قائم مقام حضرت خدا است [شهر بغداد است از وی چون بهار] اعتدال هوا و تازگی حاصل کرده و حصّه قصّه در این مرتبه این است که کسی چون مفلس عمل و فقیر طاعت باشد او را می باید که با شاه دین و مرشد یقین مصاحبت کند که روشنایی دل و (265b) صفای قلب و طراوت گلستان حقیقت پیدا گردد و او شاه آخرت شود چنانکه می فرماید [2705 گر بیبوندی بدان شه شه شوی] اگر وصلت و اتصال یابی بدان شاه شاه شوی از آن که چون کسی قرین نیک شود گردد و کسی که پیوند به شاه کند بمیری رسد [سوی هر ادبیر تا کی می روی] به جانب هر مدبر و بدبخت و فاسق و گمراه تا کی همی روی پس هر که عاصی و قاصی باشد او را می شاید که اتصال و مصاحبت با اهل الله کند تا همچون ایشان شاه دین و آخرت شود تا کی به سوی اهل دنیا و فاسقان می رود و لهذا می فرماید [2706 همنشینی با شهان چون کیمیاست] پای همنشینی مصدریه است یعنی مصاحبت مقبلان همچون کیمیاست [چون نظرشان کیمیایی خود کجاست] همچون نظر ایشان کیمیا کجا می باشد بیت: آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند - آیا بود که گوشه چشمی به ما کنند. لاجرم نظر اهل الله از بدی به نیکی می برد چنانکه [2707 چشم احمد بر ابوبکری زده] چشم رسول الله علیه السلام بر ابوبکر افتاد [او ز یک تصدیق صدیق آمده] نظر رسول الله علیه السلام سبب تصدیق شد و آن ابوبکر به یک تصدیق صدیق گشت که اول گشت که اول اهل اسلام از مردمان اوست هم افضل امم است رضی الله تعالی عنه چون حضرت مولانا از زبان زن تعیین طریق رزق را بیان کرد و به حصّه اشارت فرمود باز در جواب شوهر شروع کرد [2708 گفت من شه را پذیرا چون شوم] اعرابی زن خود را گفت من شاه را کجا مقبول شوم [بی بهانه سوی او من چون روم] بی سبب و بهانه سوی شاه من چگونه روم [2709 نسبتی باید مرا یا حیلتی] مناسبتی و صنعتی [هیچ پیشه راست شد بی آلتی] استفهام انکاری است یعنی هیچ

صنعت بی‌آلت راست نشود و این معنی آشنا و بیگانه را معلوم است و عاقل و دیوانه را مفهوم [2710 همچو مجنونی که بشنید از یکی] همچون آن مجنون عاشق که شنید از کسی [که مرض آمد به لیلی اندکی] لیلی را مرض قلیل و جزئی آمد [2711 گفت آوه بی بهانه چون روم] مجنون گفت واولا بی سبب چگونه روم [ور بمانم از عیادت چون شوم] که نادیدن او را و ناشناختن احوال او را طاقت ندارم. لاجرم (266a) بهانه می‌باید بیت: مرا به کوی تو باید خانه‌ای باشد - به بهر آمدن آنجا بهانه‌ای باشد. [2712 لَیْتَنِي كُنْتُ طَبِيبًا حَافِظًا] کاشکی من طبیب ماهر بود [كُنْتُ أَمَشِي نَحْوَ لَيْلِي سَابِقًا] تا من رفتی سوی لیلی به دویدن¹⁰⁴² یا پیشین یعنی چون بی‌وسیلت و بهانه به عالی آستانه آن یگانه نمی‌توان رسید کاشکی طبیب حاذق بودمی تا بی‌تحاشی راه آن درگاه پیمودمی سخن مجنون این است شعر: یقولون لیلی بالفراق مریضة - فیا لیتنی کنت طبیباً مداویا. [2713 قُلْ تَعَالَوْا گفتم حق ما را بدان] چنانکه در اوائل سوره آل عمران قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ¹⁰⁴³. و در اواخر سوره انعام قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّي عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا¹⁰⁴⁴. [تا بود شرم‌اشکنی ما را نشان] یعنی حضرت خدا از آن جهت قل تعالوا فرستاده تا خجالت شکستن ما را نشان بود یا مراد از شرم‌اشکنی جزئی بهانه باشد همچو صفرا شکن یعنی طعام جزئی پس چون تعالوا وارد شد ما را رخصت شد که هر که را خوانند اگر بی‌وسيله آید آن را نرانند [2714 شب‌پران را گر نظر و آلت بُدی] لفظ آلت عطف تفسیر است [روزشان جولان و خوش حالت بُدی] در روز شب‌پران را جولان بودی همچو دیگر مرغان. لاجرم شب‌پره را به آفتاب آلت تاب و مناسبت نیست از آن جهت پیش آفتاب نمی‌آید یعنی غالان و فاسقان را اگر نظر بودی به آفتاب حقیقی که حضرت خدا است مناسبت بودی و به سوی او پریدندی همچون انبیا و اولیا [2715 گفت چون شاه کرم میدان رود] زن گفت چون پادشاه کرم به میدان رود [عین هر بی‌آلتی آلت شود] عین بی‌آلتی آلت شود یعنی چون شاه کریم از بهر عطا به میدان آید حاجت به آلت و بهانه نیست بلکه بی‌آلتی آلت شود که آن را به نیستی و فقر رفتن می‌باید به هدیه رفتن دعوی و هستی است و غنا نمودن و استغنا کردن چنانکه می‌فرماید [2716 زآنکه آلت دعوی است و هستی است] و وجود است [کار در بی‌آلتی و پستی است] در تنزل و نیستی [2717 گفت کی بی‌آلتی سودا کنم] (266b) و بی‌آلتی دعوی کنم [تا نه من بی‌آلتی پیدا کنم] زیرا بی‌آلتی بی‌اظهار بی‌آلتی ثابت نشود [2718 پس گواهی بایدم بر مفلسی] و نیستی [تا

¹⁰⁴² از سبق است یا از سبقت.

¹⁰⁴³ بگو ای اهل کتاب بیایید به سوی سخن راست میان ما و شما و اینجا کلمه سه چیز است یکی آن که نپرستیم مگر خدای را و دوم آن که شریک نیاریم به خدای چیزی را و سوم آن که فرا نگیرد بعضی از ما بعضی را خداوند آن . منه.

¹⁰⁴⁴ بگو بیایید تا آنچه را پروردگارتان بر شما حرام کرده برای شما بخوانم چیزی را با او شریک قرار مدهید و به پدر و مادر احسان کنید

مرا رحمی کند مفلسی] در بعض نسخ به جای این مصراع این مصراع واقع است تا شهی رحمم کند با مونسی. یعنی اعرابی گفت بساز بی‌سازی پرداختن و نیستی و مفلسی را شعار خود ساختن در حضرت کریمان هدیه مرغوب است اما دعوی نیستی را به غیر قیل و قال مصدق مقال می‌باید حضرت مولانا این نصیحت و معرفت را از طرف اعرابی می‌فرماید [2719 تو گواهی غیر گفت و گو و رنگ] مرهون است [وانما تا رحم آرد شاه شنگ] خوب و دل گشا از عمر بن الخطاب رضی الله عنه منقول است ان من صلاح توبتک ان تعرف ذنبک و ان من صلاح عملک ان ترفض عجبک و ان من صلاح شکرک ان تعرف تقصیرک [2720 کین گواهی که ز گفت و رنگ بُد] زیرا این گواهی که از قیل و قال و صورت بی‌حال باشد [نزد آن قاضی القضاة آن جرح شد] مجروح گشت [2721 صدق می‌خواهد گواه حال او] راستی می‌باید گواه حال مفلس [تا بتابد نور او بی‌قال او] حصه قصه در این مرتبه این است که از حضرت خدا گدایی کردن چنان می‌باید که دل تو بر طاعت و عبادت و بر خیرات و حسنات معتمد نباشد بلکه هر چه کردی نیست می‌دانی حکایت: عزیزی بمرد پس از مردن در خواب دیدند که مغفور له گشته و مستغرق رحمت و نور شده پرسیدندش که سبب مغفرت تو کدام طاعت گشت گفت طاعت من سبب غفران نشد. لاجرم به حضرت خدا گفتم بیت: چار چیز آورده‌ام یا رب به درگاه تو نیست - نیستی و عجز¹⁰⁴⁵ و تقصیر و گناه آورده‌ام. به این سخن مرحوم گشتم

هدیه بردن عرب سبوی آب باران از میان بادیه سوی بغداد به امیرالمؤمنین بر پنداشت آنکه آنجا هم قحط آب است

بی‌خبر¹⁰⁴⁶ از آن که آب دجله میان شهر بغداد روان است [2722 گفت زن صدق آن بود کز بود خویش] مرهون است [پاک برخیزی تو از مجهود خویش] معنی این بیت به ترکی صدق اولدر که وارکدن دخی مقدور کدن پاک قالقوب جمله سن یوق بیله سن. یعنی زن گفت مصدق ترک بود و نابود کردن است و مصداق حال روی (267a) به قبله مقصود آوردن چون حضرت مولانا حصه قصه را در این مرتبه بیان کرد باز در حکایت شروع نمود که از زیان زن می‌گوید اگر از هدیه چاره نیست [2723 آب باران است ما را در سبو] از سخن زن است [ملکت و سرمایه و اسباب او] در بعض نسخ به جای او، لفظ تو واقع است. به اضافت اسباب به او [2724 این سبوی آب را بردار و زو] ای شوهر [هدیه ساز و پیش شاهنشاه شو] ارمنان بکن و پیش آن سلطان السلاطین برو حصه قصه در این مرتبه این است که نفس انسان عقل را گوید تن تو که محل علم و مقر طاعت است هدیه حضرت خدا بس است [2725 گو که ما را غیر این اسباب

¹⁰⁴⁵ عجز TK : هجر M

¹⁰⁴⁶ بی‌خبر TK : بی‌هنر M

نیست] آن شاهنشاه را بگو ما را غیر این چیزی نیست [در مفاز هبج به زین آب نیست] در بیابان و بریه بهتر از این آب نیست پس بندگان عمل‌ها را پیش آن سلطان السلاطین که حضرت خداست می‌باید برد و چنین اعتذار می‌باید کرد [2726] گر خزینه‌ش پُر متاع فاخرست] و در او قماش گرانیامه بسیار است [این چنین آبش نباشد نادرست] مرد و زن از شیرینی آب دجله غافل بودند عقل و نفس نیز از آن غافلند که به درگاه حضرت خدا عبادات ملائکه و طاعات انبیا اولیا بسیار است و اعمال ایشان از شوب عصیان پاک است و طاعات ما مخلوط به سیئات و غفلت است. لاجرم عقل ما به تغیر نفس می‌خواهند که کوزه بدن را با چند قطره از آب شور ادراقات و سیات که از پنج لوله حواس در ریخته‌ایم هدیه به حضرت سلطان کریم برد چنانکه می‌فرماید [2727] چیست آن کوزه تن محصور ما] و جسم محبوس و محدود ما تن را به سبب تشبیه کرده‌اند چنانکه شیخ کمال می‌گوید بیت: دستی ندید عاشق مسکین بگردنی - تا روزگار خاک وجودش سبب نکرد. [اندر او آب حواس شور ما] که این تن را پیش آن شاه کریم می‌بریم و می‌گوییم [2728] ای خداوند این خُم و کوزه مرا] مرهون است [در پذیر از فضل الله اشتري] قبول کن که به حکم آیت سوره توبه که إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنْ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ¹⁰⁴⁷. اَوَّلَ عَيْبٍ وَ نَقْصَانٍ مَا رَا دَانِسْتَه وَ دِيدَه وَ بَدَانِ هَمَّه عَيْبَهَا خَرِيدَه وَ حَكَمَ شَرِيعَتِ تَوَسَّتْ كَهْ بَه عَيْبِي كَه مَشْتَرِي أَن رَا دَانِسْتَه بَاشَد رَد [267b] کردن جایز نیست رباعی: تو به علم ازل مرا دیدی - دیدی آنگه به عیب بخردی - تو به علم آن و من به عیب همان - رد مکن آنچه خود پسندیدی. [2729] کوزه‌ای با پنج لوله پنج حس] آن کوزه که بدن است پنج لوله دارد که آن پنج لوله پنج حس است. [پاک دار این آب را از هر نجس] لاجرم حضرت خدا به موجب فِطْرَةِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا¹⁰⁴⁸. ما را فرموده است که پاک دار آب این کوزه را از هر مردار پس ایمان و فطره اسلامی را از مردار پاک می‌باید داشت [2730] تا شود زین کوزه منفذ سوی بحر] تا از این کوزه دریچه باشد سوی بحر الهی و پر شود باب رحمت و وحدت [تا بگیرد کوزه من خوی بحر] که مردار را قبول نکند و ناپاک را بشوید [2731] تا چو هدیه پیش سلطانش بری] تا این کوزه را همچون هدیه پیش گادشاه بری [پاک بیند باشدش شه مشتری] پس تصنیت قلب و تزکیه تن و طهارت باطن می‌باید [2732] بی‌نهایت گردد آبش بعد از آن] آب آن کوزه بسیار شود پس از آن [پُر شود از کوزه من صد جهان] که نهایت ندارد آن زمان. لاجرم به حکم یَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ¹⁰⁴⁹. کوزه مردار در روز شمار به کار نیاید و شاه حقیقی را نشاید

¹⁰⁴⁷ به درستی که بخیرید خدای تعالی از مؤمنان نفس‌های ایشان را و مال‌های ایشان را که در راه وی صرف کنند با آن که مر ایشان را باشد بهشت مرا دانست که از بنده بذل کردن نفس و مال و از حضرت حق دادن بهشت بی‌زوال . منه.

¹⁰⁴⁸ یعنی دین خدای را آن فطرتی که بیافرید مردمان را بران در سوره روم.

¹⁰⁴⁹ روزی که سود نکند مال و نه پسران هیچ احدی را مگر کسی را بیاید به خدای بدلی خالص از کفر و معصیت چه او مال خود را در راجع تنبه کرده باشد و فرزندان را براجق ارشاد نمود.

[2733] لوله‌ها بر بند و پُرِ دارش ز خُم] لوله‌های حواس را ببند و از آب خم پر کن [گفت غُضُّوا عَنْ هَؤُلَاءِ أَبْصَارَكُمْ] بپوشانید از هوا و ماسوی چشم‌های شما را اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره نور است قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ¹⁰⁵⁰. شبلی گفته بگو تا بپوشند دیده سر را از محارم و دیده دل را از ماسوی الله بیت: این همه آفت که به تن می‌رسد - از نظر توبه شکن می‌رسد - دیده فرو پوش چو در در صدف - تا نشوی تیر بلا را هدف. [2734] ریش او پُر باد کین هدیه کراست] یعنی اعرابی مغرور بود و حسن اعتقادش بود به آب و با خود همی گفت که این آب کرا هست [لایقِ چون او شهی این است راست] لایق خلیفه بغداد این است درست و راست. لاجرم عقل انسان اعمال اندک را بسیار و لایق حضرت پروردگار می‌شمارد [2735] زن نمی‌دانست کاتجا برگذر] و در راه و کوچه [هست جاری دجله‌ای همچون شکر] در بعض نسخ جوی جیخون است شیرین چون شکر. لاجرم نفس انسان (268a) نمی‌داند که در بارگاه حضرت خدا عمل‌های پاک بسیار است [2736] در میان شهر چون دریا روان] آن آب [پُر ز کشتیها و شست ماهیان] حصّه قصّه در این مرتبه این است که نفس انسان طاعت اندک را بسیار می‌پندارد و این را متاع فاخر می‌شمارد و عقل را می‌گوید [2737] زو بر سلطان و کار و بار بین] بعد از تضییق مجاری شیطان و هوا و بر بستن لوله‌ها از کلابه ماسوی پیش سلطان حقیقی برو عظمت و کبریا را بین [حسن تجرّی تحتها الأنهار بین] به حکم آیت سوره توبه وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَوَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا¹⁰⁵¹. این بهشت صوری و معنوی را بین [2738] این چنین حسها و ادراکات ما] مرهون است [قطره‌ای باشد در آن نهر صفا] یک قطره در آن جوی مصفی

در نمد دوختن زن عرب سبوی آب باران را و مهر نهادن بر وی از غایت اعتقاد عرب

که این هدیه به غایت مرغوب است [2739] مرد گفت آری سبو را سر ببند] مرد اعرابی گفت آری راست گفتی آن آب ما بی نظیر است پس سبو را سر ببند [هین که این هدیه‌ست ما را سودمند] حصّه قصّه در این مرتبه این است که عقل به غرور نفس فریفته شود عمل خود را سودمند پندارد و نمی‌داند که در مقابله یک طاعت سیئات بسیار است [2740] در نمد در دوز تو این کوزه را] مراد سبو است [تا گشاید شه به هدیه روزه را] تا به این آب بگشاید شاه صوم خود را [2741] کین چنین اندر همه آفاق نیست] چنانکه تو گفتی [جز رحیق و مایه اذواق نیست] مگر نظیر این آب رحیق

¹⁰⁵⁰ بگو ای محمد مؤمنان را که بپوشند دیده خود را و نگاه دارند فرجهای خود را از حرام آنبوشیدن چشم و نگاه داشتن فرج پاکیزه‌تر است مر

ایشان را به درستی که خدای داناست به آنچه می‌کنند.

¹⁰⁵¹ این کثیر خواند من تحتها چنانکه بر دیگر مواضع

بهشت باشد که حضرت خدا در سورة مطففین فرماید يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ¹⁰⁵². زن و عرب چنین مغرور بودند [2742] زآنکه ایشان ز آبهای تلخ و شور[حضرت مولانا سبب غرور زن و عرب را بیان می‌کند و می‌گوید زن و اعرابی از این مغرور شدند و همه اهل دنیا چنین است که ایشان از آبهای تلخ و شور [دایما پُر علّتند و نیم‌کور] که طاعت خود را می‌بینند سیّئات را نمی‌بینند و اندکی (268b) طاعت خود را نمی‌بینند بلکه این را بسیار می‌پندارند و بسیاری طاعات فرشتگان و ابرار را نمی‌بینند. لاجرم مثال آنچنان کسان این است که [2743] مرغ کآب شور باشد مسکنش[مرغی که جز آب شور ندیده باشد که مکان آن مرغ شور باشد [او چه داند جای آب روشنش] بیت: مرغی که خبر ندارد از آب زلال - منقار در آب شور دارد همه سال. پس از این در این مرتبه به حصّه قصّه اشارت می‌کند [2744] ای که اندر چشمه شور است جات[جای تو [تو چه دانی شطّ و جیحون و فرات] ای طالب بحر حقایق تا از چشمه شور آب نفس و شیطان نجات نیابی راه شط و جیحون و فرات اعنی تجلیات اسما و صفات و ذات نیابی [2745] ای تو نارسته از این فانی رباط[ای که تو خلاص نشده از این رباط و کاربانسرای کهنه و دنیای فانی یعنی از اینها قطع تعلّق نکرده [تو چه دانی محو و سُکر و انبساط] و شادی روحانی [2746] و بدانی نقلت از آب و جد است] اگر بدانی از آبا و اجداد نقل کنی حال نکرده [پیش تو این نامها چون ابجد است] یعنی چنانکه طفلان نام ابجد دانند [2747] ابجد و هوّز چه فاش است و پدید[ابجد و هوّز پیدا و ظاهر است [بر همه طفلان و معنی بس بعید] بر همه کودکان اما معنی را نمی‌دانند در بعض کتب معنی را چنین بیان کرده‌اند ابجد آدم امتناع کرد از طاعت در خوردن گندم هوّز از آسمان به زمین فرود آمد حطی گناه او کم شد به توبه کلمن از درخت بخورد سغفص خدا آدم را بهشت داد و از او بیرون کرد قرشت آدم به گناه خود اقرار کرد ثخذ خدا بر وی انعام کرد به مغفرت ضظفلا از عذاب خلاص شد. لاجرم سلوک طریقت به قول مجرّد نباشد بلکه حقیقت سلوک می‌باید چنانکه اگر کسی از شهر بغداد به راه بصره رود اما به زبان گوید که من به مکه می‌روم آخر به بصره می‌رسد نه به مکه حضرت مولانا باز به حکایت آمد [2748] پس سبو برداشت آن مرد عرب[و عزم بغداد کرد [در سفر شد می‌کشیدش روز و شب] به سفر رفت و سبو را بکشیدی هر وقت [2749] بر سبو لرزان بُد از آفاتِ دهر[می‌ترسید که ضرر می‌رسد [هم کشیدش از بیابان تا به شهر] (269a) می‌کشید سبو را از بریه تا در شهر بغداد. لاجرم عاقل را می‌باید که راه بغداد حقیقی بگیرد که جانب حضرت خداست و عمل خود را اگر چه اندک باشد از بطلان و فساد و از شرّ شیطان نگاه دارد تا که به سلامتی به درگاه خلیفه حقیقی و سلطان السلاطین بر د و اجر بی‌شمار و ثواب بسیار به دست آرد [2750] زن مصلاً باز کرده از نیاز]

¹⁰⁵² یعنی دیشان می‌آشامانند از شراب خالص مهر کرده مهر او به جایکُل مشک است یا ختم و آخر آشامیدن او بر رایحه مشک است و در این شراب باید که رغبت کنند رغبت کنندگان.

اعرابی در آنجا در رفتن بود و در اینجا زن او در دعا گفتن که سجّاده را باز کرده و نماز گذارده و به دعا پرداخته [رَبِّ سَلِّمْ وِرْدَ کرده در نماز] و می گفت [2751] که نگه دار آبِ ما را از خسان] و دزدان [یا رب آن گوهر بدان دریا رسان] آن گوهر آب را بدان دریای رحمت برسان [2752] گرچه شُویم آگه است و پُر فن است] زن گوید اگر چه شوهرم غافل نیست عالم و ذو فنون و کامل است [لیک گوهر را هزاران دشمن است] ایمان و طاعات را نیز چنین آفات است از شیطان و نفس و عجب و کبر و کلمه کفر [2753] خود چه باشد گوهر آبِ کوثرست] [قطره‌ای زین است کاصلِ گوهرست] یعنی اصل گوهرها قطره‌ای است از آن آبِ سیو. لاجرم گوهر نفیس و طاعتی است نه گوهر دنیا که سبب غرور و غفلت است پس نگاه داشتن آن گوهر باقی از اهمِ مهمات است که تا به وقت مرگ و وصول به حضرت باری در سلامت بماند و بدان که چنانکه همه روز میقات تمام روزه است عمر میقات تمام صحت ایمان است اگر کسی قبیل غروب افساد صوم کند روزه او فاسد شود ایمان نیز چنین است ابو الدردا گفت کسی که از سلب ایمان نترسد او مسلوب الایمان بمیرد و گفته‌اند از گناه‌ها آنها هست که عقوبت آن گناه‌ها سوء خاتمه است نعوذ باللّٰه من دلک و گفته‌اند آن گناه‌ها دعوی ولایت و کرامت و افتراست [2754] از دعاها ی زن و زاری او] همچنان [وز غمِ مرد و گران باری او] که تحمّل بار سبو کرد و نگاه می‌داشت [2755] سالم از دزدان و از آسیبِ سنگ] که به سنگ شکسته نشد [بُرد تا دارُ الخلافه بی‌درنگ] و بی‌توقف از این معلوم شد که کسی که دعا و زاری کند حضرت خدا او را یاری کند ایمان و عمل او را نگاه دارد در این تنبیه است که در حفظ ایمان و عبادت اعتماد بر حضرت خدا (269b) می‌باید کرد [2756] دید درگاهی پُر از انعامها] درگاه حضرت خدا چنین است اصحاب مکاشفه را [اهل حاجت گستریده دامها] یعنی هدیه‌ها که ارباب حاجت به تضرع و زاری دام حصول مراد گسترانیده‌اند [2757] دم به دم هر سوی صاحب حاجتی] و محتاجی [یافته زان در عطا و خلعتی] یافته از آن باب عطیتی و رحمتی [2758] بهر گیر و مؤمن و زیبا و زشت] آن خلیفه کریم [همچو خورشید و مطّر نی چون بهشت] همچون آفتاب و باران لطفش عام بلکه همچون بهشت بی‌نهایت و پر انعام بود [2759] دید قومی در نظر آراسته] مقرّبان حضرت شده [قوم دیگر منتظر بر خاسته] ملازم درگاه عالی و سالک طریق قبول شده [2760] خاص و عامه از سلیمان تا به مور] یعنی غنی و فقیر [زنده گشته چون جهان از نفخ صور] زنده از آن درگاه است چنانکه در وقت نشر زنده از نفخ صور اسرافیل است [2761] اهل صورت در جواهر بافته] به ثواب و جنّت اکتفا کرده [اهل معنی بحر معنی یافته] و به حضرت شاه واصل گشته رباعی: در خانه غم بودن از همت دون باشد - اندر دل دون همت اسرار تو چون باشد - بر هر چه همی لرزی می دان که همان ارزی - زان روی دل عاشق از عرش فزون باشد. [2762] آنکه بی همت چه با همت شده] کسی که بی همت بود از آن درگاه عالی به همت رسید [وآنکه با همت چه با نعمت شده] کسی که با همت بود به نعمت بی‌نهایت رسید. لاجرم آن که از حضرت

خدا او را جوید جنت و نعمت طفیل او شود.

در بیان آنکه چنانکه گدا عاشقِ کرم است و عاشقِ کریم کریم هم عاشقِ گداست اگر گدا را صبر بیش بود کریم بر در او آید و اگر کریم را صبر بیش بود گدا بر در او آید اما صبرِ گدا کمالِ گداست و صبرِ کریم نقصانِ اوست

که نوعی از بخل و امساک است [2763 بانگ می‌آمد که ای طالبِ بیا] که در درما مانع و حاجب نیست بیت: هر که خواهد گو بیا و هر چه خواهد گو بگو - کبر و ناز و حاجب و دربان درین درگاه نیست. حصّة قصّه در این (270a) مرتبه این است که چون کسی به سلوک و ریاضت و به هدیه عبادت نزدیک درگاه حضرت خدا آید از سوی حضرت خدا آواز و الهام می‌آید که ای طالبِ بیا زیرا [جود محتاجِ گدایان چون گدا] سخا محتاجِ گدا است چنانکه گدا محتاجِ اهل غنا است پس فضل و رحمت حضرت خدا فقیران و عاصیان را می‌خواهد [2764 جود می‌جوید گدایان و ضِعاف] سخا فقیران و ضعیفان می‌خواهد [همچو خوبان کآینه جویند صاف] چنانکه خوبان آینه خواهند تا جمال خود ببینند اسخیا نیز گدا خواهند تا جمال سخا را مشاهده کنند [2765 رویِ خوبان ز آینه زیبا شود] زیرا روی را در آن ببینند [رویِ احسان از گدا پیدا شود] رویِ احسان را گدا مرآت است [2766 پس از این فرمود حق در وَالضُّحَى] در سورة والضحی [بانگ کم زن ای محمد بر گدا] وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَرْ. [2767 چون گدا آینه جود است هان] غافل مباش [دم بود بر روی آینه زیان] که دم و نفس آینه را تیره و خیره کند پس گدا را رنجیدن نمی‌باید¹⁰⁵³ [2768 آن یکی جودش گدا آرد پدید] یک جود حضرت خدا گدا پیدا کند تا مرآت سخا شود [وآن دگر بخشد گدایان را مزید] جود دیگرش گدایان را مزیت و زیادگی دهد زهی کریمی که یک جودش گدایان بدید سازد و دیگر جودش گدایان را به مزایای احسان و عطای مزید بنوازد عبدالله بن عمر رضی الله عنهما از رسول الله علیه السلام روایت کند که گفت إِنَّ أَحَبَّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ الْفُقَرَاءُ لِأَنَّهُ كَانَ أَحَبَّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ الْأَنْبِيَاءُ فَابْتَلَاهُمْ بِالْفَقْرِ وَ يَدْخُلُ الْفُقَرَاءُ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْأَغْنِيَاءِ بِنِصْفِ يَوْمٍ وَذَلِكَ خَمْسَ مِائَةِ عَامٍ وَ يَدْخُلُ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الْجَنَّةَ بَعْدَ دُخُولِ الْأَنْبِيَاءِ أَرْبَعِينَ عَامًا بِسَبَبِ الْمُلْكِ الَّذِي أَعْطَاهُ اللَّهُ. [2769 پس گدایان آیتِ جودِ حقند] کرم حضرت خدا در ایشان پیدا شود [وآنکه با حقند جودِ مطلقند] آن گدای صالح و فقیر صابر که به حق پیوسته است جودِ مطلق است که الفقیر لایمک [2770 وآنکه جز این دوست او خود مرده‌ایست] آن کس که غیر کریم و گداست یعنی نه طالب و نه مطلوب است آن کس چون میّت است [او بر این در نیست نقشِ پرده است] در بعض نسخ این بیت وقع است [لیک درویشی که تشنه غیر شد] و طالب غیر حضرت

¹⁰⁵³ مطلب در فضیلت فقیران.

خدا گشت [او حقیر و ابله و بی‌خیر شد] چنانکه (270b) در این سرخی مبین می‌شود

فرق میان آنکه درویش است به خدا و تشنه خدا و میان آنکه درویش است از خدا و تشنه غیر است

کسی که همچو آن اعرابی بر در سلطان السلاطین آید نیت او چنان می‌باید که از حضرت او عطای آخرت و لقا جوید نه مال دنیا یعنی کسی که سیمای صلاح و درویشی اختیار کند می‌باید که نیت او ثواب آخرت و جمال حق باشد نه مال و متاع دنیا. لاجرم کسی که صوفی صورت باشد نه درویش سیرت او تصویر است بی‌جان که نان فیض الهی نمی‌خورد چنانکه می‌فرماید [2771 نقش درویش است او نی اهل نان] آنان درویش که او تشنه غیر شد تصویر و نقش درویش است یعنی صورت بی‌جان است نی لایق نان خوردن و شایسته نعمت الهی و فیض شاهی بردن [نقش سگ را تو مینداز استخوان] نقش درویش سزاوار نان نیست چنانکه نقش سگ قابل استخوان نی پس فضل حضرت خدا آن را استخوان نیندازد. لاجرم اخلاص عمل می‌باید زیرا که از قرآن و حدیث معلوم و ثابت شد که وصول به سعادت میسر نیست الا به علم و عبادت و خلوص نیت و در خبر است النَّاسُ كُلُّهُمْ مَوْتَى إِلَّا الْعُلَمَاءَ وَالْعُلَمَاءُ كُلُّهُمْ نِيَامٌ إِلَّا الْعَامِلُونَ وَالْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ يَغْتَرُونَ إِلَّا الْمُخْلِصِينَ وَالْمُخْلِصُونَ عَلَى خَطَرٍ عَظِيمٍ. پس عمل بی‌نیت عناست و نیت بی‌اخلاص ریاست و اخلاص بی‌تحقیق و صدق هبست [2772 فقر لقمه دارد او نی فقر حق] محتاج لقمه است او نه محتاج حق [پیش نقش مرده‌ای کم نه طبق] که مرده چیزی نمی‌خورد. لاجرم سالک درویش صورت بی‌موافقت سیرت همچو مرده است که نعمت فیض الهی نمی‌دهند او را [2773 ماهی خاکی بود درویش نان] یعنی درویش نان همچون حیوانی است که در شکل ماهی باشد در خشکی [شکل ماهی لیک از دریا رمان] رمنده [2774 مرغ خانه‌ست او نه سیمرغ هوا] از آن جهت [لوت نوشد او ننوشد از خدا] پس خلوص نیت و اخلاص عبادت معتبر است نه صورت در خبر ابن مسعود وارد است که کسی هجرت کرد از بهر تزوج زنی او را مهاجر ام قیس نام نهادند و در خبر است که مردی از بهر خر¹⁰⁵⁴ کافری جنگ کرد شهید شد او را قتیل حمار نام نهادند [2775 عاشق حق است او بهر نوال] (271a) تشنه غیر عاشق خداست از بهر عطا که تغییر شکل از برای اکل کرده است [نیست جانش عاشق حسن و جمال] و طالب دیدار ملک متعال از آن که مطلب او حضرت خدا نیست و نیت او لقا نیست در حدیث ابی هریره وارد است مَنْ أَدَانَ دِيناً وَهُوَ لَا يَنْوِي قَضَاءَ فَهُوَ سَارِقٌ حَسَنٌ بَصْرِي رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ گفته اهل بهشت در بهشت و اهل دوزخ در دوزخ مخلد شوند به سبب نیتات [2776 گر توهم می‌کند او عشق ذات] اگر تصوّر کند آن تشنه غیر عشق ذات را [ذات نبود وهم اسما و صفات] عشق ذات نیست بلکه و هم اسما و صفات است و آن کس عاشق و هم حادث خویش است [2777 وهم مخلوق است

و مولود آمدست] پس معشوق او آن و هم مخلوق و حادث است نه حق [حق نزیایده‌ست او لَمْ یُولَدْ است] به حکم
سوره اخلاص حضرت خدا از زادن منزّه است [2778 عاشقِ تصویر و وهمِ خویشتن] مرهون است [کی بود از عاشقانِ
ذوالَمِنَنِ] یعنی آن کس که عاشق فهم خویش است و گرفتار و هم خود کی بود از عشاق حضرت خدا که خداوند
نعمت‌هاست در این تنبیه است که نعمت را دوست داشتن نمی‌باید بلکه صاحب نعمت را دوست داشتن می‌باید. لاجرم
عاشق حضرت خدا به حکم وَتَبَتَّلْ إِلَیْهِ تَبَتُّلاً. چنان می‌باید که همچون عاشق صادق و طالب صاحب جمال از فکر و
خیال غیر خالی و به معشوق مالی باشد بلکه خود را معدوم پندارد و در وجودش جز یار نمانده باشد [2779 عاشقِ آن
وهم اگر صادق بود] در مجازی [آن مجازش در حقیقت می‌کشد] که المجاز قنطرة الحقیقه¹⁰⁵⁵ معنی این کلام نزد
افاضل انام بر سه وجه است اول آن که کسی که صاحب جمالی را عاشق شود عاقبت عشق او به عشق خالق رساند دوم
آن که کسی که بهشت و نعمت را عاشق شود از بهر او حضرت خدا را عبادت کند عشق آن بهشت به عشق حضرت
خدا می‌کشد سوم آن که کسی که در حقیقت عاشق حضرت خدا نباشد اما عاشقی نماید عاقبت عاشق حضرت خدا
گردد که آن مجازش به این حقیقت رساند ظاهر آن است که مراد مولانا معنی اخیر است [2780 شرح می‌خواهد بیان
این سخن] (271b) در این مقالات اشارت است که لَا یُحِبُّ اللَّهُ غَیْرَ اللَّهِ زیرا که چون مخلوقی قرین نامخلوق شود آن
مخلوق اندر آن نامخلوق متلاشی شود سِرِّ لَا یَرِی اللَّهُ غَیْرَ اللَّهِ و لا یَذکرُ اللَّهُ الا اللَّه پدید آید. لاجرم عاشق صادق آن است
که همه را و خود را فراموش کند جز حضرت خدا نماند و حُب و ارادت او و ذکر و سایر تصرفاتش نماند [لیک می‌ترسم
ز آفهامِ کهن] و از عمل مانده زیرا [2781 فهمهایِ کهنه کوته‌نظر] و قاصر [صد خیالِ بد در آرد در فکر] به کسر
فا و فتح کاف شعر: و کم من غائب قولاً صحیحاً - و آفته من الفهم السقیم. [2782 بر سماعِ راست هر کس چیر
نیست] غالب و قوی نیست [لقمه هر مرغی انجیر نیست] انجیر لقمه مرغان بزرگ است نه طعمه گنجشک کوچک
[2783 خاصه مرغی مرده‌ای پوسیده] اسم مفعول است از پوسیدن [پُرخیالی اعمی بی‌دیده] که از پندار پر باشد
نابینای طریقت [2784 نقش ماهی را چه دریا و چه خاک] تصویر ماهی را هر جا یکی است [رنگ هندو را چه
صابون و چه زاک] به ترکی قره بویه. یعنی سیاه را خواه به صابون شویند خواه به زاک تفاوت نیست. لاجرم آنان که
نابینااند از حزن آخرت غافل‌اند غم دنیا می‌خورند و از درویشی می‌ترسند اما نمی‌دانند که غم دنیا نسبت با غم آخرت غم
نیست¹⁰⁵⁶ بلکه نقش است چنانکه [2785 نقش اگر غمگین نگاری بر ورق] صورتی را اگر غمگین نویسی در کاغذ
[او ندارد از غم و شادی سَبَق] اگر چه در ظاهر [2786 صورتش غمگین و او فارغ از آن] از آن که جان ندارد

¹⁰⁵⁵ مطلب در معنی الجاز قنطرة الحقیقه.

¹⁰⁵⁶ مطلب در تمثیل غم و شادی دنیا و آخرت.

[صورتش خندان و او زان بی نشان] یعنی اگر نقش را خندان نگاری او از شادی بی خبر است [2787] وین غم و شادی که اندر دل خطیست] غم و شادی که از جهت دنیا در دل خطی است نوشته و تصویر است نگاشته [پیش آن شادی و غم جز نقش نیست] به نسبت شادی و غم آخرت جز نقش نیست مثلاً چون کسی را بینی که در دنیا شناعتی¹⁰⁵⁷ کرده که موجب او به دست جلاد گرفتار شدن و به عقوبت کشتن است اما عاقبت به مردن خلاص شود که عذاب و دنیا به مرگ منتهی گردد از این حال به احوال آخرت انتقال کن که چون به سبب گناه اگر به دست ملائکه عذاب گرفتار شوی و جزای (272a) تو عذاب نار باشد در آن وقت مردن و از عذاب خلاص شدن میسر نیست رسول الله علیه السلام فرمود نَارَكُمْ جُزْءٌ مِنْ سَبْعِينَ جُزْءًا مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ. اصحاب گفتند اگر آتش دوزخ آتش دنیا بودی بس بود رسول الله علیه السلام باز فرمود فَضَلْتُ عَلَيْهَا بِتِسْعَةِ وَتِسْتِينَ جُزْءًا كُلُّهَا مِثْلُ حَرِّهَا. آدمی آتش دنیا را تحمّل نمی کند و در این آتش به مردن خلاص سهل است در دوزخ مردن نیست پس میان عذاب دنیا و آخرت تفاوت فاحش است [2788] صورت غمگین نقش از بهر ماست] تا انتقال کنیم از غم دنیا به غم آخرت و احتراز کنیم از کاری که او سبب غم آخرت باشد چنانکه می فرماید [تا که ما را یاد آید راه راست] و همچنان [2789] صورت خندان نقش از بهر تست] تا از شادی دنیا انتقال کنی به شادی آخرت و بکاری گوشه که سبب شادی آخرت شود چنانکه می فرماید [تا از آن صورت شود معنی دُرست] لاجرم عاقل را می باید که از هر کاری به کار آخرت و به حال خود انتقال کند و غم خود خورد حکایت: حکیمی مردمان را دید بر مرده گریان می شوند و فریاد می کنند گفت اگر بر نفسهای خود گریان بودید بهتر از آن بود شما را زیرا آن کس مرد از سه چیز خلاص شد یکی دیدن ملک الموت و دوم تلخی مرگ و سوم خوف خاتمه شما را این سه مصیبت در پیش است و معلوم نیست که چه خواهد شد [2790] نقشهایی کاندترین گرمابهاست] در این حمامات جهان است. [از برون جامه کن چون جامهاست] لاجرم از غم و شادی جهان و از زخارف دنیا بیرون آمدن و تدبیر آخرت کردن می باید [2791] تا برونی جامها بینی و بس] اما به حکم بیت: از هر چه به مردگی جدا خواهی شد - آن به که به زندگی جدا باشی ازو. خود را میت پنداری و از متاع دنیا بیرون آیی حکایت: ابوالدردا رضی الله عنه در پی جنازه می رفت کسی او را گفت این مرده کیست ابوالدردا گفت تویی اگر تو را این ناخوش می آید منم زیرا حضرت خدا جلّ و علا رسول الله را علیه السلام گفت إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ لَمَيِّتُونَ. پس ای طالب تا ترک ماسوی نکنی انیس دوست نشوی و لهذا می فرماید [جامه بیرون کن درآ ای هم نفس] زیرا بزرگی گفت طریق حق همچو حمام است (272b) چنانکه در وقت دخول حمام تا از جامها مجرّد و عریان نشوی طهارت ظاهر حاصل نشود و از اوساخ بدن پاکی نیابی همچنان تا از ماسوی پاک نشوی به حضرت خدا آشنایی نیابی چنانکه می فرماید [2792] زآنکه با جامه درون سو راه نیست] که ماسوای حضرت خدا مانع قوی است

[تن ز جان جامه ز تن آگاه نیست] تا مانع مرتفع نشود وصول به حصول نپیوندد بیت: دستبوس دوست می‌خواهی بشو دست از دو کون - دست آلوده نشاید مرحبای دوست را. بدان که در انسان مراتب است یکی کافر دوم منافق سوم فاسق چهارم تائب پنجم عابد ششم مرایی هفتم مخلص هشتم عاشق نهم صادق پس ای طالب حق خود را ملاحظه کن در کدام مرتبه تا از مراتب بسیار انتقال نکنی و از ماسوی عریان نشوی به دوست نرسی رسول‌الله علیه السلام فرمود **الدُّنْيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْآخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَكِلَاهُمَا حَرَامَانِ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ**. اللهم ارزقنا الاعراض عن سواك و يسرلنا التوجه الى بابك

پیش آمدنِ نقیبان و دربانانِ خلیفه از بهرِ اکرامِ اعرابی و پذیرفتنِ هدیه او را

مراد از نقیبان و بوابان معلّمان شریعت و مرشدان طریقت و ملائکه رحمت است [2793 آن عرابی از بیابانِ بعید] و از صحرای دور و راه دراز [بر درِ دارِ الخلافه چون رسید] چون بر باب سرای سلطان برسید [2794 پس نقیبان پیش او باز آمدند] استقبال کردند همچنانکه متوجهان حضرت رفیع الدرجات را پیش از تجلّی ذات پرتو تجلیات اسما و صفات در رسد [بس گلابِ لطف بر جیش زدند] کلاب لطف و احسان بر جیب و گریبان او زدند پس کسی که از باب سلطان السلاطین دور باشد چون رجوع به درگاه او کند و به در او آید معلمان دین و مرشدان یقین استقبال و اقبال و قبول و اجلال کنند و تعلیم دین و توبه کنند و ملائکه رحمت الهام ملکی دهند که اینها به مثابه کلابِ زدن است [2795 حاجتِ او فهمشان شد بی مقال] حاجت اعرابی مفهوم و معلوم ایشان شد بی سخن که از بهر گدایی آمده است [کارِ ایشان بُد عطا پیش از سؤال] کار ایشان احسان بود پیش از گدایی کردن اما طریقه معهود (273a) را رعایت کردند که در پرسش و نوازش شدند [2796 پس بدو گفتند یا وَجْهَ الْعَرَبِ] و شریف قوم [از کجایی چونی از راه و تعب] چون ایشان از اعرابی احوال پرسیدند [2797 گفت وَجْهَم گر مرا وجهی دهید] اعرابی گفت من وجهم اگر مرا روی می‌دهند [ابی وجوهم چون پسِ پشتم نهید] و اگر از من اعراض کنید پس کسی که از کثرت عصیان روی او سیاه باشد همچو آن اعرابی و فقیر و بی‌طاعت بود چون از بهر قبول توبه و رحمت بیاید وقتی که مرشدان او را قبول کنند وجه دارد و ملائکه به رفع توبه او مسارعت کنند وجه دارد ورنه هیچ وجه ندارد [2798 ای که در روتان نشانِ مهتری] ای نقیبان که در روی شما هست نشان بزرگی [فرتان خوشتر ز زر جعفری] قوّت و قدرت شما در گشادن کار و اتمام مصالح به از زر خالص است که همه الرجال تَقْلَعُ الْجِبَالَ [2799 ای که یک دیدارتان دیدارها] یک بار دیدنِ شما بسیار دیدار است که النظرُ الی وَجْهِ الْعَالَمِ عِبَادَةِ [ای نثارِ دینتان دینارها] و فدای دین شما مال دنیا [2800 ای همه یَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ شده] ای نقیبان که به نور حضرت خدا ناظر گشته‌اید [بهر بخشش از برِ شه آمده] از نزد شاه بهر عطا آمده مرشدان دین چون خلیفه رسول الله‌اند به حکم وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ. از نزد حضرت خدا بهر عطا آمده‌اند و ملائکه رحمت نیز

نثار رحمت کنند [2801 تا زنید آن کیمیاهای نظر] مرهون است [بر سر مسهای اشخاص بشر] تا مسها را کنید سیم و زر بیت: آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند - آیا بود که گوشه چشمی به ما کنند. لاجرم کسی که پیش مرشد آید توبه و طریقت بیاموزد و ملائکه الهام خیر کنند به حکم التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. مس او زر شود [2802 من غریم از بیابان آمدم] در اینجا [بر امید لطف سلطان آمدم] زیرا [2803 بوی لطف او بیابانها گرفت] و شایع و مشهور شد [ذره‌های ریگ هم جانها گرفت] و در هر جا پیدا شد. لاجرم مرد فاسق از دوری حضرت خدا بر امید قبول توبه رحمت آید که حضرت خدا اکرم الاکرمین است و ارحم الراحمین و احسان او مشهور جهان گشته است که به بهانه می‌دهد به بها نمی‌دهد [2804 تا بدین جا بهر دینار آمدم] (273b) اما [چون رسیدم مست دیدار آمدم] چنانکه [2805 بهر نان شخصی سوی نانبا دوید] بهر خریدن نان یکی به جانب خباز رفت [داد جان چون حسن نانبا را بدید] بیت: یار خبازی که چون سیمش دهی نان می‌دهد - عاشق بیچاره‌اش نان گوید و جان می‌دهد. [2806 بهر فرجه شد یکی تا گلستان] از بهر تفرج کسی به گلستان رفت [فرجه او شد جمال باغبان] تفرج او جمال باغبان شد که باغبان خوب روی بود [2807 همچو اعرابی که آب از چه کشید] همچو مالک¹⁰⁵⁸ بن دُعر که آب را از چاه کنعان کشید [آب حیوان از رخ یوسف چشید] که به یوسف رسید [2808 رفت موسی کاتش آرد او به دست] چنانکه حضرت خدا در سوره طه حکایت کند وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ هُدًى فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ¹⁰⁵⁹. و در سوره نمل نیز خبر¹⁰⁶⁰ می‌دهد إِذْ قَالَ مُوسَى لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَأَتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ آتِيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ يَا مُوسَى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. و در سوره قصص هم می‌فرماید فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. [آتشی دید او که از آتش برست] نور الهی و تجلی جمال دید که از آتش ظاهر خلاص شد و آن را رها کرد [2809 جست عیسی تا رهد از دشمنان] از یهودیان چنانکه حضرت خدا در اواخر سوره نساء اشارت می‌کند وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ

¹⁰⁵⁸ نام آن کس است که یوسف را علیه السلام از چاه به دلو بیرون آورد. منه.

¹⁰⁵⁹ آمده است به تو خبر موسی یاد کن چون موسی آتشی دید گفت مر اهل و عیال و خدم خود را که درنگ کنید به درستی که من دیدم آتشی شاید بیاورم برای شما از آن آتش شعله یا شاید که بایم بر آن آتش راه نمایی که ما را به شارع رساند پس آن هنگام که بیامد به آن آتش ندا کرده شد که ای موسی به درستی که من منم پروردگار تو پس بیرون کن نعلین خود را. منه.

¹⁰⁶⁰ هادی.

وَمَا صَلَّيْهُ وَلَكِنْ شُبَّهَ لَهُمْ. چون یهودیان قصد کشتن عیسی علیه السلام کردند حق تعالی جبرئیل را بفرستاد عیسی بجست جبرئیل او را برداشت و به آسمان برد و مردی که تجسس عیسی می کرد به خانه در آمد و آن را نیافت خدای تعالی او را بر شبه عیسی کرد و چون بیرون آمد گفت عیسی را نیافتم (274a) یهودیان گفتند تو خود اویی بر ما افسوس می داری پس او را بر دار کردند. لاجرم عیسی علیه السلام از بهر خلاص از شر دشمنان بجست [بُردش آن جستن به چارم آسمان] ظاهر عبارت مولانا دلالت می کند که عیسی بر فلک چهارم باشد اما اصح آن است که بر فلک سوم است چنانکه در حدیث معراج مذکور است [2810 دامِ آدم خوشه گندم شده] که به آن خوشه گندم آدم علیه السلام گرفتار گشت اگر چه آن خوشه سبب شد که آدم از بهشت دور گشت [تا وجودش خوشه مردم شده] اصل مردمان و ابو البشر و پدر انبیا شد [2811 باز آید سویِ دام از بهرِ خور¹⁰⁶¹] باز از بهر طعام و لقمه سوی دام آید و شکار شود اما [ساعِدِ شه یابد و اقبال و فَر] مقبول سلطان شود و دولت و قوت یابد [2812 طفل شد مکتب پی کسبِ هنر] کودک به مکتب می رود از بهر کسب کمال [بر امیدِ مرغ با لطفِ پدر] بر این امید که پدر او را لطف کند مرغ می خرد [2813 پس ز مکتب آن یکی صدری شده] قاضی لشکر گشته [ماهگانه داده و بدری شده]¹⁰⁶² و به در کامل گشته [2814 آمده عباسِ حرب از بهر کین] در غزاء بدر عباس به حرب آمد از بهر انتقام یعنی [بهرِ قمعِ احمد و استیزِ دین] از بهر قلع و بر انگیختن رسول الله علیه السلام و بهر عناد دین اما خود اسیر شد و مسلمان گشت حکایت: چون رسول الله علیه السلام از اسیران بدر اختیار اخذ مال کرد هر یکی را از ایشان به چهل و قیه زر باز فروختند چون نوبت به عباس رسید از او هشتاد و قیه خواستند عباس گفت ای پسر برادر من نمی توانم رسول الله علیه السلام فرمود از آن مال بده که اُم فضل¹⁰⁶³ را دادی تا پنهان کند آن وقت که بیرون آمدی عباس گفت تو را خبر داد که آنجا جز من و اُم فضل کسی دیگر نبود رسول الله علیه السلام گفت مرا علیم و خبیر آگاه کرد عباس گفت پس خدای تو عالم الغیوب است رسول الله علیه السلام گفت علام الغیوب است عباس گفت اکنون بر من اسلام عرضه کن اسلام عرضه کرد عباس مسلمان شد [2815 گشته دین را تا قیامت پشت و رو] آن عباس دین را تا قیامت ظهیر و روی شد [در خلافت او و فرزندان او] پس در جهان بسیار باشد که کسی از بهر غرضی به جایی رود در آنجا (274b) حالتی بهتر از آن حاصل کند چنانکه حکایت: شیخی جمع مال کرد تا بنای رباط و خانقاه کند طایفه دزدان این را شنیدند از بهر دزدیدن مال در صورت صالحان به خانه او آمدند و سلاح را پنهان کردند مهمان او شدند مگر آن عزیز را دختری بود به مریضی مبتلا گشته و صاحبۀ فراش شده مدت بسیار

¹⁰⁶¹ به فتح خواندن می باید.

¹⁰⁶² آیلق و قهته لق آقچه که اوغلانچقار خواجه به ویرلر.

¹⁰⁶³ زن عباس است.

گذشته علاج پذیر نشده چون طعام آورد ایشان دست شستند آن عزیز غُساله ایشان را به دختر برد دختر از آن بیاشامید در حال شفا و صحت یافت آن عزیز آمد ایشان را اکرام تام کرد و گفت شما عجب مردان مبارک و صالحان بوده‌اید و قصه را بگفت ایشان از نیت خود پشیمان شدند و گفتند ما به مقصد بد آمده بودیم چون حضرت خدا ما را به برکت حسن اعتقاد شما چنین کرامت داد و چندین احسان کرد از آن بدی رجوع کردیم پس با اخلاص توبه کردند و از جمله رجال شدند. لاجرم حال اعرابی نیز چنین شد که به نقیبان خلیفه می‌گوید من نیز بر این امثال که گفتم [2816] من بر این در طالب چیز آمدم] اما [صدر گشتم چون به دهلیز آمدم] صدر معظم شدم چون به دریچه در رسیدم حصه قصه در این مرتبه این است که گاه باشد که کسی از بهر طلب دنیا عبادت کند و صورت صلاح گیرد اما از حضرت خدا فیض می‌رسد که مخلص و مقرب شود [2817 آب آوردم به تحفه بهر نان] چون اینجا رسیدم و بوی نان یافتم [بوی نانم برد تا صدر جنان] بوی نان مرا برد به صدر جنّت‌ها [2818 نان برون راند آدمی را از بهشت] نان و گندم آدم علیه السلام از بهشت بیرون کرد [نان مرا اندر بهشتی در سرشت] نان مرا به اهل بهشت خلط و تخمیر کرد. لاجرم کسی باشد که تغییر شکل الاجل الاکل کند و در صورت صالحان شود و مقارن اهل بهشت گردد باز حال او از ریا به اخلاص متبدل شود [2819 رستم از آب و ز نان همچون ملک] فرشته آب و نان نمی‌خورد من نیز چنان گشتم و فرشته بی‌رجای طعام طاعت کند من نیز چنان مخلص گشتم بلکه [بی‌غرض گردم بر این در چون فلک] بی‌غرض طواف می‌کنم بر این باب همچو فلک هر فلک را از افلاک حرکت مخصوصه از سرعت و [275a] بطو تعیین کرده‌اند به موجب فرمان الهی حرکت کنند هیچ یکی را در گردش غرض نیست که بی‌توقف عمل کنند نه از بیم عذاب و رجاء ثواب من نیز چنین مخلص و عاشق گشتم [2820 بی‌غرض نبود به گردش در جهان] مرهون است [غیر جسم و غیر جان عاشقان] یعنی هر کس که در جهان حرکت و طواف کند از بهر غرض کند اما جسم و جان عاشقان بی‌غرض می‌گردد که ایشان جز رعایت جانان ندانند پس عاقل را می‌باید که عاشق بی‌غرض شود یعنی عاشق صادق¹⁰⁶⁴ حضرت خدا شود نه محب و طالب دنیا از آن که دنیا فانی است آن را وفا نیست و لهذا حضرت مولانا تحقیق می‌کند این معنی را که می‌فرماید

در بیان آنکه عاشق دنیا بر مثال عاشق دیواری است که بر او تاب آفتاب تافت و جهد و جهاد نکرد تا فهم کند که آن تاب و رونق از دیوار نیست از قرص آفتاب است در آسمان چهارم لاجرم کلی دل بر دیوار نهاد چون پرتو آفتاب به آفتاب پیوست

که آفتاب غارب شد او محروم ماند ابداً وَ حِلَّ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ. اقتباس است از آیتی که در آخر سوره سبا است

یعنی پرده شد میان ایشان و میان آنچه آرزو می‌کنند [2821 عاشقانِ کُلّ نی عشاقِ جزو] ای عاشقان حضرت خدا نه عاشقان ماسوی بدانید که [ماند از کُلّ آنکه شد مشتاقِ جزو] باز ماند و دور افتاد از حضرت خدا آن که عاشق و مشتاق مخلوق شد در اخبار داود علیه السلام آمده است که مَنْ طَلَبَنِي وَجَدَنِي وَمَنْ طَلَبَ غَيْرِي لَمْ يَجِدْنِي [2822 چونکه جزوی عاشقِ جزوی شود] یعنی یک مخلوق به دیگر مخلوق عاشق گردد [زود معشوقش به کُلّ خود رود] آن مخلوق که معشوق اوست به حضرت خدا می‌رود پس عاشق جزو از خوف فراق در امن و سلامت نیست و چون جزو با کل پیوست کار عاشق به غیر حسرت و ندامت نیست حکایت: شیخی کسی را گریان دید از سبب گریستن پرسیدن ماتم زده گفت دوستی داشتم که آرام جان بی‌خویش و مرهم جگر ریش من بود بیت: دی بمرد و من بمیرم از غمش - شد جهان بر من سیاه از ماتمش - شیخ گفتا گر دلت بی‌خویش نیست - این چه (275b) غم باشد سزایت بیش نیست. دوستی دیگر کزین ای یار تو¹⁰⁶⁵ کو نمیرد تا نمیری زار تو دوستی کز مرگ نقصان آورد دوستی او غم جان آورد بیت: فرزند و یار چون که بمیرند عاقبت - ای دوست دل مبنده به جز حیّ لایموت. بیت: گر سر نهی به خدمت باری بر آستانش - ور جان دهی به زاری باری فدای جاننش. لاجرم مخلوقی که به مخلوقی دیگر دل نهد [2823 ریش گاو¹⁰⁶⁶ و بنده غیر آمد او] مسخر و مغلوب و بنده غیر حضرت خدا شد او [غرقه شد کف در ضعیفی در زد او] یعنی آن که دل به عاجزی نهد و از او مدد جوید به حکم الغریق یتشبّه بکل ما وجد دست را به ضعیفی زند اما از او کی مدد یابد از آن که آن عاجز [2824 نیست حاکم تا کند تیمار او] آن مخلوق و عاجز حاکم نیست که عاشق خود را تیمار کند زیرا آن نیز بنده و مخلوق است [کارِ خواجه خود کند یا کار او] کار مولای خویش کند یا کار او بدان که طلب یاری در حالت نزع و در قبر و در عرصه عرصات باشد هر که محبوبتر است به نرد تو در نزع روح نمی‌تواند که جان تو را یا ایمان تو را نگاه دارد و یا با تو به قبر در آید و در حشر او از تو و تو از او می‌گریزی یَوْمَ يَفْقَرُ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ. که لاجرم جز حضرت خدا کسی نیست که یاری و مددکاری کند پس عاقل را می‌باید که عاشق قادر و قوی شود تا از او مدد یابد نه عاشق عاجز و ضعیف

مَثَلِ عَرَبٍ إِذَا زَنَيْتَ فَازَنْ بِالْحَرَّةِ وَإِذَا سَرَقْتَ فَاسْرِقِ الدُّرَّةَ

در زبان عرب مثل است این سخن یعنی اگر زنا کنی به زنی کن که او را رق نرسیده باشد در اصل و چون بد زدی بدزد مروارید را [2825 فَازَنْ بِالْحَرَّةِ پی این شد مثل] چون زنا می‌کنی و دوست می‌گزینی به زنی کن که حرّه باشد نه به کنیزک این سخن از بهر این شد مثل [فَاسْرِقِ الدُّرَّةَ بدین شد مُنْتَقَل] به دزد مروارید را به این مشغول از عریان شد یعنی

¹⁰⁶⁵ این بار تو

¹⁰⁶⁶ ریش گاو مثل است همچو جل خر. منه.

چون در چیزی طمع کنی در آن چیز طمع کن که شریین باشد. لاجرم چون کسی را دوست می‌داری خالق و خواجه را دوست دار نه مخلوق و بنده را از آن که او از خدمت مولای خویش عاجز باشد او کی باشد که کار و خدمت غیر کند پس جز به حضرت خدا عاشق شدن و از غیر او یاری و (276a) مدد خواستن نمی‌باید. بیت: دل اگر بار کشد بار نگاری باری - و هر کسی یار گزیند چون تو یاری باری. [2826 بنده سوی خواجه شد او ماند زار] کسی که بنده و مخلوق را معشوق کند که او بنده حضرت خداست چون به سوی خواجه رود و بمیرد عاشق عاجز و زار و بی‌یار بماند چنانکه [بوی گل شد سوی گل او ماند خار] لاجرم [2827 او بمانده دور از مطلوب خویش] طالب دنیا و عاشق ماسوی عاقبت چنین شود [سعی ضایع رنج باطل پای ریش] سعی و کوشش او ضایع و محنت و زحمت او بیهوده و پایش مجروح که سرمایه عمر را تلف کرده و بی‌سود مانده پس مثال طالب دنیا این است ¹⁰⁶⁷ [2828 همچو صیادی که گیرد سایه] اما [سایه کی گردد ورا سرمایه] کسی که مال و املاک و اسباب و متاع گیرد او مثل آن کس است که سایه مرغ را گرفته باشد چنانکه می‌فرماید [2829 سایه مرغی گرفته مرد سخت] سایه یک مرغ را مردی گرفته محکم [مرغ حیران گشته بر شاخ درخت] که این مرد مرا نمی‌گیرد. لاجرم دنیا مانند سایه حضرت خداست کسی که این را گیرد و از حضرت خدا غافل شود حضرت خدا را این عجب می‌آید [2830 کین مُدَمَّع ¹⁰⁶⁸ بر که می‌خندد عجب] این خداوند دماغ و صاحب فکر فاسد یا این فاسد دماغ و احمق بر که می‌خندد و که را می‌فریبد [این باطل این پوسیده سبب] و کهنه رسن یعنی سبب حقیقی و درست و مسبب الاسباب را ترک کرد و بر اسباب پوشیده و بر بی‌ثبات دل نهاد در اخبار داود علیه السلام وارد است که حضرت خدا گفت یا داود اگر تو مرا دوست می‌داری دوستی دنیا را از دل به در کن [2831 و تو گویی جزو پیوسته گُلست] یعنی اگر تو می‌گویی مخلوق به خالق متصل است دوست گرفتن او دوست گرفتن خالق است. لاجرم [خار می‌خور خار مقرون گُلست] و به او پیوسته است سؤال تو را جواب این است [2832 جز ز یک رو نیست پیوسته بگل] اگر چه از وجهی جز را با کل پیوستگی و خار را با گل دلبستگی است که اثر و یار اوست و از اثر بر مؤثر و از قرین بر دیگری استدلال توان کرد اما جزء را با کل و خار را با گل از وجهی دیگر بیگانگی است که اگر بیگانگی صرف بودی بعثت رسل باطل نمودی چنانکه می‌فرماید [ورنه خود باطل بُدی بعثت رسل] اکثر اهل عالم (276b) آثار را مطلوب کلی و مقصود اصلی کنند این را نمی‌دانند که بعض آثار از حضرت خدا دور می‌کند و بعض پیوسته سازد انبیا صلوات الله علیهم و سلامه از بهر بیان فرستاده شدند پس کسی که حضرت خدا را دوست می‌دارد او را می‌باید که به حکم قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ. اتباع رسول الله علیه السلام کند هر چیز را که او دوست داشتن

¹⁰⁶⁷ مطلب در تمثیل طالب دنیا.

¹⁰⁶⁸ لفظ مدمع به دو معنی می‌آید یکی متکبر دوم دیوانه. منه.

فرمود دوست دارد و هر چیز را که او از وی احتراز فرمود اجتناب کند زیرا طبیب داند که بیمار را کدام نافع و کدام مضر است [2833 چون رسولان از پی پیوستند] و بنده را به حضرت خدا متصل ساختن¹⁰⁶⁹ [پس چه پیوندندشان چون یک تنند] اگر اتصال از هر وجه بودی احتیاج به رسالت انبیا نبودی و بعثت رسل تحصیل حاصل گشتی خلاصه کلام این است که اگر چه سایه را با مرغ پیوستگی است اما صیاد سایه صیاد مرغ نیست [2834 این سخن پایان ندارد ای غلام] که معارف الهیه را نهایت نیست ای سالک [روز بیگه شد حکایت کن تمام] که اعرابی چون به دار الخلافه رسید چه شد سرانجام

سپردن عرب هدیه را یعنی سبو را به غلامان خلیفه

و تسلیم کردن او به خادمان [2835 آن سبوی آب را در پیش داشت] آن اعرابی [تخم خدمت را در آن حضرت بکاشت] تا که دانه احسان برآید مراد این است که کسی که عبادت کند به حکم *الدُّنْيَا مَرْعَى الْآخِرَةِ*. دانه مغفرت می‌خواهد و دست به دعا بردارد [2836 گفت این هدیه بدان سلطان برید] اعرابی به نقیبان گفت این ارمان را به خلیفه برید [سایل شه را ز حاجت واخرید] و خلاص کنید مراد از نقیبان در این مرتبه ملائکه است که عبادت عبد را عرض کنند [2837 آب شیرین و سبوی سبز و نو] آب لذیذ و سبوی سبز و جدید است [ز آب بارانی که جمع آمد به گو] به کاف فارسی به ترکی چوقر. یعنی عبادت نیکوست در تن سبز پوش من که قرن توبه نو است و در حجره خلوت گذارده شده [2838 خنده می‌آمد نقیبان را از آن] زیرا این چنین هدیه لایق نبود حکایت: از بعض مکاشفات منقول است (277a) که گفت خدای تعالی را سی سال عبادت کردم به اعمال و جوارح بر بذل مجهود و استفرغ طاعت حتی گمان بردم که مرا نزد حضرت خدا حیزی است و در حال مکاشفه بسی مقالات دیدم پس به صفی از ملائکه رسیدم گفتم شما کیانید گفتند ما محبتانیم که سیصد هزار سال است که در اینجا عبادت می‌کنیم که هرگز دل ما غیر حضرت خدا یاد نکرده است آن کس گفت بسیار شرمسار شدم از اعمال خود. لاجرم هدیه اعرابی شایسته حضرت خلیفه نبود [لیک پذیرفتند آن را همچو جان] قبول کردند آن هدیه را و عزیز گرفتند همچو جان [2839 زآنکه لطف شاه خوب باخبر] مرهون است [کرده بود اندر همه ارکان اثر] حصه قصه در این مرتبه این است که ما عبادت می‌کنیم قصور و نقصان او را نمی‌دانیم و آن را درست پنداریم و دست را به درگاه حضرت خدا بر داریم و از او احسان می‌خواهیم و ملائکه را به زبان حال می‌گوییم که این را به حضرت خدا عرضه بکنید ملائکه می‌دانند که این طاعت لایق درگاه حضرت خدا نیست اما لطف شاه لطیف و خبیر و احسان ارحم الراحمین و عالم و بصیر در ملائکه اثر کرده است آن طاعت ما را برگیرند هم این

¹⁰⁶⁹ گویا در این مبحث اشارت است به توفیق میان قول به وحدت وجود و میان صحت بعثت رسل و قول به شرع و شرایع. منه.

قضیه مقرر است که هدیه به مقدار مُهدی باشد شعر: جاءت سليمان يوم العرض قبرة - بنصف رجل جراد كان في فيها - ترنمت بفصيح القول و اعتذرت - ان الهدايا على مقدار مُهديها. بیت: پای ملخی نزد سلیمان بردن - عیب است ولیکن هنر است از موری. [2840 خوی شاهان در رعیت جا کند] که الناس علی دین ملوکهم [چرخ اخضر خاک را خضر کند] پس علوی و اعلی را در سفلی و ادنی تأثیر است چون در این محل پادشاهان و ارکان مذکور شد حضرت مولانا به مناسبت آن در حق پادشاهان نکته می‌فرماید¹⁰⁷⁰ و در حق ارکان دقیقه می‌گوید [2841 شه چو حوضی دان حشم چون لوله‌ها] پادشاه همچو یک حوض است خدمتکاران همچون لوله‌ها [آب از لوله روان در گولها] به ضم کاف عربی به ترکی اکرک. که عربان غدیر گویند [2842 چونکه آب جمله از حوضیست پاک] چون که آب جمله لوله‌ها از حوضی پاک باشد [هر یکی آبی دهد خوش ذوقناک] و شیرین [2843 ور در آن حوض آب شور است و پلید] (277b) مردار [هر یکی لوله همان آرد پدید] این را علت می‌آرد و می‌گوید [2844 زآنکه پیوستست هر لوله بحوض] لاجرم آب لوله آب حوض است [خوض کن در معنی این حرف خوض] فرو رو در معنی این سخن تا پند بگیری بیت: زهر لفظم روان چون خامه مگذر - بهر حرفم فرو رو چون سیاهی. یعنی به حسب كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. جان و دل و عقل تو همچو شاه و حوض است و باقی اعضا و حواس تو همچو لوله‌ها اگر از حواس و اعضا تو نیکی پیدا شود دلیل است که اندرون تو صاف و پاک است و به حکم كُلِّ إِنَاءٍ يَرْشُحُ بِمَا فِيهِ. هر چه در درون است اثر او پیدا در بیرون است چنانکه می‌فرماید [2845 لطف شاهنشاه جان بی‌وطن] مرهون است [چون اثر کردست اندر کُلّ تن] به حکم وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي. لطف سلطان السلاطين جان بی‌مکان چگونه اثر کرده است بین در همه بدن یعنی جان بی‌وطن را در بدن چگونه اثرهاست [2846 لطف عقل خوش‌نهاد خوش‌نسب] مرهون است [چون همه تن را در آرد در ادب] عقل که خوب طبع و خوش اصل است که حضرت خدا عقل را آفرید گفتش بیا بیامد و گفتش برو برفت و گفتش برخیز برخاست و گفتش بنشین بنشست حکایت: جبرئیل به فرمان جلیل عقل و ایمان و حیا را به آدم علیه السلام آورد گفت ای آدم تو را سه چیز آوردم یکی را از ایشان اختیار کن آدم عقل را اختیار کرد پس جبرئیل ایمان و حیا را گفت بروید ایشان گفتند ما را فرموده‌اند که با عقل قرین شویم. لاجرم لطف این عقل خوش اصل چگونه همه بدن را می‌آرد به حسن ادب یعنی¹⁰⁷¹ عقل خوش طبیعت و خوب نسب را در آموختن تمیز و ادب چگونه هنرهاست حکایت: سه کس پیش رسول‌الله علیه السلام آمدند و گفتند یا رسول‌الله کیست اعلم ناس گفت عاقل و گفتند کیست اعبد ناس گفت عاقل و گفتند کیست افضل ناس گفت عاقل گفتند عاقل آن نیست که مردی او تمام و سخن او فصیح

¹⁰⁷⁰ مطلب در بیان آن که عدل و ظلم شاهان در ارکان ظاهر شود.

¹⁰⁷¹ یعنی TK - M

و تدبیر او صحیح و منزلت او رفیع باشد گفت همه این‌ها متاع حیات دنیا است عاقل آن است که متقی باشد اگر چه در دنیا فقیر و (278a) پست بود [2847 عشقِ شنگِ بی‌قرار بی‌سکون] مرهون است [چون در آرد کُلّ تن را در جنون] چگونه همه بدن را می‌آرد به دیوانگی یعنی عشق خوب بی‌قرار و سکون جمیع اجزاء آدمی را چگونه در سلسله جنون کشد [2848 لطفِ آبِ بحر کو چون کوثر است] آن دریا که چون کوثر است لطفِ آبِ آن را ببین [سنگ‌ریزه‌ش جمله دُرّ و گوهر است] لطفِ آبِ بحر پر شجون را ببین که سنگ ریزه‌ها را چگونه گوهر و دُرّ مکنون کند یعنی کسی که بحر علم و عالم متبحر است نتایج او عمل خیر و طاعت است و صحبت او مورثِ سعادت زیرا [2849 هر هنر که استا بدان معروف شد] هر هنر که استاد بدان مشهور است [جانِ شاگردان بدان موصوف شد] شاگردانش آن را آموزند چنانکه [2850 پیشِ استادِ اصولی هم اصول] مرهون است [خواند آن شاگردِ چُستِ باحصول] پیشِ استادِ اصولی شاگرد چابک و اهل تحصیل اصول خواند [2851 پیشِ استادِ فقیه آن فقه‌خوان] شاگرد فقه خوان [فقه خواند نی اصول اندر بیان] و همچنان [2852 پیشِ استادی که او نحوی بود] مرهون است [جانِ شاگردش از او نحوی شود] نحو آموزد [2853 باز استادی که او محوِ ره است] مرهون است [جانِ شاگردش ازو محوِ شه است] که فنا فی الله پیامزد که علم نافع است [2854 زین همه انواعِ دانش روزِ مرگ] مرهون است [دانشِ فقر است سازِ راه و برگ] یعنی از همه انواع علوم در وقت موت جز علم فقر و طاعت نیست زاد و ساز راه بیت: ای فلسفی بی‌دین عمرت گذشت ضایع - ای نحوی هوایی تا چند جاء زید.

حکایتِ ماجرای نحوی و کشتیان

و حصّه قصّه از آن [2855 آن یکی نحوی به کشتی در نشست] آن مرد نحوی که عمر به نحو صرف کرده بود سفر دریا کرد که به کشتی بنشست [رو به کشتیان نهاد آن خودپرست] که به علم خود مغرور بود [2856 گفت هیچ از نحو خواندی گفت لا] نحوی گفت کشتیان را هیچ نحو نخواندی کشتیان گفت نخواندم [گفت نیم عمر تو شد در فنا] نحوی گفت نصف عمر تو ضایع شده [2857 دل شکسته گشت کشتیان ز تاب] و حرارت [لیک آن دم کرد خامش از جواب] یعنی ملاح دل شکسته گشت (278b) ولیکن در آن ساعت به غیر خاموشی چاره نداشت [2858 باد کشتی را بگردابی فکند] یعنی پس از زمانی باد کشتی را در ورطه و محل هلاک افکند کشتیان مجال مقال یافت [گفت کشتیان بدان نحوی بلند] کشتیان به صورتِ اعلی گفت به آن دانشمند [2859 هیچ دانی آشنا کردن بگو] هیچ شنآوری می‌دانی ای نحوی بگو [گفت نی ای خوش جوابِ خوب‌رو] نحوی گفت مرا با علم آشنایی آشنایی نیست ای عالم آخرت و خوش جواب و خوب صورت [2860 گفت کُلّ عمرت ای نحوی فناست] کشتیان گفت کل عمر

تو ضایع است [زانکه کشتی غرق این گردابه‌است¹⁰⁷²] بیت: ای فقیه از بهر لله علم عشق آموز تو - زان که بعد از مرگ حلّ و حرمت و ایجاب نیست. [2861 محو می‌باید نه نحو اینجا بدان] نیستی و فنا می‌باید در اینجا بدان [گر تو محوی بی‌خطر در آب ران] اگر تو محو شده کشتی را بی‌بیم در آب بر آن حصّه قصّه این است که مقصود کلی از علوم علم سلوک و طریقت است و معرفت طریق آخرت تا وقتی که کشتی تن غرق دریای اجل شود در آن محل به شناوری از جانب دنیا به سوی عقبی به سلامت رفتن میسر شود بلکه کسی که فانی و مرده شود به شنا کردن حاجت نباشد از آن که دریا خود او را خواهد برد چنانکه می‌فرماید [2862 آب دریا مرده را بر سر نهد] آب دریا را عادت است مرده را بر سر نهد [ور بود زنده ز دریا کی رهد] بلکه غرق و هلاک شود [2863 چون بمردی تو ز اوصاف بشر¹⁰⁷³] اگر به حکم مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. اخلاق ذمیمه را تبدیل کردی [بحر اسرار نهد بر فرق سر] دریای اسرار تو را بر سر نهد و به سوی عقبی و حضرت خدا برد [2864 ای که خلقان را تو خر می‌خوانده] ای عالم علم ظاهر و از علم آخرت غافل تو عوام را از تکبر خرمی گویی [این زمان چون خر برین یخ مانده] و پای تو به کل دنیا فرو رفته است بیت: ای دل جهان و هر چه در او هست فانی است - جاوید ملک نیستی و بی‌نشانی است - هر سلطنت که هست زوالیش در پی است - فقر است آن که سلطنت جاودانی است - آن کس که یافت لذّت وصل حبیب خویش - بر بوی دوست عادت (279a) او جان فشانی است. [2865 گر تو علامه زمانی در جهان] یعنی یگانه زمان و علامه جهان بودن¹⁰⁷⁴ مفید نیست مفید آن است که مرد آخر کار را عالم باشد گر تو علامه زمانی و فرید جهانی [نک فنای این جهان بین وین زمان] این مسئله را دانستن تمامی علامه کیست و بدان که فنای جهان را دانستن آن را ترک کردن است والا بیت: همه گویند جهان را نبود هیچ وفا - مهر او در دل خود از چه نشانید شما. اما به زبان فنای دنیا را گفتن و در طلب او بودن فنای او را دانستن نیست خاصه علمای علم ظاهر فنای دنیا را دانند و خلق را پند گویند اما در طلب او پویند شعر: عجبت لاهل العلم کیف تغافلوا - عن الدین و استغشوا ثیاب المهالک - یطوفون حول الظالمین کائنما - یطوفون حول البیت وقت المناسک. بیت: آلوده شد بحرص درم جان عالمان - این خواری از گزافه به ایشان نمی‌رسد - مجلس تمام گشت و پایان رسید عمر - وین حرص مرده ریگ به پایان نمی‌رسد. بیت: جهان بی‌وفایی است مردم فریب - که از دل رباید قرار و شکیب - نگر تا به چاهش نکردی اسیر - نیفتی پی مالش اندر زحیر - که آن دم که مرگ اندر آید ز راه - نه مالت کند دستگیری

¹⁰⁷² خلاص بجز شناوری میسر نیست. صح.

¹⁰⁷³ یعنی چون بمیری همه اخلاق ذمیمه تو محو گردد. لاجرم اگر بیش از مردن اخلاق ذمیمه را محو کنی دریای اسرار تو را بردارد چنانکه

مرده را دریای دنیا بر سر گیرد. منه.

¹⁰⁷⁴ مطلب در پند علماء علم ظاهر.

نه جاه. [2866 مرد نحوی را از آن در دوختیم] یعنی قصه مرد نحوی را در میان قصه اعرابی از بهر آن آوردیم [تا شما را نحو محو آموختیم] تا شما را تعلیم علم فنا و تدریس فن لقا کردیم که علم نافع این است نه علم دنیا حکایت: یکی در خدمت مولانا روایت کرد که فلان دانشمند می گوید که ما نیز بند و عاشق خداوندگاریم اما در این حال به تحصیل علوم مشغول گشته ایم امید است که بعد از حصول او بیاییم و مرید شویم جواب فرمود که حاصل ناکرده نمی تواند ترک آن کردن وقتی که حاصل کند چون تواند از قید فقه رهیدن و به عالم مطلق فقر رسیدن [2867 فقه فقه و نحو نحو و صرف صرف] تکریرات یا تأکیدات است نه به اضافت یا به اضافت است یعنی معرفت فقه و قصد نحو و تغییر صرف [در کم آمد یابی ای یار شگرف] در نقصان خود و تبدیل اخلاق یابی ای یار بزرگ و (279b) قوی زیرا آینه دل را از ژنگار نقش ماسوی نازدوده سلامت نپذیرد و تا آینه دل سلیم نگردد تحفه پادشاه قدیم را نشاید که یَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ. این معنی بر آن تقدیر است که کاف لفظ کم با فتح باشد¹⁰⁷⁵ اما اگر با ضم باشد معنی این است که این سه علم را در وقت کم کردن خواهی یافت یعنی وقتی خواهی یافت که گفته شود فلان کم آمد¹⁰⁷⁶ بدان که علم تن تن علم است و علم جان جان علم و شایسته حضرت جانان است نه تن چنانکه خاقانی گفت بیت: بشنو ای پیر پند خاقانی - حالت است این جوان علم طلب - تن علم است فقه و علم تن است - علم جان جوی و جان علم طلب. و اگر علم اولین و آخرین بدان حضرت خواهی برد چون به سمت قلت موسوم است که وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا. در معرض قبول نخواهد بود و به عینه تحفه بردن مرد عرب سبوی آب را به جناب خلیفه می ماند [2868 آن سبوی آب دانشهای ماست] حصه قصه به نسبت با علما دانشها و علوم ماست که آن را همچون عمل ناقص ما کمال می پنداریم و هدیه حضرت خدا می کنیم و سبب مغفرت می دانیم [و آن خلیفه دجله علم خداست] که علوم جمیع عالم کم از یک قطره است به نسبت با علم حضرت خدا [2869 ما سبوها پُر به دجله می بریم] علم ما به درگاه حضرت خدا آوریم آن را سبب مغفرت و احسان می شماریم [گر نه خر دانیم خود را ما خریم] و اگر خود را خور و حقیر نمی دانیم خر و احمقیم بلکه آنان که به علم عمل نکنند به حکم آیت سورة جمعه مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا. خوانند [2870 باری اعرابی بدان معذور بود] زیرا [کو ز دجله غافل و بس دور بود] اما آن کس که عالم است به علم حضرت خدا که بسیاری آن را داند سبوی علم خود را به درگاه حضرت خدا آوردن و آن را بی عمل و با دغل سبب مغفرت دانستن و بر آن اعتماد کردن بدو نشاید از ابوالدرداء مروی است که گفت وَّيْلَ يَكُ بَارِئًا رَا كَه نَمِي دَانَد و ده بار آن را که می داند و عمل نکند. لاجرم عالم و عامی را شایسته آن است که به علم و عمل مغرور نشوند بلکه به

¹⁰⁷⁵ در کم آمد.

¹⁰⁷⁶ لفظ کم آمد لفظ مُصَنِّع است که جمع ضدین است که از محسنات بدیعیه است. منه.

درگاه (280a) حضرت خدا محو و فنا آرند [2871 گر ز دجله باخبر بودی چو ما] اگر آن اعرابی از دجله خبیر بودی چنانکه ما خبر داریم از علم حضرت خدا [او نبردی آن سبو را جا به جا] منزل به منزل [2872 بلکه از دجله چو واقف آمدی] آن اعرابی [آن سبو را بر سر سنگی زدی] و بشکستی

قبول کردن خلیفه هدیه را و عطا فرمودن با کمال بی‌نیازی از آن هدیه و از آن سبو

به محض کمال کردم چنین کرد [2873 چون خلیفه دید و احوالش شنید] احوال اعرابی را از نقیبان شنید [آن سبو را پُر ز زر کرد و مزید] زیاده کرد بر او خلعت و نعمت [2874 آن عرب را کرد از فاقه خلاص] از فقر برهانید [داد بخششها و خلعتهای خاص] چون چنین احساس کرد [2875 پس نقیبان را بفرمود آن قباد] یعنی خلیفه بغداد [آن جهان بخشش و آن بحر داد] آن عالم عطا و دریای عدل [2876 کین سبو پُر زر به دست او دهید] تسلیم اعرابی کنید [چونکه واگردد سوبی دجله‌ش برید] چون رجوع کند به جانب دجله برید تا بر کشتی سوار شود و به جای خویش برود [2877 از ره خشک آمدست و از سفر] اکنون او را بر کشتی سوار کنید تا که [از ره دجله‌ش بود نزدیک‌تر] به جای خود [2878 چون به کشتی در نشست و دجله دید] آن اعرابی [سجده می‌کرد از حیا و می‌خمید] به ترکی اکیلوردی. [2879 کای عجب لطف این شه و هاب را] پادشاه بخشنده را [و آن عجب‌تر کو ستد آن آب را] که قبول کرد آن آب مرا [2880 چون پذیرفت از من آن دریای جود] چگونه قبول کرد از من آن دریای سخا [آنچنان نقد دغل را زود زود] یعنی بی‌توقف حصّه حصّه در این مرتبه این است که ما که طاعت و علم خود را تخفه می‌پنداریم و به درگاه حضرت خدا می‌آریم و از او احسان رجا می‌کنیم او تحفه ما را از کمال کرم قبول کند و ما را بهشت و نعمت و ثواب آخرت بخشد با آن که به علم و عمل ما احتیاج ندارد که علم و عمل ما شمه از علم و خوبی اوست هر آینه در خزاین رحمت بی‌کلید علّت گشادن و داد عطا پیش از استحقاق دادن قطره از دریای اشفاق و شمه از مکارم اخلاق اوست دریای رحمت حق را نهایت نیست و دجله خوبی او را غایت نی همه عالم (280b) از هیاکل علویّه و اجرام سفلیه و از عرش تا به فرش و از خاک تا به افلاک که به فرّ خوبی و لطافت آراسته‌اند و به انواع فضل و کمال پیراسته شمه از آثار کمال قدرت و صنعت اوست چنانکه در سوره سجده فرمود **الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ**. [2881 **كُلُّ عَالَمٍ** را سبو دان ای پسر] و ای سالک [کو بود از علم و خوبی تا به سر] و پر باشد به علم و هنر [2882 **قطره از دجله خوبی اوست**] یک قطره است از دجله حسن حضرت خدا که همه سبوی عالم را به یک قطره آب پر کرده است [کآن نمی‌گنجد ز پُری زیر پوست] از کمال و فرت و نهایت کثرت [2883 **گنج مخفی بُد ز پُری چاک کرد**] به حکم **كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا**

فَأَخْبِيتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرِفَ. گنج پنهان بود از بسیاری و فرط پری ترکیده شد¹⁰⁷⁷ که خود را و انعامش پیدا کرد [خاک را تابان‌تر از افلاک کرد] که آدم را از خاک آفرید و به عقل و علم منور ساخت که افضل از ملائکه گردانید [2884 گنج مخفی بُد ز پُری جوش کرد] آن حضرت خدا [خاک را سلطانِ اطلس پوش کرد] که به حکم وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ. آدم خاکی را در بهشت حله پوشانید. لاجرم حضرت خدا را علم و کمال و قدرت و جمال بی حد است آن کس که علم خود را هدیه پندارد [2885 و بدیدی شاخی از دجله خدا]¹⁰⁷⁸ اگر فرعی از دجله خدا بدیدی [آن سبو را او فنا کردی فنا] زیرا [2886 آنکه دیدندش همیشه بی خودند] آنان که دیده‌اند شاخی از دجله حضرت خدا [بی خودانه بر سبو سنگی زدند] بدان که تشنگان بادیۀ شوق او را درجات متفاوت است بعضی به قَدَحِ حَذَق و ساغر محسوسات راضی باشند و بعضی به سبوی عوالم مختلفه از کلیات و جزئیات قانع شوند و بعضی در تمنای خم تجلیات اسما و صفات در مخاطبه ساقی باقی که رسول‌الله علیه السلام از وی خبر می‌دهد اَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. گوید غزل: آن خم که از او می ریختی در ساغر ما بارها - بنمای آن خم را که ما داریم با او کارها - ای آن که گل را می‌کشی هر دم به دامن سوی ما - دامن ما را گیر و کش هر دم بدان گلزارها - آن کس که از انعام شه قطار زر دارد طمع - کی شاد (281a) گردد خاطرش از بخشش دینارها - سودای آن آرام جان تا در دلم دارد مکان - آزادم از سود و زیان بیزارم از بازارها - ای ساقی دریا کشان زان می حریفان را چشان - کز سینه شوید کینه‌ها وز سر برد پندارها. و بعضی هزار دریا به یک دم در کشند و هنور با لب تشنه هل من مزید گویند بیت: بحر کمینه شربتم کوه کمینه لقمه‌ام - من چه نهنگم ای خدا باز نما مرا رهی. بیت: به هر خم و سبو می را میار ای ساقی مه وش - که ما رندان لب تشنه حریفانیم دریاکش. به یک جرعه نمی‌سنجیم دریا‌های عالم را که می‌یابیم از آن ساقی شراب باقی بی‌غش پس هر که به علم البقین دانست که منبع آن آب کجاست و به عین الیقین مشاهده کرد که جوشش¹⁰⁷⁹ این قطره از کدام دریاست و به حق الیقین شناخت که بقای سبوی عالم از آن قطره است و باقی عوارض در معرض فناست به دست همتم سنگ غیرت بر سبوی عالم زد تا هر یک از نظار کیان عالم ملکوت و ساکنان صوامع جبروت مصراع: فریاد برآورد که سنگ و سبویی. گویا شکستن سبو به منزله شکافتن کف دریا بود که آب پنهان از او معاینه نمود آب سبو در جوی آمیخت و جوی به دریا پیوست و دریا همان دریا بود که بود مصراع: و البحر بحر علی ما کان فی القدم. لاجرم سبوی بدن بشکن و در خم عالم ریز و سنگ بر خم زن و آبش به جوی غیب پیامیز شیخ کمال خجندی گوید بیت: ایها العطشان فی وادی الهوی - جوی

¹⁰⁷⁷ تراک برنسنه چاتلیوب یارلمق. منه

¹⁰⁷⁸ شاخ دجله و فرع او به ترکی دجله نک بر پاره آرغی و بر قولای.

¹⁰⁷⁹ جوشش TK : کوشش M

جویان جانب دریا بیا. و اگر تحقیق کنی سبو و خم غرقه دریا اند بشکستن آب نریزد اما به دریا بیامیزد چنانکه می‌فرماید [2887 ای ز غیرت بر سبو سنگی زده] و سبو را شکسته [این سبو را شکست کاملتر شده] که به حق پیوسته [2888 خُم شکسته آب از او ناریخته] بلکه [صد درستی زین شکست انگیخته] چنانکه گفته‌اند بیت: عجب که کاسه شکستست و می نمی ریزد - چگونه ریزد و داند که برکنار تو ام. بلکه هر جزوی از اجزای شکسته رنگ بی‌رنگی دریا گیرد¹⁰⁸⁰ بیت: کسی کاندرا نمکسار افتد گم گردد اندر وی - (281b) من این دریای پر شور از نمک کمتر نمی‌دانم. لاجرم سبو و خم شکسته وجود موهوم بذل وجود دریا کنند دریای موج متلاطم الامواج به حکم **ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا**. هر جزوی را از اجزای این شکستگان در کنار گرفته از بیگانگی بیگانگی آرد و از آن نواختن هر جزوی را به رقص آرد چنانکه می‌فرماید [2889 جزو جزو خُم برقص است و بحال] و در وجد است [عقل جزوی را نموده این مُحال] عقل معاش را این محال می‌نماید که **مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَعْرِفْ** اما اگر کسی شهوات نفسانیه و تلذذات جسمانی را ترک کند و روزی چند بار شاد مرشدی و تعلیم استادی در خلوت عبادت کند و روزه دارد هر آینه به فضل و فیض الهی برسد و اگر ریاضت را بیشتر کند به حکم **مصراع**: تو ممان اصلاً وصال این است و بس. وصول کلی به حصول پیوندد [2890 نی سبو پیدا درین حالت نه آب] که عالم استغراق و فناست [خوش ببین واللّه اعلم بالصواب] بدان که اعرابی به درگاه خلیفه آمد بایش را بزد و بر آن ملازمت کرد آخر آن را فتح باب شد. لاجرم ای سالک تو را این معانی را فهم کردن میسر می‌شود به طلب و ریاضت چنانکه می‌فرماید [2891 چون در معنی زنی بازت کنند] به موجب **مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَ لَجَّ وَلَجَّ**. چون باب معنی را زنی تو را فتح کنند [پُر فکرت زن که شهبازت کنند] به حکم **الْمَرْءُ يَطِيرُ بِهِمَّةٍ** پر فکرت زن تا تو را شهباز کنند به شرط آن که پر و بال تو از گِلِ خواری گِلِ آلوده و گران نباشد اما ای سالک بسیار خوار [2892 پُر فکرت شد گِلِ آلود و گران] پر و بال فکر تو گِلِ آلود و گران گشت [زآنکه گِلِ خواری ترا گِل شد چو نان] که آکل نانی که گِل است در اصل چنانکه می‌فرماید [2893 نان گِل است و گوشت کمتر خور ازین] یعنی نان و گوشت گِل است در اصل پس کمتر خور از این [تا نمائی همچو گِل اندر زمین] تا همچون گِل سفلی و ثقیل نشوی و در زمین نمائی که جنس جنس خود را می‌کشد و به حکم **الْجِنْسُ إِلَى الْجِنْسِ يَمِيلُ**. هر جنس به جنس (282a) خود مایل گردد. لاجرم هر کس که از جنس زمین بسیار بخورد¹⁰⁸¹ به سوی او میل کند و به خواب و غفلت رود و از تهجد باز ماند اما حالت عجب است که [2894 چون گرسنه می‌شوی سگ می‌شوی] و بد نفس و تندخوی می‌شوی [تند و بدپیوند و

¹⁰⁸⁰ گیرد TK : کرد M

¹⁰⁸¹ مطلب در مذمت بسیار خوردن.

بدرگ می‌شوی] درشت¹⁰⁸² و بد صحبت و بد عرق می‌شوی [2895 چون شدی تو سیر مرداری شدی] که بر تو حیوانیت و جیفگی زیاده شد [بی‌خبر بی‌پا چو دیواری شدی] به حکم جیفه اللیل و بطال النهار همچو جماد گشتی خواجه ابو سلیمان گفت اگر از شام خود یک لقمه بگذارم دوست‌تر از آن دارم که همه شب قیام کنم [2896 پس دمی مردار و دیگر دم سگی] از این دو حال خالی نه تا به ریاضت تبدیل اخلاق نکنی [چون کنی در راه شیران خوش‌تگی] چگونه کنی در طریقت شیران دین تکیدن [2897 آلتِ اشکارِ خود جز سگ مدان] یعنی آلت شکار تو نفس است [کمترک انداز سگ را استخوان] تا شکار کند [2898 زآنکه سگ چون سیر شد سرکش شود] مطیع فرمان نشود و به شکار نرود [کی سوی صید و شکار خوش دود] نفس نیز چنین است چون سیر شود طغیاناش و گناه را قصد کردنش زیاده‌تر شود. لاجرم آن را به کم خوردن و روزه داشتن زبون کردن می‌باید و لهذا رسول‌الله علیه السلام جوانان را پند می‌داد و می‌گفت مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ.¹⁰⁸³ پس بی‌نواپی و گرسنگی باعث طلب و نواست [2899 آن عرب را بی‌نواپی می‌کشید] آن اعرابی را گرسنگی می‌کشید [تا بدان درگاه و آن دولت رسید] که به بارگاه پادشاه وهاب برسد رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ أَهْلَ الْجُوعِ فِي الدُّنْيَا هُمْ أَهْلُ الشَّبَعِ فِي الْآخِرَةِ. شقیق بلخی گفت عبادۀ صنعت است دکان او خلوت است آلت او گرسنگی است [2900 در حکایت گفته‌ایم احسان شاه] چنانکه شنیدی [در حق آن بی‌نواپی بی‌پناه] و اعرابی سیاه تو نیز بی‌رزق و نوا و گرسنه شو تا به درگاه حضرت خدا رسی و احسان او را بیایی و در این تنبیه است که هر که از عمل بی‌نوا باشد و هیچ پناهش و عملش نباشد که بر او اعتماد کند حضرت ارحم الراحمین (282b) او را از کمال کرم خود رحمت کند این فقیر از انان است که هیچ وسیله ندارم به درگاه او مگر فضل و کرم او در خبر است که خدای تعالی روز قیامت کتابی پیدا کند از زیر عرش که در او نوشته باشد سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي وَ أَنَا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ. پس از دوزخ بیرون آرد دو مقدار اهل بهشت و در خبر است که حضرت خدا جلّ و علا روز قیامت گوید بیرون آید از دوزخ آن کس را که روزی مرا یاد کرده باشد و از من ترسیده حکایت: ابن عباس رضی الله عنهما این آیت می‌خواند كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا. مرد اعرابی شنید و گفت والله بیرون نیاورد که باز در آرد ابن عباس گفت این حکمت را بگیرید از غیر فقیه. لاجرم چنانکه خلیفه بغداد هدیه بی مقدار آن فقیر را قبول کرد و مال و خلعت داد و نقیبان را بر وی موکل گردانید تا بر کشتی سوار کنند و به سوی وطن خود به زودی برند ما فقیران نیز امید داریم که متاع حقیر ما را حضرت اکرم الاکرمین قبول کند و مال مغفرت دهد و حلّه پوشاند و فرشتگان را بر ما مسلط گرداند تا ما را بر براق سوار کنند و به بهشت که به حکم مصراع: مَنْ مَلَكَ بُوْدَمَ

¹⁰⁸² درشت TK : در شب M

¹⁰⁸³ و در روایت دیگر مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضَى لِلْبَصْرِ وَأَخْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وَجَاءُ.

و فردوس برین جایم بود. وطن اصلی ماست بزودی برند پس در ضمن قصه عرب این نیز مدرج است زیرا بیان ارباب حقیقت همان قصه نیست بلکه حصه است اگر چه در صورت قصه است **حکایت**: سلطان ولد حکایت کرده که روزی شیخ حسام الدین به سخن‌های عرفی مشغول بود و به خلق حکایت باغ و بوستان می‌کرد و من همه را از دهان مبارک او معانی و اسرار می‌شنودم و آن قوت را ستودم و از آن ذوق حال به حال می‌گشتم و در آن حالت حیرت می‌نمودم و معنی آن ابیات که پدرم در مثنوی فرموده بود بر من تجلی می‌کرد ابیات این است [2901 هرچه گوید مرد عاشق بوی عشق] لفظ بوی عشق مرهون است [از دهانش می‌جهد در کوی عشق] به حکم کل اناء پترشح بما فیه. مرد عاشق هر سخن که گوید (283a) بوی عشق از دهان او پیدا می‌شود در کوی عشق که این را عاشقان دریابند **حکایت**: حضرت مولانا فرمود سخن آدمی توی آدمی است و از بوی نفس او نفس او را می‌توان معلوم کردن مگر مسام مشام به علت زکام مسدود گشته باشد. لاجرم هر که مرد عاشق باشد [2902 گر بگوید فقه فقر آید همه] اگر از علم ظاهر سخن گوید علم طریقت مفهوم گردد [بوی فقر آید از آن خوش دمدمه] و آواز [2903 ور بگوید کفر دارد بوی دین] اگر لفظ کفر گوید از او بوی دین آید زیرا درون او پر از دین است [آید از گفت شکش بوی یقین] اگر چه رضا به کفر کفر است اما گاهی رسول‌الله علیه السلام مأمور بود به دین که لکم دینکم ولی دین. و گاهی این حکم منسوخ به نص افتلوا المشرکین. و آن صورت رضا دادن بر توبیخ و تحذیر مشتمل است و سلوک طریق مسالمة در آن حالت مبنی بر صد هزار حکمت اما دیده‌ظاهریین را از مشاهده سرّ یقین بهره نیست و اگر چه مذهب آن است که هر کسی را جزم به حقیقت ایمان خود بود که انا مؤمن حقا گوید اما سلوک طریق کلام منصف در آیت سورة سبا وَإِنَّا أَوْ إِبَائُكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ. و در انا مؤمن انشاء الله گفتن هزار مصلحت و قول سبحانی ما عظم شانی که بایزید گفته است و کلام انا الحق که منصور گفته است باطل نیست اما مشاهده حق را دیده‌خداییین¹⁰⁸⁴ باید پس این کلمات پیش اهل حقیقت قابل تأویل و پیش تو گراف و ظاهر آن تیره و اصل آن صاف [2904 کف کز¹⁰⁸⁵ کز بهر صدقی خاستست] اعتبار به کف کز نیست که او فرع او جزء است بلکه اعتبار به دریای صدق است که اصل و کل است [اصل صاف آن فرع را آراستست] که آن دریای صاف آن کف کز را صاف کند و چون دریا سکون یابد آن کف صافی شود مراد از بحر صدق مرد مخلص و صادق و عاشق است و از کف کز سخن او که گاهی به حسب الظاهر نادرست می‌نماید [2905 آن کفش را صافی و محقوق دان] آن کف کز را صافی و سزاوار کرده (283b) و آن چون که اصل اوصاف است [همچو دشنام لب معشوق دان] دشنام اگر چه ناخوش است اما چون از لب محبوب است خوب است. لاجرم هر سخن که عاشق

¹⁰⁸⁴ خداییین TK : خدا M

¹⁰⁸⁵ اگری کوپیک.

گوید از عشق و لطافت خالی نیست بلکه عاشق حضرت خدا به حکم **يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ**. معشوق اوست. لاجرم کلام او از بهر عشق الهی معذور است [2906 گشته آن دشنام نامطلوب او] گشته از افعال ناقصه است اسمش آن دشنام است خبرش اول مصراع اخیر اعنی [خوش ز بهر عارض محبوب او] اشارت است به معشوق [2907 گر بگوید کز نماید راستی] آن عاشق [ای کزی که راست را آراستی] ای مبارک کزی که راست را تزین کردی و راستیش را افزودی حکایت: عزیزی گفت اعرابی پیر و فقیر را دیدم در طواف کعبه می گفت شرم نمی داری ای خالق خلق که من عریان تو را مناجات کنم و تو کریمی و به فرزندان خفا زیر رزق و خلعت می دهی و مرا پیر و فقیر می گذاری گفتم هان نمی دانی که حضرت خدا را چنین خطاب روا نیست گفت من او را از تو بهتر می دانم از پیش من برفت پس از ساعتی بیامد که بر روی جبّه بود می خرامید چون مرا بدید گفت من تو را نگفته بودم که من از تو بهتر می دانم چون عتاب کردم او مرا جبّه داد. لاجرم حضرت مولانا می گوید سخن من از عشق الهی است اگر چه در صورت افسانه است اما چون عاشقانه است معنی حصّه اش خوب و شیرین است چنانکه [2908 از شکر گر شکل نانی می پزی] اگر چه صورتانان می نماید اما [طعم قند آید نه نان چون می می¹⁰⁸⁶] و می چشی پس لذت دشنام معشوق را چنانکه عاشق داند قند را در صورت نان هم ذائق شناسد مصراع: صورت پرست غافل معنی چه داند آخر. عرف من ذاق و من لم یذق لم یعرف پس حکایات من در این کتاب اگر چه در صورت گاه از زبان زن و مرد است و گاه از زبان گرگ و روباه اما عاقل چشنده داند که در این قند پند است پس بتی که از زر خالص سازند (284a) صورت پرستان غافل را سرمایه کفر و ضلال است و عیارشناسان کامل را واسطه ثروت و مال¹⁰⁸⁷ آن یکی صورت را معبود سازد و این یک صورت بت را در آتش اندازد و به نقش عاریت نپردازد و چون صورت زائل گشت و نقشی که مانع حق بود مرتفع شد زر خالص را در وجوه خیرات صرف کند و به صورت ناملایم دیده از زر خالص ندوزد و از بهر کیکی کلیمی نسوزد چنانکه می فرماید [2909 گر بیابد مؤمنی زرین و ثن] بت [کی هلد آن را برای هر شمن¹⁰⁸⁸] بتپرست [2910 بلکه گیرد اندر آتش افکند] لاجرم [صورت عاریتش را بشکند] صورت بتی آن بت زرین را برکند و فانی کند [2911 تا نماند بر ذهب شکل و ثن] آن را به علت بیان می کند [زآنکه صورت مانع است و راه زن] پس اهل الله صورت بدی را تبدیل کنند و سخن عاشق را تأویل تو نیز از صورت قصه بگذر و به ظاهر صورت منکر یعنی حکایات مرا بنگر در این تنبیه است که چون مرشد بیند که در کسی استعداد طریقت باشد به نصیحت و پند صورت کفر و ضلالت او را بشکند تا ذات زرش هویدا گردد. حکایت: شیخی جوانی را فرنج را دید

¹⁰⁸⁶ مزیدن اممک

¹⁰⁸⁷ توانگری

¹⁰⁸⁸ گر بت زرین بیابد مؤمنی/ کی هلد او را پی سجده کنی.

که شطرنج می‌بازد در برابر او نشست و با او شطرنج باخت مریدان در حیرت بماندند و شیخ در اثنای بازی آن را سخنان حکمت آمیز گفت و آن را به ایمان آورد و از جمله مریدان شد پس شیخ مریدان را عذر کرد و گفت در مشرب او قابلیت اسلام و طریقت دیدم به شطرنج باختن آن را به خود مائل کردم تا که مسلمان شد و از زمره مریدان [2912 ذات زرش داد ربانیت است] به حکم ما مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا وَ قَدْ يُؤَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ. ذات زر او عطای الهی است. [نقش بُت بر نقد زر عاریتست] لاجرم از بهر صورت معنی را ترک مکن [2913 بهر کیکی تو گلیمی را مسوز] بلکه کیک را بکش یا بُران تا کلیم سالم بماند. لاجرم صورت قصه را بگذار حصه را از او بگیر [وز صداع هر مگس مگذار روز] از بهر آواز مگس و سخن منکر و صداع او روز را ترک و ضایع مکن لاکه استماع پند و حکمت کن اگر چه در صورت حکایت باشد و طعن طاعنان در گوش تو همچو آواز مگس (284b) می‌باید [2914 بت پرستی چون بمانی در صور] چون که در صورت بمانی بت پرستی [صورتش بگذار و در معنی نگر] پس از صورت بگذر و به سیرت بنگر [2915 مرد حجی همره حاجی طلب] اهل طریق را یار شو. [خواه هندو خواه تُرک و یا عرب] لاجرم اعتبار به صورت نیست بلکه به عزیمت است [2916 منگر اندر نقش و اندر رنگ او] اشارت است به ظاهر حال [بنگر اندر عزم و در آهنگ او] نظر کن به قصد و سیرت او [2917 گر سیاهست او هم آهنگ توست] یعنی چون که هم آهنگ توست [تو سپیدش خوان که هم رنگ توست] از روی معنی [2918 این حکایت گفته شد زیر و زبر] بی‌تریت و مشوش [همچو فکر عاشقان بی‌پا و سر] بی‌سری و بی‌پایی او را بیان کند و می‌گوید [2919 سر ندارد چون ز ازل بودست پیش] ازل آن است که او را ابتدا و اول نباشد پس ازل را سر نیست این خود از ازل پیش است که اسرار حضرت خدا و کلام مولی است کجا او را سر باشد [پا ندارد با ابد بودست خویش] ابد آن است که او را انتها و آخر نباشد چون این از اقربای ابد است نهایت ندارد زیرا اوصاف ملک متعال و احوال ذوالجلال و اخبار اهل حال و آثار اصحاب کمال و خبر آخرت بی‌زوال است. لاجرم این را انتها نیست [2920 بلکه چون آب است هر قطره از آن] از آن آب [هم سر است و پا و هم بی هر دو آن] هم سر و پا است هم بی‌سر و پا است چون دانستی که پیش اهل معنی صورت را چندان اعتباری نیست بلکه حقیقت شناس را با اختلاف صورت کاری نی‌نظر در صور و مبانی از برای معانی است چنانکه صورت مظاهر موجودات به حسب اختلاف طبقات دوالّ تشعب اسما و صفات‌اند و اسما و صفات واسطه ظهور کمالات ذات و الفاظ غیر مؤلفه سبب تبیین معانی مختلفه است همچنین صور حکایات در مقالات ارباب اشارات از برای تنبیه بر لوايح انوار و اشارت به اشتیام فوایح اسرار و از براب تطبیق انفس و آفاق و از بهر دریافتن حق در این هر دو به مشاهده آیات خلاق است. لاجرم باید که ناظر به چشم بصیرت اقتصار بر فهم صورت قصه نکند و از صورت هر قصه مثنوی حصه معنوی طلبد و لهذا می (285a) فرماید [2921 خاش لله این حکایت نیست هین] غافل مباش [نقد حال ما و تست این خوش ببین] و

امعان نظر کن [2922 زآنکه صوفی با کر و با فر بود¹⁰⁸⁹] یعنی صوفی می‌باید که با اقدام و قوت باشد و عمل کوچک خود بزرگ شمارد و عزم درگاه باری کند تا به احسان برسد همچو اعرابی که با سبوی آب عزم بارگاه شاه کرد به اتعام رسید یا معنی این باشد که صوفی می‌باید که کرّار و فرار باشد که حمله بر معنایی که کرد باید که بر ظاهر آن نماند و از او فرار نماید مرّات متعدده تا آن که غرض حقیقی را از کلام دریابد [هرچه آن ماضیست لَا یُذْکَرُ بُوْد] هر چه بگذشت مذکور نشود پس صوفی مضی ما مضی گوید گناهی که کرده استغفار کند و دیگر بار بیاد نیارد و آن را مانع سلوک نپندارد یا حکایات ماضیه را یاد نکند و به صورت قصّه ناظر نشود یعنی الماضی لایذکر گوید حکایت اعرابی را نسیا منسیا کرده مغز را از آن پوست بدارد حکایت: جنید گفت روزی به نزدیک سری سقطی رفتم دیدم که لون او متغیر گشته از آن حال پرسیدم گفت جوانی به نزدیک ما در آمد و ما را از توبه پیرسید گفتم توبه آن باشد که گناه خود را فراموشی نکنی مرا جواب داد که بلکه توبه آن باشد که گناه خود را فراموش کنی جنید گفت من سری را گفتم به نزدیک من همان است که آن جوان گفت سری گفت چرا به نزدیک تو آن است گفتم زیرا که چون من در حالت جفا باشم و مرا حق تعالی به حالت وفا باز آورده باشد یاد کردن جفا در حالت صفای وفا هم جفا باشد سری خاموش گشت [2923 هم عرب ما هم سبو ما هم ملک] به فتح میم و کسر لام به معنی پادشاه [جمله ما یُؤْفَکُ عَنْهُ مِنْ أَفْک] لفظ جمله ما قید مصراع اوّل است یعنی از قبول این مقال که جمله ماییم که عرب و سبو و ملک را در خود مشاهده کنیم بازگردانیده نمی‌شود مگر آن کس که در ازل از قبول حق باز داشته شده است بدان که یُؤْفَکُ¹⁰⁹⁰ عنه. من افک اقتباس است از کلام خالق و ارض و سماوات در سورة والذاریات و ضمیر عنه راجع است به قرآن یا به رسول یعنی کافران قرآن را شعر و سحر و اساطیر الاولین گفتند و رسول الله را علیه السلام شاعر و ساحر و مجنون (285b) خواندند و قبول حق نکردند زیرا که ایشان در ازل و در علم قدیم الهی از ساحت صدق مصروف بودند. لاجرم یُؤْفَکُ عَنْهُ¹⁰⁹¹. بازداشته و مصروف و مطرود و محروم گردد از قرآن یا از رسول مَنْ أَفْک. آن کس که در سابق علم مصروف گشته است¹⁰⁹² عبدالله انصاری قدس سره به این اشارت می‌کند که همه از آن ترسند که چه خواهد بود و من از آن ترسم که چه بوده است پس مقرر شد که قبول موقوف بر تقدیر ازلی و

¹⁰⁸⁹ معنی اول به اعتبار عمل است و معنی ثانی به اعتبار علم و مقصود اصلی عمل است و لهذا در شرح ابزار تقدیم واقع شد و مصراع ثانی هم برین وجه است. منه.

¹⁰⁹⁰ تشدید در لفظ ما یُؤْفَکُ از بهر وزن لازم نیست و در نظم قرآن تشدید نیست. منه.

¹⁰⁹¹ گردانیده شود از ایمان به قرآن یا از ایمان به رسول علیه السلام آن کس که گردانیده شده است در علم خدای تعالی یعنی محروم باشد از ایمان به کتاب و به پیغمبر هر آینه محروم است.

¹⁰⁹² این کلام از امیر المؤمنین علی رضی الله عنه مروی است که مجلس وی این نکته می‌گذشت که مصاحبیان گفتند ما از عاقبت و خاتمه می‌ترسیم که العاقبة للمتّقین علی فرمود من از فاتحه می‌ترسم که در جفّ القلم به ما هو کامن چه رقم زده‌اند.

توفیق حضرت باری است آیات الوهیت و وحدانیت حضرت احدیت را در آفاق و انفس هر کس مشاهده نمی‌تواند کرد و هر چه در آفاق موجود است در انفس نمی‌تواند یافت مگر آن‌ها که حضرت با عظمت الهی ایشان را بنماید که **سُئِرِيهِمْ** **آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ**. یعنی ما خواهیم نمود ایشان را نشانهای خویش در آفاق و در انفس تا ایشان را حق متبیین و ظاهر شود و تا نماییم هیچ کس اهل این مشاهده نگردد **بیت**¹⁰⁹³: تفکر رفتن از باطل سوی حق - به جز اندر بدیدن کل مطلق - اگر یک قطره را دل بر شکافی - بیابی اندر و صد بحر صافی. پس حضرت مولانا تنبیه می‌کند بر تفسیر آنچه گفت عرب و سب و ملک جمله ماییم و می‌گوید [2924 **عقل را شو دان و زن این نفس و طمع**] عرب و زن که در قصه مذکور بود معلوم شد که عبارت از عقل و نفس است و طمع او و نیز گذشته بود که سب و آب دانشهای ماست و ملک روح ماست که در تصرف مملکت انسانی نائب حضرت خداست [این دو ظلمانی و منکر عقل شمع] این نفس و طمع ظلمانی و منکر نعمت‌های پیشین است عقل شمع نورانی است که توکل کند بر رزاق عالم و خالق امم بدان که حضرت مولانا در تقریر قصه اعرابی چون به اینجا رسید که اعرابی چون به درگاه خلیفه آمد عاشق دیدار شد حصه فرموده بود که گاهی کسی به بهانه غرض دنیا سالک راه حضرت خدا شود اما عشق الهی غالب گردد که عاشق حضرت حق تعالی شود فی الحقیقه معشوق گرفتنی اوست نه ماسوی و در آنجا گفته بود **بیت**: عاشقان کل نی عشاق جز - ماند از کل هر که شد مشتاق جز. و در آنجا از زبان سائلی گفته بود **مصراع**: و تو گویی جزء پیوسته کلست. (286a) یعنی اگر تو می‌گویی مخلوق به خالق متصل است دوست گرفتن مخلوق دوست گرفتن خالق است و در آنجا جواب اجمالی گفته بود **مصراع**: خار می‌خور خار مقرون گلست. اکنون بتفصیل آن جواب اشارت می‌فرماید¹⁰⁹⁴ که می‌گوید [2925 **بشنو اکنون اصل انکار از چه خاست**] یا اشارت می‌کند به جواب آن سؤال که اگر کسی گوید که چون همه فروع از آن یک اصلند و همه اجزا منشعب از یک گل ظلمانیت و انکار و نورانیت و اقرار و سائر اختلافات از کجاست ما جواب گوئیم که ماده اشکال را قلع می‌کند تفصیل آن جواب این است که مخلوقات و آثار را جز گفتن و حضرت خدا را کل گفتن حقیقی نیست بلکه به حسب¹⁰⁹⁵ اعتبار قرب هر یک و اندراج همه در تحت علم و قدرت حقیقه الحقایق جزء گفته می‌آید و جزء بودن هر یک یعنی مخصوص است بعضی فضلا گفت اجزا منقسم است بر سه قسم اجزاء المقدار و اجزاء الوجود و اجزاء الماهیه. قسم اول اتحاد وجود است قسم ثانی اتحاد وضع و اشارت قسم ثالث اتحاد ماهیت و وجود خارجی اگر چه در ذهن مختلف است و در اول وضع مختلف است و در ثانی وجود مختلف است

¹⁰⁹³ بیت T : نظم MK

¹⁰⁹⁴ مطلب نفیس و دقیق.

¹⁰⁹⁵ تقریر جواب را به این وجه شارح اول سید حسین رحمة الله علیه گفته است. منه.

پس مقصود نفی جزئیة نیست بلکه اثبات جزئیة است به وجه مخصوص [زآنکه کُل را گونه‌گونه جزوهاست] اطلاق کل و جزء به معانی مختلفه است و وجوه متغایره [2926 جزو کُل نی جزوها نسبت به کُل] جزء و کل که ما می‌گوییم نه نسبت جزءهای حقیقی است به کل حقیقی [نی چو بوی کُل که باشد جزو کُل] که جزء شدن بوی کل از کل به معنی دیگر است که بوی اثر اوست [2927 لطف سبزه جزو لطف کُل بود] لطافت سبزه را جزء لطافت گل که می‌گوییم به معنی دیگر است [بانگ قمری جزو آن بلبل بود] آواز قمری را جزء او از بلبل که می‌گوییم به معنی دیگر است همچنین قیاس کن انتساب اسما و صفات را به ذات بی‌واسطه و انتساب مظاهر اسما و صفات را به واسطه تجلیات اسما و صفات فیها لها قصة فی شرحها¹⁰⁹⁶ طول [2928 گر شوم مشغول اشکال و جواب] اگر به تفصیل اشکال و جواب شوم [تشنگان را کی توانم داد آب] (286b) وقت نماند که تشنگان طریقت را آب دهم یا معنی این است که نمی‌توانم که ارواء غلیل کنم زیرا به شرح و بیان ارواء غلیل ممکن نیست. لاجرم از من ارواء غلیل مطلبید به این مقدار اکتفا کنید و دیگر می‌فرماید [2929 گر تو اشکالی بکلی و حرج] یعنی اگر تو محض اشکالی و مشقت و سؤالی که راضی نمی‌شوی الا به حل اشکال جواب این است که من نمی‌توانم گفت [صبر کن الصبر مفتاح الفرج] یعنی صبر کن تا تو حال کنی این با قال به هم نمی‌رسد و زنه‌ار زنه‌ار طریق احتما پیش گیر که الحمیة¹⁰⁹⁷ اصل الدواء و محب را هر چه ماسوای محبوب است مضر است احتما از غیرت حضرت خدا کن و لهذا در موضع دیگر فرماید مصراع: احتما ز اغیار باید نی ز یار. یا مراد این است احتما کن از تصری که الحمیة رأس کل دواء المعدة بیت داء. لاجرم این سرگفتنی نیست [2930 احتما کن احتما ز اندیشه‌ها] احتما کن از افکار فاسده و وسوس شیطانیه یعنی در نفی خواطر سعی کن که سلطان جز در سرای پاک نزول نمی‌کند چنانکه در خبر است لَا تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَةٌ. یا به حکم تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ. از افکاری که منهی است احتما کن [فکر شیر و گور و دلها بیشها] فکر همچو شیر و کور است و دلها همچو بیشه‌ها است یعنی چنانکه در بیشه حیوانات است در دل افکار است و فکر مجرد بی‌مشاهده

¹⁰⁹⁶ بدان که حق تعالی را تجلیات ذاتیه و اسمائیه و صفائیه هست و هر یک را از اسما و صفات سلطنتی است بدان سلطنت احکام او در مظاهر ظاهر می‌گردد پس مادام که سلطنت اسما و صفات راست مظاهر ظاهر و احکام کثرت باقی و نشاند به عنصریه قائم است اما چون سلطنت ذات به ظهور پیوندد و آفتاب حضرت از مطلع احدیت بتابد و نقاب ظلام اختلافات از جمال حضرت ذات بیندازد و از زیر جلالیب و استار مظاهر اشعه تجلیات نور الانوار ظاهر گردد و بنیاد ظلمات قیود را به نور اطلاق وجود براندازد قیامت کبری پدید آید حق از باطل متمیز گردد سرّ یوم الفصل ظاهر شود و جاء الحق و زهق الباطل روی نماید. لاجرم روح در این مقام بی‌اتصال و انفصال به حضرت رسیده و نقوش صور از لوح به حضرت جانان برده و امنت را باز به اهلش سپرده اند و سرّ کل شیء باقی الا وجهه نشانده‌اند. لاجرم روی از کل من علیها فان درتافته و سعادت و یقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام دریافته‌اند و حصول این اقبال و وصول به این بارگاه کبریا و جلال به وجوه تواند بود.

منه.

¹⁰⁹⁷ پرهیز.

حال مفید نشود بیت: نکند گرم فکرت آتش - نشانند خیال آب عطش - از خیالات مشک و عنبربان - نتوان یافتن رواج آن - آن که هرگز نخورد از می ناب - نشود مست از خیال شراب. [2931 احتماها بر دواها سرورست] احتما و پرهیز اصل علاج است کسی که احتما نکند و از دوا فائده نمی‌گیرد بلکه معنای الحمیة رأس کل دواء این است که احتما نفس دوا است و بهتر از او دوائی نیست [زآنکه خاریدن فزونی گریست] به کاف فارسی به ترکی اویوز. یعنی قیل و قال بی‌مشاهده حال زیاده جنگ و جدال است که این سرگفتنی نیست و به گفتن مبین نمی‌شود. لاجرم (287a) چنانکه مریض به واسطه احتما قابل دادن مطبوع گردد تو به احتما از اغیار قابل شنیدن اسرار یار کردی و لهذا می‌گوید [2932 احتما اصل دوا آمد یقین] بی‌شک [احتما کن قوت جانت ببین] کسی که در مرض ظاهر از مخالف احتما کند علاج پذیر شود قوت بدن حاصل کند و کسی که در مرض باطن احتما کند از ناموافق نیک گردد و قوت جان حاصل کند یا نفس احتما علاج است چون کسی در مرض ظاهر احتما کند صحت یابد پس کسی که در مرض باطن احتما کند قوت جان حاصل کند و بدان که سالک را عزلت می‌باید و معنی عزلت بیرون آمدن باشد از آمیزش خلاق و انقطاع کلی از غیر حضرت خالق مکر از خدمت شیخ کامل که مرئی باشد و این عزلت به منزله احتما است و احتما اصل جمیع دواست پس چنانکه مریض را در ابتداء علاج احتما فرمایند بعد از آن مستهل که دافع مواد فاسده باشد دهند مرید را نیز در بدایت حال از عزلت و ذکر چاره نیست [2933 قابل این نکتها شو گوشوار] قابل این معارف الهیه و نکات رحمانیه شو همچو گوش [تا که از زر سازمت من گوشوار] از پند [2934 حلقه در گوش مه زرگر شوی] معنی این مصراع به ترکی قیومجی ایک قولاغنده حلقه اولاسن. معنی مراد این است که در گوش زرگر ماه روی حلقه شوی یعنی مقبول حضرت خدا شوی در بعض نسخ گوشواره چه که کان زر شوی گوشوار و گوشواره به یک معنی است. [تا به ماه و تا ثریا بر شوی] تا به درجات عالیّه و به مقامات سامیه برسی. لاجرم آن که از ماسوی و اندیشه‌ها پرهیز کند و در خدمت باری کوشد مقبول حضرت او شود حکایت: آورده‌اند پادشاهی را درباره بنده عین عنایت گشاده و مبذول بود و پیش شاه از همه بندگان مقبول روزی شاه از بهر اظهار فضل او سوار شد و از دور کوهی می‌نمود که بر وی برف بسیار مجتمع گشته بود پادشاه نظری بر این کوه افکند فی الحال آن بنده به طرف کوه تاخت و هیچ کس از خدم سرّ این را نشناخت بعد از یک لحظه پاره برف پیش پدشاه آورد پادشاه گفت چون دانستی که مرا رغبت این شد گفت (287b) نظر مبارک پادشاه بدان طرف افتاد و حضرت شاه بی‌قصد بر چیزی نظر نکند پادشاه بخیل و حشم گفت من این را از آن مقرب ساختم که هر یکی از شما به کاری مشغول است و کار او مراقبه احوال و افعال من است بیت: اگر بر چشم من دشمن هزاران تیر بر دوزد - محال است این که از رویت زمانی دیده بر دوزم. پس مپندار که محبت هر چیزی محبت حضرت خدا باشد زیرا خار و گل یکسان نیست [2935 اوّلا بشنو که خلق مختلف] خلاق که مظاهر حضرت خالق انداز وجهی متحدند و از وجهی مختلف

همچون حروف مقطعات از یا تا الف [مختلف جانند تا یا از الف] یعنی از عالم شهادت تا حضرت احدیت مختلف‌اند مانند حروف مقطعات [2936 در حروف مختلف شور و شک‌یست] که اختلاف الوان است [گرچه از یک روز سر تا پا یک‌یست] اگر چه از وجهی از سر تا پا متحد است [2937 از یکی رو ضد و یک رو متحد] از آن وجه که کافر و مؤمن و مطیع و عاصی است ضداند و از آن وجه که مصنوعات حضرت خدا و آثار ایجاد او و در خلق ایشان حکمت و مصلحت است متحداند بعضی فضلا گفت مراد این است که اصل حروف همه نقطه‌ای است که ساری است در جمیع حروف بسان سریان وحدت در مراتب اعداد یعنی چنانچه اعداد و حداث متکرره است همچنان حروف نیز نقطه متکرره است و چنانچه زمان آن سیال بیش نیست همچنان حروف نیز نقطه سیالی پیش نیست که صوفیه گویند الجواهر سیاله کالاعراض بل العالم کالزمان سیال کالشعلة الجواله. [از یکی رو هزل و از یک روی جد] لاجرم اگر چه نیک و بد در اینجا مستور است [2938 پس قیامت روزِ عَرَضِ اکبرست] یعنی هر کس از ما بضاعت مزجات خیرات و علم و طاعات عرض آن حضرت خواهیم کرد و نقد اعمال خود بر محک امتحان خواهیم زد چنانکه عرب سبوی آب را در حضرت خلیفه عرضه داشت [عَرَضِ او خواهد که بازیب و فرست] ایمان و عمل صالح دارد [2939 هر که چون هندوی بدسوداییست] هر که سیاه روست یعنی اهل کفر و عصیان است (288a) [روزِ عرضِ نوبتِ رسواییست] که آن وقت یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ. است و یَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ. است و روز فَرِیقٌ فِی الْجَنَّةِ وَفَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ. است و وقت وَامْتَأَزُوا الْيَوْمَ أَیَّهَا الْمُجْرِمُونَ. [2940 چون ندارد روی همچون آفتاب] چون که کسی روی روشن ندارد [او نخواهد جز شبی همچون نقاب] پس هر که را که نقد عمل در بوته اخلاص خالص شده باشد از محک نگریزد و هر که از اعمال او از نحاس¹⁰⁹⁸ زراندود باشد هر آینه از محک بگریزد و از مشاهده روز اکبر پرهیزد و کسی که روی خوب ندارد او رفع حجاب نخواهد بیست: خوش بود گر محک تجربه آید به میان - تا سیه روی شود هر که در او غش باشد. [2941 برگِ یک گل چون ندارد خارِ او]¹⁰⁹⁹ آن کس که خار او برگ یک گل ندارد یا معنی این باشد خار آن که چون زاید یک گل ندارد [شد بهاران دشمنِ اسرارِ او] بهار دشمن اسرار اوست که سرهای او را پیدا کند که خار بی گل است [2942 و آنکه سر تا پا گل است و سوسن است] و کسی که اهل ایمان و طاعت است [پس بهار او را دو چشم روشن است] آن کس از روز قیامت نگریزد که در آن روز خیر و منافع او پیدا گردد [2943 خارِ بی معنی خزان خواهد خزان] زیرا عیب او مستور شود در آن [تا زند پهلوی خود با گلستان] تا مقارنت کند با گلستان از آن که در خزان هر دو در بی اثری و بی گلی مساوی‌اند [2944 تا پیوشد حسنِ آن و ننگِ این] تا خزان پیوشد حسن گلستان و عار خار [تا

¹⁰⁹⁸ نحاس M - : TK

¹⁰⁹⁹ گویا برگ گل زاد خار است که در انبانچه کرده سرش را بسته از باز خانه‌اش آویخته است. منه.

نبینی رنگ آن و زنگ این] تا نبینی رنگ خوب گلستان و زنگ زشت خار [2945 پس خزان او را بهار است و حیات] پس خزان بهار و زندگی است [یک نماید سنگ و یاقوت زکات] سنگ بیابان و یاقوت یک نماید در جهان یک حصّه در این مرتبه این است که چون اعرابی تحفه که مقدور او بود پیش خلیفه برد نعمت و خلعت یافت تو نیز هر چه توانی از خیرات پیش آر تا روز عرصات سبب و بهانه نجات باشد و باعث حلها و جنت و داعی تجلی حضرت گردد نه آن که متاع تو فسق و عصیان باشد که سبب روسیاهی شود (288b) و بدان که آن اعرابی به درگاه خلیفه به اختیار خود رفت اما تو پیش آن سلطان السلاطین بی اختیار خواهی رفت و هر چه تو کرده بر او مخفی نیست چنانکه در سوره جمعه فرمود قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. لاجرم مناسب کرد از جزا یابی [2946 باغبان هم داند آن را در خزان] که او عالم سر است. لاجرم مرئی و مرشد حال مریدان را داند و نظر او بهتر از نظر اهل جهان است اگر چه اهل جهان نظر دارند [لیک دید یک به از دید جهان] که متّبع هوا و طالب خدا را ناظر داند که ينظر بنور الله بود [2947 خود جهان آن یک کس است او ابله است] یعنی جهان منحصر در یک باغبان نخواهد بود تا بی بهار محل گل را از خالی و محروم تواند فرق کرد هر که چنین اعتقاد کرده باشد ابله است [هر ستاره بر فلک جزو مه است] به حکم قول رسول الله علیه السلام عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنَّجْمِ بِهَا يَهْتَدِي فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ. علما و مرشدان جزء رسول الله اند علیه السلام و به موجب الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ. هادیان شریعت و طریقت خلفاء رسول الله اند علیه السلام پس پرستنده حضرت خدا را که به منزله گلزار است ممات خزان صورت عین حیات¹¹⁰⁰ بهار است و پی روی کننده هوا را که به منزله خار است صورت حیات دنیا که روپوش زشت و زیبا است بهار تازه و راحت بی اندازه نماید بیت: مرگ حیاتست و حیاتست مرگ - عکس نماید نظر کافری. رسول الله علیه السلام فرمود تُخَفُّهُ الْمُؤْمِنُ الْمَوْتُ. و باز فرمود أَلَمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ. و چنانکه گلزار و خار را در ایام خزان هم باغبان شناسد متّبع هوا را و طالب خدا را پیش از یَوْمِ تَبْلَى السَّرَائِرُ. آنچنان ناظر داند که ينظر بنور الله است و از اسرار باطن هر کس آگاه و رسول الله علیه السلام را چون ربیع الاول و ربیع الملاقات بود و آوان ریختن شکوفه تن و در رسیدن میوه جان مَنْ بَشَّرَنِي بِخُرُوجِ صَفَرٍ (289a) بَشَّرْتُهُ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ. می گفت و حسین منصور که یکی از خوش چینان خرمن اوست از اینجا می گفت أَفْتُلُونِي يَا ثِقَاتِي إِنَّ فِي مَوْتِي حَيَاتِي آن را می دانست که ممات سبب رسیدن حیات باقیه است حکایت: اعرابی بیمار شد او را گفتند تو بمیری گفت مرا کجا می برند گفتند به حضرت خدا. گفت غم نمی خورم زیرا به کسی برند که نیکی را نمی بینند مگر از وی. حکایت: روزی جنازه جوانی با تنق ابریشمین و آرایش تمام می بردن و اهل عزا و مردم نوحه می کردند و جزعی می نمودند از ناگاه حضرت شمس الدین تبریزی مقابل افتاد فرمود که این نامراد پر حسرت را کجا

می برند تا ما را ببرند که سالها در این خون جگر می خورم و آن را دست نمی رسد **قطعه**: مرگ اگر مرد است آید پیش من - تا کشم خوش در کنارش تنگ تنگ - من از او جانی برم بی رنگ و بو - او ز من دلقی ستاند رنگ رنگ. [2948 پس همی گویند هر نقش و نگار] پس اهل طاعت را خبر مرگ بشارت است که ایشان را گویند هر نقش و صورت [مژده مژده نک همی آید بهار] حق تعالی فرمود **تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ**. لاجرم آن کس که از اسرار باطن خبیر است می داند که ریختن شکوفه تن سبب رسیدن میوه جان است زیرا [2949 تا بود تابان شکوفه چون زره] و درخت به آن پوشیده و مزین باشد [کی کنند آن میوه ها پیدا گیره] و عقده را از آن که شکوفه تا که پیداست میوه ناهویدا است [2950 چون شکوفه ریخت میوه سر کند] هم چنین [چونکه تن بشکست جان سر بر زند] و غفران هویدا گردد [2951 میوه معنی و شکوفه صورتش] در بعض نسخ صورت است. [آن شکوفه مژده میوه نعمتش] در بعض نسخ نعمت است. یعنی میوه حاصل و اثرش [2952 چون شکوفه ریخت میوه شد پدید] ابدن همچو شکوفه و تفضلات الهیه همچون میوه است [چونکه آن کم شد شد این اندر مزید] پون شکوفه کم شد میوه زیاده گشت وقتی که بدن از میان برود آثار جان هویدا گردد چنانکه [2953 تا که نان نشکست قوت کی دهد] نان شکسته و خورده باید تا که قوت بدن دهد [ناشکسته خوشها کی می دهد] خوشه های انگور که شکسته (289b) نباشد باده نمی دهد [2954 تا هلیله نشکند با ادویه] ترکیب نشده باشد با ادویه پس از شکستن [کی شود خود صحت افزا ادویه] پس اهل طاعت از شکستن و مردن نگریزد¹¹⁰¹ زیرا اگر چه این حیات فانیه می رود اما حیات باقیه به دست آید چنانکه گفته اند نحیی لِمَوْتٍ و نَمَوْتُ لِنَحْيٍ پس انسان را چنان زیستن می باید که مردنش به از زندگی باشد بیت: هیچ دانی که وقت زادن تو - همه خندان شدند و تو گریان - آنچنان زی که وقت مردن تو - همه گریان شوند و تو خندان. لاجرم بی افنای ناسوت در لاهوت مشاهده انوار ملکوت و مطالعه اسرار جبروت دست ندهد و این را پیر می باید که راه نماید و آن را اطاعت می باید تا مراد حاصل شود.

در صفت پیر و مطاوعت وی

بدان که چون مرید صادق و طالب عاشق را که دست ارادت به دامن اقتدای کاملی زده باشد از تفویض و تسلیم چاره نیست تا به غایتی که گفته اند می باید که مرید در تحت تصرف پیر صاحب کمال مانند میّت باشد در دست غسل تا به آب ریاضت و مجاهدت از چرک شرک تواند شستن و به مقام مشاهدات تواند رسانیدن حضرت مولانا در ابتدای بیان صفت پیر از برای تنبیه بر این معنی دلپذیر جناب شیخ حسام الدین را خطاب می کند و التماس می نماید که در خزاین

¹¹⁰¹ آخر قصه اعرابی.

اسرار بگشای و یک دو ورق در وصف پیر بیفزای که در هیچ سعادت بی لید رضای تو نمی گشاید و کار هیچ صاحب ارادت بی موافقت مراد تو بر نمی آید اگر چه زجاجة جسم لطیف¹¹⁰² از نور تجلیات انوار الوهیت مصداق **الرُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ**. گشته و از غایت نازکی و صفا و از روی قرب و اتحاد با مصباح که **المُصْبَاحُ فِي رُجَاجَةٍ**. مزاج نازکت چون مصباح طاقت نفس هر کس ندارد اما چون سر رشته دلها تویی بی تلقین و اعلام و بی تشریف و انعام هیچ کام بر نیاید و لهذا می فرماید [2955 ای ضیاء الحق حسام الدین بگیر] شیخ حسام الدین را خطاب می کند که کتاب مثنوی را برای التماس او نظم کرده بود چنانکه در دیباجه مبین گشت پس مخاطبه و مناجات با اوست که گوید ای حسام الدین بگیر [یک دو کاغذ بر فزا در وصف پیر] مفعول بگیر یک دو کاغذ است عادت مولانا و شیخ (290a) حسام الدین این بود که مولانا مثنوی را نظم کردی و حسام الدین نوشتی یا از قبیل نسبت فعل با حامل است حاصل معنی این است که ای حسام الدین یک دو کاغذ بگیر تا تفصیل کنیم در وصف پیر [2956 گرچه جسم نازکت را زور نیست] قوت نیست و تکلیف زحمت نیست [لیک بی خورشید ما را نور نیست] در بعض نسخ این بیت واقع است [گر چه جسمت نازکست و بس نزار] ضعیف [بر نمی آید جهان را بی تو کار] حاصل نمی شود اهل جهان را بی همت تو کار [2957 گرچه مصباح و زجاجة گشته] اگر چه همچو مصباح و زجاجة نورانی و نحیف گشته [لیک سرخیل دلی سر رشته] جماعت دلها را سری و رشته لالی منظومه را سری و سر رشته کلابه دلها تویی [2958 چون سر رشته به دست و کام تست] رشته که در او درها منظوم گشته است چون سر او در تصرف و حکم تست [دُرهای عقد دل ز انعام تست] تا تو از سر رشته درها را بیرون نیاری درها پیدا نشود و من طوطی مثالم تو مرآت منی بی مشاهده مرا جمال تو طوطی جانم نمی گوید [2959 بر نویس احوال پیر راه دان] وصف ترکیبی است [پیر را بگزین و عین راه دان] اختیار پیر عین طریقت است و بعد از ایما به تفویض و تسلیم در حضرت پیر می فرماید [2960 پیر تابستان و خلکان تیر ماه] پیر صیف است و مردمان خریف¹¹⁰³ یعنی درخت روحانیت انسانیه اگر چه قابل میوه دادن کمال معرفت ربانیه است و این درخت را اصل در اراضی ابدان مرکوز است و فرع او تا عرش حضرت رحمن رسیده **أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ**. اما چنانکه تابش آفتاب تابستان می باید تا بُستان و درختان را میوه در رسد هم چنین میوه کمال معرفت بر درخت روحانیت در هوای تیر ماه بشریت بی تابش آفتاب همت پیر تابستان صفت پخته نمی شود [خلق مانند شبند و پیر ماه] اشارت می کند بدان معنی که ارباب کمال گفته اند هر چند دیده منور باشد و بصر صاحب نظر بود اما ابصار را شرط ابصار وجود انوار است تا اشعه آفتاب تابان یا انوار ماه و کواکب درخشان یا مشعله سراج و نیران نباشد دیده را مجال دیدن نبود. لاجرم عقل هر چند

¹¹⁰² لطیف TK : لطیف M

¹¹⁰³ گوز آبی

درآک باشد و نظر بصیرت صاحب ادراک بود در مصادفت اسرار وحدانیت و مشاهده (290b) انوار فردانیت و در کشف حجاب روحانی و ظلمانی از وجه باقی و در ساختن یا سوختن سبحات آن جنال در حالت تلاقی به دلالت و تعلیم انبیا که آفتاب تابان ملت اند و اشارت و تنبیه اولیا که ما درخشان امت اند و ارشاد ارباب رشاد و اعانت اهل سداد که به منزله کواکب ثواقب و سراج و نیران شب افروز شریعت و طریقت اند احتیاج خواهد بود پس خلق را که در ظلمات صفات شب مثال بشریت مبتلاند از ماه تابان ولی کامل و پیر مکمل گریز نباشد [2961 کردهام بخت جوان را نام پیر] یعنی [کوز حق پیر است نز ایام پیر] مراد از پیر آن است که به حکم بزرگی به عقل است نه به سال عقل او پیر و کامل باشد نه پیر ایام در این تعریض است به حال خود که در جوانی پیر بود بیت: جز به فرمان پیر کار مکن - پیر دانش نه پیر چرخ کهن. [2962 او چنان پیرست کیش آغاز نیست] که به حکم الآن علی ما علیه کان و به موجب **وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقُّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ**. و به حسب **إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى**. کلام قدیم است [با چنان دُرّ یتیم انباز نیست] به آن دُرّ یکدانه شریک نیست اگر پیر هم پیر عقل باشد هم پیر ایام نور علی نور شود¹¹⁰⁴ زیرا [2963 خود قوی تر می شود خمر کهن] بسیار مست کند باده کهنه [خاصه آن خمری که باشد مِنْ لَدُنْ] از علم الهی [2964 پیر را بگزین که بی پیر این سفر] یعنی سفر راه حق و سلوک طریقت. [هست بس پُر آفت و خوف و خطر] لاجرم به حکم الرفیق ثم الطريق و به موجب الدلیل ثم السبیل در راه شریعت و طریقت قولاوز راه دان می باید چنانکه گفته اند فی طریق الحق کُم مِنْ عَقَبَاتٍ پس سالک راه حق و طالب مشاهده جمال مطلق راه بی قلاوژی استاد دانا¹¹⁰⁵ و بدرقه پیر بینا راه به سر حد کبریا و جلال و بار در حریم حرم وصال دست نمی دهد زیرا که روی ظاهر به کعبه صورت بی دلیل راه شناس نمی توان آورد با آن که رونده آن راه هم قوت قدم دارد هم دیده بینا هم مسافه معینه است و راه پیدا آنجا که طریق کعبه حقیقی است که چندین هزار سلاطین با عظمت و جلالت از اصحاب نبوت و رسالت در آن راه قدم صدق نهاده اند و داد سلوک ان راه داده با وجود آن نه پی پای پیداست و نه نشان قدمی هویدا (291a) سالک که در ابتدا نه قدم این راه دارد و نه دیده از منازل و مراحلش آگاه هر آینه بیابانی چنین بی پایان از سر تخمین و قیاس بی بدرقه و دلیل راه آشناس نتواند رفت و لهذا می فرماید [2965 آن رهی که بارها تو رفته] آن راه ظاهر که تو چند بار رفته اگر دیگر بار بروی [بی قلاوژ اندر آن آشفته] و حیران بمانی [2966 پس رهی را که ندیدیستی تو هیچ] که این طریق حق است [هین مرو تنها ز رهبر سر میبچ] از قلاوژ اعراض مکن و بی مرشد مشو که گاهی باشد که مریدی بی ارشاد مرشدی سلوک کند اما ابلیس او را تلبیس کند تا به الحاد

¹¹⁰⁴ مطلب در آن که سالک را شیخ لازم است

¹¹⁰⁵ دانا TK : راه M

و ضلال افتد و لهذا گفته اند مَنْ لَا شَيْخَ لَهُ فَالشَّيْطَانُ شَيْخُهُ [2967] گر نباشد سایه او بر تو گول¹¹⁰⁶] اگر سایه آن رهبر بر سر تو نباشد که ابلهی [پس ترا سرگشته دارد بانگِ غول] تو را حیران کند آواز غول و از راه راست بیرون آورد [2968] غولت از ره افکند اندر گزند] لفظ غولت مبتدا است و باقی خبر او یعنی غول تو را از راه راست در ضرر افکند چنانکه مسافر تنها را غول بیابان از دور می‌نماید و راه نمایی می‌نماید که به فریب و مکر از راه راست دور گرداند و در میان سباع بهایم می‌برد. لاجرم چنانکه در راه صورت و سفر آفاق قطع الطريق و سراق بسیارند و بی‌سلامت به منزل اقامت رسیدن مشکل است در راه حقیقت نیز زخارف دنیا¹¹⁰⁷ زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ. الآیه و نفس و هوا و اخوان السوء و شیاطین جن جمله راه زنانه. لاجرم راه یقین بی‌بدرقه صاحب ولایتی نتوان رفت [از تو داهی‌تر در این ره بس بُدند] از تو زیرک‌تر کسان بودند اما در ضلالت افتادند [2969] از نبی بشنو ضلالِ ره‌روان] به حکم آیت سوره انعام قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ. از قرآن بخوان ضلال راه روان از امم سابقه مثل عاد و ثمود [که چه‌شان کرد آن بلیس بدروان] و چه کار کرد ایشان را ابلیس بد جان [2970] صد هزاران ساله راه از جاده دور] از راه راست و شاه راه دور این مرهون است [بُردشان و کردشانِ دیر و عور] ایشان را بُرد و مُدیر¹¹⁰⁸ و عریان کرد [2971] استخوانهاشان ببین و مویشان] یعنی اگر در راه ظاهر کشتگان ببینی دانی که راه پر خطر است از آن (291b) راه اجتناب می‌کنی. لاجرم احوال کشتگان راه باطن را از قرآن ببین و معلوم کن [عبرتی بگیر و مران خر سوی‌شان] پس به حکم فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ. و به موجب حَيَاةٌ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ. یک عبرت بگیر و آن راه که ایشان رفتند آنجا مرو چون نفس اماره را همیشه میل به مستلذات جسمانی است و مشتبهات شهوانیه آن را سخت بگیر و به سوی راه راست بران چنانکه می‌فرماید [2972] گردنِ خر بگیر و سویِ راه کش] یعنی [سویِ ره‌بانان و ره‌دانانِ خوش] معنی این مصراع به ترکی یولجیلر و یول بلجیلر جانبیه خوش. [2973] هین مهل خر را و دست از وی مدار] آن خر نفس را اِرْخای عنان مکن و از وی دست مدار بلکه آن را دائماً به ضبط آر [زانکه عشقِ اوست سویِ سبزه‌زار] زیرا میل و محبت آن سوی سبزه‌زار است و شهوت و لذت‌های مردار و اگر نعوذ بالله عنان او فرو گذاری و دست از باز کشیدن بداری در تمنای علف خود را هدف تیر تلف سازد قطعه: خر ز زدن کشت فرد کثر روی آغاز کرد - راه رها کرد و رفت آن طرفی که گیاست - آن طرفی که گیاست امن و امان از کجا - غره به سبزی مشو گرگ سیه در قفاست. [2974] گر یکی دم تو به غفلت وا هلیش] اگر یک دم تو به غفلت آن خر را هلی و ترک کنی [او رود فرسنگها سویِ حشیش] آن خر رود فرسنگ‌های

¹¹⁰⁶ سن ابله اوزره

¹¹⁰⁷ دنیا T : دنیاوی MK

¹¹⁰⁸ بدبخت

بسیار به جانبِ حشیش یعنی اگر نفس را مهلت و وسعت دهی او به جانبِ شهواتِ نفسانیه می‌رود [2975 دشمنِ راه است خر مستِ علف] دشمنِ راه حضرت خداست آن خر نفس که مستِ علف است [ای که پس خربنده را کرد او تلف] چند اصحابِ نفس را آن نفس هلاک کرده است [2976 گر ندانی ره هر آنچه خر بخواست] هر چیز که او را خر نفس طلب کرد [عکسِ آن کن خود بود آن راهِ راست] آن عکسِ عینِ راه راست است [2977 شاوروهُنَّ وَأَنگه خَالِفُوا] به حکمِ شاوروهُنَّ وَخَالِفُوهُنَّ. با نفس خویش مشورت کن و او را مخالفت کن اگر چه این حدیث شریف در حقِ زنان است اما مردانِ راه حقِ نفس را بزن تشبیه کرده‌اند [إِنَّ مَنْ لَمْ يَعْصِهِنَّ تَالِفٌ] (292a) آنکه زنان را عاصی نشود و مخالفت نکند زنان به آن کس مألوفه شوند. لاجرم کسی که مراداتِ نفسانیه را به نفس خود بدهد نفس از وی نمی‌رنجد اما عاقبت به ضرر می‌رسد که از دین مستقیم ضال¹¹⁰⁹ شود [2978 با هوا و آرزو کم باش دوست] بلکه با ایشان دشمنی کن [چون يُضِلُّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ اُوسْت] به حکمِ آیت سوره صاد وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ. با هوای نفس خود تابع مباش سعی کن تا که هوا را بشکنی اما این را بدان که [2979 این هوا را نشکند اندر جهان] مرهون است [هیچ چیزی همچو سایهٔ همراهان] پس تابعِ پیرِ راه دان و قرینِ همراهان باش رسول‌الله علیه السلام گفت يَا عَلِي إِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ بِأَبْوَابِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبْ أَنْتَ بِعَقْلِكَ¹¹¹⁰. و در روایت دیگر إِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ إِلَى خَالِقِهِمْ بِأَنْوَاعِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبْ إِلَى اللَّهِ بِأَنْوَاعِ الْعَقْلِ تَسْتَقْبِلُهُم بِالدرجاتِ وَتَرْفَعُ عِنْدَ النَّاسِ فِي الدُّنْيَا وَعِنْدَ اللَّهِ فِي الْآخِرَةِ. أَنْتَ حضرت مولانا در بیان مضمون حدیث شریف این سرخی آورد

وصیت کردنِ رسولِ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ مر علی را کَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ که چون کسی به نوعِ طاعتی تقرَّب جوید به حق تو تقرَّب جوی به صحبتِ عاقل و بندهٔ خاص تا از ایشان همه پیش‌قدم باشی

در تقرَّب [2980 گفت پیغمبر علی را کای علی] رسول‌الله علیه السلام علی را رضی الله عنه گفت ای علی [شیرِ حقی پهلوانِ پُردلی] یعنی دلیری [2981 لیک بر شیر می‌کن هم اعتماد] الف را یا می‌باید خواند از بهر قافیه [اندر آ در سایهٔ نخل امید] یعنی در سایهٔ اهل الله [2982 اندر آ در سایهٔ آن عاقلی] و آن بندهٔ خاص¹¹¹¹ [کش نداند بُرد از ره ناقلی] که آن را هیچ نقل کننده و فریبنده از راه نبرد ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها در حق عمر رضی الله عنه گفت کان اعقل من ان یخدع و افضل من ان یخدع [2983 ظلّ او اندر زمین چون کوه قاف] محیط است و ثابت و راسخ

¹¹⁰⁹ ضال TK : ضلال M

¹¹¹⁰ این حدیث در کتاب احیا مذکور است

¹¹¹¹ خاص TK : خالص M

و این ثابت و راسخ بودن ظل کنایت است از شاهقیت¹¹¹² کوه که هرگز (292b) ظلّ و زائل نشود و آفتاب نیز ظلّ او نتواند بر تافتن چنانکه در جبال شاهقه آن چنان است که هیچ میان ثبات خود و میان ثبات ظلّش فرق نیست [روح او سیمرغ بس عالی طواف] بلند پرواز در عالم الهی در این¹¹¹³ اشارت است که تن اهل الله که با ظل است یا تن ایشان که ظل است کوه قاف باشد و روح در هر یکی سیمرغ جولانگر در معارج قدس [2984 گر بگویم تا قیامت نعت او] صفت آن عاقل [هیچ آن را مقطع و غایت مجو] از آن که وصف او را حدّ و نهایت نیست [2985 در بشر روپوش کردست آفتاب] یعنی آن آفتاب بود در حقیقت روی خود را در صورت بشری پوشید [فهم کن واللّه اعلم بالصواب] در این بیت نکته توحید است در بعض نسخ این بیت واقع است [آفتاب روح نی آن فلک آن] عاقل آفتاب روح است نه آفتاب فلک [کز نورش زنده اند انس و ملک] نه همین عالم مشاهد [2986 یا علی از جمله طاعات راه] از همه عبادات طریق حق [بر گزین تو سایه خاص اله] ظلّ حمایت اهل الله [2987 هر کسی در طاعتی بگریختند] تا که از عذاب خلاص شوند¹¹¹⁴ [خویشتن را مخلصی انگیختند] و تدبیر مخلص و ملجأ کردند [2988 تو برو در سایه عاقل گریز] در سایه آن بنده خاص حضرت خدا گریز [تا رهی زان دشمن پنهان ستیز] تا خلاص یابی از آن دشمن که ستیز را پنهان کننده است که او شیطان است و نفس اماره رسول الله علیه السلام فرمود إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ أَهْلِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ. و از رسول الله علیه السلام مروی است أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ. لاجرم ای علی [2989 از همه طاعات اینت بهترست] این طاعت تو را از طاعات دیگر بهتر است. [سبق یابی بر هر آن سابق که هست] یعنی تا از همه سابق سابق شوی حکایت: در خبر است از رسول الله علیه السلام روز قیامت بنده نومید مانده باشد از مفلسی کردار خود حق سبحانه و تعالی گوید بنده من فلان دانشمند را در فلان محله می شناختی و فلان عارف را می شناختی گوید می شناختم گوید برو که تو را به وی بخشیدم پس وقتی بشناخت (293a) پیوند می افتد و سبب نجات می گردد به مهر دوستان وی و گرفتن سیرت ایشان و پی بردن به احسان به ایشان اولی تر. لاجرم سالک را می باید که اتباع اولیا کند اگر نتواند با ایشان آشنایی کند و اگر نتواند نام ایشان یاد کند و حکایات ایشان شنود حکایت: سیّد الطایفة الصوفیه ابو القاسم جنید بن محمد قدّس سرّه گفت حکایات المشایخ جند من جنود الله عزّ و جل یعنی از برای دل ها و از او پرسیدند که این حکایات چه معنت کند مرید را جواب داد که حضرت حق سبحانه و تعالی می فرماید وَكَلَّا نَقْصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ

¹¹¹² شاهق بلند

¹¹¹³ دریای محیط جوشه گلدی - کون ایله مکان خروشه گلدی - سرّ ازل اولدی آشکارا - عارف نجه ایلسون مدارا - آن پادشاه اعظم در بسته بود محکم - پوشید دلق آدم اکنون بر در آمد.

¹¹¹⁴ مطلب در منفعت معرفت اهل الله.

بِهَ فُؤَادِكَ. یعنی ای محمد تو را از اخبارِ رُسلِ اخبار می‌نماییم و از انبیا انبیا می‌کنیم آنچه دل تو را بدان ثابت گردانیم یعنی در ذکر قصص انبیا و رسل و بیان سیرت پیشوایان سبیل تو را تسلی خاطر حاصل گردد که چون بار و رنج به تو رسد و بر تو زور آورد از اخبار و احوال ایشان شنوی و بر اندیشی دانی که چون مثل این بارها و رنج‌ها به ایشان رسید در آن صبر کرده‌اند و احتمال و توکل پیش آورده‌اند دل تو را به آن صبر و ثبات افزاید همچنین ذکر اولیای عظام و بیان کلمات مشایخ کرام ارباب اقتدا را سبب اهتدا تواند بود و سرّ این سخن آن است که اشتغال به ذکر ابرار و التفات به ملاحظه اخبار اخبار و استماع کلمات روح پرور ایشان به منزله در یافتن صحبت رفع گستر ایشان است چه مراد از مصباح آدمی در یافتن برکت نفس اوست و لهذا ارباب حدیث را اصحاب نبی خوانند بیت: اهل الحدیث هم¹¹¹⁵ اهل النبی و ان - لم یصحبا نفسه صحبول انفاسه. و اگر بیچاره را که شیخ کامل و پیر مکمل نباشد و شیطان خواهد که در اثنای طلب مشاهدت و مباشرت ریاضت و مجاهدت به شبهتی و یا به بدعتی راه طلب او بزند به کلمات مشایخ رجوع کند تا از تصرف وساوس شیطانیّه و خواطر نفسانیّه خلاص یابد و بر جاده مستقیم باز آید چه در این راه رهنمایان شیاطین الجنّ و الانس بسیاریند که چون رونده بی‌دلیل و بدرقه رود زودتر در وادی هلاکتش (293b) کشند پس طالب را اولاً واجب است که دست ارادت به دامن عنایت صاحب دولتی زند تا شرف صحبت او واسطه نیل سعادت گردد و به حقیقت چنان است که بی‌وساطت اهل کمال مشاهدۀ جمال کعبه وصال نوعی از محالات است و چون مجاهدات مشاهدات دست نمی‌دهد و بی‌مقاسات شتاید مواید فواید روی نمی‌نماید و شرط اتباع اهل¹¹¹⁶ کمال تسلیم و تفویض است کالمیت بین یدی الغسال. لاجرم پیری کامل به دست آر و تسلیم و تفویض را فرو گذار [2990 چون گرفت پیر هین تسلیم شو] بر وی اعتراض مکن [همچو موسی زیر حکم خضر روا] در اختیار پیر چنین گفته‌اند که کسی را چون بینی چشم تو را نیک نماید او به تو نافع شود نه آن که چشم تو را نیک نیاید که گفته‌اند من لم ینفعک لحظه لم ینفعک لفظه¹¹¹⁷ چون به پیر دل تو مائل باشد و آن را اختیار کنی تسلیم شو [2991 صبر کن بر کار خضری بی‌نفاق] که صبر از درون دل باشد چنانکه گفته‌اند مرید را می‌باید که پیر خود را خلاف نکند در هر چه به وی اشارت کند زیرا خلاف مرید در بدایت کار ضرری بزرگ است در نهایت و شرط اتباع آن است که به دل بر پیر اعتراض نکند چنانکه در ظاهر نکند حضرت خدا قصه خضر و موسی را علیهما السلام در سوره کهف حکایت می‌کند که چون موسی خواست که با خضر صحبت پیوندد شرط ادب نگاه داشت

¹¹¹⁵ افظ هم را با دو ضمه می‌باید خوانند.

¹¹¹⁶ مطلب در شرط اتباع پیر

¹¹¹⁷ یعنی کسی که دیدن تو او را در تو تأثیر نکند و در نظرت پسندیده نیاید پند او نیز در تو تأثیر نکند و بعض گفتند معنی این سخن آن است پیر آن است که مرید از نظر او نظر باقیه شود. منه.

دستوری خواست و گفت هَلْ أَتَبَعَكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا. پس خضر با وی شرط کرد که در هیچ کاری بر وی اعتراض نکند چون موسی اعتراض گردد و کَرَّت از او در گذشت چون سوم کَرَّت اعتراض کرد در حدّ کثرت افتاد پس گفت هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنِكَ. لاجرم ای سالک بر کار پیر خضر سیرت اعتراض مکن [تا نگوید خضر رَو هَذَا فِرَاق] مریدی که بر پیر اعتراض و انکار کند از او دور شود¹¹¹⁸ اگر چه از روی ظاهر دور نشود اما از روی معنی مهجور گردد [2992 گرچه کشتی بشکند تو دم مزن] و سخن مگو [گرچه طفلی را کُشد تو مو مکن] صورت مصیبت پیدا مکن و حضرت خدا چون دست نبی را تشریف یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ. داده است. لاجرم دست خلفایش ید حضرت خدا است چنانکه می‌فرماید [2993 دستِ او را حق چو دستِ خویش خواند] (294a) به حکم الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ. دست پیر را حضرت خدا دست خود بخواند [تا یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ براند] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره فتح است إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ. لاجرم ای سالک اعتراض بر شکستن کشتی مکن که صد درستی در آن شکستن مُدْرَج است و از کشتن طفلی در هم مشو که هزار حیات تازه در آن قتل مضمر است [2994 دستِ حق میراندش زنده‌ش کند] قدرت حق قتل کند طفل را زنده کند او را [زنده چه بُود جانِ پاینده‌اش کند] زندگی چیست جان باقی دهد. لاجرم نفس فرزند ناخلف است بگذار تا مرشد او را بکشد تا که حیات ابدیه یابد حضرت مولانا چون بیان کرد که سالک را پیر لازم است از بهر تحقیق این معنی می‌گوید [2995 هر که تنها نادرا این ره بُرید] کسی که این راه را بی پیر آگاه به ندرت برید و قطع مسافت کرد و به منزل رسید [هم به عونِ هَمَّتِ پیران رسید] به همت و دعای اهل الله رسیده است زیرا [2996 دستِ پیر از غایبان کوتاه نیست] از آن که ایشان را حجاب نباشد [دستِ او جز قبضه الله نیست] و حضرت خدا بر هر چیز قادر است حکایت: صاحبِ کتابِ کشف المحجوب گوید که به زیارت شیخ فرغانی¹¹¹⁹ رفتم و گفتم ای شیخ من سفر کردم و به اینجا رسیدم تا شیخ را به صورت و به من نظر کند به شفقت گفت ای پسر من خود از فلان روز تو را می‌بینم و از منت غائب نگردانند آن روز را حساب کردم آن روز ابتداء توبه من بود پس زن خود را گفت ای فاطمه آنچه داری بیار تا این درویش بخورد طبقی آورد در او انگور تازه بود و وقت آن نبود و در او رطبی چند بود و در فرغانه رطب ممکن نبود [2997 غایبان را چون چنین خلعت دهند] و هَمَّت کنند [حاضران از غایبان لاشک بهند] حاضران را بیشتر هَمَّت کنند [2998 غایبان را چون نواله می‌دهند] و لقمه عطا کنند [پیش مهمان تا چه نعمتها نهند] پس کسی که مهمان ایشان شود و در حضور ایشان نشیند چه نعمتها خورد [2999 کو کسی کو پیشِ شه بندد کمر] کجا کسی که در نظر ایشان کمر خدمت بندد [تا کسی کو هست

¹¹¹⁸ دور شود TK : دشوار M

¹¹¹⁹ فرغانی T : فرغانی M

بیرون سوی در یعنی کسی که پیش ایشان کمر خدمت بسته باشد دیگر است و آن که بیرون در نشسته¹¹²⁰ بود (294b)

دیگر و هر آینه ارباب لباب و اصحاب آداب را ظاهر و پیداست و روشن و هویدا که مقصود از وصیت رسول رب العالمین به حضرت امیر المومنین ارشاد دیگران است پس سالک را پیر باید که سالک وی را شارگرد شود و آن پیر را استحقاق ارشاد باید تا پیری را شاید و سالک را صبر بر مجاهدت باید که در ابتداء ارادت توقف از مجاهدت نکند و جز مصابرت بر ریاضت نیاورد¹¹²¹ چنانکه می‌فرماید [3000 چون گزیدی پیر نازک دل مباش] و ریاضات را صبر کن [سست و ریزیده چو آب و گل مباش] و سریع الانفعال مشو [3001 و به هر زخمی تو پُر کینه شوی] و پر انتقام [پس کجا بی صیقل آینه شوی] وجود آدمی معدن آهنی است که آینه جمال نمای حضرت عزت بودن را قابل است و آن دل است پیش از تصفیه و چنانکه آهن را از معدن به هزار لطایف حیل ساختن و در آتش گذاختن و به چندین گونه تدبیر می‌باید از معدن بیرون آوردن و باز در آتش انداختن و چندین پتک¹¹²² بر او زدن و به زخم صیقل روی او را مجلی ساختن تا به مقام جمال نمایی رسد همچنین سلامت قلب را تا جمال نمای حضرت الهی شود و لایق تحفه جناب پادشاهی گردد که **يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ**. بسی مجاهدات باید کشید کبودی زدن قزوینی بر شانگاه به ترکی یاغن. صورت شیر و پشیمان شدن او به سبب زخم سوزن. یعنی قزوینی بخواست که بر شانگاه کبودی زند صورت شیر باز پشیمان شد به سبب زخم سوزن [3002 این حکایت بشنو از صاحب بیان] و از راوی قصه [در طریق و عادت قزوینیان] یعنی طریق و عادت قزوینیان این بود که [3003 بر تن و دست و کتفها بی‌گزند] بر سینه و بر ساعد و بازو و شانگاهها بی‌توقف و بی‌تکلف [از سر سوزن کبودیها زند] به سوزن سوراخ سوراخ کنند و کبودی زند حاصل کلام این است که عادت قزوینیان چنین بوده است که بر اعضای خویش به زخم سر سوزن کبودیها می‌زدند و صورتها می‌انگیخته اتفاق روزی [3004 سوی دلاکی بشد قزوینی] به سوی یک دلاک برفت یک کس از اهل قزوین [که کبودم زن بکن شیرینی] (295a) مراد از شیرینی یا خوبی باشد یا شیرینی اصطلاحی که در نیر نجات مستعمل است در ترکی نیز شیرنلک می‌گویند [3005 گفت چه صورت زنم ای پهلوان] دلاک گفت چه صورت زنم ای پهلوان صورت [گفت بر زن صورت شیر ژیان] قزوینی گفت بز نقش شیر قوی [3006 طالع شیرست نقش شیر زن] طالع من اسد است تصویر شیر کن که مناسب طالع من باشد [جهد کن رنگ کبودی سیر زن] که تمام نمایان و ظاهر باشد [3007 گفت بر چه موضعت صورت زنم] دلاک گفت که بر وجه موضع تو زنم [گفت بر شانگاهم زن آن رقم] قزوینی

1120 نشسته TK: تشنه M

1121 مطلب در ترغیب تحمّل مشقت ریاضت.

1122 چکوچ

گفت بر شانگاهم بز آن نقش را [3008 چونکه او سوزن فرو بردن گرفت] و خلیدن را آغاز کرد [درد آن در شانگاه مسکن گرفت] درد سوزن در شانگاه جا گرفت [3009 پهلوان در ناله آمد کای سنی] و روشن [مر مرا کشتی چه صورت می‌زنی] مرا هلاک کردی چه نقش می‌کنی [3010 گفت آخر شیر فرمودی مرا] دلاک گفت شیر فرمودی صورت آن می‌زنم [گفت از چه عضو کردی ابتدا] قزوینی گفت از چه عضو شیر ابتدا کردی [3011 گفت از دُمگاه آغازیده‌ام] دلاک گفت از دم شیر ابتدا کردم [گفت دُم بگذار ای دو دیده‌ام] قزوینی گفت از دم فراغت کن ای دو چشم من [3012 از دُم و دُمگاه شیرم دم گرفت] نفسم بگرفت [دُمگاه او دُمگهم محکم گرفت] لفظ اوّل به ضم دال است و ثانی به فتح او [3013 شیر بی‌دُم باش گو ای شیرساز] معنی این مصراع به ترکی ارسلان قوی‌فسز اولسون قوای ارسلان دوزجی. یعنی حاجت بُدم نیست [که دلم سستی گرفت از زخمِ گاز] به کاف فارسی به ترکی صندی.

[3014 جانبِ دیگر گرفت آن شخص زخم] زخم را به جانب دیگر زد آن دلاک [بی‌محابا و مَواسایی و رحم] بی‌شفقت و معاونت و مرحمت [3015 بانگ کرد او کین چه اندامست ازو] قزوینی بانگ زد و گفت که این چه اندام است از او [گفت این گوش است ای مردِ نکو] دلاک گفت گوش است [3016 گفت تا گوشش نباشد ای حکیم] که به گوش نیز حاجت نیست [گوش را بگذار و کوتاه کن گلیم] اگر گلیم از گلم است معنی این باشد مختصر کن جراحت را اگر گلیم به معنی پلاس باشد صورت شیر را بر کتف به گلیمی تشبیه کرده که قلندران بر کتف می‌اندازند از پوستِ (295b) پلنگ و از پوست نوادر جانوران معنی این است که کوتاه کن این پلاس را [3017 جانبِ دیگر خَلش آغاز کرد] دلاک جانب دیگر خلیدن گرفت [باز قزوینی فغان را ساز کرد] و از دلاک پرسیدن گرفت [3018 کین سوم جانب چه اندامست نیز] از اعضای شیر [گفت اینست اِشکم شیر ای عزیز] دلاک گفت شکم شیر است پس از آن قزوینی [3019 گفت تا اِشکم نباشد شیر را] زیرا [گشت افزون درد کم زن زخمها] درد زیاده شد کم بکن زخمها را در بعض نسخ چه شکم باشد نگار سیر را. از آن که نقش و صورت چیزی نمی‌خورد. [3020 خیره شد دلاک] و بس حیران بماند] از کار قزوینی [تا به دیر انگشت در دندان بماند] تا زمانی انگشت را گزید پس از این [3021 بر زمین زد سوزن از خشم اوستاد] دلاک [گفت در عالم کسی را این فتاد] استفهام انکاری است حاصل قصّه این است که قزوینی دلاکی را گفت بر شانهام¹¹²³ صورت شیر ساز که مرا نیز طالع اسد است چون دلاک سوزن فرو بردن آغاز کرد پهلوان جنگ و ناله و فریاد ساز کرد و گفت از کدام عضو شیر آغاز کرده گفت از دُم او گفت این عضو را بگذار که اگر شیر را دُم نباشد چندان نقصان نیست دلاک آن را گذاشت و برای نقش عضو دیگر سوزن فرو بردن آغاز کرد باز پرسید که این کدام عضو است دلاک گفت گوش اوست گفت این را بگذار که این شیر بی‌گوش بهتر است دلاک در جانب

¹¹²³ شان و شانگاه یاغرن معناسنه در.

دیگر خلش آغاز نهاد¹¹²⁴ قزوینی فریاد بر آورد که کدام اندام است گفت شکم شیر است گفت شکم نیز مباح کو دلاک حیران گشت و گفت [3022 شیر بی دُم و سر و شکم که دید] یعنی کس ندید است [اینچنین شیری خدا خود نافرید] بدان که مردمان اگر چه از استماع این حکایت می‌خندند اما در حقیقت حال خود را می‌خندند که دعوی مسلمانی کنند و فیضانِ رحمانی جویند اما خود را تن آسانی گزینند حصّه تو از این قصّه آن است که تو را نیز تمنای اکتساب اخلاق انبیا و هوای تخلّق به سیرت اولیا دامن گیر می‌شود و صفت شیر مردی آرزو می‌کنی و از کایلی التماس می‌نمایی تا واسطه ظهور این صفت باشد و این (296a) معنی بی‌صبر بر جراحت نیش غم و بی‌تحمل به زخم شداید الم دست نمی‌دهد و تو را از غایت نازکی طاقت بار برگ کلی نیست چنانکه حضرت مولانا به این حصّه اشارت می‌فرماید [3023 ای برادر صبر کن بر درد نیش] و بر ریاضت [تا رهی از نیشِ نفسِ گبرِ خویش] تا خلاص شوی از شرّ نفس کبر خود حکایت: ابو حامد بار فیقی می‌رفت و در راهی آن رفیق گفت مرا اینجا کسی است تو اینجا باش تا در شوم وصله رحم به جای آورم در شد وصله رحم به جای آورد و ابو حامد بنشست آن رفیق آن شب بیرون نیامد و برفی عظیم آمد دیگر روز آن مرد بیرون آمد ابوحامد را دید در میان برف می‌جنبید و برف از روی می‌ریخت آن مرد گفت هنوز اینجا می‌گفت نگفته بودی که اینجا باش پس مرید را می‌باید که فرمان پیر را چنین رعایت کند تا نفس او بمیرد و حیات قویه یابد [3024 کآن گروهی که رهیدند از وجود] که به قول مُتَوَاتِرٌ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. عمل کردند [چرخ و مهر و ماهشان آرد سجود] ایشان آنان را سجده کنند یعنی اطاعت کنند چنانکه می‌فرماید [3025 هر که مُرد اندر تنِ او نفسِ گبر] مرهون است [مر ورا فرمان بُرد خورشید و ابر] چنانکه رسول‌الله علیه السلام روز جمعه بر منبر بود کسی آمد باران طلب کرد رسول‌الله علیه لسلام دعا کرد و گفت اللَّهُمَّ امْطِرْ عَلَيْنَا. باران بارید تا روز جمعه دیگر و در آن روز نیز رسول‌الله علیه السلام بر منبر بود کسی گفت باران کشته‌ها و خانه‌ها را هلاک و خراب کرد رسول‌الله علیه السلام گفت اللَّهُمَّ حَوَالَيْنَا وَلَا عَلَيْنَا. چون رسول‌الله علیه السلام چنین گفت ابرها از بر مدینه گریخت و آفتاب پیدا گشت و در اطراف می‌بارید [3026 چون دلش آموخت شمع افروختن] مرهون است [آفتاب او را نیارد سوختن] چنانکه حضرت خدا از حال اصحاب کهف خبر می‌دهد وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقَرَّبُ إِلَيْهِمْ ذَاتَ الشَّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ. ای محمد اگر در آن عهد بودی دیدی که آفتاب در وقت بر آمدن میل کند از کهف ایشان به طرف دست راست آینده بدان غار و در وقت غروب منقطع شود در طرف دست چپ متوجه آن غار یعنی همه روز ایشان در سایه‌اند با وجود آنکه ایشان در مکان واسع‌اند و در محل اصابت آفتاب اگر چنانکه حضرت خدا آفتاب را (296b) به فضل خویش از ایشان باز نداشتی که آن محل رسیدن پرتو آفتاب بود ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ. این خبر ایشان یا این چنین نگاه داشتن ایشان از سوزش

آفتاب از نشانه‌های حضرت خدا است و از دلایل قدرت اوست و حضرت مولانا از برای تنبیه بر این معنی می‌فرماید [3027] **گفت حق در آفتابِ مُنتَجِم¹¹²⁵** [حق تعالی گفت در حق آفتاب ظاهر و طالع یا منتجم به معنای موقت است یعنی هر وقت طالع نمی‌شود [ذکرِ تَزَاوُرِ کَذی عَنْ کَهْفِهِمْ] اشارت به آیت مذکوره است [3028] **خار جمله لطف چون گل می‌شود** مرهون است [پیشِ جزوی کو سویِ گل می‌رود] مراد از جزوی فرد انسان¹¹²⁶ است و از کل حضرت رحمن یعنی همه خار و مودی جمله لطف و لطافت شود همچون گل و سمن پیش آن کس که به سوی حضرت خدا رود و توحید و تعظیم او کند **حکایت:** عطاء ازرق را اهل او دو درم داد تا از بهر نان آرد بخرد چون به بازار رفت بنده را دید که می‌گرید و می‌گوید خواجه من به من دو درم داده بود از برای خریدن چیزی آن دو درم از من ضایع شد عطا آن دو درم که با خود داشت بدان بنده داد و به مسجد رفت تا نزدیک شب در مسجد بود و چیزی وی را فتح نشد از مسجد بیرون آمد پیش دکان دوستی رفت که آن دوست نشار¹¹²⁷ بود حال خود را به وی حکایت گردان نشار فقیر بود گفت چیزی ندارم که به تو مواسا کنم اما از این نشاره چیزی بستان عطا از آن نشاره انبان خود را پر کرد و به خانه رفت انبان را در خانه انداخت و به زودی به مسجد رفت و در مسجد نشست تا نماز خفتن را گذارد و پس از نماز در مسجد زمانی قرار کرد قصدش آن بود که به خانه وقتی آید که اهل او به خواب رفته باشند چون به خانه آمد دید که نان می‌پزند گفت آرد کجا یافتید گفتند از آن انبان که آوردی و تو چنین آرد نیک نخریده بودی پس از این ما را هرگاه که آرد می‌خری از آن مرد بخر. لاجرم حضرت خدا اهل توحید و تعظیم را چنین انعام و تکریم کند اما تعظیم و توحید چنین می‌باید که حضرت مولانا می‌فرماید [3029] **چیست تعظیمِ خدا افراشتن¹¹²⁸** [یعنی رایت تعظیم حضرت خدا افراشتن [خویشتن را خوار و خاکی داشتن] و تنزل کردن است در (297a) جناب او رسول‌الله علیه السلام فرمود **مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ**. پس هر که از بهر حضرت خدا تواضع کند خدای تعالی وی را عزیز گرداند و ابلیس هفتصد هزار ساله عبادت را در یک دید و تکبر ضایع کرد و تعظیم حضرت خدا باعث تقرب است چنانکه فرمود **وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ**. لاجرم از بهر او می‌باید **حکایت:** از عیسی علیه السلام آورده‌اند که بر قومی بگذشت دید که عبادت می‌کنند گفت مرادتان چیست گفتند خوف دوزخ و امید بهشت گفت از مخلوقی ترسیدید و به مخلوقی امید داشتید و قومی دیگر را دید که عبادت می‌کردند گفت مطلوب شما چیست گفتند رضای مولی گفت انتم عبید الله حقا مراد آن است که مقام دوم برتر است و پسندیده‌تر [3030] **چیست توحیدِ خدا**

¹¹²⁵ لفظ منتجم در حق نجم ایهام لطیف است.

¹¹²⁶ انسان TK : آنان M

¹¹²⁷ بچقجی

¹¹²⁸ مصراع اول مبتدا است و مصراع ثانی خبر اوست یا مصراع اول مبتدا مع الخبر است جمله استفهامیه است و مصراع ثانی جواب استفهام است که جمله ابتدایه دیگر است محذوف الخبر. منه.

آموختن] یعنی مراد از توحید خدا [خویشتن را پیش واحد سوختن] و فانی کردن [3031 گر همی خواهی که بفروزی چو روز] و ضیا دهی همچون نهار [هستی همچون شب خود را بسوز] وجود ظلمانی خود را بسوز حکایت: شیخ ابوالعباس شقانی را از دنیا و عقبی نفور بود و گفتی اشتیعی عدما لا اعود له یعنی می خواهم که خدای تعالی مرا بعد می برد که هرگز آن عدم را وجود نبود زیرا که هر چه هست از مقامات و کرامات حجاب و بلاند و آدمی عاشق حجاب خود شده نیستی در دیدار بهتر از آرام با حجاب است و چون حق تعالی هستی¹¹²⁹ است که عدم بروی روا نباشد چه زیان دارد در ملک وی که من نیستی کردم که هرگز آن نیستی را هستی نباشد [3032 هستیت در هست آن هستی نواز] یعنی وجودت را در وجود آن وجود را پیدا کننده [همچو مس در کیمیا اندر گداز] محو و فانی ساز پس هستی چون شب خود نا سوخته چهره شاهد دل از تجلی جمال افروخته نشود و وجود مس خود را در کیمیای ریاضت بگذار تا زر شود [3033 در من و ما سخت کردستی دو دست] که گاه من گویی و گاه ما گویی و از وجود نرستی¹¹³⁰ و من و ما را محکم گرفته [هست این جمله خرابی از دو هست] این جمله خرابی از اثنییت و از دو وجود است چون حضرت خدا در قرآن مجید وصف خود فرمود که فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ. و گفت مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ. و گفت قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ. و گفت عِنْدَ مَلِيكَ مُقْتَدِرٍ. و حقیقت ملک قدرت ابداع است. لاجرم ملک از آن اوست اضافت به غیر مجاز است و لهذا گفته اند بنده صادق را می باید که چیزی را به نفس خود اضافت نکند بی ولی و منی نگوید چنانکه گفته التوحید اسقاط الاضافات و گفته اند التوحید اسقاط الیاءات یعنی یاهای اضافت

رفتنِ گرگ و روباه در خدمتِ شیر به شکار

مناسبت حکایت به بیت اخیر است از آن وجه که چون گرگ دست در من و تو کرد خود را هلاک کرد و روباه از آن بگذشت نعمت و سعادت یافت چنانکه در اواخر قصه معلوم می شود و از جمله کمالات حضرت مولاناست که هر حکایت که شنونده بود اگر چه در صورت هزل است از او پندها گیرد و نصایح فرماید چنانکه در این قصه [3034 شیر و گرگ و روبهی بهر شکار] و از پی صید [رفته بودند از طلب در کوهسار] از جهت طلب صید رفتند در کوهسار [3035 تا به پشتِ همدگر بر صیدها] معنی این مصراع به ترکی تا بری برنک یاردمی ایله شکار لره. [سخت بر بندند بار قیدها] محکم بند کنند بارها [3036 هر سه با هم اندر آن صحرای ژرف] و پهن [صیدها گیرند بسیار و شگرف] قوی

¹¹²⁹ هستی TK : نیستی M

¹¹³⁰ نرستی TK : نپرسی M

مراد از شیر حضرت¹¹³¹ خدا است و از گرگ نفس و از روباه عقل که این دو به عون او در صحرای جهان صید مال و نعمت و شکار ثواب آخرت [3037 گرچه زیشان شیرِ نر را ننگ بود] که شیر عظیم الشأن است [لیک کرد اکرام و همراهی نمود] حضرت خدا جلّ و علا با چندین بزرگی به حکم نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ. و به موجب وَهُوَ مَعَكُمْ أَتَيْنَ مَا كُنْتُمْ. با نفس و روح قرین است [3038 اینچنین شه را ز لشکر زحمت است] و عار [لیک همزه شد جماعت رحمت است] که الجماعة رحمة [3039 این چنین مه را ز اختر ننگهاست] مراد از ماه رسول الله است که ظلمات کفر و عصیان را نورانی ساخت و از اختر به حکم أَصْحَابِي كَالنَّجُومِ بَأْيَهُمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ. اصحاب رسول است [او میان اختران بهر سخاست] یعنی رسول الله علیه السلام به موالی مومنان و فقراء مسلمانان به حکم وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ. و به موجب وَاصْبِرْ (298a) نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ. یار بود آری هر لطیفی با کثیفی عقد مصاحبت داشته است و هر شریفی با وضعی رایت مجال است افرشته شاه در میان لشکر و ماه در میان اختر و روح در بدن و شمع در انجمن غریب نیست اگر چه عقل کلّی جزوی از عقل کامل خواجه کونین نبود مأمور به مشاوره شد و در باب مصابرت¹¹³² و مرا بطه نفس با فقرا و مساکین به خطاب الهی مشرف گشت چنانکه می‌فرماید [3040 امرِ شاورْهُمْ پیمبر را رسید] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره آل عمران است فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ. [گرچه رایی نیست رایش را ندید] به نون یعنی نظیر اما از مرافت و مشاورت برابری لازم نمی‌شود [3041 در ترازو جو رفیق زر شدست] در وزن [نی از آن که جو چو زر جوهر شدست] لاجرم از مقارنت مساوات لازم نگردد [3042 روح قالب را کنون همزه شدست] و رفیق گشته [مدتی سگ حارس درگاه شدست] یک مدت سگ نگاهبان درگاه شده است چنانکه حضرت خدا در سوره کهف فرمود وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ. غرض تشبیه بدن است به حارس درگاه که سگ است [3043 چونکه رفتند این جماعت سوی کوه] شیر و گرگ و روباه [در رکاب شیر با فرّ و شکوه] شیر که سلطان الحيوانات است با قوّت و هیبت بود گرگ و روباه چون بنده در رکاب او رفتند [3044 گاؤ کوهی و بُز و خرگوش زفت] مرهون است [یافتند و کار ایشان پیش رفت] یعنی آن سه صیاد این سه صید را یافتند اما این شکار گرگ و روباه را به برکت صحبت شیر بود [3045 هر که باشد در پی شیر حراب¹¹³³] و جنگ کننده [کم نیاید روز و شب او را کباب] پس کسی که به بزرگی التجا کند از برکت و نعمت او

¹¹³¹ چنانکه شیر را قهر کردن طبیعت است نه مبنی بر عداوت حضرت خدا نیز ذوالجلال و الکبریا است و قهار و جبار است و هیبت و صولت دارد قهر و عذاب کردنش عادت است. لاجرم از وی ترسیدن و احتراز از قهر او کردن واجب است. منه.

¹¹³² مصابرت TK : سیادت M

¹¹³³ حراب مصدر است به معنای جنگ در اینجا معنی مراد معنی اسم فاعل است. منه.

و از سعادت و سیادتش محروم نگردد حکایت: فقیری را ولدی به وجود آمد و چیزی نبود از جنس مال به نزدیک معروف کرخی آمد و حال خود را به وی گفت معروف گفت بنشین چون بنشست خدمتکاری از دارالخلافه آمد که با وی صُرّه دینار بود گفت این صُرّه را پیش تو فرستادند تا بدهی بهر (298b) کسی که می‌خواهی معروف گفت این کس که نشسته است او را بده خدمتکار گفت سیصد دینار است گویا استکثار کرد این مقدار را به کسی دادن معروف گفت چون به ارادت من سپردند من چنین خواستم. لاجرم آن فقیر چون به معروف التجا کرد چندین نعمت یافت حکایت: ابو حفص با یاران خود در فصل ربیع بیرون آمد از بهر نزهت خاطر. لاجرم به خانه مرور کرد که در آن خانه درختی بود شکوفه دار ابو حفص ایستاد و به آن درخت نظر می‌کرد پیری مجوسی از آن خانه بیرون آمد و گفت ای مقدّم اخیار مهمان می‌شوی به مقدّم اشارت ابو حفص گفت آری پی در آمدند و با ایشان کسی بود که قرآن می‌خواند قرآن خواند چون فارغ شد مجوسی گفت این درمها را بستانید و از بازار برای خود طعام بخرید شما طعام ما نمی‌خورید چنان کردند چون خواستند که بیرون آیند مجوسی گفت ای شیخ من از تو دور نمی‌شوم بلکه از یاران تو می‌شوم باز او و فرزندان او قوم او ایمان آوردند. لاجرم چون آن مجوسی قرین ابو حفص شد آخر به این سعادت رسید حضرت مولانا به حسب عادت خود گاهی حکایت و گاهی معرفت گوید چون معرفت و پند گفت باز به حکایت عودت نمود [3046 چون ز گه در پیشه آوردندشان] از کوه در بیشه آوردند آن شکارها را [کشته¹¹³⁴ و مجروح و اندر خون کشان] چنانکه حال صیّادان در آوردن شکار چنین است [3047 گرگ و روبه را طمع بود اندر آن] این دو را طمع بود در آن شکار [که رُود قسمت به عدلِ خسروان] قسمت به عدل می‌شود از شیر نه بر وجه ظلم [3048 عکسِ طمعِ هر دوشان بر شیر زد] یعنی طمع گرگ و روبه بر شیر منعکس شد [شیر دانست آن طمعها را سند] اصل و سبب که بر شیر اعتماد ندارند و رزّاقی او را ندانند چنانکه ضمیر را شیر حقیقی داند همچنان شیران طریقت می‌دانند [3049 هر که باشد شیرِ اسرار و امیر] هر که شیر و امیر اسرار باشد [او بداند هرچه اندیشد ضمیر] آن شیر حقیقی که حضرت خداست عالم السرّ و الخفیات است همچنان بندگان او اسرار ضمیر را می‌دانند [3050 هین نگه‌دار ای دلِ اندیشه‌خو]¹¹³⁵ نگاه دارای کس که دل تو اندیشه خوست یا ای خطاب بدل است (299a) [دل ز اندیشه بدی در پیش او] دلت از اندیشه بد در پیش شیر و امیر اسرار شعر: و ظنّی فیک یا ربّی جمیل - فاحسّنی کما احسنت ظنّی. [3051 داند و خر را همی‌راند خموش] او هر چه در دل توست می‌داند و مرکب را می‌راند که اظهار نمی‌کند یا خر گور را می‌راند همچو شیر صیّاد [در رُخت خندد برای روی‌پوش] در رخ تو خنده زند برای ستر و تستر [3052 شیر چون دانست آن وسواسشان] وسوسه ایشان [وانگفت و داشت آن دم پاسشان]

¹¹³⁴ لفظ کشته و مجروح هر یکی حال است و اندر خون ظرف است یا حال دیگر. منه.

¹¹³⁵ یعنی ای دل خوی تو که اندیشه است خود را نگاه دار. منه.

رعایت ایشان گردد در صورت پس سالک را می‌باید که اعتماد بر مال و نعمت نکند و به رزق دادن غیر دل نبندد بلکه اعتمادش بر حضرت خدا باشد که به حکم **وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا**. حضرت خدا گاه به این سبب رزق رساند پاه به آن سبب **حکایت**: ابو یزید قُدّس سرّه به کسب مشغول نبود آن را گفتند چرا به تو کسب رزق مشغول نمی‌شوی گفت خدایی که کلاب و خنازیر را رزق می‌دهد بایزید را گرسنه نمی‌گذارد [3053] **لیک با خود گفت بنمایم سزا** یعنی شیر را اگر چه سرّ ضمیر ایشان عیان بود و در صورت اظهار نمی‌کرد اما در باطن با خود همی گفت من جزای شما بدیهم و آنچه لایق است از جزا [مر شما را ای خسیسان گدا] که بر من اعتماد نکردید. لاجرم عاقل را می‌باید که اعتماد بر لطف حضرت خدا کند **حکایت**: صالحی را کنیزکی بود بفروخت باز پشیمان شد که دل او بدان کنیزک مایل و متعلق بود و حال خود را از شرم اظهار نکرد پس حاجت خود را در کف دست بنوشت و دعا کرد صباح دَرِ او را زدند گفت کیست زنده دَرِ جواب داد که خریدارِ کنیزک است و کنیزک با من است گفت اگر کنیزک را از بهر رد کردن آورده صبر کن تا ثمن را بشمرم گفت ثمن را نمی‌خواهم که بهتر از آن یافته‌ام که دوش دیدم در خواب حضرت خدا گفت بایع کنیزک ولی است از اولیاء من و دل او متعلق به آن کنیزک است اگر آن را بدان بدهی تو را به بهشت در آرم [3054] **مر شما را بس نیامد رای من** یعنی شما را کافی نبود رای من [ظنّان این است در اعطای من] که عطای مرا سوء ظن می‌کنید [3055] **ای عقول و رایتان از رای من** از تدبیر و عطیّه من [از عطاهاى جهان‌آرای من] از احسان جهان‌آرای من [3056] **نقش با نقّاش چه سگالد دگر** (299b) صنع به صانع چه ظن کند [چون سگالش اوش بخشید و خبر]¹¹³⁶ چون نقش را سگالش و خبر آن نقاش بخشید بدان که حضرت خدا حلیم است که تأخیر عقوبت کند اما به حکم **إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ**. دیر¹¹³⁷ می‌گیرد و سخت می‌گیرد و از کمال حلم اوست اصرار عاصیان وی را سبک نگرداند و انهماک گناهکاران بر سرعت انتقام باعث نگردد و چنان حلم کند که جاهل می‌پندارد که نمی‌داند و مرد خام توهم می‌کند که نمی‌بیند اما [3057] **اینچنین ظنّ خسیسانه بمن** مرهون است [مر شما را بود ننگانِ زَمَن] حضرت خدا گوید چنین ظنّ دناءت می‌کنید به من ای ننگان و عار زمان و رسوایهای جهان [3058] **ظانّین بِاللّهِ ظَنُّ السَّوِّءِ** را [اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره فتح است **وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّانِّينَ بِاللّهِ ظَنُّ السَّوِّءِ**. و این مصراع مرهون است یعنی آنان که سوء ظن کننده باشند. [گر نَبَرَم سر بود عینِ خطا] لاجرم به موجب بقیه آیت مذکوره که **عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوِّءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا**. اگر

¹¹³⁶ سگالیدن اندیشه ایلمک و عیب سویلمگ و صانو صانمق

¹¹³⁷ دیر TK : در M

من سر آنان نبرم عین خطا بود در بعض نسخ چون منافق¹¹³⁸ سر نیندازم چرا حکایت: از رسول الله علیه السلام پرسیدند علامت مؤمن و منافق آن است که همت او در طعام و شراب باشد همچو بهیمه حکایت: حاتم اصم گفت مؤمن مشغول به فکر و عبرت‌هاست و منافق مشغول به حرص و امل و مؤمن از هر کس امید بریده باشد جز حضرت خدا و منافق از هر کس رجا کند جز حضرت خدا و مؤمن آن است که نیکی می‌کند و می‌گیرد و منافق آن است که اساءت می‌کند و می‌خندد و مؤمن زراعت می‌کند و از فساد می‌ترسد و منافق قلع می‌کند و رجاء حصاد می‌کند [3059] وارهانم چرخ را از ننگتان از عار شما [تا بماند در جهان این داستان] و عبرت گیرند از شما عاقلان. لاجرم حضرت خدا بامم سابقه قهر رسانید تا دیگران را عبرت باشد پس شیر دلیر با ضمیر منیر می‌گوید اگر از روی توکل و حسن اعتقاد کار به من گذاشتید از عطای من مآرب شما مکفی و مطالب مقضی می‌شد اما چون در حق من بد گمان بودید بر موجب أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي فَلَيْظُنَّ بِمَا شَاءَ. شمار را مدار دایره (300a) بلا سازم و عالم را از کدورت وجود شما بیردازم با این همه از برای روی پوش تبسم کرد چنانکه می‌فرماید [3060 شیر با این فکر می‌زد خنده فاش] شیر با این فکر و تدبیر در روی ایشان می‌خندید [بر تبسمهای شیر ایمن مباح] از تبسم‌های حضرت خدا غافل مباح حضرت مولانا تبسم‌های حضرت حق را بیان می‌کند [3061 مال دنیا شد تبسم‌های حق] که به حسب الظاهر مساعد می‌نماید اما [کرد ما را مست و مغرور و خَلَق] که آن مال دنیا ما را مست و غافل و کهنه و خراب کرد [3062 فقر و رنجوری بهستت ای سند] فقر و مرض به است تو را ای معظّم و معتمد. [کآن تبسم دام خود را بر کند] لاجرم دولت و صحت و اقبال و عزّت و جلال و مال و مساعدۀ دنیا و دستگاه و عظمت و منصب و جاه که حضرت الهی بر بنده جانی ارزانی می‌دارد به منزله تبسم است که بدان مغرور گردد و فریفته و ممکور شود و به حقیقت دام راه و سبب دوری از الله باشد

امتحان کردن شیر گرگ را و گفتن که پیش آی ای گرگ بخش کن صیدها را میان ما

و منی نمودن گرگ و قهر رسیدن به وی [3063 گفت شیر ای گرگ این را بخش کن] این صیدها را قسمت کن [معدلت را نو کن ای گرگ کهن] عدل را تازه کن ای گرگ پیر مراد از شیر حضرت ملک قدیر است و از گرگ نفس انسانیه که در اول خلقت کبر و انانیت داشت و لهذا حضرت مولانا کهن گفت او را [3064 نایب من باش در قسمت‌گری] و در قسامی [تا پدید آید که تو چه گوهری] تا ظاهر شود که تو چه جوهری حضرت خدا که مالک الملک است به حکم إِنَّ الدُّنْيَا خُلُوهٌ خَصِرَةٌ وَإِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَنَازِلٌ مَّاذَا تَعْمَلُونَ. نفس انسانیه را متصرف گردانید که به موجب لِيُبْلُوَكُمْ أَنِمْ أَحْسَنُ عَمَلًا. امتحان کند تا نیکی و بدی او ظاهر شود [3065 گفت ای شه گاو

1138 در کتاب احیا مذکور است.

وحشی بخش تست] گرگ گفت شیر را ای شاه گاو کوهی نصیب تو باد [آن بزرگ و تو بزرگ و زفت و چُست] که او تو را مناسب است [3066 بُز مرا که بز میانه‌ست و وسط] من نیز میانه‌ام نفس را ببین که چگونه انانیت دارد که پس از حضرت خدا خود را به شمار آرد که تو و من گوید [رُوبها خرگوش بستان بی غلط] ای روباه خرگوش را تو بستان که او تو را مناسب است مراد از (300b) روباه عقل است و فی الواقع عقل را مناسب است که به اندکی از دنیا و معاش قناعت کند [3067 شیر گفت ای گرگ چون گفתי بگو] شیر گفت ای گرگ چگونه سخن گفתי بگو یعنی تکرار کو [چونکه من باشم تو گویی ما و تو] خود را به من مقابل می‌بینی رسول‌الله علیه السلام فرمود قَالَ اللَّهُ تَعَالَى الْعَظْمَةُ إِزَارِي وَالْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِي وَاحِدٍ مِنْهُمَا أَلْقَيْتُهُ فِي النَّارِ وَلَا أَبَالِي. [3068 گرگ خود چه سگ بود کو خویش دید] نفس که طالب دنیاست به حکم الدُّنْيَا حَيْفَةً وَ طَالِبُهَا كِلَابٌ. چه سگ است که او خود را دید [پیش چون من شیر بی مثل و ندید] پیش همچون من شیر بی نظیر و بی مانند و در مقابله رب الارباب [3069 گفت پیش آ ای خری کو خود خرید] خری را خود خریده یا خرید به معنی ریدست. [پیشش آمد پنجه زد او را درید] لاجرم آن نفس که متکبره است پنجه الهی او را می‌زند و می‌درد و به دوزخ برد امت‌های پیشین را در دنیا واقع شد پس مقتضای عقل آن است که ترک انانیت کند [3070 چون ندیدش مغز و تدبیر رشید] چون شیر ندید در گرگ مغز نغز و تدبیر راست [در سیاست پوستش از سر کشید] به این سیاست کشت در این تنبیه است که مقتضای عقل کامل و مغز نغز آن است که عظمت حضرت خدا را داند و خود را نیست و فانی در آن ذات باقی گرداند و تدبیر صحیح کار آخرت کردن و فنای جهان را دانستن و از آن دست شستن است [3071 گفت چون دید منت ز خود نبرد] یعنی این مصراع به ترکی چون بنی گورمک سنی کندکدن کچورمدی. [این چنین جان را بیاید زار مُرد] و معنی این مصراع به ترکی بونک گبی جانی زار اولدرمک گرک. لاجرم هر که وجود موهوم خویش فدای وجود باقی نسازد و در بساط محبت وجه ازلی نقد هستی در نباد طراز خلعت حیاتش جز فنا نباشد [3072 چون نبودی فانی اندر پیش من] و محو نگشتی در نظم [فضل آمد مر ترا گردن زدن] و کشتن [3073 كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ جز وجه او] یعنی جز ذات حضرت خدا. [چون نه در وجه او هستی مجبور] لاجرم [3074 هر که اندر وجه ما باشد فنا] و نیستی و محو حاصل کرده در ذات ما [كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ نبود جزا] که این جزا غیر را سزا است (301a) بیت: جان قربت دیده را چون نحن اقرب رو نمود - ثمه وجه الله گشت و این همه هجران کجاست. تعلیل این معنی کند [3075 زآنکه در الّا است او از لا گذشت] پس کسی که در الا وجهه باشد از لا گذشته است. [هر که در الّا است او فانی نگشت] لاجرم [3076 هر که بر در او من و ما می‌زند] هر که بر باب حضرت خدا صدای من و ما می‌زند که در جواب من گوید یا ما [ردّ بابست او و بر لا می‌تند] پس طالب و محب را می‌باید که از خویش گسسته باشد و به دوست پیوسته و از من و ما گذشته. لاجرم عاشق صادق آن است که

در وی خودی نماند و جز دوست در وی روی ننماید زیرا چون تو تویی هنوز خامی و در عاشقی ناتمامی چنانکه در این قصّه

قصّه آنکس که در یاری بکوفت باب دوستی را بزد از درون گفت کیست گفت منم گفت چون تو تویی در نمی‌گشایم باب خانه را فتح نمی‌کنم زیرا هیچ کس را از یاران و از دوستان نمی‌شناسم که من باشد نام او من باشد برو

تو را در نمی‌گشایم [3077 آن یکی آمد در یاری بزد] کسی آمد در یاری بکوفت [گفت یارش کیستی ای معتمد] از درون خانه پرسید که کیستی ای معتمد در بعض نسخ گفت یارش کیست که این در می‌زند. [3078 گفت من گفتم برو هنگام نیست] آن کس گفت منم صاحب خانه او را گفت برو که وقت نیست که هنوز خامی [بر چنین خوانی مقام خام نیست] چنین خوان طعام خام نیست. لاجرم خام را پزیدن می‌باید و باب دوست زدن آموختن [3079 خام را جز آتش هجر و فراق] مرهون است [که پزد که وارهاند از نفاق] شعر: ما کنت اعلم ما مقدار وصلکم - حتی هجرتم و بعض الهجر تأدیب. حصّه قصّه این است که هر که به در حضرت خدا با منی بیاید حضرت خدا او را در نمی‌گشاید از آن که حضرت حق را هیچ دوستی نیست از انبیا و اولیا که در او منی باشد. لاجرم نفس را کشتن می‌باید تا من گفتن را ترک کند¹¹³⁹ که اعظم حجاب میان حضرت خدا و بنده نفس و تکبر اوست [3080 رفت آن مسکین و سالی در سفر] یعنی در سفر شد یک سال [در فراق دوست سوزید از شرّ] و خامی او رفت در کتاب مسلک الطالبین مذکور است کسی که در سالی نه اربعین کشد که نه اربعین سیصد و [301b] شصت روز است نفس را تمام بکشد [3081 پخته گشت آن سوخته پس باز گشت] رجوع کرد از سفر به شهر [باز گرد خانه هنباز گشت] و بر درش آمد. لاجرم نفس که خود را مال الملک می‌شمرد و با حضرت حق شرکت می‌نماید چون بدان صفت بود او را راه ندهند و چون کبر و انانیت را رد کند و تهذیب اخلاق کند و آداب بیاموزد باز گرد خانه انباز آید و بر در بزند فتح باب شود چنانکه می‌فرماید [3082 حلقه زد بر در به صد ترس و ادب] از آن جهت [تا بِنَجْهِد بی ادب لفظی ز لب] چون به ادب حلقه در بزند [3083 بانگ زد یارش که بر در کیست آن] صاحب خانه پرسید که بر باب خانه کیست [گفت بر در هم تویی ای دلستان] یعنی بر در کسی نیست که گوید منم پس آن همان تویی که به تو پیوسته‌ام ای محبوب حقیقی و دلستان من و مطلوب دل و جان من بیت: تو ز تو کم شو کمال اینست و بس - تو ممان اصلا وصال اینست و بس. [3084 گفت اکنون چون منی ای من در آ] صاحب خانه گفت چون تو منی ای در آ [نیست گنجایی دو من را در سرا] که دو

¹¹³⁹ مطلب در ترغیب نفس کشتن و تکبر را ترک کردن.

کس در این سرای نگنجد یعنی خانه تنگنای و جای تنگ است که در اینجا دو کس نگنجد همچو خانه تن که دو روح نمی گنجد پس دوی نمی باید [3085 نیست سوزن را سر رشته دوتا] سوزن را سوراخی نیست که رشته دو تا در آن برود پس [چونکه یکتایی در این سوزن در آ] که می گنجی [3086 رشته را با سوزن آمد ارتباط] به شرط آن که دو سر نباشد. [نیست در خور با جمل سَمَّ الْخِيَاطِ] لاجرم رشته دو سر را با سوزن ارتباط نیست و جمل درخور¹¹⁴⁰ سَمَّ الْخِيَاطِ نی در این بیت اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة اعراف است إِنَّ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفْتُحُ لَهُمُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ. یعنی به درستی و راستی که آن ها که به دروغ داشتند آیت های ما را از قرآن و دلایل قدرت و سرکشی کردند از گرویدن به آن و فرمان برداری آن گشاده نشود برای اعمال ایشان یا به جهت نزول رحمت بر ایشان درهای آسمان و در نیابند این مکذبان و متکبران در بهشت تا وقتی که در آید شتر در سوراخ سوزن و مانند پاداش این متکبران جزا دهیم به معرمان مراد حضرت مولانا این است که تا نفس باریک نشود یعنی صفات ذمیمه او (302a) نرود درهای آسمان فضل الهی و باب کرامت و فیض پادشاهی گشاده نشود و طریق باریک شدن را بیان کند که می فرماید [3087 کی شود باریک هستی جمل] کی باریک شود همچون سر رشته هستی و منی جمل [جز به مقراض ریاضات و عمل] یعنی تا هستی جمل جز به مقراض ریاضات و عمل باریک نشود در چشم سوزن نگنجد پس تا بنده در تبدیل اخلاق نکوشد تخلّق به اخلاق حضرت خدا ممکن نشود اما تبدیل هر خلق کاری است مشکل مثلاً تبدیل تکبر عملی است صعب و لهذا گفته اند لقلع الجبال بالابر آيسرُ من قلع الکبر عن القلب و باقی اخلاق بر این قیاس است. لاجرم در تبدیل اخلاق قصد بنده می باید اما طلب بنده بی توفیق حق سود ندهد در آخر سورة نصر که حق تعالی فرمود وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا. یعنی آمرزش طلب او را به درستی اوست توفیق توبه کننده و قبول کننده توبه از مستغفران [3088 دست حق باید مر آن را ای فلان] جمل را باریک ساختن به قدرت حضرت خدا باشد [کو بود بر هر محالی کُنْ فَكَانَ] که آن حق تعالی به حکم إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ. ایجاد کننده است پس قادر است که جمل را باریک سازد تا به سوراخ سوزن در آید و تبدیل اخلاق کند بعض حکما گفته اند بنده را علم از معاصی منع کند و توبه را باعث شود باز بشکند اما چون حق تعالی خیر خواهد که توبه توفیق کند نشکند [3089 هر مُحال از دست او ممکن شود] هر محال عادی از قدرت حق ممکن گردد و نزد بعض علما حضرت خدا پیش صوفیه بر محال عقلی هم قادر است [هر خرون از بیم او ساکن شود] هر حیوان سرکش از خوف او مطیع گردد [3090 اکمه و ابرص چه باشد مرده نیز] اکمه را بصیر و ابرص را صحیح ساختن چه چیز است بلکه میّت نیز [زنده گردد از فسون آن عزیز] یعنی اکمه و ابرص را نجات و مرده را حیات دهد آن خدای قوی و قادر [3091 و آن

عدم کز مرده مرده‌تر بود] عدم که هزار بار از میّت میّت‌تر است [در کفِ ایجادِ او مُضطرّ بود] در کف تکوین حق مضطر و مسخر شود [3092 کُلّ یومِ هُوَ فی شَأْنِ بخوان] در سورۀ الرحمن [مر ورا بی کار و بی فعلی مدان] حضرت خدا را بی کار مدان [3093 کمترین کاریش هر روز است آن] یعنی (302b) حق تعالی بیکار نیست از آن که خار و خَس و ذره‌های جهان بی قدرت و ارادت او نمی‌جنبند و کمترین کارش آن بود¹¹⁴¹ [کو سه لشکر را روانه می‌کند] که او سه لشکر را روانه می‌کند [3094 لشکری ز اصلاب سوی اُمّهات] لشکری از اصلاب آبا در ارحام امهات افتد [بهر آن تا در رَجَمِ رُوید نبات] و حاصل شود اولاد یعنی هر شب و روز چندین صد هزار نطفه از اصلاب آبا در ارحام امهات افتد تا اولاد بسیار به وجود آید و همچنان [3095 لشکری ز ارحام سوی خاکدان] لشکری از ارحام امّهات به دنیا می‌آید [تا ز نرّ و ماده پُر گردد جهان] از ذکر و انثی پر شود جهان خواه از انسان خواه از دیگر حیوان یعنی هر روز و شب چندین صد هزار اولاد از ارحام امهات به وجود آید و همچنان [3096 لشکری از خاک زآن سوی اجل] لشکری از جهان به جانب¹¹⁴² مرگ می‌روند [تا ببیند هر کسی حُسنِ عمل] و جزاء کار یعنی هر شب و روز چندین صد هزار احیا بمیرند و به آخرت می‌روند تا جزای عمل ببینند. لاجرم حضرت خدا علی الدوام بر کار است [3097 این سخن پایان ندارد هین بتاز] لفظ بتاز مرهون است [سوی آن دو یارِ پاکِ پاک‌باز] یکی آن کس است که از من و ما گذشت و به دریا آمد دیگری آن یار پاک که مفتاح الابواب است پشیمان شدن شخص از گفتن که منم و قبول یافتن او [3098 گفت یارش کاندرا آ ای جمله من] صاحب خانه آن یار را گفت اندر آ ای آنکه تویی جمله من [نی مخالف چون گُل و خارِ چمن] مخالف نه چون گل و خار [3099 رشته یکتا شد غلط کم شو کنون] رشته متحد گشت ای غلط کم شو اکنون یعنی طالب به مطلوب رسید رشته وحدت یکتا شد چون اعتبار معنی راست صورت رشته اگر دو نماید در حقیقت یکتاست [گر دوتا بینی حروفِ کاف و نون] یعنی اگر چه از روی صورت در دو بودن کاف و نون شک نیست اما در معنی جاذب معدوم به صحرای وجود جز یک نیست چون پیش از این گفته بود تبدیل اخلاق و وصول به خلاق جز از هدایت او نباشد که او هر چیز را خالق است (303a) که چون چیزی را بخواهد که به وجود آرد کن بگوید آن چیز موجود¹¹⁴³ شود پس چون کشنده یکی است تعدد حروف کن مانع وحدت نیست. لاجرم بر این قیاس تعدد راه حضرت خدا مانع وصول به آن ذات واحد نیست حضرت مولانا از بهر تحقیق این معنی می‌فرماید [3100 کاف و نون همچون کمند آمد جَذوب] یعنی لفظ کن کمند کشنده است [تا کشاند مر عدم را در خَطوب] جمع خَطب کارهای بزرگ

¹¹⁴¹ مطلب نفیس در تفسیر کل یوم هو فی شأن.

¹¹⁴² جانب TK : سوی M

¹¹⁴³ موجود TK : محو M

[3101] پس دوتا باید کمند اندر صُور] اگر کمند دو تا نباشد چیزی نمی‌گیرد پس کمند در صورت دو تا است [گرچه یکتا باشد آن دو در اثر] یعنی اثر کمند دو تا نیست [3102] گر دو پا گر چارپا ره را بُرد] انسان و دیگر حیوان به یک راه می‌روند [همچو مقراضِ دو تا یکتا بُرد] و مقراض اگر چه دو تا است اما بریدنش یکتا است پس هر کسی که از راهی و با حرکت مخصوصه می‌رود چون مُنتهی یکی است همه راه‌ها یکی است و رفتن ما چون به حضرت حق تعالی راست یک مسلکی است [3103] آن دو همبازانِ گازر را ببین] دو گازر شریک را ببین [هست در ظاهر خلافتی زان و زین] خلاف ایشان را بیان می‌کند [3104] آن یکی کرباس را در آب زد] یک گازر کرباس را تر می‌کند در آب [و آن دگر همباز خشکش می‌کند] آن دیگر گازر کرباس را خشک می‌کند در آفتاب [3105] باز او آن خشک را تر می‌کند] باز گازر دیگران کرباس خشک را تر می‌کند در آفتاب [گویا ز استیزه ضد بر می‌تند] کائنات از عناد ضده و خلاف او کند [3106] لیک این دو ضد استیزه‌نما] در صورت [یک‌دل و یک‌کار باشد در رضا] که مرا دهر یکی سپید کردن کرباس است. لاجرم اختلاف طرایق به حسب مشارب خلائق مختلف می‌نماید اما چون مقصد و منتهی حضرت خدا است جمله یکی است پس طرق مختلفه و سُبل متفرقه آن است که سالک را به مقصد نرساند و اتباع آن چنان سُبل منهی است که **وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ**. و اگر صد هزار راه به یک مقصد و یک درگاه رساند در نظر آگاه جز یک راه نیست چنانکه در خبر آمده است که رسول‌الله علیه السلام خطی کشید گفت این راه من است و راه انبیا و مرسلین که پیش از من گذشته‌اند (303b) و در دو طرف این خط خطوط متفرقه کشید یک طرف آن خطوط به خطِ اوّل متصل و رُوس آن خطوط از سمتِ رأسِ خطِ اوّل به یمین و یسار مایل و گفت اینها طرق شیاطین و نفسو هوا و بدعت و ضلالت است که این راهها است بر هر راهی دیوی موکهل که این دیوان می‌خوانند مردمان را به آن قال الله تعالی **وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ**. و گفت **وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ**. و هیچ شبهه نیست که اختلاف در شرایع انبیا موجود است و مسلک هر یکی بر خلاف دیگر است و نسخ بعض ادیان وارد اما چون همه موصل به درگاه اله است رسول‌الله علیه السلام از برای همه یک خط کشید تا بر وحدت معنوی تنبیه باشد و حضرت مولانا نیز به این معنی اشارت می‌نماید [3107] هر نبی و هر ولی را مسلکیست] و طریق [لیک تا حق می‌برد جمله یکیست] نتیجه کلام و تفصیل مقام این است بدان که هر که آخرت را به دل خود مشاهده کند به مشاهده یقین ناچار طالب حرث آخرت شود و بدان مشتاق گردد و دنیا در چشم او حقیر می‌نماید زیرا کسی که با وی مُهره باشد و آن کس جوهر ببند و این را داند که مُهره را دادن و جوهر را خریدن میسر است. لاجرم مُهره را در پیش او قدر نماند پس سعی کند که ترک دنیا کند و طالب آخرت شود و آن کس که تصدیق صحیح و یقین درستش نباشد او جوهر آخرت را نداند و سعی او بدان مصروف نباشد پس وصول را مانع عدم سلوک است و سلوک را مانع عدم

ارادت است و ارادت را مانع عدم ایمان صحیح است و سبب او عدم هادیان است و ناشناخت سخن ایشان. لاجرم سالک را چهار شرط ناچار است ترک معصیت و ترک تقلید و ترک حبّ مال و جاه پس معصیت حجابی است که وی را بر نمی‌دارد الا توبه و خروج از مظالم و ارضاء خصوم کسی که توبه نکند و معاصی ظاهره را ترک نکند و می‌خواهد که اسرار دین را به مکاشفه بداند او بدان ماند که اسرار قرآن را و تفسیر وجوه آن را دانا شود بی‌خواند لغت عرب و تقلید را ترک کردن بدان میسر است که معنی لا اله الا الله محمد رسول الله را تحقیق کند که ماسوی را از دل بیرون کند و ترک حبّ مال آن است که چنانکه آب خانه را بی‌حاجت به خاطر نیارد به مال نیز تعلّقش چنان (304a) باشد و ترک حبّ جاه بدان میسر است که از مواضع جاه دور شود و خمول اختیار کند و آن سخن‌ها که دل را از دنیا تنفیر کند آن را بشنود و آن که این‌ها را قصد کند او را امامی لازم است که به وی اقتدا کند که او شیخ و استاد است و چون مرشد گیرد بر ریاضت مصابرت می‌باید کرد و چهار چیز را اختیار که خلوت و صمت و جوع و سهر است چون به ملازمت این چهار مداومت ذکر کند دل مرآت مجلّی شود که جمال حق در او ظاهر گردد و در اینجا آفت دیگر صفات نفس است از اخلاق ذمیمه و هر صفت ذمیمه را ترک کردن کاری است مشکل بنده را می‌باید که قصد نفی خواطر کند چنانکه شبلی حُصری را گفت اگر از این جمعه به جمعه دیگر که مرا می‌آیی چیزی جز حضرت خدا به دل تو آید حرام است تو را که پیش من آیی پس طالب را می‌باید که سعی کند در مداومت ذکر تا به حدّی که ذکر در زبان جاری باشد بی‌جنبیدن او و بر این باشد تا به حدّی که دل همچو زبان ذاکر باشد و حقیقت معنی در دل حاضر و دل از جمیع ماسوی خالی و از صفات ذمیمه فارغ باشد تا خود را فانی داند و از فَنای خود هم فانی باشد و به مشاهدۀ حق مالی بود و به صفات الهیه متخلّق بود به حکم قول رسول الله علیه السلام در حق ابوبکر صدیق رضی الله عنه مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مِيتٍ يُمَشِّي عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى أَبِي بَكْرٍ. فانی باشد. لاجرم سالک در اینجا که انا الحق گوید این سخن در حقیقت نفی وجود خویش و اخبار از استیلائی صفت باری عزّ اسمه است نه آن که دو ذات یکی شده و این را هیچ عاقل نگوید فکیف که ولی گوید چون معنی مراد را دانستی غلط نماند رباعی: عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست - تا کرد مرا تهی و پر کرد ز دوست - اجزاء وجود من همه عشق گرفت - نامیست ز من بر من و باقی همه اوست. و چنانکه مظاهر بسیار است سُبُل الی الله نیز بسیار است بهر طریق که سالک شوی چون مطلوب تو حضرت خداست به حکم الطَّرُقُ الی الله تعالی بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ. همه راه‌های حضرت خداست روی در هم کشیدن سخن از ملالت مستمعان. حضرت مولانا را در اثناء تألیف کتاب عادت این بود که هر حادثه که واقع شدی آن را به نظم می‌آورد چون به این محل رسید بعض مستمعان (304b) را به خواب غفلت رفته دید آن را به نظم آورد و در اینجا معارف فرمود یا چون از حقایق شریعت و دقائق طریقت سخن گوید و بر ریاضت و عمل دلالت کند و مجاهده فرماید. چون مستمعان از فهم آن سست و از ارتکاب عمل تکاسل

نمایند ترک کلام کند یا از بهر ارشاد و تفهیم اسرار حکایات و اخبار آرد آنان که رموز می دانند فهم مراد می کنند اما آنان که ظاهر بین و غافل اند انکار می داند و به سوی غفلت توجه کنند و حکایت شیر و گرگ و روباه را هزل می شمارند و این را نمی دانند که حضرت خدا فرمود **وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ**. که مقصود از ایراد امثال تفهیم ناس است اما به حکم آیت **سُورَةُ عَنكَبُوتِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ**. دانایان دانند. لاجرم حضرت مولانا می فرماید **[3108 چونکه جمع مستمع را خواب بُرد]** یعنی چون که جماعتِ مستمعان را خواب می برد **[سنگهای آسیا را آب بُرد]** پس از این سنگ های آسیاب نصیحت را آب می برد که آسیاب پند خراب شود که گردان نگردد **قطعه:** حرف معنی گر انبها گهریست - چون به نادان رسی مگوی خموش - قیمت لعل جوهری داند - چه نهی در دکان خرده فروش. **[3109 رفتن این آب فوق آسیاست]** یعنی آب از برای گردانیدن آسیاب بر آسیاب می رود پس صورت اختلاف یعنی حکایات عجیبه و قصّه های لطیفه به حسب استعداد مُسْتَرَشِد شده است چنانکه یک جوی را از قله کوهی بلند می آرند از برای مصالح آسیاها بهر طرفی روانه سازند گاهی نشیب و گاهی فراز و اگر احتیاج به طاحون نباشد آب را متفرق نسازند و هم در جوی اصلی خویش رانند **[رفتنش در آسیا بهر شماس]** من که جوی معارف در خاطر دارم از بهر شما آب پند را متفرق می کنم چنانکه آب جوی را از بهر گردانیدن آسیاب متفرق سازند **[3110 گر شما را حاجت طاحون نماند]** از پند استغنا حاصل شد که به نصیحت میل ندارید **[آب را در جوی اصلی باز راند]** من نیز زلال معرفت و ماء حیات نصیحت را به جوی اصلی که دل است می رانم. لاجرم مایل مال را از درد عشق و سوز و حال چه خبر و نابینای مادر زاد را از محل الجواهر ارشاد چه سود **بیت:** بی ذوق **(305a)** را چه مال دهی و چه معرفت - بی دیده را چه میل کشی و چه توتیا. مژه شهد را دهان تلخ رنجورد در نیابد و حدیث چشم را هیچ کور فهم نکند **رباعی:** دلا تو شهد منه در دهان رنجوران - حدیث چشم مگو با جماعت کوران - اگر چه از رگ گردن به بنده نزدیک است - خدای دور بود از بر خدادوران. پس عاقل را می باید که پند را به پوش غفلت نشنود و با شنیده عمل کند که گفته اند **همة العلماء الرواية و همة السفهاء السماع و الحكاية و همة العقلاء الرعاية**. لاجرم کسی که حکایاتِ مثنوی را شنود چنان می باید که از او پند گیرد نه آن که به صورت قصّه بنگرد لذت طعام را گرسنه¹¹⁴⁴ داند و قدر آب را تشنه شناسد **بیت:** به شیران مده نوشداروی معنی - ز تشنه دلان ناشتایی طلب کن. لاجرم **[3111 ناطقه سوی دهان تعلیم راست]** تا ناصحان سخن گویند و مردمان بشنوند و فهم کنند و علم بیاموزند و بر موجب علم عمل کنند که عامل را به حسب عمل و ناصح را به حکم **الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ**. ثواب حاصل شود. لاجرم اگر شما را حاجتِ طاحون هست آب پند از زبان و دهان روان گردد **[ورنه خود آن نطق را جویی جداست]** سخن را اندرون دل نهر دیگر هست حکایت: واعظی می گفت من این پند را

از بهر آن گویم که عبادت است و شما را و مرا بر خیر دلالت اگر شما را حاجت نیست در خلوت دل خود را پند می‌دهم بی‌گفتن زبان و تکرار کردن بیان و لهذا خدمت مولانا می‌فرماید [3112 می‌رود بی‌بانگ و بی‌تکرارها] آن نطق به جوی معنوی می‌رود بی‌صوت و صدا و بی‌تکرار و غوغا و بی‌صداع و عنا [تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ تا گلزارها] در جنّات روحانیه [3113 ای خدا جان را تو بنما آن مقام] خداوندا تو بنما جان‌ها را آن مقام [که درو بی‌حرف می‌رُود کلام] چنانکه مرد نائم در حالت خواب دهان بسته سخن گوید و چشم بسته می‌بیند و اصلا نطریقت و کاملان حقیقت را نیز این حالت در حال بیداری حاصل شود حضرت خدا این حال را به همه طالبان میسر کند [3114 تا که سازد جان پاک از سر قدم] جان پاک سر را برای این راه قدم کند و برود [سوی عرصه دُور و پنهانی عدم] یعنی به عالم (305b) الهی عرصه به معنی میدان است و دور جمع دار است معنی این مصراع به ترکی اولرگ میدانندن یکاویز قلقل ککلکنه. [3115 عرصه بس باگشاد و بافضا] میدانی با فتح و وسعت است یعنی آن عرصه الهیه به غایت پهن است که [وین خیال و هست یابد زو نوا] خیال ما و هستی دنیا از آن عرصه رزق یابد غرض بیان اثبات ترتب عوالم است و بیان هر تحت در ظل حمایت فوق بودن است و بالعمله غرض بیان تنزلات وجود است بیت: نوز کجا می‌رسد کهنه کجا می‌رود - گر نه وراى نظر عالم بی‌منتهاست. [3116 تنگ‌تر آمد خیالات از عدم] آن را اثبات می‌کند [زآن سبب باشد خیال اسباب غم] که در عدم غم نباشد [3117 باز هستی تنگ‌تر بود از خیال] آن را نیز بیان کند [زآن شود در وی قمر همچون هلال] یعنی چنبری¹¹⁴⁵ بزرگ در خیال در وجود کوچک شود یعنی کسی که چیزی را در خیال تصور کند بزرگ ملاحظه کند چون به وجود آید آن مقدار نباشد [3118 باز هستی جهان حس و رنگ] یعنی عالم شهادت همچو رحم مادر [تنگ‌تر آمد که زندانیست تنگ] که الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِن. لاجرم این عالم مشاهد تنگ است بیت: از آن سوی پرده چه شهر شگرفت - که عالم از آنجاست یک ارمغانی. پس از این علت تنگی را بیان می‌کند [3119 علت تنگیست ترکیب و عدد] سبب تنگی ترکیب و عدد است [جانب ترکیب حسها می‌گشدد] حواس ظاهره همچو نفوس حیوانیه ظاهر را می‌بیند رباعی: از کجا آمده می‌دانی - از حریم حرم سلطانی - یاد کن هیچ به یادت ناید - آن مقامات خوش روحانی. [3120 زآن سوی حس عالم توحید دان] از سوی عالم حس عالم توحید را بدان که صاحب مجاهده فی الله می‌باید که سر وحدت سُبُل اله را در این صور مختلفه مشاهده کند چنانکه حضرت خدا فرماید وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا. و از تنگنای عالم ظلال جسته می‌باید و از زندان سرای حس و خیال رسته تا از علت تنگی که ترکیب و عدد است باز رهد و به عالم توحید که وراى عالم حس است روی نهد [گر یکی خواهی بدان جانب بران] چون حضرت مولانا گفت ترکیب و عدد علت تنگی است این سؤال آمد که لفظ کن نیز مرکب است اما در او تنگی نیست این سؤال را دفع می‌کند [3121 امر

کُن یک فعل بود و نون و کاف] یعنی (306a) لفظ کن¹¹⁴⁶ صیغه امر است یک فعل بود¹¹⁴⁷ مرکب از کاف و نون [در سخن افتاد و معنی بود صاف] یعنی این ترکیب در لفظ است نه در معنی پس این ترکیب علت تنگی نباشد [3122 این سخن پایان ندارد باز گرد] رجوع کن به قصه اول [تا چه شد احوالِ گرگ اندر نبرد] و جنگ

ادب کردن شیرِ گرگ را که در قسمت بی ادبی کردی

و پند گرفتن روباه از او [3123 گرگ را بر کند سر آن سرفراز] یعنی شیر سربلند سر گرگ را قطع کرد [تا نماید دوسری و امتیاز] یعنی برای ازاله دو سری و جدایی و سرکشی و خودرایی چنین کرد [3124 فانتقمنا منهم است ای گرگ پیر] پیر اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره اعراف است فانتقمنا منهم فأعرفناهم في اليوم. و در سوره حجر است وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لظَالِمِينَ فانتقمنا منهم. و در سوره حم زخرف است فانتقمنا منهم فانظر كيف كان عاقبة المكدسين. این سوره بار دیگر مذکور است فلما أسفونا انتقمنا منهم فأعرفناهم أجمعين.¹¹⁴⁸ لاجرم ای گرگ پیر [چون نبودی مرده در پیش امیر] و خود را فانی نکردی [3125 بعد از آن زو شیر با روباه کرد] یعنی پس از کشتن شیر گرگ را روی با روباه کرد [گفت این را بخش کن از بهر خورد] و برای خوردن [3126 سجده کرد و گفت کین گاو سمین] روباه پیش شیر سجده کرد و گفت که این گاو فربه [چاشت خوردت باشد ای شاه گزین] خوردنی چاشت باشد تو را ای شاه مختار [3127 وآن بُز از بهر میان روز را] بز نیز برای خوردن در میان روز و وقت ظهر [یخنیی باشد شه پیروز را] یعنی تو را ای شیر شاه مظفر [3128 وآن دگر خرگوش بهر شام هم] برای شب [شب چره این شاه با

¹¹⁴⁶ و تحقیق آن است که تعبیر به لفظ کن کنایت از سرعت تکوین است نه آن که از حضرت خدا در ایجاد چیزی لفظ کن صادر شود زیرا صدور لفظ کن از حق تعالی یا قبل حدوث باشد یا در حال حدوث اگر قبل حدوث باشد خطاب به معدوم لازم می شود و آن عبث است و اگر در حال حدوث باشد آن چیز به قدرت و ارادت تأثیر نباشد. منه.

¹¹⁴⁷ یا مراد از فعل فعل لغوی باشد و آنجا هیچ لفظ نبود و این لفظ تصویر آن فعل بودن و تمثیل فعل لغوی با صورت فعل اصطلاحی گویا تنزل فعل لغوی فعل مصطلح است و این هم داخل تنزلات وجود است منه.

¹¹⁴⁸ آیت اولی در حق فرعون و قوم اوست یعنی ما ارادت انتقام کردیم از ایشان پس غرق ساختیم ایشان را در دریای قلزم به نزدیک مصر و آیت ثانی در حق قوم شعیب است یعنی و به درستی بودند اصحاب ای که یعنی قوم شعیب ستمکاران به کفر شعیب که اه اهل مدین و به اهل ای که مبعوث بود اهل مدین تکذیب وی نموده به صیحه هلاک شدند چنانکه در سوره هود مذکور است و اصحاب ای که نیز نافرمانی کردند پس انتقام کشیدیم از ایشان به عذاب یوم الظله و آن در سوره شعرا مذکور است که هفت شبانه روز حرارتی سخت بر ایشان گماشت ناگاه ابری سیاه در هوا پدید آمد و نسیم خنک از او وزیدن گرفت اصحاب ای که خوش دل شدند یکدیگر را آواز دادند که در زیر سایان ابر آرام و آسایش کنیم همین که مجموع ایشان در زیر ابر مجتمع شدند آتشی از او بیرون آمد و همه را بسوخت و آیت ثالثه در حق بت پرستان است یعنی پس ما انتقام کشیدیم پس در نگر که چگونه بود سرانجام کار مکذبان و آیت رابعه در حق فرعون و قوم اوست یعنی پس چون غضب کردند ما را با فرط در مکابره و اسراف در کثارت یا به خشم آوردند رسول ما را انتقام کشیدیم از ایشان پس همه ایشان را غرقه ساختیم در دریا.

لطف و کرم] شب چره به ترکی چرز. [3129 گفت ای روبه تو عدل افروختی] شیر گفت ای روباه تو عدل را نور و ضیا دادی [اینچنین قسمت ز که آموختی] چنین ادب قسمت از که و کجا آموختی [3130 از کجا آموختی این ای بزرگ] ای روباه بزرگ که مراد از او عقل است [گفت ای شاه جهان از حالِ گرگ] که از او عبرت گرفتم [3131 گفت چون در عشقِ ما گشتی گِرو] شیر گفت چون در محبت ما رهن شدی [هر سه را بر گیر و بستان و بَرُو] به حکم حدیث قدسی که مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْأَلَتِي أُعْطِيَتهُ أَفْضَلَ مَا أُعْطِيَ السَّائِلِينَ. (306b) همه تو را باد [3132 روبها چون جملگی ما را شدی] و از خود فانی گشتی [چونت آزاریم چون تو ما شدی] که آزار تو آزار خویش است رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ جَعَلَ الْهَمَّ هَمًّا وَاحِدًا هَمَّ الْمَعَادِ كَفَاهُ اللَّهُ سَائِرَ هُمُومِهِ. پس سالک را می باید که در کار و غم حضرت خدا باشد بیت: چو تو در بند صد چیزی خدا را بنده چون باشی - که تو در بند هر چیزی که هستی بنده آنی. [3133 ما ترا و جمله اِشکاران ترا] همه صیدها نیز تو را رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ. [پای بر گردونِ هفتم نه بر آ] به درجاتِ عالیّه که باب را بگشادیم [3134 چون گرفتنی عبرت از گرگِ دنی] چون از گرگ پست عبرت و اعتبار گرفتنی [پس تو روبه نیستی شیرِ منی] در حقیقت چون مراد از روباه عقل است از بهر تحقیق آن می فرماید [3135 عاقل آن باشد که عبرت گیرد از] مرهون است [مرگِ یاران در بلایِ مُحْتَرَز] عاقل آن است که به حکم مَوْتُ الْجَارِ كَفَى بِكَ وَاعِظًا. مرگ یاران که در بلایِ محترز واقع گشت عبرت گیرد و از فعل ایشان اجتناب کند تا آن مرگِ بلا و آن عقوبت به این کس نیز منزل نشود و بزرگان گفته اند عاقل آن است که چشم او در عبرت و دل او در فکرت و تن او در طاعت باشد حکایت: مردی تارک الصلوة و شارب الخمر بود در حالت نزع چون احوال آخرت بر وی منکشف گشت و ملائکه عذاب روی نمودند او می گفت مرا از جهت ترک صلوة و خوردن شراب عذاب می کنند و ندامت می خورد پس عاقل آن باشد که چنین حال که در دیگران بیند از کار ایشان اجتناب کند [3136 روبه آن دم بر زبان صد شکر راند] بلکه هزار شکر کرد [که مرا شیر از پی آن گرگ خواند] و آلا [3137 گر مرا اوّل بفرمودی که تو¹¹⁴⁹] اگر شیر اوّل به من قسمت فرمودی و گفתי که تو [بخش کن این را که بُردی جان ازو] من نیز خطا کرده می و مرا نیز همچو گرگ بگشتی. [3138 پس سپاس او را که ما را در جهان] حصّة قصّه در این مرتبه این است که حضرت خدا ما را پس از امم سابقه آورد. لاجرم سپاس و شکر او را که در دنیا [کرد پیدا از پسِ پیشینیان] ما را پس از امت های پیشین به وجود آورد تا عبرت گرفتن را قدرت ماند [3139 تا شنیدیم آن سیاستهای حق] چنانکه بعض قوم را به باد هلاک کرد و بعضی را به آب غرق کرد و بعضی را به خسف کُشت و بعضی را به صیحه جبرئیل و بعضی به آتش باریدن [بر قرونِ ماضیه اندر سَبَق] در زمان ماضی (307a) که کتاب و حدیث آن را بیان کند

¹¹⁴⁹ لفظ تو با اشباع است از بهر قافیه.

[3140] تا که ما از حالِ آن گرگانِ پیش از امم سابقه [همچو روبه پاسِ خود داریم پیش] تا ما خود را نگاه داریم زیاده و اهتمام کنیم [3141] اَمَّتِ مَرْحُومَةُ زَيْنِ رُوْ خَوَانْدَمَان] از این جهت امت مرحومه خواند ما را [آن رسولِ حقّ و صادق در بیان] رسول الله علیه السلام فرمود اُمَّتِي اُمَّةٌ مَرْحُومَةٌ. یعنی امت من امت مرحومه است بدان معنی که بعد امم سالفه و قرون ماضیه به دنیا آمدند و آثار قهر الهی بر گرگان متمرّد مشاهده کردند و از حال ایشان عبرت گرفتند و پذیرفتند پس اگر چه به صورت آخرند اما به معنی سابق باشند که نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ. و عاقل را می باید که به حکم اُمَّتِي مَنْ تَمَسَّكَ بِسُنَّتِي. خود را از امت گرداند و به موجب التَّائِبِ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. پیش از گرفتار شدن از گناه توبه کند¹¹⁵⁰ [3142] استخوان و پشمِ آن گرگان عیان] یعنی به حکم فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ. آثار امم سابقه را [بنگرید و پند گیرید ای مِهان] ای بزرگان زیرا به حکم وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ. این امت را تعجیل عقوبت نباشد که به آخرت تأخیر کنند اما به موجب إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ. دیر می گیرد و سخت می گیرد پس لازم است که پیش از مردن و گرفتار شدن تدبیر کار آخرت کنی و از آن معصیت که مشارکت با امت های پیشین داری رجوع کنی تا در روز جزا یار ایشان و از اهل نیران نشوی [3143] عاقل از سر بنهد این هستی و باد] عاقل از سر بنهد این دعوی وجود و باد غرور یعنی این غفلت و غرور را ترک می کند [چون شنید انجامِ فرعونان و عاد] که آخر کار ایشان چه شد [3144] ورنه دیگران از حال او] اگر آن عاقل ننهد این هستی و باد را از سر و عمر را به غفلت گذراند و محل سیاست گردد دیگران از حال آن عاقل [عبرتی گیرند از اضلال او] عبرت گیرند از طغیان آن عاقل حکایت: در خبر است که وحوش و بهایم روز قیامت چون محشر شوند حال کافران و عاصیان ببینند سجده کنند فرشتگان ایشان را گویند امروز روز سجده و عبادت نیست امروز روز ثواب و عقاب است حضرت خدا شما را از بهر دیدن فضایح بنی آدم آفرید وحوش و بهایم گویند این سجده از ما سجده شکر است که خدای تعالی ما را بنی آدم نگردانید تهدید کردنِ نوح (307b) علیه السلام مرقوم را که با من میپچید که من روی پوشم که حضرت خدا در صورت من روی خود پوشیده است با خدای میپچید در میان این به حقیقت ای مخدولان.

چون نوح را علیه السلام خطاب رسید چنانکه حضرت خدا در سوره نوح حکایت می کند اِنَّا اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰی قَوْمِهٖ اَنْ اَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاتِيَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ. لاجرم قوم خود را گفت به حکم مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اطَاعَ اللَّهَ. اطاعت من اطاعت خویش امر کرد که قَالَ يَا قَوْمِ اِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ اِنْ اَعْبَدُوا اللَّهَ وَاتَّقَوْهُ وَاَطِيعُوا. که سخن فی الحقیقه از آن حضرت خداست چنانکه حضرت مولانا می فرماید [3145] گفت نوح ای سرکشان من من نِیم] که از اوصاف

بشریه منخلع شدم. [من ز جان مُردم به جانان می‌زیم] یعنی چون من از هستی موهوم خود گذشته‌ام و به حکم تَخَلَّقُوا بِالْأَخْلَاقِ اَللَّهِ. به اوصاف الهیه متخلق گشتم. لاجرم به موجب مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اَللَّهُ لَهُ. زبان گویای من و گوش شنوای من و دست گیرای من اوست و آزار من جز آزار او نیست [3146] چون بمردم از حواسِ بُوَالْبَشَرِ از اخلاق آدمیت [حق مرا شد سمع و ادراک و بصر] به موجب كُنْتُ سَمِعُهُ وَ بَصَرُهُ. همه حواس من حضرت خدا شد پس چون دل به هوای او حالی سازی و به یاد هر چه از تو فوت شد نپردازی و از همه هستی گذشته و از عوارض وجود باز رسته خود را همچو قلم به دست کاتب یا نی بنایی بسیاری حقیقت كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَ بَصَرًا وَ لِسَانًا فَبِي يَسْمَعُ وَ بِي يُبْصِرُ وَ بِي يَبْطِشُ وَ بِي يَنْطِقُ. محقق گردد [3147] چونکه من من نیستم این دم ز هوست] نفسم نفس رحمانی است [پیش این دم هرکه دم زد کافر اوست] کسی که پیش این دم نفس انکار زند کافر شود زیرا رد کلام حضرت خدا کند [3148] هست اندر نقش این روباه شیر] در نقش و جسم روباه بشریت شیر خشم آگاه احدیت روپوش کرده است [سوی این روبه نشاید شد دلیر] از آن که در حقیقت شیر است مقابل را می‌درد [3149] گر ز روی صورتش می‌نگروی] اگر از روی صورت آن روباه را تصدیق نکنی یعنی انبیا را در صورت بشریت می‌بینی و انکار مظهریت الهیه می‌کنی [غرة¹¹⁵¹ شیران از او می‌نشنوی] استفهام انکاری است یعنی نعره و هیبت شیران (308a) از آن روباه می‌نشنوی که به یک نفس قهر و هلاک می‌کنند [3150] گر نبودی نوح را از حق یدی] قوتی و قدرتی در بعض نسخ گر نبودی نوح شیر سرمدی. [پس جهانی را چرا بر هم زدی] چنانکه حضرت خدا حکایت می‌کند وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دِبَابًا. یعنی از کافران بر روی زمین مگذار دَور کننده [3151] صد هزاران شیر بود او در تنی] آن نوح صد هزاران شیر بود از روی قوت اگر چه یک تن بود در صورت [او چو آتش بود و عالم خرمنی] آن نوح همچو آتش و عالم خرمن بود [3152] چونکه خرمن پاسِ عُشْرِ او نداشت] چون که خرمن رعایت عشر آن آتش نداشت یعنی خلق عالم اطاعت امرش و قبول دعوتش نکردند [او چنان شعله بر آن خرمن گماشت] پس نوح چنان شعله بر آن خرمن حواله کرد که همه را بسوخت و هلاک کرد [3153] هر که او در پیش این شیر نهان] یعنی حضرت خدا [بی‌ادب چون گرگ بگشاید دهان] چنانکه حکایتش گذشت [3154] همچو گرگ آن شیر بر درآندش] و پاره کند [فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ بر خواندش] چنانکه پیش از این بیان کرده شد [3155] زخم یابد همچو گرگ از دست شیر] و به دست او هلاک شود [پیش شیر ابله بود کو شد دلیر] پیش شیر ابله است آن کس که او دلیری کند. لاجرم فرمان حضرت خدا را مقابله کردن احمقی است [3156] کاشکی آن زخم بر تن آمدی] که زخم بر تن سهل است یا بَدَا نیک شود و یا حیات فانیه فوت شود آن

ضرر چندان کَلّی نیست اما ضرر کلی زخم روحانی است که ایمان مسلوب شود و حیات باقیه فوت¹¹⁵² گردد [تا بُدی کایمان و دل سالم بُدی] ما نیز از حضرت خدا سلامت ایمان می‌خواهیم حکایت: دزدی به خانه شخصی در آمد و متاع او را بُردان شخص پیش عزیزی برفت و از دزد شکایت گردان عزیز گفت شکر کو که شیطان به خانه دل تو نیامد و ایمان تو را نبرد [3157 قوّم بگسست چون اینجا رسید] معنی این مصراع به ترکی کو جم اوزلدی چون بورایه ایر شدی. [چون توانم کرد این سر را پدید] که قهر الهی دو قسم است یکی مرگ دوم سلب ایمان که گاهی به سبب گناهی به عاصی قهر الهی رسد که کشته گردد و گاهی به سبب گناهی خشم پادشاهی رسد که مسلوب الایمان بمیرد العیاذ باللّه. لاجرم عاقل را می‌باید که از بیم قهر دوم¹¹⁵³ خالی نباشد و غم (308b) این خورد نه غم دنیا اما عجب است که مردمان به زبان خود دعوی توکل و اخلاص می‌نمایند اما به دل انکار کنند و توکل و اعتماد بر غیر کنند حضرت خدا خود عالم السرّ و الخفیّات است [3158 همچو آن روبه کمّ ایشکم کنید] تن‌پرور مشوید چنانکه آن روباه طمع شکار نکرد شما نیز همچو او طمع مکنید [پیش او روباه‌بازی کم کنید] و ترک حيله کنید و با ادب شوید حضرت خلاق در سورة طلاق فرمود وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ. و هر که بترسد از خدای تعالی و مرتکب مناهی نشود پدید آرد خدای تعالی برای او بیرون شدنی یعنی خلاص یابد از اندوه دنیا و آخرت و روزی دهد وی را آنجا که گمان نبرد و در شمار نیاورد و هر که توکل کند بر خدای تعالی پسند است او را در کفایت مهم حکایت: سبب نزول آیت آن است که مشرکان پسر عوف بن مالک را اسیر گرفتند و وی به نزدیک رسول‌الله علیه السلام آمد و گفت یا رسول‌الله پسر من به اسیری گرفتار شد و مادر وی جزع بسیار می‌کند و با این همه فقر و فاقه به نهایت رسیده و بر آن چه سدّ رمقی تواند بود قدرت نیست آن حضرت فرمود که تقوی پیش گیر و شکبیا باش و تو و مادر او بسیار بگوئید وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ عوف با زن خود به قول حضرت رسول‌الله علیه السلام عمل نمودند و اندک فرصتی یافته پسر عوف از قید اهل شرک خلاص شد صد شتر یا چهار هزار گوسفند ایشان را رانده و به سلامت به مدینه آمده [3159 جمله ما و من به پیش او نهید] و نفی وجود کنید [مُلک مُلک اوست مُلک او را دهید] ملک از آن اوست ملک را با او بدهید و مگوئید که این از آن حضرت خدا و آن از آن ما از آن که ملک اگر از آن شما بودی با شما به گور برفتی بیت: هش دار و عنان کشیده رو کآخر کار - بر مرکب چوبین ز جهان خواهی رفت. حکایت: عمر بن عوف روایت کرده که در غزوة احزاب که حفر خندق (309a) می‌کردند سنگی سخت پدید آمد و صحابه از شکستن آن عاجز شده رجوع به حضرت رسول‌الله علیه السلام نمودند و آن حضرت بدان موضع آمده متین به دست گرفت و به قوّت

¹¹⁵² فوت TK : قوت M

¹¹⁵³ دوم TK : دم M

روحانی بل به تأیید ربانی چنان ضربتی فرود آورد که آن سنگ قدری بشکست و برقی از میان آهن و سنگ بجست که آن آتش کوه‌های مدینه روشن شده به حدّ مداین رسید و کنگره‌های ایوان کسری به نظر حاضران در آمد نوبت دیگر به ضربت آن حضرت مقداری از آن بریخت و نوری درخشان شده که به روشنایی این عمارات صنعای یمن ظاهر گشت باز نوبت سوم لامعۀ ظهور نمود که قصور قیصرۀ روم به نظر در آمد صحابه تکبیر گفتند و حضرت رسول‌الله علیه السلام فرمود که زود باشد که امت من بر مداین ظفر یافته کوشک‌های حیره به تصرف در آورند آثار صولت اهل اسلام به اطراف روم و قسطنطنیه برسد و شُقه رایت شریعت من سایه یمن و دولت بر مفارق اهل یمن اندازد و مؤمنان مبتهج و مسرور شده مراسم به شکر الهی به تقدیم رسانیدند و منافقان طرح استهزا و سخریه افکنده زبان طعن بگشودند که عجب کاری که این مرد از بیم کارزار مشرکان عرب خندق می‌کند یاران خود را به گرفتن روم و فارس و یمن وعده می‌دهد حق سبحانه و تعالی این آیت فرستاد که **قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ**. و بدان که نزد محققان ملک توفیق است که هر که را اعطا کرد عزیز دو جهان شد و از هر که باز گرفت مخدول هر دو سرای گشت **حکایت**: سلطان محمود غزنوی در وقت عزیمت سفر به زیارت امام مقری غزنوی که در زمان خود قطب اولیا بود آمده استدعاء فاتحه نمود و در صف نعال ایستاده از تفسیر **تُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ** نکته درخواست فرمود امام قدس سره جواب داد که روشن‌ترین وجهی در معنی این آیت این است که تو را با هزار و هفتصد پیل جنگی و پنج هزار فرسنگ ولایت آبادان و **(309b)** صد هزار سوار مکمل به جهت پیشی و بیشی طلب به خانه همچو من گدایی آورد و در صف نعال باز دارد و مرا با این کلیم کهنه و پای برهنه ملک قناعت بخشد و در صدر آزادی جای دهد **رباعی**: آنکو به قناعت آشنا شد - از فیض تعز من تشا شد - و انکوره حرص و آز پیمود - مقهور تذلل من تشا شد. **[3160 چون فقیر آید اندر راه راست]** به احتیاج و نیستی آید به طریق مستقیم **[شیر و صید شیر خود آن شماس]** چنانکه قصه در میان شیر و روباه چنین واقع شد **[3161 زآنکه او پاکست و سبحان وصف اوست]** از آن‌که آن شیر حقیقی یعنی حضرت خدا پاک است سبحان صفت اوست که منزّه است از مال و نعمت و از خوردن و پوشیدن **[بی نیازست او ز نغز و مغز و پوست]** مستغنی است آن خدای تعالی از پاک و زبده و قشر حضرت ملک غفور در سوره نور فرمود **وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ**. سبب نزول آیت این است که مهاجران از بیم کافران اکثر اوقات سلاح با خود داشتندی با یکدیگر گفتندی آیا روزی در آید که خود را ایمن و مطمئن بینیم حق تعالی سوگند خورد و وعده کرد که ایشان را خلیفه گرداند در زمین کافران چنانکه بنی اسرائیل را در زمین مصر و شام **[3162 هر شکار و هر کراماتی که هست]** در جهان به حکم **إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ**. **[از برای بندگان آن شه است]** جمیع شکار و کرامات نثار بندگان آن پاک صفات است آفریدن سعادت دارین از برای بنده صاحب عین

است آفریننده از آفرینش بی‌نیاز است حَبْذا دلی که دیده خدا بین او باز است. لاجرم حضرت علام الغیوب که مطلع بر اسرار قلوب است دل از افکار ناشایست نگاه باید داشت [3163 نیست شه را طَمَع بهر خلق ساخت] برای طمع نیافریده است [این همه دولت خنک آنکو شناخت] این معنی را دانست¹¹⁵⁴ [3164 آنکه دولت آفرید و دو سرا] آن حضرت خدا که دولت را و دنیا و آخرت را آفرید [مُلک و دولتها چه کار آید ورا] زیرا خالق را به مخلوق احتیاج نیست. لاجرم به حکم مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ. (310a) او از بندگان کسب مال نمی‌خواهد بلکه به موجب وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ. خدمت می‌خواهد [3165 پیشِ سُبْحان پس نگه دارید دل] ای مردمان [تا نگردید از گمان بد خَجِل] لاجرم دل را پیش عالم الضمایر نگاه دارید و اعتماد بر سبب مکنید و رزق را از جست و جوی خود مدانید پس آن کس که می‌داند که خدای تعالی هر چیز را می‌داند می‌باید که از خطرات ضمایر و وسواس خواطر استحیا کند و خود را از معاصی نگاه دارد و بسترش مغرور نشود و از قهرش بترسد حکایت: مردی صالح گفت من گرسنه بودم چون به شهر ری رسیدم به دل من آمد که در این شهر آشنایان من هست چون به شهر در آمیم مرا ضیافت کنند چون به شهر در آمدم امر منکر دیدم از او نهی کردم مرا زدند در نفس خود گفتم از کجا رسید مرا این زدن بر گرسنگی رسید یا بر نهی منکر هاتف رسید که تو را این زدن از بهر این رسید که دل تو در طلب رزق بر آشنایان اعتماد کرد [3166 کو ببیند سرّ و فکر و جست و جو] که آن سبْحان می‌بیند سرّ و فکر و طلب را زیرا که عالم الاسرار و الافکار است [همچو اندر شیرِ خالص تارِ مو] چنانکه در لَبَن صافی تارِ مو ظاهر و پیداست. لاجرم رزق را از سبب و کوشش مدانید بلکه از مسبب الاسباب و مفتاح الابواب بدانید اما از این لازم نمی‌شود که سبب را شکر نکنند بلکه به حکم مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ. شکر خلق نیز می‌باید گذارد حکایت: ابوبکر کتانی گفته چند سال است که به دل من ذکر طعام خطور نکرده است تا که پیش من آورند می‌خورم [3167 آنکه او بی نقش ساده‌سینه شد] آن کس که از این افکار ساده سینه شد یعنی اهل الله [نقشهای غیب را آینه شد] اسرار غیبیه را مطلع گشت. لاجرم ما فی الضمیر را چنانکه حضرت خدا می‌داند اهل الله نیز می‌دانند زیرا مرآت صافی شده‌اند [3168 سرّ ما را بی گمان موقن شود] و به یقین می‌داند [زآنکه مؤمن آینه مؤمن بود] به موجب اَلْمُؤْمِنُ مِرْآةُ الْمُؤْمِنِ. (310b) مؤمن مؤمن را آینه است حکایت: خواجه ابو علی دقاق گفت مردی طبّاح را به بصره پیش خواجه سهل عبدالله به ولایت وصف کردند یاری از یاران خواجه به بصره آمد به حکم اشتیاق دکان وی پرسید او را دید که نقابی پیش محاسن فرود آویخته بود بر عادت طبّاخان و نان می‌پخت در دل اندیشید که اگر این مرد از جمله اولیا بودی موی او نسوختی و نان را بی نقاب پختی پس با وی سلام گفت و از وی سخنی پرسید آن مرد گفت در من به چشم خواری نگرستی سخن من تو را سود ندارد با وی هیچ سخن نگفت [3169 چون زند او نقد ما

را بر محک] به حکم اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بَنُورِ اللَّهِ. چون ما را امتحان کند [پس یقین را باز داند او ز شک] صحیح الاعتقاد و اهل گمان را می‌داند حکایت: خواجه ابوالحسن همدانی گفت وقتی به نزدیک خواجه جعفر خلدی رفته بودم و در خانه فرموده بودم تا مرغی در تنور نهاده بودند و دل من بدان متعلق بود خواجه گفت امشب به نزدیک ما بباش تعلّی نمودم و به خانه بازگشتم چون مرغ از تنور بر آوردند و پیش من بنهادند هر که در خانه بود غافل شدند سگی بیامد و آن مرغ را در ربود و کنیزک در پس وی دویدن گرفت پایش به طبق شورا¹¹⁵⁵ رسید و طبق نگونسار شد چون بامداد شد به نزدیک یک خواجه آمدم چون چشم وی بر من افتاد گفت هر که دل مشایخ نگاه ندارد سگی را بر او گمارند تا او را برنجاند چنانکه دیدی [3170 چون شود جانش محکّ نقدها] جان آن کس محک نقدها باشد [پس ببیند قلب را و قلب را] دل صافی را و قلب ناسره را چون که احوال تو بندگان خاص حضرت خدا را معلوم است صحیح القلب را قبول کنند و قلب ناسره را رد کنند حضرت خدا خود همه احوال تو را می‌داند و صافی دل را به حکم آیت سورة شعرا يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ¹¹⁵⁶. دوست می‌دارد. لاجرم در حضرت او جز دل صافی (311a) سود ندارد پس تصنیت قلب کردن می‌باید

بیان نشانندن پادشاهان صوفیان عارف را پیش روی خویش تا چشمشان تا چشم پادشاهان بدیشان به صوفیان عارف روشن شود

طریق سلاطین کبار و عادت امراء نامداران است که پهلوانان و دلاوران را فرمایند تا در طرف دست چپ بایستند زیرا که دل در طرف پهلوی چپ باشد و ارباب علم و اصحاب قلم در سوی دست راست باشند از آن که خطّ و ثبت وظیفه این دست است و صوفیان را مقابل موضع دهند چه ایشان آئینه جان هر مقبل و جمال نمای اهل دل اند سالها سینه‌ها را از زنگار کدورات و کینه‌ها صیقل زده‌اند تا به واسطه صیقل ذکر و فکر آئینه دل ایشان پذیرای نقش بکر شده است و محبوب صاحب جمال را هیچ چیز مطلوب‌تر از آئینه نیست خدمت مولانا این تفصیل را در نظم می‌فرماید [3171 پادشاهان را چنان عادت بود] پادشاهان پیشین را عادت چنین بود [این شنیده باشی ار یادت بود] معنی این مصراع به ترکی بونی اشمشسن اولاً اگر خاطرگده ایسه. [3172 دست چپشان پهلوانان ایستند]¹¹⁵⁷ جانب دست چپ پادشاهان پهلوانان

¹¹⁵⁵ شورا TK : شور M

¹¹⁵⁶ روزی که سود نکند و به کار نیاید مال و نه پسران هیچ احدی را مگر کسی را که بیاید به دل خالص و گفته‌اند سلامت قلب اخلاص است در شهادت لا اله الا الله محمد رسول الله و قولی آن است که دل سلیم از حبّ دنیا و گویند از حسد و خیانت و اما قُشیری فرموده دل سلیم آن است که خالی باشد از غیر خدای تعالی سلّمی روح الله روحه فرموده که نه در وی آفات دنیا کنجد و نه مطاوع عقبی یا خالی باشد از بدعت و مطمئن به سنت. منه.

¹¹⁵⁷ استادان و ایستادن اوچی بر معنایه در که اوج معنی در بری گیدرکن طورمق بری ایاغن طورمق بری بر جانبد اولمق.

باشند [زآنکه دل پهلوی چپ باشد ببند] زیرا قلب به جانب یسار باشد در قید پس آنان که قوت قلب دارند و پهلوانانند به آن جانب مناسب‌اند [3173 مشرف و اهل قلم بر دست راست] زیرا صنعت کتاب و نوشتن خط دست راست [زآنکه علم خط و ثبت آن دست راست] [3174 صوفیان را پیش رو موضع دهند] در مقابله می‌گیرند [کآینه جانند و ز آینه بهند] آینه در مقابله می‌باید [3175 سینه صیقلها زده در ذکر و فکر] به حکم لِكُلِّ شَيْءٍ صِقَالُهُ وَصِقَالَةُ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ. تصنیف قلب کرده و صفای دل حاصل کرده‌اند [تا پذیرد آینه دل نقش بکر] و صورت بی‌نظیر [3176 هر که او از صلب فطرت خوب زاد] یعنی خوب مادر زاده است [آینه در پیش او باید نهاد] تا جمال با کمال خود می‌بیند. لاجرم حضرت خدا که محبوب اصلی و خوب حقیقی است آینه را پیش او نهادن می‌باید یعنی دل را همچو آینه صافی کردن می‌باید تا مظهر و منظر حضرت خدا شود و پادشاه حقیقی آن را در پیش گیرد [3177 عاشق آینه باشد روی خوب] (311b) که مشاهده خوبی خویش کند [صیقل جان آمد و تقوی القلوب] به حکم لقاء المحبوب شفاء القلوب. روی خوب صیقل جان و پاکی دل‌هاست چون روی خوب طالب آینه است خویان را ارمغان آینه آوردن می‌باید چنانکه یوسف را علیه السلام دوستی بود آینه ارمغان آورد حضرت مولانا در این حکایت آن را بیان می‌کند

آمدن مهمان پیش یوسف علیه السلام و تقاضا کردن یوسف علیه السلام از او تحفه و ارمغان

و آینه نمودن آن [3178 آمد از آفاق یار مهربان] از آفاق عالم یاری مشفق آمد [یوسف صدیق را شد میهمان] یوسف را علیه السلام آن یار مهمان شد [3179 کاشنا بودند وقت کودکی] یوسف و آن یار آشنا بودند در زمان طفلی [بر وساده آشنایی متکی] بر بالش آشنایی متکی و سر نهاده بودند [3180 یاد دادش جور اخوان و حسد] آن یار یوسف را یاد داد و پرسید جور برادران و حسد ایشان [گفت کآن زنجیر بود و ما اسد] یوسف گفت ایشان از روی حسد زنجیر بودند و ما شیر و به حکم الفاضل محسود. حسد کردن ایشان دال بود بر فضل من چنانکه زنجیر نهادن شیر دال است بر کمال شیر و بر پهلوانی [3181 عار نبود شیر را از سلسله] و زنجیر [نیست ما را از قضای حق گله] که کار اخوان به تقدیر و قضای حضرت خدا بود [3182 شیر را بر گردن از زنجیر بود] اگر چه شیر به زنجیر بسته باشد [بر همه زنجیرسازان میر بود] که شیر را سلطان الحيوانات گویند [3183 گفت چون بودی ز زندان و ز چاه] یعنی باز مهمان از احوال زندان پرسید [گفت همچون در محاق و کاست ماه] سه شب ماه را محاق می‌گویند [3184 در محاق ار ماه نو گردد دوتا] و ضعیف شود [نی در آخر بدر گردد بر سما] استفهام انکاری است. لاجرم آن زندان اگر چه نقصان بود اما آخر به کمال رسید پس از ضعف و ریاضت و مجاهده و مشقت کمال تقرب و باعث مغفرت است چنانکه [3185 گرچه دردانه به هاون کوفتند] یعنی دردانه را می‌گویند و بی‌صورت کنند [نور چشم و دل شد و بیند بلند] یعنی پس از آن کحل الجواهر شود و نور دیده و بیننده گردد [3186 گندمی را زیر خاک انداختند] همچو مرده دفن (312a) کردند [پس ز

خاکش خوشه‌ها بر ساختند] و دانه‌های بسیار یافتند [3187 باز دیگر کوفتندش ز آسیا] آرد کردند و پس از آن نان ساختند [قیمتش افزود و نان شد جان‌فزا] و قوّت بدن و جان شد [3188 باز نان را زیر دندان کوفتند] و خاییدند [گشت عقل و جان و فهم هوشمند] و غذای انسان و جزء بدن شد. لاجرم هر که در دنیا ناقص شود در آخرت کامل گردد و هر که بی‌صورت و ضعیف و محو و فانی گردد با سیرت و بلند و اهل سعادت شود چنانکه می‌فرماید [3189 باز آن جان چونکه محو عشق گشت] به موجب مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. فانی شد [يُعْجِبُ الزُّرَّاعُ أَمَدَ بَعْدِ كَشْتِ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره فتح است ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعُ¹¹⁵⁸. این مثل است مَثَلِ وی حضرت پیغمبر است علیه السلام و یاران او رضی الله تعالی عنهم که به اوّل دعوت اسلام ضعیف بود و هر چند بر آمد قوّت گرفت و سبب تعجب عالمیان شد هم‌چنین آن که اهل ریاضت و عبادت است اگر چه اوّلًا ضعیف است اما اخرا شریف شود [3190 این سخن پایان ندارد باز گرد] رجع کن به جانب قصه یوسف و یار او [تا که با یوسف چه گفت آن نیک مرد] آن یار مهمان [3191 بعد قصه گفتنش گفت ای فلان] یوسف آن یار را پس از قصه گفتنش بگفت ای فلان [هین چه آوردی تو ما را ارمغان] که عادت یاران آوردن ارمغان است [3192 بر در یاران تهی دست آمدن] چنان می‌ماند که [هست بی‌گندم سوی طاحون شدن] کسی که به جانب طاحون بی‌گندم رود آرد نمی‌گیرد پس کسی که بی‌ارمغان به خانه یار رود ضیافت نمی‌یابد¹¹⁵⁹ [3193 حق تعالی خلق را گوید بحشر] که اکنون خبر داده است [ارمغان کو از برای روز نشر] پس از این حضرت مولانا بیان کند این معنی را به اشارت کردن به آن آیت کریمه که در سوره انعام است وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرْكُتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ. به درستی که آمدید برای حساب و جزا به سوی ما (312b) تنها نه مال با شماست نه فرزند نه خدم و حشم نه یار و نه مددکار نه شما را شفیعی در روز دین و نه شما را ناصر و معین و نه عظمت و جلال و عزّت و اقبال و نه افتخار بخیل و حشم و نه اغترار به اشیاع و خدم و نه حسن اعتقاد به احسان من و نه لطف انقیاد به فرمان من و آمدید چنانکه شما را آفریده بودیم نخستین بار در رحم مادر سر و پای برهنه و بگذاشتید آنچه عطا داده بودیم شما را در دنیا یعنی آنچه بدان نازیدید گذاشتید از پس پشت خود نه از پیش فرستادید و نه با خود می‌داشتید [3194 جِئْتُمُونَا وَفُرَادَى بِي نُوا] بی‌رزق و مال و بی‌یار و انصار [هم بدان سان که خَلَقْنَاكُمْ كَذَا] که بودید

¹¹⁵⁸ این وصف که مذکور شد صفت ایشان است در کتاب موسی و صفت ایشان است در کتاب عیسی مانند کشتی است که در اوّل حال بیرون آرد شاخک خورد پس قوی گرداند آن یک شاخ را پس سطبر کند پس باشند بر ساقه‌های خود اوّل دانه بود و گیاهی ضعیف به آخر درختی گردد بشکفت آرد مزارعان را قوت و سطبری و راستی و خوبی او.

¹¹⁵⁹ نمی‌یابد TK : نمی‌یابد M

تنها [3195 هین چه آوردید دست‌آویز را] برای ارمغان [ارمغانی روزِ رستاخیز را] یوم قیامت را [3196 یا امید بازگشتن نبود] یا شما را آن امید نبود که باز به من بیاید [وعدۀ امروز باطلتان نمود] یعنی یا امید بازگشتن نداشتند یا وعده و وعید ما را باطل پنداشتند¹¹⁶⁰ [3197 مُنْکَرِی مهمانیش را از خری] چون ضیافت حضرت خدا را منکری از خری [پس ز مطبخ خاک و خاکستر بَرِی] از مطبخ او نعمت نمی‌خوری همین خاک و خاکستر بَرِی [3198 و ر نه مُنْکَر چنین دست تهی] و بی عمل صالح [در درِ آن دوست چون پا می‌نهی] چرا می‌روی اگر منکر نه [3199 اندکی صرفه بکن از خواب و خور] اندکی کم کن از خواب و خوردن یعنی بیدار باش و روزه بدار [ارمغان بهر ملاقاتش بَرِی] که ارمغان عمل صالح است [3200 شو قَلِيلُ النَّوْمِ مِمَّا يَهْجَعُونَ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة والذاریات است [باش در اسحار از یَسْتَغْفِرُونَ] یعنی اهتمام به تقدیم رسان تا در سلکِ آن متقیان منخرط شوی که حضرت الهی در شأن ایشان می‌فرماید که إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ. یعنی به درستی که پرهیزکاران و پاکیزه روز کاران را آرامگاه و منزل سکون در آن روز جنات و عیون است یعنی بوستان‌ها که مشتمل باشد بر آب‌های روان در حالتی که گیرنده‌اند آن چیز را که پروردگار ایشان آماده (313a) ساخته و برای ایشان آورده است که کُنْه آن را هیچ عقل در نیابد و این شرف و کرامت و الطاف و احسان دربارهٔ ایشان به واسطهٔ آن است که ایشان پیش از دخول بهشت از اهل احسان بوده‌اند. لاجرم سزاوار احسان باشند که هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ. و تفسیر تقوی و احسان ایشان می‌کند که كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ. بودند در اندکی از شب آنچه خواب کردند یعنی ایشان آن طایفه‌اند که از شب اندکی به خواب رفتندی و اکثر شب به عبادت مشغول شدند و بِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ. و بودند که در اسحار ایشان به استغفار مشغول شدند یعنی با وجود خواب اندک و طاعتِ بسیار چون طلوعهٔ سحر ظاهر شدی استغفار کردند بر آن وجه که گویا شب همه شب به ارتکاب جرایم اشتغال نموده‌اند یعنی به عمل خود معجب نبودندی وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ. و در اموال خویش خواهند را و بی‌بهره را که از کسی پیزی نخواهد و مردمان گمان برند که توانگر است و صدقه به وی ندهند حق لازم الادا دانستندی یعنی به بیداری و شب زنده داری و طاعت باری مغرور نشدندی و از طلب مغفرت باز نماندندی و با عبادت بدنیه عبادت مالیه قرین ساختندی تا به این واسطه آینهٔ دل مجلّی سازند و از برای دیدار دوست ارمغانی که لایق اوست برند و در این عالم و خَم که تنگ‌تر از رحم است به صورت قیام لیل و استغفار اسحار و صیام نهار و سائر عبادات پروردگار جنبشی کنند و به نشأهٔ ثانیه از این تنگنا به فضاء دلگشای ملکوت متدرج شوند که لَنْ يَلْجَ فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ مَنْ لَمْ يُولَدْ مَرَّتَيْنِ و در عرصهٔ واسع که مواطن اقدام انبیا و اولیاست جولان توانند کرد و لهذا می‌فرماید [3201 اندکی جنبش بکن همچون جنین] چون جنین را جان آید و جنبش

¹¹⁶⁰ مطلب در بیان آن که ارمغان می‌باید به حضرت خدا در روز جزا و آن چه چیز است.

کند حواس دهند و نیز چنین کن [تا ببخشند حواسِ نوریین] تا تو را حواس بدهند که آن حواس نوریین بلکه نور دین باشد [3202 وز جهانِ چون رَحِم بیرون روی] از این دنیای تنگ زاده شوی و از رحم او و از شکم طبیعت بشریّه بیرون روی [از زمین در عرصهٔ واسع شوی] به عالم ملکوت برسی [3203 آنکه اَرْضُ اللّهِ وَاسِعٌ گفته‌اند] مرهون است (313b) [عرصهٔ دان انبیا را بس بلند] چنانکه حضرت خدا در سورة زمر فرماید لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ¹¹⁶¹. [3204 دل نگردد تنگ زان عرصهٔ فراخ] که در آن عرصهٔ دل تنگی نباشد اما در این عالم اگر چه فراخ است دل تنگی باشد [نخلِ تر آنجا نگردد خشک شاخ] بلکه دائماً پر نصارت و با طراوت باشد. حکایت: نوری نورِ الله مرقدۀ یک ماه در قیام و وجد بود و خود را نمی دانست اما همه فرائض و واجبات و سنن و آداب را ترک نمی کرد جنید را خبر دادند گفت اَرَبَابِ الْمَوَاجِدِ مَحْفُوظُونَ بَيْنَ يَدَيِ اللّهِ تعالی الا یَجْرَى عَلَیْهِمُ لِسَانُ الذِّمِّ وَفَعَلُ مَذْمُومٍ. لاجرم چون داد جنبش بدهی و قدم صدق در این عرصهٔ واسع بپهی [3205 حاملی تو مر حواست را کنون] تا اکنون حواس خود را حاملی و حمّالی [کُند و مانده می‌شوی و سرنگون] معنی این مصراع به ترکی چونکه و یورقن اولورسن و باشی اشغه و زیون. یعنی تا اکنون حامل حواس بودی بعد از این محمول کردی چنانکه انمودگی از این حال در خواب مشاهده می‌کنی که در حالت بیداری ظاهری که حامل حواس بودی از تعب به جان می‌آمدی و در خواب با وجود سفرهای شاسع¹¹⁶² و جولان در عرصه‌های واسع و مشاهدهٔ انواع موجودات و مطالعهٔ اصناف مکنونات از نَصَب و نُغُوب فراغت داری و از تعب و کروب برکناری چنانکه می‌فرماید [3206 چونکه محمولی نه حامل وقتِ خواب] مرهون است [ماندگی رفت و شدی بی رنج و تاب] بی مشقت و کرمی. لاجرم چون به عالم ملکوت می‌رسی در او استراحت می‌کنی چنانکه این حالت را در وقت خواب معاینه می‌بینی و این چنین بیرون آمدن از عالم حواس چاشنی است از حال خواص و انسان به منزلهٔ اصحاب کهف‌اند که انواع افعال که معبر است به تقلیب ذات الیمین و ذات الشمال از ایشان به ظهور می‌آید و ایشان را به واسطهٔ استغراق از آن افعال خبر نیست چنانکه می‌فرماید [3207 چاشنیی دان تو حالِ خواب را] و از این قیاس کن [پیشِ محمولی حالِ اولیا] که حال¹¹⁶³ اولیا که حامل

¹¹⁶¹ مر آنانی راست که نیکوی کردند در دنیا مثبوت نیکو در آخرت یا آنان را است که نیکویی کردند یالتزام طاعت در این دنیا پاداش نیکو که آن صحت و عافیت است یا آنان راست که عبادت به طریق مشاهده کردند حسنه است در این دنیا که شهود انوار تجلیات جمالی است مراد در اینجا معنی اخیر است و زمین خدای تعالی گشاده است جز این نیست که تمام داده می‌شوند صبر کنندگان بر مشقت عبادت و بر تحمل اذیات مزد خود بی‌شمار. منه.

¹¹⁶² بعید.

¹¹⁶³ حال T : حامل MK

حواس و مشاغل دنیا (314a) نیند بلکه ایشان به عنایت حضرت خدا محمول‌اند حکایت: عبدالله تَسْتَرَى گفت سی¹¹⁶⁴ سال است که جز حضرت خدا با کسی سخن نمی‌گویم خلق پندارند که من با ایشان سخن می‌گویم [3208 اولیا اصحابِ کهفند ای عنود] اولیا همچو اصحاب کهفند ای عناد کننده به حکم مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَعْرِفْ این حال را ندیده انکار می‌کنی و نمی‌دانی که اولیا همچو اصحاب کهف [در قیام و در تَقَلُّبُ هُمْ رُقُود] چنانکه حضرت خدا در سورۀ کهف می‌فرماید وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ. و پنداری تو ایشان را به بیداران زیرا که چشم‌های ایشان باز بود و حال آن که ایشان خفتگانند و می‌گردانیم ایشان را به دست راست و به دست چپ در کشف الاسرار آورده که این حال نمودار کار اهل طریقت است چون به ظواهر ایشان نگریم که جلوه‌گرند در میدان اعمال و چون سرائر ایشان دریابی بدانی که از همه فارغانند در بوستان لطف ذی الجلال به باطن مست و به ظاهر هشیار به معنی بیکار و به صورت در کار بیت: ظاهری با این و آن در ساخته - باطنی از جمله وا پرداخته. [3209 می‌کشدشان بی‌تکلف در فعال] حضرت خدا می‌کشد ایشان را بی‌مشقت در اعمال [بی‌خبر ذاتِ الیمین ذاتِ الشَّمال] همچو اصحاب کهف [3210 چیست آن ذاتِ الیمین فعلِ حَسَن] و عمل صالح [چیز است آن ذاتِ الشَّمال أَشْغَالِ تَن] و مصالح معاش [3211 می‌رود این هر دو کار از انبیا] واقع شود عمل آخرت و دنیا از انبیا [بی‌خبر زین هر دو ایشان چون صدا] بی‌خبر است [3212 گر صدایت بشنواند خیر و شر] یعنی کوه اگر چه صدای تو را بشنواند از خیر و شر [ذاتِ کُهِ باشد ز هر دو بی‌خبر] ذات کوه از خیر و شر بی‌خبر است

گفتنِ مهمانِ یوسف را علیه السَّلام که آینه آوردمت ارمغان که تا هر باری که در وی نگری رویِ خوبِ خویش را بینی مرا یاد کنی

در وقت مشاهده [3213 گفت یوسف هین بیاور ارمغان] یوسف علیه السلام آن یار خود را گفت بیاور ارمغان [او ز شرم این تقاضا زد فغان] آن یار از شرم این طلب فغان زد. لاجرم حضرت خدا روز لقا از بنده آینده ارمغان خواهد و بنده را دران (314b) در آن حال حیرت آید و افغان کند [3214 گفت من چند ارمغان جُستم ترا] آن یار مهمان یوسف را گفت بسیار طلب ارمغان کردم [ارمغانی در نظر نامد مرا] هیچ ارمغانی مقبول نظر من نشد یعنی بسیار تجسس کارخانه هستی شتافتم و در جمیع آفرینش ارمغانی لایق این حضرت نیافتم همه کائنات را با جلالت این درگاه می‌سنجیدم و چون مناسب آستانه این بارگاه نمی‌دیدم می‌گفتم [3215 حَبَّةُ را جانبِ کان چون بَرَم] حَبَّةُ سیم را به سوی معدن چگونه برم [قطره را سوی عَمَّان چون بَرَم] قطره آب را به جانب عَمَّان چگونه برم [3216 زیره را من سویِ کرمان آورم] کَمُون¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁴ سی : T سه MK

¹¹⁶⁵ کَمُون عربی زیره است به ترکی کمنون.

را به کانش یعنی به کرمان آورم این مصراع جزاست و مصراع ثانی تفسیر¹¹⁶⁶ شرط اوست [گر به پیش تو دل و جان آورم] که دل و جان تحفه محقر است [3217 نیست تخمی کاندرا این انبار نیست] و متاعی نیست که در این درگاه نباشد [غیرِ حُسنِ تو که آن را یار نیست] جز حسن و جمال تو که او را نظیر نیست. لاجرم بنده هر چند که طلب کند هیچ ارمانی لایق درگاه حضرت خدا نیابد زیرا طاعات ملائکه زمین و آسمان و عبادات انبیاء عظام و اولیاء کرام در بارگاه حضرت خدا بی حد است و چون عظمت خدا را تمثل کنی بنده را کدام عبادت باشد که لایق آن حضرت باشد [3218 لایق آن دیدم که من آیینۀ] شایسته آن دیدم که یک مرآت را [پیش تو آرم چو نورِ سینه] پیشت آورم چون نور سینه [3219 تا ببینی رویِ خوبِ خود در آن] در آینه [ای تو چون خورشید شمعِ آسمان] ای که تو چون خورشید شمع آسمانی خلاصه کلام این است که چون ارمان را غرابی می باید تا در محل قبول واقع شود مناسب چنان دیدم که آینه مصفی چون نور سینه اهل صفا به این جناب کبریا بیاورم تا چون در وی نظر کنی و جمال با کمال خویش مشاهده نمایی چیزی در نظرت آید که هرگز نظیر آن ندیدن باشی. لاجرم ارمانی مناسب صفای قلب و دل صافی و اخلاص نیت است و در خبر است که أَخْلَصُ الْعَمَلِ يَكْفِيكَ الْقَلِيلُ مِنْهُ. بزرگان گفته اند تصفیه قلب آن است که دل سالم باشد از استیلاء شیطان و هوای نفس و پاک باشد از خصائل ذمیمه و مزین باشد به اخلاق حمیده و مهذب باشد به مشاهدۀ جمال حق و جلال او پس آن دل این دل است که مذکور شد در کلام حضرت خدا (315a) يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ. لاجرم [3220 آینه آوردمت ای روشنی] ای روشنی دیده [تا چو بینی رویِ خود یادم کنی] از مرآت به من انتقال کنی [3221 آینه بیرون کشید او از بغل] آینه را بیرون کرد آن یار از بغل [خوب را آینه باشد مُشْتَغَل] محل شغل و نظر هر آینه ارباب بصیرت را مقرر و معلوم و محقق و مفهوم خواهد بود که هیچ چیز در حضرت اهل حسن آن قدر ندارد که آینه جمال نمای چنانکه اگر صد هزار جواهر قیمتی داشته باشند در خزینه و صندوق اندازند و به نفس خود به حال آن کمتر پردازند و آینه را از پیش نظر دور نکنند و غباری بر روی آینه نه پسندیند و به اطراف اکمام خویش باز آله آن به ذات خود قیام نمایند. لاجرم در حضرت ایزد متعال که آن الله جمیل یحبّ الجمال صفت اوست هیچ تحفه مقبول تر از آینه مجلی که جمال نمای جناب کبریا باشد نیست و چون ظهور هر چیزی به ضدّ اوست. لاجرم [3222 آینه هستی چه باشد نیستی] سؤال و جواب است آینه وجود حضرت خدا محو و فناء بنده است [نیستی بر گر تو ابله نیستی] نیستی را ببر گر تو احمق نیستی در بعض نسخ نیستی بگزین گر ابله نیستی. لاجرم عجب عمل و تکبر علم نمی باید به علم باعور که از ثری تا به غلی می دید و اسم اعظم را می دانست و مستجاب الدعوه بود اما از دید خود مردود گشت که در حق او وارد شد فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ. و کلب اصحاب کهف در

¹¹⁶⁶ تقدم جزا بر شرط جایز نیست محذوف علی شریطه التفسیر است. منه.

صورت حقیر بود چون پی نیکان گرفت و کمی خود دانست از جمله اهل بهشت گشت بیت: سگ اصحاب کهف روزی چند - پی نیکان گرفت و مردم شد. و همچنان ابلیس اکبر ملائکه بود و اعلم و اورع ایشان بود چون عجب و استکبار نمود لعین گشت حکایت: ابوالخیر تینانی صاحب کرامت بود که شیر با وی مؤانست می کرد او را گفتند شیر با تو چگونه مؤانست کند گفت الکلاب بعضها یأنس ببعض [3223 هستی اندر نیستی بتوان نمود] از آن که نیستی آینه هستی است [مال داران بر فقیر آرند جود] زیرا آینه توانگری فقر است حکایت: بایزید را علیه الرحمه پس از مرگ به خواب دیدند و گفتند الله تعالی با تو چه کرد گفت مرا گفتند ای پیر چه آوردی گفتم چون درویشی به درگاه شاه آید وی را نگویند چه آوردی بلکه گویند چه می خواهی حکایت: (315b) در نیشابور عجزه بود عراقیه نام پیوسته از درها سؤال کردی چون از دنیا برفت به خوابش دیدند گفتند حال تو چیست گفت مرا گفتند چه آوردی گفتم آه همه عمر مرا به این در حواله می کردند که خدای دهاد و اکنون می گویند چه آوردی گفت راست می گوید از وی باز شوید. لاجرم نیستی و فنا سبب رحمت حضرت خداست و آینه اوست [3224 آینه صافی نان خود گرسنه است] یعنی نان را آینه صافی گرسنه است [سوخته هم آینه آتش زنه است] سوخته به ترکی قاو و آتش زنه. به ترکی چاقمق. [3225 نیستی و نقص هر جایی که خاست] نیستی و کمی هر جا که پیدا شد [آینه خوبی جمله پیشه هاست] مثلاً کسی اگر احتیاج به درزی دارد آن کس آینه درزی باشد که کمال درزی در او پیدا گردد و علی هذا القیاس پس کسی که محتاج مغفرت و موهبت است آینه خوبی غفار و وهاب گردد [3226 چونکه جامه چُست و دوزیده بود] و تمام مخیط باشد [مظهر فرهنگ درزی چون شود] جای پیدا شدن هنر درزی نگردهد [3227 ناتراشیده همی باید جُذوع] شاخه ها و چوبها [تا دروگر اصل سازد یا فروع] تا در او دگر و بخار اصل عمود سازد یا فروع سقف کند [3228 خواجه اشکسته بند آنجا رود] معنی این مصراع به ترکی صنق صارجی جراح اول یره گیر. [که در آنجا پای اشکسته بود] از آن که درست را حاجت بستن نیست [3229 کی شود چون نیست رنجور نزار] مریض و ضعیف و لفظ کی شود مرهون است [آن جمال صنعت طب آشکار] زیرا مرض و مریض حذاقت طیب را آینه جمال نماست [3230 خواری و دونی مسها بر ملا] حقارت و پستی مسها بر جماعت مردمان [گر نباشد کی نماید کیمیا] قدر کیمیا به کس پیدا نشدی پس مس بی قدر آینه کمال عزت کیمیاست. لاجرم مرد را می باید که درد عصیان خود داند و علاج و درمان خود کند که اول مرتبه توبه و انابت است پس از آن اشتغال به عمل و طاعت و مجاهده و ریاضت پس هر که نقصان خود بیند کمال را مشاهده کند و در تکمیل خویش سعی کند چنانکه می فرماید [3231 نقصها آینه وصف کمال] کمیها آینه صفت کمال است یعنی نقصان کمال را آینه است [و آن حقارت آینه عز و جلال] حقارت و خواری آینه عزت و (316a) جلال است یعنی خواری عظمت و جلال را آینه است اگر مرد خود را ملاحظه کند که اول او نطفه بود آخر جیفه شود و اکنون کنیف است که در درونش نجاسات بسیار دارد و

چون مدتی خاموش شود و دهان بسته نشیند دهان او گنده گردد و اگر خوی کند بَغْلَش گنده شود و میان انگشتهای پایش بد رايحه گيرد پس چون نقص خود ببیند جلال حضرت خدا را داند و لهذا رسول الله عليه السلام فرمود **مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ**¹¹⁶⁷. و هر که نقصان خود را از جهت شدة عصیان و کثرت معصیت و قلت عبادت داند کمال تقوی و فضل عرفان و فضیلت کثرت عبادت را داند و هر که انحطاط منزلت خویش داند ارتفاع درجات انبیا و اولیا را داند [3232] **زَانِكِه** **ضد را ضد کند پیدا یقین**] که **الْأَشْيَاءُ تُعْرَفُ بِأَضْدَادِهَا**. [زَانِكِه با سرکه پدید است انگبین] قدر شیرین به تلخ پیدا شود بدان که بنده یا در معصیت است یا در طاعت اگر در معصیت باشد نقصان خود دانستن و به استغفار تدبیر او کردن می باید و اگر در طاعت باشد کدام طاعت است که لایق حضرت خدا باشد در آن نیز نقصان خویش دانستن می باید و به آن مغرور شدن نمی شاید بلکه مرد را می باید که به حال خود عجب نکند و به افعال خویش دلال نکند و به صفاء حال مغرور نشود زیرا آخر کار و مآل را نمی داند. لاجرم تواضع و کمی نمودن و در تحصیل کمال کوشیدن می باید تا به کمال رسد و لهذا می فرماید [3233] **هر که نقص خویش را دید و شناخت**] و خود را کامل نپنداشت [اندر استکمال خود ده اسپه تاخت] در طلب کمال خویش ده اسپه بتاخت و میدان برد پس نقصان خویش شناختن و آینه هستی مطلق از نیستی پرداختن واسطه نیل کمالات است و رابطه مصادفت تجلیات و در خویش گمان بردن کمال سبب دوری از حضرت ذوالجلال است چنانکه می فرماید [3234] **زَانِ نَمِي پَرْدَ به سَوِي ذُو الْجَلَالِ**] از آن جهت ترقی به عالم ملکوت نکند [کو گمانی می برد خود را کمال] آن کس که بر خود گمان کمال برد [3235] **عَلْتِي بَتَرِ ز پَنْدَارِ کمال**] و هیچ مرض بدتر از گمان کمال [نیست اندر جان تو ای ذو دلال] ای اهل غنج و ناز پس (316b) ای عامی تو که خود را در کمال ایمان محل احسان می بینی هیچ نمی دانی که چندین هزار عصیان داری و در مقابله هزاران عصیان یک طاعت درست نداری و ای سالک تو خود را کامل و سالک و اصل می پنداری اما اگر در عبادت خود به عین تحقیق و امعان نظر کنی خود را دانی که در طاعت و محبت کم از زنی حکایت: ذوالنون مصری را گفتند یا ابالفیض ما را خبر بده از آن ها که دیده در سیاحت خود گفت وقتی از شهر انطاکیه بیرون آمدم عزیمت کوه لگام می داشتم چهار شب و روز رفتم در کوه کسی ندیدم کار به من سخت شد بر سنگی نشستم در کار خود فکر کردم صوت خواننده به گوش من رسید که می خواند **إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا**. پس برخاستم ناگاه یک صومعه دیدم در میان دیر خراب چون در آمدم کنیزکی دیدم که به رویش مدرعه بود از پشم و روی پوش را بر روی خود دراز کرده ندا می کند که الهی و سیدی کی باشد کعه پس از ایمان و حلاوت قرآن و حج بیت و صوم رمضان مرا عذاب کنی پس مرا اکرام کن در روز قیام به دیدن جمال جمیل تو چون سخن وی

¹¹⁶⁷ من عرف نفسه بالتذلل عرف ربه بالتفضل من عرف نفسه بالتقصير عرف ربه بالتوفيق من عرف نفسه بالحقارة عرف ربه بالجلالة من عرف نفسه بالفناء عرف ربه بالبقاء.

شنیدم سلامش دادم چون سخن من شنید گفت **سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ**. گفتم ای دختر چند سال است که در اینجایی گفت شش سال است گفتم هیچ کسی هست که انیس تو باشد در تاریکی شبها گفت حضرت خدای تعالی انیس مستوحشان نیست و گفتم چرا در مسکن نصرانیان می باشی گفت ای بَطَّال سر را بردار هیچ کسی می بینی جز حضرت خدا در جهان و گفتم تو حکیمه مرا پند بده و ارشاد راه کن گفت تقوی را زاد خود ساز و زهد را محبّه¹¹⁶⁸ خود گردان و ورع را مرکب خود کن و به راه ترسندگان سالک شو تا تو را ذری گشاده شود که در آن دَر حجاب و دربان نیست و در آنجا خَزَنه را فرمایند که تو را عاصی نشوند [3236 از دل و از دیده ات بس خون رود] بسی مجاهده و ریاضت می باید [تا ز تو این مُعْجَبی بیرون شود] تا از تو این تَكَبُّر برود چنانکه گفته اند قَلَعَ الْجِبَال بِالْأَبْرَاسِ قَلَعَ الْكَبَرِ مِنَ الْقَلْبِ **مصراع:** از او توبه کن از خویش که یکباره گناهی. **حکایت:** از جنید قُدّس سره (317a) پرسیدند به چه رسیدی به آن چه رسیدی گفت به نشستن زیر این درجه سی سال و به انگشت اشارت کرد به درجه در خانه خود دیگر بزرگان هم به چنین مجاهده رسیدند به آن چه رسیدند. لاجرم لایق آن است که به تقصیر خود نظر کنی و نفس را گویی ای نفس تو فیض الهی را لیاقت نداری اگر مقامات بزرگان خواهی به راه ایشان سلوک کن [3237 **عَلَّتْ ابْلِيسُ أَنَا خَيْرِي بُدست**] مرض ابلیس این بود که آدم را سجده نکرد و در جواب خطاب و عتاب حضرت خدا گفت انا خیر منه خلقتی من نار و خلقتی من طین [وین مرض در نفس هر مخلوق هست¹¹⁶⁹] این علت در نفس هر کس هست بیت: در هر عملی که عجب ره یافت - رویش ز ره قبول بر تافت - ای گشته بکار خویش مغرور - وز درگه قرب گشته مهجور - تا چند ز عجب ره نمایی - وز دبدبه منی و مایی - معجب مشو از طریق تلبیس - کر عجب بچه افتاد ابلیس. و بدان که انسان کامل آن است که او را چهار چیز به کمال باشد اقوال نیک و افعال نیک و اخلاق نیک و معارف نیک انسان کامل و آزاد آن است که او را بیشتر چیز از اینها به کمال رسیده باشد یعنی با وجود این چهار چیز حال او ترک و عزلت و قناعت و خمول باشد هر که این هشت چیز را به کمال رسانید کامل و آزاد است ای بسا کس خود را چنین نماید اما در وقت امتحان پیدا شود که چنان نیست و لهذا می فرماید [3238 **گرچه خود را بس شکسته بیند او**] اگر چه خود را شکسته انگارد و ناقص شمارد اما حال این شکستگی بر بسته در هنگام امتحان پدید آید [آب صافی دان و سرگین زیر جو] مثال آن کس آن جو است که آب صافی زیر و سرگین در زیر باشد هر چند صاف نماید بشوراند گل و سرگین آلود شود چنانکه می فرماید [3239 **چون بشوراند ترا در امتحان**] چون ابلیس به مکر تلبیس با کسی دیگر بشوراند تو را در تجربه کاری [آب سرگین رنگ گردد در زمان] یعنی اخلاق ذمیمه و خبائت باطن هویدا گردد [3240 **در تگ جو هست سرگین**]

¹¹⁶⁸ راه روشن

¹¹⁶⁹ در رگ هر کس چنین پندار هست

ای فتی] در قمر نهر سرگین هست ای جوان [گرچه جو صافی نماید مر ترا] پس اخلاق ذمیمه را به اخلاق حمیده تبدیل کن [3241 هست پیرِ راه‌دانِ پُر فِطَن] (317b) مرهون است [باغهای نفسِ کُل را جویِ کن] باغ‌ها نفس طین را جویِ کن و پاک کننده یعنی تا جوی را از گِل سیاه پاک نکنند صفای حقیقی در آب پیدا نیاید و چون هیچ جوی خویشتن را پاک نتواند کرد پیری راه دان و با فطن می‌باید تا جوی نفس و تن را جوی کن باشد و لهذا گفته‌اند الصَّحْبَةُ اَفْضَلُ مِنَ الْخُلُوةِ یعنی استماع کلام و پند شیخ بهتر از خلوت و عزلت است و بدان که عجب از جمله صفات مهلکه است چنانکه در حدیث شریف آمده است ثَلَاثٌ مِنَ الْمُهْلِكَاتِ شُحٌّ مَطَاعٌ وَهَوًى مُتَّبِعٌ وَاعْجَابُ الْمَرْأِ بِنَفْسِهِ. لاجرم از او اجتناب می‌باید بیت: مرد معجب ز اهل دین نبود - هیچ خودبین خدای بین نبود. [3242 جویِ خود را کی تواند پاک کرد] جوی خویشتن را به خودی خود پاک نمی‌کند یعنی کسی خود را پاک نمی‌کند به علم خویش [نافع از علم خدا شد علمِ مرد] علم عالمِ سودمند از علم الهی گردد [3243 کی تراشد تیغِ دسته خویش را] معنی این مصراع به ترکی قچن یونر و کسر قلج کند و صابنی. [رَو بَجْرَاحِی سپار این ریش را] پس امراض قلبیه و اخلاق ردیه را به پیری بنمای تا علاج کنند. لاجرم در طریق حقیق رفیق شفیق و شیخ مشفق می‌باید حضرت خدا فرمود **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ**. و گفت **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ**. و رسول‌الله علیه السلام فرمود **أَصْحَابِي كَالنَّجْمِ بَأْيَهُمْ أَقْدَرُتُمْ اهْتَدَيْتُمْ**. لاجرم مقارنت صادقان و مفارقت بدان از جمله واجبات است بیت: از بدان بگریز با نیکان نشین - یار بد زهری بوی بی‌انگبین. [3244 بر سر هر ریش جمع آمد مگس] و ریش پوشیده شد¹¹⁷⁰ [تا نبیند قُبَح ریشِ خویش کس] یعنی تو را از ظلمت احوال و کدورت ضلال بر هر عضوی هزار ریش بیش است اما چندان مگس اندیشه و آمال و خیال جاه و مال بر سر هر ریش جمع شده که قباحت آن ریش در پیش نظر نمی‌آید [3245 آن مگس اندیشه‌ها و آن مالِ تو] آن مگس افکار فاسده و طول امل و مال تو [ریشِ تو آن ظلمتِ احوالِ تو] ریش تو تاریکی احوال و خصال ذمیمه تو تو که در طول امل و مالی قباحت حال خود نمی‌بینی و فکر مآل نمی‌کنی. لاجرم تو را مرشدی باید که علاج درد تو کند و می (318a) باید که به اندک صحت مغرور نشوی زیرا [3246 و نه مرهم بر آن ریشِ تو پیر] دوا کند. [آن زمان ساکن شود درد و نفیر] لاجرم کسی که پر مرض باشد پیش پیری رود آن پیر این را پند و تربیت کند و تلقین توبه و طاعت کند پس پاره صلاح و فلاح و نور صحت یابد [3247 تا که پندارد که صحت یافته است] آن رنجور پندارد که صحت یافته است [پرتو مرهم بر آنجا تافته است] اما تمام صحت نیافته است [3248 هین ز مرهم سر مکش ای پشت ریش] تا کمال صحت یابی [و آن ز پرتو دان مدان از اصلِ خویش] آن صحت را از قوت مزاج خویش شناسی و از معالجه پیر استغنا نکنی و بدان که اعتراض و انکار مرید تاریکی و کدورت آورد و جدایی اندازد

¹¹⁷⁰ مطلب در بیان مستور شدن عیب از دیده مردم.

در میان مرید و مراد چنانکه کاتب وحی از پرتو نور نبوت مغرور شد و مرتد گشت

مرتد شدن کاتب وحی به سبب آنکه پرتو وحی بر او زد آن آیت را پیش از پیغامبر علیه السلام بخواند گفت
پس من هم محلّ وحیم

و آن کاتب عبدالله بن سعد بن ابی سرح القرشی است و آن آیت که پیش از رسول الله علیه السلام بخواند این آیت است
فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ. این حکایت که حضرت مولانا بیان کند در کتب تفاسیر مذکور است در تفسیر سورة انعام
در بیان وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ
اللَّهُ. خلاصه قصه این است که وقتی که سورة مؤمن نازل شد رسول الله علیه السلام می خواند و آن کاتب می نوشت چون
رسول الله علیه السلام این آیت می خواند که وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ
ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ. چون
به اینجا رسید آن کاتب وحی پیش از رسول الله علیه السلام گفت فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ. رسول الله علیه السلام
گفت همچنین نازل شد بنویس آن کاتب از این مغرور شد و مرتد گشت و به مکه لاحق شد و گویند که باز مسلمان شد
پیش از فتح مکه اما حضرت مولانا بر وجهی بیان کند که آن کاتب مسلمان نشده باشد¹¹⁷¹ مراد مولانا از گردن زدن ارتداد
اوست و دخولش در کفر نه موت حقیقی (318b) بر کفر و مقصود از این قصه آن است که آن کاتب وحی چون با
رسول الله علیه السلام قرین شد پرتو نور نبوت بر وی منعکس گشت. لاجرم آیت منزله پیش از خواندن رسول الله علیه السلام
بر دل او نازل شد به این مقدار مغرور گشت که خود را محلّ وحی پنداشت همچو مسیلمه کذاب¹¹⁷² و اسود عَنسی چون
خلاصه قصه و حصّه معلوم تو شد پس از این کلام مولانا را بشنو [3249 پیش از عثمان یکی نساخ بود] پیش از آن که
کاتب وحی عثمان بود یک نویسنده بود [کو بنسخ وحی جدی می نمود] و سعی می کرد [3250 چون نبی از وحی

¹¹⁷¹ اجمالاً قصه او را چنین گفته اند که چون مرتد شد رسول الله علیه السلام دو او را هدر فرمود این خبر بدو رسید باز به درگاه رسول الله علیه
السلام روی نهاد و صحابه رضی الله عنهم حاضر بودند هیچ کدام تجاسر بر غرض نکردند چه غضب حضرت علیه السلام درباره او به مرتبه
بود احتمال اصلاح پذیری نداشت اما چون به طریق رضاع برادر حضرت جهت خاطر مبارک معدن الحیا بعد انقضاء المجلس عمر رضی الله
عنه گفت یا رسول الله چه عجب مبالغه فرمودید در باب قبول اسلام عبدالله بن ابی سرح رسول الله علیه السلام فرمودند که آن دوختن نظر من
بر زمین آن بود که یکی از شما کردنش را بزند پس عمر رضی الله عنه گفت که حیف حیف یا رسول الله چرا اشارت نکردی که کردنش را
می زدم پس رسول الله علیه السلام گفت الانبیاء لا تومض بعد از آن چون نوبت خلافت به امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه رسید عمرو بن
عاص را از مصر عزل کرد و مصر را به عبدالله بن ابی سرح داد او امیر مصر بود مدت ها تا اهل مصر از او به شکایت آمدند و آن همه فتنه ها
پیدا شد تا حضرت عثمان بر سر قضیه او کشته شد. منه.

¹¹⁷² مسیلمه اباطیل و مفتریات بر هم می بست و می گفت که این وحی است که به من فرود آمده و اسود عَنسی نیز می گفت که شخصی بر
من ظاهر می شود بر حماری نشسته و سخنان بر من القا می کند. منه.

فرمودی سَبَقَ] مرهون است [او همان را و نبشتی بر ورق] لفظ وا زاید است از برای وزن و تحسین لفظ یا از بهر قصد ارادت مبالغه مستعمل است [3251 پرتو آن وحی بر وی تافتی] پرتو صفای باطن رسول الله علیه السلام برو طالع و لامع گشتی و می زدی [او درون خویش حکمت یافتی] تا به حدی که پیشتر از خواند رسول الله علیه السلام این آیت منزله در دل این کاتب لایح شد [3252 عین آن حکمت بفرمودی رسول] چنانکه گفته شد [زین قدر گمراه شد آن بُوالفضول] به این مقدار مغرور شد آن نساخ که خود را بی واسطه محل وحی پنداشت و می گفت [3253 کآنچه می گوید رسول مُستَئیر] مرهون است [مر مرا هست آن حقیقت در ضمیر] چون آن کاتب چنین اندیشه در ضمیر می کرد نقش اندیشه ضمیر او در ضمیر رسول الله علیه السلام که آینه اسرار غیوب است پیدا شد چنانکه می فرماید [3254 پرتو اندیشه اش زد بر رسول] پرتو فکر آن نساخ بر رسول منعکس گشت [قهر حق آورد بر جانش نزول] قهر حضرت خدا بر جان آن نساخ نازل شد [3255 هم ز نساخی بر آمد هم ز دین] هم از کاتبی بیرون آمد هم از دین [شد عدو مصطفی و دین بکین] پس از آن [3256 مصطفی فرمود کای گبر عنود] ای کافر عناد کننده [چون سیه گشتی اگر نور از تو بود] چرا سیه شدی اگر نور از تو بود [3257 گر تو ینبوع الهی بودی] اگر تو چشمه خدایی و محل وحی شده. [این چنین آب سیه نگشودیی] لاجرم آن کس را غیرت جاهلیه احاطه کرد [3258 تا که ناموسش به پیش این و آن] مرهون است [نشکند بر بست این او را دهان] تا که ناموس آن نساخ نشکند در پیش خلق و در نظر هر کس آن ناموس دهان او را بیست یعنی آن کس از ناموس دهان به معذرت (319a) نگشود و استغفار ننمود بزرگان گفته اند هیچ گناهی بدتر از آن نیست که بنده خود را مقصر مجرم نداند و به گناه خود معترف نباشد و جودک ذنب لایقاس به ذنب [3259 اندرون می سوختش هم زین سبب] دل آن نساخ می سوخت از این حادثه اما [توبه کردن می نیارست این عجب] بر توبه کردن قادر نمی شد و این عجب [3260 آه می کرد و نبودش آه سود] پنهان آن کردی اما آه او را سود نکردی [چون در آمد تیغ و سر را در ربود] چون تیغ قهر الهی آمد سر او را برید که عنادش زیاده شد [3261 کرده حق ناموس را صد من حدید] حضرت خدا ناموس را مقدار صد من آهن کرد [ای بسا بسته به بند ناپدید] بسیار کس هست که بسته است ببند ناپیدا [3262 کبر و کفر آن سان بیست آن راه را] تکبر و کفر آن چنان بیست آن راه توبه را و طریق هدی را [که نیارد کرد ظاهر آه را] قادر نشد که آشکارا کند آه را [3263 گفت أَغْلَا لَا فَهْمٌ بِهِ مَقْمَحُونَ] چنان که از حال امثال او حضرت خدا در سوره یس خبر می دهد إِنْآ جَعَلْنَا فِيْ أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ. به درستی که ما کردیم در گردن ایشان غلها پس آن غلها پیوسته شده بزندانهای ایشان و نمی گذارند که سرها بجنبانند پس ایشان سر در هوا ماندگانند و چشم بر هم نهاد که آن تمثیل کرد کافران را به جمعی که غلها بر گردن داشته باشند و ما کردیم از پیش ایشان سدّی و از پس ایشان سدّی

پس بیوشیدیم ما ایشان را نمی بینند یعنی حق را نمی بینند یا آن سد را نمی بینند میل حضرت مولانا با خیر است [نیست آن اغلال بر ما از برون] و از ظاهر [3264 خَلَفَهُمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ] ضمّ میم با اشباع می باید [می نبیند بند را پیش و پس او] چون در این آیت سدّ اصحاب ضلال را بیان کرد پس از این بیان می کند آن ضلال چگونه است [3265 رنگ صحرا دارد آن سدّی که خاست] آن سد که حجاب حق تعالی است سبز و پر طراوت و لطیف و با نصارت می نماید در نظر که زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ (319b) مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ. الآیة و رسول الله علیه السلام فرمود الدُّنْيَا خَلْوَةٌ حَفْرَةٌ. [او نمی داند که آن سدّ قضاست] آن کس نمی داند که آن رنگ صحرا و زخارف دنیا سدّ قضا و حجاب فضای حضرت خداست [3266 شاهد تو سدّ روی شاهدست] محبوب ظاهر و مجازی تو سدّ روی شاهد حقیقی است [مرشد تو سدّ گفت مرشدست] راه نمای باطل تو سدّ سخن مرشد حق و حجاب دلیل راه حضرت خداست مصداق این مقام کلام ملک علام است در سورة ملائکه يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ. حکایت: سلمه بن سلامه بن وقش می گوید ما را همسایه یهودی بود در بنی اشهل روزی از خانه خود بیرون آمد و در میان بنی عبد الاشهل بایستاد و به نصایح و مواعظ زبان بگشاد و ذکر قیامت و بعث و حساب و میزان و بهشت و دوزخ و عقاب به عبارات مستطابۀ شریفه و کلمات مستعذبه لطیفه به تقدیم رسانید و در مخاطبه آن طایفه که اهل شرک و اصحاب اوّثان بودند و به قیامت و بعث اعتراف نمی نمودند به بشارت جنات نعیم و انذار از نار جحیم قیام نمود گفتند ای فلان علامت و آیت صدق مقال تو چیست گفت آن که رسولی مبعوث گردد از این طرف و به صوب مکه و یمن اشارت کرد گفتند بعثت او کی خواهد بود سلمه می گوید به طرف من نظر کرد و من از همه اهل مجمع خردتر بودم و جامه بُردی پوشیده و در فنای اهل خویش تکیه زده و گفت گمان می برم که اگر این پسر به قدر معهود عمر یابد آن رسول را ادراک کند و اندک روزگار گذشت که خبر بعثت رسول الله علیه السلام منتشر شد و آن خبر یهودی در حیات بود و ما همه ایمان آوردیم و آن یهودی از جهت بغی و حسد انکار حضرت رسالت پناه کرد اما از او پرسیدیم که آخر نه تو همان کسی که از بعثت این رسول خبر می دادی و بر ایمان تحریض می نمودی اکنون چون است که ما همه ایمان آوردیم و اعتراف کردیم و تو در کفر و ضلالت و انکار و جهالت متمدای گشتی گفت از آن که طایفه پیش از من ایمان آورده اند و قدر (320a) ایشان بیش از من خواهد بود فالنار و الاعار پس حضرت مولانا به این معنی اشارت می نماید و می گوید [3267 ای بسا کُفّار را سودای دین] بسیار کافران را سودای دین هست [بندشان ناموس و کبر آن و این] بند و حجاب ایشان عار و ناموس و تکبران و این است بر این قیاس بسیار کس را سودای سلوک و تقوی و آرزوی سیمای صوفیان و اهل هدی هست اما غیرت اقران و اعتبار اهل زمان حجاب شود [3268 بند پنهان لیک از آهن بتر] زیرا [بند آهن را کند پاره تیر] این بیت را بیت ثانی تفسیر می کند [3269 بند آهن را توان کردن جدا] از

خویش و خلاص شدن از وی [بند غیبی را نداند کس دوا] بند ناپدید را کس نمی‌تواند که دو کند حکایت: ابن اسحاق از عاصم بن عمرو بن قتاده روایت می‌کند که گفت بعض رجال از قوم ما حکایت کردند که بعد از هدایت باری تعالی و رحمت و عنایت او سبب دخول ما در حرز اسلام آن بود که ما از اصحاب شرک و اهل اوٹان بودیم و طایفه از یهودیان با ما مقاتله می‌کردند و در استفتاح یعنی در طلب فتح و نصرت بر ما می‌گفتند اللّٰهُم انصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان الذي نعته و صفته في التوراة یعنی بار خدایا ما را نصرت ده تا به این مشرکان ظفر یابیم به حق پیغمبر آخر الزمان که نعت و صفت او در توریة مذکور است و در مخاطبة ما می‌گفتند نزدیک شد بیرون آمدن و مبعوث شدن رسول به کتابی که مصدّق مقال ما باشد و ما به مظاهرت و معاونت او شما را همچو عاد و ارم هلاک خواهیم کرد چون حضرت رسول علیه السلام مبعوث شد و ما را به سوی اسلام دعوت کرد ما به دعوت او اجابت کردیم و قبول ایمان را قیام نمودیم و ایشان از روی حسد و کبر و افتخار برد و استکبار برخاستند و حضرت الهی در شأن ما و ایشان وحی فرستاد که در سورة بقره مذکور است وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا. معنی آن است که چون آمد بر این اهل کتاب از حضرت الهی کتابی که مصدّق احکام حق است (320b) یا مصدّق کتابی است که با ایشان است و حال آن که ایشان پیش از این به برکت این رسول نصرت بر دشمنان دین می‌طلبیدند فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ. پس چون آمد ایشان را آنچه می‌شناختند پیش انکار کردند و کافر شدند پس لعنت خدا بر کافران باد که ناموس و حمیت جاهيله سدّ راه ایشان شد و حسد و طلب ریاست اغلال رقاب ایشان گشت و پندار کمال غشاوة بصر بصیرت ایشان آمد. لاجرم از دید حق دیده بر دوختند و آتش حرمان ابدی بسوختند پس کبر و ناموس حجاب ایشان شد نتوانستند که آن را دفع کنند. لاجرم هر که عاقل است نام و ناموس را به یک سوی نهد و آخر کار را می‌بیند که هر آینه مرگ آمدنی است و به گور رفتنی است و روی منکر و نکیر دیدنی است و باز زنده شدنی است و به عرصه عرصات ایستادنی است پس عاقل را می‌باید که معاصی خود را می‌بیند و در دفع آن سعی کند اما جاهل ترک خود بینی و توبه نمی‌کند آخر به غفلت و ضلالت بمیرد و لهذا می‌فرماید [3270 مرد را زنبور اگر نیشی زند] و جراحی پیدا کند [طبع او آن لحظه بر دفعی تّند] طبیعت او بر دفع آن جراح سعی کند [3271 زخم نیش اما چو از هستی تست] آن زخم که از وجود و کبر توسست [غم قوی باشد نگرده درد سُست] یعنی چون کسی را الم جزئی و زخم بدنی واقع شود به علاج او مبادرت و مسارعت کند اما بسیار مرض دینی و درد کبر¹¹⁷³ و نفسانیت رسد که مرض معصیت و فسق و ضلالت است تدبیر آن نمی‌کند و از قهر حق تعالی نمی‌ترسد حکایت: پیغمبری را از پیغمبران سبعی در راه پیش آمد آن پیغمبر طبانچه زدش آن سبع نیز طبانچه زدش آن پیغمبر گفت ای بار خدا این سگ توسست و من پیغمبر توام وحی

آمد که لَطْمَةً بِالْطَّمَةِ و البادی اَظْلَمُ. لاجرم خود بینی و خویش را بزرگ پنداشتن گناه است و گناهی که نزد مردمان کوچک باشد نزد حضرت خدا عظیم است بهر حال از حضرت او ترسیدن می‌باید **حکایت:** ابو سلیمان دارانی در حالت نزع بود اصحاب گفتندش بشارت باد تو را که پیش خداوند غفور می‌شوی گفت چرا نگویید که پیش خداوند می‌روی (321a) که به صغیره حساب کند و به کبیره عذاب کند [3272 شرح این از سینه بیرون می‌جهد] یعنی غفلت مردمان و تَوَغُّلِ عصیان و بسیاری سَيِّآت و قَلَّتِ طاعات و استحقاقِ عقوبات را شرح کردن از دل من بیرون می‌جهد و بیان آن را دل من می‌خواهد [لیک می‌ترسم که نومیدی دهد] و شنوندگان مأیوس شوند بدان که مردم دو قسم است یکی مؤمن دوم کافر کافر اهل دوزخ است اما مؤمن دو قسم است یکی مطیع دوم عاصی مطیع اهل بهشت است اما عاصی دو قسم است یکی مستحل دوم غیر مستحل مستحل اهل دوزخ است اما غیر مستحل دو قسم است یکی مرتکب صغیره دوم مرتکب کبیره مرتکب صغیره محاسب و مؤاخذ می‌شود اگر خدای تعالی عفو کند به بهشت رود و اگر عدل کند به دوزخ رود و مرتکب کبیره از او سخت‌تر است. لاجرم عاقل را می‌باید که به حکم حَاسِبُوا قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا حساب خود کند و خود را بیند که از کدام طایفه است تا تدبیر خود کند که حضرت خدا را چنانکه سعت رحمت است هم شدة عقوبت است **حکایت:** صالحی را پس از مرگ در خواب دیدند که معذّب بود گفتندش که مرد صالح بودی چرا به عذاب گرفتار شدی گفت روزی فاسقس مرا سلام داده بود من به بشاشت رَدّ سلام او کردم سبب عذاب من این بود. لاجرم اسباب عذاب بسیار است و چاره خلاص اکنون میسر است و لهذا می‌فرماید [3273 نی مشو نومید و خود را شاد کن] نی نی بی‌امید و مأیوس مشو بلکه شاد شو [پیش آن فریادرس فریاد کن] که عنایت حضرت او تو را هدایت کند و معاصی را به مغفرت پیوشد [3274 کای مُحِبِّ عفو از ما عفو کن] اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَفُوٌّ تُحِبُّ الْعَفْوَ فَاعْفُ عَنِّي. [ای طیبِ رنج ناسورِ کهن] ای شفا کننده امراض قلبیه و معالج جرح قدیم بیت: پندار وجود ما گناهی است عظیم - لطفی کن و این گنه ز ما در گذران. [3275 عکسِ حکمت آن شقی را یاوه کرد] عکس وحی آن کاتب را ضایع کرد [خود مبین تا بر نیارد از تو گرد] خودبین مشو تا نیارد از تو غبار را یعنی آن کاتب از پرتو رسول‌الله علیه السلام پاره نور یافت و به آن مغرور گشت و خود را محل وحی پنداشت تو نیز چون به اهل الله مصاحبت کنی پاره ضیا و نورانیت و انجلا و روحانیت حاصل کنی آن حالت عکس اوست به آن مغرور مشو و خودبینی مکن [3276 ای برادر بر تو حکمت جاریه است] (321b) یعنی بعد از توجه به حضرت باری و مقارنت یاری فیض معرفت و حکمت بر تو روان است اما [آن ز ابدالست و بر تو عاریه است] پس به کمال مستعار فریفته مباش [3277 گرچه در خود خانه نوری یافته است] یعنی سالک مبتدی که در دل نور و صفا یافته است [آن ز همسایه منور تافته است] آن نور از همسایه نورانی لمعان کرده است [3278 شکر کن غره مشو بینی مکن] یعنی متکبری مکن [گوش دار و هیچ خودبینی مکن] پند را بشنو هرگز

خودبینی مکن [3279 صد دریغ و درد کین عاریتی] و حکمت بی‌تمکین [امتان را دور کرد از امتی] بآء مصدریه¹¹⁷⁴ است. لاجرم به حکم **وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ**. پیوسته در عبادت و در اتباع شریعت باش و خود را مبتدی و ناقص پندار و در تحصیل کمال بکوش **حکایت**: یکی از علماء شام عبدالله نام گفته است که در طلب علم به بغداد رفتم و ابن سقا در آن وقت رفیق من می‌بود در نظامیه بغداد به عبادت مشغول می‌بودیم و زیارت صالحان می‌کردیم و در آن وقت در بغداد عزیزی بود می‌گفتند که وی قطب است و نیز می‌گفتند که هر وقت که می‌خواهد پیدا می‌شود و هر گاه که می‌خواهد پنهان می‌شود پس من و ابن سقا و شیخ عبدالقادر وی هنوز جوان بود به زیارت آن غوث رفتیم این سقا در راه گفت من از وی مسئله خواهم پرسید که جواب آن نداند و من گفتم مسئله خواهم پرسید تا به بینم که چه می‌گوید شیخ عبدالقادر گفت معاذ الله که از وی چیزی بیرسم من پیش وی می‌روم و برکات وی می‌جویم پی بروی در آمدم وی را در جای خود ندیدیم یک ساعت منتظر بودیم که بر جای خود نشسته است پس از سر خشم در ابن سقا نگریم و گفت و ای ابن سقا بر تو مسئله از من می‌پرسی که جواب آن ندانم آن مسئله این است و جواب آن این و می‌بینم که نار کفر در تو زبانه می‌زند بعد از آن به من نگریم و گفت ای عبدالله از من مسئله می‌پرسی و می‌گویی که چه می‌گویم آن مسئله این است و جواب آن این هر آینه دنیا تو را فرو گیرد بدو گوش که با من بی‌ادبی کردی بعد از آن به شیخ عبدالقادر نظر کرد و وی را به خود نزدیک نشاند و گرمی داشت و گفت ای عبدالقادر خدای تعالی را (322a) و رسول خدای را خشنود ساختی به ادبی که نگاه داشتی گویا می‌بینم تو را که در بغداد به منبر برآمده و می‌گویی قدمی هذه علی رقبة کل ولی الله و می‌بینم اولیاء وقت تو را همه کردن‌های خود پست کرده‌اند از برای اجلال و اکرام تو پس در همان ساعت غائب شد وی را هرگز ندیدیم و هر چه نسبت به شیخ عبدالقادر گفت واقع شد و ابن سقا به تحصیل علوم اشتغال بلیغ نمود و بر اقران خود فایق شد خلیفه وی را به رسالت به ملک روم فرستاد و ملک روم علماء نصاری را با وی مناظره فرمود همه را الزام نمود در نظر ملک بسیار بزرگ شد و ملک را دختری بود خوب روی به وی مفتون گشت وی را از ملک بخواست ملک گفت به شرط آن که نصرانی شوی اجابت کرد دختر را به وی داد ابن سقا کلام آن غوث را یاد کرد دانست که آن‌چه به وی رسید به سبب وی رسید و اما من چون به دمشق رفتم نور الدین شهید مرا بر تولیت اوقاف اکراه کرد و دنیا روی به من نهاد و سخنی که آن غوث در حق من گفته بود راست شد [3280 من غلام آن که او در هر رباط] و منزلگاه [خویش را واصل نداند بر سماط] بر خوان پی متوجه حجاز باید که به تفرج هر رباطی از کعبه باز نماند یعنی کسی که از خانه خود قصد کعبه کند آن را می‌باید که منزل به منزل رباط به رباط قطع مسافه کند تا به کعبه برسد اگر کسی در منزلی و رباطی قرار گیرد به مقصود نرسد. لاجرم مقصود حقیقی که حضرت خداست به رسیدن او بسیار منازل و مراتب قطع کردن

¹¹⁷⁴ احتمال است که مصدریه نباشد بلکه اشارت باشد به شفقت رسول الله علیه السلام در روز قیام که امتی امتی می‌گوید. منه.

می‌باید پس سالک راه حضرت خدا را می‌باید که به مقامی از مقامات و منزلی از درجات قرار نکند و همواره در سفر شدن می‌باید تا به مقصد اصلی و مقصود حقیقی برسد چنانکه می‌فرماید [3281] **بس رباطی که بیاید ترک کرد** بسیار منزل و کاربانسرای را گذشتن قطع مسافه کردن می‌باید [تا بمسکن در رسد یک روز مرد] تا به کعبه حقیقت رسد روزی سالک. لاجرم پیش از رسیدن به مقصد اصلی و آفتاب حقیقی به لمعه فریفته کشتن و عارضی را اصلی پنداشتن نمی‌باید [3282] **گرچه آهن سرخ شد او سرخ نیست** در ذات خود [پرتو عاریت آتش زنیست] از او به عاریت کسب کرده است بلکه از آتش حاصل شده است [3283] **گر شود پر نور روزن یا سرا** (322b) اگر روزن و یا خانه منور شود [تو مدان روشن مگر خورشید را] روزن و خانه را پر نور مدان بلکه خورشید را منور بدان [3284] **هر در و دیوار گوید روشنم** یعنی هر در و دیوار مغرور می‌شود به نور عاریتی و می‌گوید من روشنم [پرتو غیری ندارم این منم] از خود پر نور [3285] **پس بگوید آفتاب ای نارشید** و به راه راست نرفته و به مقصد نارسیده [چونکه من غارب شوم آید پدید] پیدا شود که نور از ذات تو نیست حکایت: روزی شیخ مجد الدین با جمعی درویشان نشست بود شکری بر وی غالب شد و گفت ما بیضه بط بودیم بر کنار دریا و شیخ ما شیخ نجم الدین مرغی بود بال تربیت بر ما فرود آورد تا از بیضه بیرون آمدیم ما چون بچه بط بودیم در دریا رفتیم و شیخ ما چون مرغ خانه بر کنار بماند شیخ به نور کرامت دریافت بر زبان ایشان گذشت که در دریا بمیر شیخ مجد الدین آن را شنید بترسید پیش شیخ سعد الدین رفت و تضرع بسیار کرد که روزی که حضرت شیخ را وقت خوش باشد مرا خبر کن تا به حضرت وی آیم و عذر بخوام وقتی شیخ را در سماع حال خوش شد شیخ سعد الدین شیخ مجد الدین پای برهنه بیامد و به جای کفش گاه بایستاد شیخ به وی نظر کرد و فرمود که چون به طریق درویشان عذر سخنان پریشان می‌خواهی ایمان و دین به سلامت بُردی اما سرت برود و در دریا میری و ما نیز در سر تو شویم و سرهای سرداران ملک در سر تو شود و عالم خراب گردد شیخ مجد الدین در قدم شیخ افتاد و به اندک فرصتی سخن شیخ به ظهور آمد شیخ مجد الدین در خوارزم وعظ می‌گفت و ما در سلطان محمد عورتی به غایت حمیله بود به وعظ شیخ مجدالدین می‌آمد و گاه گاهی به زیارت وی می‌رفت مدعیان فرصت جُستند تا شبی که سلطان محمد به غایت مست بود عرضه داشتند که ما در تو به نکاح شیخ مجد الدین در آمده است سلطان محمد بسیار رنجه شد فرمود که شیخ مجد الدین را در دجله اندازند انداختند خبر به شیخ نجم الدین (323a) رسید متغیر گشت و گفت انا لله و انا الیه راجعون فرزند مجد الدین را در آب انداختند و بمرد پس سر به سجده نهاد و زمانی که نیک در سجده بود پس سر از سجده بر آورد و گفت از حضرت عزت در خواستم تا به خون بهای فرزندان مجد الدین مُلک از سلطان محمد باز ستاند اجابت فرمود سلطان محمد را از آن خبر دادند به غایت پشیمان شد پیاده به حضرت شیخ نجم الدین آمد و طشتی پر زر بیاورد و شمشیر و کفن بر سر آن نهاده و سر برهنه کردن در صف نعال بایستاد و گفت اگر دیت می‌باید اینک زر و اگر قصاص می‌شاید

اینک سر و شمشیر شیخ در جواب فرمود که کان ذلک فی الکتاب مسطورا دیت او جمله ملک توست و سر تو پرود و سر بسی خلق و سلطان محمد نومید برداشت و بازگشت و عنقریب جنگیز خان خروج کرد و رفت آن چه رفت. لاجرم غرور مرید همچو غرور در و دیوار است از عکس نور آفتاب و همچنان [3286 سبزه‌ها گویند ما سبز از خودیم] به فتح خواندن می‌باید از بهر قافیه یعنی طراوت ما از ذات ماست [شاد و خندانیم و بس زیبا خدیم] در بعض نسخ بس عالی قدیم.

[3287 فصل تابستان بگوید ای اُمم] فصل صیف و ایام بهار گوید ای جماعت‌های سبزه [خویش را بینید چون من بگذرم] که پس از گذشتن من زرد و پژمرده می‌شوید [3288 تن همی‌نازد به خوبی و جمال] و قوّت و کمال [روح پنهان کرده فرّ و پرّ و بال] روح قوّت و پر و بال خویش نهان کرده است [3289 گویدش ای مزبله تو کیستی] روح تن را می‌گوید که ای مزبله تو کیستی [یک دو روز از پرتو من زیستی] و سبب حیات تو منم [3290 غنچ و نازت می‌نگنجد در جهان] که بسیار ناز می‌کنی [باش تا که من شوم از تو جهان] به فتح جیم یعنی صبر کن و بین که از تو غائب شوم و از نزد تو بروم¹¹⁷⁵ [3291 گرم‌دارانت ترا گوری کنند] آنان که تو را شوق و حرارت دارند و تو را دوست گیرند از بهر تو قبر کنند [طعمه ماران و مورانت کنند] تو را لقمه حشرات ارض کنند در بعض نسخ کش کشانت در تک گوری کنند. این قضیه که حضرت مولانا می‌فرماید امر ظاهر است اگر چه انسان از او غافل است پس هر کسی که تو از بهر او چندین محنت می‌کشی چون بمیری او تو را لقمه مار و مور کند [3292 بینی از گند¹¹⁷⁶ تو گیرد آنکسی] بینی را از بوی بد تو بگیرد آن دوست تو [کو به پیش تو همی‌مردی بسی] [323b] که او در پیش تو جان دادی و دوستی نمودی [3293 پرتو روحست نطق و چشم و گوش] همه اثر اوست چنانکه [پرتو آتش بود در آب جوش] از حرارت آتش است در آبی که بر آتش است جوشیدن حکایت: شیخ صدقه به رباط شیخ عبدالقادر در آمد دید که مشایخ و سائر مردم در انتظار شیخ نشسته‌اند که بیرون آید و سخن گوید چون شیخ بیرون آمد و به منبر بالا رفت هیچ سخن نگفت و قاری را هم نگفت که چیزی بر خواند اما مردم را وجدی عظیم دریافت و حالتی قوی فرو گرفت و شیخ صدقه گفت در نفس خود شیخ چیزی نگفته و قاری هم نخوانده این وجد از چیست شیخ عبدالقادر روی به وی کرد و گفت یا هذا یکی از مریدان من از بیت المقدس به اینجا به یک خطوه آمده است و بر دست من توبه کرده است امروز حاضران در مهمانی ویند شیخ صدقه با خود گفت کسی که از بیت المقدس به یک گام به بغداد آید وی را از تو چه توبه باید کرد و به شیخ چه حاجت دارد شیخ عبدالقادر روی به وی کرد و گفت یا هذا وی توبه می‌کند از آن که دیگر در هوا نرود و حاجت وی به من آن است که وی را به محبت حق سبحانه و تعالی راه نمایم [3294 آنچنانکه پرتو جان بر تنست] چنانکه حیات

¹¹⁷⁵ مطلب در بیان حال تن بعد از مفارقت جان.

¹¹⁷⁶ به فتح کاف عجمی

تن به جان است و احساس و ادراک تن خاکی از پرتو نور روح افلاکی است [پرتو ابدال بر جان منست] حیات جان و ذوق و انوار او از پرتو اهل الله است به منزله جان جان‌اند و لهذا می‌فرماید [3295 جان جان چو واكشد پا را ز جان¹¹⁷⁷] جان جان یعنی اهل الله چون پای را از جان وا كشد و باز دارد چنانکه گفته‌اند تن را اعتبار نیست بی‌جان و جان را اعتبار نیست بی‌عقل و عقل را اعتبار نیست بی‌علم و علم را اعتبار نیست بی‌عمل و عمل را اعتبار نیست بی‌اخلاص و اخلاص را اعتبار نیست بی‌صحت و همت اهل اخلاص و اهل الله از آن که چون ایشان پا کشند [جان چنان گردد که بی‌جان تن بدان] جان چون تن مرده شود خوب بدان. لاجرم صحبت اهل الله موجب سعادت دنیا و آخرت است که ایشان مذکر (324a) رحمت و عقوبت است و این معنی را یاد دهند که چنانکه حضرت خدا غفار است و ذوالجلال همچنان قهار است و ذوالجلال و اگر چه به بهانه رحمت کند همچنان به صغیره عقاب کند و چنانه ناطق را گواه سازد صامت را نیز ناطق و گواه گرداند هیچ کاری از او مستور نخواهد شد اما از این اسرار نهانی حکیمان یونانی را خبر نیست چون به حکم تحدّث اخبارها زمین از اخبار خویش اخبارها کند و از اطاعت مطیع و عصیان عاصی هر پاره زمین که محل فعل چنین واقع شده باشد خبر دهد و به اداء شهادت قیام نماید فلسفی را که از حواس اولیا بیگانه است و منکر حنین حنانه است به حکم وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ. خجالت پیش آید و معترف نطق جمادات شود و لکن حصول این معنی ایشان را بعد از ازاله غشاوه بقای تن و کشف عطای بدن باشد کما قال الله تعالی فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ. اما امروز آم دیده و آن دید ندارند به خلاف اولیا که پیش از قیامت قیامت‌ها دیده‌اند و به جان عالم محسوسات رسیده‌اند [3296 سر از آن رو می‌نهم من بر زمین] سرم را من از آن روی بر زمین می‌نهم و نماز می‌گذارم [تا گواه من بود در روز دین] تا شاهد من بود زمین در یوم دین که موضع عبادت شاهد است در قیامت و لهذا در بعض کتب فقهیه گفته‌اند نوافل و سنن و فرائض را به یک جا نگذارند بلکه از بهر تکثیر شهود تبدیل مکان می‌باید کرد [3297 یوم دین که زُلْزِلَتْ زِلْزَالَهَا] به حکم إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا. در روز قیامت که زمین جنبانیده شود [این زمین باشد گواه حالها] که خبر طاعت و عصیان عاصی می‌گوید [3298 کو تُحَدِّثُ جَهْرَةً أَخْبَارَهَا] که آن زمین به موجب یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا. خبر دهد آشکارا از خیر و شر [در سخن آید زمین و خاراها] زمین و خار و گیاه همه می‌شوند گواه تمام تفاسیر سوره این است که چون جنبانیده شود زمین جنبانیدن وی که مقدر است و بیرون آرد¹¹⁷⁸ زمین بارهای گران خود را که اجساد اموات و دفائن و کنوز است و گوید انسان چیست زمین را که پوشیده‌های خویش آشکارا می‌کند آن روز¹¹⁷⁹ سخن

¹¹⁷⁷ مطلب در بیان آن که تن بی‌جان را اعتبار نیست و جان بی‌جان را اعتبار نیست.

¹¹⁷⁸ آرد : T : آورد : M : آمد K

¹¹⁷⁹ آن روز : TK : امروز M

گوید زمین خیرهای خود را به سبب آن که پروردگار تو امر کند مر او را که خبر (324b) ده از عمل‌های مردمان که بر تو واقع بوده آن روز بازگردند مردمان از موقف حساب پراکندگان یعنی گروه گروه بعضی به دست راست و جمعی به دست چپ تا نموده می‌شوند جزای کردارهای خود را پس هر که عمل کند هم سنگ مورچه کوچک نیک بیند پاداش او را هر که بکند بوزن نملۀ صغیره بدی بیاید مکافات آن را در سبب نزول آورده‌اند که دو تن بودند یکی سائل را به لقمه و کسوه و کسره نمی‌نواخت و گفت این اندک است چیزی¹¹⁸⁰ بسیار به خیر باید کرد تا بدان مزد دهند و دیگری گناه خود را خوار می‌داشت و می‌گفت ما را به مؤاخذه نخواهد بود بلکه به کبائر عذاب خواهند کرد چون کسی دانست که در آن عرصه کبری از ذره و قبه بخواهند پرسید و هیچ گونه فرو گذاشتی نخواهد بود هر آینه امروز به حساب خود باید پرداخت و نکته حَاسِبُوا أَقْبَلَ أَنْ تُحَاسِبُوا نصب عین خاطر باید ساخت **قطعه:** حساب کار خود امروز کن که فرصت هست - ز خیر و شر بنگر تا چهاست حاصل تو - اگر به نقد نگویی توانگری خوش باش - ورت به غیر بدی نیست و ای بر دل تو. [3299]

فلسفی مُنکِر شود در فکر و ظن در فکر باطل و ظن فاسد **[گو بر سر را بر آن دیوار زن]** فلسفی¹¹⁸¹ را بگو تو برو سرت را بر هر دیوار که خواهی بزن **[3300 نطق آب و نطق خاک و نطق گل]** مرهون است **[هست محسوس حواس اهل دل]** یعنی نطق جمادات اهل الله را محسوس و مشاهد چشمه‌هاست در دنیا **[3301 فلسفی کو مُنکِر حَنّانه است]** حکیم که منکر ستون پیغامبر است که ناله کننده بود چنانکه حکایت او گذشت **[از حواس اولیا بیگانه است]** از این ادراک و احساس بی‌خبر است **[3302 گوید او که پرتو سودای خلق]** گوید فلسفی په پرتو سودا و فکر خلق **[بس خیالات آورد در رای خلق]** بسیار اوهام و خیالات باطله آرد در رأی و دل خلق حضرت مولانا در جواب می‌گوید **[3303 بلکه عکس آن فساد و کفر او]** بلکه تحقیق آن است که عکس فساد و کفر فلسفی **[این خیال مُنکری را زد بر او]** خیال منکری را بر او زده است **[3304 فلسفی مر دیو را مُنکِر شود]** جن را انکار کند **[در همان دم سخره دیوی بود]** که محقق را انکار کند به این انکار سخره شیطان شود و چون وجود **(325a)** جن به دلیل ثابت شده است و بعض کسان به جن مصاحبت کرده‌اند **حکایت:** بعض اهل تفسیر در تفسیر این آیت **قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ.** آورده‌اند که گروهی از جن در بطه نخله به ملازمت رسول‌الله علیه السلام رسیده و استماع قرآن نموده ایمان آوردند ماوردی گوید که آن حضرت سوره اقرأ می‌خواند و ایشان نه تن بودند یا هفت تن سه از اهل حرّان و چهار از نصیبین و صاحب کشاف آورده که از شیبسان بودند و ایشان اعظم و اکثر قبائل جن‌اند و عامۀ لشکر ابلیس علیه اللعنه از ایشان است و آن گروه که ایمان آوردند به میان قوم خود رفته انواع سخنان گفتند که حق تعالی در این سوره جن خبر می‌دهد **حکایت:** این

¹¹⁸⁰ چیزی TK : خیری M

¹¹⁸¹ مطلب در ابطال طریق فلسفه

فقر از مردی صالح را شنیدم که حکایت کرد مردی صالح بود او را یحیی فقیه گفتندی در دهی متمکن بود و آن حکایت می کرد روزی بر خر خود سوار شده از ده باغ می رفت جماعتی در راه پیش او آمدند و دختری آوردند و آن را گفتند این دختر را به تو نکاح می کنیم او نیز قبول کرد نکاح کردند و هر دو را به خانه خالی بردند خلوت و صحبت واقع شد باز او را اجازت دادند و تو بره اش را پر درم کردند او به باغ رفت و انگور چید و به خانه خود آمد درمها را پنهان کرد پس از آن آثار توانگری نمود خلق در حال او حیران بودند پس از سالی باز به باغ می رفت در راه آن جماعت را دید آن زن را با فرزندش بیاوردند و این را گفتند ما تو را از بهر صلاح تو دوست همی داشتیم و بخواستیم که از تو فرزندش شود این فرزند از آن توست اما جنی را با انس انس نیست پس این زن را طلاق بده آن نیز طلاق داد باز تو بره او را پر درم کردند آن یحیی فقیه پس از این صاحب ملک و مال شد ای راز را کسی واقف نشد چون وقت وفاتش نزدیک شد این سرگذشت را به یارانش حکایت کرد [3305 گر ندیدی دیو را خود را ببین] بگو فلسفی را اگر ندیدی دیو را خود را ببین [بی جنون نبود کبودی بر جبین¹¹⁸²] بی دیوانگی نباشد اثر کبودی در پیشانی چون در توانگر نصوص و خصلت دیو هست پس تو دیوی خود را ببین [3306 هر کرا در دل شک و پی چانی¹¹⁸³ است] آن کس که در دل او (324b) شک و کژی هست که اعتقادش درست نیست [در جهان او فلسفی پنهانی است] آن کس در جهان فلسفی نهانی است [3307 می نماید اعتقاد و گاه گاه] آن کس گاه گاه اعتقاد می نماید [آن رگِ فلسف کند رویش سیاه] رگ فلسف روی آن کس را سیاه کند الحمدلله من مؤمنم حقا که آمنت بالله آمنت برسول الله و بما جاء من عند الله و بما جاء من عند رسول الله [3308 الحذر ای مؤمنان کآن در شماس] احتراز کنید از وسوس شیطانیه [در شما بس عالم بی منتهاست] که انسان را عالم کبری گفته اند در کتابی دیدم نوشته که الانسان نسخة جامعة¹¹⁸⁴ و در شرح این گفته عقل همچون فلک محیط است و چشمها همچون شمس و قمر روشنی رساننده و دیگر حواس چون کواکب نور دهنده و عناصر اربعه چهار خلط است که صفرا و بلغم و سودا و دم است و جویها خونهاست غم و مصیبت و فرح و عشرت همچون فصول اربعه است و مویها همچون چمن است و استخوانها کوههاست و روح همچون ملائکه و نفس امّاره همچون شیاطین است و شهوات همچون بهایم است و غضبها همچون سیاح است پس بر این قیاس اگر فکر کنی همه چیز را در ذات انسان می یابی [3309 جمله هفتاد و دو ملت در توست] خواطر رحمانیه و ملکیه و وسوس شیطانیه همه در توست در وقت حیات رسول الله علیه السلام فرمود إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ أَدَمَ مَجْرَى الدَّمِ. [وه که روزی آن بر آرد از تو دست] و مرده می شوی

¹¹⁸² این بیت مربوط است به سخن سابق که گفته شد چون وجود جن به دلیل ثابت شده است. الخ.

¹¹⁸³ بُورِق.

¹¹⁸⁴ مطلب در بیان آن که انسان عالم کبیر است.

حضرت خدا در سوره زمر فرمود **وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ الْعَذَابُ بُعْتَهُ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتَا عَلَى مَا فَرَطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاحِرِينَ أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمْ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ. [لاجرم 3310 هر که او را برگ آن ایمان بود] هر که را برگ و ساز ایمان کامل باشد [همچو برگ از بیم این لرزان بود] همچون برگ در باد از بیم ایمان لرزان شود و (326a) از زوال ایمان بترسد حکایت: یحیی بن معاذ رازی می گفت اللهم ان اکثر سُروى فیما اگر متنی بالایمان و اخاف آن تنزعه منی فمادام هذا الخوف معی ارجوان لا تنزعه منی حکایت: حسن بصری روایت کرده که کسی را هزار سال در دوزخ عذاب کنند باز بیرون آرند و به بهشت برند حسن بصری پس از این روایت می گفت کاشکی آن کس من بودمی حسن بصری این سخن را از بهر آن می گفت که از عاقبت کار می ترسید. لاجرم ای مؤمنان پیش از ممات بر حذر باشید که ناگاه کفر و زندقه از گریبان عقیده شما سر بر زند و ابلیس که دشمن قدیمی است و چندین سال تو بر وی خندیده ناگاه بر تو مجال خنده نیابد و مس زر اندوده تو بر محک امتحان فضیحتی بار¹¹⁸⁵ نیارد و در ظلمت شب قلب با ذهب همسری می نماید اما زر خالص با زبان حال می گوید که ای مزور باش تا از روشنی آفتاب اسرار هر یک فاش گردد حضرت مولانا این معانی را بیان می کند و می گوید [3311 بر بلیس و دیو زان خندیده] چند سال است که ابلیس را خنده می کنی [که تو خود را نیک مردم دیده] غافل مباش از آن که ابلیس بر تو خندد حضرت ربّ علیم در سوره ابراهیم فرمود **وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَوْلَا أَنْفُسُكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ. [لاجرم 3312 چون کند جان بازگونه پوستین]** که تن مرده شود [چند واویلی بر آید ز اهل دین] چند حیف و دریغ گویند کسان که اهل دین بودند در صورت ظاهر حضرت خدا در سوره مجادله فرمود **أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ يَوْمَ يَبْعُثُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُخْلِفُونَ لَهُ كَمَا****

¹¹⁸⁵ بار TK : باز M

¹¹⁸⁶ یعنی گوید شیطان پس از آن که اهل بهشت به بهشت و اهل دوزخ به دوزخ روند به درستی که حق تعالی وعده داد شما را وعده درست که حشر و جزا خواهد بود من وعده دادم پس وعده کز دادم که قیامت و حشر نخواهد بود و مرا بر شما تسلطی نبود تا اکراه کنم مگر آن که شما را بخواندم به وسوسه فریب پس شما قبول کردید پس مرا ملامت مکنید و ملامت کنید نفس های خود را من نیستم رها کننده شما از عذاب و شما نیستید رها کننده من به درستی که من امروز کافر شدم به آنچه شریم کردید مرا با خدای پیش از این یعنی بیزار شدم از شرک شما به درستی که ظالمان مر ایشان را است عذابی دردناک منه.

يَخْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ. لاجرم [3313] بر دکانِ هر زرنما خندان شده است] کسی که مس دارد که به زر طلی کرده است و آن را زر نماید بردگان خندان است [زآنکه سنگِ امتحان پنهان شده است] حضرت خالق در سوره طارق فرمود **يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ (326b)** ¹¹⁸⁷ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ. لاجرم بیت: گر پرده ز روی کارها بر دارند آن کیست که رسوای دو عالم نشود حضرت مولانا پس از این به تضرع باری گوید [3314] پرده ستار از ما بر مگیر] یعنی به حکم **مَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ عَذَّبَ**. در حساب ما دقت بسیار مکن بلکه مسامحه کن و پرده را ای ستار العیوب بر مدار و ما را رسوای مکن [باش اندر امتحان ما را مجیر] نگاه بان و فریادرس [3315] قلب پهلوی می زند با زر به شب] قلب و ناسره با زر مقابله می کند و مقارن می شود [انتظارِ روز می دارد دَهَب] که چون روز شود دغل از زر معلوم گردد [3316] با زبانِ حال زر گوید که باش] و صبر کن [ای مُزَوَّر تا بر آید روز فاش] تا روز روشن ¹¹⁸⁸ شود که در آخرت متقیان را چه عزت و شرف پدید آید و اشقیای را چه نکبت و عقوبت هویدا گردد چنانکه حضرت خدا در حم زخرف فرمود **يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ**. ¹¹⁸⁹ و در حم دخان فرمود **إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ طَعَامُ الْأَتِيمِ كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ كَغَلِي الْحَمِيمِ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ**. ¹¹⁹⁰ لاجرم [3317] صد هزاران سال ابلیس لعین] پیش از مردود شدن [بود ز ابدال و امیر المؤمنین] و از زمره ملائکه مقربین پس به علم و عمل مغرور شدن نمی شاید بلکه اعتماد بر حضرت خدا کردن می باید از آن که ابلیس لعین [3318] پنجه زد با آدم از نازی که داشت] چنانکه گفت انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین [گشت رسوا همچو سرگین وقتِ چاشت] که بوی بدش پیدا گشت در گرمی آفتاب به وقت ضحی. لاجرم هر کس را حد خود

¹¹⁸⁷ روزی که آشکاره کرده شود نهانی‌ها پس نیست آن را هیچ قوتی و نه یاری که به سبب او عذاب و بلا مندفع شود.

¹¹⁸⁸ روشن TK : فاش M

¹¹⁸⁹ یعنی نادی آن روز ندا کند مر متقیان را که خدای تعالی می فرماید ای بندگان من ترسی طاری نیست بر شما امروز و نه غمگین به قوت مقاصد بندگان آنانند که ایمان آورند به آیات‌های ما و بودند گردن نهادگان و در آید به بهشت شما و زنان شما شاد گردانیده شد بگردانند بر بندگان کاسه‌ها از زر و کوزه‌های بی‌دست و در بهشت بود آن چه آرزو می کند نفس‌ها و آن چه به نظر خوش آید و شما در بهشت جاوید باشید گانید.

¹¹⁹⁰ به درستی درخت زقوم عاصیانند مانند مس گداخته بجوشد در شکم‌ها مانند جوشیدن آب گرم حق تعالی زبانیه را گوید بگیری این عاصی را بس بکشید به میانه دوزخ پس از آن بریزید بر سر او از عذاب آب گرم و بگوئید مر او را بجش به درستی که تو ارجمندی و بزرگوار و به زعم خود این عذاب آن چیز است که شما شک می داشتید منه.

دانستن و اندازه نگاه داشتن می‌باید پس همچون بلعم باعور با موسی پنجه زدن نمی‌شاید.

دعا کردنِ بلعمِ باعور که موسی را علیه السلام و قومش را از این شهر که حصار داده‌اند بی‌مراد باز گردان و مستجاب شدنِ دعای او

اکثر ارباب تفسیر بر آنند که حق تعالی در این آیت که در سورة اعراف است (327a) می‌فرماید **وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَدْعُوا الْيَهُودَ بِحَبَشَةٍ أَسْمَاءُ مِنْكُمْ وَهُدًى وَبَارَكْنَا فِيكُمْ وَأَوْفَقْنَاكُمْ وَرَدَّ لَكُمْ يَتِيمَكُمْ وَذُكِّرُوا بِالْأَعْيُنِ وَنُحْطَبُوا فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الْوَيْدَانِ** بیان قصه بلعم بن باعور را می‌کند و معنی آیت مذکوره آن است که فرو خوان ای محمد بر یهود خبر و قصه آن کس را که ما آوردیم و دادیم بدو آیات خود را یعنی روزی گردانیدیم او را تا پیاموخت علم بعض کتب اهلیه را چون صحف ابراهیم علیه السلام و غیر آن پس به واسطه معرفت کتب الهیه و آموخت نام بزرگ حضرت خدا چون سر آوردی تا عرش مشاهده کردی و چون سر فرو کردی تا تحت الثری معاينة دیدی و هر چه طلبیدی اجابت شدی پس این چنین عالم منسلخ شد و بیرون آمد از آن آیات چنانکه مار از پوست بیرون می‌آید و شیطان در پی او افتاد و آن را در باخت پس از گمراهان گشت و تفصیل قصه این است که بلعم بن باعور از علماء بنی اسرائیل بود و بعضی گویند از کنعانیان بود و در میان قوم باریجا و اذرا مقام داشت و ثعلبی در عرایس آورده است که از قوم جبّاران بود و مقتدای ایشان چون بعد از هلاک فرعون علیه ما یستحق موسی را علیه السلام فرمان رسید که با آن قوم محاربه کند با شوکتی عظیم متوجه دیار آن قوم شد و در قرب مملکت ایشان در دامن کوهی فرود آمدند چون آن طایفه از آمدن موسی علیه السلام خبر یافتند بر طریق معهود به سوی بلعم شتافتند و گفتند دعا کن تا موسی بی‌مراد باز گردد مؤامره کرد رخصت نیامد و در خواب چنان دید که چگونه دعا کنی بر پیغمبری که چندین ملائکه به مددکاری او آمده‌اند صورت حال به قوم خبر داد و دعا نکرد اما بلعم فقیر بود در سر با زر و سیم بسیار زنش بفریفتند رباعی: نشاط مردمان از زر و سیم است - خوشی‌های جهان از زر و سیم است - رسی بر بام مقصود ای ولد زود - تو اگر نردبان از زر و سیم است. پس بلعم به سخن زن فریفته شد به حکم هوای نفس بر موسی علیه السلام دعا کرد آن دعای بد بدو فرود آمد کما روی فی الخبر إذا تَلَآ عَنْ اثْنَانِ رَجَعَتِ اللَّعْنَةُ إِلَى الْمُسْتَحِقِّ لَهَا وَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَحَدُهُمَا مُسْتَحِقًّا رَجَعَتْ إِلَى الْيَهُودِ. (327b)

پس حق تعالی از یاد او اسم اعظم را ببرد و ایمان به وی نماند و آن که¹¹⁹¹ می‌گویند دعای او در حق موسی مستجاب شد و در تیه محبوس گشت و موسی خبردار شد و از حضرت عزّت درخواست که عزیزترین چیزی از او بستان حضرت خدا ایمان از او بستاند خطاست¹¹⁹² زیرا که هیچ پیغامبر به زوال ایمان دعا نکند و هیچ کافر را دعا در حق پیغامبر مستجاب نشود اما تفصیل قصه بر آن نهج که در عرایس ثعلبی مذکور است آن است که چون زن بلعم با سیم و زر فریفته شد با بلعم

1191 مبتدا

1192 خبر

گفت یک بار دیگر مؤامره کن چه باشد که رخصت دعا باشد که این قوم چندین وقت انقیاد تو کرده‌اند و طریقه خدمتکاری مسلوک داشته و حالیا مبتلای بلای عظیم گشته‌اند و چندان فریب داد که بلعم باز نیت کرد و از برای مؤامره به خواب رفت هیچ خواب نیامد زن گفت چون منع کرده نشده رخصت دعاست بلعم بر مرکب سوار شد و همه قوم در رکاب او روانه گشتند و عزم آن کوه کردند که موسی علیه السلام در دامن او فرود آمده بود چون نزدیک رسیدند بدان موضع که دعا کند مرکب او در روی افتادن آغاز کرد بلعم مرکب را می‌راند به فرمان باری تعالی مرکب به زبان آمد و گفت ای بلعم شرم نمی‌داری که مرا به جایی می‌رانی که دعایی بد کنی بر پیغامبری که چندین هزار فرشته به معاونت او آمده‌اند و مرا فرشتگان رد می‌کنند و در روی می‌اندازند بلعم گفت چون ایمان رفت باری دعای بد کنم تا کار دنیا بر آمده باشد زبان او بر دعا جاری نشد و در حالت دعای بد قوم خود را ذکر می‌کرد بازگشت و گفت شما را عذری بیاموزم که شاید بدان واسطه قوم موسی هلاک شوند آن قوم زنان خوب صورت داشتند فرمود که این زنان غله بار کنند و از موسی امان طلبند و به فروختن غله در میان لشکر در آیند و اگر کسی میل زنان کند امتناع نکنند که اگر زنا کنند من در کتب الهیه دانسته‌ام که بلایی بر ایشان نازل گردد بر موجب فرموده او عمل به تقدیم رسانیدند بزرگترین این قوم را زنی بود کسنی نام به غایت حسنی و شلوی نام یکی را از مبارزان لشکر موسی علیه السلام میل کسنی شد دست (328a) او گرفته پیش موسی علیه السلام آمد و گفت یا رسول‌الله جان خویش از تو دریغ نمی‌داریم و نقش فرمان تو بر صفحه جان می‌نگریم و سینه را سپر تیغ و تبر اعادی می‌سازم و به اعلاء کلمه الله می‌پردازم اما از این صورت زیبا شکیب ندارم و دامن این دلبر رعنا از دست نمی‌گذارم موسی علیه السلام منع فرمود و در تحذیر و توبیخ مبالغه نمود و ممتنع نشد زمیری را که از فرزندان لوط علیه السلام بود و قوی هیکل و غیور و سر لشکر بود طلبید تا شلوی را از زنا بازدارد و در آن حالت غایب بود یافت نشد فی الحال در لشکرگاه موسی طاعون پیدا شد و مردم می‌مردند بعد از ساعتی زمیری آمد دید که مردم مبتلای قهر الهی شده‌اند پیش موسی علیه السلام آمد و گفت یا نبی الله سبب قهر الهی چیست حکایت شلوی و کسنی بگفت زمیری حربه به دست گرفته رفت هنوز سینه بر سینه داشتند که حربه بر پشت یکی زد از پشت دیگری گذشت هر دو را به یک دست برداشته گرد لشکرگاه بر آمد و می‌گفت هر که مخالفت فرمان خدا و رسول خدا کند جزای او این است چون گرد لشکر بر آمد مردن منقطع شد حساب کردند در این اندک فرصت به شومی یک زنا هفتاد هزار کس به طاعون مرده بودند چنانکه حضرت مولانا پیش از این گفته بود از زنا افتد و با اندر جهات و در سبب کفر بلعم اقوال در کتب تفاسیر مذکور است اما در این اتفاق که سرمایه هلاک او با موسی همسری کردن و خود را همچو او پنداشتن و با کاملتر از خود مخاصمه کردن بود چنانکه ابلیس از جهت معارضه آدم علیه السلام و تفضیل کردن خویش بر وی مبتلای بلای شقاوت ابدی گشت حضرت مولانا این تفصیل را اجمالاً بیان کند که می‌فرماید [3319 بلعم باعور را خلق جهان] در آن زمان که او بود [شعبه شد

مانند عیسی زمان] مسخر شده بودند چنانکه عیسی را اهل زمان خود مسخر شده بودند که به دعا علاج ایشان کردی [3320] سجده ناورند کس را دون او] و جز او را سر نیاوردندی [صحت رنجور بود افسون او] دعای او مستجاب بود در صحت بیمار [3321] پنجه زد با موسی از کبر و کمال [328b] و مغرور گشت به حسن حال [آنچنان شد که شنیدستی تو حال] که مسلوب الایمان و سقی گشت چنانکه ابلیس به جهت مخاصمه آدم علیه السلام مردود شد [3322] صد هزار ابلیس و بلعم در جهان] از جمله کافران [همچنین بودست پیدا و نهان] که مردود حق شده‌اند [3323] این دو را مشهور گردانید اله] ابلیس و بلعم را مشهور کرد حضرت خدا [تا که باشد این دو بر باقی گواه] به موجب *وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ*. این دو گواه باشد [3324] این دو دزد آویخت¹¹⁹³ از دار بلند] حضرت خدا این دو را به صورت سیاست آشکار کرد [ورنه اندر قهر بس دزدان بُدند] و الا در قهر حضرت خدا بسیار دزدان هستند [3325] این دو را پرچم به سوی شهر بُرد] این دو را از بهر سیاست و عبرت به سوی شهر برد و الا [کشتگان قهر را نتوان شمرد] که بی‌شمار است. لاجرم بسیار کس از علما و عارفان به سبب کبر و عصیان مسلوب الایمان مردند *نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ زَوَالِ الْاِيْمَانِ وَ عَذَابِ النَّيْرَانِ وَ نَحْبِ الصِّلْحَاءِ وَ نَرْجُو مَلَاقَاتِهِمْ فِي الْجَنَّةِ* [3326] نازنینی تو ولی در حد خویش] نه در کمال حسنی همچو یوسف علیه السلام [الله الله پا منه از حد بیش] که ما هَلْكَ امْرُؤٌ عَرَفَ قَدْرَهُ. و علی رضی الله عنه فرمود *رَجِمَ اللّٰهُ امْرَأً عَرَفَ قَدْرَهُ* و لم يتعد طوره [3327] گر زنی بر نازنین‌تر از خودت] اگر چه پنجه زنی با نازنینی که او از تو نازنین‌تر باشد یعنی آن کس از تو محبوب‌تر باشد نزد حضرت خدا [در تگ هفتم زمین زیر آردت] و تو را به قعر زمین می‌برد حکایت: دزدی ازار حسن بصری را بدزدید پس از آن حسن بصری را در طواف دیدند که می‌گفت *اللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَسَارِقِ اِزَارِي* مرادش آن بود که حضرت خدا از بهر اولیای خویش انتقام می‌کند. لاجرم دعا می‌کرد تا قهر الهی نازل نشود و لهذا رسول‌الله علیه السلام در وقت اذای کافران دعا می‌کرد *اللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي*. و در روایتی *اللّٰهُمَّ اَهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ*. که خود عفو می‌کرد و شفاعت می‌خواست و اعتذار می‌کرد [3328] قصه عاد و ثمود از بهر چیست] همه به سبب آزار انبیاست [تا بدانی کانیا را نازکیست] و محبوبی نزد حضرت خدا [3329] این نشان *خَسَفَ وَ قَذَفَ وَ صَاعَقَهُ* یعنی به زمین فرو بردن چنانکه قارون را واقع [329a] شد و سنگ انداختن چنانکه قوم لوط و اصحاب فیل را واقع شد و بی‌هوش شدن و مردن چنانکه ثمود را واقع شد که از صیحه جبرئیل مردند [شد بیان عز نفس ناطقه] یعنی از بهر بیان عزت نفوس کامله و از برای اظهار شرف انبیاست که ایشان انسان کامل و در حقیقت انسان بودند [3330] جمله حیوان را پی انسان بکش] که این‌ها برای انسانند پس به حکم *يَا اِبْنَ اٰدَمَ خَلَقْتُ الْاَشْيَاءَ لِاَجْلِكَ وَ خَلَقْتُكَ لِاَجْلِي فَكُنْ اَنْتَ لِيْ فَيَكُوْنُ الْاَشْيَاءُ لَكَ*. همه حیوان را از برای انسان بکش [جمله انسان را بکش از بهر

هش] آنان که بی‌هوشند ایشان را از برای اهل هوش بکش در اخبار وارد است که حکایت¹¹⁹⁴: چون حضرت خدا عقل را آفرید آن را گفت قُمْ فَمَقَامٍ پس از آن گفت أَقْعُدْ فَقَعْدٌ پس از آن گفت أَقْبِلْ فَأَقْبِلْ پس از آن گفت أَدْبِرْ فَأَدْبِرْ پس از آن گفت فَبِعِزَّتِي و جلالی ما خلقتُ خلقاً اعزَّ منك بک اعزُّ و بک اعبد و جبرئیل آدم را علیهما السلام آمد و گفت تو را سه چیز آوردم از آن سه یکی اختیار کن یکی عقل و یکی دین و یکی حیا آدم علیه السلام عقل را اختیار کرد جبرئیل دین و حیا را گفت بازگردید که آدم عقل را اختیار کرد پس دین و حیا گفتند حضرت خدا ما را فرموده است که ما به عقل یار شویم هر کجا که باشد و لهذا گفته‌اند ما خلق الله شیئاً أشرف من نالعقل ولا احسن منه **[3331 هش چه باشد عقل کل هوشمند]** سؤال و جواب است یعنی عقل آن است که عقل معاد و سودمند باشد **[هوش جزوی هش بود اما نژند]** عقل جزوی نیز عقل است اما غمگین و بد پس اعتبار به عقل معاش نیست بدان که اهل اسلام را به سه قسم تقسیم کرده‌اند اول عوام که اهل غفلت‌اند دوم زهاد و خواص که اهل عقل و اصحاب خرداند سیم خواص خواص که اهل عشق و بصیرت‌اند پس طایفه اول که عوام‌اند آن کسانی که ایمان آورده‌اند و تمسک به ظواهر شریعت نموده‌اند و به قدر حال احتراز از بعضی معاصی کرده‌اند و به قدر حال به بعضی عبادات اشتغال کرده‌اند و این مرتبه کمترین مرتبه اهل اسلام است اما طایفه دوم که خواص‌اند آن کسانی‌اند که طریقه زهد ظاهری مسلوک داشته‌اند و در طاعات و عبادات سعی بلیغ نموده‌اند و از لقمه حرام و از معاصی علی التمام اجتناب کرده‌اند **(329b)** و از جهت خوف دوزخ و طمع بهشت به طاعات و اجتناب از معاصی اشتغال کرده‌اند چنانکه حق تعالی می‌فرماید **يَذْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ**. و این طایفه اگر چه شریف و عزیزند زیرا که به کیاست و خرد و راه نمونی عقل دانسته‌اند که فانی را اعتباری نیست و سعادت ابدی بهتر است و از دولت فانی و بهشت که راحت ابدی است بهتر است از نعیم دنیا که فانی است و از جهت طمع در بهشت و بیم دوزخ خدای تعالی را طاعت کرده‌اند اما به واسطه آن که ایشان هنوز وابسته ناموس و نام‌اند و از علایق و عوايق دنیای نافرجان نبریده‌اند و مقصود اصلی خود را بهشت ساخته‌اند به نسبت با طایفه سوم که اهل عشق‌اند ابله‌اند زیرا که از حق تعالی جز او را بجسته‌اند و از اشغال دنیای دنی و مقتضیات عقل و خرد و مشتهیات طبیعت نرسته‌اند ندانسته‌اند که حضرت او از دنیا و آخرت و هر چه غیر اوست بهتر است چنانکه رسول‌الله علیه السلام از حال این سه طایفه خبر می‌دهد که **الدُّنْيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْآخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَالْدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ تَعَالَى**. و گفته‌اند **مصراع: فکر زاهد دیگر و سودای عاشق دیگر است. [3332 جمله حیوانات وحشی ز آدمی]**¹¹⁹⁵ آن حیوانات که از آدمی وحشی باشند **[باشد از حیوان انسی در کمی]** آنان از حیوان انسی کمند **[3333 خون آنها خلق را باشد سبیل]**

¹¹⁹⁴ مطلب در فضیلت عقل

¹¹⁹⁵ مطلب نفیس در احوال انسان و حیوان

و روا [زآنکه وحشی‌اند از عقلِ جلیل] از خرد¹¹⁹⁶ بزرگ بدان که همه حیوان وحشی را از آن وجه که از انسان می‌رمد کشتن جایز است خواه خوردن گوشت او درست باشد خواه نباشد آن حیوان که خوردن گوشت او جایز نیست از بهر آن است که تا خصلت او در انسان پیدا نشود از آن که انسان هر غذا که می‌خورد خوی آن غذا در او ظاهر شود مثلاً خنزیر بی غیرت است جفت خود را نگاه نمی‌دارد و سباع بهایم درنده و ظالم‌اند چون کسی گوشت خنزیر را بسیار خورد دیوث و بی غیرت شود و کسی که گوشت سباع را بخورد ظالم و درنده گردد [3334 عزّت وحشی بدین افتاد پست] از این جهت پست شده است در بعض نسخ ساقط شده است [که مر انسان را مخالف آمدست] و وحشی (330a) گشته است [3335 پس چه عزّت باشدت ای نادره] ای نفس عجیه [چون شدی تو حُمُرٌ مُسْتَنْفَره] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره مدثر است فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفَرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ. یعنی پس چیست مر ایشان را که پیوسته از قرآن یا مواعظ آن در حالتی که اعراض کنندگانند گویا که ایشان خران وحشی‌اند که گریخته باشند از شیر یا از صیّاد یا ریسمان دام یا مرد تیرانداز یا آوازه‌های مختلف یعنی چنانکه کوره خر از این‌ها می‌گریزد ایشان از استماع قرآن می‌گریزند که گوش سخن شنوا و دل پند پذیر ندارند خلاصه کلام در این مقام آن است که هلاک عاد و ثمود و سائر ارباب انکار و اصحاب جحود به واسطه ازار انبیا بود از آن که افنای جمادات و کشتن حیوانات از برای انسان رواست و انسان را از برای استغراق او در عقل کلی هلاک ساختن سزااست پس هر که را با انسان کامل مناسبت بیشتر شوق و کمال او افزون‌تر و لهذا خر وحشی را قتل کردن بر همه مباح است و قتل خرائسی روا نیست پس هر که در سلک حمر مستنفره داخل گردد با بacht خون خود می‌کوشد [3336 خر نشاید کُشت از بهر صلاح] خرائسی را کشتن روا نیست از آن که به انسان انس دارد و خدمت او را می‌کند بیت: مسکین خر اگر چه بی‌تمیز است چون بار همی کشد عزیز است [چون شود وحشی شود خورش مباح] چون از انسان وحشی شود قتلش روا گردد [3337 گرچه خر را دانش زاجر نبود] اگر چه خر بی‌عقل است که عقل مانع ندارد [هیچ معذورش نمی‌دارد و دود] بی‌عقلی او سبب خلاص او نباشد از کشتن [3338 پس چو وحشی شد از آن دم آدمی] چون آدمی وحشی شود از نفس رحمن و دعوت کاملان [کی بود معذور ای یارِ سَمی] بلند [3339 لاجرم کفار را شد خون مباح] پس خون کافران مباح شد [همچو وحشی پیشِ نَشَاب و رِمَاح] نَشَاب به ضم نون جمع نشابه است به معنی تیر و رِمَاح به کسر را جمع رُمَح است به معنی نیزه [3340 جفت و فرزندانشان جمله سییل] زن و فرزند کافران شد سییل و اسیر [زآنکه بی‌عقلند و مردود و ذلیل] فقها گفته‌اند (330b) بنده و اسیر شدن کافران جزاء کفر است از آن‌که چون کافران از بنده کشتن به حضرت خدا امتناع کردند حضرت خدا از بهر زجر و جزا ایشان را بنده بنده خود گردانید [3341 باز عقلی کو رمد از عقلِ کل] از

قید خرد [کرد از عقلی به حیوانات نقل] حرف یا در لفظ عقلی مصدریّه است یعنی از عقل کشتن به حیوانات و حیوانیت انتقال کرد

اعتماد کردنِ هاروت و ماروت بر عصمتِ خویش و امیریِ اهل دنیا خواستن و در فتنه افتادن

در بهض حکایات آورده‌اند که هاروت و ماروت¹¹⁹⁷ که صدرنشینان ملکوت بودند در حضرت قدّوسی اعتماد بر قدس داشتند و در میان قدسیان سر افتخار بر اعلیٰ اعلیّین بر می‌افراشتند چون سر و سرافرازی می‌نمودند و از صرصر خزانی غافل بودند و از اظهار ضعف و سستی می‌گریختند و با وجود لب تشنگی آب بقا می‌ریختند طعنه بر انسان و بر خطا و عصیان زدند حضرت خدا ایشان را از بهر امتحان به تسلیط نفس و شیطان و به حسب مزاج انسان به زمین فرود آورد انواع معاصی کردند اگر چه اکثر ارباب تفسیر در سورۀ بقره در تفسیر این آیت کریمه که وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ. این حکایت را درست نداشتند اما چون حضرت مولانا را مقصود از حکایت نصیحت و از قصّه حصّه است به وقوع حکایت اعتبار نمی‌کند [3342 همچو هاروت و چو ماروت شهیر] یعنی آن عقل که از قید عقل رمید از عقلی به حیوانات نقل کرد همچو این دو ملک مشهور [از بطّر خوردند زهرآلود تیر] یعنی از شدۀ فرح و غرور مظهر قهر شدند. لاجرم عاقل را می‌باید که بر قدس خویش اعتماد نکند که الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَ اللَّهُ. و چون خدای تعالی عاصم نشود قوّت علم و عمل سود ندهد¹¹⁹⁸ چنانکه [3343 اعتمادی بودشان بر قدسِ خویش] اما اعتماد بر قدس خویش پیش حضرت قدوس همچو اعتماد گاومیش است بر شیر به قوّت شاخ [چیست بر شیر اعتمادِ گاومیش] به ترکی صوغری. [3344 گرچه او با شاخ صد چاره کند] اگر چه گاومیش با شاخش¹¹⁹⁹ چاره بسیار کند [شاخ شاخش شیر نر پاره کند] شاخ شاخ او را شیر نر [331a] پاره پاره¹²⁰⁰ شاخ اول به ترکی بوداق. شاخ دوم به ترکی بوینز. [3345 گر شود پُر شاخ همچون خارپشت] اگر گاومیش پر شاخ باشد همچون قنفذ به ترکی گزی. [شیر خواهد گاو را ناچار کُشت] شیر او را ضروری قتل می‌کند

¹¹⁹⁷ هاروت و ماروت نام دو فرشته است و ایشان بر آدمیان گناهکار طعنه می‌زدند حق تعالی فرمود که ایشان بسته نفس و هواند و اگر شما را نیز همان حالت که ایشان را است بودی صدور عمایهای بدتر از افعال ایشان از شما امکان داشتی ایشان استبعاد نمودند و حق تعالی نفس بشری بدیشان داد برای حکومت خلق به زمین آمده بر زنی زهر نام عاشق شدند به سبب شرب خمر بر قتل ناحق و سجده صنم اقدام نمودند حق تعالی ایشان را از صعود بر آسمان منع کرد و عذاب ایشان در این جهان مقرر شد و حالا در چاه بابل به موی سر آویخته معذب‌اند و انزال سحر بدیشان به جهت آن بود که در آن زمان سحره دعوی نبوت کردند حق تعالی در زمان حکومت و قبل از معصیت این علم آموخت تا جمعی از بزرگان را تعلیم دهند و ایشان بر کیفیت سحر و حقیقت آن مطلع شده معارض مدعیان نبوت کردند.

¹¹⁹⁸ مطلب در شومی اعتماد بر عفت خویش

¹¹⁹⁹ بوینز

¹²⁰⁰ انک بوینز غنی ارکک - ارسلان پاره پاره ایدر.

تو نیز بر علم و عمل و خیر و طاعت اعتماد مکن و غرة مشو بلکه ضعف و سستی و شکستگی و پستی و تواضع و نیستی پیدا کن تا از قهر خلاص شوی که در حدیث قدسی وارد است **الْعَظْمَةُ إِزَارِي وَالْكَبِيرَاءُ رِدَائِي وَمَنْ نَازَعَنِي وَاحِدًا مِنْهُمَا أَذْخَلْتُهُ النَّارَ**. [3346 گرچه صرصر بس درختان می‌کند] باد سخت و تند اگر چه درختان قوی را از جا بر می‌کند [با گیاه تر وی احسان می‌کند] از آن که ضعف و شکستگی دارد در حدیث شریف وارد است **أَهْلُ النَّارِ كُلُّ كَبِيرٍ مُتَكَبِّرٍ وَ أَهْلُ الْجَنَّةِ كُلُّ ضَعِيفٍ سِ مَتَضَعِفٍ**. لاجرم [3347 بر ضعیفی گیاه آن باد تند] به ترکی صرب. [رحم کرد ای دل تو از قوت ملند] لاف مزین زیرا حضرت خدا از قهر عاجز نیست [3348 تیشه را ز انبوهی شاخ درخت] تیشه و تبر را از بسیاری شاخ درخت [کی هراس آید ببرد لخت لخت] یعنی نمی‌ترسد می‌برد پاره پاره و اندک و اندک و یک به یک [3349 لیک بر برگی نکوبد خویش را] که برگ نرم و ضعیف است [جز که بر نیشی نکوبد نیش را] غیر همچون نیش تیزی ننماید [3350 شعله را ز انبوهی هیزم چه غم] یعنی آتش را از بسیاری هیمة غم نیست که هیمة هر چند که بسیار باشد آتش او را می‌سوزد همچنان دوزخ چون از مردمان پر شود حضرت خدا او را گوید پر شدی دوزخ گوید هل من مزید [کی رمد قصاب از خیل غنم] قصاب نفرت نمی‌کند و نمی‌ترسد از انبوهی گوسفند همچنان عزرائیل همه خداوندان جان را می‌کشد که دنیا نسبت به وی مانند کف دست است پس قهر الهی را کثرت موجودات و قوت مخلوقات مقابله نتواند کرد و تأخیر عذاب ستمکاران از بهر عذاب آخرت است نه از روی عجز و غفلت چنانکه حضرت خدا در سوره ابراهیم فرمود **وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ**¹²⁰¹. آیه [3351 پیش معنی چیست صورت بس زبون] سؤال و جواب است یعنی معنی که حضرت خداست (331b) پیش او صورت یعنی همه موجودات مغلوب است [چرخ را معنیش می‌دارد نگون] یعنی معنی چرخ که حضرت خداست آن را سرنگون و سرگردان کند [3352 تو قیاس از چرخ دولابی بگیر] به این عظمت [گردشش از کیست از عقلی مشیر] که این به تدبیر عقل گردان شده است. لاجرم حضرت خدا آسمان و زمین را در جهان متحرک و ساکن کرده است همچنان در آن جهان متبدل کند چنانکه در این سوره فرمود **يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ وَتَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ**. یعنی روزی که به دل کرده شود زمین به زمین دیگر و آسمان‌ها متبدل گردد به آسمان دیگر و ظاهر شود مردمان از گورهای خود خدای

¹²⁰¹ یعنی و مپندار ای محمد خدای را غافل از آنچه می‌کنند ستمکاران جز این نیست که تأخیر کند عذاب ایشان را برای روزی که خیره شود در آن روز دیده‌ها از مشاهده احوال در حالتی که خداوندان این دیده‌ها شتابند به سوی اسرافیل برداشته‌گان سرهای خود را به بالا باز نمی‌گردد بدیشان چشم‌های ایشان و دل‌های ایشان خالی بود.

یگانه قهر کننده را و به بینی گناه کاران را در آن روز با هم بسته و جمع کرده در بندها پیرهن های ایشان از قطران است و بپوشد روی های ایشان را آتش تا جزا دهد خدای تعالی هر تن را آنچه کرده است به درستی که خدای تعالی زود حساب است که حساب یک او را از حساب دیگری باز نمی دارد [3353 گردش این قالب همچون سپر] یعنی حرکت تن همچو سپر [هست از روح مُسْتَرَّای پسر] یعنی تحرک بدن از جان پوشیده است یعنی چنانکه هر عضو از بدن به قوت روح در حرکت و سکون و در گردش و عمل است. لاجرم همه موجودات به منزله تن است و حضرت خدا ایشان را به منزله جان است که به قدرت و ارادت او هر یکی در حرکت و سکون و در کار و عمل است [3354 گردش این باد از معنی اوست] حرکت باد گاه از سویی و گاه از سویی به قدرت حضرت خداست [همچو چرخ کانی اسیر آب جوست] همچون چرخ آسیاب که آن مغلوب و مستر آب نهر است مراد از این کلمات آن است که هر موجودی از موجودات در حرکات و سکونات و خاصیات و تأثیرات تابع معنی خویش است چنانکه قالب تابه روح مستطاب است و چرخ دولابی در گردش تابع آب [3355 جرّ و مدّ و دخل و خرج این نفس] (332a) همچنانکه الفاظ و حروف که از اعراض است بی نفس انسانی کسوت وجود نپوشد. لاجرم اینها [از که باشد جز ز جان پُر هوس] و پر مطالب پس همچنانکه کار فرمای جان در قالب دانستی و تأثیرات آب در چرخ دولابی شناختی بدان که جان و دل نیز به حکم الْقَلْبُ بَيْنَ أَصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ يَقْلِبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ. کارفرمای مملکت بدن بی فرمان خالق ذوالمنن نمی کند وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ. هم چنین آب و باد و آتش و خاک بلکه عرش و کرس و جمیع افلاک بی اقتضاء اسما و صفات و تأثیر تجلیات احدیة الذات که به منزله معنی کلمات و حروف موجودات است اصلاً و قطعاً به سمت ظهور موسوم نشوند و ساکن و متحرک نتواند بود و موصوف به هیچ اثری و معروف به هیچ خاصیتی نتواند شد همچنانکه الفاظ و حروف که از اعراض است بی نفس انسانی کسوت وجود نپوشد و نفس بی محرک ارادت به قصد معنی نجوشت و جان مرید که قصد و ارادت بدو قائم است بی اشارت و تجلّی مراد که جان جان اوست در هیچ امری نکوشد هم چنین کلمات انبیاء و کمل اولیاء و حروف عالیات اعیان ثابتة علمیه و حروف سافلات سائر موجودات به حسب تفاوت درجات و اختلاف طبقات بی نفس رحمانی ظهور نیابد و نفس رحمانی تابع ارادت ربانی است چنانکه قول او عزّ و جلّ إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ. متضمن این معانی است و ارادت تابع علم است و علم تابع حیات و جمیع صفات قائم به ذات پس به حقیقت معنی جمیع حروف و کلمات موجودات جز یک ذات نباشد [3356 گاه جیمش می کند گاه ح و دال] گاه مقید کند گاه مطلق و هر چه خواهد آن کند که يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ. [گاه صلحش می کند گاهی جدال] و لهذا رسول الله علیه السلام در دعا می گفت اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ. [3357 که یمینش می کند گاهی یسار] هر وقت در تقلیب و تحریک است [که گلستان می کند گاهیش خار] گاه مظهر لطف

می‌کند گاه محل قهر. لاجرم [3358 همچنین این باد را یزدانِ ما] یعنی باد را حضرت خدا [کرده بُد بر عاد همچون اژدها] آن امت هود را سبب هلاک کرد [3359 باز هم آن باد را بر مؤمنان] از امت هود و از (332b) امت محمد علیهما السلام [کرده بُد صلح و مراعات و امان] که مؤمنان امت هود در دائرة امین بودند همچنان باد صبا احزاب را خراب و هلاک و پریشان کرد مسلمانان در سلامت بماندند چنانکه رسول‌الله علیه السلام گفت نُصِرْتُ بِالصَّبَا، وَأُهْلِكْتُ عَادًا بِالذَّبُورِ. چون حضرت مولانا پیش از این فرمود پیش صورت چیست معنی بس زبون اکنون بیان می‌کند که مراد از معنی چه چیز است [3360 گفت أَلْمَعْنَى هُوَ اللَّهُ شَيْخِ دِينَ] ¹²⁰² مراد از شیخ دین شیخ صدرالدین قونوی است [بحرِ معنیهای ربُّ العالمین] که آن شیخ صدرالدین دریای معانی حضرت خداست حکایت: کنیت شیخ صدرالدین ابوالمعالی است جامع بوده میان جمیع علوم چه ظاهری و چه باطنی و چه عقلی و چه نقلی میان وی و خواجه نصیر الدین طوسی اسوله و اجوبه واقع است و مولانا قطب الدین علامه شیرازی در خدمت وی بوده و در حدیث شاگرد وی است و کتاب جامع الاصول را به خط خود نوشته و بر وی خوانده و به آن افتخار می‌کرده و از این طایفه شیخ مؤید الدین جندی و مولانا شمس الدین ای کی و شیخ فخرالدین عراقی و شیخ سعید الدین فرغانی قدس الله تعالی ارواحهم و غیر ایشان از اکابر در حجر تربیت وی بوده‌اند و در صحبت وی پرورش یافته‌اند با شیخ سعد الدین حموی بسیار صحبت داشته است و از وی سؤالات کرده میان وی و مولانا اختصاص و محبت و صحبت بسیار بوده است روزی مجلس عظیم بود و اکابر قونیه جمع شده و شیخ صدرالدین بر صدر صفا بالای سجاده نشسته بود حضرت مولانا در آمد سجاده خویش را به وی گذاشت مولانا نشست و گفت به قیامت چه جواب گویم که بر سجاده شیخ چرا نشستم شیخ فرمود که بر یک گوشه تو بنشین و بر یک گوشه من بنشین حضرت مولانا نشست شیخ فرمود که سجاده که نشست تو را نشاید ما را نیز نشاید سجاده را برداشت و دور انداخت حضرت مولانا پیش از وی وفات کرده است و وصیت نماز خود به وی کرده [3361 جمله اطباقِ زمین و آسمان] جمله طبقات زمین و آسمان در تصرف حضرت خدا [همچو خاشاکی در آن بحرِ روان] یعنی شیخ صدر الدین در توضیح این معانی و تمثیل این مبانی می‌گوید اطباقِ زمین و (333a) آسمان به منزله خاشاک است و معنی یعنی حضرت خدا همچو بحر بی‌کران بس چنانکه حرکات و سکناات خاشاک بر روی دریا از آب دریاست هم چنین حرکات و سکناات جمیع موجودات از تجلیات اسما و صفات جنات کبریاست حضرت مولانا در امثال این تمثیلات عذرخواهی کرده چنانکه در موضع دیگر فرموده است بنده نشکبید ز تمثیل خوشتر هر زمان گوید که جانم مفرشت ای برون از وهم و قال و قیل من خاک بر فرق من و تمثیل من [3362 حمله‌ها و رقصِ خاشاک اندر آب] حمله و سماع

¹²⁰² این معنی را شیخ صدرالدین در اعجاز البیان فی تفسیر ام القرآن تحقیق کرده بود حضرت مولانا از برای اشارت به کلام شیخ چنین بسط کلام کرد. منه.

کردن خار و خاشاک در دریا [هم ز آب آمد به وقت اضطراب] از آب است در وقت حرکتش [3363] چونکه ساکن خواهدش کرد از مرا] و جدال [سوی ساحل افکند خاشاک را] پس خاشاک ساکن شود [3364] چون کشد از ساحلش در موج‌گاه] چون خاشاک را در موج گاه و میان آب کشد [آن کند با او که آتش با گیاه] چنانکه باد گیاه را تحریک کند خار و خاشاک را متحرک گرداند بدان که اول جز حضرت خدا نبود کما قال علیه السلام كَانَ اللَّهُ وَ لَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ. لاجرم به خواست که عالم را خلق کند تا خود را اظهار کند که كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَخْبَيْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ. پس به جنبش آمد که صفت احیا و تکوین را به عمل آورد و چون محیی اوست هم ممیت اوست وقتی که خواهد خلق را بمیراند صفت امانت را به عمل آورد. لاجرم همه موجودات را نیست و فانی گرداند و چون به حکم وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ. روز جزا وعده کرده است پس باز جنبش کند که صفت احیا و تکوین را باز به عمل آورد که به صور اسرافیل مردگان را زنده گرداند چنانکه فرمود مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا. یعنی انتظار نمی‌کنند ایشان مگر یک نعره که بگیرد ایشان را و حال آن‌که ایشان در آن وقت در سورد او معامله به جدال مشغول باشند و مهم این جهان می‌سازند که به یک‌بار اسرافیل به صور در دمد و همه خلق بر جای بمیرند الا ماشاء الله پس نتواند وصیت کردن و نه به سوی ایشان بازگردند و بعد از چهل سال بدمد در صور دیگر باد پس آنگاه ایشان از گورها بیرون آمده (333b) به سوی پروردگار خود شتابند چون برانگیخته شوند گویند ای وای بر ما که برانگیخته و بیدار کرد ما را از خوابگاه ما ملائکه جواب دهند هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ. و این واقعه نبود الا یک نعره که نفخه اخیر است پس آنگاه ایشان نزدی یک ما حاضر شدگانند چنانکه فرمود إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ. الآیه حال موج گاه و اهل حساب و عقاب این است اما إِنْ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ. یعنی به درستی که اهل بهشت آن روز در کاری باشند شادان و میوه خوران و نهایت آن سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ. که در خبر وارد است وقتی که اهل بهشت در نعیم خود مستغرق باشند که ناگاه نوری برایشان ساطع گردد و چون سر بالا کنند حضرت عزت عزّ شانه فرماید السلام علیکم یا اهل الجنة بیت: سلام دوست شنیدن سعادت است و سلامت به وصل یا رسیدن فضیلت است و کرامت [3365] این سخن آخر ندارد باز ران] سخن را [جانب هاروت و ماروت ای جوان] بگو باقی قصه ایشان

باقی قصه هاروت و ماروت و نکال و عقوبت ایشان هم در دنیا به چاه بابل

به کسر با نام ناحیه است که کوفه و جله از آن ناحیه است و مشهور به این نام شهری خراب است به نزدیک جله و در جانب او دهی است که اکنون بابل عامره گویند [3366] چون گناه و فسق خلقان جهان] یعنی فرزندان آدم [می‌شدی

بر هر دو روشن آن زمان] بلکه جمیع ملائکه را فسق و عصیان و بغی و طغیان آدمیان روشن کشتی یعنی ملائکه فسق و عصیان آدمیان مشاهده می کردند هاروت و ماروت که در عبادت راسی و راسخ بودند و فرمان الهی را غیر ناسی و ناسخ در حالت اطلاع بر قبایح اعمال ادیبان¹²⁰³ و فضایح افعال ایشان [3367 دست خاییدن گرفتندی ز خشم] و گفتندی اینها را حضرت خدا خلیفه و قائم مقام ساخت و پدر ایشان را مسجود ما کرد عجب است که اینان به مقابله این لطفها امر الهی را امتثال نکنند بلکه فسق و فساد کنند و خون بریزند [لیک عیب خود ندیدندی به چشم] چون در آوان نشانند آدم بر سریر خلافت و نوشتن طغرای انی جاعل فی الارض خلیفه بر منشور انی خالق بشرنا من طین ملائکه به چشم حقارت در آدم نگاه کرده بودند و به طعن اتجعل فیها (334a) من یفسد فیها و یسفک الدماء زبان گشاده. لاجرم به حکم شعر: و عین الرضا عن کل عیب کلیله - ولکنّ عین السخط تبدی المساویا. هر آینه افعال خود ایشان را پسندیده و محبوب نماید چنانکه پیش از این گفته بودند و نحن نسّیح بحمدک و تقدّس لک و فعل آدمیان نامرضی و معیوب نماید و در حقیقت عکس خشم ایشان در آینه انسان به چشم ایشان در می آید که در ملائکه تکبر بود و غرور به قدس خود پس آن زشتی را در آینه انسان مشاهده کردند و لهذا می فرماید [3368 خویش در آینه دید آن زشت مرد] آن مرد زشت صورت [رو بگردانید از آن و خشم کرد] در حقیقت زشتی اوست نه آینه پس زشتی خود را دیدن می باید که گفته اند طوبی لمن شغله عیبه عی عیوب الناس بیت: آن چشم که عیب دگران بیند هست - چشمی که بعیب خویش بیناست کجاست. آن واعظان که عیب خلق بینند عیب خود نمی بینند و هنر خود می بینند هنر خلق نمی بینند خلق را علف می کنند و این صفت کبر راحمیت دین می خوانند غلط می کنند و لهذا می فرماید [3369 خویش بین چون از کسی جُرمی بدید] متکبر چون در دیگری یک جرم دید [آتشی در وی ز دوزخ شد پدید] آتش خشم و غضب همچو نار جهنم در آن متکبر پیدا گشت [3370 حَمِیتِ دین خواند او آن کبر را] آن متکبر غیرت دین می خواند تکبر را [ننگرد در خویش نفسِ گبر را] نمی بیند در خود نفس کافر را که با صلاح کلی محتاج است [3371 حَمِیتِ دین را نشانی دیگرست] که به غضب نفسانی نباشد [که از آن آتش جهانی اخضرست] و پر طراوت بزرگان گفته اند کسی که امر معروف و نهی منکر کند به پنج چیز محتاج است اوّل علم که جاهل امر معروف و نهی منکر را نیک نمی سازد دوم با آن رضاء حضرت خدا و اعزاز دین خواهد سوم شفقت بر کسی که امر معروف کند پس می باید که به نرمی و مهر سخن گوید زیرا حضرت خدا موسی و هارون را علیهما السلام فرمود وقتی که به فرعون فرستاد فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا. چهارم صابر و حلیم باشد که حضرت خدا در قصّه لقمان فرمود وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ. پنجم آن است که آنچه می فرماید بدان عامل باشد تا وی را تغییر نکنند و در این کلام داخل باشد که حضرت خدا (334b) فرمود أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ

أَنْفُسَكُمْ. چون حضرت مولانا برخی پند و معرفت فرمود باز به قصه هاروت و ماروت و اصحاب عالم جبروت عودت نمود

[3372] گفت حقشان گر شما روشن‌گرید] حق تعالی ملائکه را گفت اگر چه شما روشن‌گرید [در سیه‌کاران مُغفَل من‌گرید] در حال سیه‌کاران از سرِ غفلت من‌گرید [3373] شکر گوید ای سپاه و چاکران] یعنی شکر کنید به من ای سپاه آسمان و بندگان من که شما نه آید چو دیگر چاکران بلکه شما را طاعت و عبادت غذا و لذت است [رسته‌اید از شهوت و از چاکِ ران]¹²⁰⁴ خلاص شده‌اید از شهوت و ازاله جماع و فرح که در بشر قوه شهویه است و همچنان قوت غضبیه هست و مصالح دارد که اوقات او را شاغل است ملائکه را چیزی از این‌ها نیست [3374] گر از آن معنی نهم من بر شما] اگر از آن شهوت می‌نهم بر ذات و طبیعت شما [مر شما را بیش نپذیرد سما] شما را آسمان قبول نکردی [3375] عصمتی که مر شما را در تنست] معصومی و بی‌گناهی که شما را هست در طبیعت [آن ز عکس عصمت و حفظ منست] نه از زهد شماست که المعصوم من عصمه الله پس اعتصام به حضرت خدا و اعتماد بر آن مولی می‌باید کرد و لهذا در حم سجده امر به موجب وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ. وارد شد [3376] آن ز من بینید نز خود هین و هین] و مغرور مشوید [تا نچربد بر شما دیو لعین] به موجب فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ. تا جرأت و غلبه نکند بر شما شیطان ملعون [3377] آنچنانکه کاتبِ وحی رسول] که قصه او پیش از این گفته شد [دید حکمت در خود و نور اصول] ضیای صفای رسول را در خود دید آن را از خود پنداشت [3378] خویش را هم صوتِ مرغانِ خدا] آن کاتب وحی خود را هم لحنِ مرغانِ خدا و از زمره انبیا [می‌شمرد آن بُد صفیری چون صدا] آن صوت خود صفیر و صدای مرغان دنیا بود شما نیز بر قوت خود اعتماد مکنید و بانگ صفیر را آواز طائر قدسی مپندارید مصراع: بر بسته دگر باشد و بر رسته دگر. لاجرم آنان که کلمات مشایخ و اصطلاحات تصوف (335a) می‌گویند اما به معنی او اطلاع نیافته‌اند و عمل و ریاضت را به وجود نیاورده‌اند و به حضرت خدا مناسبت حاصل نکرده‌اند سخن ایشان قول بی‌معنی و کلام بی‌حاصل است و لهذا می‌فرماید [3379] لحنِ مرغان را اگر واصف شوی] تو آواز مرغان را اگر واصف شوی که همچون مرغان او از کنی [بر مرادِ مرغ کی واقف شوی] معنی آواز ایشان کجا می‌دانی [3380] گر بیاموزی صفیرِ بلبل] که همچو بلبل آواز کنی [تو چه دانی کو چه دارد با گلی] عرض و نیاز او با گل چیست کی می‌دانی [3381] ور بدانی باشد آن هم از گمان] و تخمین و ظن [چون ز لب‌جنبان گمانهای کران] به کاف عربی جمع به معنی اصم.

به عبادت رفتنِ کر بر همسایه رنجورِ خویش

دانستن ارباب تقلید احوال اصحاب تحقیق را بر وجه تخمین است همچون ظنّ اصم چنانکه در این حکایت که کری را همسایهٔ مریض شد او از بهر عیادت به نزد او رفت و به تخمین سخن گفت و خطا کرد [3382 آن کری را گفت افزون مایه] یک صاحب سرمایه و اهل عقل کری را پند داد و گفت [که ترا رنجور شد همسایه] چرا به عیادت او نمی‌روی رعایت حق جار لازم است و عیادت سنت و عبادت است بیت: نقش عیادت ار چه به صورت عبادتست - لیکن به نقطهٔ ز عبادت زیادتست. [3383 گفت با خود کر که با گوشِ گران] با نفس خود این سخن گفت که با گوش ثقیل [من چه دریابم ز گفت آن جوان] آن همسایهٔ مریض [3384 خاصه رنجور و ضعیف آواز شد] خصوصاً بیمار است ضعیف آواز گشته است [لیک باید رفت آنجا نیست بُد] چاره نیست که نمی‌روم پس از این با خود تدبیر کرد [3385 چون ببینم کآن لبش جنبان شود] آن بیمار که لبش جنبید و متحرک گردد [من قیاسی گیرم آنرا هم ز خود] تا کس کری من نداند و خدمت عیادت تمام شود¹²⁰⁵ [3386 چون بگویم چونی ای محنت کشم] و زحمت کشیدهٔ من و همسایه‌ام [او بخواهد گفت نیکم یا خوشم]¹²⁰⁶ آن بیمار بخواهد گفت نیکم [3387 من بگویم شکر چه خوردی آبا] من در مقابله بگویم شکر و پس از آن پیرسم چه خوردی ای پدر لفظ آب لفظ عربی است به معنی پدر به آخر آواز بهر ندا و خطاب الف زیاده کردند آبا شد [او بگوید شربتی یا ماش با] آن رنجور جواب می‌خواهد داد که شربت فلان و یا ماش با¹²⁰⁷ خورم [3388 من بگویم صحّه نوشت کیست آن] من بگویم عافیت و نوشت باد پس از آن پیرسم (335b) کیست آن کس که [از طبیبان پیش تو گوید فلان] از طبیبان پیش تو آید آن جواب می‌دهد که فلان [3389 من بگویم بس مبارک‌پاست او] مبارک قدم است آن طبیب [چونکه او آمد شود کارت نکو] و صحت یابی [3390 پای او را آزمودستیم ما] و تجربه کرده‌ایم چند بار [هر کجا شد می‌شود حاجت روا] هر کجا که رفت حاجت حاصل گشت و نافع شد دوا [3391 این جوابات قیاسی راست کرد] چو کر به نفس خود این جواب‌های قیاسی را مقرر ساخت [پیش آن رنجور شد آن نیک‌مرد] آن مرد اصم در بعض نسخ عکس آن واقع شد ای آزادمرد و در بعض نسخ این بیت واقع است [کر درآمد پیش رنجور و نشست] کر به خانهٔ بیمار در آمد و پیش او بنشست [بر سر او خوش همی مالید دست] بر سر و پیشانی بیمار دست بمالید مگر آن بیمار از دیر آمدن همسایه رنجیده بود و یا از شدهٔ مرض دل تنگ بود [3392 گفت چونی گفت مُردم گفت شکر] آن مرد کر گفت چونی آن رنجور گفت مردم از زحمت آن کر گفت شکر [شد از این رنجور پُر آزار و نُکر] بیمار از این سخن پر آزار و قهر آلود شد و ناشناخت [3393 کین چه شکر ست او

¹²⁰⁵ شود TK : نشود M

¹²⁰⁶ به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه.

¹²⁰⁷ ماش با مرجمک شوربازی.

مگر با ما بدست] در بعض نسخ کین چه شکر است این عدوی ما بدست. [کر قیاسی کرد و آن کثر آمدست] راست نیامد [3394 بعد از آن گفتش چه خوردی گفت زهر] پس از آن آن کر رنجور را گفت چه خوردی رنجور گفت زهر خوردم [گفت نُوشْت باد افزون گشت قهر] آن کر گفت تو را نوش باد رنجور را زیاده شد قهر [3395 بعد از آن گفت از طبیبان کیست او] پس از آن آن کر گفت کدام طبیب است [که همی آید به چاره پیش تو] که می آید از بهر علاج پیش تو [3396 گفت عزرائیل می آید برو] رنجور گفت عزرائیل می آید [گفت پایش بس مبارک شاد شو] آن کر گفت پایش بس مبارک است شاد شو [3397 کر برون آمد بگفت او شادمان] آن کر از نزد رنجور برون آمد شادمان که با خود می گفت [شکر کیش کردم مراعات این زمان] شکر که آن رنجور را رعایت کردم و حق عیادت را به جای آوردم این زمان [3398 گفت رنجور این عدو جان ماست] این همسایه کر دشمن ماست [ما ندانستیم کو کان جفاست] و معدن آذاست [3399 خاطر رنجور جویان شد سَقَط] و هرزه [تا که پیغامش کند از هر نَمَط] تا که خبر بفرستد از هر نوع [3400 چون کسی که خورده باشد آش بد] [336a] بد طعام بد [می بشوراند دلش تا قی کند]¹²⁰⁸ غثیان می دهد او را تا که قی کند در اینجا از قصه دو حصه است یکی نسبت با رنجور یعنی غضب او دیگری نسبت با کر یعنی قیاس او. لاجرم حضرت مولانا اول حال غضب را بیان کند¹²⁰⁹ که سر خصایل ذمیمه است حکایت: کسی که پیش رسول الله علیه السلام آمد نصیحت طلب کرد رسول الله علیه السلام گفت لا تَغْضَب. یعنی بر کسی غضب مکن پس مرد را فرو بردن خشم می باید [3401 کظم غیظ این است آنرا قی مکن] فرو بردن خشم این است آن را بیرون مینداز در این اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره آل عمران است وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ. و بهترین اقسام احسان آن است که نیکویی کنند به جای جمعی که با ایشان بدی کرده باشند حکایت: در تیسیر آورده که روزی سید الشهداء امام حسین بن علی با جمعی مهمانان بر سر خوانی نشسته بودند خادمش با کاسه آش گرم به مجلس در آمد و از غایت دهشت پایش به حاشیه بساط بر آمده کاسه بر سر شاهزاده افتاد و بشکست و آشها به رخسار مبارکش فرو ریخت اما از روی تأدیب نه از راه غضب و تعذیب در او نگریست بر زبان خادم جاری شد که والکاظمین الغیظ امام فرمود که خشم را فرو خوردم خادم گفت و العافین عن الناس امام گفت عفو کردن خادم تتمه آیت بر خواند که واللّه یحبّ المحسنین امام جواب داد که از مال خودت آزاد کردم حکایت: مجاهد روایت کند که رسول الله علیه السلام به قومی مرور کرد ایشان سنگ بزرگ برداشتندی و قوت خود آزمودندی رسول الله علیه السلام گفت از این قوی تر آن است

¹²⁰⁸ قوشدرر.

¹²⁰⁹ مطلب در مدمت غضب و مدحت کظم غیظ.

که در میان او و برادرش خصومت باشد آن کس بر شیطان خود و شیطان برادرش غالب شود به آن برادر آید و با او سخن گوید **بیت:** مردی گمان میر که به زور است و پردلی - با خشم اگر برای دامن که مقبلی. و عن النبی علیه السلام مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَىٰ إِنْفَاقِهِ مَلَأَهُ اللَّهُ أَمْنًا وَإِيمَانًا. لاجرم ای برادر غضب را فرو بر **حکایت:** آورده‌اند که کسی امام اعظم را طیانچه زد اما فرمود که من هم می‌توانم که تو را طیانچه زنم لیکن **(336b)** نزنم و قادرم بر آن که به خلیفه از تو شکایت کنم اما نکنم و توانم که سحرگاه از جفای تو به حضرت حق تعالی بنالم ولیکن ننالم و می‌توانم که به قیامت کمر خصومت بر بندم و داد خود از تو بستانم و این نیز نکنم و اگر فردا مرا رستگاری باشد و شفاعت من در پذیرند بی تو قدم در بهشت نهم. لاجرم کظم غیظ این است آن را قی ممکن **[تا بیابی در جزا شیرین سخن]** تا عوض تلخی شیرینی باشد **[3402 چون نبودش صبر می‌پیچید او]** چون رنجور را صبر نبود می‌پیچید که می‌گفت **[کین سگ زن‌روسی]** **حیز کو]** به کاف عربی به ترکی قنی. در بعض نسخ کین سگ ملعون کز گفتار کو. **[3403 تا بریزم بر وی آنچه گفته بود]** بریزم بر آن همسایه کر آن سخن را که گفته بود **[کآن زمان شیر ضمیرم خفته بود]** که در آن وقت شیر دلم در خواب بود **[3404 چون عیادت بهر دل آرامی است]** مقصود از مشروعیت عیادت تسلیت خاطر بیمار و تقویت قلب اوست **[این عیادت نیست دشمن کامی است]** از بهر مراد دشمن است یعنی آن دشمن من است بیامد تا دشمن خود را در حالت مرض و ضعف بیند چنانکه می‌فرماید **[3405 تا ببیند دشمن خود را نزار]** عیادت را بهانه کرد تا دشمن خود را یعنی مرا بیمار و ضعیف بیند **[تا بگیرد خاطر زشتش قرار]** که مرا چنین بیند خاطر قبیح او قرار و صفا گیرد و تشغی صدر حاصل کند چون حال غضب را بیان کرد پس از این حال قیاس را و شومی گمان را بیان می‌کند و این معنی را شرح کند که بسیار مردم صور عبادات به جای می‌آزند و آن را سبب وصول به روضه رضوان و موجب ملاقات حور و غلمان پندارند و در حقیقت طاعت ریا آمیز عند الله عین معصیت و محض گناه باشد چنانکه آن کر می‌پنداشت که خدمتی کرده‌ام و حق همسای به جای آورده‌ام بی‌خبر از آن که در دل او آتش افروخته است و جمیع حقوق سابقه را در آن آتش سوخته است **[3406 بس کسان کایشان ز طاعت گمرهند]** و عبادت را بر ریا کنند در بعض نسخ پس کسان کایشان عبادت‌ها کنند. **[دل بر رضوان و ثواب آن نهند]** دل را بر ثواب و اجر آن عبادت می‌نهند و از آن عمل ریای ثواب خواهند و این را نمی‌دانند **[3407 خود حقیقت معصیت باشد خفی]** چنان‌ه گفته‌اند الریاء شرک خفی و رسول‌الله علیه السلام فرمود **أَخَوْفُ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الشُّرْكَ الْأَصْغَرَ**. اصحاب گفتند یا **(337a)** رسول‌الله ما الشرک الا صغر قال الریاء. لاجرم **[بس کدر کآن را تو پنداری صفی]** بسیار تیره را تو صافی پنداری که خود را زاهد و مخلص می‌نماید اما در حقیقت اهل ریا و مکدر است و بسیار عمل ریائی را تو عمل صالح و خالص پنداری ¹²¹⁰ **[3408 همچو آن کر کو همی**

پنداشتست] یعنی چنانکه آن کر همی پنداشت [کو نکویی کرد و آن بر عکس جست] حالاً بر عکس نیکو جست و خلاف صواب واقع شد [3409 او نشسته خوش که خدمت کرده‌ام] آن کر خوش دل نشسته که خدمت کرده‌ام [حق همسایه به جا آورده‌ام] اما بی‌خبر از آن که [3410 بهر خود او آتشی افروخته است] مرهون است [در دل رنجور و خود را سوخته است] لفظ در دل ظرف افروخته است پس اهل ریا پندارد که عبادت کرده است اما نمی‌داند که آتش غضب حضرت خدا را افروخته است چنانکه در سوره ماعون فرمود **فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَآؤُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ**. پس سختی عذاب برای نماز گذارند که آن ربایی است و مانعان زکوة [3411 **فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُوقِدْتُمُوهَا**] پس بترسید از آتشی که خود افروخته‌اید [انکم فی المعصية ازدتتموها] یعنی به واسطه آن که زیادتی معصیت اندوخته‌اید و نمازی که از برای ریا بگذار نماز نیست و پشت به طرف کعبه کرده دویدن موصل حجاز نیست عن رسول‌الله علیه السلام **إِنَّ الْمَلَائِكَةَ يَرْفَعُونَ أَعْمَالَ الْعَبْدِ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ، يَسْتَكْثِرُونَهُ وَيُزَكُّونَهُ حَتَّى يَبْلُغُوا بِهِ إِلَى حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ مِنْ سُلْطَانِهِ، فَيُوحِي اللَّهُ إِلَيْهِمْ أَنْكُمْ حَفَظْتُمْ عَلَى عَمَلِ عَبْدِي وَأَنَا رَقِيبٌ عَلَى مَا فِي نَفْسِهِ إِنَّ عَبْدِي هَذَا لَمْ يُخْلِصْ لِي، وَلَمْ يُخْلِصْ عَمَلَهُ فَاصْبِرُوا فِي سَجِينٍ**¹²¹¹. و تتمه حدیث این است که **وَيَصْعَدُونَ بِعَمَلِ الْعَبْدِ يَسْتَقِيلُونَهُ وَيَحْقِرُونَهُ حَتَّى يَنْتَهُوا بِهِ إِلَى حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ مِنْ سُلْطَانِهِ فَيُوحِي اللَّهُ إِلَيْهِمْ أَنْكُمْ حَفَظْتُمْ عَلَى عَمَلِ عَبْدِي وَأَنَا رَقِيبٌ عَلَى مَا فِي نَفْسِهِ إِنَّ عَبْدِي هَذَا أَخْلَصَ عَمَلَهُ فَاصْبِرُوا فِي عَجِينٍ**. [3412 گفت پیغمبر به یک صاحب‌ریا] در اخبار آمده است که مصلی صاحب ریا را حضرت مصطفی علیه السلام فرمود **[صَلِّ إِنَّكَ لَمْ تُصَلِّ يَا فَتَى]** نماز را بگذار که آن‌چه از سر ریا به جای آوردی نماز نبود که صورت بی‌جان هر چند زیبا بود لایق حضرت سلطان نباشد همچنین طاعت بی‌اخلاص سزاوار جناب رحمن نبود بیت: کلید در دوزخ است آن نماز - که در چشم مردم گذاری دراز. [3413 از برای چاره این خوفها] (337b) و از بهر علاج دفع ریا [آمد اندر هر نمازی اهدنا] نزد اهل طریقت معنی اهدنا طلب اخلاص است نه دوام هدایت یعنی نماز گذارنده چون صراط مستقیم که عبارت از ملت اسلام است یافته است فائده صراط مستقیم طلبیدن در هر نمازی که **اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ**. چیست بعضی گویند مراد دوام و ثبات است بر آن راه راست اما حضرت مولانا می‌فرماید به مجرد صور طاعات و عبادات سلوک صراط مستقیم دست نمی‌دهد مادام که مقرون به اخلاص نباشد پس مراد از اهدنا آن است که [3414 کین نمازم را میامیز ای خدا] که این نماز مرا خلط مکن یا ربنا [با نماز ضالین و اهل ریا] به نماز گمراهان و اهل ریا [3415 از قیاسی که بکرد آن کر گزین] آن قیاسی که کر او را اختیار کرد [صحبت ده‌ساله باطل شد بدین] و حقوق سابقه باطل شد به آن قیاس چون آن کر را حس صحیح نبود در استماع کلام ظاهر غلط کرد در استماع کلام الهی حال او چون باشد [3416 خاصه ای خواجه قیاس حس دون]

¹²¹¹ سَجِين موضع ابلیس و لشکر اوست و کتابی است نوشته و علامت کرده به علامتی که هر که بیند داند که در آن خیر نیست.

مرهون است [اندر آن وحیی که هست از حد فزون] قیاس حسّ دون را در مشاهدات چند بار غلط باشد پس قیاس آن حسّ دون در امر آخرت که متعلق به وحی است و از حد بیرون است چگونه غلط باشد یعنی چون عقل از قیاس بنی نو خویش زیون باشد اندیشه کن که قیاس حیسّ دون اندران وحی که مست از حد فزون چون باشد. لاجرم تصدیق اخبار الهیه و احداث نبویه می باید ورنه عاقبت باعث عذاب شود چنانکه حضرت ربّ العالمین در سورۀ مطفّفین فرمود **وَلَّيْلٌ يُؤْمِنُ لِلْمُكَذِّبِينَ الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ يَوْمَ الدِّينِ**. [3417 گوشِ حسّ تو به حرف او درخورست] شنیدن الفاظ را لایق است که الفاظ را می شنود [دانکه گوشِ غیب گیر تو کرسست] بدان که گوشِ غیب دان تو اصم است ورنه زاد او گرفتگی و تدبیر آخرت کردی.

اول کسی که در مقابله نصّ قیاس آورد ابلیس بود

چون شومی قیاس را بیان کرد در این سرخی آن را بیان کند که اول کسی که این قیاس عقلی را در مقابله نصّ شرعی آورد ابلیس بود [3418 اول آن کس کین قیاسکها نمود]¹²¹² به زعم خویش قیاس های عقلی آورد [پیش انوار خدا ابلیس بود] که به مقابله نصّ صریح و امر الهی آن ابلیس شقی حضرت خدا را از امتناع (338a) کردن از سجده جواب داد [3419 گفت نار از خاک بی شک بهترست] چنانکه ربّ العباد در اولئل اعراف و اواخر صاد خبر می دهد **قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ**. لاجرم [من ز نار و او ز خاکی اکدرست] و تیره قطعه: صورت خاک ارچه دارد تیرگی در ذات خود - نیک بنگر گزه معنی صفا اندر صفاست - این همان خاک است کاندرا وصف او صاحب دلی - نکته گفت است کزوی دیده جان را جلاست - جستن گوگرد احمر عمر ضایع کردن است - روی بر خاک سیاه آور که یکسر کیمیاست. [3420 پس قیاس فرع بر اصلش کنیم]¹²¹³ یعنی من بهترم از آدم [او ز ظلمت ما ز نور روشنیم] پس بهتر سجده کردن به کهرت نشاید در اینجا دو سخن است اول آن که افضلیه اصل ابلیس یعنی آتش نسبت به اصل آدم علیه السلام یعنی طین مطلقا مسلم نیست زیرا اگر چه آتش نورانی و علوی است اما محرق و مغنی است و اگر چه خاک تیره است اما چندین منافع و فوائد از بیرون آید و زیرا که آتش خائن است و هر چه بدو دهند نیست گرداند و خاک امین است هر چه بدو سپارند نگاه دارد نبینی که اگر هزار خروار دانه به خاک دهی یکی را صد بلکه هفتصد دهد و آتش را این نیست که هر چه به آتش بدهی بسوزد و نیست کند و امین از خائن بهتر باشد و آتش متکبر و خاک متواضع است تواضع از تکبر نیکوتر بود و خاک نقش پذیرد چنانکه آدم نقش معرفت پذیرفت که کتب فی قلوبهم الایمان و آتش سوزد چنانکه معرفت ابلیس را بسوخت فسق عن امر ربه و نبینی که آتش هر چند روشن کننده است هر دم که نفّس بردارد سرش

¹²¹² اول اول کمسه که بو قیاس جقلری گوستردی.

¹²¹³ مطلب در ابطال قیاس با نصّ صریح

دود بود و زیرش خاکستر بود و از این دو جز ظلمت نیاید و اگر آتش آب بریزی بمیرد و خاک هر چند که به نفس خود ظلمت نماید اما چون بوی آب دهی صد هزار نور و انواع نبات و میوه و شکوفه از او ظاهر شود دوم آن که تسلیم کنیم که آتش که اصل ابلیس است از اصل آدم که خاک است مطلقاً مفضل باشد اما فضلیه اصل فضلیه فرع را مستلزم نیست از آن که او داد حضرت خدا است ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء و ابلیس فضیلت را به اعتبار عنصر ملاحظه کرد اگر اتبار فاعل که خلقت یَدِی عبارت از آن است و نسبت حقیقت که و نفخت فیهِ من رُوحی اشارت بدان است نگرستی دانستی که خیریت و (338b) فضیلت آدم راست نه او را پس تلبیس ابلیس و خطاً آن خبیث یک نیست [3421 گفت حق نی بلکه لا انسَاب شد] اشارت است به آن آیت کریمه که در اواخر سوره مؤمنون است فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ. یعنی پس دمیده شود در صورتی که قیامت قائم گردد پس نسبها نباشد میان ایشان در آن روز یعنی هیچ ذی رحمی را بر کس خود رحم نباشد یا نسبی که امروز بدان مفاخرت می کنند¹²¹⁴ فردا سبب نفع نشود پس در آن روز نسبت صحیح می باید نه نسبت صریح و نپرسند یکدیگر را از نسب یا کسی را کسی را نپرسد¹²¹⁵ به جهت مشغولی به حال خود این آیت مناسب است به آن حدیث که رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِغْ بِهِ نَسَبُهُ. و این آیت و حدیث مخالف نیست به آن آیت که در سوره طور است وَأَقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ¹²¹⁶. و مخالف نیست به آن آیت که پیش او مذکور است وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ¹²¹⁷. زیرا این در وقت نفع است و آن پس از محاسبه یا پس از دخول بهشت و دوزخ و مراد از این نسب از جهت دنیا است نه از جهت دین و مقصود حضرت مولانا از بیان جواب حق تعالی آن است که حضرت خدا ابلیس را گفت نزد من اصل و نسب معتبر نیست قطعه: به نسب نیست نسبت مردم - هر کسی را به نفس خود شرفست - شرف در ز گوهر خویش است - نه که پاکی گوهر از صدفست. [زهد و تقوی فضل را محراب شد¹²¹⁸] به موجب آیت سوره حجرات إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ. زهد و تقوی فضل و کمال را زین و محل اقتدا است شعر: الشرف بالفضل و الادب - لا بالاصل و النسب. بیت: با ادب باش تا بزرگ شوی - که بزرگی نتیجه ادب است. [3422 این نه میراث جهان فانیست] اعتبار انسَاب برای میراث است فضل الهی میراث مال نیست [که به انسَابش بیابی جانیست] که آن را به نسبها بیابی که این زهد

¹²¹⁴ مراد حضرت مولانا معنی دوم است

¹²¹⁵ و این پیش از محاسبه باشد و بعد از آن حال یکدیگر را می پرسند که و اقبل بعضهم علی بعض يتساءلون.

¹²¹⁶ این آیت هم در سوره الصافات مذکور است.

¹²¹⁷ و آنان که گرویده اند و از پی در آمده اند ایشان را فرزندان ایشان به ایمان در رسانیدیم بدیشان فرزندان ایشان را در دخول بهشت یا در

وصول به درجات ایشان.

¹²¹⁸ المحراب صدر المجلس و منه محراب المسجد و المحراب ايضاً الغرفة صحاح.

یا این نسب منسوب جان است [3423 بلکه این میراثهای انبیاست] این زهد و تقوی میراث انبیاست [وارث این جانهای اتقیاست] حکایت: ابو هریره رضی الله (339a) عنه روزی به بازار رفت و گفت یا اهل السوق آراکم ههنا و میراث محمد یقسم فی المسجد یعنی ای اهل بازار من شما را اینجا می بینم اینجا چه کار دارید حالا که میراث محمد را در مسجد قسمت می کنند پس مردمان به مسجد رفتند در آنجا میراث ندیدند و گفتند یا ابا هریره میراث ندیدیم ابو هریره گفت چه دیدید گفتند مردمان دیدیم ذکر الله کنند و قرآن می خوانند و نماز می گذارند ابو هریره گفت فَذَاكَ میراث محمد یعنی میراث محمد آن است [3424 پور آن بوجهل شد مؤمن عیان] فرزند ابو جهل که عکرمه¹²¹⁹ است شد مسلمان [پور آن نوح نبی از گمراهان] فرزند نوح که کنعان است شد از کافران. لاجرم کافری ابو جهل مانع ایمان عکرمه نگشت و پیغامبری نوح باعث ایمان کنعان نشد و مصداق این است آیت قرآن در سوره آل عمران يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ. و سلطان ودود در سوره هود فرمود وَنَادَى نُوحُ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ قَالَ سَأَوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ. این فرزند نوح که کنعان است منافق بود با پدر اظهار اسلام کردی و با کافران در کیش متفق بود [3425 زاده خاکی منور شد چو ماه] فرزند خاکی یعنی آدم علیه السلام منور و روشن شد همچون ماه [زاده آتش توی زو روسپاه] فرزند آتش تویی ای ابلیس برو روی سپاه که نار تو را نور نداد [3426 این قیاسات و تحرّی روز ابر] اوّل مصراع اوّل مرهون است به آخر مصراع اخیر [یا به شب مر قبله را کردست حَبْر] یعنی چون روز ابر باشد به آفتاب جهت قبله را دانستن میسر نشود یا شب باشد سمت قبله معلوم نشود قیاس و تحرّی را دانشمند و مجتهد جهت قبله کرده است اکنون که روز روشن است محل تحرّی نیست و چون کعبه حاضر است نماز به تحرّی درست نیست چنانکه می فرماید [3427 لیک با خورشید و کعبه پیش رو] یعنی روز که روشن باشد و کعبه در نظر [این قیاس و این تحرّی را مجو] که به تحرّی عمل جائز نیست. لاجرم فنای دنیا و بقای آخرت ظاهر است و راهی که انبیا و اولیا (339b) رفته اند راه روشن است پس به سوی ایشان رفتن می باید [3428 کعبه نادیده مکن زو¹²²⁰ زو متاب] معنی این مصراع به ترکی کعبه گورمزلنمک ایلمه اندن یوز چورمه. [از قیاس الله اعلم بالصواب] از برای قیاس و به سبب او این بیت از آن آیات است که معنی او مرا از طرف روحانیت حضرت مولانا معلوم شده است چون حضرت مولانا در این قصّه به بعض حصّه اشارت

¹²¹⁹ عکرمه که فرزند ابوجهل است شدید العداوة بود به رسول الله علیه السلام همچو پدرش د فارس مشهور بود و روز فتح گریخت زنش که ام حکیم بنت الحارث است وی را رسید و آن را به نزد رسول الله علیه السلام او را دید گفت مرحبا بالراکب المهاجر پس مسلمان شد در سنه ثمان و نیک مسلمان گشت و شهید شد به روز یرموک در زمان خلافت امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه سنه ثلاث عشر و آن شصت و دو ساله بود. منه.

¹²²⁰ لفظ رو مرخم از روی است و لفظ زو مخفف ازوست تقدیر کلام این است که کعبه نادیده مکن روی را ازو متاب. منه.

کرد اکنون در حصّه دیگر شروع می‌کند و تفصیل این حصّه آن است که هر آینه مقررّ است و معلوم که هر طایفه را از اهل علوم در تبیین قوانین کلام و تعیین مقاصد و مرام الفاظی است مخصوصه و عباراتی است مصطلحه که در مقام تعلیم و تعلّم و تفهیم جهت تقریب مستکشفان اسرار مبانی و تسهیل مستطلعان معانی به استعمال آن منفرد گشته‌اند. لاجرم طایفه تصوّف نیز که ارباب حکم متعالیه و اصحاب اسرار متعالیه‌اند در کشف عوامض کنوز حقایق و شرح خفیات رموز دقائق به استعمال الفاظی متفردند که آشنا را معلوم و بیگانه را غیر مفهوم است اما اهل ظاهر که معانی این الفاظ را نمی‌دانند به زعم و قیاس فاسد خود بر معانی غیر مراد حمل کنند و قائلش اکفار کنند اما مراد قائل الفاظ آن معانی نیست چنانکه آن کر لفظ و معنی رنجور را ندانست و به زعم خود فهم معنی کرد و سخن گفت که دل رنجور را مجروح کرد. لاجرم نااهل لفظ اهل حال را بر معنی حمل کند و آن معنی را خطا شمرد دل اهل حال را مجروح کند [3429 چون صفیری¹²²¹ بشنوی از مرغِ حق] یعنی چون آوازی بشنوی از اهل الله که ایشان مرغ الهی‌اند که زبان مرغ می‌گویند [ظاهرش را یاد گیری چون سبق] ظاهر آن صفیر را ضبط می‌کنی همچون سبق [3430 و آنگهی از خود قیاساتی کنی] پس از این از خود قیاس‌ها می‌کنی [مر خیال محض را ذاتی کنی] خیال محض خود را ذات می‌پنداری اما صفیری از مرغ حق پذیرفتن و ظاهرش را چون سبق یاد گرفتن بعد از آن رایات قیاس افراشتن و خیالات محض را ذات پنداشتن سود نیست حکایت: شیخ اکبر که به شیخ محی الدین العربی معروف است در بعض تصانیف خود گفت در (340a) حق من ظن مکیند و مگویند که این علما و فقها را ذم می‌کند از آن که من فقها را از آن جهت ذم نمی‌کنم که ایشان فقیه‌اند و علم فقه را تعلّم می‌کنند زیرا شرف فقه و علم شرع پوشیده نیست ولیکن من آن فقها را ذم می‌کنم که طالب دنیا باشند¹²²² و فقه و علم دین را از بهر ریا و ریاست بخوانند و از برای جدال و قال و بهر توجه و اقبال جویند و از برای رد کردن علماء آخرت و ابناء طریقت بیاموزند و اصطلاح علماء آخرت را ندانند اما بر ایشان طعن کنند اگر از آن علما شرح لفظی از مصطلحات علماء آخرت بپرسند ندانند و کفی بهم جهلا اگر ایشان نظر کردند در این آیت که در سوره آل عمران است هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجِبْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ¹²²³. عبرت گرفتندی تا به اینجا کلام شیخ اکبر است اما در زمان ما عجب است که بعض فضلا از این سخن غافل‌اند و زبان علماء آخرت را نمی‌دانند با کفار ایشان جرأت کنند تجاوز الله عنهم و عنا و عن سائر الخاطئين پس بدانید که [3431 اصطلاحات نیست مر ابدال را] و اهل حال را [که نباشد زان

¹²²¹ یا معنی این باشد که صفیر را اوّل از بر کن بعد از آن در معنای او فرو رو چنانکه فرض و وظیفه در اجتهاد این است پس لفظ می‌گیری

و می‌کنی امرند و معنای این دو به ترکی دوتنه سن و ایده سن. منه.

¹²²² مطلب در دفع طعن علماء دنیا به علماء آخرت.

¹²²³ تنبیه می‌کند که گوش دارید شما اید آن گروه که خصومت کردید و حجت آوردید در آن چیز که شما را بدان دانش هست پس چرا خصومت می‌کنید و مجادله می‌نمایید در آن چه نیست شما را به آن دانش.

خبر اقوال را] و اهل قال بیت: آن شناسد حدیث این دل مست - که از این باده کرده باشد نوش. [3432 منطق الطیری به صوت آموختی] سخن مرغ را به صدا آموختی [صد قیاس و صد هوس افروختی] از خود قطعه: جاهلان منکرند علمی را - که ز جهل و عمی ندانندش - گرچه ایمان محض آن باشد - چون ندانند کفر خوانندش. [3433 همچو آن رنجور دلها از تو خست] همچون دل آن رنجور بسیار دلها از تو شکست [کر به پندارِ اصابت گشته مست] اما اصم به ظن نیکوکاری کردن مست گشته [3434 کاتبِ آن وحی زان آوازِ مرغ] یعنی از کلام رسول الله علیه السلام [بُرده ظنی کو بود همبازِ مرغ] هباز چون انباز است لفظاً و معنی پس منطق طیر را از روی صوت و صورت آموختن و شمع قیاس و هوس افروختن چنانکه مقلدان علماء آخرت کنند به عینه چون قیاس آن کر است که به عیادت همسایه رفت یا همچو آن کاتب وحی که پندار کمال از سر گنج گرانمایه رفت [3435 مرغ پری زد مر او را کور کرد] یعنی رسول الله علیه السلام مرغ الهی بود یک پر بزد آن کاتب وحی را نابینا کرد [نک فرو بردش به قعرِ مرگ و درد] حکایت: عالمی از اهل ظاهر منکر اهل الله بود و طعن در کلام (340b) شیخ محی الدین العربی می زد شبی در خواب دید در سر و پای خود سیاه پوشیده صباح پیش عزیزی رفت خواب خود را عرضه کرد آن عزیز تعبیر خوابش نکرد آن کس الحاک گردان عزیز گفت تأویل این خواب آن است که تو بی ایمان بمیری زیرا سفید علامت نور و ایمان است چون در تو از او نشانی نیست. لاجرم این خواب دلیل بی ایمان مردن است العیاذ بالله که در خبر وارد است مَنْ آذَانِي أُولِيَا مَنْ أُولِيَايِي فَقَدْ آذَانِي. حضرت مولانا پس از این رجوع می کند به قصه هاروت و ماروت [3436 هین به عکسی یا به ظنی هم شما] این خطاب حضرت خداست هاروت و ماروت را [در میفتید از مقامات سما] ساقط مشوید از مکان اعلی [3437 گرچه هاروتید و ماروت و فزون] لفظ فزون مرهون است [از همه بر بامِ نَحْنُ الصَّافُونَ] یعنی شما اگر چه هاروت و مارتید و از همه فرشتگان افزونید بر سقف نحن الصَّافُونَ این اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره و الصافات است وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ¹²²⁴. این آیت حکایت حضرت خدا است از زبان ملائکه معنی مقصود از این بیت آن است که حضرت خدا جلّ و علا گفت هاروت و ماروت را به غرور نحن الصافون و به فریب نحن نسبح بحمدک مپردازید [3438 بر بدیهایِ بدان رحمت کنید] به موجب انصُرْ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا. بر مبتلایان نفس و شهوت مرحمت اندازید به صدرنشینی صدر ملکوت منازید [بر منی و خویش بین لعنت کنید] بر انانیت و خودبینی لعنت کنید خویش بین و متکبر مشوید در بعض نسخ بر منی و خویش بینی کم تنید. حکایت: یحیی بن معاذ

¹²²⁴ حضرت خدا برای ردّ قول آن‌ها که ملائکه پرست بودند ذکر اعتراف ملائکه به عبودیت می کند که ایشان می گویند و نیست از ما هیچ کس مگر آن که مر او رامقامی است در خدمت و عبادت مقرر و دانسته شده که از آن تجاوز نمی توانیم نمود و به درستی که ما صف کشیدگانیم در ادای طاعت و به درستی که ما تشبیح گویندگانیم مر حضرت خداوند را و تنزیه کننده از هر چه لایق ذات مقدس وی نباشد.

شریف الطلب بود که خود را مجرم می‌پنداشت و در دعا تجاوز نمی‌کرد از طلب مغفرت و روزی عبدالله بن المبارک بیرون آمد یاران خود را گفت امشب گستاخی کردم که از حضرت خدا بهشت خواستم [3439 هین مبادا غیرت آید از کمین] یعنی غافل¹²²⁵ مشوید احتمال است که غیرت الهی آید از پس پرده [سرنگون افتید در قعر زمین] و خور و ذلیل شوید که بزرگان گفته‌اند اعاذان الله من الغرور بحسن الاعمال و نسأل الله تعالى حسن العاقبة حکایت: در بغداد (341a) مردی صالح بود که بیست و پنج سال مؤذنی می‌کرد روزی اذان نماز پیشین بخواند و به خانه یاری در آمد آن را بدید که با یاران خود شراب می‌نوشند آن یارش به طلاق زن سوگند خورد از بهر شراب خوردن او با وی آن نیز یک قدح شراب بخورد تا زن یار مطلقه نشود باز به شراب مائل شد چندان بخورد که مست شد و آن را طلب کردند از بهر اقامت صلوة سوگند خورد که هرگز نماز نمی‌گذارم و در آن مستی بمرد [3440 هر دو گفتند ای خدا فرمان تراست] هاروت و ماروت ظاهراً این سخن گفتند خدایا فرمان تراست و امکان مصادفت امن بی‌محافظت تو کراست [بی امان تو امانی خود کجاست] که واهب امن و امان تویی [3441 این همی گفتند و دلشان می‌طیبد] این را گفتند در ظاهر و دل ایشان مضطرب می‌شد در باطن که اعتماد بر پاکی خود داشتند [بَد کجا آید ز ما نِعَمَ الْعَبِيد] یعنی بد نمی‌آید ز ما که ما نیک بندگانیم [3442 خار خار دو فرشته هم نهشت] یعنی اضطراب و بی‌آرامی و غرور این دو فرشته ایشان را ترک نکرد [تا که تخم خویش بینی را نکشت] یعنی تخم خودبینی را کاشت بیت: در هر عملی که عجب ره یافت - رویش زره قبول برتافت - ای کشته بکار خویش مغرور - وزدرکه قرب کشته مهجور - تا چند ز عجب و خود نمایی - وز دبدبۀ منی و مایی - معجب مشو از طریق تلبیس - کز عجب بچه فتاد ابلیس. [3443 پس همی گفتند کای ارکانیان] پس هاروت و ماروت گفتند ای عنصریان و از عناصر اربعه مرکبان یعنی [بی‌خبر از پاکی روحانیان] و غافلان از قدوسی و پاکی فرشتگان [3444 ما بر این گردون تَنَقُّها می‌تنیم]¹²²⁶ یعنی حالیا ما بر افلاک تنقها می‌تنیم و پرده طاعت را به وجود آریم [بر زمین آییم و شادروان زنیم] به زمین می‌آییم شادروان یعنی سایبان عزت زنیم که عدل و داد و عبادت و سداد را به مردمان نماییم [3445 عدل توزیم و عبادت آوریم] توزیدن به معنی اندوختن و گستردن است [باز هر شب سوی گردون بر پریم] و بر آسمان می‌رویم [3446 تا شویم اعجوبۀ دَوَرِ زمان] و از نوادر جهان [تا نهیم اندر زمین امن و امان] در زمین (341b) بنیاد عدل و داد بنهیم [3447 آن قیاسِ حالِ گردون بر زمین] مرهون است [راست ناید فرق دارد در کمین] چون آن دو فرشته بخواستند که حال خود را به مردم نمایند آخر نمودند و رسوا شدند و پیش از این گفته شد که اهل حال را اصطلاحاتی است که آن را اهل قال نمی‌دانند بلکه طعنه می‌زنند. لاجرم اهل حال را می‌باید که حال خود را به غیر ننماید چنانکه

¹²²⁵ غافل TK : عاقل M

¹²²⁶ طغورز

در بیان آنکه حال خود و مستی خود پنهان باید داشت از جاهلان

تا تشنیع نکنند [3448 بشنو الفاظ حکیم پرده] بشنو کلام مردی حکیم مخفی را یا کلام حکیم سنائی را که در پس پرده از خلق پوشیده بود در پنهان داشتن مستی چه فرموده است [سر همانجا نه که باده خورده] مقول حکیم این است یعنی در میخانه بخسب و در حالت مستی بیرون میا زیرا [3449 چونکه از میخانه مستی ضال شد] مستی که از میخانه بیرون آمد و گمراه از خانه گشت و در بازار افتاد [تسخر و بازیچه اطفال شد] یعنی مضحک و ملعب کودکان شود [3450 می‌فتد او سو به سو بر هر رهی] از کمال مستی [در گِل و می‌خنددش هر ابلهی] در گل می‌افتد و آن مست را هر ابله می‌خندد [3451 او چنین و کودکان اندر پیش] مست چنین و اطفال در پی او خنده می‌کنند و می‌روند [بی‌خبر از مستی و ذوق می‌ش] کودکان بی‌خبراند از حالت مستی و ذوق او شعر: فاسکر القوم دور کأس - و کان سُکری من المدير. بیت: ما مست و بی‌خود از لب می‌کون دلبریم - مستی اهل دل زنبید و شراب نیست - لاجرم مستان حضرت احدیت - که در خرابات صفات بشریت. از دست ساقی باقی اسما و صفات حضرت ذو الجلال به قدح حذق شراب تجلیات جمال نوش کرده‌اند و رسوم و عادات خلائق را که مقتضیات عقل جزوی است به کلی فراموش کرده‌اند از کنج میخانه که عبارت از مقام استتار و احتجاب است از بیگانه بیرون آیند هر آنکه در نظر اطفال بی‌سر و پا یعنی اهل هوا که مشغول لهو و لعب دنیااند بازیچه شوند و لهذا می‌فرماید [3452 خلق اطفالند جز مست خدا] که مردم است خداست چنانکه می‌فرماید [نیست بالغ جز رهیده از هوا] کسی که اهل هوا است او طفل است در حقیقت اگر چه پیر است در صورت که آنچنان کس را پیر نابالغ گویند و گدازیده (342a) و نا پخته گویند [3453 گفت دنیا لعب و لهوست و شما] مرهون است و فاعل گفت و فرماید خداست [کودکیت و راست فرماید خدا] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره حدید است اعْلَمُوا أَنَّمَا الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ¹²²⁷.

بدان که لعب آن است که در او حقیقت و مقصد نباشد و لهو آن است که با وی همین قضای شهوت کنند نه قصد نتیجه عاقبت حضرت مولانا بهر یکی اشارت می‌کند [3454 از لعب بیرون نرفتی کودک] از لعب دنیا که بیرون نرفتی کودک [بی ذکات روح کی کردی¹²²⁸ ذکی] بی‌پاکی جان کی پاک کردی. لاجرم مرد آن است که هر کارش از بهر لله باشد نه از برای شهوت و طمع حکایت: مردی خانه خرید در آن خانه جایی را بکند و آنجا صره یافت که پر زر بود

¹²²⁷ بدانید که زندگانی این سرای بازیچه است و بیهوده رنج کشیدن در طلب متاع او و آرایش است و مفاخرت کردن در میان یکدیگر و

مباهات اسیری مالها و کثرت فرزندان.

¹²²⁸ باشی.

نزد بايع رفت و گفت من از تو خانه خريديم زر نخريدم زر را بستان بايع گفت من خانه را و هر چه در او است تو را فروختم
نمی‌ستانم آخر به قاضی مرافعه کردند قاضی گفت هيچ شما ولد داريد يکی گفت من پسر دارم يکی گفت من دختر دارم
قاضی گفت يکی به ديگری تزويج کنيد و مال را به مصالح ايشان صرف کنيد پس مرد آن است که کار او از بهر شهوت
نفس نباشد چنانکه می‌فرمايد [3455 چون جماع طفل دان اين شهوتی] يعنی مقصود و نيت از جماع آن بايد که دفع
توقان نفس خود کند که تا در جماع حرام واقع نشود و زن و کنيزکش را به آن جماع از زنا دور کند و قصدش تکثير عباد
الله و امت رسول الله باشد و از وجود ولد تبرک جويد و از دعاء او اميدوار شود و رجاء شفاعت کند اما چون جماع مجرّد
شهوتی باشد آن را همچو جماع کودک دان [که همی رانند اينجا ای فتی] به کسر تا خواندن می‌بايد از بهر قافيه يعنی
گاه باشد که پسرکی و دخترکی به جایی آيند پسر دختر را گويد من شوی تو می‌شوم تو زن من شو آن نیز رضا می‌دهد هر
دو همچو داماد و عروس يکديگر را در آغوش کنند و همچون شوی و زن هیأت جماع می‌نمايند اما [3456 آن جماع
طفل چه بُود بازی] پس آن جماع که برای شهوت نفس باشد همچو لعب لغو است [با جماع رستمی و غازی]
نسبت به آن جماع که پهلوانان کنند که زن نفس را به زیر کرده‌اند [3457 جنگ خلقان همچو جنگ کودکان] غوغایی
بی‌معنی کنند که جنگ را از بهر دنياي فانی کنند [جمله بی‌معنی و بی‌مغز و مُهان] (342b) حقير بيت: بازیچه‌ايست
طفل فريب اين متاع دهر - بی‌عقل مردمان که بدو مبتلا شوند. [3458 جمله با شمشير چوبين جنگشان] همچو طفلان
[جمله در لاینفقی آهنگشان] جمله در کاری است که سود نکند قصد ايشان که عمر عزيز را به ما لاینفقی صرف کنند
که پس از زمانی اندک آن بازی بر طرف شود و لهو و فرج به غم و ترح مبدّل گردد و آرایش‌ها از هم فرو ریزد و تفاخر و
تکاثّر چون شراره آتش نابود شود حکايت: در زمان پيشين دو کس نزاع کردند از بهر پاره زمین و خانه مهين خدای تعالی
خشتی را نطق داد و گفت من پادشاهی بودم که هزار سال ملک راندم چون به مردم هزار سال رميم و خاک شدم باز
شخصی از خاک من کوزه ساخت مرا مدتی استعمال کردند باز شکسته گشتم هزار سال خرف شکسته بودم و به خاک
عودت کردم باز شخصی مرا خشت ساخت و در اين ديوار بنا کرد پس چرا شما از بهر دنيا نزاع می‌کنيد بيت: بود مال
دنيا چو آن سبزه‌زار - که بس تازه بينی به فصل بهار. چو بر وی زند تند باد حزان يکی برگ سبزی نيابی از آن [3459
جمله‌شان گشته سواره بر نیی] که منصب عاريت دنيا را و اين منصبه پر عنا را و مالو متاع فانی را و جاه مانند چاه را
اسب می‌پندارند و می‌گويد [کين بُراق ماست يا دُلّيل پي] آن را نمی‌دانند که مرکب ايشان آخر کار مرکب چوبين خواهد
شد بيت: هش دار و عنان کشيده رو کآخر کار - بر مرکب چوبين ز جهان خواهی رفت. لاجرم بار را بارگير می‌پندارند
[3460 حاملند و خود ز جهل افراشته] بارکش‌اند و خود را از نادانی بلند ساخته [راکب و محمول ره پنداشته] خود
را سوار و بار ظن کرده پس کودکان نای را حاملند اما خود را راکب و محمول پندارند اهل دنيا نیز حمالند اما از نادانی

خود را بلند پندارند و سرفراز شمارند حقیقت حال آن است که هر کس که منصب او بالاتر و مالش بسیار است او در زیر بار گران است اما خود را سوار می‌پندارد [3461] **باش تا روزی که محمولان حق** صبر کن تا به آن روز که محمولان حضرت (343a) خدا و سواران براق عنایت مولی [اسب‌تازان بگذرند از نه طَبَق] که به قرب رحمن و جنت رضوان رسند بدان که چنانکه مردمان متفاوتند در طاعات و اخلاق حمیده همچنان متفاوتند در مقامات و درجات اگر درجات را طالبی اجتهاد کن در عبادات نه در تحصیل مال و شهوت بیت: توانگری نه به مالست نزد اهل کمال - که مال تا لب گورست بعد از آن اعمال. و حضرت خدا در طاعات به مسابقه و منافسه امر کرده که **وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ**. و فرموده است **وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ**. و رسول‌الله علیه السلام فرمود **أَهْلَ الدَّرَجَاتِ الْعُلَىٰ لَيَرَاهُمْ مِّن تَحْتِهِمْ كَمَا تَرَوْنَ النُّجْمَ الطَّالِعَ فِي أَفْقٍ مِّنَ آفَاقِ السَّمَاءِ**. [3462] **تَعْرُجُ الرُّوحُ إِلَيْهِ وَالْمَلَكُ** می‌بر آید روح به سوی او و فرشته اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره معارج است **تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ**. [مِنْ عُرُوجِ الرُّوحِ يَهْتَرُ الْفَلَكَ هَم] از بر آمدن روح بلرزد فلک کما قال رسول‌الله علیه السلام **إِهْتَرَّ الْعَرْشُ لِمَوْتِ سَعْدٍ**. و بعض طفلان نی نیابند گوشه دامن بگیرند و آن را در میان دو پا آرند و آن را اسب می‌پندارند هم‌چنین ای اهل دنیا [3463] **چو طفلان جمله‌تان دامن‌سوار** یعنی [گوشه دامن گرفته اسب‌وار] لاجرم ای اهل دنیا اعتبار محض را محقق گرفته‌اید پس همچنانکه کودکان با تیغ‌های چوبین چنگ‌ها سازند و خزاین عمر گرانمایه بر سر بازیچه پردازند و برینی یا بر گوشه دامن سوار شوند و آن را اسب شמוש¹²²⁹ و خنک¹²³⁰ توسن پندارند هم‌چنین طالبان دنیا و راغبان نفس و هوا حامل افراس و رواحل خویش گشته و خود را محمول پنداشته و جواد مُسرع که در نظر ایشان بُراق بَرَق جنبش و رخس دلل¹²³¹ پی نموده اهل حق آن را جز پاره نی یا گوشه دامن ننگاشته اما اهل دنیا به ظنّ خویش مغرور گشته [3464] **از حقّ اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي رَسِيد** اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره یونس و در سوره النجم است **وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا**. به درستی گمان بی‌نیاز نمی‌کند از حق چیزی را [مَرَكِبِ ظَنِّ بَرِ فَلَکْهَا کِی دَوید] (343b) که عروج به مقامات عالیّه به ظنّ و تقلید نباشد بلکه به استماع کلام حق و اتباع او باشد حضرت خدا در سوره النجم فرمود **فَأَعْرِضْ عَنْ مَن تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ الْعِلْمِ**. پس همت ایشان به جمع و ادّخار آن مصروف است رباعی: گر عمر تو عمر نوح و لقمان باشد - آخر بروی چنانکه فرمان باشد - در بودن دنیا و برون رفتن از آن - یک روز و هزار سال یکسان باشد. [3465] **أَغْلَبُ**

¹²²⁹ چاموش آت

¹²³⁰ بوز آت

¹²³¹ حضرت علی قتری

الظَّئِنِ فِي تَرْجِيحِ ذَا] غالب‌ترین دو ظن در ترجیح این یکی است یعنی چون در کاری دو جانب باشد و تو را در او گمان آید به غالب‌ترین دو گمان عمل می‌کنی اما چون کاری همچو آفتاب روشن باشد در آن کار ظن و گمان را امکان نیست چنانکه می‌فرماید [لَا تُمَارِی الشَّمْسَ فِي تَوْضِيحِهَا] ستیزگی مکن و با ریب و شک مشو با آفتاب در روشنایی وی یعنی جانب حضرت خدا و آخرت هیچ به دنیا و دولت نسبت ندارد پس آن را اختیار کردن می‌باید رباعی: نشان آن دلی کر فیض ایمانست نورانی - توجه باشد اول سوی دار الملک روحانی - ز دنیا روی گردانیدن و فکر اجل کردن - که چون مرگ اندر آید خوش توان مردن به آسانی. [3466 آنگهی بینید مرکبهای خویش] آنگاه که محمولان حق اسب سوار بتازند و از آسمان‌ها بگذرند وقت ببینید که [مرکبی سازیده‌ایت از پای خویش] اسب شما پای شماست دیگر نیست شعر¹²³²: سوف تری اذا انجلی الغبار - افرس تحتی ام حمار. و همچنان عالمان قواعد و رسوم که بی‌خبر از کشف سر مکتوم‌اند همیشه بر مراکب وهم و فکر دراک و عقل جزوی و حس و ادراک که به منزله پاره‌نی و یا گوشه دامن است سوار شده می‌پندارند که براق برق جنبش یا رخسار دلدل پی است و ملاحظه إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا. نمی‌سازند و به حال روح و عروج او که به حضرت احدیت است نمی‌پردازند. لاجرم حضرت مولانا در مخاطبه ایشان می‌گوید [3467 وهم و فکر و حسن و ادراک شما] ای دانای علم ظاهر [همچو نی دان مرکب کودک هلا] همچو نی بدان که مرکب طفل است غافل مباش و آن را بگذار و بدان که وصول به علم مکاشفه به مجاهده باشد که خدای تعالی او را (344a) مقدمه هدایت ساخته است که فرمود وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا. چون سالک‌اند کی مجاهده کند حضرت خدا مشاهد را ارزانی دارد و علوم را به آسانی بدهد [3468 علمهای اهل دل حمالشان] علوم اهل دل حمال ایشان است [علمهای اهل تن احمالشان] علوم اهل بدن بارهای ایشان است یعنی بی‌شبهه و ریب علوم و اقفان اسرار غیب حمال ایشان است و علوم عالمان رسمی اثقال و احمال ایشان است [3469 علم چون بر دل زند یاری شود] علم که در دل تأثیر کند معین و ناصر گردد چنانکه حضرت خدا در سورة مائده به این معنی اشارت فرمود وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ. و این در حق نجاشی و امثال او نازل شد حکایت: در اول اسلام هنوز رخصت حاصل نشده بود به جنگ با کافران و محاربه و مقاتله ایشان زیرا که هنوز رسول‌الله علیه السلام و مسلمانان مأمور به صبر بودند و مأذون به قتال نبودند چون ظلم مشرکان از حد تجاوز نمود و مسلمانان را طاقت آن نبود پیغامبر علیه السلام رخصت داد به هجرت و ترک اوطان پس چند نفر از صحابه به جانب حبشه رفتند چون مشرکان از این حال واقف شدند اندیشه کردند که جمعی از مسلمانان به جانب حبشه رفتند مبادا که نجاشی را که پادشاه حبشه است این جماعت فریب دهند و او مددکار این جماعت شود تدبیر کردند که ایشان نیز چند کس بدان جانب بفرستند تا در حق

پیغامبر علیه السلام بدی گویند و آن این جماعت را از آنجا براند و بنابراین تحفه‌ها و هدیه‌ها آماده کردند و همراه این جماعت به حبشه فرستادند چون بدان‌جا رسیدند و بدی مسلمانان گفتند و نجاشی را از حال این جماعت اخبار کردند نجاشی این جماعت مسلمانان را طلب فرمودند چون حاضر شدند احوال و اوصاف پیغامبر علیه السلام در حضور این جماعت مشرکان از ایشان پرسید چون اوصاف او گفتند گفت این کتاب که آورده است و می‌گوید که از نزد خداست از این بخوانید تا من بشنوم و او نصرانی بود مسلمانان سوره مریم آغاز کردند و خواندند تا به اینجا که **ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ (344b) الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ**. چون نجاشی قرآن را بشنید آب از گوشه‌های چشم او روان شد و گفت مشرکان را بردارید تحفه‌های خود را که مرا به تحفه‌های شما احتیاج نیست و مسلمانان را تعظیم کرد و خوش دلی داد و به جانب رسول‌الله علیه السلام نامه نوشت و تحفه فرستاد و مسلمان شد **حکایت**: عمر رضی الله عنه در اول حال منکر رسول‌الله علیه السلام بود و از غایت انکار شمشیر خود را برداشت و به قصد رسول‌الله علیه السلام می‌رفت و گذار او بر در خانه خواهر او افتاد و خواهر او سوره طه می‌خواند آواز او به گوش عمر رسید عمر در آمد چون خواهر آواز پای او شنود مصحف را پنهان کرد از ترس او عمر پرسید که این چه بود که می‌خواندی بعد از الحاح بسیار گفت قرآن بود عمر فرمود که بیاور و دیگر بخوان تا بشنوم چون دیگر بخواند عمر گفت این چنین کلام نشاید که کلام بشر باشد این چنین کلام جز کلام ملک علام نتواند بود القصه به برکت ادراک این کلام پیش رسول آمد و مسلمان شد **[علم چون بر تن زند باری شود]** و ثقلت دهد پس علم جان که جان علم است یاری است و علم تن که تن علم است باری است رسول‌الله علیه السلام فرمود **عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ**. و فرمود **الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ**. معلوم است که مرتبه نیست بالای مرتبه نبوت و شرفی نیست بالای شرف وراثت آن مرتبه. لاجرم این مرتبه بی‌عمل نباشد اما عالم بی‌عمل را بیم است عظیم و رسول‌الله علیه السلام فرمود **مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ الْعِلْمَ وَ لَا يَعْمَلُ بِهِ كَمَثَلِ امْرَأَةٍ زَنَتْ فِي السَّرِّ فَحَمَلَتْ فَظَهَرَ حَمْلُهَا فَافْتَضَحَتْ فَكَذَلِكَ مَنْ لَا يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ يَفْضَحْهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَلَى رُؤُسِ الْأَشْهَادِ**. پس مثل برداشتن علم جان مثل من جاهد فی لا حملنهم اسرار است و مثل برداشتن علم تن کمثل الحمار یحمل اسفار است چنانکه می‌فرماید **[3470]** گفت ایزد **يَحْمِلُ أَسْفَارَهُ** اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره جمعه است **مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا**. مثل آن کسانی که برداشتند توریه را همچون خران که بردارند کتاب‌ها را **[بار باشد علم کآن نبود ز هو]** پس علم الهی می‌باید که کشفی باشد و قرین عمل باشد رسول‌الله علیه السلام فرمود **مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَيُلْهَمْهُ رُشْدَهُ**. و بزرگان گفته‌اند ادنی درجات فقیه آن است که بداند که آخرت **(345a)** خیر از دنیا است **[3471 علم کآن نبود ز هو بی‌واسطه]** یعنی علم لدنی و کشفی نباشد **[آن نیاید همچو رنگ ماشطه]** پایدار نباشد همچو رنگی که زن عروس آرای کند **[3472 لیک چون این بار را نیکو کشی]** چون بار علم ظاهر را

خوب بکشی یعنی با او عمل کنی¹²³³ [بار بر گیرند و بخشندت خوشی] معنی این مصراع به ترکی یوکل اندرلر سکا خوشلق ویرلر. [3473 هین مکش بهر هوا آن بار علم] بلکه به موجب علم عمل کن [تا بینی در درون انبار علم] رسول الله علیه السلام فرمود مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ أَوْرَثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ. و فرمود مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. پس عمل مورث علم است. حکایت: شیخ ابوسعید روزی مجلس می گفت در نیشابور دانشمندی فاضل حاضر بود با خود می اندیشید که این سخن که وی می گوید در هفت سبع قرآن نیست شیخ حالی روی باوی کرد و گفت ای دانشمند بر ما پوشیده نیست اندیشه تو ما سخن که می ییم در سبع هشتم است دانشمند گفت سبع هشتم کدام است گفت هفت سبع آن است که گوید يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ. و سبع هشتم آن است که گوید فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ. [3474 تا که بر رهوار علم آبی سوار] لفظ رهوار به ترکی یورغه آت. [بعد از آن افتد ترا از دوش بار] پس از آن از دوش تو بار بیفتد و به درجات عالیہ رسی ابن عباس رضی الله عنهما گفت عالمان را درجه ای است بالای درجه مؤمنان هفتصد درجه و میان هر دو درجه مسیره پانصد سال است [3475 از هواها کی رهی بی جام هوا] یعنی از هوا به جام هو خلاص می شوی که به عمل گوش و شراب علم نوشی ابوالدردا رضی الله عنه گفت ویل لمن لا یعلم مرة و ویل لمن یعلم و لا یعمل سبع مرّات [ای ز هو قانع شده با نام هوا] ای که از حضرت خدا قانع گشته با نام او [3476 از صفت وز نام چه زاید خیال] نتیجه لفظ خیال است [وآن خیالش هست دلّال وصال] پس از دلّال به وصال رسیدن می باید که دلّال و دلیل بی مدلول نباشد چنانکه می فرماید [3477 دیده ای دلّال بی مدلول هیچ] یعنی هیچ دلّال بی مدلول نی [تا نباشد جاده نبود غول هیچ] یعنی هیچ جاده بی غول نی. لاجرم در راه دین نفس و هوا و شیاطین راه زنند از شر ایشان به جز علم و عمل خلاص میسر نیست حکایت: فتح موصلی گفت چون بیمار را چند روز طعام و آب ندهند بمیرد (345b) همچنین دل بمیرد اگر چند روز از علم و حکمت ممنوع شود و بر موجب علم عمل نکند اما مردن دل را نمی داند زیرا حبّ دنیا و شغل ماسوی احساس را معطل گردانیده است چنانکه غلیه بیم احساس الم جراحت را در حال ابطال کند [3478 هیچ نامی بی حقیقت دیده] هیچ نام موجودی بی مسمی دیده نباشد پس مسمی را جستن و به آن رسیدن می باید از آن که از نام مجرد سود نیست چنانکه می فرماید [یا ز گاف و لام گُل گُل چیده] یعنی از لفظ گل گل نمی چینی پس به ذات گل رسیدن می باید. لاجرم علم بی عمل و قول بی فعل سود ندهد [3479 اسم خواندی رو مسمی را بجو] چون اسم خدا را خواندی برو ذات او بجو یعنی چون به علم اسما و صفات او را آموختی به ریاضات و عبادت ذات او را دریاب [مه به بالا دان نه اندر آب جو] که در جو عکس ماه است نه ذات او [3480 گر ز نام و حرف خواهی بگذری] که از ظاهر برسی و به معنی برسی [پاک کن

¹²³³ مطلب در بیان آن که چون عالم به علم عمل کند علم او زیاده شود.

خود را ز خود هین یکسری] و فَنای کلی حاصل کن که خود را به موجب مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. مرده سازی یعنی چنانکه به مردن از اخلاق ذمیمه پاک شوی در زندگی از او پاک شوی تا مرآت ذات شوی این درجه را مجاهد داند که به مجاهده مشاهده کرده است [3481 همچو آهن ز آهنی بی رنگ شو] جان را از زنگار تعلقات ماسوی مجلی ساز بلکه دل را از رنگ ننگ هستی خویش بپرداز [در ریاضت آینه بی رنگ شو] تا مظهر حضرت خدا شوی [3482 خویش را صافی کن از اوصاف خود] خود را از اوصاف بشریه و اخلاق ذمیمه خلاص کن [تا ببینی ذات پاک صاف خود] قطعه: گر لوح دلت از دو جهان پاک بشویی - روح القدس آید به تماشای جمالت - اسرار وجودت همه یک یک بنویسند - کس را نتوان طاقت ادراک کمال. [3483 بینی اندر دل علوم انبیا] در دلت بینی علوم انبیا [بی کتاب و بی معید و اوستا] و مدرس که علم تو کشفی شود بسا مرد امی پس از ریاضت حلال مشکلات علوم و واقف سرّ مکتم شده است [3484 گفت پیغمبر که هست از اتمم] بعض کسان [کو بود هم گوهر و هم همت] که آن کس بود هم گوهر و هم همت من که امی باشد اما به سبب ریاضت (346a) علوم را به طریق وراثت یابد [3485 مرا زان نور بیند جان شان] مرا از آن نور الهی بیند جان آن کسان همچون اویس القرنی که به حکم اِنِّی لَأَجِدُ رِیْحَ الرَّحْمَنِ مِنْ قِبَلِ الْیَمَنِ. بی ملاقات ظاهری مصاحبت درونی بود [که من ایشان را همی بینم بدان] در بعض نسخ از آن. [3486 بی صحیحین و احادیث و روایات] راویان حدیث [بلکه اندر مشرب آب حیات] بلکه در عمل به علم که آب حیات آن است حکایت¹²³⁴: نقل است که یک روز ابوبکر کتانی در مسجد حرام نشسته بود پیری از باب بنی شیبه در آمد با شکوه ردا در برفکننده به نزدیک ابوبکر آمد و سلام کرد و گفت ای شیخ چرا آنجا نروی که مقام ابراهیم است و آن مردمان نشسته اند و احادیث استماع می کنند تا تو نیز بشنوی که پیری بزرگ آمده است و اخبار و اسناد عالی دارد ابوبکر گفت ای شیخ از که روایت می کند گفت از عبدالله و از معمر و از زهری و از ابوهیره از پیغامبر صلی الله علیه و سلم گفت ای شیخ دراز اسناد آوردی هر چه آنجا به اسناد و خبر می گویند من اینجا بی اسناد می شنوم گفت از که می شنوی گفت حدثنی قلبی عن ربی آن پیر گفت بر این چه دلیل داری گفت دلیل آن است که تو خضری خضر گفت تا این وقت می پنداشتم که خدای تعالی را هیچ ولی نیست که من او را ندانستم تا ابوبکر کتانی را دیدم که او مرا بدان است من او را ندانستم بعد از آن معلوم شد که بسی اولیاءند که خضر را داند و خضر ایشان را نمی داند [3487 سرّ اَمْسَيْنَا لَكَرْدِيّاً بدان] راز امسیت کردیا را بدان [راز اَصْبَحْنَا عَرَابِيّاً بخوان] تفصیل این در دیباجه کتاب گذشته است [3488 ور مثالی خواهی از علم نهان] اگر مثال و دلیل می خواهی از علم باطن و الهی که به ریاضت و تصفیه قلب حاصل شود [قصه گو از رومیان و چینیان] تا فرق پیدا شود میان علم ظاهر و باطن و کدورت قلب و تصفیه او.

¹²³⁴ این حکایت اگر چه پیش از این آورده شده است اما چون در دو محل به موقع و محزّ خود واقع شد از مقوله النکرلرحسن واقع گشت.

قصه مری کردن و جنگ کردن رومیان و چینیان یعنی نقاشان روم و نقاشان چین در علم نقاشی در این صنعت و صورت‌گری

و مصوری یعنی در حکایت آمده است که در حضرت پادشاهی دو جماعت از رومیان و چینیان در فرهنگ نقاشی و مصوری معارضه و مری می‌کردند [3489 چینیان گفتند ما نقاش‌تر] (346b) در صنعت نقاشی بهتر [رومیان گفتند ما را کز و فر] قوت و رونق [3490 گفت سلطان امتحان خواهم درین] و تجربه کردن می‌خواهم [کز شماها کیست در دعوی گزین] مختار در بعض نسخ این بیت واقع است [چینیان گفتند خدمتها کنیم] و صنعت خود را بنماییم از آن که اصناف عباد را در اطراف بلاد بر صحایف خواطر صورت کمال نقاشی ما منقش است و در جمیع آفاق ادکیا و حذاق را بر الواح ضمائیر حسن و جمال ما مصور تا به حدی که ذکر ما در این قسم مثل سائر گشته و چون محدّد جهات بر جمیع عالم محیط و دایره شده [رومیان گفتند بر حکمت تنیم]¹²³⁵ و حکمت را پیدا کنیم زیرا خداوند کار ما را در گوشه هر میکده مستی است و در بن هر خم می‌پرستی بخشندۀ بنده نواز و بخشاینده بی‌نیاز هر کس را از خزانه رحمت و میخانه حکمت جامه پوشانیده و جامی نوشانیده که هیچ دو جامه به هم باز نخواند و از دو جام یکی به دیگری نماند هر جامه را طراز دیگر است و هر جام را اهترازی دیگر هر گلی را طراوتی دیگر هر مئی را حلاوتی دیگر هر شاهدی را عشوه دیگر است و هر شرابی را نشوه دیگر بیت: هر صدفی را گهری داده‌اند - هر شجری را ثمری داده‌اند - نه ما مسیم و نه شما کیمیا - نه ما خاکیم و شما توتیا - در درج ما نیز هر گوهرهاست - در برج ما نیز اخترهاست - ما را نیز از این خوان بخشی است - و لایق این میدان رخی. [3491 اهل چین و روم چون حاضر شدند] و در پیش شاه آمدند در بعض نسخ اهل چین و روم در بحث آمدند. [رومیان در علم واقف‌تر بودند] در علم نقاشی ما هر تو را این محاکمه از مولاناست حکایت: پسر کسی شاگرد عالمی بود آن عالم آن کس را گفت می‌خواهی که پسرت را تعلیم کتاب مثنوی کنم آن کس گفت پس از زمانی تعلیم کن تا اوّل علم ظاهر را بیاموزد مگر آن کس از حکایت نقاشان می‌ترسید که ظاهر این قصه از علم ظاهر نهی می‌کند و به علم باطن و تصوّف مائل می‌سازد اما تحقیق آن است که مراد از این قصه اوّل تصنیف دل حاصل کردن است تا که علم که در او منقش گردد نیک باشد شعر: شکوت الی وکیع سوء حفظی - قاوصانی الی ترک المعاصی - فَإِنَّ الْعِلْمَ فَضْلٌ مِنَ الْإِلَهِ - و فضل الله لا يعطى العاصی. یا مراد (347a) آن است که پس از حصول علم آن را رک کردن و به عمل مشغول شدن می‌باید چنانکه آخر قصه این معنی را مشعر است [3492 چینیان گفتند یک خانه بما] مرهون است [خاص بسپارید و یک آن شما] یعنی نقاشان چین گفتند یک خانه را به ما خاص تسلیم کنید و یک خانه شما را تا هر طایفه از ما در یک خانه به نقش مشغول شوند [3493 بود دو خانه مقابل در بدر] وصفه پر صفا در برابر سلطان

قصیری داشت سر بر ایوان کیوان برافراشته چنانکه نقاش وهم و خیال مثال آن قصر بی قصور بر صفحه‌ی خاطری نگاشته و در آن قصر دو صفت با صفا چون خلوت خانه‌ی جان اصفیا خالی از شوایب کدورت بود که گویی خاکِ عنبر سِرشت گلشن بهشت را به آب زندگانی گل کرده‌اند و بدان گل عمارت آن منزل کرده و این دو صفت چون عاشق و دلبری روی در روی همدیگر داشته سلطان هر صفت را به یکی از این دو جماعت سپرد و در میان پرده فرو گذاشت چنانکه می‌فرماید [زآن یکی چینی ستد رومی دگر] تا هر یکی به دیواری نقش و عمل کند [3494 چینیان صد رنگ از شه خواستند] برای نقش کردن [پس خزینه باز کرد آن ارجمند] یعنی آن پادشاه سعادت‌مند. لاجرم علماء علم ظاهر هر که از حضرت خدا فیض علوم متعدده و فضل فنون مختلفه می‌خواهند حضرت خدا ایشان را از خزانه‌ی غیب خود برساند **فائده**: کسی اگر پس از هر نماز فرض سه بار سوره‌ی قدر بخواند و پس از هر بار این دعا را بخواند خدای تعالی او را فتح و کشف علم کند دعا این است **اللّٰهُمَّ ارْزُقْنِیْ فَهْمًا وَّ عِلْمًا وَّ اَلْهِن رَشْدًا وَّ سَدَادًا اِنَّكَ اَنْتَ الْکَرِیْمُ الْحَنَّانُ الْمَنّٰنُ عَلٰی الْعِلَادِ بِرَحْمَتِكَ یَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِیْنَ**. [3495 هر صباحی از خزینه رنگها] هر روز از خزانه‌ی پادشاه انواع رنگ‌ها که در پیشه‌ی نقاشی در کار بود [چینیان را راتبه بود از عطا] وظیفه بود از احسان [3496 رومیان گفتند نی نقش و نه رنگ] مرهون است [در خور آید کار را جز دفع زنگ] یعنی نقش و رنگ کار نقاشی ما را لایق و حاجت نیست و اینها در کار ما نیاید و ما را جز دفع زنگ نشاید [3497 در فرو بستند و صیقل می‌زدند] یعنی رومیان در میان دو دیوار پرده بستند و دیوار را صیقل زدند که همچون (347b) آینه کردند در این تنبیه است که تصفیه‌ی قلب را خلوت و عزلت می‌باید [همچو گردون ساده و صافی شدند] همچو فلک شفاف و مصفی گشتند حضرت مولانا در این قصه به حصّه دیگر اشارت می‌کند که می‌گوید [3498 از دو صد رنگی به بی‌رنگی رهیست] معنایین مصراع به ترکی الکییوز رنگلی لکدن رنگسز لکه بر یول واردر. [رنگ چون ابرست و بی‌رنگی مهیست] لاجرم از کدورت ماسوی گذشتن و به ماه حقیقی که حضرت خدا است رسیدن می‌باید [3499 هرچه اندر ابر ضو بینی و تاب] و هر حسن و جمال که در ماسوی مشاهده می‌کنی [آن ز اختر دان و ماه و آفتاب] آن ضو و تاب از ذات ابر نیست بلکه از کوکب و قمر و شمس است پس حسن و خوبی ما عدا شه از جمال حضرت خدا است و حسن او را زوال و فنا نیست. لاجرم دل را از همه بریدن و بدو بستن می‌باید **حکایت**: کسی بمرد صالح گفت یاری داشتم خوب روی وی را دوست می‌داشتم آن یار من بمرد من بر فرقت وی چنان گریستم که نایبنا شدم آن صالح گناه از آن توسست که دل دادی به زنده که بمیرد چرا دل ندادی به زنده که نمیرد تا به گریه گرفتار نگشتی چون حضرت مولانا برخی از حصّه بگفت باز به قصه عودت نمود [3500 چینیان چون از عمل فارغ شدند] نقش را تمام کردند [از پی شادی دُهلها می‌زدند] که شاه از تمام شدن کار خبردار شد [3501 شه در آمد دید آنجا نقشها] که چینیان کرده بودند [می‌ربود آن عقل را و فهم را] می‌ربود آن نقش‌ها عقل و فهم مرد را و حیران کردی

او را [3502 بعد از آن آمد به سوی رومیان] و جانب دیوار مجلای ایشان [پرده را بالا کشیدند از میان] یعنی رومیان پرده را بالا کشیدند تا عکس نقش چینیان بر دیوار ایشان افتد [3503 عکس آن تصویر و آن کردارها] آن نقش‌های لطیف و عمل‌های شریف که چینیان کرده بودند عکس آنها [زد بر این صافی شده دیوارها] آن دیوارها که رومیان صافی کرده بودند چون عکس نقش چینیان بر او زد همه نقش‌های چینیان بر دیوارهای صافی شده رومیان پیدا شد و چون دیوار مجلای بود [3504 هر چه آنجا دید اینجا به نمود] شاه هر نقش که آنجا دید در اینجا (348a) به نمود در بعض نسخ هر چه اینجا بود آنجا به نمود. مراد از شاه حضرت خدا است و از نقاشان چین علماء علم ظاهر و از نقاشان روم علماء علم باطن که به علم عمل کنندو به تصفیة قلب مشغول شدند ایشان را صوفیان گویند¹²³⁶ که فیضان الهی ایشان بسیار می شود و مراد از دو خانه و دو صفه دنیا و آخرت است که مقابل یکدیگرند و در به در چو کسی از یکی بیرون می آید به آن دیگری برود و دل اهل ظاهر و باطن استریس علمای ظاهر که نقاشان چینند که نقوش علوم را در خانه دل می سازند و صوفیان نقاشان روم‌اند که به طاعت و ریاضت تصفیة قلب کنند چون پرده تن را از میان بالا کشند تا عکس علوم در دل صافی خوب نماید چنانکه در دیوار دنیا چنین نمود [دیده را از دیده خانه می ربود] نور چشم را بلکه عین چشم را از چشم خانه می ربود و خود را می کشید کمال حضرت مولانا را ببین که در عبارت حکایت نقاشان چه صورت‌ها نمود و در پند و نصیحت و در قصه و عبرت چه نقش‌ها پیدا کرد زهی حالات این سخن و زهی لطافت این کلام که اگر امرء القیس زنده شدی و این نظم را بشنیدی از خجالت از زنده شدن نادم گشتی و از انفعال حیات خود را هوس نکردی و این چنین اداء اسرار عشاق و بیان معانی و حقایق و لطایف درویشان جز به تأیید ولایت و جز به ظهور کرامت دست ندهد ببین چه صاحب کمال بوده است که چگونه اسرار تصوّف را در غلاف به طریق ایما و رمز ادا می کند که ظاهر او چندان حالات دارد که در بیان نگنجد ظاهرش این است ببین که باطن او چه باشد زیرا که ظاهر او قشر است و باطن او مغز هر وقت که قشر او چنین باشد مغز او ببین که چه نغز باشد و حضرت مولانا بنای این کتاب را بر سه چیز نهاده است چنانکه بنای سلوک بر سه چیز است شریعت و طریقت و حقیقت تا تنبیه شود که این کتاب بر وزان شریعت و طریقت و حقیقت است و آن سه چیز که بنای این کتاب مثنوی بر آن نهاده است عبارت است و کنایت (348b) و اشارت عبارت اهل بدایت راست و کنایت اوساط راست و اشارت ارباب نهایت راست تا از این کتاب هیچ کس محروم نماند و هر کس به قدر خویش فیضی گیرد و هر کس به اندازه فهم خود لذتی و ذوقی بیابد و چنان گمان نیفتد تو را که کتاب مثنوی فارسی است چه خواهد بود یا شعری است و شعر را چه قدر زیرا که اگر چنین گمان بری خود را در ورطه آن بعض الظن اثم آورده باشی

¹²³⁶ مطلب در بیان حصّة قصّه و فواید حکایت

و چگونه این گمان درست افتد¹²³⁷ و حال آن‌که در مثنوی لطایف و نکات و اسرار هست که علماء روزگار اگر دهور و اعصار بدان صرف کنند از هزار یکی و از بسیار اندکی در نیابند و حضرت مولانا عذر می‌خواهد که اگر چه لباس شعر مناسبت قد مرتبه ما نیست اما می‌باید که معذور دارند زیرا که در تصرفات حق ما همچون نایب در دست نایی بیت: خود این او می‌دمد در من که ما نایب و او نایی - چه نالد نای بیچاره جز آنکه در دمد نایی. و در موضعی دیگر فرموده بیت: ای که میان جان من تلقین شعرم می‌کنی - گر تن زخم خامش کنم ترسم که فرمان بشکنم. و در موضعی دیگر فرموده که ظهور اسرار حقیقت در لباس شریعت از اشعار من از عجایب قدرت است مثل انتقاش نعت احمد بر صلیب و ظهور سر وحدت از وش چنانکه در بیان این معنی می‌فرماید بیت: صورت صنع تو آمد ساعتی در بتکده - گه شمن¹²³⁸ بت می‌شد آنجا گاه می‌شد بت شمن. هر زمانی نقش می‌شد نعت احمد بر صلیب سر وحدت می‌شنیدند آشکارا از وش من کجا شعر از کجا لیکن به من در می‌دمد آن یکی ترکی گه آید گویدم هی کیمن ترک گه تاجیک و گه رومی و گه زنگی و گه مالک الملکی که داند مو به مو سر و علن جامه شعر است شعر و تا درون شعر چیست یا گه حور جامه زیب و یا گه دیو جامه کن شعرش از سر بر کشیم و حور¹²³⁹ را در بر کشیم فاعلاتن فاعلاتن فاعلن و حاصل معنی دو بیت اخیر آن است که اسرار حقیقت در لباس اشعار چنان است که خود در لباس پشم پس مرد می‌باید که شناسنده (349a) باشد و نظر به جامه نکند و حور را بشناسد و جامه را بیند از دو حور را در بر کشد و جامه او را از سر بر کشد و بدان که در این قصه نقاشان بسی غریب شنیدی و از جمله غریب آن بود که در نظر شاه صنعت رومیان بهتر نمود و از همه غریب‌تر آن که پادشاه در وقت نظاره صورت خود را که جان معانی است بر آن صفة مصفی که مظهر انوار روحانی است معاینه می‌دید و پادشاه عاشق خود شد [3505 رومیان آن صوفیانند ای پدر] یعنی غرض اصلی از ایراد این حکایت تمثیل دانشمندان است به چینیان که روز نقشی از علوم بر صحایف خواطر خود می‌نگارند و آن نقوش را به کثرت مذاکره و تکرار محفوظ می‌دارند و تمثیل صوفیان است به رومیان که به مصقله ذکر لا اله الا الله آینه جان خویش را مجلی سازند و علی الدوام از شوق یار به نفی نقوش اغیار بپردازند تا به حدی که آینه دل ایشان پذیرای انوار جمال پادشاه حقیقی گردد و لوح محفوظ علوم لدنیه شود [بی ز تکرار و کتاب و بی هنر] که به تکرار علم مشغول نشده بلکه به علم اندک عمل بسیار کنند و بی کتاب و کوشش ظاهر صفای خاطر حاصل کنند [3506 بلکه¹²⁴⁰ صیقل کرده‌اند آن سینها] یعنی مراد

¹²³⁷ در آخر این مجلد تفصیل مطالب می‌آید که عرق شبهه طعن را می‌برد. منه

¹²³⁸ شمن خادم بت را و بت را می‌گویند.

¹²³⁹ حوری به کبه کیدرمک گبی در دیمکدر.

¹²⁴⁰ لیک

آن صوفی نیست که همان تغییر شکل کرده باشد بلکه مراد آن است که سیرتش صافی باشد [پاک از آز و حرص و بخل و کینه‌ها] پا شده باشد از طمع و حرص و بخیلی و انتقام یعنی از همه اخلاق ذمیمه و در این محل مرد را انصاف می‌باید که به عین عبرت و اعتبار به دل خود نظر کند و ببندد که در او از حقد و حسد و طمع و غضب و انتقام چند است که با وجود این‌ها صفای دل کجا دست دهد و کی صوفی صافی گردد پس صوفی آن است که دل او از این‌ها صاف باشد حکایت: موسی علیه السلام در وقت مناجات به حضرت خدا مردی دید ایستاده نزد ساق عرش از علو مکان او متعجب شد و گفت خدایا این بنده به این مرتبه به چه چیز رسد خدای تعالی وحی کرد که این کسی هیچ بنده را از بندگان من حسد نمی‌کند و حقوق والدین را مرعی دارد و هر گاهی که به دلش نظر کردم (349b) در وی جز خود نیافتم و بدان که از جمله خصائل ذمیمه یکی حسد است و دنیا نزد حضرت خدا حقیر است با وجود این کسی را که برادر نسبی باشد و در وی چون متاع دنیا را زیاده تر ببندد آن را حسد کند بیگانه را کی حسد نکند دیگر اخلاق ذمیمه را بر این قیاس می‌باید کرد چون خانه دل به این کدورات تاریک و به چندین نجاسات ملوث باشد کی محل نزول شاه باشد که شاه را سراسر پاک می‌باید. لاجرم صفای دل می‌باید تا صورت بی‌منتها و جمال بی‌همتا را شاید یعنی تجلی حضرت خدا را شایسته بود چنانکه می‌فرماید [3507 آن صفای آینه وصف دلست] پس صفای خاطر می‌باید [صورت بی‌منتها را قابلست] که مظهر حضرت خدا گردد [3508 صورت بی‌صورت بی‌حد غیب] مرهون است [از آینه دل تافت بر موسی ز جیب¹²⁴¹] که ید بیضا نمود معنی این بیت به ترکی غیبک حدسز و صورتسز صورتی کوکل آینه سندن یلدردی موسی اورزه یقه سندن. و اگر چه آینه دل هر کس را هست اما بزرگ شهوت مستهلک و مستور است خواجه عبدالله انصاری گوید تجلی حق ناگاه آید اما بر دل آگاه آید [3509 گرچه آن صورت نگنجد در فلک] اگر چه آن صورت بی‌صورت و جمال بی‌حد و نهایت نگنجد در فلک چنانکه در حدیث قدسی وارد است لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي المؤمن التقى النفي الوداع. و لهذا می‌فرماید [نی به عرش و فرش و دریا و سمک] پس علت این را بیان کند [3510 زآنکه محدود است و معدودست آن] یعنی اگر چه ارض و سما و عرش حضرت خدا پر بزرگ است اما محدود و معدود است که نهایت دارد لیک [آینه دل را نباشد حد بدان] آینه دل را حد و نهایت نیست امور غیر متناهی را قابل و صورت بی‌منتی را متحمل است و دل به علوم و معارف چنان پر نمی‌شود که چیزی دیگر در او نگنجد بعض مردمان گفتند فراخی دل از آن است که حضرت خدا بر وی به اسم واسع تجلی می‌کند یا دل چون از ماسوی پاک و مصفی باشد در او جز حضرت خدا ننماید بلکه دل هم فانی گردد غیر او در وی نماند پس وسعت او به چه حداید [3511 عقل اینجا ساکت آمد یا مُضِل] ارتسام حضرت خدا در آینه دل‌ها (350a) به چه کیفیت می‌و شد عقل در اینجا خاموش یا گمراه است که

¹²⁴¹ جیب به منزله روزه شد. منه

از ادراک آن قاصر است [زآنکه دل یا اوست یا خود اوست دل] معنی این مصراع به ترکی آنوکیچون که کوکل آنوکه دریا اول کوکلدر یا کوکل اولدر. حکایت: نقل است که حضرت خدا وحی کرد به ابراهیم علیه السلام که تو دوست منی و من دوست توام ببین تا علم من بدان نباشد که در دل تو شغلی یابم به غیر من که دوستی تو از من بپرم زیرا من از بهر دوستی خود کسی می‌خواهم که اگر وی را در آتش بسوزانم او در ذکر من باشد و اگر بهشت را به وی آراسته بنمایند آن را نعمت نشمرد و دلش از ذکر من خالی نباشد چون چنین باشد دل او مسکن من است [3512 عکس هر نقشی نتابد تا ابد] مرهون است [جز ز دل هم با عدد هم بی عدد] یعنی اعضاء دیگر را هر چند که مصیقل کنی از او عکس نقشی هرگز هویدا نشود اما چون دل مصفی باشد انعکاس حاصل شود. لاجرم محل انعکاس انوار الهیه دل است نه عضو دیگر که رئیس الاعضا و ملائکه امر اوست و لهذا رسل الله علیه السلام فرمود **إِنَّ فِي جَسَدِ ابْنِ آدَمَ لَمُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ**. [3513 تا ابد هر نقش نو کآید برو] مرهون است [می‌نماید بی حجابی اندرو] یعنی چون خانه را پر نقش کنند دیگر جای نقش نماند اما دل هرگز پر نقش نگردد که در او نقش دیگر نگنجد. لاجرم هر نقش نوی که آید آن را نیز درست می‌نماید [3514 اهل صیقل رسته‌اند از بوی و رنگ] و خلاص گشته‌اند از نقوش دنیا و زخارف ماسوی [هر دمی بینند خوبی بی‌درنگ] حرف یا در لفظ دمی یاء وحدت است و در خوبی یاء مصدریه [3515 نقش و قشر علم را بگذاشتند] صورت و پوست علم ظاهر را ترک کردند [رایت عین‌الیقین افراشتند] لوای عین‌الیقین را برافراشتند که از مرتبه علم‌الیقین به درجه عین‌الیقین شدند [3516 رفت فکر و روشنایی یافتند] فکر برفت اما به جای او نورانیت حاصل کردند [نحر و بحر آشنایی یافتند] صدر و سینه و دریای آشنایی یافتند [3517 مرگ کین جمله از او در وحشتند] به موجب **إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ**. مرگ که این جمله خلق از وی در ترسیدن و رمیدن است [می‌کنند این قوم بر وی ریشخند] چون زاد (350b) آخرت را مهیا کردند از مرگ نمی‌ترسند رسول‌الله علیه السلام فرمود **الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ**. از ابوالدردا رضی الله عنه مروی است که می‌گفت **أَحَبُّ الْفَقْرِ تَوَاضَعٌ لِرَبِّي وَأَحَبُّ الْمَرَضِ تَكْفِيرٌ لِلْخَطَايَا وَأَحَبُّ الْمَوْتِ اسْتِيفَاءُ لِي رَبِّي**. پس آن کس که حاضر باشد از مرگ و سفر نمی‌ترسد بیم آن کس راست که مهمات سفر را مهیا نساخته باشد حکایت: حضرت خدا وحی کرد به موسی علیه السلام که یا موسی ارحم جميع خلقی المبتلی و المعافی موسی گفت خدایا مبتلا را رحمت می‌کنم معافی را چرا رحمت می‌کنم گفت از اندکی شکرش و تضييع عمرش و لهذا رسول‌الله علیه السلام فرموده **نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ الصُّحَّةُ وَالْفَرَاغُ**. و بزرگان گفته‌اند بیت: نصیحت همین است جان پدر - که عمر عزیز تو ضایع مگردان. حکایت: خواجه را دو غلام بود هر یکی می‌دانست که خواجه هر یکی را علی الغفله سفر فرمای یکی عاقل بود اسباب سفر را حاضر و مهیا ساخت این را بیم سفر نبود و آن دیگر غافل بود تدبیر سفر نکرد چون خواجه بر وجه استعجال سفر

فرمود متحیر شد. لاجرم خواجه حقیقی یعنی حضرت خدا همه بندگان را علی الغفله سفر آخرت فرماید که پیک اجل ناگاه آید پس عاقلان را چنان می‌باید که تدبیر آخرت کنند که از مرگ نترسید [3518 کس نیابد بر دل ایشان ظفر] که به مرگ دل مشروح را و روح با فتوح را ضرر نمی‌رسد [بر صدف آید ضرر نی بر گهر] بلکه کمال و نفاست گهر پس از شکستن صدف ظاهر شود در بعض نسخ چون صدف کشتند ایشان بر گهر بزرگان. گفته‌اند کسی که فنای او لله باشد زنده است اگر چه بمیرد و کسی که حیات او در مخالفت خدا باشد مرده است اگر چه زنده باشد شعر: لیس من مات فاستراح بمیت - انما المیت میت الاحیا. [3519 گرچه نحو و فقه را بگذاشتند] نعم البدل یافتند مپندار که زیان کردند [لیک محو فقر را بر داشتند] به جای نحو محو و به جای فقه فقر آموختند حکایت: سلمان فارسی¹²⁴² رضی الله عنه اگر چه از امّیان اصحاب و از فقرای ایشان بود اما در طاعت جد می‌نمود که چون شب شدی در نماز شروع کردی چون از او (351a) تعبش بسیار شدی نشستی انواع تسبیح کردی چون از او تعبش بسیار گشتی از بهر عصیان خود گریستی و چون از او تعبش بسیار شدی در عظمت و جلال حضرت خدا تفکر کردی باز به نفس خود گفتی ای نفس استراحت کردی به نماز برخیز همه شب را بر این منوال به روز آوردی در همه عمرش همه شب کار او چنین بود [3520 تا نقوش هشت جنت تافته است] تا نقش‌های هشت بهشت پیدا گشته است [لوح دلشان را پذیرا یافته است] صحیفه دل او اولیا را قابل یافته است که چون دیوار نقاشان روم صافی بود حکایت: سلمان فارسی معتق رسول الله علیه السلام بود و آن از آن جمله است که بهشت مشتاق ایشان است و رسول الله علیه السلام او را بسیار ستوده است و همت او دیدار حضرت خدا بود نه بهشت زیبا و در خبر است که روز حشر فرشتگان به مؤمنان آیند و گویند یا اولیاء الله بروید مؤمنان گویند کجا می‌رویم فرشتگان گویند مطلب شما چیست مؤمنان گویند فی مقعد صدق عند ملک مقتدر. لاجرم [3521 برترند از عرش و کرسی و خلا] و از آنجا که لاخلا و لاملاست [ساکنان مقعد صدق خدا] به موجب آیت مذکوره در آخر سورة قمر پس کسی که تصفیه دل کند عالم غیب در دل او هویدا گردد چنانکه زید را در این قصه

پرسیدن پیغمبر علیه السلام مر زید را که امروز چونی و چون برخاستی و جواب گفتن او که أَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا حَقًّا يَا رَسُولَ اللَّهِ

یعنی آفتاب فلک رسالت ماه سپهر جلالت رسول الله صلی الله علیه و سلم صباحی از زید پرسید که کیف اصبحت قال اصبحت مؤمنا حقا یا رسول الله قال لكل حق حقيقة فما حقيقة ايمانك قال عرفت نفسي عن الدنيا و اطمأت نهاری و

¹²⁴² سلمان رضی الله عنه دوپست و پنجاه ساله بود در مداین بمرد منه.

أَسْهَرْتُ لَيْلِي وَاسْتَوَى عِنْدِي ذَهَبٌ¹²⁴³ الدُّنْيَا وَحَجَرُهَا وَمَدْرَهَا فَكَانَتِي أَنْظُرُ إِلَى عَرْشِ (351b) رَبِّي بِأَرْضِي¹²⁴⁴ وَكَانَتِي أَنْظُرُ إِلَى أَهْلِ الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ يَتَزَاوَرُونَ¹²⁴⁵ وَ إِلَى أَهْلِ النَّارِ فِي النَّارِ يَتَفَاوَرُونَ¹²⁴⁶ قَالَ أَصْبَحْتُ فَالَرَّمُ¹²⁴⁷ در شرح و بیان این کلام چنین تفصیل کرده‌اند که رسول‌الله علیه السلام یک صبح از زید پرسید که کیف اصبحت یا زید یعنی شب چون گذرانیدی و شام تیره را به صبح روشن چون رسانیدی زید گفت اصبحت مؤمنا حقا یعنی از بیگانگی بیگانگی شتافتم و در ظلمات شب آب حیات ایمان یافتم و به کمال ایمان مؤمن گشتم رسول‌الله علیه السلام فرمود که اگر گلشن ایمان شکفته باشد و روضه عرفان نضارت پذیرفته بود و تو کمال ایمان و عرفان یافته باشی از برای نشانی بویی از آن چمن شکوفه از آن گلشن می‌باید گفت با آن‌که نشان آن عالم بی‌نشانی است و دم دانایی در او عین نادانی یک نشانه آن است که مدتی روزها به انواع سوزها به سر برده‌ام و شب‌ها چون دولت نیکبختان به بیداری به روز آورده‌ام تا از روز و شب گذشته‌ام و محرم عالم ال مکان گشته‌ام تا پیش من یک ساعت برابر صد هزار سال شده است و دی و فردا همه حال شده ازل به ابد پیامیخته ماضی و مستقبل در دامن حال آویخته اما عقل جزوی را که محبوس قفس خاکی است و محل طوارق افلاکی در این کارخانه راه نیست و فکر درآک او از اتحاد ازل و ابد آگاه نیست رسول‌الله علیه السلام گفت در خور عقول اهل این دیار به حکم **كَلِّمُوا النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ**. از آن راه ره آوردی بیار گفت همچنانکه خلق مشاهده زمین و آسمان می‌کنند من عرش مجید را با جمله حمله و هشت بهشت و هفت دوزخ را با همه اهالی این هر دو معاینه می‌بینم و **سَرَّ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ**. در سیمای هر گروه پیش از کشف غطا و حدت بصر بر من چنان منکشف شده است که لو کشف الغطا ما ازدت یقینا. لاجرم این معنی که بهشتی کیست و دوزخی کیست هم در دنیا بر من مخفی نیست اگر چه هر کس را مشاهده این حال دست نمی‌دهد آری همچنانکه در رحم صورت طفل معلوم خلق نیست که از روم است یا از زنگ دل فریب و محبوب است یا ناخوش و (352a) بدرنگ و معنی او نیز مفهوم نیست که سعید است یا شقی فاسق است یا متقی با وجود آن که رقم سعادت و داغ شقاوت بر پیشانی جان هر کس هم در بطون امتهات حاصل است که **السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ**. چون طفل را ولادت متحقق شود حال صورت او فی الحال بر همه متبیین شود و از سمات جسم صفات جان متعین گردد و پیش از ولادت هنر و عیب در عالم غیب باشد و متخصص به علم او

¹²⁴³ زهدت

¹²⁴⁴ صافیا

¹²⁴⁵ راز بعضهم بعضا

¹²⁴⁶ یهلکون

¹²⁴⁷ زیرا نشان راستی در آن است که بر سر کار خوب باشد. منه

ملک علّام کما قال وَیَعْلَمُ مَا فِی الْأَرْحَامِ¹²⁴⁸. مگر به نسبت با کسی غیب باشد که تاج ارتضا بر فرق او نهاده باشند و دیباج اصطفا بر دوش او افکنده که فَلَا یُظْهَرُ عَلَیْهِ أَحَدًا إِلَّا مِنْ ارْتَضَى¹²⁴⁹. پس از این زید¹²⁵⁰ از رسول‌الله علیه السلام رخصت بخواست که افشای اسرار کند رسول‌الله علیه السلام رخصت نداد این تفصیل کلام است و شرح مرام در این مقام پس از این شرح و بیان کلام حضرت مولانا کنیم [3522 گفت پیغمبر صباحی زید را] رسول‌الله علیه السلام گفت یک صباح زید بن حارثه را [کَيْفَ أَصْبَحْتَ اِی رَفِیقِی بِاصْفَا] در بعض نسخ کیف اصبحت ای صحابی با صفا. [3523 گفت عَبْدًا مُؤْمِنًا باز اوش گفت] زید گفت اصبحت عبدا مؤمنا باز رسول‌الله علیه السلام زید را گفت [کو نشان از باغ ایمان گر شکفت] لفظ کو به کاف فارسی به معنی بگو و به کاف عربی به ترکی قنی. یعنی اگر باغ ایمان شکفته باشد¹²⁵¹ از آن نشان بگو یا از او نشان کجاست؟ [3524 گفت تشنه بوده‌ام من روزها] زید گفت یک نشان این است که من روزهای بسیار تشنه و صائم بودم این مصراع معنی اظمأت نهاری است. [شب نخفستم ز عشق و سوزها] یعنی شب‌های بسیار قائم بودم این معنی اسهرت لیلی است بدان که به قدر ارتفاع حجاب انفتاح چشم باطن مر انسان را حاصل می‌شود¹²⁵² و به اندازه رفع حجب و صفای عقل معنایی معقوله بر وی ظهور کند و اسرار معقولات بر وی منکشف گردد و این کشف را پیش ارباب سلوک کشف نظری گویند اما این کشف را پیش ایشان هیچ اعتباری نیست و معتمد علیه نیست و حکما و فلاسفه در این مقام مانده‌اند زیرا که بدرقه متابعت نبوی همراه ایشان نبوده به مجرد ریاضت این قدر (352b) روی نموده پس چون سالک صاحب ارادت به عون عنایت الهیه و قوت متابعت نبویه از این مقام عبور نماید به مقام مکاشفات قلبیه که در اصطلاح صوفیه آن را کشف شهودی خوانند برسد و در این مقام انوار مختلفه بر وی

¹²⁴⁸ می‌داند آن‌چه در رحم‌هاست از مرد و زن و تمام و ناقص.

¹²⁴⁹ مطلع نگرداند بر عینی که مخصوص است به علم او یکی را مگر آن که پسندد. منه.

¹²⁵⁰ زید بن حارثه را کنیت ابو اسامه بود و مادرش سُعدی بنت ثعلبه بود از بنی معن روزی مادرش با وی بیرون آمد تا زیارت قوم خود کند جماعتی از بنی‌الاقین در جاهلیّه غارت کردند زید را اسیر کردند که هشت ساله بود در بازار عکاظه فروختند آن را حکیم بن خرام خرید از بهر خدیجه چون رسول‌الله علیه السلام پیش از نبوّت خدیجه را تزویج کرد خدیجه زید را مر رسول‌الله را علیه السلام بخشید چون خیر زید به اهل خود خود رسید پدرش حارثه و غمش کعب حاضر آمدند تا فدا دهند رسول‌الله علیه السلام زید را تخیر کرد در میان آن‌که با او باشد یا به قومش رود زید رسول‌الله علیه السلام اختیار کرد زیرا احسان و احوال او را دیده بود پس رسول‌الله علیه السلام در میان قوم گفت گواه شوید که زید پسر من است پس از آن او را زید بن محمد گفتندی تا زمان بعثت شد و آیت نازل شد که اِذْ دَعَوْهُمْ لِابْنِائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ. پس او را زید بن حارثه گفتند رسول‌الله علیه السلام او را ام ایمن را تزویج کرد که اسامه از او متولد شد باز او زینب بنت جحش را تزویج کرد و آن را حبّ رسول‌الله گفتندی و حضرت خدا هیچ یکی را از اصحاب به نامش یاد نکرد مگر زید را که در سورۀ احزاب فرمود فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا وَزَوَّجْنَاكَهَا. چون زید ریاضت بسیار کرد به مکاشفات رسید که حضرت مولانا قصه او را بیان می‌کند.

¹²⁵¹ آچلمش

¹²⁵² مطلب در مراتب سلوک

ظهور کند و چهره نماید و چون از این مقام عبور افتد به مقام مکاشفات سرّیه که در اصطلاح صوفیه آن را کشف الهامی خوانند وصول به حصول انجماد و در این مقام منکشف شود اسرار تکوین و حکمت وجود موجودات و چون از این مقام عبور افتد به مقام مکاشفات روحیه رسیده شود که آن را در اصطلاح کشف روحانی خوانند و در مبادی این مقام منکشف شود معاریج و عرض جنات و جحیم و رؤیت ملائکه دست دهد و چون از این مقام به قوت علو همت عبور افتد و روح از کدورات جسمانی پاک شود چندین هزار عوالم غیر متناهی منکشف شود و دایره ازل و ابد بر وی ظاهر شود و در این مقام حجب زمان و مکان از میان برخیزد و جمله ما مضی بظهور پیوندد و بعضی را شاید که ابتداء ایجاد موجودات منکشف شود و حالات آتیه در زمان آینده نیز ظاهر شود و از این مقام خبر داد مخبر صادق یعنی رسول الله علیه السلام چنانکه فرمود **عُرِضَتْ عَلَيَّ النَّارُ فَرَأَيْتُ أَكْثَرَ أَهْلِهَا النِّسَاءُ**. و زید بن حارثه از این خبر می دهد این مقام اگر چه عالی است اما این در مبادی مقام کشف روحانی دست می دهد سالک را و انکشاف دایره ازل و ابد بعد از این است و آن از آن برتر است و ارتفاع حجاب و مکان این جهان از میان برخیزد شاید که حجاب زمان و مکان آن جهان نیز از میان برخیزد و در این مقام جهان نیز از میان برخیزد پس از پس پشت خود نیز بیند چنانکه از پیش روی خود می بیند و از این مقام خبر داد رسول الله علیه السلام که فرمود **إِنِّي إِمَامُكُمْ فَلَا تَسْبِقُونِي بِالرُّكُوعِ وَلَا بِالسُّجُودِ وَلَا تَرْفَعُوا رُؤُوسَكُمْ فَإِنِّي أَرَاكُمْ مِنْ أَمَامِي وَمِنْ خَلْفِي**. و بیشتر کرامات و خرق عادات در این مقام پیش اهل سلوک و ریاضت چندان قدر و اعتبار ندارد زیرا که آفات بسیار از این تولد کند از این جهت مشایخ گفته اند الکرامات حیض الرجال (353a) و نیز از این جنس غیر اهل حق را نیز می باشد چنانکه در خبر صحیح آمده است دجال چون پدید آید شخصی را بگشود و باز او را زنده کند و نیز در خبر آمده است که رسول الله علیه السلام از ابن صیّاد پرسید که ما تری قال آری عرشا علی الماء یعنی چه می بینی گفت می بینم عرشی بر آب رسول الله علیه السلام گفت **ذَاكَ عَرْشُ الرَّحْمَنِ**. و نیز آمده است که یکی از اولیا رابعه عدویه را گفت بیا تا در دریا بر زیر آب مصلی بیندازیم و دو رکعت نماز بگذاریم رابعه گفت بیا تا در هوا مصلی بیندازیم و دو رکعت نماز بگذاریم و بعد از آن آهی از میان دل بر آورد و گفت در هوا پریدن کار مگس است و در آب ایستادن کار خس و آنچه مقصود است از این هر دو بیرون است اما کرامات حقیقی که پیش اهل سلوک معتبر است و به اهل حق مخصوص است آن است که بعد از عبور از این مقام یعنی کشف روحانی مکاشفات خفیه دست دهد زیرا که روح مؤمن را و کافر را هست اما آنچه مکاشفات خفیه می شود آن مخصوص است به اهل الله زیرا خفی در اصطلاح ایشان روح حضرتی را گویند که مخصوص است به اهل الله چنانکه آیت کریمه از این خبر می دهد **يُلْقِي الرُّوحُ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ**. یعنی این چنین روح نمی دهد مگر به کسانی که او خواهد از خواص خود و این روح عبارت است از این روح خفی که درویشان او را خفی می گویند و الا خود غیر این روح همه کس را هست. لاجرم حضرت مولانا از زبان زید می گوید [3525 تا ز

روز و شب گذر کردم چنان] یعنی به این حالات از روز و شب گذشتم اما گذشتم چنان وجه بود [که ز اسپر بگذرد نوکِ سنان] سر نیزه [3526 که از آن سو جمله ملّت یکیست] به آن جانب رفتم که در آن جانب جمله ملّت یکی است [صد هزاران سال و یک ساعت یکیست] یعنی تا از روز و شب گذشته‌ام و محرم عالم لامکان گشته تا پیش من یک ساعت برابر صد هزار سال شده است [3527 هست ازل را و ابد را اتحاد] در آنجا [عقل را ره نیست آن سو ز افتقاد] عقل جزوی را در آن سو راه نیست از گم شدن و جستن [3528 گفت از این ره کو ره آوردی بیار] رسول‌الله علیه السلام گفت از این راه ره آوردی و ارمغانی (353b) کو بیار [درخور فهم و عقول این دیار] به موجب کَلُمُوا النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ. لایق فهم و عقل‌های خلق جهان [3529 گفت خلقان چون ببینند آسمان] زید در بیان کشف حال خود گفت چنانکه خلقان جهان آسمان را ببینند [من بینم عرش را با عرشیان] با جمله عرش و ملائکه آن مکان این مصراع معنی فکانی انظر الی عرش ربی است [3530 هشت جنت هفت دوزخ پیش من] مرهون است [هست پیدا همچو بُت پیشِ شَمَن] بت‌پرست این معنی کان انظر اُلی اهل الجنة فی الجنة یتزاورون و الی اهل النار فی النار یتغاورون است [3531 یک به یک و می‌شناسم خلق را] اهل بهشت و دوزخ را [همچو گندم من ز جو در آسیا] چنانکه گندم و جو را می‌دانم در آسیاب. [3532 که بهشتی کیست و بیگانه کیست] لاجرم این معنی که بهشتی کیست و دوزخی کیست هم در دنیا بر من مخفی نیست یعنی [پیش من پیدا چو مار و ماهیست] چنانکه این دو نوع را فرق می‌کنم [3533 این زمان پیدا شده بر این گروه] مرهون است [یَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره آل عمران است و حضرت مولانا خود می‌گوید سَرَّ يَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ بر این گروه اولیا اکنون پیدا شده است یا از زبان زید گوید در بعض نسخ این بیت واقع است [روز زادن روم و زنگ و ر گروه] از طوایف دیگر [یَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ] یعنی سَرَّ يَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ. در سیمای هر گروه پیش از کشف غطا بر من چنان منکشف شده است که لو کشف الغطا مازدودت یقیناً [3534 پیش از این هرچند جان پُر عیب بود] یعنی پیش از مردن در دنیا جا متصف به عصبان و طغیان بود اما [در رحم بود و ز خلقان غیب بود] در رحم تن مستور بود و از چشم خلق پوشیده بود چنانکه کودک در رحم باشد عیبش معلوم نیست و چون زاید معلوم شود جان نیز چنین است [3535 اَلشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ الْأُمِّ] اگر چه هر کس را مشاهده این حال دست نمی‌دهد و معلوم نمی‌شود که سعید است یا شقی فاسق است یا متقی با وجود که به حکم قول رسول‌الله علیه السلام اَلسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ اُمِّهِ وَ الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ اُمِّهِ. رقم سعادت و داغ شقاوت بر پیشانی جان هر کس هم در شکم مادر است [مِنْ سِمَاتِ الْجِسْمِ يُعْرِفُ حَالَهُمْ] از علامات بدن معلوم شود حال ایشان چنانکه چون جنین زاید عیب و نقصان و حسن و کمال او پیدا گردد هم‌چنین جان چون از مادر تن بزاید سعادت و شقاوت او هویدا شود [3536 تن چو مادر طفلِ جان را حامله] بدن

همچو مادر است کودک جان را حامله و جان جنین اوست [مرگ درد زادنست و زلزله] مرگ مرض ولادت است یعنی مخاض است و اضطراب چنانکه زن را در زمان ولادت مخاض و لرزیدن واقع شود تن را نیز در حالت نزع که وقت ولادت جان است به حکم اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَعُوْذُ بِکَ مِنْ سَکَرَاتِ الْمَوْتِ. درد و لرزیدن است از رسول الله علیه السلام مروی است که فرمود قَدْزُ شِدَّةِ الْمَوْتِ وَکَرِبِهِ عَلَی الْمُؤْمِنِ کَقَدْرِ ثَلَاثِ مِائَةِ ضَرْبَةٍ بِالسَّیْفِ. و کعب الاحبار گفت اِنَّ الْمَوْتَ کَشَجَرَةٍ شَوْکٍ اُدْخِلْتَ فِیْ جَوْفِ ابْنِ آدَمَ فَآخَذَتْ کُلَّ شَوْکَةٍ بِعَرَقٍ ثُمَّ جَذَبَهَا رَجُلٌ شَدِیْدُ الْجَذْبِ فَقَطَعَ مِنْهَا مَا قَطَعَ وَ اَبْقَى [3537 جمله جانهای گذشته منتظر] و ناظر [تا چگونه زاید آن جان¹²⁵³ بَطِر] تا بچه روی آید آن جان شادان پس تا خلق محبوس رحم دنیااند و تا طفل جان از مادر تن نزاده است حال او مشتبه باشد [3538 زنگیان گویند خود از ماست او] ارواح اهل شقاوت یا ملائکه عذاب گویند از ماست آن جان بطر [رومیان گویند بس زیباست او] ارواح اهل سعادت یا ملائکه رحمت گویند تمام خوب است او حکایت: کسی گفت آن شب که داود طائی بمرد در خواب نور دیدم و فرشتگان را مشاهده کردم که بعضی فرو می آید و بعضی بالا می رود پرسیدم امشب کدام شب است گفتند امشب داود طائی بمرد بهشت را از بهر جان او تزئین کنند [3539 چون بزاید در جهان جان و جود] یعنی وجود جان بیرون آید از تن [پس نماند اختلاف بیض و سود] جمع ایض و اسود است یعنی اختلاف زنگیان و رومیان نماند از آن که حال او معلوم شود [3540 گر بود زنگی بزندش زنگیان] به اسفل سافلین [روم را رومی بُرد هم از میان] (354b) با اعلای علّیین هر کس او را نداند [3541 تا نژاد او مشکلات عالمست] آن کس که غیر مولود را می داند در جهان اهل قلیل است بلکه او را ملک علام داند پس هنوز از مادر نازاده دیدن را دیده باید به عالم غیب گشاده و به حکم کُنْتُ سَمِعَهُ وَ بَصَرَهُ ناظر به نور الله شده و در حضرت عنایت از اسرار وَ عِنْدَهُ مَفَاتِیْحُ الْغَیْبِ. آگاه شده چنانکه می فرماید [آنکه نازاده شناسد او کم است] [3542 او مگر یَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ بُود] مگر آن کس داند که نظر او به نور الله باشد که به الهام الهی و اعلام پادشاهی بیند [کاندرون پوست او را ره بود] حضرت خدا او را کشف دهد که از صورت بگذرد حقیقت و عاقبت را بیند و داند [3543 اصل آب نطفه اسپیدست و خوش] به فتح خامی می باید خواند یعنی رنگ نطفه سپید است خواه نطفه رومی باشد خواه نطفه حبش [لیک عکس جان رومی و حبش] این مصراع مرهون است [3544 می دهد رنگ اَحْسَنُ التَّقْوِیْمِ را] فاعل می دهد عکس است و در این محل لفّ و نشر مرتب است یعنی چون نطفه رومی باشد فرزند سپید زاید [تا به اسفل می بُرد این نیم را] یعنی چون نطفه حبش باشد فرزند سیاه زاید پس اعتبار به صورت ظاهر نیست بلکه به سیرت باطن است که در آن روز آن چه سیرت است هویدا گردد. لاجرم اکنون تبدیل احوال می باید کرد

¹²⁵³ در لفظ جان بطر اشارت است که اکثر خلق به غرور دنیا مسرورند حال مرگ را نمی دانند و رسول الله علیه السلام فرمود لو علم الحيوان ما تعلمون من الموت ما اكلتم طما سمينا و فرمود لو تعلمن ما اعلم تضحکتهم قليلاً و لبکیتهم كثيراً .

رباعی: ای دل تو دمی طالب غفران نشدی - وز خوی بدت هیچ پشیمان نشدی - صوفی و فقیه و واعظ و دانشمند - این جمله شدی لیک مسلمان نشدی. حصّه در این مرتبه این است که اعتقاد مؤمن همچو اعتقاد زید درست می‌باید که گویا عرصهٔ عرصات و احوال و احوال آن روز پیش چشم اوست [3545 این سخن پایان ندارد باز ران] به جانب سخن زید [تا نمایم از قطارِ کاروان] تا باز نمایم از یاران و ره روان و از راه بیان [3546 یَوْمَ تَبْيَضُّ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ] از تنمّه جواب زید است یعنی روز قیامت آن روز است که روی‌ها در او سپید شود و روی‌ها سیاه گردد [تُرک و هندو شهره گردد زان گروه] از اهل حشر¹²⁵⁴ یعنی مطیع و عاصی در کتاب احیاء العلوم آورده که اکثر ناس روز قیامت را تصدیق درست نکرده‌اند به آن دلیل که حرّ صیف و (355a) برد شتا را تحصیل استعداد کنند اما حرّ جهنم و برد ز مهریش را بیاد نیاورند و درند بیرش تهاون کنند با وجود که سوز و سرد دوزخ صعب‌تر است و به زبان تصدیق کنند اما بدل غفلت دارند که به فعل تکذیب کنند نمی‌بینی که چون کسی بیارش گوید که در این طعام زهر است آن یار به زبان گوید که راست گفתי اما دست را به سوی آن طعام دراز کند این تصدیق قولی و تکذیب فعلی است که از تکذیب قولی ابلغ است پس تصدیق را درست کنید که اکنون اسرافیل صور را در دست گرفته است که مانند نفیر است و دائرة او همچو سموات و ارض است چون فرمان الهی آید بدمد پس به حکم وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ. همه کس که جان دارند بمیرند جز جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و عزرائیل کسی نماند باز حضرت خدا عزرائیل را فرماید جان جبرئیل و میکائیل و اسرافیل را قبض کند باز به فرمان جلیل جان خود را عزرائیل قبض کند تا چهل سال خلق مرده بمانند پس از آن به امر حضرت خدا از آسمان باران بارد همچو نطفهٔ چهل روز. لاجرم حضرت خدا رویاند خلق را اول اسرافیل را زنده گرداند و فرمان آید که صور را بدمد تا خلاق زنده شوند و فرشتگان فرود آیند خلق را احاطه کنند. لاجرم در آن روز مؤمن و مطیع و کافر و عاصی و مخلص و مرایی و منافق و قاصی هویدا شود به حکم يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ. گناهکاران به علامت ایشان که سیاهی روی و کبودی چشم است شناخته شوند پس گرفته شوند نوبتی به موی‌های پیشانی ایشان و نوبتی به پای‌های ایشان که سرنگون به دوزخ افکنند. لاجرم در آن روز [3547 فاش گردد که تو گاهی یا که کوه] و همچنان [هندویی یا ترک پیش هر گروه] همه اهل حشر می‌دانند چنانکه زاده را هر کس هندو داند [3548 در رَحِم پیدا نباشد هند و تُرک] و زشت و خوب [چونکه زاید بیندش زار و سترگ] چون مولود شود آن را بیند هر کس خواه لاغر و خوا فربه در بعض نسخ خرد و بزرگ. یعنی خواه وضع و خواه شریف. لاجرم در دنیا حال مردم (355b) پوشیده است اما چون جان از رحم تن بزیاید یا مردم از مادر زمین هویدا شوند حال معلوم گردد چنانکه حضرت خدا در سورهٔ اعراف فرمود يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ. یک حصّه از این قصّه این است که چون در

¹²⁵⁴ مطلب در ترغیب و تفصیل تصدیق به آخرت.

پیش بنده چندین عقبات آخرت است عاقل را باید که همه کا را ترک کند و در تدبیر آخرت باشد **حکایت¹²⁵⁵**: بعض مردمان از صلحا به نزد ابراهیم ادهم آمدند و گفتند می‌خواهیم که با تو صحبت و مصاحبت کنیم تا از تو سخن بشنویم او گفت من به چهار غم مشغولم اگر از آنها فارغ گشتم با شما صحبت داشتمی و مجال است کردمی گفتند آن چهار چیست گفت یکی آن که وقتی که حضرت خدا در روز میثاق که أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ گفت و از بنی آدم دو جماعت را گرفت گفت هَوَاءٌ فِي الْجَنَّةِ وَ هَوَاءٌ فِي النَّارِ نمی‌دانم که از کدام فریقم و دوم آن که در رحم مادر وقتی که روح می‌آید ملک موکل به حضرت خدا گوید یا رَبِّ أَشَقِيَّ ام سعید من نمی‌دانم چگونه واقع شد جواب حضرت خدا در حق من و سوم آن که وقتی که عزرائیل می‌آید که قبض روح کند می‌گوید یا رب امع الاسلام ام مع الکفر من نمی‌دانم که جواب حضرت خدا در حق من چون می‌شود و چهارم آن که حضرت خدا در روز جزا فرماید **وَأَمْتَاوُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ**. من نمی‌دانم که در کدام فریق می‌شوم پس عاقل را می‌باید که در زمان حیات و قدرت آن چه مقدور اوست به آخرت صرف کند که در سعی قصور کرده نباشد و از اینجا است که امیر المؤمنین علی رضی الله عنه فرمود **رَجِمَ اللَّهُ امراً علم معاشه و معاده یعنی خوشا حال مردی که بداند زیستن خود را در دنیا و باز گشتن خود را به سوی مولی و حق تعالی می‌فرماید لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا**. یعنی شما را فرستادیم و حیات و موت را به شما دادیم تا بر همه آشکارا شود که کدام شما نیکوکارترند و در این سرای فانی تربیت سرای باقی می‌نمایند **حکایت**: بازرگانی غلامی داشت دانا دل و زیرک شان و بیدار بخت بسیار حقوق بندگی بر خواجه ثابت کرده بود خواجه او را گفت اگر این کرّه به سفر دریا بروی و حسن کفایت و حفظ امانت **(356a)** به جای آوری تو را از مال خود آزاد کنم و سرمایه وافر بدهم که بعد از این در باقی عمر پشت به دیوار فراغت باز نهی غلام قبول کرده و مال بسیار برداشت و روی به سفر در نهاد و در کشتی نشست چون چند روز برآمد باد مخالف پدید آمد و دریا در تموّج افتاد و کشتی را بشکست و همه مال او در غرقاب فنا برفت و او از روی عجز و اضطراب بر تخته از تخته‌های کشتی نشست و آن تخته را باد بهر جانب می‌برد و آن غلام چشم بر دریچه غیب نهاده که لطیفه که متضمن نجات و خلاص او شود از پرده غیب چهره نماید ناگاه بعد از چند روز به جزیره رسید که در وی نخل بسیار می‌بود و او از آنجا چند روز قوتی که مقدّر بود می‌خورد تا بعد از چند روز که از آنجا رفت بر آن چوب پاره به کناره دریا به موضعی رسید دید که در جوار آن سواد عظیم پیدا شد و بسیار مرد و زن می‌آمدند با اسباب و خرّمی زلزله مواکب¹²⁵⁶ و جمجمه¹²⁵⁷

¹²⁵⁵ مطلب در تریب از فریفته شدن به حیات دنیا و در ترغیب به اشتغال مصالح دار عقبی.

¹²⁵⁶ جمع کوکب به معنی لشکر

¹²⁵⁷ سخن ناگشاده

مراکب در کوهسار افکنده ناله نای¹²⁵⁸ روین و صدای کوس به آسمان رسیده علمی سر به سراچه خورشید افراخته دید که اکابر و بزرگان ایشان آمدند پیش او انگشت خدمت بر زمین نهادند و دست و پای او را بوسه دادند و اسبی که زیاتر بود در پیش او کشیدند که سوار شو و این غلام پای در رکاب آورد و هم‌عنان دولت می‌راند تا به شهری رسید و در آمد او را به قصری در آوردند که شرح آن در زبان قلم نگنجد و درم و دینار بسیار نثار او کردند و آن‌چه رسم احترام بود به جای آوردند و گفتند ما همه بنده و تو پادشاه حکم تو راست هر چه فرمایی به آن قیام نماییم آن غلام زیرک بود با خود فکر کرد که چندین هزار آزاد آمدند و تن به غلامی مادر دادند و حلقه اطاعت ما در گوش نهادند آنجا چشم می‌باید گشاد و در حقیقت این کار نظر باید کرد تا معلوم شود که سبب چیست پس آن‌گاه آن غلام بر تخت بنشست و یکی را از آن جماعت که شایسته بود به خود نزدیک گردانید و از سر این کار از وی سؤال نمود او گفت بدان که در این وقت از آن جانب دریا که تو آمدی یکی پدید آید هر سال چنانکه تو آمدی و این مردمان او را به همین صفت بیاورند (356b) چنانکه تو را آوردند و در این شهر او را حاکم سازند چون یکساله بگذرد او را عزل کنند و بر کنار این شهر دریای هست عظیم حائل میان شهر و بیابان او را از این دریا بگذرانند و او را در آن بیابان سر دهند تا مثل بهایم سر گشته و هایم¹²⁵⁹ بگردد و در بادیه حیرت هلاک گردد آن غلام چون این حال بشنید سر در پیش افکند و با خود اندیشه کرد و خاطر بهر جهت فرستاد در طلب مخلص این حال تا رشته تدبیر که دیگران کم کرده بودند بازیافت و آن‌گاه سر بر آورد و گفت من مخرج این کار به دست آوردم اما اگر تو رسم حق گذاری به جای آوردی و مددکاری نمایی غایت کرم باشد آن خدمتکار گفت فرمان تو راست غلام گفت اکنون تدبیر آن است که بر کنار این دریا در جانب بیابان بقعه معموره از ساکنان این شهر و دیگر شهرها استادان حاذق بیاوریم و آنجا معموره بسازیم و آنها در آنجا روان گردانیم و جماعتی دیگر بیاوریم تا به زراعت و حراثت در آنجا قیام نمایند و از هر جنس هر چیز که باید آنجا حاضر کنند تا شهری معمور گردد چون شهرهای دیگر تا چون ما را هنگام رحلت از این شهر شود به تربیت هر چه تمام تر بدان‌جا رحلت نماییم القصه چنان کردند تا آن روز که آخر سال بود و آفتاب مَلک او را وقت زوال آمد مردم شهر به درگاه مجتمع شدند تا بر قاعده سابقه او را نیز از تخت عزت به حضیض مذلت بیندازند او پیشتر غم کار خود خورده بود به رغبتی تمام از آن قصر بیرون آمد و بر لب دریا رفت و در کشتی نشست و از دریا بگذشت فی الحال خادمان و تابعان که پیش فرستاده بود آمدند و رسم خدمت به جای آوردند و او را با هزاران عزت آوردند و در آن شهر بر موجب دلخواه فرو آوردند و در مواضع متزه قرار دادند دیده امید روشن و هوای مراد صافی و لباسی امانی مجدد و بساط کامرانی ممتهد شد بیت: بشنو این رمز ای سمیع با بصر - وصف حال توسست قصه سر به سر. پس ای

1258 بوری

1259 ترسنده و حیران.

جان به گوش و دل به این حکایت دارو چنین دان که حال تو (357a) نیز مانند حال آن غلام است که چون از شکم مادر به این عالم آمدی چندین تن به خدمتکاری تومیان بستند چون مادر و پدر و دایه و مانند آن بی وسیطه و چندین مردم به تعهد تو قیام نمودند وَهَلُمَّ جَزًا تا به این مرتبه رسیدی اکنون اگر در این سرای فانی غم آن سرای باقی خوری به وقت رحلت به عزّت هر چه تمام‌تر بدان جهان انتقال نمایی و الا در شقاوت ابدی و در مذلت سرمدی بمانی أَعَاذَنَا اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ وَ حَفِظْنَا و ایاک عن جمیع المہالک خداوندا می‌دانیم که آخر بمیریم اما نمی‌دانیم که کی بمیریم و به چه کیفیت بمیریم و در آخرت حال ما چون خواهد شد خداوندا به کرم عمیم خویش آن حال که ما را در آخرت خیر و نافع باشد آن را میسر گردان آمین یا رب العالمین [3549 جمله را چون روز رستاخیز من] از سخن زید است و مرهون [فاش می‌بینم عیان از مرد و زن] یعنی جمله را اکنون دانم چون روز قیامت که اهل بهشت است یا دوزخ و اهل نعیم است یا بزرخ به حکم فَرِیقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِیقٌ فِي السَّعِيرِ. و به موجب وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ النَّارِ. و به حسب وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ. مردمان روز قیامت اصناف خواهند شد زید را رضی الله عنه به کشف روحانی پیدا گشته بود از رسول‌الله علیه السلام رخصت خواست که فاش کند که گفت [3550 هین بگویم یا فرو بندم نفس] و نمی‌گویم [لب گزیدش مصطفی یعنی که بس] رسول‌الله علیه السلام زید را لب گزید یعنی خاموش شو تا خلق حال خود ندانند و ایمان ایشان ایمان بالغیب بماند [3551 یا رسول‌الله بگویم سرّ حشر] از سخن زید است [در جهان پیدا کنم امروز نشر] یعنی احوال خلق بر من روشن و هویدا است چنانکه روز قیامت به سمت یَوْمِ تُبْلَى السَّرَائِرُ. موسوم است اسرار همه ضمایر در دنیا بر من مکشوف و معلوم است اگر از رسول مختار رخصت افشای اسرار یابم سر حشر باز بنمایم و پرده از خفیّات رموز نشر بگشایم بیت: گر پرده ز رویهای کارها بردارند - آن کیست که رسوای دو عالم نشود. [3552 هل مرا تا پرده‌ها را بر درم]¹²⁶⁰ اسرار را فاش کنم [تا چو خورشیدی بتابد گوهرم] تا همچون آفتاب تابان شود گوهرم و قوّت روحانیّه (357b) من یعنی چنانکه خورشید مستورات و ظلمات را پیدا کند و بردارد گوهر من نیز پوشیدگان را هویدا کند [3553 تا کسوف آید ز من خورشید را] که او پوشیدگان این جهان را پیدا کند من پوشیدگان آن جهان را هویدا کند [تا نمایم نخل را و بید را] بیان کنم مطیع و عاصی را چنانکه به روز قیامت بر موجب فرمان ملک بیچون وَامْتَأْزُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ. اصحاب یمین از اصحاب شمال و ارباب هدایت از اهل ضلال ممتاز خواهد شد اگر رخصت باشد برخیزم پیش از قیامت قیامت‌ها برانگیزم [3554 و انمایم راز رستاخیز را] سرّ روز قیامت را [نقد را و نقد قلب‌آمیز را] نقد صافی و مغشوش را یعنی مؤمن مخلص و منافق و مرایی را [3555 دستها بپریده اصحاب شمال] و معذب و دگرگون گشته حال در تفسیر

¹²⁶⁰ قوبنی تا پرده لری یرتم

این آیت که **يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا**. بعض اهل تفسیر گفته‌اند¹²⁶¹ رسول‌الله را علیه السلام از افواج پرسیدند فرمود که پس از نفخه ثانیه گروه گروه از قبرهای خود به عرصه گاه محشر بعضی بر صورت پوزینگان و بعضی بر هیأت خوکان و بعضی نگونساران که ایشان را بر روی به دوزخ کشند و بعضی نابینایان و برخی کران و بعضی خایندگان زبان‌های خود و آن بر سینه‌های ایشان افتاده باشد و ریم از دهان‌های ایشان سیلان می‌کند و اهل محشر را از آن کراحت باشد و بعضی دست و پای بریده باشند و بعضی را بوی بد باشد بدتر از مردار و بعضی را جُبهه‌ها پوشانیده باشند از قطران جفسیده به پوسته‌های ایشان **[وانمایم رنگ کفر و رنگ آل]** بنمایم رنگ کفر و رنگ ایمان را یا رنگ اولاد تو را که به حکم کلّ تقی نقی الی یوم القیمة فهو الی هر متقی آل توست **[3556 واکشایم هفت سوراخ نفاق]** چنانکه خواجه کاینات تفسیر این سبع مویقات کرد و اجتناب فرمود که **اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُوبِقَاتِ الشَّرْكَ بِاللَّهِ وَالسُّحْرَ وَقَتْلَ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَكْلَ الرِّبَا وَأَكْلَ مَالِ الْيَتِيمِ وَالتَّوَلَّى يَوْمَ الزَّحْفِ وَقَذْفَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ الْغَافِلَاتِ**. اینها را بیان کنم **[در ضیای ماه بی‌خسف و مُحَاق]** در نور ماه که آن ماه بی‌خسف نقصان است **(358a)** که او محمد رسول‌الله است علیه السلام **[3557 وانمایم من پلاس اشقیا]** و لباس ایشان که به حکم **سَرَّابِلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ**. قطران است **[بشنوایم طبل و کوس انبیا]** هر نبی را در آن روز لوا خواهد بود و لوا رسول‌الله علیه السلام را نام **لواء الحمد** است **[3558 دوزخ و جنّات و برزخ در میان]** جنّت و جهنم و اعراف در میان **[پیش چشم کافران آرم عیان]** و مشروح کنم بیان **[3559 وانمایم حوض کوثر را به جوش]** بجوش او **[کآب بر روشن زند بانگش به گوش]** که آب بر روی کافران زند بانگ آب به گوش ایشان رسد **[3560 وآن کسان که تشنه بر گردش دوان]** مرهون است **[گشته‌اند این دم نمایم من عیان¹²⁶²]** آن تشنگان که گرد گوش می‌دوند اکنون بنمایم عیان بدان که کوثر جویی است در بهشت و در احادیث معراجیه آمده که بالای آسمان هفتم جویی دیدم و بر لب آب جوی خیمه‌ها بود از یاقوت و لؤلؤ و زبرجد و مرغان سبز بر لب آن جوی دیدم¹²⁶³ از جبرئیل پرسیدم که این چیست گفت این جوی کوثر است که حق تعالی به تو عطا فرموده و کناره‌های او از زر است و مجرای او پر در او یاقوت و خاک او خوشبوی‌تر از مشک و سفیدتر از برفو حدیثی دیگر هست که حوض من یعنی حوض کوثر مسیره مدّت یک‌ماه است آب او سفیدتر از شیر و بوی او خوشتر از مشک و کوزه‌های او مانند ستارگان آسمان که هر که از آن حوض آب خورد هرگز تشنه نشود **[3561 می‌بساید دوششان بر دوش من]** معنی این مصراع به ترکی سور شور انارک اوموزلری بنم اوموزمه. **[نعره‌هاشان می‌رسد در گوش من]** یعنی اهل دوزخ را نیز در عذاب و عقاب

¹²⁶¹ مطلب در تفصیل گروه عاصیان

¹²⁶² در بعض نسخ به جای این بیت واقع است : وآنکه تشنه گرد کوثر می‌دوند - یک به یک را و نمایم تا کیند.

¹²⁶³ مطلب در تفصیل کوثر.

مبتلا می بینم¹²⁶⁴ و ناله و انین ایشان می شنوم رسول الله علیه السلام فرمود إِنَّ أَهْلَ النَّارِ عَذَابًا لِّرَجُلٍ فِي رَجَلَيْنِهِ نَعْلَانِ مِنْ نَارٍ يَغْلِي مِنْهَا دِمَاعُهُ كَأَنَّ مِنْ جِلْدٍ مَسْمُومٍ وَ أَصْرَاهُ جَمْرٌ وَ أَشْفَارُهُ لَهَبٌ النَّارِ وَ يُخْرِجُ أَحْشَاءَ بَطْنِهِ مِنْ قَدَمَيْهِ وَ إِنَّهُ لَيُرى أَنَّهُ أَشَدُّ أَهْلَ النَّارِ عَذَابًا وَ إِنَّهُنَّ أَهْلُ النَّارِ عَذَابًا. لاجرم نعره‌ها از این گوه عذاب چه نوع خواهد شد حکایت: رقاشی را گفتند هیچ آرزو (358b) داری گفت دارم گفتند چه آرزو داری گفت کاشکی آفریده نکشتمی چون کشتم باری نمودی چون مردم باری باز زنده نکشتمی چون زنده شوم باری حساب نبودی چون حساب هست باری عذاب نبودی چون عذاب هست باری مؤید نبودی پس علاج خلاص از عذاب توبه است و عبادت به اخلاص اما حال انسان عجب است که هر کس می خواهد که نمیرد پیش از توبه و می خواهد که توبه نکند پیش از مردن [3562] اهل جَنَّت پیش چشمم ز اختیار] مرهون است [در کشیده یکدگر را در کنار] از آن جهت که حضرت خدا کرد ایشان را مختار یکدگر را کشیده در کنار در بهشت تفرّج کنان و شکر گذار چنانکه حضرت ملک قادر در اواخر سوره فاطر حکایت می کند وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِن فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ. [3563] دستِ همدیگر زیارت می کنند] و می گیرند که دوستی متقیان موبد باشد نه دوستی فاسقان الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ يَاعِبَادِ لَا خَوْفَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. [از لبانِ هم بوسه غارت می کنند] هم حوریان را بوسند إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكِئُونَ لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ. لاجرم هر که این کرامت خواهد می باید که بر پنج چیز مداومت کند اول نفس خود را ز معاصی نهی کند که وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى. دوم راضی باشد به اندک از دنیا که در خبر است إِنَّ ثَمَنَ الْجَنَّةِ تَرَكَ الدُّنْيَا. سوم حریص باشد بر هر طاعت که شاید یکی سبب مغفرت باشد وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. و چهارم آن که صالحان را دوست دارد و با ایشان صحبت کند که شاید که یکی شفاعتش (359a) کند پنجم دعا را بسیار کند که حضرت خدا خاتمه‌اش خیر کند و به بهشت برد و حصّه قصّه در این مرتبه و پند حضرت مولانا ترک معاصی و ملازمت عبادت است پس از اعتقاد حقیقت آخرت پس از این حضرت مولانا از زبان زید حکایت اهل نار می کند [3564] کر شد این گوشم ز بانگِ آه [آه] لفظ کرر به کاف عربی به معنی اصم است و آخر این مصراع مرهون است به اول مصراع اخیر [از خسان و نعره واحسرتاه] که

واویلی واحسرتاه می‌گویند أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتًا عَلَى مَا فَرَطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّخِرِينَ¹²⁶⁵. و حضرت خدا در سورهٔ مرسلات دو بار فرمود وَبَلِّغْهُمْ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ. لاجرم [3565 این اشارتهاست گویم از نَعُول] این رموز و اشارات است تفصیل نیست می‌خواهم و می‌توانم که بگویم از عمیق و بیابان که هر یکی را از اهل بهشت و دوزخ می‌توانم که بنمایم و فاش بگویم [لیک می‌ترسم ز آزارِ رسول] زید این سخن را در حضور رسول‌الله علیه السلام می‌گفت [3566 همچنین می‌گفت سرمست و خراب] یعنی زید هم‌چنین می‌گفت بی‌خود و لایعقل [داد پیغمبر گریبان‌ش به تاب] و منع کرد از کشف اسرارِ یوم حساب [3567 گفت هین در کش که اسبت گرم شد] یعنی پیغامبر علیه السلام زید را گفت عنان در کش که اسب تو کرم شد [عکس حق لَا یَسْتَحْيِ زِد شرم شد] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورهٔ احزاب است که وَاللَّهُ لَا یَسْتَحْيِ مِنَ الْحَقِّ. یعنی عکس و پرتو وَاللَّهُ لَا یَسْتَحْيِ مِنَ الْحَقِّ بر تو زد شرم تو رفت [3568 آینهٔ تو جَست بیرون از غلاف] یعنی آینهٔ دل و جان تو از غلاف بیرون آمد [آینه و میزان کجا گوید خلاف] که این دو راست می‌گویند [3569 آینه و میزان کجا بندد نَفَس] و ساکت شوند از گفتن حق [بهر آزار و حیاء هیچ کس] از برای رنجیدن کسی و شرم از کسی پس اگر آینهٔ محبوب نباشد کتم سر نکند پس طریق آن است که آینه‌ات را مستور و محبوب کنی یعنی لب ببندی در این تنبیه است که آینهٔ دفتر ملائکه کرام و میزان روز قیام ما هو الواقع را بیان کنند وَإِنَّ عَلَیْكُمْ لِحَافِظِينَ كِرَامًا کَاتِبِينَ یَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ. لاجرم [3570 آینه و میزان محکهای سنی] این دو محک روشن و بلندند [گر دو صد سالش تو خدمتها کنی] (359b) این شرط است یعنی اگر دو صد سال آینه و میزان را خدمت‌ها کنی [3571 کز برای من پیوشان راستی] یعنی راست مگو [بر فزون بنما و منما کاستی] زیادگی بنما و نقصان منما [3572 اوت گوید ریش و سبلت بر مخند] جواب شرط این است او تو را گوید ریش و سبلت خویش را مخند [آینه و میزان و آنگه ریو و پند] چیزی که آینه یا میزان باشد پس از آن حيله و پند کند این کی باشد پس اگر هندی آینه را هزار سال خدمت کند رخسارش جز سیاه ننماید و اگر ترکی صد هزار جفا بر او روا دارد دیدارش جز بر مثال ماه ننماید و میزان نیز بر شوت کم را بیش نگوید بلکه جز طریق راستی نبوید عزت آینه و میزان در راست گویی است و لهذا می‌گوید [3573 چون خدا ما را برای آن فراخت] و بلند ساخت [که به ما بتوان حقیقت را شناخت] که واقع حال را بیان می‌کنیم [3574 این نباشد ما چه ارزیم ای جوان] اگر راست گویی نباشد ما چه ارزیم و چه قدر داریم [کی شویم آیین روی نیکوان]¹²⁶⁶ معنی این مصراع به ترکی قچن اولاوز گوزلرک یوزنک دونمه سی. حضرت مولانا چون یک

¹²⁶⁵ یعنی پیروی کنید پیش از آن‌ه گوید نفس ای پشیمانی من بر آن چیز که تقصیر کردم در کار خدای تعالی و تحقیق آن است که بودم از

افسوس کنندگان. منه

¹²⁶⁶ شهر آیین می‌گویند و شهر را آیین بستند می‌گویند. منه.

حصّه درستی اعتقاد را بیان کرد و یک حصّه ترک ذنب و جدّ عبادت را بیان کرد پس از این حصّه دیگر را بیان کند که او کتمال حال و اخلاص اعمال است و لهذا در سوق حکایت می‌فرماید [3575 لیک درکش در نمد آینه را] این از کلام رسول‌الله است علیه السلام [کز تجلّی کرد سینا سینه را] اگر تجلی کرد طور سینا یعنی نور او سینه تو را چنانکه موسی را علیه السلام تجلّی کرد فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. پس ای زید اگر تو را تجلّی الهی واقع شده باشد پنهان می‌باید کرد یعنی رسول‌الله علیه السلام گفت زید را هر چند ای زید جز راست گفتن آینه را شعار نیست و از نمودن هر چهره چنانکه هست عاری نیست اما چون اغلب رو سیاه‌اند و دیدن دیدار خویش در می‌خواهند هر آینه چون در آینه نظر بر چهره خود اندازند آینه را بسیاری متهم سازند پس آینه را در بغل باید کشید و از دغای هر دغل باید (360a) رمید بدان که معنی تجلّی این است¹²⁶⁷ که حجب بشریه مرتفع گردد و تجلّی بر دو قسم است تجلّی ذاتی است و تجلّی صفاتی تجلّی ذاتی نیز دو نوع است تجلّی جمالی است و تجلّی جلالی اما تجلّی جمالی در دنیا نباشد در بهشت باشد اما تجلّی جلالی آن است که کل شیء هالک به ظهور پیوندد اما تجلّی صفاتی بر انواع است مثل تنوع صفات مثل علم و قدرت و خلق و احیا و سمع و کلام اما محل تجلّی به صفت علم آدم صفی علیه السلام که وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا. اما محل تجلّی به صفت قدرت داود علیه السلام که آهن در دست او چون موم و خمیر بود چنانکه حضرت خدا فرمود وَأَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ. اما محل تجلّی به صفت خلق و احیا عیسی بود علیه السلام چنانکه فرمود وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي. اما محل تجلّی به صفت سمع سلیمان بود علیه السلام زیرا که آواز نم‌له را شنود¹²⁶⁸ که می‌گفت يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ. و حال آن که از آنجا که نم‌له بود تا آنجا که سلیمان بود صد فرسخ بود اما محل تجلّی به صفت کلام موسی بود علیه السلام چنانکه فرمود وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا. اما محل تجلّی جمله صفات رسول‌الله است علیه السلام حق تعالی فرمود قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ. پس کمال مرد حال خود را نگاه داشتن است و لهذا رسول‌الله علیه السلام زید را از افشای اسرار نهی کرد اما زید در جواب رسول‌الله علیه السلام [3576 گفت آخر هیچ گنجد در بغل] زید رسول‌الله را علیه السلام جواب داد و گفت هیچ گنجد در بغل استفهام انکاری است [آفتاب حق و خورشید ازل] که محدود غیر محدود را چگونه سائر شود [3577 هم دغل را هم بغل را بر درد] خود را پیدا کند [نی جنون ماند به پیشش نی خرد] هیچ چیز او را نبود سد چنانکه کوه طور و موسی نتوانستند که تحمل کنند چنانکه حضرت خدا فرمود قَالَ رَبِّ ارْنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي

¹²⁶⁷ مطلب در بیان اقسام تجلّی الهی

¹²⁶⁸ آوردن باد آواز نم‌له را اثر تجلّی صفت سمع است.

فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا. [3578 گفت یک اصْبَع چو بر چشمی نهی] رسول الله علیه السلام گفت سر یک انگشت اگر بر چشم نهی و چشم را پوشیده کنی [ببند از خورشید عالم را تهی] اگر چه آفتاب با چندین بزرگی در آن وقت تابان است (360b) چون چیزی اندک پرده بسیار باشد اگر مرد زبان را بندد احوال دل نهان گردد [3579 یک سر انگشت پرده ماه شد] یک سر انگشت پرده آفتاب و ماه شود به پوشیدن چشم و چیزی اندک چون حجاب بسیار شد [وین نشان ساتری الله شد] که حضرت خدا ستر را دوست دارد از آن که ستار العیوب است و غفّار الذنوب بیت: به دامن عیب زندان پوش زاهد - لباس زهد پوشیدن چه کارست. حکایت¹²⁶⁹: از کعب الاحبار مروی است که در بنی اسرائیل قحط واقع شد موسی علیه السلام بنی اسرائیل را سه بار از بهر استسقا بیرون شهر بُرد دعای ایشان مستجاب نگشت موسی علیه السلام گفت خدایا بندگان تو سه بار دعا کردند دعای ایشان مستجاب نشد حضرت خدا وحی کرد که یا موسی من دعای ایشان را از آن قبول نکردم که در میان ایشان مردی نَمّام هست موسی گفت خدایا آن کس را بیان کن تا آن را از میان بیرون کنیم حضرت خدا گفت یا موسی من نَمّام را دوست نمی دارم کی باشد که خود نَمّام شوم [3580 تا پیوشاند جهان را نقطه] که یک نقطه را پرده جهان کند [مهر گردد منکسف از سقطة] از پاره ابری و گناهی و لغزیدنی [3581 لب ببند و غور دریایی نگر] خاموش شو و غور یک دریا را نظر کن که دل است و آن را به اعمال صالحات صرف کن [بحر را حق کرد محکوم بشر] دریا را که دل است حضرت خدا در حکم انسان کرد که بهر وجهی که می خواهد در او تصرف کند بدان که دل فراخ است همچو دریا بلکه به حکم لَا يَسْعِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِي النَّقِيِّ الْوَرَّاعِ. از عرش بزرگتر است و منظر حضرت حق تعالی است که إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ. لاجرم¹²⁷⁰ [3582 همچو چشمه سلسبیل و زنجبیل] مضمون این مصراع مرهون است به مصراه ثانی و لفظ همچو مرهون است به بیت ثانی [هست در حکم بهشتی جلیل] به حکم آیت سورة انسان وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا. یعنی و آشامیده می شوند در بهشت خمری که باشد آمیزش زنجبیل یعنی بیامیز ندان شرب را به زنجبیل بهشت چه زنجبیل (361a) طرب آورنده و لذت بخشنده است در آن زنجبیل چشمه ای است در بهشت نام نهاده شده به سلسبیل و آن منقاد بود و روان هر جا بهشتی خواهد برد تواند برد چنانکه این جوی ها در حکم اهل جنت خداست [3583 چارجوی جنت اندر حکم ماست] به حکم آیت سورة محمد مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى. جوی آب زلال علم و معرفت و جوی

¹²⁶⁹ مطلب در بیان ستاری حق تعالی

¹²⁷⁰ لاجرم TK - : M

شیر عمل و حقیقت و جوی باده عشق و حلاوت عبادت و جوی انگبین تقرّب و قربت در حکم ماست بیت: آب علمت
آب جوی خلد شد - جوی شیر خلد مهر تست و ود - ذوق طاعت گشت جوی انگبین - مستی و ذوق جوی خمر بین.
[این نه زورِ ما ز فرمانِ خداست] این به قوّت ما نیست بلکه به فرمان حضرت خداست که لاحول و لا قوّة الا بالله
چنانکه حواسّ و اعضا در حکم دل است دل در حکم عقل به ملاحظه چهار چیز یکی آن که رزق مرا کسی نخورد دوم
آن که سرّ مرا حضرت خدا می‌داند سوم آن که کار مرا غیر نمی‌گذارد چهارم چون اجل آید نفسی تأخیر نمی‌کند چون این
چهار چیز را ملاحظه کنیم جوی‌های دل به ما مایل شود [3584 هر کجا خواهیم داریمش روان] آن جوی‌ها را [همچو
سحر اندر مرادِ ساحران] چنانکه سحر را ساحران بهر کجا که می‌خواهند روان کنند [3585 همچو این دو چشمه
چشمِ روان] همچنانکه این دو چشم گوهر افشان [هست در حکمِ دل و فرمانِ جان¹²⁷¹] در حکم دل و فرمان جانند
که دل و جان هر چه می‌خواهند دو دیده را به آن جانب روان کنند [3586 گر بخواهد رفت سوی زهر و مار] اگر دل
بخواهد به استحسان مستلذات و شهوات نفس مردار به سوی زهر و مار یعنی عصیان پروردگار کشد [ور بخواهد رفت
سوی اعتبار] و اگر دل بخواهد به حکم آیت سوره حشر فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ. از مشاهده هر چیز به سوی اعتبار
کشد پس دل را ضبط کردن می‌باید که رئیس همه اعضا است قال رسول‌الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ فِي الْجَسَدِ لَمُضْغَةً
إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ. و فرمود لَوْ خَشَعَ (361b) قَلْبُهُ
خَشَعَتْ جَوَارِحُهُ. [3587 گر بخواهد سوی محسوسات رفت] اگر دل بخواهد جانب مشاهدات و موجودات رود [ور
بخواهد سوی ملبوسات رفت] اگر دل بخواهد به سوی غیوب و مستورات رود [3588 گر بخواهد سوی کلیّات راند]
به طرف عالم ملکوت می‌راند [ور بخواهد حبسِ جزویّات راند] به جانب ملک می‌راند و در حبس این جزوی بماند
حکایت: چون حاتم به بغداد در آمد خلیفه را خبر کردند که زاهد ولایت خراسان آمده است او را بخواند چون حاتم خلیفه
را گفت السلام علیک یا زاهد خلیفه گفت من سلطان روی زمینم مرا چرا زاهد می‌گویی حاتم گفت زاهد آن است که به
اندک قناعت کند همه دنیا به حکم قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ. اندک است تو بدان اندک قناعت کرده و من سر به دنیا و
عقبی فرو نمی‌آورم پس زاهد تو باشی [3589 همچنین هر پنج حس چون نایزه] به ترکی لوله تعبیر. به نایزه اشارت است
بدان که هر چه در حوض دل است. به حکم كُلُّ انَاءٍ يَتَرَشَّحُ بِمَا فِيهِ. از لوله‌های حواس پدید آید [بر مراد و امرِ دل
شد جایزه] تجاوز کننده و روان [3590 هر طرف که دل اشارت کردشان] بهر طرف که دل اشارت کند [می‌رود هر
پنج حس دامن‌کشان] بی‌توقف [3591 دست و پا در امرِ دل اندر ملا] در جمعیت اهل دنیا [همچو اندر دستِ

¹²⁷¹ مطلب در بیان سلطنت دل بر همه اعضا

موسی آن عصا] که گاه عصا شود¹²⁷² گاه اژدها گردد بدان که چون موسی علیه السلام در وادی مقدّس قرار گرفت خطاب رسید که وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى قَالَ أَلْقِهَا يَا مُوسَى فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى. پس هر گاه که موسی خواستی بیفکندی اژدها شدی و هر گاه که گرفتی عصا گشتی. لاجرم دست و پاییز به امر دل گاهی متحرک و گاهی ساکن گاهی در اضطرابند و گاهی سبب شوند به مغفرت و گاهی اژدهای پر آفت [3592] دل بخواهد پا در آید زو به رقص] دل چون خواهد پای از آن به رقص آید. لاجرم پا به تحریک دل متحرک و رقص شود و به جانب لعب و لهو می‌رود [یا گریزد سوی افزونی ز نقص] به جانب مجالس طاعت و محافل عبادت رود و لهذا رسول‌الله علیه السلام همی گفت در دعا به حضرت (362a) از بهر تعلیم امت اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ. [3593] دل بخواهد دست آید در حساب] چون دل بخواهد دست عاقد حساب گردد گاهی حساب دنیا کند گاهی حساب طاعت اگر عاقل باشد و دلش ترسان معاصی را نیز حساب کند حکایت: مردی در دست خود تسبیحه گرفته لا اله الا الله می‌گفت و می‌شمرد عزیزی گفتش تهلیل و عبادت را می‌شمی هیچ گناه را می‌شمی [با اصابع تا نویسد او کتاب] یعنی یا به انگشتها نساخ کتاب شود [3594] دست در دست نهانی مانده است] دست در تصرف دست نهانی است که او دل است [او درون تن را برون بنشانده است] آن دست در درون است که خود را پنهان کرده است و تن را بیرون نشانده است حاصل آن است که این دست آستین دست دل است و پای موزه پای دل چون دست در درون آستین متحرک و پای در موزه منتقل شود آستین و موزه متحرک گردد. لاجرم دل بهر کجا که مائل شود حواس و قوی و اعضا به آن سوی رود خواه خیر باشد خواه شر مصراع: هر کجا دل می‌کشد ناچار می‌باید شدن. [3595] گر بخواهد بر عدو ماری شود] اگر دل بخواهد دست بر دشمن مار گردد که به دست قتل اعدا کند [ور بخواهد بر ولی یاری شود] و اگر دل بخواهد دست بر دوست معین گردد [3596] ور بخواهد کفچه در خوردنی] اگر دل بخواهد دست کفچه شود در طعام خواه از حلال خواه از حرام [ور بخواهد همچو گرز ده‌منی] اگر دل بخواهد دست کرزده من می‌شود گاه در عنف از بهر حق گاه در قهر از بهر خود [3597] دل چه می‌گوید بدیشان ای عجب] دل چه سخن می‌گوید به حواس و اعضا ظاهر یا رب [طرفه وصلت طرفه پنهانی سبب] یعنی دل که یک گوشت پاره است در شکل صنوبری او به حسب الصورة اتصال جزوی دارد به به این اما از روی معنی طرفه اتصال دارد که حکم او در همه اجزای تن جاری است [3598] دل مگر مهر سلیمان یافتست] که حکمش چنین روان است [که مهار پنج حس بر تافتست] که مهار قطار حواس را بر دست خود تافته است بهر جانب که می‌خواهد می‌کشد [3599] پنج حسی از برون میسور او] پنج حس ظاهر که بصر و سمع و

شم و ذوق و لمس است از برون مسخر و زبون دل است [پنج حسّی از درون مأمور او] پنج حس باطن (362b) که حسّ مشترک و قوّت متفکره و قوت واهمه و خیال و قوت حافظه است از درون مطیع فرمان او [3600 ده حس است و هفت اندام و دگر] یعنی حواس خمسّه ظاهره و حواس خمسّه باطنه و هفت اندام که سر و دو دست و دو پای و پشت و شکم است لفظ دگر مرهون است [آنچه اندر گفت ناید می‌شمر] که بسیار چیزها از رگ‌ها و عصب‌ها و روده‌ها و گوشت‌ها در حکم دل است و تصرف دل در مملکت بزرگ است که در وی وزرا و أمرا و قضاة و حکام و لشکر و سایر انام هست و عجب تصرف است که یک دل به یک دم همه حواس و اجزا را تصرف می‌کند مثلاً در یک وقت چشم در دیدن است و گوش در شنیدن است و دست در گرفتن است و پای در رفتن است و علی هذا القیاس و دل همچو سلیمان بر باد سوار شده سیر عالم می‌کند که گاه به مکه و گاه به مدینه می‌رود چون تصرف و سلطنت دل در مملکت وجود به این تفصیل ظاهر شد حضرت مولانا می‌گوید [3601 چون سلیمانی دلا در مهتری] خطاب کند به دل که چون سلیمانی ای دل در بزرگی و حکومت [بر پری و دیو زن انگشتی] شیاطین جن و انس و ابلیس و نفس را حاکم شو [3602 گر در این مُلکت بری باشی ز ریو] اگر در ملک دنیا بری باشی از نکر و حیلّه یعنی از نفاق و ریا و حبّ دنیا و سایر هوا [خاتم از دست تو نستاند سه دیو] چنانکه از ست سلیمان علیه السلام ستانند بدان که چون دل سلطان سلیمان کشور تن است به حکم کُلُّکُمْ رَاعٍ وَکُلُّکُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِیَّتِهِ. حواس و قوی را و سائر اعضا را عدل می‌باید کرد و اگر ظلم کند مسئول گردد [3603 بعد از آن عالم بگیرد اسم تو] چون تو عدل کنی در کشور تن پس از آن نام تو عالم را بگیرد [دو جهان محکوم تو چون جسم تو] دو جهان در حکم تو شود چنانکه جسم تو در حکم تو است. لاجرم سعادت دنیا و آخرت یابی [3604 ور ز دستت دیو خاتم را ببرد] اگر دیو نفس یا شیطان از دست تو خاتم دل و انگشتی ارادت الهیه را ستانند [پادشاهی فوت شد بخت بمرد] هر آینه سلطنت و پادشاهی زوال پذیرد حکایت¹²⁷³: عبدالله خفیف گوید در مصر یک فقیر دیدم مردمان را همی گفت مرا رحم کنید که مرد صوفی بودم رأس مال کم شد گفتم صوفی را رأس مال باشد گفت آری مرا دل بود آن را کم کردم (363a) و کسی حکایت کرد که مردی دیدم کعبه را طواف می‌کرد و می‌گفت وا وحشته بعد الانس و اذّلاه بعد العزّ و افقدها بعد الإقا من او را گفتم مال تو ضایع شد یا به تو مصیبت رسید گفت نی اما دل داشتم کم کردم غزل: مسلمانان مرا وقتی دلی بود - که با او گفتمی گر مشکلی بود - دلی همدرد بود و مصلحت بین - که استظهار هر اهل دلی بود. به گردابی که می‌افتادم از چشم پس از غرقم امید ساحلی بود سر شکم بر طلب دُرّها چکانید ولی از وصل او بی‌حاصلی بود هنر بی‌عیب حرمان نیست لیکن ز من محروم ترکی سائلی بود ز من ضایع شد اندر کوی جانان چه دامن گیر یا رب منزلی بود بر این مست پریشان رحمت آرید که روزی کاردان و کاملی بود

¹²⁷³ قصه سلیمان علیه السلام در سرخ بقیه زید مفصل مذکور خواهد شد منه.

مرا تا عشق تعلیم سخن کرد حدیثم نکته هر محفلی بود مگو دیگر که حافظ نکته دانست که ما دیدیم محکم جاهلی بود

[3605 بعد از آن یا حسرتا شد یا عباد] پس از این به حکم آیت سوره یس **يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ**. شود [بر شما محتوم تا يوم التناد] بر شما واجب شده تا قیام ساعت یعنی کار شما جز ناله و فریاد نباشد حاصل قصه در این مرتبه این است که چون دل رئیس اعضا است و حاکم حواس و قوی او را نگاه داشتن و از سوی شر منع کردن و به سوی خیر مایل گردانیدن می باید و حضرت خدا هر چه در اوست می داند و جزایش دهد چنانکه در سوره ق فرمود **وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلِمَ مَا تُوسُّوسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ**. و در سوره بقره فرمود **وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَحْسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ**. و چون دل به حکم **مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِيْ جَوْفِهِ**. یکی است می باید که به خیر مصروف شود و حصه قصه تا به اینجا سه چیز بود اول اعتقاد درست دوم عمل صالح بر موجب اعتقاد سوم اخلاص در عمل. لاجرم اگر کسی اعتقاد درست ندارد عمل صالح نکند پس از مردن پشیمان شود اما سود ندارد چنانکه رب العزه در سوره سجده فرمود **رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ**. و اگر عمل صالح بر پا باشد آن نیز سود نکند چنانکه در سوره زمر فرمود **وَبَدَأَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ**. (363b) یعنی و ظاهر شد مر ایشان را از خدا آن چه نبودند که پنداشتند حکایت¹²⁷⁴: یکی از مشایخ به وقت حلول اجل جزع می کرد پرسیدند که سبب جزع چیست فرمود ترسم که چیزی ظاهر گردد که من آن را در حساب نمی داشتم و از سفیان ثوری منقول است که چون این آیت خواندی گفתי ویل لاهل الریا. رباعی: پنداشت مرائی که عمل هاش نکوست - مغزی که بود خلاصه کار در اوست - چون پرده ز روی کار برداشته است - بر خلق عیان شد که نبود الا پوست. لاجرم عاقل را می باید که عمل صالح کند به اخلاص باز بترسد از رد عبادت رسول الله علیه السلام فرمود **النَّاسُ كُلُّهُمْ هَلَكِي إِلَّا الْعَالِمُونَ وَالْعَالِمُونَ كُلُّهُمْ هَلَكِي إِلَّا الْعَامِلُونَ وَالْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ غَرَقِي إِلَّا الْمُخْلِصُونَ وَالْمُخْلِصُونَ عَلَى خَطَرٍ عَظِيمٍ**. و لهذا مخلصان پس از عبادت از رد طاعت می ترسیدند چنانکه حضرت خدا در سوره مؤمنون فرمود **وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ**.¹²⁷⁵ و رسول الله علیه السلام فرمود **الْأَعْمَالُ بِالْيَتَاتِ**. و لهذا گفتند می باید که در هر کاری نیت خیر کنی تا همه کار تو عبادت باشد اگر چه خواب و جماع باشد مثلاً اگر خواب کنی به آن نیت که اندکی استراحت کنی پس از آن عبادت کنی طاعت است و اگر جماع کنی به آن نیت که نفس خود را و زن را از جماع حرام خلاص کنی و تکثیر عباد الله و امت رسول الله کنی عبادت است اگر چه به حسب الظاهر حظ نفس است و حضرت خدا فرمود **فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ**

¹²⁷⁴ مطلب در ترغیب صدق و اخلاص

¹²⁷⁵ و آنان که می دهند آنچه می دهند از صدقات و زکوات و توسل می نمایند به حضرت حق به انواع خیرات و دل های ایشان ترسان است که ناگاه خیر ایشان مقبول نکرد دومی دانند آن که ایشان به پروردگار خود باز گردند گانند. منه.

عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا. پس ریا شرک اصغر است و تباه کننده عمل [3606 مکر خود را گر تو انکار آوری] یعنی بگویی که مکر و حيله ندارم [از ترازو و آینه کی جان بری] اگر سوء اعتقاد داری و عمل قبیح داری و در عبادت ریا کنی و این‌ها را پنهان داری از ترازوی عدل روز قیامت و آینه دفتر فرشتگان حضرت کی خلاص یابی که حال تو را پیدا کنند چنانکه در این حکایت لقمان

متهّم کردنِ غلامان و خواجه‌تاشان مر لقمان را که آن میوه‌هایِ ترونده که می‌آوردیم او (364a) خورده است

این حکایت در تفسیر امام ثعلبی مذکور است و این لقمان که در قرآن مذکور است ¹²⁷⁶ لقمان بن عابور است علما را در نبوت او اختلاف است سدی و عکرمه و شعبی بر آنند که پیغمبر بود و او خواهر زاده ایوب یا پسر خاله او بوده و در تیسیر گوید پسر باعور بن تارح است و تارح پدر ابراهیم بوده و در عین المعانی آورده که در سال دهم از سلطنت داود متولد شد و تا عهد یونس عمر یافت و بعضی گویند هزار سال بزیست و اکثر علما بر آنند که پیغمبر نبود بلکه حکیم بود و گویند غلام کسی بوده شبانی می کرده یا خیاطی یا نجاری و گویند حبشی بود و به قول امام سجاوندی از بندگان قویه بوده مردی اسود اللون و غلیظ الشفتین روزی به وقت قیلوله جمعی فرشتگان به خانه وی در آمدند و بر او سلام کردند جواب داد و ایشان را نمی‌دید گفتند ای لقمان ما فرشتگان حضرت پروردگار تویم تو را خلیفه می‌سازیم در زمین تا حکم کنی میان مردمان به راستی لقمان جواب داد که اگر حکم جزم است از حضرت آفریدگار من به این کار سمعا و طاعة قبول می‌کنم و امید می‌دارم که مرا توفیق دهد و یاری کند و اگر مرا مخیر کرده‌اند عافیت را اختیار می‌کنم و متعرض فتنه نمی‌شوم ملائکه را این سخن شگفت آمد و حق تعالی قول او را پسندید و حکمت بر او افاضه کرد به مثابه که ده هزار کلمه حکمت از او منقول است که هر کلمه به عالمی ارزد [3607 بود لقمان پیش خواجه خویشتن] لفظ بود لقمان مرهون است به آخر مصراع اخیر یعنی خواجه لقمان را غلامان بسیار بود و آن در نظر خواجه خود [در میان بندگان خور تن] در میان بندگان آن خواجه خور تن و حقیر بود در این تنبیه است که خور تنی منافی حکمت نیست و اعتبار به صورت نی [3608 می‌فرستاد او غلامان را بباغ] آن خواجه همه غلامان را به باغ فرستاد [تا که میوه آیدش بهر فراغ] تا میوه آید به خواجه از برای فراغ خاطر و عشرت [3609 بود لقمان در غلامان چون طفیل¹²⁷⁷] به تبعیت ایشان می‌رفت در این تنبیه است که تزئین و مقتدی شدن معتبر نیست بیت: از درون شو آشنا و از برون بیگانه وش - این چنین زیبا روش کم می‌فتد اندر جهان. [پُر معانی تیره‌صورت همچو لیل] پر معانی و روشن در سیرت (364b) و تیره و ظلمانی در صورت همچو شب که او روز بازار ابرار است خلوت خانه اسرار آوان غفلت اغیار و زمان تجلّی دیدار بیت: گر شب بصورتست سیه هیچ

¹²⁷⁶ مطلب در تفصیل لقمان

¹²⁷⁷ اویندی

باک نیست - چون در پناه بدر منیرست و اخترست. پس لقمان اگر چه از روی صورت تیره چون شب سیاه بود اما در صفای باطن رشک هر از خورشید و ماه **حکایت**: لقمان در محفلی حکمت می گفت کسی آمد لقمان را گفت تو بنده نبودی گفت آری باز گفت این مرتبه به چه رسیدی گفت از دو بیم و از دو رجا یکی را اختیار کردم که حضرت خدا مرا از دوزخ ترسانید و شیطان از فقر آن چه شیطان گفت دروغ گرفتم¹²⁷⁸ از آن که دانسته بودم حضرت خدا رزق مرا می دهد و بیم دوزخ را درست داشتم که از اسباب او اجتناب کردم و حضرت خدا مرا رجاء بهشت داد و شیطان رجاء توانگری آن رجا که حضرت خدا داد درست گرفتم و آن چه شیطان گفت اعراض کردم تا به این پایه رسیدم **حکایت**: روزی یکی از عظماء بنی اسرائیل بر او بگذشت و جمعی نزد وی نشسته بودند استماع کلمه حکمت می کردند آن بزرگ فرمود که ای لقمان تو آن بنده سیاه نیستی که شبانی رمة فلان می کردی گفت هستم پرسید که چه چیز تو را به این پایه رسانید جواب داد سه چیز سخن راست گفتن و امانت نگاه داشتن و ترک مالا یعنی کردن [3610] **آن غلامان میوه های جمع را** که از باغ جمع کرده بودند [خوش بخوردند از نهیب طمع را] از غایت حرص در این تنبیه است که سبب گناه و خیانت امانت الله طمع غالب و حرص وافر است [3611] **خواجه را گفتند لقمان خورد آن** در مقام اعتذار خواجه را گفتند آن میوه ها را لقمان خورد [خواجه بر لقمان ترض گشت و گران] ثقیل گشت که تغییر وضع و نقص نظر کرد [3612] **چون تفحص کرد لقمان از سبب** و معلوم کرد که او را به خواجه غمز و نفاق کردند در این تنبیه است که چون کسی تغییر احوال از ملک متعال مشاهده می کند می باید که سبب آن تغییر را تفحص کند و تدبیر کند که حق تعالی به حکم **إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ**. بی سببی از سوی بنده اعراض نکرده است [در عتاب خواجه اش بگشاد لب] (365a) خواجه را عتاب کردن گرفت و پیش خواجه دهان گشاد در لفظ عتاب تنبیه است که خواجه در حق لقمان بر قول غلامان اعتماد کرد و حقیقت حال را تفحص نکرد و علی الفور خشم نمود حضرت خدا در مشاهده معاصی بندگان به حقیقت حال عالم است و ما هو الواقع را می داند اما علی الفور غضب نمی کند با وجود که هم خالق است هم رازق خیانت او بزرگ از خیانت خواجه دنیا است و خواجه لقمان از بهر تهمت غلامان را مردود کردن گرفت خیانت های خود را به یاد نیاورد و لهذا می فرماید [3613] **گفت لقمان سیدای پیش خدا** جلّ و علا [بنده خاین نباشد مرتضی] و مقبول در این پند است به خواجه که چون به سبب تهمت خیانتی مرا از نظر انداختی تو خود نزد حضرت خدا خیانت ها داری غافل مباش که پیش حضرت خدا بنده خائن مقبول و محبوب نباشد [3614] **امتحان کن جمله مان را ای کریم** تا معلوم شود که میوه را که خورد در لفظ کریم تنبیه است که مغرور به کرم کریم شدن و اقدام بر گناه نمی باید کرد چنانکه فرمود **يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَمِلْتَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ**. [سیرمان در ده تو از آب حمیم] تا که همه سیر و پر از آب گرم

¹²⁷⁸ دروغ گرفتم TK : نمی گرفتم M

شویم [3615 بعد از آن ما را به صحرایی کلان] بزرگ [تو سواره ما پیاده می‌دوان] که به دویدن دل ما بگردد تا که قی کنیم [3616 آنگهان بنگر تو بدکردار را] در آن وقت نظر کن بد عمل را [صنعه‌ای کاشف الاسرار را] و کار کرد کار را. لاجرم حضرت خدا روز رستاخیز در کشف الاسرار و اظهار ضمائر چنین صنعت‌ها¹²⁷⁹ خواهد نمود [3617 گشت ساقی خواجه از آب حمیم] خواجه لقمان به موجب اشارت او ساقی شد [مر غلامان را و خوردند آن ز بیم] آن غلامان خوردند آن آب گرم را از بیم [3618 بعد از آن می‌راندشان در دشتها] غلامان را در صحرا [می‌دویدند آن نفر تحت و علا] آن غلامان دویدند زیر و بالا [3619 قی در افتادند ایشان از عنا] و قی کردند از مشقت [آب می‌آورد زیشان میوه‌ها] که خوردن بودند [3620 چون که لقمان را در آمد قی ز ناف] و لقمان نیز قی بلیغ کرد [می بر آمد از درونش آب صاف] که میوه نخورده بود پس به حکم کلام رحمن در سوره لقمان به لقمان وَلَقَدْ آتَيْنَا لَقْمَانَ الْحِكْمَةَ. حکمت داده بود و به موجب کلام رب العزه در سوره بقره وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ (365b) خَيْرًا كَثِيرًا. لقمان سر پنهان را عیان کرد [3621 حکمت لقمان چو داند این نمود] چون حکمت لقمان داند این را نمودن و خیانت را فاش کردن [پس چه باشد حکمت رب الوجود] چگونه باشد حکمت رب ودود که اوست حکمت دهنده بهر موجود حضرت مولانا به یک حصّه قصه اشارت می‌کند و می‌گوید [3622 يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ وَالسَّرَائِرُ كُلُّهَا] یعنی روز قیامت چنانکه ملک خالق در سوره طارق می‌گوید يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ. روز است که رازها فاش شود¹²⁸⁰ [بَانَ مِنْكُمْ كَامِنٌ لَا يُشْتَهَى] پیدا شود از شما پوشیده که نمی‌خواستید که سبب خزی و باعث فضاحت بود بیت: هر چه پنهان باشد او پیدا شود - هر که او خائن بود رسوا شود. پس به حکم آیت سوره یس الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ¹²⁸¹. و به موجب آیت سوره حم السجده شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ وَقَالُوا لَجُلُودُهُمْ لَمْ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ. حضرت خدا هر عمل را همچون قی پیدا کند و به حسب آیت سوره مؤمنون وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ¹²⁸². کتاب اعمال حال شما را آشکارا کند و به حکم سوره انفطار وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ. فرشتگان هر کار شما را هویدا کنند و حضرت مولانا پس از این به حصّه دیگر اشارت می‌کند که آب حمیم از غلامان خواجه لقمان میوه‌ها را پیدا کرد اما امعا سالم بماند لیکن آب حمیم دوزخ بر ایشان امعا را می‌درد چنانکه می‌فرماید [3623 چون سُقُوا مَاءً حَمِيمًا قُطِّعَتْ] چنانکه الله

¹²⁷⁹ صنعت‌ها TK : صفت‌های M

¹²⁸⁰ طلب در بیان رسوایی عاصیان در روز قیامت

¹²⁸¹ امروز مهر می‌نهم بر دهن‌های ایشان چون انکار کنند که تکذیب رسل نکردیم و سخن گویند به ما دست‌های ایشان و گواهی دهند پایه‌های ایشان به آنچه بودند که در دنیا می‌کردند.

¹²⁸² و نزدیک ما کتابی است سخن می‌گوید به راستی بر ایشان ستم دیده نخواهند شد به افزونی عقاب.

الصمد در سورة محمد می‌فرماید **وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ**¹²⁸³. یعنی چون¹²⁸⁴ بخوراند آب گرم را بریده شود و دریده گردد [جُمْلَةُ الْأَسْتَارِ مِمَّا أَفْضَعَتْ] لفظ جمله مرفوع است بقطعت دریده شود همه پرده‌ها از آن‌ها که رسوایی شود پس علاج معاصی و دفع رسوایی آن است که پیش از مردن توبه کنی که از ابن عباس رضی الله عنهما مروی است که گفت¹²⁸⁵ چون بنده توبه کند و حق تعالی توبه او را قبول کند حَفَظَ را و جوارح را فراموشی می‌دهد بدان ای طالب علاج که افضل المخلوقات و اکمل الموجودات (366a) علیه اکرم الصلوات و اعظم التحیات فرمود **يَا أَبَا ذَرٍّ جَدِّ السَّفِينَةِ فَإِنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ وَ خُذِ الزَّادَ كَامِلًا فَإِنَّ السَّفَرَ بَعِيدٌ وَ أَخْلِصِ الْعَمَلَ فَإِنَّ النَّاقدَ بَصِيرٌ وَ خَفِّفِ الْحِمْلَ فَإِنَّ الْعَقَبَةَ صَعْبٌ شَدِيدٌ**. این حدیث شریف جامع کمالات شریعت و طریقت و معرفت و حقیقت است از آن‌که جدد السفینه فان البحر عمیق اشارت است به تکمیل شریعت به اقوال و افعال و خذ الزاد کاملاً اشارت است به تکمیل طریقت به اعمال و احوال و اخلص العمل فان الناقد بصیر اشارت است به تکمیل معرفت به تلخیص و خفف الحمل فان العقبة صعب شدید اشارت است به تکمیل حقیقت به تخصیص و تنصیص و مراد از سفینه ایمان است و تجدید او قوی ساختن است آن را به ذکر چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود **جَدُّوْا إِيْمَانَكُمْ بِإِلَهِ إِلَّا اللَّهُ**. و مراد از بحر احکام است و احوال و عمق او عبارت است از کثرت و مراد از اخذ کمال زاد تقوی است كما قال الله تعالى **وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى**. و مراد از سفر جد و اجتهاد است و مراد از بعد دوری آخرت است از دنیا و مراد از اخلاص عمل آن است که بر فتوی و تقوی و به سلوک اصفیا باشد نه برای بیم و نار و رجاء جنت و مراد از ناقد ملائکه است و حضرت خدا جلّ و علا و مراد از حمل یعنی از بار گناه است و مراد از عقبه روز قیامت است و مواقف حشر و از صعوبت او حساب و عذاب است حضرت مولانا چون مضمون چندین آیات و احادیث را و حکایات سلف و اخبار خلف را بیان کرد اگر کسی این‌ها را بشنود رجوع از معصیت و توجه به عبادت نکند و سختی و سنگ دلی نماید به حکم **وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا**. سزای او عذاب آخرت شود¹²⁸⁶ و لهذا می‌فرماید [3624 نار زان آمد عذاب کافران] آتش از آن جهت عذاب کافران آمد [که حَجَر را نار باشد امتحان] که به حکم **فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ**. سنگ را آتش امتحان و ابتلا باشد یا سنگ را از آبگینه به آتش فرق کنند [3625 آن دل چون سنگ را ما چند چند] این سخن از طرف حضرت خدا است یعنی آن دل را که همچون سنگ است کرات و مرات [نرم گفتیم و نمی‌پذیرفت پند] پند دادیم و برفق سخن گفتیم اما او نصیحت (366b) قبول

¹²⁸³ و چشانیده می‌شود به جای شربت بهشتیان آبی در غایت گرمی پس پاره می‌کند آن آب رودهای ایشان را

¹²⁸⁴ شرح مصراع است نه تفسیر آیت.

¹²⁸⁵ مطلب در بیان دفع رسوایی و محو معاصی.

¹²⁸⁶ مطلب در بیان آن که چون تدارک بدی در دنیا نباشد جزای او در آتش می‌شود.

نکرد و برفق متأثر نشد پس لازم شد که درشتی کنیم زیرا [3626 ریش بد را داروی بد یافت رگ] رگ ریش بد را داروی بد می‌باید یعنی ریش بد را جز داروی بد نساخت [مر سر خر را سر دندان سگ] سر خر را دندان سگ لایق است یعنی به زخم گوشت خر جز دندان سگ نپرداخت پس معاند را آتش دوزخ می‌باید [3627 الْخَبِيثَاتُ الْخَبِيثِينَ حَكَمْتَسْت] به حکم آیت سوره نور که الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ. خبیثات از برای خبیثین حکمت است و طیبات از بهر طیبین رحمت است مضمون اول را به مصراع ثانی بیان کند که [زشت را هم زشت جفت و بابتست] لایق است [3628 پس تو هر جفتی که می‌خواهی برو] به این عمل کن [محو و هم‌شکل و صفات او بشو] محو او بشو هم صورت و صفت او بشو اگر مقارنت انبیا و اولیا خواهی عمل ایشان کن و با ایشان یک رنگ شو در افعال و اقوال و احوال و اگر یاری دیگران خواهی هم رنگ ایشان شو [3629 نور خواهی مستعد نور شو] تحصیل استعداد فیضان نور کن [دور خواهی خویش‌بین و دور شو] اگر دوری خواهی از حضرت خدا خودبین و متکبر و دور شو حکایت¹²⁸⁷: روزی حضرت مولانا در شرح نیستی و انکسار و تواضع معانی می‌فرمود و دلیل معقول و منقول و مکشوف می‌گفت و مثال فرمود که چون شاخه‌های درختان بی‌بار باشند مثل صنوبر و سرو و شمشاد و بید دایم سر بالا می‌دارند و اغصان خود را به بالا می‌کشند و چون درختان بارور باشند تمامت شاخه‌هایشان سر زیر می‌آرند متواضع می‌باشند بیت: فروتن شود مرد دانا از این - نهد شیخ پر میوه سر بر زمین. از این رو حضرت پیغامبر ما علیه السلام به غایت متواضع بود که شجره وجود مبارکش جامع ثمره اولین و آخرین بود. لاجرم از جمیع انبیا و اولیا متواضع‌تر و خاکی‌تر و درویش‌تر و حمل‌تر بود چنانکه فرمود أَمْرٌ بِمُدارَاتِ النَّاسِ وَ الْخُلُقِ الْحَسَنِ وَ مَا أَوْذَى نَبِيٍّ مِثْلُ مَا أَوْذَتْ. چنانکه سر و دندان مبارکش را شکستند و او از غایت کرم بی‌نهایت خود اللّهُمَّ اهدِ اللّهُمَّ اهدِ (367a) قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ. می‌گفت و پیغامبران دیگر بر امتان خود نفرین‌ها می‌کردند و گویند هیچ کسی پیشتر از رسول‌الله علیه السلام سلام نمی‌بار است کردن و همچنان از بعض اخلاق حمیده مولانا بود که بهر احادی و طفلی و بیوه زنی تواضع کردی و تذلل نمودی و دعاها فرمودی بیت: بنی آدم سرشت از خاک دارد - اگر خاکی نباشد آدمی نیست. پس خودبینی نشان دوری است [3630 ور رهی خواهی از این سجن خرب] اگر راهی و خلاصی از این زندان خراب که دنیا است [سر مکش از دوست و اسجد و اقترَب] سر مکش از حضرت خدا سجده کن و نزدیک شو حکایت: توانگری چهل هزار دینار صدقه کرد خواجه سمنون این را شنید و او فقیری بود به جای او چهل هزار رکعت نماز گذارد پس صدقه فقیران و نزدیک شدن ایشان به حضرت رحمن نماز و سجده است کما قال رسول‌الله علیه السلام أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ رَبِّهِ إِذَا سَجَدَ. پیش از این زید گفته بود اهل دوزخ و اهل بهشت پیش من عیان است و می‌توانم که هر یکی را تعیین و بیان کنم و مطیع و عاصی

را بنمایم و حضرت مولانا به تقریب قصّه حصّه‌های غریب فرموده بود اکنون بقیّه قصّه را بیان می‌کند

بقیّه قصّه زید در جواب رسول علیه السلام

و از زبان رسول انام علیه الصلوة و السلام می‌فرماید [3631 این سخن پایان ندارد خیز زید] یعنی سخن پند و حکمت نهایت ندارد باز به اصل قصّه می‌آییم که ای زید برخیز [بر براقِ ناطقه بر بند قید] بر براقِ قوّتِ ناطقه و زبان از صبور و خاموشی قید و بند بنبه که [3632 ناطقه چون فاضح آمد عیب را] یعنی ناطقه رسوا کننده عیب است تا کسی سخن نگوید عیب او نهفته باشد که المرء محبّو تحت لسانه [می‌دراند پرده‌های غیب را] یعنی گشاینده پرده‌های غیب است اما خاموشی عبادت است بی‌مشقت و جمال است بی‌زینت و هیبت است بی‌سلطنت و حصار است بی‌دیوار و استغنا است بی‌اعتذار و راحت¹²⁸⁸ ملائکه خدا است و پوشیدن عیب‌هاست [3633 غیب مطلوب حق آمد چند گاه] اوّل مصراع اگر به عین مهمله باشد اشارت است به مضمون این حدیث شریف که رسول‌الله علیه السلام فرمود لَوْ أَنَّكُمْ لَمْ تَكُنْ لَكُمْ ذُنُوبٌ يَغْفِرُهَا اللَّهُ لَكُم لَجَاءَ اللَّهُ بِقَوْمٍ لَهُمْ ذُنُوبٌ يَغْفِرُهَا اللَّهُ لَهُمْ. (367b) و در روایت دیگر لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَجَاءَ اللَّهُ بِقَوْمٍ يُذْنِبُونَ، فَيَغْفِرُ لَهُمْ وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ. مقصود از این حدیث دفع یأس است نه ترغیب معصیت حکایت: منقول است از ابراهیم ادهم که یک‌شب در مکه به غایت تاریک بود و باران می‌بارید و کعبه تنها مانده بود طواف کرد و نماز گذارد و پیش مُلتزم رفت و دعا کرد که خداوندا مرا از گناه نگاه دار که هرگز گناه نکنم از درون کعبه آواز رسید که ای ابراهیم تو عصمت از گناه می‌خواهی و همه مردمان عصمت از گناه می‌خواهند چون همه بندگان مؤمن معصوم از گناه باشند من که را پیام‌رزم و اگر اوّل مصراع¹²⁸⁹ به عین معجمه باشد مراد پوشیدن است که پوشیدن عیب مطلوب حضرت خدا است و لهذا ستر در حدود افضل است و حضرت خدا ستار الهیوب است و غفار الذنوب [این دُهل‌زن را بران بر بند راه] این ناطقه و زبان و روسای کننده را بران و راه را ببند تا افشای راز نکند و عیب کس نگوید حکایت: یوسف بن حسین مختّی را دید و به چشم حقارت به وی نظر کرد آن مختّ گفت ای که مرا به چشم حقارت نظر می‌کنی و آن عیب که در توست تو را بس است یوسف بن حسین گفت آن‌چه عیب است گفت آن است که تو خود را از من بهتر می‌دانی یوسف بن حسین انصاف و استغفار کرد [3634 تگِ مران درکش عنان مستور به] مرکب را به دویدن مران عنان را درکش که پوشیده بهتر است [هر کس از پندار خود مسرور به] به حسن ظنّ خویش شادان بهتر است [3635 حق همی خواهد که نومیدان او] آنان که در حقیقت نومیدان حق باشند [زین عبادت هم نگردانند رو] که مستور بمانند زیرا کسی که نومیدی خود را داند از عبادت رو بگرداند در بعضی نسخ این بیت واقع است [هم مشرف در عبادت‌های او]

¹²⁸⁸ که از نوشتن کلمات راحت شوند

¹²⁸⁹ معنی دوم محل را مناسب است

زیرا در عبادت و خدمت حضرت خدا شدن شرف است [مشتغل گشته بطاعت‌های او] این حال به مستوری میسر است

[3636 هم به اومیدی مشرف می‌شوند] و رغبت عبادت و رجاء ثواب کنند [چند روزی در رکابش می‌دوند] و به خدمت حق کوشند [3637 خواهد آن رحمت بتابد بر همه] خواهد آن تا آفتاب رحمت بتامد بر همه خلق (368a)

[بر بد و نیک از عموم مرحمه] چنانکه در حدیث قدسی فرموده است سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي. لاجرم او را عموم رحمت است حکایت: یحیی بن اکثم را پس از وفات او به خواب دیدند گفتند خدای تعالی با تو چه کرد گفت چون روح مرا قبض کردند حق تعالی گفت ای شیخ السوء مرا چه آوردی از هیبت این عتاب مرا خشیت غلبه کرد باز خود را جمع کردم گفتم خداوندا مرا از تو خبر رسانیدند فرمود چه خبر رسانیدند من گفتم عبدالرزاق روایت کرد از معمر و معمر روایت کرده از زهری و زهری روایت کرده از انس و انس روایت کرده از رسول‌الله علیه السلام و رسول‌الله علیه السلام از تو خبر رسانیده که تو گفته أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي. لاجرم من بتوانم ظن آوردم که مرا رحمت کنی حضرت خدا فرمود عبدالرزاق و معمر و زهری و انس و رسول‌الله راست گفته‌اند که من این سخن را گفته‌ام پس از آن مرا رحمت فرمود و به بهشت فرستاد [3638 حق همی‌خواهد که هر میر و اسیر] یعنی خواجه و بنده یا اهل الله و بنده نفس [با رجا و خوف باشند و حذیر] احتراز کننده بزرگان گفته‌اند رجا چنان می‌باید که گویا هرگز عاصی¹²⁹⁰ نگشته و خوف چنان می‌باید که گویا هرگز طاعت نکرده [3639 این رجا و خوف در پرده بود] و در مستوری [تا پس این پرده پرورده شود] که خوف و رجا سالک را به منزله دو پر طائر است که مرغ قدسی روح به حضرت ملک سبح بدان دو پر طیران کند زیرا که پیش از وصول به حضرت ذوالجلال بی‌اتصال و انفصال از این دو صفت چاره نیست اما این هر دو را در هر مقامی به اسمی مسمی کنند که در ابتدا خوف و رجا گویند بعد از آن قبض و بسط خوانند دیگر باره انس و هیبت نام نهند و این دو صفت در طالب اثر تجلی صفت جمال و جلال مطلوب باشد تا طلب هست و اسم طالبی و مطلوبی باقی است اما در آن حال که می‌گوید بیت: ای ما و من آویخته وی خون هر دو ریخته - چیزی دگر انگيخته نی آدمی و نی پری - یا رب منم جویای تو یا خود تویی جویای من - ای ننگ من تا من منم من دیگر تو دیگری. لاجرم در این مقام شاید که گوید بیت: از خوف و (368b) رجا پارد و پرداخت دل من - امسال چنانم که پر از پار ندانم. خوف و رجا وقتی است که پرده مسدول باشد و دیده از مشاهده سعید و شقی معزول [3640 چون دریدی پرده کو خوف و رجا] یعنی این دو کجا باشد [غیب را شد کَر و فری بر ملا] یعنی رجاء ثواب و خوف عقاب پیش از ارتفاع حجاب و انکشاف غطاست اما بعد از آن که غیب را بر ملا و کثرت قوت و رونق رفته باشد خوف و رجاء نماند چنان که ظن و خیال جوانی در حال سلیمان پس از زمانی پیدا شد آن جوان در وقت گمان خدمت سلیمان نکرد تا که سلیمان پس از سلطنت رعایت او کند [3641 بر لب

جو بُرد ظنی یک فتی] وقتی که سلیمان علیه السلام از سلطنت دور شد به ماهی گرفتن مشغول گشت یک جوان در آن زمان گمان برد [که سلیمانست ماهیگیر ما] که این ماهی گیر سلیمان است و این ظن و لهذا از سر تعجب می گفت [3642 گر ویست این از چه فردست و خفیست] آن فتی می گفت اگر سلیمان است از چه سبب تنها و پنهان است [ورنه سیمای سلیمانیش چیست] اگر این سلیمان نیست این شکل سلیمانی چیست [3643 اندرین اندیشه می بود او دودل] و در تردّد [تا سلیمان گشت شاه و مستقل] یعنی انگشتی را یافت و بر تخت نشست تفصیل قصه سلیمان علیه السلام آن است¹²⁹¹ که چون داود علیه السلام متوفی شد سلیمان علیه السلام پادشاه گشت به سیزده سالگی و حضرت خدا او را بر ملک پدر زیاده داد که بر جنّ و انس و مرغ و حش و باد حاکم شد و صدون¹²⁹² را فتح کرد شاهش بکشت و دخترش را که نام او جرّاده است ستاند و آن را دوست می داشت و آن جرّاده بر پدر می گریست سلیمان علیه السلام شیاطین را فرمود تا از بهر جرّاده تصویر پدرش کردند و جرّاده آن صورت را چهل روز سجده می کرد چنانکه در ملک پدر در عادتش این بود اما سلیمان سجده او را نمی دانست آصف که وزیر سلیمان بود آن را خبر داد پس صورت را بشکست و زن را برد و سلیمان را ام ولد بود که (369a) نامش آمنه بود چون به مستراح می رفت آن انگشتی که قدرت ملک و سلطنت به آن انگشتی بود به او می داد روزی انگشتی را به آمنه بداد حضرت خدا دیوی را که نام او صخره است بر او مسلط کرد که به صورت سلیمان متمثل شد انگشتی را ستاند و بر تخت نشست حکم او در همه روان شد اما بر زنانش قادر نشد و هیأت سلیمان پاره متغیر شد و از بهر طلب انگشتی به آمنه آمد او سلیمان را طرد کرد سلیمان دانست که جزاء خطیئه¹²⁹³ بر وی رسید چهل روز که در خانه سلیمان صورت را سجده واقع شد او در عقوبتش چهل روز معزول شد و دیو به جای او سلطنت می راند اما بر خلاف توریة حکم ها بنی اسرائیل او را انکار کردند و توریة را در پیش او گشادند پس او گریخت و انگشتی را به دریا انداخت و آن را ماهی فرو برد و آن ماهی را سلیمان گرفت چون شکمش را شکافت انگشتی را یافت و بر تخت نشست باز سلطنت و حکومت به سلیمان عودت کرد چنانکه می فرماید [3644 دیو رفت از ملک و تخت او گریخت] دیو از ملک و تخت سلیمان گریخت و رفت [تیغ بختش خون آن شیطان بریخت] تیغ به تخت سلیمان خون آن شیطان بریخت [3645 کرد در انگشت خود انگشتی] سلیمان انگشتی را در انگشت خود کرد [جمع آمد لشکر دیو و پری] پریان و دیوان جمع شدند به دیوان [3646 آمدند از بهر نظاره رجال] از برای تماشا مردمان آمدند [در میانشان آنکه بُد صاحب خیال] در میان مردمان بود آن جوان که خیال و گمان کرده بود که ماهی گیر

¹²⁹¹ مطلب در بیان معزول شدن سلیمان و از سلطنت و باز یافتن آن

¹²⁹² نام شهری است

¹²⁹³ خطیئه آن بود که از حال اهل بیت خود تغافل کرد. منه

سلیمان است [3647 چون در انگشتش بدید انگشتی] چون آن جوان در انگشت سلیمان انگشتی را بدید [رفت اندیشه و گمانش یکسری] ظنّ او بالکلیه برفت و دانست که آن کس سلیمان بود اما اگر آن جوان در وقت گمان خدمت سلیمان کرده بودی اکنون از سلیمان چگونه احسان بدیدی پس طاعت و عبادت در وقت گمان می باید اما چون احوال آخرت هویدا شود عبادت بلکه اصل ایمان مقبول نشود [3648 وهم آنگاهست کآن پوشیده است] غلبه وهم و (369b) خیال و ظنّ حصول وصال و غلیان اشواق و احتمال الم فراق و درد طلب و مقاسات تعب در آوان غیبت مطلوب و زمان فرقت محبوب معتبر است و لهذا ایمان به غیب معتبر است [این تحرّی از پی نادیده است] جایز شدن تحرّی در حالت غیبت کعبه است پس این طلب خلق از بهر مستوری مطلوب و پوشیدگی اوست [3649 شد خیال غایب اندر سینه زفت] و بزرگ [چونکه حاضر شد خیال او برفت] و حقیقت حال متعین گشت [3650 گر سماي نور بی باریده نیست] اگر چه آسمان نور بی باریدن باران نیست [هم زمین تار بی بالیده نیست] زمین تیره بی بالیدن نبات نیست پس آثار را دیدن بر مؤثر و صانع استدلال می باید کرد و آن کس که نبات را رویاند می تواند که انسان را نیز در زیر زمین رویاند چنانکه در سوره واقعه فرمود وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَلَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ¹²⁹⁴. اگر بگویی نبات را آب می رویاند جواب آن است أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ¹²⁹⁵. لاجرم [3651 يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ می باید مرا] حضرت ربّ العزه به حکم آیت سوره بقره هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ. بندگان را می گوید آنان می باید مرا که بی دیدن ایمان آورند [زآن بیستم روزی فانی سرا] از این دنیا دار آخری را نتوان دید که ایمان بالغیب باشد و در سوره انبیا فرمود الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ¹²⁹⁶. لاجرم [3652 چون شکافم آسمان را در ظهور] چونکه پاره کنم آسمان را در پیدا شدن یعنی از شکاف آسمان آخرت را نمایم [چون بگویم هل ترى فيها فطور] چگونه به حکم آیت سوره ملک فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِنْ فُطُورٍ¹²⁹⁷. بگویم هیچ می بینی در آسمانها شکافها [3653 تا درین ظلمت تحرّی گسترند] هر کس از بندگان در تاریکی جهان در طلب سمت ما باشند [هر کسی رو جانی می آورند] و بساط تمنای اصابت گسترند تا صادقان به حکم آیت سوره حج وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ. تصدیق یوم قیامت می کنند و کافران و منافقان تکذیب می کنند تا جزای عمل بیابند. لاجرم این مستور به [3654 مدّتی معکوس باشد کارها] و مستور و ملتبس باشد امرها [شحنه را دزد آورد

¹²⁹⁴ به درستی دانسته اید شما آفرینش نخستین را پس چرا یاد نمی کنید پس هر که بر آن قادر است بر نشأه آخری نیز قادر است اخبار نمایند از

آنچه گشت می کنید آیا شما می رویانید تخم را یا ما رونیده ایم که شق ارض و القاء بذر از بنده است و رویانیدن از حضرت خدا.

¹²⁹⁵ آیا شما فرو فرستاده اید یا ما فرو فرستنده ایم.

¹²⁹⁶ یعنی آنان که حضرت خدا را نادیده و عذاب را مشاهده ناکرده از او بیم دارند و آنان از احوال قیامت ترسندگانند.

¹²⁹⁷ پس بازگردان چشم را به سوی آسمان تا در آن هیچ می بینی شکافی.

بر دارها] (370a) یعنی دزد دزدی کند تا سبب شود آمدن شحنة را بر دارها از بهر صلب کردن دزد [3655 تا که بس سلطان و عالی‌همتی] به سبب غفلتی [بنده بنده خود آید مدتی] به موجب سید القوم خادمهم شاه بنده بنده خود است حضرت خدا از بهر انتظام احوال عباد و از برای حفظ عالم از فساد در سلاطین و وزرا و در اکابر و امرا غفلت نهاد که ایشان تدبیر خویش را و خدمت پادشاه حقیقی را فراموش کردند خدمت بنده خود کنند و همچنین پادشاهان دین بنده شاهان دنیا شده‌اند که محکوم ایشان گشته‌اند [3656 بندگی در غیب آید خوب و گش] به کاف فارسی به معنی خوب یعنی عبودیت در غیبت خوب و محبوب است [حفظ غیب آید در استعباد خوش] به فتح خا خواندن می‌باید یعنی غائب را نگاه داشتن در طلب بندگی خوش است و لهذا رسول‌الله علیه السلام فرمود الإحسان أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ. لاجرم اولی‌تر نادیده را دیده اعتبار کردن و نادیده ایمان آوردن و خدمت و عبودیت کردن است [3657 کو که مدح شاه گوید پیش او] کسی که شاه را مدح کند در مواجهه او [تا که در غیبت بود او شرم‌رو] بنگر تا که در غیبت شاه بود شرمنده یعنی مدحت شاه و خدمت درگاه در حضور سلاطین همه کس را عادت و آیین است اما معتبر در غیبت شرم رو شدن و از شاه ترسیدن است چنانکه [3658 قلعه‌داری کز کنار مملکت] دزداری که از کنار مملکت [دور از سلطان و سایه سلطنت] دور باشد در ظاهر از پادشاه و سایه او مضمون این بیت مبتداست [3659 پاس دارد قلعه را از دشمنان] آن قلعه‌دار که نگاه دارد قلعه را از دشمنان [قلعه نفروشد به مالی بی‌کران] به فتح کاف عربی یعنی اگر دشمنان مال بی‌کنار و بی‌نهایت دهند قلعه را به ایشان ندهد مضمون این بیت صفت قلعه‌دار است [3660 غایب از شه در کنار ثغرها] از شاه غائب باشد در کنار در بند و سر حد ولایت [همچو حاضر او نگه دارد وفا] همچون حاضر وفا را نگاه دارد مضمون این بیت صفت بعد صفت است لاجرم آن قلعه‌دار (370b) که صاحب وفا باشد [3661 پیش شه او به بود از دیگران] یعنی از آنان [که به خدمت حاضرند و جان‌فشان] مضمون این بیت خبر است. لاجرم به حکم حدیث احسان در غیبت همچو حاضر کردن می‌باید و لهذا می‌فرماید [3662 پس به غیبت نیم ذره حفظ کار] معلوم شد که ایمان بالغیب و عبادت بی‌مشاهده احوال آخرت [به که اندر حاضری زان صد هزار] در این تمثیل تنبیه است که دزدان عقل و روح را نمی‌باید که قلعه تن را به دشمنان که شیاطین و هواست بدهد تا نزد شاه دنیا و آخرت مقبول گردد بلکه به تدبیر صحیح دفع دشمن می‌باید کرد حکایت: اسکندر را شهری بود در کنار دریا و ارسطو که حکیم او بود آئینه پیدا و بنیاد کرد و بر ستونی بلند نهاد آن آئینه جهان نما بود آن را نظر کردند همه جهان را در او دیدندی از هر طرفی که دشمن پیدا شدی در آن آئینه دیدندی و تدبیر او کردند پس در انسان آن آئینه جهان نما عقل است. لاجرم به عقل هر چیز را دیدن و تدبیر دفع او می‌باید کرد تا شهر دل و کشور تن از شر دشمن سالم باشد [3663 طاعت و ایمان کنون محمود شد] که بی‌دیدن احوال آخرت است [بعد مرگ اندر عیان مردود شد] ایمان

آوردن بعد از معاینه دیدن ضروری است و لهذا ایمان یأس نزد حضرت خدا مقبول و معتبر نیست چنانکه ملک علّام در
 اواخر سوره انعام فرمود **يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا**
خَيْرًا¹²⁹⁸. لاجرم [3664] چونکه غیب و غایب و روپوش به] و مستور اولی تر این سخن از لسان رسول است علیه السلام
 به زید [پس لبان بر بند و لب خاموش به] پس یا زید دهانت را بر بند و خاموش شو چون رسول الله علیه السلام زید را
 از افشای احوال آخرت نهی کرد پس از آن حضرت مولانا از افشای اسرار ربوبیت و از اظهار علم لدنی نهی کند بلکه آن
 معنی را بیان کند که این اسرار را جز حضرت خدا عیان نکند و لهذا می فرماید [3665] ای برادر دست وادار از سخن¹²⁹⁹
 و کشف اسرار مکن [خود خدا پیدا کند علم لدن] کشف علم لدن مسلم است به حضرت خدا که اسرار علم لدن به
 طریق سخن باز نتوان نمود. لاجرم او را هم طلعت او گواه (371a) روشن است [3666] بس بود خورشید را رویش گواه]
 چنانکه گفته اند **مصراع**: به آفتاب توان یافت کآفتاب کجاست. پس روشنی او را روی او گواه بس است [أَيُّ شَيْءٍ أَعْظَمُ
 الشَّاهِدِ إِلَه] به حکم آیت سوره مذکوره **قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً**. یعنی¹³⁰⁰ بزرگترین چیزی از جهت گواهی خداست
 [3667] نی بگویم چون قرین شد در بیان] اما با وجود این قضیه من چگونه نگویم وصف حضرت خدا را و وحدانیت
 او را چون یار شد در قرآن [هم خدا و هم ملک هم عالمان] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره آل عمران است
شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ¹³⁰¹. لاجرم [3668] **يَشْهَدُ اللَّهُ وَ الْمَلِكُ وَ اَهْلُ**
الْعُلُومِ گواهی می دهد خدا و فرشته و ارباب علوم به این مفهوم که [إِنَّهُ لَا رَبَّ إِلَّا مَنْ يَدُوم] شان این است که پروردگار
 نیست مگر آن که دائم است [3669] چون گواهی داد حق که بود ملک] چون حضرت خدا گواهی داد به گواه دیگر
 حاجت نبود از آن که چه حیّ و مقدار دارد فرشته [تا شود اندر گواهی مشترک] با خدا جلّ و علا پس حضرت الهی با
 وجود ذکر گواهی خود بر وحدانیت خویش یاد گواهی ملائکه و اهل علم می کند در این آیت که خوانده شد. لاجرم ما که
 اهل علمیم لازم شد که وحدانیت او را و احکامش را بیان کنیم و آنان که ضعیفانند از حضرت او استفاضه نمی توانند به
 الهام ملکی و تعلیم بشری احتیاج دارند پس در اینجا نکته آن است که ر ضعیف دیده را تاب اشعه آفتاب نیست و حال
 خفّاش از سطوات شعشه شمس جز خراب نی پس هر کسی استعداد استفاضه از آن جناب ندارد. لاجرم ملائکه و اهل

¹²⁹⁸ روزی که بیاید بعضی از آیات پروردگار تو سود نکند هیچ نفسی را ایمان او که ایمان آورده نبوده است پس از این پا نبود که کسب کرده
 باشد در ایمان خود نیکویی یعنی عمل پسندیده.

¹²⁹⁹ ای قرنداش الک چک سوزدن.

¹³⁰⁰ تفسیر مفهوم مصراع است نه تفسیر آیت زیرا در آیت لفظة الله نیست. منه.

¹³⁰¹ گواهی داد خدا آن که اوست خدای به حق که هیچ معبودی سزای پرستش نیست مگر او و فرشتگان نیز و خداوند علم در حالتی که هر
 یکی از این علما حاضر و قایم اند به عدل در اداء شهادت.

علم را که به منزله ماه و نجوم اند در شهادت با خود یار ساخت و علم انوار ایشان به حسب تفاوت درجات بر سر عالمیان افراخت تا ضعیف چشمان به قدر قابلیت و استعداد فیضان نور در فهم و ادراک وحدانیت ربّ العباد از ایشان توانند کرد هر ملک را به حکم **وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ**. و هر کس را از اهل علوم در افاضه نور مرتبه ای است چنانکه ماه را از مقام هلالی تا درجه بدری مراتب بسیار است (371b) و کواکب را نیز در صغر و کبر و روشنی و تیرگی تفاوت هاست و چنانکه ملائکه را اجنحه مختلفه است که اولی اجنحه مثنی و ثلاث و رباع اجنحه عقول انسان نیز مختلفه است پس حضرت خدا بیان وحدانیت خود را در خود حصر نکرد زیرا هر کس از وی استفاضه نور نمی تواند چنانکه¹³⁰² می فرماید [3670 زانکه شعشاع و حضور آفتاب] و نور آفتاب حقیقی که حضرت خداست [بر نتابد چشم و دل های خراب] طاقت ندارد چشم ضعیف و قلب نحیف و لهذا بشر را از بشر رسول فرستاد و به حکم **وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ**. اول¹³⁰³ به زبان هر قوم فرستاد تا فهم آسان شود [3671 چون خفاشی کو تف خورشید را] چنانکه شب پره تاب آفتاب را [بر نتابد بگسلد]¹³⁰⁴ امید را [طاقت ندارد امید از دیدن آفتاب قطع کند و جبرئیل امین روزی پیش رسول الله¹³⁰⁵ علیه السلام در صورت بشر آمد و از ایمان و اسلام و احسان پرسید زیرا اصحاب صورت ملک را تحمل نمی داشتند فکیف که نور الهی را و وحی خدایی را بالذات متحمل شوند. لاجرم مردمان به واسطه محتاج اند و واسطه کسی که ملکی باشد مناسب آن کس می باید [3672 پس ملایک را چو ما هم یار دان] ملائکه و ما یاریم در شهادت بر وحدانیت [جلوه گر خورشید را بر آسمان] یعنی حضرت خدا را قرینیم در شهادت و افاضه که ما و فرشتگان اظهار نور وحدانیت او می کنیم ما با تعالیم و ارشاد و فرشتگان به الهام و الفا در فواد [3673 کین ضیا ما ز آفتابی یافتیم] که این نور ما از آفتاب حقیقی است که ما علم وحدانیت و علوم آخرت و معارف حقیقت را از فضل او یافتیم [چون خلیفه بر ضعیفان تافتیم] همچون نائب و رسول بر ضعیفان تافتیم و فیض نور الهی کردیم. لاجرم ما سفیران اویم خبر او را می رسانیم همچو فرشتگان اما تفاوت بسیار است میان اجنحه ملائکه و مراتب ما را نیز تفاوت بی شمار است به حسب عقو و فکر عواقب چنانکه می فرماید [3674 چون مه نو یا سه روزه یا که بدر] که مراتب ماه از اول شب تا شب چهاردهم متفاوت است [هر ملک دارد کمال و نور و قدر] ملائکه نیز متفاوت است [3675 ز اجنحه نور ثلاث او رباع] چنانکه (372a) حضرت خدا در اول سوره ملائکه فرمود **الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي**

¹³⁰² حضرت مولانا به این تفصیل که گفته شد به این ابیات اشارت می کند منه.

¹³⁰³ پس هر نبی را اول دعوت نزدیکان خود باید کرد بعد از آن به ترجمه دیگران را. منه.

¹³⁰⁴ در بعض نسخ بگسلد و در بعض نسخ بگسلد اما اصح بگسلد است که از گسلاندن است. منه.

¹³⁰⁵ در اول حدیث از کتاب مصابیح مذکور است. منه.

أَجْنَحَةٍ مَّتْنَى وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ. [بر مراتب هر ملک را آن شعاع] و فیض الهی به حسب استعداد ایشان متفاوت است و مقصود حصر عدد نیست از آنکه جبرئیل را رسول الله علیهما السلام در شب معراج به شش صد پر بدید تفسیر آیت این است که ثنا و ستودن مر خدای را که سزاوار است سازنده آسمانها و زمین گرداننده ملائکه رسولان یعنی فرستد ایشان را به رسالت به انبیا علیهم السلام و علما گویند رسالت الهی به رسولان رسانند به وحی و به اولیا به الهام و به مؤمنان به خواب و آن ملائکه خداوند آن بالها دو دو برای طیران و سه سه و چهار چهار برای آرایش زیاده می کند خدای تعالی در آفریده خود آنچه می خواهد یعنی در اجنحه ملائکه می افزاید که از چهار زیاده شود و اصح آن است که مراد از خلق آدمیانند و زیادات ایشان یا عقلیه باشد چون فصاحت و علم و کرم یا جسمانیه چون حسن صورت و ملاحه عین یا محبت در دلها خلق و فکر آخرت پس پرهای فرشتگان مختلف اند [3676 همچو پرهایی عقول انسیان] اجنحه ملائکه همچون پرهایی عقلهای آدمیان متفاوت است [که بسی فرقتشان اندر میان] بعض مردمان کمال عقل دارند و بعضی از او ناقص و بعضی خفیف و سفیه و بعضی دیوانه¹³⁰⁶ [3677 پس قرین هر بشر در نیک و بد] مرهون است [آن ملک باشد که مانندش بود] پس اعلی از اعلی و ادنی از ادنی نور ستاند چون جبرئیل رسول ملائکه بود ملک رُسل شد که میان رسل و جبرئیل مناسبت است در رسالت و ملائکه مقرّین فرشتگان اولیاست و علی هذا القیاس [3678 چشم اعمش¹³⁰⁷ چونکه خور را بر نتافت] و طاقت نیاورد [اختر او را شمع شد تا ره بیافت] ارباب صفا را از اینجا شریعت انبیا ظاهر گردد و فواید ارشاد اولیا روشن شود که هر کس به قدر استعداد خود از مرشدی فیض قبول کند اگر استعداد ناقص بود و مرشد کامل باشد مرید تحمّل نمی کند بلکه بمیرد. حکایت¹³⁰⁸: بوتراپ نخشی رحمة الله علیه مریدی داشت عظیم کرم و صاحب و جد بوتراپ بسی او را گفتی چنین که تویی تو را (372b) بایزید را دیدن می باید روزی مرید گفت کسی که هر روز صد بار خدای بایزید را می بیند بایزید را چه کند که بیند بوتراپ گفت ای مرد چون خدای را تو بینی بر قدر خود بینی و چون در پیش بایزید بینی بر قدر بایزید بینی در دیدن تفاوت است آن سخن بر دل مرید پدید آمد گفت برو تا برویم هر دو بیامدند تا به بسطام شیخ را در خانه نیافتند به بیشه آمدند شیخ از بیشه بیرون آمد سبویی آب در دست و پوستینی کهنه در بر همین که چشم مرید بر بایزید افتاد بلرزید و بمرد بوتراپ گفت از شما یک نظر و مرگ بایزید گفت در نهاد این جوان کاری بود که هنوز وقت کشف آن نبود در مشاهده بایزید آن کار به یک بار کشف شد بر او طاقت

¹³⁰⁶ آن که عاقل است عمر خود را ضایع نمی کند و مال خود را با خود به آخرت می برد و آن که ناقص است در این دو کار تقصیر کند و آن که سفیه است بار معصیت را بر سر می کند و آن که دیوانه است عمر و مال را ضایع نمی کند و به بار گران عصیان مبتلا می شود منه.

¹³⁰⁷ چنانکه مردمان در مراتب عقل و علم و عمل متفاوتند ملائکه نیز متفاوتند بعضی رسل ملائکه و بعضی گرویان و بعضی کمتر از ایشان و بعضی و بعضی همچو عوام منه.

¹³⁰⁸ مطلب در بیان آن که مناسبت باید در میان مرشد و مسترشد.

نداشت فرو شد چنانکه زنان مصر را همین افتاد که طاقت جمال یوسف نداشتند دست‌ها به یک‌بار بریدند

گفتن پیغامبر علیه السلام مرزید را که این سر را فاش‌تر از این مگو و متابعت نگه‌دار

حضرت مولانا پیش از شروع کردن در سخن پیغامبر علیه السلام مرزید را از طرف رسول‌الله علیه السلام بعض حقایق می‌فرماید خلاصه کلام در این مقام آن است که کسی که از حضرت خدا بالذات قبول فیض نمی‌کند محتاج با علام بنی باشد و پس از آن محتاج به تعلیم ولی و عالمی باشد و لهذا می‌فرماید [3679 گفت پیغامبر که أَصْحَابِي نُجُوم] رسول‌الله علیه السلام فرمود أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ أَهْتَدَيْتُمْ. یعنی اصحاب من که نور وجود من برایشان تافته است و هر یک به قدر قابلیت پرتوی از ماه ضمیر من یافته به منزله کواکب ثواقب‌اند که بهر کدام که اقتدا کنید طریق اهتدا دریابید همچنانکه ماه تابان وجود من دلیل انوار آفتاب است تابش کواکب اصحاب دلیل نور این ماه عالم تاب است اگر کسی را آن نظر بودی که آفتاب را بی‌واسطه مشاهده نمودی و پرتوی از اشعه جهان افروز او در ربودی حاجت به وجود ماه و ستاره نبودی چون هر کس را آن نظر نیست ستاره را حاجت است پس اصحاب من نجوم است [رهروان را شمع و شیطان را رجوم] چنانکه حق تعالی در سوره ملک فرمود وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ (373a) الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ¹³⁰⁹. و در خبر است عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنُّجُومِ بِهَا يَهْتَدِي فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ¹³¹⁰. [3680 هر کسی را گر بُدی آن چشم و زور] هر کس را اگر این دیده و قوت بودی یعنی [کو گزفتی ز آفتاب چرخ نور] این بیت شرط است یعنی هر کس را اگر استعداد قبول نور از حضرت حق بودی [3681 کی ستاره حاجتستی ای ذلیل] ای ذلیل النفس این مصراع جزاء شرط است یعنی حاجت به نبی و به ولی و به عالمی نبودی [که بُدی بر نور خورشید او دلیل] مضمون این مصراع صفت ستاره است که آن ستاره بر نور آفتاب دلیل بودی اگر هر کس استعداد وحی الهی داشتی حاجت به رسول نبودی و کتاب بر وی نازل نشدی و انذار مردمان نفرمودندی با وجود که حضرت ملک علام در سوره انعام فرمود وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا¹³¹¹. [3682 ماه می‌گوید به خاک و ابر و فی] یعنی رسول‌الله علیه السلام می‌گوید به خاک و ابر و سایه [من بشر بودم ولی یوحی الی] چنانکه در آخر سوره کهف و در حم السجده است قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ. بگو به درستی من بشرم همچو شما وحی می‌آید مرا یعنی [3683 چون شما تاریک بودم در نهاد] و در طبیعت بشریه و به موجب وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى. از علم

¹³⁰⁹ به درستی که ما بیاراستیم آسمان نزدیک را به چراغ‌ها و گردانیدیم آن ستارگان را رانندگان مردیوان را وقتی که استرقاق سمع کنند به انفضاض الشهب المسببة عنها.

¹³¹⁰ علما در خشک دنیا و در دریای عقبی راه نمایند و اشر شیطان نگاه دارند. منه.

¹³¹¹ این قران کتابی است که فرستاده‌ایم او را بسیار فایده تالی را و با برکت باور دارنده آنچه پیش از وی بوده از کتب تاییم کنی اهل مکه را و هر که گرداگرد اوست یعنی مجموع اهل مشرق و مغرب را.

واحکام راه نیافته بودم [وحي خورشیدم چنین نوری بداد] وحي آفتاب حقیقی یعنی حضرت خدا چنین نوری بداد و از شما به این ممتاز گشتم [3684 ظلمتی دارم به نسبت با شمس] یعنی نسبت با آفتاب حقیقی و صفات او تاریکی دارم و چون حضرت خدا را به آفتاب تشبیه کردند رسول الله را علیه السلام به ماه تشبیه کردند پس به حکم نور القمر مستفاد من الشمس به نسبت با آفتاب ظلمت دارد اما از بهر دفع ظلمات شب نور دارد و لهذا می فرماید [نور دارم بهر ظلمات نفوس] نور دارم از برای نور دادن به تاریکی های نفس ها [3685 زان ضعیفم تا تو تابی آوری] یعنی من ما هم از آفتاب جدانیم اما ضعف من از تیرگی من نیست و صورت بشریه من از بهر من نیست بلکه افاضه نور به قدر قابلیت می کنم چون شما که در ابتداء اسلام هنوز محبت اصنام در دل داشتید ضعیف بودید به حکم آیت سورة فتح كَزَرَخْ أَخْرَجَ شَطَاةً. و به حکم حدیث بَدْأَ الْإِسْلَامَ غَرِيبًا. ماه نیز هلال می نمود و روز به روز زیاده می (373b) شد تا در وقت که به حکم الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي. بدر تمام می نمود بلکه چون آفتاب دیده از بینندگان می بود و در دیده خدایین این ماه از آفتاب جدا نمی نمود چنانکه حضرت خدا به این معنی اشارت فرمود وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا¹³¹². و چون دیده امت به واسطه بُد عهد و غبار بدعت تیره شد به حکم تمام حدیث مذکور وَسَيُؤَدُّ كَمَا بَدْأَ غَرِيبًا. گشت پس به نسبت با ابتدا و انتهای حال تو از آن ضعیفم تا تو طاقت آوری [که نه مرد آفتاب انوری] پس تو را به سراج امت و نجم شریعت حاجت افتاد چون مبتدی را فیض بالذات از حضرت حق میسر نیست به نبی محتاج است و پس از او محتاج به ولی که تعلیم ریاضت و ارشاد عبادت کنند و لهذا می فرماید [3686 همچو شاهد و سرکه در هم بافتم] این دو را ترکیب کردم و سر کنگبین ساختم یعنی یا من طبیب حاذقم چون صفرا و حرارت مزاج غالب باشد سرکه با انگبین پیامیزم [تا سوي رنج جگر ره یافتیم] و علاج او کردم. لاجرم گاه بسط قبض و گاه ریاضت و گاه رخصت می نمایم [3687 چون ز علّت وارهیدی ای رهین] یعنی اما چون از علّت خلاص یافتی ای مرهون و محبوس [سرکه را بگذار و می خور انگبین] کسی که دل را پاک کرده و با حق پر گشته باشد به حکم رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ. و فیض او بالذات از حضرت خدا میسر است [3688 تخت دل معمور شد پاک از هوا] یعنی وقتی که تخت دل خراب و خانه قلب مردار باشد پادشاه فرو نمی آید اما چون معمور و پاک گشت سلطان حقیقی بروی قرار گرفت چنانکه می فرماید [بین که الرّحمن على العرش استوى] به حکم آیت سورة طه الرّحمن على العرش استوى. تجلی جمال حضرت خدا به موجب قَلْبُ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ عَرْشِ الرَّحْمَنِ. بر آن مستولی و مستقر گردد [3689 حکم بر دل بعد از این بی واسطه] یعنی دست تصرف هر کس از آن دل دور شود پس حکم را بر آن دل [حق کند چون یافت دل این رابطه] چون دل این ارتباط را یافت چون چندین معارف الهیه فرود و قصه زید دور افتاد و سخن معارف فی حد ذاته حدّ و نهایت ندارد و لهذا

¹³¹² نزد اهل تأویل و رموز مراد حضرت خدا و رسول الله است. منه.

می‌فرماید [3690 این سخن پایان ندارد زید کو] یعنی رسول‌الله علیه السلام گفت زید کجاست [تا دهم پندش که رسوایی مجو] تا نصیحت کنم زید را که کشف سِر (374a) مکن

رجوع به حکایت زید

بدان که محو و اثبات دو قسم است یکی به شرط عبودیت دیگری از حضرت عزّت قسم اوّل از محو رفع اوصاف عادات است و اثبات اقامت احکام عبادات قسم ثانی از محو آن است که حق تعالی آن را ستر و نفی کند و به کار دنیا مشغول نکند همچو مرده و پیش حق حاضر گشته باشد و اثبات آن است که حق تعالی آن را اظهار کند چنانکه مرده را زنده کند وی را در کار آخرت حاضر و عاقل کند پس محو و اثبات مقصورند بر مشیت قال الله تعالی **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ**. یعنی محو می‌کند از قلوب عارفان ذکر غیر حق را که در کار دنیا بی‌عقل باشند و اثبات می‌کند در دل مریدان ذکر باری تعالی پس چون زید محو و اثبات که مشروط به عبودیت بود به وجود آورد چنانکه در اوّل قصّه کلام او به لغت عرب مشروح گذشت. لاجرم محو و اثبات از حضرت عزّت بیافت که خود را گم کرد و لهذا می‌فرماید [3691 زید را اکنون نیابی کو گریخت] از تمام کلام رسول‌الله است علیه السلام [جست از صفّ نعال و نعل ریخت] از صفّ نعال جست و به درجه رجال به استعجال تاخت و قطع منازل کرد [3692 تو که باشی زید هم خود را نیافت] تو خود چه کسی او خود را نیابد تو کجا یابی چنانکه بایزید گفت سی سال است که بایزید را گم کرده‌ام [همچو اختر که بر او خورشید تافت] چون آفتاب طالع شود کواکب در آن زمان محو شوند. لاجرم اکنون زید را تجلّی الهی و فیضان شاهی غالب شد که حواس و نطق او بلکه وجودش محو شد [3693 نی از او نقشی ییابی نی نشان] نه از زید نقشی ظاهر است و نه نشان. لاجرم این هر دو را نمی‌یابی [نی گهی یابی به راه کهکشانشان]¹³¹³ معنی این مصراع به ترکی نه بر صمان بولورسن صمان اوغرسی یولی اوزره. یعنی هرگز از او اثری نمی‌یابی حضرت شیخ الاسلام قدس سرّه فرمود الهی جلال و عزّت تو جای اشارت نگذاشت محو و اثبات تو راه اضافت برداشت از آن من می‌کاست و از آن تو نی‌فزود و تا به آخر همان شد که به اوّل بود [3694 شد حواس و نطق بابایان ما] حواس و نفس ناطقه و نطق نورانی ما بگشت [محو نور دانش سلطان ما] چون کواکب در اشراق آفتاب محو شود (374b) حواس و ناطقه ما در نور علم سلطان ما محو شود. لاجرم انوار تجلی بر زید غالب شد دیدن و گفتن او محو و مضمحل گشت بلکه خود را فراموش کر اما قشیری می‌فرماید که محو حظوظ نفسانیه می‌کند و اثبات حقوق ربانیه می‌کند یا آثار بشریت را محو می‌کند و انوار احدیت را ثابت می‌سازد. لاجرم آنان که مستغرق شهوند در فکر و ذکر ایشان جز حضرت خدا نباشد و عقل ایشان در کار جهان نماند و لهذا می‌فرماید [3695 حسّها و عقلهاشان در درون] حس‌ها و عقل‌های آنان که نور تجلی الهی غالب شده باشد در درون [موج در موج لدینا

¹³¹³ گاه کشان و ککشان و راه کشان کوکده حاجیلر یولی و صمان اوغرسی دیدکلری که عربجه مَجْرَه دیرلر. منه.

مُحْضَرُونَ] به حکم آیت سوره یس وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ¹³¹⁴. و به موجب آیت دیگر از این سوره إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ¹³¹⁵. نزدیک ما حاضر شدگانند گویا بر حواس و عقول صور تجلیات حضرت احدیه الذات دمیدند که به سمت جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ موسوم شدند که غفلت در کار دنیا دارند و روز در چشم اهل دنیا معطل می نمایند اما ایشان به زبان حال می گویند بیت: در کار تو بر خاسته ام از همه کار - این کار کسی نیست کاری دارد. باز به حسب ظهور سلطنت اسم ستاری روز کشف اسرار به شب رسد انجم حواس و عقول از فیضان آفتاب حقیقه الحقایق اثرها یافته بار دیگر به ظهور آیند و نغمه رَبَّنَا أَحْيَيْتَنَا به زبان حال سرایند و در عمل آخرت عاقل و هوشیار و متصرف و بیدار باشند چنانکه می فرماید [3696 چون بیاید صبح وقتِ بار شد] یعنی چون روز رود و شب آید وقت بار و زمان ظهور انوار شود [انجم پنهان شده بر کار شد] یعنی در شب کواکب پیدا شود پس هر کس که نور دارد شب خیز می باید [3697 بیهوشان را وا دهد حق هوشها] بی عقلان¹³¹⁶ را حضرت حق تعالی هوشها می دهد در بعض نسخ بی هوشان را چه دهد حق هوشها. بر این تقدیر سؤال و جواب است سؤال این است که بی هوشان را حق چه دهد (375a) جواب این است که عقلها می دهد [حلقه حلقه حلقها در گوشها] بسیار گوشواره ها در گوشها که هاتف به گوش او رسد که چرا همچو مرده می خسبی و کار عقبی نمی کنی و الهام الهی به دلش آید که چرا تضییع عمر می کنی بیت: از عمر خویش هر چه توانی به شب بدزد - کین دزدی چنین بهمه مذهبی رواست. بیت: نصیحت همین است جان پدر - که عمر عزیز تو ضایع مگردان. حکایت: عزیزی زیر جامه خواب در آمدی و زود برخاستی زنش پرسیدی که چرا زود برخاستی او گفتی جوشش دوزخ به گوش من رسد و مرا نمی گذارد که خواب کنم [3698 پای کوپان دست افشان در ثنا] پای کوپان به زمین دست فشان از وجد در ثنا [ناز نازان رَبَّنَا أَحْيَيْتَنَا] به حکم آیت حم المؤمن قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ¹³¹⁷. تا زنده و گویان رنا مرده گردانیدی ما را دوبار زنده گردانیدی ما را دوبار مراد حضرت مولانا این است که به خود آیندگان می گویند یا ربنا ما را از مرگ غفلت و از مرگ خواب و حیرت زنده کردی و شب خیر را نیز شاید که این سخن را گوید [3699 آن جُلُود و آن عِظام ریخته] کسان که انکار حشر کردند چنانکه حضرت جلیل در

¹³¹⁴ و نیستند همه ایشان مگر به هم جمع شده نزدیک ما حاضر شدگان.

¹³¹⁵ نبود این واقعه مگر نعره که نفخه اخیر است یعنی به مجرد نفخه زنده شوند پس آنگاه ایشان همه ایشان نزدیک ما حاضر شدگان.

¹³¹⁶ یعنی آنان که به خواب رفته بودند و بی عقل گشته شب حضرت خدا ایشان را عقلها دهد که شب برخیزند و کار آخرت کنند. منه.

¹³¹⁷ امانت اولی به وقت انقضاء اجل است در دنیا و احیاء اول در قبر و امانت ثانیه هم در قبر و احیاء ثانی در بعثت یا مراد از دو امانت عدم قدیم و عدم حادث است و از دو احیا احیاست در دنیا و در عقبی. منه.

سوره بنی اسرائیل حکایت می کند وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا¹³¹⁸. الایه اما حضرت خدا را هر کار آسان است که به مشیت او این پوست ها و استخوان های ریخته [فارسان گشته غبار انگیزخته] سواران و روان گشته که غبار از پای ایشان انگیزخته است حضرت خدا در این سوره فرمود یَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا. یعنی ایشان را سواره به بهشت بریم بیت: کار اگر دشوار اگر آسان بود - پیش قدرت جملگی یکسان بود. مراد حضرت مولانا این است که هوش های پوشیده و خفتگان و همچون مرده ریختگان به حکم الحمد لله الَّذِي أَحْيَانَا بَعْدَمَا أَمَاتَنَا. به خود آمده و بیدار شده هم این قضیه در روز قیامت واقع خواهد شد چنان که ملک قیوم در سوره روم فرمود فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُخْبِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ¹³¹⁹. لاجرم [3700] حمله آرند از عدم سویی وجود] وقتی که نفخه ثانیه صور اسرافیل باشد به موجب إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً. از عالم عدم به صحرای وجود حمله آرند (375b) [در قیامت هم شکور و هم کنود] هم مطیع و هم عاصی در عرصه این قیامت چون شکور و کنود سر بر آرند پس چون بیرون تسلیم و تفویض هیچ گوی نیست سر از عدم پیچیدن روی نیست [3701] سر چه می پیچی کنی نادیده] معنی این مصراع به ترکی باشک نه بولارسن و چورارسن گوز سرلک ایدر و گورمز لنورسن. خطاب به منکران حشر است یعنی چرا اعراض و اغماض می کنی و منکر قیامت می شوی [در عدم ز اول نه سر پیچیده] استفهام انکاری است [3702 در عدم افشردن بودی پای خویش] یعنی در عالم عدم پای خود افشردن بودی و به عناد نشسته و به زبان حال گفته بودی [که مرا که بر کند از جای خویش] که من در جای خویش ثابت و مقرر مرا کسی از عدم به وجود نمی آرد پس به حکم أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ¹³²⁰. اول مخلوق شدن را نتوانستی که مخالفت کنی پس باز نمی توانی که مخالفت کنی. لاجرم البته در قیامت موجود شوی کش کشانت می کشد کل الینا راجعون [3703 می نبینی صنع ربانیت را] صنع ربانی خود را نمی بینی [که کشید او موی پیشانیت را] به

¹³¹⁸ و گفتند کافران که منکر بعثت اند آیا آن هنگام که شویم ما بعد از مرگ به مرور زمان استخوان ها و خاک ها خرد ریزه شده آیا برانگیزخته شدگان شویم آفریدن نو. منه.

¹³¹⁹ پس بنگرید نشان های رحمت خدای تعالی چگونه زنده می گرداند زمین را پس از مردگی به درستی که آن زنده گرداننده مردگان است و آن بر همه چیز قادر است. منه.

¹³²⁰ آیا ندید و ندانست آبی آن را که ما آفریدیم او را از آب منی پس آن گاه جدال کننده ای است و بزد برای من مثل که استخوان کهنه را در دست مالیده و فراموش کرد آفریدن ما مراورا گفت کیست که زنده گرداند استخوان ها را و حال آن که فرسوده و تباه گشته باشد بگو ای محمد زنده گرداند آن را کسی که به قدره کامله بیافرید آن را نخست بار و او به همه آفریده ها داناست و اجزاء متفرقه را می داند و جمع می کند.

حکم آیت سوره هود **مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا**¹³²¹. آن حضرت خدا موی پیشانی تو را به دست قدرت گرفت به سوی وجود و دنیا بکشید [3704 تا کشیدت اندر این انواع حال] از آب منی علقه گردانید و مرتبه مرتبه ترقی داده تا در بطن ام جنین شده و بیرون آمده و از طفولیت تا به پیری رسیده چندین تبدیل حال و چنین تغییر احوال دیدی [که نبودت در گمان و در خیال] و در تصوّر تو نبود این چنین انتقال [3705 آن عدم او را همواره بنده است] آن نیستی حضرت خدا را دائماً بنده است و مطیع فرمان او [کار کن دیوا سلیمان زنده است] حضرت خدا حیّ لایموت است پس کار او بکن ای نفس دیو [3706 دیو می سازد جَفَانٍ کَالْجَوَابِ] چنانکه حضرت خدا در سوره سبا فرماید **يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَتَمَائِيلٍ وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ**¹³²². یعنی سلیمان را دیوان مطیع فرمانند که می سازند کاسه ها همچو حوض بزرگ¹³²³ [زهره نی تا دفع گوید یا جواب] (376a) دیو را مجال مخالفت و قدرت مقاتلت نیست. لاجرم سلیمان حقیقی حیّ و باقی است هر چه می خواهد آن را می کند [3707 خویش را بین چون همی لرزی ز بیم] از بیم عدم [مر عدم را نیز لرزان دان مقیم] چنانکه تو از عدم لرزانی عدم نیز از خوف باری لرزان است چون بفرماید که به وجود آید می آید حضرت خدا در سوره حم المؤمن می فرماید **لَخَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ**¹³²⁴. [3708] و تو دست اندر مناصب می زنی] یعنی هر چند تو را ملک و مال و عزّت و جلال و عظمت و اقبال و نیل مناصب و ادراک مطالب بیشتر [هم ز ترس است آن که جانی می گنی] یعنی ترس از عدم افزون تر زیرا هر چند که تعلق بیشتر باشد فرقت مشکلتر آید حکایت: کسی از اصحاب اموال پیش رسول الله علیه السلام آمد گفت یا رسول الله دل من از مردن زیاده می ترسد و به سوی آخرت رفتن نمی خواهد رسول الله علیه السلام فرمود مال خود را به آخرت فرست تا دل تو به آن سوی مائل شود از آن که دل هر کس به آنجا مائل شود که مال او در آنجا باشد باز فرمود **مَنْ أَحَبَّ دُنْيَاهُ أَضُرَّ بِآخِرَتِهِ فَأَتَرُوا مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْنَى**. پس دل در مطلوبی باید بستن که راه عدم و فنا به سوی او بسته باشد و رَسَن های خوفِ فوت از او گسیسته بُود و لهذا می فرماید [3709 هر چه

¹³²¹ هیچ جنبنده نیست مگر خدای تعالی فراگیرنده موی پیشانی او را یعنی مالک اوست. منه.

¹³²² می کردند برای سلیمان آنچه می خواست از غرفه های خویش یا قلعه ها دمی ساختنی صورت های ملائکه و انبیا و می کردند برای وی کاسه ها ماننی حوض های بزرگ و دیگرهای بزرگ بر سه پایه نهاده چون کوه ها.

¹³²³ دیوان سلیمان قصرها یا قلعه ها و صورت ها و کاسه ها چون حوض کبیر و دیگرهای ثابتات بیان مصراع است.

¹³²⁴ هر آینه آفریدن آسمان ها و زمین بزرگ تر است از آفریدن آدمیان ولیکن بیشتر از مردمان نمی دانند و مساوی نیستند نابینا و بینا و یکسان نباشد مؤمنان و عمل صالح کردگان و بدکار اندکی پند پذیرند به درستی که قیامت هر آینه آینده است شک نیست در آمدن آن ولیکن بیشتر آدمیان نمی کردند. منه.

جز عشقِ خدای احسن است] هر چیز که غیر عشقِ خدای محبوب باشد [گر شکرخوارِ یست آن جان کندنست] پس از آن جان کردن را بیان کند [3710 چيست جان کردن سوي مرگ آمدن] اما تدبیر حیات ناکردن [دست در آبِ حیاتی نازدن] که آن عمل صالح است کسی که مؤمن کامل باشد نمیرد کما قال علیه السلام *الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ*. و موت حقیقی عذاب آخرت است. لاجرم آب حیات عبادت خوردن می‌باید تا پس از مردن مرده نشوی [3711 خلق را دو دیده در خاک و ممات] و ملاحظه ترس وفات حضرت خدا در سوره ق فرمود *وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ وَنُفَخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ*¹³²⁵. [صد گمان دارند در آب حیات] بسیار خیال کنند که گویا در جهان آب حیات (376b) نیست [3712 جهد کن تا صد گمان گردد نود] و بعض شبهه و شک زایل شود از آن که به ریاضت بعض مغیبات مشاهده گردد [شب برو و تو بخسپی شب رود] یعنی بیداری شب تیره را که خلوت خانه یار است در آوان غفلت اغیار غنیمت دار ورنه شب و عمر رود سرمایه و وقت کسب ضایع شود بیت: به دنیا توانی که عقبی خری - بخرجان من ورنه حسرت خوری - کسی گوی دولت ز دنیا برد - که با خود نصیبی به عقبی برد. [3713 در شب تاریک جوی آن روز را] در شب ظلمانی طالب شو روشنایی روز را [پیش کن آن عقلِ ظلمت سوز را] چون در این راه بدرقه ضروری است پی رو شو عقل تاریکی سوز را پس به عقل فکر کن که مال و متاع دنیا از آن تو نیست از آن که با تو نمی‌رود حضرت خدا در سوره قصص فرمود *وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ*¹³²⁶. لاجرم چون روزت در کسب دنیا ضایع می‌کنی شبت را به طاعت صرف کن تا به آخرت چیزی بری زیرا متاع دنیا را امکان بردن نیست حکایت: کسی به خانه برفت در آن خانه مال بسیار یافت جامه و دستار را پر کرد چون بخواست که بیرون رود مگر طلسم کرده بودند همه درها را بسته یافت مجال بیرون آمدن و مال را بردن میسر نشد مال را نهاد و خود تنها برفت. لاجرم دنیا چنین است کسی که در این خانه جمع مال و متاع و اسباب کند اما به وقت مردن قادر نمی‌شود که این‌ها را با خود ببرد [3714 در شب بدرنگ بس نیکی بود] در شب زشت رنگ هزار اعطاف الهیه هست از آن که [آب حیوان جفت تاریکی بود] خلق می‌گویند آب حیات در ظلمات است و آن را اسکندر بجست و پیش از یافتن در ظلمات بمرد و نزد اهل تحقیق آن ظلمات تاریکی شب است و آب حیات طاعات در شب و لهذا معبود بنده خود را که سلطان سریر وجود و صاحب مقام محمود است در

¹³²⁵ و بیاید بی‌هوشی مرگ به امر خدا و گویند مر او را این مرگی است آنچه بودی تو که از او می‌گریختی و می‌ترسیدی و او را مکروه می‌داشتی و دمیده می‌شود نوبت دوم در صور و خلق زنده شوند و ملائکه می‌گویند این روز است که می‌ترسانیدند و می‌آید در آن روز به عرصه عرصات هر کس با او رانده که به موقف حساب می‌راند و با او گواهی که بر اعمال نیک و بد او گواهی می‌دهد.

¹³²⁶ و آنچه داده شدید شما از چیزی که اسباب دنیا باشد پس آن برخورداری است در زندگانی دنیا و آرایش این جهان و آنچه نزدیک خداست بهتر است و پاینده‌تر آیا در نمی‌یابید.

سوره بنی اسرائیل می‌فرماید وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا¹³²⁷. یعنی ای محرم خلوت‌خانه‌ی لی مع الله و مُحَرِّمِ کَعْلَهُ درگاه اله که از سِرِّ خلوتِ شب‌ها آگاهی (377a) و در قیامت کبری شفاعت از مادر می‌خواهی وقتی که شب در آید و دیگران به خواب مشغول شوند¹³²⁸ پاره از شب به بیداری گذار و نماز نافله گذار که فرضیت آن صلوة از امت تو برداشته‌ایم و خاصه بر تو فریضه ساخته‌ایم از آن‌که در خلوت‌خانه غیرتِ ما را غیر نیست و در پرده سرای قدم هر قدم را مجال سیر نی ای حبیب حضرت ما روز بیدار باش که چندین هزار بیگانه را دعوت می‌باید کرد و به شب محسوب که با دوست خلوت می‌باید کرد و به قیامت چندین هزار عاصی را شفاعت باید کرد که عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا. و در حق طایفه از مؤمنان که از شام تا سحر سُرْمَةُ سَهَر در دیده می‌کشند و معبود را می‌خوانند و با بخت بیدار دولت دیدار می‌طلبند و می‌گویند بیت: هر که بیدار بود دولت دیدار برد - دوست در جلوه ولی عاشق بیدار کجاست. حضرت الهی به فضل فضااض¹³²⁹ نامتناهی در سوره سجده می‌فرماید فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ. یعنی هیچ نفس نداند آنچه نهان کرده شده است از برای بیداران¹³³⁰ و شب زنده داران از ثوابی که از دیدن آن چشم روشن شود حکایت: در کتاب زیده مذکور است که حضرت خدا داود را وحی فرستاد که دروغ می‌گوید آن کس که دعوی محبت من می‌کند و همه شب بخسبد از آن‌که هر عاشق می‌خواهد که به معشوقش در جایی خلوت مصاحبت کند. بیت: چنین محبوب زیبایی و آنگه دیدنش ممکن - کسی کز پای بنشیند به غایت بی‌قدم باشد. و بدان که چون شخصی سیر باشد و در خواب استراحت رود شیطان شهوت و قوت او را تهیج کند¹³³¹ و لهذا رسول‌الله علیه السلام فرمود إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ أَلَا فَضِيئَتُهُمَا مَجَارِيَهُ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ. پس حضرت مولانا در تحقیق این معنی می‌فرماید [3715 سر ز خفتن کی توان برداشتن] سر از خفتگی برداشتن کی و کجا میسر شود [با چنین صد تخم غفلت کاشتن] که روز به کار دنیا کوشیده و مانده گشته باشد و شبانگاه طعام و آب بسیار خورده (377b) و جامه خواب نرم را گسترانیده و فکر کار دنیا به فردا کرده و به این اندیشه بخواب رفته باشد کی باشد که شب بیدار شود خواجه شیخ عبدالله انصاری که مقرب حضرت باری است در تحریر بر بیداری می‌فرماید کار به دل آگاه است نه به دستار و کلاه است بیدار باش که کاروان بر راه است اگر واپس مانی مرا چه گناه است [3716 خواب مرده لقمه مرده یار شد]

¹³²⁷ و بعضی از شب پس بیدار شو به قرآن یعنی به نماز زیادتی مر تو را بر صلوة مفروضه شاید و البته چنین بود که بدارد خدای تعالی تو را در مقام پسندیده و آن مقام شفاعت است. منه.

¹³²⁸ مطلب در تحقیق فرضیت تهجد بر رسول‌الله علیه السلام و در سر آن

¹³²⁹ فراخ

¹³³⁰ زیرا اول آیت این است که تَتَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ

¹³³¹ مطلب در سبب کاهلی و شب خفتن و بسیار خوردن.

لفظ خواب را به سکون با خواند و با کسره و اضافت خواندن نیز جایز است. [خواجه خفت و دزد شب بر کار شد] لاجرم صاحب خانه که خفته باشد دزد بر کار شود چنانکه دزد ظاهر پس از خفتن صاحب خانه مجال کار و فرصت دزدیدن یابد دزد باطن نیز پس از خفتن مردم چنین فرصت یابد که سرمایه عمر را به غفلت و شهوت فوت کند اما آنان که بیدار باشند طالب دیدار شوند و مشاهده روی یار کنند حکایت: حسن بصری در معنی این آیت که **فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ**. می‌فرماید که طایفه بیداران و جماعت شب زنده‌داران چون از برای خلوت یار عملی در شب تار پنهان از چشم اغیار به تقدیم رسانیدند جزای ایشان نیز از جنس چیزی شد که مخفی است از انتظار که **مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ** پوشیده از اغیار کار کردند حق تعالی جزای ایشان را از غیر پوشیده داشت و حضرت مولانا در اشعار خود به این معنی اشعار کند **غزل**: به جان تو که مرو از میان کار مخسب - ز عمر یک شب کم گیر و زنده دار مخسب - هزار شب تو برای هوای خود خفتی - یکی شبی چه شود از برای یار مخسب - برای یار لطیفی که شب نمی‌خسبد - موافقت کن و دل را بدو سپار مخسب - از آن زلازل هیبت که سنگ آب شود¹³³² - اگر تو سنگ نه‌ای آن به یاد آر مخسب - خدای گفت که شب دوستان نمی‌خسبند - اگر خجل شده‌ای زین و شرمسار مخسب - شنیده‌ام که مهان کام‌ها به شب یابند - برای عشق شهنشاه کامکار مخسب. [3717 تو نمی‌دانی که خصمانت کی‌ند] که در پی اضلال تو می‌دوند [ناریان خصم وجود خاکیند] به موجب **خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ**. شیاطین که در پس پرده به حکم آیت **سُورَةُ اَعْرَافِ اِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْهُمْ**¹³³³. خصم و دشمن انسان‌اند و شیطان را مکر و حيله بی‌شمار است **دقیقه**: یکی از بزرگان گفته است که شیطان چنین می‌گوید (378a) که من به این ابلهی نیم که از آغاز مومن را به کافری وسوسه کنم نخست مومن را به شهوات حلال مشغول گردانم مثل بسیار خوردن و خفتن از بهر قوت یافتن چون بر شهوات حریص گشت و هوا بر وی چره شد و قوت گرفت¹³³⁴ آن‌گاه به معاصی وسوسه کنم که شهوتش غالب باشد تا مرا آسان‌تر بود آن‌گاه که بر معاصی دلیر گشت به کافری وسوسه کنم خواه به حقیقت خواه به استحلال معصیت و لهذا گفته‌اند پنج چیز هست اگر همیشه صحبت این پنج چیز بدانی نجات یافتی و اگر ندانی هلاک گشتی اول خدا عز و جل بس نفس بس شیطان بس دنیا بس خلقان صحبت با خدا با موافقت کردن بهر چه کند پسند کار باشی و با نفس با مخالفت و با شیطان با عداوت و با دنیا با حذر و با خلقان با شفقت [3718 نار خصم آب و فرزندان اوست] آتش دشمن آب است

¹³³² تَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ

¹³³³ به درستی که ابلیس می‌بیند شما را او و لشکر او از جایی که شما او را نمی‌بینید یعنی اجسام ایشان از غایت رقت و لطافت دز نظر شما نمی‌آید و ایشان اجسام شما را به واسطه غلظت و کثافت می‌بینند حذر از چنین دشمن لازم است.

¹³³⁴ مطلب در مکاید ابلیس

و آن چیزها که از آب حاصل شده‌اند. لاجرم شیطان خصم آدم صفی و فرزندان اوست [همچنانکه آب خصم جان اوست] که آب نار را می‌کشد [3719 آب آتش را کُشد زیرا که او] از آن جهت که آتش [خصم فرزندان آبست و عدو] آن‌ها را خصم و دشمن است که ایشان از آب حاصل شده است [3720 بعد از آن این نار نارِ شهوتست] یعنی بعد از نار شیاطین نار شهوت است یا این نار که گفتیم نار شهوت است که تهیج شیطان را آلت است [کاندرا او اصل گناه و زلّتست] که در آن نار اصل گناه و زلت هست حکایت: سلطان ولد روزی فرمود که حضرت والدّم دایماً فرمود که من پنج ساله بودم که نفس من مرده بود اما در حال جوانی و کهولت چون به حدّ تمام به ریاضت و شب خیزی مشغول می‌شد و مبالغه‌ها می‌نمود روزی گفتم که شما گفته بودید که من پنج ساله بودم که نفسم مرده بود این دم چون است که شب و روز قرار و آرام ندارید فرمود که بهاء الدین نفس قوی عیار است می‌ترسم که مبادا از ناگاه از جایی سرزند و شجاع الدین عقل را و پهلوان قلب را مغلوب و منکوب کند. لاجرم کشتن نفس دشوار است و مردن او برقرار نیست پس هر لحظه ریاضت کردن می‌باید بیت: اگر (378b) یک دم بیاسایم روان من نیاساید - من آن لحظه بیاسایم که آن لحظه نیاسایم. [3721 نار بیرونی به آبی بفسرد] و کشته شود [نار شهوت تا به دوزخ می‌برد] و به آب ظاهر کشته نشود چنانکه می‌فرماید [3722 نار شهوت می‌نیارآمد بآب] نار شهوت قرار نمی‌گیرد و کشته نمی‌شود با آب ظاهر [زآنکه دارد طبع دوزخ در عذاب] از آن جهت که نار شهوت طبع دوزخ دارد یعنی به حکم آیت سورة قاف یَوْمَ نَقُولُ لِحَـجَـهَـنَّ هَلْ اِمْتَلَاَتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِیدٍ. نفس و شهوت سیر نمی‌شود. لاجرم کشتن آتش او صعب کاری است ¹³³⁵ [3723 نار شهوت را چه چاره نور دین] سؤال و جواب است [نورکم اطفاء نار الکافرین] نور شما می‌نشانند آتش کافران را چنانکه وقتی که اهل ایمان بر دوزخ گذر کند دوزخ گوید بگذر یا مومن به درستی نور تو نار مرا بکشت کما قال رسول الله علیه السلام تَقُولُ جَهَنَّمَ جُزْ یَا مُؤْمِنُ فَإِنَّ نُّورَكَ قَدْ أَطْفَأَ نَارَی. [3724 چه کُشد این نار را نور خدا] سؤال و جواب است [نور ابراهیم را ساز اوستا] که نار او را به حکم آیت سورة انبیا قُلْنَا یَا نَارُ کُونِی بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَی اِبْرَاهِیمَ. سرد و سلامت شد نور ابراهیم را استاد بگیر که آن نار را نور خدا چنین کرد [3725 تا ز نار نفس چون نمرود تو] چنانکه تن ابراهیم از نار نمرود خلاص شد تا از نار نفس مانند نمرود تو. [وا رهد این جسم همچون عود تو] لاجرم تقوی و اتقا کن که این آتش را با هیزم مشتهیات و با باد غفلت و هوا کشتن ممکن نیست چنانکه می‌فرماید [3726 شهوت ناری به راندن کم نشد] شهوت آتشی به صرف کردن ناقص نکشت و نمی‌شود یعنی کسی که مراد نفس را بدهد بدان امید که آرزوی نفس بریده شود نمی‌شود [او به ماندن کم شود بی هیچ بُد] آن شهوت ناری به ماندن بی هیچ چاره کم شود [3727 تا که هیزم می‌نهی بر آتشی] مرهون است [کی بمیرد آتش از هیزم کشی] بلکه زیاده می‌شود اگر کشتن این نار خواهی آب تقوی

به دست آر و هیزم حرص نفس و باد غفلت و هوا از او باز دار تا کشته شود [3728 چونکه هیزم باز گیری نار مُرد] چون که هیزم را از آتش بازگیری و دور کنی آتش کشته می‌شود [زآنکه تقوی آب سوی نار بُرد] از آن که تقوی آب را سوی آتش می‌برد حضرت ربّ مجید در سوره حدید فرمود **يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ (379a) الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ. يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتِسِبَ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا.** لاجرم تحصیل نور دین در این جهان باشد از کسب او غافل شدن نمی‌باید [3729 کی سیه گردد ز آتش روی خوب] از آتش شهوت سیاه نشود روی خوب [کو نهد گلگونه از تقوی القلوب] که آن روی خوب گاگونه بنهد از تقوی حضرت خدا در سوره یونس فرمود **أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ.** پس هر که آتش شهوت را بکشد به این سعادت و بشارت برسد. لاجرم آتش او کشته می‌شود با آب تقوی پس دود آتش سیاه نمی‌کند روی او را از این معلوم شد که کشتن نار شهوت را آب تقوی و اخلاص می‌باید چنانکه کشتن آتش ظاهر را اخلاص سخا می‌باید که در این حکایت این معنی را بیان کند

آتش افتادن در شهر به ایام عمر رضی الله عنه

و کشتن او میسر نشد [3730 آتشی افتاد در عهد عمر] در زمان خلافت امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه آتشی بزرگ افتاد در شهر بدان که از جمله کمالات مولانا این است که حق هر مقام و وظیفه کلام را تمام می‌دهد. لاجرم در این مقام مبالغه در وصف آتش می‌بایست در این نیز حق او را تمام بداد و لهذا می‌فرماید [همچو چوب خشک می‌خورد او حَجَر] از کمال طغیان و شدة حرارت همچو چوب خشک می‌خورد آن آتش سنگ را [3731 در فتاد اندر بنا و خانه‌ها] آن آتش [تا زد اندر پر مرغ و لانه‌ها] تا بزد در پر مرغ و آشیانه‌ها در درخت‌ها [3732 نیم شهر از شعله‌ها آتش گرفت] و بسوخت [آب می‌ترسید از آن و می‌شکفت] آب می‌ترسید از آن آتش و تعجب می‌کرد در این مبالغه وصف آتش تنبیه است که چون آتش دنیا طغیان نماید باب کشته نمی‌شود آیا¹³³⁶ آتش دوزخ چون غضب نماید نشانند او کی میسر شود در خبر است **لَوْ أَنَّ مِثْلَ خُرْتِ إِبْرَةَ فُتِحَ مِنْهَا لَاحْتَرَقَ أَهْلُ الدُّنْيَا عَنْ حَرِّهَا. [3733 مَشْكِهَائِي آب و سرکه می‌زدند]** آب بسیار و سرکه می‌زدند [بر سر آتش کسانِ هوشمند] که عاقلان به کشتن آتش سعی و [379b] تدبیر کردند در لفظ هوشمند تنبیه است که عاقلان در کشتن آتش شهوت دوزخ سعی نمایند [3734 آتش از استیزه افزون می‌شدی] آن آتش از عناد و طغیان زیاده کشتی [می‌رسید او را مدد از بی‌حدی] آن آتش را مدد می‌رسید از حضرت خدا در این تنبیه است که آتش دوزخ به حکم آیت سوره بنی اسرائیل **كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا.** از حق تعالی مدد یابد گویا آب و سرکه او را

نفظ کشتی چون طغیان آتش زیاده کشت [3735 خلق آمد جانبِ عمر شتاب] خلق به سوی امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه آمدند به استعجال از برای شکایت [کاتش ما می‌نمیرد هیچ از آب] که آتش شهر سورنا کشته نمی‌شود از آب [3736 گفت آن آتش ز آیاتِ خداست] عمر رضی الله عنه گفت آن آتش از علامات حضرت باری است [شعله از آتش بخل شماسست] یک شعله است از آتش بخل شما که حضرت خدا مال سخی را خلف و مال بخیل را تلف می‌کند چنانکه دعاء ملک¹³³⁷ بر آن است که اَللّهُمَّ اَعْطِ كُلَّ مُنْفِقٍ خَلْقاً وَ اَعْطِ كُلَّ مَمْسِكٍ تَلْفاً و رسول الله علیه السلام فرموده است حَصِّنُوا اَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ وَ ذَاوُوا مَرْضَاكُمْ بِالصَّدَقَةِ وَ اَعِدُّوا لِلْبَلَاءِ الدُّعَاءَ. [3737 آب چه بود بر عطای نان ننید] در بعض نسخ آب بگذارید و نان قسمت کنید. در بعض نسخ آب و سرکه چیست نان قسمت کنید.¹³³⁸ [بخل بگذارید اگر آلِ منید] و اشتباع منید تا از خشم حضرت خدا برهید چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود إِنَّ الصَّدَقَةَ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ. [3738 خلق گفتندش که در بگشوده‌ایم] یعنی خلق به امیر المومنین عمر رضی الله عنه گفتند ما پیش از این باب کرم گشوده بودیم [ما سخی و اهل فتوت بوده‌ایم]¹³³⁹ و عطاها کرده‌ایم یعنی خلق گفتند ما کرم سخا داریم و شب و روز بر آن کاریم [3739 گفت نان در رسم و عادت داده‌اید] نه برای عبادت و بر وجه اخلاص [دست از بهر خدا نگشاده‌اید] از آن که می‌باید که نیت صدقه دهنده آن باشد که اعانت عاجز آن کند بر طاعت و قضای حاجت ایشان کند تا حضرت خدا نیز حاجت او را قضا کند [3740 بهر فخر و بهر بوش و بهر ناز] عطای شما برای افتخار و عظمت و (380a) تکبر است [نز برای ترس و تقوی و نیاز] نه از بهر بیم آتش دوزخ و احتراز که رسول الله علیه السلام فرمود اتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ يَشِقُّ الثَّمَرَةُ. و نه از بیم خدا که ترک کند عذاب را و نه از برای نیاز یعنی نه بر آن نیت که من حاجت فقیر را قضا کنم تا خدا حاجت مرا قضا کند بلکه بر وجه ریاست و نمودن به غیر رسول الله علیه السلام فرمود أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الشَّرْكَ الْأَصْغَرُ. گفتند يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الشَّرْكَ الْأَصْغَرُ فرمود الرِّيَاءُ يَقُولُ اللَّهُ لَهُمْ يَوْمَ يُجَازَى الْعِبَادُ بِأَعْمَالِهِمْ اذْهَبُوا إِلَى الَّذِينَ كُنْتُمْ تُرَاوُونَ فِي الدُّنْيَا فَاَنْظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ عِنْدَهُمْ خَيْرًا. و می‌باید که مال را به محلش صرف کنند که مورث ثواب باشد چنانکه می‌فرماید [3741 مال تخم است و به هر شوره منه] یعنی مال را به فاسقان و ظالمان مدهید¹³⁴⁰ که حاصل نمی‌آید از آن که ایشان را مال دادن بر فسق و ظلم اعانت است چنانکه می‌فرماید [تبغ را در دست هر رهن مده] که فاسقان و ظالمان را مال دادن قَطَّاع الطريق را تبغ دادن است

¹³³⁷ ملک TK - M

¹³³⁸ مطلب در بیکاری تصدق با ریا و عادت.

¹³³⁹ اگر واو را مضمون خوانی لفظ فتوت را به تخفیف خواندن می‌باید از بهر وزن و اگر مفتوح خوانی لفظ فتوت را به تشدید خواندن جایز است

بر اصل لغت منه.

¹³⁴⁰ مطلب در مذمت سخا بر فاسقان

پس آنان را که به تیغ کشتنی است تیغ دادن روا نیست **شعر**: فوضع الندى فى موضع السيف بالعلى - مضر كوضع السيف فى موضع الندى. **بیت**: هر کجا داغ کردند فرمود - گر تو مرهم نهی ندارد سود. و در بعض روایات وارد شده اَقْطَعُوا طَعَامَكُمْ الاتقیاءَ وَ اَوَّلُوا مَعْرُوفَكُمْ الْمُؤْمِنِينَ. [3742 **اهل دین را باز دان از اهل کین**] اهل دین را از اهل کین فرق کن **حکایت**: امیری کاغذی بنوشت عزیزی نزد او حاضر بود می فرمود مشتی خاک بده تا بر مداد پاشم آن عزیز گفت کاغذ را به من بده تا ببینم که در او ظلمت و بدعت هست یا نه تا از اعوان ظلم نباشم [همنشین حق بجو با او نشین] مصاحب حق بجو و به حکم من آراند أَنْ يَجْلِسَ مَعَ اللَّهِ فَلْيَجْلِسْ مَعَ أَهْلِ التَّصَوُّف. با آن طایفه نشین که ذاکر خدا باشند تا به موجب أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي. مصاحب خدا شوی [3743 **هر کسی بر قوم خود ایثار کرد**] یعنی بر قوم فاسق و یا بر وجه ریا و الا صدقه بر قوم صالح و با وجه اخلاص بیشتر است چنانکه رسول الله علیه السلام فرموده است که الصَّدَقَةُ عَلَى الْمَسَاكِينِ صَدَقَةٌ وَعَلَى ذَوِي الرَّحِمِ ثِنْتَانِ (380b) **صَدَقَةٌ وَصَلَةٌ**. [کاغه پندارد که او خود کار کرد] احمق پندارد که عملی کرد که شایسته خداست از این سخن معلوم شد که مال را به صالحان دادن می باید تا ایشان را به عبادت تقویت باشد و تصدق کردن را قدرت دهد **حکایت**: عبدالله بن زبیر عایشه را رضی الله عنهما صد و هشتاد هزار درم فرستاد عائشه صائمه بود آن مال را در میان مردمان قسمت کرد چون شب شد از آن مال نزد او چیزی نمانده بود کنیزک را گفت خوردنی بیار نان و زیت آورد و کنیزک گفت چرا از آن مال به یک درم گوشت نخریدی عائشه گفت عنف مکن خاطر مرا نیامد اگر مرا یاد آورده بودی خریدمی و این نیز معلوم شد که در تصدق اخلاص می باید و بدان که در صدقه اخلاص آن را نهان کردن است **حکایت**: نقل است از عثمان گوینده که او گفت نو عروسی کرده بودن و افلاس عظیم بر احوال من راه یافته بود و ضرورت به غایت رسیده و دلداری عروس نو از جمله واجبات بوده خدمت مولانا را معلوم شد برخاست و در حرم خود در آمد و از خدمت کرا خاتون شش دینار مصری بوام حاصل کرده باز بیرون آمد و بنشست بعد از زمانی در اثناء سخن فرمود که یا عثمان پیش از این خوش سنتی داشتی که دم له دم با ما مصافحه می کردی مدتی است که ترک این سنت کرده سبب چیست زود برخاستم تا دست بوس کنم دینارها را پنهان در دستم نهاد و فرمود که این سنت را چون فرض نماز محافظت کن شاد شدم و مدتی آن وجه را خرج کردم چون از کلام امیر المؤمنین عمر معلوم شد که در عمل اخلاص می باید. لاجرم اخلاص را آموختن و کار را با او کردن شاید و لهذا حکایت علی می آورد تا مردم از او اخلاص آموزد

خَدُوْ اِنْدَاخْتَنِ خَصْمٍ در روی امیر المؤمنین علی و انداختن علی کَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ شمشیر از دست

خدو انداختن و خیار انداختن به ترکی توکرک. [3744 **از علی آموز اخلاص عمل**] از علی رضی الله عنه اخلاص عمل را بیاموز [شیر حق را دان مَطَهَّر از دغل] اسد الله الغالب علی بن ابی طالب را پاک بدان از تباهی و قلبی یعنی از ریا

[3745] در غزا بر پهلوانی دست یافت (381a) بر کافری غالب شد [زود شمشیری بر آورد و شتافت] استعجال کرد که او را بکشد [3746] او خَدُو انداخت در رویِ علی] او آب دهن انداخت بر روی بر روی مبارک علی [افتخارِ هر نبی و هر ولی] که آن علی فخر انبیا و اولیاست [3747] آن خدو زد بر رخی که رویِ ماه] آن پهلوان خدو زد بر آن رخ که رویِ ماه [سجده آرد پیشِ او در سجده گاه] فاعل آرد رویِ ماه است [3748] در زمان انداخت شمشیر آن علی] یعنی فی الحال و بی توقف شمشیر را از دست انداخت آن علی کَرَم الله وجهه [کرد او اندر غزایش کاهلی] در غزا و قتل آن پهلوان کاهلی کرد [3749] گشت حیران آن مبارز زین عمل] آن پهلوان حیران شد از این کار [وز نمودن عفو و رحمت بی محل] که این محل زیاده شدن غضب بود [3750] گفت بر من تیغِ تیز افراشتی] و تیغ را بر من گماشتی [از چه افکندی مرا بگذاشتی] چرا تیغ را افکندی و از کشتن من فراغت کردی [3751] آن چه دیدی بهتر از پیکارِ من] چه چیز دیدی که بهتر از جنگ و غزا کردن به من [تا شدی تو سُست در اِشکارِ من] تا سست کاهل گشتی در قتل و شکار من [3752] آن چه دیدی که چنین خشم نشست] و ساکن شد [تا چنان برقی نمود و باز جَست] و ناپیدا شد [3753] آن چه دیدی که مرا زانِ عکسِ دید] عکس آن چه تو دیدی [در دل و جان شعله آمد پدید] که در دل و جان من شعله ایمان و نور اسلام ظاهر شد [3754] آن چه دیدی برتر از کون و مکان] و عالی از جهان [که به از جان بود و بخشیدیم جان] که مرا جان بخشید که حیات روحانی و زندگی ایمانی یافتیم [3755] در شجاعت شیرِ ربّانستی] و شیرِ خدایی [در مروت خود که داند کیستی] که بی نظیری حکایت: اعرابی پیش علی آمد و گفت یا امیر المؤمنین شکایت می کنم تو را از ظالمی که رحمت و شفقت نمی کند به صغیر از بهر کود کیش و کبیر را تعظیم نمی کند¹³⁴¹ از بهر بزرگیش علی رضی الله عنه گفت او کیست اعرابی گفت آن فقر است یا امیر المؤمنین علی آن را ده هزار درم داد و گفت یا وجه العرب فبالله و رسوله کُلّما اتاکَ خَصْمُکَ مُتَعَرِضاً رَجَعَ الَیَّ مُتَعَوِّذاً یعنی ای فخر و روی عرب به حق خدا و رسولش هر گاهی که خصم تو آید تو را به تعرض کردن مرا باز گرد به پناه داشتن [3756] در مروت ابرِ موسیّی به تیه] (381b) در مروت و سخا ابر موسی در صحرا بدان که تنبیه بر احوال تیر در قصه بلعم باعور گذشت [کآمد از وی خوان و نانِ بی شبیه] که از آن ابر موسی بنی اسرائیل را نعمت و نان می آمد بی مانند چنانکه ربّ العزه در سوره بقره می فرماید وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى¹³⁴². و حضرت مولانا ابر موسی را بیان کند و چنین مقدمه بسط کند که می گوید [3757] ابرها گندم دهد کآن را بجهد] ابرهای دیگر گندم دهد زمین را به سعی و مشقت [پخته و شیرین کند مردم چو شهد] و مردم آن گندم را می پزد و طعام شیرین کند همچو شهد اما به کسب و عمل

¹³⁴¹ مطلب در بیان سخاوت علی

¹³⁴² سایبان ساختیم بر سر شما ابر را تا از تاب آفتاب متضرر نشوید در تیه و فرو فرستادیم بر شما در تیه ترنجبین و مرغی بر شکل سماتی.

[3758] ابر موسی پُر رحمت بر گشاد] ابر موسی پر و بال رحمت گشاد [پخته و شیرین بی زحمت بداد] نعمت را بی زحمت پخته و شیرین بداد یعنی ابرهای دیگر گندم ناپخته دهد اما ابر موسی خوان و موائد پخته در کنار جاع نهد [3759] از برای پخته خواران کرم] معنی این مصراع به ترکی کرم بشمشن ییجیلر ایچون. [رحمتش افراخت در عالم عَلم] رحمت آن موسی و ابرش علم بر افراخت در عالم [3760] تا چهل سال آن وظیفه و آن عطا] و نعمت بی زحمت به حکم کُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ¹³⁴³. [کم نشد یک روز زان اهل رجا] و بنی اسرائیل که هر چه رجا کردند داده شد [3761] تا هم ایشان از خسیسی خاستند¹³⁴⁴] تا بنی اسرائیل از دناة قائم شدند [گندنا و تره و خس خواستند]¹³⁴⁵ چنانکه حضرت خدا در سوره بقره می فرماید وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلِهَا¹³⁴⁶. [3762] اَمَّتِ اَحمَد که هستید از کرام] ای امت محمد به حکم کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ. به حسب وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا. شما از کریمانید [تا قیامت هست باقی آن طعام] یعنی ابر موسی را فیض چهل سال بیش نبود اما فیض جود این حضرت که از چشمه اَیَّتُ عَنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. است تا قیام ساعت و ساعت قیام باقی و مستدام خواهد بود [3763] چون اَیَّتُ عَنْدَ رَبِّي فاش شد] و پیدا گشت اشارت است به آن حدیث (382a) شریف که رسول الله علیه السلام فرمود اَیَّتُ عَنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. سبب ورود این حدیث آن است که رسول الله علیه السلام صوم وصال کردی اما اصحاب را از وی نهی می کرد و ایشان گفتندی یا رسول الله شما می کنید جواب فرمودی که اِنِّي لَسْتُ كَأَحَدِكُمْ اَیَّتُ عَنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. [يُطْعِمُ وَيُسْقِي کُنایت ز آش شد]¹³⁴⁷ این کنایت است از آن طعام باقی که کسی چون به این مقام برسد آن طعام باقی را می خورد اهل ظاهر این را تأویل کردند و گفتند مراد به حقیقت طعام خوردن نیست بلکه مراد آن است که حضرت خدا مزاج مرا از تغیر نگاه دارد و محتاج به دل ما بتحلل نکند. لاجرم خدمت مولوی می گوید [3764] هیچ بی تأویل این را در پذیر] قبول کن یعنی حقیقت است که رسول الله علیه السلام طعام ظاهر نمی خورد و از طعام صوری منقطع می شد اما طعام الهی را می خورد [تا در آید در گلو چون شهد و شیر] یعنی شیرین و بی نظیر حکایت: عزیزی شبنی گرسنه بود نماز گذارد و عبادت بسیار کرد و بخفت در خواب پیش وی شیر آوردند بسیار بخورد چون بیدار شد در خود ثقلت طعام مشاهده

¹³⁴³ یعنی گفتیم بخورید از پاکیزه های آن چیزی که روزی کردیم شما را.

¹³⁴⁴ لفظ خاستن چون به الف باشد به ترکی به معنی دورمق و چون بر او باشد یعنی خواستن به ترکی به معنی دلمک. منه.

¹³⁴⁵ گندنا پرسد عربجه کُراث دیرلر و تره هر سبزه دیرلر که بوستانده تره و خس لفظ عربی در مارول دیمک اولور کاهو معناسنه.

¹³⁴⁶ و یاد آورد آن را که گفتید ای موسی ما هرگز صبر نتوانیم کرد بر طعام یگانه پس به خوان از برای ما پروردگار خود را بیرون آرد برای ما از

آن چیز که می رویند زمین از سبزه های او و از خیارش و از گندم و سیر او و دانچه او و پیازش.

¹³⁴⁷ مطلب نفیس در تحقیق معنی حدیث که اَیَّتُ عَنْدَ رَبِّي الخ.

کرد قیء کردن گرفت شیر بسیار از او بیرون آمد [3765] زآنکه تأویلیست وادادِ عطا] معنی این مصراع به ترکی انو کچون که تأویلدر عطایی کرو دوتان. [چونکه بیند آن حقیقت را خطا] تا که حقیقت خوردن را انکار کند [3766] آن خطا دیدن ز ضعفِ عقل اوست] حقیقت را خطا دیدن از ضعف عقل صاحب تأویل است [عقل کل مغزست و عقل جزو پوست] عقل کل معادی مثلاً عقل محمدی مغز و زبده است و عقل جزء معاشی مثلاً عقل اهل ظاهر پوست است [3767] خویش را تأویل کن نی اخبار را] خود را تأویل و تبدیل کن احادیث را تأویل مکن [مغز را بد گوی نی گلزار را] مغز خود را بد گوی که بوی گل را نمی یابد نه گلزار را پس فهم خود را انکار کن نه ضیافت احمدی را اگر سائل بگوید که سبب ورود این حدیث آن بود که رسول الله علیه السلام صوم وصال همی کرد اصحاب نیز صوم وصال کردند ایشان را نهی کرد اصحاب گفتند یا رسول الله شما صوم (382b) وصال می کنید ایشان را جواب داد که إِنِّي لَسْتُ كَأَحَدِكُمْ أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. پس این دلالت می کند که خوردن طعام الهی کسی را میسر نشود و خوردن رسول الله علیه السلام را تأویل مذکور و تخصیص به رسول لازم است مراد شدن حقیقت و تعمیم این نعمت درست نیست و رسول الله علیه السلام اگر طعام الهی را بخورد صوم وصال نباشد جواب این است که اولاً ما تسلیم نمی کنیم که سبب ورود حدیث این باشد تسلیم بکنیم که این است نهی رسول الله علیه السلام و خطاب او به کلام مستطاب إِنِّي لَسْتُ كَأَحَدِكُمْ. بعضی ضعیفان اصحاب راست که ایشان به این مقام نرسیده بودند تسلیم بکنیم که نهی همه اصحاب را عام باشد نهی از بهر شفقت بر امت بود رسول الله علیه السلام از آن بترسید که به زغبت ایشان صوم¹³⁴⁸ وصال فرض شود بر همه امت و بعضی شارحان حدیث گفته اند طعام بهشت مُفَطَّر صوم نیست و بالجمله در حدیث قطعی دلالت نیست که حقیقت طعام خوردن ممکن نباشد چون حضرت مولانا این معانی و معارف را بیان فرمود به اصل حکایت عودت نمود که از زبان این پهلوان می گوید [3768] ای علی که جمله عقل و دیده¹³⁴⁹ جمله وجود تو عقل و چشم است که حق را ادراک می کنی حقیقت را کماهی می بینی [شمه واگو از آنچه دیده] پاره بگو از آن چیز که دیده حکایت: از کمال عقل علی رضی الله عنه یکی این است که به تدبیر آخرت مشغول بود و تقوی می ورزید که وقتی از صَفِّین رجوع کرد به ظاهر کوفه بر قبور ایستاد و گفت یا اهل الدیار الموحشة یا اهل الوحدة انتم لنا فرط سابق و نحن لکم تبع لاحق اما الدور فشکنت و اما الازواج فقد نکحت و اما الاموال فقد قسمت هذا خبر ما عندنا فما خبر ما عندکم باز به یاران خود التفات کرد و گفت اما لو اذن لهم فی الکلام لا خبروکم ان خیر الزاد التقوی و از کمال دیده علی بود که آخرت را اکنون دیده بود که فرمود لو کشف الغطاء ما ازدددت یقیناً [3769] تیغِ حلمت جانِ ما را چاک کرد] بلکه مرا هلاک کرد [آبِ علمت خاکی ما را

¹³⁴⁸ صوم وصال آن است که امروز صائم شوی و شب افطار نکنی فردا نیز صائم شوی. منه.

¹³⁴⁹ تجنیس است.

پاک کرد]¹³⁵⁰ و مرا از تلوث کفر و معصیت مطهر ساخت از کمال علم علی رضی الله عنه یکی این است که گفت الدنیا دار ممر (383a) الی دار مقرر و الناس فیها رجلاں رجل باع نفسه فرقیها و رجل اتباع نفسه فاعتقها قطعه: اندرین منزل سرای فنا - آدمی را دو گونه کار افتاد - آن که خود را فروخت شد بنده - و آن که خود را خرید شد آزاد. [3770 بازگو دانم که این اسرار هوست] می دانم که این سری است از اسرار هو [زآنکه بی شمشیر کشتن کار هوست] زیرا بی شمشیر کشتن است کار او حکایت: روزی ابراهیم ادهم به کنار شهر آمد لشکری را دید که از سفر می آید ابراهیم را گفت مرا به خانه اشارت¹³⁵¹ کن و جایی بنمای که در آن نزول کنم ابراهیم اشارت به گورستان کردان لشکری برنجید بر سر ابراهیم دبوس زدن گرفت ابراهیم سر می جنبانید و گفت بزنی بر سری که بسیار عاصی بوده است مر خدای را جل و علا تا لشکری چندان بزد که سرش را بشکست و برفت چون لشکری بگذشت ابراهیم سر بر آسمان کرد و دست بر آورد آن لشکری را مردمان گفتند این کس که زدی کیست می دانی لشکری گفت نمی دانم گفتند زاهد خراسان ابراهیم ادهم است لشکری چون این خبر را شنید و آن را دانست عودت کرد و از ستور فرود آمد در پای او افتاد و گفت مرا معذور بدار که تو را ندانستم ابراهیم گفت تا از آن زمان من تو را دعای خیر می کنم از آن که به زدن تو خدای تعالی مرا فضیلت بسیار داد مرّوت ندیدم که تو سبب فضیلت من شوی و تو از فضیلت محروم شوی آن لشکری شرمند شد و تائب گشت [3771 صانع بی آلت و بی جارحه]¹³⁵² حضرت خدا که صانع بی آلت و بی اعضاء ظاهره است و همچنان [واهب این هدیه های رابحه] بخشنده این تحفه های سود کننده که بر عقل چیزها القا کند که مرد از کار شهوت و ریا اعراض کند و در کار عقبی رغبت نماید چنانکه علی رضی الله عنه فرماید شتان بین عملین عمل یذهب لذته و یبقی تبعته و عمل یذهب مؤنته و یبقی اجره قطعه: دو عمل هست کاندرا آن دو عمل - آدمی راست جمله سود و زیان - (383b) آن یکی راست راحت فانی - باز رنجش مقیم و جاویدان - وین دگر زحمتش همی گذرد - مزد او سرمدی و بی پایان. لاجرم حضرت حق عقل و دل را از جنس این اخبار آگاهی دهد تا ترک معصیت کنند و در عمل به اخلاص کوشند [3772 صد هزاران می چشاند هوش را] و کیفیت روحانیه دهد عقل را [که خبر نبود دو چشم و گوش را] و اضاء ظاهره را پس تو پنهان و از من نهان باده چشیدی [3773 بازگو ای باز عرش خوش شکار] و لطیف پر و از او خوب کار [تا چه دیدی این زمان از کردگار] جل و علا [3774 چشم تو ادراک غیب آموخته] چشم تو احساس امور غیبیه را آموخته [چشمهای حاضران بر دوخته] و چشم دیگران بسته آری هر دیده پر عیب لایق دیدار غیب نباشد [3775 آن یکی ماهی همی بیند عیان]

¹³⁵⁰ چنانکه آب مردار را پاک کند. منه.

¹³⁵¹ اشارت T : دلالت MK

¹³⁵² ابراهیم ادهم آن لشکری را گویا بی شمشیر کشت. منه.

که آن را نوری باشد در نهان [وآن یکی تاریک می بیند جهان] آن که محبوب است او تیره و سیاه می بیند همه جهان و کسی که دیده او گشاده باشد اما چون نور ندارد جهان را تاریک می بیند [3776 وآن یکی سه ماه می بیند بهم] آن که دیده او گشاده و بیناست ماه شریعت و طریقت و حقیقت را می بیند [این سه کس بنشسته یک موضع نَعَمْ] اگر چه مقارن نشسته اند از انس بن مالک رضی الله عنه مروی است که رسول الله علیه السلام فرمود إِذَا كَانَ آخِرَ الزَّمَانِ صَارَتْ أُمَّتِي ثَلَاثَ فِرْقٍ فِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ خَالِصًا وَفِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ رِبَاءً وَفِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ لِيَسْتَأْكِلُوا بِهِ النَّاسَ. لاجرم چشم نخستین سه ماه می بیند و چشم دوم یک ماه می بیند و چشم سوم جهان را تاریک می بیند که وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى. پس بینا آن است که عمل او موافق شریعت و طریقت و حقیقت باشد که عمل صالح را از بهر حضرت خدا کند و احساس این را چشم و گوش دل گشاده باید نه چشم و گوش ظاهر [3777 چشم هر سه باز و گوش هر سه تیز] چشم هر سه در ظاهر محبوب و مستور نیست بلکه چشم باز و گوش شنونده است [در تو آویزان و از من در گریز] از این در حیرتم حکایت: مجاهد روایت کرده که مردمی پیش رسول الله علیه السلام آمد و گفت یا رسول الله من (384a) صدقه می کنم و رضای خدا می خواهم و دوست می دارم که در حق من خیر گویند این آیت نازل شد که فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا. پس هر که چشم حقیقت بین او باز است می داند که هر عمل که خالص برای حضرت خدا نباشد مردود خواهد شد. لاجرم عمل شهوانی و ریایی وی را بد نماید اما مبتدی را نیک می آید بیت: صوفیان گویند چون ما خیز و در رقص اکمال - حالت وجد و ریایی خوش نمی آید مرا. [3778 سحر عین است این عجب لطف خفیهست] یعنی چشم من مسخور شده است یا لطف مخفیست این بر [بر تو نقشی گرگ و بر من یوسفیست] که یک چیز دو گونه می نماید که تو را بد نماید مرا نیک می آید چنانکه علی رضی الله عنه را گناه بد می نمود که می فرمود ترک الذنب اهن من طلب التوبة قطعه: ترک گناه سهلتر آمد بند من - از توبه کردن ارچه بود توبه کردنی - بار گناه بار گرانست و تن سبک - بار گناه نیست سوی گور بردنی. پس مرد را چشم جهان بین باز می باید تا پس پرده را بیند و آنچه شایسته درگاه است [3779 عالم ار هجده هزارست و فزون] و با این بسیاری [هر نظر را نیست این هجده زبون] که آن را هر نظر نمی بیند. لاجرم تو چیزی دیده که من آن را ندیدم پس در اعمال مراتب ریا باشد که هر کس او را نمی بیند و لهذا رسول الله علیه السلام فرمود يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا هَذَا الشِّرْكَ فَإِنَّهُ أَخْفَى مِنْ دَيْبِ النَّمْلِ. گفتند کیف نتقیه و هوا خفی مِنْ دَيْبِ النَّمْلِ یا رسول الله گفت قُولُوا اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ نُشْرِكَ بِكَ شَيْئًا نَعْلَمُهُ وَنَسْتَغْفِرُكَ لِمَا لَا نَعْلَمُهُ. لاجرم [3780 راز بگشا ای علی مرتضا] که چه حکمت است در این کار [ای پس شوء القضا حسن القضا] و مرا به فیض تو سوء القضا حسن القضا و روضه رضا گشت پس به حکم وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا (384b) وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ. بسیار چیز هست که مردم بد پندارد اما او نیک [3781 یا تو

واگو آنچه عقلت یافته است] است از اسرار الهیه که مرا چرا نگشتی [یا بگویم آنچه بر من تافته است] و نور الهی رسیده [3782 از تو بر من تافت چون داری نهان] چگونه می کنی پنهان [می فشانی نور چون مه بی زبان] یعنی ماه که دهان و زبان ندارد و سخن نمی گوید اما نور می فشاند و روشنایی می دهد تو نیز یا علی بی سخن گفتن در دل من نور می دهی [3783 لیک اگر در گفت آید قرص ماه] یعنی اگر چه ماه نور می فشاند و عالم را منور می کند و راه می نماید لیکن اگر به زبان نیز می گوید که راه این است [شب روان را زودتر آرد براه] در این تنبیه است که انبیا و اولیا و مرشدان را خدا به وجود خویش نور افشانی و ارشاد فعلی می کنند چون به زبان نیز پند دهند وسوس شیطانی را بیشتر دفع می کنند پس حصّه قصّه در این مرتبه این است که اگر چه فعل و حال علماء عامل و مرشدان کامل رهنماست اما مکاید نفس و وسوس شیاطین جنّ و انس اغوا می کنند و سالکان را از راه راست بیرون می آرند لیکن چون وعظ و نصیحت ایشان بشنوند [3784 از غلط ایمن شوند و از دُھول] چون ماه هم به نور خود راه نماید هم به زبان ارشاد راه کند رهروان از غلط و غفلت ایمن شوند [بانگ مه غالب شود بر بانگ غول] یعنی ماه که بی زبان نور می فشاند و راه می نماید و راهروان که می روند گاه باشد که غولان بانگ می زنند و می گویند که اینجا بیا راه به این طرف است راهروان را اضلال می کنند اما چون ماه هم نور می فشاند و راه می نماید هم به زبان ارشاد طریق کند بانگ ماه غالب شود بر بانگ غول که غول نمی تواند که اضلال کند. لاجرم به حکم قول علی رضی الله عنه جلیس السوء شیطان سالکان را چون یار بد قرین گردد از راه روشن انبیا و اولیا به در می کند اما چون پند مرشد شنوند به موجب جلیس الخیر غنیمه به راه راست آیند زیرا [3785 ماه بی گفتن چو باشد رهنما] (385a) به نور و ضیا [چون بگوید شد ضیا اندر ضیا] و نور علی نور. لاجرم ای علی با نور خود مرا ارشاد می کنی که در این حال و عمل تو حکمت خفیه و اسرار لطیفه هست که به سبب آن دل من پر نور شد اما اکران سر را به زبان بیان کنی روشن تر گردد [3786 چون تو بابی آن مدینه علم را] یعنی رسول الله علیه السلام که مدینه علم است تو باب آن مدینه علمی چنانکه فرمود اَنَا مَدِیْنَةُ الْعِلْمِ وَعَلَى بَابِهَا. و همچنان [چون شعاعی آفتاب حلم را] همچو شعاع و تاب آفتاب حلم را که رسول الله است¹³⁵³ علیه السلام که او هرگز از برای خود بر کسی غضب نکرد حکایت: انس بن مالک رضی الله عنه می گوید هشتاد کس از تنعیم¹³⁵⁴ در نماز صبح آمدند تا رسول الله را علیه السلام قتل کنند اصحاب همه را گرفتند رسول الله علیه السلام ایشان را آزاد کرد و از جمله مکارم اخلاق او بود که کسی را عتاب نکردی¹³⁵⁵ حکایت: انس رضی الله عنه گوید من چندان سال رسول الله را علیه السلام خدمت کردم او مرا هرگز اُف

¹³⁵³ مطلب در بیان حلم رسول الله علیه السلام.

¹³⁵⁴ موضعی است به نزد مکه خارج از حرم اهل مکه از آنجا احرام می بندند از بهر عمره. منه.

¹³⁵⁵ نکردی TK : کردی M

نگفت و من کاری که کردم او مرا چرا کردی نگفت و هر کاری که نکردم او مرا کاشکی این کار را کرده بودی نگفت و از جمله شمایل حسنه او بود که چون کسی که چون کسی بی ادبی کردی او به تعلیم حکم دینی و امر شرعی پند دادی و خشم نکردی **حکایت:** اعرابی در مسجد بول کردن گرفت اصحاب خاستند که زندهش رسول الله علیه السلام نهی کرد پس از فارغ شدن از بول به سوی خود خواند و گفت این مسجدها از برای این چنین نجاسات نیست بلکه مسجد از بهر نماز و ذکر و تسبیح و تلاوة قرآن است **حکایت:** پیش از نزول آیت حجاب مردان زنان را دیدند اعرابی عایشه را رضی الله عنها دید و رسول الله را علیه السلام گفت یا رسول الله چه خوب زن داری تو این را طلاق بده تا من نکاح کنم رسول الله علیه السلام گفت زنان من امهات المؤمنین اند¹³⁵⁶ ایشان پس از من احاد امت را حلال نیست آن مبارز خواست که علی را رضی الله عنه به سخن آرد تا که اخلاص عمل بیاموزد و چون علی (385b) را وصف کرد که باب مدینه علم است از این سخن انتقال کرد که علماء دین و مرشد آن یقین هم باب مدینه علمند باز شدن ایشان سالک و مرید را نافع است پس حصّه در این مرتبه این است که از علماء عامل و مرشد آن کامل پند و ارشاد می باید تا سالک از صورت به حقیقت راه برد و لهذا می فرماید [3787 باز باش ای باب بر جویای باب] معنی این مصراع به ترکی آچق اول ای قیوقیو استین اوزره. [تا رسد از تو کشور اندر لباب] تا برسد به سبب تو پوستها به مغرها. لاجرم عالمان عامل و مرشدان کامل باب اسرار الهیه اند و باب رحمت حق تعالی اند پس دهان و زبان ایشان گشاده می باید تا مردم ظاهر بین و عامل صوری به مغر حقیقت که رسول الله علیه السلام فرمود رَبِّ صَائِمٍ لَيْسَ لَهُ حَظٌّ مِنْ صَوْمِهِ إِلَّا الْجُوعُ وَالْعَطَشُ وَرَبِّ قَائِمٍ لَيْسَ لَهُ حَظٌّ مِنْ قِيَامِهِ إِلَّا السَّهَرُ وَالنَّصَبُ. زیرا ما به مطلق عمل مدمور نشده ایم بلکه به حکم وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ. ما مأمور به عملیم که با اخلاص باشد [3788 باز باش ای باب رحمت تا ابد] و مؤبد [بارگاه ما له کفواً آحد] باب بارگاه آن کس که او را هیچ یک نظیر نیست پس عالمان و مرشدان باب رحمت اند از سوی رحمن. لاجرم به حکم وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. دعوت ایشان دعوت حق تعالی است پس از این ترقی فرماید که [3789 هر هوا و ذره ای خود منظریست] هر ذره از ذرات کاینات دریچه به حضرت احدیه الذات است و هر فردی از افراد موجودات منظره به عالم اسما و صفات است یعنی فی نفس الامر چنین است اما [نا گشاده که گود کانبجا دریست] باب که مفتوح نباشد که می گوید که آنجا دری است. لاجرم بی واسطه نور تو نه دری توان یافت و نه دریچه توان شکافت **حکایت:** مردی پیش عزیزی آمد و گفت مرا وصیتی کن گفت آسمان و زمین و سایر موجودات را بنگر که همه را حق تعالی آفریده است و هیچ جایی نیایی که در او چیزی از موجودات (386a) ناظر نباشد پس هر یکی را دریچه دان حال تو به اهل غیب نموده می شود و این عالم مرایای حق تعالی است بهر چیز که نظر کنی در او مشاهده

¹³⁵⁶ النبی اولى بالمؤمنین من انفسهم و ازواجه امهاتم

حق کن و از دریچه هر چیز غیب را مشاهده کن و کاری که از اهل الله صادر شود بی حکمت مدان و سوء ظن مکن و بر افعال حضرت حق اعتراض مکن [3790 تا بنگشاید دری را دیدبان] ناظر و دربان [در درون هرگز نجنبید این گمان] و نمی رود بلکه ثابت شود هر زمان حکایت: ابراهیم خواص را وقتی حیرت غلبه کرد به صحرا بیرون رفت خرما بنان دید و آنجا جوی بود به دلش آمد که از آن برگ خرما زنبیلی با فودو در آب اندازد پس زنبیلی بافت و در آب انداخت سه روز هم این می کرد بعد از این بگفت بر اثر این زنبیل ها بروم تا ببینم حق تعالی را در این چه تعبیه است چون برفت پیرزنی دید بر لب جوی نشسته می گریست گفت چه بوده است گفت یتیم دارم هیچ چیز ندارم سه روز بود که در کنار آب بودم هر روز زنبیلی پیامدی آن را بفروختمی امروز نیامد از آن سبب گریانم تا امروز چه خوریم شیخ گفت خانه خود به من نمای بنمود و گفت دل فارغ دار که تا زنده ام هر آنچه توانم اسباب قور است دارم [3791 چون گشاده شد دری حیران شود] و تعجب کند آن مرد که گمان دارد [مرغ اومید و طمع پُران شود] و گمان رود زیرا شبهه و گمان از نادیدن سرّ رحمن است حکایت: بزرگی به جایی آمد اکثر اهل آن جای از طاعون مرده بودند و کودکان شیر خور بمانده و ایشان نیز از گرسنگی بمردند آن بزرگ گفت یا رب این چیست پس از آن بی خود گشت آن را ندا آمد که ای بنده من هیچ تو را ضایع کردم گفت نه گفت پس اعتراض مکن بر من به سبب این کودکان که ایشان اولاد زنا بودند و آن قوم حدود مرا معطل ساختند اقامت حد خود کردم آن بزرگ به خود آمد و این حالت را رضا داد و همچنین کسی که یکی را بی حالت و ناچیز پندارد و حقیر و نا حال شمارد و چون در او حالی بیند گمان او برود چنانکه می فرماید [3792 غافلی ناگه به ویران گنج یافت] یعنی مردی غافل ناگاه در خرابه به گنج (386b) یافته باشد [سوی هر ویران از آن پس می شتافت] برای طلب گنج سوی هر ویران می دود حکایت: خواجه عبدالواحد روزی جوانی را دید به تن نزار شده گفت یا غلام مدام روزه می داری گفت ای خواجه پیوسته نیز افطار بکنم بگفت پیوسته شب قیام کنی غلام گفت هر شب بخسبم خواجه گفت پس نزار چرا شده گفت دوستی دارم در دل پیوسته پوشیده خواجه گفت خاموش این چه دلیری است آن جوان دو قدم از جای برفت پس گفت الهی اگر در این سخن صادقم جان من قبض کن در حال بیفتاد و جان تسلیم کرد خواجه توبه کرد که پس از این هیچ کس را انکار نکند و در طلب و اعتقاد درویشان باشد [3793 تا ز درویشی نیابی تو گهر] و از او اثر [کی گهر جویی ز درویشی دگر] چنانکه کسی که گنج نیابد به ویرانه ها نمی رود حضرت مولانا چون به دفع ظن ترغیب نمود اکنون ضرر ظن را بیان کند و بی مرشد پیمودن راه حق میسر نیست به آن اشارت می فرماید [3794 سالها گر ظن دود با پای خویش] و طالب شود بی مرشد [نگذرد ز اشکافِ بینهای خویش] معنی این مصراع به ترکی گچمز کندی بونرلری قنادنند. [3795 تا به بینی نایدت از غیب بو] تا که از غیب بینی تو بوی نمی آید [غیر بینی هیچ می بینی بگو] یعنی غیر انف هیچ چیزی می بینی بگو

سؤال کردن آن کافر علی را کَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ که بر چون منی بنم گبی اوزره مظفر شدی شمشیر از دست چون انداختی

الحاح در سؤال کردن آن مبارز از علی که چون بر من مظفر شدی چرا شمشیر انداختی و مرا نکشتی با وجود که من تو را رنجانیدم [3796 پس بگفت آن نو مسلمان ولی] آن مبارز که به کار علی رضی الله عنه نور ایمان در دلش تافت و در ولایت ولایت قدم نهاد بگفت [از سر مستی و لذت با علی] متعلق است به لفظ گفت لاجرم آن کافر از بهر کشتن علی ولی آمده بود به نور ولایت علی مسلمان و ولی گشت چنانکه حکایت: شیخ شبلی بیمار شد به مرضی سهمناک خلیفه را خبر دادند مگر آن را طبیبی نصرانی بود که سر طبیبان بود خلیفه او را گفت برو شبلی را علاج کن (387a) چون طبیب نصرانی پیش شبلی آمد در علاج او دعوی اهتمام کرد و گفت اگر من می دانستمی که شفای تو در بریدن انگشتان من باشد انگشتان خود را بریدمی تا از خلیفه خلعت یافتنی شبلی گفت شفای من در بریدن انگشتان نیست بلکه در بریدن زَنار است طبیب گفت اگر من زَنار را برم و مسلمان شوم تو صحت می یابی شبلی گفت آری طبیب زَنار را برید و مسلمان شد و شبلی صحت یافت و برخاست و دست طبیب را گرفت و پیش خلیفه برد خلیفه گفت من پنداشتم که طبیب را پیش بیمار فرستادم مگر بیمار را پیش طبیب فرستادم [3797 که بفرما یا امیر المؤمنین] مقول قول¹³⁵⁷ این است یعنی ای امیر المؤمنین سرّ کارت را بیان کن که در ترک کشتن من چگونه اخلاص داری تا من نیز اخلاص عمل پیاموزم مقصود حضرت مولانا و حصّه قصّه در این مرتبه آن است که امیر المؤمنین یعنی مرشد دین و معلم علم یقین باشد چون تعلیم اخلاص کند از درون جان مستمعان جنبیدن پیدا شود و میل به سوی عمل به اخلاص هویدا گردد و لهذا می فرماید [تا بجنبد جان به تن در چون جنین] تا جان مستمع در تن بجنبد همچو جنین یعنی تا جان جنین من از نفس مبارک تو زندگی یابد که در حکمت مبین است [3798 هفت اختر هر جنین را مدّتی] هفت اختر که ایشان را سبعة سیّاره می گویند که در این بیت مَدْرَج است بیت: قمرست و عطار دو زهره - شمس و مریخ و مشتری و زحل. جنین را در شکم مادر زمانی [می کنند ای جان به نوبت خدمتی] و تربیتی که در حکمت مقرر است که جنین را هفت اختر به نوبت پرورش دهند و از هر یکی صورتی پیدا شود و بعد از همه تربیت آفتاب می شود به این تربیت جنین جان در می یابد چنانکه می فرماید [3799 چونکه وقت آید که جان گیرد جنین] و زنده شود [آفتابش آن زمان گردد معین] آفتاب آن جنین را یاری کند مقصود از این سخن آن است که سالک در ابتداء حال همچون جنین است که از اهل الله تربیت یابد تا به مقامی می رسد که آفتاب حقیقی یعنی حق تعالی او را جان دهد یعنی جان او حیات ابدیه یابد [3800 این جنین در جنبش آید ز آفتاب] مصراع ثانی تفسیر مصراع اوّل است یعنی [کآفتابش جان همی بخشد شتاب] (387b) که آفتاب آن جانشین را جان

¹³⁵⁷ یعنی مقول بس بگفت

بخشد¹³⁵⁸ [3801 از دگر انجم به جز نقشی نیافت] یعنی از دیگر اختراها همین نقش و صورت یابد جان را نمی باید [این جنین تا آفتابش بر نتافت] چون آفتاب تافت جنین جان یافت [3802 از کدامین ره تعلق یافت او] یعنی جنین [در رحم با آفتاب خو برو] این بیت سؤال و بیت ثانی جواب است یعنی آیا جنین را چنین تعلق به آفتاب عالم تاب از چه روی و از کدام باب است آیا در میان این هر دو این وصلت پنهانی از کجاست [3803 از ره پنهان که دور از حس ماست] راه جنین به آفتاب پنهان است و از حس ما دور و نهان است [آفتاب چرخ را بس راههاست] بهر چیزی به طریقی تعلق دارد و تربیت کند. لاجرم حضرت حق را بهر کس تعلق خاص است حجاب را بردارد نوران آفتاب می رسد [3804 آن رهی که زر بیابد قوت ازو] که زر در زیر زمین به تربیت آفتاب پیدا شود از راه پنهان [و آن رهی که سنگ شد یاقوت ازو] یاقوت نیز در کان به تربیت آفتاب است نهان [3805 آن رهی که سرخ سازد لعل را] که رنگ لعل از تاب آفتاب است [و آن رهی که برق بخشد نعل را] که برق افشانی نعل اسب از اوست [3806 آن رهی که پخته سازد میوه را] که پخته شدن میوه از آفتاب است [و آن رهی که دل دهد کالیوه را] و آن راه آفتاب که قوت قلب دهد ترسان را یعنی بیمار را صحت و ضعیف را قوت و ترسند را جرأت دادن خاصه آفتاب است و لهذا بیمار در شب گیران باشد و ضعف غالب گردد و مردم شب ترسان شود اما چون صبح بدمد و آفتاب بر آید بیمار را نوعی صحت و ترسان و ضعیف را جرأت و قوت پیدا شود و هر کس شب وهم شود و چون آفتاب طالع گردد دلیر شود و این خاصیت هر کس را به وجدان معلوم است. لاجرم کسی که رعایت شریعت و طریقت و حقیقت کند آفتاب حقیقی بر او بتابد قوت عبادت و صفای خاطر یابد زیرا عر عمل را تأثیری باشد اثرش از سوی حق تعالی پیدا شود. حکایت: ابوبکر واسطی گوید روزی مرغکی بر سر من می پرید من به طریق غفلت از راه عبث او را بگرفتم و در دست می داشتم مرغکی دیگر بیامد و بالای سر من (388a) بانگ می کرد تصور کردم که مگر مادر اوست یا جفت او پشیمان شدم و او را از دست رها کردم اتفاق مرده بود به غایت دلتنگ شدم و صفای نخستین از دل من برفت یک سال در آن بماندم یک شب رسول الله را علیه السلام به خواب دیدم و از حال خود شکایت و حکایت کردم گفت شَکَّتْ مِنْكَ عُصْفُورَةٌ فِي الْحَضْرَةِ¹³⁵⁹ پس از آن در خانه من گربه پیچه آورده بود روزی یک مار پیچه آن گربه را در دهن گرفته پس من عصای خویش بدان مار زدم پیچه گربه از دهن بیفکند مادرش بیامد و پیچه خود را بر گرفت و من در آن ساعت بهتر شدم و به صحت و صفا آمدم آن شب رسول الله را علیه السلام به خواب دیدم گفتم یا رسول الله امروز تمام به صحت باز آمدم گفت سبب آن بود که شَکَرْتَ مِنْكَ هِرَّةٌ فِي الْحَضْرَةِ¹³⁶⁰

¹³⁵⁸ مطلب در خواص و تأثیرات آفتاب

¹³⁵⁹ گنجشکی از تو شکایت کرد در حضرت

¹³⁶⁰ شکر کرد از تو گربه در حضرت

[3807] بازگو ای بازِ پَر افروخته] ای علی تو که باز پر افروخته و با بالهای عبادت مزین گشته این سیر را بگو [با شه و با ساعدش آموخته] که با شاه حقیقی و به تقرب او آموخته مقصود حضرت مولانا این است که آن که عالم عامل باشد و عمل را به اخلاص کرده و تقرّب حضرت حاصل کرده بود و ارشاد دیگران کند می باید که تعلیم شریعت و تفهیم طریقت و اعلام حقیقت کند تا سالک عنقا صفت را از بهر کردگار شکار کند و لهذا می فرماید [3808] باز گو ای بازِ عنقاگیر شاه] ای باز شاه که شکار تو عنقا است برای شاه بگو اسرار اخلاص را [ای سپاه اشکن به خود نی با سپاه] ای پهلوان سپاه اشکن به تنهایی نه با لشکر یعنی ای عالم عامل و قاتل اهل دل تو سپاه شیاطین جنّ و انس را به تنهایی می شکنی که ایشان بر تو غالب نمی شوند [3809] اَمَّتِ وَخَدَى يَكِي وَ صَد هِزار] یعنی در صورت یکی و در حقیقت صد هزار چنانکه در حق پهلوانان گفته اند قَلِيلٌ اِذَا عُدُوْا كَثِيْرًا اِذَا شَدُّوْا وَ اَيْنَ مِصْرَاعٍ اِشَارَتٌ اِست به مضمون حدیث شریف که **عَالِمٌ وَاحِدٌ اَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ**. [باز گو ای بنده بازت را شکار] بگو که بنده باز تو را شکار است یعنی چون تو تعلیم اخلاص عمل فرمایی و به سوی حضرت ارشاد نمایی من شکار پند تو خواهم شد اگر در اوّل حال درشتی کنم و بر روی مبارک تو خدو اندازم معذوم داری و من (388b) در آن متحیر می شوم که [3810] در محلّ قهر این رحمت ز چیست] که من چنین گستاخی کردم در این محل مرا به قهر و عذاب کشتن می بایست اما تو رحمت کردی و مرا نکشتی [اژدها را دست دادن راه کیست] این عظیم پهلوانی است

جواب گفتنِ امیر المؤمنین که سببِ افکندنِ شمشیر از دست چه بوده است در آن حالت

ظاهر قصّه جواب علی رضی الله عنه است اما حصّه از قصّه در این مرتبه تحمّل عالمان و صبر مرشدان است بر جفای جاهلان و انکار عامیان که مقتضای اخلاص در عمل صبر بر بلاست که از وظایف اولو العزم است چنانکه حضرت حق در حم احقاف فرمود **فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ**¹³⁶¹. چون گوینده کلمه خیر اهل اخلاص باشد بر بلا صابر¹³⁶² بود چنانکه علی کرم الله وجهه از بهر غزا و رضاء خدا بر خدو انداختن خصم صبر کرد [3811] گفت من تیغ از پی حق می زنم] نه با غرض [بنده حَقِّم نه مأمورِ تنم] و بنده بدن نیم یعنی معارج اعتلا و مدارج ارتقای من در مقام شهود و سبیل نفی وجود بدان درجه رسیده است که حجاب هستی موهوم خویش از میان برداشته ام و جمیع امور را به کار ساز حقیقی گذاشته و به قضاء رضا داده ام و هر چه از او بیاید آماده زیرا که [3812] شیرِ حَقِّم نیستم شیرِ هوا] که پهلوانی را به هوای نفس نمی کنم [فعل من بر دین من باشد گوا] لفظ گوا مقصور است از لفظ گواه پس عالمی و کاملی که کلمه خیر گوید اگر بدان رنج رسانند صبر کند دلیل باشد که او شیر حضرت خداست نه شیر هوا شیخ ابوبکر واسطی فرمود هر

¹³⁶¹ پس صبر کن ای محمد بر جفای قوم هم چنانکه صبر کردند خداوند آن اثبات و جد از پیغامبران. منه

¹³⁶² صابر T : صبر MK

که روی به خود دارد قفای وی بر دین و هر که روی به دین دارد قفای وی بر خود بود پس فعل مرد بر دین او گواه است چون کسی هوای خود مشغول باشد دلیل است که وی از دین اعراض کرده است و کسی که ترک هوا کند و عمل را از بهر حضرت خدا دلیل است که وی روی به دین آورده است **حکایت**: کسی غلام خود را بی گناه می زد مردی صالح نهی کرد آن کس غلام را رها کرد این مرد را زدن گرفت و آن صبر می کرد گفتند چرا صبر می کنی گفت نهی مُنکر کردم بزد چنانکه انبیا را (389a) علیهم السلام زدند و صبر کردم چنانکه ایشان کردند اگر آن کس را از زدن من نهی کنم خلاص خود را خواسته باشم از الم و این نیز از بهر نفس است نه برای حق تعالی و بدان که از جمله اسباب اخلاص است که خود را در میان نبیند و عمل را از حضرت حق داند و خود را آلت ملاحظه کند چون فعل از آن حضرت خداست و از او صادر شده است بنده را کی استحقاق عوض باشد تا عمل را ببیند و لهذا می فرماید [3813 مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَمْ در حِراب]

رسول الله علیه السلام مشتی خاک را به روز بدر در روی کافران انداخت چشم همه کافران به خاک پر کشت و مسلمانان بر ایشان غالب آمدند این فعل را رسول الله علیه السلام سبب عادی و صوری بود اما در حقیقت سبب مؤثر و حقیقی فعل و ایجاد حق تعالی بود از آن که مشتی خاک پر کردن چشم چندین کافران مقدور بشر نیست و لهذا ملک متعال در سوره انفال درباره این فرمود وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى. لاجرم من نیز چنانم در جنگ و حرب که از خودی خود فانی شده ام گویا آلت حرب حضرت حق گشته ام [من چو تیغم و آن زننده آفتاب] یعنی آفتاب حقیقی که حق تعالی است پس ذات من در قبضه تصرف الهی به منزله تیغ است در دست سپاهی [3814 رخت خود را من ز ره بر داشتم]

و از نظر انداختم [غیر حق را من عدم انگاشتم]¹³⁶³ غیر حضرت حق را من معدوم و فانی شمردم در این تنبیه است که کمال اخلاص و فنا آن است که خود را و غیر حق را معدوم پنداری هر عمل که می کنی برای خود و برای غیر خدا نکنی بلکه از بهر خدا کنی **حکایت**: در خانه ابو الحسن خرقانی چهل سال نان و طعام نپختند مگر برای مهمان که چون مهمان آمدی از بهر مهمان نان و طعام پیزیدندی خود و اهل بیت در آن نان و طعام طفیل بودندی و تفصیل کلام در این مقام این است که کمیل بن زیاد از امیر المؤمنین علی رضی الله عنه و کرم الله وجهه سؤال کرد که ما الحقیقه¹³⁶⁴ یعنی حقیقت چیست کمیل از اصحاب قلوب بود و مُستکشف اسرار غیوب چون از حقیقت پرسید امیر المؤمنین فرمود مَا لَكَ وَ الْحَقِيقَةُ (389b) یعنی تو را با حقیقت چه کار که هنوز خداوند دلی و از مقام فنا غافل و معرفت حقیقه الحقایق را انقطاع از علایق باید و بسته دل و جان مشاهدۀ جانان را نشاید **بیت**: عقل بند و دل فریب و جان حجاب - راه از این هر سه نهانست ای پسر. بعد از کمال استعداد مصادفت این مراد موقوف بر نور توفیق و هدایت و متعلق به جذبات و عنایت است

¹³⁶³ صاندم

¹³⁶⁴ مطلب در تحقیق اخلاص و حقیقت

کَمِیل گفت السُّ صاحب سِرِّک یعنی نه مرا صاحب اسرار خود ساخته و به تجلیات انوار خود نواخته و به نظر عنایت استعداد داده و به دست مرحمت دَرِ مراد بر روی من گشاده و گفته بیت: اگر تو کار نداری و فارغی از خیر - بیا که کار چو تو صد هزار ما کردیم. چون کَمِیل اخبار از استعداد خود کرد و مطلع بود خود را بر سِرِّ امیر دلیل آورد امیر المؤمنین گفت بلی ولیکن یرشح علیک ما یطفح¹³⁶⁵ منی یعنی بلی تو صاحب اسرار منی و قابل استفاضه انوار منی و مستعد آنی ولیکن چون دریای باطن من به جوش آید رشحات آن بر قلب قابل فایض گردد و هیچ شک نیست که به مجرّد استعداد مقام فنا به مرتبه ادراک حقیقت نتوان رسید کَمِیل با هزار سوز و گداز عرض نیاز کرد و گفت اَوْ مَثَلُکَ یَخِیب سائلا یعنی همچون تویی سائل خود را کی نومید گرداند که کدام کس از کریمان چیزی طلبید که کریمان ندادند بلکه طلب و وجدان مطلوب دو برادر همزادند کریم اگر سائل را به عطای مسؤل نواختی آرزوی مطلوب در دل نینداختی اُدعونی استجب لکم مصدّق این دعوی است و آیتکم من کل ما سألتموه مصداق این معنی **قطعه**: اگر کسیت بگوید که خواست فائده نیست - بگو که خواست از او خاست چون بود بی کار - اگر نخواست مرا پس چرام خواهان کرد - که زرد کرد رخم را فراق آن رخسار. لاجرم به حکم آن که چون کامل مکمل مطلع به مقتضیات استعداد باشد تکمیل طالب به حسب استعدادش بر آن کامل واجب شود امیر المؤمنین به جواب کَمِیل مشغول شد و اَوّلا گفت الحقیقه کشف سبحات الجلال من غیر اشاره یعنی حقیقت طلوع وجه باقی است به کشف حجب صفات از او تا سبحات وجه او همه ماسوی را فانی گرداند (390a) پس اشارت به هیچ چیز باقی نماند کما قال الله تعالى کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَیَبْقَى وَجْهُ رَبِّکَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ. و قال کُلُّ شَیْءٍ هَالِکٌ إِلَّا وَجْهَهُ. و مصداق این قول نبی است علیه السلام که می فرماید إِنَّ اللَّهَ تَعَسَّعَ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظَلَمَهُ لَوْ كُشِفَتْ لَأَخْرَقَتْ سُبُحَاتٍ وَجْهَهُ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ. پس امیر المؤمنین کَمِیل را به مقام فنا هدایت داد و به سوی بروز از ورای حجب صفات و وصول به عرصه کشف ذات دعوت کرد و چون کَمِیل زیاده بیان مطلب نمود بزنی بیانا زیاده کرد و گفت مَحْوَ الْمَوْهُومِ مَعَ صَحْوِ الْمَعْلُومِ. یعنی از طریق علم به عیان آمدن و عزل نور عقل کردن به جنون الهی چنانکه امام حاذق جعفر صادق رضی الله عنه می گوید عشق جنونی است الهی که بدان بیرون آید ذات معلوم از غمام کثرت صفات و صافی شود از کدورت اعتبارات و مرتفع شود کثرت عقلیه از او به عشق نور حقیقی و حبه ذاتی تا صاحب این مقام به درجه اخلاص رسد امیر المؤمنین بدان اشارت کرد که کمال الاخلاص نفی الصفات عنه یعنی عروج از واحدیت به عالم احدیت تا سالک از علم به عین آید و از گوش به آغوش و به زبان حال همه این گوید بیت: عقل را معزول کردیم و هوا را حد زدیم - کین حلالیت لایق این عقل و این اخلاق نیست. باز چون کَمِیل گفت زَدَنی بیانا امیر المؤمنین فرمود هَتَكَ السِّرِّ لَغْلَبَةٍ یعنی سِرِّ تو اگر چه طالب حقیقت است و در وجود آن شکی نیست اما

¹³⁶⁵ طَفَحَ الاناء امتلاء حتی یفیض

ضعیف است. لاجرم عقل بر سر آن قادر نیست و دل بر اخفای او غالب و تو در این حال صاحب حقیقت و محب حقیقی نیستی بلکه عالمی عارف پس هر گاه که سر قوی گردد و سلطنت او بر عقل ظهور یابد و نور عقل به نور سر انطماس پذیرد چون نور قمر در پرتو ضیاء شمس و به نور عشق سر عقل منهک شود بعد از آن صاحب حقیقت کردی و سالک راه خدا پرستی را این مقام مقام مستی است اما هر کس به قدر استعداد اوست چون کمال را قوت استعداد زیاده بود زدن بیانا گفت پس امیر المؤمنین گفت جذب الاحدیة لصفة التوحید یعنی نهایت قوت غلبه سر قوت جذب نور ذات است در حضرت احدیت که اصلاً در آنجا اعتبار کثرت نیست هر صفت توحید را که مشعر (390b) به کثرت اعتباریه است در حضرت واحدیت که منشأ اسما و صفات است و این نور عین کافوری است که شرب مقرران از اوست. لاجرم به این جذب نور و شرب حقایق نه از غیر مشاهده افتد و نه از اثر باقی ماند بیت: خوشا آن زمانی که هر پاره ما - بر رقص اندر آید که ربی سقانی - گرانی نماند در آن جا و غیری - که گیرد سر مست از این می گرانی. بدانکه حصول وحدت به نفی صفات و فنا در ذات اگر چه مقام ولایت است اما صاحب این مقام صالح تکمیل و هدایت نیست مادام که رجوع نکند از جمع به تفصیل و از وحدت به کثرت یعنی تا از سکر به صحو باز نیاید مقام استقامتی که حضرت خواجه علیه السلام بدان مأمور است که **فَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتُ**. دست ندهد. لاجرم کمال طلب زیاده وضوح بیان کرد که زدن بیانا پس امیر المؤمنین گفت نور یُشرق من صبح الازل فیلوح علی هیاکل التوحید آثار یعنی حقیقت ظهور نوری است ذاتی احدی که عبارت است از نور وجه باقی که اثر پذیرفته باشد از ازل آزال و لایح شده باشد بر مظاهر صفات الهی و مجالی ذات پادشاهی که عبارت است از اعیان موجودات و این مظاهر را هیاکل توحید خواندند تا اشارت باشد بدان که مظاهر از روی ملاحظه وجه باقی او راست غیر ظاهر نیست بعد از این غلبات سکر به غلبات عشق کشید و نسومات ذوق و خدمات شوق عنان تماسک از دست کمال بُرد بی خودانه زد نی بیانا گفت بعد از آن امیر المؤمنین گفت **أطفء السراج فقد طلع الصبح** یعنی بیان علمی را بگذار و حدّ عقلی را ترک کن و نور عقلی را که به نسبت با نور حق چون سراج است به نسبت با آفتاب زائل کن که تابش نور حق و آثار تجلیات جمال مطلق که به منزله صبح است طالع شد و عند الابتلاج لا یحتاج الی السراج.¹³⁶⁶ لاجرم چون سالک خود را در میان نبیند و تصرف را از آن حضرت خدا داند اغترار به عمل نکند و از قضاء الهی نرنجد چنانکه می فرماید [3815 **سایه ام کد خدا ام آفتاب**] من سایه ام صاحب من آفتاب است یعنی حق تعالی چنانکه سایه در تصرف آفتاب است که اگر آفتاب رود او نیز رود و اگر می پاید او نیز از حرکت بماند من نیز چنانم و همچنانکه تیغ در آفتاب (391a) در حرکات و سکونات تابع آفتاب است وجود¹³⁶⁷ من در اقوال و افعال تابع شئون رب

¹³⁶⁶ که چون آفتاب بر آید تاب سراج هویدا نشود. منه.

¹³⁶⁷ وجود TK : و خود M

الارباب است [حاجب من نیستم او را حجاب] یعنی سایه ظلمانی گاه باشد که حجاب آفتاب نورانی باش اما سایه وجود من حجاب آفتاب نیست بلکه واسطه شهود آفتاب جز وجود این سایه نیست این دعوی ارشاد و ایصال به ربّ العباد است اما چون هادی حضرت خداست مرشد را لاف نیست بلکه خود تیغ و واسطه است و هر سخنی که از جهت ریاضت و عبادت گوید از طرف حق تعالی است و آثار او وصول الی الله است و لهذا می فرماید [3816 من چو تیغم پُر گهرهای وصال] ذات من تیغ گوهر دار وصال است یعنی گوهر تیغ وجود من راه نمای وصال است [زنده گردانم نه کشته در قتال] در قتل زنده گردانم نه کشته به فرمان ملک متعال یعنی چون با نفس کسی به زهد طریقت و قهر ریاضت جنگ کنم نفس آن را زنده گردانم نه مقتول [3817 خون نپوشد گوهر تیغ مرا] تیغ ظاهر را خون می پوشد اما گوهر تیغ مرا نپوشد که علم شریعت و طریقت و سخن پند و معرفت به گفتن مرشد مستور نشود و گوینده صادق به ایذاء جاهلان یا به غرضی از اغراض از او اعراض نکند [باد از جا کی بُرد میغ مرا] ابر من مقرر است باد او را از جایش نمی برد [3818 که نیم کوهم ز حلم و صبر و داد] گاه نیم کوهم از حلیمی و صابری و عدل چنانکه گفته اند الرجال کالجبال [کوه را کی در رباید تندباد] یعنی باد سخت حکایت: سفیهی به مواجهه عزیزی سخن ناسزا گفت و اسناد بدی ها کرد و رفت آن عزیز سر بر آورد و گفت خداوند این سخن ها که آن جوان گفت اگر در من باشد از من عفو کن اگر نباشد از او عفو کن [3819 آنکه از بادی رود از جا خسیست] آن کس که از بادی از جای خود رود آن خار و خس است نه کوه [زآنکه بادِ ناموافق خود بسیست] بادهای مخالف بسیار است چنانکه بعضی را از آن بادهای بیان کند [3820 بادِ خشم و بادِ شهوت بادِ آز] حرص [بُرد او را که نبود اهلِ نماز] اما کسی که اهل صلوة و دین است او از این بادهای امین است از آن که واجد تمکین است حکایت: شیخ علی ثقفی همسایه داشت کبوتر باختی همه روز او را (391b) و عیال او را رنج عظیم بود که کبوتران بر سر سرای او می نشستند و او هیچ نمی گفت روزی شیخ قرآن می خواند کبوتر باز سنگی به کبوتر انداخت آن سنگ بر پیشانی شیخ آمد و بشکست و خون به رویش فرو می دود اصحابش شاد شدند گفتند حاکم شهر را بگوید و او را دفع کند که مقبول القول است تا از آن زحمت باز رهیم شیخ خدمتکاری بخواند و گفت برو به کوه و چویی باز کن رفت و چویی باز کرد شیخ گفت برو به کبوتر باز ده و بگوی که پس از این کبوتر را به این بر انگیز [3821 کوهم و هستی من بنیادِ اوست] و ایجاد او [ور شوم چون کاه بادم یادِ اوست] یعنی محرک من یاد اوست پس کوه حلم من به باده متزلزل نمی گردد اگر کوهم اصل هستی من بنیاد اوست و اگر کاهم باد محرک من یاد و ذکر اوست [3822 جز به بادِ او نجنبید میلِ من] که به تحریک او متحرک می شوم [نیست جز عشقِ احد سرخیلِ من] سر لشکر من عشق حق تعالی است [3823 خشم بر شاهان شه و ما را غلام] حکایت: از درویشی سلطان عهد التماس کرد که تشریف قدم ارزانی دارد و همت شریف بر مصاحبت پادشاه بگمارد درویش صاحب همت از سر فراوتی که داشت التفات

نمود سلطان عالی مقام از روی ملامت پیغام فرستاد که رعایا را به فرمان خالق برای اطاعت اولوالامر و انقیاد سلطان خویش واجب است پس چرا سر از رِبْقَه¹³⁶⁸ احکام ما می‌کشی درویش پاکیزه خصال از سر ذوق و حال گفت لاجرم تو را اطاعت من از لوازم و مواجب است که بنده بنده منی زیرا که خشم و شهوت مدّتی است که بنده من‌اند و سال‌ها است که تو بنده و چاکر ایشانی [خشم را هم بسته‌ام زیر لگام] لفظ لگام به کسر لام و کاف عجمی به معنی لجام است [3824] تیغِ حلم گردنِ خشم زدست] خشم من کشته است [خشم حق بر من چو رحمت آمدست] مساءت و مسرت و منفعت و مضرت را تفرقه کردن مقتضای نظر عقل است اما ارباب محبت و اصحاب مودّت را الم دوست عین لذّت است و جراحت او عین راحت بیت: نیک و بد در نظر عقل بود عاشق شو - کآنچه دلبر کند انرا همه زیبا بینی. و اصل این سخن آن است که امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه می‌فرماید سبحان من اتسعت رحمته فی صورة (392a) قهره لبعض اولیائه واشتدت نغمته فی صورة رحمته لاعدائه یعنی پاک است آن خداوندی که احاطه کرد رحمت او به صورت قهر مر بعض اولیای او را و اشتداد پذیرفت قهر و نغمت او به صورت رحمت مر اعدای او را. لاجرم آن‌که او را منافع و متاع دنیا دست ندهد و او به کار آخرت اشتغال نماید و همچو امیر المؤمنین علی ولی مخلص و صادق باشد مظهر لطف حق تعالی است اگر چه ظاهرش خراب نماید اما باطنش معمور است و لهذا می‌فرماید [3825 غرقِ نورم گرچه سقّم شد خراب] تایش آفتاب در خانه خراب که سقف و دیوار ندارد بی‌حجاب باشد بیت: کی خانه من خراب گردد - تا مهر در آید از درو بام. [روضه گشتم گرچه هستم بُوتراب] ابو تراب کنیت امیر المؤمنین است هیچ نام وی را خوشتر نیامدی از ابوتراب که چون به این نام بخواندندی شادمان شدی حکایت: سبب این نام آن بود که روزی رسول‌الله علیه السلام به خانه فاطمه آمد علی را آنجا ندید از فاطمه پرسید که پسر عم تو کجاست گفت میان من و وی چیزی واقع شد خشم گرفت و بیرون رفت و پیش من قیلوله نکرد رسول‌الله علیه السلام کسی را فرمود که ببین که کجاست آن کس آمد و گفت در مسجد در خواب است رسول‌الله علیه السلام آنجا رفت وی را خفته یافت و ردای وی از دوش وی افتاده و دوش وی خاک آلود شده پس رسول‌الله علیه السلام آن خاک را به دست شریف و مبارک خود دور می‌کرد و می‌گفت قم یا اباتراب قم یا اباتراب حضرت مولانا از زبان وی گوید اگر چه من ابوترابم اما روضه گشتم از آن‌که گل‌های رنگارنگ از خاک روید نه از سنگ پس عالمی که عامل به علم باشد و مرشدی که تعلیم عمل کند و از جهت دنیا قدر و بلندی ندارد و به خاک مذلت افتاده است روضه معارف الهیه و حدیقه اعمال صالحه است [3826 چون در آمد علّتی اندر غزا] یعنی غزا کردن من از بحر حق بود چون تو بر روی من خدو انداختی نفس من بخشم آمد پس اگر تو را بکشم همل من با اخلاص نباشد بعضی از آن خدا و بعضی از آن نفس شود این معنی را حضرت مولانا در آخر این قصّه تصریح کند [تیغ را دیدم نهان

کردن سزا] از آن انداختم او را تا در زمره آن طایفه داخل باشم که حق تعالی می‌فرماید وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَندَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا (392b) لِلَّهِ¹³⁶⁹. لاجرم هر که مخلص و صادق است و طالب و عاشق جز حضرت خدای را دوست ندارد و هیچ چیز را انباز او نگرداند و هیچ کاری از بهر غیر او نکند پس اخلاص آن است که عمل به دوستی خدا باشد نه به یاد ماسوی حکایت: یکی از مشایخ سال‌های بسیار در صفّ اول ایستادی روزی دیرتر به مسجد رسید در صفّ آخر افتاد پس از آن مدّتی دراز آن را ندیدند از آن حال پرسیدند گفت نماز چندین ساله را قضا می‌کنم که به ظنّ من آن بود که من مخلصم اما روزی در صفّ آخرین افتادم از مردمانم خجالت آمد بدانستم که آن نشاط من در آن وقت از دید خلق بود آن همه نمازها را اعاده می‌کنم پس امیر المؤمنین گوید تو را در این حالت نکشتم [3827 تا أَحَبَّ لِلَّهِ آيِدٍ نَامٍ من] یعنی به حکم المؤمن إذا أَحَبَّ أَحَبَّ لِلَّهِ و إذا أَبْغَضَ أَبْغَضَ لِلَّهِ و إذا أَعْطَى أَعْطَى لِلَّهِ و إذا أَمْسَكَ أَمْسَكَ لِلَّهِ فَهُوَ مِنَ اللَّهِ و لِلَّهِ و إِلَى اللَّهِ. و فی روایة مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ وَأَبْغَضَ لِلَّهِ وَأَعْطَى لِلَّهِ وَمَنَعَ لِلَّهِ فَقَدْ اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ. تا نام من آن باشد که چون دوست شود از بهر حق دوست شود [تا که أَبْغَضَ لِلَّهِ آيِدٍ نَامٍ من] به مضمون حدیث مذکور اشارت فرماید [3828 تا که أَعْطَى لِلَّهِ آيِدٍ جُودٍ من] و سخای من [تا که أَمْسَكَ لِلَّهِ آيِدٍ بُودٍ من] این بیت را باز بیان کند [3829 بخَلٍ من لِلَّهِ عَطَا لِلَّهِ و بَس] منع کردن من و دادن من از بهر خداست نه از بهر نفس [جمله لِلَّهِ نِيَمٍ من آن کس] پس مخلص آن است که خود را بداند که از آن حق تعالی است که وی را آفریده است و رزقش او دهد و در اینجا عمل فرموده است که خاص به حضرتش باشد. لاجرم می‌باید که عملش و ترکش خواه با بدن باشد خواه به مال بی‌رضای حضرت حق نباشد و چون او بنده حضرت اوست و عمر او نیز از آن اوست او را ضایع نگذارد و به چیزی صرف نکند که غیر رضای حق باشد و چنانکه مال را امساک می‌کند عمر و اوقات اعمال را نیز امساک کند که عمر را به طاعت صرف کند بر وجه اخلاص تا مردود حضرت حق نباشد یا خود را همچو مکاتب بپندارد که در تفکیک رقبه سعی کند و مالی که در تصرف اوست از برای خلاص رقبه به حضرت مولی بدهد که چندین عقبات در پیش دارد از مرگ و گور و حشر و سائر احوال آخرت. لاجرم همچو علی رضی الله عنه گوید [3830 و آنچه لِلَّهِ می‌کنم تقلید نیست] (393a) بلکه تحقیق است که عمل را از بهر او کنم غرض دیگر به خاطر نمی‌آورم حکایت: شیخ علی رود باری گفت سحرگاهی نماز کردم و مناجات کردم گفتم الهی از من راضی هستی که من از تو راضیم گفت ندا آمد که ای کذاب اگر تو از ما راضی بودی رضای ما نپرسیدی [نیست تخیل و گمان جز دید نیست] که دیده من گشاده

¹³⁶⁹ و از مردمان کسی هست که فرا می‌گیرد جز از خدای تعالی همتایان دوست می‌دارند ایشان را چنانکه خدای را دوست می‌باید داشت و

آنان که ایمان آورده‌اند ایشان قوی‌تر و ثابت‌ترند در محبت مر خدای را

است حقیقت این سخن آن است که حضرت رحمن در سورة انسان در وصف¹³⁷⁰ امیر المؤمنین علی و فاطمه زهرا و حسن و حسین و خدام ایشان می‌فرماید **وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ**. ای علی حبّ الله یعنی اطعام طعام بر محبت باری کنند و محبت حق بر سر ایشان چنان غالب گشته که هلاک خویش در گرسنگی فاموش کرده دیگری را بر خویشتن ایثار می‌نماید و علی بن محمد الکتانی به این معنی اشارت نمود آنجا که گفت المحبة ایثار المحبوب و ابو عبدالله تیّاحی از اینجا فرمود المحبة لذة فی المخلوق و استهلاك فی الخالق یعنی محبت در مخلوقان لذت است و در خالق استهلاك معنی این سخن آن است که محبتی که بر مخلوقان باشد میان محب و محبوب مجانست و چون جنسیت علّت انضمام است در میان ایشان مخالطت و ممازجت باشد و از مخالطت و ممازجت تلذذ حاصل شود یا به استماع یا به نظر یا به عقل اما چون محبت به خالق باشد میان خالق و مخلوق مجانست نباشد نه به ذات و نه به صفت و نه به فعل و چون مجانست از میان برخیزد تلذذ متحقق نشود و چون محبت حق بر محب مستولی گردد محب مقهور و مجبور حق شود و مقهور و مجبور را صفت نباشد نه بینی که قتل مُکره قتل مُکره باشد تا قصاص بر مُکره آید نه بر مُکره چون چنین باشد بی‌صفت گردد به معنی مقهوری و نفس محب در تحت سطوات قهر محبت حق مستهلک شود و مستهلک را لذّت نباشد و دلیل این سخن قصه صواحبات یوسف است که چون سلطنت یوسف برایشان غالب گشت بی‌محبت و معرفت سابق هم از لذت مستهلک گشتند و هم از آلم و چون سلطان حق غالب گردد با سبقت محبت و معرفت او اولی‌تر که از لذت و الم غائب گردد و اصل این سخن آن است که (393b) بزرگان گفته‌اند که مومنان را پیش از گذشتن صراط دیدار باشد تا ایشان در مشاهده حق مغلوب گردند چون به دوزخ در آیند و بگذرند الم و سوختن باشد اما ایشان را از آن خبر نباشد چنانکه زنان را قطع بود و الم بود لیکن از الم خبر نبود چنانکه به اتفاق گفته‌اند که در بهشت دیدار باشد بهشتیان از جمیع نعیم منقطع شوند و آنچه تقریر کردیم مشاهدات عین است و محبت مشاهدات سر چون سر درد دنیا به کمال رسد صفت محب همان گردد که صفت بهشتیان در بهشت وقت دیدار حق و مکمل ارباب محبت را در میان این دو مشاهده هیچ تفاوت نیست چنانکه امیر المؤمنین می‌فرماید لو کشف الغطاء ما ازددت یقیناً. لاجرم آنچه می‌بینند تخییل و گمان نیست بلکه جز مشاهده رحمن نیست و هر محبی که حال او چنین باشد هر آینه از اجتهاد و تحرّی رسته باشد و آستین مراد او بر دامن وصال محبوب حقیقی بی‌اتصال و انفصال بسته بود و لهذا می‌فرماید [3831 ز اجتهاد و از تحرّی رسته‌ام] از اجتهاد عقل و از تحرّی به گمان خلاص شده‌ام و حق را معاینه و قبله را مقابله دیده‌ام اگر سائلی گوید که موسی علیه السلام حضرت خدا را ندید کی باشد که یکی از احاد امت محمد علیه السلام بیند جواب می‌دهیم معراج جسمانی نصیب محمد رسول الله علیه السلام بود عجب نباشد که هم مشاهده دیدار از آن امت او باشد و لهذا موسی علیه السلام تمنّی کرد از امت محمد

¹³⁷⁰ مطلب در فضائل اهل بیت و آل علی رضی الله عنهم

شود یا امت محمد را تجلی به حوصله او پدید آید اما موسی رؤیت کلیه خواست پس او در دنیا کی باشد [آستین بر دامن حق بسته‌ام] یعنی به حضرت حق اتصال معنوی حاصل کرده‌ام [3832 گر همی پرّم همی بینم مطار] اگر بیرم موضع طیران را می بینم [ور همی گردم همی بینم مدار] اگر دوران و جولان کنم موضع دوران را می بینم [3833 ور کشم باری بدانم تا کجا] محل بار و موضع کار را می دانم و می دانم که عبادت را به غیر حق تعالی نباید کرد حکایت: شیخ ابوالعباس روزی به دکان بقالی رفت تا جوز خرد سیم بداد صاحب دکان شاگرد را گفت جوز بهترین¹³⁷¹ برگزین شیخ گفت هر که را جوز فروشی هم نین وصیت کنی گفت نه لیکن این از بهر علم و عمل تو می کنم گفت من فضل و علم خویش به تفاوت میان دو جوز ندهم [ماهّم و خورشید پیشم پیشوا] من ما هم آفتاب (394a) حقیقی پیشوای من است بدان که امیر المؤمنین علی¹³⁷² سر عارفان اسرار الوهیت است و او را در حقایق معارف سخنانی است که هیچ کس پیش از روی نگفته است و بعد از وی کسی مثل آن نیاورده تا به حدی که روزی از غلبات اسرار و سلبات انوار به منبر بر آمده بود گفت سلونی عمادون العرش فان ما بین الجوانح علما جمّا هذا لعاب رسول الله صلی الله علیه و سلّم فی فمی هذا ما زفنی رسول الله صلی الله علیه و سلّم زقاز قافوالذی نفسی بیده لو اذن للتوریه و الانجیل ان یتکلما لو صعت و سادة فاخبرت بما فیهما فصداقانی یعنی پیرسید مرا از آن چه ورای عرشی است که در میان پهلوهایی خُرد علم بسیار است یعنی در میان جوانب من دریای علم جوش می زند و این به برکت لعاب رسول الله است علیه السلام که در دهان دارم و آنه بر زبان می آرم قطره از چشمه باطن من است که رسول الله صلی الله علیه و سلّم از دریای اسرار مشک مشک ریخته است به حق خدایی که جان من در قدرت اوست اگر به اهل توریت و انجیل سخن گفتن اذن بودی و ساده‌اند انداختمی و شرح حقایق این دو کتاب پرداختمی هر دو قوم مرا تصدیق نمودندی و در آن مجلس مردی بود وی را دَعَلَب یمانی می گفتند گفت این مرد بس عریض دعوی کرد هر آینه وی را فضیحت سازم پس برخاست و گفت سؤالی دارم امیر المؤمنین گفت وای بر تو سؤالی می کنی از برای تفقه و دانایی کن نه از برای تعنت و مرد آزمایی دعلب گفت تو مرا بر این داشتی پی پیرسید که هل رأیت ربک یا علی خدای خود را دیدی گفت ما کُنتَ عَبْدُ رَبٍّ لَمْ أَرَهُ یعنی من هرگز نپرسیده‌ام پروردگاری را که ندیده باشم قال کیف رأیته گفت چگونه دیدی گفت لم تره العیون بمشاهدة العیان و لكن رآته القلوب بحقایق الایقان یعنی او را دیده‌ها به مشاهده عیان ندیدند اما دل‌ها به حقایق ایقان دریافتند بیت: همه جمال تو بینم چو دیده باز کنم - همه شراب تو نوشم چو لب فراز کنم. دیگر: اگر دمی بگذاری هوای نا اهلی - به بینی آنچه نبی دید و آنچه دید ولی - خدای را بشناسی و خاص بنده شوی - خدای را تو به بینی به رغم معتزلی. پس از این امیر المؤمنین گفت ربی واحد لا شریک له احد لا ثانی له فرد

¹³⁷¹ بهترین T : بهتر MK

¹³⁷² مطلب در فضیلت امیر المؤمنین علی رضی الله عنه

لا مثل له لایحویه مکان و لایذ اوله زمان لایدرک بالحواس و لا یقاس بالناس یعنی (394b) پروردگار و معبود من واحدی است که او را شریک نیست و یکی است که او را ثانی نیست و فردی است که مثل ندارد نه مکان محیط او گردد نه زمان بروی می گردد به حواس مدرک نشود و به انسان قیاس او نتوان کرد بیت: احدست و شمار ازو معزول - صمدست و نیاز ازو مخدول. دیگر: آن احد نه که حس شناسد و وهم - و آن صمد نه که عقل داند و فهم. چون دَعْلَب این سخنان را شنید نعره زد و بی هوش افتاد چون به خود باز آمد گفت با خدا عهد کردم که از هیچ کس از روی تعنت سؤال نکنم امیر المؤمنین گفت هذا اذا کان الامر الیک یعنی اگر کار به دست تو باشد به این عهد وفا توانی کرد در کتاب تنبیه الغافلین آورده که علی رضی الله عنه در خطبه خود گفت یا عباد الله الموت الموت¹³⁷³ لیس منه الفوت فالنجا النجا الوح السرة الوح الا ان وراء ذلك اليوم یوماً اشد من ذلك الیوم یوم یثیب فیہ الصغیر و یسکر فیہ الکبیر و تذهل کل مرضعة عما ارضعت کل ذات حمل حملها و تری الناس سکاری و ما هم به سکاری¹³⁷⁴ و لکن عذاب الله شدید الا ان وراء ذلك الیوم یوماً اشد من ذلك الیوم نار حرها شدید و قعرها بعید و حلها و ماؤها صدید لیس لله فیها رحمة [3834] بیش از این با خلق گفتن [روی نیست] اسرار را از این زیاده گفتن وجه نیست [بحر را گنجایی اندر جوی نیست] زیرا دریا در جوی ننگجد پس افشای اسرار خالق به اندازه عقل خلاق باید چنانکه امین صادق می فرماید کَلَّمُوا عَلَى قَدَرِ عُقُولِهِمْ. و چندین عقوبت آخرت که گفتیم احوال عذاب جسمانی است اما آن عذاب که روحانی باشد سخت تر از این است که آن حرمان از جمال رحمن است و مظهر قهر گشتن وقتی که دوستان حق تعالی مشاهده جمال بی همتا کنند و مظهر لطف الهی شوند [3835] پست می گویم به اندازه عقل] نه بلند و بیرون از دائرة عقل ناس [عیب نبود این بود کار رسول] چنانکه حدیث شریف را اکنون شنیدی [3836] از غرض حُرْمِ گواهی حُر شنو] ای طالب اسرار حقیقت اگر چنانکه انوار این حقایق بر تو مکشوف نیست و در اثبات این مشاهده به شهادت احتیاج هست گواهی از من بشنو [که گواهی بندگان نَرَزَد دو جو] و قدر ندارد یعنی در شریعت مطهره (395a) گواهی بندگان را هیچ اعتبار نیست چنانکه می فرماید [3837] در شریعت مر گواهی بنده را] مرهون است [نیست قدری وقت دعوی و قضا] وقت ظرف است [3838] گر هزاران بنده باشندت گواه] اگر هزاران بنده تو را گواه باشند [بر نسنجد شرع ایشان را بکاه] به کاف عربی معنی این مصراع به ترکی دار تمز شرع بونلری صمانه. یعنی نزد شرع قدر و قیمت و اعتبار ندارد چون سخن امیر المؤمنین علی و پند و ارشاد ولی کلام نبوی و سخن صادق است. لاجرم از عذاب آخرت می باید ترسید و ترک می باید کرد و پیش از رسیدن مصیبت به ساحل سلامت می باید رسید و آزاد می باید شد که [3839] بنده شهوت بتر نزدیک حق] بنده شهوت نزد حق تعالی بدتر است [از غلام

¹³⁷³ النجا مقصوره

¹³⁷⁴ و لیل علی ان سکرهم من خوف العذاب

و **بندگانِ مُستَرَقِّ** و قنّ مطلق لفظ از غلام به لفظ بتر متعلق است [3840 کین به یک لفظی شود از خواجه حُر]

که این بنده مسترق به یک لفظ آزاد شود [و آن زید شیرین میرد سخت مُر] بنده شهوت شیرین زید سخت میرد پس عاقل را نمی باید که زندگی را به شهوت بگذراند تا به سختی بمیرد و به عذاب الیم گرفتار شود جبرئیل علیه السلام رسول الله را صلی الله علیه و سلم دوزخ را وصف کرد که چون حضرت خدا دوزخ را آفرید هزار سال افروختند تا سرخ شد باز هزار سال افروختند تا سفید گشت باز هزار سال افروختند تا سیاه شد و اکنون سیاه است هم زبانه او سیاه است و اخگر او هرگز کشته نمی شود و به حق خدایی که تو را حق پیغمبر فرستاد اگر مقدار سوراخ سوزن از او گشاده گردد همه اهل دنیا بسوزند از شدت حرارت او پس کسی که خواهد از عذاب حق تعالی خلاص یابد می باید که از معاصی و شهوات دنیا اجتناب می کند و بر شدائد دنیا و تکالیف عبادت صبر اما از بنده سعی می باید و از حضرت خدا عنایت تا از بندگی شهوت خلاص یابد چنانکه می فرماید [3841 بنده شهوت ندارد خود خلاص] از بندگی شهوت به هیچ لفظ خلاص نشود [جز به فضل ایزد و انعام خاص] اگر آن بنده اختیار جزئی را به نیکی صرف کند و الا [3842 در چاهی افتاد کآن را غور نیست] که آن چاه را بُن نیست [و آن گناه اوست جبر و جور نیست] بلکه کسب اوست چون جبرئیل علیه السلام دوزخ را پیش رسول الله صلی الله علیه و سلم یاد کرد و اهل یکی را بیان کرد تا به ششم رسول الله علیه السلام گفت یا جبرئیل (395b) چرا اهل دوزخ هفتم را بیان نمی کنی گفت یا رسول الله از او می پرس رسول الله علیه السلام گفت اهل دوزخ هفتم اهل کبارند از امت تو که بی توبه مرده باشند که مردان را از ریش بگیرند و زنان را از موی پیشانی بگیرند و به دوزخ برند رسول الله علیه السلام بیفتاد بی خود کشته تا جبرئیل سر مبارک رسول الله را علیه السلام در کنار گرفت تا به خود آمد [3843 در چاهی انداخت او خود را که من] لفظ من مرهون است [درخورِ قعرش نمی یابم رسن] که او را خلاص کنم در کتاب احیا آورده که عمق هاویه حد ندارد چنانکه شهوت دنیا حد ندارد ابو هریره رضی الله عنه گفت ما نزد رسول الله علیه السلام بودیم آواز سخت شنیدیم رسول الله علیه السلام گفت می دانید این چیست ما گفتیم الله و رسوله اعلم گفت سنگی رها گشته بود به دوزخ هفتاد سال بود اکنون به قعرش رسید و در روایتی وارد است که جبرئیل علیه السلام پیش رسول الله صلی الله علیه و سلم نشست بود طراقی پیامد جبرئیل در حال متغیر شد پیغمبر پرسید که ای اخی این چه تغیر است که در روی تو پیدا شد گفت حق تعالی آن روز که دوزخ را آفرید در او چاهی آفرید که نام آن چاه غی¹³⁷⁵ است فرمود که سنگی در آن افکنند آن سنگ به قعر آن چاه هنوز رسید از هیبت آن ترسیدم رسول الله علیه السلام گفت در آنجا که باشد گفت بی نمازان و متابعان شهوات فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ

¹³⁷⁵ گویند که اهل دوزخ از عذاب آن چاه به حضرت حق پناه جویند.

عَيَّا¹³⁷⁶. نعوذ بالله من ذلک حکایت منظومه: این طرفه حکایت است بنگر - روزی مگر از قضا سکندر - می‌رفت و همه سپاه با او - وان حشمت و ملک و جاه با او - ناگه به خرابه گذر کرد - پیری ز خرابه سر بدر کرد - پیری نه که آفتاب پر نور - در چشم سکندر آمد از دور - پرسید که این چه شاید آخر - این کیست که می‌نماید آخر - دیوانه بود و گرنه عاقل - اینجا نکند مقام و منزل - پرسم که چه کار دارد اینجا - بینم که چه می‌شمارد اینجا - در گوشه این خراب دلگیر - بیهوده نباشد اینچنین پیر - آمد سوی آن مفاک و آن گور - پیر از سرکار خود نشد دور - خود باز نگرد سوی او چشم - پرسید سکندرش به صد خشم - گفت ای شده غول این گذرگاه - غافل چه نشسته (396a) در این راه - بهر چه نکردی احترامم - آخر نه سکندر است نامم - دانی که منم به بخت پیروز - پشت همه روی عالم امروز - دریا دل و آفتاب رایم - فرق فلک است زیر پایم - پیر از حال بانگ بر زد - گفت این همه نیم جو نیر زد - نه غول و نه غافل در این کوی - هشیارترم ز تو به صد روی - از روی اجل چو آگهم من - چون منتظران بر این رهم من - با خلق مرا چه آشناییست - چون آخر کارها جدایی است - چون عاقبت جهان فنا راست - ملک ازل و ابد خدا راست - دل در بد و نیک او بیستم - در گنج خراب از آن نشستم - دیوانه تویی که بهر بیشی - مغرور دو روزه ملک خویشی - دانم چه کسی دو قطره آبی - آلوده به خاک این خرابی - نه پشت و نه روی عالمی تو - یک دانه ز کشت آدمی تو - دور فلکی که بی‌شمار است - هر ساعتش از تو صد هزار است - این شهوت چند روزه بنگر - قسم تو ز سعد و نحس اختر - با من چه برابری کنی تو - چون بنده بنده منی تو - دو بنده من که خشم و آزند - بر تو شب و روز سرفرازند - تو بنده این دویی به معنی - بشکن سر کبر و پای دعوی - حیران شد از این سخن سکندر - بفکند کلاه شاهی از سر - از خجلت خود نفیر می‌زد - سر بر کف پای پیر می‌زد - پیر از در دل رهی نمودش - کاندر همه عمر یاد بودش - این است ره آن که پاک باز است - از غیر خدای بی‌نیاز است - مردان خدا هوا شکستند - از نیک و بد زمانه رستند. پس عاقل را می‌باید که ترک شهوات و سیئات کند و به اعمال صالحات تبدیل دفتر و محو خطیئات کند تا در روز قیامت شرمسار نشود و به عذاب الیم گرفتار نگردد حکایت: عزیزی همی گفت من گناه‌های خود را تنها به یاد می‌آرم بسیار شرمسار می‌شوم آیا حال من چون شود که ملائکه گناه‌های مرا در حضور قاضی عرصات علی رؤس الاشهاد بخوانند و به عذاب الیم فرمایند [3844 بس کنم گر این سخن افزون شود] فراغت کنم از گفتن زیرا چون این سخن زیاده شود [خود جگر چه بُود که خارا خون شود] و اگر جگری باشد که از این سخن خون نشود از غایت سختی است بلکه از بدبختی است چنانکه می‌فرماید [3845 این جگرها خون نشد نز سختی است] بلکه از جهت انتظام است (396b) در سلک طایفه که حضرت الهی در تقبیح ایشان می‌فرماید ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْجِبَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً. و اگر حالی خون نشود در آوان مشاهده آتشی که به حکم فَاتَّقُوا

¹³⁷⁶ پس در رسید از پس ایشان فرزندان که ترک کردند نماز را و تابع شدند آرزوهای نفس را پس زود باشد که ببند غی را.

النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ. آتش افروز او آدمی و حجاره خواهد بود خون گردد ولیکن خون شدن سود ندارد بیت:

اکنون طلب دوا که مسیح است بر زمین - که آن دم که رفت سوی فلک فوت شد دوا. [غفلت و مشغولی و بدبختی است]

یعنی از نهایت غفلت و از مشغولی به دنیا است و از شقاوت است و حال عوام عجب است که اگر منجمی با وجود دروغ گویی گوید فلان روز چنین حادثه خواهد شد از خانه بیرون نمی باید آمد قبول کنند اما حضرت حق جلّ علا در سوره لقمان فرمود **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاحْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ**. قبول فعلی نمی کنند. حکایت: عزیزی می گفت حال غافلان عجب است که به حکم **اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ**. و به موجب **وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ**. حکم قاضی عرصات را قبول نمی کنند و دعوت او را اجابت نمی نمایند و احرار نفس و شهوت و آزادگان¹³⁷⁷ شیطان و معصیت که انبیا و اولیاء گواهی می دهند و به سوی بهشت راه می نمایند شهادت و دلالت ایشان را قبول نمی کنند اما بندگان شهوت که از بندگان مسترق بدترند به فسق و ضلالت گواهی می دهند و به سوی عذاب آخرت راه می نمایند گواهی ایشان را و دعوت اینان را قبول می کنند [3846 خون شود روزی که خونش سود نیست] یعنی روز قیامت بیت: تدبیر خود امروز کن ای خواجه که فردا - هر چند که فریاد کنی سود ندارد. [خون شو آن وقتی که خون مردود نیست] یعنی در این جهان **مثنوی**: بدنیا توانی که عقبی خری - بخر جان من ورنه حسرت خوری - کسی کوی دولت ز دنیا ببرد - که با خود نصیبی به عقبی ببرد. حکایت: عمر بن عبدالعزیز هر شب فقیهان را جمع می کرد و قیامت و آخرت را یاد می کردند و می گریستند گویا در پیش ایشان مرده بود و بر سر مرده مویه گر و نوحه کنان بودند و بعض حکما گفت اینجا گریه و زاری کن تا در آنجا (397a) شادان¹³⁷⁸ و خندان باشی و اینجا از اسباب هلاک احتراز کن تا در آن روز به جایی نروی که در آنجا مرگ را تمنی بکنی اما نیابی یعنی دوزخ **مثنوی**: بکوش امروز تا تخمی بپاشی - تو فردا بر جوی قادر نباشی - گر اینجا کشت کردن را نوری - در آن خرمن به نیم ارزن نیززی. [3847 چون گواهی بندگان مقبول نیست] در شرع [عدل او باشد که بنده غول نیست] رجل عدل و نافذ القول و مقبول الشهاده آن است که بنده شیطان و نفس نیست و از این روی که شرط شهادت حریت است خدا جلّ و علا رسول الله علیه السلام در قرآن شاهد گفت چنانکه می فرماید [3848 گشت اَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا (45) وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا. و به آن آیت کریمه که در سوره فتح است اِنَّا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا. [زآنکه بود از کون او خُر بن خُر] زیرا آن رسول علیه السلام از دو کون آزاده است که کافران

¹³⁷⁷ آزادگان KT : از دکان M

¹³⁷⁸ شادان TK : شاد M

مکه در ابتداء نبوت گفتند هر یکی از ما نیمه مال به تو بخشیم که تو غنی‌ترین ما باشی از این دعوی فراغت کن و بتان ما را دشنام مده او چیزی قبول نکرد و از حق روی نگردانید و شب معراج بهشت را آرایش کردند چشم همت را به حکم **مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى**. بر مشاهدۀ ماسوی نگشاده و فرزند حرّ است که پدر بزرگوار و جدّ اعلیٰ اش ابراهیم است علیه السلام از آن که از نسل اوست و آن نیز حرّ است زیرا ابراهیم را چون به مال امتحان واقع شد مال را به مهمان صرف کرد و چون به فرزند امتحان شد مطیع فرمان گشت که بر قربان کردن او اقدام کرد و چون نمرود او را از منجنیق به آتش انداخت او در هوا پُران بود در آن وقت جبرئیل آمد و گفت الک حاجة یعنی هیچ حاجت داری خلیل گفت اما الیک فلا یعنی به تو حاجت ندارم [3849] چونکه **حُرّم خشم کی بندد مرا**] از سخن علی است [نیست اینجا جز صفات حق در آ] لباس من به حکم **تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ**. صفات خداست که رحمت او غالب است. لاجرم من نیز در محل قهر رحمت کردم و ضمیر من آینه است چون نور ضمیر تو دیدم تو را به حریم وصال راه نمودم و لهذا می‌فرماید [3850] اندر آ کاژاد **کردت فضل حق**] و عنایت حاکم مطلق [زآنکه رحمت داشت بر خشمش سبق] قال رسول الله علیه السلام **إِنَّ اللَّهَ لَمَّا قَضَى (397b) الْخَلْقَ كَتَبَ عِنْدَهُ فَوْقَ عَرْشِهِ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي**¹³⁷⁹. پس به موجب حدیث مذکور سبق رحمت بر غضب¹³⁸⁰ صد هزار معصیت را مبدل به طاعت گرداند و هزار گدای خاک نشین را در خلوت خانه محرمیت بر سریر عزّت و تمکین نشاناند محرمان سرا پروده عظمت را از بارگاه کبریا دور اندازد و مجرمان حجاب خیبت را به خلع قیود بیگانگی و تشریف خلعت یگانگی بنوازد. لاجرم مرا که مظهر و مظهر همین صفاتم و آینه جمال نمای ذاتم گاهی به شمشیر قصد قتال است و گاهی به نور ضمیر عزم و راه نمودن به حریم وصال پس چون تو اسلام آوری مقبول حضرت حق شوی [3851] اندر آ اکنون که رستی از خطر] و خوف [سنگ بودی کیمیا کردت گهر] سنگ بی‌قیمت بودی کیمیای معنوی تو را گوهر گرانمایه ساخت یعنی کافر بی‌قدر بودی کیمیای اسلام تو را جوهر قیمت دار گردانید. لاجرم [3852] رسته از کفر و خارستان او] خلاص شدی از کفر و از ظلمت و قساوتش و از عذاب آخرتش [چون گلی بشکف بسروستان هو] معنی این مصراع به ترکی گل گبی آجل الله باغچه‌سنده. [3853] تو منی و من توم ای محتشم] به حکم **الْمُؤْمِنُونَ كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ**. تو منی و من توام ای بزرگ که دویی از میان برخاسته است [تو علی بودی علی را چون کُشَم] کسی خود را کی قتل کند و بدان که چون کسی به نور اسلام و کمال ایمان منور و مکمل باشد آن را از ظالمان

¹³⁷⁹ یعنی تعلق صفا رحمت بر تعلق صفت غضب غالب است و الا هر دو صفت فعل است از صفات افعال خدای تعالی سبق یکی بر دیگری متصور نیست یا این صفا تمثیل است که مبنی بر تشبیه مرکب بالمركب است و مراد این است به ترکی که رحمت و غضب یکی آت گبی یارشدر گچن رحمت اتی اولدی. منه.

¹³⁸⁰ مطلب در سعت رحمت.

ضرر نرسد فکیف که از علی ولی ضرر رسد **حکایت¹³⁸¹**: از سعید بن مسیب مروی است که بعضی امرا که والی مدینه شده بود چون به مدینه آمد علی بن الحسین و قاسم بن محمد و سالم بن عبدالله رضی الله عنهم و جمعی دیگر از قریش به دیدن وی آمدند آن والی روی به ایشان کرد که سعید بن مسیب کدام است از شما علی بن الحسین رضی الله عنهما گفت که وی مسجد را لازم گرفته است و به صحبت امرا نمی‌رود گفت تو که علی بن حسین بن علی بن ابی طالبی و قاسم که پسر محمد بن ابی الصدیق است و سالم که پسر عبدالله بن عمر است پیش من می‌آید و سعید بن مسیب نمی‌آید و الله که گردن وی را بخوهم زد و سه بار مکرر کرد علی بن الحسین می‌گوید که به این سبب مجلس بر ما تنگ شد چون بیرون آمدیم پیش سعید بن مسیب رفتم قصه را به وی (398a) باز گفتم و گفتم اگر به عمره می‌روی دور نیست گفت مرا در عمره نیتی صادق در خاطر نیفتاده است گفتم به خانه بعضی از برادران رو گفت به این منادی که روزی و شب پنج بار ندا می‌کند چه کنم والله که هرگز مرا ندا نخواهد کرد مگر که به وی خواهم آمد پس گفتم در مسجد از آنجا که می‌نشینی به جای دیگر نقل کن زیرا که تو را در جای تو خواهند طلب کردن گفت مجلسی را نمی‌گذارم که مرا در آن خوی داده است به آن چه خوی داده است از خیرات و طاعات گفتم ای برادر تو نمی‌ترسی گفت چون پرسیدی خدای تعالی می‌داند که من از هیچ کس غیر وی نمی‌ترسم لیکن اوّل آن چه می‌گویم و اوسط آن و اواخر آن حمد و ثنای خدای تعالی است و درود بر محمد علیه السلام و از خدای تعالی می‌خواهم که مرا بر این والی فراموش گرداند مدتی آن امیر در مدینه بود بعد از آن عزلش کردند و عزیمت شام کرد چون چند منزل از مدینه بیرون آمد روزی غلام وی را وضو می‌داد غلام را گفت یک ساعت باش زهی رسوایی و شرمندگی من از علی بن حسین و قاسم بن محمد و سالم بن عبدالله که من در پیش ایشان سوگند خوردم که گردن سعید بن مسیب را بزنم و الله که از آن وقت تا این زمان در هیچ ساعت از ساعات شب و روز به یاد من نیامده است غلام گفت آن چه خدای تعالی به تو خواست بهتر از آن است که تو به خود خواسته بودی [3854 **معصیت کردی به از هر طاعتی**] از سخن علی است یعنی خدو را بر روی من انداختی این اگر چه معصیت بود اما به از هر عبادتی که سبب شد به مغفرتی و رفعت درجتی [آسمان پیموده در ساعتی] و قطع منازل کردی در یک ساعت حصه قصه در این مرتبه این است که گاهی باشد که کسی قصد معصیت کند و در اثنای آن گناه سببی پیدا گردد که توبه از همه معاصی کند تا از معاصی پاک شود و به قدر گناه‌ها ثواب یابد اوّل عدو الله بود زود ولی الله شود چنانکه حضرت حق جلّ علا فرمود **إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ**. باز فرمود **وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ**. در اخبار وارد است که حق تعالی شب معراج رسول الله را علیه السلام گفت ابراهیم را از پس طاعت (398b) دوست گرفتم و امت تو را از پس معصیت [3855 **پس خجسته معصیت کآن کرد مرد**] که

¹³⁸¹ مطلب در مصون شدن مؤمن از شرّ ظالم

سبب شد¹³⁸² مر استغفار را مثال معصیتی که از آن مرد به ظهور آمد چون خاری است که از وی اوراق ورد بر دمد یا چون گناه عمر بود که به قصد رسول الله علیه السلام آمد و به قصر قبول و دار السلام راه یافت یا چون سحر ساحران فرعون بود که معارضه ایشان با موسی علیه السلام سرمایه فروعون شد چنانکه می فرماید [نی ز خاری بر دمد اوراق ورد]¹³⁸³ استفهام انکاری است [3856 نی گناه عمر و قصد رسول] عمر¹³⁸⁴ که پیش از اسلام قصد کشتن رسول الله علیه السلام کرد که شمشیر را متقلد شد و به جبل ابی قیس متصاعد گشت تا در غار رسول الله را قتل کند چون پیش رسول رسید لرزه بر اندامش افتاد و تلقین اسلام طلب کرد رسول الله علیه السلام تلقین اسلام کرد مسلمان شد و در بعض روایات چنین واقع شد که عمر رضی الله گفته است که با ابو جهل و شبیه نشسته بودم ناگاه ابو جهل برخاست و آغاز خطبه کرد و گفت ای معشر قریش محمد خدایان شما را دشنام می دهد و شما را به سفاهت و نادانی نسبت می کند و می گوید ک پدران شما در دوزخ اند و همچون خران در آتش دوزخ بر وی در می افتند هر کس که محمد را بکشد وی را صد اشتر سرخ موی می دهم و صد اشتر سیاه موی و هزار اوقیه نقره من خاستم و گفتم ای ابو الحکم آن چه می گویی صحیح است گفت آری عاجل است نه آجل من گفتم سوگند به لات و عزی که من این کار را می کنم ابو جهل دست مرا گرفت و به خانه کعبه در آورد و هبل را بر من گواه گرفت و هبل بزرگترین اصنام ایشان بود هر وقت که سفری یا جنگی یا صلحی یا نکاح پیش می گرفتند پیش وی می آمدند و با وی مشورت می کردند و وی را گواه می گرفتند پس من شمشیر حمایل کردم و رسول الله را علیه السلام می طلبیدم به خانه خواهر خود آمدم خباب بن الارت رضی الله عنه آنجا بود و شوهر وی سعید بن زید چون مرا دیدند که شمشیر حمایل دارم بترسیدند گفتم باکی نیست خباب رضی الله عنه گفت و یحک ای عمر اسلام او راب طلب (399a) کردم و وضو ساختم و از رسول الله علیه السلام سؤال کردم گفتند که در خانه ارقم بن ارقم است به آنجا رفتیم و در خانه بزد حمزه رضی الله عنه بیرون آمد چون مرا شمشیر حمایل کرده دید بانگ بر من زد وی مردی مهیب بود من نیز بانگ بر وی زدم پس رسول الله علیه السلام بیرون آمد چون مرا دید سر¹³⁸⁵ مرا دریافت فرمود که من دعا کرده بودم که اللهم ائیم لی الاربعین باحد العمرین دعای من در حق تو مستجاب شد ای عمر اسلام آور من گفتم أشهد أن لا إله إلا الله وأنت رسول الله رسول الله علیه السلام و اصحاب وی به آن مسرور شدند و آن روز من چهلم تن شدم از مسلمانان و من گفتم لات و عزی را خلق آشکارا می پرستند و خدای را پنهان پس گفتم یا رسول الله بیرون آی سوگند به خدای تعالی که دیگر هرگز

¹³⁸² مطلب در بیان آن که معصیت گاهی سبب استغفار شود.

¹³⁸³ دکندن بلورمزمی گل پیراقلری

¹³⁸⁴ مطلب در اسلام عمر رضی الله عنه.

¹³⁸⁵ سر را دریافتن کنیا است از بوسه مبارک حضرت رسالت پناهی مر سر مبارک حضرت عمر را رضی الله عنه.

مشرکان بر ما غالب نمی‌شوند پس بیرون آمدیم و تکبیر گفتیم چنانکه مشرکان نیز شنیدند و رسول‌الله علیه السلام طواف خانه کرد و بعد از آن همیشه با یک یک از مشرکان مقاتله می‌کردیم تا خدای تعالی دین خود را غالب گردانید [می‌کشیدش تا بدرگاه قبول] فاعل کشید گناه عمر یا قصد است یا رسول و مفعولش ضمیر که راجع به عمر است. لاجرم چنانکه عمر به قصد رسول آمد شرف اسلام یافت پس ای خصم من قصد تو گناه بود اما حق تعالی سببی ساخت که سعادت ایمان یافتی هم‌چنین گاهی مردی به قصد گناهی آید توفیق توبه یابد چنانکه [3857 نی بسحر ساحران فرعونشان] استفهام انکاری است [می‌کشید و گشت دولت عونشان] یعنی سحر ایشان سبب شد که فرعون ایشان را کشید که دولت ایمان و رحمت رحمن عون ایشان شد [3858 گر نبودی سحرشان و آن جحد] گر سحر ساحران و انکار ایشان نبودی [کی کشیدیشان به فرعون عنود] که کشیدی ایشان را به فرعون معاند [3859 کی بدیدندی عصا و معجزات] کی بدیدندی اژدها شدن عصا را و معجزات موسی را [معصیت طاعت شد ای قوم عَصَات] معصیت عین طاعت گشت ای گناهکاران حکایت: روزی مولانا به اصحاب کرام به مسجد جمعه می‌رفتند از ناگاه به جلادی مقابل افتاد که چندین خون‌ها کرده بود و گردن زده او را عزت نمود یاران از آن حالت حیران ماندند که او چه اهل زیارت است (399b) و لایق عزت تا مثل او سلطانی او را تعظیم کند بزرگی از آن حال سؤال کرد فرمود که مردی بود از اولیاء الله که در قباب غیرت پوشیده مانده بود و دایم آرزو می‌برد که از قفص قالب مرغ روح را پرواز دهد و به درجه شهادت رسد حق تعالی سببی ساخت تا مذکور را متهم کردند و این جلاد او را از حبس قفص رها نمود آن ولی خدا ولایت خود را به این جلاد داد یاران چون این حال را به جلاد تقریر کردند در حال جلاد مسکین بجلادت تمام و صدق عظیم به توبه و استغفار جلدی نمود و از جمله مریدان مقبل و مقبول شد پس در درگاه اله به نهیج روی نمودی را راه نیست که حضرت حق را به عاصیان نیز میل و رحمت است حکایت: ذوالنون مصری گفت روزی در کنار نیل بودم عقربی به شتاب آمد و در کنار نیل غوکی بود عقرب بر وی سوار شد غوک وی را به سوی جوی نیل برد من از این حال متعجب گشتم و در عقب آن بر زورقی سوار گشته رفتم عقرب را دیدم که همی رفت تا به زیر درختی رفت که در سایه آن درخت جوانی خفته بود و ماری بر صدر او نشسته و سر بر آورده که آن جوان را بزند عقرب رسید و آن مار را بزد فی الحال مار بمرد و از صدر جوان بر زمین افتاد من گمان بردم که آن جوان ولی است نزدیک او رفتم از دهانش بوی شراب آمد که مست خفته بود تعجب کردم و گردیدم هاتفی رسید که ای ذوالنون ما را چنانکه به مطیعان نظر است به عاصیان نیز نظر است من درنگ کردم تا جوان بیدار شد و مرا دید و گفتم ای جوان این مار را ببین چون دید ترسید و بلزید قصه عقرب را گفتم جوان از این سخن انتباه یافت و توبه کرد و از جمله اولیا گشت [3860 ناامیدی را خدا گردن زدست] و مقتول کرده [چون گنه مانند طاعت آمدست] که سبب شود¹³⁸⁶

¹³⁸⁶ مطلب در سعت رحمت حق و حکایت غریبه در این باب.

به رجوع و توبه و به مغفرت خدا جلّ و علا در کتاب تنبیه الغافلین آورده است **حکایت:** عمر رضی الله عنه بر رسول الله علیه السلام در آمد و می‌گریست رسول الله علیه السلام پرسید که چه می‌گری یا عمر گفت یا رسول الله در باب جوانی هست که می‌گرید دل مرا به سوخت رسول الله علیه السلام فرمود یا عمر او را در آر جوان داخل گشت و می‌گریست رسول الله علیه السلام گفت چه می‌گری ای جوان گفت یا رسول الله گناه‌های بسیار مرا می‌گریاند و از جبار می‌ترسم که **(400a)** من را عذاب کند رسول الله علیه السلام گفت کسی را به خدا شریک کردی جوان گفت نه و رسول الله علیه السلام گفت قتل نفس کرده‌ای به غیر حق جوان گفت نه رسول الله علیه السلام فرمود خدا گناه تو را بیامزد اگر همچون آسمان‌های هفت و زمین‌های هفت و کوه‌های بلند باشد جوان گفت گناه‌های من از این‌ها بزرگ‌تر است رسول الله علیه السلام گفت گناه تو بزرگ است یا عرش جوان گفت گناه من بزرگ‌تر است رسول الله علیه السلام فرمود از گناه خود به من خبر ده جوان گفت از تو شرم دارم یا رسول الله، رسول الله علیه السلام باز فرمود خبر بده جوان گفت از تو شرم دارم یا رسول الله رسول الله علیه السلام باز فرمود خبر بده جوان گفت یا رسول الله من نباش بودم گورها را می‌گشادم و کفن مردگان برداشتم هفت سال در این کار بودم تا دختری بمرد از دختران انصار قبر او را گشادم و او را از کفن عریان کردم چون برخی رفتم شیطان بر نفس من غالب آمد باز گردیدم و به او جماع کردم چون برفتم آن دختر برخاست و گفت وایل تو را یا شاب از خدا شرم نمی‌داری در وقت قیام ساعت که خدا جلّ و علا تخت خود را از بهر قضا بنهد و حق مظلوم را از ظالم بستاند که مرا عریان کردی در میان لشکر مردگان و مرا جنب ساختی در پیش دِیّان پس رسول الله علیه السلام از این برنجید و گفت یا فاسق چه حاجت کرد تو را به دوزخ برو از نزد من جوان برفت و چهل شب به حق تعالی توبه کرد و سرش را به سوی آسمان داشت و گفت ای خدای محمد و آدم و حوا اگر توبه مرا قبول کردی و مرا بیامزیدی محمد را و اصحاب او را اعلام کن و الا آتش بفرست مرا به آن بسوز و مرا از عذاب آخرت خلاص کن جبرئیل به امر جلیل پیش رسول الله علیه السلام آمد و گفت خدای تعالی بر تو سلام می‌خواند و می‌گوید تو آفریدی خلق را یا من رسول الله علیه السلام گفت او آفرید مرا و همه خلق را و گفت خدای تعالی می‌گوید تو رزق می‌دهی ایشان را رسول الله علیه السلام گفت خلق را و مرا او رزق می‌دهد گفت حق تعالی می‌گوید او قبول می‌کند توبه را یا من رسول الله علیه السلام گفت توبه مرا و توبه همه را او قبول می‌کند پس جبرئیل گفت خدا می‌گوید توبه بنده مرا قبول کن من توبه او را قبول کردم رسول الله علیه السلام آن جوان را بخواند و مژده داد **[3861]** چون مُبَدَّل می‌کند او سیّات] به حکم آیت سورة فرقان **فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا**. عوض **(400b)** هر عقاب ثواب کند و سیّات را محو کند و به جای او حسنات آورد چنانکه می‌فرماید **[طاعتی‌اش می‌کند رغم وُشّات]** جمع واشی به معنی غمّاز **[3862]** زین شود مرجوم شیطان رجیم] زیرا که سال‌ها ابلیس کوشش می‌کند

که به وسوسه گناهی پیرورد و به حيله و تلبیس بیچاره را به سوی چاهی آورد چون بیند که گناه آن بنده مبدل به طاعت اله شد و ابتلا در چاه سبب اعتلا بر سریر جاه گشت شیطان رجیم گرفتار عذاب الیم گردد و از حسد پاره و دو نیم شود چنانکه می فرماید [وز حسد او بطرقه گردد دو نیم] معنی این مصراع به ترکی حسدن اول ابلیس چاتلر اکی پاره اولور.

حکایت: صاحب کشاف در تفسیر سوره نسا در شرح و بیان این آیت که **إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ الشُّوْءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ**. از افضل التابعین شیخ حسن بصری نقل می کند که گفت چون داغ لعنت بر پیشانی ابلیس نهادند که **إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ**. ابلیس مهلت خواست مهلتش دادند که **إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ**. ابلیس اظهار شادی کرد که هر آینه ابنای آدم را اغوا کنم و گمراه سازم و دل از رشک و حسرت آدم بپردازم جواب آمد که ای ملعون من که پروردگار بی چونم در توبه را بر بندگان گناهکار خویش هرگز ننهدم هر گاه که بنده گوید **تُبْتُ** ربی گویم **قَبِلْتُ** عبدی پس ابلیس از درگاه بی نیاز به حسرت و سوز و گداز بازگشت و حضرت مولانا در این معنی می فرماید [3863] **او بکوشد تا گناهی پرورد** و اضلال ما بکند [زآن گنه ما را بچاهی آورد] و به چاه دوزخ افکند [3864] **چون ببیند کآن گنه شد طاعتی** به حکم آیت سوره فرقان که اکنون او را واقع شد بیان [گردد او را نامبارک ساعتی] و شوم وقتی که سعی او ضایع شود چون توبه سبب مغفرت است در وی تعجیل می باید کرد و بزرگان گفته اند چون زمان مرگ معلوم نیست هر نفس را دم آخر تصور باید کرد و از رجوع به حضرت او غافل نباید بود بیت: غافل مشو ای عاصی و با درد و ندم باش - هر دم دم آخر شمر و حاضر دم باش. لاجرم امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه می گوید که چون من در مدینه علم و در دریای حلک و مخزن رحمت اله و آینه جمال شاهم هر آینه در رحمت بر روی مجرم ننهدم [3865] **اندر آ من در گشادم مر ترا** (401a) **بیا که در شفقت گشادم من تو را** [ثف زدی و تحفه دادم مر ترا] تو مرا خدو انداختی من تو را تحفه ایمان دادم چون رحمت امیر المؤمنین از رحمت رب العالمین است و حضرت مولانا را عادت است که چون وصف کرم کریمی کند از او با کرم الاکرمین و ارحم الراحمین انتقال کند و لهذا به زبان امیر المؤمنین از طرف رب العالمین می فرماید [3866] **مر جفاگر را چنینها می دهم** می دهم و احسان کنم [پیش پای چپ چه سان سر می نهم] و صبر می کنم امیر المؤمنین علی چون ولی بود حال آن پهلوان به نزد او معلوم بود که مسلمان خواهد شد. لاجرم جفای او را تحمل کرد هم به این شیوه آن را با سلام آورد. لاجرم رب العالمین عالم جمیع اشیاست استعداد اسلام هر شخص را داند بر کفر و عصیان او صبر کند و به حکم **كُتِبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ**. بهانه سازد کافر را به ایمان و فاسق را به صلاح آرد و به جای گناه ثواب دهد [3867] **پس وفاگر را چه بخشم تو بدان** کسی که مرا وفا کند او را چها می بخشم بدان [گنجها و ملکههای جاودان] گنج باقی و ملک مؤبد می دهم

گفتن پیغامبر **صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ** به گوش رکابدار امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه که کشتن علی بر دست

تو خواهد بودن خبرت کردم

امیر المؤمنین علی رضی الله عنه آن پهلوان را حکایت کرد که روزی پیغامبر علیه السلام در گوش رکاب دار من گفت قتل علی در دست تو خواهد بود تو را خبر کردم چون رکاب دار از رسول مختار این سخن را استماع نمود پیش من سر بر زمین نهاد و زبان به زاری و التماس بگشاد که پیش از آن که به سمت خسر دنیا و الآخرة موسوم شوم مرا از ننگ وجود باز رهان من او را بدی نکردم و ضرر نرسانیدم بلکه به لطف شاد کردم تو را کی بدی کنم حاصل کلام در این مقام این است باقی تفصیل را حضرت مولانا بیان کند که از زبان امیر المؤمنین علی رضی الله عنه می گوید [3868 من چنان مردم که بر خونِ خویش] کسی که مرا خوانی خواهد شد آن را عبدالرحمن ملجم گویند که روز جمعه امیر المؤمنین¹³⁸⁷ به مسجد رفت¹³⁸⁸ از بهر نماز صبح آن مرد علی را به شمشیر زهر آب داده زد. لاجرم علی آن مبارز را می گوید مردی که قاتل من خواهد بود [نوشِ لطفِ من نشد در قهر نیش] بیشتر و زهر قصّه این است که [3869 گفت پیغمبر به گوشِ چاکرم] و رکاب دارم که آن عبدالرحمن بن ملجم است [کو بُرد روزی ز گردن این سرم] (401b) که آن چاکر روزی از کردن قطع کند سر مرا یعنی مرا کشد [3870 کرد آگه آن رسول از وحی دوست] و اعلام الهی [که هلاکم عاقبت بر دستِ اوست] بر دست آن چاکر چون آن چاکر آگاه شد از این خبر پیش من آمد [3871 او همی گوید بگش پیشین مرا] آن چاکر همی گفت به من تو قتل کن پیشین مرا [تا نیاید از من این مُنکر خطا] تا صادر نشود از من این امر منهی [3872 من همی گویم چو مرگِ من ز تست] در تقدیر خدا [با قضا من چون توانم حيله جُست] به قضاء الهی چه چاره و چه حيله می کنم [3873 او همی افتد به پیشم کای کریم] آن چاکر من تضرّع همی کرد و می گفت که ای کریم [مر مرا کن از برای حق دو نیم] و مراد و پاره کن [3874 تا نه آید بر من این انجام بد] و نتیجه ذمیمه و عاقبت قبیحه [تا نسوزد جان من بر جانِ خود] یعنی تو جان جان منی پس مرا بکش پیش از کشتن تا نسوزد جان من که در تن است بر جان خود که تویی یعنی گریان و بریان نشود [3875 من همی گویم برو جَفَّ الْقَلَم] یعنی به حکم جَفَّ الْقَلَم بِمَا هُوَ كَاتِبٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. قلم الهی نوشت و فراغت کرد زیرا خشک شدن قلم پس از فراغت کتابت است. لاجرم جَفَّ الْقَلَم کنایت از فراغت و عبارت از مقرر شدن است [ز آن قلم بس سرنگون گردد عَلم] آن قلم الهی که هزار عَلم از آن سرنگون شود یعنی هر چه قلم الهی در لوح محفوظ نوشته و در تقدیر الهی مقرر گشته است البته می خواهد شد. لاجرم به تقدیر حق تعالی علم شاهان سرنگون می شود [3876 هیچ بغضی نیست در جانم ز تو] یعنی جانم تو را عداوت نمی کند و از تو نمی رنجد [ز آنکه این را من نمی دانم ز تو] بلکه از حق دانم [3877 آلتِ حَقّی تو فاعل دستِ حق]

¹³⁸⁷ تفصیل قتل امیر المؤمنین علی در آخر این حکایت مذکور خواهد شد منه.

¹³⁸⁸ رفت T : می رفت MK

که به حکم وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ. اوست فاعل مطلق [چون زَنَمَ بر آلتِ حق طعن و دَق] و خطا گرفتن توالی حق بیش نیستی¹³⁸⁹ صدور فعل در حقیقت از قبضه قدرت اوست و هر چه از آن حضرت می‌رسد نیکوست چون بالای او عین عطاست از عطا نالیدن خطاست تو چوگان قدرت اویی و من کوی میدان ارادت او کوی را چه یارای شکستن چوگان است و چوگان را بی‌قوت دست شاهی چه امکان تصرف در میدان است **حکایت**: عزیزی با خون دل آغشته روزی با گوی سرگشته گوی سخن رانی در میدان فصاحت انداخت و اسب (402a) همت از برای احراز قصابات سبق در مضمار بلاغت تاخت¹³⁹⁰ و به چوگان بیان کوی معانی بدیعه از اقران در می‌رود و حدیثی با کوی می‌گفت و می‌شنود و از سر این نکته استفسار می‌کرد که چرا طلبکار زخم چوگانی و از چه رو سرگشته و حیرانی و هر گاه که بالای زخم چوگان بر جان تو آید چرا چون ارباب ذوق و اصحاب شوق رقص و حالت از تو بیشتر به ظهور پیوندد و بعد از قطع اندکی از مسافت بی‌هیچ احتراز و مخافت چرا از برای تمنای زخمی دیگر توقف نمایی کوی از این سخن بر آشفت و به مرد سخن گوی گفت از آن روی که تو را نظر به آلت است دلت را غفلتی از ذوق این حالت است و چون مرا دل از دلدار خویش آگاه است یقین می‌داند که چوگان به دست شه است و چون حرکات چوگان از دست اوست. لاجرم زخم چوگان غیر زخم دوست نباشد پس مرا در زخم چوگان قضای شاه تغیر تسلیم و رضا راه نیست **مصراع**: لیک هر بی‌درد از این آگاه نیست. **حکایت**: سلطان العارفين ابو یزید قدس سره شبی خدای تعالی را در خواب دید حق تعالی گفتش یا ابا یزید از من چه می‌خواهی بخواه ابو یزید رحمه الله علیه گفت خداوند از تو می‌خواهم آنچه تو می‌خواهی **حکایت**: وقتی خواجه بر بنده خویش خشم گرفت شفیعان شفاعت کردند خواجه عفو کرد پس بنده همی گریست شفیعان گفتند چون خواجه عفو کرد این گریستن چراست گفت مرا رضای او می‌بایست چون امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه چنین معرفت فرمود [3878 **گفت او پس آن قصاص از بهر چیست**]¹³⁹¹ رکابدار گفت چون فعل فعل خداست و آلت نیستی هست نماست پس قصاص بر کُشنده که آلت است چراست و چون مقتول میّت به اجل خود است و حضرت حق هم محیی هم ممیت است پس قاتل چرا مستحق قتل است [گفت هم از حق و آن سرّ خفیست] امیر المؤمنین جواب داد و گفت آن قصاص نیز از خداست و آن سرّ مخفی است اهل ظاهر در این سر گفته‌اند که چون قاتل به کاری مباشرت (402b) کند و اختیار جزئی خود را به آن صرف کند که در پس او خدای تعالی مرگ آفریند مستحق قصاص شود و اگر چه قاتل آلت حق تعالی است اما آن آلت نیست که در واردات و اختیار و مباشرت کار نباشد پس قاتل سبب ظاهر است و مباشرت او باعث خلق مرگ است مثلاً

¹³⁸⁹ مطلب در بیان آن که هر چه از خلق می‌رسد از حق دانستن می‌باید که خلق آلت است فاعل مطلق حق تعالی.

¹³⁹⁰ تاخت TK : تخت M

¹³⁹¹ مطلب در بیان آن که چون معقول میّت به فعل خداست قاتل را چرا قصاص کنند.

اگر قاتل کارد نزدی حق تعالی موت را در مقتول نیافریدی. لاجرم تعلق مشیت حضرت حق به وجود حوادث اگر چه ایجاب کند اما مشیت او به وجود چیزی متعلق نشود الا نزد تحقق اسباب عادیه که از آن جمله سعی مکلف است و مباشرت او به اسباب حصول زیرا این جهان دار تکلیف است تکلیف به وجود اختیار بنده میسر است اما اهل باطن به حکم **لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ**. این چنین اسرار را بر حکمت خدای تعالی حواله کرده‌اند اما شمه از گلزار این اسرار¹³⁹² آن است که چون جمیع اسما و صفات احدیه الذات استدعاء مظاهر خویش می‌کنند تا سلطنت هر یک ظاهر شود پس اگر قصاص نباشد کمال سلطنت اسم منتقی ظاهر نشود و اگر تأمل نمایی و سر رشته این تنبیه از دست ندهی جمیع امور را جاری بر مقتضیات اسما و صفات مشاهده کنی بدان که انتقام را چنین بیان کرده‌اند که الانتقام افتعال من النقمه و هی غایه الکراهه للشیء و غایه العقوبه علیه ایضاً و هو من العباد اخذ النقمه و درک الثأر و طلب شفاء الغیظ و من الله تعالی اخذ ثأر اولیائه و تشفیة غیظهم [3879 گر کند بر فعل خود او اعتراض] یعنی کسی را درست نیست که بر کار حضرت خدا اعتراض کند و گوید این را چرا کردی و چرا این چنین کردی زیرا حق تعالی در ملک خود متصرف است یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید اگر حق اعتراض کند بر کار خویش [از اعتراض خود برویاند ریاض] باغ‌ها و اعواض که در هر فعل حق تعالی حکمت‌هاست در قصاص نیز حکمت‌هاست یک حکمت این باشد که اولیاء معقول گشتن را از سبب ظاهر دانند چون قاتل را قصاص کنند اولیاء مقتول را تشفی صدر حاصل شود و یک حکمت این باشد که مقتول گشتن کسی سبب رفعت درجه اوست حضرت حق هم رفعت منزلت قاتل خواسته است که هر (403a) دو را به سببی کشد که هر دو محنت کشند و به رفعت رسند و یک حکمت این باشد که چون حق تعالی از بهر صحت تکلیف بنده را اختیار جزئی و قدرت تصرف داده است و آن را وعد و وعید کرده چون بنده در این جهان جزاء کار بد را یابد از این انتقال کند که جزاء کار بد در آن جهان نیز هم چنین بخواهد شد و یک حکمت این باشد که حضرت حق در حق غیر چندان غضب کند که آن چنان غضب را در حق خود نکند تا از این بدانند که عنایت او در حق بندگان بیشتر است [3880 اعتراض او را رسد بر فعل خود¹³⁹³] اعتراض کردن حق را رسد و رواست بر کار خویش [زانکه در قهر است و در لطف او احد] که در قهر و لطف اوست مستقل و فرد حکایت: مردی به درجه صدیقان رسیده بود گوساله را پیش مادر بکشت خدای تعالی وی را از مقام خود بینداخت و آن متحیر می‌رفت اتفاقاً روزی مرغ بچه از آشیانه خود افتاد آن مرد این بچه را برداشت و در آشیانه او نهاد خدای تعالی پس از آن قهر لطف نمود که وی را به مقام خود رسانید و دلش حالت اولین را بیافت [3881 اندرین شهر حوادث میر اوست] در این شهر حوادث که دنیا است حاکم مطلق حق تعالی است [در ممالک مالک تدبیر اوست] در

¹³⁹² اسرار TK - M

¹³⁹³ لفظ خود را به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه

مملکت‌ها صاحب تدبیر و مدبّر امور اوست و خود مستغنی از همه است **حکایت**: دو برادر بودند یکی هر شب خدمت ما درهمی کرد و دیگری به خدمت حق مشغول بود شبی این یکی را حال خوش بود سر به سجده¹³⁹⁴ نهاد و به خواب شد آواز به کوشش رسید که برادرت را بیامرزیدیم و تو را بدو بخشیدیم گفت من به خدمت خدای مشغولم او به خدمت ما در مشغول است چرا مرا در کار او کنند جواب دادندش از برای آن که آن چه تو می کنی ما از آن بی نیازیم ولیکن مادرت بی نیاز نیست [3882 آلت خود را اگر او بشکند] قاتل حقیقی حق تعالی است و قاتل صوری آلت اوست چون قاتل صوری را قصاص فرمود آلت خود را شکستن گرفت. لاجرم آلت خود را اگر حق بشکند [آن شکسته گشته را نیکو کند] آن مکسور را صحیح کند و از عذاب آخرت رها کند **حکایت**: در بعض اخبار آورده اند که موسی علیه السلام در مناجات از خدای تعالی بخواست که عدلش را به او نماید حق تعالی گفت یا موسی طاقت (403b) نمی داری و صبر نمی کنی موسی عهد کرد که صبر کند پس حق تعالی گفت یا موسی برو پیش فلان چشمه پنهان شو موسی به قرب آن چشم رفت و در آنجا مخفی گشت پس از ساعتی سواری آمد و در آن چشمه آب بخورد و استراحت کرد و میان بند را گشاد مگر در دستارچه هزار دینارش بود آن دستارچه را بر بالای چشمه نهاد پس از زمانی میان بند را بست و بر اسب سوار گشت و برفت آن هزار دینار را فراموش کرد پس از او جوانی آمد آن هزار دینار را یافت و برداشت و رفت پس از او پیری نابینا آمد به عصا و به دست چشمه را یافت تا آب خورد آن سوار دینار را به یاد آورد اسب را تا از آن بیامد دینار را در جای ندید و از آن پیر پرسید پیر گفت من نابینایم دینار را نمی بینم و نیافتم آن سوار گفت من اکنون نهاده بودم و فراموش کردم و رفتم جز تو کسی اینجا نیامده است تو یافته پیر در انکار مبالغه نمود سوار سخت برنجید و بخشم رفت و شمشیر را بر پیر زد و بکشت موسی از این حال حیران گشت و در مناجات گفت خداوندا این چه عدل است که کسی هزار دینار فراموش کرد و جوانی آن را بی وجه یافت و ببرد و پیری نابینا را بی گناه آن سوار بکشت حق تعالی گفت پدر آن جوان را بر آن سوار هزار دینار بود چون پدرش بمرد آن جوان کودک بود میراث پدر را از او نگرفت و بر آن سوار مانده بود و آن پیری وقتی که بصیر بود پدر آن سوار را کشته بود و قصاص نشده خون بر گردن او مانده بود اکنون آن سوار را در آنجا آوردم تا هزار دینار را فراموش کرد و آن جوان را آوردم تا آن هزار دینار را بیافت و آن پیر اینجا آوردم و هزار دینار را به یاد سوار آوردم چون بازگشت و آن دینار را نیافت و آن را غضب دادم تا پیر را بکشت پس حق به مستحق و اصل کشت ایشان را چنین کردم تا به حضرت من سالم از حقوق عبادت آیند تا همه را رحمت کنم. لاجرم حضرت حق چون چیزی را بشکند بهتر از او می آرد پس [3883 رمز نَنْسَخْ آيَةَ اَوْ نُنْسِهَا] سرّ این آیت را که در اوایل سورۀ بقره است [نَأْتِ خَيْرًا مِنْ دَانِ مَهَا] به فتح میم است

یعنی ای ماه یا به کسر میم است یعنی ای بزرگ یعنی راز¹³⁹⁵ مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا. را دان و بر فعل حق اعتراض مکن از آن که [3884 هر شریعت را که حق منسوخ کرد] و احکام فروعیه را (404a) متغیر ساخت [او گیا بُرد و عوض آورد وُرد] گویا او گیاه را برید به جایش گل رویانید از این مفهوم می‌شود که هر ناسخ خیر از منسوخ باشد و در این تنبیه است که رسول‌الله علیه السلام جامع کمالات جمیع انبیاست و افضل البشر است و امت او خیر الامم چون حق تعالی تقدیر چنین کرد که بعضی افعال و احوال و اکتساب و اعمال سبب سعادت شود و بعضی افعال و اعمال سبب شقاوت گردد و انسان نمی‌تواند که این را بداند پس رسولان فرستاد و ایشان را ملائکه تعیین کرد تا طرق سعادت و شقاوت را بیان کنند و محمد رسول‌الله علیه السلام را اخیر آورد که دین او ناسخ همه ادیان شد و آن افضل الرسل بیت: یوسف نبود چون تو در نیکویی مکمل - نقاش نقش آخر بهتر کشد ز اول. و حضرت مولانا مثال دیگر می‌آورد.

[3885 شب کند منسوخ شغل روز را] یعنی شب که عمل روز را منسوخ می‌کند [بین جمادی خرد افروز را] جمادی که خفتگی و معطل شدن و شب است آن را بین که خرد را زیاده کند یعنی به خفتن عقل مجموع می‌شود و در شب با یار حقیقی الفت و صحبت باشد که شب خلوت‌خانه ابرار است و آینه تجلّی دیدار است و محل غفلت اغیار است و ظلمت که در او آب حیات اسرار است [3886 باز شب منسوخ شد از نور روز] باز شب از نور روز منسوخ شود [تا جمادی سوخت زان آتش افروز] تا خفتگی شب برفت از آن روز آتش افروز [3887 گرچه ظلمت آمد آن نوم و شبات] اگر چه ظلمت است آن خواب کران و راحت جان اما حضرت حق آن را به حکم وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا. که ناسخ روز و روشنایی است اما بد نیست زیرا [نی درون ظلمت است آب حیات] استفهام انکاری است یعنی آب حیات درون ظلمت است مصراع: که آب چشمه حیوان درون تاریکی است. [3888 نی در آن ظلمت خُردها تازه شد] این نیز استفهام انکاری است یعنی در آن ظلمت که شب است عقل‌ها تازه می‌شود [سکته سرمایه آوازه شد] یعنی سکنه از محسنات آواز است به معنی خفه که (404b) خوانندگان کنند به گرفتن رگ مرد که همچون مرده گردد آواز را خوش کند. لاجرم قهر حق تعالی و فرستادن بلا در دنیا دلیل رفاهیت و امن باشد در عقبی زیرا [3889 که ز ضدها ضدها آمد پدید] از ضد ضد پیدا شود [در شویدا روشنایی آفرید] در مردم چشم به حکم النور فی السواد. روشنی و نور خلق کرد [3890 جنگ پیغمبر مدار صلح شد] جنگ رسول‌الله علیه السلام در ابتداء اسلام قرارگاه صلح و امن اهل ایمان گشت و چنانکه می‌فرماید [صلح این آخر زمان زان جنگ بُد] که دین اسلام غالب و اهل ایمان در رفاهیت شدند [3891 صد هزاران سر بُرید آن دلستان] بسیار سر کافران برید آن رسول‌الله علیه السلام اگر چه کریم و حلیم بود اما از بهر حق می‌کشت [تا امان یابد سر اهل جهان] تا امین شود سر اهل ایمان از شر کافران پس محنتی که از حضرت حق رسد عقوبتی که

¹³⁹⁵ اول اولی‌تر است که مراعات نظیر مرعی باشد که از محسنات بدیعیه است چرا که ماه به آیت بودن مشهور است در شرع. منه.

به ما آید منفعت آخرت است چنانکه می‌فرماید [3892 باغبان زآن می‌برد شاخ مُضِر] از درخت [تا بیابد نخل قامتها و بر] فاعل بیابد نخل است و مفعول او قامتها و لفظ بر معطوف است بر او یعنی باغبان شاخ خشک و بد را می‌برد از درخت تا که قامت درخت بلند شود و نیک گردد [3893 می‌کند از باغ دانا آن حشیش] یعنی باغبان که اهل و دانا است گیاه را می‌کند و باغ را از آن پاک کند [تا نماید باغ و میوه خرمیش] تا باغ و میوه خرمی نماید. لاجرم به حکم إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا عَجَلَ عَقُوبَتَهُ. مصیبت و افت که از حضرت حق رسد باعث راحت آخرت است چنانکه می‌فرماید [3894 می‌کند دندانِ بد را آن طیب] و جراح [تا رهد از درد و بیماری حبیب] تا خلاص یابد از الم و مرض یار [3895 پس زیادتها درونِ نقصهاست] بسی نقص می باشد در صورت که زیادگی باشد در حقیقت [مر شهیدان را حیات اندر فناست] حیات باقیه شهیدان را در فنای ایشان است [3896 چون بریده گشت خلقِ رزق‌خوار] چون مقطوع شد گلولی غذا خوار یعنی چون گلولی کسی بریده شد که آن را شهید کردند [يُرْزَقُونَ فَرَحِينَ شَدَّ غَوَارٍ] هضم کننده اشارت است به آن آیت کریمه که حضرت رحمن در سوره آل عمران فرمود¹³⁹⁶ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرَحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ. [3897 خلقِ حیوان چون بریده شد بعدل] (405a) یعنی مرغ و گوسفند و دیگر حیوان که مأكول اللحم‌اند چون گلولی ایشان بریده شد به شرع [خلقِ انسان رُست و افزونید فضل] یعنی اجزاء آن حیوان مأكول انسان شد گلو و جزء بدن و عضو تن انسان گشت. لاجرم مرغ و گوسفند جان حیوانی را فدا کردند سر از گریبان بدن انسان بر آوردند قطعه: بره و مرغ را بران می‌کش - که در انسان رسد بآخر کار - ورنه کشتن کجا روا باشد - بی‌نمازی مسبحی را زار. و از بریدن خلق حیوانی عوض آن خلق انسانی در یابد. لاجرم [3898 خلقِ انسان چون ببرد هین ببین] و نظر و تأمل کن [تا چه زاید کن قیاس آن بر این] پس چون خلق انسانی بر موجب رضای ربّانی بریده گردد قیاس کن که به فضل سبحانی چها دریابد پس به حکم رَجَعْنَا مِنَ الْجَهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجَهَادِ. اگر کسی گلولی انسانی را به ریاضت و ترک شهوت ببرد [3899 خلقِ ثالث زاید و تیمار او] تیمار آن گلولی سوم و علاج و غذای او [شربتِ حق باشد و انوار او] شربت خدا و نورهای او باشد حکایت: مردی فقاعی نزد خانقاه ابوعلی دقاق بود به وقت سفره بیامدی و فقاع آوردی و بر سر سفره بنشستی و فقاع چند به صوفیان دادی چون سیر بخوردندی آن چه فاضل آمدی ببردی روزی بر لفظ ابو علی برفت که آن جوانمرد وقتی صاحب دارد شبان ابو علی دید که در جایی بالا جمله ارکان دین و دنیا جمع شده‌اند من هر چند که خواستم بدان بالا روم نتوانستم ناگاه آن فقاعی بیامد و مرا گفت ابوعلی دست به من ده که در این راه شیران پس رو روپاهانند دیگر روز ابوعلی دقاق به منبر بر آمد فقاعی آمد ابو

¹³⁹⁶ و مپندار آنان را که به صدق نیت کشته شده‌اند در راه خدا که ایشان مردگانند بلکه ایشان زندگانند نزدیک پروردگار ایشان بدان معنی که هر سال ثواب غزوه بدایشان می‌رسد روزی داده می‌شوند در حالتی که شاد مانند بدان چیز که عطا کرده استخدای تعالی بایشان از فضل خویش.

علی گفت او را راه دهید که اگر دوش ما را او دستگیر نبودی ما از بازماندگان بودیم فقاعی گفت ای استاد ما هر شب آنجا باشیم به یک شب که آمدی ما را غمز کردی. لاجرم کسی که از شربت و شراب ظاهر گلو را ببرد شربت روحانی شراب رحمانی چهشد اما پیش ارباب اسرار از این حلقی که به شمشیر بریده باشد تا آن حلقی که از لارسته باشد و به کَلّی از تعلق ماسوی گسسته بود فرق‌های بسیار است چنانکه می‌فرماید [3900 حلقِ بَریده خورد شربت ولی] یعنی هر گلولی بریده شربت نمی‌خورد بلکه شربت را آن حلق بریده خورد که [حلق از لارسته مُرده در بلی] معنی این مصراع به ترکی شول بوغز (405b) که لادن. یعنی انکاردن قورتلمش اولاً و میت اولاً بلی‌ده. یعنی اقرارده پس کسی که از طعام ظاهر حلق را ببرد حضرت حق او را شربت وصل و نور جمال را غذا کند. لاجرم آنجا که غذای جان است چه جای شربت و نان است و چون هر کسی از چیزی منقطع شود بهتری یابد و لهذا می‌فرماید [3901 بس کن ای دون‌هَمّتِ کوتاه‌بَنان] از بسیار خوردن بس کن ای دون همت و کوتاه انگشت [تا کِیّت باشد حیاتِ جان بنان] و خبز حکایت: بعض یاران اخیار ضیافت مردی پیش مولانا حکایت می‌کردند مولانا گفت یاران را شرم باد که در مدح سقایه و آبخانه مبالغه می‌کنند و مفتخر می‌شوند که چنان خوردیم و چنان بردیم فی الحال یاران استغفار کردند حکایت: مولانا را روزی گفتند عجباً درویش گناه کند فرمود که مگر طعام را بی‌اشتها خورد که طعام را بی‌اشتها خوردن درویش را گناه عظیم است [3902 زان نداری میوه‌ای مانند بید] از آن جهت ثمرات طاعت و آثار فضیلت نداری همچو درخت بید [کآبِ رو بُردی پیِ نان سپید] که آب روی را ریختی از بهر نان سپید که در طلب دنیا و از برای همی‌گدایی و در دعوت و ضیافت اهل هوایی و از بسیار خوردن اجتناب نمی‌نمایی [3903 گر ندارد صبر زین نان جانِ حس] اگر جان حسی و تن حس را از نان گریز نباشد [کیمیا را گیر و زر گردان تو مس] خویشتن را به کیمیای عشق بسپار و از مجلس اهل الله خالی مشو تا مس کاسد را زر سازد و حس فاسد را منور بیت: کیمیای کیمیا ساز است عشق - خاک را گنج معانی می‌کند. پس کسی که دل او به خدا عاشق شود خاطرش به رزاقی او متعلق گردد¹³⁹⁷ توکل در دل او قرار گیرد که غم نان نخورد حکایت: امامی امامت می‌کرد و بازید به او اقتدا کرده بود چون سلام داد شیخ را دید که از پی او نماز کرده امام سنت را بگذارد و به نزدیک او آمد و پرسید که مرا می‌باید که بدانم که تو کسبی نمی‌کنی و چیزی نداری از کجا می‌خوری شیخ گفت باش تا این نماز که از پس تو کردم بگذارم امام گفت چرا شیخ گفت امامی که رزاق را نداند از پس او نماز کردن روا نبود. لاجرم در دل اهل دنیا که چنین چرک می‌باشد آن را شستن می‌باید و لهذا می‌فرماید [3904 جامه‌شویی کرد خواهی ای فلان] اگر خواهی که خلعت وجود را از چرک (406a) شرک پاک کنی ای سالک [رو مگردان از محله گاژران] که جامه ناپاک تو ایشان می‌شویند. لاجرم از کار ز خانه ولایت اعراض مکن و ضربت و مالش مجاهدات را که مورث مشاهدات

¹³⁹⁷ مطلب در رزاقی خدا و تسلیم کردن خود به اهل هدی

است تحمّل کن [3905 گرچه نان بشکست مر روزه ترا] یعنی اگر چه طعام صوم تو را بشکست که چند روز است که طعام روزه تو را مانع شد که از بهر طعام روزه نداشتی اکنون پیش کسی و مرشدی رو که شکسته تو را بند دو تو را روزه دار کند چنانکه می‌فرماید [در شکسته‌بند پیچ و برتر آ] معنی این مصراع به ترکی صنق باغلابی به اولاش یوقارو گل.

[3906 چون شکسته‌بند آمد دست او] دست آن شکسته بند [پس رفو باشد یقین اشکست او] رفو دریده را درست کردن است به ترکی یممق. یعنی اگر او نفس سرکش تو را بشکند آن شکستن درست کردن است [3907 گر تو آنرا بشکنی گوید بیا] اگر تو به مقتضای نفسانیت آن شکسته بند را بشکنی او تو را می‌گوید اگر تو به من احتیاج نداری و می‌توانی که شکسته خود را درست کنی پس بیا [تو درستش کن نداری دست و پا] اما او چون این چنین گوید تو نمی‌توانی که درست کنی از آن که آلت درست کردن نداری. لاجرم دست و پا شکسته را تحمّل آزار شکسته بند باید تا از یمن آن تحمّل درستی اعضا دریاید یا مراد این باشد که کشتن کسی حضرت حق را شاید که زنده کردن را می‌تواند اگر تو یکی را بشکنی و آن به تو بگوید بیا این را درست کن تو قدرت نداری چون حق تعالی بی‌ماده اولاً خلق کرد پس از این هم خالق اوست [3908 پس شکستن حق او باشد که او] شکستن آن جبار را یعنی شکسته بند را حق و لایق است که او [مر شکسته گشته را داند رفو] شکسته و مکسور را صحیح و معمور کردن داند پس نفس را شکستن و کسی که نفس تو را بشکند آن را دوست داشتن می‌باید حکایت: ابو سلیمان دارانی گفت هر که وسیلت جوید به خدای تعالی به تلف کردن نفس خویش خدا نفس او را نگاه دارد و او را از اهل جنت گرداند و گفت چیزی که در او هیچ شر نبود شکر است بر نعمت و صبر است بر بلا و گفت نفس خابنی است مانع از دلت¹³⁹⁸ و هر که نفس خویش را قیمتی بیند حلاوت طاعت نیابد پس نفس را به کسی سپردن باید که او نفس را بشکند باز درست کند چنانکه گفته‌اند امانة (406b) النفس احياها یا کشتن حضرت حق را شاید که باز زنده کردن تواند زیرا [3909 آنکه داند دوخت او داند درید] که استاد است [هر چه را بفروخت نیکوتر خرید] و نعم البدل آورد [3910 خانه را ویران کند زیر و زبر] که کار معمار و بتّا این است [پس به یک ساعت کند معمورتر] و بنیاد نیک کند [3911 گر یکی سر را ببرید از بدن] در ظاهر [صد هزاران سر بر آرد در زمن] بسیار سر پیدا کند در آن زمان و فی الحال که آن را فضیلت صد هزاران سر بدهد [3912 گر نفرمودی قصاصی بر جنات] جمع جانی [یا نگفتی فی القصاص آمد حیات] به حکم آیت سورة بقره وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ¹³⁹⁹. اگر نفرمودی در قصاص زندگی است [3913 خود که را زهره بُدی تا او ز خود] به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه [بر اسیر حکم حق تیغی زُند] و قصاص می‌کند یعنی اگر چنانکه

¹³⁹⁸ دلت T : دولت MK

¹³⁹⁹ که سبب بقاء دو کس است مر شما را است در حکم قصاص و زندگانی ای خداوندان عقل تا باشد که پرهیزید از قتل به ناحق.

بر قاتل قصاص نفرمودی و حکمت فی القصاص حیوة باز نمودی هیچ کس را زهره نبودی که بر اسیر حکم الهی تیغ راندی و سخره تقدیر را مجرم خواندی [3914 زآنکه داند هر که چشمش را گشود] آن کس که حق تعالی چشم او را گشود مرگ را از قاتل و مرض و عزرائیل نداند بلکه از حضرت حق داند زیرا آن کس داند [کآن گشونده سخره تقدیر بود] که قاتل مسخر تقدیر الهی است حق تعالی قتل را در دست او تقدیر کرده است و هر که را طوق تقدیر او قلاده کردن شد امکان مخالفت کردن ندارد و لهذا می‌فرماید [3915 هر کرا آن حکم بر سر آمدی] هر که را قضاء حق تعالی و تقدیر او بر سرش آمدی [بر سرِ فرزند هم تیغی زدی] فرزند خویش را به دست خود بکشتی. لاجرم [3916 رو بترس و طعنه کم زن بر بدان] بترس از حق و طعنه مزین بر بدان یعنی بر قاتلان و فاسقان [پیشِ دامِ حکم عجزِ خود بدان] پیشِ دامِ حکم الهی عجزِ خویش بدان که به علم و عمل مغرور شدن و طعنه بر بدان زدن بدست چنانکه از این حکایت آینده معلوم شود

تعجب کردنِ آدم علیه السلام از ضلالتِ ابلیس لعین و عجب آوردن

[3917 چشمِ آدم بر بلیسی کو شقیست] چشم فاعل است فعل او بنگریست در بعض نسخ به جای چشم لفظ روزی واقع است بر این نسخه فاعل آدم است [از حقارت وز زیافت بنگریست] یعنی روزی چشمِ آدم از حقارت و بدی نظر کرد بر ابلیس که آن شقی است [3918 خویش بینی کرد و آمد خودگزین] خودبینی کرد او خود گزین و مختار آمده بود [خنده زد بر کارِ ابلیس لعین] بر حال و (407a) عمل ابلیس خنده زد آدم علیه السلام ابلیس نظر کرد با وجود شقاوتش مستحق عتاب الهی شد که [3919 بانگ بر زد غیرتِ حق کای صفی] غیرت حق او را آواز داد که ای آدم صفی [تو نمی‌دانی ز اسرارِ خفی] بر مقتضای وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ. و بر موجب كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ. مقصود از خلقت آدم و آفرینش عالم کمال معرفت ذات ما و ظهور سلطنت اسما و صفات ما بود و به واسطه تقابل اسما و صفات در مظاهر موجودات از اختلاف چاره نبود. لاجرم بعضی سعید شد و بعضی شقی و بعضی فاسق گشت و بعضی متقی یعنی بعضی مجلای صفت جمال و بعضی مظهر صفت جلال گشت. جمیع ارواح انبیا و اولیا از قهر و نعمت که اثر صفت جلال است گریختند و به دامن لطف و رحمت که پرتو تجلی جمال است در آویختند و اعود برضاک من سخطک را ورد زبان ساختند و در طلب سلامت از آیت و آذینا دار السلام حرز جان پرداختند اما ابلیس تنها به قدم مهر و ولای خود استقبال در دو بلای ما کرد و جویای قهر و نعمت باشد و علم افتخار به مظهریت صفت جلال ما بر افراخت و از لذت درد ما به حال درمان نپرداخت ای آدم همه موجودات محکوم تجلی اسما و صفات اند اگر بعضی را مظهر تجلیات جمال سازیم اثر دلنوازی ماست و اگر قومی را به آتش سطوات جلال بگذاریم اظهار بی نیازی ماست ای آدم ماییم که تو را گفتیم و بر آن داشتیم و هم ماییم که ابلیس را گفتیم بکن و نگذاشتیم پس

حضرت حق به صفات متضاده متصف است که غفار است هم قهار است هم منتقم معز است هم مذل نافع است هم ضار محیی است هم ممیت هادی است هم مضل. لاجرم هر صفت مظهر اقتضا کند صفت هادی هدایت پیدا کند و صفت مضل اضلال هویدا کند اگر کسی اول مظهر صفت هادی شده باشد که هدایت یابد باز مظهر صفت مضل باشد وای بروی و اگر امر بر عکس باشد سعادت یار اوست و لهذا می‌فرماید [3920 پوستین را بازگونه گر کند] اگر حضرت حق امر را بر عکس کند [کوه را از بیخ و از بُن برکند] و قلع کند [3921 پرده صد آدم آن دم بر درد] و حال صد همچو او را دگرگون سازد اگر قهر و جلال و صفت اضلال ظهور کند¹⁴⁰⁰ [صد بلیس نو مسلمان آورد] (407b) صد ابلیس را نو مسلمان کند اگر لطف و جمال و صفت اهدا پیدا شود پس مردم را نباید که به کافران و فاسقان به حقارت بنگرد و خود را نیک و متقی بیند و به ظاهر حال مغرور شود اما اگر چه اهدا و اضلال به ارادت اوست لیکن کار بنده باعث اوست چون از حضرت حق آدم صفی را چنین وحی آمد [3922 گفت آدم توبه کردم زین نظر] که به حقارت ننگم به غیر [این چنین گستاخ نندیشم دگر] و به چنین گستاخی فکر نکنم حکایت: ابو علی فارمدی رسول‌الله را علیه السلام در خواب دید و از تصوف پرسید گفت ترک الدعاوی کتمان المعانی [3923 یا رب این جرأت ز بنده عفو کن] که رجوع کردم [توبه کردم تو مگیرم زین سخن] و حال مرا دگرگون مکن بزرگان گفته‌اند هر که از سوء خاتمه نترسد یعنی از مردن بی‌ایمان بیمش نباشد بیم است که بی‌ایمان بمیرد. لاجرم از آن بیم تضرع و زاری به درگاه باری می‌باید کرد و لهذا حضرت مولانا در مناجات می‌گوید [3924 يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ اِهْدِنَا] ای فریاد رسنده فریاد کنندگان راه راست نما به ما [لَا اَفْتِخَارَ بِالْعُلُومِ وَ الْغِنَا] فخر نیست به عمل‌ها و توانگری و کثرت اعمال قطعه: دردمندان گنه را روز و شب - شربتی بهتر ز استغفار نیست - آرزومندان وصل یار را - چاره غیر از ناله‌های زار نیست. [3925 لَا تُرْغُ قَلْبًا هَدَيْتَ بِالْكَرَمِ] به حکم فرمان تو ای مَنّان که فرموده در سوره آل عمران رَبَّنَا لَا تُرْغُ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا. زایل مکن دل را چون راه راست نمودی از کرم [وَاَصْرِفِ السُّوءَ الَّذِي خَطَّ الْقَلَمَ] باز گردان تو از ما بدی را که نوشت آن بدی را قلم مراد از این آن بدی است که به تقدیر و قضای تفویضی باشد نه آنچه به تقدیر الجایی باشد [3926 بگذران از جان ما سُوءَ الْقَضَا] و تقدیر مضر را [وَامْتَرِ مَا رَا ز اخوانِ صفا] از انبیا و اولیا اگر چه از ما بدی می‌آید که ما بدیم تو نیکی کن که نیکویی حکایت: شیخ ابوالحسن خرقانی را پس از مرگ او به خواب دیدند و پرسیدند که حق تعالی با تو چه کرد گفت نامه به دست من داد گفتم مرا به نامه چه مشغول می‌کنی تو خود پیش از آن که بکردم دانستی که از من چه آید و من خود می‌دانم که از من چه آمد نامه را به کرام الکاتبین رها کن و مرا بگذار با تو نفسی بزنم [3927 تلخ‌تر از فُرْقَتِ تو هیچ نیست] از فراق تو تلخ‌تر چیزی نیست حکایت: در مناقب ابو الحسن نوری آورده‌اند روزی با یکی نشسته بود و

¹⁴⁰⁰ مطلب در مضرّت عجب و کبر و طعن.

هر دو زار می‌گریستند و چون آن کس برفت روی به یاران کرد و گفت شما دانستید که این که بود (408a) گفتند نه گفت ابلیس بود حکایت خدمت‌های خویش کرد و افسانه روزگار خویش می‌گفت و از درد فراق نالید و چنانکه او می‌گریست من نیز می‌گریستم. پس فراق خدا حال تلخ است و از او به حضرت او پناه می‌باید آورد و بر غیر اعتماد نشاید کرد چنانکه می‌فرماید [بی پناهت غیر پیچاپیچ نیست] معنی این مصراع به ترکی سکا صغنمق سز چپردک و دولاشق غیری دگلدنر. لاجرم خداوند راهی است سراسر آفت و طریقی است در هر منزلی هزار مخافت بی‌بدرفه عنایت راه به سر حد مقصود نتوان برد و بی‌قلاوز هدایت رخت جان به مقصد امان نتوان رسانید و بی‌داغ قبول تو بردن جان از این خطرهای عظیم اندوختن سرمایه ادبار و بیم است حکایت: ابلیس علیه ما یستحقه موسی را علیه السلام آمد و گفت یا موسی تو را خدا اختیار کرد به رسالتش و به کلامش و من می‌خواهم که به وی توبه کنم تو از وی سؤال کن موسی علیه السلام مناجات کرد و خبر ابلیس عرض کرد و قبول توبه او را طلب کرد حق تعالی وحی فرستاد و فرمود که ابلیس را بگو تا قبر آدم را سجده کند که توبه او را من قبول کنم موسی رجوع کرد با سرور و شادی ابلیس را خبر داد ابلیس گفت من آدم را وقتی که زنده بود سجده نکردم کی به قبر او سجده کنم. لاجرم ابلیس را خودی مانع سعادت شد در اول و آخر [3928 رخت ما هم رخت ما را راه زن] رخت و قماش دنیا رخت و متاع آخرت ما را راه زن است [جسم ما مر جان ما را جامه‌کن] جسم ما و مرادات جسمانیه جان ما را عریان کننده است [3929 دست ما چون پای ما را می‌خورد] دست ما پای ما را می‌خورد تا از راه باز مانیم [بی امان تو کسی جان چون برد] بی‌نگاه داشتن تو کسی خلاص نشود که در مهالک دنیا افتد و گرفتار او شود حکایت: جوانی توانگر از نیشابور با قافله حاجیان قصد حجاز کرد چون به بغداد رسید روزی تفرج دجله می‌کرد یک کشتیان او را گفت بیا به کشتی سوار شو، سیر و تماشا کن چون بر کشتی سوار شد و برفت در کنار آب سربایی دید بلند و در روزنش زن خوب روی دید و آن را عاشق شد مال را از بهر او صرف کرد چون مال به آخر رسید چشم جوان گشاده گشت خوب نظر کرد دید که آن زن به غایت پیره زن و زشت روی است پس عریان و گریان (408b) به راه حجاز افتاد و برفت حصه قصه آن است که مراد از قافله راه روان دیند و بغداد این جهان است و دجله خیال مردم است و کشتیان شیطان و آن زن دنیا است اول خوب روی می‌نماید چون سرمایه عمر به آخر رسد معلوم شود که آن زن زشت و پیره زن است پس عاقل را باید که یک لحظه از قافله دور نشود و بر نظر خود اعتماد نکند بلکه هر لحظه ارنا الاشیاء کماهی گوید [3930 ور برد جان زین خطرهای عظیم] در دنیا [بُرده باشد مایه ادبار و بیم] رد کرده باشد بدبختی و خوف را. لاجرم بی‌قبول و عنایت تو این میسر نشود. [3931 زآنکه جان چون واصل جانان نبود] جان که واصل جانان نباشد و در امان او نشود [تا ابد با خویش کورست و کبود] بی‌بصر و ادراک است. لاجرم بی‌نور هدایت تو همه بی‌چشم [3932 چون تو ندهی راه جان خود بُرده گیر] ای خدا چون ندهی راه آخرت جان را یغما شده گیر و گم شده [جان

که بی تو زنده باشد مُرده گیر] جانی که بی تو زنده باشد مرده گیر که بی اثر و بی فایده است پس ما را نشاید که به غیر طعنه بزنیم [3933 گر تو طعنه می زنی بر بندگان] ای ملک مَتَّان [مر ترا آن می رسد ای کامران] تو طعنه گفتن را سزاواری [3934 ور تو ماه و مهر را گویی جفا] و بی نور و ضیا [ور تو قدّ سرو را گویی دوتا] و ناموزون [3935 ور تو چرخ و عرش را خوانی حقیر] با چندین بزرگی ایشان [ور تو کان و بحر را گویی فقیر] به این مقدار مال و منافع هر یکی [3936 آن بنسبت با کمال تو رواست] این طعنه ها که تو می گویی جایز است زیرا [مُلک اکمالِ فناها مر تراست] فناها را به کمال رسانیدن و معدوم را موجود گردانیدن تو را مسلّم است [3937 که تو پاکی از خطر وز نیستی] و نقصان [نیستان را موجد و مُغنیستی] و تو کمال می دهی ناقصان را. لاجرم حضرت حق آن صانع است که إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ. هر چند چیزی بزرگ باشد نسبت با قدرت او تفاوت ندارد بیت: کار اگر دشوار اگر آسان بود - پیش قدرت جملگی یکسان بود. لاجرم [3938 آنکه رویانید داند سوختن] و نیست کردن [و آنکه چون بدید داند دوختن] آن که می درد می داند دوختن پس به حکم مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى. همه خلق را بمیراند باز زنده گرداند [3939 می بسوزد هر خزان مر باغ را] محو کند حق تعالی هر ایام خزان باغ را [باز رویاند گل صباغ را] باز همی رویاند (409a) گل رنگرز را که می فرماید [3940 کای بسوزیده برون آ تازه شو] حق تعالی می فرماید که ای بسوزیده از کتم عدم به صحرای وجود بیا تازه شو [بار دیگر خوب و خوب آوازه شو] به موجب کلام ملک قیوم در اثنای سوره روم فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا. فانی شدگان را به وجود می خواند و زندگی دهد که موجود می شوند [3941 چشم نرگس کور شد بازش بساخت] و پیدا کرد [خلق نی برید و بازش خود نواخت] گلوی نی را برید و باز او را رویانید یا نواخت از نواختن است که به ترکی چالمق. یعنی کسی که ساز نی را حلق برید از برای نواختن است چون در نواختن ابهام نوازش هست معنی لطیف می شود [3942 ما چو مصنوعیم و صانع نیستیم] و ما را قدرت و تصرف نیست [جز زبون و جز که قانع نیستیم] همان کار ما رضا است و در ارادت حق فناست حکایت: حضرت مولانا در تفسیر این آیت بیان کرد که حق تعالی كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ. فرمود نه آن است که خود را مدح کند و بر بندگان از قدم و بقا تفاخر می آرد من باقیم شما فانی بلکه دعوت می کند که به کُلّی در من مستهلک شوید چنانکه قطره در دریا پس بنده را باید که به علم و عمل خود مغرور نشود و بر خودی خود اعتماد نکند بلکه توفیق الهی جوید و شکر توفیق گوید [3943 ما همه نفّسی و نفّسی می زنیم] ما را قدرت و تصرف نیست [گر نخوانی ما همه آهرنیم] اگر توفیق تو رفیق نباشد و هدایت تو رهبر نگردد ما همه همچو دیویم [3944 ز آنکه ز آهرمن رهیدستیم ما] و خلاص کرده ما را [که خریدی جان ما را از عمی] که هدایت ایمان کردی خداوندا و بند دل را گشادی حکایت: ابوبکر واسطی یک روز به بیمارستان شد دیوانه دید. های و هوی کرد و نعره می زد. گفت ای دیوانه چنین بندی گران بر

پای تو نهاده‌اند چه جای نشاط است و های و هوی گفت ای عاقل بند بر پای است نه بر دل [3945] تو عصاکش هر کرا که زندگیست] و میل به جانب بندگی است یعنی کسی که در دل او بقیه حیات باشد که میل به سوی رفیع الدرجات آرد و از او بترسد قابل علاج هدایت و ارشاد است اما کسی که دلش مرده باشد که میل به سوی حق تعالی نکند و از او بترسد قابل دوا و عنایت و فیض نیست. لاجرم ما که دل زنده داریم اما دیده ما بیننده نیست محتاج هدایت و ارشادیم از تو عنایت هدایت می‌خواهیم از آن‌که [بی عصا و بی عصاکش کور چیست] یعنی گمراه و بی‌راه است [3946] غیر تو هرچه خوشست و (409b) ناخوشست] یعنی ماسوی الله هر چه باشد [آدمی سوزست و عین آتش است] آدم را سوزنده و عین عذاب است اگر سائل گوید از این سخن لازم می‌شود که انبیا و اولیا نیز عین آتش باشد ما جواب دهیم که دوستی ایشان عین دوستی حق تعالی است حکایت: در مناقب ابو سعید حراز آورده‌اند که او گفت یک شب رسول الله را علیه السلام به خواب دیدم گفت مرا دوست داری گفتم معذور دار یا رسول الله که دوستی خدای تعالی مرا مشغول گردانیده است از دوستی غیر گفت هر که خدای را دوست دارد مرا دوست داشته است پس ماسوی الله آن است که در او خدا و مراد خدا نباشد [3947] هر که را آتش پناه و پشت شد] که به غیر حق تعالی التجا کرد [هم مجوسی گشت و هم زردشت شد] زردشت¹⁴⁰¹ نام کسی است که آذریجانی است دعوی پیغمبری کرد در دین مجوسیان پس نظر و اعتماد بر غیر خدای تعالی کفر طریقت است و اضلال اهل ملت. لاجرم سالک طریقت جنید همت می‌باید¹⁴⁰² که در مناقب او گفته‌اند که در بغداد آبگینه فروشی می‌کرد هر روز به دکان شدی و پرده فرو گذاشتی و چهارصد رکعت نماز کردی مدتی چنین کرد آن‌گاه دکان را ترک کرد و خانه بود زیر دکان سری که خال اوست آنجا بنشست و پاسبانی دل پیش گرفت و سجاده در عین مراقبه باز کشید تا هیچ چیز دون حق بر خاطر وی نگذرد و چهل سال همچنین بنشست چنانکه سی سال نماز خفتن بگذاری و بر پای ایستادی تا وقت صبح الله گفتی چون صبح بر آمدی همان بدان وضو نماز کردی پس گفت چون چهل سال بر آمد ما را گمان افتاد که به مقصود رسیدیم در ساعت هاتمی آواز داد که یا جنید گاه آن آمد که زنا گوشه تو به تو بنماییم چون آن بشنودم گفتم خداوندا جنید را چه گناه ندا آمد که گناهی خواهی بیش از این که تو هستی جنید آهی بر آورد و سر در کشید و گفت من لم یکن للصالح اهلا فکل احسانه ذنوب پس چون جنید در آن خانه بنشست و همه شب الله الله می‌گفت آوازه او منتشر شد و صاحب غرضان پدید آمدند و هر کسی زبان در کار او دراز کردند و قصه او بر خلیفه برداشتند خلیفه گفت او را بی‌حجتی نتوان منع کرد گفتند خلق به سخن او در فتنه می‌افتند خلیفه کنیزکی داشت که به سه هزار (410a) دینارش خریده بود و به جمال او در عهد او هیچ آدمی نبود و در

¹⁴⁰¹ در بحر الغرایب آورده که نام امام بزرگ است از ملت ابراهیم علیه السلام. منه.

¹⁴⁰² مطلب در ابتداء حال جنید و در بیان ریاضت و کرامت او.

خوبی آیتی بود و در زیبایی و ملاحظت نظیر نداشت و خلیفه عاشق او بود خلیفه بفرمود تا آن کنیزک را بیاراستند و جامه‌های فاخر در پوشیدند و قرب دو هزار دینار جوهر نفیس بدو بستند پس بدو گفت برو به فلان جای و در پیش جنید روی بگشای و خویشتن و جامه و جواهر بدو عرضه کن و زاری بسیار کن و بگو که من هیچ کس ندارم چنینم که مرا بینی و مال بی‌قیاس دارم و مرا دل از کار جهان بگرفته است آمده‌ام تا مرا نکاح کنی تا من نیز در صحبت تو روی در طاعت آرم که دلم با اهل دنیا قرار نمی‌گیرد جز با تو و چندان که توانی جد و جهد بلیغ به جای آور پس کنیزک برفت و خلیفه خادمی را به رقیبی با او فرستاد تا آن حال مشاهده کند پس کنیزک در پیش جنید شد و بنشست و روی بگشاد جنید سر برداشت و در او نگاه کرد نه به اختیار بلکه چشمش بر او افتاد و آن جمال و جواهر بدید در حال سر در پیش انداخت آن کنیزک زبان بر گشاد و هر چه خلیفه او را تعلیم داده بود بگفت و همچنان زاری می‌کرد و می‌گفت تا آن حد بشد که جنید خاموش می‌بود سر در پیش به اندیشه فرو شده همی ناگاه سر از پیش بر آورد و گفت آه و در آن کنیزک دمید همانجا در حال پیش افتاد و جان تسلیم کرد آن خادم که آن حال بدید در حال برفت و خلیفه را خبر کرد خلیفه را آتش در جان افتاد و از آن کار پشیمان شد و گفت هر که با مردان حق آن کند که نباید کرد آن بیند که نباید دید برخاست و بر جنید آمد و گفت چنین کسی را بر خود نتوان خواند پس جنید را گفت یا شیخ آخر از دلت پدید آمد که آن چنان لعبتی را بسوزی و بی‌جان کنی جنید گفت آخر تو را امیر المؤمنین گفتند شفقت تو بر مردمان چنین است که می‌خواستی که ریاضت و بی‌خوابی و مجاهده و جان کندن چهل ساله من به باد برده‌ی من خود در میان کیم مکن تا نکنند از این وقت باز کار جنید بالا گرفت و آوازه او در همه عالم پر شد و او می‌گفت ما این تصوّف را به قیل و قال نگرفتیم و به جنگ و کارزار به دست نیاوردیم اما از گرسنگی یافتیم و بی‌خوابی و دست به داشتن از دنیا و بریدن از آن چه دوست (410b) داشتیم و اندر چشم ما آراسته بود و چنانکه اگر در نمازی مرا اندیشه دنیا در آمدی آن نماز را قضا کردی و اگر اندیشه بهشت و آخرت کرده‌می سجده سهو بردمی. [3948 كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ] هر چیز که غیر خداست باطل است و به موجب حُبِّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ. دوستی دنیا سر همه بدی است حکایت: بازرگانی مرید ابو علی دقاق بود رنجور شد شیخ به عیادت او آمد گفت ای فلان چه افتاده است گفت نیمشب برخاستم تا وضو سازم و نماز شب کنم تا پی در پشتم افتاد و دردی سخت پدید آمد و تب در پیوست گفت تو را با این فضولی چه کار که نماز شب کنی تا به درد پشت گرفتار شوی تو را مردار دنیا از خود باز باید کرد کسی را که سر درد کند او طلی بر پای نهد هرگز به نشود و چون به دامن نجس شود او آستین شوید هرگز پاک نگردد [إِنَّ فَضْلَ اللَّهِ غَيْمٌ هَاطِلٌ] به درستی فضل خدا ابری بارنده است در این بیت اشارت است به آن حدیث شریف که رسول الله علیه السلام فرمود أَصْدَقُ مَا قَالَهُ الْعَرَبُ قَوْلُ لَبِيدٍ. الأكل شيء ما خلا الله باطل

مصراع ثانی این است و کل نعیم ال محالة زائل¹⁴⁰³ یعنی صادق‌ترین سخنی که عرب گفته است سخن شاعری است که نام او لیبید است آگاه شو هر چیز که غیر خداست باطل است و هر نعمت بی‌شک زائل است

بازگشتن به حکایتِ علی کَرَمَ اللّٰهُ وَجْهَهُ و مسامحت کردنِ او با خونیِ خویش

چون حضرت مولانا از قصه‌ی علی رضی اللّٰه عنه دور افتاد و بخواست که حکایت را تمام کند و بفرمود [3949 باز رو سوی علی و خونیش] باز برو به جانب حکایت علی و قصه‌ی آن‌کس که خونی او خواهد شد [و آن کرم با خونی و افزونیش] و آن کرم که علی به خونی کرد و زیادگی علی کَرَمَ اللّٰهُ وجهه [3950 گفت دشمن را همی بینم بچشم] یعنی خونی را همی بینم به دیده [روز و شب بر وی ندارم هیچ خشم¹⁴⁰⁴] که همه وقت در خدمت من باشد من بر وی خشم نمی‌کنم یعنی علی رضی اللّٰه عنه آن مبارز را که بر روی مبارک وی خدیو انداخت می‌گفت من خونی خود را پیش چشم می‌بینم اما بر وی هیچ فخر ندارم [3951 زآنکه مرگم همچو من خوش آمدست¹⁴⁰⁵] زیرا مرگ من همچون ترنگین خوش آمده است یا من لفظ فارسی باشد یعنی عدم (411a) بسان وجودم خوش است که هیچ فرق ندارد [مرگ من در بحث چنگ اندر زدست] مرگ من در زنده شدن من دست زده است که چون بمیرم پس از آن فی الحال زنده می‌شوم و به دوست می‌رسم بیت: وصال دوست طلب می‌کنی ز خود بگذر - که در میان تو و او به جز تو حائل نیست. [3952 مرگ بی‌مرگی بود ما را حلال] به موجب مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا. موت بی‌موت ما را حلال است [برگ بی‌برگی بود ما را نوال] معنی این مصراع به ترکی از قسزلق ازغی بزه ازقدر. یعنی ترک دنیا ما را ذخیره است حکایت¹⁴⁰⁶: عزیزی را گفتند تو به این مقام به چه رسیدی گفت به هیچ یعنی به ترک دنیا کودکی به نزدیک ذوالنون آمد و گفت مرا صد هزار دینار میراث مانده است می‌خواهم که در خدمت تو صرف کنم و آن زر بر درویشان تو به کار برم ذوالنون گفت به بلوغ رسیده گفت نه گفت صبر کن تا بالغ شوی پس چون کودک بالغ شد بیامد و بر دست شیخ توبه کرد و آن زر به درویشان ذوالنون خرج می‌کرد تا آن صد هزار دینار به آخر رسید روزگاری بر آمد آن درویشان فاقه می‌کشیدند و گرسنه می‌بودند آن کودک گفت دریغا کجاست صد هزار دینار دیگر تا نفقه کردمی بر این جوانمردان آن سخن را ذوالنون بشنید بدانست که هنوز او به حقیقت کار نرسیده است دنیا را به نزدیک او خطر است ذوالنون آن کودک را بخواند و گفت به دگان فلان عطار رو و او را بگوی از من تا به سه درم فلان دارو بدهد برفت و بیاورد و گفت در هاون افکن و خرد بسای و آن‌گاه پاره‌ی روغن دروی افکن تا خمیر گردد و

¹⁴⁰³ مراد نعیم دنیاست و الا نعیم آخرت زائل نیست. منه.

¹⁴⁰⁴ روز و شب ظرف همی بینم است. منه.

¹⁴⁰⁵ المنّ به تشدید النون ترنگین کما قال اللّٰه تعالی و انزلنا علیکم المن و السلوی.

¹⁴⁰⁶ مطلب در آن که ترک دنیا و درویشی سرمایه‌ی درویشان است.

ازوی سه مهره کن و هر یکی را به سوزن سوراخ کن و به نزدیک من بیاور کودک چنان کرد و نزدیک شیخ آورد شیخ آن را در دست می‌مالید و به وی دمید تا سه پاره یاقوت گشت که هرگز آن کودک چنان یاقوت ندیده بود گفت برو در بازار به جوهریان بنمای کودک به بازار برد و بنمود هر یکی را به هزار دینار بخواستند کودک بیامد و به شیخ گفت شیخ فرمود باز در هاون افکن و خرد کن چنان کرد گفت به آب بسای کودک چنان کرد شیخ گفت ای کودک این درویشان از بی‌نانی گرسنه نیند لیکن این اختیار ایشان است این کودک توبه کرد از آن سخن و بیدار گشت و دنیا را در دل قدر نیاورد چون حضرت مولانا (411b) از زبان علی احوال مرگ او و ناترسیدنش از مرگ بیان کرد باز احوال مرگ را مطلقاً بیان می‌کند و عشق علی را به مرگ می‌فرماید [3953 ظاهرش مرگ و به باطن زندگی] ظاهر این مرگ مرگ است اما در باطن زندگی است که رسول‌الله علیه السلام فرمود **أَلَمَوْتُ رَاحَةَ الْمُؤْمِنِ**. لاجرم [ظاهرش ابتر نهان پابندگی] زیرا حیات فانیه رود حیات باقیه آید چنانکه [3954 در رحم زادن جنین را رفتن است] چنانکه زادن جنین از رحم رفتن است و از او نیست شدن و به جای دیگر که دنیا است رفتن چنانکه می‌فرماید [در جهان او را ز نو بشکفتن است] پس زادن جنین از رحم رفتن است اما در جهان نو پیدا شدن و همچون شکوفه شکفتن و جنین که در رحم بود در جایی تنگ و تاریک بود و غذای او خون بود چون بزاد اگر چه از رحم دور شد و رحم از وی خالی گشت اما کودک در دنیا جای فراخ و روشن و الوان نعم یافت. لاجرم مؤمن که از رحم دنیا بزاید و بیرون آید اگر چه از این عالم فانی و پر غم معدوم شود اما در عالم الهی به بهتر از این عالم برسد و این سعادت آن جنین را میسر است که در وقت زادن نمیرد هم‌چنین مردن مؤمن اگر چه از دنیا زادن است و نیست شدن اما وجود ابدی یافتن است و به سعادت ابدیه رسیدن به شرط آن که با ایمان و مسلمان بمیرد پس به حکم آیت سوره بقره **يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ**. ترک منافی اسلام کردن لازم است که نهی از ترک اسلام است نه از مرگ ای برادر چون وقت مرگ معلوم نیست اکنون بر حالی باش که چون فجأة مرگ آید مسلمان بمیری حاضر باش و خلاصه جواب و کلام امیر المؤمنین آن است که اگر چه خونی خود را پیش چشم می‌بینم اما بر وی هیچ قهر و خشم ندارم زیرا که مردن در راه دوست حیات تازه است و زخم و جراحت او سرمایه راحت بی‌اندازه جنین را زادن اگر از مسکن مألوف رفتن است اما در گلشن جهان دلگشا همچو گلبرگ شکفتن است بیت: مردن و زنده شدن هر دو وثاق خوش است - این یکی دار فناست دیگر دار بقا. و به موجب حدیث قدسی **أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ (412a) وَ لَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ**. نعمتهای بی‌قیاس در دار بقاست و در خبر است اهل بهشت وقتی که جمال حضرت حق را مشاهده کنند از کمال لذت دیدار همه لذتها و نعمتهای بهشت را فراموش کنند آن لذت مشاهده و سعادت لقا چه لذت خواهد شد **مصراع**: هزار جان مقدس فدای دیدارش. لاجرم اهل عشق از بهر وصول بدان سعادت مرگ را دوست می‌دارند و لهذا می‌فرماید [3955 چون مرا سویی

اجل عشق و هواست] از سخن امیر المؤمنین است [نَهِي لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ مَرَاست] این نهی که ربّ العزّه در سوره بقره فرمود است وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. یعنی و مفکنید نفس خویش را به جای هلاک مراست یعنی اگر او متبعان مرا به سوی مرگ عشق و هوا نبودی حضرت حق وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. نفرمودی از آن که مردن را دوست می‌دارم و نهی از مشتهی می‌باشد چنانکه می‌فرماید [3956] زآنکه نهی از دانه شیرین بود] نه از دانه تلخ زیرا [تلخ را خود نهی حاجت کی شود] از آن که [3957] دانه کِش تلخ باشد مغز و پوست] دانه که مغز و پوست او تلخ باشد [تلخی و مکروهیش خود نهی اوست] تلخی او و مکروهی او نهی اوست حاجت به نهی نیست. لاجرم حال کَمَل این است که مرگ را شیرین می‌گیرند و به حکم مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ. مرگ را و ملاقات دوست را دوست می‌دارند حکایت¹⁴⁰⁷: از شیخ حسام الدین منقول است که روزی خدمت شیخ صدر الدین با اکابر درویشان به عیادت مولانا آمده بودند مولانا را ضعف و قلق عظیم بود از آن حالت متألّم می‌شد گفت شفاک الله شفاء عاجلا رفع درجات باشد امید است که صحت کلی روی نماید و حضرت مولانا که جان عالمیان است به صحت‌ها ارزانی است چون شیخ صدر الدین چنین لطف نمود خدمت مولانا فرمود بعد از این شفاک الله شما را باد همانا که میان عاشق و معشوق پیراهنی بیش نمانده است نمی‌خواهید که بیرون کشند و نور به نور پیوند شیخ و اصحاب اشک ریزان برخاسته روانه شدند و حضرت مولانا این غزل را سرآغاز کرد و می‌گفت و جمیع اصحاب جامه در آن و نعره زنان فریادها می‌کردند غزل: چه دانی تو که در باطن چه شاه همنشین دارم - رخ زرین من منگر که پای آهین دارم - بدان شه که مرا آورد کلی روی آوردم - وزان کو آفریدستم هزاران آفرین دارم. الی آخره و منقول است که حضرت مولانا مقربان اصحاب و مجربان احباب (412b) را جمع کرده فرمود که از رفتن من هیچ مترسید و غمناک مشوید که نور منصور بعد از صد و پنجاه سال بر روح فرید الدین عطار تجلی کرد مرشد او شد در هر حالتی که باشید با من باشید و مرا یاد کنید تا من خود را به شما بنمایم و در هر لباسی که باشم پیوسته شما را باشم و نثار معانی در ضمائر شما پاشم و من همان می‌گویم که سلطان ما محمد رسول‌الله صلی الله علیه و سلم فرموده است که حَيَاتِي خَيْرٌ لَكُمْ وَ مَمَاتِي خَيْرٌ لَكُمْ. یعنی حیاتی للهدایة و مماتی للعنایة بیت: این جهان گویم که تو رهشان نما - و آن جهان گویم که تو مهشان نما. همچنان گویند وقتی که تاهّب رحلت می‌فرمود کرا خاتون نوحه‌ها می‌کرد که ای نور عالم ای جان آدم ای سرّ آن دم ما را به که می‌سپاری و به کجا روی؟ حضرت مولانا فرمود که کجا می‌روم حقا که بیرون از حلقه شما نیستم و باز فرمود که در عالم ما را دو تعلق است یکی به شما و یکی به بدن و چون به عنایت ملک فرد مجرّد شوم و عالم تجرّد و توحید روی نماید آن تعلق نیز از آن شما خواهد شد [3958] دانه مُردن مرا شیرین شدست] او را دوست می‌دارم [بَلْ هُمْ أَحْيَاءُ يَبِي من آمدست] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره

¹⁴⁰⁷ مطلب در مرض موت مولانا

آل عمران مذکور است چنانکه گذشت امیر المؤمنین علی را بیم مرگ نبود و لهذا در مهالک دلیر بود **حکایت**¹⁴⁰⁸: از ابن عباس رضی الله عنهما مروی است که گفت چون رسول الله علیه السلام روز حدیبیه به مکه متوجه شد مسلمانان تشنه شدند و هیچ جا آب نبود رسول الله علیه السلام در جُحفه فرود آمد پس گفت کیست که با جمعی از مسلمانان به فلان جا رود و مشک‌ها ببرند و از آن چاه پر آب کنند و بیارند که رسول خدای ضامن می‌شود وی را به بهشت مردی برخاست و گفت من بروم یا رسول الله رسول الله علیه السلام وی را با جمعی از سقّایان روان کرد سلمة بن الاکوع رضی الله عنه گوید که من با ایشان بودم چون به نزدیک آن چاه رسیدیم آنجا درختان بود از آن درختان آوازا شنیدیم و حرکات بسیار دیدیم و آتش‌های افروخته بی‌آن که همیشه باشد دیدیم بیم بسیار بر ما مستولی شد نتوانستیم که از آن درختان بگذریم به پیش رسول الله علیه السلام بازگشتیم فرمود که آن جماعتی از جن بوده‌اند که شما را ترسانیده‌اند اگر شما می‌رفتید چنانکه شما را فرموده بودم هیچ گزندی به شما نمی‌رسید دیگری چون آن را بشنید برخاست که من بروم یا رسول الله (413a) وی نیز با آن جماعت سقّایان برفت ایشان را نیز همان حال پیش آمد به پیش رسول الله علیه السلام بازگشتند رسول الله علیه السلام گفت اگر همچنانکه شما را فرموده بودم می‌رفتید هیچ مکروهی به شما نمی‌رسید چون شب بود و تشنگی بر اصحاب غالب گشت رسول الله علیه السلام علی را رضی الله عنه طلب کرد و فرمود که با این جماعت سقّایان بروید و از آن چاه آب بگیرید. سلمة الاکوع گوید که بیرون آمدیم مشک‌ها بر دوش و شمشیرها در دست و علی رضی الله عنه در پیش ما می‌رفت و این رَجَز با خود می‌گفت **شعر**: اعوذ بالرحمن ان امیلا - عن عزف¹⁴⁰⁹ جن اظهرت تهویلا - و اوقد نيرانها تغویلا¹⁴¹⁰ - و قرعت مع عرفها الطبول. تا رسیدیم به آن محل که آوازا و حرکات پیدا آمد و هول بر ما مستولی شد با خود گفتیم علی نیز چون آن دو کس باز خواهد گشت وی روی به ما کرد و گفت قدم بر قدم من نهید و از آن‌چه بینید مترسید که گزندی به شما نخواهد رسید چون به میان درختان در آمدیم آتش‌های عظیم افروختن گرفت بی‌آن که همیشه باشد و سرهای بریده بی‌بدن پیدا آمد و آوازهای هولناک می‌کردند چنانکه هوش از ما برفت امیر المؤمنین بر آن سرها می‌گذشت و می‌گفت در عقب من بیایید و از چپ و راست منگرید که هیچ باکی نیست در عقب وی می‌رفتیم تا به آن چاه رسیدیم که یک دلو داشتیم براء بن مالک یک دلو یا دو دلو کشید ریسمان بگسست و دلو در چاه افتاد و از تک چاه آواز قهقهه و خنده بر آمد امیر المؤمنین گفت کیست که برود و از لشکر ما دلو بیارد اصحاب گفتند هیچ کس را طاقت آن نیست که از آن درختان بگذرد امیر المؤمنین میز بر میان بست و به چاه فرود آمد آواز خنده و قهقهه که می‌آمد زیادت شد چون به میان چاه رسید

¹⁴⁰⁸ مطلب در شجاعت علی

¹⁴⁰⁹ صوت

¹⁴¹⁰ بردن عقل

پای وی بلغزید و بیفتاد غلغله و لوله‌ای عظیم از چاه بر آمد و آوازی چنانکه کسی را خُناق کرده باشند می‌آمد ناگاه امیر المؤمنین ندا کرد که الله اکبر الله اکبر انا عبدالله و اخو رسول الله و گفت مشک‌ها را فروگذارید همه مشک‌ها پر آب کرد و سر بیست و یک را بالا آورد بعد از آن وی دو مشک (413b) برداشت و ما هر یک یک مشک برداشتیم چون به آن درختان رسیدیم از آن‌چه دیده و شنیده بودیم هیچ واقع نبود تا پیش رسول الله علیه السلام رسیدیم بدان که چون اصحاب حال را مردن سبب وصال است حسین منصور در وقت قتل می‌گفت اُقتلونی یا ثِقَاتی یا ثِقَاتی اِنَّ فی قَتْلِ حِیَاتِی به این معنی حضرت مولانا می‌فرماید [3959 اُقتلونی یا ثِقَاتِی لَا اِثْمًا] بکشید مرا ای دوستان من حالی که ملامت¹⁴¹¹ کنید [اِنَّ فی قَتْلِ حِیَاتِی دَا اِثْمًا] به درستی در کشتن من است زندگی. من دانم [3960 اِنَّ فی مَوْتِی حِیَاتِی یا قَتْلِی] به درستی که در مرگ من است حیات من ای جوان که رجوع می‌کنم به سوی مولی و اوطان [کَمْ اُفَارِقُ مَوْطِنِی حَتّٰی مَتِی] چند مفارقت کنم از وطن خود تا به کدام زمان زیرا حیات ظاهری مفارقت وطن اصلی است و ممات صوری مواصلت مکان اصلی است [3961 فُرْقَتِی لَوْ لَمْ تَكُنْ فی ذَا السُّکُونِ] فرقت من اگر نبودی در دنیا سکون [لَمْ یَقُلْ اِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُونَ] نگفتی به درستی ما شوی او باز گردندگانیم اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره بقره است وَبَشِّرِ الصَّابِرِیْنَ الَّذِیْنَ اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُصِیْبَةٌ قَالُوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُونَ. خلاصه کلام در این مقام آن است که ممات واسطه نیل حیات ابدی و رابطه وصول به درجات سرمدی و موجب مواصلت به شهرستان اوراق و باعث خلاصی از تنگنای اشباح و سبب مشاهده جمال ملک متعال و داعی دیدن دیدار ذوالجلال است و اگر چنانکه سکون در جهان بوقلمون مفارقت از وطن نبودی وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُونَ مستقیم نیامدی زیرا [3962 راجع آن باشد که باز آید بشهر] که رجوع به شهر خود عودت است [سوی وحدت آید از تفریقِ دهر] و لهذا خاقانی می‌گوید بیت: مرگ از پی حیات تو غمخوار و واسطه است - جان کن نثارِ واسطه غمگین چه مانده‌ای. و خسرو دهلوی در حالت نزع گفته بیت: ز دنیا می‌رود خسرو به یارانش همی گوید - دلم بگرفت از غربت تمنای وطن دارم. حکایت: شیخ مکحول شامی را در حالت صحت حزن غالب آمد اما در حال انتقال از دنیا دیدندش که می‌خندید گفتند چرا می‌خندی گفت چگونه نخندم که نزدیک آمد آن وقت که ملاقات کنم به دوستی (414a) که چندین سال در اشتیاق او بودم و نزدیک آمد فراق این جهان که در او مکاران و غداران بود در قصد فریفتن من افتادنِ رکابدار هر باری پیشِ علی کَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهُ که ای امیر المؤمنین مرا بکش و از این قضا پرهان

چون حضرت مولانا در قصه خونی علی شروع کرده بود اکنون اتمام آن می‌خواهد و لهذا می‌فرماید [3963 باز آمد کای علی زودم بکش] علی رضی الله عنه آن مبارز را حکایت می‌کند که رکابدار و خدمتکار من که قتل من در دست او خواهد بود چون این خبر را از پیغامبر علیه السلام شنید پیش من آمد و گفت ای علی مرا زود بکش [تا نبینم آن دم و

وقتِ تَرُش] که تو را من بکشم [3964 من حالات می‌کنم خونم بریز] مرا هلاک کن [تا نبیند چشم من آن رستخیز]

آن روز قیامت را که تو کشته شوی در دست من [3965 گفتم ار هر ذرهٔ خونی شود] از حکایت علی است آن مبارز را که هر چند رکاب‌دار پیش من می‌آمد و می‌گفت ای امیر المؤمنین خون من بریز و مرا از آن ساعت ناخوش و هنگام رستخیز خلاصی ده و به این واسطه منتهی بر جان من نه من در جواب او می‌گفتم اگر هر ذره بخواهد که قاتل تو شود یعنی قصد قتل تو کند به وجهی که [خنجر اندر کف به قصد تو رود] که تو را کشتن بخواهد [3966 یک سر مو از تو نتواند بُرید] یک سر موی تو را بریدن نمی‌تواند [چون قلم بر تو چنان خطّی کشید] چون قلم تقدیر چنین نوشت که هلاک من در دست تو می‌خواهد شد بدان که رضا به قضای خدا دشوارترین حالات است¹⁴¹² موسی علیه السلام مناجات کرد و گفت خداوند! راه نمای به من بر کاری که چون آن کار را کنم بهترین کارها کرده باشم و تو از من راضی شوی وحی آمد که ای موسی تو طاقت آن نداری موسی علیه السلام در سجده افتاد و تضرع نمود پس حق تعالی بدو وحی فرستاد که ای موسی بهترین کارها که رضای من در آن است رضا دادن است به قضای من و خواجه محمد خفیف گفت رضا بر دو قسم است رضا است بدو و رضا است از او رضا بدو آن بود که وی را و کار وی را اختیار کند کار خود را بر کار او نپسندد و رضا از او آن بود که آنچه بر وی قضا کند بپسندد. ابو علی دقاق گفت راه سالکان درازتر است و آن ریاضت است و راه خواص نزدیکتر است ولیکن دشوار است و آن پسندیدن است بدان چه (414b) کند و کار کردن است بدان چه او پسندد و بدان که رضا به قضا در حق تلف مال دون‌تر است و رضا به قضا در مرگ عیال از او بالاتر و رضا به قضا در هلاک نفس خود از همه بلندتر است پس کمال علی را ببین که در هلاک خود رضا داد و به رضا دادن اکتفا نکرد بلکه خونی خود را وعدهٔ شفاعت کرد چنانکه می‌فرماید [3967 لیک بی‌غم شو شفیع تو منم] در روز قیامت [خواجه روحم نه مملوک تنم] نه بندهٔ بدنم [3968 پیش من این تن ندارد قیمتی] و قدر و عزّتی [بی تن خویشم فتی ابنُ الفتی] بی‌بدن خود جوانم و فرزند جوان یعنی به جان مردم نه به تن [3969 خنجر و شمشیر شد ریحان من] که ایشان سبب حیات باقیه است [مرگ من شد بزم و نرگسدان من] صحبتگاه و گلستان من بدان که امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه¹⁴¹³ به آن مبارز بیان کرد که چه لطف‌ها نمود به رکاب دار خود که قاتل او خواهد شد و عاقبت در دست او کشته شد تفصیل قتل او این است که چون علی رضی الله عنه از حرب نَهروان فارغ شد که ایشان چهار هزار مرد خوارج بودند علی کرم الله وجهه با ایشان جنگ کرد و همه را بکشت مگر نه تن که بگریختند چون به کوفه آمد و از سرایی اواز طنبور و چنگ آمد امیر المؤمنین آم آوازاها را شنید ایشان را امر معروف و نهی منکر کرد و زنان از آنجا بیرون آمدند و زنی خوب

¹⁴¹² مطلب در رضا به قضا

¹⁴¹³ مطلب در تفصیل مقتول شدن علی رضی الله عنه

روی بود که در حسن و جمال نظیر نداشت و آن را قَطَام بنت قَسَم گفتندی عبدالرحمن ملجم را چشم بر آن زن افتاد و آن زن را عاشق گشت مگر پدر و برادر آن زن در جنگ نهروان کشته بودند آن زن از آن جهت امیر المؤمنین علی را دشمن می‌داشت پس عبدالرحمن ملجم از پس آن زن رفت و گفت تو شوهر داری گفت نه گفت چه گویی اگر تو را شوی باشد رضا دهی زن گفت چرا رضا ندهم ولیکن مرا اولیا و اقرباند از ایشان اذن می‌باید پس زن در سرای شد و عبدالرحمن را گفت تو اینجا بنشین تا آن‌گاه که تو را در خوانند زن خویشتن را بیاراست و مردمان خویش را گفت عبدالرحمن را نظر بر من افتاد و مفتون شد و وی را در خوانید (415a) پس عبدالرحمن را خواندند زن را بدید به هزار دل عاشق شد گفت این را به زنی به من دهید گفتند این را مهر بسیار باید گفت چند باید گفتند سه هزار درم و یک بنده و یک کنیز یا دو کنیز مطربه باید. هم امیر المؤمنین علی را کشتن عبدالرحمن گفت درم و کنیز آسان است لیکن قتل علی دشوار است. زن گفت علی را بکش از آن دیگر فراغت کردیم عبدالرحمن از کمال عشق و جاهلی گفت اگر به یک زخم که وی را بزنم قناعت کنی چنان کنم پس شمشیر زهر آب داده پیش وی آوردند و عبدالرحمن تدبیر کرد که امیر المؤمنین را در مسجد به نماز صبح بزند تا از انبوهی مردم و تاریکی سحرگاه قاتل معلوم نشود و عزم کرد که در رمضان به روز جمعه بزند مردم در آن وقت به مسجد بسیار آیند استتار و اشتباه آسان شود چون در سال چهلیم از هجرت هفتمین ماه رمضان یا نوزدهم روز جمعه واقع شد و امیر المؤمنین علی در آن روز از بهر نماز صبح از خانه بیرون آمدن گرفت خروسان و ماکیان همه بر سر راهش از اطراف هجوم کردند و فرو ریختند نعره کنان پس خدمتکاران منع را متصدی شدند که بر مانند آن مرغان خانگی را حضرت علی فرمود دَعَوْهُنَّ فَأَنْهَى النَّوَاحِیَّ و در روایتی در میان سعادت‌خانه بط بود بانگ همی کرد امیر المؤمنین علی گفت صوایح تتبعها نواویح امام حسن گفت یا امیر المؤمنین چرا فال بد می‌زنی گفت بد نیست که دلم گواهی می‌دهد که وعده رسول‌الله علیه السلام در این ماه می‌آید چون امیر المؤمنین به مسجد آمد و شروع در نماز کرد عبدالرحمن بن ملجم میان دو سجده سر بر آورد و امیر المؤمنین را بدان شمشیر بزد علی رضی الله عنه از سجده برخاست و خون بجوشید و روی پس کرد دست بر ستون زد آن‌گاه سست شد بیفتاد و عبدالرحمن را گرفتند و حضرت علی جعد بن هبیره را فرمود که امامت کند یا امام حسن پیش رفت نماز سبک گذارد پس امیر المؤمنین را به خانه آوردند دو روز زنده شد و پس از آن بمرد و امیر المؤمنین در آن وقت شصت و سه ساله بود و ولادت او به مکه بوده است و در بعثت رسول‌الله علیه السلام پانزده ساله بود یا سیزده ساله و در آن مدت که علی رضی الله عنه (415b) وفات کرد سه زن داشت زیرا پس از وفات فاطمه بنت رسول‌الله نه زن را نکاح کرده بود علی التوالی و آن وقت که وفات کرد چهارده فرزند داشت حسن و حسین از فاطمه رضی الله عنها و عباس و جعفر و عبدالله و عثمان و یحیی و عون و ابوبکر و ابو عبدالله و محمد حنفیه و محمد اوسط و محمد اصغر و عمر و از زنان دیگر و هجده دختر داشت زینب شریفه و ام کلثوم از فاطمه رضی الله عنها و رمله کبری و رمله صغری و

زینب کبیره و ام هانی و میمونه و زینب کبری و زینب صغری و فاطمه و امامه و خدیجه و ام سلمه و ام شکر و ام جعفر و حمامه و مسیب و حارثه از زنان دیگر و مدت خلافت امیر المؤمنین علی چهار سال و نه ماه شد و در روایتی پنج سال و چهار ماه و چند روز شد پس از وفات امیر المؤمنین علی امام حسن رضی الله عنه بفرمود عبدالرحمن بن ملجم را قتل کردند این قتل از بهر اقامت قصاص و تطهیر قاتل بود و به طلب باقی وارثان بود ورنه امام حسن مرد کریم و عافی بود که به وی شش بار زهر دادند پنج بار در وی کار نکرد بار ششم تأثیر او ظاهر شد امام حسین به بالین او آمد و گفت ای برادر آن که تو را زهر داده است مرا خبر ده تا اگر تو را کاری پیش آید با او مخاصمت کنم گفت یا حسین پدر من علی غماز نبود و مادر من فاطمه غماز نبود و جد من رسول الله علیه السلام غماز نبود و جدّه من خدیجه غماز نبود از اهل بیت ما غمز نیاید اگر به قیامت خدای تعالی مرا بیامزد تا آن کس را که مرا زهر داد به من نبخشد به بهشت درنیایم **مثنوی**: اگر عمری بیاریم سخن را - نشاید مدح من خلق حسن را - سخن گیرم که جز در عدن نیست - سزای وصف اخلاق حسن نیست - کمالاتش اگر چه هست ظاهر - زبان ما ز وصف اوست قاصر - دو گیتی را وجودش زیب و زین است - نظیر او اگر جویی حسین است. و بدان که غرض از ایراد این مقالات آن که بر بعض کمالات علی رضی الله عنه اطلاع یابی و شرف او را در امارت و خلافت بشناسی بلکه ذات او را زیور امارت دانی و فرق شریف او را زینت خلافت خوانی **[3970 آنکه او تن را بدین سان پی کنند]** معنی این مصراع به ترکی اولکه تنی بو مثللی ازلیه و سکرلیه. یعنی علی که تن را چنین می بیند و بی قدر سازد **[حرص میری و خلافت کی کند]** طلب میری و خلافت او از بهر دنیا **(416a)** نیست و بدان که هر کس که علی کرم الله وجهه دوست دارد و آن را مدح کند رافضی نباشد از آن که فضل و کمال علی را کسی انکار نکند امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمود از هیچ یک از صحابه کرام رضی الله عنهم آن قدر فضایل به ما نرسیده است که از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب رسیده است و جنید قدس سرّه گفته است اگر چنانکه علی از محارباتی که با مخالفان می کرد باز پرداختی هر آینه از وی به ما نقل کردند از این علم یعنی علم حقایق و تصوف آن چه دل ها طاقت آن نیاوردی **[3971 زان بظاهر کوشد اندر جاه و حکم¹⁴¹⁴]** از بهر آن به ظاهر منصب و خلافت و حکم و حکومت خواهد **[تا امیران را نماید راه و حکم]** ایشان را ارشاد طریقت عدل و حکومت کند که عدل آن است که امیر و سلطان متشکی را از ظلم خود پرسد **[3972 تا امیری را دهد جانی دگر]** حرف یا در لفظ امیری مصدریه است و در جانی یاء وحدت یعنی تا امارت را دهد حیات دیگر¹⁴¹⁵ **[تا دهد نخل خلافت را ثمر]** تا درخت سلطنت را دهد بر ورنه علی رضی الله عنه مایل به مال نبود **حکایت**: محمد بن سیرین می گوید چون عایشه رضی الله عنه و طلحه و زبیر رضی الله عنهما به

¹⁴¹⁴ طلب در بیان آنه اهل حق را گر ریاست جوید به حبّ دنیا متهم نشود که از حکمت خالی نیست

¹⁴¹⁵ دیگر T : آخر MK

بصره آمدند و بر دار الامر مستولی شدند طلحه رضی الله عنه به خزانه بیت المال در آمد چون نظر در اموال کرد این آیت خواند که وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً. و چون امیر المؤمنین علی رضی الله عنه ایشان را منهزم ساخت و نظر بر همین خزانه انداخت سه بار گفت یا حمراء احمری و یا بیضاء ابیضی و غری غیری یعنی ای زر سرخ به سرخی چهره خود می ساز و ای سیم سپید به سپیدی خود بپرداز و غیر مرا به فریب که به چنین ها فریفته نمی شوم بیت: جهان را نمی بینم آن قیمتی - که آلوده سازم بدان همتی. لاجرم خلافت طلبیدن امیر المؤمنین علی همچون فتح طلبیدن رسول الله علیه السلام از پی حب دنیا نبود و لهذا حضرت مولانا در این مطلب بیان آن فرمود

بیان آنکه فتح طلبیدن پیغامبر علیه السلام مکه را و غیر مکه را جهت دوستی ملک دنیا نبود چون فرموده است
الدُّنْيَا حَيْفَةٌ بَلْكَهْ به امر بود

یعنی جنگ کردن رسول الله علیه السلام و فتح طلبیدن او مکه را و غیر مکه را از پی حب دنیا نبود از آن که خود فرموده بود
الدُّنْيَا حَيْفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ وَ حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ تَرَكُ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ طَاعَةٍ. بلکه به فرمان الهی بود چنانکه رب کریم در سوره تحریم فرمود یا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ. و رسول الله علیه السلام فرموده است أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. لاجرم [3973] جَهْدِ پیغمبر به فتح مکه هم] جد و سعی پیغامبر به فتح مکه و غیر مکه [کی بود در حُب دنیا متهم] یعنی آن جد و جهد از برای حب دنیا نبود زیرا در (416b) اخبار آمده است و بعض مفسران در تفسیر مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَا مَا طَفَى. آوردن اند که خزاین عوالم غیوب را بی شوایب عیوب آراسته و هشت بهشت را با غلمان و حور بی شائبه نقص و قصور و طباق سموات را با عقول و نفوس طاهرات در نظر رسول الله علیه السلام عرض کردند رسول الله علیه السلام از همه اعراض کرد و به هیچ کدام نپرداخت و چشم محبت بر غیر حق نینداخت تا در صفت او نازل شد که مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَا مَا طَفَى یعنی چشم رسول الله علیه السلام از تجلیات جمال حق و دل او از واردات محبت پادشاه مطلق چنان پر گشته بود که اصلاً میل به ماسوی ننمود و از سر طغیان دیده به دیدار دیگری نگشود بلکه از حال خود چنین خبر داد که لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسَعُ فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ. یعنی مرا با حضرت الهی و جناب پادشاهی چنان وقتی است در آن وقت نه ملک مقرب می گنجد و نه نبی مرسل یعنی در خلوت یار مجال اغیار نیست جبرئیل هر چند امین است مجال اطلاعی در آن بارگاه نیست بلکه نبی مرسل را و وجود محمدی را بی انسلاخ از کسوت بشریت چون حلقه بر در آن خلوت خانه راه نیست بیت: در خلوتی که جلوه حسن و جمال اوست - حقا که جبرئیل نباشد امین ما. و چون اشتغال به غیر قاطع طریق اهل سیر است رسول الله علیه السلام از همه اعراض نمود و دیده بر جمال هیچ یک نگشود و در تنبیه ارباب محبت فرمود رباعی: هر آنچه دور کند مرا ترا ز دوست بدست - به هر چه روی نهی بی وی از نکوست بدست - فراق دوست اگر اندکست اندک نیست - درون دیده اگر نیم تار موست

بدست. بیت: اصل تقوی که زاد این راه است - ترک مجموع ماسوی الله است. دنیا و هر آنچه از اوست جیفه بیش نیست و طالب جیفه زاغ است نه صاحب بصیرتی که وصف او ما زاغ است پس بدان که حضرت مولانا این معانی و معارف را در سلک نظم بیان فرمود که گفت [3974 آنکه او از مخزن هفت آسمان] و زینت و جمال ایشان [چشم و دل بر بست روز امتحان] یعنی شب معراج که وقت آزمودن بود [3975 از پی نظاره او حور و جان] از برای تماشای رسول الله (417a) علیه السلام حوران بهشت و جنیان یا مراد از جان نوعی باشد از ملائکه که از ایشان نیز از بهر نظاره او [پُر شده آفاق هر هفت آسمان] پر گشته بود اطراف همه آسمان [3976 خویشتن آراسته از بهر او] حور و جان و باقی اهل آسمان خویش را زینت کرده بودند [خود ورا پروای غیر دوست کو] یعنی رسول الله را علیه السلام پروای غیر خدا نبود که به حکم مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى. غیر خدای تعالی را نظر نکرد تفصیل معراج به شرح و بیان محتاج است و آن به تطویل و اطناب انجامد پس وجه آن است که از اول و آخر او سخن مختصر بگویم که شرح این مقام خالی از بیان آن نباشد بدان که به روایتی چنان گویند که معراج¹⁴¹⁶ را از آسمان تا به زمین فرو گذاشته بودند به چهار پایه و به روایتی بیست و پنج پایه و به روایتی پنجاه و پنج پایه یک پایه از یاقوت سرخ بود و دیگر پایه از زمرد سبز و دیگر از زر و دیگر از سیم و به هر پایه صد هزار فرشته چون ماه نشسته بود هر یکی تاج بر سر به گوهرها معطل کرده که هر گوهری چون ماه می تافت و جانهای سعیدان همه بر آن معراج بودند رسول الله علیه السلام گفت چون پای بر اول درجه نهادم به دیگر رسیده بودم به بیست و چهار درجه فرشته دیدم که میان هر دو انگشت وی هفتاد هزار فرشته پره‌ای ایشان از مروارید بود و بر پایه به بیست و پنجم فرشتگان دیدم که تسبیح می کردند و از گفتار تسبیح ایشان یاقوت از دهان ایشان می بارید هر یاقوتی هشتاد میل چون به بالای آن رسیدم فرشتگان که تسبیح می کردند در هوا استاده پردها بر روی خویش باز نهاده هرگز به خود ننگریدند از شرم ملک متعال و از بیم فراقش همی گریستند. پس آن که دریایی دیدم که کس عظمت آن نداند مگر حق تعالی و هر چه در دریا‌های دنیا آفریده است همه در آن دریاست و باران رحمت بر نبات از آن دریا آید و آن را بحر الخضره خوانند سبزی آسمان از سبزی آن دریاست چون به آسمان اول رسیدیم جبرئیل بانگ زد جوابی شنیدم که هرگز از آن خوشتر نشنیده بودم گفت کیست جبرئیل گفت منم و محمد با من است گفت آمدن محمد را وقت آمد گفت آری گفت الحمد لله در بگشادند و اندر شدیم فرشته دیدم که صفت جمال نور وی نتوانم کرد و هفتاد هزار فرشته زیر دست وی و در زیر دست هر یکی هفتاد (417b) هزار دیگر و زیر دست هر یکی از آن هفتاد هزار دیگر جبرئیل را گفتم این کیست گفت این اسمعیل است بواب آسمان دنیاست پس فرشتگان دیدم که عدد ایشان به جز خالق تعالی کس نداند در نماز استاده‌اند با خشوع و تواضع و سورة تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ. می خواندند جبرئیل گفت که از آن وقت که خدای تعالی ایشان را بیافرید همه

بدین صفت باشند که تو می بینی. لاجرم رسول الله علیه السلام بدیشان گرفتار نگشته برفت تا همه هفت آسمان را گذشت و بهشت و دوزخ را و عجایب عالم ملکوت را مشاهده کرد هیچ به یکی از ایشان فریفته نشد دیده و دل به جناب قدس می داشت تا به سدرة المنتهی رسید که هیچ مخلوق از او نمی گذرد مگر رسول الله علیه السلام و آن درختی است که ساقش از یاقوت است و شاخش از مروارید است و برگش از زبرجد سبز و بر هر شاخی هفتاد برگ است و از برگ تا برگ چهار فرسنگ سایه هر برگی چندان است که از شرق تا به غرب و بر هر برگی فرشته ای است چون ماه هر یکی را تاجی از نور بر سر است و قضیبی از نور در دست و بر پیشانی هر فرشته نوشته **إِذْ يَغْشَى السُّدْرَةَ مَا يَغْشَى**. و هر گاه که باد کرامت از جنة الفردوس بر آید از آن درخت جهد برگ بجنابند آوازی از آن برگ ها بر آید که هیچ آوازی از آن خوشتر نباشد آن که فرشتگان نیز تسبیح کنند چون در آنجا رسیدیم جبرئیل از من بازگشت گفتم یا جبرئیل در این چنین مقام مرا بگذاری گفت **وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ** و اگر یک قدم دیگر بنهم از قرب سوخته شوم انس بن مالک گوید رسول الله علیه السلام گفت چون از سدرة المنتهی برفتم پر خوف شدم ندا آمد **أَدْنُ مِنِّي** یا محمد **أَدْنُ مِنِّي** یا حبیبی. لاجرم رسول الله را علیه السلام در این عوالم ملکوت هیچ به یکی دیده و دل مائل نبود و در دیده اش مقصود و در دلش معبود جز ملک و دود نبود [3977] **آنچنان پُر گشته از اجلال حق** رسول الله علیه السلام چنان پُر گشته بود از تعظیم و اجلال حق تعالی و توجه و اقبال به حضرت مولی [که درو هم ره نیابد آل حق] که اهل الله و مقربان درگاه در آن نمی گنجید [3978] **لَا يَسَعُ فِينَا نَبِيُّ مُرْسَلٍ**¹⁴¹⁷ چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود **لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسَعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُّقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ**. [وَالْمَلَكُ وَالرُّوحُ أَيْضًا فَاعْقِلُوا] (418a) نمی گنجد در ما پیغامبر مرسل و فرشته و جبرائیل تعقل کنید یعنی بدانید [3979] گفت **مَا زَاغِمُ هَمِّچُونِ زَاغِ نِي** یعنی رسول الله علیه السلام گفت در حق ما وارد است **مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَعَى**. که مذکور است در سورة **وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى**. لاجرم ما زَاغ نه ایم تا طالب جیفه دنیا شویم [مست صباغیم مست باغ نی] یعنی عاشق خداییم که زینت کننده باغ است نه عاشق باغ و زخارف دنیا بیت: در دیده کشید کحل ما زَاغ - نی زَاغ نگاه کرد و نی باغ. ابوالحسن گفت مردمان گویند رسول الله علیه السلام نه زن داشت و یک سال قوت بنهاد و فرزندانیش بود آری همه بود ولیکن شصت و سه سال سن در این جهان بود که دلش از این خبر نداشت آن همه بر وی رفت و او که خبر داشت از خدا داشت [3980] **چونکه مخزنهای افلاک و عقول** مرهون است [چون خسی آمد بر چشم رسول] همچو خسی آمد نزد چشم رسول الله علیه السلام پس چون خزائن افلاک و عقول و نفوس مجرّده در پیش چشم همت رسول همچو خسی نمود هر آینه مخفی و پوشیده نماند که رسول الله را علیه السلام اشتیاق در فتح مکه و شام و عراق نه از جهت محبت ملک دنیا بود بلکه از برای امتثال فرمان حق تعالی بود. لاجرم حال امیر المؤمنین را در طلب خلافت و

¹⁴¹⁷ به اشباع لام می باید خواندمی باید. منه

ارتکاب حروب و التزام چندین آفت هم بر حال رسول‌الله علیه السلام قیاس باید کرد زیرا که احادیث وارده در اتحاد نبی و ولی یعنی مصطفی و علی چون دُمُک دَمی و لَحْمُک لَحْمی. و حدیث مَنْ کُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِیَّ مَوْلَاهُ. و خبر أَنْتَ مِنِّی بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى. بر اتحاد صوری محمول نیست بلکه بیان اتحاد معنوی است و شرح اشتراک در اخلاق حمیده است اما منافق را که از عالم یگانگی مصطفی و مرتضی بیگانه است و از مدارج همم عالیّه ایشان بی‌خبر قیاس حال ایشان در اشتغال به دنیا به حال خویش کند این را نمی‌داند که چون کسی را چنین غنا و استغنا باشد [3981] پس چه باشد مکه و شام و عراق] و سایر ممالک [که نماید او نبرد و اشتیاق] که او برای ایشان جنگ و اشتیاق نماید [3982] آن گمان بر وی ضمیر بد کند] آن گمان زشت و ظنّ فاسد را بر وی ضمیر بدو دل منافق کند [کو قیاس از جهل و حرص خود¹⁴¹⁸ کند] که آن ضمیر بد قیاس از جهل و طمع خویش (418b) کند و نقاب آفتاب عالم تاب از آبگینه زرد و کبود حرص و شهوت سازد¹⁴¹⁹ و به واسطه آن رنگ بی‌رنگی آفتاب را مشاهده نتواند کرد و آن نور نی کیف را به رنگ زرد و کبود بیند چنانکه می‌فرماید [3983] آبگینه زرد چون سازی نقاب] در میان تو و آفتاب حجاب که از وِرای او کنی نظر به آفتاب [زرد بینی جمله نور آفتاب] و مشتبه شود بر تو جمله اهل الله و احباب [3984] بشکن آن شیشه کبود و زرد را] یعنی تبدیل کن اخلاق ذمیمه را تا صفا بینی [تا شناسی گرد را و مرد را] تا فرق کنی از غبار سوار را. لاجرم دیده انکار عیب بین است و چشم ارادت غیب بین حکایت: سلطان محمد به دیدن شیخ ابوالحسن خرقانی آمد از وی پرسید که یا شیخ ابویزید بسطامی چون کسی بود شیخ فرمود که او مردی بود که هر کس که او را دید به سعادت ابدی پیوست و از شقاوت به کلی وّارست سلطان محمود گفت عجب سخنی است این ابویزید بسطامی از رسول‌الله علیه السلام زیاده بود مگر که او را چندین هزار کافران دیدند نه به سعادت پیوستند و نه از شقاوت برستند شیخ در جواب فرمود که کافران رسول‌الله علیه السلام را ندیدند بلکه محمد بن عبدالله را دیدند اگر او را بدیدندی به سعادت برسیدندی چنانکه حق جلّ و علا در سوره اعراف این معنی را بیان می‌کند که وَتَرَاهُمْ یَنْظُرُونَ إِلَیْکَ وَهُمْ لَا یُبْصِرُونَ. یعنی ای محمد می‌بینی کافران را که به سوی تو نظر می‌کنند اما تو را نمی‌بینند مقصود آن است که جمل آدمیان از روی ظاهر یکسانند و همه به حسب صورت انسانند و تفاوتی که در میان واقع است از جهت معنی است و اختلاف درجات و تفاوت مقامات به اعتبار اسرار است و شک نیست که آن معانی و حالات و آن اسرار و کمالات را به این چشم ظاهر نمی‌توان دید پس دیده سر را بدیدن و دریافتن این معانی هیچ راه نیست بلکه از برای دیدن این سر چشم دیگر باید که آن چشم دل است و هر کس را آن چشم ندادند القصّه به چشم سر را نمی‌توان دید و همچنین است حال جمله اولیا تا در کسوت لباس

¹⁴¹⁸ به فتح خا خواندن می‌باید

¹⁴¹⁹ مطلب در بیان حال کزین و راست بین

حیات صوری اند به سرّ حال ایشان کم کسی راه می‌برد و لهذا شیخ عالم (419a) رکن الدین علاء الدوله السمنانی گفته است که با وجود علوّ رتبتِ بایزید بسطامی و کمال درجات او مادام که در حیات صوری بود بسیار کس او را در نیافتند و ندیدند و شیخ نجم الدین کبری با وجود کمال مادام که در حیات صوری بود معدودی چند بیش او را ندیدند و ادراک سرّ او نکردند اما هر یکی اعجوبه جهان و یگانه زمان و مقتدای عالم و پیشوای دنیا گشتند¹⁴²⁰ و هم‌چنین سایر اولیا همیشه در هر عصری هر کس پی به معنی ایشان نبرده و از اینجا است که آمده است اولیائی تحت قبایی لا یعرفهم غیری که در پرده غیرت مستورند و از چشم خلق معانی ایشان به غایت دور و شک نیست که ذوات ایشان از چشم نهان نیست بلکه آنچه حقیقت حال و معنی ایشان است از چشم خلق نهان است [3985 گردِ فارس گردِ سر افراشته] غبار سوار به اطراف سرش بلند گشته و آن را پوشیده [گرد را تو مرد حق پنداشته] یعنی ظاهر تن و صورت همچو غبار و جان و معنی مردی است پنهان تو ظاهر و صورت را می‌بینی باطن و معنی را چنان می‌دانی و حال و حالت او را انکار می‌کنی حکایت: زاهدی در میان بازاری می‌رفت اتفاقاً یک درم از دست او افتاد و گم شد زاهد در جستن آن درم مبالغه فرمود تا غربال آورد خاک را بیختن گرفت اهل بازار زاهد عجب مرد حریص و طالب دنیا است چون زاهد درم را دریافت اتفاقاً فقیری از آنجا گذر کرد زاهد آن درم را بدان فقیر بداد اهل بازار بانگ برداشتند و گفتند ای سفیه در جستن و یافتن دنیا زحمت بسیار کشیدی چون یافتی چرا به دیگری دادی گفت من درم را از بهر حظّ دنیا و آرزوی نفس نخواستم بلکه مراد من آن بود که وی را وسیله ثواب آخرت سازم. لاجرم چون یافتم تصدّق کردم تا زاد آخرت من باشد [3986 گرد دید ابلیس و گفت این فرع طین] یعنی چنانکه ابلیس غبار خلقت آدم را مشاهده کرد و گفت این آفریده از طین [چون فزاید بر من آتش جبین] چگونه فاضل شود بر من آتش پیشانی یعنی چنانکه ابلیس کرد خلقت و تراب طینت آدم را مشاهده کرد و آن خاک مانع دیدن جوهر پاک گشت. لاجرم خویشتن را بر آدم ترجیح کرد که گفت خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ. پس ای منکر اهل الله [3987 تا تو می‌بینی عزیزان را بشر] یعنی ظاهر صورت بشریت اولیا را (419b) می‌بینی [دانکه میراثِ بلیس است آن نظر] همچو ابلیس نظر کردن میراثِ ابلیس یافتن و فرزند او شدن است [3988 گر نه فرزندِ بلیسی ای عنید] و معاند [پس بتو میراثِ آن سگ چون رسید] که همچو ابلیس نظر کردی باز حضرت مولانا از زبان مرتضی در مخاطبه رکاب‌دار می‌گوید [3989 من نیم سگ شیرِ حَقِّ پرست] پس می‌مد خصال شیر یزدان را بر مساوی افعال سگ نژاد آن قیاس مکن [شیرِ حقّ آنست کز صورتِ پرست] شیر خدا آن است که از صورت خلاص

¹⁴²⁰ چون شیخ مجد الدین بغدادی و شیخ رضی الله الدین علی لا و شیخ سعد الدین حموی و شیخ بابا کمال جندی و شیخ بهاء الدین زکریا و مولانا جلال الدین بها واد که پدر حضرت مولانا جلال الدین است و شیخ سیف الدین و شیخ نجم الدین دابه و شیخ جمال الدین کیل و شیخ فرید الدین عطار قدس الله تعالی ارواحهم. منه.

شد هر که از قید صورت نَرست نه شیر حق است و نه حق پرست [3990 شیر دنیا جوید اِشکاری و برگ] و رزق [شیر مولی جوید آزادی و مرگ] شیر خدا آزادی از سجن دنیا و حبس تن پر بلا. لاجرم آرزوی شیر دنیا جز شکار و برگ نیست و تمنای شیر خدا غیر آزادی و مرگ نی رباعی: آن مردنیم کز عدمم بیم آید - کان نیمه مرا خوشتر از این نیم آید - جانست مرا به عاریت داده خدا - تسلیم کنم چو وقت تسلیم آید. پس پیرایه وصلت عاشقان و سرمایۀ دولت صادقان از آلت قیود و تمنای حکم ورود ممات است رباعی: حجاب چهره جان می شود غبار تنم - خوشا دمی که از آن چهره پرده برفکنم - چنین قفس نه سزای چو من خوش الحانیست. روم به روضه رضوان که مرغ آن چمنم حکایت: ابوذر رضی الله عنه گفت مردم سه چیز را دوست نمی دارند من دوست می دارم یکی بیماری را دوست نمی دارند من دوست می دارم از آن که کفارات ذنوب است دوم فقر را دوست نمی دارند من دوست دارم از بهر تواضع به حضرت حق و بڑی کمترین بندگان شدن سوم مرگ را دوست نمی دارند من دوست می دارم از آن که مرا به حضرت می رساند [3991 چونکه اندر مرگ بیند صد وجود] و حیات باقیه [همچو پروانه بسوزاند وجود] که از مرگ نترسد حکایت: یکی پیش مولانا آمد و از کسی شکایت کرد و گفت فلان دانشمند به من گفت که پوست بکنم مولانا گفت زهی مرد که اوست و ما شب و روز در حسرت اینیم که پوست را بکنیم و از زحمت برهیم تا به رحمت دوست برسیم زنهار تا بیایید و از پوست مان خلاص دهد چون این خبر به گوش دانشمند رسید غلطان غلطان به مولانا آمد و به عشق تمام مرید شد و فرجی پوشید و در باطن خود فرجی و مخرجی بیافت و از سلک اولیا گشت [3992 شد هوای مرگ طوق صادقان] محبت مرگ همچو طوق است در گردن صادقان [که جهودان را بُد این دم امتحان] (420a) مگر یهودیان گفته بودند در آخرت جمیع نعیم جنات و علو درجات مخصوص ما خواهد بود و پس حق تعالی ایشان را به تمنی مرگ امتحان کرد [3993 در نُبی فرمود کای قوم یهود] لفظ نبی به ضم نون و کسر با به معنی قرآن است یعنی حق تعالی در سوره بقره فرمود قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ وَلَنْ يَتَمَنَّوهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ. یعنی بگو یا محمد اگر دار آخرت در نزد خدا خالص از آن شما باشد نه دیگران را چنانکه می گوید¹⁴²¹ پس تمنی مرگ کنید اگر در این دعوی صادق باشید باز خدا خبر داد که هرگز ایشان مرگ را تمنی نمی کنند ابدی به سبب آن چه نفس های ایشان کرد و رب العزه در سوره جمعه فرمود قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ. بگو یا محمد ای گروهی که دین یهود دارید اگر شما زعم می کنید و گمان می برید آن که شما دوستانید مر خدای را نه دیگران پس تمنی مرگ کنید و بگوئید که خدایا ما را بمیران اگر صادق باشید در این زعم تا برسید بکر اماتی که حق تعالی برای دوستان خود مقرر فرمود ابن عباس رضی الله

¹⁴²¹ که لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى.

عنهما از رسول الله عليه السلام روایت کند که لَوْ تَمَنَّى الْيَهُودُ الْمَوْتَ لَمْ يَبْقَ يَهُودِيٌّ وَجْهَ الْأَرْضِ. یعنی اگر یک کس از یهود تمنی موت کردی یک یهودی بر روی زمین نماندی چون این سخن به سمع جهودان رسید هیچ کس را از ترس مرگ تمنی او نشد پس معلوم شد که ایشان صدق رسول الله را علیه السلام می دانستند اما از روی معانده تکذیب می کردند زیرا که بعد از رسیدن حدیث نبوی به مسامع ایشان هر چند رسول الله علیه السلام و اصحاب او رضوان الله علیهم اجمعین جهودان را تحریض می کردند که باری از برای ناموس یک کس تمنی مرگ بر زبان راند خراج ها دادند و زبان به ذکر تمنی مرگ نگشادند و اگر یهودیان صادق بودند مرگ را تمنی کردند زیرا کسی که داند خود محقق اهل بهشت و رضوان است¹⁴²² او را مشتاق شود و از دار محنت خلاص شدن و بدان دار نعمت رسیدن را دوست می دارد چنانکه می فرماید [صادقان را مرگ باشد گنج و سود] خزینه و فائده حکایت: امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه در صف جنگ به کافران می کردید در برش پیراهن باریک بود پسرش حسن رضی الله عنه گفت ما هذا بَرِيٍّ الْمُحَارِبِينَ یا ابی یعنی این لباس زینت مبارزان نیست ای پدر امیر المؤمنین گفت یا بَنِيَّ لَا يَبَالِي ابُوكَ سَقَطَ عَلَى الْمَوْتِ (420b) ام علیه سقط الموت یعنی ای پسر من پدر تو غم نمی خورد خواه او بر مرگ افتد خواه بر او مرگ افتد و عَمَّارُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ در صِفِّينَ به اثناء جنگ همی گفت الان الاقْبَى الْأَحْبَةُ مُحَمَّدًا و حَزْبَهُ یعنی اکنون ملاقی می شوم دوستان را که محمد است و گروه او و حذیفه رضی الله عنه وقتی که به حالت نزع رسید می گفت جاء حبيب علي فاقه لا افلح من ندم دوست یعنی مرگ آمد بر حاجت و محتاج پیروزی مباد بر آن کس که پشیمان شد بر تمنی مرگ حضرت حق در سوره صف فرمود يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. بدان که اصل مباحه در این تجارت این است که غیر حق را بدهی و حق را بستانی [3994] همچنانکه آرزوی سود هست] هر کسی را در جهان [آرزوی مرگ بردن زان بهست] آرزوی مرگ از آن سود به است پس مرد چنین باید که عبادت بسیار کند تا مقام خود را مشاهده کند یا به خود چنین ظن آید که به حکم أَنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ. حق تعالی اجرش دهد. لاجرم به موجب مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ. مردن را دوست دارد و از مرگ نفرت نکند بلکه به حسب الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ. مرگ را عین استراحت بیند که به مردن از تدبیر معاش و از تکالیف عبادت خلاص شود و به محض غفران و به دیدار ملک منان رسد پس عاقل را باید که استعداد موت را تحصیل کند حکایت: ابو الدرداء رضی الله عنه به یاران خود گفت می دانید که کیست در نعمت بی زوال گفتند نمی دانیم گفت آن کس است که به مردن او در خاک و جان او از عذاب ایمین شد [3995 ای جهودان بهر ناموس کسان] یعنی رسول الله علیه السلام و اصحاب رضوان الله اجمعین گفتند به یهودیان باری از برای ناموس مردمان [بگذرانید این

¹⁴²² خصوصاً کسی که به خود مخصوص اعتقاد کند. منه.

تمنّا بر زبان] تمنای مرگ را بر زبان بگذرانید [3996 یک جهودی این قدر زهره نداشت] و قادر نشد [چون محمّد این علم را بر فراشت] چون رسول الله علیه السلام این علم و لوای تکلیف را بر افراشت که به موجب فرمان حق تعالی ایشان را این تکلیف کرد [3997 گفت اگر رانید این را بر زبان] یعنی اگر به زبان تمنی مرگ کنند [یک جهودی خود نماند در جهان] چنانکه ابن عباس رضی الله عنها از رسول الله علیه السلام روایت کرد و در روایت دیگر لَوْ تَمَنَّوُا الْمَوْتَ لَغَصَّ كُلُّ إِنْسَانٍ بِرِيقِهِ فَمَاتَ مَكَانَهُ وَمَا بَقِيَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ يَهُودِيٌّ. چون رسول الله علیه السلام چنین تکلیف کرد [3998 پس یهودان مال بردند و خراج] به پیش رسول الله علیه السلام [که مکن رسوا تو ما را ای سراج] و نور و حاج و شفیع هر محتاج [3999 این سخن را نیست پایانی بدید] و نهایی ظاهر چون حضرت مولانا بیان کرد که امیر المؤمنین علی به آن مبارز احوال خود را با رکابدار حکایت کرد پس از این بیان کند که علی او را چه کرد و چه گفت [دست با من ده چو چشمت دوست] در بعض نسخ این دو بیت (421a) واقع است [اندرا در گلستان از مزبله] یعنی به پا و اندرا در گلستان ایمان و طاعت از مزبله کفر و ضلالت [چونکه در ظلمت بدیدی مشعله] و نور ایمان و نورانیّت [بی توقف زودتر در نه قدم] مرهون است [زین چه بی بن سوی باغ ارم] از این چاه بی قعر به سوی روضه بهشت

گفتن امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه با قرین خود

قرن به کسر قاف حریف و هم دست در دلاوری و در جنگ چون خدو انداختی در روی من نفسی من جنبید متحرک گشت و رنجید و اخلاص عمل نماند که غزا همین از بهر خدا نشد مانع کشتن تو آن شد امیر المؤمنین علی در خطاب آن قرن قرین صفت در اخلاص سفت وار برای تنبیه بر آن سر مودع که در دل داشت گفت چون آب دهن در روی من انداختی و مزاج مرا متغیر ساختی اخلاص در عمل نماند زیرا که نیمی از برای خدا و نیمی از بهر هوا گشت و شرکت در کار حق روا نبود از آن که در حضرت رب العالمین هیچ چیز معتبر نیست مگر اخلاص در دین کما قال وما أمروا إلا ليعبدوا الله مخلصين له الدين. و سید الطایفه جنید رحمه الله علیه از اینجا می فرماید الاخلاص ما ارید به الله من ای عمل کان پس مقصد اقصی و مطلب اعلی در هر عملی باید که رضای خدا باشد نه مراد نفس و هوا تا از آن طایفه تواند شد که رسول الله علیه السلام مأمور به مجانست ایشان گشت و منهی از طرد شد چنانکه گفت وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ. و در حدیث قدسی آمده است الْإِخْلَاصُ سِرٌّ مِنْ أَسْرَارِي اسْتَوْذَعْتُهُ قَلْبَ مَنْ أَحْبَبْتُ مِنْ عِبَادِي. پس اخلاص از سبحات خاص الخاص است هر کس را به این صفت اختصاص ندهند اما بر من که بوی از روایح گلزار اخلاص نبوی شمیمدهام و نوری از انوار صدق مصطفوی دیده مراعات اخلاص در اعمال و ملاحظات خلوص نیّت و صدق طویت در افعال واجب است [4000 گفت امیر المؤمنین با آن جوان] به آن مبارز [که بهنگام نبرد ای پهلوان]

که چون تو را مغلوب کردم که به شمشیر بزنم [4001 چون خَدُو انداختی در روی من] چون خیو انداختی در رویم [نفس جنیید و تبه شد خوی من] به مقتضای بشریت [4002 نیم بهر حق شد و نیمی هوا] هوای نفس [شرکت اندر کار حق نبود روا] بلکه باید که هر چیز را برای خدا کنی از آن که شرک خفی است ریا پس به حکم فاعبدوا الله و لاتشركوا به شیئا ماسوی را شریک نکنی به حق تعالی حکایت: حکیمی می گفت کسی که طاعات را با ریا کند همچون کسی است که همیان را به حصا و ریگ پر کرده باشد و به بازار رود تا مردمان کیسه او را ببینند تعجب کنان گویند این کس مال بسیار دارد که کیسه او پر است اما آن کس را سود نیست جز سخن مردمان زیرا اگر بخواهد که چیزی بخرد نمی تواند پس اهل ریا را فایده نیست جز این سخن که مردمان گویند فلان عمل را عمل بسیار است اما او را ثواب نیست که در بازار آخرت نمی تواند که چیزی (421b) بخرد ابوبکر واسطی گفت حفظ طاعت سختتر از فعل اوست از آن که طاعت همچو شیشه است زود شکسته شود و جبر کردن و بستن را قابل نیست اگر ریا رسد بشکند و اگر عجب رسد بشکند اما مرد را باید که از بیم ریا عمل را ترک نکند بلکه اجتهاد کند که ریا را از دل دور کند و اگر نمی تواند پس از عمل استغفار کند تا پس از این حق تعالی او را با اخلاص عمل میسر کند چون امیر المؤمنین علی به آن خصم حال خود را بیان کرد که به خدو انداختن او نفس علی را جنبیدن آمد پس کشتن او همان از بهر حق تعالی نشد و آن را جایز نداشت از آن که بندگان بنیان الله اند ایشان را تخریب بی فرمان حق درست نیست پس از این آن را بیان کند که می گوید [4003 تو نگارنده کف مولیستی] یعنی به حکم حَمَرْتُ طِینَةَ آدَمَ بَیْدَى اَرْبَعِنَ صَبَاحًا. تو نقش دست مولایی و مصنوع حضرت خدایی [آن حقّی کرده من نیستی] مصنوع من نه تا تو را از بهر خویش بشکنم [4004 نقش حق را هم به امر حق شکن] که انسان بنیان حق تعالی است آن را به فرمان او خراب کردن رواست [بر زجاجة دوست سنگ دوست زن] نه سنگ غیر چون امیر المؤمنین علی اخلاص و صدق خود را بیان کرد [4005 گبر این بشنید و نوری شد بدید¹⁴²³] آن مبارز چون سخن امیر المؤمنین را شنید نوری پیدا¹⁴²⁴ شد [در دل او تا که زناری بُرید] در دل آن کبر تا که زنار را برید و روی در اسلام آورد یعنی چون این کلمات که نسّمات گلزار حقایق اخلاص است به سمع آن سائل رسید بویی از شمایم اخلاص شمید زنار کافری از میان برید و به امیر المؤمنین توجّه کرد [4006 گفت من تخم جفا می کاشتم] یعنی جفا کردم [من ترا نوعی دگر پنداشتم] از اهل نفس تصوّر کردم و اخلاص و راستی تو ندانستم [4007 تو ترازوی آخدخو بوده] تو ترازویی که صفت خدای فرد می گیری که از عدل و استقامت تجاوز نموده و اگر کسی بر تو جفا کند تو ترک عدل نمی کنی [بل زبانه هر ترازو بوده] دلیل هر مستقیمی [4008 تو تبار و اصل و خویشم بوده] تو قبیله واصل و

¹⁴²³ لفظدر دل ظرف بدیدست. منه.

¹⁴²⁴ پیدا TK : بدید M

قریب من بوده نه بیگانه [تو فروغِ شمعِ کیشم بوده] تو ضیای شمع دین من بوده که به من راه راست بنموده [4009] من غلامِ آن چراغِ چشم‌جو] من بنده آن چراغ که به حکم و سراجاً و مُنیراً. جوینده چشم است یعنی من بنده آن سراج منیرم که آن سراج (422a) کسی خواهد که چشم او باشد اما در ظلمت بود تا آن سراج این را راه نماید از آن که نابینا از چراغ اثر نیابد [که چراغت روشنی پذیرفت ازو] مراد از آن چراغ به حکم آیت سوره احزاب یا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِداً وَمُبَشِّراً وَنَذِيرًا وَذَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجاً مُنِيرًا. رسول‌الله است که دل امیر المؤمنین علی از آن سراج منور شده است و از جمله نور چراغ امیر المؤمنین علی که از آن چراغ حضرت نبوی یافته است اختیار فقر بود¹⁴²⁵ که چون شهید شد از پسر و دختر و زن چنانکه مبین گشت سی و پنج وارث داشت ایشان را صد درم گذاشت با وجود که خلیفه بود چنانکه رسول‌الله علیه السلام وفات کرد چیزی نگذاشت حکایت: عایشه رضی الله عنها بر رسول‌الله علیه السلام نوحه می‌کرد اما نمی‌گفت که دریغا اسبان و اسباب تو دریغا مال و مملکت تو و خانمان تو چنانکه دیگران می‌گویند بلکه می‌فرمود یا مَنْ يَنْمِ عَلَى السَّرِيرِ یا مَنْ لَمْ يَلْبَسِ الْحَرِيرِ یا مَنْ لَمْ يَشْبِعْ مِنْ خَبْزِ الشَّعِيرِ یا مَنْ يَنَامُ عَلَى الْحَصِيرِ آن روز که جان شیرین می‌داد زیر وی فراشی بود از لیف آکنده به پوست درخت خرما چنانکه نشان لیف بر پهلوی لطیف و مبارکش اثر کرده بود [4010] من غلامِ موجِ آن دریای نور] من بنده موج آن بحر نورم که خداست [که چنین گوهر بر آرد در ظهور] که همچون تو در یگانه را پیدا کند یا آن گوهر که چراغ جوست یعنی رسول‌الله است علیه السلام هویدا کند و بدان که این دو گوهر به حکم لحمک لحمی از یک‌دیگر جدا نیست حکایت¹⁴²⁶: در وقت توجه به صفین اصحاب امیر المؤمنین محتاج به آب شدند هر چند از چپ و راست شتافتند آب نیافتند امیر المؤمنین ایشان را اندکی از جاده بگردانید دیری ظاهر شد در میان بیان از ساکن آن دیر سؤال آب کردند گفت از اینجا تا به آب دو فرسنگ است اصحاب گفتند ای امیر المؤمنین اجازت ده تا به آنجا برویم شاید که پیش از آن که هیچ قوت نماند به آب برسیم امیر المؤمنین فرمود که حاجت به این نیست و عنان بغله خود را به جانب قبله تاخت و به جایی اشارت کرد که آن را بکاوید¹⁴²⁷ چون مقدرای خاک برداشتند سنگی بزرگ پیدا آمد که هیچ آلتی بر آن کار نمی‌کرد امیر المؤمنین فرمود که این سنگ بر بالای آب است جهد کنید (422b) تا آن را بر کنید هر چند اصحاب مجتمع شدند و جهد کردند نتوانستند که آن را از جای بجنبانند چون امیر المؤمنین آن را بدید از بغله خود فرود آمد و آستین از ساعد خود باز نور دید و انگشتان مبارک به زیر آن سنگ در آورد و زور

¹⁴²⁵ مطلب در بیان فقر علی رضی الله عنه

¹⁴²⁶ مطلب در کرامت علی کرم الله وجهه

¹⁴²⁷ کاویدن: قازمق

کرد و آن سنگ را از بالای چشمه دور انداخت آبی ظاهر¹⁴²⁸ شد به غایت صافی و شیرین و خنک که در آن سفر بهتر از آن آب نخورده بودند همه آب خوردند و آن مقدار که خواستند برداشتند پس امیر المؤمنین آن سنگ را برداشت و بر بالای چشمه نهاد و فرمود که آن را به خاک نباشتند چون راهب آن دیر آن حال را مشاهده کرد از دیر فرود آمد پیش امیر المؤمنین بیستاد و پرسید که تو پیغمبر مرسلی امیر المؤمنین فرمود که نی پس گفت که تو فرشته مقرب فرمود که نی پس گفت که تو چه کسی فرمود که من وصی پیغمبر مرسلم که محمد بن عبدالله است صلی الله علیه السلام راهب گفت دست بیار که مسلمان می شوم امیر المؤمنین دست به وی داد گفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول الله و اشهد انک وصی رسول الله بعد از آن امیر المؤمنین از وی پرسید که سبب چه بود که بعد از آن که مدتی بر دین خود بودی امروز ایمان آوردی راهب گفت ای امیر المؤمنین بنای این دیر از برای کننده این سنگ است و پیش از من بسیار در این دیر بوده اند زیرا که ما در کتب خود دیده ایم و از علماء خود شنیده که در این موضع چشمه ای است و بر بالای آن سنگی آن را نداند و کندن آن را نتواند مگر پیغمبری یا وصی پیغمبری پس چون من این دم دیدم که تو این کار را کردی به آرزوی خود رسیدم و آن چه در انتظار آن می بودم یافتم چون امیر المؤمنین آن را شنید چندان بگریست که محاسن مبارک وی از آب دیده تر شد بعد از آن گفت الحمد لله الذی لم اکُن عنده منسیاً و کنت فی کتبه مذکورا و لنبيه وصیا پس آن راهب ملازم امیر المؤمنین شد و در پیش وی با اهل شام مقاتله کرد چندان که شهید شد و امیر المؤمنین بر وی نماز گذارد و وی را دفن کرد و از برای وی از خدای تعالی آمرزش خواست¹⁴²⁹ چون مبارز از امیر المؤمنین چنین اخلاص نیت و صدق و حلم مشاهده کرد دلش به نور اسلام منور گشت و چندین مدح و ثنا (423a) گفت بعد از آن طلب تلقین ایمان کرد و گفت [4011 عرضه کن بر من شهادت را که من] یعنی مرا تلقین اسلام کن [مر ترا دیدم سرافراز زَمَن] و بلند زمان [4012 قرب پنجه کس ز خویش و قوم او] نزدیک پنجاه کس از قریب و قبیله او [عاشقانه سوی دین کردند رو] توجّه اسلام کردند و مسلمان شدند [4013 او بتیغ حلم چندین خلق را] این به حاء مهمله و ثانی به معجمه یا بر عکس باشد [واخرید از تیغ و چندین خلق را] یعنی امیر المؤمنین به واسطه حسن اخلاص و عمل و صدق نیت و حلم قریب پنجاه کس از اقارب و عشایر آن مبارز به جز اسلام در آورد. لاجرم به تیغ حلم چندین گلولی بریدنی را از تیغ خرید و خلاص کرد چندین مردم را [4014 تیغ حلم از تیغ آهن تیزتر] و مؤثرتر [بل ز صد لشکر ظفر انگیزتر] که مرد را مظفر کند از لشکر بیشتر. لاجرم امیر المؤمنین به جفا و بلا کشیدن معروف بود و لهذا جنید گفت شیخ ما در بلا کشیدن امیر المؤمنین علی است که او به حکم ما اُذی بنی مثل ما او ذیث لاکش بود و به آن بلا بسیاران را به راه خدا ارشاد می کرد و آن بلا را از خدا

¹⁴²⁸ ظاهر TK : صافی M

¹⁴²⁹ حکایت اول را رجوع کرد

می‌دانست و در حکمت الهیه ملاحظه می‌کرد¹⁴³⁰ **حکایت:** شیخ ابو الحسن بوشنگی را یک روز ترکی به بهانه قفایی زد مردمان ترک را گفتند که او فلان کس است ترک نام او شنوده پشیمان گشت باز آمد و خواست که عذر خواهد که غلط کردم و ندانستم شیخ وی را گفت ای دوست فارغ باش که ما این نه از تو می‌بینیم از آنجا که این برفت آنجا غلط نرود پس تحمل بلا کار بزرگان است **حکایت:** شیخ ابو عثمان خیری را مردی انکار تمام داشت او را به خانه خود دعوت کرد ابو عثمان روان شد تا به در سرای او صاحب دعوت گفت ای شکم خوار چیزی نیست باز کرد ابو عثمان بازگردید چون پاره برفت آواز داد که ای فلان بیا ابو عثمان بازگشت چون به در رسید منکر گفت نیک جدی داری در چیزی خوردن چیزی کمتر است برو ابو عثمان برفت بار دیگر خواند ابو عثمان بیامد و برفت تا سی بار او را می‌خواند و او باز می‌آمد و هر باری به نوعی دیگرش می‌راند و می‌رنجانید و دور می‌کرد و باز می‌خواند و او باز می‌آمد که یک ذره از آنچه بود متغیر نشد چون سی بار تمام شد صاحب دعوت از دست و پای بشد و گریه به روی غالب گشت و توبه کرد و مرید او شد گفت از برای خدای تو چه مردی که من سی بارت به خواری براندم و به استخفاف بخواندم یک ذره در تو تغییر پدید نیامد **(423b)** ابو عثمان گفت این سهل کاری است این کار سگان بود که چندان که ایشان را می‌خوانی می‌آیند و چون می‌رانی می‌روند و در ایشان تغییر پدید نیامد این نه بس کار بود که سگی با تو در آن برابر بود کار مردان کار دیگر است. لاجرم مرد را هر بلا که برسد استحقاق خود را ملاحظه کند که او بیشتر از این را استحقاق دارد پس به این مقدار بلا شکر گذارد چنانکه **حکایت:** آورده‌اند که هم ابو عثمان خیری یک روز می‌رفت کسی از بام طشتی خاکستر بر سر او ریخت اصحاب درخشم شدند و همه خواستند که آن کس را جفا کنند شیخ گفت چه جای این است که هزار شکر می‌باید کرد کسی را که سزای آن بود که بر سر او آتش ریزند با او به خاکستر صلح کنند نعمتی تمام بود بدان که خدمت مولانا را عادت آن بود که هر حادثه که در اثنای تألیف کتاب مثنوی واقع می‌شد آن را به نظم می‌آورد و پند می‌داد و حکمت می‌فرمود و پیش از این در بیان این حدیث که **إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ الدَّهْرِ نَفَحَاتٍ** شکایت لقمه کرده بود در اینجا نیز مکر پاره طعام خورده بود¹⁴³¹ صفای خاطر را کدورتی واقع شد از آن حکایت و شکایت می‌کند که لقمه چند صوری نه معنوی مانع کشف حقایق مثنوی گشت.¹⁴³² **[4015 ای دریغا لقمه دو خورده شد]** لاجرم ثقلت و کدورت او رسید **[جوششِ فکرت از آن افسرده**

¹⁴³⁰ مطلب در تحمل بلا و صبر عنا

¹⁴³¹ مطلب در مضرت بسیار خوردن

¹⁴³² یا مراد حضرت مولانا این است که گریزگاه به اتهام رسید. لاجرم تشبیه حال به حال لقمه چند خورد و افسرده کند و صح

شد] چنانکه لقمان گفت اذا مُلِئَتِ المعدة نامت الفكرة¹⁴³³ و حرست¹⁴³⁴ الحکمة و قعدت¹⁴³⁵ الاعضاء عن العبادة [4016] گندمی خورشیدِ آدم را کُسوف] چنانکه گندمی خورشیدِ آدم را سرمایه کسوف گشت [چون ذَنب شعشاع بدری را کُسوف] عَقْدَةُ ذَنب و حیلولت پاره زمین بدرِ کامل را باعث خسوف شد. لاجرم نان و لقمه که جز خاک است مانع رسیدن نور آفتاب حقیقی است به ماه دل اما این از لطافت دل است که به جز وی چیز متأثر شود¹⁴³⁶ [4017] اینت لطفِ دل که از یک مشت گِل] معنی این مصراع به ترکی بو سکا گوکل لطافتی دگلمی که بر آوج بالچقدن. یعنی از لطافت دل است که از پاره لقمه [ماه او چون می شود پروین گسل] ماه دل چگونه می شود پروین گسل که بی نور بماند و به جز وی چیز در او تغییر پیدا شود [4018] نان چو معنی بود خوردش سود بود] نان و غذا که معنوی بود خوردنش سود بود یعنی کلمه حکمت و کلام معرفت و جد و عبادت که نان معنوی و غذای روحانی است خوردنش سودمند است که روح را فربه کند (424a) و قوت فیض رساند [چونکه صورت گشت انگیزد جُحود] چون که نان و غذا صوری شود انکار انگیزد شیخ ابو سلیمان دارانی می گوید هر چیزی را زنگاری است و زنگار دل سیر خوردن است و گفت اهل طریقت گویند احتلام عقوبت است از آن جهت که علامت سیر است و گفت هر که سیر بخورد شش چیز به وی در آید حلاوت عبادت میابد و محفوظ او از یادش برود و از شفقت بر خلق محروم ماند که پندارد که همه جهان سیرند و عبادت بر او گران شود و شهوت در او زیاده گردد و همه مسلمانان مرتاض چون گرد مسجدها کردند وی کرد مزبله ها و جای طهارت گردد حکایت: شبی معین الدین پروانه جهت مولانا مجلس عظیم ساخته و اجتماع اکابر شده و خدمت مولانا تذکیر و معارف فرموده و سماع بلند پیدا گشته بعد از آن که سماع فرو داشت کرد و الوان اطعمه و نفایس پیش آمده و اکابر به مراد نفس بخورده اما خدمت مولانا رغبت طعام نکرده و چیزی نخورده که اصلاً انگشت مبارک در طعام نکرد معین الدین پروانه را آتش در نهاد افتاد برابر شمع مولانا پروانه وار می سوخت و شمع و شاشکها می ریخت و خدمت مولانا به کشف معانی و غذای روحانی مشغول بود تا نزدیک سحرگاه در چنین حال بود و پروانه ابرام طعام می نمود آخر الامر مولانا محاسن مبارک خود را بگرفته فرمود که امیر معین الدین از ریشم شرم نمی داری که مرا محتاج قدمگاه می کنی قطعه: جرب و شیرین می نماید پاک و خوش - یک شبی بگذشت با تو شد پلید - جرب و شیرین از غذای روح خواه - تا پرت بر روید و دانی پرید. یاران با سر هم غریو بر آوردند باز برخاست و در سماع شروع فرمود و شیخ ابو سلیمان دارانی گفت جوع نزدیک

¹⁴³³ ای القوة الفكرية

¹⁴³⁴ ای استترت

¹⁴³⁵ تعطلت

¹⁴³⁶ شود TK : نشود M

خدای تعالی از خزائن است مُدْخَر که ندهد به کسی الا بدان که دوست گرفته باشد و گفت آدمی که سیر خورده باشد جملهٔ اعضای او به شهوات گرسنه شود و چون آدمی گرسنه باشد جملهٔ اعضای او سیر گردد از شهوات یعنی تا شکم سیر نگردد هیچ شهوت آرزو نکند و گفت گرسنگی کلید آخرت است و سیری کلید دنیا و گفت هر که که تو را حاجتی بود از حوایج دنیا و آخرت هیچ مخور **(424b)** تا آن وقت که حاجت تو روا شود از جهت آن که خوردن عقل را متغیر کند و حاجت خواستن از متغیر متغیر بُود پس بر تو باد جوع که جوع نفس را دلیل کند و دل را رقیق گرداند و علم سماوی را بر تو ریزد و گفت یک لقمه از حلال که سبی کمتر خورم دوست‌تر دارم که شبی تا روز نماز کنم چون کمتر خوردن بهتر است از سیر شدن و نماز گذاردن به قیاس معلوم است که کم خوردن و نماز گذاردن از آن فاضل‌تر است که ثواب او بر همه را شامل حکایت: سراج الدین فقیه که از کبار یاران مولانا بود روایت کرد که روزی خدمت مولانا مرا که حاضر باش که امشب به خانه و کنار تو خواهم رفتن از آن شادی رادی¹⁴³⁷ نموده هر چه داشت و پوشیده بود به یاران و فقرا شکرانه داد گفت چون شب شد جامه خواب لطیف گسترانیدم توقع آن که مکر خداوند کار دمی بیاساید که از مکابد عبادت شب و سماع‌های روز و ناخوردن وجود مبارکش چون لب ساغر لاغر گشته بود از ناگاه بیامد فرمود که سراج الدین تو در جامه خواب درآ و آمدم و تا اوّل صباح بیدار می‌غلطیدم با امید آن که شاید که بیاید دیدم که به نماز مشغول شد و دیر کشید فریادی کردم که ای سلطان دین یک دم آسایشی نکنی صبح نزدیک است و بنده از انتظار خداوند کار مُردم فرمود سراج الدین اگر ما در خواب رویم چندین خفتگان بیچاره را که چاره کند چه همه را به عهده کرده‌ایم تا از حق بخواهیم و به کمال برسانیم و از عقبات عقوبات برهانیم و به درجات جنات برسانیم انشاء الله العزیز و این را فرمود بیت: اگر تو کار نکردی و مفلسی از خیر - بیا که کار چو تو صد هزار ما کردیم. سهل تستری گفت ابلیس را در خواب دیدم از او اعمال بنی آدم و افعال اهل عالم را پرسیدم او مرا غرایب احوال و عجایب افعال را اخبار کرد از آن جمله یکی آن است که گفت شبی یک زاهد عظیم گرسنه بود لقمه پیش او آوردند مگر به شبهه آلود بود ترک کرد و نخورد و آن شب از گرسنگی طاعت نتوانست کردن و سی سال بود تا شب در طاعت بود مزد آن شب که گرسنه بود اما دست از طعام با شبهت باز داشت با ثواب برابر کردند و شیخ شاخ شجاع کرمانی گوید هر که را به حرص **(425a)** خوردن مبتلا کنند زود بُود که به آتش شهوت سوخته گردد و در تن فرزند آدم هزار عضو است از جمله از شرّ او در دست شیطان است چون مرید گرسنه بود آن جمله خشک شود و به آتش گرسنگی سوخته گردد که گرسنگی نوری بُود و سیر خوردن ناری و گفت پناه می‌دارم به خدا از زاهدی که فاسد گردد معدّه او از بسیار خوردن طعام‌های گوناگون توانگران **[4019 همچو خار سبز کاشتر می‌خورد]** یعنی نان و غذای معنوی به منزلهٔ خار سبز است که اشتر می‌خورد **[زآن خورش صد نفع و لذّت می‌برد]** و فایده می‌گیرد.

لاجرم شتر دل را صبر می‌باید تا از مهار معارف الهیه خار سبز و تازه می‌خورد و منافع دنیا و آخرت یابد [4020] چونکه آن سبزش رفت و خشک گشت] که خار سخت شد و سَرش همچون سوزن گشت [چون همان را می‌خورد اشتر ز دشت] چون آن خار خشک را اشتر بخورد از صحرا این بیت مرهون است [4021] می‌دراند کام و لُنجش ای دریغ] معنی این مصراع به ترکی اول قوری دکن دوه‌نگ طماغنی و آوردنی یرتر. اما حیف لفظ این دریغ مرهون است. [کآنیچنان وَرد مُرَبّی گشت تیغ] لاجرم چون به جای نان معنوی که علم و معرفت است و کلمه حکمت نان صوری بخوری خاطر را متکدر می‌کند [4022] نان چو معنی بود بود آن خار سبز] نان معنوی انسان را همچو خار سبز است شتر را [چونکه صورت شد کنون خشکست و گَبز] نان صوری همچو خار خشک و بزرگ است درنده [4023] تو بدان عادت که او را پیش ازین] آن خار سبز را یعنی نان معنوی را [خورده بودی ای وجود نازنین] اما پس از این خار خشک را یعنی نان صوری را [4024] بر همان بو می‌خوری این خشک را] که بر سبز قیاس می‌کنی و می‌خوری خشک را [بعد از آن کامیخت معنی با ثریا] پس از آن که معنی آمیخت با خاک نمناک این مصراع مرهون است [4025] گشت خاک‌آمیز و خشک و گوشت‌بُر¹⁴³⁸ قاطع لحم [زآن گیاه اکنون پیرهیز ای شتر] ای شتر دل بسیار مخور و اگر خورده باشی با کدورت سخن مگو از آن که [4026] سخت خاک‌آلود می‌آید سخن] که غذا خاک آلوده شد سخن نیز خاک آلوده شود یا غرض ربط گریزگاه است به تمام جلد اول به واسطه تشبیه به آب کشیدن از چاه یعنی آب از چاه دل چندان کشیده شد که به خاک رسید و آب صافی دیگر در این چاه را مهلت نماند پس وقتی است که بس کرده شود و چاه را مهلت داده شود عادت است و لهذا می‌فرماید [آب تیره شد سر چه بند کُن] و سخن مگو [4027] تا خدایش باز صاف و خوش کند] به فتح خا خواندن می‌باید از بهر قافیه یعنی چون بسیار خورده باشی و عقل تو متغیر گشته و سخن تو متکدر شده از سخن گفتن پیرهیز و صبر کن تا خدا آن را صاف کند که کدورتش را براند امیر المؤمنین علی رضی الله عنه گفت فان النفوس تُمَلُّ كما تُمَلُّ الاجسام (425b) [او که تیره‌اش کرد هم صافش کند] آن که او را تیره کرد باز صاف کند یعنی چون خاطر متکدر شود سخن نیز متکدر می‌آید. لاجرم زمانی صبر کردن و ترک سخن گفتن می‌باید تا خاطر صافی و سخن اوصاف شود چنانکه آب تیره را بند می‌باید که تا آب به جایی قرار و سکون گیرد و گرد آید و به ایستادن صافی شود¹⁴³⁹ در این مقام تنبیه است که خدمت مولانا به بسیار خوردن طعام جسمانی مبتلا نبود غذای او روحانی بود چون به خوردن غذای روحانی معتاد بود دل او غذای جسمانی را بر غذای روحانی قیاس کرد که¹⁴⁴⁰ این منشاء رغبت شد تا که

¹⁴³⁸ لفظ گوش‌بُر وصف ترکیبی است به ترکی ات کسجی.

¹⁴³⁹ بر این معنی را آن مصراع دلالت کند که فرمود. مصراع: آب تیره شد سر چه بند کن. منه.

¹⁴⁴⁰ به این معنی را آن بیت‌ها دلالت کند که اولش این مصراع است. مصراع: تو بدان عادت که او را پیش از این. منه

بسیار بخورد و خاطر عاطرش متکدر گشت چون معلوم خدمت مولانا بود وقتی که خاطر متکدر شود سخن متغیر گردد. لاجرم از سخن گفتن امتناع نمود و تنبیه است که چون کسی به امتلا مبتلا شود دوی او پرهیز و صبر است تا طعام هضم شود و خاطر صاف گردد و سخن نیز صاف و نغز¹⁴⁴¹ شود و تنبیه است که چون طعام جسمانی نطق ظاهری را مانع است نطق باطنی و مشاهده حق را مانع تر است که آن را نطق¹⁴⁴² ظاهری باریکی است و تنبیه است که کسی که چیزی را عادت گرفته باشد ترک آن صعب است و لهذا گفته اند ادب جوع آن است که کم نکند از عادت خود الا مقدار گوش گریه و هر دو روز این مقدار کم کند تا غذای او به تدریج اندک شود و ثمره علم و حکمت¹⁴⁴³ پیدا شود و جهل و معصیت کم گردد و سهل بن عبدالله گفته است وقتی خدا خلق کرد دنیا را در سیری نهاد جهل و معصیت را و گرسنگی نهاد علم و حکمت را پس بسیار خوردن طعام جسمانی را عادت گرفتن نمی باید تا غلط بسیار نشود و آرزوی نفسانی زیاده نگردد آنان که در دنیا طعام جسمانی را معتاد گشته اند در آخرت نیز آن را می خواهند حکایت: کسی که اوایل سوره اعراف می خواند چون به این آیت رسید **وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ**. این را شیخ ابو علی دقاق شنید و گفت ایشان را شهوت و رغبت در دنیا به اکل و شرب بود در آخرت نیز بر آن حال باقی بماندند پس این دلالت می کند که مرد بمیرد بر آن که بر آن عیش می کرد و محشور می شود بر آن چه بمیرد تنبیه است که صبر در همه کارها ممدوح است و لهذا **(426a)** می فرماید **[4028 صبر آرد آرزو را نی شتاب]** مراد را صبر آرد نی شتاب امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه از رسول الله علیه السلام روایت می کند¹⁴⁴⁴ **إِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْأُمُورِ بِمَنْزِلَةِ الرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ فَإِذَا فَارَقَ الرَّأْسُ الْجَسَدَ فَإِذَا الْجَسَدُ وَإِذَا فَارَقَ الصَّبْرُ الْأُمُورَ فَسَدَتِ الْأُمُورُ**. و گفته اند الصبر نصف الايمان و الصوم نصف الصبر حکایت: روزی یاران پیش مولانا از انکار حساد و طعن ایشان شکایت کردند مولانا فرمود موسی را علیه السلام پنج کسی مهیب و گریز دشمنی کردند و آن صبر کرد عاقبت الامر حق تعالی هر پنج را مقهور موسی گردانید یکی قارون بود به قوت مال بی ادبی کرد به حکم **فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضُ**. به خسف هلاک شد دوم سامری بود به علم و صنعت مناظره نمود و به قذف فرار مبتلا شد سوم بلعم باعور به زهد و دعا بر موسی قصد ضرر کرد خود متضرر شد **فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ** شد چهارم عوج بن عنق به قوت و لُمتری لجاج می کرد در دست موسی هلاک شد پنجم فرعون به مصر و انهار و به لشکر بسیار مغرور شد غرق آب گشت به لشکر و انصار پس صبر بهتر است در همه کار **[صبر کن]**

¹⁴⁴¹ بر این معنی ر بیت مذکور دلالت می کند که درصدد شرح اویم. منه.

¹⁴⁴² به این معنی را آن مصراع مشعر است مه فرمود. مصراع: سخت خاک آلود می آید سخن. منه.

¹⁴⁴³ بر این معنی را همه ابیات دلالت کند. منه

¹⁴⁴⁴ مطلب در مدحت صبر

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَابِ] این آخر دفتر اوّل است و از این ترقی می‌کنیم به دفتر دوم حکایت: کتبه کلام و حفظه کرام روزی از خدمت مولانا پرسیدند که مجلّدات مثنوی را بر هم دیگر ترجیحی و تفضیلی هست فرمود که ثانی را بر اوّل فضیلت است چنانکه آسمان دوم را بر اوّل و سوم را بر دوم و همچنان تا ششم را بر پنجم چنانکه تفضیل ملکوت بر ملک و تفضیل جبروت بر ملکوت بدان که خدمت مولانا عالم ربّانی و عابد حقّانی بود و در حیات خود چندین پهلوانی‌ها کرد و ریاضات و عبادات نمود و دنیا را در پس انداخت اکابر و اغنیا را در پیش نظر او رغبت نبود و در کتاب و اشعار خود چندان معارف و حقایق و نکات و دقایق فرمود اما عجب است که او چندین فضایل و فواضل متصف بود بعضی علماء علم ظاهر که بهر وجه از او قاصرند و در فهم کلام متین او عاجز در حق او طعن کنند حال او همچون حال حاتم است به آن عالم در این حکایت: حاتم اصم پیش عالمی مالدار وضو ساختی اعضاء وضو را از برای اسباع وضو چهار بار بُشُست آن عالم گفت این اسراف آب است حاتم گفت یک چمچه اسراف آب من می‌بینی تو چندین خانه و خدمتکاران و اسباب و املاک را (426b) جمع کرده و به الوان اطعمه تنعم می‌کنی عجب است که اسرافات خود را نمی‌بینی و بدان که قاصران این کتاب مثنوی را و خدمت مولوی را به وجوهی طعن می‌کنند خاطر فاطر این بنده کمینه را چنان مناسب می‌نماید که هر یکی را از آن وجوه در اینجا یاد کنیم و جواب دهیم و تفصیل جواب را بر مقدمه و بر شش مطلب و بر یک خاتمه و تذیب ترتیب بکنیم اما مقدمه: سه چیز است یکی این است که چون چیزی از فروع و مسائل مختلف فیه باشد میان ائمه کسی را جایز نیست آن را منع کردن خواه موافق مذهب او باشد خواه مخالف مذهب او و دوم این است که سلف و ائمه دین را و اکابر شرع متین را به خطا و بدعت و ضلالت نسبت کردن خطا و بدعت و ضلال است و در بیان این مقدمه بعضی فضلا گفته‌اند و تحقیق ذلک ان الفعل الصادر عن المسلم مرجعه الشرع فان كان السلف اعنى الصحابة و التابعين و ائمة الدين فى القرون الخالية الى هذه الغاية على ذلک من غير ظهور المخالفة من احد فهذا اجماع و هو حجة قطعية و اما اذا كان ذلک مختلفا فیه بينهم بآن منعه بعضهم و جوزّه بعضهم و فعله الكثيرون الذين هم اکابر اليقين و قدوة اهل الدين فالقول بانه بدعة يفضى الى تخطئة ائمة الدين و سوم این است که چون در یک مسئله وجوه باشد که کفر را بیجاب کند و یک وجه باشد که تکفیر را منع کند و بر مفتی واجب است که میل بدان وجه کند که کفر را منع کند اما اگر نیت آن کس بر آن وجه باشد که کفر را ایجاب کند میل مفتی سود نمی‌کند معنی این کلام آن است که هر وقت که از مسلمانی کلامی پیدا شود که معنی این کلام چند بخش شود و یک بخش از این بخش‌ها معنی باشد که به اسلام کشد و صحیح باشد و باقی آن معانی دیگر به کفر کشد واجب بر مفتی آن است که حمل کند این کلام این مسلمان را بر این یک وجه که به اسلام می‌کشد از جهت آن که گمان نیک بردن به مسلمان واجب است اما آمديم که نیت این گوینده اگر آن یک معنی بوده است فیهما و نعمت و الا چه فایده پدید آید از جمله مفتی سخن او را بر آن معنی و اگر چه نیت امر قلبی است اما

به امارت معلوم میشود و آمدم که چون مسلم سخنی بگوید که قابل تأویل نباشد سخن او پس بر قایل سه چیز واجب می‌شود اول رجوع و رجوع آن است که تجدید ایمان کند و در تجدید ایمان قصد رجوع کند از آن به عینه پس تکلم به کلمه شهادت بر وجه عادة هیچ سود نمی‌دارد (427a) دوم توبه و توبه مرکب از سه جزء است پشیمانی بر گذشته و ترک در حال و جزم بر ترک در استقبال سیم اگر کدخدا باشد تجدید نکاح کند و چون این مقدمات معلوم و روشن گشت یقین شد که قول و فعل مرد مسلمان نیک اعتقاد را تا ممکن است حمل بر صلاح می‌باید کرد و الا لازم آید یکی از دو چیز که هر دو در شرع روانی است گمان بد در حق مسلم یا تکفیر و هر دو در شرع ممنوع است اما مطلب اول: آن است که طاعنان گویند این کتاب مثنوی به لغت فارسیه¹⁴⁴⁵ است و آن مذموم است زیرا لغت اهل نار است ما جواب می‌دهیم که لغت عربیه و لغت فارسیه هر دو لغت اهل جنت است چنانکه در محیط برهانی به روایت و حدیث تصریح واقع شده است عبارة او این است و إذا قرأ فی الصلوة بالفارسیة جاز قرأته سواء كان يُحسِنُ العربیة او لا يُحسِنُ العربیة غیر انه ان كان يُحسِنُ العربیة یکره و هذا قول ابی حنیفه و عند ابی یوسف و محمد ان كان يُحسِنُ العربیة لایجوز قرأته و إن كان لا يُحسِنُ یَجُوزُ فَالْعِبْرَةُ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ لِلْمَعْنَى وَعِنْدَهُمَا لِلْفِظِّ وَالْمَعْنَى إِذَا قَدَرَ عَلَيْهِمَا وَ ذَكَرَ شَيْخُ الْإِسْلَامِ فِي الشَّرْحِ كِتَابَ الصَّلَاةِ وَ شَمْسُ الْأَثَمَةِ السَّرْحَسِيُّ فِي الْجَوَازِ احْتِجَّ الشَّافِعِيُّ بِقَوْلِهِ أَنَا جَعَلْنَا قِرَاءَانَ عَرَبِيًّا اللَّهُ تَعَالَى أَخْبَرَ أَنَّ الْقُرْآنَ عَرَبِيٌّ وَ هُمَا قَالَا أَنَّ الْقُرْآنَ اسْمٌ لِلْمُعْجَزِ وَ الْأَعْجَازِ فِي النِّظْمِ وَ الْمَعْنَى فَإِذَا قَدَرَ عَلَيْهِمَا لَا يَتَأَذَى الْغُرْضُ لَا بِهِمَا وَ إِذَا عَجَزَ عَنِ النِّظْمِ أَتَى بِمَا قَدَرَ عَلَيْهِ كَمَنْ عَجَزَ عَنِ الرُّكُوعِ وَ السُّجُودِ فَانَّهُ يَصَلِّي بِالْإِيمَاءِ وَ أَبُو حَنِيفَةَ احْتِجَّ بِمَا رَوَى الثُّرَيْسِيُّ أَنَّ سَلْمَانَ بْنَ أَكْبَةَ كَتَبَ نِظْمَ الْفَاتِحَةِ بِالْفَارْسِيَةِ فَكَتَبَهَا إِلَيْهِمْ وَ كَانُوا يَقْرَأُونَ فِي الصَّلَاةِ حَتَّى لَأَنْتَ لِسَانُهُمُ الْعَرَبِيَّةَ وَ الدَّلِيلُ عَلَيْهِ قَوْلُهُ تَعَالَى وَ أَنَّهُ لَغَى زَيْرُ الْأَوَّلِينَ وَ لَا شَكَّ أَنَّ فِي زَيْرِ الْأَوَّلِينَ هُوَ الْمَعْنَى دُونَ الْفِظِّ قَالَ الشَّيْخُ الْإِمَامُ الْأَجَلُّ شَمْسُ الْأَثَمَةِ الْحُلَوَانِيُّ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ إِنَّمَا جَوَّزَ قِرَاءَةَ الْقُرْآنِ بِالْفَارْسِيَةِ إِذَا قَرَأَ آيَةَ قَصِيرَةً يَعْنِي قَرَأَ تَرْجُمَةَ آيَةِ قَصِيرَةٍ لِأَنَّ الصَّلَاةَ عِنْدَهُ يَجُوزُ بِأَدْنَى الْآيَاتِ ثُمَّ ذَكَرَ أَبُو سَعِيدٍ الْبَرْدَعِيُّ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ إِنَّمَا جَوَّزَ الْقِرَاءَةَ بِالْفَارْسِيَةِ خَاصَّةً (427b) دُونَ غَيْرِهَا مِنَ الْأَلْسِنَةِ لِقُرْبِهِ بِالْعَرَبِيَّةِ عَلَى مَا جَاءَ فِي الْحَدِيثِ لِسَانَ أَهْلِ جَنَّةِ الْعَرَبِيَّةِ وَ الْفَارْسِيَّةِ وَ الدَّرِيَّةِ وَ الْأَصَحُّ أَنَّ اخْتِلَافَ فِي جَمِيعِ الْأَلْسِنَةِ وَ اللُّغَاتِ نَحْوَ التُّرْكِيَّةِ وَ الْهِنْدِيَّةِ خِلَافٌ وَاحِدٌ أَكْثَرُ سَوَالٍ يَكُنِي كَمَا فِي كِتَابِ شَرْعَةِ الْإِسْلَامِ فِي فَصْلِ كَلَامٍ مِثْلَ ذَلِكَ وَ يَخْتَارُ أَفْضَلَ اللُّغَاتِ وَ هِيَ الْعَرَبِيَّةُ الَّتِي هِيَ كَلَامُ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ يَجْتَنِبُ الرُّطَانَةَ وَ الْفَارْسِيَّةَ فَانْهَآ لُغَةُ أَهْلِ النَّارِ يَعْنِي بَرِّگَزِينْدَ أَفْضَلَ لُغَاتٍ رَا كَمَا لُغَةُ عَرَبِيَّةِ اسْتَكَمَا كَلَامُ أَهْلِ بَهْشْتِ اسْتَكَمَا احْتِرَازَ كُنْدَ مَا جَوَابَ مِثْلَ دَهْمِ مَرَادُ مِنْهُ أَنَّ تَحْذِيرَ اسْتَكَمَا مِنْ اخْتِيَارِ كَرْدَنِ فَارْسِيَّةِ بَرِّ عَرَبِيَّةِ بِي حَاجَتِ وَ حَكْمَتِ وَ مِنْ اَمُوحْتَنِ فَارْسِيَّةِ مِنْ بَرِّی مَجْرَدِ ظَرَافَتِ مِنْ چُونِ مَرَادُ مِنْهُ اسْتَكَمَا كَسِي كَمَا بَرِّ لُغَةُ فَارْسِيَّةِ نَاشِي بَاشَدِ وَ يَا آن رَا مِنْ بَهْرِ مَصْلَحَتِ شَرْعِيَّةِ بِيَا مَوْزِدِ بَرِّ اَوَاثِمِ وَ ضَرَرِ نِیْسَتِ وَ اَكْثَرِ لُغَةُ فَارْسِيَّةِ مِنْهُی بُوْدِي رَسُوْلُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَا اَوَا تَكْلَمَ نَكْرَدِي

¹⁴⁴⁵ فارس قومی است منسوب به فارس بن علم بن نوح علیه السلام.

با وجود که به فارسیه تکلم کرد وقتی که خرما صدقه آوردند حسن و حسین رضی الله عنهما در نزد رسول الله علیه السلام بودند یکی از ایشان یک خرما ستاند و در دهان کرد رسول الله علیه السلام انگشت مبارک خود در دهان او کرد و گفت انما الصدقات اوساخ الناس لا تحل محمد و آل محمد کخ کخ پس خرما را از دهانش بیرون کرد و ابهریره را رضی الله عنه وقتی مرض بطن واقع شد رسول الله علیه السلام گفت اشتکیت در دیا ابهریره ابهریره گفت نعم یا رسول الله و لفظ کخ کخ به کسر کاف عربی و سکون خاء معجمه صورة قبیحه است که از بهر ترسانیدن کودکان سازند که آن را عربان فازوع گویند بیت: جمال دینی و دین خسروی که پیکر مه - بود به نسبت با او بسان یوسف و کخ. پس مقصود از کلام شرعة الاسلام ترغیب آموختن لغت عرب است که او افضل لغات است نه آن که از بهر حکمت و مصلحت آموختن فارسیه منهی باشد اما آن مقدمه که در شرعة الاسلام است فانها لغة اهل النار دعوی بلا دلیل است و حدیث سابق را مخالف پس لغت فارسیه را اختیار کردن از آن جهت که از لغت عربی آسان تر است و الفاظ او ترقیق قلب کند و شوق انگیزد مستحسن است و لهذا مولانا گفت بیت¹⁴⁴⁶: فارسی گو گرچه تازی¹⁴⁴⁷ خوشترست - عشق را خود صد (428a) زبان دیگرست. و در نهایت شرح هدایه در فصل وتر به مناسبت یک مسئله کتاب شرعة الاسلام را یاد کند و گوید آن از کتب فقهیه نیست و اگر سخن شرعة الاسلام بر ظاهرش محمول باشد لازم می شود که هر لغت جز لغت عرب منهی باشد و کسی این را نگفته است اما مطلب دوم: آن است که طاعنان گویند این کتاب مثنوی منظوم و شعر است و انشاد و انشاء شعر منهی است ما جواب می دهیم که نفس نظم و شعر مذموم نیست از آن که شعر در عرف قدماء حکما کلامی است مؤلف از مقدمات مخیله یعنی از شأن آن باشد که در خیال سامع اندازد معانی را که موجب اقبال باشد بر چیزی یا اعراض از چیزی خواه فی نفسه صادق باشد و خواه نی و خواه سامع اعتقاد صدق آن داشته باشد یا نی چنانکه گویند خمر لعلی است مذاب یا یاقوتی است سیال و عسل چیزی است تلخ یا شور قی کرده زنبور و متأخرین حکما با آن وزن و قافیه را اعتبار کرده اند فاما در عرف جمهور جز وزن و قافیه در آن معتبر نیست پس شعر عبارت است از کلامی موزون و مقفّی و انشاد شعر عبارت است از خواندن شعر غیر و انشاء شعر عبارت است از گفتن شعر و نظم کردن کلمات و الفاظ چنانکه شعرا می کنند پس شعر گفتن و شعر خواند هر دو رواست شرعاً و بر جواز او دلالت می کند کتاب و سنت و روایت فقه اما شاعری که انشاء شعر و انشاد کند به آن کسی را که مسلمان باشد هجو کند و فحش گوید یا اظهار عشق کند بر زن معینه شهادت او مردود است اما دلالت کتاب بر جواز شعر کلام خداست که فرمود و الشعراء يتبعهم الغاوون الا الذين آمنوا و عملوا الصالحات از آن که استثنا آن را اقتضا که مؤمن صالح را بأس نیست که شاعر باشد و تابعان او غاویان نشوند اما دلالت سنت بر جواز

¹⁴⁴⁶ این بیت در دفتر سوم است در حکایت وکیل صدر جهان. منه

¹⁴⁴⁷ عربی

شعر یکی کلام رسول الله است علیه السلام که فرمود إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً پس مقتضای حدیث آن است از شعر نوعی محمود هست و آن آن است که در او حکمت باشد که آن حکمت کلامی است که مشتمل باشد بر منفعت دینیّه یا دنیویه همچون ثنای خدا و مدح رسول و نصایح و امثال و آن اشعار که با او انتفاع باشد به مصالح ناس و یکی کلام دیگر رسول الله است علیه السلام که فرمود أَصْدَقُ كَلِمَةٍ قَالَهَا الشَّاعِرُ كَلِمَةً لِّبِيدِ الْاَكْلِ شَيْءٌ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلَ تَمَامِ بَيْتٍ وَ كُلِّ نَعِيمٍ لَا مُحَالَةَ زَائِلٍ وَ یکی آن است که در کتاب شواهد النبوة مذکور است (428b) در قصه مردی که او را قُس بن ساعده ایادی گفتندی که چون وفدِ ایاد پیش رسول الله علیه السلام آمدند از ایشان پرسید که کدام یک از شما قس بن ساعده را می شناسد گفتند یا رسول الله ما همه وی را می شناسیم فرمود که حال وی چه شد گفتند وفات کرد فرمود که گویا دی روز بود که در سُوق عُكَاظ بر اشتیری سرخ موی نشسته بود و خطبه می کرد و مواعظ و نصایح نیکو می گفت و به توحید خدای تعالی و ایمان به وی دلالت می کرد و بیتی چندم می خواند که زبان من به آن روان نمی شود مردی برخاست و گفت یا رسول الله من آن ابیات را از روی شنیده ام مرا گناهی نخواهد بود که آن را بخوانم رسول الله علیه السلام فرمود که الشَّعْرُ كَلَامٌ فَحَسَنُهُ حَسَنٌ وَ قَبِيحُهُ قَبِيحٌ پس آن مرد گفت که از وی شنیده ام که می گفت شعر: فِي الدَّاهِيَيْنِ الْأَوَّلَيْنِ مِنَ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِرٌ - لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا لِلْمَوْتِ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرٌ - وَرَأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا يَسْعَى الْأَكَابِرُ وَ الْأَصَاغِرُ - لَا يَرْجِعُ الْمَاضِي إِلَى وَلَا مِنَ الْبَاقِينَ غَايِرٌ - أَتَيْتُ أَنِّي لَا مَحَالَةَ صَايِرٌ ذَاهِبٌ. الی حیث قومی صار بالرجل صایر و یکی کلام دیگر رسول الله است علیه السلام که او حسان بن ثابت را فرمود اهج المشركين فان جبرئيل معك و رسول الله علیه السلام حسان را گفت اجب عنی اللّهم ائده به روح القدس پس رسول الله علیه السلام حسان را فرمود که مشرکان را هجو کند و حسان از شعراء اسلام بود و مداح رسول الله بود او نیز مشرکان را هجو می کرد و عیب های ایشان را بیان می کرد و کم عقلی ایشان و عبادت اوثان و انکار رسالت رسول الله را علیه السلام عیان می کرد و رسول الله علیه السلام که فرمود فَأَنْ جِبْرِئِيلُ مَعَكَ یعنی او تو را تأیید می کند و الهام می کند تو را عیب های ایشان را و تو را یاری دهد در روان ساختن صواب بر زبان تو در جواب خلاف آن شاعران که تابع هواند که گفتن ایشان به القاء شیطان است پس چون مشرکان رسول الله را علیه السلام هجو کردند حسان را فرمودی اجب عنی و دعا می کرد که اللّهم ائده بروح القدس مراد از روح القدس جبرائیل است آن را روح گفت از آن که می آرد آن چیز را که در او حیات دل است یعنی قرآن گویا او سبب حیات است به جنان همچون جان به حیات ابدان و اضافت کرد قدس را از بهر تنبیه که او (429a) مخلوق بر طهارت است از عیوب و تأیید او مدد کردن است با جواب و الهام صواب پس این احادیث دلالت می کند که گفتن اشعار و هجو کفار جایز است. لاجرم شعری که از قبیل حکمت باش ممدوح است اما آن شعر که در او وصف محاسن خوبان باشد به دواعی نفس و شیطان و مدح مخلوق باشد به چیزی که در او نباشد مذموم است و اگر سؤال کنی که خدا قرآن را به ماء نفی تنزیه کرد که و ما هو به قول شاهر و فرمود که وما

عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ. پس این کلام مجید دلالت می‌کند که شعر عیب و نقصان باشد ما جواب می‌گوییم که این بهر عصمت کلام ربّانی و رسول سبحانی است یعنی مقصود از این قرآن عظیم را از آرایش تهمت شعر مطهر ساختن است و علم بلاغت موردش را از حضيض تدنّس بل هو شاعر به اوج تقدس افراختن نه اثبات این معنی راست که شعر فی حدّ ذاته امری مذموم است و شاعر به سبب ایراد کلام منظوم معاتب و ملوم بلکه بنا بر آن است که قاصران نظم قرآن را مستند به سلیقه شعر ندارند و معاندان متصدی تحدی رسول‌الله را علیه السلام از زمره شعرا نشمارند و این واضح‌ترین دلیلی است بر رفعت شعر و شعرا و علوّ منزلت شعرا تا به شعری **قطعه**: پایه شعر بین که چون زنبی - نفی نعت پیمبری کردند - بهر تصحیح نسبت قرآن - تهمت او به شاعری کردند. اگر سؤال کنی که رسول‌الله علیه السلام فرمود لَأَنْ يَمْتَلِي جَوْفَ أَحَدِكُمْ قَيْحًا حَتَّى يَرِيَهُ¹⁴⁴⁸ خیر لَه من ان یمتلی شعراً این حدیث دلالت می‌کند که شعر مذموم باشد ما جواب می‌دهیم که مراد از این حدیث ذم آن کس است که دل او به شعر چنان پر باشد که آن را از قرآن و ذکر خدا مشغول سازد و دل او به مجرد شعر پر باشد که در او جز شعر چیزی نباشد اما نفس شعر منهی و مذموم نیست و لهذا رسول‌الله علیه السلام فرمود علّموا اولادکم الشعر فانه یطلق اللسان **اما مطلب سوم**: آن است که طاعنان گویند این کتاب مثنوی را که مولانا به زعم خود کشف قرآن لقب نهاده است قرآن خود عربی است آن را چرا به فارسی تعبیر و تفسیر کرد ما جواب می‌دهیم که قرآن را و سایر کتب منزله را به لغت دیگر ترجمه کردن جایز است بلکه اولی است تا فایده و انتفاع عام شود و رسول‌الله علیه السلام به کافران مکاتب می‌فرستاد و در مکاتب ایشان آیات قرآن می‌نوشت و این را می‌دانست که ترجمان ایشان به زبان دیگر تعبیر و تفسیر کند اگر این روا نبودی در مکاتب کافران آیات قرآن ننوشتی و اگر به لغت دیگر قرآن را تعبیر و تفسیر نکنند نفع عام نشود. لاجرم از بهر حکم و مصلحتی و تعمیم منفعتی قرآن بهر زبان جایز است بلکه لازم و لهذا بعض کاملان دین قرآن عربی مبین را تفسیر فارسی نوشته‌اند **حکایت**: سلطان ولد روایت کرد که یکی از یاران به خدمت پدرم شکایت کرد که دانشمندان با من **(429b)** بحث کردند که مثنوی را قرآن چرا می‌گویند که قان عربی و این فارسی است من بنده گفتم که تفسیر قرآن است پدرم گفت اعتبار به معنی است پس در ظروف حروف انبیا و اولیا جز انوار اسرار الهیه مدرج نیست **شعر**: إِنَّ الْكَلَامَ لَفِي الْفَوَادِ وَإِنَّمَا - جُعِلَ اللِّسَانُ عَلَى الْفَوَادِ دَلِيلًا. لاجرم کلام خدا عربی شدن لازم نیست همه کتب منزله کلام خداست خواه عبری باشد خواه عربی **بیت**: گر چینی و چنانی جان جانی جان جان - هر زبان خواهی بفرما خسرو شیرین لبی. انصاف آن است که کتاب مثنوی هم تفسیر قرآن است هم شرح حدیث هم کتاب سلوک و عوارف هم کتاب تواریخ و لطایف بلکه همه علوم را جامع است پس کسی که این کتاب را مطالعه و ملاحظه کند و مرد منصف باشد قدرش می‌داند اما آن کس که نداند به حکم المرء عدوّ لما جهله دشمن این کتاب است و آن کس که معاند

¹⁴⁴⁸ وَرَى الْقَيْحِ جَوْفَهُ يَرِيَهُ وَرِأَا أَكَلَهُ صَحَاح

است نفس قرآن را نیز طعن کند به آن سخن گفتن نشاید اما **مطلب چهارم**: آن است که طاعنان گویند چون مقصود مولانا ارشاد عبادت است چرا راز طریقت را به تصریح نمی گوید بلکه در صورت حکایات گوید که بعضی از آن حکایات به حسب الظاهر هزل و فحش است ما جواب دهیم که سرّ یار را به طریق حکایت و اشارت آوردن از بهر آن است که اسرار از چشم اغیار پوشیده بماند زیرا که اسرار تصوّف بس شریف و عزیز و دقیق است و مدّعیان کذاب که دعوی این اسرار کنند بسیارند و منکران نیز بی شمارند و جواهر را به دست نا اهل دادن عقل رخصت نمی دهد **حکایت**: روایت کردند که روزی مولانا در معنی این بیت معانی فرمود **بیت**¹⁴⁴⁹: تا نگوئی سر سلطان را به کس - تا نریزی قند را پیش مگس. حکایتی فرمود که شخصی به جانب شهری عزیمت کرده بود تا طرّاری آن قوم را دریابد و در آنجا به عیاری مشغول شود ناگاه به محله رسید کودکی را دید که گلیجه بر دست گرفته بود و می خورد این عیبار از او درخواست کرد کودک گفت نمی دهم به حد گرفت کودک گفت همچون گاو بانگی بکرد گفت اکنون بده گفت نمی دهم از آن که مادر و پدرم سپرده اند که گلیجه را به گاو مده که لایق گاو گاه باشد همچنان کلام حکمت و اسرار احرار را بهر کسی نشاید گفتن بلکه منع و ستر آن از جمله واجبات است لا تعطوا الحکمة غیر اهلها فتظلموها (430a) و تا کسی محلّ آن اسرار و قابل آن دیدار نبود نشاید و نامحرم را گستاخ کردن پس بنابراین حکمت اسرار طریقت و حقایق حقیقت را در غلاف نهان داشتن اولی می نماید زیرا ناظرانی که در این کتاب نظر کنند از دو بیرون نیستند که منکرند یا غیر منکر اگر منکرند خود ندانند و محروم مانند **سؤال**: چرا نشاید که منکر باشد و فهم کند و محروم نماند بدان که صاحب کمال باشد چنانچه مشاهده می افتد که بسیاری از ملاحده و بد مذهبان صاحب فضل و کمال گشته اند و به درجه دانش رسیده اند و لهذا چندین هزار مردم را همراه کرده اند و می کنند و اسرار و سخنان اهل کمال را می دانند و نقل می کنند **جواب**: پیش درویشان منکر از شومی انکار همیشه محروم است و بد مذهب و بد اعتقاد مبتلاست به ذلّ حجاب و سدل نقاب و تحقیق این سخن آن است که شرط فیض گرفتن از کسی آن است که اوّل اعتقاد صحیح در حق آن کس باشد تا از او فیض تواند گرفت و الا از فیض محروم می ماند نبینی که مشایخ رضوان الله علیهم اجمعین شرط کرده اند که مرید می باید که اعتقاد چنین کند به شیخ خود که از جانب حق تعالی مرا ممکن نیست که فیض رسد مگر به واسطه شیخ من و اگر چند که روی زمین پر از شیخ و مرشد باشد و الا ممکن نیست که فیض تواند گرفت از حق تعالی از واسطه شیخ خود و هم چنین ممکن نیست استفاضه از حضرت عزّت جل و علا مگر بعد از ربط قلب به رسول الله علیه السلام و تصحیح اعتقاد به شریعت آمدم که

¹⁴⁴⁹ مزاح محمد است ابن سیرین و شعبی نمونه حضرت رسالت علیه السلام بودند در رعایت سنن مزاح انا امزحکم ابن سیرین می گفت آدمی بی مزاح نباشد من میرم و امیر المؤمنین علی رضی الله عنه فرمود انّ النفوس تملّ كما تملّ الابدان الارحکم الله فاجمّوها بطرایف الحكم منصب می شود و خیالات مضحکه فرا می گیرد. منه.

وصول به اسرار خالی نیست که اسرار شریعت است یا اسرار طریقت یا اسرار حقیقت زیرا که هر چه از این سه قسم بیرون است باطل است و وسوسه شیطان است و رسیدن به اسرار شریعت موقوف است بر ربط قلب به آن حضرت و تصحیح اعتقاد و رسیدن به اسرار طریقت موقوف است بر متابعت شریعت بعد از تصحیح اعتقاد و رسیدن به اسرار حقیقت موقوف است بر شریعت و طریقت و تحقیق این مقام آن است که سلطان الاولیا قطب عالم شیخ نجم الدین کبری فرموده و هر یک را از شریعت و طریقت و حقیقت به چیزی تمثیل نموده تا معلوم شود که حقیقت موقوف است بر طریقت و طریقت موقوف است بر شریعت و هر دو (430b) موقوف است بر ربط قلب به جناب رسول الله علیه السلام و صحت اعتقاد پس شیخ چنین گفته است که شریعت مانند سفینه است و طریقت همچو بحر و حقیقت مثل لوء لوء پس رسیدن به لوء لوء موقوف است بر در آمدن در دریا و در آمدن در دریا موقوف است بر کشتی و الا غرق شود و هلاک گردد پس هر کس که در خواهد اول کشتی باید که در آید و آن گاه در دریا در آید تا به کشتی و مدد او به در تواند رسید پس هر کس که وصول به حقیقت خواهد اول از طریقت چاره نیست و هر کس که وصول به طریقت خواهد از شریعت چاره نباشد و هر کس که شریعت خواهد از ربط قلب به جناب محمدی و صحت عقیده او را چاره نباشد و هر کس که این ترتیب را نگاه ندارد هرگز به حقیقت نرسد و اگر دعوی کند کذاب باشد و پی رو شیطان و خایب و خاسر گردد نعوذ بالله من ذلک و از این سبب است که در عوارف المعارف گفته است که مشایخ گفته اند که الاحوال مواریث الاعمال و لایث الاحوال الا من صحّ الاعمال و از این جهت است که استاد الطریقت جنید بغدادی فرموده که مذهبنا هذا مبني على اصول الشريعة الكتاب و السنة و الاجماع لان الطرق كلها مسدودة الا طريق النبي الامي صلوات الله عليه و سلامه و ابوالحسن نوری فرموده هر کس که دعوی فقر و درویشی کند و از شریعت مثقال ذره قدوم بیرون نهد روی او را دیدن روا نیست و ابو سعید خزاز گفت کلّ باطن یخالفه ظاهر فهو باطل و ابو حمزة خراسانی گفت لا دلیل على الطريق الى الله الا متابعة رسول الله في احواله و افعاله و اقواله و حذ النعل بالنعل و ابوالعباس دینوری گفت لسان الظاهر لا یغیر حکم الباطن و ابو قاسم نصر آبادی گفت اصل التصوف ملازمة الكتاب و السنة و ترک الاهواء و البدعة و قال بعض المشايخ كل حقيقة یخالفها شريعة فهي زندقة و اگر کسی به مثل در هوا پرد و بر آب رود اعتقاد به کرامات او ممکن اگر یک چیز از متابعت او فوت شده باشد القصه تمامی مشایخ متفقند بر آن که تا کسی بر این ترتیب سلوک نکند او را وصول به طریقت و حقیقت ممکن نباشد و چون این مقدمات معلوم گشت (431a) بدان که مراد از شریعت آن چیز است که خدا و رسول خدا بدان فرموده و نهی کرده باشند کالوضوء و الصلوة و الصیام و الزکوة و الحج و ترک المحرمات الى غیر ذلک من الاوامر و النواهی مراد از طریقت رعایت تقوی و محافظت بر هر چیز که نزدیک گرداند به مولی من قطع المنازل و المقامات مراد از حقیقت وصول است به مقصود و مشاهدۀ نور تجلی کما قبل فی الصلوة الصلوة خدمة و قربة و وصلة فالخدمة هی الشريعة و القربة

هی الطریقه و الوصله هی الحقیقه و نماز جامع است میان این سه چیز کما قیل الشریعه ان تعبدہ و الطریقه ان تحضرہ و الحقیقه ان تشہدہ **سؤال:** اگر پرسند که قول مشایخ است که فرموده‌اند که بنده به مرتبه می‌رسد که تکلیف از وی بر می‌خیزد و حال آن‌که این سخن موافق شریعت نیست و نیز مخالف است به آن‌چه گفته شد **جواب:** آن است که شیخ نجم الدین کبری گفته است معنی این آن است که بنده به مقامی می‌رسد که کلفت طاعت یعنی مشقت آن از وی بر می‌خیزد که چون طاعت می‌کند آن طاعت او بر دل او شیرین و پر لذت می‌گردد و لذت مناجات و حلاوت عبادات با حضرت ربّ الارباب در می‌یابد زیرا که تکلیف را از کلفت گرفته‌اند و کلفت مشقت و دشواری است و سرّ این آن است که بنده چون بیگانه است و مخالف رحمن است و موافق شیطان در وقت طاعت هیچ لذت نمی‌یابد و این فعل بر وی دشوار می‌شود زیرا که مناجات با مخالف و بیگانه دشوار است اما وقتی که آشنا شد و به کلی از شیطان برید و خدا را دوست گرفت و قطع ماسوی کرد این هنگام طاعت او مناجات است با حبیب و بهترین لذات راز گفتن است با حبیب پس کلفت به لذت مبدّل گشت و مرارت به حلاوت منقلب شد نه آن است که تکلیف شرع از وی ساقط شود چنانکه ملاحظه می‌گویند و تمسک به این سخن می‌کنند زیرا که این باطل است و از قانون شریعت خارج پس معلوم شد و مقرّر گشت که منکر همیشه محروم است بلی تواند بود که منکری باشد که چون ادراک کند و معارف مثنوی و حقایق مولوی را فهم کند انکار او به این سبب زایل گردد و آن منکری باشد که عنایت الهی او را دریابد و قفل شقاوت از دل او بردارد و ادراک همین سخن را سبب هدایت او سازد باز به اصل سخن آمدم که اگر ناظر در این کتاب منکر نباشد **(431b)** از دو بیرون نیست منتهی است یا غیر منتهی باز مبتدی است یا متوسط اگر منتهی است و ادراک اسرار حقیقت می‌کند پس اداء اسرار در ضمن حکایات و در غلاف اولی باشد به نسبت با او به جهت آن که چون داند که سخن نازک و دقیق دریافته است لذتش بیفزاید و خدمت مولانا در اوایل کتاب فرموده است **بیت:** خوشتر آن باشد که سرّ دلبران – گفته آید با حدیث دیگران. لاجرم منتهی چون باز داند که غیر او در نمی‌یابد لذتی دیگر بر سرّ این لذت این لذت زیاده گردد و نیز اعتقاد او در حق قابل زیاده شود و چون اعتقاد به نسبت با قابل زیاده شود در استفاضه بر او گشاده گردد زیرا که گفتیم قدر استفاضه به مقدار اعتقاد است هر چند که اعتقاد زیاده است استفاضه بیشتر است **حکایت:** سلطان ولد روایت کند که پدرم گفت مرید راستین آن است که شیخ خود را بالای همه داند چنانکه شخصی از مرید بایزید پرسیده است که شیخ تو بزرگ است یا ابوحنیفه گفت شیخ من گفت ابوبکر بزرگ است یا شیخ تو گفت شیخ من و تمامت صحابه را می‌شمرد و گفت محمد بزرگ است یا شیخ تو گفت شیخ من گفت خدای تعالی بزرگ است یا شیخ تو گفت در میان این دو بزرگ هیچ فرق نیست عارفی دیگر گفت از این دو بزرگ بزرگتری باید تا تواند فرقی کردن باز آمدم به اصل سخن و اگر مبتدی یا متوسط باشد چون بیند که به اسرار نمی‌رسد در آن می‌کوشد که ترقی نماید و به اسرار در رسد یا می‌گوییم سرّ

پنهان¹⁴⁵⁰ کردن اسرار آن است که اگر آشکارا کنند از وی آفات پدید آید اول آن که این اسرار به غایت دشوار است و هر کسی به فهم این اسرار نمی‌رسد پس بسا که فهم نکنند و حکم به کفر قایل کنند و از این سبب او را هلاک کنند یا بعض اسرار از آن قبیل است که اگر ظاهر کنند اهل ظاهر حکم به کفر قائل می‌کند و از این جهت است که گفته‌اند افشاء السرّ الربوبیة کفر و یا بعض اسرار چنان است که فهم هر کس بدان نمی‌رسد و از این سبب آن را انکار می‌کنند و بسیار باشد که مجرد انکار او کفر باشد و الحاصل اگر طعن طاعنان به آوردن اسرار در صورت حکایات (432a) باشد ایشان را جواب از سخن ما به وجوه پیدا شود و اگر طعن طاعنان به مجرد ایراد حکایات باشد آن طعن همچون طعن منافقان است در حق قرآن که اساطیر الاولین گفتند که دل ایشان غافل از عبرت است و خالی از حکمت که حضرت خدا فرماید **وَكَلَّا نَقْصُ عَلَیْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ**. و به این معنی خدمت مولانا در دفتر سوم اشارت فرماید و اگر طعن طاعنان به آوردن حکایات باشد که ظاهر قصّه هزل و فحش است این را جواب در کلام خدمت مولانا به مصراعی واقع شده است **مصرع**: هزل من هزل نیست تعلیم است. پس عاقلان را می‌باید که از هر هزل جد بگیرند و پند پذیرند و از خدمت مولانا روایتی کرده‌اند که طعن مذکور را جواب است با صواب **حکایت**: روزی خدمت مولانا در شرح حقایق و اسرار گرم شده بود و در آن حالت فرمود که حق تعالی در حق اهل روم عنایت عظیم داشت که مردم این ملک از عالم عشق مالک الملک بی‌خبر بودند مسبب الاسباب عزّ شانه لطیفه فرمود و سببی از عالم بی‌سببی انگیزانید ما را از ملک خراسان به ولایت روم کشید تا اکسیر لدنی خود بر وجود ایشان نثار کنیم تا به کلی کیمیا شوند و محرم عالم عرفان و همدم عارفان عالم کردند چنانکه گفت **بیت**: از خراسانم کشیدی تا بر یونانیان - تا در آمیزم بدیشان تا کنم خوش مذهبی. و چون مشاهده کردیم که به هیچ نوعی به طرف حق مائل نبودند و از اسرار الهی محروم می‌ماندند به طرق لطافت سماع و شعر موزون که طباع مردم را موافق افتاده است آن معانی را در خورد ایشان دادیم چه مردم روم اهل طرب و زهره بیان بودند پس کار ما به ایشان چنان است که چون طفلی بیمار شود و از شربت طبیب نفرت نماید طبیب حاذق چنین تدبیر کند که شربت را در قفّاع کند پس به کودک دهد تا کودک به وهم آن که شربت قفّاع است به رغبت تمام بنوشد شربت او عمل خود به جود آرد تا کودک از هلاک علل صافی گشته حُلل صحت در پوشد و مزاج سقیم او مستقیم گردد **اما مطلب پنجم**: آن است که طاعنان گویند مولانا در حیات خود سماع و رقص می‌کرد رقص خود حرام است ما جواب می‌دهیم که سماع در لغت عرب شنیدن است مطلقاً و در اصطلاح صوفیه سماع شنیدن آواز خوش است به حیثیتی که مستمع را در حرکت آرد که گفته‌اند صوت طیب موزون محرّک للقلب پس چون مستمع از شنیدن این آواز در حرکت آید پس بینیم که این حرکت موزون است یا غیر موزون اگر موزون است (432b) او را رقص گویند و اگر ناموزون است او را اضطراب گویند چون سماع سبب شد

حرکت موزونه را آن را به اسم سبب تسمیه کردند که سماع را مرادف رقص کردند در اطلاق و استعمال و قسم آخر را اسقاط کردند از بهر شرف این قسم به نسبت به آن پس چون کسی آوازی خوش شنید خواه آواز آدمی و خواه او از دف و نی و مانند این دل او را حرکتی پیدا شد از آن که خدا را سرّی است در مناسبت نغمات موزونه در روان‌ها. لاجرم تأثیر عجیب و حالتی غریب پدید می‌آید و این حالت را وجد گویند و تواجد نیز گویند اوّل بدان که حلال گفتن و حرام گفتن چیزی تعلّق به عقل و قیاس ندارد بلکه تعلّق به شرع دارد هر چیز که شرع او را حلال گوید حلال است و هر چیز که شرع او را حرام گوید حرام است امور شرعیه و احکام فرعیّه فقهیه به یکی از چهار چیز ثابت می‌شود یکی کتاب الله که قرآن است دوم سنّه رسول الله علیه السلام و سنت را بر سه چیز اطلاق می‌کنند قول رسول و فعل رسول و سکوت رسول در محل احتیاج به بیان اوّل را سنّه قولیه دوم را سنّه فعلیه سوم را سنّه تقریریه گویند و در دو قسم اوّل شبهه نیست زیرا که آن‌چه رسول الله علیه السلام گفت حلال است یا حرام است جلّ و حرمت او ظاهر است و آن‌چه رسول الله علیه السلام کرد آن نیز ظاهر است که حلال است و ما را رواست کردن آن مکر مانعی باشد و تحقیق این مقام آن است که افعال رسول الله علیه السلام چهار قسم است مباح است و مستحب و واجب و فرض نزدیک حنفیه و قسم دیگر هست که آن را از زلّت خوانند پس افعالی که به سهو و طبع نباشد بر ما واجب است اتّباع او چرا که مأموریم به متابعت او پس ترک متابعت روا نباشد الاّ آن چیزها که خصایص او باشد. لاجرم مقصود بالبيان در این مقام قسم سوم است از سنت که آن را سنّه تقریریه گویند و این آن است که در مجلس رسول الله علیه السلام کاری کردند و آن حضرت منع نکرد پس این دلیل است بر آن که این فعل شرعاً جایز است زیرا که اگر روا نبودی منع کردی و سوم از دلایل شرعیه اجماع امت است و چهارم قیاس است و چیزی که به شرع ثابت می‌شود از این چهار اصل بیرون نیست و این حال به نسبت با مجتهد است آمدیم که (433a) به نسبت به ما جلّ و حرمت و غیر این از احکام شرعیه از قول مجتهد ثابت می‌شود پس هر کسی به مذهب امام خود نظر کند اگر به مذهب اما او این چیز رواست گوید که این چیز رواست و الاّ فلا و تحقیق این مقام و کلام آن است که کسی که بر مذهب امامی است از دو بیرون نیست که عامی است یا عالم اگر عامی است بر وی تنبّع فتوی لازم است و اگر عالم است و به مرتبه تحقیق در بعض مسائل رسیده چنانچه تواند قوت و ضعف بعض مسائل را فهم کردن به نظر در دلیل آن آن را جایز است میل کردن به قوی و از این سبب است که بعض اکابر حنفیه که به تحقیق رسیده‌اند در بعض مسائل میل به مذهب امام شافعی کرده‌اند و بالعکس باز آمدیم به مقصود پس سماع یعنی شنیدن آواز خوش بر چند قسم است قسم اوّل شنیدن آواز آدمی که قرآن خواند دوم شنیدن آواز کسی که اشعار و أسجاع خواند سوم شنیدن آواز دف و نی و عود و چنگ و مانند او قسم اول خود ظاهر است که حلال است اما لحن در قرآن حرام است قسم دوم بر چند نوع است نوع اوّل شنیدن شعر و آن وقتی جایز است که مشتمل بر هجو مسلمی یا متضمن خلاف شرع نباشد چنانکه بیان گذشت

پس شنیدن اشعار مباح است **حکایت:** خواجه ابن جریج در سماع رخصت دادی وی را پرسیدند روز قیامت سماع در پلّه¹⁴⁵¹ حسنات تو باشد یا در پلّه سیئات تو باشد گفت نه در این باشد نه در آن یعنی از جمله مباحات است چون شنیدن اشعار مباح است الحان حسنه او را حرام نکند رسول الله علیه السلام فرمود *حَسَّنُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ فَإِنَّ الصَّوْتِ الْحَسَنَ يَزِيدُ الْقُرْآنَ حُسْنًا* این حدیث دلالت می کند بر فضیلت حسن صوت و امام محمد غزالی در کتاب *احیاء العلوم* فرموده که تغنی و ترنم به اشعار و کلمات مسجعه بنا بر اغراض مخصوصه تا دل را در حرکت آورد در هفت موضع می باشد اول غناء حاجیان که ایشان طوف می کنند در بلاد به طبل و تغنی و این قسم مباح است زیرا که متضمن وصف کعبه و مقام و حطیم و زمزم و سائر مشاعر است و مشتمل است بر وصف بادیه و کیفیت رفتن و مانند آن و این امور سبب زیادتی شوق است به زیارة بیت الله و موجب کمال رغبت است به اداء حج اما اگر مقصود تشویق کسی باشد که رفتن او روا نیست همچون کسی که حج کرده باشد و پدر و مادر دیگر بار اذن ندهند **(433b)** روا نیست دوم غناء قوالانی که تشویق نمایند بر جهاد غزا اما در حق کسی که رفتن او شرعی باشد شرعی است سوم تغنی پهلوانان در هنگام جنگ اگر جنگ مباح نباشد این نیز مباح نیست در نقل است که در بعض غزوات رسول الله علیه السلام در وقتی که جنگ قوی شد به نفس مبارک این رجز می گفت *انا النبی لا کذب انا ابن عبدالمطلب* چهارم نوجه کردن و نغمه کردن در نوحه جهت تهیج غم و بر انگیختن گریه و حزن و این دو قسم است کسم اول ترغیب است بر گریه جهت مرده و جهت تهیج حزن بر چیزی که فوت شد این قسم مذموم و غیر مشروع است و در حقیقت رضا نادان است به قضا و شکایت کردن است از خدا و لهذا نهی شرع وارد است در اینجا و قسم دوم آن است که ترغیب نمایند در گریه بر معاصی و خطایا و تهیج کنند به رغم خوردن بر تقصیرات دینی و بکا و تباکی بر این حالها این قسم محمود است آدم علیه السلام چندین سال جهت جریمه خود گریه کرد و داود علیه السلام چند وقت نوحه کرد با دوام حزن طول بکاتا در نقل آمده است که هر وقت چندین جنازه از مجلس او بیرون بردندی لانه کان یکی و یکی و یحزن و یحزن پنجم سماع است در اوقات سرور و هنگام طرب و شادی تا طرب و شادی بیفزاید پس رواست این اگر این شادی شرعی باشد چون غنا در ایام عید و در هنگام عروسی و در وقت رسیدن غایب و ختنه کردن و بعد از ختم و حفظ قرآن ششم سماع عشاق است که به یاد معشوق مجازی طرب نمایند اگر این عشق به این معشوق او مباح است¹⁴⁵² این نیز مباح است و الا فلا هفتم سماع عاشقان حقیقی بر معشوق حقیقی که به یاد معشوق حقیقی طرب کنند که با آن طرب بیفزاید این مندوب است زیرا که در این تأکید شوق و تهیج عشق است و بسیار از سالکان چنان بوده اند که ایشان را در این وقت بسیاری از مکاشفات دست داده و حالات و مقامات میسر شده از برکت سماع که

¹⁴⁵¹ لفظ پلّه به کسر باء عجمی به معنی کفه ترازو.

¹⁴⁵² مثل دویت داشتن زن و کنیزک خود

سال‌های دراز به ریاضت میسر نشود و مشایخ این حالات را وجد گویند زیرا که وجد را از وجود گرفته‌اند یعنی یافت از نفس خود در این هنگام حالتی که بیشتر از این نیافته بود پس اگر مراد طاعنان از سماع و رقص مولانا شنیدن اشعار باشد این بیان و تفصیل که کرده شد بر جواز او دلالت می‌کند و اگر مراد ایشان شنیدن آواز دف و نی باشد تفصیل جواب در این باب این است (434a) که در کتب فقه و فتاوی جواز این دو مسطور است و آن چه مهم است در اینجا یاد کنیم پس در مذهب امام شافعی هر دو رواست اگر چه دف با جلاجل باشد ولیکن ضابطه این آن است که امام غزالی در احیاء العلوم آورده است هر چیز که در عادت و عرف فساق بر آن جمع می‌شوند و در زمان فسق¹⁴⁵³ بدان طرب کنند شرعاً روا نیست مثل چنگ و عود و طنبور و مانند آن و الا رواست مثل دف و نی و دهل غزاة و مانند آن و تحقیق این سخن آن است که حرمت لهو و طرب به مثل این آلات نه از آن جهت است که او صوتی موزون است یا آواز خوش است و الا باید که شنیدن آواز بلبلان و مردم خوش آواز حرام باشد و لم یقل به احد پس معلوم شد که حرمت این آلات لذاتها نیست بلکه به سبب امر خارج است از آن‌ها و آن اجتماع فاسقان است بر تلّهی پس هر چیزی که اهل فسق بر تلّهی بر آن جمع شوند حرام است و دلیل سنت رسول علیه السلام آن است که چون رسول‌الله علیه السلام از بعض غزوات مراجعت می‌نمود و نزدیک شهر می‌رسید مردم استقبال می‌نمودند و انشاد شعر می‌کردند و دف می‌زدند و اشعار با الحان می‌خواندند و نغمات و رقص می‌کردند از شادی قدوم مبارک او و در صحیح بخاری و صحیح مسلم آورده است که عایشه رضی الله عنها فرمود رسول‌الله علیه السلام مرا ستر کرده بود به رداء خود تا من نگاه می‌کردم در حبشه که در مسجد رسول‌الله علیه السلام بازی می‌کردند چندان نگاه داشت مرا تا من بگذاشتم و در صحیح بخاری آورده است که ابوبکر رضی الله عنه به خانه عایشه در آمد در ایام عید دید که پیش او دو زن دف می‌زدند و رقص می‌کنند و در یک روایت تفنی می‌کنند و رقص می‌کنند و رسول‌الله علیه السلام تکیه کرده و به جامه خود روی مبارک خود را پوشیده چون ابوبکر رضی الله عنه چنان دید بانگ بر ایشان زد چون بانگ بر ایشان زد رسول‌الله علیه السلام جامه از روی مبارک خود برداشت و فرمود که بگذار یا ابابکر که هر قومی را عید است و امروز ما را عید است و در روایت دیگر آن است که عایشه رضی الله عنها گفت که رسول‌الله علیه السلام به خانه من در آمد و پیش من دو زن بودند که تفنی کردند پس رسول‌الله علیه السلام تکیه کرد و روی مبارک خود را گردانید ناگاه ابوبکر رضی الله عنه در آمد چون چنین دید بانگ بر من زد که میزمارِ شیطان پیش (434b) رسول خدا چیست رسول‌الله علیه السلام شنید و روی مبارک خود را به این جانب کرد و گفت بگذار یا ابابکر و این ایام ایام عید بود پس در این روایات انواع رخصت هست یکی بازی از آن که عادت حبشه پوشیده نیست در رقص و بازی دوم آن را در مسجد کردن سوم رسول‌الله علیه السلام ابوبکر را رضی الله عنه منع کردن چهارم رسول‌الله علیه السلام علّت بیان کردن که ایام عید است

¹⁴⁵³ فسق TK : فقه M

یعنی وقت شای است و این از اسباب او و اگر مراد طاعتان از سماع حرکت موزونه باشد دلایل مذکوره بر آن نیز دلالت می‌کند زیرا خلاصه و نتیجه دلایل مذکوره دلالت است بر اباحت غنا و رقص و دف زدن و نظر به رقص کردن در زمان شادی و در هر وقتی که در آن وقت شادی شرعاً روا باشد و از آن جمله است زیارت اخوان و دیدن لقای ایشان و اجتماع به یاران در جایی بر طعام و خوان و بدان که اکابر مشایخ بر جواز سماع متفق شده‌اند گویا بر این اجماع واقع گشته است و در سماع حالات عجیبه دیده‌اند و حکایات غریبه گفته‌اند **حکایت:** شبلی می‌گوید وقتی به نزدیک خواجه سری سقطی در رفتن مردی را دیدم به نزدیک وی از هوش بیاسوده بود و بیفتاده از حال وی پرسیدم خواجه گفت آیتی از کتاب خدا سماع کرد چنین شد گفتم اگر بار دیگر بخوانند به حال باز آید چون بخوانند به حال باز آمد خواجه گفت از کجا دانستی که به بار دیگر خواندن به حال باز آید گفتم به سبب پیراهن یوسف چشم یعقوب علیهما السلام بشده بود هم به سبب پیراهن باز بینا شد¹⁴⁵⁴ **حکایت:** ممشاد دینوری گفت من بسیار سماع کردم رسول‌الله را علیه السلام در خواب دیدم پرسیدم که یا رسول‌الله شما منکر سماع هستید یا نه فرمود که من منکر نیستم اما بگو که در مجلسی که سماع خواهند کردن بیشتر از سماع قرآن بخوانند و بعد از سماع نیز قرآن بخوانند **حکایت:** طاهر بن هلال الهمدانی که از اکابر مشایخ بوده از اعلام علما بود گفت در جامع جدّه بر لب دریا معتکف بودم طایفه را دیدم که در جانب مسجد شعر می‌گویند و سماع می‌کنند به دل بسیار انکار کردم که در خانه خدا شعر خواندن و سماع کردن چیست چون شب در آمد رسول‌الله را علیه السلام در خواب دیدم که همان موضع نشسته و در پهلوی او ابوبکر رضی الله عنه که چیزی می‌گوید و آن حضرت سماع می‌کند یعنی می‌شنود و دست مبارک خود را بر سینه می‌زند مانند کسی که وجد کند با خود گفتم که نمی‌باید انکار کردن بر این مردم که این رسول خدا است و این ابوبکر و این می‌خواند و آن سماع می‌کند ناگاه رسول‌الله (435a) علیه السلام به جانب من نگاه کرد و به این عبارت فرمود هذا حق به حق. لاجرم اگر خدمت مولانا شافعی مذهب بودی کسی نزاع نکردی که سماع و رقص و شنیدن دف و نی در مذهب او رواست و مشهور آن است که حنفی مذهب است پس یا در این خصوص تشنّع کرده باشد **حکایت:** مولانا جامی حنفی مذهب بود تشنّع کرد از او پرسیدند که چرا مذهب شافعی را اختیار کردی گفت آوازِ نِی روح مرا تهیج می‌کند و دلم را شوق می‌دهد. لاجرم به استماع او رغبت و میل کلی دارم پس بخواستم که در مذهبی باشم که آن به من مباح باشد و پیش از این از مقدمات و مقالات معلوم شد که در بعض مسائل به قول امام مذهب غیر عمل کردن رواست¹⁴⁵⁵ **حکایت:** ابو یوسف رحمه الله علیه غسل کرد از بهر

¹⁴⁵⁴ برادر آن یوسف چون پیران یوسف را خون آلود پیش یعقوب آوردند و گفتند یوسف را گرگ بخورد یعقوب چنان گریست که کور شد باز به

سبب پیراهن او بینا گشت. منه.

¹⁴⁵⁵ مطلب در بیان آن که چون چیزیدر یک مذهب از مذاهب رواست کسی که آن را کند درست است اگر چه آن کس از آن مذهب نباشد.

جمعه و نماز گذارد در بغداد پس از آن در چاه موش مرده یافتند ابو یوسف را خبر دادند گفت ما می گیریم و عمل می کنیم به قول برادران ما از اهل مدینه تمسک کرده به حدیثی که از رسول الله علیه السلام مروی است که اذا بلغ الماء قلتین لا يحمل خبثاً پس دور نیست که خدمت مولانا در این خصوص به مذهب شافعی عمل کرده باشد و اگر چه ما شافعی مذهب نیستیم اما انصاف آن است که در آن مذهب از علماء عظام و اولیاء کرام بسیار کسان پیدا شده است و بدان که صاحب کمال را بسیار چیزها هست که رواست دیگری را روا نیست از جهت سُرّی که هر کس بر آن اطلاع نیست چنانکه مهیج الاسرار فرید الدین عطار قدّس سره بالانوار از این معنی اخبار می کند و به این حکایت اشعار می نماید **حکایت:** ذوالنون مصری را مریدی بود که شیخ او را در جلّه چهل نوبت نشانده بود و آن مرید مدة مدیده طریقت ریاضت را سلو نموده بود و در طریق زحمت بسیار کشیده و از فیض الهی هرگز چیزی ندیده و هیچ دری بر وی نگشوده و از آن چیزی پیشتر بوده هیچ فرقی ادراک نمی کرد یک نوبت با خود اندیشید که چندین زحمت کشیدم و هیچ فیضی ندیدم مگر در عنایت بر من بسته اند و از این جهت ملالت بسیار به خاطر او رسید گریان گشت و به جانب شیخ دوان شد و به نزدیک شیخ در آمد و گریه و زاری و تضرع می نمود و احوال خود را به شیخ عرضه می فرمود شیخ چون استماع نمود فرمود که در این مدة هیچ چیزی بوده که نفس تو آن را خواسته و تو مخالفت او کرده گفت بلی شیخ فرمود که چیست آن گفت ماهیچه بقلیه و سیر و سرکه که شیخ فرمود که امشب برو و ماهیچه چنین را چندان که می خواهی بخور و نماز خفتن را ترک **(435b)** مگذار و در خواب شو تا ببینم که چه ظاهر می شود مرید آنچنان که شیخ فرموده بود بر موجب او عمل نمود چون در خواب شد ناگاه در خواب دید که رسول الله علیه السلام جمال جهان آرای خود را نمود و او سلام کرد بر آن حضرت و آن حضرت جواب داد و تبسم فرمود و فرمود که چرا ملوک کشتی حق تعالی ای سالک راه و ای طالب با انتباه تو را سلام می رساند و می فرماید که اگر چه چند وقت زحمت کشیدی و در طلب ما ریاضت نمودی مژده باد تو را که آن که می جستی از کرم ما مرادت را در کنارت نهادیم و درهای فیض بر تو بگشادیم نومید نکردی و ملوک نباشی و دست از دامن فضل و کرم ما باز نگیری چون مرید این حال مشاهده نمود شادی و فرح بسیار بدو رسید و از حلاوت از خواب در جست و پیش شیخ رفت و احوال را حکایت کرد پس این چنین حالت سبب فتح و گشت و موجب گشایش کار او شد القصّه کاملان را مانند این چیزها رواست که آن دیگری را روا نیست زیرا که سرّ این کار پیش ایشان معلوم است و بدان که چون کار بی اختیار باشد معذور است **حکایت:** خدمت مَلِک المدرّسین زبده المتأخرین مولانا زین الملة و الدین عبدالمؤمن التوقاتی روایت کرد که در زمان مولانا من در قونیه معید مولانا شمس الدین ماردینی بودم در مدرسه جلال الدین قراطایی همچنان روزی جماعت فضلا در خدمت مولانا شمس الدین ماردینی از بزرگی نسب و جلالت حسب و اخلاق حمیده و خصایل مرضیه و کرامات و حالات مولانا حکایت می کردند و آن به صدق تمام تصدیق می کرد و تحسین می داد و می گریستند و مرا در

1456 مطلب در بیان آن که کاملاً تسبیح جماد را بشنوند **وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** در نزد ایشان حقیقت است.

فضایل اما معجب و از اهل حال غافل و از عالم اولیا دور گفت به سه شرط منصب قضا را قبول می‌کنم شرط اول آن که محضران کهنه را که جلاد محکمه‌اند برانی دوم آن که محضران نو را جامکی دهی تا از مردم چیزی نبرند سوم آن که رباب و نی را از میان خلق برگیری پروانه جواب داد که هر دو شرط را ملتزم می‌شوم و توانم کردن اما رباب را نتوانم برداشتن که وضع پادشاهی بس بزرگ است از آن به قضا رضا نداد. چون این حکایت به سمع مولانا رسید فرمود که زهی رباب مبارک لله الحمد که رباب دستگیر او شد و او را از چنگ قضاء قضا رهانید. اما **مطلب ششم**: آن است که طاعنان گویند چون ثابت شد که کاملان و اولیا و اهل حال و اتقیا سماع و رقص کرده‌اند و مسلم شد که از مولانا این فعل صحیح و شرعی بوده است اما طایفه که مریدان اوست و مقلدان وی است چرا چنین می‌کنند و می‌گویند که ما پی روی او می‌کنیم از ایشان باید که درست نباشد و لذا خواجه علی دقاق گفت سماع سبع است مگر به موافقت شرع بود و خرق است مگر از وارد حق بود و فتنه است مگر که به عبرت بُود. **حکایت**: ذوالنون مصری به بغداد آمد صوفیان به نزدیک وی آمدند و با ایشان خواننده بود دستوری خواستند تا خواننده چیزی خواند. چون به دستور او ابیات بخواند ذوالنون بر پای خواست و بیفتاد تا از پیشانی او قطرات خون می‌چکید اما هیچ قطره بر زمین نیفتاد و از میان قوم یک صوفی برخاست و تواجد کرد ذوالنون این آیت بخواند الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ. بوعلی گفت ذوالنون را بر حال آن صوفی اشراف بود چون مرا او را آگاه کرد که وی را مقام آن حال نیست آن صوفی منصف بود باز آمد و بر جای خود بنشست. **جواب**: از این طعن اگر چه اهل تحقیق و اصحاب تأمل را از مقدمات سابقه و کلمات سالفه معلوم می‌شود اما به وجوهی دیگر تحقیق جواب و تفصیل صواب میسر است که می‌گوییم این جماعت از چند حال خالی نیستند یا به یاد حق می‌کنند یا به عشق محبوبان جهان یا به ملاحظه اراده. یعنی خود را به مردم می‌نمایند که ما حال کاملان داریم و دعوی دروغ می‌کنند یا به تکلف خود را بر حال اهل حال می‌دارند (437a) به امید آن که از برکت این حق تعالی ایشان را نیز حال آن‌ها روزی گرداند. پس این چهار قسم است قسم اول خود هیچ شبهه نیست که مستحسن است. قسم دوم اگر محبت به محبوب شرعی باشد مانند منکوحه خود یا کنیزک خویش بر این تقدیر نیز رواست و با وجود این خالی از فایده نیست زیرا مجاز قنطرة حقیقت است و خود فرموده است. **بیت**: عاشقی گر زین سر و گر زان سرست - عاقبت ما را بدان سر رهبرست. اما اگر تعلق و تعشق به کسی دارد که شرعاً روا نیست جزای او در گردن اوست ما حمل حال مسلمان بر صلاح می‌کنیم و به این کلام جواب از قسم سوم هم معلوم شد اما قسم چهارم مستحسن و مندوب است که مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ و رسول الله علیه السلام فرموده است که چون قرآن خوانند باید که بگریید و اگر گریه نیاید خود را به زور گریه دارید. زیرا اکثر حالات مبادی آن تکلف است و نهایت آن تحقق. پس تکلف سبب تحقق است نبینی که کسی که اول قرآن را آموختن می‌خواهد بسیار می‌کوشد و تکلف می‌کند تا پیاموز دو حفظ می‌کند بعد از آن بر زبان او جاری می‌شود بلکه در عادات بسیار افتد که کسی عشق شخصی

را به تکلف بر خود می‌بندد در اوّل حال اما در آخر چنان در دل او رسوخ می‌یابد که اگر خواهد که خود را خلاص کند هم نمی‌تواند پس همچنین است محبت خدا. لاجرم هم‌نشینی درویشان و مشاهده احوال ایشان و دزدیدن صفات ایشان و حاضر شدن به مجلس سماع و شنیدن آوازا محرک طبیعت و خواهش حالت گردد و از این جهت است که رسول‌الله علیه السلام فرمود **اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي حُبَّكَ وَ حُبَّ مَنْ أُحِبُّكَ وَ حُبَّ مَنْ يُقَرِّبُنِي إِلَيْكَ حُبُّكَ**. حکایت¹⁴⁵⁷: خواجه غلامی داشت و این غلام بسیار به مجلس سماع صوفیان می‌رفت و در میان ایشان رقص می‌کرد تا یک نوبت خواجه را با او مهمی بود طلب کرد او را. در میان ایشان یافت که رقص می‌کرد او را بیرون آورد و با او جنگ کرد و او را دشنام داد و یک بار چرخ‌زد و گفت تا کی در میان این جماعت هم‌چنین می‌کنی. چون این خواجه بمرد بعد از وفات او را در خواب دیدند. در صدر جنت خرامان و به غایت خوش (437b) وقت و شادمان از او پرسیدند که تو این مرتبه به چه یافتی گفت بدان یافتم که در وقت عتاب با آن غلام آن رقص کردم مرا گفتند که تو خود را به آن جماعت مانند کردی به برکت این مرا از جمله ایشان گردانیدند. پس کسی که خود را بر سبیل انکار به ایشان مانند کرد چندین مراتب یافت کسی که به طریق اخلاص خود را به ایشان مانند کند ببین چه مقامات خواهد یافت. سؤال: شاید به خاطر کسی بگذرد که اگر این رقص حق باشد و غرور شیطان و باطل نباشد باید که در وقت خواندن قرآن پیدا شود نه در وقت شعر خواندن و دف و نی زدن. پس چون در این وقت ایشان را هیچ وجد و ذوق و حرکت پیدا نیست. معلوم شد که غرور شیطان و لغو و باطل بود. جواب: آن است که وجد حق آن است که از عشق خدا و شوق او پیدا شود اما ظهور این را اسباب است. یک سبب از آن اسباب بلکه بهترین سببها سماع قرآن است و اقشعرار جلد سامع از سماع قرآن وجد است چنانکه حضرت خدا در سوره تنزیل فرمود **مَنَاقِبِي تَفْشَعُرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ**. و حق تعالی ثنا گفت بر آن کسان که از سماع قرآن ایشان را وجد پدید آید چنانکه در سوره مائده فرمود **وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ**. و در نقل وارد است که پیش رسول‌الله علیه السلام این آیه خواندند که **إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا**. آن حضرت بی‌هوش شد و پیش امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه این آیت خواندند که **إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ**. او نعره زد و بی‌هوش افتاد. حاصل کلام وجد از سماع قرآن منقول و متواتر است از صحابه و تابعین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین و همچنین از اکابر اولیا وجد از سماع قرآن منقول و مشهور است. سؤال: شاید به خاطر کسی بگذرد که چون سماع قرآن سبب وجد است و پس حکمت و سرّ این چیست که این جماعت جمع می‌شوند و قوالان را جمع می‌کنند و اشعار می‌خوانند و از شعر و دف و نی وجد می‌نمایند و رقص می‌کنند. چنین می‌بایستی که جمع شدند و قرآن خوانندی و ذوق کردند. جواب: آن است که اوّل می‌گوییم قرآن کلام الهی است و صفتی

¹⁴⁵⁷ مطلب در بیان آن که تشبّه به صالحان سبب رحمت شود.

(438a) از صفات خالق است و قدیم است و قوه‌ی بشریّه طاقّت پرتوی از انوار قرآنی ندارد. **حکایت**¹⁴⁵⁸: خواجه ابراهیم خواص را پرسیدند که چه حال است که در وقت سماع قرآن آن حالت پیدا نیاید که در حالت سماع بیت خواجه گفت سماع قرآن را صدمتی و سلطنتی است که در آن وقت حرکت ممکن نگردد. مستمع را اما اصوات طّیبه و اشعار موزونه مخلوقی است از جمله مخلوقات و مناسبت مخلوق به مخلوق زیاده است از مناسبت او به قدیم و حظ خود از این آسان‌تر می‌تواند گرفت. زیرا که هر کس نمی‌تواند که فیض گیرد از چیزی که کمال او در مرتبه‌ی بالا باشد زیرا جهت استفاضه مناسبت است هر چند مناسبت بیش‌تر است. استفاضه زیاده و از این جهت است که کاملان صحابه و تابعین را رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بیش‌تر وجد و حال از قرآن بودی و هم‌چنین هر چند از خیر القرون زیرتر می‌آمد وجد و رقص از اشعار بیش‌تر می‌شد و هم‌چنین کُمل اولیا را بیش‌تر وجد از قرآن بودی و از ایشان زیرتر را وجد از اشعار و هم‌چنین تا زمان ما چون نقصان زیاد است. لاجرم رقص و سماع از شعر و نی و دف زیاده است و دوم می‌گوییم قرآن محفوظ است و بسیار شنیده‌اند و چیزی که آدمی نو می‌شوند و غریب است از آن بیش‌تر وجد پدید می‌آید او را و کاملانی که از قرآن وجد می‌کنند نمی‌توانند که مدتی مدید در یک آیت وجد کنند امیر المؤمنین ابوبکر رضی الله عنه جماعتی را دید که نو به اسلام در آمده بودند قرآن را می‌شنیدند و حالت می‌نمودند و گریه می‌کردند فرمود که کُنَّا کَمَا كُنْتُمْ ثم قست قلوبنا یعنی ما نیز چنین بودیم در اوّل اما دل‌های ما سخت شد که متأثر نمی‌شود از قرآن به سبب الفت و انس و بنابراین نکته بود که امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه می‌خواست که مردم را از کثرت طوف به گرد کعبه منع کند و از این جهت است که در کتب فقه گفته‌اند مجاوره کعبه مکروه است و سوم می‌گوییم گاه باشد که وجد ضعیف و محتاج مدد باشد. پس به معین قوت پذیرد. لاجرم نی و دف مدد می‌دهند و این دو به اشعار جمع می‌شود اما صیانت قرآن و محافظت او از مانند این چنین مددها واجب است و از این جهت است که بر سرهایی راه روا نیست خواندن او و چهارم می‌گوییم جمیع آیات قرآن شریف و مشتمل حکمت‌هاست **(438b)** اما حال مستمع گاه هست که موافق و مناسب بعض آیات نیست که وجد عبارت است از قبض تارة بجهة حزن و خوف و از بسط و انبساط تارة اخرى از جهت شوق و عشق و این حال به حسب الظاهر ملائم نیست به بعض آیات مثل **يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلَّذِ كَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيْنِ**¹⁴⁵⁹. اگر هر چند در حقیقت این نیز مناسب حال است اما هر کس این را ادراک نمی‌کند. لاجرم اهل ذوق¹⁴⁶⁰ را معانی ابیات و سماع نی مناسب افتد از بهر آن شوق و حرکت نمایند. **حکایت**: در مجلس ابوالحسن نوری جماعت علما به مصاحبت علم مشغول بودند و شیخ خاموش

¹⁴⁵⁸ مطلب در بیان آن که چه حال است که در سماع قرآن آن حالت پیدا نشود که در حالت سماع شعر شود.

¹⁴⁵⁹ در نزد اهل حقیقت تفسیر آیت چنین است که ز پسران طریقت آن فرزند که نر و پهلوان باشد آن را نصیب و فیض الهی مضاعف باشد.

¹⁴⁶⁰ ذوق TK: فوق M

نشسته ناگاه سر برداشت و چند شعر بخواند اصحاب چون شنیدند ایشان را وجدی پدید آمد و در رقص شدند که از مذاکره علم این حال دست نداد با وجود که مباحثه علم به نسبت به این از شرف مرتبه بلند بود. لاجرم مرد منصف را چنان می باید که عیب خود را ببند و از عیب دیگران چشم پوشد. ارباب ذوق را در حال خود بگذارد. رباعی: آن را که زبان و سینه یکتاست کجاست - بر سنت شرع و سیرت راست کجاست - آن چشم که عیب دگران ببند هست - چشمی که به عیب خویش بیناست کجاست. حکایت: ابوالقاسم نصر آبادی را که یکی از اکابر اولیا و علما بود شخصی پرسید که یا شیخ سماع و رقص و دف و نی روا هست یا نی. گفت این حال تو به آن کس ماند که آمد از حسن بصری پرسید که یا شیخ آبی که در وقت وضو ساختن به جامه می رسد پاک است یا نجس شیخ فرمود که تو از کجایی گفت از شام. گفت بی حیا مردمند اهل شام که خون قره العین رسول الله علیه السلام بر زمین ریختند و باک نداشتند و حالاً چیزی می پرسند که هیچ کس نپرسید و احتیاط در چیزی می کنند که کسی که بهترین عالم و آدم بود در آن احتیاط نکرد. بعد از آن شیخ ابوالقاسم فرمود که ای عزیز تو از خود حالی به دروغ کنی و دعوی مقامات اولیا نمایی. بهتر از او این است که به سماع و رقص مشغول شوی. پس آن قومی که مجتمع شوند و قوالی حاضر کنند و به سماع اشتغال نمایند بهتر از آن باشد که غیبت کنند و در حرم افتند. اما خاتمه: آن است که سائل بگوید بدعت شرعاً مذموم است زیرا رسول الله علیه السلام فرمود **عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ مِنْ بَعْدِي عَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَالْأُمُورُ الْمُحَدَّثَاتِ فَإِنَّ كُلَّ مُحَدَّثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ**. معنی حدیث آن است که بر شما باد ای آدمیان و ای امتان پی روی من و خلفاء راشدین. پس از من و این طریقت را به دندان بگیرید و این (439a) کنایه است از مبالغه در محافظه و ملازمت این طریقت و پرهیز نمایید از چیزهایی که نو پدید آمد. زیرا هر چه بعد از این پدید آمد بدعت است و هر بدعتی ضلالت و هر گمراه با گمراهی در دوزخ خواهد بود. القصه اخبار و آثار در ذم بدعت بسیار است و این یعنی اجتماع بر خواندن اشعار و سماع و نی و دف زدن بدعت است و بدعت شرعاً مردود است. جواب: اول آن است که بدعت چیزی را گویند که در زمان رسول الله علیه السلام و در زمان خلفا و تابعین و تبع تابعین نبوده باشد و ایشان از نفی و اثبات آن ساکت شده و پیش از این گفته شد رسول الله علیه السلام خواندن شعر را تجویز کرد و ابوبکر را رضی الله عنه از منع، منع کرد و حبشه در مسجد رقص می کردند و مفصل مبین شد که چندین اولیا و اهل دین بر این رفته اند. پس چگونه بدعت باشد. جواب: دوم آن است که اگر مسلم داریم این را که بدعت است می گوئیم این بدعت حسنه است. زیرا که بدعت دو قسم است¹⁴⁶¹ قسم اول بدعت سیئه است و این قسم مذموم است و بدعت سیئه آن است که امر مجدّدی باشد که وجود او مستلزم رفع سنت قدیمه باشد. مراد از حدیث مذکور این بدعت است. پس **كُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ**. عام خصّ منه البعض است. قسم دوم

¹⁴⁶¹ مطلب در بیان اقسام بدعت

بدعت حسنه است و این آن است که وجود او مستلزم رفع سنت قدیمه نباشد. چون تراویح گذاردن به جماعت و بنای مناره بلند و شروع علما در تفاریع فقه و مناظرات و تدوین کتب و مجادلات که اینها بدعت است اما بدعت حسنه است که در زمان رسول الله علیه السلام و در زمان خلفای راشدین نشده است و آن بدعت حسنه مقبول است و اگر طاعنان گویند ما حنفی مذهبیم و در مذهب ما این چیزها روا نیست. پس بدعت است. جواب می‌گوییم بعد از آن که ثابت شود که در مذهب امام اعظم روا نیست چیزی را که امام شافعی حلال داشته باشد و فقهای شافعیه در کتب آورده باشند که حرام نیست چگونه گویند که بدعت است یا نارواست. پس بر این تقدیر کسی که در نماز جهر تسمیه کند یا فصد کند و وضو نسازد یا مسح سر کند مقدار دو موی یا سه موی و به این وضو نماز گذارد باید که بگوید او مبتدع است یا کافر است که بی‌وضو نماز گذارده از آن که در مذهب امام اعظم این وضو (439b) درست نیست. پس شافعی نیز گوید حنفی مذهب را این مبتدع است یا کافر است و این نزاع مُفَضّی می‌شود به قتل فریقین و هم‌چنین منجر می‌شود به هدم مذهبین بلکه به هدم دین نبی ثقلین و بطلان این خود ظاهر است. لِلَّهِ الْحَمْدُ که شرح جلد اول از مثنوی و سخنانی که متعلق به زبان فارسی و کتاب مثنوی و به خدمت مولوی بود و تحقیق دفع طعن طاعنان در اینجا تمام شد و این شارح حقیر در این جلد حکایت‌ها که آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و ده حکایت است. تمّ تألیف الکتاب بعون الوهاب فی اوّل ربیع الآخر لسنة تسع و اربعین و تسعمائة هلالیه.

فهرست آیات / ÂYET İNDEKSİ

Sayfa No	Sûre İsmi ve Âyet Numarası	Âyet-i Kerîme
2	Nûr 24/35	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ
3	Bakara 2/26	إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا
4	Yûnus 10/57	يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ
7	Yûsuf 12/108	قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي
11	Alak 96/1	اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ
11	Mâide 5/67	بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ
11	A'râf 7/204	وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا
11	Alak 96/3-5	اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
12	İsrâ 17/85	قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي
14	İsrâ 17/85	قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي
14	A'râf 7/198	وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
15	Necm 53/3	وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ
15	Zuhurf 43/67	الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ
16	Yâsîn 36/22	وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ
20	A'râf 7/12	قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

21	A'râf 7/23	قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا
21	A'râf 7/143	فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا
23	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
26	Kehf 18/23- 24	وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ
27	Mü'min 40/60	وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ
31	Bakara 2/57	وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى
31	Bakara 2/40	يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ
31	Bakara 2/61	وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلَهَا
31	Bakara 2/61	اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مِمَّا سَأَلْتُمْ
32	Mâide 5/112	إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ
32	Mâide 5/114	قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ
33	Ra'd 13/11	إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ
33	Fussilet 41/46	مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ
47	Furkân 25/70	فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ
48	Âl-i İmrân 3/9	إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ
48	Bakara 2/40	أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ
52	İsrâ 17/7	إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا

54	Sâffât 37/102	فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّنَى قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ
55	Kehf 18/79	أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ
57	Fussilet 41/53	سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ
59	Furkân 25/7	مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ
61	Şuarâ 26/44-48	فَالْقَوْمُ جِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْعَالِيُونَ فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ
62	Nisâ 4/142	إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَآؤُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا
63	Âl-i İmrân 3/7	هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ
63	Rahmân 55/19-20	مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ
63	A'râf 7/155	تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ
67	Mutaffifîn 83/25-26	يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ
68	Bakara 2/285	لَا تَقْرُبُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ
73	En'âm 6/160	مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ
74	Kehf 18/18	وَتَحْسِبُهُمْ أَيَّافًا وَهُمْ رُقُودٌ
76	Kehf 18/18	وَتَحْسِبُهُمْ أَيَّافًا وَهُمْ رُقُودٌ
77	Nebe 78/9	وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا

78	Zümer 39/42	اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَازِلِهَا فِيمَسْكُ الْتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى
78	Bakara 2/152	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ
80	Furkân 25/45	أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسُ عَلَيْهِ دَلِيلًا
81	En‘âm 6/76	فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ
82	Bakara 2/125	وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ
83	İbrâhîm 14/7	لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ
87	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ
87	Haşr 59/2	فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ
87	Furkân 25/43	أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ
88	Câsiye 45/23	أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ
90	Bakara 2/138	صِبْغَةَ اللَّهِ
90	Bakara 2/138	وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً
91	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ
94	Bakara 2/23	وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ
95	Hicr 15/73	فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ
95	Hûd 11/67	فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ

96	Kasas 28/88	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ
96	Enbiyâ 21/69	قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ
99	Fecr 89/27-28	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً
99	İsrâ 17/70	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
100	Bakara 2/286	وَلَا تُحْمَلُونَ مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ
101	Kamer 54/54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ
103	Rahmân 55/29	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ
103	Mâide 5/54	يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ
104	Fâtır 35/8	يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ
104	Enfâl 8/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ
104	Enfâl 8/17	فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ
104	Enfâl 8/17	وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ
104	Enfâl 8/17	وَمَا رَمَيْتَ
104	Enfâl 8/17	إِذْ رَمَيْتَ
104	Enfâl 8/17	وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ
107	Mutaffifîn 83/18	كَأَنَّ كِتَابَ الْأُنْبِيَاءِ لَفِي شَطْرٍ
111	Nisâ 4/80	مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ

112	Bakara 2/285	لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ
116	Enbiyâ 21/107	وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ
121	Fâtîr 35/32	ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ يُاذِنُ اللَّهُ
124	Bakara 2/138	صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً
126	Kâf 50/30	يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَّزِيدٍ
129	Bakara 2/138	الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
132	Müddessir 74/28	لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ
135	Hâkka 69 /6-7	وَأَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعِجَازُ نَحْلٍ خَاوِيَةٍ
138	Âl-i İmrân 3/49	أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ
138	Mâide 5/110	وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي
139	A'râf 7/143	فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكَّا
140	Burûc 85/10	وَلَهُمْ عَذَابٌ الْحَرِيقِ
140	Fâtîr 35/10	إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ
142	Nûr 24/39	كَسْرَابٍ بِقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً
143	Zûmer 39/53	إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا
144	Hûd 11/115	فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

147	Kasas 28/9	وَقَالَتِ امْرَأَةُ فِرْعَوْنَ قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا
147	Hûd 11/6	وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا
148	Bakara 2/189	وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا
148	Bakara 2/18	صُمُّ بُكُمْ عُمَىٰ فَهُمْ لَا يَعْرِفُونَ
149	İbrâhîm 14/7	لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ
151	İbrâhîm 14/46	وَقَدْ مَكَرُوا مَكَرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكَرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ
153	Zuhruf 43/72	وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ
154	Hûd 11/115	فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
155	Nûr 24/37	رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ
159	Nahl 16/68-69	وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِّي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا
159	Nahl 16/69	شِفَاءً لِلنَّاسِ
159	Bakara 2/31	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
159	Bakara 2/32	سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا
161	İsrâ 17/85	فُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي
161	Hicr 15/29	وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي
161	İsrâ 17/70	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
166	En‘âm 6/59	وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

167	Necm 53/9	فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ
167	Necm 53/10	فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ
168	İsrâ 17/1	سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ
168	Necm 53/9	قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ
169	Kamer 54/2	وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ
169	İnşikâk 84/1	إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ
169	Kamer 54/2	وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا
177	Fussilet 41/53	أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ
177	Fussilet 41/53	سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ
177	Nûr 24/35	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
178	İsrâ 17/44	وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ
178	En‘âm 6/103	لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ
178	Tâhâ 20/46	إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَىٰ
178	A‘râf 7/143	أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ
179	İnşirâh 94/1	أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ
180	Bakara 2/156	إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ
183	Hûd 11/115	إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
183	Şûrâ 42/40	وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا

183	Zâriyât 51/50	فَفَرُّوا إِلَى اللَّهِ
183	A'râf 7/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
184	Nisâ 4/142	إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ
192	Bakara 2/31	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
192	Bakara 2/34	فُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ
192	Tâhâ 20/18	هِيَ عَصَايَ
192	Tîn 95/4	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ
193	Bakara 2/34	وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ
193	Bakara 2/35	وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ
193	Bakara 2/37	فَتَلَقَى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ
194	A'râf 7/34	قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ
195	Furkân 25/70	فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ
195	Kamer 54/54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُقْتَدِرٍ
196	A'râf 7/46	وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ
196	Rahmân 55/41	يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ
196	Fetih 48/29	سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ
200	Âl-i İmrân 3/30	يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا

200	Şûrâ 42/40	وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا
201	Fîl 105/3-4	وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ
201	Hûd 11/102	وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ
206	Fetih 48/29	مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ
209	Furkân 25/70	فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ
211	Cuma 62/2	هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
212	Şems 91/9	قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا
212	Şems 91/10	وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا
212	Bakara 2/24	فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ
212	Tahrîm 66/6	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ
212	Kâf 50/30	يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَنَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ
212	Âl-i İmrân 3/7	وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ
212	Âl-i İmrân 3/7	وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ
213	Hûd 11/112	فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ
214	Bakara 2/125	طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ
215	Bakara 2/115	أَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ

216	Nûh 71/7	وَإِنِّي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ
219	Fussilet 41/30-32	إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ
219	Hûd 11/115	إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
220	En'âm 6/160	مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا
221	A'râf 7/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
222	Sâd 38/71-72	إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ
222	Bakara 2/115	فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ
222	Fecr 89/14	إِنَّ رَبَّكَ لَبَالْمُرْصَادِ
222	Hûd 11/56	مَا مِنْ دَآئِبَةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا
222	Yâsîn 36/82	إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
223	Yâsîn 36/83	فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ
224	Yûnus 10/25	وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ
224	Enfâl 8/24	اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ
224	Fâtır 35/8	يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ
224	Nahl 16/96	مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ
224	Şûrâ 42/7	فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ

224	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
227	En'âm 6/132	وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا
227	Kehf 18/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
228	A'râf 7/16	قَالَ فِيمَا أُغْوِيْتَنِي لِأَفْعِدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ
228	A'râf 7/23	قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ
229	Nûr 24/26	وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ
230	Yûsuf 12/76	وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ
234	İsrâ 17/85	وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي
234	Sâd 38/72	وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي
234	Zâriyât 51/56	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ
237	Hûd 11/18	أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ
237	Âl-i İmrân 3/57	وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ
237	Hucurât 49/11	وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ
237	Bakara 2/222	إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ
237	Âl-i İmrân 3/152	مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ
237	En'âm 6/132	وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا
237	Kehf 18/107	إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا

237	Kehf 18/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
237	Enfâl 8/24	اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ
237	Zûmer 39/54	وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ
237	Nisâ 4/69	وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّدِيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا
237	Nahl 16/12	إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ
242	Neml 27/88	وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ
243	Kamer 54 /54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ
243	Muhammed 47/15	مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى
248	Tâhâ 20/65	قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَىٰ
248	Tâhâ 20/66	قَالَ بَلْ أَلْقُوا
248	Şuarâ 26/43	قَالَ لَهُمْ مُوسَىٰ أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ
248	A‘râf 7/204	وَإِذَا فُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ
249	Bakara 2/189	وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا
250	Bakara 2/35	وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ
250	Bakara 2/37	فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ

254	Mü'minûn 23/109-111	إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِيًّا حَتَّى أَنْسَوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا إِنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ
256	İsrâ 17/14	كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا
262	Beled 90/1- 4	لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ
263	A'râf 7/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
265	Şuarâ 26/224	وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ
265	Şuarâ 26/227	إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
267	Mü'minûn 23/53	كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ
267	Mâide 5/119	رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ
267	Mâide 5/54	يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ
269	Ra'd 13/27	يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ
271	Nisâ 4/77	قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ
271	En'âm 6/91	وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ
271	Mâide 5/54	يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ
272	Nûr 24/4	وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً
273	Nûr 24/6	وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ

273	Nûr 24/35	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
273	Zilzâl 99/1	إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا
273	Ra'd 13/48	يَوْمَ تَبْدُلُ الْأَرْضَ غَيْرَ الْأَرْضِ
273	Âl-i İmrân 3/180	وَلِلَّهِ مِيزَاتُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
274	Ra'd 13/48	وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ
274	Mü'min 40/16	لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ
274	Mâide 5/54	يُجِيبُهُمْ وَيُجِيبُونَهُ
274	Nûr 24/35	يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ
274	Nûr 24/35	نُورٌ عَلَى نُورٍ
274	Nûr 24/35	يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ
278	Hûd 11/112	فَأَسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ
278	Hadîd 57/23	لِكَيْ لَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ
279	Hadîd 57/3	هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ
279	Zâriyât 51/56	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ
279	En'âm 6/103	لَا تَدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ
284	Rahmân 55/29	كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ
285	Necm 53/39	أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

286	Hicr 15/98-99	فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ
289	A'râf 7/176	أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ
294	Zümer 39/67	وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ
295	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا
298	Rahmân 55/33	يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ
299	Abese 80/34-36	يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ
299	Âl-i İmrân 3/14	زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
299	Âl-i İmrân 3/14	وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَإِ
301	Necm 53/3	وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ
301	Kasas 28/56	إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ
301	Zümer 39/30	إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ
301	Enfâl 8/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ
301	Fetih 48/10	إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ
301	Yûnus 10/25	وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
301	Haşr 59/18	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ
301	Haşr 59/20	أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ

302	Mâide 5/8	إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ
302	Hadîd 57/16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ
302	Bakara 2/31	عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
304	Nûr 24/26	وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ
304	Ahzâb 33/72	إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا
305	İsrâ 17/70	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
305	Haşr 59/21	لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ
305	Fâtır 35/45	وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا
308	Mâide 5/3	الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا
310	Bakara 2/31	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
310	Bakara 2/32	لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا
315	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا
318	Kâf 50/15	أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ
318	Kâf 50/15	أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ
322	A'râf 7/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
322	Zümer 39/73	سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ

322	Fussilet 41/33	وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ
323	Fussilet 41/33	وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ
325	Sâd 38/42	ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ
327	Bakara 2/31	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
327	A'râf 7/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
327	Tevbe 9/33	لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ
327	Nasr 110/2	يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا
329	Yâsîn 36/82	إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
329	Necm 53/23	إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ
330	Fâtîr 35/5	يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ
330	Fâtîr 35/5	إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ
331	Tevbe 9/111	إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ
332	Bakara 2/31	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
332	Bakara 2/34	وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا
332	Bakara 2/35	قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا
332	Bakara 2/35	وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ
332	Bakara 2/37	قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا

334	Bakara 2/8-9	وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالِيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ
334	Yâsîn 36/65	الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ
334	Bakara 2/74	وَإِنَّ مِنَ الْجَبَارَةِ لَمَنْ يَتَجَفَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَشَقِّقُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ
334	Haşr 59/21	لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ
334	Ahzâb 33/72	إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا
334	Fussilet 41/11	فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ
334	Sebe' 34/10	يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ
334	Sâd 38/36	فَسَحَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ
335	Bakara 2/74	فَهِيَ كَالْجِبَارَةِ أَوْ أَشَدُّ فَسُوءَ
335	A'râf 7/12	خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ
337	Tevbe 9/120	إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ
338	Furkân 25/70	فَأُولَئِكَ يُدِلُّ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ
339	En'âm 6/32	وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ
339	Zümer 39/53	لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ
340	Kâf 50/16	وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ
341	Furkân 25/70	فَأُولَئِكَ يُدِلُّ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ

341	Hucurât 49/17	قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ
341	Kehf 18/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
343	Bakara 2/152	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ
343	Kasas 28/88	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ
343	Bakara 2/152	أَذْكُرْكُمْ
343	Âl-i İmrân 3/18	شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
343	Ahzâb 33/41	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا
345	Bakara 2/261	مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِئَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
346	Bakara 2/261	مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
346	Tevbe 9/34	وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ
347	İsrâ 17/26- 27	وَأَتِذَا الْقُرْبَىٰ حَقُّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ
347	Tevbe 9/60	إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنَ السَّبِيلِ
347	Âl-i İmrân 3/92	لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ
347	Bakara 2/267	وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ
347	Bakara 2/167	كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ

347	Enfâl 8/36	فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً
347	En‘âm 6/141	وَأَنتُمْ حَقُّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ
347	A‘râf 7/31	كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ
348	Nahl 16/112	وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ
348	En‘âm 6/141	إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ
348	İsrâ 17/29	وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ
348	Enfâl 8/58	إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ
349	En‘âm 6/160	مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا
349	Bakara 2/261	مِثْلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
350	Şûrâ 42/27	وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ
350	Hûd 11/6	وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا
351	Neml 27/62	أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ
351	Rûm 30/40	اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ
352	Tâhâ 20/97	فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ
353	Tâhâ 20/88	فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ
353	Tâhâ 20/88	هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى
353	Tâhâ 20/85	فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ

353	A'râf 7/150	وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ
356	Yûnus 10/25	وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
358	Kasas 28/60	وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَبُّهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ
359	Hûd 11/6	وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا
359	Nahl 16/61	إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ
361	Saf 61/2	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ
361	Bakara 2/44	أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ
366	En'âm 6/52	وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ
367	Tâhâ 20/131	وَلَا تَمْدَنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَى
367	Duhâ 93/8	وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى
369	Âl-i İmrân 3/180	سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
369	Tevbe 9/34-35	وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ
372	Hadîd 57/10	وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
372	Hadîd 57/20	وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ
373	Âl-i İmrân 3/185	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ
373	Cuma 62/8	إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ

373	İbrâhîm 14/10	يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ
374	Ahzâb 33/28	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ إِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا
376	Nisâ 4/34	الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ
378	İnfitâr 82/6	يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ
379	Âl-i İmrân 3/14	زَيْنٌ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ
379	A'râf 7/150	هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا
379	Bakara 2/35	وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ
381	Nisâ 4/19	وَعَاشِرُوهُمْ بِالْمَعْرُوفِ
383	İsrâ 17/97	وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمِّيًّا وَبُكْمًا وَضُمًّا
383	Ra'd 13/27	قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنْابَ
383	Ra'd 13/5	أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
384	Ra'd 13/4	فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ
384	İnsân 76/30	وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ
384	Naziât 79/23-24	فَحَشَرَ فَنَادَى فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى
386	Bakara 2/257	اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ

386	Bakara 2/257	وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ
386	Bakara 2/285	لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ
386	Bakara 2/253	تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ
387	Hac 22/11	خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ
388	Rûm 30/25	وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ
390	Zümer 39/53	قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ
392	Tâhâ 20/46	قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى
392	Kamer 54 /24	فَقَالُوا أَبَشِّرْنَا مِنْ بَيْنَا أَحَدًا نَتَّبِعُهُ إِنَّا إِذَا لَفِيَ ضَلَالٍ وَسُعُرٍ
392	Enfâl 8/44	وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا
393	Hûd 11/61	وَالِى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا
393	Ankebût 29/37	فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ
393	Alak 96/6-7	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ
393	A'râf 7/73	هَذِهِ نَافَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ
394	Şuarâ 26/155	لَهَا شَرِبٌ وَلَكُمْ شَرِبٌ يَوْمٍ مَعْلُومٍ
396	Enfâl 8/33	وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ
396	Hûd 11/65	فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ
397	Ankebût 29/37	فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ

397	Hûd 11/67	وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَائِعِينَ
397	Nisâ 4/78	أَيُّمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ
397	Âl-i İmrân 3/185	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ
398	A'râf 7/44	وَعَدْنَا مَا وَعَدْنَا رَبَّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا
399	Tevbe 9/33	لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ
399	Mâide 5/67	يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ
399	En'âm 6/4	وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ
399	En'âm 6/10	وَلَقَدْ اسْتَهْزَى بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ
399	En'âm 6/34	وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كَذَّبُوا وَادُّوا حَتَّى آتَاهُمْ نَصْرُنَا
399	Kehf 18/106	ذَلِكَ جَزَاءُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا وَتَوَخَّوْا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُؤًا
399	En'âm 6/12	الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ
399	Haşr 59/21	وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ
400	Nisâ 4/170	يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ
400	En'âm 6/45	فَقُطِّعْ دَائِرَةُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
400	Nahl 16/36	فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ
400	A'râf 7/93	فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ
400	A'râf 7/79	فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ

400	Bakara 2/285	لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ
400	Haşr 59/2	فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ
401	Yâsîn 36/59	وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ
401	Şûrâ 42/7	فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ
401	Furkân 25/53	مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا
404	En‘âm 6/2	هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ
407	Fetih 48/2	لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ
408	Sâd 38/35	قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي
409	Nisâ 4/59	أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ
410	Sâd 38/31- 33	إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعِشِيِّ الصَّافِئَاتُ الْجِنَادُ فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُدُّوهَا عَلَيَّ فطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ
411	Neml 27/16- 19	وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ حَتَّى إِذَا أَتَوْا عَلَى وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ
414	Bakara 2/222	إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ
414	Âl-i İmrân 3/31	قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ
417	Bakara 2/30	وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

418	Bakara 2/32	سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا
418	Fecr 89/29-30	فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي
419	Tegâbün 64/2	هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ
419	Bakara 2/30	إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً
419	Bakara 2/30	أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ
420	Bakara 2/90	وَالْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ
422	Âl-i İmrân 3/64	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ
422	En'âm 6/151	قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا
424	Tevbe 9/111	إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ
424	Rûm 30/30	فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا
424	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
424	Nûr 24/30	قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ
425	Tevbe 9/100	وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا
426	Mutaffifîn 83/25-26	يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ
430	Müzzemmil 73/8	وَتَبَتَّلَ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا

432	Enbiyâ 21/107	وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ
433	Tâhâ 20/9-12	وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ
433	Neml 27/7-9	إِذْ قَالَ مُوسَى لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ آتِيكُم بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ يَا مُوسَى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ
433	Kasas 28/29-30	فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ
433	Nisâ 4/157	وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ
436	Abese 80/34-35	يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ
437	Âl-i İmrân 3/31	قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ
439	İsrâ 17/85	وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي
442	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
442	İsrâ 17/85	وَمَا أَوْتَيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا
442	Cuma 62/5	مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَا يُحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا
443	Secde 32/7	الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ
445	Furkân 25/46	ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا
446	Âl-i İmrân 3/103	كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُم مِّنْهَا

447	Kâfirûn 109/6	لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ
447	Tevbe 9/5	اقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ
447	Sebe' 34/24	وَأَنَا أَوْ يَاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ
448	Mâide 5/54	يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ
450	Zâriyât 51/9	مَنْ أَفْلَكَ
451	Fussilet 41/53	سَرَّيْهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ
454	Târîk 86/9	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ
454	Âl-i İmrân 3/106	يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ
454	Şûrâ 42/7	فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ
454	Yâsîn 36/59	وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ
455	Cuma 62/8	قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ
455	Târîk 86/9	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ
456	Fussilet 41/30	تَنْزِيلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ
457	Nûr 24/35	الرُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ
457	Nûr 24/35	الْمِصْبَاحُ فِي رُجَاجَةٍ
457	Ra'd 13/24	أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ
458	Ahzâb 33/4	وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ

458	Necm 53/4	إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ
459	Âl-i İmrân 3/14	زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ
459	En'âm 6/11	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ
459	Haşr 59/2	فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ
459	Bakara 2/179	حَيَاةً يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ
460	Sâd 38/26	وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ
461	Hûd 11/120	وَكَلَّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ
463	Kehf 18/66	هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا
463	Kehf 18/78	هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ
463	Fetih 48/10	يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ
463	Fetih 48/10	إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ
463	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
466	Kehf 18/17	وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ
466	A'râf 7/26	ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ
467	Alak 96/19	وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ
468	Tâhâ 20/114	فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ
468	Fâtiha 1/4	مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

468	Âl-i İmrân 3/26	قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ
468	Kamer 54/55	عِنْدَ مَلِيكَ مُقْتَدِرٍ
469	Kâf 50/16	نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ
469	Hadîd 57/4	وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ
469	En'âm 6/52	وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ
469	Kehf 18/28	وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ
469	Âl-i İmrân 3/159	فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ
469	Kehf 18/18	وَكُلُّهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ
471	Hûd 11/6	وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا
471	Burûc 85/12	إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ
471	Fetih 48/6	وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ
471	Fetih 48/6	عَلَيْهِمْ ذَاتِرُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا
472	Mülk 67/2	لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا
475	A'râf 7/40	إِنَّ الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ
475	Nasr 110/3	وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا
475	Yâsîn 36/82	إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
477	En'âm 6/153	وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ

477	En'âm 6/153	وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ
477	Sâd 38/26	وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ
479	Haşr 59/21	وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ
479	Ankebût 29/43	وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ
480	Ankebût 29/69	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا
481	A'râf 7/136	فَأَنتَقِمْنَا مِنْهُمْ فَأَعْرِفْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ
481	Hicr 15/78- 79	وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ فَأَنتَقِمْنَا مِنْهُمْ
481	Zuhurf 43/25	فَأَنتَقِمْنَا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ
481	Zuhurf 43/55	فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقِمْنَا مِنْهُمْ فَأَعْرِفْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ
483	Nahl 16/36	فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ
483	Enbiyâ 21/107	وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ
483	Burûc 85/12	إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ
483	Nûh 71/1	إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ
483	Nisâ 4/80	مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ
483	Nûh 71/2-3	قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا
484	Nûh 71/26	وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا

485	Talâk 65/2-3	وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ
486	Âl-i İmrân 3/26	قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ
486	Nûr 24/55	وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ
487	Zâriyât 51/57	مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ
487	Zâriyât 51/56	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ
488	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
490	Fetih 48/29	ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ
490	En‘âm 6/94	وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ
491	Zâriyât 51/15-16	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَٰلِكَ مُحْسِنِينَ
491	Rahmân 55/60	هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ
491	Zâriyât 51/17	كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ
491	Zâriyât 51/18	وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ
491	Zâriyât 51/19	وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

492	Zümer 39/10	لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ
493	Kehf 18/18	وَتَحْسَبُهُمْ أُنْقَاطًا وَهُمْ رُفُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ
494	Şuarâ 26/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ
494	A'râf 7/176	فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرَكْهُ يَلْهَثْ
496	Fetih 48/1	إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا
497	Yâsîn 36/58	سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ
498	Mâide 5/35	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ
498	Tevbe 9/119	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ
499	Mü'minûn 23/14	فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ
499	En'âm 6/93	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ
499	Mü'minûn 23/12-14	وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ
500	Yâsîn 36/8- 9	إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
501	Âl-i İmrân 3/14	زَيْنٌ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ
501	Fâtır 35/5	يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ

502	Bakara 2/89	وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا
502	Bakara 2/89	فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ
504	Hicr 15/99	وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ
507	Secde 32/12	وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُءُوسِهِمْ
507	Kâf 50/22	فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ
507	Zilzâl 99/1	إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا
507	Zilzâl 99/4	يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا
508	Cin 72/1	قُلْ أَوْحَى إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ
510	Zümer 39/55-61	وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتًا عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاجِرِينَ أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ الشُّوْءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
510	Ra'd 13/22	وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تُلْهُمُونِي وَلَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

510	Mücâdele 58/17-19	أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ
511	Târik 86/9-10	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ
511	Zuhurf 43/68-71	يَا عِبَادِ لَا خَوْفَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنتُمْ تَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنتُمْ وَأَزْوَاجُكُمُ تُحِبُّونَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
511	Duhân 44/43-50	إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ كَغَلِي الْحَمِيمِ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ
512	A'râf 7/175	وَاقْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ
514	Bakara 2/282	وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ
515	Secde 32/16	يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ
516	Müddessir 74/49-51	فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ كَانَهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ
517	Bakara 2/102	وَمَا أَنزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ
518	Ra'd 13/42-43	وَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْنِدْتُهُمْ هَوَاءً
518	Ra'd 13/48-51	يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ سَرَابِلُهُمْ مِنْ قِطْرَانٍ وَتَعْشَى وُجُوهُهُمُ النَّارُ لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

519	İnsân 76/30	وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ
519	Yâsîn 36/82	إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
519	Nahl 16/93	يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ
521	Bakara 2/281	وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ
521	Yâsîn 36/49-52	مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا
521	Yâsîn 36/52	هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ
521	Yâsîn 36/53	إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ
521	Yâsîn 36/55	إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُِونَ
521	Yâsîn 36/58	سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ
522	Tâhâ 20/44	فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَبِيبًا
522	Lokmân 31/17	وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ
522	Bakara 2/44	أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ
523	A'râf 7/200	وَأَمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ
523	Lokmân 31/33	فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ
525	Âl-i İmrân 3/133-134	وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

527	Maûn 107/4-7	فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ
527	Fâtiha 1/6	اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ
528	Mutaffifîn 83/10-11	وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ يَوْمَ الدِّينِ
528	A‘râf 7/12	قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ
530	Mü‘minûn 23/101	فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ
529	Tûr 52/25	وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ
529	Tûr 52/21	وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ
529	Hucurât 49/13	إِنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ
530	Yûnus 10/31	يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ
530	Hûd 11/42-43	وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ قَالَ سَأُولِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَجَمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ
531	Âl-i İmrân 3/66	هَآ أَنتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ
532	Sâffât 37/164-166	وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ
534	Hadîd 57/20	اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ
536	Âl-i İmrân 3/133	وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ
536	Mutaffifîn 83/26	وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ
536	Meâric 70/4	تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ

536	Necm 53/28	وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا
536	Necm 53/29-30	فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ
537	Yûnus 10/36	إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا
537	Ankebût 29/69	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا
537	Mâide 5/83	وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ
538	Meryem 19/34	ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ
538	Cuma 62/5	مِثْلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا الثَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا
539	Mâide 5/67	يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ
546	Cuma 62/8	إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ
547	Kamer 54/55	فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ
548	Âl-i İmrân 3/106	يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ
549	Lokmân 31/34	وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ
549	Cin 72/26-27	فَلَا يُظْهَرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَى
549	Ahzâb 33/5	ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ
549	Ahzâb 33/37	فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا
550	Mü'min 40/15	يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ
553	Zümer 39/68	وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ

553	Rahmân 55/41	يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ
553	A'râf 7/46	يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ
554	Yâsîn 36/59	وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ
554	Mülk 67/2	لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا
556	Şûrâ 42/7	فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ
556	A'râf 7/44	وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ
556	A'râf 7/46	وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ
556	Târîk 86/9	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ
556	Yâsîn 36/59	وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ
557	Enbiyâ 21/18	يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا
557	Ra'd 13/50	سَرَابِلُهُمْ مِنْ فَطْرَانٍ
558	Fâtîr 35/34-35	وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِن فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ
558	Zuhurf 43/67-72	الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ
558	Naziât 79/40-41	وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ
558	Zuhurf 43/72	وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

559	Zümer 39/56	أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتَا عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّآخِرِينَ
559	Mürselât 77/19	وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ
559	Ahzâb 33/53	وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ
559	Înfîtâr 82/10-12	وَإِنْ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ
560	Kasas 28/30	فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ
560	Sebe‘ 34/10	وَأَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ
560	Mâide 5/110	وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي
560	Neml 27/18	يَا أَيُّهَا النَّملُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ
560	Nisâ 4/164	وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا
560	Âl-i İmrân 3/31	قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ
560	A‘râf 7/143	قَالَ رَبِّ ارْنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا
561	İnsân 76/17-18	وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا
561	Muhammed 47/15	مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِّنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِّنْ لَّبَنٍ لَّمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِّنْ خَمْرٍ لَّذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِّنْ عَسَلٍ مُّصَفًّى
562	Haşr 59/2	فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ
562	Nisâ 4/77	قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ

563	Tâhâ 20/17-21	وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى قَالَ أَلْقَاهَا يَا مُوسَى فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى
565	Yâsîn 36/30	يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ
565	Kâf 50/16	وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ
565	Bakara 2/284	وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ
565	Ahzâb 33/4	مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ
565	Secde 32/12	رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ
565	Zümer 39/47	وَبَدَأَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ
565	Mü'minûn 23/60	وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ
565	Kehf 18/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
567	Ra'd 13/11	إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ
567	Înfitâr 82/6-7	يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ
568	Lokmân 31/12	وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ
568	Bakara 2/269	وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا
568	Târık 86/9	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ
568	Yâsîn 36/65	الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

568	Fussilet 41/20-21	شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لَمْ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ
568	Mü'minûn 23/62	وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ
568	İnfitâr 82/10-12	وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ
569	Muhammed 47/15	وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءُهُمْ
569	Bakara 2/197	وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى
569	Şûrâ 42/40	وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا
569	Bakara 2/24	فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ
570	Nûr 24/26	الْخَبِيثَاتِ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ
574	Vâkıa 56/62-64	وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ
574	Vâkıa 56/69	أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ
574	Bakara 2/2-3	هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ
574	Enbiyâ 21/49	الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ
574	Mülk 67/3	فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِنْ فُطُورٍ
574	Hac 22/7	وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ
576	En'âm 6/158	يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا
576	En'âm 6/19	قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً

576	Âl-i İmrân 3/18	شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ
577	Sâffât 37/164	وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ
577	Ra'd 13/4	وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ
577	Fâtır 35/1	الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ
579	Mülk 67/5	وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ
579	En'âm 6/92	وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا
579	Fussilet 41/6	قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ
579	Duhâ 93/7	وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى
580	Fetih 48/29	كَزَّرَعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ
580	Mâide 5/	الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي
580	Şems 91/1	وَالشَّمْسُ وَضَحَاهَا
580	Nûr 24/37	رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ
580	Tâhâ 20/5	الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى
581	Ra'd 13/39	يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّثُ
582	Yâsîn 36/32	وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ
582	Yâsîn 36/53	إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَبْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ

582	Mü'min 40/11	قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا اِثْنَيْنِ وَاٰخِثَيْنَا اِثْنَيْنِ
583	İsrâ 17/49	وَقَالُوا اِذَا كُنَّا عِظَامًا وَّرُفَاتًا اٰنَا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا
583	Meryem 19/85	يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَقَدْ
583	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَى اٰثَارِ رَحْمَةِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا اِنَّ ذٰلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
583	Yâsîn 36/29	اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً
583	Yâsîn 36/77-79	اَوَلَمْ يَرِ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُّطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي اَنْشَأَهَا اَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ
584	Hûd 11/56	مَا مِنْ دَابَّةٍ اِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا
584	Sebe' 34/13	يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ
584	Mü'min 40/57-59	لَخَلْقُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ وَمَا يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيْرُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ وَلَا الْمُسِيْءُ قَلِيْلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ اِنَّ السَّاعَةَ لَا تِيْةٌ لَا رَيْبَ فِيْهَا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُوْنَ
585	Kâf 50/19-21	وَجَآءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ وَنُفِخَ فِي الصُّوْرِ ذٰلِكَ يَوْمُ الْوَعْدِ وَجَآءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ
585	Kasas 28/60	وَمَا اُوْتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَّاعُ الْحَيٰةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَّاَبْقٰى اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ
586	İsrâ 17/79	وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَّكَ عَسٰى اَنْ يَّبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُوْدًا
586	İsrâ 17/79	عَسٰى اَنْ يَّبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُوْدًا
586	Secde 32/17	فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍ

587	Sâd 38/76	خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ
587	A‘râf 7/27	إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ
588	Kâf 50/30	يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتَ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ
588	Enbiyâ 21/69	فُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ
589	Hadîd 57/12-13	يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ. يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا
589	Yûnus 10/62-64	أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ
589	İsrâ 17/97	كُلَّمَا حَبَتِ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا
592	Bakara 2/57	وَوَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى
593	Bakara 2/57	كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ
593	Bakara 2/61	وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِيهَا وَبَصَلِهَا
593	Âl-i İmrân 3/110	كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ
593	Bakara 2/143	وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا
596	İsrâ 17/72	وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى
596	Kehf 18/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا
596	Bakara 2/216	وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ

598	Beyyine 98/5	وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ
598	Yûnus 10/25	وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
602	Ahkâf 46/35	فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَرْشِ مِنَ الرُّسُلِ
603	Enfâl 8/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى
604	Rahmân 55/26-27	كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ
604	Kasas 28/88	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ
605	Hûd 11/112	فَأَسْتَقِيمُ كَمَا أُمِرْتُ
608	Bakara 2/165	وَمَنْ النَّاسُ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ
609	Însân 76/8	وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ
612	Meryem 19/59	فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ غِيًّا
613	Bakara 2/74	ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً
614	Bakara 2/24	فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ
614	Lokmân 31/33	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ
614	Nisâ 4/141	اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
614	Yûnus 10/25	وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ
614	Ahzâb 33/45-46	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا

614	Fetih 48/8	إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا
615	Necm 53/17	مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى
616	Bakara 2/222	إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ
616	Bakara 2/257	اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ
619	Furkân 25/70	فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا
620	Nisâ 4/17	إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ الشُّوْءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ
620	Sâd 38/78	إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ
620	Sâd 38/80	إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ
620	En‘âm 6/54	كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ
622	Mü‘minûn 23/80	وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ
623	Enbiyâ 21/23	لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ
625	Bakara 2/106	مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا
625	Nebe 78/9	وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا
626	Âl-i İmrân 3/169-170	وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
628	Bakara 2/179	وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ
629	Zâriyât 51/56	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

630	Âl-i İmrân 3/8	رَبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا
632	Yâsîn 36/82	إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
632	Tâhâ 20/55	مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى
632	Rûm 30/50	فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا
632	Kasas 28/88	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ
636	Bakara 2/132	يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ
637	Bakara 2/195	وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ
639	Bakara 2/155-156	وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ
643	Fetih 48/20	وَعَدَكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً
643	Tahrîm 66/9	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ
643	Necm 53/17	مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى
645	Necm 53/1	وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ
646	A'râf 7/198	وَتَرَاهُمْ يُنْظَرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ
648	Bakara 2/94-95	قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ وَلَنْ يَتَمَنَّوَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ
648	Cuma 62/2	قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

649	Saf 61/10-11	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ
649	Âl-i İmrân 3/171	أَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ
650	Beyyine 98/5	وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ
650	En'âm 6/52	وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ
652	Ahzâb 33/45-46	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا
658	A'râf 7/50	وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ
658	Kasas 28/81	فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ
658	A'râf 7/176	فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ
667	Hûd 11/120	وَكَلَّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نَنْبُتُ بِهِ فُؤَادَكَ
673	İsrâ 17/44	وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ
675	Zümer 39/23	مَثَانِي تَقْشَعُرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ
675	Mâide 5/83	وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ
675	Müzzemmil 73/12-13	إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا
675	Tûr 52/7-8	إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ
676	Nisâ 4/11	يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ

Sayfa No	Hadîs-i Şerif
4	دُمْ عَلَى الطَّهَارَةِ يُوسِّعْ عَلَيْكَ فِي الرِّزْقِ
11	لَوْلَا الْقَلَمُ لَمَا قَامَ الدِّينُ وَلَا صَلَحَ الْعِيشُ
11	أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلُ وَأَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ وَأَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِي وَأَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي
15	فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ
22	هَلَكَ الْمُسَوِّفُونَ
22	مَنْ يَقُولُ سَوْفَ أَتُوبُ
23	لِكُلِّ شَيْءٍ صِفَالَةٌ وَصِفَالَةُ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ
25	إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ
27	لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ وَلِسَانَهُ فَبِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يَنْطَلِقُ
29	الرُّؤْيَا الْحَسَنَةُ مِنَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَ أَرْبَعِينَ جُزْءً مِنَ النُّبُوَّةِ
29	الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَ أَرْبَعِينَ جُزْءً مِنَ النُّبُوَّةِ
30	الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَمَا تَنَافَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ
30	أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي
32	مَا ظَهَرَتْ الْفَاحِشَةُ فِي قَوْمٍ قَطُّ حَتَّى أَعْلَنُوا إِلَّا أُبْتِلُوا بِالطَّوَاعِينِ وَالْأَوْجَاعِ الَّتِي لَمْ تَكُنْ فِي أَسْلَافِهِمُ الَّذِينَ مَضَوْا وَ لَا نَقَضَ قَوْمُ الْمِكْيَالِ وَالْمِيزَانِ إِلَّا أُبْتِلُوا بِالسِّنِينَ وَشِدَّةِ الْمَثُونَةِ وَجُورِ السُّلْطَانِ وَمَا مَنَعَ قَوْمَ الزَّكَاةِ إِلَّا مُنِعُوا

	الْقَطْرُ مِنَ السَّمَاءِ وَلَوْلَا الْبِهَائِمُ لَمْ يُمَطَّرُوا وَلَا نَقَضَ قَوْمَ الْعَهْدِ إِلَّا سَلَطَ عَلَيْهِمْ عَدُوُّهُمْ مِنْ غَيْرِهِمْ فَآخَذُوا بَعْضَ مَا فِي أَيْدِيهِمْ
32	إِذَا رَأَيْتُمُ الْقَطْرَ قَدْ مُنِعَ فَأَعْلَمَ أَنَّ النَّاسَ قَدْ مَنَعُوا الزَّكَاةَ فَمَنَعَ اللَّهُ مَا عِنْدَهُ وَإِذَا رَأَيْتُمُ الْوَبَاءَ قَدْ فَشَا فَأَعْلَمُوا أَنَّ الزَّنَا قَدْ فَشَا
33	إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ لَا تَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ
41	سُبْحَانَكَ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ
43	إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ لَوْ كُشِفَتْ لَأُخْرِقَتْ سُبُحَاتِ وَجْهِهِ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ
52	مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَمَنْ أَتَانِي مَشِيًا أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً
54	الْمُؤْمِنُ لَا يَخْلُو عَنْ قِلَّةٍ أَوْ عِلَّةٍ أَوْ ذُلَّةٍ
56	أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ
57	إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي
63	اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَارِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ وَاللَّهُمَّ أَرِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ
71	الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ
72	لَا صَلَاةَ إِلَّا بِحُضُورِ الْقَلْبِ
73	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
75	قُلُوبَ الْمُؤْمِنِينَ بَيْنَ أَصْبَعِي الرَّحْمَنِ
76	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
79	النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا
81	إِنَّ فِي الْجَسَدِ لَمْضِغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ

82	الْحَاسِدُ مَغْمُومٌ وَ الرِّزْقُ مَقْسُومٌ وَ الْحَرِيسَ مَحْرُومٌ
82	إِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ
85	الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ
86	يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى لِلدُّنْيَا اخْدِمِي مَنْ خِدِمَنِي وَ اسْتَخْدِمِي مَنْ خَدِمَكَ
91	كُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ
93	لَا أَحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِكَ
94	أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ
95	حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ
102	إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ فَمَنْ أَصَابَهُ ذَلِكَ النُّورُ فَقَدْ اهْتَدَى وَمَنْ ضَلَّ فَقَدْ غَوَى.
103	اللَّهُمَّ انْجِزْ لِي مَا وَعَدْتَنِي
106	إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ ثُمَّ صَحَّ مِنْ مَرَضِهِ وَ لَمْ يَصْلُحْ يَقُولُ الْحَفَظَةُ دَاوِيْنَاهُ فَلَمْ يُعَافَ
106	إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ حَتَّى يَسْمَعَ تَضَرُّعَهُ
106	يُودُّ أَهْلُ الْعَافِيَةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِينَ يُعْطَى أَهْلُ الْبَلَاءِ الثَّوَابَ لَوْ أَنَّ جُلُودَهُمْ قُرِّضَتْ بِالْمَقَارِيضِ
106	حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ
107	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
111	مَنْ أَدَّى وَلِيًّا لِي فَقَدْ آذَانِي وَ مَنْ آذَانِي فَقَدْ آذَى اللَّهَ
112	كُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ

115	مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عُتَقَاءِ اللَّهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَى بَابِ الْعَالِمِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَبَنَى لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَيَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ وَالْأَرْضُ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَيُصْبِحُ وَيُمْسِي مَغْفُورًا لَهُ وَشَهِدَتْ لَهُ الْمَلَائِكَةُ هَؤُلَاءِ عُتَقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ
116	مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَ السَّوِّءِ كَحَامِلِ الْمِسْكِ وَنَافِعِ الْكَبِيرِ فَحَامِلُ الْمِسْكِ إِمَّا أَنْ يُحْذِيكَ وَإِمَّا أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِعُ الْكَبِيرِ إِمَّا أَنْ يُحْرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا خَبِيثَةً
118	أُولَئِكَ تَحْتَ قُبَابِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي
120	مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَ أَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْءٌ وَ مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وَزْرُهَا وَ وَزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْءٌ
120	لَا تُقْتَلُ نَفْسٌ إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْهَا
121	الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ
123	قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إصْبَعِي الرَّحْمَنِ يُقَلِّبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ
123	إِذَا دَخَلَ النُّورُ الْقَلْبَ انْفَسَحَ وَانْشَرَحَ
123	نَعَمْ التَّجَافَى عَنِ دَارِ الْغُرُورِ وَ الْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَ الْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ
123	مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ
123	النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ
125	أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسَكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ
125	هِيَ وَ الَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ تُفُوسُكُمْ الَّتِي بَيْنَ جُنُوبِكُمْ
127	نِعْمَتَانِ مَعْبُورٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ الصَّحَّةُ وَالْفَرَاغُ
128	حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ

131	ارْحَمُوا مَنْ فِي الْأَرْضِ يَرْحَمَكُمُ الرَّحْمَنُ
131	مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَلَمْ يَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي وَلَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ
138	السَّاكِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ أَخْرَسَ
139	مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ خَرَجَ مِنْ فِيهِ طَائِرٌ أَخْضَرُ لَهُ جَنَاحَانِ ابْيَضَانِ مُكَلَّلَانِ بِالذُّرِّ وَالْيَاقُوتِ يَصْعَدُ إِلَى السَّمَاءِ فَيُسْمَعُ لَهُ دَوَىُّ تَحْتَ الْعَرْشِ كَدَوَى النَّحْلِ فَيَقَالُ لَهُ اسْكُنْ فَيَقُولُ لَا حَتَّى تَغْفِرَ لِصَاحِبِي فَيُغْفَرُ لِقَائِلِهَا ثُمَّ يُجْعَلُ بَعْدَ ذَلِكَ لِلطَّائِرِ سَبْعُونَ لِسَانًا تَسْتَغْفِرُ لِصَاحِبِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَإِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَاءَ ذَلِكَ الطَّائِرُ صَاحِبَهُ حَتَّى يَكُونَ قَائِدَهُ وَدَلِيلَهُ إِلَى الْجَنَّةِ
144	أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ
144	لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ
144	الْحَذَرُ لَا يُغْنِي عَنِ الْقَدْرِ
145	بَلْ اعْقِلْهَا وَتَوَكَّلْ
146	الْخَلْقُ عِيَالٌ لِلَّهِ
148	لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَلِسَانَهُ وَيَدَهُ بِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يَنْطِقُ وَبِي يَنْطِشُ
149	الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ
152	يَدْخُلُ الْفُقَرَاءُ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْأَغْنِيَاءِ بِنُصْفِ يَوْمٍ وَهُوَ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ
154	الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً
154	حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَالنَّارُ بِالشَّهَوَاتِ

154	اعْمَلْ لِدُنْيَاكَ بِقَدْرِ مَقَامِكَ فِيهِ وَاعْمَلْ لِآخِرَتِكَ بِقَدْرِ بَقَائِكَ فِيهِ وَاعْمَلْ لِلَّهِ بِقَدْرِ حَاجَتِكَ إِلَيْهِ وَاعْمَلْ لِلنَّارِ بِقَدْرِ صَبْرِكَ عَلَيْهَا
154	لِدُنْيَا سِجْنِ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةِ الْكَافِرِ
155	حُبِّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ وَتَرَكُ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ طَاعَةٍ
155	نِعَمَ الْمَالِ الصَّالِحِ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ
156	اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ جَهْدِ الْبَلَاءِ وَ سُوءِ الْقَضَاءِ وَ دَرَكِ الشَّقَاءِ وَ شِمَاتَةِ الْأَعْدَاءِ
156	لَنْ يُنَجِّي أَحَدَكُمْ عَمَلُهُ
156	وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَعَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ فَضْلِهِ
156	لَا يُدْخِلُ أَحَدًا مِنْكُمْ عَمَلُهُ الْجَنَّةَ وَلَا يُجِيرُهُ مِنَ النَّارِ وَلَا أَنَا إِلَّا بِرَحْمَةِ اللَّهِ
156	وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ
156	وَلَوْلَا أَنْ تَبَيَّنَّاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكُنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا
157	يَا زُمْرَةَ الشَّبَّانِ مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ الْبَاءَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيُصُمْ فَانْهَ كَالْوَجَاءِ
159	إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ
165	مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَتَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ
165	مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
172	الْثَانِي مِنَ الرَّحْمَنِ
175	يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى وَ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ وَ كَلِمَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى وَ أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ وَ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا
175	إِنَّ رَوْحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي أَنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَكْمِلَ رِزْقَهَا

175	لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَدَاعِ
176	إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ
179	الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً
183	قُلِ الْحَقُّ وَلَوْ كَانَ مُرًّا
188	اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ
188	اللَّهُمَّ أَرِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ
188	إِذَا جَاءَ الْقَدَرُ عَمِيَ الْبَصَرُ
192	خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ
194	الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ
200	إِنَّ الْجَنَّةَ قَاعًا صَفْصَفًا لَيْسَ فِيهَا عُمَارَةٌ فَأَكْثَرُوا مِنْ غِرَاسِ الْجَنَّةِ فِي الدُّنْيَا
200	التَّسْبِيحُ وَ التَّهْلِيلُ
200	مَنْ حَفَرَ بَيْتًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهَا
200	مَنْ حَفَرَ بَيْتًا لِأَخِيهِ يُوشِكُ أَنْ يَقَعَ فِيهَا
201	إِنَّ اللَّهَ يُمْلِي لِلظَّالِمِ فَإِذَا أَخَذَهُ لَمْ يُفْلِتْهُ
201	مَنْ كَانَتْ لِأَخِيهِ عِنْدَهُ مُظْلِمَةٌ مِنْ عَرْضٍ أَوْ مَالٍ فَلْيُحْلِلْهُ الْيَوْمَ قَبْلَ أَنْ يُؤْخَذَ مِنْهُ يَوْمَ لَا دِينَارَ وَلَا دِرْهَمَ فَإِنْ كَانَ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْهُ بِقَدَرِ مُظْلَمَتِهِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْ سَيِّئَاتِهِ فَجُعِلَتْ عَلَيْهِ
201	أَتَدْرُونَ مِنَ الْمُفْلِسِ مَنْ أُمْنَى

201	إِنَّ الْمُفْلِسَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِصَلَاةٍ وَزَكَاةٍ وَصِيَامٍ وَ يَأْتِي قَدْ شَتَمَ هَذَا وَقَذَفَ هَذَا وَأَكَلَ مَالَ هَذَا وَسَفَكَ دَمَ هَذَا وَضَرَبَ هَذَا فَيُعْطَى هَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ وَهَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ فَإِنْ فَنِيَتْ حَسَنَاتُهُ قَبْلَ أَنْ يُقْضَى مَا عَلَيْهِ أُخِذَتْ مِنْ خَطَايَاهُمْ فَطُرِحَتْ عَلَيْهِ ثُمَّ طُرِحَ فِي النَّارِ
203	الْمُؤْمِنُ مِرَّةً الْمُؤْمِنِ
203	إِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ
204	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ
205	كَيَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ
205	الْذُّنْيَا مَرْعَاهُ الْآخِرَةُ
206	مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ لِقَاءَهُ
210	أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسَكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ
210	مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ
212	لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ حَتَّى يَضَعَ رَبُّ الْعِزَّةِ فِيهَا قَدَمَهُ فَتَقُولُ قَطُّ وَيُزَوَّى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ
212	شَبَّيْنِي سُورَةُ هُودٍ
213	الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ
214	لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَدَاعِ
217	مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ
217	مَا تَرَكَ الْحَقُّ صَدِيقاً لِعُمَرَ
217	يَا ابْنَ الْخَطَّابِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا لَقَيْكَ الشَّيْطَانُ سَالِكاً فَجاً إِلَّا سَلَكَ غَيْرَ فَجٍّكَ
218	مَنْ خَافَ اللَّهَ يَخَوْفُ اللَّهُ الْخَلْقَ عَنْهُ وَ مَنْ خَافَ الْخَلْقَ يَخَوْفُهُ اللَّهُ عَنْ كُلِّ خَلْقٍ

219	وَعِزَّتِي لَا أَجْمَعُ عَلَى عَبْدِي خَوْفِينَ وَلَا أَمْنِينَ فَمَنْ خَافَنِي فِي الدُّنْيَا أَمَّنْتُهُ فِي الْآخِرَةِ وَ مَنْ أَمَّنَنِي فِي الدُّنْيَا أَخَفْتُهُ فِي الْآخِرَةِ
220	إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَا يَضِرُّهُ الذَّنْبُ
222	إِنَّ الْحَقَّ سُبْحَانَهُ يُمِيتُ جَمِيعَ الْمَوْجُودَاتِ حَتَّى الْمَلَائِكَةَ وَ مَلَكَ الْمَوْتِ أَيْضًا ثُمَّ يُهَيِّدُهَا لِلْفَصْلِ وَ الْقَضَاءِ بَيْنَهُمْ
224	لَنْ يَدْخَلَ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ أَوْ صُورَةٌ التَّمَاثِيلِ
225	لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَ هُوَ مُؤْمِنٌ
227	الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ
234	أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ
234	الدُّنْيَا مَرْغَةٌ الْآخِرَةُ
235	كُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ
236	مَا آمَنَ بِالْقُرْآنِ مِنْ اسْتَحْلَ حَرَامَهُ
236	رُبَّ تَالِي الْقُرْآنِ وَ الْقُرْآنَ يَلْعَنُهُ
238	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
239	إِنِّي رَأَيْتُ رَبِّي عَلَى صُورَةِ شَابٍ أَمَرَدٍ
240	أَوَّلُ مَا كَتَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَ لَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي وَ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ
242	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
242	الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ

242	مَنْ طَلَبَ وَجَدَ وَجَدَ وَ مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَلَجَ وَ لَجَ
242	لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيِّ الْوَدَاعِ
242	إِنَّ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَا بَرَّهُ
243	مَا صَبَّ اللَّهُ شَيْئاً إِلَّا صَبَبْتُ فِي صَدْرِ أَبِي بَكْرٍ
243	لَوْ وَزَنَ إِيْمَانُ أَبِي بَكْرٍ بِإِيْمَانِ الثَّقَلَيْنِ لَرَجَحَ غَيْرَ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمُرْسَلِينَ
244	كَفَى بِالْمَرْءِ كَذِباً أَنْ يَتَكَلَّمَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ
244	الْفِتْنَةُ نَائِمَةٌ لَعَنَ اللَّهُ مَنْ أَيْقَظَهَا
251	إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ الْجَنَّةَ عَلَى كُلِّ جَسَدٍ غُذِيَ بِحَرَامٍ
251	الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ
254	لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَ بَصَرَهُ وَ لِسَانَهُ وَ يَدَهُ بِي يُصِرُّ بِي يَنْطِقُ بِي يَبْطِشُ
254	مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا
255	مَنْ صَلَّى خَلَفَ إِمَامٍ تَقِيٍّ صَلَّى خَلَفَ نَبِيٍّ
256	مَنْ أَحَبَّ قَوْماً حَشَرَ مَعَهُمْ
260	جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ
260	الْلِّسَانُ صَغِيرُ الْجُرْمِ عَظِيمُ الْجُرْمِ
261	مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ
265	لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ

265	مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ مَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً
267	سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ
268	كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَرَدْتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَنْ أُعْرِفَ
268	لَا يَكْمِلُ إِيْمَانُ أَحَدِكُمْ حَتَّى يَقُولَ النَّاسُ إِنَّهُ مَجْنُونٌ
270	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
270	مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذَكَرَهُ
270	أَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءَ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَالْأَمْثَلُ
271	أُحِبُّتُ أَنْ أُعْرِفَ
271	إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَ بَطْنًا وَ لِبَطْنِهِ بَطْنًا إِلَى سَبْعَةِ أَبْطَانٍ
273	ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ
274	إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَمْ يَضُرَّهُ الذَّنْبُ
274	مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ
275	حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ
277	مَا مِنْ عَبْدٍ بَكَى عَلَى ذَنْبٍ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يَنْحَدِرَ الدُّمُوعُ عَلَى خَدَّيْهِ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ عَلَى النَّارِ
277	أَوَّلُ مَا كَتَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَ لَمْ يَشْكُرْ لِنِعْمَائِي وَ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَايَ
278	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
282	حُبُّ الْهَرَّةِ مِنَ الْإِيْمَانِ

282	تَعَشَّقُوا و لَوْ بِالْهَرَّةِ
285	مَثَلُ الْقَلْبِ كَرِيشَةٍ فِي فَلَاةٍ يُقَالُ بِهَا الرِّيحُ ظَهْرًا وَ بَطْنًا
285	لَا تَسْبُوا الرِّيحَ فَإِنَّهَا مِنْ نَفْسِ الرَّحْمَنِ
286	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
288	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
290	قَطَعْتَ عَنْقَ صَاحِبِكَ
290	أُخْتُوا فِي وُجُوهِ الْمَدَّاحِينَ التُّرَابَ
290	لَوْ وُزِنَ إِيمَانُ أَبِي بَكْرٍ بِإِيمَانِ الْعَالَمِينَ رَجَحَ
290	لَوْ لَمْ بُعْثْ لَبُعِثْتَ يَا عُمَرُ
293	ذَاكَ مَحْضُ الْإِيمَانِ
293	الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ
295	النُّومُ أَخُ الْمَوْتِ
296	طُوبَى لِمَنْ رَزَقَهُ اللَّهُ مَالًا وَ جَمَالًا وَ شَرَفًا وَ سُلْطَانًا فَجَادَ بِمَالِهِ وَ عَفَّ فِي جَمَالِهِ وَ تَوَاضَعَ فِي شَرَفِهِ وَ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ
299	الدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ
299	الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ
299	الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ
300	إِنَّ رَبَّكُمْ حَيٌّ كَرِيمٌ يَسْتَجِيبُ إِذَا رَفَعَ إِلَيْهِ يَدَيْهِ يَدْعُوهُ أَنْ يُرَدَّهُمَا صِفْرًا

301	لَا يَرَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ
301	فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ وَلِسَانَهُ فَبِى يَسْمَعُ وَبِى يُبْصِرُ وَبِى يَبْطِشُ وَبِى يَنْطِقُ
302	أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَخْشَاكُمْ
302	طُوبَى لِمَنْ رَأَى أَوْ رَأَى مَنْ رَأَى أَوْ رَأَى مَنْ رَأَى مَنْ رَأَى
302	خَيْرَ الْقُرُونِ قَرْنُ الدِّى أَنَا فِيهِ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ
305	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
305	لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللَّهِ
312	مَنْ تَشَبَّهَ قَوْمًا فَهُوَ مِنْهُمْ
312	إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَلَائِكَةً يَطُوفُونَ فِي الطُّرُقِ وَيَلْتَمِسُونَ أَهْلَ الذِّكْرِ فَإِذَا وَجَدُوا قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللَّهَ تَنَادَوْا هَلُمُّوا إِلَيَّ حَاجَتِكُمْ
312	فِيَحْفُونَ هُمْ بِأَجْنِحَتِهِمْ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَإِذَا تَفَرَّقُوا عَرَجُوا إِلَى السَّمَاءِ
312	فَيَسْأَلُهُمْ رَبُّهُمْ وَهُوَ أَعْلَمُ مِنْهُمْ مَا يَقُولُ عِبَادِي قَالُوا يَقُولُونَ يُسَبِّحُونَكَ وَيُكَبِّرُونَكَ وَيُحَمِّدُونَكَ وَيُمَجِّدُونَكَ
312	هُمُ الْقَوْمُ لَا يَشْقَى جَلِيسُهُمْ
313	الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ
314	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
317	أَنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ صَقَالَةً وَ صَقَالَةُ الْقَلْبِ ذِكْرُ اللَّهِ
319	اِعْتَمُوا بِرَدِّ الرَّبِّعِ فَإِنَّهُ يَعْمَلُ بِأَبْدَانِكُمْ كَمَا يَعْمَلُ بِأَشْجَارِكُمْ وَ اجْتَنَّبُوا بَرْدَ الْخَرِيفِ فَإِنَّهُ يَعْمَلُ بِأَبْدَانِكُمْ كَمَا يَعْمَلُ بِأَشْجَارِكُمْ
319	أُوتِيَتْ جُوَامِعُ الْكَلِمِ

321	أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَخْشَاكُمْ
324	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
325	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ
330	الدُّنْيَا مَرْعَى الْآخِرَةِ
331	خَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا
332	اللَّهُمَّ هَذَا عَمِّي وَصَنُو أَبِي هَؤُلَاءِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي فَاسْتُرْهُمْ مِنَ النَّارِ سِتْرِي إِيَّاهُمْ
334	إِنِّي لَأَعْرِفُ حَجْرًا كَانَ يُسَلَّمُ عَلَيَّ
334	هَذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهُ
335	مَنْ أَشَابَ شَيْبَةً فِي الْإِسْلَامِ فَقَدْ اسْتَحْيَى اللَّهَ أَنْ يُعَذِّبَهُ
336	مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا وَإِنْ أَتَانِي مَشْيًا أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً
337	أَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ عِقَابِكَ وَأَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ
340	أَلَمْ أَكُنْ عَبْدًا شَكُورًا
341	اللَّهُمَّ أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشَّرِكِ الْخَفِيِّ
341	مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ كُلَّ لِسَانُهُ
341	مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرُهُ
343	يَفْضُلُ الذِّكْرُ الْخَفِيُّ عَلَى الذِّكْرِ الَّذِي سَمِعَهُ الْحَفَظَةُ سَبْعِينَ ضِعْفًا
346	حَصَّنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ وَدَاوُوا مَرْضَاكُمْ بِالصَّدَقَةِ وَاسْتَقْبِلُوا أَنْوَاعَ الْبَلَايَا بِالدُّعَاءِ
347	إِنَّ الدُّنْيَا خَضِرَةٌ خُلُوعٌ وَإِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَنَظِرُ كَيْفَ تَعْمَلُونَ

349	يَقُولُ ابْنُ آدَمَ مَالِي مَالِي فَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ فَأَفْقَيْتَ أَوْ لَبِستَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ
353	رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي
354	مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ وَالسَّوِّءِ كَحَامِلِ الْمَسْكِ وَنَافِخِ الْكَبِيرِ فَحَامِلُ الْمَسْكِ إِمَّا أَنْ يُخْذِيكَ وَإِمَّا أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً وَنَافِخِ الْكَبِيرِ إِمَّا أَنْ يُحْرِقَ ثِيَابَكَ وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا خَبِيثَةً
357	أَكْثَرُ أَعْمَارُ أُمَّتِي بَيْنَ السَّتِّينَ وَ السَّبْعِينَ
357	لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا
359	أَهْلُ الْجَنَّةِ كُلُّ ضَعِيفٍ مُتَضَعِّفٍ أَهْلُ النَّارِ كُلُّ كَبِيرٍ مُتَكَبِّرٍ
359	يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَشْبُ مِنْهُ اثْنَتَانِ الْحِرْصُ عَلَى الْمَالِ وَالْحِرْصُ عَلَى الْعُمْرِ
360	مَنْ جَاوَزَ الْأَرْبَعِينَ وَلَمْ يَغْلِبْ خَيْرُهُ شَرَّهُ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ
360	مَنْ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُوتٌ وَمَنْ كَانَ يَوْمُهُ شَرًّا مِنْ أَمْسِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ
361	ثَلَاثَةٌ لَا يَكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ شَيْخٌ زَانٍ وَمَلِكٌ كَذَّابٌ وَعَائِلٌ مُسْتَكْبِرٌ
363	أَتَمُّكُمْ عَقْلًا أَشَدُّكُمْ لِلَّهِ خَوْفًا وَأَحْسَنُكُمْ فِيمَا أَمَرَ بِهِ وَنَهَى عَنْهُ نَظَرًا وَإِنْ كَانَ أَفَلَكُكُمْ تَطَوُّعًا
365	الْفَقْرُ فَخْرِي
365	الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ
365	كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا
366	فَاتَّزُوا مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْنَى
367	الْعَيْنَا غَنَى الْقَلْبِ
367	إِنَّكُمْ سَتَحْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ وَإِنَّهَا سَتَكُونُ نَدَامَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ

367	يُؤْتَى بِأَنْعَمِ أَهْلِ الدُّنْيَا مِنْ أَهْلِ النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُصْبَغُ فِي النَّارِ صَبْغَةً ثُمَّ يُقَالُ يَا ابْنَ آدَمَ هَلْ رَأَيْتَ خَيْرًا قَطُّ فَيَقُولُ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ وَيُؤْتَى بِأَشَدِّ النَّاسِ بُؤْسًا فِي الدُّنْيَا مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَيُقَالُ لَهُ يَا ابْنَ آدَمَ هَلْ رَأَيْتَ بُؤْسًا قَطُّ هَلْ مَرَّ بِكَ شِدَّةٌ قَطُّ فَيَقُولُ لَا وَاللَّهِ يَا رَبِّ مَا مَرَّ بِي بُؤْسٌ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُ شِدَّةً قَطُّ
368	نِعَمَ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ
372	إِنَّ اللَّهَ يُلْقِي الْحِكْمَةَ عَلَى لِسَانِ الْوَاعِظِينَ بِقَدْرِ هِمَمِ الْمُسْتَمْعِينَ
374	الْأَمْرُ أَعْجَلُ
375	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
377	حُسْنُ الْخُلُقِ زِمَامٌ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ فِي أَنْفِ صَاحِبِهِ وَالزِّمَامُ بِيَدِ الْمَلِكِ وَالْمَلِكُ يَجْرُهُ إِلَى الْخَيْرِ وَالْخَيْرُ يَجْرُهُ إِلَى الْجَنَّةِ وَسُوءُ الْخُلُقِ زِمَامٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ فِي أَنْفِ صَاحِبِهِ وَالزِّمَامُ بِيَدِ الشَّيْطَانِ وَالشَّيْطَانُ يَجْرُهُ إِلَى الشَّرِّ وَالشَّرُّ يَجْرُهُ إِلَى النَّارِ
380	إِنَّهُمْ يَغْلِبْنَ الْعَاقِلَ وَيَغْلِبُهُنَّ الْجَاهِلُ
380	مَنْ صَبَرَ عَلَى سُوءِ خُلُقِ امْرَأَتِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ مِثْلَ مَا أُعْطِيَ أَيُّوبَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى بَلَائِهِ
381	حُبُّ إِلَيَّ مِنْ دُنْيَاكُمْ ثَلَاثُ النَّسَاءِ وَالطَّيِّبُ وَقُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ
385	اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ
395	إِنْ أَغْضَبَتْهُمْ فَقَدْ أَغْضَبْتَ الرَّحْمَنَ
397	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
397	إِنَّهُمَا لَيَعْدَبَانِ وَمَا يُعْدَبَانِ فِي كَبِيرٍ أَمَّا أَحَدُهُمَا فَكَانَ لَا يَسْتَرُّ عَنِ الْبَوْلِ وَأَمَّا الْآخَرُ فَكَانَ يَمْشِي بِالنَّمِيمَةِ
398	لَعَلَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْهُمَا مَا لَمْ يَبْسَا
398	تَمُوتُونَ عَلَى مَا تَعِيشُونَ

398	وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا أَنْتُمْ بِأَسْمَعَ لِمَا أَقُولُ مِنْهُمْ لَكِنَّ لَا يُجِيبُونَ
399	الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ
401	أَنْتَ مَعَ مَنْ أَحَبَبْتَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
404	عَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ
406	نِعْمَ الْأَذْمُ الْخَلَّ
406	خَيْرُ خَلِكُمْ خَلُّ خَمْرِكُمْ
407	إِنَّهُ لَيُغَاثُ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي كُلِّ يَوْمٍ سَبْعِينَ مَرَّةً
408	إِنْ أَفْضَلَ عِبَادِ اللَّهِ تَعَالَى مَنْزِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ عَادِلٌ رَفِيقٌ
408	كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ
409	إِنَّكُمْ سَتَحْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ وَإِنَّهَا سَتَكُونُ نَدَامَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَنِعَمَ الْمُرْضِعَةُ وَبُسْتِ الْفَاطِمَةُ
413	تَهَادَوْا تَحَابُّوا
415	اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ
417	لَا يَسْعِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَدَاعِ
418	أَنَا جَلِيسٌ مَنْ ذَكَرَنِي
418	هُمْ الْقَوْمُ لَا يَشْفَى جَلِيسُهُمْ
418	خَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا
420	اللَّهُ أَرْحَمُ بِعَبْدِهِ مِنَ الْوَالِدَةِ الْمُسْتَفْقَةِ بِوَلَدِهَا

420	جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ فِي مَائَةِ جُزْءٍ فَأَمْسَكَ عِنْدَهُ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ جُزْءًا وَأَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءًا وَاحِدًا فَمِنْ ذَلِكَ الْجُزْءِ يَتَرَاخَمُ الْخَلْقُ حَتَّى تَرْفَعَ الْفَرَسُ حَافِرَهَا عَنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ تُصِيبَهُ
421	السُّلْطَانَ ظَلَّ اللَّهُ يَأْوِي إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ
428	إِنَّ أَحَبَّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ الْفُقَرَاءُ لِأَنَّهُ كَانَ أَحَبَّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ الْأَنْبِيَاءُ فَأَبْتَلَاهُمْ بِالْفَقْرِ وَ يَدْخُلُ الْفُقَرَاءُ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْأَغْنِيَاءِ بِنِصْفِ يَوْمٍ وَذَلِكَ خَمْسَ مِائَةِ عَامٍ وَ يَدْخُلُ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الْجَنَّةَ بَعْدَ دُخُولِ الْأَنْبِيَاءِ أَرْبَعِينَ عَامًا بِسَبَبِ الْمَلِكِ الَّذِي أَعْطَاهُ اللَّهُ
429	النَّاسُ كُلُّهُمْ مَوْتَى إِلَّا الْعُلَمَاءَ وَالْعُلَمَاءُ كُلُّهُمْ نِيَامٌ إِلَّا الْعَامِلُونَ وَالْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ يَعْثُرُونَ إِلَّا الْمُخْلِصِينَ وَالْمُخْلِصُونَ عَلَى خَطَرٍ عَظِيمٍ
430	نَارَكُمْ جُزْءٌ مِنْ سَبْعِينَ جُزْءًا مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ
430	فُضِّلَتْ عَلَيْهَا بِتِسْعَةِ وَتِسْتِينَ جُزْءًا كُلُّهَا مِثْلُ حَرِّهَا
431	إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ لَمَيِّتُونَ
431	الدُّنْيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْآخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَ كِلَاهُمَا حَرَامَانِ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ
432	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ
439	كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ
440	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
443	كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ
443	أَبَيْتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمَنِي وَيَسْقِيَنِي
445	مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَ لَجَّ وَلَجَ
445	مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصُّومِ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ

445	مَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ وَأَخْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وَجَاءٌ
445	إِنَّ أَهْلَ الْجُوعِ فِي الدُّنْيَا هُمْ أَهْلُ الشَّبَعِ فِي الْآخِرَةِ
446	سَقَيْتَ رَحْمَتِي غَضَبِي وَ أَنَا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ
448	مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا وَ قَدْ يُؤَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ
452	لَا تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَةٌ
452	تَفَكَّرُوا فِي آلاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ
455	عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنُّجُومِ بِهَا يَهْتَدَى فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
455	السَّيِّخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ
455	تُحَقِّقُ الْمُؤْمِنُ الْمَوْتَ
455	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
455	مَنْ بَشَّرَنِي بِخُرُوجِ صَفَرٍ بَشَّرْتُهُ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ
459	شَاوِرُوهُنَّ وَخَالِفُوهُنَّ
459	يَا عَلَى إِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ بِأَبْوَابِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبَ أَنْتَ بِعَقْلِكَ
459	إِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ إِلَى خَالِقِهِمْ بِأَنْوَاعِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبَ إِلَى اللَّهِ بِأَنْوَاعِ الْعَقْلِ تَسْبِقُهُم بِالدرجاتِ وَ الزُّلْفِ عِنْدَ النَّاسِ فِي الدُّنْيَا وَ عِنْدَ اللَّهِ فِي الْآخِرَةِ
460	إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ
461	أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ
462	السَّيِّخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ

466	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
466	اللَّهُمَّ آمِطْ عَلَيْنَا
466	اللَّهُمَّ حَوِّلْنَا وَلَا عَلَيْنَا
467	مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ
468	أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأْيِهِمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ
471	أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي فَلْيُظَنِّ بَمَا شَاءَ
472	إِنَّ الدُّنْيَا خُلُوعٌ خَضِرَةٌ وَإِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَنَاطِرٌ مَادَا تَعْمَلُونَ
473	قَالَ اللَّهُ تَعَالَى الْأَعْظَمَةُ إِزَارِي وَ الْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِي وَاحِدٍ مِنْهُمَا أَلْقَيْتُهُ فِي النَّارِ وَلَا أَبَالِي
473	الدُّنْيَا حَيْفَةٌ وَ طَالِبُهَا كِلَابٌ
478	مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مَيِّتٍ يُمَشِّى عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى أَبِي بَكْرٍ
478	الطُّرُقُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ
479	الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ
479	الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ
482	مَنْ شَعَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْأَلَتِي أُعْطِيَتْهُ أَفْضَلَ مَا أُعْطِيَ السَّائِلِينَ
482	مَنْ جَعَلَ اللَّهُمَّ هَمًّا وَاحِدًا هَمَّ الْمَعَادِ كَفَاهُ اللَّهُ سَائِرَ هُمُومِهِ
482	مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ
482	مَوْتُ الْجَارِ كَفَى بِكَ وَاعِظًا
483	أُمِّي أُمَّةٌ مَرْحُومَةٌ

483	نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ
483	أَمَّتِي مَنْ تَمَسَكَ بِسُنَّتِي
483	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ
484	تَخَلَّقُوا بِالْأَخْلَاقِ اللَّهِ
484	مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ
484	كُنْتُ سَمِعُهُ وَبَصَرُهُ
484	كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَبَصَرًا وَلِسَانًا فَبِي يَسْمَعُ وَبِي يُبْصِرُ وَبِي يَطِشُ وَبِي يَنْطِقُ
487	مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ
488	الْمُؤْمِنُ مِرَّةً الْمُؤْمِنِ
488	اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ
489	لِكُلِّ شَيْءٍ صِفَالَةٌ وَصِفَالَةُ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ
490	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
494	أَخْلِصِ الْعَمَلَ يَكْفِيكَ الْقَلِيلُ مِنْهُ
496	مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ
498	ثَلَاثٌ مِنَ الْمُهْلِكَاتِ شُحُّ مَطَاعٍ وَهَوَى مُتَبِعٍ وَإِعْجَابُ الْمَرَأِ بِنَفْسِهِ
498	أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأْيَهُمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ
501	الدُّنْيَا خَلْوَةٌ حَفْرَةٌ
509	إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ

511	مَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ عُذِّبَ
513	إِذَا تَلَا عَنْ اثْنَانِ رَجَعْتَ اللَّعْنَةُ إِلَى الْمُسْتَحِقِّ لَهَا وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ أَحَدُهُمَا مُسْتَحِقًّا رَجَعْتَ إِلَى الْيَهُودِ
515	اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي
515	اللَّهُمَّ أَهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
515	يَا ابْنَ آدَمَ خَلَقْتَ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَ خَلَقْتَنِي لِأَجْلِي فَكُنْ أَنْتَ لِي فَيَكُونُ الْأَشْيَاءُ لَكَ
516	الدُّنْيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْآخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَالدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ تَعَالَى
518	الْعَظْمَةُ إِزَارِي وَالْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَ مَنْ نَاذَعَنِي وَاحِدًا مِنْهُمَا أَدْخَلْتُهُ النَّارَ
519	اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ
520	نُصِرْتُ بِالصَّبْرِ وَأُهْلِكْتُ عَادًا بِالدُّبُورِ
521	كَانَ اللَّهُ وَ لَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ
521	كُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا فَأُحْبِبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتَ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ
526	مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى إِنْفَاذِهِ مَلَأَهُ اللَّهُ أَمْنًا وَإِيمَانًا
527	أَخُوفَ مَا أَخَافَ عَلَيْكُمُ الشِّرْكَ الْأَصْغَرَ
527	إِنَّ الْمَلَائِكَةَ يَرْفَعُونَ أَعْمَالَ الْعَبْدِ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ يَسْتَكْثِرُونَهُ وَيُرْكَوْنَهُ حَتَّى يَبْلُغُوا بِهِ إِلَى حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ مِنْ سُلْطَانِهِ، فَيُوجِي اللَّهُ إِلَيْهِمْ أَنْكُمْ حَفَظْتُمْ عَلَى عَمَلِ عَبْدِي وَأَنَا رَقِيبٌ عَلَى مَا فِي نَفْسِهِ إِنَّ عَبْدِي هَذَا لَمْ يُخْلِصْ لِي وَلَمْ يُخْلِصْ عَمَلَهُ فَاكْتُبُوهُ فِي سَجِّينَ
527	وَيَصْعَدُونَ بِعَمَلِ الْعَبْدِ يَسْتَفْلُتُونَهُ وَيَحْقِرُونَهُ حَتَّى يَنْتَهُوا بِهِ إِلَى حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ مِنْ سُلْطَانِهِ فَيُوجِي اللَّهُ إِلَيْهِمْ أَنْكُمْ حَفَظْتُمْ عَلَى عَمَلِ عَبْدِي وَأَنَا رَقِيبٌ عَلَى مَا فِي نَفْسِهِ إِنَّ عَبْدِي هَذَا أَخْلَصَ عَمَلَهُ فَاكْتُبُوهُ فِي عِلِّيِّينَ
529	مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ

532	مَنْ آذَانِي أُولِيَا مَنْ أُولِيَّائِي فَقَدْ آذَانِي
533	انْصُرْ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا
536	أَهْلَ الدَّرَجَاتِ الْعُلَى لَيَرَاهُمْ مِنْ تَحْتَهُمْ كَمَا تَرَوْنَ النُّجُومَ الطَّالِعَ فِي أَفْقِ مِنَ آفَاقِ السَّمَاءِ
536	إِهْتَرَّ الْعَرْشُ لِمَوْتِ سَعْدٍ
538	عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ
538	الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ
538	مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ الْعِلْمَ وَ لَا يَعْمَلُ بِهِ كَمَثَلِ امْرَأَةٍ زَنَتْ فِي السَّرِّ فَحَمَلَتْ فَظَهَرَ حَمْلُهَا فَافْتَضَحَتْ فَكَذَلِكَ مَنْ لَا يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ يَفْضَحْهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَلَى رُؤُسِ الْأَشْهَادِ
538	مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَيُلْهِمْهُ رُشْدَهُ
539	مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ أَوْرَثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
539	مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْقَلِبِهِ عَلَى لِسَانِهِ
540	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا
540	إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ الرَّحْمَنِ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ
546	إِنَّ فِي جَسَدِ ابْنِ آدَمَ لَمُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقُلْبُ
547	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
547	نِعْمَتَانِ مَغْبُوتٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ الصَّحَّةُ وَالْفَرَاغُ
548	كَلِّمُوا النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ
548	السَّعِيدَ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيَّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ

550	عُرِضَتْ عَلَيَّ النَّارُ فَرَأَيْتُ أَكْثَرَ أَهْلِهَا النِّسَاءُ
550	إِنِّي إِمَامُكُمْ فَلَا تَسْقُوتُنِي بِالرُّكُوعِ وَلَا بِالسُّجُودِ وَلَا تَرْفَعُوا رُؤُوسَكُمْ فَإِنِّي أَرَاكُمْ مِنْ أَمَامِي وَمِنْ خَلْفِي
550	ذَاكَ عَرْشَ الرَّحْمَنِ
551	كَلِّمُوا النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ
552	السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَ الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ
552	اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ سَكَرَاتِ الْمَوْتِ
552	قَدَرُ شِدَّةِ الْمَوْتِ وَكَرْبِهِ عَلَى الْمُؤْمِنِ كَقَدَرِ ثَلَاثِ مِائَةِ صَرْبَةٍ بِالسَّيْفِ
557	اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُوبِقَاتِ الشُّرْكَ بِاللَّهِ وَالسَّحَرُ وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَكْلُ الرِّبَا وَأَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ وَالتَّوَلَّى يَوْمَ الرَّحْفِ وَقَذْفُ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ الْغَافِلَاتِ
558	إِنَّ أَهْوَنَ أَهْلِ النَّارِ عَذَابًا لِرَجُلٍ فِي رَجُلَيْنِهِ نَعْلَانِ مِنْ نَارٍ يَغْلِي مِنْهُمَا دِمَاعُهُ كَأَنَّ مِرْجُلُ وَمَسَامِعُهُ جَمْرٌ وَاضْرَاسُهُ جَمْرٌ وَاشْفَارُهُ لَهَبُ النَّارِ وَ يَخْرُجُ أَحْشَاءُ بَطْنِهِ مِنْ قَدَمَيْهِ وَ إِنَّهُ لَيَبْرَى أَنَّهُ أَشَدُّ أَهْلَ النَّارِ عَذَابًا وَ إِنَّهُ نَ أَهْوَنَ أَهْلِ النَّارِ عَذَابًا
559	إِنَّ ثَمَنَ الْجَنَّةِ تَرْكُ الدُّنْيَا
560	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا
561	لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَرَّاعِ
561	إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَ أَمْوَالِكُمْ بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ
562	إِنَّ فِي الْجَسَدِ لَمْضِغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَ هِيَ الْقُلْبُ
563	كُلُّ إِنَاءٍ يَتْرَشُّ بِمَا فِيهِ
563	اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ

564	كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ
565	النَّاسُ كُلُّهُمْ هَلَكَى إِلَّا الْعَالِمُونَ وَالْعَالِمُونَ كُلُّهُمْ هَلَكَى إِلَّا الْعَامِلُونَ وَالْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ غَرْقَى إِلَّا الْمُخْلِصُونَ وَالْمُخْلِصُونَ عَلَى خَطَرٍ عَظِيمٍ
566	الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ
569	يَا أَبَا ذَرٍّ جَدِّ السَّفِينَةِ فَإِنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ وَخُذِ الزَّادَ كَامِلًا فَإِنَّ السَّفَرَ بَعِيدٌ وَاخْلِصِ الْعَمَلَ فَإِنَّ النَّاقدَ بَصِيرٌ وَخَفِّفِ الْحِمْلَ فَإِنَّ الْعَقَبَةَ صَعْبٌ شَدِيدٌ
569	جَدُّوْا إِيْمَانَكُمْ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
570	أَمَرْتُ بِمُدَارَاتِ النَّاسِ وَالْخُلُقِ الْحَسَنِ وَمَا أُوذِيَ نَبِيٌّ مِثْلُ مَا أُوذِئْتُ
571	اللَّهُمَّ اهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
571	أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ رَبِّهِ إِذَا سَجَدَ
571	لَوْ أَنَّكُمْ لَمْ تَكُنْ لَكُمْ ذُنُوبٌ يَغْفِرُهَا اللَّهُ لَكُمْ لَجَاءَ اللَّهُ بِقَوْمٍ لَهُمْ ذُنُوبٌ يَغْفِرُهَا اللَّهُ لَهُمْ
571	لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَجَاءَ اللَّهُ بِقَوْمٍ يُذْنِبُونَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ وَ يُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ
572	سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي
572	أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي
575	الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ
579	أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأْيِهِمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ
580	عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنُّجُومِ بِهَا يَهْتَدَى فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
580	بَدَأَ الْإِسْلَامُ غَرِيبًا
581	وَسَيَعُودُ كَمَا بَدَأَ غَرِيبًا

580	قَلْبُ الْمُؤْمِنِ مِنْ عَرْشِ الرَّحْمَنِ
584	مَنْ أَحَبَّ دُنْيَاهُ أَضُرَّ بِآخِرَتِهِ فَأَثَرُوا مَا يَبْقَى عَلَى مَا يَفْنَى
585	الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ
586	إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ أَلَا فَضِيقُكُمْ بِمَجَارِبِهِ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ
588	تَقُولُ جَهَنَّمَ خُزْ يَا مُؤْمِنُ فَإِنَّ نُورَكَ قَدْ أَطْفَأْنَا رِي
589	لَوْ أَنَّ مِثْلَ خُرْتِ إِبْرَةَ فُتِخَ مِنْهَا لَاحْتَرَقَ أَهْلُ الدُّنْيَا عَنْ حَرِّهَا
590	حَصَّنُوا أَمْوَالَهُمْ بِالزَّكَاةِ وَدَاوُوا مَرْضَاهُمْ بِالصَّدَقَةِ وَأَعِدُّوا لِلْبَلَاءِ الدُّعَاءَ
590	إِنَّ الصَّدَقَةَ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ
590	اتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ التَّمْرَةِ
590	أَخَوْفُ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الشِّرْكَ الْأَصْغَرُ
590	الرِّيَاءُ يَقُولُ اللَّهُ لَهُمْ يَوْمَ يُجَازَى الْعِبَادُ بِأَعْمَالِهِمْ اذْهَبُوا إِلَى الَّذِينَ كُنْتُمْ تُرَاوُونَ فِي الدُّنْيَا فَاَنْظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ عِنْدَهُمْ خَيْرًا
591	أَنَا جَلِيسٌ مِّنْ ذَكَرْتَنِي
591	الصَّدَقَةُ عَلَى الْمَسَاكِينِ صَدَقَةٌ وَعَلَى ذَوِي الرَّحِمِ ثِنْتَانِ صَدَقَةٌ وَصِلَةٌ
593	أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي
594	إِنِّي لَسْتُ كَأَحَدِكُمْ أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي
596	إِذَا كَانَ آخِرَ الزَّمَانِ صَارَتْ أُمَّتِي ثَلَاثَ فِرَقٍ فِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ خَالِصًا وَ فِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ رِيَاءً وَ فِرْقَةٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ لِيَسْتَأْكِلُوا بِهِ النَّاسَ
597	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا هَذَا الشِّرْكَ فَإِنَّهُ أَخْفَى مِنْ دَيْبِ النَّمْلِ

596	قُولُوا لِلّٰهِمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِكَ مِنْ اَنْ نُشْرِكَ بِكَ شَيْئًا نَعْلَمُهُ وَنَسْتَغْفِرُكَ لِمَا لَا نَعْلَمُهُ
596	اَنَا مَدِيْنَةُ الْعِلْمِ وَعَلَى بَابِهَا
598	رُبَّ صَائِمٍ لَيْسَ لَهُ حَظٌّ مِنْ صَوْمِهِ اِلَّا الْجُوعُ وَالْعَطَشُ وَرُبَّ قَائِمٍ لَيْسَ لَهُ حَظٌّ مِنْ قِيَامِهِ اِلَّا السَّهَرُ وَالتَّصَبُّ
602	عَالِمٌ وَاحِدٌ اَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ
604	اِنَّ اللّٰهَ سَبْعِيْنَ اَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُّوْرِ وَظُلْمِهِ لَوْ كُشِفَتْ لَأَخْرَقَتْ سُبْحَاتُ وَجْهِهِ مَا اَنْتَهَى اِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ
608	مَنْ أَحَبَّ لِلّٰهِ وَأَبْغَضَ لِلّٰهِ وَأَعْطَى لِلّٰهِ وَمَنَعَ لِلّٰهِ فَقَدْ اسْتَكْمَلَ الْإِيْمَانَ
611	كَلِّمُوا عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ
615	تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللّٰهِ
615	اِنَّ اللّٰهَ لَمَّا قَضَى الْخَلْقَ كَتَبَ عِنْدَهُ فَوْقَ عَرْشِهِ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي
626	إِذَا أَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا عَجَّلَ عُقُوبَتَهُ
627	رَجَعْنَا مِنَ الْجَهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجَهَادِ
629	كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرِفَ
634	حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ
634	أَصْدَقُ مَا قَالَهُ الْعَرَبُ قَوْلُ لَبِيدٍ
636	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
637	أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ
637	مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللّٰهِ أَحَبَّ اللّٰهُ لِقَاءَهُ
637	حَيَاتِي خَيْرٌ لَّكُمْ وَمَمَاتِي خَيْرٌ لَّكُمْ

643	الدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَلَابُهَا كِلَابٌ وَ حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسٌ كُلُّ خَطِيئَةٍ تَرَكَ الدُّنْيَا رَأْسٌ كُلُّ طَاعَةٍ
643	أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
643	لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُ فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ
645	لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ
646	دُمُكَ دَمِي وَ لَحْمُكَ لَحْمِي
646	مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْ مَوْلَاهُ
646	أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى
649	لَوْ تَمَنَّى الْيَهُودُ الْمَوْتَ لَمْ يَبْقَ يَهُودِيٌّ وَجْهَ الْأَرْضِ
649	مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ
649	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
650	لَوْ تَمَنَّى الْمَوْتُ لَغَصَّ كُلُّ إِنْسَانٍ بِرِيقِهِ فَمَاتَ مَكَانَهُ وَمَا بَقِيَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ يَهُودِيٌّ
650	الْإِخْلَاصُ سِرٌّ مِنْ أَسْرَارِي اسْتَوْدَعْتُهُ قَلْبٌ مَنْ أَحْبَبْتُ مِنْ عِبَادِي
651	خَمَرْتُ طَيْبَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحاً
658	إِنْ الصَّبْرُ مِنَ الْأُمُورِ بِمَنْزِلَةِ الرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ فَإِذَا فَارَقَ الرَّأْسُ الْجَسَدَ وَإِذَا فَارَقَ الصَّبْرُ الْأُمُورَ فَسَدَتِ الْأُمُورُ
675	اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي حُبَّكَ وَ حُبَّ مَنْ أُحِبُّكَ وَ حُبَّ مَنْ يُقَرِّبُنِي إِلَى حُبِّكَ
677	عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ مَنْ بَعْدِي عَصُوا عَلَيْهَا بِالتَّوَجُّدِ وَ إِيَّاكُمْ وَالْأُمُورَ الْمُحَدَّثَاتِ فَإِنَّ كُلَّ مُحَدَّثَةٍ بَدْعَةٌ وَ كُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَ كُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ